

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND III

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN
ROSENKILDE OG BAGGER
1968-69

HISTORISK TIDSSKRIFT
Bispøtorvet 3, 1167 København K
Copyright © 1969
by Den danske historiske Forening

Printed in Denmark
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
København

INDHOLD

	Side
Pavestrid og europæisk storpolitik 1159–70. Af adjunkt, mag. art. JØRGEN QVIST-GAARD HANSEN	369
Summary	428
Knud Magnussens krønike. Af ANNE KATRINE GADE KRISTENSEN	431
Summary	451
Henrik Krummedige og Norge. Studier over Danmarks forhold til Norge 1523–1533. Af professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN	1
Summary	80
Orla Lehmann og »den lehmannske subskription«. Af højesteretssagfører STIG RODE	83
Summary	110

Teori og metode

Historien og de andre samfundsvidenskaber. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE ..	453
--	-----

Oversigter

Litteratur om klassisk og nærorientalsk arkæologi i Danmark 1963–1967. Af professor, dr. phil. P. J. RIIS	469
Tysk debat om Den første Verdenskrig. Af universitetsadjunkt, cand. mag. INGA FLOTO	111
Nogle synspunkter på årsagsforløbet ved udbruddet af 2. Verdenskrig. Af universitetsadjunkt, cand. mag. IB DAMGAARD PETERSEN	129

Nekrologer

Halvdan Koht. Af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN	155
Johanne Skovgaard. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	159
Astrid Friis. Af professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ	162
C. O. Bøggild-Andersen. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	174
Knud Fabricius. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	178

Anmeldelser

Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Udgivet af Den danske historiske Forening ved HENRY BRUUN. I–II. Anm. af bibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE	497
ROLF TORSTENDAHL: Introduktion till historieforskningen: Historia som vetenskap. Anm. af professor H. P. CLAUSEN	183
Danmarks Historie. Under redaktion af JOHN DANSTRUP og HAL KOCH. Bind 1–14. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, arkivar, dr. phil. JOHAN JØRGENSEN og universitetslektor, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN	195

	Side
BRITA MALMER: Nordiska mynt före år 1000. Anm. af fhv. overinspektör, dr. phil. GEORG GALSTER	510
ANDREA BOOCKMANN: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP.....	518
MARTIN SCHWARZ LAUSTEN: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550-60. Anm. af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP.....	520
Præsteindberetninger om fæstegods m. v. i Vendelbo stift 1568 og 1599. Udg. af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie ved C. RISE HANSEN. Anm. af universitetslektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG.....	219
VELLO HELK: Laurentius Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Anm. af professor, dr. theol. P. G. LINDHARDT.....	522
AA. RASCH: Niels Ryberg. 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Anm. af landsarkivar, cand. mag. JENS HOLMGAARD	527
Det norske Storting gennem 150 år. 1-4. Utg. av Norges Storting under redaksjon av C. J. HAMBRO, JACOB S. WORM-MÜLLER, KARL BJØRNSTAD, SVERRE STEEN. Anm. af afdelingsleder, cand. mag. VAGN SKOVGAARD-PETERSEN.....	534
HOLGER HJELHOLT: British Mediation in the Danish-German Conflict 1848-50. Anm. af generalkonsul, professor, dr. phil. TROELS FINK	538
HANS LUND: Askov Højskole 1865-1915. - J. TH. ARNFRED: Askov Højskole i Mands Minde. Anm. af amanuensis, mag. art. LORENZ RERUP.....	222
JØRGEN HATTING og KARL OLSEN, red.: Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede, 1915-1965. Anm. af amanuensis, cand. mag. BERTEL HEURLIN.....	226
JØRGEN HÆSTRUP: ... Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-1945. I. Anm. af universitetslektor, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN	233
ERLING BJØL: La France devant l'Europe. La politique européenne de la IV ^e République. Anm. af universitetslektor, cand. mag. OLE KARUP PEDERSEN...	247
TAGE KAARSTED: Regeringskrisen 1957. Trekantregeringens tilblivelse. En studie i regeringsdannelsens proces. Anm. af amanuensis, cand. mag. BERTEL HEURLIN	253

Nyt fra historisk videnskab

Møder

Det nordiske historikermøde i Helsingfors 8.-11. august 1967 (SVEND ELLEHØJ) ..	257
Visby-symposiet för historiska vetenskaper (OLAF OLSEN).....	258

Hjælpe midler

Årbog for Københavns Universitet indeholdende meddelelser for det akademiske år 1964-65. Udg. ved INGER SKYUM-NIELSEN (JØRGEN TVEVAD).....	259
Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum 1931-1935. Published by the Trustees of the British Museum (C. RISE HANSEN).....	543
Äldre svenska fräresläkter. Åttartavlor. Utg. av Riddarhusdirektionen genom FOLKE WERNSTEDT (TROELS DAHLERUP).....	545
LEO SANTIFALLER: Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse (E. LADEWIG PETERSEN)	546
HERLUF NIELSEN: Kronologi. Dansk historisk Fællesforenings håndbøger (NIELS SKYUM-NIELSEN)	262
IB KEJLBO: Historisk kartografi. Dansk historisk Fællesforenings håndbøger (FINN GAD)	263

POUL RASMUSSEN: Mål og vægt. Dansk historisk Fællesforenings håndbøger (SVEND GISSEL)	264
---	-----

Almindelig historie

TORBEN TOPSØE-JENSEN: Ad hjulspor og landeveje (NIELS ANDERSEN)	265
WILHELM ABEL: Agrarkrisen og Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter (SØREN MØRCH)	268
I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi. Saggi di storia dei prezzi raccolti e presentati da RUGGIERO ROMANO (E. LADEWIG PETERSEN)	270
GEORG STADTMÜLLER: Grundfragen der europäischen Geschichte (KARL-ERIK FRANDSEN)	270
Merchants and Scholars. Essays in the History of Exploration and Trade. Ed. by JOHN PARKER (NIELS STEENSGAARD)	272
Festschrift Hermann Aubin. Hrsg. von OTTO BRUNNER, HERMANN KELLENBENZ, ERICH MASCHKE, WOLFGANG ZORN (SVEND GISSEL)	273
Dauer und Wandel der Geschichte. Festgabe für Kurt von Raumer. Hrsg. von RUDOLF VIERHAUS und MANFRED BOTZENHART (JOHAN JØRGENSEN)	275

Oldtid og middelalder

INGRID STRÖM: Grækenlands forhistoriske kulturer. I. Stenalder og tidlig bronzealder (JØRGEN JENSEN)	276
JOHN VAN SETERS: The Hyksos. A New Investigation (MARIE-LOUISE BUHL)	547
FRIEDRICH BEHN: Die Bronzezeit in Nordeuropa (JØRGEN JENSEN)	549
GEORGE WOODCOCK: The Greeks in India (OTTO MØRKHOLM)	550
JOSEPH VOGT: Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung (JENS ERIK SKYDSGAARD)	278
LILY ROSS TAYLOR: Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar (JENS ERIK SKYDSGAARD)	551
A. E. ASTIN: Scipio Aemilianus (JENS ERIK SKYDSGAARD)	552
A. J. N. WILSON: Emigration from Italy in the Republican Age of Rome (JENS ERIK SKYDSGAARD)	280
BARBARA LEVICK: Roman Colonies in Southern Asia Minor (JENS ERIK SKYDSGAARD)	554
PETER SALWAY: The Frontier People of Roman Britain (TORBEN DAMSHOLT)	555
Studies in Latin Literature and its Influence, ed. by D. R. DUDLEY and T. A. DOREY. – Latin Historians, ed. by T. A. DOREY. – Latin Biography, ed. by T. A. DOREY (TORBEN DAMSHOLT)	556
DAVID KNOWLES: From Pachomius to Ignatius. A Study in the Constitutional History of the Religious Orders (MOGENS RATHSACK)	282
ANKER TEILGÅRD LAUGESEN: Middelalderlitteraturen. En orientering (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	558
FRIEDRICH PRINZ: Frühes Mönchtum im Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung (4.–8. Jahrhundert) (E. LADEWIG PETERSEN)	561
LUCIEN MUSSET: Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII–XI ^e siècles) (E. LADEWIG PETERSEN)	286
S. M. IMAMUDDIN: Some Aspects of the Socio-Economic and Cultural History of Muslim Spain 711–1492 (E. LADEWIG PETERSEN)	287
ARCHIBALD R. LEWIS: The Development of Southern French and Catalan Society, 718–1050 (E. LADEWIG PETERSEN)	561

Vikingerne i Paris. Beretninger fra 9. århundrede oversat og forklaret af NIELS SKYUM-NIELSEN (JØRGEN BJERNUM)	289
The Early Charters of Eastern England by C. R. HART (NIELS SKYUM-NIELSEN) ..	290
H.-J. BARTMUS: Die Geburt des ersten deutschen Staates (E. LADEWIG PETERSEN)	563
KNUD J. KROGH: Erik den Rødes Grønland. Sagatekster ved HANS BEKKER-NIELSEN (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	564
KNUT HELLE: Norge blir en stat 1130–1319 (ÓLAFIA EINARSDÓTTIR)	291
ARNE ODD JOHNSEN: Om pave Eugenius III's vernebrev for Munkeliv kloster av 7. januar 1146 (NIELS SKYUM-NIELSEN)	292
PHILIPPE DOLLINGER: Die Hanse (KAI HØRBY)	293
CH.-E. DUFOURCO: L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIII ^e et XIV ^e siècles (E. LADEWIG PETERSEN)	287
GUNTHER WOLF (Hrsg.): Stupor Mundi. Zur Geschichte Friedrichs II. von Hohenstaufen (ESBEN ALBRECHTSEN)	566
KJELL KUMLIEN: Biskop Karl av Västerås och Uppsala ärkesätets flyttning (ESBEN ALBRECHTSEN)	295
BIRGIT KLOCKARS: Birgitta och böckerna. En undersökning av den heliga Birgittas källor (ERIK LEVIN NIELSEN)	295
SARA EKWALL: Vår äldsta Birgittavita (ERIK LEVIN NIELSEN)	297
ALPHONS LHOTSKY: Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497 (JAN PINBORG)	298
Wüstungen in Deutschland. Ein Sammelbericht herausgegeben von WILHELM ABEL (SVEND GISSEL)	568
FELIKS KIRYK: Jakub z Dębna na tle wewnętrznej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka (JØRGEN STEEN JENSEN)	570
Norges gamle Love. 2. rk. 1388–1604. 3. bd. 1483–1513. I. Statens lovgivning 1483–1513. Ved GRETHE AUTHÉN BLOM (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	571

Nyere tid

JOHN PARKER: Books to build an Empire. A Bibliographical History of English Overseas Interests to 1620 (NIELS STEENSGAARD)	300
JAMES KELSEY MCCONICA: English Humanists and Reformation Politics under Henry VIII and Edward VI (BENITO SCOCOZZA)	301
JOAN SIMON: Education in Tudor England (HARALD ILSØE)	302
C. R. BOXER: Portuguese Society in the Tropics. The Municipal Councils of Goa, Macao, Bahia, and Luanda, 1510–1800 (NIELS STEENSGAARD)	303
E. E. RICH and C. H. WILSON (Eds.): The Cambridge Economic History of Europe, vol. IV, The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (NIELS STEENSGAARD)	572
HERBERT MATIS: Hernán Cortés. Eroberer und Kolonisator (NIELS AMSTRUP) ..	574
HOLGER BRØNDSTED: Kolonitiden i spansk Amerika (NIELS AMSTRUP)	574
P. M. HOLT: Egypt and the Fertile Crescent, 1516–1922 (NIELS STEENSGAARD) ..	575
ARTHUR THOMSON: Otidigt sängelag (INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK)	576
ARTHUR THOMSON: Hävdande under äktenskapslöfte. En rätthistorisk studie (INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK)	578
FRITZ REDLICH: The German Military Enterpriser and his Work Force. Vol. I–II (HELGE KLINT)	579
UDO ARNOLD: Studien zur preussischen Historiographie des 16. Jahrhunderts (HARALD ILSØE)	580
ERNST FITZ: Landeskulturtechnik, Markscheide- und Vermessungswesen im Herzogtum Braunschweig bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (FRIDLEV SKRUBBELTRANG)	581

	Side
ROLAND SEEBERG-ELVERFELDT: Revaler Regesten. Beziehungen der Städte Deutschlands zu Reval in den Jahren 1500–1807 (KNUD RASMUSSEN).....	582
ZBIGNIEW WÓJCIK (red.): Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku (JØRGEN STEEN JENSEN).....	583
MICHAEL ROBERTS: On Aristocratic Constitutionalism in Swedish History 1520–1720 (KARL-ERIK FRANDSEN).....	304
KRISTEN VALKNER: Paulus Helie og Christiern II. Karmeliterkollegiets opløsning (ERIK SJØBERG).....	305
J. C. JACOBSEN: Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans. Indledning og Kommentar (TROELS DAHLERUP).....	308
M. FAVRHOLT: Haderslev Latinskoles Historie 1567–1967 (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN).....	310
ANDERS SØRENSEN VEDEL: Den danske Krønike. Saxo-oversættelse 1575. Introduktion af ALLAN KARKER (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	312
HERMANN KELLENBENZ: Der Merkantilismus in Europa und die soziale Mobilität (JOHAN JØRGENSEN).....	314
KLAUS-MICHAEL RÖHRBORN: Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert (NIELS STEENSGAARD).....	315
DAVID MALAND: Europe in the Seventeenth Century (SØREN MØRCH).....	316
WŁADYSŁAW CZAPLIŃSKI: O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy (KARL-ERIK FRANDSEN).....	585
CHARLES HOWARD CARTER: The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598–1625 (KARL-ERIK FRANDSEN).....	589
KRISTIAN MOEN: Kongsberg Sølvverk 1623–1957 (JOHAN JØRGENSEN).....	317
Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626. Udg. ved C. RISE HANSEN (E. LADEWIG PETERSEN).....	590
De l'Isle and Dudley Manuscripts. Vol. VI. Sidneys Papers, 1626–1698. Ed. by G. DYPNALLT OWEN (C. RISE HANSEN).....	318
ROGER HOWELL, JR.: Newcastle-upon-Tyne and the Puritan Revolution. A Study of the Civil War in North England (JENS ENGBERG).....	591
KLAUS-RICHARD BÖHME: Bremisch-Verdische Staatsfinanzen 1645–1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin (JOHAN JØRGENSEN).....	593
M. M. GOLDSMITH: Hobbes's Science of Politics (BENITO SCOCOZZA).....	320
Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och krigshistoria. Red. ARNE STADE (KARL-ERIK FRANDSEN).....	320
ARNE ODD JOHNSEN: Krabbekrigen og gjenerobringen av Jämtland, 1657–1658 (HELGE KLINT).....	322
ALF ERLANDSSON: Skånska generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv (JOHAN JØRGENSEN).....	594
PEDER HANSEN RESEN: Atlas Danicus. Århus stift. Ved HELGE SØGAARD (FRANK JØRGENSEN).....	595
HANS-JOACHIM SCHOEPS: Barocke Juden – Christen – Judenchristen (JOHAN JØRGENSEN).....	323
Report on the Manuscripts of the Late George Finch. Vol. IV: A. D. 1692 with Addenda, A. D. 1690 and 1691. Ed. by FRANCIS BICKLEY (C. RISE HANSEN)...	324
TÖNNES KLEBERG: Bibliotek i krigstid. Uppsala universitetsbibliotek i stora nordiska krigets slutskede (HARALD ILSØE).....	597
GÖRAN BEHRE: Underrättelseväsen och diplomati. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien 1743–1745 (JØRGEN SCHOUBYE).....	325
LAURENCE L. BONGIE: David Hume. Prophet of the Counter-revolution (BENITO SCOCOZZA).....	327

	Side
HOLDEN FURBER: Bombay Presidency in the Mid-Eighteenth Century (OLE FELDBÆK).....	598
JOHN C. MILLER: Origins of the American Revolution (ERIK ARNE HANSEN)....	598
K. C. TREGONNING: The British in Malaya. The First Forty Years 1786–1826 (OLE FELDBÆK)	328
ROBERT ERIC FRYKENBERG: Guntur District, 1788–1848. A History of Local Influence and Central Authority in South India (BENEDICTE HJEJLE).....	600
RENÉ RÉMOND: La vie politique en France depuis 1789. Tome I: 1789–1848 (JOHNY LEISNER).....	330
The Travel Diaries of T. R. Malthus. Ed. by PATRICIA JAMES (HARALD ILSØE)...	331
DHARMA KUMAR: Land and Caste in South India. Agricultural Labour in the Madras Presidency during the Nineteenth Century (BENEDICTE HJEJLE)....	603
J. LLOYD MECHAM: Church and State in Latin America. A History of Politico-Ecclesiastical Relations (NIELS AMSTRUP).....	604
JOHNY LEISNER: Europas historie i det 19. århundrede. I (KNUD LARSEN).....	605
FÉLIX PONTEIL: Les institutions de la France de 1814 à 1870 (JOHNY LEISNER)...	332
DAVID PAUL CROOK: American Democracy in English Politics 1815–1850 (JOHNY LEISNER).....	333
NORMAN GASH: Reaction and Reconstruction in English Politics 1832–1852 (JOHNY LEISNER).....	335
BARBARA JELAVICH: Russia and the Greek Revolution of 1843 (KNUD LARSEN)..	608
P. H. NOYES: Organization and Revolution. Working-Class Associations in the German Revolutions of 1848–49 (JOHNY LEISNER).....	609
J. A. B. PALMER: The Mutiny Outbreak at Meerut in 1857 (BENEDICTE HJEJLE)..	337
KOPPEL S. PINSON: Modern Germany. Its History and Civilization (KNUD LARSEN)	339
LORENZ RERUP: A. D. Jørgensen (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN).....	340

Nyeste tid

Le marxisme et l'Asie 1853–1964. Textes traduits et présentés par STUART SCHRAM et HÉLÈNE CARRÈRE D'ENCAUSSE (BENITO SCOCOZZA).....	341
VINCENT CONFER: France and Algeria. The Problem of Civil and Political Reform, 1870–1920 (OLE KARUP PEDERSEN).....	610
MARTIN WINCKLER: Bismarcks Bündnispolitik und das europäische Gleichgewicht (JOHNY LEISNER).....	612
Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og høftjeneste 1877–1914. II. Guvernør – minister – flådechef 1914–27. Ved TAGE KAASTED (E. J. SAABYE)	342
VERNON D. LIDTKE: The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878–1890 (H. JØRGEN NIELSEN)	614
S. R. MEHROTRA: India and the Commonwealth, 1885–1929 (NIELS AMSTRUP)..	344
IAN H. NISH: The Anglo-Japanese Alliance. The Diplomacy of Two Island Empires, 1894–1907 (NIELS AMSTRUP).....	346
JENS B. PLASS: England zwischen Russland und Deutschland. Der Persische Golf in der britischen Vorkriegspolitik, 1899–1907 (NIELS AMSTRUP).....	615
SOLOMON M. SCHWARZ: The Russian Revolution of 1905. The Workers' Movement and the Formation of Bolshevism and Menshevism (MARTON DE HARTYANI)..	616
JUHANI PAASIVIRTA: USA ser på Finland. En liten nations problem i internationell politik (BERTEL HEURLIN).....	347
ROBERT WOHL: French Communism in the Making, 1914–1924 (H. JØRGEN NIELSEN).....	348
LAURENCE LAFORE: The Long Fuse. An Interpretation of the Origins of World War I (INGA FLOTO)	617

	Side
GERALD D. FELDMAN: Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918 (INGA FLOTO)	618
WINFRIED BAUMGART: Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (INGA FLOTO)	350
HELLMUTH RÖSSLER (ed.): Ideologie und Machtpolitik 1919. Plan und Werk der Pariser Friedenskonferenzen 1919 (INGA FLOTO)	619
KARL DIETRICH ERDMANN: Adenauer in der Rheinlandpolitik nach dem Ersten Weltkrieg (INGA FLOTO)	620
MARTIN GILBERT: The Roots of Appeasement (KNUD LARSEN)	350
WARREN I. COHEN: The American Revisionists. The Lessons of Intervention in World War I (INGA FLOTO)	352
TAGE KAARSTED og OLE SAMUELSEN: Kilder til Danmarks politiske historie 1920–1939 (BERTEL HEURLIN)	353
JOSEPH ROTHSCHILD: Pilsudski's Coup d'Etat (KNUD LARSEN)	621
JEAN AMSLER: Hitler. En dokumentarisk billed-biografi (IB DAMGAARD PETERSEN)	353
WILLIAM SHERIDAN ALLEN: The Nazi Seizure of Power. The experience of a single German town, 1930–1935 (HANS KIRCHHOFF)	623
Entscheidungsjahr 1932. Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik. Hrg. von WERNER E. MOSSE (HANS KIRCHHOFF)	354
HELMUT GENSCHEL: Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich (HANS KIRCHHOFF)	356
BASIL COLLIER: A Short History of the Second World War (OLE KARUP PEDERSEN)	625
ANDREAS HILLGRUBER: Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941 (IB DAMGAARD PETERSEN)	626
J. L. MOULTON: The Norwegian Campaign of 1940 (IB DAMGAARD PETERSEN)	631
ALAN S. MILWARD: The German Economy at War (IB DAMGAARD PETERSEN)	358
M. R. D. FOOT: SOE in France. An Account of the Work of the British Special Operations Executive in France 1940–1944 (JØRGEN HÆSTRUP)	361
E. H. COOKRIDGE: Inside SOE. The Story of Special Operations in Western Europe 1940–45 (JØRGEN HÆSTRUP)	361
JEREMY BENNETT: British Broadcasting and the Danish Resistance Movement 1940–1945 (HANS KIRCHHOFF)	365
HANS KIRCHHOFF, HENRIK S. NISSEN og HENNING POULSEN: Besættelsestidens historie (AAGE TROMMER)	633
Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor. Red.: JØRGEN HÆSTRUP, HENNING POULSEN, HJALMAR PETERSEN (AAGE TROMMER)	633
Japan's Decision for War. Records of the 1941 Policy Conferences. Ed. NOBUTAKA IKE (NIELS AMSTRUP)	636
CORNELIUS RYAN: Slaget om Berlin (HELGE KLINT)	367
OLE KARUP PEDERSEN: Tendenser i international politik efter 1945 (VIGGO SJØQVIST)	637
CHARLES L. ROBERTSON: International Politics Since World War II (OLE KARUP PEDERSEN)	641
AKSEL LASSEN: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. (H. JØRGEN NIELSEN)	642
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i året 1967	645
Den danske historiske Forenings vedtægter	647
Navneregister. Ved universitetslektor, mag. art. KAI HØRBY	649
Rettelser	673

Henrik Krummedige og Norge

STUDIER OVER DANMARKS FORHOLD TIL NORGE 1523–1533*

AF

ERLING LADEWIG PETERSEN

DA FREDERIK I døde i april 1533 henstod hovedparten af tidens politiske kernespørgsmål uløst; konfessionelle konflikter og privilegiestrid delte stadig vandene. Dødsfaldet i sig selv løste naturligvis ingen af vanskelighederne, selvom adskillige stormænd tænkeligt nok har delt Viborgbispens Jørgen Friis' velmente ønske om at »motte vere enn dieffuell, thaa viilde handt saa plaue koning Fredericks szuell«. Tilsyneladende fortsatte herredagsmødet i København i sommeren blot det traditionelle spor ved at udsætte kongevalget til det følgende år. Kun overfor udlandet havde latent frygt for Christiern II.s revancheplaner og den spirende kejserlige dynastipolitik tvunget kongen og rådet til at samarbejde om en sikkerhedspolitik, som samtidig – *necessitate coacta* – rummede tilløb til udenrigspolitisk nyorientering. Dette gælder vel navnlig bestræbelserne for at skabe et fredeligt forhold til Gustav Vasas Sverige, hvorimod forbindelsen med Norge umiddelbart fremtræder uhyre vaklende. Symptomatisk nok afbrød Frederik I.s død flere års seje forhandlinger på et tidspunkt, da de tegnede til positivt resultat.

Endnu ved det dansk-norske kongevalgmøde i sommeren 1513 havde det danske råds stilling været ganske klar; man respekterede vel de formelle retningslinier, unionstraktaten i Bergen 1450 anviste, men afviste samtidig det norske råds krav på eneadkomst til de norske lensmandsposter.¹ Fra 1523 præges den danske regerings kurs i unionspolitiken

* Afhandlingen er et forarbejde til senere studier over det danske adelsvældes historie, hvortil jeg med taknemmelighed har modtaget støtte fra Statens almindelige Videnskabsfond og den Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse.

¹ Om situationen 1513, se C. F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie 1497–1536 II*, 1865, s. 64 ff. – *Bergentraktatens ordlyd i Diplomatarium Christierni I*, ed. H. Knudsen, 1856, nr. 21.

derimod af usikkerhed og tvetydighed. Tilsyneladende ligegyldighed og bristende konsekvens i forholdet til Norge lader umiddelbart formode, at de danske magthavere ikke længere knyttede nogensomhelst virkelig interesse eller betydning til unionsforbindelsen. Dette er også den konklusion, som både den kongelige proposition på stænderrigsdagen 1536 og moderne forskere har draget ved at hævde, at henvisningen til Bergenforbundet ved udskydelsen af kongevalget i 1533 simpelthen var et påskud.

Det vil naturligvis være nærliggende at antage, at Christiern II.s despotiske fogedstyre i Norge havde skabt et tomrum, som ikke lod sig udfylde efter hans fordrivelse; indsættelsen af borgerlige eller lavættede høvedsmænd på de norske slotslen kan altså tænkes at have tilintetgjort den danske adels position i Norge. På den anden side kan der i denne sammenhæng være grund til at nævne, at diskussionen af Norgesartiklen i Christian III.s håndfæstning 1536 netop har fremdraget den danske adels interesse i uhindret adgang til de givtige, norske lensmandsposter som et af motiverne for elimineringen af det norske råd og Norges formelle inkorporation i Danmark. Dette synspunkt, som skyldes Halvdan Koht, har dog næppe fået tilstrækkelig dokumentation, og det er uden videre klart, at det ikke harmonerer altfor vel med dansk forsknings tolkning af kongevalgets udsættelse 1533.² Skønt der ikke umiddelbart er tale om identiske begivenheder, står i princippet påstand mod påstand.

Trods al usikkerhed præges Frederik I.s regeringstid påny af dramatiske sammenstød mellem danske myndigheder og det norske råds selvstændighedskrav, konflikter, hvis mest markante skikkelse var den danske rigsråd Henrik Krummedige. I Kohts udredning af begivenhedsforløbet 1523–37 fremtræder striden om de norske len netop som et af ledemotiverne i Vincens Lunges og ærkebiskop Olaf Engelbrektsens desperate strid mod Henrik Krummedige og siden Claus Bille for landets selvstændighed. Koht er på ingen måde blind for svaghederne i de norske selvstændighedsbestræbelser og fremhæver, at højaristokratiets og de kirkelige dignitarers kamp helt savnede social og politisk baggrund i det norske samfund. Håndfæstningen 1524 skabte nok mulighed for en

² H. Koht, Artiklen om Noreg i den danske handfæstninga frå 1536, (Norsk) Hist. tidsskr. 30, 1934–36, især konklusionen s. 10–12; samme, Vincens Lunge contra Henrik Krummedige 1523–1525, Oslo 1950; Olav Engelbriktsen og sjølstende-tapet 1537, Oslo 1951. – En oversigt over diskussionen giver A. Thowsen, Historikernes syn på Norges statsrettslige stilling 1536–1814: Norgesartikkelen av 1536, Nord. tidskrift för vetenskap, konst och industri 1966, nr. 4, s. 166–81.

selvstændig adelsrepublik og for at forvise Henrik Krummedige, den traditionelt værste anstødssten for landets uafhængighed, men på længere sigt savnede frigørelsen naturlige vækstbetingelser.

Der kan næppe være tvivl om, at det norske oligarki har ladet sig inspirere af adelsreaktionen i Danmark, hvad Frederik I.s norske håndfæstning tilstrækkeligt bevidner. Ligeså lidt synes der at være tvivl om, at de norske råder – ganske som under unionskrisen i årene omkring 1500 – har hentet impulser i Sverige. Visse politiske betingelser for frigørelse har således uomtvisteligt været til stede i 1523. At denne proces alligevel brød sammen skyldes imidlertid næppe blot, at de politiske og sociale skillelinier i Norge var andre og, om man vil, mere primitive end i Sverige. I betragtning af alle de uklarheder, der råder om den danske regerings norske politik 1523–33, nødes vi således stadig til at afveje, i hvor stor udstrækning den danske adels økonomiske interesser kan have øvet indflydelse på den sejge proces, der førte til selvstændighedstabet 1536.

I denne forbindelse, hvor undersøgelsen må begrænses til visse punktstudier, samler interessen sig da ganske naturligt og nødvendigt om den centrale skikkelse, den dansk-norske rigsråd Henrik Krummedige. Af Kohts og andre forskeres undersøgelser fremgår det allerede, at den politiske virksomhed, hr. Henrik udfoldede i Norge, i meget høj grad udnyttede de sociale modsætninger mellem det fåtallige norske aristokrati og almuen til fordel for danske unionsinteresser, navnlig i de kritiske år omkring århundredeskiftet. Alt tyder på, at både hans og hans faders, Hartvig Krummediges storgodsejerposition i Norge samtidig bragte dem i permanent konflikt med det norske råd og dets selvstændighedsbestrebelse allerede fra midten af det 15. århundrede. De usædvanligt righoldige privatarkiver, som Henrik Krummedige og hans svigersøn Esge Bille har efterladt sig, gør det imidlertid muligt på nært hold at foretage analyser af såvel de politiske konflikter som af disse danske adeliges virksomhed som godsejere i Norge og Danmark, specielt i Frederik I.s regeringstid. Undersøgelsen gør det således nødvendigt at forfølge begge aspekter, men materialet tillader samtidig på ganske konkret grundlag at tage stilling til Halvdan Kohts hovedsynspunkter.

I

INTET i den lange serie skrivelser, der udgik fra oprørsbevægelsen 1523, antyder, at de revolterende stormænd har gjort sig nogensomhelst

overvejelser vedrørende de nordiske unionsforbindelsers beståen. Skønt den – iøvrigt hurtigt ganske standardiserede – propaganda lejlighedsvis strejfer den afsatte konges »ukristelige og uskellige regimente« i Norge og Sverige, synes det udelukkende at have været de nære ting, der lå de jydsk stormænd på sinde efter opsigelsen af Christiern II; de havde sat håndfæstningens oprørsparagraf i funktion, uden at rådet (eller det dansk-norske råd i fællesskab) fik lejlighed til at »undervise« majestæten. Opsigelsen fandt sted alene på det danske riges vegne.¹ Skønt Frederik I.s foreløbige håndfæstning 26. marts motiverer den ved alle »thesse tre righens indbyggeres« tarv, gjaldt kongevalget udelukkende det danske rige. Håndfæstningen forbigik konsekvent unionsklausulerne i forlægget, forgængerer fra 1513.² Endelig er det utænkeligt, at oprørerne har været ukendt med det forenede svensk-hanseatiske angreb på de skånske landsdele og Viken i vinteren 1522/23. Der er således grund til at antage, at de nye magthavere ikke skænkede unionsforbindelserne nogen tanke, i hvert fald ikke konstruktivt.

Kun på ét isoleret punkt i de to redaktioner af Frederik I.s håndfæstning – den foreløbige 26. marts og den endelige 3. august – anses hensynet til Norge. Kongens titel optager nemlig begge steder hans krav på arveret til Norges trone. I denne forbindelse udtrykker det formentlig ikke mere end de prætentioner, han fra sin ungdom forgæves havde gjort gældende; men da titlen anvendes i officielle akter og iøvrigt nogenlunde konsekvent benyttes af kongen og af danske råder indtil 1524, må det antages, at det danske råd i den øjeblikkelige, kaotiske situation har accepteret tanken bag titulaturen; at der fra kongens side ligger bevidst hensigt bag, lader sig underbygge ad anden vej. Vigtigst er det, at da hertug Frederik – såsnart han havde fået vished for den jydsk oprørsbevægelses hensigter – i de første dage af februar indgik forbund med Lübeck, gik traktaten uden videre ud fra Danmarks og Norges forbindelse. I traktatens senere afsnit, som går udover de øjeblikkelige offensiv- og defensivforanstaltninger, forpligter Lübeck og dets allierede sig tillige til at medvirke til »dat ryke Sweden myt den riken Dennemarken, Norwegen to vorenigende«.³

¹ A. Huitfeldt, *Historiske Beskriffuelse om hues sig haffuer tildragit under Kong Christiern den Anden*, 1596, s. 243–45.

² Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, 1856–60, s. 66f.

³ Danmark-Norges Traktater 1523–1750, udg. af L. Laursen I, 1905–07, s. 8 1523 5/2 § 14; jfr. Allen, *anf.arb.* III:2, 1867, s. 309f., 314, 356f.; se også J. Schreiner, *Norges overgang fra arverike til valgrike*, (Norsk) *Hist. tidsskr.* 30, 1934–36, s. 325 med note 1.

Foreløbig kan vi næppe slutte længere, end at disse aktstykkers omtale af Danmarks og Norges union røber det danske kongehus' traditionelle dynastiske fordomme. Det er ikke uden videre sandsynligt, at hertug Frederik har næret alvorlige planer om at vinde Sveriges krone. I forbundstraktaten med de vendiske stæder står erobringsklausulen både indholdsmæssigt og i sin placering isoleret; initiativet må utvivlsomt være udgået fra hertugen, men da også han på dette tidspunkt må have været underrettet om de svensk-hanseatiske angreb på de skånske land-skaber og Norge, kan man ikke med nødvendighed tolke traktatens ordlyd videre end som en art sikkerhedsventil overfor denne aktion. Alliancestraktaten gør i sig selv unionstanken illusorisk – og heller ikke det kan godt være udgået hertugens opmærksomhed – ved Lübecks reservation for sit eget forbund med Sverige og ved sine garantier for handelsfrihed uanset eventuel krig; endelig er den privilegering, trak-taten stiller Lübeck i udsigt, væsentligt beskednere end Gustav Vasas løfter om toldfrihed og indestængning af svensk skibsfart til Østersøen.⁴

Den udvalgte konges skrivelser til Sverige i forårmånederne 1523 ligger helt på samme begrænsede niveau. Den svensk-hanseatiske aktion mod Skåne og Norge havde været motiveret som angreb på Christiern II, og i overensstemmelse hermed begærede Gustav Vasa – samtidig med notifikationen af rigsforstandervalget – i slutningen af februar velvillig neutralitet af hertugen.⁵ På denne baggrund har det formodentlig været med fuldt overlæg, at Frederik I i en skrivelse omkring 7. april til »verdwe fedre mett Gud biscooper, höffuidzmend eller huem befall haffwer i Swerigis rige« helt ignorerer Gustav Vasa og hans henven-delse. Den udvalgte konge gør opmærksom på, at han selv er blevet valgt til konge »offwer ald Danmarckis rige« og havde traktatmæssigt løfte om de vendiske stæders »ytherste hielp«. Han advarer da mod angreb på Skåne, »szom ere ett ledemod aff vortt rige Danmarck« og

⁴ Unionsmulighederne indgår ikke i de interne, hanseatiske overvejelser i Stralsund forud for allianceunderhandlingerne med hertugen, hvorimod de lybske gesandter i Sverige 28. januar ytrer skepsis overfor norske forsøg på at tilslutte sig Sverige; Hanserezesse 3. Abt. VIII, hrsg. v. D. Schäfer u. R. Techen, Lpz. 1906–08, nr. 259 §§ 32 ff., nr. 276. – Jfr. iøvrigt H. Yrwing, Lübeck, de nordiska rikena och konunga-valet i Strängnäs 1523, Scandia XXIV, 1958, s. 207 ff., 212 ff. Der foreligger derimod intet belæg for, at de danske stormænd har tvunget hertugen til at opretholde unionskravene; således L. Sjödin art. Hans Brask i Svenskt biografiskt Leksikon VI, s. 55; R. Bergström, Studier till den stora krisen i Nordens historia 1517–1523, Upps. 1943, s. 109; Yrwing, anf. arb., s. 213.

⁵ Sveriges Traktater med främmande makter, utg. av O. S. Rydberg IV, Sthlm. 1888, nr. 8 1523 26/2; jfr. dog Bergström, anf. arb., s. 107f.

anmoder tværtimod – efter forhandling med det danske råd og de vendiske stæder – om trekantsforhandlinger om de »trii rigens merckeligenn bestandelsze, gaffnn oc beste« snarest muligt.⁶ Aktstykket udtaler således for første gang og udelukkende det senere så fremtrædende ønske om fællesfront mod »konning Christernn oc alle andhre vore oc righens findher«; bortset fra den indirekte antydning i omtalen af de tre rigers »bestandelse« forbigås Norge og delvis med rette, forsåvidt der er tale om et aktstykke, som kun angår det danske rige; brevet indeholder en skarp advarsel mod angreb på Danmark, derunder også Skåne, hverken mere eller mindre.

Først i juni 1523 dukker unionstanken op i danske dokumenter, men da på et tidspunkt, da svensk-hanseatiske tropper var i besiddelse af Blekinge og Viken, og da Gustav Vasa efter den svensk-hanseatiske høvedsmand Berend v. Mehlers kortfristede stilstand med den skånske adel energisk agiterede for at de skånske landskaber og Norge frivilligt skulde slutte sig til Sverige.⁷ At Gustav Vasa ved midten af maj havde opgivet videre angreb på Norge for at koncentrere sig om erhvervelsen af de skånske landskaber »för æn herthogen eller nogre andre stinga siigh ther i mellom« (skönt han »förnimmer . . . ath the skonske herrer ok köpstædher ære heller vnder herthogen af Holsten æn mik ok Swerigis crona«) har Frederik I næppe kunnet vide; det svenske rigsråds reaktion på hans skrivelser fra april og maj udgik først 20. juni og da under ganske andre vilkår.⁸ Den 9. juni minder kong Frederik i en lang skrivelse til indbyggerne i Sverige om den fordrevne konges »vchristelige oc vskellige reghement« i de tre nordiske riger, men i modsætning til sine tidligere henvendelser argumenterer kongen nu med, at Danmarks indbyggere for at frelse alle tre riger »aff sadanne ewighe forderffwillss« har fordrevet kong Christiern og beder svenskerne betænke den gavn de tre riger vilde opnå ved at vende tilbage til folden

⁶ RA. TKUA. Sverige A. I. 1, Breve 1472–1541, 1523 efter 26/3; Sveriges Traktater IV, nr. 9. Brevet gentages 4. maj (sst. IV, s. 50 note; Hanserezesse 3. Abt. VIII nr. 398 og s. 361 note 4), men modsat Bergström finder jeg i disse dokumenter intet holdepunkt for at udlæse unionsplaner; en forsigtigere vurdering hos Yrwing, anf. arb., s. 217.

⁷ Gustav Vasas proklamationer 1523 22/4–13/5 hos N. J. Ekdahl, Christiern II:s Archiv: Handlingar rörande Severin Norby IV, Sthlm. 1836, s. 1690–92, 1461f.; Konung Gustaf den Förstes Registratur, utg. av V. Granlund I, Sthlm. 1861, s. 48–57; til Norge i Diplomatarium Norvegicum, edd. R. C. Unger o. a., VIII nr. 511; jfr. iøv. L. Sjödin, anf. arb., s. 53ff.; Bergström, Stilleståndsavtalet mellan Berend von Mehlen och det skånska ridderskapet våren 1523, (Svensk) Hist. tidskr. 1942, s. 381ff.

⁸ Ekdahl, anf. arb. IV, s. 1455f.; Gustaf I:s Reg. I, s. 56ff. – Det svenske rigsråds svar 20. juni: RA. TKUA. Sverige A. I. 1; jfr. Sveriges Traktater IV, s. 66.

ved at *vælge* ham til konge i overensstemmelse med de gamle forbund.⁹

Det fremgår ganske klart af andre kilder, at den danske regering efter kongens overgang til Sjælland i slutningen af maj måned har set med stigende nervøsitet på de svenske aktioner i Skåne. Man begynder åbenbart ganske bevidst at agitere i Skåne for hurtig tilslutning til det nye regime efter ganske de samme retningslinier, som vi finder i Frederik I.s brev til Sverige i april. I et åbent brev til Sveriges råd 17. juni vender det danske rigsråd påny tilbage til det samme tema; brevet begrænser mere beskedent og korrekt aktionen mod tyrannen til Danmark og opfordrer atter Sveriges indbyggere til at besinde sig på deres bedste ved at give sig under hans nåde. I modsætning til kongens brev advarer rådet igen skarpt mod svenske annektsionsforsøg i Skåne, men nævner heller ikke denne gang nogetsomhelst om Norge.¹⁰ Den sidste tilføjelse røber utvivlsomt den egentlige hensigt ved disse manøvrer: at bevare de skånske landskaber for Danmark i en indenrigspolitisk uhyre vanskelig situation, langt snarere altså en effektiv demonstration end udtryk for reelle unionsplaner.¹¹ I hvert fald kan man næppe under de givne omstændigheder tolke de danske akter længere end som forholdsvis primitive modforanstaltninger mod Gustav Vasas politik.

Digressionen fra det egentlige emne har været nødvendig ikke så meget for at aflive en mytedannelse som for at belyse kontrasterne i den nyvalgte konges og det danske råds nordiske politik. Som så ofte tidligere indtog Norge i denne henseende en sekundær plads i dansk politik. Den jyske revolte havde overhovedet ikke anlagt nogen norsk politik, og da man i sommermånederne tog forholdet til Norge op, skete det efter andre retningslinier end man havde valgt overfor Sverige. Den ydre baggrund vender vi senere tilbage til, men situationen lader sig bedst belyse ved konfrontation af de aktstykker, kong Frederik lod udgå til det søndenfjeldske Norge samtidig med henvendelsen til

⁹ RA. D. kanc. B 9: Kopier og koncepter til missiver m. m. 1523 27/5–28/9, fol. 5r–v; Sveriges Traktater IV, nr. 10a.

¹⁰ Sst. nr. 10b. Om den danske propaganda i Skåne, se f. eks. Tyge Krabbe t. Tyge Akselson Brahe 1523 3/5; RA. Tyge Brahes privatarkiv II. B; A. Heise, Familien Rosenkrantz' Historie II, 1882, Diplomatarium nr. 49; Allen, anf. arb. IV:2, 1870, s. 28 og 545 note 20. Jfr. også skrivelsen til Lübeck 1523 17/6, Hanserezesse 3. Abt. VIII nr. 450.

¹¹ Denne tolkning ligger således nærmest Yrwing, Lübeck och den nordiska förbundstanken efter unionsuppløsningen, Festskrift till Gottfrid Carlsson, Lund 1952, s. 114f.; jfr. dog også Bergström, Studier, s. 124 note 8.

Sverige 9. juni 1523.¹² Begge dokumenter er formuleret over samme læst og røber iøvrigt et nært slægtskab med de motiverende afsnit af håndfæstningens første redaktion 26. marts; brevene følger i lange pas-sager hinanden ganske enslydende, og argumentationen er ligeledes stort set identisk, men de afviger dog indbyrdes på væsentlige punkter.

Påfaldende er det først, at hvor brevene til Sverige stadig opererer med de tre nordiske rigers forhold under ét, konkretiserer det norske brev helt anderledes ved kun at beskæftige sig med Norge og Danmark, norske og danske mænd. Som argumentationen fremstår her, har ind-byggerne i Jylland og på øerne valgt kong Frederik for at befri danske og norske mænd fra den fordærvelse, den tyranniske konges brud på håndfæstning og reces havde påført dem, hvilket i denne sammenhæng betyder den fælles håndfæstning 1513; brevet får således et langt mere håndgribeligt sigte end henvendelsen til Sverige.

Mest karakteristisk fremtræder ulighederne i de afsnit, som angår ønskeligheden i at bevare forbindelsen mellem rigerne efter den skade Christiern II.s styre har forvoldt:¹³

Frederik I t. Norge 1523 9/6

Thi bedher wij ether alle oc hwer ser-
deles kerligen, attj ville . . . betencke,
besyndhe^a oc grandgiiffweligen off-
werweghe, hues skadh oc forderffwe
ther wille affkomme ther for^{ne} Dan-
marcks oc Norgis riighe bliiffwe att-
skiildt offwer then contract, som
emellwm for^{ne} riighe giort bleff vtj
droning Margretes tiidt,

attj ther fore ville alle ladhe etther
finndes velwillighen atgiiffue ether
vndher oss som tiill etthers retthe

Frederik I t. Sverige 1523 9/6

^a mangler

hwat nøt oc gaffn ther motthe af
komme, thet these try riighe, Dan-
marck, Sweriigh oc Noriigh motthe
bliiffwe tiill sammen wndher enn
herre oc koningh wtj then forbynd-
delsze, som the aff gammel tiidt for-
bwndet ere mett, opne, beseglet
breffwe oc recess, oc hues skadh oc
forderffwe, ther wille aff komme, ther
for^{ne} Danmarckis, Swerigis oc Norgis
riighe bliiffwe atskyldth emwed for^{ne}
forbyndelsze, opne breffwe oc recess
emellom for^{ne} riighe giort ere, attj
ther fore ville ladhe etther alle fyndes
vellwilligenn atgiiffue etther tiill oss

¹² RA. D. kanc. B 9, fol. 4r-5r; Dipl. Norv. XII nr. 294 med enkelte fejlæsninger.

¹³ Teksterne gengives efter originalerne; jfr. ovenf. notc 9 og 12. I anden kolonne noteres de saglige afvigelser fra det norske brev.

herre oc konningh, vij ville met gudz
 help holle then helighe kyrckj, etther
 alle, andheliigh oc versliigh, fattiigh
 oc riigh wedt sanctj Olwffz^b konings
 logh, skell oc rett, preuilegher, frii-
 hedher oc gwodhe, gamle sydwaner,
 som enn cristen herre och koningh bør
 atgøre sine kere wndhersaett . . .

oc wdwelle oss tiill etthers herre oc
 koningh . . .

^b Eryckes . . .

Det falder straks i øjnene, at man i brevet til Norge helt præcist henviser til »kontrakten« fra 1397 som unionsgrundlag, og at dette aktstykke i modsætning til det svenske ikke opererer med frivilligt kongevalg; man går simpelthen ud fra, at unionsaftalen forpligter nordmændene »til at give sig under os som eders rette herre og konge«. Formelt gentager afvigelserne påny de traditionelle og historisk begrundede skel i dansk unionspolitik overfor Sverige og Norge; reelt er det ganske følgerigtigt, men vigtigt for sammenhængen, at brevet siden afsluttes med trudser om magtanvendelse, såfremt nordmændene nægter at forlade Christiern II. Denne påberåbelse af unionsdokumenterne 1397 er næppe tilfældig. Bortset fra, at den endnu i den givne situation kan have været opfattet som historisk og retlig forsvarlig, er det karakteristisk, at man ikke påkalder Bergentraktaten. Dels havde det danske råd jo allerede overtrådt denne ved det ensidige oprør og kongevalg; dels har man i den foreliggende situation næppe ment at kunne forsvare at tilbyde nordmændene frit kongevalg. Christiern II efterlod sig en søn, som efter Bergentraktatens principper formelt vilde have fortrinsret.

Bag denne henvendelse ligger imidlertid i hvert fald én tidligere, idet kongen allerede 25. april havde skrevet til det norske råd. Brevets tekst kendes nu kun i referat gennem bisp Mogens af Hamars svarskrivelse 29. juli,¹⁴ således at kongens standpunkt på dette tidspunkt kun lader sig udlede med stærke forbehold. Det fremgår heraf, at Frederik I har meddelt Christiern II.s flugt (13. april) og har begæret, at »wii medh menige Norges raad och indbyggere skulle annamme hanns nade for en herre och koning igen som i hørt (gjort) haffue wtj Danmarck«. Endelig protesterer bispens temperamentsfuldt mod, at kongen postulerer arveret til Norge gennem sin titel. Er referatet loyalt, adskiller kongens standpunkt i dette brev sig ikke fra det, der formuleres i juni måned; referatets ordlyd taler næppe for, at kongen har begæret valg, men snarere for, at han har krævet, at nordmændene skulde godtage

¹⁴ Dipl. Norv. XII nr. 298; Allen, anf. arb. IV:2, s. 199ff.

ham som konge uden videre. Det indirekte kendskab udelukker derimod enhver bestemmelse af, hvilke overvejelser, der er gået forud for brevet, eller af hvem, der har været impliceret deri. Vi ved, at Frederik I forud for 7. april hævder at have forhandlet med det danske råd om de skånsk-svenske anliggender, og selvom det naturligvis ikke kan udelukkes, at norske forhold også har været inddraget, vil det være mest nærliggende at opfatte den norske politik, der formuleres i de to aktstykker, som udtryk for kongeligt initiativ. I hvert fald følges skrivelserne til Norge – i modsætning til brevene til Sverige – ikke op af rigsrådet.

Først i slutningen af juli eller begyndelsen af august 1523 træffes der beslutning om at gribe aktivt ind i Norge. Rigsrådet var indkaldt til Roskilde til 29. juli¹⁵ – hovedsageligt naturligvis med henblik på håndfæstningsforhandlingerne og andre magtpåliggende, politiske afgørelser – men udfaldet af drøftelserne om Norge kender vi kun indirekte. Et første ydre vidnesbyrd foreligger i en kongelig opfordring 6. august til Rostock til at genoptage sin vante forbindelse med Viken, Tønsberg og Oslo og straks sende skib dertil via København, hvor Henrik Krummedige med en styrke af knægte skulde indskibes for at blive transporteret til Viken.¹⁶ Medens dennes opgaver lå i Østlandet, sendte man den nyudnævnte rigsråd Vincens Lunge til det nordenfjeldske Norge. Afgørelsen må således være truffet omkring månedskiftet, men dens indhold må udledes af to skrivelser til Norge 5. august, denne gang til det nordenfjeldske samt til den nyvalgte norske ærkebisp Olaf Engelbrektssen og to af hans nordenfjeldske embedsbrødre.

Det første af de to breve fremtræder straks langt mere konciliant end det foregående fra 9. juni, der har tjent som direkte forlæg.¹⁷ Ligesom her begærer kongen, at nordmændene velvilligen vil give sig under ham som deres rette herre og konge, men modsætningsvis er det også ganske

¹⁵ Kgl. missive t. Henrik Krummedige 1523 12/7; Dipl. Norv. XVIII nr. 243.

¹⁶ Sst. VI nr. 685; Hanserezesse 3. Abt. VIII nr. 524. I april havde Lübeck meddelt Rostock, at sejladsen på Norge måtte indstilles; Nor, Tidsskr. for Videnskab og Litteratur III, Kria. 1846, s. 92. Det fremgår iøvrigt af de hanseatiske gesandtskabsindberetninger fra disse måneder, at de vendiske stæders udsendinge ikke på noget tidspunkt var inddraget i den danske regerings overvejelser over forholdet til Norge. Danzigs gesandter er åbenbart først underrettet post festum og rapporterer iøvrigt ganske lapidarisk og upræcist 10. august; Hanserezesse 3. Abt. VIII nr. 600 § 69.

¹⁷ Dipl. Norv. VIII nr. 512. Brevet er kun overleveret i en afskrift af Bartholin og trykt helt uden diplomatarisk kommentar. Dets autenticitet fremgår af en marginalnote i kopibogen (ovfr. note 12; jfr. Dipl. Norv. XII nr. 294 note 5), der tillige godtgør, at afvigelserne fra forlægget er korrekt traderet i afskriften. Bortset fra at brevet 5. august i kopibogen er fremkommet ved overstregninger og udeladelser og er ajourført lidt, er det symptomatisk, at ordet »arffue riige« i teksten stryges.

korrekt, når kopibogen registrerer brevet med bemærkningen »absque comminatione adiectaque illa clausula, ath myn here wiill giffue seg seluer ther ind om nogen sker nogen wret oc aff legge wlofflig toll oc szise oc andre beswaring«. Trudslerne om magtanvendelse, såfremt nordmændene fortsat holder fast ved Christiern II, er her forsvundet og afløst af en endda meget kraftig betoning af kongens vilje til personligt at håndhæve retssikkerheden i landet og befri det for ulovlige, fiskale byrder, umiddelbart en sikkert bevidst modstilling overfor agitationen mod tyrannen i brevetts indledning. Endelig bemærkes, at forlæggets adresse til »vort arverige Norge« her erstattes med en ganske neutral henvendelse til de nordenfjeldske stænder.

Afvigelserne fra forlægget godtgør, at der ikke skal lægges for stor vægt på den enslydende opfordring til at give sig under kong Frederik. For det første kan man fæste sig ved, at brevet henvender sig til de norske stænder og ikke til rådet, men af større betydning for sammenhængen er det, at de stærkt betonedede løfter om at håndhæve retssikkerheden og at fjerne ulovlige told- og skattepålæg næppe alene tjente som kontrast til Christiern II.s »umilde regimente«, men direkte sigter mod virkning i den norske almue. Brevet får dermed indirekte karakter af appel til de upriviligerede stænder, et middel, som Henrik Krummedige allerede under bondeurolighederne og unionskrisen omkring århundredeskiftet med held havde betjent sig af overfor det norske aristokrati.¹⁸ Et bindende bevis er vel udelukket, men det vil være nærliggende at pege på, at Henrik Krummediges fortrolighed med Norges forhold kan have medvirket ved udformningen af den danske Norges-politik i august 1523.

Den stærke appel til de upriviligerede stænder, der erstattede trudslerne om repressalier i det foregående brev, dokumenterer således, at der har fundet en ændring sted i den danske holdning til Norge på dette tidspunkt: Det kategoriske retmæssighedskrav har måttet vige for indtrængende opfordringer og løfter om retssikkerhed og skattelempelser, såfremt nordmændene tager Frederik I til konge. Rigtigheden af denne tolkning bekræftes, når vi sammenstiller dette aktstykke med den samtidige henvendelse til den norske ærkebisp og hans embedsbrødre i Bergen og Stavanger.¹⁹ Også det er forment over den allerede velkendte læst og gentager stort set indholdet af brevet til det nordenfjeldske Norge. Ændringen fremtræder imidlertid ganske utvetydigt i den centrale passage, der opfordrer bisperne til »athi lade edher weluilligen

¹⁸ Jfr. H. Koht, *Norsk bondereising*, Oslo 1926, s. 55–58; ndfr. s. 24, 42.

¹⁹ RA. D. kanc. B 9, fol. 9r; Dipl. Norv. XII nr. 299.

findes till at giffue etther till oss oc kesse oc kore oss till ether herre, konning oc vnderwiise etthers vndersaathe, andelige oc wertzlige, hues skade oc forderffue ther ville aff komme, nar Danmarcks oc Norges righer bleffue adskild emod thet forbwnd, som te tilsammen forbwndne, som the mett gamble breffue oc recesser sammen bwndne ære«. Brevet efterlader ingensomhelst tvivl om, at kongen nu blot tilsigter valg i Norge, ligesom den kategoriske henvisning til kalmarunions-forpligtelserne afløses af den langt mere svævende påberåbelse af gamle forbund og overenskomster; formodentlig tænkes der i denne sammenhæng bl. a. på Bergentraktaten.

Begge disse breve fra 5. august opererer således teknisk kun med *valg* af Frederik I til norsk konge; man har åbenbart officielt skrinlagt forestillingen om nordmændenes forpligtelse til at underkaste sig arvekravet. Denne holdning svarer helt til Henrik Krummediges senere forholdsregler i Østlandet og stemmer ligeledes overens med bisp Mogens af Hamars stærke betoning af begge rigers valgstatus. Ikke destomindre fastholder såvel Frederik I som det danske råd også efter herredagsforhandlingerne i Roskilde ganske konsekvent kongens arvetitel til Norge i alle breves *intitulatio* eller udskrift. Ikke blot i håndfæstningens endelige redaktion, men også i alle de skrivelser, der udgik fra kongens kancelli – også til Norge – titulerer han sig »heres Noruegie« eller »rett arffue till Norghe«, og på ganske tilsvarende vis titulerer også rådet ham fortsat; alle Henrik Krummediges indberetninger fra missionen i Norge henvender sig til kongen på denne måde.²⁰ Selvom rigsrådet konsekvent og korrekt i alle udgåede skrivelser skelner meget klart mellem de to rigers anliggender, har det med andre ord accepteret og fastholdt kongens arvekrav. Ligeså påfaldende er det, at da en norsk rådsdelegation den følgende sommer præsenterede den danske regering for det norske håndfæstningsudkast, der bl. a. protesterede mod arvekravet, frafaldt rådet det uden videre.²¹

Den politiske situation i 1524 havde ændret sig så vidt, at unionsforholdet tegnede til at være bragt i stand påny; arveretten havde da fra rådets synspunkt næppe længere afgørende vægt. På den anden side medfører det tilsyneladende paradoks ikke nødvendigvis nogen reel modsigelse i det danske råds holdning. Man kan i denne sammenhæng pege på, at medens den endelige håndfæstning 3. august naturligvis ikke

²⁰ Kgl. missiver t. Henrik Krummedige 1523 5/6 og 2/12; RA. Henrik Krummediges privatarkiv II. A. 3; Dipl. Norv. II nr. 1073; VI nr. 685; VIII nr. 512 etc.

²¹ Jfr. ndfr. s. 48, 50.

tager hensyn til den officielle forskydning i forholdet til Norge, kan rådets tilsagn ugedagen derefter om at vælge en af kongens sønner efter »hans nades tiidt« meget vel have influeret udformningen af Norgespolitiken. 10. august forpligtede rådet sig til efter kongens bortgang at vælge én af hans sønner, men da »Danmarcks riige er ett friitt kaare riige«, forbeholdt rådet sig udtrykkeligt »riigens friiheed om koor« og forpligtede samtidig den, der valgtes, til at respektere stændernes privilegier.²²

Umiddelbart bidrog dette tilsagn blot til at befæste den hertugelige sidelinies adkomst til tronen ved det nærmest forestående kongevalg, men tronkandidaten inddrages omhyggeligt under kravet om standsprivilegiernes ukrænkelighed og rådets suverænitet i denne situation. Sammenholder man dette aktstykke med Bergentraktaten, fremtræder deres opbygning formelt og kompositorisk – som man efter sagindholdet kunde forudse – ganske ensartet. Spændingen mellem det kraftigt betonedede valgprincip og forpligtelsen til at kåre en af den afdøde konges sønner stemmer overens, ligesom standsprivilegiernes og suverænitets ukrænkelighed begge steder meget stærkt understreges. Sammenstillingen er imidlertid delvis falsk, fordi de to aktstykker bevæger sig på statsretligt forskelligt plan. Rådets forpligtelsesbrev angår interne danske anliggender, medens Bergentraktaten gælder det fælles unionskongedømme; den er i overensstemmelse med det 15. århundredes unionsdokumenter en »bebindelse«, »colligatio« mellem to suveræne stater,²³ og den karakteriseres endnu på dette tidspunkt fuldt korrekt som forbund eller kontrakt. Vi må således i denne forbindelse helt se bort fra forpligtelsesbrevets behandling af privilegier og suverænitet. Omend det danske råds tilsagn 10. august kun er en éngangsforeteelse, intet principielt dokument, og ikke indeholder noget forfatningsmæssigt overraskende, indebærer parallelliseringen dog, at det nærmest kommende kongevalg for Danmarks vedkommende meget nøje blev bragt i overensstemmelse med unionsvilkårene, som brevene til Norge i sommermånederne officielt havde accepteret, i hvert fald med henblik på kongevalgsproceduren og valgbarhed.

²² Udtog hos A. Heise, Herredagen i Kjøbenhavn 1533, Hist. tidsskr. 4. rk. III, 1872–75, s. 473; jfr. Håndfæstningens § 31; Årsberetn. Geh. arch. II, s. 74. Vi må i denne sammenhæng se bort fra den indflydelse, konfessionelle synspunkter kan have øvet på brevets udformning, jfr. Heise, anf. arb., s. 230.

²³ Jfr. E. Lönnroth, Sverige och Kalmarunionen 1397–1457, Götebg. 1934, s. 188 ff., 277 f. T. H. Aschehougs (Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814, Kria. 1866, s. 186 ff.) og Heises (Anf. arb., s. 232 ff.) bestemmelse af retsforholdet er upræcis og forældet.

Hvadenten denne virkning – så upræcist og bagvendt gennemført den er – har været tilsigtet eller ikke, bragte man sig formelt i en noget mislig situation, da Norge jo ikke var bundet af tilsvarende tilsagn om kongevalg, med mindre det frivilligt opsagde Christiern II, kårede Frederik I til konge og udtrykkeligt anerkendte Bergentraktatens gyldighed i den nye sammenhæng. Under alle omstændigheder skabte man et dilemma, der i praksis kunde komme til at influere på de forestående forhandlinger om unionsforbindelsen og tilrettelæggelsen af den danske politik, da man omsider tog disse spørgsmål op. Er denne tolkning korrekt, vilde det i den givne situation være nærliggende at fastholde en formel dækning – navnlig overfor Christiern II.s adkomst til Norge – for de uafklarede unionsforhold ved anerkendelse af kongens arvekrav på Norge. Men dette formelle ræsonnement udtømmer derimod ikke med fuld nødvendighed den aktuelle baggrund. Det kræver stadig en forklaring, at rådet netop da tog unionsforholdet til Norge op til overvejelse efter de foregående måneders ligeegyldighed.

Der kan næppe være tvivl om, at det nærmestliggende og alvorligste incitament har været den overhængende fare for angreb sydfra af Christiern II. Allerede i slutningen af juli indløb der fra Wulfgang von Utenhof, der under de tilstundende kejserprocesser befandt sig i Nürnberg, alarmerende varsler om den fordrevne konges krigsforberedelser mod de nye magthavere i Skandinavien.²⁴ Det er velkendt, at situationen ved udgangen af august antog så faretruende karakter, at kongen måtte begive sig til hertugdømmerne, samtidig med at han undervejs tillige måtte søge at dæmpe den gærende uro blandt bønderne på øerne.²⁵ Men allerede de første bulletiner synes at have udløst desperation i den kongelige lejr på Sjælland; man synes prompte at have truffet militære forberedelser,²⁶ og man måtte formentlig af samme grund – men til hanseaternes fortrydelse – afstå fra at storme den belejrede hovedstad,²⁷ ligesom de ekstraordinære skattebevillinger, møntreskripterne og de kongelige forordninger om fæstebøndernes forhold hører hjemme i denne akutte krisesituation. Under sådanne omstændigheder kan der da heller ikke være nogen tvivl om, at drivkraften i den danske regerings unionsinitiativ overfor Norge i august 1523 ligger i Christiern

²⁴ Utenhof t. Frederik I 1523 13/7; Hanserezesse 3. Abt. VIII nr. 486, 600 § 61; jfr. Allen, anf. arb. IV:2, s. 141 ff., 150 ff.

²⁵ Hanserezesse 3. Abt. VIII nr. 554, 557, 587; jfr. Allen, anf. arb. IV:2, s. 75 ff.; J. Hvidtfeldt i Hist. tidsskr. 10 rk. III, 1934–36, s. 41 f.

²⁶ Hanserezesse 3. Abt. VIII nr. 600 §§ 62–63.

²⁷ Sst. 3. Abt. VIII nr. 533–34; Allen, anf. arb. IV:2, s. 156 f.

II.s »onde oc vmilde vpsatt, som hand vthenn all twill i act oc sinde haffuer at wille euige oc grwndeligen forderffue oss alle oc tysse trii rigens indbyggere«. Citatet stammer fra en skrivelse til Gustav Vasa, men skønt de danske skrivelser til Norge i august formentlig med overlæg forbigår den akutte fare, er det indlysende, at den uafklarede situation i Norge kunde skabe et brohoved for den fordrevne konges aktion, og at man i Danmark ikke har været uvidende herom.

På denne måde får det betydning at skaffe klarhed over, hvad man i danske regeringskredse har vidst om forholdene i Norge, og hvorledes rigsrådet har vurderet Norges betydning for den politiske stabilitet i Danmark. Beklageligvis er vi i denne henseende overmåde slet underrettet. En kendsgerning var det, at Christiern II.s borgerlige fogeder og lavættede høvedsmænd ved overgangen til 1523 i praksis beherskede hele Norge,²⁸ og at modsætningsforholdet mellem den danskfødte electus i Oslo bispestol Hans Mule og rigsråd Oluf Galde om høvedsmandsposten på Akershus, som Hans Mule sad inde med, allerede i januar førte til, at Gustav Vasa efter Oluf Galdes anmodning angreb Viken, kendsgerninger, som det danske råd heller ikke kunde tillade sig at lade ude af betragtning. Efter Christiern II.s flugt gjaldt det norske råds første interesse opgøret om lensmandsposterne. En senere erklæring meddeler, at en række norske råder efter kongens flugt på et møde i Bergen drøftede rigets ærinde. Man besluttede at lade rigshofmester Niels Henriksen (Gyldenløve) og Oluf Galde overtage høvedsmandsposterne på henholdsvis Bergenhus og Akershus.²⁹ Erklæringen, der er udstedt i sommeren 1524, tilhører en ganske anden politisk situation, men dens konkrete indhold lader sig næppe underkende; beslutningen tjente slet og ret til at understrege det norske råds dispositionsret over lenene og specielt de to her aktuelle, der i praksis indebar statholderskabet over Nordnorge og Østlandet.

Beslutningen dateres ikke, men må falde efter bisp Mogens af Hamars brev 20. juli,³⁰ der selv henviser til et forestående rigsrådsmøde; den falder på et tidspunkt, da det norske råd således har været fuldt på det rene med situationen i Danmark og kongens præntioner. Biskop Mogens havde allerede da forhandlet med bl. a. Oluf Galde, men selvom

²⁸ Jfr. M. Birkeland, *Bidrag til Norges Historie i det sextende Aarhundrede*, Historiske Skrifter II, Oslo 1922, s. 168f., 177ff. Om forholdene i Norge i alm., Allen, anf. arb. IV:2, s. 193ff.; Birkeland, anf. arb., passim; Koht, Vincens Lunge, s. 22–51.

²⁹ Dipl. Norv. I nr. 1067; Allen, Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern II's og Frederik I's Historie I, 1854, s. 77; jfr. Koht, anf. arb., s. 41.

³⁰ Dipl. Norv. XII nr. 298; jfr. Koht, anf. arb., s. 40f.

han i sit brev tilsyneladende rådvildt udbeder sig vejledning om, »hwad wii skulle paa slaa wtj for^{ne} ærende (kongens arvekrav), att wii kwnne lengst wtj framtiden bliffwe beswaren medt«, understreger han samtidig meget skarpt landets frihed. Norge er intet arverige, men »aff hedhenhøos« et »friitt kaarett konnings rige saa well som Danmark och Swærige, som hanss nade well fongher att withe« – om »hanss nade her kommer wtj the mothe«. Uden direkte at henvise til unionsforholdet påberåder bispen sig bl. a. Bergentraktaten som hjemmel for sin protest mod kongens postulerede arvekrav; kongevalget i Danmark er ham vel vitterligt, men han understreger samtidig, at Norge ikke har frasagt sig Christiern II. Brevet strejfer således indirekte det danske unionsbrud, men henvendelsen stiles til Roskildebispen Lage Urne og hverken til rådet eller kongen. Han begærer Lage Urnes og andre gode herrers råd, men nævner ikke muligheden af unionsforhandlinger. Bisp Mogens' skrivelse munder med andre ord ud i hævdelser af Norges fulde selvstændighed og ligger trods sin yderst forsigtige formulering dermed på linie med beslutningen i Bergen kort tid senere. At det danske råd på dette tidspunkt formelt respekterede Norges suverænitet er i denne sammenhæng ligegyldigt; hovedsagen må være, at Norges råd meget naturligt kan have frygtet en gentagelse af situationen i 1513, da det danske rigsråd vel underkendte kongens arvekrav, men samtidig forbeholdt sig adgang på lige fod med norske adelige til de norske len.³¹

Magtforholdene i Norge henstod således ikke blot ganske uafklaret, men interesse modsætningerne mellem de politiske grupperinger, rådsmedlemmer, de hidtidige høvedsmænd o.s.v., åbnede uoverskuelige muligheder for udenrigspolitisk loyalitet i flere retninger. Dels undlod man formelt at opsigte Christiern II troskab – det skete først det følgende år – dels reddede en enkelt af dennes danske lensmænd, Hans Eriksen på Båhus, sin post ved i det politiske kaos at ile til Danmark for at hylde Frederik I,³² og videre mødte Gustav Vasas aktion i Viken, som Oluf Galde havde provokeret, modstand hos den rådsfjendtlige Hans Mule. Som svar på en henvendelse fra denne meddelte Gustav Vasa, at hans angreb var rettet mod tyrannen, og at han optrådte med erobrerens ret; det »hade wel tiilbörligeth warith ytermere straffath kwng cristiern ok hans medhængiare baade vdi Norghe ok anner stadz, hafde wij tet ey latith för högburin förstes kwng frederikx skuldth, som nw wtwald ær

³¹ Jfr. Allen, *De tre nord. Rigers Hist.* II, s. 64 ff.

³² Dipl. Norv. II nr. 1074; Norske Rigs-Registranter, udg. af Chr. C. A. Lange I, Kria. 1861, s. 1; jfr. ndfr. s. 20 med note 41.

kungh i Danmark etc.«.³³ Endelig kunde man på ingen måde udelukke virkningerne af loyalitetsfølelse mod Christiern II i Norge.

Selvom det norske råds dispositioner over lenene – skønt kun halvvejs korrekte i formel henseende – ikke lod sig misforstå, banede tvetydigheden omkring kongeværdigheden vejen for uvished, der meget vel kan have motiveret det danske råds holdning. Hvor velunderrettet det har været lader sig ikke fastslå, ligesålidt som vi ved, om biskop Mogens' brev til Lage Urne er nået til Danmark, inden man traf beslutningen om at gribe ind i Norge. Det har intet spor sat sig i det danske kilde-materiale. Det danske råd respekterede ved påberåbelsen af Bergen-traktaten Norges suverænitet; dets holdning afslører ingen ideel interesse for unionen, hvorimod godkendelsen af kongens arvekrav meget stærkt lader formode, at hensynet til Danmarks sikkerhed har været afgørende for rådets stilling i den givne situation.

At den svenske okkupation af Viken indgik i overvejelserne, kan ikke på forhånd udelukkes. Blot har dette moment næppe øvet mærkbar indflydelse på den afgørelse, man traf i august 1523. De danske henvendelser til Sveriges råd og stænder i juni sigtede som tidligere berørt åbenbart først og fremmest mod at sikre Danmarks besiddelse af de skånske landskaber. Selvom de provokerende unionstilbud gjorde et meget ubehageligt indtryk på Gustav Vasa eller i hvert fald bidrog til at holde hans mistro levende, synes begge parter efter Frederik I.s hyldning i Skåne i juli at have håndhævet stilstandsaftalerne også udover den oprindeligt fastsatte termin, skønt vi ikke kender udtrykkelige aftaler derom. Gustav Vasa havde netop ved St. Hansdag givet ordre til at holde fred med alle, som »högboren förste, hertiig Frederig etc. handgangne vare tiil sancte Mikils dagh«.³⁴ Stilstanden har i hvert fald af Gustav Vasa været tillagt gyldighed både for Viken og de skånske landskaber; som det endvidere fremgår af den svenske konges svar til Hans Mule 30. juni, accepterede han tillige principielt Frederik I.s besiddelsesret til Norge, men hans imødekommenhed begrænses på den anden side ganske konsekvent af, at hans aktioner i begge retninger stadig motiveres ved erobringens ret overfor tyrannen. Han nægtede at forhandle med det norske råd om fred, med mindre »i gefwa eder

³³ Gustav Vasa t. Hans Mule 1523 30/6; Gustaf I.s Reg. I, s. 102f.

³⁴ Ture Jönsson (Tre Rosor) t. Henrik Krummedige 1523 14/9; Dipl. Norv. XII nr. 301; jfr. Gustav Vasa t. Berend v. Mehlen 1523 3/7; Gustaf I.s Reg. I, s. 104. Hverken Ture Jönsson eller Henrik Krummedige synes at have været fuldt orienteret om stilstandsforholdene.

plath fraa« Christiern II,³⁵ og samme standpunkt hævdede han fortsat overfor Danmark i en skrivelse om forholdene i Blekinge og Viken 22. juli.³⁶ Det danske råd har åbenbart ikke været fuldt orienteret om stilstanden, og i hvert fald beroligede Gustav Vasas principielle holdning på ingen måde; endnu i august havde man intet klart indblik i den svenske konges hensigter, og uvisheden nagede stadig.

Netop under indtryk af Christiern II.s angrebstrudsler synes sommerens svensk-danske spilfægteri imidlertid at være blevet afløst af en vis aktivitet fra dansk side. Af antydninger i Gustav Vasas korrespondance fremgår det, at »iii riddersmandz men« allerede i begyndelsen af august henvendte sig til Berend v. Mehlen i Blekinge. Trods Gustav Vasas frygt for danskernes »sledzske ok ffalske dagtingen« viste de tre anonyme herrer sig at være udsendt af »hertugen af Holsten« – den daglige etikette til indvortes brug – og rigsrådet for at »gøre nogeth ewigh fförbundth«.³⁷ Samtidig forberedte den danske regering tillige en henvendelse, som officielt forkyndte forsoningstendensen. Efter en let henkastet passus om »then lelighiedt, som wi forfare at nu begiffuer seg mett ether oc Suerigis riige oc thess indbyggere« – hvorved man i virkeligheden formelt anerkender det nye styre i Sverige – udtrykker man håb om, at kongevalget i Danmark vilde blive »Danmarcks riige oc alle omliggendes lande tiill friidt, gaffin oc langsom bestand«. Hertil følger Frederik I indbydelse til Gustav Vasa til forhandling snarest muligt for at »offuerwege thesse try riigens bestand« for at hindre Christiern II.s »ondhe oc vmylde opsatt«, og endelig begærer missivet, at den svenske konge skal hindre, at der sker »noger forfang . . . enthiigenn paa leen eller renthe« i Blekinge, som er et ledemod »aff wor oc Danmarcks krone«.³⁸

Renskriften af dette missive, der dateres til 19. august, blev aldrig ekspederet, men påkalder dog enkelte kommentarer. For det første

³⁵ Gustav Vasa t. Hans Mule 1523 30/6; jfr. ovfr. note 33.

³⁶ RA. TKUA. Sverige A. I. 1; jfr. Bergström, anf. arb., s. 127 med note 9, og ndfr. s. 19 f. Om Gustav Vasas standpunkt, se iøvrigt Gustaf I.s Reg. I, s. 112, 120, 122.

³⁷ Sst. I, s. 117f., 120.

³⁸ RA. D. kanc. B 33. Koncepter til missiver (1523–58) 1523 19/8 (renskrift); en udat. koncept findes sammesteds og en let bearbejdede af denne, dat. 1523 18/8 i RA. D. kanc. B 9, fol. 12v. – At renskriften ikke er blevet ekspederet fremgår også af, at man efter 29. sept. på dens bagside har konciperet et andet brev. Både Allen (Anf. arb. IV:2, s. 37f. og 545 note 8) og Bergström (Anf. arb., s. 127f.) sammenblander indholdet af dette missive 19. august med et åbenbart lidt yngre koncept (RA. Da. kanc. B 9, fol. 13r–v; om dette se ndfr.) og går begge uden videre ud fra, at brevet er ekspederet.

røber den sammenlignet med de to koncepter, der foreligger, bestræbelserne for at formulere neutralt eller forsigtigt; dernæst er det bemærkelsesværdigt, at missivet ved at fremdrage »leen oc renthe« i Blekinge indirekte understreger, at man anser Gustav Vasas besiddelse af dette landskab for provisorisk, og endelig er det påfaldende, at missivet end ikke strejfer Norges forhold eller besættelsen af Viken. Det går stiltiende ud fra, at kong Frederik optræder på to af de tre rigers vegne, og i overensstemmelse hermed titulerer kongen sig da også »heres Noruegie«. Kun så meget står helt klart, at rådets interesse i højeste grad har koncentreret sig om det danske riges integritet mere end om Norges anliggender, og at det formelt respekterede det norske råds suverænitæt.

Årsagen til at dette missive aldrig blev afsendt må ligge i, at der dagen efter – 20. august – indløb svar fra Gustav Vasa på de tidligere omtalte skrivelser, det allerede nævnte missive fra Stockholm 22. juli.³⁹ Den svenske konges brev repeterede blot hans allerede velkendte standpunkt, at han ikke kunde afstå fra Blekinge og Viken, før han havde vished for, at disse områder underkastede sig Frederik I. Irritation over Gustav Vasas sfinxagtige ubøjelighed foranledigede udarbejdelsen af en ny skrivelse, hvortil vi nu kun kender konceptet;⁴⁰ vi må således begrænse os til af dette at udlæse den danske regerings umiddelbare reaktion. Brevet, der er konciperet på grundlag af missivet fra 19. august, savner ikke brod; det konstaterer, at »all Danemarckis riige er oss gangent till hande oc thesligest thii gode herer, prelather, ridderscapet oc men. rige haffuer hafdt theris myndige sende budt oc skriuelse hoess oss oc wort elsk. r. r., ath som wii er rett arffue til Norge, saa haffue thii oc met theris skriuelse (*overstr.*: oc budt) hyldet oss for theris here oc konning, oc wii ther for haffue nw vpskicket til same wort rige Norge nogre aff wort elsk. d. r. r.«. Konceptet begærer derfor »kerligen«, at Gustav Vasa foranlediger, at kronens lensmænd i Blekinge, som er lede- mod af Danmarks rige, og i Viken kan fungere uhindret, d.v.s. udøve kronens rettigheder. Endelig fastholder konceptet invitationen til Gustav Vasa til forhandling om råd og lempe mod Christiern II.

Hverken Gustav Vasas officielle standpunkt eller dette udkast dækker

³⁹ RA. TKUA. Sverige A. I. 1. Efter en påtegning er missivet »entfangen Roschilde donnersdag na assumptionis Mariæ«; jfr. også Allen, anf. arb. IV:2, s. 37f.; Bergström, anf. arb., s. 127 note 9.

⁴⁰ RA. D. kanc. B 9, fol. 13r-v. At et missive af dette indhold, omend ikke nødvendigvis med samme formulering, blev afsendt, fremgår af Gustav Vasas svar 13. sept.; Gustaf I.s Reg. I, s. 137f.

sandheden uden modifikationer. Sammenholdt med det missive fra 19. august, der egentlig var tiltænkt Gustav Vasa, skærpes formuleringen; og skønt det fremtræder noget kaotisk og diplomatarisk uregleret, røber de indbyrdes afvigelser klart, at man har ønsket for alvor at ramme en pæl gennem den svenske konges argumentation. Da både Danmark og Norge – hævdede man – var gået Frederik I til hånde, faldt motiveringen for den svenske besættelse af Blekinge og Viken bort; men medens missivet 19. august simpelthen forbigik Norge, betoner dette koncept nu klart og skarpt kongens arvelige besiddelsesret. På den anden side fremgår det stadig ganske utvetydigt, at de to riger ikke regnes for nogen helhed, men for to suveræne enheder under fælles konge. Blekinge er ledemod af Danmark, Norge besidder kongen med arveret. Det er umiddelbart klart, at den meget kategoriske betoning ikke blot af kongens arveret, men også af hans faktiske besiddelse af Norge, som norske stænderdelegerede har accepteret, i virkeligheden beror på grov tilsnigelse, navnlig såfremt man på dette tidspunkt har haft kendskab til biskop Mogens af Hamars skrivelse fra 20. juli; konceptet siger da heller intet udtrykkeligt om formålet med at skikke »nogle af raadet« til Norge. Omend delegationer fra Båhuslen og øen Hisingen i Götaälvens munding på dette tidspunkt havde hyldet Frederik I,⁴¹ og omend der rygtevis forelå meddelelse om, at Hans Mule og Oluf Galde var undervejs til Danmark i samme ærinde,⁴² må konceptets overdivelse givetvis bero på bevidst forsøg på vildledning. På enkelte punkter røber dets udformning kongelig indflydelse,⁴³ men situationen har tvunget kongen og rådet til at overeksponere eller forvanske det standpunkt, man var nået til under herredagsforhandlingerne i begyndelsen af samme måned.

Selvom øjeblikkelige omstændigheder således havde tvunget den danske regering videre end både sandhed og vilje kunde bære, og selvom man også senere på efteråret påny tog dette emne op,⁴⁴ ændrer det

⁴¹ Jfr. Allen, *anf. arb.* IV:2, s. 196f. Det er i denne forbindelse ikke uden interesse, at det første norske forleningsbrev, Frederik I udstedte efter herredagsforhandlingerne til Hans Eriksen på Båhus 1. sept. foreskriver, at slotsloven ved kongens død skal holdes til det danske og norske råds hånd; *Dipl. Norv.* II nr. 1074; *No. Rigsreg.* I, s. 1. Selvom brevet formentlig kun gentager Christiern II.s (nu ukendte) lensbrev til samme 1522, må man naturligvis have handlet med overlæg.

⁴² *Hanseresesse* 3. Abt. VIII nr. 545.

⁴³ Det gælder specielt derved, at hertugdømmerne flere steder ved korrekturer indføjes i teksten side om side med kongens øvrige lande.

⁴⁴ Jfr. især en koncept til instruks, RA. TKUA. Sverige A. II. 15, udat. (vinteren 1523/24).

næppe noget i den principielle stilling. I hvert fald forblev dette missive uden mærkbar virkning i nogen retning; tværtimod antydede Gustav Vasa i sit svar 13. september ved at ønske Frederik I held til at erobre, hvad der endnu manglede,⁴⁵ let maliciøst at han var på det rene med overdrivelsen. Og på dansk grund synes i det mindste en gruppe af rigsrådet fortsat kun at have tilmålt unionsforholdet til Norge sekundær betydning. Allerede i september, da de første bulletiner indløb til lejren i Serridslev om Henrik Krummediges færd, fandt de tilstedeværende råder sig foranlediget til at kalde ham hjem for at deltage i Københavns belejring.⁴⁶ At Henrik Krummedige – bl. a. med hertug Christians vel-signelse – ignorerede ordren turde være indlysende korrekt. Hans opgave var endnu langtfra fuldbødet, men modstillingen lader dog formode, at der har været divergerende synspunkter i rådet, navnlig da kongen ikke var til stede. Vi kan med andre ord ikke udelukke, at den forskydning, der synes at have fundet sted i Norgespolitikken under herredagsmødet i Roskilde, er udtryk for et kompromis, som trods den yderliggående reaktion har været uomgængeligt nødvendigt også på dette punkt.

Med alle de forbehold, det spredte aktstykkemateriale betinger, synes skrivelserne til Norge indtil august 1523 således at afdække i det mindste to etaper i de nye danske magthaveres stilling til unionsforholdet, eller for at være helt korrekt: i deres formelle holdning til dette anliggende. Hverken de revolterende jyske stormænd eller det danske råd som helhed synes at have engageret sig i nogensomhelst form for mening eller linie i denne henseende; de henvendelser, der udgik, afspejler snarest kongelige synspunkter og peger i retning af, at Frederik I – sikkert bl. a. motiveret af arveretlige forestillinger fra hertugtiden – har betragtet den dansk-norske unions beståen som givet og derfor simpelt-hen har ment at kunne afæske nordmændene den loyalitet, unionsforpligtelserne og arveretten pålagde dem.

En forskydning i den således anlagte linie synes først at være indtruffet i løbet af sommeren og i hvert fald inden 5. august, da de fornyede skrivelser til Norge lader formode, at den danske regering under forsigtige former er vendt tilbage til den linie, Bergentraktaten anviste. På den anden side røber den enkle kendsgerning, at den definitive håndfæstning 3. august omtrent ordret gentager den foreløbige og således som denne lader alle unionsforhold ude af betragtning, at kon-

⁴⁵ Gustaf I.s Reg. I, s. 137f.

⁴⁶ Dipl. Norv. IX nr. 514.

gen og rådet må have været nogenlunde enige om den politiske linie, der skulde anlægges. Aktstykkerne forudsætter begge rigers valgstatus og suverænitet, men åbner påny en snæver mulighed for kongefællesskab under frivillige former.

Nogen dybere forskydning i rådets holdning lader sig med andre ord ikke på forhånd formode. Situationen udelukker endvidere, at der kunde blive tale om håndfæstningsfællesskab, således som tilfældet havde været 1483 og 1513 – med en ganske bred margin for dansk indflydelse i Norge. Intet i det nu kendte materiale tyder på, at man i augustdagene 1523 på samme vis som ti år forud har lagt vægt på at sikre danske adelige uhindret adgang til norske len. Men selvom det danske rigsråd principielt synes at have accepteret Norges fulde selvstændighed indenfor de traktatmæssige rammer, synes dets forpligtelsesbrev 10. august for det kommende kongevalg at indebære, at man indtil videre af sikkerhedshensyn også har fastholdt kongens arvekrav på Norge; og selv da arvekravet faldt bort i sommeren 1524, havde man skabt en tvetydighed i de to rigers indbyrdes forhold, hvis konsekvenser vi senere kan følge gennem hele hans regeringstid. Bag alle disse komplicerede forhold toner dog det egentlige incitament frem, augustdagens *terror panicus* for den fordrevne konges »onde og umilde opsat«.

II

DET DANSKE rigsråds holdning overfor unionen med Norge røber således på intet punkt politisk engagement udover det strengt nødvendige. Forskydningerne i august blev åbenbart fremtvunget af ydre omstændigheder, og disse nødvendiggjorde beslutningen om at sende Henrik Krummedige og Vincens Lunge til Norge for at genskabe unionen. At valget faldt på Henrik Krummedige gav sig helt af sig selv i betragtning af hans kompetance og position i tilsvarende kritiske situationer. På den anden side kunde flere forhold tyde på, at han har stået forholdsvis isoleret i dansk indenrigspolitik; i hvert fald indtog han ingen central plads i den toneangivende kreds af revolterende råder. Han synes selv at have forholdt sig ganske passiv overfor revolutionen og antyder tværtimod i et brev fra efterårsmånederne, at han havde politiske modstandere.¹

Hans politiske stilling i Danmark lader sig ikke præcisere med fuld sikkerhed. Vi ved, at han tidligere var tørnet alvorligt sammen med

¹ Henrik Krummedige t. Claus Gjordsen 1523 16/9; Dipl. Norv. XII nr. 302.

Torbern Oxe og dennes frænder af Bille-klanen om den skånske herregård Mogenstrup,² men navnlig synes drabet på den norske rigsråd Knut Alfssen (Tre Roser) 1502 endnu at have kastet skygger over hans renommé.³ Særligt pinlig blev affæren, da Knut Alfssens enke, Mette Iversdatter Dyre og hans søn Karl Knutssen 1515 trådte i Christiern II.s tjeneste efter at have brudt med Sten Sture;⁴ Karl Knutssens overenskomst med Christiern II forudsætter åbenbart en opgørelse om hans arvegoods i Norge, som bl. a. hr. Henrik havde fået del i, ligesom brevet henviser hans påtale mod denne for faderens drab til afgørelse for kongen, kansler Ove Bille, rigshofmester Niels Eriksen Rosenkrans, Mogens Gøye og Tyge Krabbe.⁵

Det vil utvivlsomt være forhastet af dette persongalleri at udlede politiske modsætningsforhold for eller imod Henrik Krummedige. Sikkert er kun, at både Karl Knutssen og Mette Dyre meget hurtigt knyttede sig nært til danske slægtninge, specielt hendes brodersønner, Ove og Vincens Lunge og disses fætter, Tyge Krabbe. Selv omfattede Tyge Krabbe altid sin intelligente fætter Vincens Lunge med ukritisk loyalitet. Disse familieforbindinger kan have været anledning til, at man i august 1523 udpegede Vincens Lunge til den ene af de to udsendinge til Norge; intet i hans hidtidige karriere prædestinerede ham hertil.⁶ Hans mission gjaldt imidlertid det nordenfjeldske Norge, hvilket sandsynliggør, at andre momenter i det mindste har bidraget, først og fremmest hans planlagte ægteskabsforbindelse med en datter af den norske rigshofmester. Er denne antagelse rigtig, må hans udnævnelse snarest tolkes som imødekommenhed overfor det norske rådsaristokrati; under

² Jfr. ndfr. s. 26 med note 15.

³ Jfr. Poul Helgesens vurdering i Skibykrøniken, Skrifter af Paulus Helie, udg. af M. Kristensen og H. Ræder VI, 1937, s. 67. Selvom vi som helhed må se bort fra Paul-Erik Hansens konstruktioner (Povl Helgesens historiske Forfatterskab, 1943, s. 146f.), er hans betoning af Henrik Krummediges fjendskab med Torbern Oxe og frænder af Billeætten korrekt. Poul Helgesens fordømmelse kan skyldes Anders Bille, der opholdt sig i Oslo, da drabet fandt sted; jfr. J. O. Andersen i Hist. tidsskr. 11. rk. I, 1944-46, s. 416 med noten, der henlægger denne optegnelse til 1527.

⁴ Jfr. Allen, anf. arb. II, s. 448ff.; G. T. Westin, Riksförståndaren och makten. Politiska utvecklingslinjer i Sverige 1512-1517, Skrifter utg. av Vetenskaps-Societeten i Lund 52, Lund 1957, s. 301-07. Mette Iversdatter Dyre havde efter Knut Alfssens drab ægtet Svante Nilsson Sture, jfr. H. Bruun i Da. biogr. Leksikon VI, 1935, s. 155.

⁵ H. Behrmann, Kong Christian den Andens Historie II, 1815, s. 77f.; jfr. Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans' Tid, udg. ved Wm. Christensen II, 1914, udat. nr. 68, der antagelig tilhører denne situation. Det var Karl Knutssens klager, der 1519 foranledigede Henrik Krummediges fjernelse fra Varberg; Danske Magazin 3. rk. II, 1845, s. 157ff.; Allen, anf. arb. III:2, s. 12-26, især s. 24f.

⁶ Jfr. Astrid Friis i Da. biogr. Leksikon XIV, 1938, s. 597; Koht, anf. arb., s. 17ff.

alle omstændigheder indebærer begge muligheder, at Vincens Lunge blev direkte bundet til det norske højjaristokrati, dets materielle interesser og dets traditionelle modsætningsforhold til Henrik Krummedige.

Aversionen i Norge mod Henrik Krummedige havde dybe rødder i hans og hans faders, Hartvig Krummediges modsætninger til den norske adel. Da det norske råd i 1524 undsagde og forviste hr. Henrik, fandt man det dog nødvendigt at indhente underhånds tilsagn om svensk støtte og greb derved på sin vis tilbage til konfliktsituationen mellem ham og Knut Alfssen under unionskrisen i sommeren 1501. I proklamationer fra Sverige og sammen med de svenske oprørsledere klagede Knut Alfssen over den uret og overlast, som bl. a. Henrik Krummedige, »vort riges og min hadske fjende« havde tilføjet ham. Modsætningerne lå snarest og overvejende på det personlige og (gods- og lens)politiske niveau. Omstændighederne taler dog for, at Knut Alfssen efter sin fjernelse fra høvedsmandsposten på Akershus 1499 har hentet inspiration og ammunition til sin agitation i den svenske rådsoppositionens arsenaler.⁷

Den linie, Henrik Krummedige fulgte under de norske bondeuroligheder 1496–98 og ved restitutionen af det danske styre i Norge 1523–24 har det hovedtræk fælles, at han i begge tilfælde synes at have udnyttet den norske almues utilfredshed mod fogederne og det norske aristokrati. Karakteristisk for Henrik Krummediges forhold til Knut Alfssen skyder denne i et brev ved udgangen af 1497 hr. Henriks klage over, at han havde berøvet ham et skib med varer, til side; »nar Gudh vil, wii komme hwerandhen tiil ordz, wille wii vel fforliges om for^{ne} skib og gotz, wore thet æn mere«. Vigtigere for Knut Alfssen i denne situation var hans appel til Henrik Krummedige om bistand mod den søndenfjeldske almues store »opreysiingh«. ⁸ Næppe mindre karakteristisk for situationen som helhed er det, at Henrik Krummedige lige frem til den akutte krisesituation i sommeren 1501 lånte Svante Nilsson Sture – med hvem Knut Alfssen efter sin flugt stod i nær kontakt – store penge-

⁷ C. G. Styffe, *Bidrag till Skandinaviens historia under Unionstiden IV*, Sthlm. 1875, s. 269f.; *Sveriges Traktater III*, Sthlm. 1895, s. 489; J. Hadorph, *Twå gamla swenske rijmkrönikor, Bilagor*, Sthlm. 1676, s. 379–82; jfr. *Missiver II* nr. 216–17; Allen, *anf. arb. I*, s. 245ff.; *Koht i Norsk biografisk Lexikon VIII*, s. 510f. – Om Knut Alfssens forbindelse med det svenske oprørsparti, se K.-G. Lundholm, *Sten Sture d. ä. och stormännen*, *Bibliotheca historica Lundensis III*, Lund 1956, s. 183ff., 192. Om Hartvig Krummediges forhold til det norske aristokrati, L. Daae, *Kong Christiern den Førstes norske Historie 1448–1458*, Kria. 1879, s. 145ff.; L. Rynning: *Brunla len og lensmænd*, (*Norsk*) *Hist. tidsskr. 5. rk. II*, Oslo 1914, s. 107ff.

⁸ *Missiver II* nr. 119.

beløb og afkøbte ham hans gods i Halland; endnu i august 1501 meddeler han Svante Nilsson, at betalingen må afvente hjemkomsten af hans skibe fra Danzig med kontante midler for hans varesalg.⁹ Kombinationen af Henrik Krummediges flersidede, økonomiske aktivitet og det politiske konfliktstof fremtræder således med stor tydelighed fra første færd, og den bevarer fortsat sin aktualitet frem til Frederik I.s tid. Sammenhængen gør det nødvendigt at tage stilling til denne side af hans virksomhed i noget bredere perspektiv.

Tager vi med alt muligt forbehold vort udgangspunkt i den beskatning af frit adelsgods og adelens fri forlener, som fandt sted i august 1523, må Henrik Krummedige og hans hustru Anne Rud tilsammen have rådet over privat gods og lensgods i kongeriget af en størrelsesorden på 1.000–1.350 td. kornskyld, der skønsvist må have indbragt dem årligt 500–800 rh. gld.¹⁰ Hertil kommer desuden hr. Henriks norske godser – først og fremmest storgodset Brunlaug – og len, hvis omfang ikke på samme måde lader sig overskue. Dette overslag kan efter sagens natur kun bero på en løselig beregning, og det er utvivlsomt misvisende, forsåvidt som kontante, årlige beløb af denne størrelse næppe er gået ubeskåret i hans kiste. På den anden side giver skønnet dog holdpunkt for at klassificere Henrik Krummedige og Anne Rud under det store hartkorn, på niveau med bisperne og et snævert oligarki af verdslige godsejere. Bag denne store godsmasse ligger energisk godssamling gennem en generation.

Af hans arvegods lå kun den mindste part – Assendrup på Sjælland – i det egentlige Danmark; det centrale gods kompleks var og blev Brunlaug i den søndenfjeldske Norge, der allerede i Hartvig Krummediges tid havde haft meget anselige dimensioner, og som stadig modtog tilskud i de tidligste år af sønnens karriere. Bortset fra denne grundstamme i Henrik Krummediges godsbestand hidrører den resterende del fra én-

⁹ Henrik Krummedige t. Svante Nilsson Sture 1501 9/8; Da. Mag. 3. rk. II, s. 37f.

¹⁰ Skatten blev bevilget med 4 gld. af hver læst kornskyld (RA. D. kanc. B 9, fol. 11r–v, udat. (ca. 3. aug.); RA. Henrik Krummediges privatark. II. B: Lage Urne t. Anne Rud 1523 16/9; Dipl. Norv. XVIII nr. 256; Allen, anf. arb. IV:2, s. 71f.). Ifølge oppebørselsregnskabet (Danske middelalderlige Regnskaber 1. rk. I, udg. ved G. Galster, 1944–53, s. 191, jfr. s. 184) gav Anne Rud og Henrik Krummedige »wdt aff theris rennthē oc gods« 282 1/2 mr. da. (foruden lån på 300 lod sølv). Beregnes jordværdien til 10 rh. gld. pr. td. kornskyld og den ideelle afkastning til 5–6 0/0, når man frem til de anførte tal (jfr. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 224f., 233, 242). Om Brunlaug og Hartvig Krummediges gods, se Nye da. Mag. VI, 1836, s. 19ff.; Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie VI, Kria. 1839, s. 134–94; Rynning, anf. arb., s. 104ff., 111 ff. Om den indtægtsmæssige gruppering af den danske adel 1525, se Sv. Aa. Hansen, Adelsvældens Grundlag, 1964, s. 76f.

gangskøb i Halland og Skåne, hovedsagligt i årene mellem 1502 og 1513, og karakteristisk nok er disse godserhvervelser alle tillige produkt af politisk konflikt. Hovedgården og godset Valden i Halland erhvervede han 1503 fra konfiskationen efter rigshofmester Poul Laxmand,¹¹ Ellinge i Skåne fra Niels Clausen Sparre, hvem det var blevet fradømt for hans andel i det svenske oprør på mødet i Kalmar 1505 med bl. a. hr. Henrik i dommersædet.¹² På tilsvarende måde overtog han det gods, Svante Nilsson – ved unionsbruddet – havde forbrudt i Halland,¹³ og ligeledes benyttede han chancen til i Frederik I.s tid at tilkøbe sig dele af konfiskationsboet efter Niels Brahe.¹⁴ Endelig kan man i samme forbindelse nævne, at Mogenstrup hovedgård i Skåne blev hans gevinst af drabet på Anders Hak i 1513, en godserhvervelse, der bragte ham i konflikt med Torbern Oxe, og som krævede endeløse låseforretninger og retteringskendelser, inden den var definitivt sikret.¹⁵

Alle disse – iøvrigt meget omfattende – godserhvervelser i Skåne og Halland skyldes utvivlsomt Henrik Krummediges politiske position; de vidner om, at han som sine samtidige standsfæller ikke veg tilbage for den risiko, »politiske« godserhvervelser i sig selv medførte, men de indebærer tillige likvidering af unionstidens grænseadelige godsbesiddelse; svenske adelsbesiddelser i de danske grænseområder forsvandt – muligt med fuldt overlæg. Ved siden af den skånske kirke, der også fik sin del af rovet, stod Henrik Krummedige og ganske få andre danske stormænd tilbage som absolut dominerende i Halland og det nordvestlige Skåne: Truid Ulfstand, Claus Bille og brødrene Aksel, Tyge og Ove Brahe; den resterende del af Hallands adel synes at have været både fåtallig og lidet godsrig.¹⁶ Selvom Truid Ulfstand og Claus Bille sad

¹¹ Rep. 2. rk. VI nr. 9927, den udvalgte konges stadfæstelse af skødet, der synes tabt; jfr. sst. 2. rk. VII nr. 12635–36.

¹² Skødet ukendt; 1509 skriver Henrik Krummedige sig »i Ællinge«; sst. 2. rk. VI nr. 11337. Om Niels Clausen Sparre, se H. Bruun i Da. biogr. Leksikon² XXII, 1942, s. 343f.

¹³ Rep. 2. rk. V nr. 9814.

¹⁴ Dipl. Norv. XVIII nr. 334; Frederik den Førstes danske Registranter, udg. v. Kr. Erslev og Wm. Møllerup, 1879, s. 24, 169, 196f.; jfr. også Dipl. Norv. IX nr. 598. Om Niels Brahe, Allen, anf. arb. V, s. 69ff.; Heise, Familien Rosenkrantz II, s. 167ff.

¹⁵ Da. Mag. 3. rk. II, s. 135ff., 152ff.; Wm. Møllerup: Bille-Ættens Historie I:1, 1893, s. 309f., 394ff.

¹⁶ Jfr. oversigten over adelens frivillige formuesskat 1545, som naturligvis ikke kan give mere end et hovedindtryk, hos P. v. Möller, Bidrag till Hallands Historia I, 1874, s. 201f. De grænseadelige besiddelsers skæbne efter unionsbruddet er endnu ikke tilstrækkeligt undersøgt; jfr. dog Westin, anf. arb., s. 242ff.; H. Bruun, Poul Laxmand og Birger Gunnersen, 1959, s. 111ff.

inde med norske og hallandske len og siden på afgørende vis greb ind i norsk politik, havde ingen af dem dog fast ejendom i Norge. Allerede ved sin godsbesiddelse, der fra Sydnorge strakte sig over Halland og Nordvestskåne til Sjælland, udmærkede Henrik Krummedige sig således ved sin ganske enestående og isolerede position; ejendomsbesiddelserne havde geografisk enhed og økonomisk central placering; de supplerede hinanden erhvervsmæssigt og lod sig smidigt kombinere med hans vekslende forleninger i Norge og Halland.¹⁷ Som godsejer og lensmand indtog Henrik Krummedige således en nøgleposition under unionskrisen fra 1497 til 1523, og selvom han ikke i Frederik I.s tid påny sad inde med noget slotslen i Norge eller Halland, kan man *a priori* antage, at hans godsbesiddelse og frie len i Norge også måtte engagere ham i det politiske forhold til Norge.

Opbygningen af dette vidtstrakte gods- og lenssystem kan i sig selv næppe fyldestgørende begrunde en sammenhæng med Henrik Krummediges andel i tidens politiske spændingsforhold; rækkevidden af en sådan sammenhæng lader sig først med større sikkerhed vurdere, når vi tillige kan fastslå, om den strukturering af godssystemet, der her er skitseret i de groveste træk, også har været underkastet økonomisk koordination, der gør hvert enkelt led til en nødvendig bestanddel af et større hele. Uden at fordybe os i godshistoriske enkeltheder vil det være nødvendigt at analysere visse karakteristiske elementer i den økonomiske organisation af dette ejendomssystem. At dette overhovedet kan lade sig gøre skyldes hans, Anne Ruds og Esge Billes usædvanligt righoldige privatarkiver; men netop Henrik Krummediges isolerede position gør det på forhånd sandsynligt, at rækkevidden af resultaterne må pålægges visse kvalitative reservationer; hans økonomiske forhold behøver nemlig ikke på nogen måde at være repræsentative for en adelsgruppe som helhed.

Et første ganske kendetegnende – og ikke enestående – holdepunkt er det, at Henrik Krummediges godserhvervelser forud for 1513 må afvikles ved ratebetalinger over en årrække. Til købet af Valden havde hans svigerfader Jørgen Rud 1503 eller 1504 kaveret for ham i København for 2.000 mr., i maj 1505 afdrages 9.800 mr. og i marts 1506 200 rh. gld. af købesummens 12.000 mr. da.¹⁸ For Ellinges vedkom-

¹⁷ Jfr. oversigten over hans forleninger hos A. Heise (P. Bagge*) i Da. biogr. Leksikon² XIII, 1938, s. 391 f.; jfr. også No. Rigsreg. I, s. 2 med note 1; Saml. til det no. Folks Sprog og Hist. VI, s. 6f.

¹⁸ Missiver II udat. nr. 57; Dipl. Norv. XVIII nr. 192, 195.

mende afdrages købesummen ligeledes over en årrække, i hvert fald indtil 1513.¹⁹ Selvom kronens finansielle situation nok havde kunnet tale for en hurtigere likvidering, og skønt der i et enkelt tilfælde er tale om et ganske stort beløb, synes omstændighederne således at antyde, at hr. Henrik ikke har rådet over likvid kapital i altfor stor udstrækning. I visse henseender lader denne antagelse sig bekræfte på anden vis; den afspejles nemlig også i hans godsforvaltning.

En nærliggende forklaring på den ringe likviditet kan være almindelig pengeknaphed og den danske mønts ringe værd eller ugangbarhed mere end virkelig økonomisk uformuenhed. Med en enkelt undtagelse synes Henrik Krummedige ikke at have måttet stifte gæld af betydning, og omvendt fremgår det ikke helt sjældent af hans korrespondance, at standsfæller har anmodet ham om lån.²⁰ For hans eget vedkommende kan vi iagttage den knappe likviditet allerede i forbindelse med hans pant og godskøb fra Svante Nilsson Sture omkring århundredeskiftet; ved et udlån 1498 forsikrer Henrik Krummedige om, at pengene forlængst vilde være udbetalt, »haffde megh her holdes ord aff the, som megh er plectigh«, og tre år senere måtte han – som allerede nævnt – love Svante Nilsson udover en kontant udbetaling »snarlingen (at) fornoghe ether then annen deell; jag formodher myne schiff aff stedherne, som nw ære ther met myne ware«. ²¹ Holder vi os til brevenes ordlyd, kan den danske mønts uanvendelighed som betalingsmiddel have spillet en rolle, men den relativt knappe rådighed over kontante midler må dog have været ganske mærkbar. Det fremgår af denne korrespondance, dels at Henrik Krummedige 1498 må have imødeset betaling af udestående fordringer, dels at han 1501 er afhængig af, at hans skibe hjemfører kontante penge. Som helhed lader disse træk således formode, at der har været tale om et bevidst økonomisk system, der bygger på hans position som landbrugsproducent, købmand og kreditor. Selvom handelstransaktionerne lejlighedsvis kan have hjembragt ham likvid kapital (i god mønt), står vi efter alt at dømme snarere

¹⁹ Sst. XVIII nr. 218, 221; P. F. Suhm, Nye Samlinger til den danske Historie II, 1793, s. 126.

²⁰ Således f. eks. Missiver II nr. 142, 159, 248, 255, 261, 293, udat. nr. 31; Rep. 2. rk. VII nr. 11988; L. S. Vedel Simonsen, Familie-Efterretninger om de danske Ruders Adelsslægt I, 1845, s. 130f.

²¹ Missiver II nr. 156; jfr. også Styffe, anf. arb. IV, s. 239, 266. Den danske mønts værdiløshed eller ugangbarhed klager allerede Svante Nilsson over, og dette forhold spiller senere en vigtig rolle, når Anne Rud foretrækker betaling i guldmønt; jfr. f. eks. Anne Rud t. Esge Bille og Sofie Krummedige 1530 22/7; t. Esge Bille 1530 3/8; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 191f., 195f., 201f.

overfor et stærkt leddelt, økonomisk system, som forudsætter stadig aktivitet, men som samtidig involverer forholdsvis ringe omsætning af kapital; kun investering i godskøb kræver pengemidler i større omfang.

Denne investering i godskøb fremtræder i kildematerialet netop som slutnålet for al form for økonomisk aktivitet, fortsat investering af den løbende fortjeneste, som godserne uanset deres beliggenhed bragte hjem. Selvom politiske ønsker om likvidering af svenske godsejerbesiddelser i grænselandskaberne omkring århundredeskiftet *kan* have øvet indflydelse, er det dog umiddelbart klart, at Henrik Krummediges storstilede investering 1502–13 i fast ejendom i Halland og Nordvestskåne, hvor han i forvejen havde mindre besiddelser og økonomiske interesser,²² må have haft en berettigelse i sig selv. Kildematerialets beskaffenhed udelukker på forhånd enhver realistisk bedømmelse af disse investeringers rentabilitet, skønt vi glimtvis kan ane, at begge ægtefællerne har bedømt den optimistisk og godskøb som noget i sig selv højest attråværdigt.²³ Med en lidt tvivlsom etikette kunde man fristes til at betegne den danske godsejeradels kamp for hartkornet som en art godsejerkapitalisme; dens hektiske godssamling sigtede nemlig næppe blot mod kapitalophobning, men utvivlsomt tillige mod rationel og rentabel drift af betydelige dimensioner. Senmiddelalderens markante jordrentefald forudsætter netop denne form for godsejerkapitalisme.²⁴

Samspelet mellem økonomisk aktivitet og investering er umiddelbart af største interesse i denne forbindelse. Den relative knaphed på likvid kapital kan for Henrik Krummediges vedkommende i stor udstrækning forklares ved hans stadige investeringsforholdsregler, men den er på den anden side samtidig et karakteristisk udslag af den økonomiske aktivitet, han udfoldede i andre henseender. Det er beklageligt, at privatarkivets korrespondance kun har lidt at meddele om kornhandel; bortset fra en krisesituation²⁵ omtales salg af kornvarer i Norge kun en enkelt gang,

²² Allerede i 1490'erne havde Henrik Krummedige forpagtet »Øsby monkegods« i Halland af Ringsted kloster; Rep. 2. rk. V nr. 9943, 10149; VI nr. 10442, 11089; tilsvarende lejede han 1515 af Ås kloster gods i Halland; P. v. Möller, *anf. arb.* I, s. 310; G. Johannesson, *Den skånska kyrkan och reformationen*, Lund 1947, s. 95 og 374 note 65. I begge tilfælde synes laksefiskeriet at have spillet en rolle.

²³ Jfr. f. eks. kannik Erik Daas kvittering til Anne Rud 1530 22/11 sammenholdt med brev til Esge Bille 1530 22/12; Knud Rud t. Anne Rud 1530 22/12; Vedel Simonsen, *anf. arb.* I, s. 207 ff.; se også Rep. 2. rk. V nr. 8816, der forudsætter en forrentning af ca. 14 % af investering i sjællandsk pantegods.

²⁴ Jfr. *Middelalderstudier*, s. 238 ff.

²⁵ Anne Rud t. Esge Bille 1531 21/1; Vedel Simonsen, *anf. arb.* I, s. 216. Regelmæssig dansk kornforsyning af Norge synes at være af senere dato; jfr. Astrid Friis i *Hist. tidsskr.* 10. rk. VI, 1942–44, s. 540–42 og ndfr. s. 46.

men ikke således, at man deraf med vished kan slutte, at Henrik Krummedige regelmæssigt har beskæftiget sig med denne form for handel. Et gennemgående træk er derimod allerede da spekulation i kornpriskonjunkturer, udnyttelse af sæsonprissvingninger eller krisekonjunkturer ved oplagring af høsten til det prismæssigt gunstigste tidspunkt. Midt i januar 1502 – efter en dårlig høst – meddelte Jørgen Rud sin datter, at »korneth geller endnw liidhet meth oss; fforthi haffuer jeg end inthet solth aff thiith korn«; senere på året berettede fogeden på Assendrup om »landgillen ifjor«, at han havde ladet byggen gøre i malt, givetvis af holdbarhedshensyn.²⁶ At Henrik Krummedige tilsvarende har opdrættet øksne og drevet handel med dem er velkendt; øksneopdræt og eksport bevidnes tidligst 1507;²⁷ men med undtagelse af de velkendte transaktioner 1528–29 synes hr. Henrik ikke selv at have besørget kvægets transport til og salg på Elbmarkedet. Normalt solgte han fra stalden eller i hvert fald indenrigs.

De danske godsers kornsalg har i de tidligste år således næppe nogen direkte betydning for Henrik Krummediges og Anne Ruds tilknytning til Norge og Halland, udover at kornsølget – formentlig i Nordtyskland – blev anlagt efter, »huor . . . iagh (Anne Rud) kandt ffa mesth ffor thijen«. For øksneopdrættet har forbindelsen til grænselandskaberne derimod større relevans; foruden opkøb på Sjælland og i Skåne synes ægteparret nemlig regelmæssigt at have indkøbt og opdrættet stude i Halland eller at have transporteret dyrene til opfedning på Mogenstrup. Glimtvis fremgår det videre af fogedbrevene, at studeopkøbene kun delvis er blevet betalt med rede penge, normalt midler fra landgildeoppebørslen; ikke sjældent meddeles det tillige, at betalingen til de bønder, man har afkøbt stude til opdræt, er blevet udredt *in natura*,

²⁶ Jørgen Rud t. Anne Rud 1502 9/1; fogedbrev 1502 4/2; Missiver II nr. 136, 146. Både i Holsten, i Lübeck og i Antwerpen blev en ringe rughøst 1501 fulgt af prisstigninger, hvorimod byg- og maltpriser næppe berøres; W. Koppe, Zur Preisrevolution des 16. Jahrhunderts in Holstein, Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Gesch. 79, Neumünster 1955, tabel III og V; Johs. Hansen, Lübecks Getreidehandel und Getreidehandelspolitik, Lübeck 1912, s. 130; H. v. d. Wee, The Growth of the Antwerp Market I, Haag 1964, s. 177, 181, 192. Jfr. også Anne Rud t. Esge Bille 1529 2/3; Knud Rud t. Anne Rud 1531 31/10; Dorthe Bølle t. Anne Rud 1531 8/11; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 159; Dipl. Norv. XVI nr. 543–44.

²⁷ Missiver II nr. 182; jfr. Esge Bille t. Anne Rud 1528 14/3; RA. Henrik Krummediges privatarkiv II. B. b. – Både G. Johannesson (anf. arb., s. 122 med note 50) og P. Enemark (Erhvervshistorisk Årbog VII, 1955, s. 23–28), der begge antager adelig egeneksport som norm, generaliserer vistnok for hårdt. Danske adelige optræder i toldregnskaberne kun undtagelsesvis som eksportører; jfr. L. Schwetlik i Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Gesch. 85/86, Neumünster 1961, s. 119, 122; bd. 87, 1963, s. 166 ff.

specielt med klæde, som givetvis må være importvarer; stunddom nævnes udtrykkeligt leidisk klæde.²⁸ På ganske tilsvarende måde synes Henrik Krummedige at have koordineret produktion og salg af andre varer mellem sine østdanske godsbesiddelser. Enkelte steder nævnes forsendelse af smør og fisk (laks) fra Halland (og Norge?) til Malmø eller København med henblik på videreforhandling, men navnlig har fremstilling af andre, halvt industrielle varer forudsat koordination med træforekomsterne i Norge og Halland. I vinteren 1531 klager Anne Rud over, at »jet stort vandtløff« – formentlig tøjbrud – har beskadiget hendes jernsmedie på Valden;²⁹ udover den lokale jerntilvirkning krævede teglfremstillingen på Mogenstrup omfattende forbrug af træ. Kort forinden havde hun meddelt Esge Bille, at det skortede hende alvorligt på brændetil teglovn, som hendes afdøde mand havde ladet bygge, og som havde en kapacitet af 18.000 sten. Anne Rud fiskede derfor hos sin svigersøn for at låne hans skib til transport af ved fra Halland eller Norge.³⁰

Hovedsummen af de undersøgelser, der således kan anstilles, røber (med undtagelse af kornhandelen, der åbenbart overvejende forblev et dansk anliggende) en ganske rationel koordination af godsressourcerne i Halland og Skåne; godset nyttiggøres efter evne til det yderste og om sætningen tilrettelægges såvel ved kontant betaling som *in natura*, ved hjælp af klædeimport. Med undtagelse af træforekomsterne og muligvis laksefiskeri i norske elve synes vi derimod efter kildernes vidnesbyrd berettiget til at antage, at de norske godsressourcer ikke direkte har spillet nogen rolle i denne forbindelse og næppe heller direkte er indgået som led i den koordination af produktion og salg, som fandt sted mellem Henrik Krummediges danske godser. I den henseende adskiller Henrik Krummedige sig ikke fra andre stormænd i samme område, Truid Ulfstand, Claus Bille eller andre. Dette synspunkt motiverer imidlertid

²⁸ Missiver II nr. 114; Vedel Simonsen, *anf. arb.* I, s. 170, 187f., 203f.; *Diplomatarium Flensborgense*, udg. af H. C. P. Seidelin II, 1873, s. 950; RA. Henrik Krummediges privatarkiv E. Div. dokumenter 1528 22/12; *Dipl. Norv.* XVI nr. 547; Vedel Simonsen I, s. 226. – I aug. 1502 beder Henrik Krummedige sin hustru disponere over smørsalget fra Båhus »oc fforse ith oc ram worth besthe thermet, oc at wii kwnne fa penninge oc klæthe igen met thet snarest«, bl. a. til aflønning af knægtene på slottet; Missiver II nr. 142; jfr. også om tilsvarende eksportsalg fra svenske slotte, Ingrid Hammarström, *Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540*, Upps. 1956, s. 151 ff. – Trods Gustav Vasas forbud synes danske, adelige opkøb af stude i Sverige at have spillet en ganske væsentlig rolle omkring 1530. I 1527 fik Holger Gregersen Ulfstand til opgave af Gustav Vasa at skaffe hofklæde mod betaling i øksne samt tilladelse til at opkøbe 1–200 øksne i Småland til eget behov; Gustaf I.s Reg. IV, s. 385; jfr. I. Hammarström, *anf. arb.*, s. 400–04; *Middelalderstudier*, s. 239.

²⁹ Anne Rud t. Sofie Krummedige 1531 26/1; Vedel Simonsen I, s. 219.

³⁰ Anne Rud t. Esge Bille 1530 26/12; sst. I, s. 210f.

ikke den følgeslutning, at hans norske ejendomsbesiddelser ikke har haft nogen central plads i hans økonomiske system.

Afsætningen af landbrugsvarer fra Henrik Krummediges danske godser omtales sjældent i kilderne; strejfvist meddeles det, at fogederne på Assendrup sælger korn i København, eller at smør og laks afsættes i Øresundsbyerne; i andre tilfælde er det sandsynligt, at dette varesalg ligesom det hallandsk-norske har fundet sted på egne skibe, således som det berettes i hans brev til Svante Nilsson i 1501.³¹ Fra Halland og Norge synes transporten nemlig i hvert fald delvis at have været baseret på partsrederi eller at være foregået på egne skibe. Det første er tilfældet allerede 1493, da Henrik Krummedige fik dom over en rådmænd i Tønsberg, der havde tilegnet sig et skib, hvori han ejede sjetteparten.³² Men 1497 ejede han selv skib, som Knut Alfssen havde røvet, og 1509 bevidner Tønne Parsberg og toldereren i Falsterbo, at hr. Henrik har afkøbt en Rønneby-borger et beskadiget skib med tømmerlast for 44 mr. da.³³ Ganske tilsvarende er såvel hans som Anne Ruds og Esge Billes transport på egne skibe og delvis i fællesskab klart og ubrudt bevidnet frem til 1530'erne, specielt hvad angår varefragten fra familiens hallandske og norske godser og forieninger. For udnyttelsen af i hvert fald den hallandsk-norske del af godsbestanden kan der altså næppe være tvivl om, at de selvstændige skibsforbindelser med Danzig, Rostock, Lübeck og Malmø med skånemarkedet må have været af fundamental betydning, eller omvendt at importen af klæde og muligt andre varer netop finder sin plads i denne sammenhæng. Denne dobbeltsidede omsætning af varer overskrider i flere henseender de rammer for toldfri, adelig egeneksport og import, som den danske lovgivning med visse afbrydelser havde anvist siden Christiern I.s forordning 1475. På mange måder konkretiserer Henrik Krummediges kombination af produktion og handelsaktivitet Christiern II.s angreb på godsejerhandelen; når f.eks. privilegiet for Malmø 1516 klager over adelens vareopkøb udover egenproduktionen og over dens forprang med »klæthe, lææreth, hwmlæ, iærn oc salth«,³⁴ bringer det os *in medias res*.

³¹ Jfr. ovfr. s. 25, 28.

³² Da. Mag. 3. rk. II, s. 4; Rep. 2. rk. IV nr. 7421, 7429. – I 1506 mindede dog Hans Bille hr. Henrik om dennes løfte, at de ligesom det foregående år skulde være i fællig; Missiver II nr. 215.

³³ Rep. 2. rk. VI nr. 11351. For det fig., se f. eks. Norske lensregnskaber I, s. 116, 119; Dipl. Norv. X nr. 564, 603; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 240f., 242f.

³⁴ Danmarks gamle Købstadslovgivning IV, udg. af E. Kroman, 1961, s. 100 §§ 2–3; jfr. iøvrigt O. Vestergaard, Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning, Middelalderstudier, s. 211–16.

Den komplicerede og om man vil: protokapitalistiske sammenhæng af produktion og handel udover, hvad gårdens og bordets behov krævede – og dette gælder som vi senere vender nærmere tilbage til også hr. Henrik – involverer imidlertid heller ikke med nødvendighed anvendelse eller omsætning af større kapitaler. Det fremgår uomtvisteligt af korrespondancen, at både Henrik Krummedige og hans nærmeste slægtninge til stadighed har forlangt udbetaling af godsernes pengeoverskud, således at fogederne kun disponerede over de ubetinget påkrævede pengemidler, et træk man senere vil genfinde som karakteristisk i det 17. århundredes godsregnskaber. I fuld overensstemmelse hermed røber kildematerialet, at Henrik Krummedige, i hvert fald for sine hollandske og norske godsets vedkommende, som så mange af sine østdanske standsfæller har været engageret i kommissionshandel med købmænd i de vendiske stæder og i Danmark.³⁵ Allerede i september 1494 forlignede Poul Laxmand, hr. (Jo)han Korssen og Hans Bogbinder i København hr. Henrik med en vis Henrik Frøsloff; Krummedige skulde selv indmane en Hans Rymæn for 500 mr., som denne var ham skyldig for skib og varer, han havde købt på Henrik Frøsloffs vegne. Omvendt erkendte Henrik Frøsloffs udsending, at Henrik Krummedige havde betalt ham 800 mr., som han var ham skyldig.³⁶ Selvom brevets vendinger er ganske dunkle, synes der at være tale om et kommissionshandelsforhold, der blev afviklet ved denne mæglingssaktion.

1511 afvikles Henrik Krummediges afdøde svoger Otte Ruds kommissionsforhold til Danzig-borgmesteren Eberhard Ferber, åbenbart via den københavnske rådmand Kordt Fincke, der antagelig selv har haft varig forbindelse med hr. Henrik.³⁷ Tydeligst fremtræder kommissionsforholdet dog i et par breve fra Jørgen Kock i Malmø. 1528 optræder han som nyhedskorrespondent for Henrik Krummedige fra Flensborg, men samtidig meddeler han – efter hr. Henriks anmodning – »wmme den kopman van Luebeke«, at denne har sendt ham 400 mr., »dar ick jmw myn quitansye vpsende by juewen dener«.³⁸ Også i dette tilfælde indtrådte således en dansk købmand som mellemlid til nordtyske for-

³⁵ Grethe Ilsoe, Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen, *Middelalderstudier*, s. 305–36; om Henrik Krummedige og hans nærmeste, specielt s. 317 ff., 324 f., 332 f.

³⁶ Rep. 2. rk. IV nr. 7729; jfr. også Missiver II nr. 182.

³⁷ Sst. II nr. 251; jfr. Grethe Ilsoe, *anf. arb.*, s. 318 f., 324 f.

³⁸ Jørgen Kock t. Henrik Krummedige 1528 24/10; Dipl. Flensborg. II nr. 854; jfr. allerede Dipl. Norv. XVIII nr. 302. – Om Jørgen Kocks forbindelse med danske adelige, se Astrid Friis i *Da. biogr. Leksikon*² XIII, 1938, s. 58.

retningsforbindelser, ligesom også Esge Bille indgik i dette forhold; iøvrigt benyttede Henrik Krummedige og Anne Rud hyppigt Malmø og Falsterbo som fælles betalingssted for varerne fra deres spredte godser.³⁹ Såsnart Esge Bille var blevet lensmand på Bergenhus i 1529 henvendte Jørgen Kock sig til ham med tilbud om årligt at sende skib med mel, malt, flæsk og andre varer, »ligesom Henrik Krummedige vilde«, til Bergen og udbad sig fisk til gengæld.⁴⁰ En ugestid senere – 27. april – rykker han for svar; han tilbyder påny at stille et skib til disposition og beder om orientering om, »hvath vare eder der allerbeste profitte kvnde gøre, der ville jeg strax være ffor tente pa«.⁴¹ Intentionerne røber således klart kommissionshandelsforholdet.

For Henrik Krummediges vedkommende synes denne forbindelse ikke at være kommet istand;⁴² han havde ganske vist samtidig beordret sin foged i Namdalen til at optage kontakt med en hanseatisk købmand, der kunde aftage hans varer på stedet.⁴³ Kommissionshandelsformerne fremtræder dog nogenlunde klarlagt; og selvom det af kilderne fremgår, at Henrik Krummedige har importeret varer, synes der navnlig i hans sidste år at være tale om et ensidigt forhold, derved at han foretrækker at trække pengene for varesalget kontant hjem, bl. a. med henblik på investering i jordegods i Danmark. 1529 pålagde han som nævnt sin foged i Namdalen at skaffe ham en købmandsforbindelse, der kunde betale kontant i København, Malmø eller Falsterbo; i dette tilfælde skulde pengene bruges til øksnehandel. I længden blev det Bergenkøbmanden Berndt Høyer – vistnok med forbindelser til Husum og i hvert fald også én af Esge Billes købmandsforbindelser – der overtog denne kommission således, at han skulde betale Anne Rud gennem rådmann Sander Level i Helsingør.⁴⁴

Tilbøjeligheden til at drage pengene for de norske godsers afkastning

³⁹ F. eks. Dipl. Norv. X nr. 574.

⁴⁰ Sst. X nr. 575. Esge Bille synes først at være kommet til Bergen 1529 27/4; sst. IX nr. 624.

⁴¹ Jørgen Kock t. Esge Bille 1529 27/4; sst. X nr. 576.

⁴² Anne Rud t. Sofie Krummedige 1529 1/6; sst. XI nr. 525.

⁴³ Sst. XI nr. 574.

⁴⁴ Anne Rud t. Esge Bille før 1531 24/1 og 1532 29/8; Jens Månssen t. Anne Rud 1532 18/1; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 213, 240f.; Dipl. Norv. X nr. 638. – Samtidig bevarede Anne Rud dog sin kommissionsforbindelse i Lübeck med købmændene Henrik Scheppingk og Herman Kremer, med hvem Esge Bille også handlede; Dipl. Norv. X nr. 639; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 245f., 247f. – Det samme ensidige kommissionsforhold synes også at have været karakteristisk for Esge Bille; RA. Esge Billes privatarkiv II. B: købmandsbreve 1528–45; E. Bager: Esge Bille och Bergenhus län 1534–37. Fragment i Malmö stadsarkiv, Da. Mag. 8. rk. I, s. 177–92.

hjem er ikke noget nyt træk, men blot særligt karakteristisk for Henrik Krummediges seneste år, formentlig bl. a. tilskyndet af hans ufrivillige eksil og de usikre forhold i Norge. Sålænge han selv opholdt sig i Norge eller dog i det mindste i Halland administrerede han selv sine norske godser, medens omvendt de danske var overladt til fogedernes omsorg, eventuelt kontrolleret af beredvillige slægtninge, der – som svigerinden Dorthe Bølle skrev i 1531 – var parat til »aff myn fformuge oc thesligiste være ederss køffmand i hwor i mig behoff haffwe«. ⁴⁵ Især efter at have forladt Norge måtte han i stor udstrækning overlade driften af sine godser her til fogederne, oftest formentlig uadelige, men undertiden åbenbart også en art klientel af lavadelige, Søren og Stig Pors, Stig Bagge eller »velbyrdig svend« Oluf Svart, alle betroede personer med nær forbindelse til familien og til dens økonomiske forhold.

Vanskelighederne ved at administrere de fjerneste godser i Norge førte dog til, at Henrik Krummedige enten bortforpagtede dem eller – hvor der er tale om len – videreførelsen dem på afgift. Allerede 1506 videreførelsen han Soløyr og Østredalen for en årlig afgift af 120 mr., der skulde betales via provsten i Oslo. ⁴⁶ Efter forliget med Hans Mule i efteråret 1523 indgik han overenskomst med denne, der forpagtede hans landskyld i Thoden, Østredalen og Soløyr. ⁴⁷ På tilsvarende vis bortforpagtede han 1512 Midsyssel, Lister og Råbylaget for 600 mr. årligt. ⁴⁸ Endelig nævnes det, at en Didrik Villumsen 1523 tog Dynge (Båhuslen) i len af Henrik Krummedige mod en afgift af 3 td. smør årligt. ⁴⁹ Principielt adskiller disse transaktioner sig naturligvis fra overenskomsten med Berndt Høyer i 1532, men i praksis er skridtet næppe så langt, når denne overtog den »rente, rettighed og vare, som ther i lenid (Namdalen) kand falle, som er smør, sielspec, fisc oc andhet, hvad thet vere kand« for en årlig betaling af 600 mr. da. at erlægge i Helsingør. ⁵⁰

Det er sandsynligt, at videreførelserne 1506 og 1512 hænger sammen med Henrik Krummediges fjernelse fra Båhus 1502; fra Holbæk har han næppe kunnet administrere så fjerne len effektivt; men det er

⁴⁵ Dorthe Bølle t. Anne Rud 1531 8/11; Dipl. Norv. XVI nr. 544.

⁴⁶ Sst. IX nr. 463; jfr. R. Fladby, *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets foged*, Oslo 1963, s. 23, 52.

⁴⁷ RA. Henrik Krummediges privatarkiv E. Div. dokumenter 1523 20/11; Da. Mag. 3. rk. II, s. 251; jfr. Fladby, *anf. arb.*, s. 52 med note 53.

⁴⁸ Dipl. Norv. IX nr. 473; jfr. Da. Mag. 3. rk. II, s. 264f.; No. Rigsreg. I, s. 2f.; Fladby, *anf. arb.*, s. 23, 50, 52f.

⁴⁹ RA. Henrik Krummediges privatarkiv E. Div. dokumenter 1523 8/12.

⁵⁰ Dipl. Norv. X nr. 638; jfr. Fladby, *anf. arb.*, s. 41 og ovfr. s. 34.

dog karakteristisk, at bortforpagtningen af Namdalens indtægter fortsætter, såsnart Anne Rud som enke har sikret sig dette len livsvarigt.⁵¹ Omstændighederne kan tyde på, at Henrik Krummedige og Anne Rud i deres alderdom snarest har betragtet de norske godser og len som givtige indtægtskilder; såvidt de har kunnet, har de selv varetaget driften og salget, men har bortforpagtet, når godserne ikke lod sig administrere direkte, og har trukket de kontante indtægter til Danmark. Hertil svarer helt, at svigersønnen Esge Bille enten overlod fogederne på Brunlaug at sælge »leding og landskylden og . . . alle andre lemper« mod kontant betaling eller lod varerne og tømmerhugsten befordre på sit eget skib til Danmark.⁵² Det fremgår endelig af disse ganske komplicerede forhold, at der må have været tale om meget betydelige indtægter, af de tre bortforpagtede eller bortforlevede godser 1320 mr.da. samt naturalier, hvortil kommer indkomsterne af de godser i Norge, som Henrik Krummedige selv administrerede.

Af Henrik Krummediges ordre til sin foged i Namdalen fremgår det da også, at han venter at kunne »driue stor ffardel met (den kontante betaling) bade tiil øxen oc annedh«.⁵³ Ordene sigter givetvis på videreførsel af den øksnehandel, han 1528 havde drevet sammen med Wulff Pogwisch t. Bukhagen på Elbmarkedet, og som havde hjembragt ham 1.300 mr.da. indtil da.⁵⁴ Det følgende år sendes påny store partier staldøksne, men transaktionerne har åbenbart både i sig selv og på længere sigt været overordentlig komplicerede, således at det sikkert vil være forhastet at foretage en elementær forrentningsberegning på grundlag af materialet. For det første havde Henrik Krummedige åbenbart optaget lån i Kiel med Esge Bille som kautionist, penge der bl.a. skulde forrentes og afvikles ved øksneindtægterne, og dernæst havde Esge Bille vistnok selv også andel i denne handel.⁵⁵ For det andet indgik betalingen fra hr. »Ulf« yderst trevnt. Allerede i februar 1529 klager Anne

⁵¹ Jfr. Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 184f., 189ff.; lensbrevet sst. I, s. 200; Saml. t. det norske Folks Sprog og Hist. VI, s. 33.

⁵² Dipl. Norv. X nr. 704; jfr. I nr. 1109 og XIII nr. 694 og 697; Rynning, anf. arb., s. 150–53.

⁵³ Henrik Krummedige t. Niels Jepsøn 1529 18/4; Dipl. Norv. X nr. 574.

⁵⁴ Jfr. Wulff Pogwisch t. Henrik Krummedige 1528 11/5; Dipl. Flenborg. II nr. 853. Samme år sælger Esge Bille sine og Anne Ruds øksne af stalden for 30 mr. parret; Esge Bille t. Anne Rud 1528 14/3; RA. Henrik Krummediges privatarkiv II. B. b.; jfr. iøv. Enemark, anf. arb., s. 23ff.

⁵⁵ Henrik Krummedige t. Esge Bille 1529 7/1; Dipl. Norv. XI nr. 508; t. Wulff Pogwisch 1528 22/12; RA. Henrik Krummediges privatarkiv E. Div. dokumenter; jfr. også Dipl. Norv. VIII nr. 612.

Rud over, at han skylder penge; hun skønner beløbet til 300 rh.gld., men »øxen vedt iagh vell, handt haffuer fott her skøne nock«. ⁵⁶ Betalingen af øksneforretningerne 1528–29 kan tidligst være blevet afviklet 1535. ⁵⁷ På tilsvarende vis må øksnesalg – denne gang til en købmand – i 1530 have indbragt i hvert fald 1.400 rh.gld., ⁵⁸ men også i dette tilfælde for penge og stude, der blev trukket til landet fra Norge og Halland.

Det kan med fuld sikkerhed konstateres, at denne energiske øksnehandel i Henrik Krummediges sidste år rakte langt udover, hvad han ved egne ressourcer kunde opdrætte, og selvom produktionen efter hans død måske begrænses til godsernes kapacitet, er det klart, at der stadig i stor stil drages kvæg til fra Halland, og at denne næringsgren fortsat har været af fundamental betydning. ⁵⁹ Ligeså klart fremgår det af Henrik Krummediges egne dispositioner og af Anne Ruds korrespondance, at de har udnyttet alle muligheder til hurtigst muligt at trække likvid kapital hjem fra deres norske godser. 1529 havde Henrik Krummedige i hvert fald formelt fået sine norske len igen, og selvom hans enke kun fik lov at bevare Namdalen, kunde hun fortsat hente gode indtægter fra Norge. Salget fra Namdalen indgik med årligt 600 mr., og hertil kom indtægterne af Brunlaug, som hun i august 1530 opgør til 500 mr. penge for landskyld og 150 lod sølv for sagesald. ⁶⁰ Til sin datter og Esge Bille skriver hun i maj 1530 meget oplysende, at hun har afkrævet fogederne, hvad sølv og penge de har; thi hun »vil nyde bade dii penninghe oc dii penninge, som handt (Henrik Krummedige) solde øxen ffør til at løse gods for«. ⁶¹

Det er muligt, at Henrik Krummediges femårige eksil har bragt familien i økonomisk vanskelighed, og at øksnehandelen har været beregnet på at skulle rette op. På den anden side oplyser Anne Rud selv i det samme brev til Sofie Krummedige, at »iegh befrøtther megh, att ther-

⁵⁶ Anne Rud t. Esge Bille 1529 2/3; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 155.

⁵⁷ Jfr. Anne Rud t. Sofie Krummedige 1532 24/7, 1533 14/1; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 233, 247; Wulff Pogwisch t. Esge Bille 1535 12/1; RA. Esge Billes privatarkiv II. B. a. 2. – 1545 anklages Wulff Pogwisch – i forbindelse med en ågeranklage – for ublu renter i kvæghandel; H. Bruun i Da. biogr. Leksikon² XVIII, 1940, s. 448.

⁵⁸ Anne Rud t. Esge Bille 1530 10/5 og 22/7; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 176f., 192.

⁵⁹ Jfr. f. eks. Jost Perssøn t. Anne Rud 1529 1/10, 1530 7/6 og 12/8; sst. I, s. 170, 187f., 203 ff.

⁶⁰ Anne Rud t. Esge Bille 1530 3/8; sst. I, s. 201 ff. – Samtidig sendes smørefgifterne fra Halland til videresalg i Malmø; Jost Perssøn t. Anne Rud 1530 12/8; sst. I, s. 203 ff.

⁶¹ Anne Rud t. Esge Bille og Sofie Krummedige 1530 6/8; sst. I, s. 176, 180f.

som dii (det pantsatte gods) icke nu bliffue indløst ffør dii penge, som thin ffader . . . samblett eller tilstoer . . . , at dii skulle seenth bliffue indløsth«. Det kan ikke udelukkes, at hr. Henrik selv har måttet pantsætte gods, men sandsynligheden taler dog for, at den hektiske aktivitet for indløsning af pantegods, vi de følgende år kan aflæse af Anne Ruds breve, hænger sammen med arveskifter i familien, bl.a. omsider efter faderen Jørgen Rud.⁶² En del af hendes kalamiteter skyldes åbenbart kreditorernes oplagte chikanerier for at hindre indløsningen – et ganske illustrerende træk i den danske godsejerkapitalisme – men i sig selv må vi antage, at hensigten primært har været godssamling i Danmark og udbygning af Assendrup og de skånske godser.⁶³

Som helhed taler kildernes vidnesbyrd således for en vis omstrukturering af Henrik Krummediges og Anne Ruds drift af de norske godser i Fredrik I.s regeringstid; hovedvægten lægges på smidigst muligt at konvertere naturalieafkastningen til kontantbetalinger og snarest muligt at drage pengene til Danmark til investering i øksnehandel og – som slutmål – investering i godserhvervelse. Karakteristisk nok klager en af de skånske fogeder 1530 over, at Henrik Krummedige er vred på ham, fordi han skylder penge; fogeden undskylder sig med at »her er så svar tid på penge med fattig almue«. ⁶⁴ Det står uomtvisteligt fast, at såvel Henrik Krummedige som hans nærmeste har betragtet de norske godser og len først og fremmest som rige indtægtskilder. I slutningen af december 1528 opfordrer han indtrængende Esge Bille til snarest at tage mod kongens tilbud om Bergenhus len; thi det forlyder, at Mogens Gyldenstjerne også er interesseret. Giver kongsgården overskud, kan man intetsteds sælge dyrere end i Bergen, og skal han have slottet på regnskab, må han skaffe sig oplyst, hvad han »skulle haffue till (sin) fordel«, og hvor længe han kan regne med at beholde lenet; får han det blot for et år eller to, kan han næppe profitere af det. Anne Rud sekunder ivrigt; »thii at thu kandt sielff tenke, at huilcken i Danemarck ther haffuer nogett, handt slipper thett nødighen«. ⁶⁵

Disse citater lader sig med lethed supplere, men de er fuldt tilstræk-

⁶² Jfr. sst. I, s. 171.

⁶³ Jfr. f. eks. Anne Rud t. Sofie Krummedige 1529 22/11; t. Esge Bille 1530 22/7; t. Sofie Krummedige s. d.; t. Esge Bille 1530 3/8; t. Sofie Krummedige 1531 20/1 og 1532 30/4; Knud Rud t. Anne Rud 1530 14/12 og 22/12; sst. I, s. 171f., 191f., 195, 201f., 207f., 214f., 231.

⁶⁴ Jacob Skrifer t. Anne Rud 1530 1/3; sst. I, s. 172f.

⁶⁵ Henrik Krummedige t. Esge Bille 1529 7/1; Anne Rud t. Sofie Krummedige s. d.; Dipl. Norv. XI nr. 508–09; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 151f.

kelige til at illustrere den økonomiske interesse for de norske forleninger. Det er givet, at Henrik Krummedige i kraft af sin slægtstradition har været stærkt knyttet til Norge og har været dybt fortrolig med det norske samfund; omvendt synes alle kildeudsagn at røbe en veltilrettelagt godsejerkapitalisme, men han adskiller sig i denne henseende ikke principielt fra det fåtallige norske højaristokrati og de norske prælater. Både Olaf Engelbrektsen og Hans Mule synes at have delt deres interesser lige mellem storpolitik og udenrigshandel, når Herren havde fået, hvad der tilkom ham.⁶⁶

Henrik Krummediges besiddelse af de norske og hallandske slotslen indtil 1519 har utvivlsomt nær forbindelse med hans politiske nøgleposition under unionskriserne, og omvendt må hans fjernelse fra Båhus i 1503 have været begrundet med drabet på Knut Alfssen. Vi har næppe nogen chance for at skønne over slotslenenes givtighed fra lensmandens synspunkt; at driften af Båhus indgik i Henrik Krummediges økonomiske system beviser intet konkret. Bemærkelsesværdigt er det ikke desto mindre, at han i reaktionsåret 1523 ikke påny sikrede sig slotslen, således som andre af de fronderende rådsmedlemmer, men kun de indtægtslen, Christiern II havde frataget ham sammen med Varberg i 1519. Men selv i denne sammenhæng synes forholdene at have været mere komplicerede, end kildeudsagnene på forhånd lader formode.

Da uvejret i foråret 1523 trak sammen forsøgte Christiern II at købe sig hr. Henriks loyalitet; i februar bad han ham med få dages varsel møde »electus af Lund« (Johan Weze), der havde ordre til »att giffue ether nogre wor merckelige ærende till kiende, som magt ligger på«. ⁶⁷ Hvad disse magtpåliggende ærinder gik ud på kræver ingen kommentar, men et nyt kongeligt missive et par uger senere underretter os om, at hr. Henrik har knyttet betingelser til sin loyalitet. Han har anmodet om tilbagebetaling af sine lån og restitution af sine len. Kongen udbeder sig dokumentation og »vil gerne rette os derefter så, at I skulle fange eders penge eller god forvaring efter eders vilje«. ⁶⁸ Han forbigår derimod i tavshed Henrik Krummediges krav på sine len. Skønt kildernes fattigdom udelukker ethvert nærmere indblik i disse forhold, kan forbeholdet umuligt bero på tilfældighed. Det kan ikke udelukkes, at hr. Henrik trods alt har fået sine betingelser indfriet, da han 31. marts for-

⁶⁶ Jfr. f. eks. Dipl. Norv. XI nr. 528 og 555 om Olaf Engelbrektsens handel på Amsterdam med Herman Høyer som formidler. Om Hans Mule jfr. ndfr. s. 46.

⁶⁷ Kgl. missive 1523 23/2; RA. Henrik Krummediges privatarkiv II. A. 2.

⁶⁸ Kgl. missive 1523 14/3; sst. II. A. 2.

nyede sin troskab til Christiern II;⁶⁹ men bag uklarheden røber disse missiver blot den samme halve imødekommenhed, som i almindelighed kendetegner kong Christierns tilbagetog.

På den anden side er så meget dog klart, at kongens tvivlsomme indrømmelser ikke animerede Henrik Krummedige til at slutte prompte op om oprøret, da det i forårsmånederne nåede til øerne og Skåne. Medens Tyge Krabbe – under den truende svenske aktion mod Skåne – agiterede her og fristede sine standsfæller med, at »hans nade (har) vnth alth riderskabet ower al Danmarcks rige hals og hand ower teris egen tiener«,⁷⁰ foreligger der ingen efterretning om, at hr. Henrik tog nogensomhelst del i den politiske aktivitet. I juni afæskede Frederik I ham troskab, men først 9. juli hyldede han sammen med andre prominente adelige den nye konge.⁷¹ Lønnen for »troskab oc villig tieneste« høstede han den følgende dag, men dog en påfaldende beskeden løn. Kongen stadfæstede hans og Anne Ruds godsbesiddelser i Danmark og Norge med frihed for »all kwngelig tinge i beggis therris listiidh«⁷² og synes efter kancelliregistranten tillige at have bevilget en almen stadfæstelse af kong Hans' »breffue . . . paa alltt theris godtz, leen och friheder . . . vti Danmarcks och Norgis riiger«,⁷³ men den blev ikke fulgt op af en konkret fornyelse af de norske lensbesiddelser; en sådan indføres først i den norske registrant under 1. marts 1524.⁷⁴

I sammenligning med andre standsfællers gevinst ved revolutionen fremtræder Henrik Krummediges altså såre beskeden. Både stadfæstelsen af godsbesiddelsen og den formelle fornyelse af forlenerne tager kongens dispositionsfrihed i norske anliggender for givet, men det er iøjnefaldende, at Henrik Krummedige ikke påny udstyres med noget norsk eller hallandsk slotslen. Kildernes tavshed udelukker enhver bindende tolkning; selvom man ikke bør se bort fra, at hans forholdsvise isolation i den politisk toneangivende kreds kan have givet sig udslag

⁶⁹ Allen, Aktstykker I, s. 64. Fornyselsen skete åbenbart på grundlag af en formular.

⁷⁰ Tyge Krabbe t. Tyge, Aksel og Aage Brahe 1523 3/5; Heise, Familien Rosenkrantz II, Dipl. nr. 49. – Henrik Krummedige synes ganske passivt at have opholdt sig på Ellinge siden efteråret 1522; Møllerup, anf. arb. I:1, s. 378.

⁷¹ RA. D. kanc. Diverse 1471–1571, C nr. 46b (juni–juli 1523). Jahns meddelelse om, at Henrik Krummedige allerede 7. april påny opsagde Christiern II troskab (Da. Mag. 3. rk. II, s. 250 med note 3) kan ikke verificeres og beror antagelig på en fejl.

⁷² Dipl. Norv. XI nr. 317; Da. Mag. 3. rk. II, s. 266.

⁷³ RA. D. kanc. B 11, Frederik I.s registranter, fol. 285r; udgaven s. 11. Herudover foreligger en fornyelse samme dag af forleningen af Vor Frue kloster i Roskilde; P. F. Suhm, anf. arb. III:1, s. 85.

⁷⁴ No. Rigsreg. I, s. 2 med note 1.

på denne måde, taler sandsynligheden snarest for, at regeringen har villet undgå den provokation, der kunde ligge i at tildele ham slotslen i grænseegnene. At man skulde have ønsket at respektere det norske råds fri dispositionsret er derimod udelukket, da kongen og rådet jo frit besatte høvedsmandsposten på Båhus kort tid senere.⁷⁵

Det beror da næppe på tilfældigheder, at Henrik Krummedige hverken i revolutionsåret eller senere påny modtog slotslen i Norge eller Halland. Men omvendt er det sikkert ganske karakteristisk, at han under sit eksil 1524–29 udfoldede hektisk energi for at genvinde sine norske indtægtslen. Når vi ser bort fra hans yngre år, da han under unionskrisen omkring århundredeskiftet og i de tidligste etaper af Christiern II.s aktion mod Sverige forenede sin politiske nøgleposition med de vitale slotshøvedsmandsposter på Akershus, Båhus eller Varberg, synes det først og fremmest at have været de mindre afgifts- eller frie len, hans interesse samlede sig om, og som havde økonomisk betydning for ham. For Henrik Krummediges vedkommende har vi med fuld sikkerhed kunnet dokumentere, at økonomiske interesser i høj grad har været til stede i hans forhold til de norske forleninger, omend det ikke nødvendigvis var det eneste incitament for hans politiske aktivitet.

Alle omstændigheder taler for, at den politiske virksomhed, Henrik Krummedige udfoldede i de kritiske år omkring århundredeskiftet, har forenet varetagelsen af unionskongedømmets tarv og hans personlige lens- og godsinteresser. Opbygningen af hans og Anne Ruds komplicerede besiddelsessystem vidner om, at de bevidst har tilstræbt en funktionel helhed, og denne antagelse stadfæstes fuldtud af analysen af deres økonomiske aktivitet, som netop forudsætter denne kombination af østdanske og norske besiddelser. Men de undersøgelser, der har kunnet anstilles, dokumenterer tillige en vis forskydning efter 1523. Selvom hverken produktionssystemet eller handelsaktiviteten berøres, tyder kildematerialet på stigende tilbøjelighed til at drage indkomsterne af de norske og hallandske besiddelser til Danmark med henblik på investering i øksneopdræt og godsopkøb; netop Henrik Krummediges sidste leveår og Anne Ruds enkestand synes på én gang at have været præget af stærk økonomisk aktivitet i Danmark og utrættelig kamp for restitution af de norske len. Konklusionen rejser da påny spørgsmålet,

⁷⁵ Jfr. ovfr. s. 20 med note 41. De to hallandske slotslen sad brødrene Holger og Truid Gregersen Ulfstand inde med; deres lensbreve stadfæstes og udvides netop i juli 1523; Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513–1596), 1879, s. 9 og 11.

om der også i Frederik I.s regeringstid består en sammenhæng mellem Henrik Krummediges økonomiske interesser og de brydninger, der synes at have fundet sted i den danske regerings norske politik. Det spørgsmål, der således stilles, tvinger os til at foretage analyser af en række komponenter i dansk og norsk politik 1523–33.

III

DET HAR været muligt på rimeligt nært hold at følge en række sammenhænge i Henrik Krummediges økonomiske aktivitet. Hans forhold til fæstebønderne lader sig derimod ikke fastslå. De spredte træk, der foreligger, tyder på, at han som godsbesidder har håndhævet sine lovfæstede rettigheder rigoristisk. På den anden side veg han åbenbart ikke tilbage fra at udnytte den norske almues modsætning til fogeder og adel i politisk øjemed, og Koht fremhæver med rette, at bestod der nogen forskel mellem ham og de mest »nasjonale« norske stormænd, da var han den af »desse karane«, som behandlede bønderne lempeligst.¹ Særlig klart fremtræder denne kontrast under bondeurolighederne i Norge i 1490'erne, men den har også ganske væsentlig betydning for vor sammenhæng. Den danske regerings henvendelse til Norge i august 1523 gjaldt ikke det norske råd, men stænderne; den frister ikke de privilegerede stænder med udvidede rettigheder, men appellerer til almuens ved løfte om retssikkerhed og skattelempelser. Skønt man i Danmark åbenbart forudsatte Bergentraktatens gyldighed, røber tilrettelæggelsen af den norske politik på forhånd skepsis mod det norske aristokrati og bevidst udnyttelse af de norske stænders modsætninger.

Brevet knytter altså trådene tilbage til den politik, Henrik Krummedige havde gjort sig til talsmand for i de kritiske år omkring århundredeskiftet, og hans færden på Østlandet i efteråret 1523 svarer ligeledes helt til disse retningslinier. Skønt hr. Henrik måtte bruge mange anstrengelser for at forlige de rivaliserende stormænd eller afværge deres plyndringer, ligger hans hovedindsats i at imødekomme almuens appeller om beskyttelse mod aristokratiets konflikter, at skabe retssikkerhed og – som det fremgår et enkelt sted – at stille skattelettelser i udsigt i det hårdt medtagne Båhuslen.² I sine rapporter understreger han stadig, at han har »tingeth met menigh man j lannedh saa laynth

¹ H. Koht i *Scandia* VIII, 1935, s. 201; jfr. ovfr. s. 24.

² Dipl. Norv. XII nr. 303.

oc vith, hans nade hauer megh beffalldh at handle«;³ ved sine forhandlinger med bønder og købstadmænd har han givet stærke løfter om retssikkerhed og om at hjælpe bønderne til deres rettigheder, som »the vmilde konning Cristierns fogether« havde fordærvet.

Det er temmelig klart, at han ved sin politik havde pådraget sig de søndenfjeldske rådets inderlige modvilje; men forbitrelsen mod Henrik Krummedige fik yderligere næring ved hans stilling til stormændenes indbyrdes konflikter, specielt om lensmandsposten på Akershus.⁴ Både Hans Mule og hans hovedmodstandere Oluf og Gaute Galde samt bisp Mogens havde i dette spil fundet det opportunt at underkaste sig Frederik I. De tre norske råder lod sidst i august almuen i Hedemarken hylde kongen på grundlag af brevet fra 5. august for at hindre *electus Osloensis* i at komme dem i forkøbet ved at rejse til København.⁵ Hans Mule, der havde sat sig i besiddelse af slottet og herfra terroriserede almuen i lenet, nåede dog først i oktober frem til lejren ved København og opnåede 18. oktober et forlig med den danske regering, der med visse forbehold sikrede ham Akershus.⁶ Situationen var dog stadig langtfra afklaret. De norske rådets notifikation af kongehyldningen i august lod ganske vist forstå, at forholdene i det søndenfjeldske Norge derved var blevet normaliseret; selv har de dermed åbenbart sigtet mod at tilpasse den geografiske deling af statholderskabet, som rådet havde vedtaget i Bergen i sommeren,⁷ til den ændrede situation. Men deres idylliske fremstilling af tilstanden i Sydnorge synes samtidig at have bidraget til, at hertug Christian og det danske råd i oktober mente at kunne disponere over Akershus' slotslov til fordel for Hans Mule.

Først da de tre norske råder i desperation anklagede mester Hans for at kollaborere med Christiern II, da bispen omvendt beskyldte sine modstandere for at arbejde for Norges underkastelse under Gustav Vasa, og da endelig sikre meddelelser om tilstanden – bl. a. fra Henrik Krummedige – nåede frem, gik alvoren op for den danske regering. Det er derimod uklart, i hvor høj grad hr. Henrik selv har taget konkret stilling; sikkert er det, at Hans Mule undervejs til København opsøgte ham på Båhus, og at hr. Henrik har truffet visse aftaler med ham, uden at vi kender deres indhold og rækkevidde. Af en skrivelse

³ Sst. XII nr. 314.

⁴ Jfr. i alm. Allen, anf. arb. IV:2, s. 200–214; Koht, Vincens Lunge, s. 48–67; jfr. ovfr. s. 15.

⁵ Dipl. Norv. VII nr. 305.

⁶ Sst. II, s. 791f.; Koht, anf. arb., s. 59f.

⁷ Jfr. ovfr. s. 15 med note 29.

fra hertug Christian 10. oktober fremgår det, at mester Hans har lovet Henrik Krummedige at »fwlgøre wor kiere herrefaders gode schriffuelse« – d.v.s. hylde kongen – men samtidig påtager hertugen sig at formå kongen og rådet til »ubrødeligen og fast at holde i alle måder, hvis I have ham tilsagt på hans nådes vegne«. ⁸ Givet er det, at Henrik Krummedige har engageret sig overfor Hans Mule; det kan ikke udelukkes, at han på grundlag af bispens tendentiøse udlægning af situationen har givet denne løfte om Akershus, ⁹ men endnu i slutningen af oktober maner han kraftigt den danske regering til forsigtighed med at besætte lensmandsposten, før modsætningsforholdene mellem Hans Mule, de norske råder og den søndenfjeldske almue er blevet afklaret. ¹⁰

For Henrik Krummediges stillingtagen synes tillige uvisheden om Sveriges hensigter at have været af særlig vægt. Skærmydsler mellem Hans Eriksen på Båhus og den svenske kommandant på Olufsborg i Viken truede stadig freden, og hverken hos den sidstnævnte eller hos Ture Jönsson (tre Rosor) på Elfsborg kunde hr. Henrik indhente konkrete efterretninger. ¹¹ Heller ikke regeringen i København formåede at give klar besked; tidligt på efteråret havde man sendt to rigsråder til Gustav Vasa med instruks om at udvirke, at »inchtet schulle indtages aff the swenske, som hører tiill Danmarckis oc Norgis riiger«, men endnu i december forelå intet svar. ¹² Det er derfor sandsynligt, at uvisheden og Hans Mules mistænkeliggørelse af Oluf Galde har bidraget til, at både den danske regering og hr. Henrik foretrak at støtte mester Hans.

Uanset hvor vidt Henrik Krummedige allerede da har bundet sig overfor Hans Mule, synes først klager fra Hedemarkens bønder over bispens terror og instrukser fra København ved udgangen af oktober om at skaffe forlig at have foranlediget ham til indgreb. Han måtte naturligvis gå ud fra den danske regerings aftale med mester Hans, og trods almuens frygt for den temperamentsfulde *electus* lykkedes det ham i november at forlige de to parter, åbenbart mod tilsagn om at udvirke kongelige garantier mod overgreb, et løfte, som også blev bekræftet fra København. Da Gaute Galde og Hamarbispen ved udgangen af november i to breve konstaterede, at landet »søndenfjelds fra Båhus til Dovrefjeld« helt havde accepteret Frederik I som konge,

⁸ Dipl. Norv. VIII nr. 515.

⁹ Således Allen, anf. arb. IV:2, s. 207; Koht, anf. arb., s. 60.

¹⁰ Dipl. Norv. XII nr. 314.

¹¹ Sst. XII nr. 301, 303–04, 311–14.

¹² Ordrens ordlyd kendes kun gennem referat i en senere instruks, RA. TKUA. A. II. 15, vinteren 1523/24; jfr. Dipl. Norv. IX nr. 519.

og at Henrik Krummedige havde båret sig ad som en »dannemand«, stod de da tilsyneladende selv tomhændede tilbage; de havde allerede på forhånd afgivet skriftlige troskabserklæringer til kongen og synes nu helt at være blevet udmanøvreret.

I de to breve 27. og 29. november – åbenbart udformet i Hamarbispsens kancelli – erkendte de to råder, at Henrik Krummedige havde forhandlet sig til rette med den søndenfjeldske almue; men de tog samtidig et ganske væsentligt forbehold.¹³ Det første brev, stilet til det danske råd, imødeser blot, at »then wwilge, som war« mellem mester Hans, ridderskabet og almuen, snart vil blive bilagt, medens det andet brev til kongen to dage senere udtrykkeligt forbeholder sig, at Henrik Krummedige forelægger ham »huad ytthermere beleilighet, som her er paa ferde wdj landet«. Forbeholdet gælder givetvis de materielle mellemværender, der stod tilbage fra efterårets voldsgerninger, men det sigter formentlig tillige på hele forleningsspørgsmålet. Medens de to herrer således overfor det danske råd blot kundgør disse anliggendes eksistens, henviser brevet til kongen dem udtrykkeligt til hans afgørelse som landets suveræn. Særlig betydning får dette, fordi Hans Mule i oktober havde lovet at holde Akershus' slotslov til kongens og det danske råds hånd;¹⁴ man underkender med andre ord det danske råds kompetance. Reservationernes rækkevidde er altså ganske klar; de godtgør, at de norske råder ikke uden videre vilde akkviescere.

Antagelig forklarer disse forbehold tillige, at Henrik Krummedige i en skarpt formuleret skrivelse 7. december i kraft af sin kongelige fuldmagt garanterer Hans Mules besiddelse af Akershus, indtil denne kunde komme kongen til ords, og sikrer ham mod erstatningskrav for hans handlinger »i denne fejde«.¹⁵ Rimeligvis har netop de norske rådets vægring ved at acceptere udfaldet af begivenhederne udløst denne reaktion. Den lader sig formelt forsvare på baggrund af den danske regerings forlig med Hans Mule; men skønt den kun tillægges gyldighed, indtil kongen træffer afgørelsen, og selvom Henrik Krummedige forbeholder sig kongelig stadfæstelse af sit tilsagn, har situationen åbenbart tvunget ham til at engagere sig stærkere overfor Hans Mule. Men det synes at være muligt at nå endnu et skridt videre.

Allerede et par uger tidligere (20. november) havde Henrik Krum-

¹³ Gaute Galde og bisp Mogens af Hamar t. det danske rigsråd 1523 27/11; t. Frederik I 1523 29/11; sst. XII nr. 318–19.

¹⁴ Sst. II, s. 791f.; Koht, anf. arb., s. 59f.

¹⁵ Da. Mag. 3. rk. II, s. 260.

medige og Hans Mule nemlig indgået aftale om, at bispren skulde afkøbe hr. Henrik »all hans lands skyld oc allt thet, hand leffrerer meg« til nærmere fastsatte priser.¹⁶ I denne overenskomst indgår huder og smør naturligt som norske produkter, men når den tillige optager »vigwærs maltt eller danst maltt« og »danst rwgmell« må der være tale om importleverancer udefra, en tolkning, som den citerede hovedklausul helt dækker. Sammenhængen forudsætter altså, at bispren fremtidig skal fungere som kommissionær for omsætningen af Henrik Krummediges norske naturalieproduktion og som importkommissionær for kornprodukter efter fikserede pristakster.

Af enkelte antydninger i kilderne kan vi iagttage, at Henrik Krummedige under sin færd til Norge har benyttet lejligheden til at pleje sine egne, materielle interesser i det krigshærgede Båhuslen.¹⁷ Både disse forholdsregler og navnlig aftalen med Hans Mule røber imidlertid, at Henrik Krummedige er inde på en omfattende reorganisation af sin vareafsætning og på forsøg på at trække nogenlunde faste, kontante indtægter hjem fra sine norske godser og len. Kildematerialet synes således i sin helhed at kaste et skarpt lys over sammenhængen i hans norske politik; den følger nøje de retningslinier, der var anvist i kongens skrivelse 5. august 1523, men var samtidig influeret af varetagelse af private, økonomiske tarv. Efter alt at dømme har dette konglomerat af politiske og økonomiske interesser, hvori han og mester Hans engagerede sig, ikke mildnet stemningen hos de klippede får.

Allerede i september bad Henrik Krummedige kansler Claus Gjordsen om støtte mod bagvaskelse hos kongen.¹⁸ Hans usikkerhed overfor den støtte, han kunde påregne i Danmark, toner således allerede da antydningssvis frem. Men hverken det danske rigsråds, hertug Christians eller kongens svarskrivelser indtil oktober indeholder – udover formelle taksigelser – nogen reel støtte til hans dispositioner. Rådets hjemkaldelsesordre i september, da de norske rådets idylliske udlægning af situationen forelå,¹⁹ bevidner tilstrækkeligt dets bristende jugement, navnlig da hr. Henriks rapporter samtidig stadig fremhævede, at de kaotiske meddelelser, der indløb, måtte mane til forsigtighed. Rådets utilstrækkelige bedømmelse fremtræder påny, da det i december – inden meddelelsen om forliget kan være nået frem – uden videre forlangte, at

¹⁶ Dipl. Norv. IX nr. 516; jfr. kvitteringen fra april 1524 sst. II nr. 793.

¹⁷ Jfr. f. eks. Nils Svensson t. Henrik Krummedige 1523 21/10; sst. XII nr. 311.

¹⁸ Sst. XII nr. 302.

¹⁹ Sst. IX nr. 514; jfr. nr. 517–19.

kongen snarest skulde forskrive repræsentanter for de danske og norske stænder for at lade sig krone.²⁰ Rådet gjorde således intet for at støtte den politik, man havde anlagt i august, og desavouerede ved sin passivitet helt Henrik Krummediges dispositioner fra første færd.

Vincens Lunge havde da næppe ganske uret, når han mente, at nordmændene »ere ganske ringet achtet i Dannemark«, og at det danske råd forestillede sig, at Norge om fornødent lod sig underkaste med minimal indsats.²¹ I modsætning til Henrik Krummedige sluttede han sig straks nært til det nordenfjeldske aristokrati. I en demagogisk veltilrettelagt indberetning 13. maj 1524 fremhævede han sine fortjener ved uden magtanvendelse at have vundet de nordenfjeldske stænder for kongen og betingede sig uden videre Bergenhus og en række andre len for at forblive i Norge. Jævnfører man rapporten med hans færd i Norge, kommer han nok realiteterne nærmere, når han senere meddeler, at han har måttet gøre politisk afgørende indrømmelser til det norske råd, der var »eventyrligt« over, at danske adelige vilde sikre sig de bedste len. Vigtigst var et tilsagn om, at kun indfødte eller fast bosatte kunde få len, og at alle breve, udstedt før landet gik kongen til hånde, skulde være ugyldige; endelig – skriver han – skulde han som garant for disse løfter forblive i Norge.²²

Ved disse indrømmelser havde Vincens Lunge i praksis sat alle kongelige dispositioner inden da ud af kraft; men modsætningsvis karakteriserer rapporten det norske råds stilling, som han lagde navn og autoritet til. Helt præcist formuleres rådets program efter Christiern II.s formelle afsættelse i august 1524 i en skrivelse til Gustav Vasa 7. september,²³ hvori man bebuder de forestående forhandlinger med kong Frederik »om Norriges friheder, baade om then arffs titell och annet, som thet haffuer væreth ind till thenne dag hardelige beswared meth«. Rådet »achte . . . inghen ath faa« norske len uden indfødte og indgifte, og afslutningsvis forsikrer det Gustav Vasa om sin vilje til fredeligt naboskab, samtidig med at det afkræver ham Viken, som tilhører Norges krone. At det norske råd under tronvakancen håndhæver rigets suverænitæt er fuldt korrekt, men brevet vidner tillige om, at man stiler mod en norsk adelsrepublik; alle kræfter samles om, at slotshøvedsmandsposterne fremtidig forbeholdes norske adelige, men bemærkelsesværdigt

²⁰ Nye da. Mag. V, 1827, s. 18.

²¹ Vincens Lunge t. Olaf Engelbrektssen 1525 25/1; Dipl. Norv. VII nr. 610.

²² Allen, anf. arb. IV:2 s. 227f.; Koht, anf. arb., s. 99–102.

²³ Dipl. Norv. VIII nr. 526; brevet er ikke blevet ekspederet.

nok understreger skrivelsen tillige, at det bliver de norske lensmænds opgave at »holle fattige rigens indbyggere ved Norriges lagh och rætt«. Efter sammenhængen indebærer denne passus ikke blot, at retshåndhævelsen må være et internt anliggende, men også at rådet vil forebygge politiske eller andre indgreb udefra. De retningslinier, som udstikkes i sommeren 1524, er således den absolutte modsætning til de principper, Henrik Krummedige havde fulgt; det norske råd bryder simpelthen staven over hans unionspolitik.

Sammenstiller man de standpunkter, der således formuleres, med de norske håndfæstningsarbejder, fuldbyrder disse blot den politik, Vincens Lunge havde gjort til sin, men de røber dog samtidig brydninger i flere, ulige stadier. Et første 14-punkts udkast, som det søndenfjeldske råd og Olaf Engelbrektssen satte op tidligt på sommeren, fremtræder snarest som et program for de norske særønsker.²⁴ Hovedpunkterne gjaldt påny protesten mod kongens arvekrav, en meget rigoristisk fastlåsning af indfødsretten ved besættelsen af lensmandsposterne, forbud mod at appellere norske retssager til udenrigske instanser, krav om restitution af det gods, kronen havde erhvervet fra de privilegerede stænder og endelig – efter ærkebispens ønske – klart affattede regler om de norske prælaters og domkapitlers »liberam electionem effter kirckelogen«.

Af bearbejdelse af dette udkast og det endelige svar²⁵ fremgår det, at det først er blevet forelagt Lage Urne og Tyge Krabbe til responsum og dernæst blev gennemgået af Claus Gjordsen, men med påfaldende kvalitative forskelle i de to etaper. Thi medens de to rådets kommentarer trofast accepterer de norske ønsker, underkaster kansleren det en saglig bearbejdelse på væsentlige punkter. »Dei danske riksrådene (var)« – som Koht bemærker – »hjørteligt enige i alt, som styrkte adelsmakta i Noreg«, men det er nok at gøre deres indsats for stor ære, når han tilføjer, at de indså, at Danmark ikke magtede at underkaste sig Norge; snarest har de været aldeles indifferente, når standsinteresserne var tilgodeset. Claus Gjordsens kritik satte derimod netop ind mod indfødsretskravet, som han begrænsede såvidt, at kongen med rådets samtykke

²⁴ RA. D. kanc. B 46. Diverse C nr. 47 a. – Programmet støtter sig nøje til de norske klageposter 1513 (Dipl. Norv. IX nr. 476), men forbigår dog enkelte punkter, der siden var indgået i håndfæstningerne. Det er troligt, at man allerede da har forudset en håndfæstning af samme støbning som den danske og blot har nedfældet de akutte særbehov i programmet; jfr. iøvrigt Allen, anf. arb. II, s. 64–78; IV:2, s. 233–35; Koht, anf. arb., s. 106–108.

²⁵ RA. D. kanc. B 46. Diverse C nr. 47 b; Dipl. Norv. VII nr. 584; Koht, anf. arb., s. 109 f.

kunde fravige regelen for at styrke den norske adel – det samme argument, som man havde anvendt i 1513 – og af militære grunde. På tilsvarende vis reserverede kansleren appelleret til kongemagten og indføjede en gensidighedsklausul til kronens fordel overfor kravet om godsrestitution. Det endelige svar kom således til på centrale punkter at styrke kongemagtens stilling noget, men uden på nogen måde at anfægte det norske selvstændighedskrav.

Sammenligner man med den endelige håndfæstning 24. november 1524, mærkes fortsat brydninger om disse hovedpunkter.²⁶ Den formuleres direkte på grundlag af den foreløbige danske håndfæstning, suppleret med den færdige redaktion af 14-punkts programmet. Men overfor forlægget fremtræder den i højere grad som rådets end adelens privilegium; forleningerne og rådets funktion som værneting forbeholdes rigsrådets medlemmer, og Claus Gjordsens reservationer overfor indfødsretskravet neutraliseres; kun i krigstilfælde kan kongen med rådets samtykke forlene personer, som har vist sig »nyttige oc dwelige«. Til gengæld gjorde et supplement reglen om, at de norske slotslove ved tronvakance skulde holdes til ærkebispens og rådets hånd, delvis illusorisk: »the friihieder oc siidwonner, som wore forfæder konger wtij Danmarcke oc Norge haffdt haffue, (skal være) ther mett wforkrenckett i alle maade«.²⁷ Endelig betones retten til at appellere retsafgørelser til kongen, således at den selvtilstrækkelighed, rådet havde sigtet imod på dette punkt, ikke fik lov at passere.²⁸

For Norges interne anliggender former håndfæstningen sig således som en overførsel af det danske adelsvælde under så frie vilkår, som det norske råd kunde ønske sig; selvom forhandlingerne punktvis må have bremset rådets tilbøjelighed til at unddrage sig eller hæve sig over kongemagtens kompetance, begrænser dette ikke dets slutgevinst. Det fremgår af analysen af akterne, at der har bestået en vis spænding om forlenings- og slotslovsreglerne, ikke fordi man havde principielle ind-

²⁶ Dipl. Norv. VII nr. 594. Ved sammenligning med den danske håndfæstning fremgår det, at forlægget må være den foreløbige redaktion 26. marts (jfr. Aarsberetn. Geh. Arch. II, s. 64 note 1). Den synes efter opbygningen at være blevet til i flere tempi og er lejlighedsvis formuleret med større juridisk præcision end forlægget.

²⁷ Jfr. C. Paludan-Müller, *Grevens Feide* II, 1854, s. 8; L. Rynning, *anf. arb.*, s. 124 note 6. – Modsat kan man bemærke, at den danske håndfæstnings solidaritetsforpligtelse overfor Christiern II kun får gyldighed for kongen, men ikke for Norges indbyggere.

²⁸ For sammenhængen har det interesse, at den norske håndfæstning fra håndfæstningen 1513 § 53 genoptog kongens og rådets pligt til at bistå den, der »trænges eller fejdes fra sin ret« og lider skade derved; dette tilsagn forbigås i den danske håndfæstning.

vendinger mod selvstændighedskravet, men snarest af hensyn til kongemagtens beføjelser. Såvidt korrektionerne i forarbejderne og den endelige tekst lader os følge arbejdet, synes kravet om sikkerhed mod dansk konkurrence ved besættelsen af lensmandsposterne overhovedet ikke at have givet anledning til debat. Hvad intet af håndfæstningsarbejderne derimod berører – eller kan berøre – er unionsforholdet til Danmark. Den personale forbindelse med Danmark var nok genoprettet, men ved at fraskrive sig arveretten til Norge havde man – som Paludan-Müller påpeger²⁹ – på én gang reduceret muligheden for unionens beståen på længere sigt og faren for at gøre Norge til et dansk lydrike. Fra dansk side tyder intet på, at man på dette tidspunkt overhovedet har beskæftiget sig med dette aspekt.

Det norske råd havde dermed ført det konstitutionelle selvstændighedskrav til triumf, men i nøje forbindelse med håndfæstningsforhandlingerne havde det tillige forelagt kongen sin afgørelse af en række sager til stadfæstelse, specielt forleningsforholdene og aktionen mod Henrik Krummedige. Disse dispositioner forudsætter imidlertid, at rådet sad inde med suveræniteten over riget, en forudsætning, som naturligvis ikke på forhånd var opfyldt. Først ved Vincens Lunges annullering af alle kongens hidtidige breve og ved udstedelse af en formel opsigelse af Christiern II på et rådsmøde i Bergen 5. august 1524 skaffede rådet sig den fornødne handlefrihed, som indtil valget af Frederik I knap tre uger senere – 23. august – gjorde dets dispositioner formelt retsgyldige.³⁰ Hele denne nøje tilrettede procedure vidner således meget stærkt om, at det norske råd bevidst har stilet mod at tilvejebringe denne situation, der gav det frit råderum; mellem de to yderpunkter 5. og 23. august ligger åbenbart vigtige overvejelser, der resulterede i to betydningsfulde breve samtidig med kongevalget. Det første kundgjorde delingen af statholderskabet det foregående år, det andet udstødte Henrik Krummedige af rådet, inddrog hans len og forviste ham.³¹

I begge tilfælde handlede rådet som interimregering, i det første ved at fiksere delingen af statholderskabet, inden håndfæstningen forelå, i det andet utvivlsomt ligeledes for at forebygge modforanstaltninger fra kongens eller det danske råds side. Rådet undlod derfor også helt at

²⁹ Paludan-Müller, *anf. arb.* II, s. 8. Det er derimod urigtigt, når Schreiner (*anf. arb.*, s. 326) anfører *Dipl. Norv.* XVIII nr. 268 som hjemmel for, at Frederik I stadig postulerede, at han var blevet valgt, fordi han havde arveret; brevet er et år ældre.

³⁰ *Dipl. Norv.* IX nr. 532, 534.

³¹ *Sst.* I nr. 1067; XVIII nr. 295. – På Bergenmødet henstillede rådet endelig til kongen at lade Oluf og Gaute Galde få henholdsvis Akerhus og Båhus; jfr. *ndfr.* s. 52.

tilbyde nogensomhelst formel, retlig undersøgelse eller påkendelse af sin afgørelse, helt i overensstemmelse med det oprindelige 14-punkts program, men i strid med håndfæstningens appelregler. Fratagelsen af forleningerne måtte rådet derimod begrunde og anfører ganske summarisk, at hr. Henrik havde misbrugt sin stilling – »vrædeligen, vretferdeligen oc vtiilbørligen . . skiickede sig« – men der fremlægges ingensomhelst dokumentation. Beslutningen blev således forelagt kongen som en fuldbyrdet kendsgerning, ledsaget af en henstilling om at effektuere den, såfremt han vilde undgå, at rådet måtte foretage »nogen ythermere handling« mod Henrik Krummedige.³² Det norske råds aktion registrerer således reaktionen mod dennes dansk-norske unionspolitik som den var blevet udformet i efterårsmånederne 1523, men den vidner tillige om, at man simpelthen anså hans fjernelse for at være en betingelse for den norske rigsrådsrepublikks udfoldelsesmuligheder.

Det norske råd overdrog en delegation med Vincens Lunge i spidsen at forelægge kongen håndfæstningsudkastet og de drastiske afgørelser, herredagsmødet i Bergen havde truffet. Reaktionerne i Danmark afspejles i kilderne noget kaotisk og punktvis usikkert, men dog således at visse principielle træk af interesse for sammenhængen lader sig fastslå.³³ 23. november meddeler kongen fra Ribe det norske råd, at Vincens Lunge »nw gantze fliiteligen, redelighen och vell« har forelagt ham sine hverv, og at kongen har givet ham svar »thet ytherste oss mwelicht er paa thenne tiid fore mange hande leilighet skuld«; hvad der ikke er blevet behandlet og afgjort henviser kongen til den forestående kroning.³⁴ Kongens reservationer gælder ikke håndfæstningen, der, om vi kan fæste lid til Vincens Lunge, var gået smertefrit og nogenlunde uændret igennem, men forleningsspørgsmålene og aktionen mod Henrik Krummedige, som – stadig ifølge samme hjemmelsmand – havde været genstand for stormfulde forhandlinger på Riberhus de foregående dage.³⁵

Berghus opnåede Vincens Lunge uden videre stadfæstelse på, og det samme gælder endnu et par forleningsbreve.³⁶ Når kancelliregistran-

³² Omtrent samtidig appellerede det norske råd til Gustav Vasa om bistand mod Henrik Krummedige, åbenbart af frygt for repressalier; jfr. Allen, anf. arb. IV:2, s. 243f.; Koht, anf. arb., s. 140f.

³³ Jfr. ndfr. note 38.

³⁴ Dipl. Norv. VII nr. 593; jfr. brevet til ærkebispens 1524 25/11 (sst. nr. 595), som udelader meddelelsen om opsættelsen af de uafgjorte anliggender til kroningen.

³⁵ Jfr. i alm. Allen, anf. arb. IV:2, s. 250–52; Koht, anf. arb., s. 141 ff.

³⁶ No. Rigsreg. I, s. 6f.

ten under samme dato – 24. november – meddelede, at han påtog sig at skaffe Gaute Galdes forpligtelsesbrev for Akershus, men forbigår Båhus, som det norske råd havde tiltænkt denne,³⁷ ligger forklaringen netop i de dramatiske forhandlinger, der nu kun kendes gennem Vincens Lunges referat.³⁸ Det norske råds henstilling om at tildele Oluf Galde Akershus – en beslutning, der ligeledes var truffet på mødet i Bergen i august – protesterede rigsråderne Henrik Krummedige og Otte Holgersen Rosenkrans kategorisk mod, medens kongen udtrykte betænkelighed på grund af slottets vitale betydning. Begge råderne fremhævede, at Oluf Galdes »svenske handel« gjorde ham suspekt; arrangementet vilde sætte selve besiddelsen af Norge på spil. Da Vincens Lunge hindrede, at én af de to danske herrer overtog slottet, som blev tilbudt dem, og da han selv måtte afslå at modtage det, opnåede han endelig, at slotsloven overgik til Gaute Galde; afslog også denne, forbeholdt kongen sig dog stadig den endelige afgørelse.³⁹

Såvidt Vincens Lunges referat i en rapport til Olaf Engelbrektssen ved midten af december. Slutresultatet svarer jo meget nøje til registrantens efterretninger, hvorimod hans fremstilling på andre punkter ikke lader sig efterkontrollere. Hovedmomentet, den danske regerings mistillid til Oluf Galde, er dog ikke blot plausibel, men stadfæstes ved, at det norske råd i januar 1525 udstedte en kollektiv garanti for hans loyalitet.⁴⁰ Ukontrollabel er derimod Vincens Lunges påstand om, at Henrik Krummedige og Otte Rosenkrans fik tilbud om slottet, og at han selv afværgede faren; selvom man fæster lid hertil, kan det næppe udelukkes, at han udtrykker sig mere præcist, når han i et senere brev til ærkebispens understreger, at faren blev afværget »med venners hjælp«. Mest nærliggende vil det være at søge forklaringen på kompromisløsningen i den øjeblikkelige situation i Danmark, bonderevolterne i Skåne og de dertil knyttede problemer, navnlig forholdet til

³⁷ Jfr. det norske råds brev t. Gustav Vasa 1524 7/9; Dipl. Norv. VIII nr. 526.

³⁸ Vincens Lunge t. Olaf Engelbrektssen 1524 17/12; jfr. samme t. Oluf Galde og ærkebispens henholdsvis 1524 18/12 og 1525 25/1; Dipl. Norv. VII nr. 596–97 og 610. Vincens Lunges rapport foreligger således i tre versioner, som sagligt ikke modsiger hinanden, men som dog røber en gradvis tendensforskydning; jfr. ndfr. s. 54 f. Under alle omstændigheder må vi på forhånd tage i betragtning, at disse tre breve udover deres egentlige formål tillige kan have tjent til retfærdiggørelse af hans færd. – Forhandlingerne i Ribe fandt sted inden 24.–25. november, således at der forløb næsten en måned, før Vincens Lunge rapporterede til ærkebispens og Oluf Galde.

³⁹ Det norske råds ønske om at tildele Gaute Galde Båhus strandede ifølge Vincens Lunge, fordi kongen havde givet rigsråd Claus Bille ekspektance på slottet; jfr. ndfr. s. 60.

⁴⁰ Dipl. Norv. VIII nr. 529.

Sverige. I hvert fald står det fast, at mistilliden til Oluf Galde har været tilstrækkelig til at udelukke hans kandidatur til den omstridte høvedsmandspost; trådene knyttes således tilbage til situationen i efteråret 1523, men forbindes påny tillige med skepsis overfor Gustav Vasas hensigter.

Antagelig har disse argumenter vejet så tungt, at regeringen allerede af den grund måtte afstå fra den provokation det vilde være at placere Henrik Krummedige på Akershus, et træk, der ikke umiddelbart styrker tilliden til Vincens Lunges beretning på dette punkt. Denne tolkning lader sig imidlertid underbygge på anden vis. I et brev 2. december 1524 pålagde kongen det norske råd at tilbagegive Henrik Krummedige hans len og gods; kongen kan ikke tillade, at hans undersåtter og specielt hans råder »arger ind på« hverandre. Har det norske råd klager mod Henrik Krummedige, skal denne stå til rette for kongen og rådet.⁴¹ Bag den tilsyneladende mådeholdne formulering skjuler sig imidlertid både en kategorisk afvisning af det norske råds aktion og kritik af rådets fremgangsmåde. Efter Vincens Lunges fremstilling afviste hr. Henrik straks under det dramatiske sammenstød i Ribe enhver beskyldning ved tylvtered, og når han samtidig lod tage vidisser af Gaute Galdes og Hamarbispeps skudsmål og andre akter fra efteråret 1523,⁴² må det indebære, at anklagernes reelle indhold har været bragt på bane, uden at vi kan afgøre hvorledes; kun kan Vincens Lunge ikke have bundet sig til nogen fast formulering af disse. På den anden side må kongebrevets henvisning af sagen til rettertinget betyde, at anklagernes indhold er skudt til side, og at man samtidig rettede kritik mod det norske råds udokumenterede postulat.

Misbilligelsen fremgår på ingen måde af Vincens Lunges referat, men den medfører *ipso facto*, at kongen underkender det norske råds beslutning. Kongens betoning af, at han ikke kan finde sig i indbyrdesstrid mellem sine råder, indebærer nemlig videre, at han stadig betragter og behandler Henrik Krummedige som medlem af det norske råd. Særlig tydeligt formes pointen derved, at kongebrevet henviser til, at det norske råd har handlet »then stundt . . . Henrich Krummedige . . . haffuer wæret forhindret her hoess oss i wore och riigens merckelige ærende«; hr. Henrik synes allerede i sommeren 1524 at have taget aktiv del i den skånske adels opgør med den oprørske almue.⁴³ Selvom

⁴¹ Missive t. Olaf Engelbrektsen 1524 2/12; jfr. t. Henrik Krummedige samme dag; sst. IX nr. 537–38.

⁴² Jfr. Allen, anf. arb. IV:2, s. 251 og 562 note 43.

⁴³ Jfr. Da. Mag. 3. rk. II, s. 257; G. Johannesson, anf. arb., s. 79f.

dette argument kan indeholde en vis skævhed, rummer det i brevet på én gang en skærpende omstændighed og knytter påny forbindelsen mellem hele komplekset af norske anliggender og den farefulde, aktuelle situation.

Kongebrevet rummer altså simpelthen en afvisning af aktionen mod Henrik Krummedige; den angribes og underkendes netop i sine svageste led. Når kongen i svarbreve til Olaf Engelbrektsen og det norske råd 23. og 25. november betoner, at han har strakt sig så vidt, som han efter omstændighederne kan, og henviser de uafklarede sager til det forestående kroningsmøde,⁴⁴ indebærer det åbenbart, at den definitive løsning af forleningssspørgsmålene og Henrik Krummediges sag kædes sammen til en helhed. Kongens reservationer gjaldt ikke principstrid – håndfæstningen synes jo ikke at have givet anledning dertil – men konkrete og personlige forhold, hvor han ønskede at gøre kongemagtens myndighed gældende mod det norske råds vilkårligheder, og hvor det ustabile forhold til Sverige antagelig stadig har øvet indflydelse på afgørelsen.

Ved udgangen af november 1524 må Vincens Lunge således have været på det rene med, at de konkrete resultater af forhandlingerne ikke stod mål med hensigterne, selvom håndfæstningens godkendelse i princippet fæstnede det norske rigsrådsvælde, man havde sigtet mod. Han har tillige vidst, at Henrik Krummedige og Otte Rosenkrans tillagde ham ansvaret for alt, »hues i Bergen forhanled oc beslwtet war«, og at Henrik Krummedige havde udtaget stævning mod det norske råd, formodentlig i overensstemmelse med kongebrevet 2. december. Men selvom han allerede i sin første rapport til Olaf Engelbrektsen 17. december anfører flere eksempler på de to rådets temperamentsfulde udfald mod ham og ærkebispens og kollektivt opererer med »vore wwenner« i Danmark, er brevet grundtone behersket omend noget servil. Den seneste rapport omkring 25. januar 1525 præges derimod af panik. Vincens Lunge opregner eksempler på den despekt, hvormed Norge omfattes i Danmark, dramatiserer hr. Henriks trusler, og afslutningsvis udtrykker han stærk frygt for, at denne alligevel skal få hovedsmandsposten på Akershus, og forudser dansk militært angreb.⁴⁵

Allerede 5. januar havde Vincens Lunge fra Krogen – lidt på afstand af begivenhederne og Henrik Krummedige – tilsendt denne fejdebrev på det norske råds vegne.⁴⁶ Han minder om hr. Henriks personlige

⁴⁴ Jfr. ovf. s. 51 med note 34.

⁴⁵ Dipl. Norv. VII nr. 610; jfr. note 38 og 48.

⁴⁶ Sst. IX nr. 539.

trudsler – Vincens Lunge skulde ikke slippe »uplukket« over Hallandsåsen – og hans injurier mod det norske råd; »Norges raat skulle blyffue forrædere oc vredelige men oc ickæ y«, en simpel reproduktion af det norske forvisningsbrev. Bag hele sin ubehjælpsomme formulering vidner fejdebrevet om Vincens Lunges nervøsitet for repressalier; han ved rygtevis, at hr. Henrik har undsagt ham, og gør derfor nu et forsøg på at skaffe sig kollektiv dækning ved at udstede brevet på det norske råds vegne, men under forventet efterbevilling. Samme moment har formodentlig medvirket ved udformningen i januar af den seneste rapport til Olaf Engelbrektssen, men åbenbart også andre. Af rapporten fremgår det nemlig, at Vincens Lunge hos sine søndenfeldske kolleger ikke opnåede den solidaritet eller den moralske og materielle støtte, han havde påregnet. Ingen uden Oluf Galde og – hans svoger – Erik Urup agtede »effther sind forstan oc macht . . . mannelige rigens ærinde, som i Bergen besludet ware, framdeles atforfølge«. Vincens Lunge stod isoleret og bønfalder ærkebispens om bistand.

Endnu et moment havde medvirket. Trods Vincens Lunges anstrengelser havde kongen jo forbeholdt sig den endelige dispositionsret over Akershus' slotslov, såfremt Gaute Galde afslog. Da dette afslag virkelig forelå, sendte kongen Hans Mules køgemester Peder Hansen Litlæ til Norge for at træffe de nødvendige forholdsregler og for samtidig at skaffe pålidelig orientering om forholdene.⁴⁷ Faren for Henrik Krummediges tilbagekomst i en situation, hvor det norske råd ikke længere stod samlet, lå således snublende nær. I sin rapport til ærkebispens anviser Vincens Lunge imidlertid den udvej, der også blev slutresultatet. Fremfor at risikere fejde eller hr. Henriks tilbagekomst foretrak han at sætte sig udover kongens⁴⁸ bud ved at indsætte Oluf Galde på Akershus, mod at det norske råd til dækning af løftebruddet udstedte en garanti for dennes loyalitet.⁴⁹ Dette brev, som virkelig blev udstedt 25. januar,⁴⁹ var åbenbart forudsætningen for, at det norske råd samtidig gik med til at fastholde sin beslutning i Henrik Krummediges sag.

Vincens Lunges sidste to breve er således ganske oplysende for situationen. For en række norske råder synes forleningsønskerne og deres dermed forbundne, materielle interesser at have været så tungtvejende, at de kunde motivere en tilsidesættelse af de principielle vedtagelser på

⁴⁷ Allen, anf. arb. IV:2, s. 255f.; Koht, anf. arb., s. 153f.

⁴⁸ Dipl. Norv. VII nr. 610. Trods dateringen synes brevet at være skrevet før 25. januar; jfr. Chr. C. A. Lange i *Nor, Tidsskrift for Videnskab og Litteratur II*, Chria. 1842-43, s. 315f.; Koht, anf. arb., s. 155.

⁴⁹ Dipl. Norv. VIII nr. 529.

rådsmødet i Bergen. Troen vaklede, da deres ønsker ikke kunde tilgode- ses, og Vincens Lunge måtte da bryde sit løfte til kongen for at afværge den splittelse, der påny kunde frygtes at bane vejen for Henrik Krum- medige og for samtidig at skaffe sig dækning for sit kollektive fejdebrev til denne. Spændingen mellem ideel stræben og jordbundne interesser i det norske råd røber sig således fra første færd.

Begivenhedsforløbet fra sommeren 1524 til januar 1525 kaster et ganske skarpt lys over komponenterne i det norske råds politiske mål, således som det var blevet fikseret ved herredagsmødet i Bergen. Det norske råds drøm om rigsrådsrepublikken nedfældes allerede i håndfæst- ningens stramning af den danske model; dens virkeliggørelse forud- satte både rigoristisk beskæring af kongens myndighed og Henrik Krummediges fjernelse. Der kan ikke være nogen tvivl om, at anklagen mod Hr. Henrik – så ufuldkomment tilrettelagt den var – ikke blot tidsmæssigt, men også sagligt hører nøje sammen med forberedelsen af rigsrådsrepublikken og med forleningsspørgsmålene. Forvisningen regi- strerer naturligvis hele den norske adels opsparede forbitrelse mod hans person, men den sigter samtidig mod at frigøre sig fra den traditionelle danske unionspolitik, som Henrik Krummedige havde repræsenteret gennem en generation.

Begrænsningen af kongemagtens muligheder for indgreb og for at øve kontrol med rådets dispositioner ledsages ganske naturligt af kravet om eneadkomst til lensmandsposterne og uhindret mulighed for erhvervsaktivitet. Symptomatisk nok genoptog den norske håndfæstning fra Christiern II.s forbuddet mod kongelige indgreb overfor godsejer- handelen og adelens fri adkomst til vareopkøb i landet, en regel, som den danske håndfæstning 1523 udelod trods reaktionen mod Christiern II.s lovgivning. Forskellen beror formodentlig blandt andet på, at gods- ejerhandelen for den danske adel næppe længere øvede sin gamle til- trækning,⁵⁰ hvorimod der knyttede sig specielle, økonomiske og kom- mercielle interesser til de norske lensmandsposter og adelsgodser. Så- danne interesser havde det norske aristokrati hidtil måttet dele med danske adelige, Henrik Krummedige og enkelte andre danske stor- mænd, der havde gods- og lensinteresser på norsk grund, navnlig Otte Holgersen Rosenkrans.⁵¹

Det er muligt, at allerede Henrik Krummediges fjernelse fra Varberg og de norske indtægtslen 1519 har bragt ham i økonomiske vanskelig-

⁵⁰ Jfr. ndfr. s. 78 f.

⁵¹ Heise, Familien Rosenkrantz II, s. 137 ff.

heder. I hvert fald havde Esge Bille måttet kautionere for ham på pengemarkedet i Kiel, og endnu ved årsskiftet 1523/24 havde kongen måttet skaffe ham henstand for en indmaning fra Otte Holgersen Rosenkrans »at møde vdi Kiell nw tiwgende dag iulle«. ⁵² Henrik Krummediges dispositioner i Norge i efteråret 1523 vidner om, at han sigtede mod at genskabe grundlaget for sin økonomiske aktivitet, men samtidig tilvejebragte ham ved sit arrangement med Hans Mule en centralisering, som vilde muliggøre, at han – som en kopi af den dansk-norske statsmagt – kunde trække det kontante provenu til Danmark. Det er sikkert ganske illustrerende, at Vincens Lunge samtidig med rådets forvisningsordre prompte beslaglagde hans nordenfjeldske oppebørsler i Bergen. ⁵³ Vi kan med god grund antage, at det norske råds aktion ikke blot ramte centralt, men bevidst har sigtet mod dette mål.

Der havde tillige bestået en nøje sammenhæng mellem Henrik Krummediges økonomiske position og udformningen af den danske regerings unionspolitik, hvis mest markante skikkelse han havde været gennem en generation. Man har formentlig med rette fremhævet kong Hans' bestræbelser for at støtte de ufri stænder i Norge; ⁵⁴ denne politik tjente ikke blot til at skaffe retssikkerhed og økonomisk vækst, men utvivlsomt også til at etablere en politisk modvægt mod adelsvældets magtmisbrug og dets farlige forbindelser med det svenske aristokrati. Det er netop denne politiske udnyttelse af stænderorganisationen, som Henrik Krummedige gennemførte under opgøret med det norske aristokrati i årene op mod 1502, og som han forsøgte at genoptage i 1523. I det sidste tilfælde strandede den på det norske råds manøvrer og det danske råds bristende evne eller vilje til at følge den op. På den anden side indeholdt det norske råds sammenkædning af aktionen mod Henrik Krummedige og dets konkrete forleningskrav i sig selv kimen til sprængning af helheden, da ønskerne ikke lod sig gennemføre. Kun en meget snæver kreds – og blandt dem vel navnlig ærkebispens – støttede Vincens Lunges anstrengelser for at opretholde beslutningerne fra Bergen i deres helhed. Splittelsen kunde således nok svække fronten mod Henrik Krummedige, men man måtte i Danmark tillige forudse, at konflikten kunde komme til at lamme kongemagtens regeringsudøvelse i Norge.

Henrik Krummediges temperamentsfulde undsigelse af det norske

⁵² Møllerup, *anf. arb.* I:2, s. 434; *Da. Mag.* 3. rk. II, s. 264; *Dipl. Norv.* IX nr. 521. Kongen greb ind i henhold til sit værnebrev for Henrik Krummedige 1523 17/8; RA. Henrik Krummediges privatarkiv II. D.

⁵³ *Dipl. Norv.* XVIII nr. 296.

⁵⁴ O. A. Johnsen, *Noregsvældets undergang*, Kria. 1924, s. 198ff., 214f.

råd⁵⁵ udløste blot nervøsiteten for repressalier og stejlehed. Allerede i kundgørelsen af forvisningen bad rådet om kongens beskyttelse, og endnu i sommeren 1525 betingede Vincens Lunge sig kategorisk, at Henrik Krummedige gav afkald på sin fejde, før man overhovedet indlod sig på forhandlinger. Selvom kongen med støtte i håndfæstningen søgte at få sagen bragt til kongelig retsafgørelse,⁵⁶ fastholdt det norske råd urokkeligt sit standpunkt; Vincens Lunge tilspidsede det i august 1525 så vidt, at selvom Henrik Krummedige opgav sin fejde, vilde det være »oss høgeligen imod« at give ham len i Norge. Skønt han nu tilbyder at fremlægge dokumentation for hr. Henriks brøde, henstiller han til kongen ikke at lade sig påvirke af vrang undervisning og besvarer end ikke anmodningen om at henvise sagen til rettertingskendelse.⁵⁷

Var det norske råds standpunkt formelt angribeligt, da indeholder Henrik Krummediges holdning også i hvert fald én fundamental brist. Straks efter at han under det stormfulde møde i Ribe, da han for første gang blev præsenteret for forvisningsordren, stævnedes det norske råd, fulgte nemlig hans undsigelse; kongebrevets henvisning af sagen til rettertingsbehandling blev dermed i virkeligheden gjort illusorisk. Forudsætningen for overhovedet at komme af stedet var således, at kongen formåede Henrik Krummedige til at »afstille sin fejde«. Det skete først i efteråret 1526, men selv da med væsentlige reservationer; hr. Henrik opgav nok sin fejde på kongelig ordre, men fastholdt udtrykkeligt, at det *danske* råd skulde foretage den retlige påkendelse, en både formelt og sagligt uigennemførlig betingelse, der ikke kunde bringe sagen et skridt nærmere sin løsning.⁵⁸ Oluf Galde havde ganske vist allerede i januar 1526 tilladt Henrik Krummediges foged at oppebære landskylden af hans private gods i det søndenfjeldske Norge med undtagelse af Brunlaug, hvortil hans adkomst var omtvistet, og – ganske oplysende – indskærpet, at fogeden skulde afholde sig fra agitation blandt almuens.⁵⁹ Denne stiltiende indrømmelse til Henrik Krummedige ændrede imidlertid intet i hans holdning; han fastholdt tværtimod kategorisk sit krav på restitution af sine forleninger og benyttede åbenbart alle disponible kanaler til at minde regeringen om sagen og sine rettigheder.

Kongens iver for at bilægge denne sag var snarere politisk bestemt

⁵⁵ Dipl. Norv. VII nr. 596–97; jfr. Koht, *anf. arb.*, s. 139 ff.

⁵⁶ Dipl. Norv. IX nr. 537, 545; XII nr. 363; VII nr. 608 etc.

⁵⁷ Vincens Lunge t. Olaf Engelbrektsen 1525 16/8; sst. VII nr. 607.

⁵⁸ Sst. VII nr. 629–30; jfr. IX nr. 565, 569.

⁵⁹ Sst. IX nr. 560.

end altruistisk; den fik kun betydning ved at lægge sig hindrende i vejen for, at han kunde gribe ind i de politiske konflikter i Norge, navnlig de spirende modsætninger fra 1526 mellem Vincens Lunge og ærkebispem. Allerede på et herredagsmøde i København 1525 havde Frederik I betonet ønskeligheden af »att ther skulle skickes ett gott regement wdj Norge«, og det danske råd foreslog at sende to gejstlige dertil.⁶⁰ Men i en lidt senere skrivelse til det norske råd – 27. august – i forbindelse med Henrik Krummediges sag henviser det danske råd »all trettæ, wuillige oc wsemme« mellem de to riger til en fælles herredag det følgende år »fore beggæ riigenes oc thess indbyggeres wellfardt, gaffn oc bestandt skiildt oc paa thet wii tiilsammen kundæ thess bedræ emodt stande alles wore fyender oc wuenner«.⁶¹

Reaktionen i Norge fremgår af nogle bemærkninger fra Oslobispen, Hans Reff, der frygtede, at man »nw haffue (ikke) alenist her Henrich att staa emod«, men også kongen, der nu »haffuer taget alt thet (rigets anliggender) wdj syn beskermelse«.⁶² Man kom med andre ord ikke udover det døde punkt, og Frederik I kunde fortsat ikke i fuld udstrækning gøre sin myndighed gældende som norsk konge. Det er i denne henseende næppe uden betydning at konstatere, at den norske kancelliregistrant fra slutningen af november 1524 til september 1525 og påny fra sommeren 1526 til den påfølgende sommer har næsten fuldstændige lakuner.⁶³ Om vi tør slutte *e silentio*, havde kongemagten fra mødet i Ribe, da konflikten opstod, og frem til Mogens Gyldenstjernes overtagelse af Akershus i 1527 kun meget begrænsede muligheder for at gøre sin autoritet gældende i Norge. Sammenstødene mellem Henrik Krummediges traditionelle unionspolitik og det norske oligarkis selvstændighedsbestrebelse synes således at have lammet den kongelige magtudøvelse i Norge på ubestemt tid.

⁶⁰ Nye da. Mag. V, s. 97f.

⁶¹ Dipl. Norv. XII nr. 608; jfr. nr. 609. Faren for angreb har da næppe været akut, men i oktober sammenkaldes rådet dog for at træffe forsvarsforberedelser; sst. XII nr. 370.

⁶² Hans Reff t. Olaf Engelbrektssen 1525 20/10; sst. VII nr. 612.

⁶³ Jfr. No. Rigsreg. I, s. 7ff. Karakteristisk for Henrik Krummedige – men diplomatisk malplaceret – var det, at han i efteråret 1525 udvirkede en kongelig ordre til fordel for den norske almue i dennes strid med Hamarbispem om bondelodden af tienden, som bispen havde tilegnet sig; Dipl. Norv. XVII nr. 347; No. Rigsreg. I, s. 3 og 10; Koht, anf. arb., s. 112.

IV

BRUDET i den danske Norges-politik ligger snarest i 1527, men forud for Odense-herredagen. Allerede i februar fornyede Frederik I sit løfte til Claus Bille om Båhus len,¹ lidt senere lod han Mogens Gyldenstjerne overtage Akershus,² og det følgende år lod han Esge Bille afløse Vincens Lunge på Bergenhus.³ Endelig udgik der i november 1528 definitivt fælgebrev til Henrik Krummedige på hans forleninger i Norge, efter at tilbagegivelsen havde været forberedt gennem fornyelse af lensbrevene det foregående årstid.⁴ I løbet af denne korte periode overtog danske adelige således alle de norske hovedslotte, og i Henrik Krummediges sag, der indtil da havde været den alvorligste hindring for kongens magtudøvelse i Norge, må man ligeledes i 1527 have besluttet sig for at skære igennem. I dette tilfælde opretholdt kongen det standpunkt, der var blevet formuleret allerede i kongebrevet i december 1524; han underkendte det norske råds selvbestaltede aktion og forlangte dokumentation for rettertinget for dens berettigelse.

Det er ganske ubestrideligt, at kongen overtrådte håndfæstningens bestemmelser ved besættelsen af de tre slotshovedsmandsposter. Rækkevidden af det kongelige initiativ fremgår navnlig af dispositionen over Bergenhus. Selvom Vincens Lunge – ved Mogens Gøyes og Tyge Krabbes mellemkomst – opnåede rimelig og rigelig kompensation, måtte han forpligte sig til, om kongen døde inden Esge Billes ankomst, at »holde slottet hans nådes søn til hænde, som Danmarks riges råd dertil kejsendes vorder«. ⁵ Slotslovsklausulen indebar i praksis dansk kontrol med Norge i påkommende tilfælde; den foregriber en senere udvikling, men omvendt er det udelukket, at den danske regering ikke har været på det rene med den formelle rækkevidde af disse dispositioner.

Som helhed tyder intet dog på, at Frederik I på dette tidspunkt har stilet mod statsretlig underkastelse af Norge; den kongelige aktivitet, der udformes i 1527, og som også har sat sig spor i indførslerne i kancelliregistranten, undertiden med Henrik Krummedige som relator, rettedes først og fremmest mod det norske aristokratis misbrug af forvaltnings-

¹ Claus Bille t. Henrik Krummedige 1527 6/2; Dipl. Norv. XVIII nr. 386; No. Rigsreg. I, s. 12.

² Sst. I, s. 10ff; Dipl. Norv. V nr. 1052.

³ Mollerup, anf. arb. I:2, s. 456f.; Dipl. Norv. XI nr. 507.

⁴ No. Rigsreg. I, s. 11f., 16.

⁵ Dipl. Norv. XII nr. 414.

apparatet og af de adelige friheder. De kaotiske, politiske konflikter i Norge gjorde fra kongemagtens synspunkt indgreb påtvingende nødvendige; skipper Clements plyndringer åbnede faretruende perspektiver, Vincens Lunges overgreb mod standsfællers gods lagde grunden til personlige modsætningsforhold, hans forsøg på at tilegne sig klostergods og gejstlige jurisdiktionsrettigheder bragte ham fra 1526 i modsætning til ærkebispem, og navnlig udløste hans støtte til den landflygtige daljunker harmdirrende protester fra Gustav Vasa.⁶ Anledningen til indgrebene – og dermed forklaringen af de drastiske forskrifter vedrørende Bergenhus' slotslov – var da åbenbart Vincens Lunges håbløst kompromitterede situation og den spirende konflikt mellem denne og ærkebispem.

De kilder, som angår disse forhold, taler alle ganske præcist om at bringe orden i den norske administration, sætte en god skik på regimentet i Norge. Håndfæstningsbruddet ligger først og fremmest i, at kongen uden det norske råds samtykke, og uden at der forelå forsvarsmæssigt tvingende grunde, indsatte danske lensmænd, og at han, som det navnlig fremgår af den udførlige instruks til Mogens Gyldenstjerne, var beredt på magtanvendelse for at tvinge sin vilje igennem. På den anden side står det fast, at både kongens fravær fra Norge og det norske råds meget ringe samarbejdsvilje *eo ipso* udelukkede effektiv administration eller kontrol med rådets vilkårlighed. I denne henseende peger de kongelige indgreb fra og med 1527 snarest frem mod reformpolitikken under Christian III.⁷ Selvom vi i kilderne – navnlig i kancelliregistranten – nu og da kan iagttage, at man har betjent sig af Henrik Krummediges fortrolighed med Norges indre forhold, eller at denne selv har taget initiativet til indgreb,⁸ er det bemærkelsesværdigt, at kongen ved besættelsen af slotshøvedsmandsposterne søger støtte hos en yngre generation af danske råder.

Som helhed er det danske råds interesse for Norges forhold derimod tydeligt sekundær og motiveret af andre forhold. Først på herredagen i Odense 1527 androg det kongen om at sørge for »en godt skick vtj riigett«, men begrundede sin henstilling med hensynet til Båhuslen og Viken, der endnu var i svensk besiddelse, og de overenskomstsmæssige forpligtelser overfor Gustav Vasa og hansestæderne.⁹ Skønt kongen en

⁶ Jfr. L. Daae, Fru Inger Ottesdatter og hendes døtre, Særtryk af (Norsk) Hist. tidsskr. III, Kria. 1874, s. 30–62; Koht, Olaf Engelbriktsson, s. 24 ff.

⁷ Jfr. Astrid Friis i Hist. tidsskr. 10. rk. VI, 1942–44, s. 587. Dette aspekt kommer næppe helt til sin ret hos R. Fladby, anf. arb.

⁸ Jfr. ovfr. s. 59 med note 63.

⁹ Nye da. Mag. V, s. 218, 291, 301.

enkelt gang anfører Christiern II.s krigsforberedelser, synes disse i 1527 ikke at have været betragtet som nogen akut fare;¹⁰ baggrunden er åbenbart Vincens Lunges vilkårlige styre og hans uheldige forhold til daljunkeren, der automatisk vilde bringe det ømtålelige forhold til Sverige ud af balance. På herredagsmødet sluttede det danske råd sig til kongens dispositioner, og navnlig synes man – med henblik på en ordning af Norges styre – at have endeligt berammet kroningen i Norge til det følgende år.¹¹ 1528 vendte rådet påny tilbage til, at »lejligheden underligen begiver sig der udi i riget«; sørger kongen ikke for som planlagt at gennemføre sin kroningsrejse, kunde man befrygte, at forholdene vilde udarte så vidt, at det kom »kon. Mt., hans nådes børn og rigerne til stor skade og fordærv«. Rådet henviste atter udtrykkeligt til forholdet til Gustav Vasa og anbefalede at »handle om fred med de norske« ved kroningen. Endelig forbeholdt det sig, at de norske forleningsanliggender, som kongen havde forelagt rådet, blev henvist til forhandling mellem kongen og de to råd i fællesskab ved kroningen.¹²

Det danske råd indskrænkede sig med andre ord ikke længere til blot at gøre forestillinger for kongen om at gøre sin ret som norsk konge gældende, men tilbød direkte assistance til at tilvejebringe fred og ordning af forleningsforholdene, dog først da udviklingen truede med at kompromittere forholdet til Sverige. Kun meget sporadisk – og da navnlig i 1528 – røber drøftelserne, at man forudsætter unionsaftalernes beståen; normalt afholdt rådet sig indtil dette tidspunkt fra konkret engagement, og initiativet ligger da stadig hos kongen selv. Både 1528 og det følgende år hindrede uroen sydfra og faren for danskfjendtlige alliancer dog kongen i at gennemføre kroningsrejsen; det er under disse omstændigheder vigtigt, at man i sommeren 1529 efter rådsforhandlinger besluttede i stedet at sende hertug Christian og en rigsrådsdelegation med Henrik Krummedige i spidsen til Oslo for at træffe de nødvendige arrangementer i fællesskab med det norske råd. Instruksen foreskrev bilæggelse af den politiske tvedragt i Norge, hensigtsmæssige foranstaltninger med hensyn til lenenes forvaltning og mod Christiern II.s fordækte tilhængere i Norge, forhandling om »die briefe vnnd vorszegling, die gemacht vnnd gegangen sein zwischen diesze beide reiche, mugen

¹⁰ Jfr. C. Paludan-Müller, Herredagen i Odense 1526 og 1527, Vidensk. Selsk. Skr. 5. rk., Hist.-philos. Afd. 2, 1857, s. 299, note 1.

¹¹ Nye da. Mag. V, s. 307, 309.

¹² Sst. V, s. 307 ff.

bey macht pleiben« og endelig tilbagegivelse af Henrik Krummediges len til denne.¹³

For det første viser den kongelige instruks, at man ikke længere indlod sig på drøftelse af Henrik Krummediges skyld, men at man blot skulde udvirke effektivering af en tidligere, kongelig afgørelse 1527; derimod godtgør dens formulering om forvaltningsspørgsmålene, at man sigtede mod normalisering af de norske forleningsforhold. Endvidere er det påfaldende, at man ønskede at gøre op med den fordrevne konges tilhængere i Norge. At man har været orienteret om, at Christiern II.s kaperkaptajner kunde påregne sympati i landet, er givet, hvorimod vi ikke har nogensomhelst mulighed for at afgøre, om man har haft kendskab til, at Olaf Engelbrektsen på dette tidspunkt stod i forbindelse med hoffet i Lier.¹⁴ Afgørende er det dog, at instruksen for første gang udtrykkeligt fremdrager unionsforbindelsen. Spiren til frygt for at Norge i givet fald vilde gå sine egne veje lå allerede i det danske råds advarsel til kongen det foregående år; når man nu tog denne sag op til officiel forhandling med det norske råd dokumenterer det, at man fra dansk side i unionsforbindelsen har fundet en sikkerhed mod Norges mulige frafald.

Beklageligvis kender vi ikke forløbet af herredagsforhandlingerne om dette punkt. Det er bemærkelsesværdigt, at man gennemførte drøftelserne uden hensyn til, at ærkebispens forsøgte at sabotere dem ved at udeblive.¹⁵ Et officielt communiqué om hertug Christians færden 8. september resumerer blot instruksen,¹⁶ og det eneste holdepunkt er da, at de tilstedeværende danske og norske råder 1. september lod tage en vidisse af Bergentraktaten.¹⁷ Vidimeringen indebærer imidlertid ingen-

¹³ Dipl. Norv. VIII nr. 596 (1529 30/2); jfr. kongens åbne breve sst. VII nr. 595 og VIII nr. 597.

¹⁴ Jfr. Christiern II t. Olaf Engelbrektsen 1529 28/11; sst. VIII nr. 615; Koht, anf. arb., s. 55–57.

¹⁵ Jfr. Henrik Krummedige t. Olaf Engelbrektsen 1529 7/9; Dipl. Norv. VIII nr. 606.

¹⁶ Sst. VIII nr. 607. Hertugens taktløse adfærd nævnes ikke; jfr. P. Colding (A. Heise) i Da. biogr. Leksikon² V, 1934, s. 104.

¹⁷ Arild Huitfeld, Konning Friderich den Førstis Historie, 1597, s. 184–87. Når Huitfeld (sst., s. 182) meddeler, at hertug Christian »skulde annamme hyldingsed af de norske som en arveherre« og kun om dette ikke lod sig gøre skulde sørge for fornyelse af forbundet mellem rigerne, finder det ingen støtte i dokumenterne. Huitfeld lader Olaf Engelbrektsen og andre nordmænd afvise arvekravet med, at »Norge (er) nu ikke mere noget arverige, men . . . indlemmet med Danmark, så de ikke kunde have nogen konge uden den, som blev samtykt til Danmark, efter hvis venlige forbund rigerne

somhelst retsgyldig fornyelse, men blot en konstatering af traktatens eksistens. Trods den lidet vidtgående forholdsregel – der iøvrigt svarer til instruksens indhold – må man således antage, at man fra dansk side anså vidimeringen for den højst opnåelige garanti for traktatens fortsatte gyldighed, en officiel tilkendegivelse af, at den stadig bandt de to riger retligt.

Alle de foreliggende kildevidnesbyrd tyder således på, at det danske råd ganske naturligt – og mest bekvemt – har accepteret adelsreaktionen i Norge 1524 og det norske råds principielle selvstændighedskrav. Den linie, som Henrik Krummedige havde gjort sig til talsmand for, var fast forankret i kong Hans' unionspolitik. Han havde kunnet gennemføre den under unionskrisen ved århundredeskiftet, men den var passé, da han døde i 1530, og havde i virkeligheden været det allerede fra 1523. De indgreb, der lader sig følge fra 1527, synes alle i første instans at bero på kongeligt initiativ og at være motiveret af det truende politiske og administrative kaos i Norge. Først da udviklingen i Norge truede med at bringe forholdet til Sverige ud af balance, og da faren for et angreb fra Christiern II lidt senere på ny tonede frem, tog det danske råd unionsforholdet op til behandling, men endnu uden at gøre forsøg på radikal eller varig indblanding i Norges interne forhold.

Det har kunnet sandsynliggøres, at der består en sammenhæng mellem Henrik Krummediges økonomiske position og hans stillingtagen til Danmarks politiske forhold til Norge, selvom samspillet ikke udelukker, at andre incitament er også kan have været til stede. Karakteristisk nok genoptog han, såsnart han 1529 på ny var kommet i besiddelse af sine norske len og godser, den økonomiske reorganisation af disse og forsøget på at drage det kontante provener til Danmark.^{17a} Når det danske råd i 1524 ikke – således som tilfældet havde været i 1513 – modsatte sig det norske indfødsretskrav, hænger det sandsynligvis sammen med, at Christiern II.s politik i Norge havde efterladt et tomrum, som ikke umiddelbart lod sig udfylde. Ingen danske højadelige sad i 1523 inde med norske slotslen, og meget få havde godsinteresser at varetage. Dette udelukker imidlertid ikke, at de nye danske lensmænd, som udpegedes 1527–28, ikke også har haft eller har erhvervet tilsvarende økonomiske

imellem vare«. Denne fremstilling er aldeles absurd, den strider mod alle dokumentariske vidnesbyrd og beror snarest på en tilbageprojektion af senere standpunkter; den må derfor helt afvises; jfr. også Koht, *anf. arb.*, s. 59f., i modsætning til f. eks. Paludan-Müller, *Grevens Feide II*, s. 20f.; Heise, *Herredagen i Kjøbenhavn*, s. 243f.; Schreiner, *anf. arb.*, s. 326f., der accepterer Huitfeldts efterretning.

^{17a} Jfr. ovfr. s. 34 og 46.

interesser i besiddelsen af de norske slotslen. For Esge Billes vedkommende er dette incitament allerede klarlagt; såvel korrespondancen med svigerforældrene som hans omfattende brevveksling med købmænd i de nordtyske stæder¹⁸ godtgør, at han uden principielle ændringer har opretholdt og videreført den handelsvirksomhed, som Henrik Krummedige havde udformet, i hvert fald gennem 1530'erne.

For Mogens Gyldenstjernes og Claus Billes vedkommende lader en tilsvarende aktivitet sig derimod ikke dokumentere med fuld sikkerhed på dette tidspunkt. Claus Billes privatarkiv er overmåde fattigt, og først i 1550'erne viser Mogens Gyldenstjernes breve, at de i fællesskab har drevet egenhandel, eksport blandt andet af tømmer og import af salt og andre varer fra den franske Atlanterhavskyst.¹⁹ Derimod taler sandsynligheden for, at Claus Bille har haft klart blik for de økonomiske muligheder, som netop besiddelsen af Båhuslen indebar. Allerede indfrielsen af Viken fra Gustav Vasa 1532 – et rent privat foretagende – peger stærkt i denne retning, men ligeså betydningsfuldt er det, at Claus Bille meget hurtigt tørnede sammen med den svenske regering om placeringen af toldsteder og markeder i Båhuslen og den svenske passage ved Elfsborg, som Gustav Vasa tillagde vital handelspolitisk betydning.²⁰ Claus Billes forleningsbrev 1527 gjaldt vel kun for en tiårsperiode; men efter Christiern II.s vinterfelttog 1531–32 og indløsningen af Viken ændredes betingelserne radikalt og i strid med den norske håndfæstning. Han modtog da denne post for livstid og holdt slotsloven til den danske kronens hånd.²¹ Skønt en konkret dokumentation af den unge generations økonomiske interesser næppe er mulig i samme omfang som for Henrik Krummediges, er det dog i høj grad sandsynligt, at de har været til stede og har bidraget til udformningen af den danske regerings norske politik fra 1527.

Trods alle anstrengelser viste de forholdsregler, man havde truffet på herredagsmødet i Oslo 1529 – og navnlig vidimeringen af Bergentrakta-

¹⁸ RA. Esge Billes privatarkiv II. B. a.; jfr. også de af E. Bager publicerede regnskabsfragmenter fra Bergenhus 1534–37, Da. Mag. 8. rk. I, s. 177–92.

¹⁹ Lage Ulfstand t. Mogens Gyldenstjerne 1555 7/4, 21/4, 13/5 og 7/7; Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, udg. ved E. Marquard I, 1929, nr. 263, 265, 267 og 270.

²⁰ Møllerup, anf. arb. I:2, s. 547f., 762f. – Om Gustav Vasas handelspolitiske bestræbelser, se S. Lundkvist, Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534–1557, Studia historica Upsaliensia 2, Upps. 1960, s. 31 ff., 43 ff., 55 ff., 65 ff.; samme, Sverige och Nederländerna 1524–1534, Scandia 27, 1961, s. 29f.; L.-A. Norborg, Västgötherrarnas uppror, sst., s. 266–78.

²¹ Jfr. Astrid Friis i Da. biogr. Leksikon² III, 1934, s. 24f.

ten – sig nemlig at være utilstrækkelige fra et dansk synspunkt. Et videregående, kongeligt initiativ i sommeren 1531, da troppesamlinger i Tyskland påny satte riget i alarmtilstand, førte imidlertid ikke i nogen henseende til sikrere resultater. På et fælles dansk-norsk rigsrådsmøde i Nyborg ved midsommertid formanede rigsråd Niels Lykke, kansler Claus Gjordsen og kancellisekretær Johan Friis på majestætens vegne i en lang instruks de to råd til endrægtigt at forblive under samme konge efter hans bortgang. Frederik I henviser til, at han overfor begge råd har rejst spørgsmålet om valg af en af hans sønner, og ønsker nu, at man gør alvor af det. Den aktuelle baggrund forklarer naturligvis i hvert fald delvis, at netop dette anliggende fra kongens synspunkt må have været særligt akut. Han gør udførligt rede for situationen i Tyskland og motiverer direkte – og let patetisk – sin anmodning om valg af en af sønnerne ved at påberåbe sig sine fortjenester af begge rigerne ved at have befriet dem fra tyrannen.²²

Det fremgår af antydninger i akterne fra de danske rigsrådsforhandlinger, at spørgsmålet allerede tidligere havde været bragt på bane. På herredagsmødet i Odense 1527 havde kongen omsider fået overleveret det danske rigsråds forpligtelsesbrev fra august 1523,²³ omend man både indtil da og også senere undlod at orientere det norske råd om dets eksistens; i hvert fald hævdede Olaf Engelbrektssen, at han først i 1534 fik kendskab til det. Det, kongen under den fælles herredag 1531 har stilet mod, er da åbenbart ikke blot, at løftet i den truende situation omsættes til kongevalg, men tillige at valghandlingen fandt sted i fællesskab. Det danske råds løfte havde allerede 1523 åbnet praktiske muligheder for at bringe forholdene i Danmark i overensstemmelse med retsgrundlaget i Bergentraktaten, og den norske håndfæstning 1524 hindrede ikke heller kongevalg *vivente rege*. At disse forhandlinger ikke førte til noget resultat skyldes da næppe alene Christiern II.s vinterfelttog, men formentlig tillige sabotage fra rigsrådsside mod at binde sig til det meget vidtgående og konkrete forslag.²⁴ Ikke destomindre tog man dog den samme linie op påny efter kong Christierns fængsling, omend på et lidt andet og mindre personligt plan.

Modsætningsvis kunde det formodes at være det danske rigsråds hårde hånd, der foretager opgøret med de frafaldne nordmænd efter

²² Dipl. Norv. VII nr. 688; jfr. Nye da. Mag. VI, 1836, s. 108 ff.

²³ Heise, Herredagen i Kjøbenhavn, s. 474.

²⁴ Jfr. C. Paludan-Müller, Fire Studier til Grevefeidens Historie, Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie 1853, s. 26f.; Grevens Feide II, s. 22f.

Christierns II.s tilfangetagelse den følgende sommer. En herredag i København bemyndigede 6. august 1532 Claus Bille og Truid Ulfstand samt Oslobispen Hans Reff, der som den fortabte søn var vendt tilbage i rette stund, til at optage forhandlinger med råd og stænder i Norge »om forbund, fred oc enighed thesse riige her till emellom væred haffuer oc her effter att bliffwe skulle till ewig tiid«. ²⁵ Denne forholdsvis neutrale formulering er affattet på et tidspunkt, da stemningen i København bærer præg af irritation over aftalen med Christiern II 1. juli og over Niels Lykkes og Vincens Lunges selvbestaltede opgør i det nordenfjeldske Norge; »vor nadige here och dii gode mend i Danemarcks raadt tacker hanem (Niels Lykke) icke . . meget for den daghtingen, ssom hand haffuer bestillet och handlet for oss« med Christiern II, kommenterede Anne Rud. ²⁶ Overenskomstens amnestiløfte og halve tilsagn til Christierns rettigheder i Norge kunde nemlig ikke blot hindre retsopgøret, men også kompromittere hele unionsforholdet til Norge. Trods vidimeringen af Bergentraktaten 1529 og den stiltiende accept af dens gyldighed de følgende år krævede situationen således en ganske elementær fornyelse for påny at bringe unionsforholdet til Norge tilbage til *status quo ante*.

Bag den neutrale formulering i de udsendte rådets instruks toner da også en hårdere linie frem i andre breve, således allerede i Hans Reffs forlig med den danske regering 3. august. Oslobispen måtte påtage sig sammen med det norske råd at tilbagekalde troskabseden til Christiern II og hyldningen af hans søn og »keysserligh mayestett«, en klausul, der ikke alene annullerede den ubehagelige norske arvehyldning, men som i praksis tillige satte overenskomsten med den fangne konge fra 1. juli ud af funktion. Udover dette meget omfattende krav pålægges det bispen personligt ikke at medvirke til, at det norske råd ved den kommende tronvakance valgte en »særdeles« konge for Norge, men tværtimod støtte, at begge råd i fællesskab kårede den person til norsk konge, som det danske råd havde udpeget til dansk hersker. ²⁷ Skønt forpligtelsesbrevet påny påkalder de gamle forbund og lover ikke at præjudicere de norske stænders privilegier, er det uden videre klart, at det overskrider Bergentraktaten væsentligt. På den anden side påkalder det også en

²⁵ Dipl. Norv. VIII nr. 694; jfr. for det flg. Koht, anf. arb., s. 93–104, hvis synspunkter dog afviger noget fra de her anførte.

²⁶ Anne Rud t. Sofie Krummedige 1532 24/7; t. Esge Bille 1532 29/8; Vedel Simonsen, anf. arb. I, s. 232f., 241; jfr. iøvrigt A. Heise, Kristian den anden i Norge og hans Fængsling, 1877, s. 79ff., 141f.

²⁷ Dipl. Norv. IX nr. 706 1523 3/8.

mere præcis fortolkning end den blotte konstatering af, at det danske rigsråd ved dette program vilde baste Norge til en underordnet plads under Danmark.²⁸

Udover de forskrifter, der tilsigter at fjerne sporene af Christiern II.s krav på Norge, er der efter brevets ordlyd nemlig tale om en forpligtelse, Hans Reff påtager sig med henblik på den nærmest forestående tronledighed, såfremt han overlever Frederik I. Da det danske råd på forhånd er bundet af sit forpligtelsesbrev fra august 1523, indebærer brevet simpelthen, at Norge ved det førstkommende kongevalg – men formelt heller ikke længere – blev naglet fast til den skæbne, det danske råd indenfor den givne begrænsning måtte beslutte sig til. I praksis indeholder brevet således en vis indrømmelse til Frederik I; det indrager Norge under løftebrevet fra 1523, men det danske rigsråd bevarer sin fulde dispositionsfrihed over såvel det danske som unionskongevalget.

Hans Reffs forpligtelse forudsætter imidlertid tillige, at »thett forbund, ther begghe riigene ere tilsammen bundne mett«, består uafhængigt af de indskrænkninger, der træffes for det nærmest forestående valg, og skønt det udtrykkeligt forbeholder sig de norske standsprivilegiers ukrænkelighed, vilde denne klausul i praksis kunne blive ganske illusorisk. I modstrid med Bergentraktatens forskrifter er der jo ikke tale om fælles kongevalg, men om pligt til i fællesskab »att keysze, kaare, vdwelge oc samptycke« den danske konge til norsk konge, en proces, der forudsætter separat håndfæstningsaftale for Norge under de samme betingelser. Det, Oslobispens forpligtelse lægger op til, er med andre ord, at situationen i Norge tilpasses til de vilkår, den danske håndfæstning og valgløftet 1523 foreskrev, og at det skal ske under det danske råds auspicer. Danmarks rigsråd havde samtidig undgået at binde sig til nogen bestemt af Frederik I.s sønner, således som kongen havde sigtet mod den foregående sommer, men omvendt foregriber allerede disse forholdsregler den situation, der blev akut ved Frederik I.s død i april 1533.

Det er et ganske håndfast og nedværdigende program, som Hans Reffs forpligtelsesbrev åbenbarer, men også kun et program. Thi ganske vist måtte biskop Mogens Lauridsen af Hamar udstede en ganske enslydende håndfæstning, da de danske udsendinge kom til Norge, formentlig tidligt på efteråret.²⁹ Konfronteret med det forlig, ærkebiskop Olaf opnåede 6. november, og novembertraktaten den følgende dag kan resultatet imidlertid kun karakteriseres som påfaldende pauvert. Hvor

²⁸ Således Koht, *anf. arb.*, s. 93f.

²⁹ Dipl. Norv. IX nr. 727, udat.; jfr. Koht, *anf. arb.*, s. 95.

instruksen for Claus Bille, Truid Ulfstand og Hans Reff fra 6. august opererer med fornyelse til evig tid af rigernes »forbund, fred og enighed« efter forhandling med de norske råder, gesandterne selv måtte udpege – i sig selv en vilkårlighed, der kun kan have været rettet mod ærkebispem – refererer overenskomsten med Olaf Engelbrektssen udsendingenes opgave som forhandling med Norges råd og stænder om fred, forbund og enighed *med de frafaldne*.³⁰ Der er således sket en forskydning, der munder ud i noget, der nærmest må betegnes som et jævnbrydigt forlig. I overensstemmelse hermed knyttes der da heller ikke nogensomhelst betingelse til forliget med ærkebispem, der tværtimod opnåede stadfæstelse af alle sine og sin kirkes privilegier.

Bag dette tilsyneladende idylliske forlig skjuler sig dog hårdere vilkår. Ligesom Hans Reff og Mogens Lauridsen måtte ærkebispem udrede en betydelig bod.³¹ Skønt realiteten således stadig former sig som afstraffelse for frafaldet, underkastes ærkebispem dog ikke længere de samme ydmygende vilkår som sine embedsbrødre. Det imødekommende forlig 6. november afspejler med andre ord snarest en politisk nødvendighed, som ligger fjernt fra det program, man havde opstillet i København i sommermånederne 1532.

Målt med denne alen vil analysen af aftalen med det norske råd i Trondhjem 7. november 1532 give et tilsvarende resultat; udfaldet blev med Kohts ord antagelig mindre end man fra dansk side havde tænkt sig. Dokumentets *narratio* meddeler, at Claus Bille og Truid Ulfstand efter deres instruks har begæret fornyelse af forfædrenes »bestandelige fredtt, endrechtighed og kerligh fforbundet«, som de to riger har behov til gensidig støtte og bistand; i dets korte *dispositio* bevilger det norske råd fornyelsen, dog med det sædvanlige forbehold af Norges riges privilegier. Den sidste tilføjelse røber, at man stadig tænker på fælles forholdsregler ved kongevalg, men brevet føjer dog endnu en klausul til. Om der opstår behov for »nogen ydermere behøffuige handell for^{ne} kong^e matt. och begge rige tiill ære, gode vellffartt, longwarinde fredt, endrechtighet oc bistand«, henviser man dette til separat forhandling i hvert råd, der i så fald kan stille forslag.³² Brevet indskrænker sig således

³⁰ Dipl. Norv. VIII nr. 708; jfr. de tre gesandters åbne brev s. d. om forliget, sst. nr. 709. Ganske følgerigtigt defineres deres opgave derhen, at de skal »forhandle hans node thette riige tiill fred og rolighed«, hvorimod forbundet ikke berøres.

³¹ Sst. IX nr. 726. De tre bispers bodsbreve er enslydende.

³² Paludan-Müller, Grevens Feide II, s. 410f.; Dipl. Norv. IX nr. 728. Det norske råds opsigelse af Christiern II og hyldning af Frederik I s. d. er holdt i ganske neutrale vendinger og uden interesse for denne sammenhæng; sst. IX nr. 729.

til en meget forsigtig og lidet præcis fornyelse af Bergentraktaten; i princippet accepterer det norske råd vel forbundet, men den afsluttende passus giver kun meget vage og ubestemte tilsagn om forhandling om de aktuelle mellemværender.

Ved sin mangel på præcision lader det norske råds brev således formode, at det næppe svarer til de danske forhandlernes hensigter. På den anden side er brevet imidlertid – med mulig undtagelse af den afsluttende passage – i formel henseende ingen traktat; der indgår ingen form for gensidighed, men udelukkende en norsk stadfæstelse af Bergentraktaten. Såvidt svarer indholdet altså ganske til de danske gesandters instruks. At dokumentet ikke optager de ydmygende vilkår, forpligtelsesbrevene havde pålagt Hans Reff og Mogens Lauridsen, kan ikke overraske. Bispernes forpligtelser havde kun personlig gyldighed og sigtede ganske åbenbart kun mod den situation, der vilde opstå ved Frederik I.s bortgang. Misforholdet mellem det københavnske program og udfaldet af forhandlingerne ligger med andre ord deri, at der består en klar forskydning fra de betingelser, de to bisper havde måttet underkaste sig, til ærkebispens formelt jævnbrydige forlig med de danske gesandter, altså førend traktatfornyelsen.

Forud for forliget med Olaf Engelbrektssen ligger nemlig åbenbart politiske forhandlinger. Ærkebispens har – i tre redaktioner – formuleret en række ankepunkter mod kongens styre i Norge; klager over den lutherske forkyndelse og krænkelse af kirkens kompetance og rettigheder indtager ganske naturligt hovedpladsen, og de imødekommes i hvert fald delvis af forligsbrevets privilegiebekræftelse. Men herudover anfører den ene redaktion af klagerne, at »Norgis riigis leenn fforlænis oftæ moett recessens liidelsæ«. ³³ Spørgsmålet om de norske slotslove indgår ikke i rådets brev 7. november, men det fremgår af et ubeseglet brev dagen forud, at man under drøftelserne har beskæftiget sig med Claus Billes forlening med Båhus slot og len samt Viken. ³⁴ Det er uvist, om det norske råd har kendt forpligtelserne i hans lensbrev fra kongen til at holde slotsloven til den danske kronens hånd, men man har opsat en formel bekræftelse – naturligvis stridende mod lensbrevets ordlyd – af Frederik I.s forlening for at opfylde den norske håndfæstnings forskrift. Hensigten kan således ikke drages i tvivl, men brevet synes dog aldrig at være blevet lovformeligt udstedt. Det røber påny forleningsspørgs-

³³ Sst. VIII nr. 707, udat., men må efter sammenhængen høre til umiddelbart forud for forligsbrevet.

³⁴ Sst. XIV nr. 713; jfr. Koht, anf. arb., s. 101 f.

målets aktualitet, men tillige at det norske råd har forhandlet på lige fod med de danske udsendinge, selvom der i denne henseende ikke blev opnået noget resultat af drøftelserne.

Medens de centrale, politiske mellemværender således forblev uafklaret og det norske råds stadfæstelse af Bergentraktaten i bedste fald henskød dem til en uvis fremtid, røber den simple kendsgerning, at de er blevet taget op til jævnbyrdig forhandling, påny en påfaldende forskel fra de drastiske hensigter, man fra dansk side havde nedfældet i Hans Reffs og Mogens Lauridsens forpligtelsesbreve, også når vi tager straffeforanstaltningerne overfor bisperne i betragtning. Forklaringen ligger utvivlsomt i Vincens Lunges og Niels Lykkes machinationer i sensommermånederne og efteråret 1532, da de under påberåbelse af en forældet kongelig fuldmagt til at træffe arrangement med Christiern II og med våbenmagt aftvang ærkebispem ikke blot et privat forlig om deres personlige skærmydsler fra de foregående år, men også fornyet hyldning af Frederik I.³⁵ Olaf Engelbrektsen havde længst muligt søgt at dække sig ved overenskomsten med Christiern II 1. juli, der gav ham ret til at afvente dennes forlig med kong Frederik. Da Claus Bille og Truid Ulfstand indkaldte til forhandling, bøjede han af og modtog Vincens Lunges og Niels Lykkes stadfæstelse af hans og kirkens rettigheder på kongens vegne. 8. oktober kunde ærkebispem da meddele Claus Bille, Truid Ulfstand og Hans Reff dette som et *fait accompli*; havde de andet og mere at forhandle om – skrev han – måtte de bekvemme sig til at give møde i Trondhjem.³⁶

Frederik I havde allerede i august i et brev til Esge Bille ladet forstå, at Claus Billes, Truid Ulfstands og Hans Reffs fuldmagt satte de tidligere kommissariers bemyndigelse ud af kraft,³⁷ men aldeles uden virkning. Vincens Lunges og Niels Lykkes selvbestaltede manøvrer satte altså simpelthen de danske forhandlere i en umulig situation og udelukkede – således som man allerede om sommeren havde indset i København – gennemførelsen af det rigoristiske program, det havde været hensigten at påtvinge Norge. Formodentlig har Vincens Lunge og Niels Lykke handlet med fuldt overlæg, og formentlig bøjede ærkebispem sig for dem for at undgå de danske betingelser. Olaf Engelbrektsen opnåede på den måde et forlig og privilegiebekræftelse, men der-

³⁵ For det flg. se sst., s. 97ff.

³⁶ Dipl. Norv. VIII nr. 705.

³⁷ Sst. IX, s. 730–31; jfr. Heise, Kristian den anden i Norge, s. 142; Koht, anf. arb., s. 96f.

imod ingen afklaring af sit mere radikale ønske om ordning af de norske forleningsforhold i overensstemmelse med håndfæstningen. Hovedsummen blev i tråd med Vincens Lunges traditionelle synspunkt en stadfæstelse af den norske adelsrepublik i personalunion med Danmark.

Den meget summariske fornyelse af Bergentraktaten stod således tilbage som det eneste og endelige resultat af hele aktionen. Det danske rigsråd havde på ingen måde nået sin hensigt, at underkaste Norge sin vilje ved det kommende kongevalg med de begrænsninger, som forpligtelsesbrevet fra 1523 pålagde det, men også uden at binde sig til nogen af de mulige tronkandidater. Er denne tolkning korrekt, røber den ikke blot, at de danske udsendinge i virkeligheden blev helt udmanøvreret af deres norske kolleger under efterårets forhandlinger, og at der i de danske hensigter består en nær sammenhæng med de indrepolitiske og konfessionelle skillelinier i Danmark, men resultatet nødvendiggør også en vis revision af den gængse vurdering af beslutningerne på herredagsmødet i København efter kongens død i april 1533.

Den københavnske herredags første beslutning i juni 1533 gik som bekendt blot ud på at udskyde kongevalget til det følgende år. Ved en skrivelse til det nordenfjeldske råd meddelte tredive danske råder deres vedtagelse. Som motivering anførte de, at Bergentraktaten foreskrev fælles kongevalg; udsættelsen var således nødvendig for at det norske råd kunde få lejlighed til at tage del i valget. Endvidere anmodede de danske rigsråder deres norske kolleger om at holde de norske slotslove til de hidtidige lensmænds hænder, indtil der kunde træffes videre dispositioner efter forhandling.³⁸ Dette svarer meget nøje til den linie, herredagsmødet havde afstukket fra første færd. Under henvisning til traktatforpligtelserne antyder propositionen netop betimeligheden i at udsætte kongevalget, og rådets resolution drager kun konsekvensen heraf. Da der består »forbwndt oc confederatz . . . emellom these thwenne riige, Danmarck oc Norge tiill ewiig tiidt, tha kandt her inthet kaar skee paa thende tiidt«; i stedet berammes fælles kongevalgmøde til den følgende midsommer.³⁹

Ræsonnementet er formelt uangribeligt. Men allerede den nærmeste eftertid har fældet en kategorisk dom over rådets udsættelse af kongevalget. Den kongelige proposition på stændermødet i efteråret 1536 tildelede ganske summarisk de katolske bisper ansvaret for beslutningen og

³⁸ Nye da. Mag. II, 1806, s. 222f.; Dipl. Norv. VIII nr. 714; jfr. videre Heise, Herredagen i Kjøbenhavn, s. 324.

³⁹ Nye da. Mag. II, s. 201, 210.

for den efterfølgende borgerkrig. Fordømmelsen fældes generelt, og den gentages – med visse undtagelser – i hver enkelt biskops synderegister, skarpest mod Joachim Rønnow.⁴⁰ I forhold til den kongelige krigspropaganda, der endnu i sommermånederne 1536 havde tilskrevet Lübeck krigsskylden, og til kongens korrespondance, der røber, at han i august stadig har overvejet at drage hele rådet til ansvar, fremtræder kontrasten påfaldende. Uden skelnen identificerer propositionen afgørelsen om kongevalgets udsættelse og bispernes personlige magtstræb. Dens udokumenterede postulater har deres naturlige plads og funktion i den aktuelle situation; men påstanden har ikke destomindre også influeret eftertidens vurdering såvidt, at udsættelsen af kongevalget under henvisning til traktatforpligtelserne karakteriseres som påskud. Udskyldelsen skulde skaffe rådet – og da især bisperne – pusterum til at rydde op i de uhyrligheder, Frederik I.s regering havde gjort sig skyldig i, og bane vejen for et katolsk – subsidiært protestantisk – kongevalg.⁴¹

Anklagens berettigelse kan på ingen måde kategorisk underkendes, men den kræver dokumentation i samtidige kilder og uden påvirkning af den tendentiøse proposition fra oktober 1536. I hvert fald er det næppe længere forsvarligt at motivere fordømmelsen ved påberåbelse af, at det danske råd i 1523 – i modsætning til 1533 – havde så megen hast, at det tillod sig uden videre at ignorere Bergentraktaten ved den ensidige revolution og kongekåring. Det er korrekt, at den kongelige proposition 1536 henviser til, at rådet ved kongevalgets udsættelse tilsidesatte sit tilsagn fra 1523 om at kåre en af Frederik I.s sønner. Rådet var i 1533 fuldt på det rene med denne forpligtelse; man omgik den ved at gøre opmærksom på, at brevet ikke bandt til nogen bestemt af sønnerne og ikke foreskrev nogen valgtermin, men man kædede den umiddelbart efter denne argumentation sammen med de dansk-norske traktatforpligtelser.⁴²

Uanset de øjeblikkelige motiver er det umiddelbart indlysende, at disse to sæt forpligtelser i hvert fald i formel henseende skabte et dilemma. Situationen var således netop den, kongen og rådet tidligere havde for-

⁴⁰ Monumenta historię Danicę, ed. H. F. Rørdam, 1. rk. I, 1873, s. 149f., 161, 183, 184f., 190. Kuriøst nok advarer landgreve Filip af Hessen straks mod at udnytte propositionens udokumenterede postulater i propagandæøjemed; A. Heise i Hist. tidsskr. 4. rk. VI, 1877–78, s. 262 med noten.

⁴¹ Således Arild Huitfeldt, Danmarks Rigis krønike II, 1652, s. 1398; Niels Krag, Kong Christian den Tredies Historie I, 1776, s. 12. I moderne forskning findes lignende synspunkter f. eks. hos Heise, Herredagen i Kjøbenhavn, s. 329–32, 467; E. Arup, Danmarks historie II, 1932, s. 460, 482f.

⁴² Nye da. Mag. II, s. 199f.

udset. Men går vi udover den formelle begrundelse, må der i denne forbindelse lægges vægt på, at brevet til det nordenfjeldske råd 18. juni 1533 ikke blot henviser til Bergentraktaten, men navnlig, at det udtrykkeligt anmoder om, at de norske råder »villæ ladhæ etther welluilligenn findes, at alle slott, slotzloge och kronens leen, Bergenhwes oc andre bliffue saa standendes wforwandlede ther wdj riiget saa well som her«, indtil man kunde mødes. Håndfæstningen 1524 forbeholdt under tronvakance det norske råd dispositionsretten over slotslovene; det danske råd måtte her nøje sig med en henstilling, men den er i sig selv et tungtvejende vidnesbyrd.

Det er uden videre klart, at medens dette brev blot fikserer den videre procedure på grundlag af herredagsforhandlingerne, påkalder et tidligere brev 25. april til Olaf Engelbrektssen fra et partielt rigsrådsmøde i København særlig interesse. Traktatens og forbundets gyldighed forudsættes åbenbart, skønt det ikke udtrykkeligt nævnes; skrivelsens pointe ligger dog i det partielle rådsmødes tilsagn om fuldtud at stadfæste, hvad Truid Ulfstand og Claus Bille under deres forhandlinger med det norske råd det foregående efterår havde lovet eller stillet i udsigt. Såvel brevet's ordlyd som den almindelige sammenhæng udelukker, at dette løfte blot gælder den norske anerkendelse af Bergentraktaten 7. november 1532. Efter al sandsynlighed griber det danske råds brev tilbage til novemberdokumentets afsluttende passage, der i noget dunkle vendinger åbnede mulighed for videregående forhandlinger til rigernes behov. Det fremgår udtrykkeligt, at de to gesandter har aflagt udførlig rapport om deres tilsagn; det er også muligt, at man har haft de norske forleningsforhold i tankerne ved denne formulering, men herudover tilføjer brevet, at »hues brøst, som her tiill (thes vær) met kircker oc closter skeedt er, bede wij, atj thet selfue i en god christelig skickelse igen bestille oc reformere ville som thet bør att vere, før i eder hiidt i riiget giffuendes vorde«. ⁴³

Det fremgår således indirekte af disse dispositioner, at det østdanske rådsmøde allerede i april har forudset, at det fælles kongevalg måtte udsættes af hensyn til traktatforpligtelserne og den norske håndfæstnings varslingsfrist af herremøder. Direkte fremgår det endvidere, at de påtænkte kirkereformer helt overlades til det norske råd selv, men først og fremmest hæfter man sig ved, at der intet nærmere siges om retningslinierne for disse reformer. Brevet er beseglet af såvel protestantiske som

⁴³ C. Paludan-Müller, Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid II, 1853, s. 8–10; Dipl. Norv. VIII nr. 711.

reformkatolske og traditionelt katolske råder og forener således stærkt afvigende konfessionelle standpunkter. Det vil herefter være nærliggende at antage, at det partielle rådsmøde bag den neutrale formulering har forestillet sig, at en kirkeordning i begge riger – brevet nævner udtrykkeligt, at det danske råd ligeledes agtede at bringe kirkeforholdene i orden forinden mødet – måtte kunde give håb om fælles kongevalg uden dissens.

At der har bestået fundamentale meningsforskelle i det danske råd såvel før som under herredagsmødet i sommeren 1533 lader sig ikke bestride. Tyge Krabbe havde intet lært og glemt alt; han kunde endnu i slutningen af april forsøge at trænge Vincens Lunge ind på lensmandsposten i Bergen, som Esge Bille ønskede at fratræde.⁴⁴ Og han kunde tre dage efter det partielle råds mødes brev, som han selv havde besejlet, uden reservation udlægge det derhen, at nordmændene inden et fællesmøde bør sørge for at udrydde den »brøst (, som er) paa ferde enten medt the Luththers prester eller anden gallyndt vessen«. ⁴⁵ Derimod er det iøjnefaldende, at det danske råds skrivelse 18. juni blandt de norske len kun udtrykkeligt nævner Bergenhus ved navn; både heraf og på anden vis fremgår det, at man har ønsket Esge Billes tilstedeværelse i Norge.⁴⁶ Det kan da næppe heller bero på skæbnens luner, at samtlige Bille-ættens rigsrådsmedlemmer besejlede dette brev. Under alle omstændigheder kan man næppe se helt bort fra, at i det mindste en fløj af rådet på dette tidspunkt har nærret alvorligere vilje til at bevare unionsforbindelsen med Norge end de kongelige anklager på oktober-rigsdagen 1536 lader formode.

V

BAG DEN YDRE omskiftelighed synes analysen af kildematerialet at røbe en vis sammenhæng og konsekvens i den danske Norges-politik fra 1523 til 1536. Medens de jyske råder under revolutionen 1523 ikke på noget tidspunkt synes at have draget unionsforbindelsen med Norge ind i deres overvejelser, tyder omstændighederne på, at det officielle initiativ, regeringen tog i august, skyldes kongens ønsker. De politiske rammer, som udformes på dette tidspunkt, svarer imidlertid tillige meget nøje til

⁴⁴ Tyge Krabbe t. Esge Bille 1533 27/4; Danske Samlinger for Historie, Topografi, Litteratur- og Personalhistorie 2. rk. II, 1872–73, s. 351 f.

⁴⁵ Tyge Krabbe t. Olaf Engelbrektssen 1533 28/4; Dipl. Norv. VIII nr. 713.

⁴⁶ Paludan-Müller, Fire Studier, s. 31 f.; Astrid Friis i Da. biogr. Leksikon² III, 1934, s. 28.

de retningslinier, Henrik Krummedige havde anlagt under sit norske statholderskab i kong Hans' regeringstid; regeringens henvendelse appellerede til de norske stænder ved tilsagn om retlig og økonomisk sikkerhed, hvorimod den savner enhver antydning af adelsreaktion efter dansk mønster; den opgav tillige i praksis kongens tidligere tilbøjelighed til at forlange anerkendelse af sit arvekrav på Norge.

Selvom den ydre anledning til formuleringen af en præcis norsk politik formentlig har været øjeblikkelig nervøsitet for Gustav Vasas angreb og faren for den fordrevne konges revancheplaner, vil det være nærliggende at tilskrive Henrik Krummedige væsentlig andel i tilrettelæggelsesarbejdet. Bindende bevis lader sig ikke føre, men påfaldende er det dog, at man netop i reaktionsåret griber tilbage til kong Hans' forsøg på at befæste stænderorganisationen i Norge og at udnytte den politisk til fordel for unionskongedømmet. I hvert fald fremgår det af begivenhederne i efteråret 1523, at Henrik Krummedige med behændighed har gennemført netop denne politiske linie, selvom han tilsyneladende har stået ret isoleret med sine synspunkter. Ved sit stærke engagement i bevarelsen af den dansk-norske union varetog han naturligvis primært unionskongedømmets tarv, men der kan næppe være tvivl om, at han dermed har forbundet interesser af rent personlig art.

Henrik Krummediges og Anne Ruds omfattende privatarkiv dokumenterer, at de ikke blot har opbygget et omfattende gods- og lenskompleks, således at norske, hallandske, skånske og sjællandske besiddelser kom til at forme et sammenhængende hele; opbygningen af dette godssystem foregik således, at det udover den geografiske sammenhæng også opnåede en økonomisk og erhvervsmæssig, funktionel helhed. Analysen af Henrik Krummediges godsdrift og økonomiske aktivitet godtgør, at han fuldt bevidst har koordineret alle disse ressourcer; produktionsmæssigt supplerede driften af hans godser hinanden, men herudover drev han systematisk eksport- og importhandel, og handelen var åbenbart ikke blot baseret på godsernes produktion. Den forudsatte tillige opkøb og salg af varer udover godsernes rammer. Under sin færd på Østlandet i efteråret 1523 synes han at have stilet mod reorganisation af dette økonomiske system, men også at have påbegyndt en centralisering, der vilde tillade ham at trække afkastningen af de norske godser til Danmark som kontant kapital; den samme linie genoptog han, såsnart han 1529 kunde vende tilbage efter sit eksil. Den økonomiske sammenhæng beroede altså netop på godssystemets struktur, og omvendt skabte den dansk-norske union betingelsen for Henrik Krum-

mediges aktivitet. Vi må formode, at hans politiske indsats for at bevare unionen i den skikkelse, den havde fået i kong Hans' regeringstid, i høj grad har beroet på, at han dermed samtidig varetog sit eget tarv.

I 1523 synes Henrik Krummediges økonomiske position imidlertid at have været et isoleret fænomen og hans politiske system helt uden harmoni med den aktuelle situation; ingen eller meget få andre danske rigsråder havde tilsvarende interesser, og den norske adelsreaktion og frigørelse det følgende år faldt ganske naturlig også fra et dansk rigsrådssynspunkt. Henrik Krummediges fjernelse var en nødvendig forudsætning for den norske rigsrådsrepublikks udfoldelsesmuligheder, men omvendt indeholdt den konflikt, aktionen gav anledning til, også et væsentligt incitament til, at den danske regering tog unionspolitikken op til revision. Konflikten synes nemlig at have lammet kongemagtens mulighed for at gøre sin autoritet gældende i Norge. Efterhånden som forholdene i Norge truede med at udarte til politisk kaos, da faren for Christiern II.s revancheforsøg tog konkret form, og da Vincens Lunges forbindelse med daljunkeren truede med at kompromittere forholdet til Gustav Vasa, voksede også nødvendigheden af politisk og administrativ reorganisation i Norge frem. Det må fremgå heraf, at det for kongens politik vil være nødvendigt at tillægge de udenrigspolitiske og administrative aspekter afgørende vægt; det har utvivlsomt været baggrunden for, at han 1527–28 overdrog de tre norske hovedlen til Claus Bille, Esge Bille og Mogens Gyldenstjerne.

I hvor stor udstrækning det danske rigsråd forud for 1527 har taget del i overvejelserne vedrørende forholdene i Norge er derimod uvist; da det endelig på herredagen i Odense tog sagen op, skete det under indtryk af de faretruende perspektiver, som udviklingen i Norge åbnede. Men først det norske råds ringe samarbejdsvilje, dets nidkære vågen over den nyvundne frihed, og måske også dets frygt for de aktuelle politiske og konfessionelle tendenser i Danmark, drev kongen og det danske råd i retning af videregående foranstaltninger overfor Norge. 1529 indskrænkede man sig til at fastslå unionens eksistens, og selv under opgøret med de frafaldne efter Christiern II.s vinterfelttog måtte man lade sig nøje med en summarisk og lidet klar stadfæstelse af Bergentraktaten. Samtidig havde Claus Bille og Truid Ulfstand under forhandlingerne i Norge i efteråret 1532 tilbudt det norske råd forhandlinger om de mest presserende anliggender, sandsynligvis de konfessionelle konflikter og muligvis forleningsspørgsmålene. Denne linie genoptog man efter kongens død 1533, da man foreslog det norske råd en frist til

at finde frem til en ordning af disse sager, før man foretog kongevalg i fællesskab, således som unionstraktaten foreskrev.

Men jævnsides med denne linie gjorde andre og mere drastiske tendenser sig gældende. Allerede de forpligtelser, Vincens Lunge måtte påtage sig, da han afviklede forleningen af Bergenhus 1527, peger frem mod direkte danske indgreb i Norge; men navnlig de forholdsregler, den danske regering forberedte i sommeren 1532 efter Christiern II.s vinterfelttog, indleder den sejge proces, som først fuldbyrdes med Norgesartiklen i Christian III.s håndfæstning 1536. Da det viste sig umuligt at nå frem til en forhandlingsløsning, som mere eller mindre respekterede Norges selvstændige stilling i unionen, tog man skridtet fuldt ud ved dets inkorporation i det danske rige. Man har sikkert med rette tildelt Claus Bille en hovedandel i gennemførelsen af denne politik og af Norgesartiklen, men formentlig har Esge Bille, Truid Ulfstand og andre delt hans synspunkter. For dem alle gælder det, at unionen har været ønskelig af politiske grunde; men denne baggrund er blot næppe tilstrækkelig til fuldtud at motivere deres engagement i unionspolitikken og Norges underkastelse.

I Esge Billes tilfælde er det økonomiske incitament oplagt; han forvaltede simpelthen arven efter Henrik Krummedige, og hans aktivitet havde samme indhold og udformning som dennes. Selvom en direkte dokumentation for Claus Billes og Truid Ulfstands vedkommende er vanskeligere, kan der næppe være tvivl om, at også de har haft økonomiske interesser af lignende art, eller at de bevidst har stilet mod at bygge en position op på grundlag af østdanske og norske lens- og godsbesiddelser, som svarede til Henrik Krummediges. I Claus Billes tilfælde må vi hertil føje, at han – formentlig bevidst – har krydset Gustav Vasas bestræbelser for at skabe en vestorienteret handelsforbindelse med Ny Lödöse som støttepunkt; deres sammenstød havde såvel politiske som fiskale og økonomiske aspekter. De økonomiske incitamenter i dansk Norgespolitik synes således stadig at have været til stede; et brud i kontinuiteten fra Henrik Krummedige til Claus Bille er der da kun tale om, forsåvidt som unionspolitikens midler omformes fra 1523 til 1537.

Henrik Krummedige tilhører endnu den senmiddelalderlige herremandstype, der kombinerede godsdrift og købmandsnæring, en type, som efter alt at dømme har været døende i reformationstidens Danmark. Efter det private kildemateriale, der står til disposition, omformes den danske herremandsøkonomi fra omkring 1520 såvidt, at godsejerhandelen opgives; vægten lægges i stedet på kommercielt drevet storlandbrug.

I lovgivningen fra Frederik I.s og Christian III.s tid formuleres denne strukturelle ændring derhen, at den danske herremand må gøre sig sit gods så nyttigt som han kan og ikke må befatte sig med købmandsvirksomhed udover sine egne ressourcer.¹ Disse få hovedtræk gælder som helhed den danske godsejer; de har åbenbart principiel gyldighed, men man kan dog notere sig en række undtagelsestilfælde. Billeklanens storhed gav den stadig mulighed for at udfolde købmands- og rederivirksomhed, og en mand som rentemester Joachim Beck fik i embeds medfør nærliggende chancer for aktivt handelsengagement.

Men den gruppe, der skiller sig ud fra hovedreglen, er fortrinsvis prominente herremænd, som alle udmærker sig ved at kombinere østdanske godsbesiddelser med forleneringer i de skånske landskaber eller Norge, og som paradoksalt nok også har nær tilknytning til rigsrådsoppositionen i Christian III.s regeringstid. Efter at det danske greb om Norge var blevet fæstnet, synes de østdanske provinsers og Norges specielle erhvervsbetingelser således fortsat at have givet en snævrere dansk højadelskreds økonomiske muligheder udover de normer, der kom til at gælde standen som helhed. I denne henseende brydes linien fra Henrik Krummedige altså ikke, såvel politiske og administrative som økonomiske komponenter samles i dette mønster.

¹ Jeg må her foreløbig indskrænke mig til at henvise til senere studier over den danske adels økonomi i 16. og 17. århundrede.

SUMMARY

Henrik Krummedige and the Danish-Norwegian Relations 1523-33

THE PRESENT paper originated in a study of the economic history of the Danish nobility in the 16th and 17th centuries. During the late Middle Ages potent Danish nobles seem to have been heavily and regularly engaged in 'entrepreneurial activities': import and export of goods far beyond their own means; from about 1520, however, the nobles abandoned such trade activities, and concentrated on large-scale production and the speculative sale of agricultural products (grain and oxen). This reorganization seems to have been the norm, from which deviated only a small group of landlords with possessions in the eastern provinces of Denmark and (partly) in Norway. Henrik Krummedige (d. 1530) clearly belongs to this 'medieval' type of noble entrepreneurs.

On the basis of the rich materials preserved in Henrik Krummedige's private archive it has become possible to study in detail the structure and economic organization of his estates and *lens* (county or estate prefectures) in Zealand, Scania, Halland and Norway. Everything points to the conclusion that Henrik Krummedige, his wife Anne Rud (d. 1535), and his son-in-law Esge Bille (d. 1552), purposefully and systematically co-ordinated the resources of their possessions into a functional unit; goods (timber, oxen, butter, salmon, etc.) were transported from Norway and Halland to Scania for processing and export, and, conversely, agricultural products were sent to Norway, at least at times. Agricultural products were normally exported on the family's own ships to the Hanseatic towns; other goods (iron, cloth, etc.) were imported, and, *inter alia*, exchanged with the peasants of Scania and Halland for steers. Such transactions did not necessarily involve ready money to any great extent, but the profits eventually derived from this complicated economic system seem predominantly to have been invested in cornering landed property.

On the other hand this system, which combined agricultural production and commercial activities based on possessions in eastern Denmark and Norway, also presupposed stable political conditions or, ultimately, the union of Denmark and Norway. Since 1450 Norway and Denmark had been united by the treaty-union of Bergen, prescribing a common king of the union, but internal independence. During the period under discussion Danish-Norwegian relations were stamped by the Norwegian state council's (*rigsråd*) sustained efforts to establish a 'Norway for the Norwegian aristocracy', primarily directed against the attempts of Danish nobles at obtaining *lens* in Norway, until in 1536 Norway became incorporated into Denmark. In a much discussed paper the late professor Halvdan Koht advocated the view that the actual motivation for incorporating Norway into Denmark was the desire of Danish nobles to secure for themselves unimpeded access to the profitable *lens* of Norway. Even if Koht did not sufficiently substantiate his case, he was undoubtedly right in maintaining this thesis, but, on the other hand, he was liable also to underrate the importance of other aspects, particularly the influence of Danish foreign affairs.

In fact the political position of the Danish unional monarchy and Henrik Krummedige's vested interests in Norway prove to have been closely inter-

related since the closing decades of the fifteenth century. As a governor of southern Norway Henrik Krummedige supported the Norwegian peasantry against the 'nationalist' aristocracy during the social unrest of the 1490s, until 1502 when he was removed following the murder of the leader of the Norwegian aristocracy. The evidence available seems to support the assumption that Henrik Krummedige combined personal, economic interests and the interests of the Danish monarchy in maintaining the union; anyway Henrik Krummedige proved to be the most serious antagonist of the oligarchic claims of the Norwegian aristocracy.

Upon the expulsion of King Christiern II in 1523 the Danish state council elected his uncle Frederik (I) King of Denmark, thus disregarding the provisions of the treaty of Bergen for the joint election of the king of the union. While the new king claimed recognition in Norway as *heres Norvegiae*, nothing seems to indicate that the revolting Danish aristocracy shared any interest in Norwegian affairs. Only in July-August, 1523 did the political situation – particularly the imminence of an attack by the exiled king – force the government to revise its unional policy towards Norway. The state council requested the Norwegians to *elect* Frederik I King of Norway and, most significantly, addressed its application not to the Norwegian state council, but to the orders (*staender*); moreover, it did not promise any reactionary measures corresponding to those which had been accomplished in Denmark, but held out prospects of public security and tax-relief to the commoners. By these measures the government returned to the political programme of Henrik Krummedige; he and Vincens Lunge, also a member of the Danish state council, were sent to Norway to re-establish the union.

In southern Norway Henrik Krummedige strictly applied the directions thus defined, but at the same time he seems to have undertaken a reorganization of the revenues derived from his Norwegian estates and *lens*. He did not abandon the commercial activities described above, but made arrangements for drawing the profits to Denmark in cash. – On the other hand Vincens Lunge, closely connected with the Norwegian oligarchy, evidently made himself the spokesman of the views shared by this group. By the support of and in collaboration with the newly elected archbishop of Trondheim, Olaf Engelbrektsson, the Norwegian state council worked out and obtained royal assent to a new constitution which implemented the national programme, and at the same time the council took advantage of the interregnum to banish Henrik Krummedige, and to confiscate his property and *lens* in Norway (1524).

King Frederik declined to accept the banishment from Norway of Henrik Krummedige; but in actual practice this conflict prevented the king from asserting effectively his authority in Norway until, during the following years, political conditions here degenerated into chaos, particularly due to the personal antagonism of Vincens Lunge and the archbishop, and to the fact that the former lent support to a Swedish usurper thus upsetting the precarious relations of the Danish-Norwegian crown to Gustav Vasa's Sweden. In order to bring his authority to bear the king appointed Danish nobles county prefects in Norway 1527–28, and from the same time the Danish government launched preparations for a renewal of the Danish-Norwegian union.

Particularly the invasion by the exiled king in Viken in 1531–32 and Norway's desertion forced the Danish government to apply stricter measures against Norway. But the negotiations during the years from 1527 to 1533 proved to be productive of no more than protracted Norwegian sabotage against the Danish assault on Norwegian independence. The Danish government no longer attempted to exploit the social tensions in Norway against the oligarchy as Henrik Krummedige had done. But political circumstances – the danger of king Christiern's plans for *revanche*, the necessity of maintaining friendly relations with Sweden, and finally Norway's fresh apostasy during the Danish civil war of 1533–36 – forced the Danish government to the incorporation of Norway in 1536.

This does not imply that only political considerations motivated the incorporation of Norway. When in 1529 Henrik Krummedige was able to return to Norway, he immediately reorganized his vested interests here, and upon his death in 1530 Anne Rud and Esge Bille simply continued the exploitation of their Norwegian estates and *lens*. Much seems to suggest that even the new county prefects appointed in 1527–28 (Mogens Gyldenstjerne, Claus Bille, and Truid Ulfstand) possessed or acquired similar positions. The evidence available thus points to the conclusion that – beyond the political necessities – the economic interests of Danish nobles contributed to the incorporation of Norway in 1536. But on the other hand it seems to have been but a narrow circle of wealthy Danish nobles who maintained economic organization on the basis of possessions in Denmark and Norway after the model of Henrik Krummedige.

Orla Lehmann og »den lehmannske subskription«

AF

STIG RODE

NOGLE LINJER i Orla Lehmanns »Efterladte Skrifter«¹ har givet anledning til misforståelse. De findes i tredje del, der som bekendt er en afdeling af, hvad Lehmann selv i sine sidste leveår havde forberedt til udgivelse under titlen »Bidrag til Danmarks indre Historie i den sidste Menneskealder, et Udvalg af Taler, Afhandlinger og Breve (ledsagede af orienterende Indledninger) af Orla Lehmann«.² Af Lehmanns forord fremgår, at det skulle træde i stedet for politiske erindringer, og at de »korte, oplysende Indledninger« skulle tjene til at »lette Forstaaelsen af det Enkelte og at fastholde Traaden i det Hele«.³ Fra 1841 og 1842 var medtaget »Tale paa Falster« og »Mit Forsvar for Højesteret«, begge forsynet med korte indledninger og efterskrifter. Førstnævnte er en i direkte tale omsat gengivelse af det referat, Lehmann selv efter anmodning havde leveret Lolland-Falsters Stiftstidende og som dannede grundlag for »generalfiskalaktionen«. Sidstnævnte er en revideret udgave af indledning og slutning samt to væsentlige afsnit af forsvarstalen, bygget på den version, Lehmann sendte i trykken fra fængslet med forord, dateret »Kjøbenhavns civile Arrest d. 30. Januar

¹ 1. og 2. del: »Erindringer«, udgivet af Hother Hage, 1872 og 1873; 3. og 4. del: »Afhandlinger og Taler«, udgivet af Carl Ploug, 1873 og 1874. De pågældende linjer findes i 3. del s. 128f.

² Hertil hører også en del af, hvad Hage medtog under »Erindringer«, således ialfald 2. del, afsnit II, III, IV og X. Til gengæld har Ploug i et tillæg til 4. del medtaget nogle taler, som Lehmann ikke selv havde forberedt til udgivelse. Området for denne sidste del, der skulle omfatte tiden efter 1849, er derved blevet fraveget, jfr. Plougs forord i 4. del. Lehmanns eget forord er trykt til sidst.

³ Det var Lehmanns ønske, at udgivelsen »om end gennem lutter enkelte Momenter, dog maatte give en sammenhængende Forestilling om vor indre Udvikling i de Retninger, hvori jeg har været med i denne«. Indledningerne til de af Ploug medtagne taler er skrevet af Ploug.

1842«. I efterskriften til »Tale paa Falster« findes – foruden en omtale af anklagen, forhørene og bødedommen i første instans, der danner en naturlig optakt til det følgende afsnit – en hentydning til den interesse, sagen vakte for den konstitutionelle sag, og den sympati, den skabte Lehmann – »en Yndest, som ganske vist stundom yttrede sig paa en affekteret og smagløs Maade, men dog ogsaa er rig paa smukke, ofte rørende Træk«. ⁴ I fortsættelse heraf hedder det: »Som mere fremtrædende Beviser skal jeg nævne, at Kjøbenhavns Borgerrepræsentanter efter Sagens Anlæg valgte mig til Viceformand og næsten enstemmig modsatte sig min Suspension, som ved Hjælp af en Majoritet af Magistraten derefter paabødes af Kancelliet, og at endel ansete Mænd sammenskød omtrent 5000 Rdl. for at holde mig skadesløs for Sagens Omkostninger. At jeg kun modtog Summen som et Fond til Fremme af offentlige Formaal, foranledigede Borgerne og Bønderne paa Falster til at forandre deres Bidrag til en Gulddaase med Diamanter, og Kancelliet til at hjem søge mig med en ny Anklage, for hvilken jeg naturligvis blev frifunden«.

Det siger sig selv, at denne indtil det uforståelige sammentrængte fremstilling ikke er ment som en redegørelse for de pågældende forhold, eller som »erindringer« om disse. Lehmann har med rette ikke anset dem for væsentlige for det billede, han med sin udgivelse ønskede at give af »vor indre Udvikling« – selvom de var af stor betydning for ham personlig og ingenlunde uden interesse for historien – men på den anden side ment, at de ikke helt burde forbigås. Han har da søgt at tegne dem i nogle få streger – men ikke med ubetinget held! Kun den første sætning om Borgerrepræsentationen er god (ordet »derefter« fremhæver den ikke uvæsentlige omstændighed, at Kancelliets angreb på Lehmanns mandat som borgerrepræsentant kom som svar på hans valg til viceformand). Til gengæld er den næste sætning om de 5000 Rdl. meget dårlig. Hvem ville tro, at der her var tale om en landsomfattende indsamling med tusinde mere eller mindre anonyme bidragydere? Og det sidste punktum, med det åbenbart senere tilføjede indskud om gaven fra Falster, er nærmest blevet en gåde.

Ikke uden grund er dette indskud blevet forstået således, at de på Falster tegnede bidrag blev indbetalt til Lehmann som en del af de

⁴ Smagløs var ialfald anvendelsen af Lehmanns navn på spiritus, jfr. faderens brev af 11 februar 1842: »ja sogar neulich: Orla Lehmanns Fuselfri national Punsch Extract«! Brevet er gengivet som nr. 404 i »Danske Politiske Breve« ved Povl Bagge og Povl Engelstoft, II, 1948. Værket, hvis første bind udkom 1945, vil herefter blive citeret som DPB blot med angivelse af nummer.

5000 Rdl. og derefter »forandret«! Mærkeligere er det, at man har kunnet tro, at de udgjorde en *stor* del – og at Lehmanns angivelse af sammenskudets formål var udtømmende. Måske har man ikke gjort sig klart, hvor mange penge 5000 Rdl. i virkeligheden var efter datidens forhold – og hvor lidt sagens omkostninger i forhold dertil kunne andrage. Som illustration kan henvises til den nedenfor omtalte fastsættelse af de nye københavnske rådmænds årsgage til 1200 Rdl.⁵ Et beløb af denne størrelsesorden ville rigeligt have kunnet dække alle tænkelige udgifter i forbindelse med generalfiskalaktionen, inklusive en eventuel multk.⁶

Med Lehmanns fremstilling kan iøvrigt jævnføres den noget udførligere, der fremkom omtrent samtidig i C. F. E. Reinhardts biografi:⁷

»Den 26de Marts valgte Kjøbenhavns Borgerrepræsentanter ham til deres Næstformand – Formanden var L. N. Hvidt – og omtrent samtidig udstedtes der af en Del ansete Mænd Indbydelse til Indsamling af et Beløb, der skulde erstatte ham de Udgifter og det Næringstab, Retssagen forvoldte ham. I sin offentlige Taksigelse bestemte Lehmann imidlertid den indkomne Sum, 4–5000 Rdr., til Understøttelse »for den haardt betrængte Presse« og paadrog sig herved en ny offentlig Tiltale, for hvilken Hof- og Stadsretten dog den 15de Marts 1842 frifandt ham,

⁵ Om højesteretsadvokaters indtægtsforhold kan f.eks. henvises til Palle Rosenkrantz: Prokuratorerne i det 19. Aarhundrede, 1928, s. 97ff. Advokaterne betalte bidrag til den almindelige enkekasse efter en embedsindtægt af 1500 Rdl. årlig, hvilket oprindelig svarede til de højstlønnede højesteretsassessorers lønninger, senere til mindstelønnen, jfr. Tage Holmboe i »Højesteret 1661–1961«, II s. 234, jfr. I s. 319. Højesterets justitiarius fik 3000 Rdl., hvilket først i slutningen af 1847 forhøjedes til 4000, da assessorlønningerne forhøjedes til 2400–3000 Rdl. Junigrundlovens valgbarhedscensus til landstinget var som bekendt 1200 Rdl.

⁶ Ifølge det nedenfor nævnte regnskab anvendte Lehmann 537 Rdl. til dækning af sagsomkostninger, heraf et anslået beløb af 200 Rdl. til gentagne rejser til Falster i forbindelse med forhørene, og 150 til hans valgte forsvarer i første instans. Generalfiskalen fik ved dommene i de to instanser tilkendt henholdsvis 50 og 100 Rdl. Selvom Lehmann havde genengageret sin forsvarer for højesteret, og selvom bødedommen var blevet stadfæstet, var de samlede positive udgifter ikke kommet op på 1200 Rdl.

⁷ Orla Lehmann og hans Samtid, 1871, s. 76. Reinhardt, der i det væsentlige bygger på »hovedet en Menneskealders Journallitteratur«, og mener, at »overhovedet intet trykt Bidrag til Belysning af Lehmanns Liv« er undgået hans opmærksomhed, oplyser, at han fik »ikke faa mundtlige og haandskrevne Meddelelser fra Lehmanns Slægtninge og Venner«, og at Hage havde stillet »enkelte af mig udpegne Afsnit af den Afdødes efterladte Manuskripter til min Afbenyttelse«. At »Tale paa Falster« og »Mit Forsvar for Højesteret« ikke var heriblandt tør måske sluttes deraf, at Reinhardt ikke citerer forsvarstalen efter den reviderede udgave i Efterladte Skrifter, men efter den oprindelige, fra fængslet udsendte version (dog med ombytning af »Størstedelen af de fremmede Udtryk med tilsvarende danske«; end ikke udtryk som Autoriteter, appellere og Defensorat har fået lov til at blive stående!).

uden at Regeringen fandt sig opfordret til at indbringe Sagen for Højesteret. Hans Valgkreds tilstillede ham en Adresse med Bevidnelsen om de Mænds udelte Tilslutning og Samstemning, der havde kaldt ham til Sæde i Folkerepræsentationen. Fra Deltagerne i den Forsamling i Nykjøbing, for hvilken han havde holdt sit følgerige Foredrag, modtog han en Gulddaase med Indskrift »Til Orla Lehmann fra Borgere og Bønder paa Falster« og smykket med et emaillet Landskab omgivet af 6 kostbare Diamanter – en Gave, der turde have været Lehmann det kjæreste af de mangfoldige Vidnesbyrd om Deltagelse og Erkjendtlighed han i hin Tid modtog. I hans Taksigelses-Skrivelse hed det: »En Daase af pureste Guld med funklende Diamanter – det er den Gave, som store Herrer pleje at give deres tro Tjenere. De have derved villet sige mig, at Folket skal være min Herre, og at jeg skal være tro i dets Tjeneste. Jeg har forstaaet det og skal erindre det«.

Reinhardt har åbenbart ikke kendt den af Lehmann antydede forbindelse mellem indsamlingen og gaven fra Falster, hvorm han heller ikke kunne finde noget i den avislitteratur, han byggede på.⁸ Den tilsyneladende uoverensstemmelse i angivelsen af den indsamlede sums størrelse forklares ved, at det beløb, ca. 4500 Rdl., som indbyderne sendte Lehmann den 1 november 1841, senere forøgedes til ca. 5000 Rdl. ved bidrag, indbetalt direkte til ham. Det kan være undgået Reinhardts opmærksomhed, da oplysning herom først fremkom offentlig – i en erklæring, underskrevet af fire af de fem indbydere, Broberg, Drewsen, Lunde og Ploug – så sent som et år efter den første offentliggørelse i »Fædrelandet« den 10 november 1841. Hvis Reinhardt ikke har kendt denne erklæring kan det også være forklaringen på, at han ikke navngiver de »ansete mænd«, der – måske på grund af det nedenfor nævnte redaktørskifte – fremtrådte anonymt i den første offentliggørelse.^{8a}

Dog kunne naturligvis heller ikke Reinhardts fremstilling være udtømmende. Han nævner slet ikke fondet, som Lehmann kaldte »det lille Fond ad usus publicos« efter Frederik V.s store fond af samme navn, og heller ikke, at Lehmann havde hentet udtrykket »den haardt betrængte Presse« fra subscriptionsindbydelsen, som han knyttede sin disposition til ved at udtrykke håbet om, at det bedst ville svare til giver-

⁸ Hvis Lehmann ikke selv havde fremdraget den i Efterladte Skrifter, var den overhovedet ikke kommet frem – medmindre en skarpsindig forsker havde undret sig over den nedenfor omtalte ikke-indkasserede bidragsliste fra Falster i Lehmanns arkiv og gættet sig til sammenhængen.

^{8a} Navnene var dog bragt af »Kjøbenhavnsposten« allerede 10 maj 1841.

nes hensigt, når han bestemte den modtagne sum til grundlæggelse af et fond »til Fremme af de Interesser, hvori de oprindelige Givere have fundet sig forenede, og navnlig til Understøttelse af vor, som De med Rette kalder den, »haardt betrængte Presse«. Han udbad sig tilladelse til at henvende sig til indbyderne, »saa ofte der maatte blive Tale om Anvendelse af den allerede disponible Sum«, og udtrykte ønsket om at give fondet »større Udstrækning og fastere Organisation« ved henvendelse til »andre Mænd«, et forhold, der spillede en rolle for den nye anklage.⁹

Dette kunne læses i dommen, der af Lehmanns tak citerede »den sidste Deel, som alene kan være tilsigtet i Actionsordren«, men iøvrigt indskrænkede sig til refererende at sige, at den af politiske venner sammenskudte sum var blevet sendt Lehmann »som Erstatning for de Tab og Udgifter, en mod Tiltalte anlagt Retssag havde paaført ham«. Nærmere om, hvad der stod i subscriptionsindbydelsen og komiteens gavebrev, såvelsom i Lehmanns tak, må søges i »Fædrelandet«, hvis meddelelse vil blive gengivet nedenfor efter en belysning af baggrunden. Såvel dommens som Reinhardtts referater er præget af en modsætning mellem indbydelsen og brevet, der også forklarer Lehmanns svar. Medens subscriptionsindbydelsen opfordrede til tilvejebringelse af »en Sum, der ikke blot nogenlunde kunde holde ham skadesløs for de Tab og Udgifter, den mod ham anlagte Retssag allerede har paaført, og i hvad end dens Udfald maatte blive, nødvendigen endnu maa paaføre ham, men som tillige for ham kunde blive et yderligere Middel til at lette og udvide hans Virksomhed«, bad komiteen ham i brevet modtage det indkomne »som ringe Erstatning for de Offere, Deres hæderlige Virken har paaført Dem«. Her tales altså *kun* om erstatning, og med ord, der omfatter både udgifter og indtægtstab – ja i virkeligheden går videre, end til følgerne af retssagen – medens det ret ubestemte udtryk

⁹ Aktionsordren af 13 november 1841 gik ud på, at Lehmann havde »udvist en til at afkræfte de til Værn mod Pressens Misbrug givne Straffelove sigtende Virksomhed, og opfordret andre til i saadant Øiemed at forene Deres Bestræbelser med hans«. Man forsøgte ved forhør at skaffe grundlag for anklagen, idet man sigtede Lehmann for at ville bidrage til betaling af mulfter i trykkefrihedssager, jfr. ndfr. ved note 25 om Puggaards bestræbelser. På spørgsmål bl. a. om, hvorledes Lehmann havde tænkt sig at indlede forbindelse med andre mænd, gjorde selve anklagen det let at svare, at han »saaledes som Sagen nu staar, har opsat ethvert Skridt i berørte Anledning«. Den eneste konkrete plan, Lehmann gav oplysning om, var at fremme udgivelsen af en af skolelærer Rasmus Sørensen, Vensløv, udarbejdet »Læsebog af almenyttige Kundskabers Indhold«. Dommen findes i Juridisk Ugeskrift, 3. Aarg. s. 723–26, jfr. iøvrigt den nedenfor ved note 27 citerede afhandling.

»tab og udgifter« i indbydelsen ikke behøver, og i sætningen »nødvendigen endnu maa paaføre ham« ikke *kan* række udover omkostninger og mulkt.

Som det ses har dommen gengivet gavebrevet med ord, hentet fra subskriptionsindbydelsen, mens Reinhardt nærmest går den modsatte vej og tilmed forgrover udtrykket »ofre« ved indførelsen af ordet »næringstab«, der slet ikke forekommer. Der er næppe nogen tvivl om, at Lehmann ville have foretrukket, at det var blevet stående ved dommens referat. I indledningen til sin tak fremhæver han, at han fra første færd havde sagt til medlemmer af komiteen (Lunde og Ploug?), »at de paa saadan Maade tilveiebragte Penge for mig vilde have for stort Værd, til at jeg kunde ønske at anvende dem til mine personlige Fornødenheder«, hvorved han formentlig sigtede til, at også det andet led i subskriptionsindbydelsens dobbelt-formål, der omhandlede støtte til hans politiske virksomhed som den udfoldede sig i pressen, overlod ham fuld rådighed over det, der kom ind.

Hvorvidt retssagen påførte Lehmann »næringstab«, der kan tænkes taget i betragtning ved indbydelsens udstedelse, og hvad forklaringen kan være på den nævnte forskel mellem indbydelse og gavebrev, såvelsom på, at Lehmann fandt det påkrævet *offentligt* at disponere i overensstemmelse med de »oprindelige« givers hensigter, vil fremgå af det følgende. Indledningsvis skal blot fremhæves et enkelt forhold, som Reinhardt ikke omtaler. Omtrent samtidig med valget til viceformand overtog Lehmann den ansvarlige redaktion af »Fædrelandet«. Subskriptionsindbydelsen blev udstedt 1¹/₂ måned senere, den 8 maj 1841. Fire dage derefter blev Lehmann afløst af Ploug.

Opgivelsen af redaktørstillingen var formentlig et »næringstab« for Lehmann, men det var ikke en følge af retssagen, selvom forfølgelserne mod ham som borgerrepræsentant var medvirkende. Derimod kan det ses som et offer for hans »hæderlige virken«. Det var dog for intet at regne mod de ofre, hans politiske virken længe før retssagen havde påført ham. Han havde set sin drøm om at blive højesteretsadvokat svinde. Den allerførste sætning i hans forsvarstale for Højesteret lød således: »Fra min tidlige Barndom har det stedse været min Tanke, engang at blive Advocat«. Og i en følgende sætning (der ikke er medtaget i den forkortede og reviderede udgave i Efterladte Skrifter) hed det: ». . . Generalfiscalen har for faa Øieblikke siden berettet Deres Majestæt, med hvor trofast Udholdenhed, men tillige, med hvor ringe Held jeg igjennem en Række af Aar har forfulgt mit Maal«. Hvad general-

fiskalen sagde – under sin gennemgang af tiltaltes »generalia« – ved vi ikke, men om Lehmanns genvordigheder kan man læse i Hjorth-Nielsens bog om danske prokuratorer.¹⁰

Lige siden Lehmann i maj 1834, i forbindelse med moderens sygdom og død, var kommet hjem fra den studierejse til Berlin, som en farbror havde skænket ham efter veloverstået juridisk eksamen, havde han, samtidig med at han arbejdede som volontør og ulønnet fuldmægtig på forskellige sagførerkontorer – og skrev sine politiske artikler i »Fædrelandet« og »Kjøbenhavnsposten« – gjort forsøg på at opnå den bevilling som prøveprokurator, der var det normale (om end ikke nødvendige) første skridt på vejen. Han kunne, da han søgte anden gang i 1836, henvise til, at bevillingen »stedse og det ganske nyligen er meddelt ganske unge Kandidater«, og at han jo kun ønskede, uden udgift for staten, at få lejlighed til at prøve sine kræfter, »til at søge med mit Arbejde at erhverve mig mit Udkomme«. Tredje gang, i marts 1838, blev andre (men måske ældre) ansøgere foretrukket, skønt Hof- og Stadsretten udtalte, at den efter sit kendskab til samtlige fem ansøgers forretningsførelse måtte anse Lehmann for at være den, »der havde givet de mest iøjnefaldende Prøver paa udmærket Talent, Kundskab og Dygtighed«.

Hvorledes hans borgerlige stilling herefter var i 1839 kort før tronskiftet, har han selv givet et levende billede af i to breve til sin 3 år yngre broder, den 26 årige søløjtnant Julius Lehmann, sammen med hvem han efter moderens død og faderens fornyede giftermål året efter havde forladt den hjemlige arne,¹¹ men som nu opholdt sig i Vestindien, hvor han på et togt var blevet efterladt med brystsyge. Brevene er skrevet på tysk,¹² men nogle prøver hidsættes i oversættelse:

8 maj 1839: ». . . Du knurrer over, at jeg endnu ikke har tilskrevet dig, at jeg er blevet prokurator. Skal jeg i hvert brev meddele dig, at det er jeg ikke, så har jeg endnu i lang tid stof nok til mine breve . . . thi det kan endnu vare længe. Det eneste, som ærgrer mig er, at karlene ikke har mod til at overspringe mig, men lader alle opstående vacancer ubesat, hvorved ikke blot mine efterfølgere må undgælde også for mine synder, men jeg også skammelig holdes tilbage fra muligvis at vælge

¹⁰ H. Hjorth-Nielsen: Danske Prokuratorer 1660–1869, Kbh. 1935, s. 205f.

¹¹ Orla og Julius Lehmann boede i 1836 og 37 sammen i Nygade og Vimmelskaftet. I 1838 finder man (i »Kjøbenhavns Veiviser«) Orla Lehmann alene i Kronprindsensgade, fra 1839 i Lille Købmagergade.

¹² DPB nr. 228 og 231. Tysk var formentlig af hensyn til faderen hjemmets sprog, jfr. iøvrigt den samtidige korrespondance med Hiort Lorenzen, brev nr. 219.

et andet erhverv, f. eks. som journalist. . . . Af det her sagte må du forøvrigt ikke slutte, at jeg er blevet melankoliker . . . jeg er rask, har om trent, hvad jeg behøver for min komfort, nyder den største tillid og velvilje blandt mine medborgere . . . og har en ærefuld, måske endog betydningsfuld fremtid foran mig. Det er mere end om jeg som min ven Kraft var blevet prøveprokurator få dage efter indgivelsen af sin ansøgning, og 8 dage derefter kurator i . . . boer på tilsammen 2 millioner daler«. (Resten af brevet handler bl. a. om Giødwads censurdom og sygdom – der kom 1200 Rdl. ind til dækning af hans mulkt, således at der endog blev penge til et rejsestipendium – og om at Lehmann selv ville »gå i kloster« på landet i den kommende sommer, men hellere ville følge David til London og Paris, hvis han blot havde 600 daler). – 26 september (om »Kjøbenhavnsposten« efter Giødwads afgang): ». . . Da vi forgæves havde søgt en redaktør mente mine venner, at jeg måtte overtage redaktionen; herimod indvendte jeg, at jeg ikke uden nødvendighed letsindigt burde bortkaste den gennem 6 års ulønnet arbejde erhvervede anciennitet som prokuratoraspirant, og at jeg, hvis jeg skulle redigere et blad, ville give det en helt anden indretning, end »Kjøbenhavnsposten« har . . . enden på det hele er blevet, at David, Christensen, Giødwad, Wessely og jeg fra 1ste april n.å. udgiver »Fædrelandet« som dagblad. Et halvt år skal jeg redigere det i Christensens navn, derefter Giødwad, som igår er afrejst til Italien for de af hans medborgere sammenskudte penge . . . Jeg håber, der skal komme noget ordentlig ud deraf, som vil give mig ære og fortjeneste og for mit hele liv en ejendom«. – 25 oktober (om at bladet skal udkomme allerede fra 1 januar, om det af Lehmann skrevne program, om den strålende kontrakt med Bianco Luno etc.): ». . . Et andet project er dette hvis de nu ikke snart gør mig til prokurator, gør jeg mig selv dertil, idet jeg går i kompagni med Christensen og derefter meddeler de herrer det ærbødigt. Jeg er overbevist om, at dette endog er den sikreste vej til en god praksis – kun ikke til Højesteret, hvor jeg dog egentlig hører hjemme . . . «.

Imidlertid viste der sig ved årsskiftet en ny mulighed for Lehmann til »med sit arbejde at erhverve sig sit udkomme«. 1 januar 1840 underskrev Chr. VIII som en af sine første regeringshandling – få dage efter at han havde modtaget den af Lehmann ledede studenterdeputation med bl. a. Ploug, Hother Hage og Monrad som deltagere – anordningen om Københavns nye kommunalforfatning, der indførte »folkevalgte« borgerrepræsentanter og rådmænd.

Overgangen skulle ske gradvis, og foreløbig skulle der kun vælges 13

repræsentanter, ligesom der foreløbig kun var eet rådmansembede til disposition for borgerrepræsentationen. Ved de første valg i april blev Lehmann, kort før sin 30 års fødselsdag, valgt ind sammen med bl.a. Christensen, David, Hvidt, Lunde og Ussing, og på det konstituerende møde blev H. P. Hansen, der i forvejen var medlem af bystyret, valgt til formand. Der blev nedsat et fællesudvalg af repræsentanter og magistrat til at overveje bl.a. rådmændenes gagering, og dette udvalg indstillede, at begyndelsesgagen sættes til 1200 Rdl. udfra den dobbelte betragtning, at rådmændene ikke med deres »egentlige kald« ville kunne forene nogen anden embedsstilling eller borgerlig næringsvej »af nogen betydenhed«, og at kommunen ikke uden en rimelig aflønning ville kunne gøre sig håb om at erholde »duelige og brugbare mænd« til rådmandsposterne.¹³

Efter at det samlede bystyre havde tiltrådt indstillingen, udkom i oktober den kgl. resolution om gageringen, og herefter fandt det første valg af rådmænd sted den 7 januar 1841. Lehmann havde i november skrevet til broderen, der nu ventedes hjem, at han, hvis alt gik efter ønske, ville finde ham som både stænderdeputeret og »borgerlig rådmænd«. Stænderdeputeret blev han i december, men rådmandsvalget var usikkert, »thi hvis H. P. Hansen melder sig . . . bliver han enstemmig valgt«. Således gik det, men Lehmanns chance kom en måned senere ved rådmand Münters død 13 februar. I mellemtiden havde han imidlertid holdt sin tale på Falster, hvortil han som nyvalgt deputeret havde ledsaget sin aldrende kollega Drewsen, og allerede 18 februar faldt Kancelliets aktionsordre. Formentlig var man herefter klar over, at Lehmann ikke ville kunne forvente kgl. approbation i rådmandsembedet, således som det krævedes efter anordningen. Den 20 februar, efter at nyheden om tiltalen havde kunnet læses i »Dagen«, skrev Lunde til Lehmann: »Som Continuation af vor Samtale i Formiddags kan jeg ikke undlade at bede Dem om, at De idetmindste opsætter at udtale Dem med Hensyn til at De ved forhaabentlig at blive valgt til Raadmand vil derefter frasige Dem Valget. – Jeg troer nemlig ikke at denne Betingelse bør ei heller behøver at knyttes til Valget, men i hvert Fald troer jeg ikke at feile i at De gjør vel i ikke for det Første at erklære Dem herom . . .«. Hermed kan sammenholdes biskop Fogtmanns brev af 9 marts til lektor Hjorth: »Det værste ved Tiltalen mod Orla Lehmann er, at denne Tiltale faaer Udseende af en Chicane, som gaær ud

¹³ Fl. Dahl: Københavns Bystyre I, 1943, s. 204; jfr. Villads Christensen: København 1840–1857, s. 208.

paa at udelukke ham fra Stænderforsamlingen og fra Raadmands-embedet, hvilket her skal have været paatænkt«. ¹⁴

I stedet blev Lehmann 26 marts 1841, efter nyvalgene til Borgerrepræsentationen (hvorved bl.a. Monrad kom ind), valgt til viceformand. Hvidt valgtes til formand med 32 stemmer af 34, mens Lehmann ved den endelige afstemning om viceformandsposten kun fik 18 stemmer. Monrad oplyser i et brev til Hiort Lorenzen af 3 april, at hverken Hvidt, Ussing eller David stemte på Lehmann. ¹⁵ Måske frygtede man, at valget, som det blev tilfældet, kunne udæske Kancelliet til at søge Lehmann suspenderet som borgerrepræsentant. Meddelelsen til magistraten om valget – der mod sædvane blev underskrevet af samtlige repræsentanter – og magistratens videremeddelelse til Kancelliet, gav straks 30 marts dette anledning til at henlede magistratens opmærksomhed på tiltalen, og dermed til at rejse suspensionsspørgsmålet. David blev derefter 22 april valgt til rådmand. I magistraten stemte han, sammen med H. P. Hansen og borgmester Mundt, mod Lehmanns suspension. Det afgørende fællesmøde fandt sted 30 juni, hvor repræsentantskabet med 26 stemmer mod 2 fastholdt sin protest, mens magistraten med 7 stemmer mod 3 påny trådte i skranken for suspensionen, hvorefter Kancelliet i henhold til anordningen kunne afgøre sagen, som det ville. ¹⁶

Imidlertid havde Lehmann 28 marts, to dage efter valget til viceformand, overtaget stillingen som »Fædrelandet«s ansvarlige redaktør. Anledningen var, at Balthazar Christensen dagen i forvejen var blevet idømt censur i 3 år. Man kunne tro, at Lehmanns tiltræden kun var tænkt som midlertidig, men hans tiltrædelsesartikel tyder ikke herpå. Han havde jo også nu måttet opgive håbet, ikke blot om at blive rådmand, men vel tillige om at blive advokat. Grunden til, at stillingen kun blev kortvarig, var en uventet forværring af oppositionspressens vilkår i den følgende tid.

Et faresignal var ganske vist blevet hejst i februar, da anklagemyndigheden havde krævet kriminelt forhør over Christensen i en anden af de mod ham løbende trykkefrihedssager. Men kriminalkammeret havde afvist kravet, og selvom dets kendelse var blevet appelleret ventede man ikke, at den ville blive omstødt. Krisen begyndte 7 april, da Højesteret ikke blot idømte Christensen yderligere censur i 2 år i en tredje sag,

¹⁴ DPB, nr. 355 og 360, jfr. Drewsens brev til Lehmann af 20 februar, nr. 356.

¹⁵ DPB nr. 366a. Oplysningen om stemmetallene i Borgerrepræsentationen er hentet fra dens forhandlingsprotokol I 1838–42, der beror på rådhuset.

¹⁶ Fl. Dahl, anf. værk, s. 192–93.

hvor han var blevet frifundet i første instans, men samtidig hjemviste en sag mod redaktøren af »Kjøbenhavnsposten«, Grüne, til fornyet påkendelse ved Hof- og Stadsretten, »efter at Tiltalte under et Forhør personlig er examineret angaaende hvert enkelt af de Puncter, for hvilke han under Actionen er sigtet«.

Hother Ploug beretter i sin bog om Carl Ploug, at denne kendelse gav anledning til et hastemøde mellem bladets udgivere på Gaabense Færgetro. »Lehmann opholdt sig i det Øjeblik paa Falster for at samle Vidnesbyrd, og da en Sammenkomst mellem samtlige Udgivere nu var bleven ganske nødvendig, rejste Balth. Christensen, Giødvad og Monrad den 8de April (Skærtorsdag) over Hals og Hovede med Extrapost til Gaabense . . . mens Lehmann blev hentet fra Nykjøbing. I Gaabense Færgegaard foregik Udgivermødet, og dér blev bl. a. først det Spørgsmaal rejst, om man kunde fortsætte Bladet, eller om man hellere skulde lade det gaa ind. Dette sidste vilde man kun i den alleryderste Nød, men hvor finde den, der vilde træde til i et saadant Øjeblik? Lehmann fremsatte da den Tanke at sikkre sig Carl Ploug . . . Foreløbig vedtoges dog intet andet, end at Ploug skulde anmodes om at træde ind i Rækken af Mænd, som eventuelt, naar det krævedes af dem, vilde sætte sit Navn paa Bladet som Redaktør, og denne Anmodning rettede saa Lehmann til ham efter sin Hjemkomst til Hovedstaden paa den Maade, at han en smuk Foraarsaften fik trukket ham ned paa Bøytlers Østerskælder, hvor de afgjorde Sagen med hinanden ved et Glas Vin«. ¹⁷

I den af »Redactionen« underskrevne meddelelse i »Fædrelandet« den 10 april om den »høist mærkelige Kjendelse« hedder det, at da spørgsmålet om lovligheden af at undergive trykkefrihedssager »reent criminel Behandling« og afæske tiltalte forklaring ved »inquisitorisk Forhør«, ikke havde været procederet i Grünes sag, havde redaktionen »anseet det for Pligt at oppebie det definitive Præjudicat, som Afgjørelsen af den for Høiesteret indankede Criminalkammerkjendelse af 22 Febr. d.A. vil komme til at indeholde, forinden den har troet at burde tage nogen endelig Beslutning om dette Blads Fremtid«. At man betragtede situationen med stigende ængstelse fremgår af bladets artikler d. 1 og 3 maj, af Martin Hammerich betegnet som »Fortvivlelsens Hyl«. ¹⁸

¹⁷ Hother Ploug: Carl Ploug, 1905, s. 94–95.

¹⁸ DPB nr. 371. Artiklen af 1 maj talte om den »Hurtighed og stedse voksende Styrke«, hvormed foranstaltningerne mod pressen fulgte hinanden, og nævnte bl. a. at »Corsarens« redaktører endog var blevet underkastet politiforhør.

Det var i denne spændte situation Broberg, Drewsen, Will. Fiedler, Lunde og Ploug den 8 maj underskrev subscriptionsindbydelsen. Initiativtagerne har antagelig været Lunde og Ploug, og Ploug har vel for sit vedkommende haft samtalen med Lehmann på Bøytlers Østerskælder i tanken. Men han kunne ikke vide, at det »definitive præjudikat« ville falde tre dage senere, og heller ikke med sikkerhed, at det ville gå pressen imod. Han har, som vi skal se, selv senere erklæret, at han, da indbydelserne gik ud, ingen anelse havde om den forandring, der skulle indtræde i hans stilling. Meddelelsen om redaktørskiftet findes i bladet den 12 maj i en af »Udgiverne« underskrevet, den 11 maj dateret erklæring, hvori det, efter en bemærkning om, at trykkefriheds-sager fremtidig er »undergivne inquisitorisk Behandling og dennes Consequentser« hedder: »Vi have i den Anledning taget under nøieste Overveelse, om Pressen ikke derved var bragt i en saadan Stilling, at det matte være rigtigst at nedlægge »Fædrelandet«, men vi ere komne til den Overbevisning, at dette under de nærværende Omstændigheder vilde være politisk uforvarsligt. – Derimod have vi ikke kunnet fordølge for os selv, hvad den af Magistraten nedlagte Paastand om, at dette Blads nærværende Redacteur, Orla Lehmann . . . skulde vige sit Sæde . . . yderligere har bekræftet, at selv den, der ikke staaer i noget Embedsforhold, for Fremtiden ikke kan udsætte sig for saadan Action, uden at give det i det kongelige danske Cancellies Magt at fjerne ham fra anden politisk Virksomhed, og fra Opfyldelsen af de Pligter mod Samfundet, den maatte paalægge ham«.

Medens det i 1839 var prokuratoraspiranten, der veg tilbage for risikoen som ansvarlig redaktør, var det altså nu, på grund af den skærpede retsstilling, politikeren, den stænderdeputerede. Måske var det i virkeligheden også af forsigtighed, at det på bladet anførte udgiverkollegium fra 1 juli, da Monrad udtrådte, indskrænkedes til Giødwad. Begrundelsen var dog rent formel og i realiteten var Lehmanns stilling, efter den kortvarige redaktørperiode, den samme som ved sagens anlæg: medudgiver og medarbejder. Han vendte derefter atter blikket mod advokatstillingen. 12 juli indgav han påny ansøgning om ansættelse som prøveprokurator, vel ikke fordi han forventede den imødekommet under den mod ham verserende sag, men nærmest for at hans tilbageholdenhed ikke »mulig endog kunde blive betragtet som en Renunciation«. Kancelliet forblev imidlertid, som Hjorth-Nielsen skriver, »døvt for alle hans Henvendelser, og L. skulde aldrig blive Prøveprokurator«. Paradoksalt nok var det Kancelliet, som ved sin appel af Hof- og Stads-

rettens bødedom af 4 december skaffede Lehmann ikke blot en politisk og moralsk sejr, men også en chance for at blive højesteretsadvokat uden i forvejen at have været prokurator. Appellen og Højesterets indrømmelse af mundtlig forhandling i sagen¹⁹ gav nemlig Lehmann mulighed for, både overfor retten og offentligheden, på en sådan måde, at man vanskeligt kunne lukke øjnene derfor, at demonstrere, at han var kvalificeret. Hans procedure var da også formet som en prøveprocedure med tilhørende »allocution«,²⁰ og at han havde heldet med sig viste Ørstedes bekendte »anmeldelse«, der fremkom som svar på Lehmanns fra fængslet udsendte forsvarstale. Den havde til formål at begrunde Kancelliets aktion og Højesterets præmisløse dom, men indledtes med en rosende omtale af Lehmanns defensorat, der havde karakter af en ligefrem »godkendelse af prøven«.²¹

Det må antages, at det er rådmandseembedet, Reinhardt tænker på med sin bemærkning om »næringstab«. Han skriver et andet sted (s. 68–69), at det var »medens man i Hovedstaden var i Færd med at give ham endnu et tredje Bevis paa Medborgeres Tillid ved at vælge ham til borgerlig Raadmand«, at Kancelliet lod ham sætte under tiltale. Selv sigtede Lehmann dertil med sine slutningsord i Højesteret: »Langt betydeligere, end den Straf, Hof- og Stadsretten har idømt mig,

¹⁹ Med generalfiskal Treschows brev af 4 januar 1842 til Aagaard, DPB, nr. 393, må sammenholdes Lehmanns forsvarstale for Højesteret, i den oprindelige version s. 2. I Efterladte Skrifter s. 132 er ordene: »og ligesom det derfor var med oprigtigt Sind, at jeg ansøgte om mundtlig og offentlig Forhandling af min Sag« udeladt. Lehmann havde ikke ventet, at hans ansøgning var blevet imødekommet, og at sagen ville komme for i Højesteret så hurtigt. At han var beklemt er forståeligt.

²⁰ Han tilføjede ganske vist, at det rimeligvis var sidste gang, han stod i Højesterets skranke, men ifølge Hjorth-Nielsen søgte Lehmann »i samme Maaned som Dommen faldt« om at måtte aflægge prøve for Højesteret. Han måtte vige for Rotwitt, der var yngre end Lehmann, men havde været prokurator i Thisted. Den i næste note nævnte »anmeldelse« af Ørsted hjalp altså ikke Lehmann ved denne lejlighed, men har formentlig (sammen med rettens indstilling) været af betydning, da hans ønske endelig blev imødekommet 16 november 1843.

²¹ Anmeldelsen findes i Tidsskrift for Literatur og Kritik 1842 s. 149 ff., endnu inden Lehmann havde forladt fængslet, jfr. DPB nr. 413. Den indledes således: »Naar vi have besluttet os til at levere en Anmeldelse af det nævnte Skrift, da er det ikke for at yttre en Dom over samme. At Hr. Lehmann har udført sit Selvforvar for Høiesterets Skranker, med en saadan Klarhed og Styrke i Tanke og Fremstilling og tillige med en saadan Rolighed og Maadehold, at en begavet, taktfast og derhos fuldkommen loyalsindet Advokat, saafremt han havde nedlagt sit Forsvar i en saadans Hænder, ikke i det Hele vilde have kunnet skillet sig hæderligere og bedre ved dette Arbeide, kan ikke mis-kjendes«. Når dette i den nedenfor ved note 27 nævnte afhandling betegnes som »en velvillig faglig Bedømmelse fra det af Lehmann saa ildesete Kancelli«, er det udtryk for en overfor Lehmann mindre velvillig bedømmelse.

ere de Onder, den blotte Action har paaført mig. Den har forspildt og forbittret mig et heelt Aar af mit Liv, – et Aar, som jeg tiltraadte med saa glade Forhaabninger og med det Forsæt, ret samvittighedsfuldt deri at forberede mig til mit Kald som Stænderdeputeret; den har stødt mig tilbage fra det, der er et lovligt og sømmeligt Maal for hver Mands Stræben, – en fast Livsstilling, en bestemt Virkekreds, et sikkert Erhverv, – og det i det Øieblik, da der aabnede sig en Udsigt for mig til paa den ærefuldeste Maade at naae alt dette«. ²² Disse ord om en fast livsstilling, et sikret erhverv, som den blotte anklage havde stødt ham tilbage fra i det øjeblik, han stod i begreb med at opnå det, kan nemlig ikke gå på noget andet end rådmansembedet. Den blotte anklage stødte ham ikke bort fra stillingen som advokat, som han forlængst var blevet stødt bort fra, og som han ikke stod i begreb med at opnå, da anklagen blev rejst (men tværtimod nu øjnede en chance for at opnå netop som følge af anklagen).

Det er også troligt, at rådmandsvalget har spillet en rolle for subskriptionens initiativtagere. Men rent bortset fra, at Lehmann ikke ønskede en indsamling til dækning af »personlige fornødenheder« og fra det hypotetiske, at han ville være blevet valgt, hvis han ikke var blevet tiltalt, er det dog lidet sandsynligt, at subskriptionsindbydelsen skulle forstås som ligefrem sigtende på at erstatte ham en tabt rådmandsgage! Ikke destomindre fremkom der straks rygter i så henseende. Således skrev Aalborg Stiftstidende i en kort notits 17 maj: »Man skal have isinde at søge tilveiebragt . . . 25000 Rbd., hvis Forrentning kunde sikre Lehmann en selvstændig Fremtid og holde ham skadesløs for Tabet af den ham sandsynligviis tiltænkte lønnede Raadmandspost«. En onskabsfuld version bragtes af »Dagen«, der 18 maj indeholdt en omtale af »det store nationale Tiggeri«, som det »hensygnende liberalistiske Parti« havde anset det for nødvendigt at foranstalte, inden det endnu var »aldeles uddød«! Der tales heri om »en stor national Subscription, der skulde kunne sætte Lehmann istand til ikke alene at føre sin Proces med Kraft, og at udrede den Mulct, han muligviis kan blive idømt, men ogsaa til i Fremtiden at leve og florere som en af Fædrelandet høitfortjent Mand, hvis Dagsgjerning allerede var fuldendt, saa at han fortjente Hvile og Pension«! Det siges ogsaa, at »Fattigdirektionen turde neppe ved sin Paategning sanctionere et saadant Tiggeries Indrykkelse i Kjøbenhavnske Blade«.

²² Her citeret efter den oprindelige version s. 100.

Efter at »Fædrelandet« endelig i november havde »brudt Tavsheden om denne Gjenstand«, fortsatte »Dagen« sin hån med at hovere over, hvor lidt der var nået, skønt man på enkelte steder var »gaaet fra Huus til Huus« og havde »broutet med, at Takoffrene ventedes at skulle opvoxe til 25000 Rbd.« Efter bladets kendskab til Lehmanns karakter måtte man gå ud fra, at hans venners beslutning om at lade en »Klingbeutel« gå rundt for ham, havde været ham »meget piinlig og ubehagelig«, hvorfor man hyklerisk udtrykte glæde over, at han nu »paa den hæderligste Maade har trukket sig ud af Sagen«!

En anden opfattelse, der var fremme i liberale kredse i København straks efter subscriptionsindbydelsens udsendelse, også efter at Lehmann var gået af som redaktør, gik ud på, at formålet var gennem Lehmann at hjælpe »Fædrelandet« i dets betrængte situation. I et brev, som den moderat-liberale højesteretsdommer P. D. Bruun få dage senere, den 15 maj, skrev til sin broder i Viborg, hedder det:²³

»En anden Gjenstand, der meget beskæftiger i denne Tid, er den Lehmannske Subscription. Subscriptionsplanen, der nærmest syntes rettet paa at holde L. skadesløs for Omkostninger i Generalfiskal Sagen, hvilke Omkostninger forøvrigt kun kan beløbe sig til circ. 60,²⁴ skal imidlertid have et mere omfattende Øjemed nemlig at give »Fædrelandet« som Oppositionspresse noget at holde sig ved og støtte sig paa«. Han tilføjede, at »nogle mene, at navnlig naar (lakune, hvor udgiverne har læst »Pr . . .«) deeltage vil en 30000 R udkomme; andre derimod mene, at Sagen møder Lunkenhed, og at der neppe vil indsamles mere end noget over 1000 R«. Med P sigtes formentlig til Puggaard, Lehmanns senere svigerfader. Når han ikke deltog (i alfald ikke med noget meget stort beløb, han var måske deltager i indsamlingens største bidrag på 1125 Rdl. fra den på »Børsen« fremlagte liste), skyldtes det dog ingenlunde lunkenhed, idet han tværtimod i oktober gik svanger med den idé at udstede et opråb »til det Danske Folk« om at sammen-

²³ DPB nr. 372, jfr. 270 og 277. Bruun, der boede i hus med Lehmann, havde det foregående år haft et sammenstød med denne i anledning af et angreb i »Fædrelandet« på Bruuns svigerfader, rentekammerdirektør Schönheyder. Han skrev da til sin broder: »Et saa uforskammet og insolent Mske har jeg ikke tidligere mødt; Du veed, jeg har altid taget ham og hvad jeg troede han virkede for, i Forsvar«. Om Bruun selv havde set subscriptionsindbydelsen, der var fremlagt hos boghandler og i foreninger, er måske tvivlsomt. Han var førstvoterende i Højesteret i sagen mod Lehmann og voterede her for stadfæstelse af Hof- og Stadsrettens bodedom. Mange år senere fremsatte han som landstingsformand den kendte udtalelse om Lehmanns store indsats i tinget.

²⁴ Der må være tænkt alene på salærer til generalfiskalen og en beskikket forsvarer i første instans. En sådan ville få tilkendt 5–15 Rdl.

skyde en sum til fordel for »Fædrelandet« og »Kjøbenhavnsposten«, »in specie til at dække deres Mulcter«.

Oplysningen om den Puggaardske plan findes i et brev fra Knuth til Monrad af 20 oktober, kort før regnskabet over den lehmannske subskription blev afsluttet.²⁵ Det fremgår heraf, at Knuth fra Puggaard havde modtaget et udkast i nævnte retning, men fandt en offentlig opfordring inopportun, navnlig »i dette Øieblik, saa kort efter den fra Ploug, Lunde etc., som dog langtfra ikke gik, som den burde«. Understøttelse til pressen burde efter Knuths mening gives underhånden, »saa at den ikke bidrager til at gjøre de Lunkne kolde, Domstolene strengere og Cancelliet skarper«. Hermed kan sammenholdes bemærkninger i den nedenfor omtalte artikel i »Fædrelandet« den 15 november, i anledning af den ny sag. Det siges her, at det længe havde været på tale at komme den liberale presse til hjælp, og at »Elementerne til et stort Understøttelsesselskab for Pressen alt vare til Stede og halvt om halvt i Virksomhed«, saa at det ikke var uantageligt, at et »første Bidrag paa henvend 5000 Rbd. kunde give Stødet til den virkelige Udførelse af den længe forberedte Idee«.

At den lehmannske subskription »langtfra ikke gik, som den burde« skyldtes formentlig både Lehmanns fratræden som redaktør og »Dagens« gemenheder.²⁶ Det kan også forklare både indholdet af komiteens gavebrev og Lehmanns offentlige svar.

Offentliggørelsen i »Fædrelandet« den 10 november 1841 skete på første plads under overskriften »Den lehmann'ske Subscription« og lyder således:

»Nogen Tid efterat Hr. Lehmann var stillet under offentlig Anklage udstedte flere af den constitutionelle Sags Venner under 8de Mai d.A. en Indbydelse, saa lydende: »I den Overbevisning, at de pecuniaire

²⁵ DPB nr. 377.

²⁶ Udtrykket bruges i et brev af 2 juni fra adjunkt Sick, Odense, til Ploug, DPB nr. 373. Sick havde modtaget en tegningsliste fra Lunde. Han havde skriftlig forespurgt, om han skulle sende listen, eller afskrifter deraf, f.eks. til Voigt i Faaborg, Bruun i Assens og Lihme i Svendborg, men ikke fået svar. Han havde nu hørt fra Voigt, at »aldeles intet saadant Dokument var kommet til Faaborg«, hvilket gav ham anledning til at skrive til Ploug, at »alle Seil bør sættes til . . . især paa grund af Dagens Gemeenheder«. Af det nedenfor nævnte regnskab fra Fiedler & Co. fremgår, at der var sendt lister til Voigt og Lihme (nr. 16 og 17), der begge kom tilbage, sidstnævnte med 201 Rdl. Ved nr. 16 står »Agent Voigt, Faaborg med et Brev«, men intet beløb. Liste 15 var udstedt til urmager Kyhl i København, men kom tilbage med et brev fra »Agent Brun i Assens« og 116 Rdl. Ved nr. 18 står »fra Odense, indsendt anonymt 176«. I anledning af slutningen af Sicks brev kan iøvrigt oplyses, at liste nr. 7 var udstedt til »Commandeur Falsen, Taarnholm«, og kom tilbage med 112 Rdl.

Oprofrelser, som ere forbundne med et fælles Anliggendes Fremme, ikke uden største Ubillighed kunne paabyrdes de enkelte Mænd, som, med Tilsidesættelse af deres vigtigste personlige Interesser, nærmest og virksomst have paataget sig dets Forsvar, – og i den sikke Forventning, at Stænderdeputeret Orla Lehmanns hele offentlige Færd, navnlig hans Forhold til vor haardtbevrængte Presse, maa have sikkert ham hans skjønssomme Medborgeres Hengivenhed og Tillid, – troe vi Under-tegnede at møde et almindeligt Ønske ved herved at indbyde alle Venner af den Sag, til hvis nidkjæreste Forfægtere Hr. Lehmann hører, til ved Subscription at tilveiebringe en Sum, der ikke blot nogenlunde kunde holde ham skadeløs for de Tab og Udgifter, den mod ham anlagte Retssag allerede har paaført, og i hvad end dens Udfald maatte blive, nødvendigen endnu maa paaføre ham, men som tillige for ham kunde blive et yderligere Middel til at lette og udvide hans Virksomhed.

Uagtet de omsendte Indbydelser endnu ikke alle ere indkomne, har Comiteen dog ikke troet længere at burde udsætte det, at tilstille Hr. Lehmann de indkomne Bidrag, hvilket er skeet under 1ste d.M. med en Skrivelse, saa lydende: »Vi tillade os at tilstille Dem vedlagte 4457 Rbd. 4 Mk. 8 Sk., som en Deel af Deres politiske Venner i Anerkjendelse af Deres Fortjenester af den liberale Sag til Dato have sammen-skudt, og som de gennem os bede Dem modtage som ringe Erstatning for de Offere, Deres hæderlige Virken har paaført Dem.« I Gjensvar herpaa har Hr. Lehmann under 4de d.M. tilskrevet Comiteen saaledes:

»I den betydelige Gave, som De, mine Herrer, med Skrivelse af 1ste d.M. har tilstillet mig, modtager jeg med taknemlig Glæde et Pant paa Medborgeres Tillid og Velvillie. Ikke mindre kjært har det været mig, deri at finde det mest practiske Bevis paa, hvorledes den Erkjendelse hos os begynder at slaae Rødder, at »et fælles Anliggendes Fremme« bør skee og virksomt kun kan skee ved forenede Kræfter, – ved indbyrdes Sammenhold og gjensidig Understøttelse.

For flere iblandt Dem, mine Herrer, har jeg, saasnart jeg erholdt Kundskab om dette Foretagende, alt udtalt den Anskuelse, at de paa saadan Maade tilveiebragte Penge for mig vilde have for stort Værd, til at jeg kunde ønske at anvende dem til mine personlige Fornødenheder. Jeg haaber ogsaa, at det ikke vil blive miskjendt, men tvertimod bedst vil svare til Givernes Hensigt, naar jeg bestemmer den mig tilstillede Sum til Grundlæggelse af en Fælleskasse, – et lille Fond ad usus publicos, – til Fremme af de Interesser, hvori de oprindelige Givere have

fundet sig forenede, og navnlig til Understøttelse af vor, som De med Rette kalder den, »haardt betrængte Presse«.

Jeg beder Dem derfor, mine Herrer, at turde henvende mig til Dem, saa ofte der maatte blive Tale om nogen Anvendelse af den allerede disponible Sum, ligesom at det maa være forbeholdt yderligere Raadførelse, hvorledes vi bedst kunne sætte os i Forbindelse med andre Mænd, der maatte ville medvirke til at give et saadant Sammenskud større Udstrækning og fastere Organisation, og hvis Navne kunde indeholde en forøget Garanti for sammes hensigtsmæssige Anvendelse.«

Men hvorledes gik det nu faktisk med pengenes anvendelse under indflydelse af den ny sag, som meddelelsen i »Fædrelandet« gav anledning til? Som oplyst af Reinhardt endte den med frifindelse ved Hof- og Stadsrettens dom af 15 marts 1842 (midt under afsoningen af den 3 måneders fængselsstraf, Højesteret havde idømt Lehmann i hovedsagen). Så længe sagen stod på var det naturligt, at spørgsmålet beroede, men efter at appelfristen var udløbet (og Lehmann kommet ud af fængslet) hvad da? Herom har daværende højesteretspræsident, dr. jur. Troels G. Jørgensen, i en afhandling 1940 på grundlag af Lehmanns bemærkninger i Efterladte Skrifter fremsat den overraskende opfattelse, at der slet intet kom ud af Lehmanns planer om støtte til pressen.²⁷ Afhandlingen redegør omhyggeligt for generalfiskalsagen, og fremdrager navnlig Ørstedes førnævnte »anmeldelse« (der også indeholder et forsvar for Kancelliets afgørelse i suspensionsspørgsmålet) og de 11 højesteretsdommeres nu tilgængelige voteringer i sagen, men den omtaler tillige kort dommen i bisagen i et stykke, der begynder og slutter således:

»Med Hensyn til Sagens Udenværker skyldes der endnu Oplysning om det ovenfor omtalte Sagsanlæg i Anledning af den til ham indsamlede Sums Anvendelse. Om det ligesom om Suspensionen er Lehmanns Fremstilling noget overfladisk . . . Som oplyst blev Fonden ikke dannet, men Kapitalen omsat til en Gulddaase, der nu er i Familiens Eje.«²⁸

²⁷ »Sagen om Orla Lehmanns Tale paa Falster«, Juristen 1940, s. 533 ff. Afhandlingen er med nogle ændringer og en tilføjelse om den af Harald Jørgensen i samme tidsskrift s. 662 ff. (og i Hist. Tidsskr. 10. rk. V) behandlede sag om Orla Lehmanns Ridehustale, gentaget i samlingen »Strejflys over Enevældens Retsliv«, København 1949, s. 140 ff.

²⁸ Her citeret efter »Strejflys« s. 151. Sætningen: »Om det ligesom om Suspensionen er Lehmanns Fremstilling noget overfladisk« fandtes ikke oprindeligt i afhandlingen. Den er efter det ovenfor anførte næppe træffende. Udeladt er en sætning i den oprindelige afhandling i »Juristen« s. 536: »Om Indtryk og Stemninger i Publikum, der ledsgagede denne Sags Forløb, vilde adskilligt kunne oplyses fra Dagspressen og andetsteds«. Det gælder som det vil ses også om indsamlingen og gulddåsen.

Med ordene »ovenfor omtalte« og »som oplyst« sigtes til et citat tidligere i afhandlingen af Lehmanns Efterladte Skrifter, svarende til det ovenfor meddelte. Det drejer sig altså om en fortolkning heraf. Bemærkningen om, at borgerne og bønderne på Falster forandrede deres bidrag til en gulddåse er udlagt derhen, at hele den sum, der skulle have udgjort fondets kapital, blev »omsat«. Forfatteren har næppe tænkt sig, at alle 5000 Rdl. var tegnet på Falster, men snarere anset Lehmanns ord som dækkende det mindre pyntelige forhold, at også bidrag, tegnet i København og andetsteds, blev anvendt til en »gave« fra Falster. Muligvis har han ikke henregnet hele beløbet til den fondskapital, der blev omsat, men tænkt sig de ved dommene idømte salærer og andre omkostninger afholdt forlods. Selv i så fald ville der dog være tale om en meget kostbar gulddåse!²⁹ Iøvrigt er det, der har interesseret forfatteren, næppe så meget, hvad pengene blev brugt til, som hvad de ikke blev brugt til. Efter hans teori blev intet anvendt til støtte for oppositionspresen, således at Kancelliets aktion, selvom Lehmann blev frifundet, dog afholdt ham fra at realisere sine planer.³⁰

Som vi skal se er det faktiske forhold, at der i de 5000 Rdl. overhovedet ikke indgik bidrag fra Falster, og at størstedelen af beløbet blev anvendt til direkte subventioner af »Fædrelandet«, »Kjøbenhavns-posten« og »Den Frisindede«. Men inden dette vises, vil vi kaste et blik på, hvad der fremgår af »journalitteraturen« om gulddåsen.

Medens »Fædrelandet« er hovedkilden forsåvidt angår indsamlingen,

²⁹ Efter fradrag af det beløb, Lehmann faktisk anvendte til omkostninger, var der 4400 Rdl. tilbage, eller næsten $1\frac{1}{2}$ gang så meget, som Højesterets justitiarius dengang oppebar i årsgage! Til sammenligning kan anføres, at den »store pokal af pureste guld«, som Ussing modtog i 1839, ifølge Lehmanns brev til broderen af 8 maj 1839 kostede 1600 Rdl.

³⁰ Som et kuriosum kan anføres, at en beundrer både af Ørsted, Lehmann og Jørgensen gengiver dennes fremstilling således: »Til sidst kommer A. S. Ørsted ind paa at behandle »sagens udenværker«, som drejer sig om de indsamlede penge til Orla Lehmann . . . – Som før nævnt kom der ikke noget ud af det. For beløbet købtes den før omtalte gulddåse med de store brillianter«. Johannes Lehmann: Den unge Orla Lehmann – Talen på Falster – Forsvaret i Højesteret – Domfældelsen, udsendt af Dansk Kautionsforsikrings Aktieselskab, 1957, s. 117. Da forfatteren i modsætning til dr. Jørgensen har læst Reinhardt og gengiver både indskriften på dåsen og Lehmanns højstemte ord i hans »Taksigelses-Skrivelse«, kommer bemærkningen om, at den blev købt for det indsamlede beløb, her til at virke helt grotesk. S. 77 findes et fotografi af gulddåsen, svarende til et i Ove Rodes radioforedrag: »Den unge Orla Lehmann«, Radiolytterens Forlag, København 1928, hvoraf fremgår, at Lehmann ved sit bryllup borttog diamanterne (rosenstene, ikke brillianter) for deraf at danne et brudesmykke til sin hustru, idet han samtidig til den oprindelige indskrift lod føje: »Til Maria fra Orla«. Dåsen er i 1967 af Jørgen Rode skænket til Falsters museum.

er Lolland-Falsters Stiftstidende det med hensyn til gulddåsen. I dette blads nummer for 18 december 1841 findes på første plads, men uden overskrift, en meddelelse, der indeholder fuldstændige gengivelser af et gavebrev af 4 december og en takkeskrivelse fra Lehmann af 16 december. Indledning og gavebrev lyder i uddrag således:

»Orla Lehmanns Venner her paa Falster have i denne Tid ladet ham tilstille en Gulddaase af udmærket Arbeide, med den Indskrift: »Til Orla Lehmann fra Borgere og Bønder paa Falster. Den 4de December 1841«. Omgivet af 6 kostbare Diamanter er paa Laaget anbragt et Landskab i Emaille, der har Liighed med . . . Guldborgsund . . . Til at overbringe denne Gave var af Giverne udvalgt en Deputation, bestaaende af Kjøbmand Wulff og Stændersuppleant Peder Steffensen, af hvilke dog den Sidstnævnte formedelst Sygdom i sin Familie maatte opgive Reisen saa silde, at ingen Anden i hans Sted kunde blive valgt. Daasen var ledsaget med følgende Skrivelse:

Høistærede Hr. Orla Lehmann!

En Deel af de Mænd, som ved Deres gjentagne Besøg her paa Falster have haft Leilighed til at gjøre Deres nærmere Bekjendtskab, bede Dem at modtage den hermed følgende Gave som et Vidnesbyrd om vor Høiagtelse og Hengivenhed for Dem og om vor Taknemlighed . . . Allerede længe førend vi saae Dem, havde vi med levende Deltagelse og Glæde fulgt Deres offentlige Færd; men den Tale, som De for henvend et Aar siden holdt paa Raadstuen her i Nykjøbing, saavel som de retslige Forfølgelser imod Dem, hvortil denne har maattet give Anledning, har knyttet Dem end fastere til vore Hjerter.

— — —

Modtag da vor Gave med det venlige Sind, hvoraf den rækkes Dem, og lad den være Dem et stedsevarende Minde om Deres mange trofaste Venner paa Falster.

Nykjøbing, den 4de December 1841.

Paa Givernes Vegne

J. Sidenius.«

Af Lehmanns lange svar skal kun gengives, hvad der følger efter den af Reinhardt gengivne passus om Herre og Tjener: »Og jeg skal derved tillige mindes den gyldne Lære, at Livets Humor er en Diamant a reneste Vand og lyseste Glands – et lifligt Smykke for de gode Dage og mod al Slags Modgang det stærkeste Pantser«. Samt slutningen om

betydningen af datoen 4 december: »Det er derfor Mindet om en Dag, der dybt har grebet ind i mit Liv, som Deres Gave vil bevare hos mig og hos dem, som jeg engang maatte efterlade samme som en hellig Arvelod«. ³¹

Bemærkningen om Livets Humor sigter måske til en sammenligning, »Fædrelandet« havde gjort med et skakspil. I en stor ledende artikel den 15 november om den nye sag – i hvilken det hævdes, at Lehmann jo i grunden kun havde bestemt pengene til det, giverne ønskede, og at man derfor ikke kunne tiltale Lehmann »uden tillige at tiltale de over to tusinde Mænd«! – fandtes følgende sætning: »Det er som i et Schakspil: Stændervalg – Generalfiscalaction; Viceformandsvalg – Suspension; Tillidsvotum – nu var det altsaa Cancelliet, der havde Trækket«. Der er ingen tvivl om, at det har moret Lehmann at kunne besvare Kancelliets træk – den ny aktion – med det fornyede tillidsvotum, som lå i gulddåsen, og at han har formet sin tak med henblik på offentliggørelse. Da »Fædrelandet« 21 december på en beskednere plads og med mindre typer gengiver Stiftstidendes meddelelse om gulddåsen, under overskriften »Den falsterske Hædersgave til Orla Lehmann« kalder det også denne for »det Lehmannske Træk«, idet det minder om, hvad det – »naturligvis i Spøg« – skrev den 15 november. Det tilføjer: »Og vi maa altsaa atter bemærke, at nu er Trækket til Cancelliet«.

Man kan fortsætte spøgen med at opfatte appellen af underrettens bødedom som Kancelliets næste træk, og den overstrømmende hyldest, han blev genstand for, som Lehmanns. (Partiet endte i hans favør, efter at Kancelliet havde gjort et sidste forsøg på at sætte ham mat i 1845). Men spøg tilside: At Lehmann ikke selv havde arrangeret det træk, vi her beskæftiger os med, og ikke købt gulddåsen for de penge, han modtog den 1 november, fremgår ikke blot af det citerede, men også af regnskabsmateriale, der beror – i et omslag med titlen »Det lille Fond ad usus publicos« – blandt hans efterladte papirer i Rigsarkivet. ³² Først og fremmest det originale regnskab af 28 oktober 1841 fra indsamlingens kasserer, Fiedler & Co., over de indtil da indkomne 4457 Rdl.

Det ses heraf, at beløbet hidrørte fra 33 bidragslister, hvoraf ingen

³¹ Der sigtes til, at indskriftens og gavebrevets dato ved et ejendommeligt sammentræf falder sammen med Hof- og Stadsrettens bødedom af 4 december 1841 – senere blev Højesterets dom af 20 januar 1842 nok så minderig – og til, at det også var en 4 december (1839), Lehmann anførte studentdeputationen til Chr. VIII.

³² Orla Lehmanns Privatarxiv, B 2 d, Personlige Papirer, Sagen om Talen paa Falster. Det originale gavebrev findes under A 3 c, Adresser m. m.

har forbindelse med Falster. Der var udstedt i alt 56 lister – i form af genparter af subskriptionsindbydelsen, bekræftet af Lunde og med tilføjelsen: »Planen med paategnede Bidrag bedes remitteret de Herrer Fiedler & Comp« – til personer og institutioner over hele landet, deraf 15 i København, 16 på Sjælland udenfor hovedstaden, 3 på Fyn og een på hver af øerne Møn, Falster, Lolland og Langeland. Fra 13 af listerne var endnu intet hørt ved regnskabsaflæggelsen, og ved 10 »vedlagte lister« er der på regnskabet ikke opført noget beløb. Ved 3 af disse henvises til et vedlagt brev, heriblandt nr. 8, hvorom det på regnskabet hedder: »En Skrivelse fra Herr Adjunct Niels Hansen vedlægges, angaaende den til Isaac Sidenius i Nykiøbing sendte Liste«. Ingen af de tre breve findes, men derimod en liste, der i øverste venstre hjørne bærer tallet 8, og som på bagsiden er påtegnet en række navne og beløb, deriblandt 6 sogne i Falsters nordre herred, f.eks. »Waalse Sogn 56 – 5«, »J. Sidenius 10« og »Adj. Hansen 5«, ialt Rdl. 460 – 3 – 8. Når Lehmann har bevaret netop denne liste – den eneste, der findes i arkivet – er det formentlig fordi den var fra Falster, og fordi det derpå tegnede beløb, der er det næststørste efter liste 1 »Børsen i Kiøbenhavn«, ikke indgik blandt de 4457 Rdl., han modtog fra indbyderne.³³

Hvad der har stået i adjunkt Hansens brev kan man kun gætte på, men den antagelse ligger nær, at han har givet udtryk for, at man på Falster, hvor talen var blevet holdt, og hvor man kunne have særlig grund til at vise Lehmann sympati, ville foretrække at give ham en mindegave, fremfor at bidrage til en landsindsamling, som han tilmed blev hånet for i regeringspressen. At Sidenius (der er identisk med den stænderdeputerede for købstæderne, som optrådte ved mødet på Fal-

³³ De andre 9 lister, udfor hvilke der ikke er opført beløb på regnskabet, må antages at være kommet tilbage blanke. Om liste 16 se note 26. Antagelig havde Voigt tegnet sig på en af de andre fynske lister, inden han, formentlig forsinket, modtog sin egen, og forklarer dette i det nævnte brev. Om tegningen på øerne kan i øvrigt oplyses, at liste 22 var udstedt til »Consul G. Hage, Stege«, en af Puggaards svogre, som i 1838 havde hjulpet Lehmann til valgbarhed som stænderdeputeret. Den kom tilbage med 79 Rdl. Den til Maribo udstedte liste kom tilbage med 150 Rdl., men derhos findes på regnskabet, som sidste post udenfor de 56 lister: »Fra Herr Consul Hage i Naskou som af ham indcasseret, ved Herr Lunde modtaget, 208-4-8«. Det drejer sig her om Puggaards kompagnon Alfred Hage. Da der senere direkte til Lehmann indkom 40 Rdl. fra »Saxkjøbing«, gav Lolland således ialt 398, eller næsten ligesåmeget som Falster havde tegnet på liste 8. En anden stor liste var i øvrigt nr. 9, Helsingør, som havde ønsket at vælge Lehmann til stænderne. Den gav 412 Rdl. I modsætning hertil står Langeland, der hørte til Lehmanns valgkreds. Den dertil sendte liste var blandt dem, der ikke var kommet tilbage ved regnskabsaflæggelsen, men Lehmann har på regnskabet noteret »remitteret blank«. Om valgene til stænderne se Voigts breve, DPB nr. 331, 334, og 337, samt bygger Wiibroes nr. 338 og 347.

ster) var enig heri, fremgår af hans underskrift på gavebrevet. Da navnene Wulff og Steffensen ikke findes på liste 8 er det i øvrigt åbenbart, at mindegaven har samlet større tilslutning end subscriptionsen.

Over de senere indkomne 478 Rdl. har Lehmann 1 maj 1842 underskrevet et regnskab: »Indkommet til den Lehmannske Subscription efter den 28 Oct 1841«. Det drejer sig for størsteparten om bidrag, hidrørende fra lister, der havde været fremlagt i Akademisk Læseforening og Studenterforeningen i København, og som ikke var kommet tilbage ved Fiedlers regnskabsaflæggelse, samt fra andre ikke-falsterske lister (efternølere fra Horsens og Fredericia, restance på Lundes liste). Hertil kom 40 Rdl. »fra Saxkjøbing«, henholdsvis 10 og 20 Rdl. fra to »Privatmænd« og endelig 100 Rdl. »fra en Anonym, indbetalt gennem »Fædrelandet«s Kontor i Anledning af Lehmanns Domfældelse«. Antagelig sigtes der til domfældelsen ved Højesteret, således at beløbet er indbetalt til »Fædrelandet« efter Lehmanns fængsling 21 januar 1842. Forbindelsen til den 8 måneder tidligere påbegyndt subscription er noget fjern, men såmeget nærmere til bladet, der også kan siges at have fået pengene til eje ved Lehmanns uddeling.

1 maj 1842 var Lehmann kommet på fri fod og den frifindende underrettsdom i den ny sag var blevet retskraftig. Han sendte da komiteen en udskrift af dommen og nævnte regnskab med en skrivelse, hvori det indledningsvis hedder:

»Saalænge Lovligheden af mit Forehavende var underkastet en Rets-sag, har jeg anseet det for loyalest, intet at foretage til Sagens videre Fremme, men ligesom der nu ikke længer er nogen Grund til Opsæt-telse, saaledes synes Pressens nærværende Forfatning at gjøre en hurtig Hjælp til Nødvendighed«. Han finder derfor, at »de forhaanden værende Midler bør anvendes til en øieblikkelig Subvention«. I så henseende foreslår han, at der ydes 1600 Rdl. til »Fædrelandet«, 800 Rdl. til »Kjøbenhavnsposten« og 400 Rdl. til »Den Frisindede«. Endvidere, at der for 150 Rdl. afkøbes Fr. Barfod »endel Exemplarer af Braga og Idun og af hans andre Skrifter, som jeg foreslaer at skjenke til det slesvigske Selskab til Uddeling i denne »haardt betrængte« Deel af det danske Sprogbeet«. Der vil da være 1191 Rdl. tilbage, idet der foruden 545 Rdl. til sagsomkostninger (deraf 8 Rdl. i salær til aktor, prokurator Kraft, i den nye sag), er anvendt 150 Rdl. til Rasmus Sørensen og 100 Rdl. til brødrene Mønster.³⁴ Antagelig har det været

³⁴ Baptistforstander Peder Mønster og dennes broder, cand. phil. Frederik Mønster. Peder Mønster blev, efter at han i 1839 havde oprettet sin »Daabsmenighed«, gang på

tanken at benytte 1000 Rdl. som grundstamme ved dannelsen af den påtænkte større fond med fastere organisation.

Vedlagt Lehmanns skrivelse af 1 maj findes lange voteringer af Ploug, Broberg, Lunde og Drewsen. Ploug voterer »som den Yngste« først, allerede 4 maj. Han har været noget betænkelig ved at forblive i komiteen, efter at han selv var blevet redaktør af »Fædrelandet«, men fremhæver, at »Indbydelserne alle vare udgaaede, inden jeg havde nogen Anelse om den nævnte Forandring i min Stilling«. Han vil ikke nu undslå sig for at ytre sig og tiltræder med en udførlig motivering Lehmanns forslag. Broberg og Lunde erklærer sig helt enige med Ploug, hvorimod Drewsen erklærer, at han fra begyndelsen har ment, at Lehmann var fuldkommen berettiget til at anvende den indsamlede sum »efter eget gode Befindende«. Skønt han havde ønsket, »at hele Summen var forblevet hans«, kan han dog på ingen måde have noget imod »den uegennyttige Brug, han har gjort deraf«. Noget skriftligt fra Fiedlers side er ikke bevaret, men der må efter Plougs nedenfor citerede seneste erklæring antages at have foreligget en separat udtalelse fra ham, hvorefter han var enig med Drewsen.

Udbetalingen fandt først sted den 1 oktober efter afslutningen af stænderforsamlingen i Roskilde, skønt Lehmann havde lagt vægt på en »øieblikkelig Subvention«. Forklaringen finder man i en ny skrivelse til komiteen af 20 oktober, der indledes således:

»Efter det af mig under 1ste Mai d.A. d'Herrer meddelte Forslag, hvis Approbation jeg har modtaget under mit Ophold i Roeskilde, bestod vort Fond . . . af 4141 . . . , hvoraf der skulde gives . . . ialt 2950 Rdl. At disse Summer strax efter min Hjemkomst under 1ste d.M. ere udbetalte til rette Vedkommende, udvise de vedlagte Quittinger. – Da jeg tillige havde bragt i Erfaring, at Hr. Barfod var bragt i ikke liden Forlegenhed ved, tvertimod hvad hidtil er skeet, at blive dømt i Mulct og Censur for en Artikel, for hvilken den ansvarlige Redacteur tillige blev saggiven og dømt, har jeg anseet det for Pligt at tilstille ham et Beløb af 200 Rdl., hvorfor hans Quitting medfølger.«³⁵

gang fængslet. Ploug finder i sit nedenfor nævnte votum af 4 maj 1842, understøttelsen til brødrene Mønster vanskeligt forenelig med Lehmanns erklærede formål, men går dog ind for den under hensyn til analogien mellem religionsfrihed og trykkefrihed.

³⁵ Skrivelsen, der beror i arkivet sammen med kvitteringerne, har oprindelig været stilet til alle fem indbydere, men Fiedlers navn er udraderet, antagelig fordi Lehmann har været klar over, at han ikke ville befatte sig mere med sagen. Kvitteringerne er påtegnet breve af 1 oktober 1842 fra Lehmann til udgiverne af de tre blade og til Barfod (2 breve), hvormed beløbene fremsendtes. De er for »Fædrelandet« underskrevet af Giødwad og Ploug, for de to andre blade af henholdsvis Liunge og Rosenhoff.

Man kan undre sig over, at der til cirkulationen mellem komiteens medlemmer var medgået 2 måneder,³⁶ men Drewsen har måske været bortrejst. Efter indholdet af Lehmanns skrivelse må det i alfald antages, at Drewsen, hvis votum ikke – sålidt som Brobergs og Lundes – er dateret, først har afleveret approbationen, da de mødtes i Roskilde. Man kan også undre sig over, at det ikke derefter var muligt at foretage udbetalingen før efter stændermødernes slutning, men det må erindres, at afstanden fra Roskilde til København dengang var større end nu, og at selv stænderdeputerede, der boede i København, tog ophold i Roskilde under sessionen og kun aflagde besøg i deres hjem om søndagen. Dertil kom, at Lehmann som bekendt blev stærkt engageret i Roskilde og kom i hæftig modsætning til mange af sine venner ved at medunderskrive udvalgsbetænkningen om stænderkomiteer, ja endog blev angrebet af to af de blade, der skulle modtage subvention af hans fond, deriblandt »Fædrelandet«. Til Tscherning, der var hans eneste trøst i denne fejde, skrev han 26 august, at han ganske vist var klar over, »hvor smertelig det har været dem, at gjøre, hvad de ansaae for Pligt«, men at, »det naturligviis afbryder al Forbindelse mellem mig og et Blad, hvis Stifter, Sjæl og Støtte jeg hidtil var, men med hvilket jeg naturligviis intet kan have at gjøre, efterat det om Hovedspørgsmålet har brudt Staven over mit klart og fuldstændigen givne Program.«³⁷ Dette kunde dog naturligvis ikke bevirke, at de vedtagne subventioner ikke blev udbetalt, og det ødelagde heller ikke det personlige forhold til Ploug, men striden var sikkert medvirkende til, at Lehmann besluttede at rejse bort for længere tid.

At Lehmanns beslutning herom var taget, da han 20 oktober skrev til komiteen, fremgår af Tschernings brev af s.d., der er en »Lykønskning til den forestaaende Reise ud af Illusionsmagernes Land.«³⁸ Lehmanns brev til komiteen betegner afslutningen på sagen inden rejsen. Efter den citerede indledning hedder det om planen om »et almindeligt Selskab til Pressens Understøttelse«, at »ligesom den mod mig anlagte Sag nødsagede mig til, indtil videre at udsætte ethvert Skridt i

³⁶ Møderne i Roskilde begyndte 7 juli, men de deputerede samledes forinden til prøvevalg, jfr. Drewsens brev til Schouw af 6 juli, DPB nr. 428.

³⁷ DPB nr. 443. Måske under indflydelse af Tscherning tog »Fædrelandet« 5 september Lehmann personlig i forsvar overfor »Kjøbenhavnsposten«s angreb. Den meningstilkendegivelse, Lehmann havde bedt Tscherning om, jfr. DPB nr. 447, fremkom i »Fædrelandet« 8 september som et »Brev til Udgiveren« fra »En radical Ven«.

³⁸ Julius Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer, 1903, s. 69. Udgaven har fejlagtigt »Illusionernes Land«.

den Anledning, saaledes fandt jeg det efter Omstændighederne ikke tilraadeligt, saaledes som jeg havde tænkt mig, at udstæde en Indbydelse til de Deputerede i Roeskilde. Vi nødsages derfor vel til at betragte det nærværende Foretagende som et afsluttet Hele, som jeg dog haaber, kun er Forløberen til et almindeligere Foretagende af samme Natur i en ikke for fjern Fremtid«. Restbeholdningen 991 Rdl. tænkte han sig anvendt fra tid til anden i mindre beløb, og da han gik ud fra, at komiteen ikke brød sig om at blive ulejliget hermed, udbad han sig en slags saldokvittering.

Ploug voterede 25 oktober for at tage Lehmanns forslag til følge og formulerede en erklæring, som han og de andre tre underskrev. Han indledte dog med at sige, at han i realiteten måtte være enig i »det foran af . . . Drewsen og Fiedler yttrede, at Dispositionen over det . . . indsamlede Beløb tilkommer Hr. Lehmann selv, og man har betragtet det som en Formalitet, han til egen Beroligelse ansaae det rigtigst at iagttage, at han har forelagt Indbyderne de foranstående af disse bifaldte Forslag«. Og Drewsen erklærede 8 november: »Jeg har, fra det Øieblik jeg tiltraadte denne Commite, kun seet en Lehmann Sag deri, og jeg erklærede strax, som vil erindres, at de indkomne Bidrag maatte være hans, og ene hans Eiendom. Hvad Anvendelse Hr. Lehmann vilde gjøre af den indkomne Sum, maatte efter min Formening være hans egen Sag. Det er følgelig kun for at føie hans Ønske, at jeg har gjennemlæst medfølgende Papirer, men aldeles ikke for videre at have Mening om Distributionen, og min Underskrift herpaa og paa den forelagte Oversigt, betyder derfor kun, at jeg har seet den«.

Sagen om den lehmannske subskription fandt herefter sin afslutning ved følgende meddelelse i »Fædrelandet« den 10 november 1842, nøjagtig på årsdagen for den første offentliggørelse, og dagen efter at Lehmann var rejst:

»Af Candidat Lehmann er der til Optagelse i »Fædrelandet« tilstillet os nedenstaaende Quitting:

»Foruden de 4457 Rbd. 4 Mk. 8 Sk., der tilligemed Undertegnedes Skrivelse af 1ste November forrige Aar bleve tilstillede Hr. Candidat Orla Lehmann, som det indtil da indkomne Beløb af den ved os foranstaltede Subscription, er der senere endnu indløbet en Sum af 478 Rbd. 4 Mk., saa at altsaa det hele indkomne Beløb udgjør 4936 Rbd. 2 Mk. 8 Sk.

Efter Hr. Lehmanns Ønske have vi med ham taget under Overveielse, hvorledes denne Sum hensigtsmæssigen kunde anvendes over-

ensstemmende med de i hans Skrivelse af 4de November forrige Aar udtalte Grundsætninger.

Da Hr. Lehmann nu for os har aflagt Regnskab for Summens Anvendelse, overensstemmende med hvad derom imellem os er blevet vedtaget, saa meddele vi ham derfor herved vor Tilstaaelse.

Kjøbenhavn den 25de October 1842.

Chr. Broberg Drewsen* J. F. Lunde Carl Ploug«

* Da Hr. Lehmann, efter Tilendebringelsen af den mod ham anlagte Retssag . . . under 1ste Mai d.A. tilstillede Indbyderne et motiveret Forslag om Pengenes Anvendelse, erklærede Kammerraad Drewsen, at han ansaae Lehmann for eneberettiget til at anvende den indsamlede Sum efter eget Tykke og Forgodbefindende. Denne Erklæring har han gjentaget paa det af Lehmann affattede Regnskab, og har paa ovenstaaende Quitting henvist dertil«.

For gulddåsens vedkommende kan historien passende afsluttes med Topsøes portræt af den aldrende Lehmann som indenrigsminister:

»I Folkethinget, hvor han havde det varmest, gik han i Reglen omkring i Salen under en Diskussion, hvori han skulde tage Del, og hans Yndlingspromenade var Strækningen mellem Thronstolen og Formandspladsen. Der marscherede han frem og tilbage desto hurtigere, jo ivrigere Diskussionen var, med sit smukke graa Hoved bøjet let forover og Hænderne paa Ryggen. I Haanden bar han gjerne en gylden Daase, en Gave fra »Folket« modtagen i Stændertiden.«³⁹

³⁹ Politiske Portrætstudier, Kbh. 1878, s. 17.

SUMMARY

Orla Lehmann and „The Lehmann Subscription“

ORLA LEHMANN, the Danish liberal politician, was, while in opposition, heavily persecuted by the autocratic government. Twice, in 1841 and 1845, he was indicted for political speeches. Famous is the case concerning his speech on the Island of Falster on 30 January, 1841, shortly after his election as a deputy to the Advisory Diet for Eastern Denmark. The judgement in the first instance fined him 500 *rigsdaler*, but on 20 January, 1842, the Supreme Court sentenced him to three months' imprisonment (this being less than the government had hoped for). He conducted his own defence in an open sitting, and his plea, issued in print from the jail, as well as the imprisonment itself, won him immense popularity as a national hero. Furthermore, as some paradoxical consequence, he was admitted to the bar of the Supreme Court in 1843, this having been his long sabotaged aim.

A second persecution, following the indictment, was his suspension as a member of the Copenhagen Town Council, to which he had been elected the year before, 29 years old. At the time of the indictment it was contemplated to elect him alderman, but as he had to be confirmed by the government in this office the Council elected him vice-president instead. It seems that this provoked the government to raise the question of suspension. The sentence did not prevent him from resuming his seat in the Council after the imprisonment, no more than from starting his career in the Diet shortly afterwards.

Soon after the indictment and the said events in the Town Council, a subscription was raised in favour of Orla Lehmann, primarily to indemnify him for the costs of the prosecution; the subscription reached an amount of 5000 rdl. shortly before the judgement in the first instance. When Lehmann publicly declared that he wanted the money used in support of the liberal press, he was prosecuted anew, but acquitted while in jail. Some short comment on this in Lehmann's "Posthumous Papers" has been misunderstood, as if the 5000 rdl. were converted into a gold snuff-box, which he received at the time of the first judgement with the inscription: „From the citizens and peasants of Falster“. A study of the daily papers and of documents in the Danish Record Office proves this to be wrong, most of the money having been used in direct aid of three liberal papers (500 rdl. covering the costs). In proving this, and presenting the background, aim and results of the subscription, some light has been thrown on young Orla Lehmann's situation at the time.

OverSIGTER

TYSK DEBAT OM DEN FØRSTE VERDENSKRIG

AF

INGA FLOTO

MED ARTIKLEN »Deutsche Kriegsziele. Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–18«¹ efterfulgt af bogen »Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–18«² åbnede Hamborgprofessoren Fritz Fischer en debat, der ikke synes at ville tage ende. En debat, der har engageret ikke blot faghistorikere, men også et bredt udsnit af den tyske offentlighed; en debat, der ikke blot er blevet ført i fagtidsskrifter, men også i presse og fjernsyn.³

Fischer er den første, der behandler krigsmålsproblematikken som et samlet hele, og den første, der anvender det nu fuldt tilgængelige materiale i både Øst- og Vesttyskland samt i Østrig. Fremstillingen er næsten udelukkende baseret på det aktmateriale, Fischer her har fundet; tidligere behandlinger af emnet såvel som dagbøger, memoirer og breve m. m. inddrages kun i yderst begrænset omfang. Alene fremdragelsen og gennemarbejdningen af det omfattende materiale er i sig selv en præstation af første rang, men yderligere har Fischer formået at sammenfatte det i en stort anlagt these, der omfatter ikke alene selve krigsperioden, men også tiden før og efter og griber centralt ind i den for

¹ Historische Zeitschrift 188, 1959, s. 249–310.

² Düsseldorf 1961. 3. omarbejdede udgave 1964. I tilknytning til bogen også en kildeudgave ved Immanuel Geiss: Julikrise und Kriegsausbruch 1914 I–II, Hannover 1963–64.

³ I det følgende behandles kun fagdebatten, og kun i udvalg. En del af de tidligste indlæg er samlet i »Deutsche Kriegsziele 1914–18«, hrsg. von Ernst W. Graf Lynar, Ullstein Bücher 616, 1964. Udvalget må dog siges allerede ved sin fremkomst at have haft slagside, idet det ikke omfattede et så væsentligt indlæg som Dietrich Mendes (jvf. note 21 og 32), og i lyset af debattens senere udvikling kan det næppe mere betegnes som repræsentativt. En oversigt over debatten, der ikke var tilgængelig for forf. af nærværende oversigt, er for nylig givet af James Joll i Past and Present 34, 1966, s. 100–113: »The 1914 Debate continues. Fritz Fischer and his Critics«.

efterkrigstidens tyske historieskrivning så afgørende problematik: Spørgsmålet om kontinuiteten i tysk historie i det 20. århundrede.

Fischers these er i korthed den, at den tyske krigsmålspolitik i Første Verdenskrig var en fortsættelse af førkrigstidens imperialismen rettet mod en placering af Tyskland som »verdensmagt« på linie med Rusland, England og USA. Endvidere at denne krigsmålspolitik, d.v.s. yderst vidtgående annekcionista og økonomisk-politiske krav, ikke er noget der først definitivt kommer til orde i den tyske ledelse med Hindenburgs og Ludendorffs opstigning til magten, altså ikke først og fremmest skal tilskrives militæret, men tvært om er en også fra den civile ledelses side konsekvent gennemført politik, hvis grundlæggende mål er fastlagt af Bethmann Hollweg i det såkaldte Septemberprogram af 9.9.1914 (bogens sensation). For Fischer er der i det højeste en gradsforskel mellem Ludendorff og Bethmann. Fischer fremlægger dermed en radikal nyvurdering af kansleren, der ikke alene med Septemberprogrammet og efterfølgende krigsmålprogrammer kommer til at stå som en konsekvent talsmand for annektionisme og »verdensmagtstræben«, men som den, der allerede i julkrisen 1914 sigtede mod en europæisk hegemonialkrig. Fischer lægger endelig stor vægt på, at der var et nøje samspil mellem økonomiske og politiske interesser i krigsmålpolitikens udformning.

Man kan om Fischers these sige, at den er en noget hårdt gennemført fortolkning af materialet, dog er den vel ikke så unuanceret fremsat, som den efterfølgende debats skarpt optrukne standpunkter kan give det udseende af. Men han er i hvert fald med sin these hensynsløst gået til angreb på en række af de mest ømtålelige tabuer i tysk historie, og det er om dette debatten siden har været ført. Mens andre, i virkeligheden nok så interessante, aspekter af bogen er gået mere eller mindre upåagtet hen. At en uforløst tysk fortid er et væsentligt element i debatten, sammenholdt med den kendsgerning, at bogen har fået en overvejende positiv modtagelse i udlandet og tildels blandt yngre tyske historikere, bør imidlertid ikke forlede til den nærliggende konklusion, at der her endelig er tale om en tysker, der tør se sandheden i øjnene og sige den.

Det afgørende er, at Fischers kritikere, netop fordi de indledningsvis har følt sig frastødt af selve thesen, har følt sig foranlediget til også selv at gennearbejde Fischers materiale, og på det grundlag har fremført så væsentlige modargumenter af saglig og ikke mindst af metodisk art, at det må synes berettiget at sætte meget store spørgsmålstegn ved Fischers synspunkter og hele arbejdsmetode. Og netop dette er det vigtige at fastholde, for debatten har efterhånden fået en sådan karakter, at den tyske historiske videnskabs omdømme står på spil, som Hans Herzfeld så rigtigt har bemærket.⁴

⁴ Die deutsche Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 11, 1963, s. 225.

I udlandet fik bogen som nævnt en positiv modtagelse; hverken F. L. Carsten⁵ eller Hans W. Gatzke⁶ gik dog særlig dybt, det gjorde derimod både Rudolf Neck og Pierre Renouvin. I en i alt væsentligt refererende anmeldelse hilste Rudolf Neck⁷ bogen som en milepæl, ja, måske et vendepunkt for tysk historisk videnskab. Som et af de produkter af tysk ånd, der kan opmuntre Tysklands venner til trods alt ikke at fortvivle over tysk væsen. Bemærkelsesværdigt er det dog måske, at Neck på eet punkt, hvor han selv havde nøje kendskab til kildematerialet, nemlig m. h. t. Fischers fremstilling af julkrisen 1914, måtte fremføre den kritik, at de østrigske kilder i allerhøjeste grad viser, at man også i Wien har leget med ilden. Pierre Renouvin⁸ afsagde følgende dom: »Son grand ouvrage, précis, solide, constamment appuyé sur les documents d'archives, est remarquable par l'ampleur de l'enquête, par la qualité de la recherche et par l'indépendance d'esprit«. Iøvrigt fremhævede Renouvin bl. a., at Fischers synspunkter på mange områder lå nær dem, franske forskere havde anlagt på grundlag af det hidtil kendte materiale. Renouvin må dog imødegå Fischer, når han mener som noget sikkert, at kompromisfred kunne opnås, det er et for enkelt syn: i vejen stod Alsace-Lorraine, og han stiller sig også tvivlende overfor den så skarpt optrukne enhed og kontinuitet i krigsmålspolitikken.

I DDR har bogen derimod været genstand for en mere svingende bedømmelse: først blev den slået i hartkorn med den traditionelle vesttyske historieskrivning,⁹ men senest har Fritz Klein givet den en meget positiv vurdering, vel ikke mindst under indtryk af debatten i Forbundsrepublikken.¹⁰

Meget indgående og meget positive behandlinger af bogen er også fremlagt af så fremtrædende historikere som Fritz T. Epstein¹¹ og Klaus Epstein.¹² Det bemærkelsesværdige ved disse anmeldelser er, at begge forfattere på væsentlige punkter giver kritikken af Fischer ret, men alligevel fastholder vurderingen af bogen som en »stor« bog, ja, Klaus Epstein kan endda konkludere: »Fischer himself has made a valuable intellectual contribution to Germany's full integration into Western

⁵ The English Historical Review 78, 1963, s. 751–53.

⁶ The American Historical Review 68, 1962–63, s. 443–45.

⁷ Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 15, s. 565–576.

⁸ Les Buts de Guerre de L'Allemagne (1914–18) d'après les travaux de Fritz Fischer, Revue Historique 86, 1962, s. 381–90.

⁹ Gerhard Pretsch i Wissenschaftliche Zeitschrift 1959/60, 5, s. 735.

¹⁰ Die westdeutsche Geschichtsschreibung über die Ziele des deutschen Imperialismus, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 10, 1962, s. 1808–1836.

¹¹ Die deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 10, s. 381–394.

¹² German War Aims in the First World War, World Politics 15, 1962–63, s. 163–185.

Europe... His book constitutes a rare combination of Herculean research, a challenging thesis, and deep political wisdom – and I believe that even his exaggerations fall into the category of »fruitful errors« since they compel a systematic reevaluation of the traditional view of German policy in World War I«. ¹³

Over for disse positive vurderinger står en række meget negative: Fischers kritikere har alle taget afstand fra hans these, skarpest vel Erwin Hölzle, der har betegnet thesen som forfejlet og bevisførelsen som mislykket, ¹⁴ og Gerhard Ritter, der har kaldt bogen ren tendenshistorie. ¹⁵ Man har bebrejdet Fischer, at han har fremstillet de tyske mål isoleret uden at tage hensyn til Ententens annekstionsplaner, hvad han dog kan tage sig let, al den stund han ikke har villet en komparativ analyse. Mere alvorligt er det, at hans manglende standpunkttagen til de allierede og associerede magters krigsmål har ført ham til en fejlagtig optimistisk vurdering af chancerne for en forhandlingsfred og derigennem atter til en skæv vurdering af den tyske politik. ¹⁶ Med andre ord til at fælde sine domme på et forkert grundlag. Ja, Klaus Epstein ¹⁷ må endda gå så vidt som at stemple Fischers argument, at Tyskland simpelthen skulle have akcepteret de 14 punkter i januar 1918, som uhistorisk.

Og her er vi da i virkeligheden ved sagens kerne. De følelser og den lidenskab, der er kommet til orde i denne debat, må ikke tilsløre den kendsgerning, at diskussionen ikke bare drejer sig om Tysklands »unbewältigte Vergangenheit«, at det ikke blot er krigsskyldthesens tidligere modstandere, der endnu engang forsvarer de gamle skanser, nu i en borgerkrig. ¹⁸ Der er tale om andet og mere. Fischer tæller mellem sine kritikere også Hans Herzfeld og Ludvig Dehio, ¹⁹ der begge tidligere har fremsat synspunkter, der på mange måder ligger Fischers nær. ²⁰ Når hverken de eller hans øvrige kritikere har kunnet godtage hans resultater,

¹³ Anf. sted, s. 185.

¹⁴ Das historisch-politische Buch 10, 1962, s. 65.

¹⁵ Staatskunst und Kriegshandwerk III. Die Tragödie der Staatskunst. Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914–1917), München 1964, s. 596.

¹⁶ Se f. eks. Hölzle, anf. sted, s. 68; Ritter, anf. værk, s. 648 og hele kapitel 8; Renouvin, anf. sted, s. 389.

¹⁷ Anf. sted, s. 168.

¹⁸ Sådan som titlen på en måske mindre heldig anmeldelse af Gerhard Ritter kunne give anledning til at tro: »Eine neue Kriegsschuldthese?«, Historische Zeitschrift 191, s. 646–668.

¹⁹ Deutschlands Griff nach der Weltmacht?, Der Monat Febr. 1962, s. 65–69.

²⁰ Herzfeld om »verdensmagtstillingen« i Die Moderne Welt II, Braunschweig 1952, s. 36, citeret i Fritz Fischer: Weltpolitik, Weltmachtstreben und deutsche Kriegsziele, Historische Zeitschrift 199, s. 280. Og Ludvig Dehio: Gleichgewicht oder Hegemoni, Krefeld 1948, om hegemonialproblemerne. – Specielt Dehios anmeldelse synes at have været en skuffelse for Fischer. Jvf. Weltpolitik . . . , s. 226.

skyldes det i første række, at de har en fundamentalt forskellig opfattelse af, hvad historie og historisk metode er.

Fischers historiesyn er klart revisionistisk. Han har villet en revision af Tysklands historie i det 20. århundrede, men den har, med den fremstillingsform han har valgt, fået karakter af een lang fordømmelse, funderet på den grundlæggende afstandtagen fra al magtpolitik som sådan, der synes at være Fischers udgangspunkt. En opfattelse, der har sin forståelige begrundelse i erfaringerne fra Den anden Verdenskrig, men jo samtidig en opfattelse, der, når den som her gennemføres konsekvent, må stille sig hindrende i vejen for enhver virkelig historisk forståelse af den tyske politik under Den første Verdenskrig, en periode hvor magtpolitisk tankegang ikke var diskrediteret hverken i Tyskland eller i de øvrige europæiske stormagter.²¹ Denne for enhver revisionisme så typiske tidsbundne betragtningsmåde, hvor samtidens problemer projiceres bagud, så skyld og ansvar kan placeres, ikke ud fra fortidens, men ud fra nutidens normer, er med rette blevet fremhævet af Fischers kritikere.²²

På sin vis er der noget mærkeligt i at netop Fischer skulle blive grundlæggeren af en tysk revisionisme af denne karakter, og at netop han ved sin metode²³ skulle komme til at stå som udfordrerens af nogle af den tyske historiske videnskabs fornemste traditioner, når man betænker at han i 1954, i artiklen »Objektivität und Subjektivität. Ein Prinzipienstreit in der amerikanischen Geschichtsschreibung«,²⁴ viste et indgående kendskab både til historieteoretiske overvejelser såvel som til den tyske historisme og den revisionistiske historieskrivning i 30-ernes Amerika. Men måske var det derfor, han ikke dengang tog standpunkt?

Nu har Fritz Fischer imidlertid selv ikke alene fremsat sit syn på, hvordan historie skal skrives, men også gennem sin bog illustreret dets udformning i praksis. Der er, som det vil fremgå af det følgende, ikke alene indre modsigelser i Fischers teoretiske betragtninger, men også i høj grad en modsætning mellem teori og praksis. Og det har i høj grad medvirket til at komplicere debatten, at Fischer tilsyneladende ikke selv er i stand til at se disse modsigelser. Yderligere forviklet er diskussionen blevet, fordi Fischers svar på kritikken har taget form af een lang

²¹ Jfv. iøvrigt Dietrich Mendes interessante forsøg på nærmere at placere Fischers forestillingsverden, som han mener står Friedrich Wilhelm Foerstes kristelige radikalisme nær (Fischer er oprindelig teolog). Dietrich Mende: Die nicht bewältigte Vergangenheit des Ersten Weltkrieges, Europa Archiv, 18. årg., 1963, s. 352.

²² Jvf. f. eks. Dehios anmeldelse, anf. sted, s. 69. Dehio betragter Fischers bog som »eine repräsentative Leistung der desillusionierten, »zornigen« Generation, deren prägenden Erlebnis die Hitlerzeit war«.

²³ Jvf. nedenfor.

²⁴ I Aus Geschichte und Politik, Festschrift für Ludwig Bergstraesser, Düsseldorf 1954, s. 167–182.

række angreb: på metodekritikken har han svaret med at angribe kritikernes metode, og på den saglige kritik med fremlæggelsen af nye kendsgerninger.²⁵ Der har således ikke været nogen virkelig mulighed for at få diskussionen bragt over på et sagligt og ligevægtigt plan, og det er ikke alene kritikernes fejl.²⁶ Det er som om Fischer og hans kritikere ikke taler samme sprog, de taler forbi hinanden, ikke med hinanden. Men dette vil sikkert klarest fremgå af en kort analyse af Fischers metodiske synspunkter.

I forordet til »Griff nach der Weltmacht« skriver Fritz Fischer, at de begivenheder, han i det følgende vil skildre, nu er historie, og derfor kan gøres til genstand for objektiv betragtning. Hans bog er hverken anklage eller forsvar, det er ikke historikerens opgave. Denne er at fastslå kendsgerninger og indordne dem i en sammenhæng af årsager og følger. Og de forestillinger, målsætninger og beslutninger, historikeren under dette arbejde måtte støde på, må han søge at forklare, at »forstå«, uden at dømme eller undskylde.²⁷ I slutningen af forordet takker Fischer endvidere to medarbejdere for den hjælp, de har ydet ham »bei der Arbeit in den Archiven und bei der Auswertung des umfangreichen Materials . . .«²⁸ I sin seneste bog »Weltmacht oder Niedergang« omtaler han sit arbejde som »eine nüchterne, wertfreie Beurteilung der deutschen Vergangenheit, die sich in Übereinstimmung weiss mit der internationalen Forschung . . .«²⁹ og skriver videre i polemik med Gerhard Ritter: »Denn wo machtpolitische Entscheidungen am Werk sind, da herrscht bei Ritter Fatum, wo Niederlagen an objektiven Gegebenheiten registriert werden, da waltet für ihn Tragik, und wo Ungeheimheiten für die Heutigen, fatale Entscheidungen nicht verniedlicht werden können, da ist für ihn Verständnis das oberste Gebot. Zu einer nüchternen, emotionslosen Beurteilung . . . ist ihm, dem Kind der Generation des kaiserlichen Deutschlands, der Zugang offenbar verschlossen.«³⁰

Fischer selv ser åbenbart ikke den indre modsigelse i de her gengivne citater, og dette er muligvis en af årsagerne til, at han har været så

²⁵ Vigtigst er: Kontinuität des Irrtums. Zum Problem der deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg, Historische Zeitschrift 191, s. 83–100; Weltpolitik . . ., Historische Zeitschrift 199, s. 265–346; Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im Ersten Weltkrieg, Hamburgerstudien zur neueren Geschichte 1, Frankfurt am Main 1965.

²⁶ Medens f. eks. Hölzle og Ritter har anslået meget skarpe toner, ligger både Herzfelds, Dehios og Mendes kritik på et meget højt, sagligt og ligevægtigt plan, for blot at nævne nogle eksempler.

²⁷ Anf. værk, 1. udg. s. 11.

²⁸ Sst. s. 13.

²⁹ Weltmacht oder Niedergang, s. 9.

³⁰ Sst. s. 9–10.

temmelig immun over for den rejste metodekritik. Men ud over dette vidner citaterne jo også om et mærkeligt ureflekteret syn på historiekritikens natur. Det gamle og – troede man – forlængst forkastede postulat om muligheden af objektiv og værdifri historie, fremføres her med fornyet kraft og overbevisning. Det subjektive element der nødvendigvis må ligge i udvælgelsen og vurderingen af kendsgerningerne overses ganske, for blot at nævne et enkelt og vel ret banalt eksempel. Når Fischer skriver »objektiv« og »værdifri«, er det dog måske fordi han mener, at en fremstilling hvori værdidomme ikke direkte udsiges,³¹ er ensbetydende med en objektiv og værdifri forskningsproces. Så meget er imidlertid klart nok: Fischer har villet et opgør med den nationale tyske historieskrivning og med hele historismens tradition, og han har fået det.

Det der dog frem for alt har bragt Fischers kritikere³² til at gøre indsigelse er den, bevidste eller ubevidste, mangel på forståelse, de har ment at finde som det bærende element i hans fremstilling, og den deri implicite »fordømmelse«. De foreholder ham, at den første betingelse for blot at nærme sig den historiske sandhed netop er forståelsen. Men i dette krav om forståelse ligger jo på ingen måde, at en kritisk holdning dermed udelukkes, tværtimod. Det er ikke de af Fischer fremlagte kendsgerninger, men den fortolkning han giver dem, man anholder. Og det er i virkeligheden en sønderlemmende metodekritik, man har underkastet Fischers arbejde.

Man har påpeget, at han ikke blot alt for ensidigt bygger på arkivernes aktmateriale, men også benytter det på samme tid ukritisk og tendentiøst. Han godtager kun de motiver, der er nedfældet skriftligt i akterne, uden hensyn til den situation og de omstændigheder, hvorunder aktstykket er blevet til, og uden at se den banale kendsgerning i øjnene, at ikke alle motiver nedfældes i officielle aktstykker. Når Fischer alligevel i visse situationer drager den øjeblikkelige taktiske situation ind i

³¹ Jvf. Fischers elev Immanuel Geiss i H. Pogge v. Strandmann og Immanuel Geiss: Die Erforderlichkeit des Unmöglichen. Deutschland am Vorabend des ersten Weltkrieges, Hamburgerstudien zur neueren Geschichte 2, Frankfurt am Main 1965, s. 75: »Indem der Historiker ein Moralisieren vermeidet und Werturteile über die Vergangenheit dem Leser überlässt, indem er sich auf die Sache konzentriert, könnte er einen nicht unerheblichen Beitrag zur Versachlichung der jüngsten Diskussion leisten«.

³² Det følgende er et kort sammendrag af de væsentligste metodiske indvendinger, der er rejst mod Fischers arbejde. Som særlig typiske indlæg (ud over de i det foregående citerede) kan nævnes: Hans Herzfeld: Zur deutschen Politik im Ersten Weltkriege. Kontinuität oder permanente Krise, Historische Zeitschrift 191, s. 67–82; Dietrich Mende, anf. sted, s. 333–352; Gerhard Ritter: Bethmann Hollweg im Schlaglicht des deutschen Geschichts-Revisionismus, Schweizer Monatshefte 42, 1962, s. 799–908; og samme: Bethmann Hollweg und die Machtträume deutscher Patrioten im ersten Jahr des Weltkrieges, Festschrift für Percy Ernst Schramm II, Wiesbaden 1964, s. 201–215; samt Egmont Zechlins arbejder anført nedenfor.

billedet, sker det kun for at forkaste de motiver, der ikke passer i hans these: de er da blot taktisk bestemt. Man kritiserer ham endvidere for eensidigt at udvælge det materiale, der støtter hans these, og forbigå andet, og man fremfører desuden – og måske allermest væsentligt – at han tillægger alle aktstykker lige stor værdi (blot de er aktstykker): tilfældige embedsmænds foreløbige udkast på linie med kanslerens endelige afgørelse.

Overfor disse meget afgørende indvendinger har det mindre vægt, at Fischer overfor kritikken kan hævde, at den angriber ham for ting, han ikke har villet. Han har ikke villet fremstille Bethmann Hollwegs krigsmål, men Tysklands. »Es ging mir nicht primär um Personen, sondern um Strukturen und Tendenzen und um die aus ihnen erwachsene tatsächliche Reichpolitik im 1. Weltkrieg«. ³³ Han har villet en »funktional-strukturel« ikke en »personal-individuel« fremstilling. ³⁴ Det er klart nok, at det er det, han har villet, men han har for at opnå dette ikke betjent sig af det forfinede begrebsapparat og den højt udviklede metode, der måtte være den første betingelse for en sådan analyses gennemførelse. Han har i stedet benyttet en stærkt indsnævret og primitiv variant af den traditionelle historiske metode.

Derfor er det ikke lykkedes Fischer at overbevise dem af hans kritikere, der har efterprøvet hans resultater, og derfor er det heller ikke lykkedes ham at føre den af ham på ny åbnede debat om tysk politik under Den første Verdenskrig ind på et frugtbart spor. Ved den måde, Fischer har fremført sine resultater på, har han selv i allerhøjeste grad medvirket til at give diskussionen det eensidige præg af angreb og forsvar, den har fået; der har simpelthen ikke været anden udvej.

Medens debattens første fase hovedsagelig udspillede i anmeldelser, og indvendingerne derfor måtte være af mere generel og principiel karakter, er den siden ført videre, ikke alene på den tyske historikerkongres i Berlin 1964 og den internationale historikerkongres i Wien 1965, men også i en række videnskabelige arbejder inden for den emnekreds Fischer har berørt. For det første har flere af Fischers elever nærmere uddybet sider af hans arbejde, ³⁵ og Fischer selv har bebudet en ny bog, ³⁶ men også Fischers kritikere har i en række analyser søgt at imødegå hans theser.

Gerhard Ritter og Fritz Fischer er i debatten kommet til at stå som modpoler – de er begge lidenskabelige debattører – og det er da også tydeligt, at Fischer betragter Ritter som sin hovedmodstander. ³⁷ Ritter

³³ Fritz Fischer: Weltpolitik . . . , s. 271.

³⁴ Jfv. Immanuel Geiss, anf. sted, s. 49.

³⁵ F. eks. Immanuel Geiss: Der polnische Grenzstreifen 1914–1918, Lübeck/Hamburg 1960, og H. Pogge v. Strandmann og Immanuel Geiss, anf. værk.

³⁶ Med titlen Krieg der Illusionen, annonceret i Weltmacht oder Niedergang.

³⁷ Jvf. Weltmacht oder Niedergang, passim.

står for alt det Fischer vil bekæmpe, den engagerede, nationalt bevidste historieskrivning, den historiker, der med forkærlighed og glæde skriver »vi tyskere«, og den, der frem for nogen understreger det »personal-individuelle« aspekt af historien.³⁸ Alligevel kan man ikke sige, at tredje bind af Ritters »Staatskunst und Kriegshandwerk«³⁹ er blevet et direkte modstykke til Fischers bog. Ritters problemstilling er en anden end Fischers, det er forholdet mellem den politiske og militære ledelse, han vil undersøge, ikke krigsmålpolitikken som sådan, men på eet afgørende punkt støder de to dog sammen: i opfattelsen af Bethmann Hollwegs person. Ritter har på ingen måde kunnet godtage det billede af den konsekvente magtpolitiker, som Fischer har tegnet. Hans minutiøse studium af kanslerens motiver og handlinger fører ham til en opfattelse, der nok i enkeltheder, men ikke i helhedsvurdering afviger fra den traditionelle. Og Ritters noteapparat er da også blevet een lang polemik mod Fischer.

Bethmann Hollweg er i det hele taget rykket ind i centrum af debatten, og et helt nyt element er blevet tilført ved K. D. Erdmanns publikation af uddrag af Kurt Riezlers dagbogsoptegnelser.⁴⁰ Riezler var kanslerens ven og medarbejder, og hans optegnelser kaster lys over en række hidtil dunkle sider af kanslerens motiver, ikke mindst under julikrisen 1914, dog ikke så eentydigt, at det har kunnet hindre, at disse nye oplysninger er blevet taget til indtægt af begge lejre. Erdmann selv hører til Fischers kritikere.

Det virkelige hovedangreb på Fischers theser, og et angreb ført på Fischers egen grund, kommer imidlertid fra en helt anden kant, nemlig fra Egmont Zechlin, Fischers kollega ved Hamborgs Universitet. Zechlin har i en række artikler taget Fischers theser og synspunkter op til fornyet analyse, og har ofte så at sige vendt problemstillingen om. Fischer selv har om Zechlins undersøgelser bl. a. udtalt: »Zechlins Position ist nicht leicht zu analysieren, da jede Veröffentlichung (eine Vielzahl an verschiedenen Orten) eine neue These, einen neuen Ansatz bringt: Zuerst war alles »Revolutionierung«, dann war alles »Sonderfrieden«, dann alles »Kabinettskrieg««. ⁴¹ Dette er for så vidt en rammende karakteristik af både Zechlins og Fischers arbejdsmetode. Fischer opfatter det, som om Zechlin fremsætter en ny these hver gang, fordi han åbenbart selv kun kan anskue et historisk forløb ved hjælp af en these.

³⁸ Det er ikke her stedet at komme nærmere ind på Ritters historieopfattelse, der er langt mere kompliceret og nuanceret, end debatten giver indtryk af. Sine synspunkter har han fremsat utallige steder i sit forfatterskab, se f. eks. *Zur Problematik gegenwärtiger Geschichtsschreibung, Lebendige Vergangenheit*, München 1958, s. 255–283.

³⁹ Se note 15.

⁴⁰ *Zur Beurteilung Bethmann Hollwegs, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 15, Stuttgart, s. 525–540.

⁴¹ *Weltmacht oder Niedergang*, s. 11.

Zechlin derimod fremlægger ingen altomfattende these, fordi der for ham ikke er nogen sådan. For ham er den tyske politik ikke konsekvent og eentydig, men en række enkeltsituationer, hvor forskellige udfordringer krævede forskellige svar.⁴²

Som et karakteristisk eksempel kan nævnes Zechlins undersøgelser over det såkaldte Septemberprogram. Det var en betydelig svaghed ved Fischers fremstilling, at hans præsentation af dette for hans these så centrale dokument var særdeles ufuldstændig.⁴³ Han gengav »programmet« i fyldige uddrag og citater, men belyste iøvrigt ikke nærmere de kildemæssige problemer omkring udformning og tilblivelse. Senere aftrykte Werner Basler den fulde ordlyd,⁴⁴ og endelig forelagde Egmont Zechlin så ikke blot selve dokumentet, men også koncepten og den ledsageskrivelse, hvormed Bethmann Hollweg oversendte det til Clemens von Delbrück og Arthur Zimmermann i Berlin. (Kansleren selv opholdt sig i hovedkvarteret).⁴⁵

I denne og senere analyser⁴⁶ fremhævede Zechlin for det første de indre modsigelser, der var i selve »programmet« (som han valgte at kalde memorandum (Denkschrift), ikke program); der var i virkeligheden tale om to uforenelige grundopfattelser. Men også mellem »program« og oversendelsesskrivelse var der uoverensstemmelser. Og af dette, sammenholdt med de ydre omstændigheder omkring »programmets« affattelse og den efterfølgende diskussion, mente han endvidere at kunne slutte, at dokumentet var, hvad det selv angav: »Vorläufige Richtlinien . . .«, eller med Erdmanns ord: ». . . es ist das Sammelbecken aller möglichen, nicht miteinander ausgeglichenen Vorstellungen über das bei einem plötzlichen Zusammenbruch Frankreich's vielleicht erreichbare, wie es die verschiedensten Männer in der Umgebung des Kanzlers

⁴² Zechlins artikler: Friedensbestrebungen und Revolutionierungsversuche, Beilage zur Wochenzeitung »Das Parlament«, B 20/61, 24/61, 25/61, 20/63, 22/63; Das »schlesische Angebot« und die italienische Kriegsgefahr 1915, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1963, s. 533–556; Die »Zentralorganisation für einen dauernden Frieden« und die Mittelmächte, Jahrbücher für Internationales Recht, 11. bd., 1962, s. 448–513; Die türkischen Meerengen – Brennpunkt der Weltgeschichte, Ströme und Meere in Geschichte und Gegenwart, Veröffentlichung der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften in Hamburg, 1964; Deutschland zwischen Kabinettskrieg und Wirtschaftskrieg. Politik und Kriegführung in den ersten Monaten des Weltkrieges 1914, Historische Zeitschrift 199, 1964, s. 347–458; Probleme des Kriegskalküls und der Kriegsbeendigung im Ersten Weltkrieg, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 16, 1965, s. 69–85; Bethmann Hollweg, Kriegsrisiko und SPD 1914, Der Monat 208, 1966, s. 17–32; Motive und Taktik der Reichsleitung 1914, sst. 209, s. 92–95.

⁴³ Griff nach der Weltmacht, I. udg. s. 107–15.

⁴⁴ Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–18, Berlin (Øst) 1962, s. 381–83.

⁴⁵ Friedensbestrebungen . . . B 20/63, s. 41–44.

⁴⁶ Deutschland zwischen Kabinettskrieg . . ., s. 405–430, og Probleme des Kriegskalküls . . ., s. 76–78.

in Eile als ihren Beitrag zum Friedensprogramm hinwarfen, eine Wunschzettelliste gleichsam«. ⁴⁷

Men den sammenhæng Zechlin sætter »programmet« ind i, er også en anden end Fischers. Affattelsen finder efter Zechlins mening ikke alene sted mens Marneslaget tegner sig mest lovende for Tyskland, men også på et tidspunkt, hvor det er blevet aldeles klart, at England vil fortsætte kampen mod Tyskland, selv om Frankrig skulle blive tvunget til fred. Zechlin har da ment at kunne tolke »programmet« som »eine vorläufige Erörterung der möglichen Kampfmittel für einen gegen England à outrance zu führenden Krieg . . .«. ⁴⁸ »Die Septemberdenkschrift: Kampfmittel, nicht Kriegsziel«. ⁴⁹ Hvordan det nu end måtte forholde sig med det, så er det helt afgørende ved Zechlins undersøgelser i relation til Fischers these det, at man ikke kan tillægge »programmet« nogen som helst bindende politisk funktion. Og dermed er vi atter tilbage i metodekritikken: Fischer har gjort en række iagttagelser, hvis faktiske indhold ingen benægter, det er derimod den betydning, han tillægger dem, man strides om. ⁵⁰

Men diskussionen fortsætter og vil utvivlsomt fortsætte lang tid fremover, inden en afklaring er i sigte. I det foregående er det søgt påvist, at det vil være fejlagtigt ene at rubricere debatten i den mest nærliggende kategori – og tage standpunkt derefter: Som en debat om »det tyske problem«. Det er et element, naturligvis, og det har vel i høj grad været medvirkende til den bemærkelsesværdigt positive modtagelse bogen fik uden for Tyskland. ⁵¹ Det væsentlige i diskussionen er jo imidlertid noget ganske andet: Debattens betydning ligger frem for alt i, at den rejser en række metodiske problemer, og dermed i det videre perspektiv spørgsmålet om hvordan man skriver historie og mere specielt: hvordan man nærmer sig hele problemkredsen omkring Den første Verdenskrig og dennes på mange måder centrale element: krigsmålsproblematikken.

Når Fritz Fischer har taget dette emne op til fornyet undersøgelse, er det som omtalt ikke blot, fordi et fyldigt aktmateriale nu omsider er tilgængeligt, men også fordi han har villet gøre brug af dette materiale på en anden måde end den traditionelle: han har villet skrive »strukturhistorie«. Vi har måtte konkludere, at midlerne ikke stod mål med hensigten, og at Fischer derfor er blevet et let bytte for metodisk mere sikre kolleger. Hvad man imidlertid kunne ønske for debattens videre forløb,

⁴⁷ Erdmann, anf. sted, s. 538.

⁴⁸ Probleme des Kriegskalküls . . . , s. 77.

⁴⁹ Sst. s. 78.

⁵⁰ Karakteristisk er det således, at Wolfgang Steglich har kaldt sin seneste bog »Die Friedenspolitik der Mittelmächte« (Bind I, Wiesbaden 1964), og netop har gjort det med den begrundelse, at krigsmålsplanerne efter hans mening ikke var afgørende for udformningen af de tyske fredsbestræbelser (s. ix).

⁵¹ Jvf. som et karakteristisk eksempel Rudolf Necks ovenfor gengivne udtalelse.

var, at denne Fischers oprindelige hensigt ikke måtte gå i glemmebogen, men tværtom blive taget op på mere frugtbar vis, således at en diskussion, der nu med hastige skridt nærmer sig det sterile, kunne blive ledet ad mere positive baner. Men dette vil bl. a. kræve, at samtlige diskussionsdeltagere gør sig klart, at det »personal-individuelle« og det »funktional-strukturelle« synspunkt ikke er to måder at skrive historie på, der gensidigt udelukker hinanden, men tværtimod er to synsvinkler, der ville kunne virke gensidig befrugtende.^{51a}

Der kunne derfor til slut være grund til kort at omtale en bog, der udkom nogenlunde samtidig med Fischers og med et tema inden for samme emnekreds: Amerikaneren Arno J. Mayers »Wilson vs. Lenin. Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918«.⁵² Mayers emne er krigsmålsdebatten således som den i løbet af 1917 og 1918 tog form og udviklede sig i alle de krigsførende lande, hos de Allierede og Associerede såvel som hos Centralmagterne. For at få hold på dette særdeles komplicerede stof har han betjent sig af en i allerhøjeste grad forfinet metode: Han har for det første lagt sin analyse komparativt an, men det har ikke været ham nok at belyse samspillet mellem staterne, han har yderligere villet analysere den intime sammenhæng mellem de enkelte staters inden- og udenrigspolitik, der var så karakteristisk for netop dette aspekt af krigspolitikken. Og endelig har han, for helt at opnå hvad han ville, givet undersøgelsen en idehistorisk drejning. Forsøget er, det skal straks siges, faldet yderst heldigt ud.

Af det Meinecke kaldte »De to strømninger i tiden«⁵³ – vi kunne her sige de to strømninger i krigen: det nationale og det sociale – har Mayer koncentreret sig om det sidste. Han mener groft at kunne opdele samfundet i to grupper, for hvilke han anvender de ganske neutrale begreber »the parties of order« og »the parties of movement«, og det er magtkampen mellem disse to grupper,⁵⁴ således som den kom til udtryk i

^{51a} Se om disse problemer iøvrigt Theodor Schieders fremragende teoretiske afhandling: *Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte* (oprindeligt publiceret i *Historische Zeitschrift* og nu genoptrykt i *Geschichte als Wissenschaft*, München-Wien 1965, s. 149–186).

⁵² Paperback udgave, Meridian books, Cleveland and New York 1964. Førsteudgaven udkom 1959 under titlen *Political Origins of the New Diplomacy*, Yale Historical Publications, Studies 18.

⁵³ *Die deutsche Katastrophe*, overskriften til kapitel 1, her citeret efter den danske udgave, *Den tyske Katastrophe*, København 1948, s. 15.

⁵⁴ Mayer udtrykker det således: »During the first World War one of the most controversial political issues inside Europe's major belligerent nations was war aims. In the Allied as well as in the Central countries the controversy over this issue of domestic and foreign policy became part of the struggle for power between the »parties of order« (predominantly the Right) and the »parties of movement« (predominantly the Left). The Right tended to favor expansionist war aims and the perpetuation of the Old Diplomacy as part of its determined effort to maintain the internal status quo.

krigsmålsdebatten, han analyserer. Hans these er da den, at kriseåret 1917 i alle de krigsførende lande betød en genopblussen af førkrigstidens sociale spændinger, der midlertidigt var trængt i baggrunden af de nationale følelser krigen havde frigjort. »Borgfreden« hørte nu op, »the parties of order« konsoliderede sig i deres magtpositioner, men samtidig voksede også »the parties of movement« i styrke. Den sociale revolution, som krigen midlertidigt havde bremset, var nu atter en overhængende trusel – og i Rusland var den en realitet. Men samtidig med den russiske revolution var også USA trådt ind i krigen, og Mayers opfattelse er den, at krigens sidste år bliver en ideologisk duel mellem Wilson og Lenin, en kamp på ideer om Europas sjæl – eller mere nøgternt og realistisk om hvem der skal have den politiske støtte fra »the forces of movement« og den deraf forventede indflydelse på efterkrigstidens samfundsstruktur. – At det skulle gå helt anderledes er jo en anden historie.⁵⁵

Mayers bog er et godt eksempel på, hvordan nye metoder og friske synspunkter kan medvirke til fremdragelsen af aspekter og belysning af sammenhænge som også den diplomatiske historiker i traditionel forstand i allerhøjeste grad kan drage nytte af. Måtte resultatet af den tyske debat i den sidste ende blive det samme!⁵⁶

Efterskrift

SIDEN affattelsen af foranstående oversigt er der fremkommet endnu en række bidrag til debatten, og da disse har vist en tendens til at samle sig om den tyske politik under Julikrisen i 1914, kan der være grund til

The Left pressed for nonannexationist war aims and the adoption of the New Diplomacy in its campaign to change the status quo. . . .«, Paperbackudgaven s. vii. Mayers dualistiske synsvinkel er for nylig blevet kritiseret: »The ambiguous attitude of the extreme right to the existing order as well as the essentially reforming approach of the moderate left seem to be obscured in a dichotomous analysis, for instance in terms of a struggle between the 'parties of order' and the 'parties of movement', as outlined in Mayer . . .« (Hans F. Petersson: *Power and International Order*, Lund 1964, s. 14, note 23). Men Mayers »approach« må dog som arbejdshypothese siges at have vist sig endog meget frugtbar.

⁵⁵ Hovedpunkterne i Mayers these er allerede skitseret af Élie Halévy i *The World Crisis of 1914–18: An Interpretation*, The Rhodes Memorial Lectures, Oxford University, 1929, publiceret 1930 af Clarendon Press og fornylig genudsendt i Élie Halévy: *The Era of Tyrannies*, Anchor Books, New York 1965.

⁵⁶ Det må dog i denne forbindelse bemærkes, at Erwin Hölzle i Tyskland arbejder ad nogenlunde de samme baner som Mayer, jvf. således hans *Die Revolution der zweigeteilten Welt. Eine Geschichte der Mächte 1905–1929*, rowohlts deutsche enzyklopädie, Reinbek bei Hamburg 1963, og *Prolog zum Ersten Weltkrieg, weltideologische Wandlungen in Amerika und Rusland*, *Historische Zeitschrift* 180, 1955, s. 507ff., samt *Die amerikanische und die bolschewistische Weltrevolution, Weltwende 1917*, hrsgg. v. H. Rössler, Göttingen 1965, s. 176 f.

nærmere at belyse denne fase af diskussionen, så meget desto mere, som dette punkt kun er yderst overfladigt berørt i oversigten.¹

Fra dansk side foreligger der nu et bidrag til belysning af disse problemer. Viggo Sjøqvist har i tidsskriftet *Historie* påpeget en række indicier for, at man fra tysk side sigtede mod en præventiv krig mod Rusland.² Sjøqvist hæfter sig især ved den forskel, der er mellem de to Balkan-kriser i 1912–13 og 1914. I den første var både Tyskland og Rusland indstillet på, at konflikten for enhver pris skulle lokaliseres, medens Tyskland under den anden krise meget stærkt bakkede Østrig op. Sjøqvist finder årsagen til den ændrede tyske holdning i den forskellige vurdering, man anlagde på Ruslands muligheder og intentioner i de to kriser. I løbet af foråret 1914 var der især i tyske militære kredse opstået en udbredt frygt for den russiske oprustning, som man mente ville udgøre en alvorlig trusel for Tyskland i 1917, og da man samtidig var overbevist om Ruslands aggressive hensigter, mente man det bedst at tage konflikten, medens Tyskland endnu var overlegen. Da disse tanker først kom Bethmann Hollweg for øre, afviste han dem imidlertid; men Sjøqvist gør opmærksom på, at Bethmann, da krisen indtraf, alligevel handlede i overensstemmelse med disse synspunkter. Kildematerialet er dog efter Sjøqvists mening så spinkelt, at det ikke er muligt at sige noget sikkert om, hvornår og hvorfor dette omslag fandt sted. Han konkluderer således: »Det må forekomme en uhildet iagttagelse overvejende sandsynligt, at man fra tysk og østrig-ungarsk side bevidst risikerede en europæisk storkrig i sommeren 1914. De mænd, der tog denne frygtelige risiko, synes at have handlet ud fra en angstpsykose, der gav sig udtryk i åben aggression«.³

Fra tysk side har Wolfgang J. Mommsen påtaget sig den vanskelige opgave at gøre status over debattens rent faktiske indhold: i hvor høj grad har synspunkterne nu nærmet sig til hinanden, og om hvilke

¹ Af andre indlæg uden direkte relevans til Julikrisen kan nævnes James Jolls oversigtsartikel i *Past and Present* (jvf. oversigtens note 3). Joll behandler Fischers arbejde yderst positivt og finder, at årsagen til diskussionens heftighed frem for alt må søges i, at Fischer har genåbnet krigsskylddebatten. Klaus Epstein har i sin anmeldelse af tredje bind af »*Staatskunst und Kriegshandwerk*« også berørt Fischer-Ritter kontroversen. Epstein var som omtalt meget positiv i sin anmeldelse af Fischers bog, men dog langt fra ukritisk, og den samme distancerede holdning præger hans stillingtagen til Ritters arbejde. Han kan derfor også om Ritters Bethmann-portræt skrive, at det er »by all odds the best that we possess – it is certainly truer to life than Fischer's picture of an unbending and inflexible annexationist . . .«, men Epstein er iøvrigt langt fra enig med Ritter i alle spørgsmål. (Gerhard Ritter and the First World War, *Journal of Contemporary History*, vol. 1, no. 3, 1966, s. 193–210).

² Optakten til den første verdenskrig, *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række VII, 3, 1967, s. 547–594.

³ Anf. sted, s. 594. Forf. indleder iøvrigt sin afhandling med en interessant gennemgang af, hvordan krisen afspejles i de danske gesandters indberetninger.

punkter – om overhovedet nogen – kan der siges at være enighed.⁴ Mommsen påviser her, at der har fundet en ikke ubetydelig tilnærmelse sted mellem Fischer og flere af hans kritikere i synspunkterne på Julikrisen. Der er nu noget nær almindelig enighed om, at den tyske ledelse på dette tidspunkt var behersket af et fatalistisk syn på krigens uundgåelighed, og at tanken om en præventiv krig indgik i de politiske kalkulationer. Men han påpeger samtidig, at denne kritikernes tilnærmelse til Fischers synspunkter har været ledsaget af en radikalisering af Fischers eget standpunkt, idet han i sine seneste arbejder har søgt at vise, at Tyskland siden 1913 systematisk forberedte en krig: »... this radicalization of his opinions lessens the persuasive power of his arguments«.⁵

Fischers elev og nære medarbejder Immanuel Geiss har givet en meget nuanceret fremstilling af »Fischer-skolens« synspunkter på Julikrisen.⁶ Hans fremstilling munder ud i den konklusion, at Tyskland bevidst stræbte efter en lokal krig (Østrig–Serbien), og hvis det ikke lykkedes at lokalisere konflikten, da en kontinental krig (Tyskland, Østrig–Rusland, Frankrig; men uden England), men »Germany did nothing to prevent continental war, even at the risk of a world war (dvs. en krig med England som deltager), a risk which her government had seen from the beginning«.⁷ Geiss understreger som Mommsen den tilnærmelse, der har fundet sted mellem Fischer og hans kritikere på dette punkt.

Det er dog i høj grad et spørgsmål, hvor meget man kan lægge i denne tilnærmelse. Som dens fornemste repræsentanter nævnes Egmont Zechlin og K. D. Erdmann; og det er rigtigt, at de begge i deres arbejder⁸ har understreget Bethmanns fatalistiske indstilling til en kommende krig, og at især Zechlin har påpeget den tyske ledelses villighed til i den givne situation at tage risikoen for en kontinental krig, selv om dette ville betyde engelsk krigsdeltagelse. Men det er nok samtidig væsentligt at fastholde, at ingen af de to forfattere har kunnet tilslutte sig de *motiver*, Fischer tillægger den tyske ledelse i denne situation. Erdmann tilbageviser således Fischers tolkning af Haldane-missionen 1912, som Fischer har hævdet var udtryk for kanslerens ønske om at skaffe sig frie hænder til en af Tyskland provokeret kontinental krig.⁹ Bethmanns indstilling til krigen er ifølge Erdmanns opfattelse den, at han nok frygtede den,

⁴ The Debate on German War Aims, *Journal of Contemporary History*, vol. 1, no. 3, 1966, s. 47–72. Hele dette nummer er helliget artikler med relation til krigsudbruddet i 1914, men det er dog ikke alle bidrag, der har direkte relevans for Fischer-debatten. ⁵ Anf. sted, s. 62.

⁶ The Outbreak of the First World War and German War Aims. The Crisis of July 1914, *Journal of Contemporary History*, vol. 1, no. 3, 1966, s. 75–91.

⁷ Anf. sted, s. 90.

⁸ Zechlin: Deutschland zwischen Kabinetts- und Wirtschaftskrieg, jvf. oversigtens note 42, og Erdmann: Zur Beurteilung Bethmann-Hollwegs, jvf. oversigtens note 40.

⁹ Erdmann, anf. sted, s. 534.

men ikke så meget, at han ville undgå den for enhver pris. Under Julikrisen så og akcepterede Bethmann fra første færd muligheden for en almindelig krig, men den behøvede ikke nødvendigvis at bringes til udløsning. Kansleren regnede med chancen for en politisk sejr, men forudsætningen var, at Østrig handlede hurtigt overfor Serbien, så man derefter kunne være imødekomende overfor Ententen.¹⁰

Zechlin har analyseret den internationale politiske situation i månederne op til Julikrisen og understreget, hvordan situationen stadig ændredes til ugunst for Tyskland. Specielt lægger han vægt på, at Balkankrisen fulgte i hælene på en dyb tillidskrise i forholdet til England p.g.a. de engelsk-russiske forhandlinger om en flådekonvention.¹¹ I denne situation – engelsk militær binding til Ententen – så den tyske ledelse en fundamental trusel for den europæiske magtbalance. »Zwei Grundzüge treten in dieser Argumentation hervor: Einmal die deutsche Auffassung von dem selbstverständlichen Recht jeder Grossmacht, ihre Rüstungen dort einzusetzen, wo die Einschätzung der eigenen Interessen es als zweckmässig erscheinen liess . . . Daneben trat als Zentralpunkt der deutschen Vorstellungen von europäischer Politik die Anerkennung einer Bewegungsfreiheit, die durch keine auch nur potentielle Beschränkung wesentlich beeinträchtigt werden durfte.«¹² Det er på denne baggrund, mener Zechlin, man skal forstå den tyske holdning under Julikrisen.

Væsentlig for både Erdmanns og Zechlins argumentation er de af Erdmann offentliggjorte dagbogsoptegnelser af Kurt Riezler,¹³ der imidlertid som nævnt er flertydige i deres knaphed. Der foreligger dog en mulighed for at uddybe disse gennem en nærmere analyse af Riezlers politisk-teoretiske forfatterskab, for derigennem at nå frem til den politiske konception der var Riezlers og sandsynligvis også Bethmann Hollwegs. Og det er dette Andreas Hillgruber har gjort i artiklen »Riezlers Theorie des kalkulierten Risikos und Bethmann Hollwegs politische Konzeption in der Julikrise 1914«.¹⁴ Riezlers opfattelse var den, at omkostningerne ved en stormagtskrig, såvel økonomiske som politiske, nu var så store, at ingen mere ville tage denne chance. »Kriege werden nicht mehr gefochten, aber kalkuliert.«¹⁵ Kaprustningernes hovedformål var derfor diplomatisk: det var det pressionsmiddel, der kunne anvendes i en krisesituation. Bluff var nøgleordet. Men heri lå naturligvis også systemets største fare: man kunne bluffe så langt, at der ikke mere var nogen vej tilbage. Forudsætningen for en sådan politiks heldige gennemførelse måtte derfor være, at krisen omfattede et område, hvor ikke alle

¹⁰ Anf. sted, s. 534–536.

¹¹ Zechlin, anf. sted, s. 347–355. ¹² Anf. sted, s. 351.

¹³ Jvf. oversigten s. 119.

¹⁴ Historische Zeitschrift 202, 1966, s. 333–351. ¹⁵ Anf. sted, s. 338.

stormagters vitale interesser var involveret. Og netop en sådan situation forelå i Juli 1914.¹⁶ Motivet for Bethmanns forsøg på en engelsk-tysk tilnærmelse var derfor, efter Hillgrubers mening, ikke at sikre frie hænder til en kontinental krig, men »die Erhaltung Englands als Partner für Ausgleichsverhandlungen in internationalen Krisen«. ¹⁷ Og på denne baggrund giver Hillgruber da en særdeles overbevisende tolkning af kanslerens handlinger under Julikrisen, idet han samtidig påpeger, at Schlieffen-planen på forhånd nærmest havde umuliggjort en sådan risiko-politik's heldige gennemførelse, »da die allein sinnvolle Lösung, diplomatische Aktion und militärischen Druck miteinander zu koppeln und dabei das militärische Instrument in der Hand der politischen Führung als Droh- und Druckmittel zur Durchsetzung der angestrebten begrenzten politischen Ziele an der zweckmässigsten Stelle einzusetzen, nicht gangbar war«. ¹⁸

Andreas Hillgruber kan ikke tilslutte sig Fritz Fischers these om en bevidst tysk udløsning af en hegemonialkrig i 1914, men han vil heller ikke på nogen måde frakende Tyskland et væsentligt medansvar for krigsudbruddet.¹⁹ Han har tværtimod hilst både Fischers, Erdmanns og Zechlins bidrag til debatten med glæde, fordi han heri ser en mulighed for at komme bort fra 20-ernes og 30-ernes ensidige forsvarspositioner og nå frem til en mere uhildet vurdering.²⁰ Til dette har han også selv villet bidrage, ikke blot med den omtalte artikel, men også med den nylig udkomne lille bog: »Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege«. ²¹ Med dette arbejde har Hillgruber leveret, hvad han selv tidligere har efterlyst: en antithese til Fischers synspunkter.²²

I en yderst velafbalanceret fremstilling skildrer Hillgruber i store træk den tyske politik siden 1890, idet han koncentrerer sig om den tyske ledelses opfattelse af Tysklands placering i stormagtspolitikken. Han understreger her kraftigt det afgørende brud i den politiske konception, der finder sted ved Bismarcks afgang: med opgivelsen af »genforsikringstraktaten« akcepteres, at en opdeling af Europa i fjendtlige blokke er uundgåelig og et krigerisk sammenstød mellem Tyskland og Rusland i den sidste ende uafvendeligt. Men han gør samtidig opmærk-

¹⁶ Riezler udtalte selv i 1915: »Wenn man noch einmal mit dem Zweibund eine diplomatische Machtprobe wagen wollte, konnte dafür nur eine südöstliche Frage in Betracht kommen, d. h. eine, bei der Österreich als erster beteiligt war und Deutschland hinter ihm stand«. Anf. sted, s. 343. ¹⁷ Anf. sted, s. 342.

¹⁸ Anf. sted, s. 345. Forf. knytter sig her tæt til Gerhard Ritters synspunkter, se Der Schlieffenplan. Kritik eines Mythos, München 1956, og Staatskunst und Kriegshandwerk II, München 1960. ¹⁹ Anf. sted, s. 350. ²⁰ Anf. sted, s. 334.

²¹ Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. 7. bind i serien »Die deutsche Frage in der Welt«. 138 s. 9,80 DM. Den del af bogen, der omhandler Den anden Verdenskrig, omtales nedenfor af Ib Damgaard Petersen.

²² Riezlers Theorie . . . s. 334.

som på, at denne indstilling er defensiv i sin kerne, funderet som den er på Tysklands umulige strategiske situation. Målet for den tyske politik var ligeberettigelsen: den stilling som »verdensmagt«, som Tysklands økonomiske styrke berettigede det til, men som samtidig var umuliggjort af Tysklands strategiske placering. Det var denne diskrepans mellem økonomiske og politiske muligheder, der aldrig stod den tyske ledelse klart. Forudsætningen for en realisering af den tyske målsætning var et snævert samvirke med England, men dette umuliggjordes definitivt efter den russisk-japanske krig: England mente nu, at Rusland var afgørende svækket og betragtede herefter Tyskland som den fremmeste trusel mod den europæiske ligevægt – ironisk nok samtidig med, at man på tysk side for alvor begyndte at frygte Rusland. Den tyske flådepolitik bidrog yderligere til at forøge Englands frygt – den flådepolitik, der netop fra tysk side var ment som et middel til at drive England i armene på Tyskland. Med Balkankrisen i 1914 stod Tyskland foran truslen om den definitive isolation: hvis man afslog støtte til Østrig-Ungarn, ville man drive det i armene på Ententen. Det var ikke alt eller intet, men noget eller ingenting. Derfor viljen til den yderste risiko.

Hvis dette er en synthese af noget nær alle de i debatten fremsatte synspunkter, så er Hillgrubers svar på spørgsmålet om kontinuiteten i tysk historie i det 20. århundrede til gengæld nyt: årsagen til Den anden Verdenskrig kan ikke føres tilbage til en tysk »verdensmagtstræben« allerede før Den første Verdenskrig, men kan ejheller ene tilskrives Hitlertiden. Det afgørende brud finder sted *under* Den første Verdenskrig. Med 3. OHL og de kræfter den repræsenterede fremstår efter Hillgrubers mening en helt ny politisk konception: tanken om en tysk hegemonialmagt baseret, ikke på et snævert »Mitteleuropa«, men på et af Tyskland behersket »Grossraum« mod øst. De store sejre på østfronten bevirkede nu, at man mente sig i stand til at undertvinge og beherske Rusland, det Rusland man i 1914 havde frygtet så meget, at man var villig til at risikere en præventiv krig. Bag denne ændrede opfattelse lå det nye stormagtsbegreb, som kom til orde hos Ludendorff: medens al tidligere tankegang havde været baseret på opfattelsen af fred som normaltilstanden, fremtrådte nu »die »moderne« Grossmacht-Auffassung . . . von einem permanenten, durch Waffenstillstände lediglich unterbrochenen Kriegszustand zwischen den zur »Weltmacht«-Position hin tendierenden europäischen Grossmächten . . .«. ²³

Om dette er »svaret« på Fischers udfordring, eller rettere, om det er et svar Fischer selv kan acceptere, er imidlertid et spørgsmål, for Hillgrubers bog er i dette begrebs bedste og fornemste betydning: diplomatisk historie i traditionel forstand.

²³ Deutschlands Rolle . . . s. 61.

NOGLE SYNSPUNKTER PÅ ÅRSAGSFORLØBET VED UDBRUDET AF 2. VERDENSKRIG

AF

IB DAMGAARD PETERSEN

EN »PROVO«. A. J. P. Taylors bog »The Origins of the Second World War«, der publiceredes i 1961, er et af de mest omdebatterede værker inden for litteraturen om forudsætningerne for 2. verdenskrig. Der har raset så mange slag omkring denne bog og så mange recensenter har uddybet dens fortrin og særlig dens mangler, at det kunne synes en smule overflødig at tage den op til diskussion igen. Debatten om bogen giver imidlertid i sig selv anledning til at filosofere en smule over en provokerende teses funktionelle værdi set i historieforskningens længere perspektiv. Det er ikke med nødvendighed de mest underbyggede teser, der er de største igangsættere. En udfordring som Taylors bog fører til et stort polemisk afsnit i Walther Hofers nyudgave af »Die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges«, mange dybtgående debatindlæg og en fornyet diskussion omkring årsagerne til 2. verdenskrig.¹ Pirenne og Max Weber har med deres klare problemstillinger og utraditionelle opfattelser afgivet eksempler på, hvorledes udfordrende teser kan trække en hel litteratur med sig, hvorved store hidtil ubearbejdede områder er blevet draget ind i forskningen.² Målt med Pireennes og Max Webers målestok hører Taylor til på det beskedne plan. Dette skyldes i høj grad, at Taylor ikke har formået at formulere sin tese tilstrækkeligt klart og fremfor alt ikke har underbygget den i et sådant omfang, at den har kunnet

¹ Walther Hofer: *Die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1964. (Første udg. 1954). Recensioner og debatindlæg se for eks.: *Times Literary Supplement*, april 1961, s. 244; David Marquand i *New Statesman* LXI (1571), april 1961, s. 627; Hugh Trevor-Roper: »A. J. P. Taylor, Hitler and the War«, *Encounter* XVII (1), juli 1961, s. 88-96; P. A. Reynolds: »Hitler's War?«, *History* XLVI (158), oktober 1961, s. 212-17; Louis Morton: »From Fort Sumter to Poland: The Question of War Guilt«, *World Politics* XIV (2), januar 1962, s. 386-92; Golo Mann: »Hitlers britischer Advokat«, *Der Monat* 13 (156), september 1961, s. 79-86; Hans-Adolf Jacobsen: »Adolf Hitler, ein Politiker ohne Programm?«, *Europa Archiv* 16 (16), s. 457-62; Robert Spencer: »War unpremeditated?«, *Canadian Historical Review* XLIII (2), juni 1962, s. 136-44; P. Angel: »Les responsabilités hitlériennes dans le déclenchement de la Deuxième Guerre Mondiale«, *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*, oktober 1965, s. 1 f.; F. Ryscka: »Les origines de la Deuxième Guerre Mondiale. Essai historiographique«, sst. s. 45 f.; F. H. Hinsley i *Historical Journal* IV (2) 1961, s. 222-29; Leonidas Hill: *Three Crises, 1938-39*, *Journal of Contemporary History*, vol. 3, no. 1, 1966, s. 113 ff.

² For en oversigt over de to områder se: *Problems in European Civilization. The Pirenne Thesis, Analysis, Criticism, and Revision*, Boston 1958, og samme serie: *Protestantism and Capitalism. The Weber Thesis and its Critics*, Boston 1959.

danne udgangspunktet for fornyet forskning på området. Det sidste synes dels at skyldes et vist ukendskab til forskningen, dels en til tider groft tendentiøs anvendelse af materialet.³ Bogen er imidlertid ikke uden værdi, hverken som igang sætter eller ved sine historiske betragtninger. Taylors synsmåde udfylder en plads i en systematik og bør placeres inden for denne. Uden at gå i detaljer vil jeg i det følgende benytte den som udgangspunkt for nogle betragtninger over forskellige vurderinger af Hitler og årsagsforløbet bag udbruddet af 2. verdenskrig.

TAYLORS HOVEDTESER. Taylors ene hovedtese, som kræver en smule tolkning af bogen, er, at den dybereliggende årsag til både første og anden verdenskrig ikke skal findes i politiske systemer eller amoralske statsmænd, men i den voldsomme industrielle og økonomiske vækst, der fra 1870 til 1914 gjorde Tyskland til verdens næststærkeste industrimagt. Herefter måtte enten den internationale magtbalance tilpasses denne nye tingenes tilstand eller Tyskland svækkes, således at den tidligere tilstand i det internationale system kunne genoprettes. Første verdenskrig førte ikke til den ene eller den anden af disse to løsninger, den efterlod simpelthen problemet uløst, hvorfor det med logisk konsekvens måtte dukke op igen og atter føre til en krig, anden verdenskrig. Taylor skriver:⁴

In a longer perspective, the important thing in the treaty (of Versailles) is that it was concluded with a united Germany. Germany had only to secure a modification of the treaty, or to shake it off altogether; and she would emerge as strong, or almost as strong, as she had been in 1914.

This was the decisive, fateful, outcome of the armistice and the peace treaty. The first World war left "the German problem" unsolved, indeed made it ultimately more acute. This problem was not German aggressiveness or militarism, or the wickedness of her rulers . . . the essential problem was political, not moral. However democratic and pacific Germany might become, she remained by far the greatest Power on the continent of Europe; with the disappearance of Russia, more so than before . . . If events followed their course in the old "free" way, nothing could prevent the Germans from overshadowing Europe, even if they did not plan to do so.

Dette fører over i Taylors anden hovedtese. Idet Taylor går ud fra forestillingen om Tysklands øgede betydning som industrimagt og stormagt som den drivende kraft bag udviklingen af halvt deterministisk karakter, bliver Hitler en slags marionetfigur, som skubbes frem af et næsten skæbnebestemt udviklingsforløb uden at besidde nogen særlig

³ Se her særligt Hofer, Reynolds og Spencer.

⁴ The Origins of the Second World War, s. 28, her citeret efter pocket-book udgaven: Premier Books published by Fawcett World Library New York.

selvstændig plan for udenrigspolitisk handling. I vage former tilskriver Taylor Hitler en slags program, men et program som han deler med den tyske befolkning som helhed, et program som ikke binder i nogen egentlig originalitet, men blot er det almene udtryk for den tyske nationalisme. Efterhånden som Taylor arbejder sig igennem materialet tillægger han imidlertid Hitler mere specifikke målsætninger og flere langsigtede politiske målsætninger, men disse afledes med stor konsekvens af mere fundamentalt virkende kræfter. Det synspunkt som Taylor ønsker at gøre gældende er først og fremmest, at Hitler ikke selvstændigt påtvang udviklingen et program af personlig og original karakter.⁵

Det første hovedsynspunkt har rødder i Taylors ikke ubetydelige bog »The Struggle for Mastery in Europe« (Oxford 1954). Det hedder heri:⁶

The First World war was, on the part of Germany's enemies, a war to preserve or to restore the Balance of Power; but, though Germany was defeated, the European Balance was not restored. If the war had been confined to Europe, Germany would have won; she was defeated only by the entry into the war of the United States. This book ends . . . when Europe ceased to be sufficient unto herself and when her destinies came to depend on forces in the outer world . . .

The communist International and the League of Nations both announced the end of the Balance of Power; the only question was whether it would be violently overthrown by revolution or would fade away imperceptibly.

Efter Taylors opfattelse forudsætter magtbalance en række stater af nogenlunde samme størrelse for at kunne virke. Dersom en eller flere magter vokser i en sådan grad, at den eller de kan dominere de øvrige helt eller delvis, ophører en sådan balance.⁷ Samtidig opfattes magtbalancen som en bestemt international situation, et internationalt milieu, der forudsætter en bestemt form for opførsel af de stater, der indgår i systemet.

Tysklands økonomiske og militære styrke måtte føre til, at magtbalancen udfordredes, og dermed til konflikt, eftersom balancen netop

⁵ Synspunktet kommer til orde i udtryk som (s. 70): »In my opinion statesmen are too absorbed by events to follow a preconceived plan. They take one step, and the next follows from it . . .«, eller: »The greatest masters of statecraft are those who do not know what they are doing«. Jvf. s. 72: »There was nothing original in this policy. The unique quality in Hitler was the gift of translating commonplace thoughts into action«. Taylors udlægning af Hitlers politik i mere specifikke vendinger finder vi for eks. s. 81: »Fundamentally he was not interested merely in »revising« Germany's frontiers. He wanted to make Germany dominant in Europe«. Side 71 accepterer han Trevor-Ropers udlægning af Hitlers politik som fundamentalt østvendt. I begge tilfælde afledes denne holdning imidlertid af fundamentale traditionelle træk i Tysklands udviklingsmønstre.

⁶ Anf. arb. s. xx.

⁷ Anf. arb. s. xxxii.

fordrer, at ingen magt må blive så stor, at den kommer til at dominere de andre eller sikrer sig territoriale gevinster ensidigt. Eftersom Tyskland ikke fundamentalt svækkedes efter første verdenskrig, måtte »det tyske problem« dukke op igen på den europæiske scene, og da de europæiske magter efter Taylors opfattelse levede i illusionen af, at der fortsat eksisterede en *europæisk* magtbalance, ville situationen gentage sig.⁸ Medens Taylor i »The Struggle for Mastery in Europe« aflivede magtbalancen efter 1. verdenskrig i Europa, finder han, at de europæiske stater fra 1936–39 opførte sig som om de fortsat eksisterede i forrige århundrede og som om den europæiske balance eksisterede:

Europe returned to the system, or lack of system, which had existed before 1914. Every sovereign state, great or small again had to rely on armed strength, diplomacy, and alliances for its security. The former victors had no advantage; the defeated no handicap. "International anarchy" was restored. Many people including some historians, believe that this in itself is enough to explain the second World war. And so, in a sense, it is. So long as states admit no restriction of their sovereignty, wars will occur between them – some wars by design, more by miscalculation.⁹

Taylor opfatter det således, at de europæiske magter, særligt England, efter 1919 ikke kunne løse det uløste problem som Tyskland udgjorde. På den ene side ville de ikke imødekomme Tyskland i et sådant omfang, at det kom til at dominere Europa, på den anden side ville de ikke knuse Tyskland og igennem dets deling gøre det til en stat af mindre indflydelse. Som eksponent for en stat, der besad den største økonomiske og militære magt i Europa uden for Sovjet, måtte Hitler efter Taylors opfattelse skaffe sig de flest mulige gevinster i den internationale politik efter godt gammelt mønster fra forrige århundrede. Som middel hertil benyttede han efter Taylors opfattelse nervekrigen, den psykologiske krigsførelse, baseret på den militære trusel. Efter Taylors opfattelse havde Hitler ikke ønske om at udløse nogen erobningskrig eller en europæisk krig. Taylor begrundet sin opfattelse med en henvisning til Tysklands oprustning i bredden og manglende oprustning i dybden, ligesom han henviser til Hitlers øjensynlige skuffelse, da vestmagterne erklærer ham krig i september 1939. Taylor har her grundigt mistolket lynkrigsstrategien og dens økonomiske forudsætninger. Han mangler her den dybere forståelse, som nu kan erhverves i Burton Klein, Alan Milward og Carl-Axel Gemzells bøger.¹⁰

⁸ The Origins of the Second World War, s. 61 og 267–68.

⁹ S. st. s. 101.

¹⁰ Alan S. Milward: The German Economy at War, London 1965; Burton S. Klein: Germany's Economic Preparations for War, Harvard 1959; Gerhard Meinck: Hitler

På baggrund af sin opfattelse af Tysklands oprustning og Hitlers taktik når han til den konklusion, at Hitler og vestmagterne kom til at befinde sig i krig med hinanden i september 1939 på grund af gensidige fejlvurderinger. Krigen 1939 udløstes af en »miscalculation«. Medens man udmærket kan være enig med Taylor i, at Hitler fejlvurderede vestmagternes reaktion, kan man på ingen måde godtage hans udlægning af Hitlers målsætning i september, der var at nedkæmpe Polen, men holde konflikten isoleret, således som lynkrigsstrategien måtte fordre. Vi har her foregrebet diskussionen af Hitler og vil vende tilbage til »det tyske problem«.

I Tysklands styrke lå spiren til den europæiske konflikt 1939–41, der fra 1941 udvidedes til at blive en global konflikt.

Den filosofi, der ligger bag Taylors opfattelse, minder meget om den »realistiske skole«, hvis mest fremtrædende repræsentant har været Hans J. Morgenthau.¹¹ Den forudsætter, at de ressourcer, som den politiske ledelse ser sig i stand til at mobilisere, vil blive udnyttet til at sikre den størst mulige indflydelse eller magt i den internationale politik. Opfattelsen er bedst belagt i »The Struggle for Mastery«:

It was academic to ask: what are the economic resources of a Power? The decisive question was: how far can they be mobilized for war?¹²

... there were slower, less perceptible changes which were preparing the way for a fundamental upheaval in the Balance of Power – changes in population, in economic resources, in political structure . . . The Great Powers were as their name implies, organizations for power, that is in the last resort for war. They might have other objects – the welfare of their inhabitants or the grandeur of their rulers. But the basic test for them as Great Powers was their ability to wage war . . . The test of a Great Power is then the test of its strength for war . . .¹³

Opfattelsen er meget enkel. Taylor peger på, at det kun er de ressourcer, statsledelsen kan mobilisere, der tæller, men glemmer at fortælle, at ressourcer, der ikke kan mobiliseres i én sammenhæng, vil kunne mobiliseres i en anden, simpelthen fordi forskellige værdier er impliceret i de to situationer.

Det er dernæst et åbent spørgsmål, om ressourcer, der kan mobiliseres

und die Deutsche Aufrüstung 1933–37, Wiesbaden 1959; Carl-Axel Gemzell: Raeder, Hitler og Skandinavien, Lund 1966. Jvf. Hist. Tidsskr. 12. rk. II, s. 91 ff. og 187 ff.

¹¹ Hans J. Morgenthau: Politics among Nations, New York 1954. For en kommentar til Morgenthaus teorier se Stanley Hoffmann: Contemporary Theory in International Relations, 1960, s. 30 ff. Se endvidere Ib Damgaard Petersen: »Interaktionsprocessen som integrerende led mellem beslutnings- og magtteori«, Økonomi og Politik nr. 1, 1968.

¹² The Struggle for Mastery, s. xxxiii.

¹³ S. st. s. xxiv.

af staten, nødvendigvis i stor udstrækning må anvendes på opbygningen af et militært apparat. Her lægger vi mærke til, at Taylor forudsætter en bestemt situations tilstedeværelse i perioden 1936-39, nemlig et internationalt »anarkisk« milieu, magtbalancen, som han kender så grundigt fra sine studier. Dette internationale milieu forudsætter en bestemt reaktion fra de implicerede magters side, der involverer opbygningen af militære ressourcer. Tankegangen er frugtbringende at arbejde videre med, men har utvivlsomt sine begrænsninger. Taylor synes nemlig at tage for givet, at når en stats økonomiske og demografiske basis vokser, vil også dens militære magt vokse. Er en magt blevet tilstrækkelig stor, vil den forsøge at udøve et hegemoni over de øvrige magter. Kun i denne forstand kan der blive tale om »et tysk problem«. ¹⁴ U.S.A. udgjorde således ikke et problem i den forstand, hvori Taylor opfatter Tyskland som et problem, skønt dets økonomiske magtressourcer ville have tilladt det at udøve et politisk og militært hegemoni over den øvrige verden, hvis dette havde været et mål for den amerikanske statsledelse. Kapacitet er en betydningsfuld faktor i international politik, men denne faktor optræder som vektor, det vil sige, at den har både retning og størrelse. Retning og størrelse bestemmes af de interesser eller værdier, som ønskes fremmet. Hvis vi som Morgenthau går ud fra, at denne interesse altid er identisk med ønsket om at maksimere sin indflydelse, fordi indflydelse er vejen til opnåelse af alle andre goder, foretager vi en urealistisk forenkling ved ikke at definere, *hvilket* indflydelsesområde, der er tale om, og ved at se bort fra den umådelige betydning som *forskelle* i interesser eller værdier har. Realisering af en målsætning kan således meget vel føre til en *forringelse* af indflydelse.

Tysklands økonomiske, politiske og militære styrke prædestinerede det ikke til at udøve en form for hegemoni, der med nødvendighed ville være den dybereliggende årsag til en voldelig konflikt i det øjeblik, hvor de øvrige magter modsatte sig udøvelsen heraf, med mindre denne styrke blev givet en retning, der medførte en bestemt type af international konflikt. Afgørende for, at en voldelig konflikt fremkaldes, er de midler, hvormed et lands interesser fremmes. Der stod i mellemkrigstiden en række midler til rådighed i den internationale politik for løsning af internationale konflikter, der ikke nødvendigvis indebar anvendelsen af militære tvangsmidler, således som vi vil påpege det i forbindelse med en omtale af appeasementpolitikken. Valget af midler er begrænset af det værdisystem, hvorpå statsledelsen baserer sig. På et tidligt tidspunkt blev der fra den nazistiske ledelses side foretaget et bevidst valg mellem de midler, der stod til rådighed for fremme af målsætninger i den internationale politik, et valg, der var i overensstemmelse med nazismens mål og det normative grundlag, hvorpå den baserede sig.

¹⁴ The Origins, s. 45, 61 og 267-68, note 13.

Taylors anden hovedtese har en klar polemisk brod. Taylor nævner selv, at han i sin synsmåde er i modstrid med andre historikere, særligt Hugh Trevor-Roper, Elizabeth Wiskemann og Alan Bullock, der har tildelt Hitlers politiske vilje og langsigtede målsætninger afgørende betydning.¹⁵ Taylors omtale og diskussion af de tre forfattere lader dog tydeligt ane, at hans polemik først og fremmest er vendt imod Trevor-Ropers lille artikel i »Viertelsjahrshefte für Zeitgeschichte« 1960, »Hitlers Kriegsziele«. Denne lille artikel er blevet til på basis af et foredrag for et internationalt forum i 1959 og rummer en dristig og elegant tolkning af samspillet mellem Hitlers langsigtede målsætning, betydningsfulde faktorer i det politiske system i Tyskland og det faktiske begivenhedsforløb. Det polemiske element understreges af Trevor-Ropers udfald i artiklen mod Taylors tidligere opfattelse af Hitler (i »The Course of German History«). Trevor-Roper påpeger, at Taylor begår den fejl at slutte fra et lavt moralsk stade hos Hitler til et lavt intelligensniveau. Som følge af denne opfattelse slutter Taylor fejlagtigt, at Hitler ikke var i stand til at handle følgerigtigt.¹⁶

Trevor-Roper bygger i sin artikel på fire »vinduer«, hvorigennem vi til forskellige tidspunkter kan iagttage Hitlers tankeverden, nemlig »Mein Kampf«, »Gespräche mit Hitler« (et sæt optegnelser foretaget omkring 1933–34 af den tidligere nazist Hermann Rauschning) og Hitlers »bordsamtaler«, der i to omgange optegnedes under selve krigen.¹⁷ Igennem en indholdsanalyse af disse tekster konstaterer Trevor-Roper en gennem 20 år med stor konsekvens fastholdt målsætning, der tillader en tolkning af Hitlers udenrigspolitik. Det hedder hos Trevor-Roper om »Mein Kampf«:¹⁸

Das Buch spiegelt eine völlig durchkonstruierte Philosophie wieder. In ihm bezeichnet sich Hitler selbst als einen Geschichtskenner, dessen Studien ihn davon überzeugt hätten, dass die Welt am Anfang einer grossen Geschichts-

¹⁵ Alan Bullock er i sin fremstilling nuanceret, men lægger afgørende vægt på Hitlers magtstilling og dermed på Hitler som selvstændig faktor. Det hedder således: »Before the war it was common to hear Hitler described as the pawn of the sinister interests who held real power in Germany, of the Junkers or the Army, of heavy industry or high finance. This view does not survive examination of the evidence. Hitler acknowledged no masters, and by 1938 at least he exercised arbitrary rule over Germany to a degree rarely, if ever, equalled in a modern industrialized State«. Hitler. A Study in Tyranny, London 1952, s. 735. Wiskemann tillægger også Hitler som person afgørende betydning: The Rome/Berlin Axis, Oxford U. P. 1949 og 1966, s. 400 (1966 udg.). Hugh Trevor-Roper: »Hitlers Kriegsziele«, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte VIII (2), april 1960, s. 121–33.

¹⁶ Taylor, anf. arb. s. 70–72; Trevor-Roper, anf. arb. s. 122–23.

¹⁷ Hermann Rauschning: Gespräche mit Hitler, Zürich 1940; Hitlers Tischgespräche, udg. af Percy Ernest Schramm, Stuttgart 1965 (1941–42); H. R. Trevor-Roper: Le Testament de Hitler, Paris 1960 (1945).

¹⁸ Anf. arb. s. 123.

wende stehe. Er macht völlig klar wohin sie führen wird: das Zeitalter der kleinen Seemächte die mit ihren maritimen Positionen, ihren Flotten und den durch Kolonialbesitz gewonnenen Reichtümern die Welt beherrschen, geht zu Ende. Damit løst sich auch die von diesen Mächten errichtede Weltordning allmählich auf. In Zukunft wird politiske Macht nicht mehr vom Besiz ferner Kolonialgebiete – die bedeutungslos geworden sind – abhängen, sondern von der Beherrschung grosser Landmassen, die durch die heutigen tekniske Hilfsmittel endlich nutzbar werden können. Weiterhin bietet das tekniske Zeitalter einem Staat, der solche Gebiete erfolgreich erschliesst, die Möglichkeit, auf ihnen ein Weltreich von Dauer zu errichten. Es bleibt nur die Frage, welcher Staat diese Kräfte als erster mobilisieren kann. Als Hitler sich diese Frage selbst stellt kommen für ihn nur zwei Mächte in Betracht: Deutschland und Russland . . . Hitler träumte . . . von einer Revolution . . . einer historiske, der russiske vergleichbaren Revolution, von einer Revolution, die einen neuen Machtfaktor von weltgeschichtlicher Bedeutung hervorbringen würde . . . Aufbau einer revolutionär-nationalistiske Bewegung, die fähig sei, auf alle Zeiten hin den kontinentalen Grossraum Russlands besetzt zu halten.

Ved siden af at være et selvstændigt bidrag til diskussionen om årsagerne til 2. verdenskrig er Taylors bog et indlæg i en polemik med Trevor-Roper. Trevor-Roper er Taylors egentlige modstykker, når det drejer sig om vurderingen af Hitler ved ikke alene at tillægge Hitler en afgørende betydning i kraft af hans magtposition, men ved at tillægge ham et handlingsmønster, som han formåede at påtvinge udviklingen. Det er særligt denne sidste opfattelse Taylor ønsker at ramme en pæl igennem. Taylor går således ind på Trevor-Ropers tanke, at Hitlers politik var østvendt, men finder baggrunden, ikke i en særlig overbevisning hos Hitler om den historiske nødvendighed af at skabe »Lebensraum«, derimod i et ønske fra Hitlers side om at få vestmagterne til at acceptere den sejr, som Tyskland havde vundet over Rusland i 1918. Her nærmer Taylor sig betænkeligt en form for mystik centreret omkring de fundamentale forhold i magtbalancen:¹⁹

Hitler like Stresemann, dit not challenge the Western settlement. He did not want to destroy the British Empire, nor even to deprive the French of Alsace and Lorraine. In return, he wanted the Allies to accept the verdict of January 1918; to abandon the artificial undoing of this verdict after November 1918; and to acknowledge that Germany had been victorious in the East.

Når Taylor taler om »artificial undoing« må den bagved liggende tanke være den, at overladt til kræfternes frie spil og uden Amerikas utidige indblanding ville Tysklands dominans i Europa være kommet til udtryk på denne vis. Taylor illustrerer en sådan tankegang i sin indledning til »The Struggle for Mastery in Europe«:²⁰

¹⁹ Taylor, anf. arb. s. 71.

²⁰ Anf. arb. s. xx.

. . . the Balance of Power worked with calculation almost as pure as in the days before the French revolution. It seemed to be the political equivalent of the laws of economics, both selfoperating . . . If every man followed his own interest all would be prosperous, and if every state followed its own interest all would be peaceful and secure. Only those who rejected *laissez-faire* rejected the Balance of Power . . .

Dette at Hitler som person og hans målsætning så stærkt er blevet fremhævet i diskussionen om 2. verdenskrig nødvendiggør for Taylor et mere dybtgående forsøg på at gå ind i beslutningsprocessen og iagttagelse statsmanden som handlende enhed end i perioden før 1914, hvor statsræsonen og suverænitetstanken synes at give en så udmærket vejledning ved en tolkning af statsmændenes handlinger, og hvor sammenhængen imellem den internationale magtbalance og statsmændenes reaktioner synes så klar. Her kommer Taylor imidlertid i nogen grad til kort. Hans dilemma ligger i vanskeligheden ved at forbinde betydningen af Tysklands store industrielle og demografiske vægt som drivkraft bag udviklingen med den handlende statsmand Hitler. Hvis Taylor ville have undersøgt dette forhold til bunds ville det have fordret en helt anden og langt mere krævende fremgangsmåde end den diplomatiske histories, der er Taylors felt. Den bro han da kan slå er den spinklest mulige, nemlig at Hitlers tanker er alle tyskeres, at han ved at gå ind i en udenrigspolitisk tradition identificerer sig med nationen og dermed med de kræfter, der bevæger denne:²¹

. . . his foreign policy was that of his predecessors, of the professional diplomats at the foreign ministry, and indeed virtually all Germans. Hitler wanted to free Germany from the restrictions of the peace treaty; to restore a great German army; and then to make Germany the greatest Power in Europe from her natural weight . . .

Taylors polemik mod Hitlers selvstændige rolle berører også den rolle, som man har tildelt Hitler som person i forbindelse med begivenhederne, der førte til 2. verdenskrig. Det hedder hos Taylor med bidende ironi:²²

. . . an explanation existed which satisfied everybody and seemed to exhaust all dispute. This explanation was: Hitler. He planned the second World war. His will alone caused it. This explanation obviously satisfied the "resisters" from Churchill to Namier. They had given it all along, were already giving it before the war . . . The explanation also satisfied the "appeasers". They

²¹ Anf. arb. s. 70.

²² S. st. s. 17. – Sammenlign denne udtalelse med Walther Hofers: »Die Politik des nationalsozialistischen Regimes ist *die* entscheidende Ursache des Krieges von 1939, sie ist *die* Voraussetzung, ohne die der Zweite Weltkrieg als historische Erscheinung undenkbar wäre«. Die Entfesselung, s. 5.

could claim that appeasement was a wise, and would have been a successful policy if it had not been for the unpredictable fact that Germany was in the grip of a madman. Most of all this explanation satisfied the Germans except for a few unrepentant Nazis.

For Taylor er Hitler den traditionelle statsmand i udenrigspolitisk henseende, der går i sine forgængeres spor og uden nogen særlig plan handlede ud fra visse almene udenrigspolitiske hensigter, som han søgte at realisere når lejlighed bød sig eller han følte sig trængt op i en krog og ikke kunne handle anderledes.

I en vis forstand forskydes diskussionen mellem Taylor og Trevor-Roper her til en diskussion om den rolle statsmanden spiller i den historiske udvikling. Er han en fange af omstændighederne og dybere liggende kræfter, eller påtvinger han selvstændigt den historiske udvikling sin vilje? Rummer begge opfattelser noget rigtigt? I så fald: hvilke omstændigheder må være til stede for at det ene eller det andet historiske fænomen fremtræder?²³

For at opretholde sin tese om Hitler, der blot handlede som historien forudbestemte ham til, når lejlighed bød sig, må Taylor vende og dreje kildematerialet på en måde, der nærmer sig historieforfalskning. Særligt Walther Hofer og Reynolds har med stor energi påvist dette.²⁴

Den halve sandhed, som Taylor hager sig fast i, er Hitlers umådelige evne til at udnytte en opstået situation til fremme af en mere langsigtet målsætning. Ved bevidst at udelade Hitlers langtidsbetragtninger ved forskellige konferencer og ved at fremhæve det element af improvisation, der indgik i Hitlers politik, når den indre og ydre konjunktur viste sig gunstig for realiseringen af de politiske målsætninger, får Taylor det til at se ud, som om Hitler blot reagerede på tilbudte chancer, eller når han følte sig trængt op i en krog og af prestigehensyn ikke kunne vikle sig ud af situationen på anden måde end ved at handle aktivt.

Herved kommer Taylor til at repræsentere det ene yderpunkt i en bedømmelse af Hitler, øjeblikssynsvinklen og det taktiske plan. Trevor-Roper repræsenterer det andet yderpunkt, den meget omfattende synsvinkel, der udstrækkes over 20 år og som lægger vægt på den langsigtede strategi og de fast forankrede elementer i Hitlers vision. Mellemandspunktet forfægtes af E. M. Robertson i hans »Hitler's Pre-War Policy and Military Plans«, der ikke er upåvirket af hele diskussionen omkring Taylors bog. Hos Robertson finder vi et forsøg på at undersøge både den mere langsigtede synsvinkel og den umiddelbare realisering af

²³ For en nærmere diskussion af dette emne se Ib Damgaard Petersen: »Beslutningsprocessen som udgangspunkt for studiet af international politik«, Økonomi og Politik 1967 (1).

²⁴ Hofer, anf. arb. (1966) s. 419 f., og Reynolds, anf. arb. s. 212 f.

politiske mål. I modsætning til Taylor og på linie med Trevor-Roper er Robertson ikke i tvivl om, at Hitler ønskede at realisere sine politiske mål ved hjælp af militær aggression. Robertson anerkender »Mein Kampf« og de deri nedlagte politiske mål som retningsgivende for Hitlers udenrigspolitik, men advarer mod at overvurdere dem:²⁵

In the course of time, however, the circumstances in which Hitler tried to realize his ideas as well as the ideas themselves, changed, and hence "Mein Kampf" gradually loses its value as the criterion for testing Hitler's political principles.

Vi har her tre hovedopfattelser af Hitlers udenrigspolitik repræsenteret, hvoraf i hvert fald Taylors med sikkerhed kan siges ikke at holde, mere på grund af den bevidste begrænsning af synsvinklen end fordi Hitlers taktiske improviserende evne ikke er relevant for bedømmelsen af ham. Trevor-Ropers artikel er af et så beskedent omfang, at en detaljeret eftervisning af påstandenes rigtighed ikke er mulig inden for de givne rammer. Robertsons bog kan beskrives som et begrænset forsøg herpå med en forsigtig konklusion.

Betydningsfuldt er imidlertid, at de tre forfattere når til forskellige konklusioner ved at lægge vægt på hver sit *plan* i det handlingsmønster, der kan tænkes at karakterisere Hitler som statsmand. Dette giver anledning til at gå ind på forskellige principielle spørgsmål, således muligheden af at påvise overensstemmelse mellem udsagn og faktisk adfærd og det principielle forhold mellem ideologi og adfærd.²⁶

Problemet er meget komplekst og lader sig ikke entydigt afgøre med den viden, vi har nu. Vi må derfor i hvert enkelt tilfælde undersøge den forbindelse, der rent faktisk findes. Dette rejser en ny principiel betragtning, nemlig forholdet mellem mål og midler. Efterhånden som vi bevæger os fra et mere generelt til et mere specifikt plan igennem en række led bliver midler i en mere specifik sammenhæng til mål for hvis realisering igen nye midler tjener, der hvis de yderligere opdeles bliver til målsætninger i en endnu mere specifik sammenhæng. En ordre om at foretage visse troppebevægelser effektueres ved hjælp af ordrer til forskellige enheder for hvem ordren bliver en målsætning, der effektueres ved hjælp af nye ordrer om anvendelse af transportkolonner o.s.v. indtil vi når soldaten, der sætter sig til rattet og kører nogle kilometer ved hjælp af sit transportmiddel, motiveret af sergentens besked.

Empirisk afleder vi tilstedeværelsen af et motiv (i dette tilfælde et langsigtet handlingskema) ved at påvise konstans i handlingsretningen.

²⁵ E. M. Robertson: Hitlers Pre-War Policy and Military Plans, Longmans 1963, s. 2; jvf. min anmeldelse i Historisk Tidsskrift 12. rk. II, s. 595 f.

²⁶ For en diskussion heraf se Ib Damgaard Petersen: »Interaktionsprocessen som integrerende led mellem beslutnings- og magtteori«, Økonomi og Politik 1967 (4).

Når vi skal bestemme denne handlingsretning bør vi ikke lade os forvirre af, at der kan være tale om et skift i adfærden. Forskellige midler kan have relation til den samme målsætning. Det er således af mindre betydning, hvis Hitler søgte at realisere sine langsigtede mål ved at gribe de chancer, der bød sig, og herved vendte op og ned på en rækkefølge, som han måske tidligere havde lagt sig fast på. Afgørende er den vision, der ligger bag, billedet af en bestemt ønskelig tilstand i fremtiden, der optræder som behov, til hvis tilfredsstillelse de forskellige midler i den forskellige rækkefølge kan tjene, alt afhængigt af den øjeblikkelige situation. I det øjeblik, hvor vi, på baggrund af påvisningen af en sådan vision, ud fra hver enkelt situation kan vise, at den adfærd, som finder sted, kan opfattes som relevant i forhold til visionen, kan vi med nogen sikkerhed hævde, at der er tale om konstans i handlingsretningen. En sådan tolkning vil tillade os at bestemme denne vision (i dette tilfælde Hitlers i »Mein Kampf« nedlagte ideer) som en drivkraft bag statsmandens handlemåde. Robertson har i denne henseende ladet sig forvirre. Belysende er hans advarsel mod at tage bogen for bogstaveligt:²⁷

... the historian must be careful, for the book ... contains no political programme to be systematically worked out in advance; it must not be used as an infallible framework of reference with which to test and explain Hitlers latest acts. As Konrad Henlein remarks: "Far too much has been read into the so-called foreign policy chapters ... No statesman is in a position to indicate ten years in advance what he is going to do later".

Taylor tillægger tydeligvis sine modparter den opfattelse, som Konrad Henlein advarer imod, hvilket er absurd, således som Robert Spencer har påpeget det.²⁸

En tilfredsstillende beskrivelse og forklaring af statsmandens handlemåde må indeholde en opfattelse af det til grund liggende handlingsmønster, en beskrivelse af situationen, og en tolkning af, om den øjeblikkelige handlemåde skal ses i relation til dette handlingsmønster. Trevor-Roper skriver:²⁹

Man kann die von Hitler aufgestellten Ziele dann für echt halten, wenn sie nicht allein aus momentanen taktischen Notwendigkeiten zu erklären sind, sondern sich erstens als Teile einer regelmässig und sogar entgegen taktischen Erfordernissen ausgesprochenen Grundanschauung präsentieren und sich, zweitens, in Einklang mit seinen langfristigen materiellen Vorbereitungen befinden. Wenn wir diesen Maßstab anlegen lassen sich die Widersprüche zwischen Hitlers Erklärungen rasch auflösen. Und nur der Gedanke des Ostimperiums bleibt.

²⁷ Anf. arb. s. x.

²⁸ Spencer, anf. arb. s. 144.

²⁹ Anf. arb. s. 126.

Betegnende er Hitlers egen vurdering af forholdet mellem taktik og strategi. Allerede i september 1919 antydede Hitler sit politiske program over for jøderne, som han siden med så uhyggelig konsekvens gennemførte, kulminerende med etableringen af de store udryddelseslejre under krigen:³⁰

Der Antisemitismus aus rein gefühlsmässigen Gründen wird seinen letzten Ausdruck finden in der Form von Progromen. Der Antisemitismus der Vernunft .. muss führen zur planmässigen gesetzlichen Bekämpfung und Beseitigung der Vorrechte der Juden... Sein letztes Ziel aber muss unverrückbar die Entfernung der Juden überhaupt sein.

29. april 1937 kom Hitler i en tale til en række NSDAP kredsledere om jødespørgsmålet ind på forholdet mellem taktik og strategi:³¹

Das Endziel unserer ganzen (Juden-)Politik ist uns ja allen ganz klar. Es handelt sich ja nur immer darum, keinen Schritt zu machen, der uns schadet. Wissen Sie ich gehe immer an die äusserste Grenze des Wagnisses, aber auch nicht darüber hinaus. Da muss man nun die Nase haben, ungefähr zu riechen, »Was kann ich nicht machen?«. Auch im Kampf gegen einen Gegner. Ich will ja nicht gleich einen Gegner mit Gewalt zum Kampf fordern, ich sage nicht »Kampf«, weil ich kämpfen will, sondern ich sage, ich will Dich vernichten! und jetzt, Klugheit hilf mir! Dich so in die Ecke hineinzumanövrieren, dass du zu keinem Stoss mehr kommst; und dann kriegst Du den Stoss ins Herz hinein.

Werner Maser, der mere indgående har beskæftiget sig med »Mein Kampf« og Hitlers tankeverden i det hele taget, har i sin bog »Hitlers Mein Kampf« på linie med Trevor-Roper hævdet, at Hitler konsekvent fastholdt sine ideer fra 1923 til 1945 og i vidt omfang formåede at virkeliggøre dem.³²

Meget tyder på, at vi ved en nøje undersøgelse af de forskellige handlingsplan vil nå frem til den opfattelse, at den bedste tolkning af Hitlers udenrigspolitik opnås ved antagelsen af et politisk-ideologisk motivkompleks, der set over en længere periode gav denne udenrigspolitik sammenhæng og retning. En sådan undersøgelse savnes imidlertid endnu.^{32a}

Det er betydningsfuldt, at vi i en sådan undersøgelse sammenligner udsagn med handling på det plan, hvor en sådan sammenligning er relevant. Det vage ideologiske program ses måske bedst i forhold til de meget lange tidsrum, som alene retningsgivende for *summen* af mange forskellige former for adfærd. På et mere specifikt plan, således som vi

³⁰ Berichte und Dokumente aus der Freien und Hansestadt Hamburg, Nr. 101, s. 29. ³¹ S. st. s. 36.

³² Werner Maser: Hitlers Mein Kampf, München 1966, s. 8.

^{32a} Jvf. dog nedenfor (Efterskrift).

finder det i Hitlers udsagn ved konferencen i slutningen af 1937, i maj 1938 og 1939, i hans brev til Reichenau 2.12.1932 o.s.v., må sammenligningen gælde den overskuelige fremtid, medens udsagn som vi finder dem umiddelbart i forbindelse med anvendelsen af politiske og militære midler som for eks. 28.8.1939 må sammenlignes med de umiddelbart efterfølgende handlinger, således at vi her når det mest specifikke plan. Ved at sammenligne alle de mest specifikke udsagn med de tilsvarende handlinger kan vi belægge en handlingslinje på et højere abstraktionsniveau. Ved at sammenholde alle de forskellige handlingslinier bliver vi i stand til at udfylde distancen til det højeste abstraktionsplan, det ideologiske. Afgørende er, at vi for hvert stigende trin kan konstatere, at de foregående led kan betragtes som liggende inden for en ramme, der afstikkes af det højere niveau. Kan vi gennemføre denne analyse til bunds, kan vi siges at have kortlagt et sådant motivkompleks i dets vekselvirkning med omverdenen over en periode.

FRA MIKRO- TIL MAKROPLAN. Vi har hidtil bevæget os på mikroplanet ved at forsøge at systematisere nogle synsmåder på Hitlers udenrigspolitik. Medens Taylor ikke kunne godtage den betydning, som man i almindelighed har tillagt Hitler som person i årsagsforløbet, har netop denne synsvinkel givet anledning til en række betragtninger, der rækker langt ud over Hitler som person. Man har bag Hitler søgt til nazismen og forsøgt at vurdere denne som den drivende kraft i udviklingen mod en 2. verdenskrig. »Die Begriffsreihe Hitler-Nationalsozialismus-Zweiter Weltkrieg stellt einen inneren notwendigen geschichtlichen Zusammenhang dar«, skriver Walther Hofer.³³

Den mest interessante sammenstilling af disse synspunkter (omend nu noget forældet) er foretaget af Andrew G. Whiteside i hans essay om »Origins of National Socialism« i Journal of Central European Affairs 1957/58.³⁴ Whiteside systematiserer synspunkterne ved at bestemme forfatternes politiske ståsted og når herigennem til en række interessante generalisationer om de forskellige opfattelser af nazismen. Karakteristisk for de vesteuropæiske forfattere af marxistisk observans er således, at de opfatter økonomiske faktorer som afgørende for Hitlers opstigning til magten og følgelig tillægger Hitler og den nazistiske bevægelse en mindre rolle: »National Socialism represents for them, above all, the final phase of a transitory economic system and not therefore a deep transformation in the German people«.³⁵ Vi ser her en vis parallel til

³³ Hofer, anf. arb. s. 431. Jvf. endvidere: Problems in European Civilization, The Nazi Revolution, Boston 1959.

³⁴ XVII, april 1957, s. 48–73.

³⁵ Blandt disse forfattere kan fremhæves Franz Neumann: Behemoth, New York 1944; Frederick L. Schumann: The Nazi Dictatorship, New York 1936; Jürgen Kuczynski:

det synspunkt, som Taylor ud fra et andet udgangspunkt har anlagt. Med sin bog »The Course of German History« henregnes Taylor af Whiteside til den liberale demokratiske historikertradition på området. Denne tradition opfatter nationalsocialismen som fremgået af en ustabil kombination af forskellige grupper med modstridende formål. Skønt den nazistiske massebevægelse og dens reaktionære allierede havde visse målsætninger og tænkemåder til fælles var de indbyrdes fjendtlige og blev kun holdt sammen af en alliance præget af gensidig mistænksomhed, inden for hvilken begge parter stræbte efter herredømme. Blandt disse forfattere hører også Trevor-Roper med sit lille skrift i Viertelsjahrshefte typisk til.³⁶

I forsøget på at klare arten og oprindelsen til nazismen opfatter de liberale historikere denne som stående i forbindelse med hele den sociale og politiske udvikling, der gik forud. De understreger, at bevægelsen tog sit udgangspunkt blandt middel- og overklassen som en protest mod det liberale demokrati, og de påpeger, at en reaktionær klike bestående af højere embedsmænd, officerer og industriledere bragte Hitler til magten. Disse gruppers holdning antages at være blevet skabt under indflydelse af en særlig »preusserånd«. De betragter andre faktorer som værende af betydning, men ikke i samme udstrækning. Til disse henregnes Versailles-traktaten, den økonomiske og sociale ustabilitet, der fulgte i dens kølvand, splittelsen af de demokratiske kræfter i Tyskland og endelig Hitler selv.

Den konservative skoles mest udprægede repræsentant finder Whiteside i Gerhard Ritter. I lighed med andre konservative historikere imødegår Ritter den opfattelse, at nationalsocialismen kan identificeres med konservative institutioner, ideer, klasser eller individer. Nazismen er for ham Hitlers værk. Hitlers ideer er erhvervet under opholdet i Østrig og blandt politiske »out-siders« i München. Han finder årsagen til disse ideers appel til de tyske masser i den historiske udvikling af folkelige demokratiske ideer i et industrialiseret samfund. De umiddelbare årsager til nazismen er for ham at finde i 1. verdenskrig og dens følger, men den nazistiske bevægelses succes skyldtes fremfor noget

The Economics of Barbarism: Hitlers New Order in Europe, New York 1942; Ernst Niekisch: Das Reich der niederen Dämonen, Hamburg 1953. Som en af Neumanns efterfølgere bør Arthur Schweitzer: Big Business in the Third Reich, London 1964, nævnes.

³⁶ Inden for denne gruppe fremhæver Whiteside bl. a. fig.: A. J. P. Taylor: The Course of German History, New York 1946; Ralph Flenley: Modern German History, London 1953; Koppel S. Pinson: Modern Germany, New York 1954; Robert Minder: L'Allemagne et les allemands, Paris 1947; Peter Rassow ed.: Deutsche Geschichte im Überblick, München 1953; Alan Bullock: Hitler. A Study in Tyranny, New York 1952; E. Vermeil: L'Allemagne contemporaine, Paris 1953; Baumont o. a. udg.: The Third Reich, London 1955.

Hitlers enestående personlighed og hans fremtræden på et gunstigt tidspunkt i den historiske udvikling.³⁷

Som naturligt er lægger de tre hovedopfattelser vægt på forskellige sider og elementer i samfundslivet. De konservative er mest tilbøjelige til at lægge hovedvægten på Hitler som person og fremhæver proletariatet som nazismens arnested, bourgeoisiet som dens hovedmodstander. Marxisterne tillægger selve samfundsudviklingen i et kapitalistisk samfund, de økonomiske kræfter, hovedrollen som nazismens vigtigste forudsætning. De regner bourgeoisiet for den bærende klasse i nazismen, medens proletariatet er dens offer. Hitler og partiet tillægges mindre betydning ved bevægelsens fremvækst. De liberale historikere er tilbøjelige til at se det bærende lag i nazismen som værende middel- og overklassen og dens forudsætninger en lang række faktorer af historisk, social og politisk karakter. Hitler som person tillægges en vis betydning, men ikke i samme målestok som blandt de konservative historikere.

Hvad angår bedømmelsen af de klassepolitiske forhold kan vi med Whiteside beklage, at de eksisterende sociologiske fremstillinger er utilfredsstillende. Siden Whiteside skrev er der imidlertid kommet forskellige enkeltstudier af betydelig interesse.³⁸ Hvis vi i stedet for den angelsaksiske traditionelle inddeling i over-, middel- og arbejderklassen benytter os af den ni-delning, som herhjemme er indført med Kåre Svalastogas bog »Social rang og mobilitet«, er der adskilligt, der tyder på, at vi må betragte nazismens bærende klasse som værende den underste middelklasse, sektioner af den mellemste og den højeste middelklasse, isprængt et element af den »detronerede elite« fra kejsertiden, der fungerede som bevægelsens intellektuelle element. At en radikal højrebewægelse ikke nødvendigvis var et tysk fænomen viser den omtrent samtidige indre udvikling i Frankrig, der i mange henseender var parallel med den tyske.³⁹

Vi har endnu kun bevæget os inden for rammen af det hovedsynspunkt, som har været det mest udbredte og accepterede, at årsagerne til 2. verdenskrig er at finde i nazismen og dennes forudsætninger i det tyske samfund. Vi har imidlertid fået nuanceret billedet betydeligt, skønt pladshen-

³⁷ Gerhard Ritter: »The Historical Foundations of the Rise of National Socialism«, The Third Reich, London 1955; se endvidere Whiteside, s. 64 f.

³⁸ William Sheridan Allen: The Nazi Seizure of Power, London 1966; Ernest-August Roloff: Bürgertum und Nationalsozialismus. Braunschweigs Weg ins Dritte Reich, Hannover 1960; Bracher-Sauer-Schulz: Die Nationalsozialistische Machtergreifung, 1962.

³⁹ Daniel Lerner: The Nazi Elite, Stanford 1951; Ritter anså nazismen for at være et udtryk for et mere almindeligt europæisk fænomen. Se Whiteside, s. 65 note 67. – Jvf. Charles Micaud: The French Right and Nazi Germany, New York 1943.

syn ikke har levnet mulighed for at gå i detaljer. Den bredere betragtning fremhæver økonomiske, sociale, ideologiske, sociologiske, politiske, historiske og socialpsykologiske aspekter ved siden af det individuelle.

For at kunne sammenfatte alle disse aspekter og de forskellige plan i den historiske beskrivelse savnes en teori, der meningsfuldt sætter de forskellige faktorer i relation til hinanden og herigennem tillader en graduering af den vægt, der skal lægges på hver enkelt i et historisk enkeltbillede som det foreliggende. En sådan teori, der må hentes fra statskundskaben, står ikke umiddelbart til rådighed. Det kan måske blive nødvendigt for historikere selv at sætte sig ind i teoridannelsen inden for statskundskaben for at bidrage til løsningen af den type opgaver, som vi her står over for.⁴⁰

Historikeren søger ikke alene at etablere en simpel årsagskæde, men ofte at beskrive en struktur, hvori de væsentligste årsager til et fænomen indgår og gensidigt påvirker hinanden over en periode. I en sådan struktur har Englands politik over for Tyskland fået tildelt en vis rolle som medvirkende til at skabe de forudsætninger, hvorpå Hitler kunne bygge sin aggressive politik. Der tænkes her særligt på appeasementpolitikken. Vurderingen af denne politik har varieret noget, men det er almindeligt antaget, at den imødekommenhed over for Hitler, som den betød, var medvirkende til at øge hans styrke internationalt og til at underbygge hans selvtilid. Det hedder typisk hos Wheeler-Bennett:⁴¹ »It is a tragic irony of history that this very will for peace was among the most important contributory factors to the Second World War«.

Wheeler-Bennetts bog fra 1948 er et af de tidligste og som analyse betragtet stadigt et af de bedste værker om appeasementpolitikken. Wheeler-Bennett tildeler den engelske holdning til Sovjet en betydningsfuld rolle i appeasementpolitikken. Det hedder herom:

Wherein lay the cause of this display of political myopia in British leadership? . . . Hitler was going East; every newspaper correspondent, every business house, every embassy and legation in Europe knew it and reported accordingly. . . . Mr. Chamberlain and M. Daladier and M. Bonnet hoped that, by conceding Central and Eastern Europe to Hitler as a field of economic exploitation, they would either choke him to death with cream or so glut his appetite that he would have no stomach for Western Europe. If this were not the case, and Hitler returned from his Eastern conquests still unsatiated, the rearmament of

⁴⁰ I en artikel i Økonomi og Politik (1967 nr. 1) har jeg prøvet at pege på nogle af de problemer, der ligger i beskrivelsen af den internationale politik som et samvirke imellem en række »beslutningssystemer«, hvorved jeg forstår en sammenfattende beskrivelse af de samfundsfænomener, der har relevans i forbindelse med staten som politisk handlende enhed under hensyntagen til en eller anden tidsdimension.

⁴¹ John W. Wheeler-Bennett: Munich. Prologue to Tragedy, London 1948, s. 6 og s. 326–37.

Britain and France would be completed and they would be in a position to meet him on a footing of equality or even superiority. This, it would appear, was the cause of the blindness which afflicted the British and French leadership in the critical months which followed Munich, and there can be little doubt that had Hitler been content to obtain his aims and ambitions with "peaceful means", that is to say by economic penetration and not by military occupation, he could have done so without a word of criticism or opposition from London or Paris. Central and Eastern Europe were his for the taking so long as the "convenances" were preserved . . .

Wheeler-Bennett projicerer ikke denne udlægning tilbage i tiden, men forklarer den engelske holdning til Hitler omkring Münchenkrisen som fremgået af Chamberlains ønske om at bevare freden på grund af Englands svaghed og det almindelige fredsønske. Andre forfattere har imidlertid draget denne konsekvens og på langt skarpere måde lænket appeasementpolitikken til Chamberlains forhold til Sovjet. Den hollandske historiker de Jong anlægger således det synspunkt, at Chamberlain i sit forhold til Tyskland var påvirket af en forestilling om, at Sovjetunionen søgte at udvikle vestmagterne i krig med Tyskland. Som en direkte følge af denne opfattelse skulle Chamberlain være rede til at give Tyskland en fri hånd i tilfælde af et tysk overgreb på Sovjet. De Jong støtter sin opfattelse på uddrag af Chamberlains breve og officielle aktstykker. Han er i sit synspunkt på linie med den russiske historiskrivning.⁴²

Arnold Toynbee er repræsentativ for opfattelsen af Chamberlain som naiv i sin bedømmelse af Hitlers udenrigspolitiske målsætning.⁴³ A. L. Rowse understreger Chamberlains og Baldwins afhængighed af finansverdenen og konservative klasseinteresser. Modsætningsforholdet til Sovjet var her betydningsfuldt:⁴⁴

What is the explanation of this extraordinary passage in our history? It is quite briefly, that the class of rich business men of whom Mr. Chamberlain was the ideal representative and before him that other business man Mr. Baldwin – the man who made the "National" Government and stood behind it all along – have been so paralyzed by the contrary pulls of their class interest and the interest of the country, that they had ended, it is true unconsciously, in betraying the country they ruled.

Det er den engelske labourpolitiker, der taler her, men samspillet mellem klasseinteresser og nationale interesser i udenrigspolitikken i England og Frankrig i denne periode er for tydelig til at kunne tilbagevises. En dybtgående opinionsanalyse som Charles Micauds »The

⁴² Das Dritte Reich und Europa, s. 87–89 og s. 70 note 1; W. Potemkin: Histoire de la diplomatie, Paris 1947, bd. III, s. 675–85.

⁴³ Survey of International Affairs: The World in March, s. 37–38, London 1952.

⁴⁴ A. L. Rowse: End of an Epoch, London 1947, s. 75.

French Right and Nazi Germany« viser dette. Synspunktet deles af Toynbee og Celovsky.⁴⁵

Nicholas Mansergh har understreget Commonwealth landenes tilbageholdende politik som betydningsfuld for Chamberlains holdning, ligesom den almindelige opinion var favorabel over for appeasementpolitikken.⁴⁶ Martin Gilbert og Richard Gotts bog »The Appeasers« (London 1963) reflekterer en lang række af de nævnte synspunkter og går dybt ind i appeasementpolitikens facetter. Arthur Furnia har leveret et udmærket bidrag til forståelsen af forholdet mellem England og Frankrig i forbindelse med appeasementpolitikken. Han viser Chamberlains hårdhændede greb omkring den franske udenrigspolitik og påpeger, hvorledes Chamberlain sikrede sin politik i forholdet til Frankrig ved hjælp af hemmelige meddelelser, hvori han unddrog Frankrig sin støtte trods tilsyneladende sammenhold udadtil i afgørende situationer.⁴⁷

I Taylors bog understreges stærkt appeasementpolitikken som en selvstændig aktiv politik fra Chamberlains side, der ikke blev ham påtvunget af Hitler. Som en af de mest helhjertede repræsentanter for denne opfattelse giver Taylor denne tolkning:⁴⁸

The arms race he (C) was convinced, sprang from misunderstandings between the Powers, not from deep-seated rivalries or from the sinister design of one Power to dominate the world. He believed, too, that the dissatisfied Powers – and Germany in particular – had legitimate grievances and that these grievances should be met. He accepted to some extent the Marxist view, held by many people who were not Marxists, that German discontent had economic causes such as lack of access to foreign markets. He accepted more fully the “liberal” opinion that Germans were the victims of national injustice; and had no difficulty in recognizing where this injustice lay. There were six million Germans in Austria, to whom national reunification was still forbidden by the peace treaties of 1919; three million Germans in Czechoslovakia whose wishes had never been consulted; three hundred and fifty thousand people in Danzig who were notoriously German. It was the universal experience of recent times that national discontent could not be challenged or silenced – Chamberlain himself had had to acknowledge this unwillingly in regard to Ireland and India. It was the general belief, though less sustained by experience, that nations became contented and pacific, once their claims were met. Here was a program for the pacification of Europe. It was devised by Chamberlain not thrust upon him by Hitler . . . His motive . . . was the general pacification of Europe. He was driven on by hope not by fear.

Den hidtil bedste analyse af Chamberlains holdning over for Hitler

⁴⁵ Charles Micaud: *The French Right and Nazi Germany*, 1943; Toynbee, *anf. arb.* s. 37–38; Boris Celovsky: *Das Münchener Abkommen 1938*, Stuttgart 1958.

⁴⁶ Nicholas Mansergh: *Survey of British Commonwealth Affairs*, London 1963.

⁴⁷ Arthur Furnia: *The Diplomacy of Appeasement*, Washington 1960.

⁴⁸ Taylor, *anf. arb.* s. 132.

og de motiver, der bevægede ham til indrømmelser, er givet af Bernd-Jürgen Wendt i hans lille bog »München 1938« med undertitlen »England zwischen Hitler und Preussen«. ⁴⁹ Bogen er en forløber for en større afhandling om emnet. Bernd-Jürgen Wendt søger at forstå Chamberlains handlemåde ved at rekonstruere det billede, hvorudfra han handlede. Fremgangsmåden har noget tilfælles med studiet af beslutningsprocessen inden for statskundskaben. Wendts interesse ligger i Chamberlains bevidste valg imellem Hitler og den tyske opposition, der søgte at styrte ham i september 1938, til fordel for Hitler. Indrømmelsespolitikken var ikke alene møntet på at pacificere Tyskland, men også på at stabilisere Hitlers stilling. Oppositionen i Tyskland præsenterede sig, for Chamberlain og hans medarbejdere at se, som en konservativ, restauratorisk, monarkistisk gruppe med stærke indslag af det højere officerskorps. Denne gruppe kom derfor for Chamberlain til at repræsentere »preusserånden«, der var blevet slået ned i 1. verdenskrig. Dette alternativ til Hitler var ikke tiltrækkende for Chamberlain og hans rådgivere. En omvæltning i disses favør kunne betyde borgerkrig i Tyskland, den kunne betyde genoptagelse af den østvendte politik over for Polen, som Hitler midlertidigt havde opgivet i 1934, en tilnærmelse til Rusland i Rapallo-ånden og politisk ustabilitet i Tyskland, der kun ville komme en kommunistisk omvæltning til gode. Chamberlain valgte bevidst Hitler frem for generalerne ved at flyve til Tyskland og ved at give de nødvendige indrømmelser. Hitler var for Chamberlain en garanti for Tysklands anti-sovjetrussiske holdning, for et fast greb om den tyske befolkning og endnu på dette tidspunkt for en mindre krævende udenrigspolitik end det Wilhelmiske Tysklands.

Chamberlain sammenlignede den tyske opposition med Jacobitterne ved det franske hof under Vilhelm III's regeringstid. Chamberlain anså på samme tid Hitlers mere radikale krav som påtvunget ham af en yderligtgående fløj i partiet, medens Hitler selv ansås for at balancere imellem denne fløj og en moderat gruppe. Chamberlains politik gik ud på at styrke Hitler over for »høgene« ved at give indrømmelser, således at Hitlers øgede prestige ville tillade ham gradvist at tage brodden af den tyske udenrigspolitikks radikalisme i samarbejde med den moderate fløj. Wendt har indgående beskæftiget sig med Chamberlains antikommunistiske synspunkter i denne forbindelse og tillægger dem afgørende betydning i helhedsbilledet: »Chamberlain glaubte, sich mit seinem Appeasement, seiner Wahl für Hitler und gegen die »Jacobitten« eine erfolgsverheissende Waffe gegen den Bolshevismus und für die dauernde Pazifizierung geschmiedet zu haben«. ⁵⁰

⁴⁹ Hamburger Studien zu neueren Geschichte, Bd. 3. Frankfurt a. M., Europäische Verlagsanstalt, 1965. 152 s. 9 DM.

⁵⁰ Anf. arb. s. 120.

Det sidst udkomne værk om appeasementpolitikken, Martin Gilberts bog »The Roots of Appeasement«,⁵¹ er interessant ved at gå længere tilbage i tiden i sin analyse af appeasementpolitikken end noget andet og ved at sætte et skarpt skel mellem appeasementpolitikken og Münchenpolitikken. Herved prøver Gilbert at fremhæve, efter min mening med rette, en historisk betinget måde at forholde sig til den internationale politik på, der satte det internationale kompromis og humanitære idealer højt.

Appeasement was a search for international relations conducted without resort to armed conflict. It was a search for methods to resolve national grievances without stirring up hatred and fear . . . Appeasement was not yet only an approach to foreign policy, it was a way of life, a method of human contact and progress.⁵²

Gilbert ser ligeledes mere skarpt end mange andre forfattere, at politikens mål på det internationale plan var en reorganisering af Europa, efter at Versaillestraktaten havde vist sig mindre egnet som grundlag for en permanent ordening af de europæiske affærer:

Appeasement was a constructive policy. Its aim was the creation of a Europe better delineated than that of the Peace Treaties; a Europe in which economic benefits would be shared by all and political differences settled at the conference table.⁵³

I forbindelse med sin diskussion om forholdet mellem appeasementpolitikken og Münchenpolitikken fratager Gilbert i modsætning til mange andre forfattere appeasementpolitikken et moralsk medansvar for krigsudbruddet:

Hitler not Chamberlain, had made violence the norm of international policy. . . . It was Hitler who lost the friendship and sympathy of Germany's most earnest advocate, and propelled Germany into a war which resulted in devastation out of all proportion to that of 1914-18 . . . Appeasement cannot be held morally responsible for German aggression which led to the invasion of Poland and Britain's declaration of war on Germany . . .⁵⁴

Munich and appeasement have both become words of disapproval and abuse. For nearly thirty years they have been linked together as the twin symbols of British folly . . . Yet "Munich" was a policy, dictated by fear and weakness, which Neville Chamberlain devised as a means, not of postponing war but, as he personally believed, of making Anglo-German war unnecessary in the future. Appeasement was quite different; it was a policy of constant concessions based

⁵¹ London 1966.

⁵² Anf. arb. s. 159 og 177.

⁵³ S. st. s. 176.

⁵⁴ S. st. s. 177-78.

on common sense and strength . . . it was never a misguided policy, even if it became, by 1938, temporarily an unrealistic one . . .⁵⁵

Gilberts bog er ikke en sammenfatning af vor viden om appeasementpolitikken. Den samlede gennemtrængende analyse mangler endnu, men må siges at være inden for rækkevidde. Skellet imellem Münchenpolitikken og appeasementpolitikken er kunstig og lidet overbevisende. Chamberlains forudsætninger er betydeligt bedre analyseret i Wendts lille bog, som Gilbert ikke har benyttet. Bogens værdi ligger i fremhævelsen af kontinuiteten i engelsk politik over for Tyskland siden tyverne.

Både i forbindelse med Hitler og nazismen og i forbindelse med sidemotivet Chamberlains appeasementpolitik skelner vi mange plan og en mængde samvirkende faktorer, der komplicerer og tynger beskrivelsen, men som synes uundværlige, hvor vi vil søge en dybere forståelse af staternes udenrigspolitik. Et element synes imidlertid tydeligt at fremgå af de citerede forfattere i forbindelse med appeasementpolitikken: dens tofløjede karakter. Både forholdet til Sovjet og til Tyskland spiller en rolle. Charles Micaud har på et fransk materiale diagnosticeret det franske højres ledemotiv i forholdet til Tyskland og Sovjet som en frygt for krig og revolution. En krig med Tyskland, hvor Sovjet stod uden for, ville ødelægge Europa og bane vejen for en sovjetrussisk intervention, der med nødvendighed måtte medføre sociale omvæltninger. Betydelige dele af den franske højreopinion var, stillet over for de to onder Tyskland og Sovjet, tilbøjelige til at optere for Tyskland. De samme motiver har vi lov at se operative i England. Vi kan her citere fra Lord Lothians intelligente polemik i »The Times« med Rowse:

A great part of the British people hating dictatorships and the suppression of free opinion as much as Mr. Rowse are not of the Left. No Government could bring the nation into a war unless it had the support of this part of the people. And to this part of the people Bolshevik Russia is an even greater horror than Nazi Germany . . . Great Britain could hardly plunge into the struggle against the Nazi and Fascist Powers without becoming an ally of the Bolshevik Power . . . By the law of its being Communism seeks to overthrow liberal democracy by violence.⁵⁶

Taylor har udmærket fat i den magtpolitiske side af disse forhold. Hans analyse af forholdet mellem England og Sovjet under forhandlingerne i sommeren 1939 er glimrende, hvorimod hans tilsvarende analyse af forholdet mellem Tyskland og Sovjet er stærkt præget af bogens tendens og derfor ubrugelig. Taylor er en strålende begavelse. For den der ynder stil er hans bog mesterlig. Hans force ligger i analysen af tra-

⁵⁵ S. st. s. 187.

⁵⁶ End of an Epoch, s. 31–32.

ditionelle magtpolitiske forhold, hvor han gør en række udmærkede iagttagelser for mellemkrigstiden. Hans bog har ikke været uden indflydelse på den efterfølgende historieskrivning. Både Robertson og Gilbert (i sit sidste arbejde) er påvirket af ham. På trods af at man har påvist ukendskab til forskellig litteratur hos ham, røber bogen dog for den kyndige tydelige spor af beskæftigelse med en lang række af de vigtigste værker i stor bredde. Hans bog er et dristigt forsøg på at skabe en syntese, der i mange henseender havde haft mulighed for at blive vellykket. Bogens afgørende svaghed er den polemiske behandling af Hitler, der fører til et grotesk billede opbygget som det er over en udpræget tendens.

Efterskrift

EFTER AT ovenstående er sat kommer en interessant lille bog af Andreas Hillgruber til min kundskab; den etablerer i mange måder den heldskonception, som i det foregående er blevet efterlyst. Andreas Hillgrubers bog: »Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege« er særligt interessant ved at skabe sammenhæng imellem Tysklands udenrigspolitiske mål igennem et halvt århundrede. Afgørende er her påvisningen af den gradvise ændring i de tyske krigsmål fra 1914 til 1918. Freden i Brest-Litovsk betød det afgørende brud med den tidligere udenrigspolitiske konception. I stedet for opfattelsen af Tyskland som en dominerende hegemonialmagt i Europa trådte det nye mål, et alene af Tyskland behersket »Grossraum« i øst. Baggrunden for denne forskydning dannede blandt andet den allierede blokade, der fremmede forestillingen om det ønskværdige i en fuldstændig økonomisk selvforsynende stat, uafhængig af tilførsler udefra, strategisk sikret i dybden med henblik på kommende krige.

Det hedder hos Hillgruber: »Als das vielleicht bedeutsamste, weil am längsten nachwirkende Novum im machtpolitischen Denken, das der deutschen Ostpolitik 1918 als Axiom zugrunde lag, muss man die nun in der deutschen Führung allgemein vertretene Auffassung ansehen, dass es durchaus möglich sei, ganz Russland in den Griff zu bekommen und dieses Riesenreich in dauernder Abhängigkeit von Deutschland zu halten.«¹ Hillgruber viser, hvorledes den magtpolitiske kerne i Hitlers »Programm« er i overensstemmelse med denne tankegang, men omformet af det race-ideologiske moment i Hitlers forestillingsverden.

På baggrund af de nu tilgængelige kilder til Hitlers tankeverden op-ridser Hillgruber billedet af Hitler program, som det udbyggedes og fæstnedes op til 1928 for aldrig senere at blive fraveget. Hillgruber er, som han har vist i sin interessante fremstilling »Hitlers Strategie 1940-

¹ Andreas Hillgruber: *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege*, Göttingen 1967, s. 64.

1941«, inspireret af Trevor Roper og den serie forfattere, der på tysk grund har udbygget og modificeret dennes teser.²

Hitler program kan efter Hillgrubers opfattelse indeholdes i den med spærret sats anførte sætning i *Mein Kampf*: »Deutschland wird entweder Weltmacht oder überhaupt nicht sein«. Knap udtrykt kan Hitlers mål siges at have været, efter erobring af magten i Tyskland og konsolidering af det tyske herredømme i Centraleuropa, igennem to store etaper at skabe et gennembrud for Tyskland til »Weltmacht-status«, hvad vi i dag formentlig med et mindre rammende udtryk ville kalde »supermagtstatus«. Den første etape skulle udgøres af skabelsen af et hele Europa omfattende tysk behersket kontinentalimperium, hvori Tyskland udøvede hegemonialmagt i vest, men egentlig kolonimagt i øst. Næste etape ville omfatte udbygningen af dette imperium med et omfattende koloniområde i Centralafrika og gennem opbygningen af en stærk flåde tysk dominans i Middelhavet og Mellemøsten. Herefter ville Tyskland fremstå som en af de på det tidspunkt antageligt eksisterende fire verdensmagter, U.S.A., Tyskland, England og Japan. (Rusland og Frankrig måtte efter denne tankegang anses for at være udslettet som magter). Efter sin død i den følgende generation ventede han den uundgåelige kamp mellem Tyskland og U.S.A. om verdensherredømmet.

Kerneelementet i hans politik, erobringen af det europæiske Rusland, var uløseligt forbundet med forestillingen om det russiske folk som et racemæssigt mindreværdigt folk, hvis hele statslegeme var blevet nedbrudt og gennemsyret af jøderne, der i Hitlers naive opfattelse levede som parasitter på andre folkeslag og som derfor repræsenterede en dødelig fare og som sygdomsbaciller måtte udryddes. Heraf fulgte en konsekvent nedvurdering af den russiske styrke, udryddelsen af Østeuropas jøder i kølvandet på de tyske hæres fremmarch og, for at virkeliggøre Lebensraumtanken om Rusland som egentlig koloniområde, den bevidste decimering af den russiske befolkning gennem raceideologisk krigsførelse.³ Metoderne til at virkeliggøre dette program hentede Hitler

² Andreas Hillgruber: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941*, Bernard und Graefe 1967. (Vil blive anm. af forf. i flg. hæfte af H. T.). Jvf.: E. Deuerlein: *Hitlers Eintritt in die Politik und in die Reichswehr*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1959, s. 215 ff.; G. Schubert: *Anfänge nationalsozialistischer Aussenpolitik*, Köln 1963; F. Dickmann: *Machtwille und Ideologie in Hitlers aussenpolitischen Zielsetzungen vor 1933*, *Spiegel der Geschichte*, Festgabe für M. Braubach zum 10.4.1964, Münster 1964, s. 915 ff.; E. Nolte: *Der Faschismus in seiner Epoke*, München 1963; G. Moltmann: *Weltherrschaftsideen Hitlers*, *Festschrift für E. Zechlin*, Hamburg 1962; W. Conze: *Deutschlands weltpolitische Sonderstellung in den zwanziger Jahren*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1961, s. 166–77.

³ Hillgruber har indgående gjort rede for sin opfattelse af Hitlers tanker på dette område i »Hitlers Strategie«.

ud af erfaringerne fra første verdenskrig. Den dobbelte stødretning mod Østeuropa, Balkan og Mellemøsten og mod de oversøiske områder, udtrykt i opbygningen af en stærk flåde i konkurrence med England, havde ført Tyskland ind i et modsætningsforhold til både landmagter og sømagter på én gang. Under fastholdelse af den tyske krigsledelses (Ludendorffs) mål i krigens slutfase var det Hitlers opfattelse, at koncentration om én stødretning, den østlige, ved en etapevis gennemført ekspansion kunne sikre Tyskland en kontinentalmagtbasis, uden at det kom til krig med sømagterne, England og U.S.A.

Den etapevise udvidelse af det tyske »rum« skulle gennemføres under anvendelse af slagordene »kamp mod Versailles« og under udnyttelse af nationalitetstanken. Når disse midler var opbrugt, ville i stedet træde en række isolerede lynkrige, der stillede de øvrige magter over for fuldbragte kendsgerninger, og som gav Tyskland en stadigt øget magttilvækst, der igen ville kunne udnyttes til at afholde sømagterne fra at gribe ind, hvilket for enhver pris måtte undgås, indtil Tyskland havde skabt sig en mod blokade og i dybden strategisk sikret position.

Den afgørende forskel imellem den Ludendorffske konception og Hitlers var det raceideologiske element, der var Hitler egent. I de indledende etaper var Hitler dog i overensstemmelse med betydende ledende kredses målforestillinger i Tyskland, hvilket han eminent forstod at udnytte. Under inddragelse af en lang række aspekter og støttende sig til væsentlige synspunkter og værker viser Hillgruber sin opfattelses holdbarhed, idet han påpeger, hvorledes Hitler tvunget af omstændighederne måtte modificere sit program på en række punkter. Bogens ringe omfang gør, at formen må blive tesens, tesen, der skal efterprøves gennem enkeltundersøgelser. Hillgrubers bog er et svar på debatten, der har raset i Tyskland om forspillet til 1. og 2. verdenskrig. Det er gjort intelligent, køligt og under beherskelse af en meget stor litteratur. At Hillgruber selv mestrer den detailundersøgelse, der må gennemføres for de enkelte perioder viser hans »Hitlers Strategie«. Det er efter Hillgrubers to bøger og Robertsons detailstudie vanskeligt at afvise Trevor Ropers indledningstese, selvom denne er undergået modifikation og udbygning. Hvad Taylors bog kunne være blevet har Hillgrubers lille bog mulighed for at blive, et udgangspunkt for megen frugtbar forskning. Hillgruber udvider konsekvent det synspunkt, der er blevet anlagt på Hitlers udenrigspolitik med lignende »programmer« for såvel den britiske som den russiske statsledelse. Denne udvidelse kan føles selvfølgelig, men problemet er ikke stillet så skarpt i anden sammenhæng som her, hvor det udspringer af en diskussion om Hitlers politik, der har varet igennem år. Den engelske udenrigsledelses synspunkter har vi allerede i det foregående berørt antydningvis. Rusland er ikke blevet draget direkte ind i diskussionen, men inddrages af Hillgruber,

der ser en fra tyverne hos Stalin fastholdt udenrigspolitisk målsætning gennemført med vekslende midler, gående ud på at udvikle de vestlige kapitalistiske magter i et modsætningsforhold, der ville blokere muligheden af en enig front vendt mod Rusland og, i tilfælde af at udviklingen førte til krig imellem disse, chancen for ekspansion i forbindelse med en indgriben i en sådan krigs slutfase. Det er ikke her stedet at komme ind på Stalins udenrigspolitik. Det må imidlertid understreges, at Hillgruber her bevæger sig på langt mere vaklende grund, end hvor han udtaler sig om Tyskland og England. Teserne om Stalins udenrigspolitik bør eftervises mindst lige så grundigt, som det er muligt at gøre for de øvrige staters vedkommende. Det ville være til det yderste uheldigt, om opløsningen af myterne omkring Hitlers udenrigspolitik skulle føre til at man plantede en myte om Sovjets udenrigspolitik i ruinerne. Efter den her gennemgåede debat er det tvivlsomt, om man som historiker længere kan komme uden om at tage stilling til den type af helhedsopfattelser af staternes udenrigspolitik, som her er strejft. Det vil være konsekvent at overføre tankegangen til andre områder under stadig raffinering af undersøgelsesmetoderne og under stadig udbygning af det teoretiske apparat.

Nekrologer

HALVDAN KOHT

7.7.1873–12.12.1965

AANDSFRISK og produktiv til det sidste døde Halvdan Koht den 12. december 1965, 92 aar gammel. Der var sikkert et gran af selvkarakteristik i det, han i 1958 foretog for de unge bergensiske historiestuderende om Snorre Sturlason: Han »var brennhuga levande med i samtida si«, han forskede og skrev historie »for å vekke førrtida til liv så ho skulle gjera notida rikare, fagrare og byrgare«, og »han hadde i seg ei frisk glede av sjølve forteljinga«. I hvert fald passer disse ord smukt til hans eget lange livsværk i samfundets og historiens tjeneste, ogsaa slutordene: »han hadde ei stor forteljar-evne. . . Her var han ein meister«.

Halvdan Koht var historiker af uddannelse og professor i faget fra 1910, indtil han i 1935 blev udenrigsminister og som saadan maatte bære det tungeste ansvar for den norske politik omkring den tyske besættelse 1940, men først og sidst var han politisk og kulturel litterat, indtil sit otium især indenfor den aktuelle opinionsdannelse paa alle samfundslivets omraader. Hans professorat mindskede ingenlunde hans indlæg i dagens spørgsmaal, derimod medførte hans virke som minister, at hans historiske værker falder i to klart adskilte afsnit. Han var en utrolig flittig skribent; en bibliografi fra 1964 opgør hans samlede litterære produktion til 184 bøger og selvstændige skrifter, 1306 tidsskrift-artikler og 1614 avisartikler, tilsammen beregnet til 43000 bogsider.

Koht voksede op i norsk provinsbymilieu, først i det nordlige Tromsø, siden i det sydlige Skien, hvor han blev student 1890. Faderen var gymnasielærer og aktiv i liberal politik, mens moderen tilhørte en vidt-forgrenet borgerslægt med udpræget slægtsfølelse; fra begge sider modtog han rige og blivende impulser. Studenteraarene i Kristiania (1891–96) blev slidsomme. Studierne gennemførtes paa bredt grundlag med historie i centrum, men ivrig deltagelse i den frisindede studentpolitik og i opinionsdannende journalistik stillede stadig større krav og gav ham tidligt et ansigt i norsk offentlighed. Og i mere end en halv snes aar efter embedseksamen var det denne aktuelle virksomhed, der tegnede Koht udadtil. Det var udlandskorrespondancerne fra hans uddannelsesrejser til fremmede universiteter (især Leipzig og Paris) 1897–

99, og det var efter hjemkomsten indlæg for landsmaal, fredssag, unionsopløsning m.m. ved siden af udenrigspolitik og litterære og kulturelle emner, uden afmatning ogsaa efter at han havde paataget sig fuldendelsen af Halvorsens *Norsk Forfatter-Lexikon* (1900–08) og i 1901 var blevet universitetsstipendiat.

Helt frem til Kohts 35. aar pegede meget mere mod en karriere som politiker end som universitetsmand, men et professorat i historie havde stadig været hans maal, og han havde forberedt sig grundigt. I 1908 kom disputatsen *Die Stellung Norwegens und Schwedens im deutsch-dänischen Konflikt 1863 und 1864*. Det var et udpræget kvalifikationsskrift, dygtigt og metodisk, en frugt af unionsinteresserne, fremvokset af et semesters universitetsøvelser, men uden sammenhæng med det senere, personligt prægede historiske forfatterskab. Det banede hurtigt vej til professoratet: docent 1908 og professor i 1910. Hans radikale døgnpolitik havde skabt uvilje hos de konservative historieprofessorer, og karakteristisk for situationen var det personlige docentur oprindelig foreslaaet i norsk kulturhistorie af professorer i norske folkeminder og i litteraturhistorie. Forinden Koht tiltraadte, foretog han sin sidste store uddannelsesrejse i 1908–09 til England og især til fremtidens og fremskridtets land USA.

Som professor satte han straks ind med en modernisering af historiestudiet, og historiske studier blev i hele professortiden det centrale i hans forfatterskab, selv om hans deltagelse i samfundsdebatten snarest øgedes, nu i klar tilslutning til socialismen og arbejderpartiet. Kohts professorale historiske forskning fulgte tre hovedlinier, der hver især og tilsammen giver udtryk for det fundamentale i hans fysiognomi som historiker.

Dybest forankret var givetvis forskningen omkring den norske bondestand, bonderejsningsproblemet, som havde optaget Koht siden aarhundredskiftet. Hans gamle tanke om det norske »målstrev« som en national og social nødvendighed kædedes sammen med interessen for norsk bondepolitik og bondekultur, og stimuleret ved bygderejser blev det altsammen indvævet i en fortsat indre dialog om gyldigheden af den marxistiske klassekampsteori. Det første resultat af disse studier og overvejelser blev den mægtige 3-binds monografi om *Johan Sverdrup* (1918–25), der med denne store politiske leder som midtpunkt tolker hele den norske bondebevægelse i det 19. århundrede. Aaret efter dette værks afslutning udkom *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*, der giver klarere udtryk for hans løsning af det modsætningsfyldte spørgsmaal.

Forinden havde Koht imidlertid placeret sig som en af gennembrudsmændene for den kritiske nyvurdering af den ældste nordiske historie ved siden af brødrene Weibull og Erik Arup og derved slaaet sit navn fast ogsaa udenfor Norge. Denne forskning indlededes i 1913 med foredraget *Sagaenes opfatning av vår gamle historie*, der i hurtig rækkefølge

efterfulgtes af en serie beslægtede foredrag og artikler, der med enkelte nye i 1921 samledes i bogen med den talende titel *Innhogg og utsyn*. Kohts kritiske studier havde deres særpræg. Den minutiøst indtrængende detaljanalyse laa ikke for ham, derimod den skarpt opfattede iagttagelse af helheder – og brud paa helheder. Han afslørede, at den generelle samfundsbeskrivelse af ældre tider, man finder hos Snorre og andre sene sagaskrivere, stred mod detaljer i deres fremstilling og afveg fra ældre og samtidige kilder. Sagaerne meddelte følgelig fortiden i omtydet skikkelse, indpasset i forfatterens eget samfunds struktur og præget af hans egen tids politiske brydninger og hans personlige stillingtagen til disse. Følgelig blev sagaerne en kilde nok saa meget til sagaforfatteren selv, hans milieu og hans samfund som til den fortid han skildrede. Resultatet af den nye kildevurdering indebar en ny syntese over sammenhængen i det norske middelaldersamfund med ændret forløb og andre modsætninger og brydninger mellem befolkningsgrupperne.

I begge de nævnte forskningsomraader kommer Kohts særlige interesse for den psykologiske spænding mellem individ og samfund, mellem forfatter og milieu også klart til orde, men mere rendyrket udtrykkes den i hans talrige biografier og personskildringer, tydeligst i hans livslange optagethed af de store norske digtere Wergeland, Vinje, Bjørnson og Ibsen. Hans hovedværk paa dette omraade er *Henrik Ibsen. Eit diktarliv I–II* (1928–29), hvor ogsaa grundtanken om digterpersonligheden som en slags katalysator for det omgivende samfund træder klarest frem.

Efter at Koht under opgørdebatten efter krigsophøret havde klarlagt sin stilling og rolle omkring besættelsen for sig selv og offentligheden, indledede han som emeritus et nyt historisk forfatterskab, mere afklaret og fortællende end manddomsaarenes. Hovedværket er her serien af *Kriseår i norsk historie* (1950–60), der i seks smaa bøger behandler afgørende begivenheder i ældre norsk historie: rigsgrundlæggelsen, kong Sverre, Kalmarunionen, kriserne efter sprængningen af den nordiske union i 1520erne og i forbindelse med reformationen i det følgende aarti samt lydrigeproblemet i forhold til enevældens indførelse. Samtidig kom paany en strøm af mindre afhandlinger, artikler og recensioner, efterhaanden iblandet erindringsstof – altsammen rige frugter af en enorm læsning og et aktivt virke. Gamle og nye afhandlinger og artikler samledes i bøger, der karakteriserer grundtrækkene i hans historieopfattelse: *På leit etter liner i historia* (1953), *Drivmakter i historia* (1959), *Verda og Noreg* (1962), *Menn i historia* (1963), *Nye innhogg og utsyn* (1964) samt som den sidste *Minnearv og historia* (1965). Forinden havde han udsendt det lille selvbiografiske skrift *Historikar i lære* (1951), der altid vil udgøre en ypperlig introduktion til hans vældige forfatterskab og mangesidige virksomhed.

Hos Koht var samspillet mellem hans historiske forskning og hans

fremtræden som aktiv samfundsborger meget afgørende. Historisk kundskab og indsigt var en retningsviser for hans politiske holdning, og modsat formedes hans grundlæggende historiske problemstillinger ud fra hans medleven i samfundet. Det gælder ogsaa den marxistiske klassekamp teori, hvis gyldighed han vilde efterprøve paa norsk historie, specielt paa bonde- og arbejderbevægelsen. Men da realiteterne for Koht var mere tungtvejende end teorierne, bestod teorien ikke prøven. Koht maatte i sin forklaring lade den indgaa i en højere enhed med de nationale og demokratiske bevægelser, saa klassekampen blev et led i den nationale udvikling, mens den nationale samlingstanke samtidig støttede den sociale frigørelsesproces. Denne projicering af nutidsproblemerne tilbage paa fortiden kan svække gyldigheden af Kohts vurderinger, men den bibringer samtidig hans forfatterskab en inciterende spænding og bevægelse. I sin alderdom hævdede han sig op over klassekampslæren, der nu havde opfyldt sin mission, saa menneskeheden var undervejs *Frå klasse-solidaritet til samfunnsolidaritet*. Det er titlen paa en artikel fra 1957, der som et testamente til arbejderpolitikken indgaaer som afsluttende »utsyn« i hans næstsidste bog. Maalsætningen var blevet »økonomisk og social solidaritet for heile folket«, derfra videre til de andre nordiske folk og »må meir og meir bli internasjonal. Men føresetninga er ei levande solidaritets-kjensle hos oss sjølve«.

Halvdan Koht var arbejdskær, aldrig ledig, men heller ikke fortravlet. Som universitetslærer var han effektiv og inspirerende, mere respekteret end afholdt; hans studenter kunde stundom mærke, at hans tid var knap. Som historiker var han ellers en samarbejdsmand; han forstod at skabe kontakt, han var en ynder af samtale og diskussion, og han elskede at meddele sig. I kraft af hans eventyrlige hukommelse, der fastholdt mange aartiens samtaler og oplevelser med samme præcision som enkelthederne fra hans studier og enorme læsning, var hans ord værd at lytte til, saavel i hans vægtige indlæg i den seriøse debat som i den hyggelige samtale, hvor i hvert fald i hans senere aar en blid humor var mere fremtrædende end bidsk lune. Han holdt stejlt paa sine meninger, men taalte udmærket modsigelse.

Disse personlige egenskaber foldede sig ud paa de videnskabelige kongresser og tilknyttede udflugter, som han trofast deltog i indtil det 90. aar, sidste internationale kongres i Stockholm 1960 og sidste nordiske kongres i Lund 1961. Han var særdeles aktiv ved den internationale historikerkomité's oprettelse efter første verdenskrig, var præsident for dens første fuldt internationale møde i Oslo 1927 og siden et meget virksomt medlem af dens præsidium.

Samvær med Halvdan Koht var en stimulerende oplevelse for den unge student og for hans yngre kollega.

AKSEL E. CHRISTENSEN

JOHANNE SKOVGAARD

29.11.1879–23.4.1966

ARKIVAR JOHANNE SKOVGAARD indtog såvel i kraft af sin lærdom som af sin personlighed en smuk plads blandt vore »lærde damer«. Faderen, Hans Skovgaard, var, da hun fødtes, adjunkt i Nykøbing F., blev senere præst, sidst i Kettinge (Maribo amt). Moderen var datter af præsten i Halsted, Johan Wegener, broder til gehejmearkivar Caspar W. Til Hans Skovgaards venner fra studietiden i København hørte Harald Høffding og Troels Lund, medicinalhistorikeren Julius Petersen og fysikeren Chr. Christiansen. Den sidste var i sit 1. ægteskab gift med en søster til H. Sk., som imidlertid døde halvandet år efter. Men han forblev som »onkel Christian« en god støtte for svogerens børn. Af disse blev sønnen Jes (d. 1961) senere gift med en datter af Christiansens 2. ægteskab, og de og Johanne Sk., der forblev ugift, boede derefter sammen. I godt tredive år var deres smukke, kultiverede hjem en af villaerne bag Frederiksberg have.

J. Sk. dimitteredes privat fra Sorø akademi i 1901 og tog embedseksamen i 1908 med udmærkelse (historie hovedfag, græsk og engelsk bifag). Kort efter eksamen begyndte hendes historiske produktion, da hun sammen med den 2–3 år ældre Ellen Jørgensen, med hvem hun blev forbundet i livsvarigt venskab, udgav værket »Danske Dronninger« (1910). J. Sk. skrev ca. to tredjedele af værket (fra Erik Plovpenning til Frederik V.s dronning), gode, læseværdige biografier for de dronningers vedkommende, hvor kildematerialet giver mulighed for en karakteristik. »Dronning Margrethe og hendes Samtid« behandlede hun igen i det 1912, 500-året for Margrethes død, af »Udvalget for Folkeoplysningens Fremme« udgivne mindeskrift. Af Margrethes samtidige, »Den hellige Birgitta«, gav J. Sk. en sympatisk, god og udførlig skildring i sin indledning til den af hende foretagne oversættelse af »Kilderne til hendes Historie og Udvalg af hendes Skrifter«, udgivet 1921 af »Selskabet for historiske Kildeskrifters Oversættelse«. Allerede 1914 havde hun i øvrigt i en længere afhandling skildret »Den hellige Birgitta og Maribo Kloster« i anledning af kirkens 500-års jubilæum (Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog. II).

I 1909–10 havde J. Sk. fået tildelt et stort rejsestipendium af Carlsbergfondet. Hendes lærer, Joh. Steenstrup, havde hjulpet hende med ansøgningen herom og opgivet studieemne for hende i Italien. I årene 1910–13 foretog hun derefter flere studierejser – til Italien, England, Østrig. 1915 ansattes hun i Universitetsbiblioteket, men gik i 1917 over til Rigsarkivet, først med tjeneste i landsarkivet for Sjælland, derefter

fra 1920 i hovedarkivets 1. afdeling. 1934 udnævntes hun til arkivar I; i 1949 faldt hun for aldersgrænsen. Hendes arkivararbejde prægedes af grundighed og af den efterhånden store viden, hun erhvervede sig, navnlig om arkivalierne vedrørende hertugdømmernes administration. Bd. VII af de »Vejledende arkivregistraturer«: »Tyske Kancellis indenlandske afdeling« har J. Sk. som udgiver, men er selvfølgelig et resultat af adskillige arkivarers ordningsarbejder.

Naturligt nok var J. Sk. blandt bidragyderne til »Festskrift til Johs. C. H. R. Steenstrup« (1915). Hendes afhandling her er hentet fra re-næssancetiden: »Georg Braun og Henrik Rantzau«. Under sin studierejse til Østrig i foråret 1913 havde hun der benyttet et håndskrift, som indeholdt deres brevveksling. I en anmærkning noterer hun, at hun håber »engang i fremtiden« at få lejlighed til at behandle H. R.s betydning for Georg Brauns kendte værk »Theatrum Urbium«. Denne lejlighed kom et kvart århundrede senere, da afhandlingen i tysk oversættelse, men udvidet med nævnte oplysninger, optoges i bd. 15 af »Nordelbingen« (1939). – Biografien af Henrik Rantzau i Dansk Biografisk Leksikon (bd. XIX, 1940) skyldes J. Sk.

I »Festskrift til Kr. Erslev« (1927) træffes J. Sk. ligeledes blandt forfatterne – med en fængslende afhandling om »Schack Carl Rantzaus Ungdom og første Manddom«. Inspirationen til denne undersøgelse fik hun ved sit ordningsarbejde i Rigsarkivet med Anna Sophie Schacks privatarkiv.

I 1921 forøgedes, som bekendt, den store samling af Christian IV.s egenhændige breve med de af Otto Andrup hos den ungarske greve Alexander Kálnoky fundne breve. Det gav stødet til, at J. Sk. i 1927 foreslog »Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie« at udgive et supplementsbd. til Brickas og Fridericias store udgave af »Christian den Fjerdes egenhændige Breve«. Selskabet vedtog planen, og en af J. Sk. i efteråret 1928 foretaget rejse til forskellige tyske arkiver resulterede i fundet af en del flere breve. Først 1947 udkom dog det store bd. »Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. VIII Bind. 1584–1648«. Af Selskabet var J. Sk. blevet medlem i 1944, og foruden ved nævnte udgave virkede hun for Selskabets trivsel som kyndig tilsynsførende ved et par andre udgaver (Prins Christian (V.)s Breve og De Hansborgske Registranter).

At udgivelsen af nævnte bd. tog omtrent en snes år, skyldtes for en del sygdomsperioder, men hovedsagelig at J. Sk. i 1928–29 bandt sig til for den planlagte store »Sønderjyllands Historie« at skildre tidsrummet 1544–1660. Hendes skildring, på op imod 300 store sider, findes i værkets bd. II og III (udkommet 1939–42). (Sml. om denne Troels Finks meget anerkendende recension i H. T. 11 r. I, s. 462 ff.). – En kortere og mere populær fremstilling af det nævnte tidsrum, nu udvidet

med tiden 1660–1721, men egentlig begrænset til Sydslesvig, gav J. Sk. nogle år senere i værket »Sydslesvig gennem Tiderne« I (1946).

Skønt J. Sk. nu nærmede sig de halvfjerds, forsløg hendes arbejdskraft til at yde endnu nogle betydelige bidrag til sønderjysk historie. I 1. bd. af »Flensborg Bys Historie« (1953) skrev hun om byens middelalderhistorie, og i »Sønderborg Bys Historie«, I (1960) behandlede hun tiden indtil 1667. Til festskriftet ved Slesvig Bispedømmes 1000 års jubilæum 1948: »Slesvig delte Bispedømme« (1949) bidrog hun med en fremstilling af tiden 948–1791. Med de få oplysninger, der haves om de ældste bisper, virker skildringen for den ældre tid naturligt nok mager. At fremstillingen står i gæld til Ernst Feddersens Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, anfører J. Sk. selv, men den bygger i øvrigt på et omfattende trykt og utrykt kildemateriale. Endelig skal det nævnes, at J. Sk. her i Historisk Tidsskrift skrev en del, som regel mindre anmeldelser af bøger med sønderjyske emner.

Bortset fra Christian IV-udgaven omhandler J. Sk.s historiske produktion, som set, væsentlig sønderjysk historie i tiden før enevælden. Det er navnlig kulturelle, økonomiske og administrative forhold, hun skildrer med indgående kendskab, som allerede fremhævet, til såvel den trykte litteratur som til det arkivalske kildestof. Hendes fremstillingsform er klar og sober, blottet for svulst og ordpragt, men tit krydret af fornøjelige citater i pagt med hendes eget tørre lune.

— — —

I det 1915 udkomne mindeskrift om »Stiftsdame, frøken Julie Bielke, stifterinde af de Bielkeske legater« (d. 1889), som skyldes Johanne Skovgaard, gives et portræt af en kvindeskikkelse, der i meget lignede skribenten. Ikke just i det ydre, for frk. Bielke var kraftig og stor, J. Sk. spinkel og lille. Men ellers var mange træk fælles. Begge var glade for rejser med disses nye oplevelser, og J. Sk. fik også – lidt sent måske – Tagea Brandts rejselogat (1944). De udmærkede sig begge ved kvikke, lidt drastisk formede replikker og ved selvstændighed. De var dybt religiøse naturer og besad »den nationale, historiske og folkelige sans«, som for dem gav tilværelsen »rigdom og sammenhæng«.

HOLGER HJELHOLT

ASTRID FRIIS

1.8.1893–31.7.1966

HVORLEDES Astrid Friis selv så på sin barndom og tidlige ungdom, har hun afsløret i en lille selvbiografisk skitse, beregnet for et ungt publikum, som hun offentliggjorde i 1953 (Saadan blev jeg det, red. af Aage Heineberg). Hun fremhæver det drømmende, virkelighedsfjerne i sin natur, men ser ikke heri noget blot negativt: »Det har dog været en nødvendig forudsætning for min videnskab, at jeg senere i livet, naar jeg var optaget af et historisk problem, faldt tilbage til min ungdoms livsindstilling og fornemmede det mig omgivende virkelige liv som en blomstændighed i forhold til mit sande liv, legen med et historisk problem«. Situationen vil være de fleste forskere velbekendt, men for Astrid Friis' vedkommende rakte problemet videre, end det er almindeligt, og videre, end hun selv gjorde sig klart. Hun levede i usædvanlig grad sit liv indenfor sit fag, identificerede sig med det, skelnede ikke mellem sin person og sine stillinger. Det betød, at hendes medarbejdere blev holdt løbende orienteret om hendes private forhold og forudsattes at kende hovedlinierne heri, på samme måde som hun forudsatte, at man var fortrolig med de vigtigste begivenheder i 16. og 17. årh. Det betød også, at den respekt, hun krævede for sin person og sit fag (sine stillinger) flød sammen.

I Astrid Friis' virkelighedsbillede var således hendes person og fag det givne centrum, hvilket imidlertid ikke forhindrede, at hun fra denne faste position iagttog sin omverden med betydelig realisme og levende interesse. Med sin stærkt udviklede kritiske sans var hun en skarp iagttagere, og hendes usædvanlige åbenhed medførte, at iagttagelserne ikke forblev ukendte for omgivelserne. Fra studentertiden var hun kendt for sine sarkastiske bemærkninger, og få eller ingen gik ram forbi, når de da overhovedet skønnedes værdige til omtale. Som årene gik fik tonen sordin. For sine senere studenterhold stod Astrid Friis vist nærmest som den venlige gamle dame, der mente alting godt og lyttede med samme interesse til personlige og faglige problemer. Kløerne var der stadig, men de blev sjældnere brugt, og allermindst overfor studenterne.

Foruden ved markante naturlige anlæg forklares meget af Astrid Friis' særpræg ud fra de vilkår, hun udvikledes under. Ikke mindst herom har hun fortalt i den nævnte stump selvbiografi. Moderen døde året efter hendes fødsel, og endnu før hun havde nået skolealderen, emigrerede faderen, der var ingeniør, til Australien. Astrid og hendes søster blev overladt til farmoderen og to ugifte fastre. Astrid Friis glemte aldrig faderens svigten, men det var alligevel hendes overbevisning, at den fædrene slægts kulturmilieu havde haft afgørende betydning for hende. Med stolthed fremhævede hun, at hun var efterkommer af kgl.

bygningsinspektør Frederik F. Friis, C. F. Hansens samtidige, hvis tegninger hun værnede med pietet. For andre var denne side af Astrid Friis' personlighed nok ikke den mest iøjnefaldende; lettere var det at se, hvad hun skyldte sin mødrene slægt i Thy. Morfaderens forretnings-talent kom hende til gode derved, at han efterlod hende og søsteren en arv, der var stor nok til at gøre dem økonomisk uafhængige, tillade dem at søge en akademisk uddannelse – et mål der dengang var noget ret usædvanligt for kvinder – og fortsætte den frie tilværelse, indtil den ønskede stilling stod parat. Måske var det også fra morfaderen, Astrid Friis havde arvet et sundt og naturligt forhold til penge, lige langt fra ødselhed og overdreven sparsommelighed, en realistisk indstilling, som det har sin betydning at kende, når man vil forstå hendes forskning.

Hvornår Astrid Friis besluttede at studere historie huskede hun ikke selv. Undervisningen i Nørre Gymnasium fængslede hende kun lejlig-hedsvis; timerne kunne bruges til drømme om en fremtid som ingeniør i Indien eller Utopia. »Jeg ser mig selv hvidklædt staaende paa en dæmning, ledende en flok indfødte arbejdere«. Da hun blev student i 1913, havde hun dog taget sin beslutning. Hun begyndte det historiske studium med skoleembedseksamen som mål, men da lysten til en gerning som lærer var beskeden og tilliden til egne evner voksende, skiftede hun i sit tredje studieår over til magisterkonferens, som hun bestod i 1920. Astrid Friis nåede i sin studietid at deltage i Kristian Erslevs sidste kildekritiske kursus og hørte hans afsluttende forelæsninger over historisk metode og historiens filosofi. Erslevs ord fængede hos Astrid Friis som hos så mange andre, men af langt større betydning for hendes udvikling som videnskabsmand blev dog Erslevs efterfølger, Erik Arup. Det var ham, der fik hende til at opgive en plan om at samle de afsluttende konferensstudier om forholdet mellem europæerne og de andre verdensdeles befolkning og i stedet hellige sig Englands historie under Elizabeth I og de første Stuarter. Af Arup lærte Astrid Friis også den problemstilling, som hun både i sin forskning og i sin undervisning ofte nok fremhævede: det frugtbare i at undersøge samspillet mellem politisk og økonomisk historie. Men Astrid Friis tænkte nok i mindre grad end sin beundrede lærer i politiske baner; for hende blev politisk historie let til administrationshistorie, og det var gensidighedsforholdet mellem finansforvaltningen og de økonomiske forhold, der talte mest til hendes forskertalent og er behandlet i hendes bedste arbejder, i hendes sidste egentlige afhandling (1953) endog direkte formuleret som forsknings-program.

Astrid Friis følte det selv som en lykke, at hun i sine sidste studieår havde forladt Danmarks historie og kastet sig ud i det langt mere kræ-vende, men for hende også langt mere frigørende studium af Englands historie i en problemfyldt periode. Ved at vende sin opmærksomhed

mod netop engelsk historie havde hun distanceret sig fra den efter hendes mening alt for tysksprægede danske forskning. Det var helt naturligt, at den unge anglofil udnyttede sin økonomiske uafhængighed til at fortsætte disse studier under halvandet års ophold i England 1921–22, mindre forstandigt, synes man, at hun i sin selvstændighedstrang undgik de engelske universiteter og udelukkende samlede sig om studierne på Public Record Office og British Museum.

Blandt arkivalierne på P.R.O. tiltrak ikke mindst de engelske Port-Books sig Astrid Friis' opmærksomhed. Studiet af disse spredt og defekt overleverede toldregnskaber, som kun i ringe grad var udnyttet af forskningen, dannede baggrunden for hendes debutafhandling, *Bemærkninger til Vurdering af Øresundstoldregnskaberne og Principerne for deres Udgivelse* i dette tidsskrifts 9. rk. IV (1925). Få år tidligere havde Nina Bang fortsat sit store tabelværk om skibsfarten gennem Øresund 1497–1660 med første del af varetabellerne for samme tidsrum, og udgiveren såvel som det store flertal af hendes fagfæller synes at have været overbevist om, at der på dette grundlag kunne vindes et virkelighedstro billede af transitten gennem Øresund og dermed af vareomsætningen mellem Vesteuropa og Østersøområdet. De spørgsmålstejn, som Arup og Rostock-historikeren A. Huhnhäuser allerede havde sat ved Øresundstoldregnskabernes kildeværdi, havde ikke vakt synderlig opmærksomhed. På langt bredere grundlag kunne Astrid Friis nu gennemføre en sammenligning skib for skib af indførslerne i de engelske toldbøger og Øresundstoldregnskaberne fra første fjerdedel af 17. årh., og hendes resultat blev, at Øresundstoldregnskaberne nok med stor pålidelighed registrerede antallet af passerede engelske skibe, men både med hensyn til angivelse af afgangshavn og ladning var mangelfulde. På det sidste og vigtigste punkt kunne dog en afgørende forbedring iagttages efter indførelsen af en særlig dansk visitation i 1618, hvorfor der måtte tilkendes Øresundstoldregnskaberne langt større kildeværdi efter dette tidspunkt end tidligere.

Afslutningsvis rettedes der i afhandlingen en ganske hård kritik mod Nina Bangs principper for udgivelsen af tabelværket, grundigt dokumenteret og selvsagt ud fra et rent videnskabeligt synspunkt. Det var en yderst ubehagelig overraskelse for den unge magister, at denne kritik blev udnyttet fra konservativ side til et angreb mod udgiveren, nu den energiske undervisningsminister i Danmarks første socialdemokratiske regering. Det omgivende virkelige liv rev på én gang Astrid Friis bort fra legen med et historisk problem, og hun glemte det aldrig. Det medvirkede til, at hun først ti år senere, i Scandia VIII (1935), videreførte sin kritik, der nu også kunne omfatte de i 1930 og 1933 udsendte bind af tabellerne. Hendes interesse for Øresundstoldregnskaberne holdt sig livet ud, men de offentligt tilgængelige frugter af denne fortsatte inter-

esse indskrænker sig – ud over anmeldelsen af Aksel E. Christensens disputats og den efterfølgende debat i HT 10. rk. VI og 11. rk. I – til småafhandlinger: *Rosenobeltolden eller Skibstolden i Sundet i Tiden omkring 1550* i festskriftet til Erik Arup (1946), hvor der kastes lys over Øresundstoldens administration i Christian III's tid; *The Two Crises in the Netherlands 1557* i *The Scandinavian Economic History Review* I (1953), den første og eneste virkeliggjorte del af en ambitiøs plan om gennem en række case studies at belyse samspillet mellem økonomiske og finansielle faktorer i 16. og 17. årh.; endelig det senest offentliggjorte arbejde af betydning: *La valeur documentaire des comptes du péage du Sund. La période 1571 à 1618*, som indgik i den af Michel Mollat m.fl. redigerede artikel-samling *Les sources de l'histoire maritime en Europe, du moyen age au XVIIIe siècle* (1962), et resultat af arbejdet i den internationale maritimhistoriske association, hvoraf Astrid Friis var blevet medlem. De to sidstnævnte arbejder ledsagedes af statistiske bilag, baserede på de originale Øresundstoldregnskaber, og omfattende ikke alene kvantitative oplysninger om transittens omfang, men også en udnyttelse af regnskaberne som prishistorisk kildemateriale. I begge tilfælde var det forfatteren magtpåliggende at vise, hvorledes Østersøhandelen påvirkedes af og selv påvirkede udviklingen i Vesteuropa i religionskrigenes bevægede tidsalder. Videre end til disse småstudier kom det ikke. Det ofte bebudede værk om den engelske Østersøhandel og planen om en fuldstændig fremlæggelse af Øresundstoldregnskabernes prismateriale nåede ikke ud over indsamlingen og de løse skitseres stade, og det må anses for tvivlsomt, om disse lidet systematiserede efterladenskaber liv være andre til megen nytte.

Allerede af »Bemærkningerne« i HT 1925 fremgik det klart, at Astrid Friis havde erhvervet sig et indgående kendskab til Englands politiske, administrative og økonomiske historie i de første tiår af 17. årh. Den endelige dokumentation herfor leverede disputatsen *Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade. The Commercial Policy of England in its Main Aspects 1603–1625* (1927). For de fleste danske historikere var hovedtitlen uden tvivl mørk tale, men en væsentlig udvidelse af den danske historikerverdens horisont havde dog fundet sted, siden Erik Arup 20 år tidligere offentliggjorde sine Studier i engelsk og tysk Handels Historie. Ophævet var også det krav om dansk eller latin som eneste tilladte disputatssprog, der havde gjort Arups disputats utilgængelig for den internationale forskning – en omstændighed, som Astrid Friis søgte at råde bod på ved i videst muligt omfang at inddrage hans resultater i sit indledende kapitel. Nok så meget som reaktionen i Danmark betød dog sikkert den modtagelse bogen fik i England for forfatteren; ikke mindst har det glædet hende, at R. H. Tawney, den største kapacitet på området og den engelske historiker, Astrid Friis satte højest, i sin

anmeldelse i *The Economic History Review* II betegnede den som »one of the most important books which have appeared in English on the economic history of the seventeenth century«.

Tawneys vurdering af Astrid Friis' disputats er egentlig så rammende, at den endnu 40 år efter må siges at have gyldighed i hovedsagen. Med rette fremhæver han, at bogens hovedværdi slet ikke ligger i den omhyggelige redegørelse for Alderman Cockaynes af Eastland Company's interesser inspirerede forsøg i årene 1614–17 på at forvandle Merchant Adventurers' store eksport af ufarvet, uappreteret klæde til en eksport af færdigbehandlede stoffer, et projekt som på forhånd var dømt til at mislykkes, hvad det da også gjorde. Astrid Friis' disputats giver langt mere. Det demonstreres, at de bevarede toldregnskaber gør det muligt at give kvantitative oplysninger om handelens faktiske omfang og om de enkelte handelshuses andel, og i det fortrinlige kapitel om Merchant Adventurers når Astrid Friis langt ud over tidligere forsknings tilbøjelighed til at lade det være godt med en beskrivelse af kompagniets organisation, og søger at give et billede af den aktivitet, der udfoldedes af medlemmerne. Af stor værdi er også hendes analyse af modsætningsforholdet mellem London og de nordengelske havnebyer og, delvis i samspil hermed, af den politiske trekant Jacob I – Privy Council – Parlamentet, altsammen faktorer af afgørende betydning for forståelsen af tidens engelske handelspolitik. Det siger sig selv, at ikke alle enkeltheder i det store arbejde er forblevet uantastede, og også nogle af Astrid Friis' hovedsynspunkter er blevet anfægtet. Allerede Tawney pegede på, at der ikke var taget tilstrækkeligt hensyn til statsfinansernes stilling, der er vistnok enighed om, at den betydning Astrid Friis tillagde Cockaynes projekt er overdrevet, og i den nyeste forskning (B. E. Supple, 1964; M. Prestwich, 1966) er det draget i tvivl, om Cockayne egentlig kunne siges at repræsentere Eastland Company. Men bogen er alligevel et standardværk på sit område, og det tør vel endog siges, at den ville have fået en endnu stærkere placering, hvis det omsving i engelske historikers holdning over for grundmuret forskning med omhyggelig dokumentation, som har kunnet iagttages i de senere år, var indtruffet noget tidligere.

Disputatsen gav Astrid Friis en placering inden for international historieforskning, hvad hun ikke selv undervurderede. Hun befandt sig bedre på de internationale historiekongresser end på de nordiske møder, hvor hendes position dog ellers var langt stærkere, og hvor hun to gange optrådte som foredragsholder (i København 1939 og i Göteborg 1951). Allerbedst tilpas følte hun sig på de senere års internationale kongresser for økonomisk historie, hvor hun mødte de vesteuropæiske fagfæller, hun følte sig nærmest knyttet til. Om den engelske indsats på den økonomiske histories område skrev hun en oversigt, *Moderne engelsk Historikerskole*.

Økonomisk Historie. Nogle Aspekter, i HT 11. rk. II (1948). Fra 1948 til sin død beklædte hun formandsposten i Den danske Komité for Historikernes internationale Samarbejde, og i sit 70. år udnævntes hun til æresmedlem af den amerikanske Economic History Association. Nok så meget betød det dog for Astrid Friis, at det i 1952, med oprettelsen af The Scandinavian Society for Economic and Social History and Historical Geography og med tidsskriftet The Scandinavian Economic History Review, lykkedes at realisere en gammel drøm om at skabe et organ, som kunne gøre skandinavisk forskning på disse områder internationalt tilgængelig. Astrid Friis blev medlem af tidsskriftets redaktionskomité og bidrog som allerede omtalt med en afhandling til dets første bind 1953.

Hvad hun derudover fik afsluttet og offentliggjort inden for sit europæiske forskningsområde var begrænset. Nævnes må dog afhandlingen i Scandia XII (1939) om *Forbindelsen mellem det europæiske og asiatiske Kobbermarked*, hvormed hun støttede studiekammeraten og vennen Albert Olsen i dennes diskussion med Eli F. Heckscher om det svenske kobbers stilling på det europæiske marked, og fremstillingen af *Den nyere Tids Begyndelse ca. 1490–1660* i Gyldendals Verdenshistorie III (1937), som naturligvis nu, 30 år efter udsendelsen, på mangfoldige punkter er forældet, men dog fortsat står som den bedste danske fremstilling af denne periodes europæiske historie. At Astrid Friis valgte overskriften »Prisrevolutionen« til at karakterisere de sidste 40 år af 16. årh. fortrød hun senere, og dementerede for så vidt sin tidligere opfattelse i afhandlingen om de nederlandske kriser 1557, som også omfatter begivenheder i 1560'erne; men det er såre forståeligt, at hun under indtryk af de prishistoriske undersøgelser, som under Sir William Beveridges auspicer var taget op i en række europæiske lande, og som for Spaniens vedkommende havde ført til Earl J. Hamiltons betydningsfulde påvisning (1934) af den nære sammenhæng mellem prisudviklingen og tilførslerne af sølv fra Amerika, faldt for fristelsen til at lade disse nye resultater, der faldt så smukt i tråd med hendes egne forskningsinteresser, få afgørende vægt. Netop på det prishistoriske område faldt også hendes vigtigste indsats i de senere år: udarbejdelsen sammen med Kristof Glamann af indledninger og oversigter over mål og vægt til *A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800*, Vol. I (1958). Skønt der her var tale om en arv, som Astrid Friis overtog fra Albert Olsen efter dennes død 1949, og som førte hende ind i et tidsafsnit, hun ikke var fortrolig med, gik hun med levende interesse op i samarbejdet med den unge forskergruppe på Institutet for Historie og Samfundsøkonomi, under hvilket arbejdet sortererede, og glædede sig med den over den ros, der både hjemme og ude blev den danske prishistorie til del.

De mange arbejder på den økonomiske histories område, som ind-

tager så fremskudt en plads inden for Astrid Friis' produktion, fik forståeligt nok vide kredse til at betragte hende som udpræget økonomisk historiker. Selv anerkendte hun ikke dette, men understregede, at den økonomiske historie for hende var del af en større helhed, hvor den politiske historie ikke var mindre fremtrædende. Den bedste dokumentation herfor leverede hun i sine to store afhandlinger om den danske statsstyrelses organisation i Christian III's tid: *Kansler Johan Friis' første Aar* i Scandia VI–VII (1933–34) og *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid*, der udgjorde 1. hæfte af HT 10. rk. VI (1942). Baggrunden var omfattende studier i Rigsarkivets samlinger, i adelsarkiver, Danske og Tyske Kancellis arkiver, herredagsdombøgerne og ikke mindst Rentekammerets arkiv, studier som gik langt ud over, hvad Astrid Friis fik udmøntet i publicerede arbejder, og som gav hende en forskningsmæssig reserve, der senere kom til god nytte i universitetsundervisningen. I Scandia-afhandlingen tog Astrid Friis sit udgangspunkt i den hårde kritik, der af Knud Fabricius i HT 10. rk. II (1933) var rettet mod det i 1932 udsendte andet bind af Erik Arups Danmarks Historie, hvis nyvurdering af det 16. årh.s danske historie netop havde sin videnskabelige baggrund i Astrid Friis' forskningsresultater, som var stillet til disposition for Arup før publikationen, men som i øvrigt passede som hånd i handske til Arups almindelige historiesyn. Med inddragelse af en umådelig mængde detaljer påviste Astrid Friis her kansler Johan Friis' afgørende betydning for reorganisationen af den danske statsforvaltning efter Grevens Fejde frem til 1542, da kansleren ubestridt stod som rigets ledende statsmand. Afhandlingen i Historisk Tidskrift dannede fortsættelsen, hvor lensreformen, som Kr. Erslev havde behandlet i sin disputats, fremtræder i nyt lys med baggrund i langt mere indgående studier, end Erslev havde foretaget. Sammenholder man de to afhandlinger, mærkes forfatterens modning i det mellemliggende tiår. Kildegrundlaget er uden tvivl størst i den sidste afhandling, men tynger mindre end i Scandia-afhandlingen. Forskeren har fast greb om sit stof og udformer sine resultater med prægnans. Afhandlingen om rigsrådet og statsfinanserne er nok Astrid Friis' bedste arbejde.

Det betød uden tvivl meget for Astrid Friis' studier i dansk historie, at hun havde et indgående kendskab til engelske forhold som baggrund. Det gjorde det lettere for hende at se perspektivet i det arbejde der udførtes i kancelli og rentekammer for at omforme dansk statsforvaltning henimod en moderne stat, omend stadig tilbagebleven i forhold til Vesteuropa. Men dette overblik parres med et træk, som er karakteristisk for alle hendes arbejder: hun søger mod det konkrete, mod tallene, mod personerne. Det gav hende mulighed for en langt mere nuanceret betragtning, end Erslev havde anlagt på den danske adel i 16. årh. Medens statsmagtens vækst for Erslev først og fremmest var kongemag-

tens sejr over den reaktionære adel, fremhæver Astrid Friis med styrke den afgørende rolle, som rigsrådet og især rigseembedsmændene spillede i denne vigtige omdannelsesproces, og på ingen måde blot som kongetjenere, men som statsmænd. Som hos Arup er der mange aktører i det handlingsforløb, Astrid Friis viser os, men de er i mindre grad end hos Arup embedsmænd, i højere grad individuelle mennesker. Der uddeles ros og ris. Melchior Rantzau er forfatteren usympatisk, men hun anerkender hans indsats fuldt ud. Wolfgang von Utenhofs rolle, som Heise havde fremhævet, reduceres stærkt. Så meget klarere funkler kansler Johan Friis' stjerne. Kongerne træder i forhold hertil, som hos Arup, noget tilbage, men af Christian III tegnes dog et på mange måder sympatisk billede, som senere udkrystalliseredes i den korte biografi af kongen i det af Knud Fabricius redigerede samleværk *Danmarks Konger*, der udkom i besættelsesåret 1944. I denne sammenhæng må også nævnes de mange biografier, Astrid Friis skrev til den nye udgave af *Dansk biografisk Leksikon* (1933–44); de er fortegnet med oplysning om den ydede indsats i forhold til den gamle udgave i Nils-Henning Jeppesens Astrid Friis bibliografi i det festskrift, der blev overrakt hende på 70-års dagen 1963. Til forskningsområdet hører endvidere *Et par bemærkninger i anledning af Arthur G. Hassø's afhandling »Bispens Fængsling og Herredagen i København 1536«* i Kirkehistoriske Samlinger 6. rk. IV (1942), et bidsk ironisk forsvar for tidligere fremsatte synspunkter, udgaven af *Den københavnske Registrant 1539–40* i Danske Magazin 7. rk. IV (1943) og *Nogle Betragtninger over Arild Huitfeldt og Danmarks Riges Krønike* i festskriftet til Knud Fabricius (1945), der med tungtvejende argumentation belyser forholdet mellem Huitfeldts og Krag's skildringer af Christian III's historie. Videre udgiverarbejder var planlagt og påbegyndt inden for rammerne af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, hvor Astrid Friis beklædte formandsposten fra 1948 til sin død. Med stor interesse fulgte hun som tilsynsførende Troels Dahlerups udgivelse af det kongelige rettertings domme og rigens forfølgninger i Christian III's tid, og selv var hun i samarbejde med Sune Dalgård og efter meget krævende retningslinier gået i gang med at realisere en plan om udgivelse af de ældste lensregnskaber, et arbejde, som dog ved hendes død var langt fra at være afsluttet.

At de store afhandlinger fra 1925 og 1942 publiceredes i Historisk Tidsskrift, medens arbejderne fra 1930'erne fremkom i Scandia, havde sin egen historie. Afhandlingen om Øresundstoldregnskaberne var indsendt og antaget til trykning i HT i Erik Arups redaktørtid, og det fik ingen konsekvenser herfor, at Arup som følge af det tilspidsede modsætningsforhold mellem ham og den øvrige bestyrelse (M. Mackeprang, Ellen Jørgensen og Axel Linvald) udtrådte af Den danske historiske Forenings bestyrelse i efteråret 1924 og afløstes som redaktør af Ellen

Jørgensen. Men den videre følge blev, at både Arup og hans to elever og meningsfæller Astrid Friis og Albert Olsen afbrød forbindelsen med Historisk Tidsskrift og gik over Sundet til det af Arups ven og kollega Lauritz Weibull nylig grundlagte tidsskrift for historisk forskning, som derved og ved de mange fremragende afhandlinger vedrørende dansk historie, der i disse år publiceredes i Scandia af lundensiske historikere, blev nok så vigtigt for dansk historieforskning som Historisk Tidsskrift. Forbindelsen med Lauritz og med Curt Weibull, der som forsker stod Astrid Friis nærmere end broderen, samt med Sture Bolin og andre historikere i Lund blev en værdi for livet for Astrid Friis. Hun så ganske vist ikke gerne, at noget andet nordisk universitet blev betragtet som bedre end Københavns, men indrømmede dog, at historikerskolen i Lund stod fuldt på højde med den københavnske.

På Den danske historiske Forenings bevægede årsmøde den 27. juni 1927 (disputatsåret) støttede Astrid Friis den kritik, som professorerne Fabricius og Arup rettede mod den siddende bestyrelse, og beklagede med dem, at forbindelsen til universitetet og den unge historikergeneration var så ringe. Hun fremhævede, at Historisk Tidsskrift arbejdede i periferien og ikke bragte, hvad der burde være tidsskriftets hovedindhold: afhandlinger om dansk økonomisk og politisk historie. Da Den danske historiske Forening i december s. a. udsendte det digre festskrift til Kr. Erslev, savnedes såvel Fabricius som Arup, Albert Olsen og Astrid Friis blandt bidragerne. Med Aage Friis' overtagelse af formandsposten i 1929 fik Den danske historiske Forening nu ganske vist en historieprofessor i spidsen, men for kredsen omkring Erik Arup var denne løsning på ingen måde tilfredsstillende, og under indtryk heraf holdt også Knud Fabricius sig forsigtigt tilbage; han afslog i 1931 at indtræde i foreningens bestyrelse, med mindre der samtidig rettedes henvendelse til Arup eller Astrid Friis. Som forholdet mellem Aage Friis og Arup havde udviklet sig, ville den sidstnævntes genindtræden i bestyrelsen imidlertid have været ensbetydende med en fuldstændig omvæltning, og Astrid Friis afslog at indtræde, selv om Fabricius skulle overvinde sine betænkeligheder. Dermed stivnede fronterne for så vidt Den danske historiske Forening og Historisk Tidsskrift angik, men at luften ikke var mildnet kan enhver forvise sig om ved i Scandia XI (1938) at læse Arups bitre ord om Johs. Steenstrup, som i de sidste 10 år af sit liv havde behersket Historisk Tidsskrift, fordi det næste og næstnæste slægtled af danske historikere sluttede helt op om ham. Skønt Den danske historiske Forenings 100-års jubilæum den 14. februar 1939 ikke som af Arup foreslået blev fejret som en æresfest for Steenstrup, der ifølge Arup i halvparten af de 100 år havde været den ledende ånd i Historisk Tidsskrift, holdt »Arups gruppe« sig demonstrativt borte fra festlighederne, hvorimod Knud Fabricius holdt tale på de arbejdende historikers vegne.

Men da jubilæet var vel overstået, meddelte Aage Friis foreningens bestyrelse, at han ikke ønskede genvalg som formand og straks ville nedlægge dette hverv i rigsarkivar Axel Linvalds hænder. Hertil kom, at lektor F.W.Wendt fastholdt et tidligere fremsat ønske om at trække sig tilbage som bestyrelsesmedlem, hvorved han håbede at bane vejen for en sådan rekonstruktion af bestyrelsen, at Historisk Tidsskrift kunne blive et samlingssted for alle danske historikere. Den 1. maj 1939 kunne den fungerende formand meddele bestyrelsen, at professorerne Knud Fabricius og Albert Olsen havde sagt ja til en opfordring om at lade sig opstille til valg ved næste årsmøde, som afholdtes 17. maj, og da Ellen Jørgensen og den nyudnævnte Århusprofessor C. O. Bøggild Andersen fortsatte som medlemmer af bestyrelsen med den førstnævnte som formand, var der vægt bag de ord, som rigsarkivaren udtalte på årsmødet: »Vort Forslag om Nyvalgene er et Udtryk for den Opfattelse, at alle Retninger indenfor dansk historisk Forskning, saavidt muligt, bør have Del i Ledelsen af vort nationale videnskabelige Tidsskrift. Vi haaber tillige derigennem at svække de Modsætninger, som i saa lange Tider har gjort sig gældende indenfor den historiske Verden og forebygge, at Striden breder sig til de yngre Generationer«. Det første håndgribelige tegn på, at dette håb var ved at gå i opfyldelse, var offentliggørelsen i 1942 af Astrid Friis' afhandling om rigsrådet og statsfinanserne i Christian III's regeringstid. På Den danske historiske Forenings årsmøde den 22. oktober s.å. indvalgte hun dernæst sammen med daværende arkivar, dr. Povl Bagge i foreningens bestyrelse, idet Ellen Jørgensen og Knud Fabricius havde ønsket at udtræde, og på det efterfølgende bestyrelsesmøde valgtes de to nye bestyrelsesmedlemmer til redaktører, hvad der udadtil måtte opfattes som besegling af det sluttede forlig. De forudgående forhandlinger i bestyrelsen havde dog vist, at de gamle sår endnu ikke var ganske lægt.

Arbejdet med Historisk Tidsskrift blev hurtigt en hjertesag for Astrid Friis. Man kan vel mene, at den del af redaktionsarbejdet, som blev hendes særlige område: forvaltningen af anmeldereksemplarer og kontakten med trykkeriet, ikke just var det, hun havde de bedste forudsætninger for at bestride, begrænset som hendes ordenssans var. Hun lagde heller ikke synderlig vægt på disse ting, men fremhævede stedse – og unægtelig med god støtte i foreningens vedtægter – at det er Historisk Tidsskrifts vigtigste opgave at offentliggøre videnskabeligt værdifulde afhandlinger, især vedrørende dansk historie, og at det er denne tradition, der gennem tiderne har gjort tidsskriftet så betydningsfuldt for dansk historieforskning. Det var uden tvivl også ved vejledning af tidsskriftets yngre medarbejdere og gennem en kritik af indleverede arbejder, som langtfra altid var blid, at Astrid Friis øvede sin vigtigste indsats som redaktør. Men også som anmelder har hun præsteret det for-

trinlige, omend der på dette område må konstateres større ujævnhed end i afhandlingerne. Astrid Friis skrev selv et fortræffeligt dansk, men hun måtte arbejde meget med sin fremstilling, før den fik en form, der tilfredsstillende hende. Hun stillede de samme krav til andre, ikke mindst til medarbejderne ved Historisk Tidsskrift, hvad ikke alle havde let ved at acceptere. I en kort periode 1962–64 beklædte Astrid Friis formandsposten i Den danske historiske Forening, samtidig med at hun fortsatte som medredaktør af tidsskriftet. Da hun på årsmødet i 1965 udtrådte af styrelsen, udnævntes hun som påskønnelse af sin mangeårige store indsats til foreningens æresmedlem, en sjælden æresbevisning, som tidligere i dette århundrede kun er tidedes J. A. Fridericia.

Efter eget udsagn havde Astrid Friis ikke i sin ungdom regnet med muligheden af at ende som professor, skønt det må forekomme eftertiden, at hele hendes akademiske løbebane havde peget herimod. Første forsøg mislykkedes da også; C. O. Bøggild Andersen blev foretrukket til det ledige professorat i historie ved Århus Universitet 1939. Først ved Knud Fabricius' afgang fra Københavns Universitet 1946 var muligheden påny til stede, og efter konkurrence med Aksel E. Christensen kunne Astrid Friis s. å., 52 år gammel, tiltræde landets ældste lærestol i historie, som før Fabricius havde været beklædt af bl.a. J. A. Fridericia, Edvard Holm og Ludvig Holberg. Danmarks første kvindelige professor bevarede alle dage en dyb ærbødighed for denne stilling, følte at der ved udnævnelsen hertil var vist hende en tillid og lagt et ansvar på hendes skuldre, som hun måtte gøre sit yderste for at leve op til. At hun sit væsen tro identificerede sig helt og fuldt med sit embede kunne give anledning til misforståelser, men ingen, der som undertegnede har kunnet følge Astrid Friis på nært hold gennem professorårene, kan være i tvivl om, at hun ydede sit bedste.

I virkeligheden var Astrid Friis' forudsætninger for at virke som universitetslærer ikke alt for gode. Dommerne ved professorkonkurrencen havde taget forbehold med hensyn til hendes pædagogiske kvalifikationer og ikke uden grund. Såvel Astrid Friis' ejendommelige stemmeføring som den springende tankegang, der ofte prægede hendes mundtlige fremstilling, gjorde det vanskeligt for de studerende, især de yngre, at følge hende. Hun var næppe selv klar herover, og hvad der blev gjort af spagfærdige forsøg på at henlede hendes opmærksomhed på forholdet prellede ganske af. Det var heller ikke et vidnesbyrd om kritisk selv-vurdering, at hun inddrog historieskrivningens historie under sit emhedsområde og tilmed forelæste over dette emne. Med al sin lærdom var Astrid Friis på ingen måde lærdomshistoriker. Heller ikke hendes evne til abstrakt tænkning var synderligt udviklet. Det afholdt hende ikke fra at undervise i historisk metode, men bevirkede, at historiens teoretiske aspekter trådte helt i baggrunden i hendes undervisning. Hvad

der karakteriserede Astrid Friis både som forsker og lærer var først og fremmest en enestående intuition, der med beundringsværdig sikkerhed fik hende til at søge direkte mod kernen i det problem, hun syslede med. Det gav store videnskabelige resultater, men det var kun beskåret de studerende, der var tilstrækkeligt begavede og dertil indstillede på at udføre et stort selvstændigt arbejde, at følge hende på denne vej. Det var også kun denne begrænsede kreds af elever, der virkelig interesserede professoren, men til gengæld i en grad, som var uden sidestykke. Hun kunne vise en rørende, smittende begejstring – der dog ikke var uden farlige konsekvenser – for sine elevers første forsøg på videnskabens vanskelige vej, og hun støttede dem på alle måder, så vidt hendes kræfter rakte. Sikkert nok fik hun i samværet med de studerende og unge forskere tilfredsstillet et kontaktbehov, som mange års ensomme videnskabelige sysler ikke havde mindsket. Sit bedste ydede hun ved øvelserne med en mindre kreds. Her kunne den, der selv var indstillet på at yde noget, lære meget, eller måske rettere: hente inspiration. Adskillige inden for den yngre danske forskergeneration kan datere deres fødsel som videnskabsmænd tilbage til disse timer. Kun de første frugter har endnu set dagens lys.

Undervisning og administration, ikke mindst de mange problemer, Astrid Friis som forstander måtte tage stilling til efter Historisk Laboratoriums omdannelse til institut i 1955 og indretningen af de nye lokaler i Bispetorvsannekset i de sidste år af hendes professortid, tog tid og kræfter. Der blev mindre tid til at redigere Historisk Tidsskrift og navnlig mindre tid til forskning. Manglende evne til rationel inddeling af tiden og tilrettelæggelse af arbejdet gjorde ikke sagen bedre. Stadig kredsede hendes tanker dog om de opgaver, der ventede på at blive taget op, og hun håbede i sit otium fra 1964 at nå til vejs ende med i det mindste nogle af dem. Indtil kort før sin død, der vist kom lige så uventet for hende selv som for hendes omgivelser, syslede hun med emner som klageskriftet mod bisperne 1536, hvorom Erik Arup havde skrevet ved århundredskiftet (HT 7. rk. II), med Huitfeldts skildring af Johan Friis under Grevens Fejde og med den engelske Levanthandel i Armadaåret 1588. Om skildringen af den engelske Østersøhandel og anden videre udnyttelse af Øresundstoldregnskaberne hørte man mindre i disse år, rigeligt derimod om de forskningsprojekter man selv forventedes at fuldende. »Er der en Videnskab, i hvilken der er saa dyb en Kløft som i Historien, en Kløft mellem det, som Forskeren higer imod, og det, som han når?« slutter Ellen Jørgensen sin skildring af Anders Sørensen Vedel.

SVEND ELLEHØJ

C. O. BØGGILD-ANDERSEN

20.6.1898–9.2.1967

NATTEN mellem 9. og 10. februar 1967 døde professor Carl Olaf Bøggild-Andersen, 68 år gammel.

Da han blev student 1917, var hans hovedinteresse primitiv kultur, etnografi, etnologi og arkæologi. Selv om han på universitetet af praktiske grunde valgte at studere historie, dyrkede han samtidig sine gamle yndlingsdiscipliner og læste overhovedet usædvanlig bredt i og udenfor sit fag. Han var alle dage en bogsluger, og med sin vidtstrakte læsning og misundelsesværdige hukommelse blev han den lærdeste danske historiker i sin generation.

1925 blev han mag. art., og nogle år levede han af løst arbejde. Han var bl.a. to gange i Moskva for Kommissionen til fælles nordisk udforskning af russiske statsarkiver, og studerede i den anledning med sædvanlig grundighed russisk sprog, historie og kultur; han var vistnok den eneste af sine samtidige danske fagfæller som læste russisk uden større vanskelighed. Han søgte det ved Aage Friis' afgang ledige professorat i historie ved Københavns universitet, og skrev som konkurrenceafhandling *Danmark og Norge i 18. aarhundrede* (1936, utrykt). Fra 1933 og til han 1939 kom til Århus som professor var han bibliotekar på det kgl. bibliotek. Dér fik han i den lærde og humanistisk dannede Ellen Jørgensen en kollega, som forstod og sympatiserede med den kejtede unge mand. Hans taknemlighed og beundring lyser ud af nekrologen over hende (H.T. 11. r. II).

Hans speciale til konferensen var Storbritanniens historie 1660–1714 med særligt henblik på udenrigs- og kolonihistorien, og det 17. årh. blev hans vigtigste forskningsområde, men ikke det eneste. Han arbejdede lejlighedsvis med 19. årh., hovedsagelig som udgiver (den pressehistoriske afhandling *Af Jyllands-Postens Saga* (1946), brevsamlingen *Fra Jyllands-Postens Brevgemmer* (1950, s.m. Vagn Dybdahl) og *A. F. Kriegers Dagbøger VIII, 1–2, Oplysninger, Oversigter og Registre* (1953, s.m. C. Rise Hansen)), og i de senere år koncentrerede hans studier sig om reformationstiden.

Bøggild-Andersen blev 1933 medlem af Den danske historiske forenings bestyrelse, var 1950–54 dens formand, og han skrev dette tidsskrifts historie til hundredeårsdagen 1939 (H.T. 10. r. V). I *Historisk Tidsskrift* kom en række af hans ofte tungtvejende mindre arbejder, nekrologer over danske og udenlandske historikere, anmeldelser og afhandlinger, deriblandt hans bemærkninger om Norgesartiklen i Christian III's håndfæstning (10. r. III), den kritiske gennemgang af de store traktatudgaver (10. r. IV) og det smukke lille stykke i anledning af

Curt Weibulls *Drottning Christina* (10. r.II). Her anstiller Bøggild-Andersen betragtninger over den biograferende historikers opgave og muligheder, og hævder at »historiens væsen og muligheden for en virkelig erkendelse af, hvad der er sket i menneskenes verden«, beror på en forening af videnskab og kunst.

Allerede i hans første bidrag til tidsskriftet, den store afhandling *Hertugdømmerne og Danmark i Nytiden* fra 1931 (10. r.I, i anledning af Hedemann-Heespens bog) mærkede man som Ellen Jørgensen sagde løvens klo. Afhandlingen viser ikke blot hans lærdom, hans udsyn og fremstillingsevne, den vidner også om at han havde tænkt over vigtige problemer i Danmarks historie siden reformationen, ikke mindst det nationale. Visse synspunkter, ikke i alt originale, der kom til at præge hans senere forfatterskab og fik skarpest udtryk efter besættelsen, træder frem her: Han vurderer den gamle danske adel meget positivt som bærer af en dansk politisk og kulturel tradition, tabet af de skånske provinser opfatter han som en langt større national ulykke end Wienerfreden, enevælden som udansk til sidst i 18. årh., og han fremhæver Norge, der næsten blev hans andet fædreland, som en kilde til styrke for det nordiske i Danmark. Norden og det nordiske samarbejde havde altid hans kærlighed, og det var et vigtigt træk i hans billede af Hannibal Sehested, at det blev »hans hjertesag at føre Nordens riger sammen«.

Kort efter konferensen begyndte Bøggild-Andersen at forberede et værk om dansk udenrigspolitik i enevældens første år. Stofsamlingen krævede flere udenlandsrejser, der iøvrigt ikke blot var lykkelige for videnskabsmanden, som følte ideerne gro frem og arbejdet tage form, men vistnok også betød noget væsentligt for hans menneskelige udvikling. Han havde et sårbart sind og lukkede sig i perioder inde i tungsind og mistænksomhed. Men det synes som om de gentagne ophold i udlandet og ikke mindst i England fik ham til at udfolde sig friere og åbne sig mere overfor andre. Af det planlagte værk tog Bøggild-Andersen et kapitel ud og brugte det som grundlag for sin disputats *Statsomvæltningen i 1660* (1936). Resten blev i hans doktorvita kaldt »Hannibal Sehested og Norden«, en aktmæssig underbygget skildring af dansk ydrepolitik 1660–66. Dette værk blev i Bøggild-Andersens levetid ikke trykt i sin helhed, men dele deraf brugte han til et par festskrift-afhandlinger (*Colbert og Danmark 1661–65* (Festskrift til Erik Arup, 1946); *Hannibal Sehested og Sir George Downing* (Smaaskrifter tilegnede Professor Aage Friis, 1940)), og i sidste afsnit af bogen *Hannibal Sehested, En dansk Statsmand*, 1. bind, med undertitlen *Manden og Tiden 1609–1666, Indsats i dansk-norsk Politik 1636–1660*. Bindet kom 1946 som afslutning på den mest produktive periode i Bøggild-Andersens liv. Fra denne stammer også hans to store bidrag til henholdsvis Gyldendals verdenshistorie (1937, *Enevælden ca. 1660 til ca. 1770*) og Schultz Danmarkshistorie (1942, *Chri-*

stian IVs Tidsalder). Begge vidner om hans lærdom og hans historiske intelligens.

Disputatsen er en grundig og skarpsindig kildekritisk undersøgelse, bindet om Hannibal Sehested et stort anlagt forsøg på at skildre en statsmands indsats, så den virkelig fremtræder på baggrund af hans tid, begge bøger tilsammen en usædvanlig arbejdspræstation, hvis resultat foruden mange nye enkeltheder er et levende og fængslende, ganske vist delvis på formodninger baseret helhedsbillede af en betydelig historisk personlighed. Hovedsvagheden, som er mindst fremtrædende i disputatsen, hænger sammen med et af Bøggild-Andersens største fortrin som forsker: hans evne til fantasifuld, sympatisk indlevelse i og leven med de historiske personer han fortrinnsvis beskæftigede sig med. Smukt kommer denne evne til udtryk i hans arbejder om Leonora Christina, hvis storladne personlighed varigt fængslede ham. Han gav med hendes portræt et af sine ypperste bidrag til Dansk biografisk Leksikon (1938), han udgav Jammersmindet påny (1949, sammen med Johs. Brøndum-Nielsen) og hendes franske selvbiografi (1958), og han forsvarede hende tilsidst ridderligt mod Svend Aakjærs »aktorat« (Jyske Samlinger ny r.V, 1959). Men sympatien kunde stige til en næsten lidenskabelig beundring, som svækkede hans iøvrigt stærkt udviklede kritiske sans. Af den grund virker hans argumentation for at Hannibal Sehested spillede den meget betydningsfulde rolle før og under statsomvæltningen, som disputatsen og biografien tillægger ham, ikke på alle punkter overbevisende. For Bøggild-Andersen var Hannibal Sehested »vistnok den idérigeste og videst skuende statsmand, som Danmark i nyere tid har fostret«. Senere blev Povl Helgesen hans helt, »den mest karakterfulde åndspersonlighed« i Danmark i reformationstiden. »Ingen anden samtidig dansk ejede lektor Povls etos, ånd og ild«. Til gengæld kunde Bøggild-Andersens negative vurdering af historiske personer som han ikke kunde lide, og hans polemik mod historikere som havde en anden mening end han, undertiden antage samme lidenskabelige karakter. Blandt hans mange gode forskeregenskaber var et afbalanceret *judicium* ikke altid mest fremtrædende, skønt han sikkert oprigtigt stræbte efter at være retfærdig.

Svaghederne blev ikke upåagtede af kritikken, og en enkelt kritisk men også varmt anerkendende anmeldelse af bindet om Hannibal Sehested tog han sig urimeligt nær. Den forårsagede vistnok, at han lod det færdige eller næsten færdige manuskript til det afsluttende bind af værket forblive utrykt; det vil formentlig nu blive udgivet af hans elev Vagn Dybdahl. Han vendte senere tilbage til et hovedpunkt i disputatsens argumentation, påstanden om at Slanges kongebrev af 26. sept. 1660 er uægte, og mente at kunne godtgøre uægtheden ved en sproglig analyse. Men iøvrigt arbejdede han sig nu dybt ind i det 16. århundredes

historie. 1956 kom den første af en planlagt række Povl Helgesen-afhandlinger, den skarpsindige *Nogle Skibykrønikeproblemer* (H.T. 11. r. V), og i sine seneste år sled han, undertiden hektisk, med studier over Povl Helgesen og opstanden mod Christian II, Erasmus, det stockholmske blodbad, Luther. De kom dog ikke til at sætte frugt i noget trykt arbejde inden hans død.

Som skribent havde Bøggild-Andersen store evner. Ingen af hans slægtleds fremtrædende historikere kunde skrive så lange og indviklede sætninger som han, men heller ingen kunde finde så lykkelige og slående udtryk. Bedst var han, når han var tvungen til korthed, som i Biografisk Leksikon, hvor hans talrige artikler sammenlagt fylder henved et bind. Adskillige af hans personkarakteristikker dér kunde næppe formes bedre. Også som taler kunde han yde det ypperlige. Gløden i hans foredrag og de myndige domme, fremført med hans usædvanlig smukke dybe stemme, kunde gøre et stærkt indtryk.

Blandt danske historikere satte Bøggild-Andersen vistnok Hans Gram og Paludan-Müller højest, og på mange punkter minder han om den sidste. De to havde bl.a. retfærdighedstrangen, den sårbare æresfølelse, det lidenskabelige sind, den ubændige hidsighed fælles. Selv hvad ydre kår angik kunde han føle et skæbnefællesskab med den gamle historiker, for også Bøggild-Andersen befandt sig på en måde i landflygtighed i Århus, fjernt fra rigsarkivet, som han gerne daglig havde besøgt. Om historikeren Paludan-Müller siger Ellen Jørgensen, at det var brydningstiderne og de udprægede personligheder der tiltrak ham. Det samme kunde siges om Bøggild-Andersen. Skønt han ikke var fremmed for social og økonomisk historie, handlede historien for ham dog først og fremmest om enkelte mennesker; hans fag var en humanistisk disciplin. Paludan-Müller skriver et sted med sig selv i tankerne at »den, der vil Eet, vil det stadigt, vil det af sit ganske Hjerte, Sind og Hu, vinder ikke en Buket af Smaablomster, men den hele, fulde, uforgængelige Krands«. Bøggild-Andersen var en forsker med samme høje mål.

POVL BAGGE

KNUD FABRICIUS

13.8.1875–30.6.1967

DEN 30. JUNI 1967 døde Knud Fabricius, næsten 92 år gammel. Han blev cand. mag. 1901, dr. phil. 1906, tjente nogle år sit brød som lærer og underarkivar i Rigsarkivet og var 1917–46 professor i historie ved Københavns universitet med 16. og 17. århundrede, Orienten og Grækenland som undervisningsområde.

Knud Fabricius var livet igennem præget af indtrykkene fra sit barndomshjem. Hans far, teologen og historikeren Adam Fabricius, var præst på Bjørnbaks egn, og dør og i det nærliggende Århus tilbragte drengen sine første 14 år. Han følte sig altid siden som jyde. I farens sogn lærte han de »stejle og sejge« jyske bønder at kende; det var med til at føre ham ind på folkepsykologiske betragtninger. Senere fandt han jydernes solide egenskaber hos sønderjyske bønder, han interesserede sig ligesom andre omkring århundredskiftet for de provinsielle »folkekarakterer«, og brugte dem da han skulde forklare at sønderjyderne nationalt stod sig bedre under fremmedherredømmet end de »vegere« skåninger. I sin første afhandling i Historisk Tidsskrift (7. r. II, 1900) priser han vendelboerne for deres tapre oprør 1441 og taler om bønderne som »den Klasse, hvoraf alle andre hovedsagelig vare voksede frem, og paa hvis Skuldre de stode«. Det var bøndernes fysiske kampmod og åndelige sejhed han fremhævede mere end deres daglige arbejde, men på sin måde var han så bondevenlig som Erik Arup.

Der er ikke nogen modsætning mellem dette og den omstændighed at han politisk tog arv efter sin far, den ivrige højremand og fæstningstilhænger. Sønnens konservatisme var vistnok af mildere art og hindrede f. e. ikke at han som student blev medlem af Studentersamfundet såvel som af Studenterforeningen. Men den var solid nok, og den prægede hans historiesyn. Han kunde bruge det i vore dage mistænkeliggjorte ord fædrelandskærlighed uden at det føltes unaturligt. Han forsvarede i sine historiske arbejder de danske konger og den såkaldte overklasse mod sine samtidiges nedvurdering, og ligesom A. D. Jørgensen fandt han i vor historie vidnesbyrd om sit folks nationale livskraft, der for ham også, men ikke alene, viste sig i villien til forsvar med fysiske våben. Han havde den ægte konservatives sans for kontinuiteten. Han kunde føle sig i slægt med de historiske personer han skildrede, føle at de var kød af hans kød. Også metodisk kunde han vise konservatisme, som når han tog afstand fra Kohts og Weibull'ernes radikale kritik af Saxo og andre middelalderkilder.

Knud Fabricius' far var levende sønderjysk interesseret, og drengen læste i sit hjem Flensborg Avis. Som student kom han tidligt ind i et

arbejde for de danske syd for grænsen og fortsatte det langt op i årene. Et af hans bedste historiske skrifter handler om Sønderjylland. Det var heller ikke uden betydning for ham at hans far var ivrig skandinav med forkærlighed for Sverige. Knud Fabricius' største værk, der med mellemrum beskæftigede ham gennem et halvt århundrede, er et bidrag til dansk-svensk historie. I Sverige fandt han sin hustru, og dér tilbragte han sammenlagt adskillige år af sit liv.

Endelig var det farens fortællinger og bøgerne i hans rummelige bibliotek, der vakte og nærede drengens historiske sans. Han gik dog ikke den lige vej til at blive historiker; skoleundervisningen forekom ham sløvende og han var en tid i apotekerlære. Men da han 1895 var blevet kursusstudent valgte han at blive cand.mag. med historie som hovedfag. Blandt universitetslærerne var det måske Steenstrup hvis historieopfattelse han sympatiserede mest med. Men det var utvivlsomt først og fremmest Erslevs undervisning han tænkte på, da han engang sagde at danske historikers uddannelse var så god at de kunde hævde sig over for fremmede fagfæller, hvis de behandlede internationale emner. Og det var især Erslev der interesserede sig for den unge forskers videregående studier og støttede dem.

I sin egen profestortid havde Knud Fabricius en vanskelig stilling mellem de to modstandere Arup og Friis. I forholdet til eleverne blev han vist aldrig partifører som sine nærmeste kolleger, men adskillige studenter skønnede på hans pligt troskab og grundige undervisning. Og det var ikke uden betydning at hans konservative historieopfattelse, der iøvrigt var lidet demonstrativ og ofte åben for velbegrundede korrek-tiver, kom til orde på universitetet ved siden af hans to i forskellig grad radikale kollegers. Det hjalp til at udvide studenternes horisont.

Knud Fabricius' historiske produktion er imponerende ved sit omfang og sin bredde. Hans emner rækker kronologisk fra oldtiden til 19. årh., ja med enkelte arbejder op i samtiden, geografisk når de fra Norden til Lilleasien, og de spænder over mange grene af vort fag. Ved sin alsidighed minder han om Johs. Steenstrup.

Han har i specialafhandlinger og monografier givet værdifulde bidrag til numismatikken, som han dyrkede con amore (*Sybaris, its history and coinage*, Congrès international de numismatique, Paris 1953, Actes), til den klassiske arkæologi og topografi (*Das antike Syrakus*, Klio Beiheft 1932), til den historiske demografi (*Skånsk indvandring til Sjælland i slutningen af 1600-tallet*, H.T. 11. r. III, 1951), til administrationshistorien (*Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660–1680*, i Den danske Centraladministration, 1921), til den diplomatiske historie (f. e. i *Holland–Danmark I*, 1945). *Kongeloven* (1920) er bl. a. en vidtspændende og dybtgående idé-historisk undersøgelse, og dér og i andre skrifter har Fabricius dyrket begrebsanalyse og begrebshistorie (begreberne nation og nationalitet,

uniformitet, reces, Danmarks krone, annektere o.a.). Bogen om Kongeloven behandler tillige statsretlige forhold, ligesom *The Hittite system of land tenure* (Acta orientalia 1929) og *Kr. Erslevs tolkning af den såkaldte Constitutio Valdemariana* (H.T. 11. r. VI, 1960). Flere arbejder er biografiske, først og fremmest *Griffenfeld* (1910). Bidrag til historiografiens historie er *Saxos Valdemarskrønike og hans Danesaga* (H.T. 8. r. VI, 1917), endvidere den smukke lille bog om vennen *Troels-Lund* (1921) og den i flere henseender klargørende afhandling *Gennembruddet i dansk Historieforskning og Historieskrivning i 1870'erne og 1880'erne* (H.T. 10. r. V, 1940). Hvis værket om nationalitetsskiftet i de skånske landskaber i de nærmeste slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene (*Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige*, I–IV, 1906–58) skal rubriceres på lignende måde, må det efter sin problemstilling og sin kerne kaldes en kultursociologisk undersøgelse. Til monografierne og specialafhandlingerne, hvoraf kun et udvalg er nævnt her, kommer det store bidrag til den almindelige Danmarkshistorie, *Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde* (i *Det danske Folks Historie* 1929 og i *Schultz Danmarkshistorie* 1942), og bindet om tiden 1805–64 i *Sønderjyllands Historie* (IV, 1934–37). Begge hviler på omfattende litteratur- og kildestudier og behandler både økonomiske, sociale og politiske forhold.

Knud Fabricius havde andre fortrinlige forskeregenskaber end det vidsyn, den friskhed og det mod som kræves, når man i en specialiserings tid dyrker emner uden for sit egentlige område – for hans vedkommende det 17. århundredes nordiske historie. Han var både en stor læser med en usædvanlig evne til at huske hvad han havde læst, altså en lærd mand, og en ihærdig og heldig arkivforsker; udgangspunktet for et par af hans store arbejder var fund i tyske og spanske arkiver. Han havde den stadige flid og villien til ikke at give op før arbejdet var fuldført. Det viste sig da han efter at have mistet det færdige manuskript til Kongeloven skrev bogen om fra grunden, da han mere end 70 år gammel genoptog og afsluttede sine studier over nationalitetsskiftet i de skånske landskaber, og i de fleste af hans arbejder ved den udholdenhed hvormed han søgte at forfølge sit emne ud i alle krogene. Han kunde gribe fejl, hans iudicium kunde svigte, men ikke sjældent var hans iagttagelser nye og friske og hans skarpsindighed overbevisende. Uden at være dybt original var han meget selvstændig.

Blandt de mange sider af historien han dyrkede kan det være svært at finde dem hvor han havde sin egentlige styrke. Hans særlige evner kommer formentlig bedst til deres ret i bogen om Kongeloven, i det sidste bind af *Skaanes Overgang til Sverige*, og i hans bidrag til *Schultz Danmarkshistorie* og *Sønderjyllands Historie*. Svagere er hans biografi af *Griffenfeld*; analysen af den politiske magtkamp i snævreste forstand var næppe hans egentlige felt, så lidt som den dybtborende psykologiske

karakteristik. Det hænger måske sammen med at han trods lange studierejser til udlandet og mangeårig deltagelse i det folkelige oplysningsarbejde var noget verdensfjern, og af natur enkel og harmonisk, man fristes til at sige uskyldig – hvilket ikke er det samme som ukritisk, men det modsatte af hvad man i vore dage kalder *sophisticated*. Til gengæld var der ofte i hans skildring af historiske forhold og personer noget varmt og positivt. Han bekendte sig som historiker til Grundtvigs lære, at man kun bliver klog på det man har kær. Han søgte at måle fortidens mennesker med fortidens mål for ikke at dømme uretfærdigt. I sin ungdoms Ehrenrettung af Griffenfeld skrev han (s. 145 f.) nogle ord der i mere end een henseende er karakteristiske, også for adskilligt i hans senere forfatterskab: »Hvis man vil trænge til Bunds i en Tid, hvis Idealer er forskellige fra vore Dages, maa man se med denne Tids egne Øjne. Man maa spørge, om den formaaede at virkeliggøre de Idealer, om hvis Ægthed den selv var inderligt overbevist. Lad være, at hine Idealer er andre end vore, det faar ikke hjælpe, naar de da ikke strider mod det bedste i Mennesket, det som alle Tider har tilfælles«. Knud Fabricius var selv for liberal til at sympatisere med den absolutistiske styreform, men han reagerede mod ældre liberale historikeres, især Fridericias, stærkt kritiske holdning til den danske enevælde, og var blandt de forskere der under indtryk af ændringen i frihedsbegrebet og i vurderingen af forholdet mellem stat og individ banede vej for en mere forstående opfattelse. I bogen om Kongeloven, udkommet under slutfasen af den første verdenskrigs restriktionsperiode, hedder det (s. 359 f.) at hvis vi i lovens tekst sætter »statsmagten« i stedet for »kongen«, vil vi se at vi er mere i slægt med Kongeloven end med liberalismen og frihandelsteorien – selv om loven også står i modsætning til »den Klasse-lovgivning, som det 20de Aarhundrede har bragt«.

Uanset hvad der kan indvendes mod visse af Knud Fabricius' synspunkter og resultater, er Kongeloven en lærd og skarpsindig grundlæggende undersøgelse, og de tre andre nysnævnte arbejder om det skånske nationalitetsskifte, den ældre enevælde og Sønderjylland er virkelige bidrag til folkets historie, nogle af de mest vellykkede i vor litteratur.

Knud Fabricius lagde megen vægt på historisk oplysning og gav flere af sine videnskabelige skrifter en form så de kunde læses af alle. Han besørgede 4. udgave af Adam Fabricius' Danmarks Historie for Folket (1914–15), og redigerede og ydede bidrag til populære historiske værker, deriblandt *Danske Stormænd* (1912) og *Danmarks Konger* (1944). Også med sin folkeoplysende virksomhed gik han i sin fars fodspor. Han kom tidligt med i det lokalhistoriske arbejde, var medstifter af Dansk historisk Fællesforening 1909, redigerede foreningens tidsskrift 1914–19 og var dens formand 1920–41. Iøvrigt påtog han sig ikke mange faglige

tillidshverv. Han sad dog i bestyrelsen for Den danske historiske Forening 1914–19 og 1939–42 og var 1945–60 formand for Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie. Det var en selvfølge at han blev indvalgt i en række danske og svenske lærde selskaber, og velfortjent at han på sin 70-års dag hædredes med hele to festskrifter.

I vor studentertid trådte Knud Fabricius noget i baggrunden for mere markante universitetslærere. Vi er adskillige der med alderen kom til at skønne mere og mere på hans gedigne kvaliteter som forsker og menneske. Vi så at han længe udviklede sig og modnedes som historiker; når det sidste bind af Skaanes Overgang til Sverige her er vurderet højere end de tre foregående, er det ikke alene fordi det behandler det vigtigste problem i hele undersøgelsen. Som studenter fandt vi ham noget fjern og distræt. Da vi i de senere år lærte ham nærmere at kende, opdagede vi at han havde mange værdifulde menneskelige egenskaber, deriblandt trofasthed, ægte beskedenhed, en indtagende venlighed mod yngre fagfæller og en levende interesse for deres arbejde.

POVL BAGGE

Anmeldelser

ROLF TORSTENDAHL: Introduktion till historieforskningen: Historia som vetenskap. Stockholm, Natur och Kultur, 1966. 197 s. 15,50 sv. kr.

Docent Rolf Torstendahls bog om historien som videnskab er det hidtil mest centrale svenske bidrag til den fornyede historiske metodedeбат, vi oplever i disse år. Det er en bog med adskillige kvaliteter. Ikke mindst bør det fremhæves, at den hele vejen igennem er præget af forfatterens vilje til skarpt at gennemtænke sine synspunkter og give dem en klar formulering. Også der, hvor Torstendahls anskuelser er mindre ny eller mindre selvstændige, er hans formuleringer oftest præcise og læseværdige. Desuden udmærker bogen sig på behagelig vis frem for de fleste andre af de hidtidige nordiske bidrag til metodedeбатten ved at være let læst. Den turde være tilgængelig også for det historisk interesserede publikum uden for faghistorikernes snævre kreds.

Bogen falder i tre hoveddele. I den første behandler Torstendahl i et kort rids de vigtigste af de kriterier, der i tidens løb er lagt til grund for historikernes udvalg af, hvad de har fundet udforskning værd. Han søger her at beskrive de skiftende vurderinger af det historisk betydningsfulde, og han karakteriserer den historiske videnskab.

Derefter redegør han for den måde, hvorpå historikeren dokumenterer sine påstande. Herunder behandler han de historiske kilder og kildekritikken, og han gennemgår forskellige veje, forskeren kan gå for at fastslå historiske fakta.

I den sidste og forholdsmeøstigt største afdeling af bogen tager forfatteren en række af de historiske beskrivelsers og forklarings problemer op. Herunder berører han mere eller mindre indgående hovedspørgsmål som systematisering og generalisering af fakta; vurdering og objektivitet i den historiske forskning; den historiske sandhed; årsagsproblemet i historien. Årsagsproblematikken kan næppe siges at være tilfredsstillende behandlet, set ud fra den historiske forsknings praksis. Til gengæld findes et ypperligt afsnit om skinproblemer og virkelige problemer, som burde være obligatorisk ved skoling af vordende historikere.

I denne afdelings sidste afsnit har Torstendahl efter nogle ret uvæsentlige betragtninger om begreberne analyse og syntese samlet trådene fra de foregående kapitler under rubrikken »Vetenskaplig historieskrivning«. Velgørende skarpt gør han op med »falsk blygsamhet« og »intellektuel oföretagsamhet« (s. 191), som efter hans mening skjuler sig bag mange historikeres forsigtige understregning af det relative i deres resultater.

For Torstendahl er videnskaben ikke »relativ«, »subjektiv« eller noget i den retning. Det ville være i strid med selve det videnskabsbegreb, han har lagt til grund for sin analyse af den historiske forskning. Bogens sidste linier kan citeres som en stram sammenfatning både af forfatterens grundsyn og af hans opfattelse af historisk videnskab:

»Där finns vetenskapligt korrekta och vetenskapligt felaktiga påståenden, förutom satser utan sanningsvärde, som man därför kan bortse från. Den vetenskapliga uppgiften är att etablera nya vetenskapligt korrekta påståenden och utränga de vetenskapligt felaktiga. Det är ingen övertro på vetenskapen att tro, att detta är möjligt« (s. 192).

Af det foregående turde fremgå, at Rolf Torstendahl i sin bog har fat i de fleste af elementerne i det kompleks af sammenhængende problemer, historieteorien må beskæftige sig med. Stedvis indtager han skarpt profilerede synspunkter, som vækker til eftertanke, men som også indbyder til kritik.

Man kan ved læsningen af bogen ikke frigøre sig for det indtryk, at forfatteren i nogen grad af sin trang til at stille problemerne så klart og enkelt op som muligt føres frem til konklusioner, der ikke helt lader sig bringe i forbindelse med den faktiske historiske forskning. I nogle tilfælde viser også hans egne videre ræsonnementer, at hans første, meget entydige positioner ikke slår til.

Det ses f. eks. i hans forsøg på at bestemme historien som videnskabelig disciplin. Særdeles prisværdigt tager han sit udgangspunkt i en empirisk holdning. Han kombinerer kravet om, at videnskaben kun skal sysle med det empirisk iagttagelige og bevislige (s. 40), med kravet om, at den skal fremskaffe ny kundskab, og at den derfor først og fremmest skal være problemløsende. Hans definition på videnskabelig, historisk forskning bliver da, at historien er en empirisk, ikke-eksperimentel videnskab med specielle metodeproblemer (s. 52 f.). Ved de »specielle metodeproblemer« forstår Torstendahl de kildekritiske problemer, som han iøvrigt opfatter meget snævert (se ndf. s. 192).

Desuden fremhæver han, at han betragter historien som en »förklarande och faktaorganiserande« videnskab i modsætning til de lovformulerende videnskaber. Historien opstiller blot påstande om det forgangne. Den giver ikke generelle sætninger af universal gyldighed, kun generaliseringer med begrænset gyldighed inden for den fortidige ramme (s. 54).

Ingen kan indvende noget mod disse bemærkninger om den historiske forskning. Det kan ikke fremhæves tit nok, at historien som al anden videnskab skal være *problemløsende*, og at den historiske forskning må drives på et empirisk grundlag for at have navn af videnskab. Men Torstendahls definitionsforsøg rejser unægteligt også problemer, som får betydning for hans egen fremstilling.

Bl. a. åbner hans definition ingen mulighed for at give en ordentlig karakteristik af historiens relation til de samfundsvidenskabelige nabo-discipliner. Adskillige samfundsvidenskabsmænd vil utvivlsomt finde dele af deres forskning helt adækvat beskrevet med Torstendahls ord. Historien er ikke ene om at have kildekritiske problemer. Den har blot dyrket dem længere og mere systematisk end de fleste andre videnskabs-grene. Og det afgrænser slet ikke historien klart mod andre discipliner at tale om historiens begrænsede generaliseringer. Det kan være et analytisk skelnemærke af en vis, omend begrænset, interesse for videnskabs-teoretikere og filosoffer, men over for den praktiske forskning svækkes dets betydning stærkt. I hvert fald giver det ingen afgrænsning af historien i forhold til en række andre videnskaber med lignende begrænsede prætentioner *i praksis* m.h.t. generalisering.

Efter Torstendahls egen opstilling af problemerne bliver det for så vidt ganske konsekvent, at han går uden om disse afgrænsningsspørgsmål, når de dukker op. Han nøjes med en bemærkning om, at de emner, der behandles af historieforskningen, lige så godt kan høre hjemme inden for samfundsforskningen eller i det sprogligt-kulturelle forskningsfelt. En opdeling af forskningsområderne på historie, sociologi, nationaløkonomi etc. er derfor til en vis grad »godtycklig«, skriver han (s. 54 f.).

Men netop dette sammenfald og tilfældigheden i opdelingerne burde udfordre til en mere indgående drøftelse af det særegne ved disciplinen historie, når man vil plædere for den som mere end resultatet af en tilfældig, traditionel akademisk-administrativ opdeling. Det er i hvert fald ikke tilfredsstillende, at Torstendahl blot henviser til, at metoder og metodeproblemer, som historien har fælles med sociologi og nationaløkonomi, kan man passende hente oplysning om gennem studiet af disse discipliner (s. 55).

Det er endnu mindre tilfredsstillende, at han ud fra materialeproblemerne sætter skel mellem f. eks. socialhistorikerne og andre samfundsforskere (s. 121). For Torstendahl er det afgørende, at mens sociologen f. eks. kan indsamle data, opstille formularer for en sådan indsamling, foretage interviews etc., er historikeren bundet af det foreliggende materiale. Han er derfor ikke frit stillet ved valget af emne og problemstilling. Det overleverede materiale giver en begrænsning (s. 118 f.).

Men en sådan begrænsning vil findes i al samfundsforskning, også i den, der selv søger at etablere data til at besvare de rejste spørgsmål.

Der vil i enhver forskningssituation være grænser for, hvilke typer af data der lader sig etablere, og forskeren kan derfor ikke aldeles frit vælge, hvilket emne og hvilke problemer han vil tage op. Der vil altid bestå en korrelation mellem de spørgsmål, man kan stille, og det materiale, man har til at besvare dem, forstået på den måde, at materialet og teknikken til dets udnyttelse sætter grænsen for de spørgsmål, der kan besvares. Heri ligger i princippet intet særegent for historien.

Desuden er historikeren vel heller ikke altid henvist til at nøjes med det overleverede materiale i snæver forstand. Samtidshistorikeren kan gennem interviews supplere det overleverede materiale. Ved en nybehandling af statistisk materiale er historikeren i stand til at etablere et nyt kildemateriale, der kræver fornyet kritisk analyse.¹

Torstendahl har ganske ret i, at der principielt egentlig ikke er tale om, at det historiske kildemateriale forøges, når historikeren f. eks. optager et interview på bånd (s. 51). En allerede eksisterende kilde fikses blot og gøres lettere tilgængelig.² Men et lignende synspunkt må da anlægges på samfundsforskerens fremskaffelse af et data-materiale ved anvendelse af interview-formularer, survey-teknik, og hvad der ellers kan være tale om. Han indfanger et stykke allerede eksisterende virkelighed og systematiserer det for at kunne anvende det som dokumentation for sine påstande. Der er ingen forskel på en sådan procedure og en statistikers arbejde med at afspejle et stykke virkelighed i sine tal-kolonner. I begge tilfælde formaliseres og systematiseres en række iagttagelser, så de lettere kan bruges som det, historikeren plejer at kalde et kildemateriale.

Det afgørende er her at fastslå, at materialet og den teknik, man bruger til at indsamle og bearbejde det, ikke er egnet til at sætte skel mellem historien og andre samfundsvidenskaber. Naturligvis er der tale om, at forskellige typer af teknik står til forskningens rådighed. Men anvendelsen af dem følger ikke de traditionelle faggrænser. Den teknik, man vælger, vil afhænge af, hvad man vil have at vide, og hvilket materiale man har til at basere sine resultater på.

På samme måde som med dette skel, afledt af materialet og forskningsteknikken, forholder det sig med det skel, der kan opstilles på basis af videnskabernes større eller mindre interesse i at søge generelle love. Også her går skellet midt ned gennem videnskaberne og deler dem ikke op i adskilte discipliner.

Torstendahl har sikkert ret i, at historikerne sjældent eller måske aldrig prøver at etablere generelle love om de fænomener, de beskæftiger sig med. Men det gælder som allerede antydnet i praksis også dele af den

¹ Sml. Jörgen Weibull: Kvantitativ metode i historisk forskning, *Historie*, 1966, s. 49.

² Jvfr. også Povl Bagges bemærkninger i anm. af min: *Hvad er historie?*, 1963, HT 12. rk. II, s. 148 f.

forskning, som han med let hånd fejer hen under sociologien og national-økonomien og dermed tillægger den hensigt, at den vil opstille almene love. Utvivlsomt går der et skel mellem historikernes og en række andre samfundsdiscipliners forskeres *intention* i så henseende, men i den *praktiske forskning* bliver skellet ofte svært at få øje på.

I virkeligheden er det nok mere frugtbart at tale om et skel mellem »historiske« og »generelle« træk i de enkelte videnskabelige discipliner, et skel, som går midt igennem dem.³ Når man vil beskrive et stykke virkelighed, har man i princippet valget mellem to beskrivelsesmåder. Man kan interessere sig for fænomenernes individualitet og gennem sin beskrivelse gøre dem individuelle, eller man kan lægge vægten på, hvad der er fælles for fænomenerne, ordne dem i generelle sammenhænge.

Amerikaneren Morris R. Cohen har søgt at formulere baggrunden for disse to beskrivelsesmåder. Efter hans opfattelse kan det menneskelige intellekts anstrengelser ses som en spænding mellem to poler – den ene vil yde retfærdighed til mangfoldigheden i det konkrete tilfælde foran os; den anden vil gribe et underliggende abstrakt princip, som kontrollerer mere end det ene tilfælde foran os.⁴ Begge tendenser og de beskrivelsesmåder, der knytter sig til dem, findes side om side i alle samfundsvidenskabens grene.

I historien er interessen rettet mod de individualiserende beskrivelser og mod forklaringen af individual-tilfælde. Deri har Torstendahl som allerede sagt ret. Men en sådan »historisk« beskrivelsesmåde har også sin organiske plads i andre videnskaber, ligesom på den anden side grader af generalitet går ind i historiens beskrivelser og forklaringer. Ud fra modsætningen generel/individuel kan der etableres et skel mellem beskrivelsesmåder, ikke mellem de traditionelt givne discipliner.

Det har Torstendahl måske heller ikke ment. Men ved kun at antyde problemerne har han dels stillet dem utilfredsstillende op, dels ikke forfulgt dem så meget i dybden, at han har fået afdækket de væsentlige træk ved dem. Netop relationen mellem historien og de andre samfundsvidenskaber giver gode muligheder for at få et frugtbart perspektiv frem i drøftelsen af, hvad der karakteriserer historien og giver den sine egne forskningsopgaver.

Det interessante ligger da i spændingen mellem den individualiserende og den generaliserende betragtningssmåde, eller sagt på en anden måde: i krydsfeltet mellem de andre samfundsvidenskabers tendens til at se bort fra fænomenernes binding til tid og sted og historiens interesse just

³ Ottar Dahl: Grunntrekk i historieforskningens metodelære, Universitetsforlaget, Oslo, 1967, s. 19 f.

⁴ Morris R. Cohen: Reason and Nature. An Essay on the Meaning of Scientific Method, 2nd ed., Glencoe, Ill., 1953, s. 368.

for denne binding.⁵ Her afdækkes dels historiens særpræg, dels demonstreres, at særpræget ikke skal overvurderes. Og samtidig dukker en række centrale spørgsmål af videnskabsteoretisk og praktisk-metodisk art op.

I nogen grad har Rolf Torstendahls meget generelt holdte formuleringer – deres præcision til trods – skylden for, at han ikke er nået langt nok under overfladen på dette punkt. Det samme gælder hans rosværdige bemærkning om, at historien skal være problemløsende. Også den er en begyndelse, som ikke rigtig følges op.

Kravet er jo nemlig i sin enkle formulering et normativt krav, som må stilles til al videnskab. Rigtig interessant bliver det først, når man giver sig til at drøfte, *hvilke* problemtyper de enkelte videnskaber tager sig af eller bør tage sig af. Rejser man det spørgsmål for historiens vedkommende, vil man også ad den vej hurtigt ende i grænseområdet mellem historien og de andre samfundsvidenskaber.

Også andre steder i bogen kan det virke, som om Torstendahl ikke har haft albuerum til at nå langt nok ind i de problemer, han rejser. Det mærkes, når man sammenligner, hvad han skriver om sandhed og sandsynlighed i historien, med andre af hans betragtninger.

Dog er der al grund til at understrege, at Torstendahls konklusion på overvejelserne over sandsynlighed og sandhed er både rimelig og god. Det har meget for sig at undgå begrebet »sandhed« og i stedet tale om påstande, der nås ved anvendelse af videnskabelig metodik, og kalde dem videnskabeligt korrekte i stedet for sande (s. 156). Historikeren kan »nöja sig med att vara vetenskapligt korrekt utan att ta ställning till om han i varje särskilt fall måste göra anspråk på att vara sann«, skriver han også (s. 179).

På den måde tages sprængladningen ud af diskussionen om sandt/usandt i historien. Men Torstendahls egen fremstilling viser unægteligt, at problemerne ikke dermed er skaffet ud af verden. Det demonstreres vel tydeligst af, at han ikke selv har villet opgive at bruge begrebsparret sandt/usandt. Når han taler om videnskabens muligheder, opererer han jo med både *sande* og *usande* påstande (se ovf. s. 184). Desuden fører hans meget strenge videnskabsbegreb, der ikke anerkender noget mellem polerne sandt og usandt, ham frem til synspunkter, hvis konsekvenser er ødelæggende for store dele af den historieforskning, som faktisk udføres.

Torstendahl afviser ikke, at sandsynligheder har deres legitime plads i den historiske videnskab. Men han anerkender kun sandsynlighedspåstande, når de udtrykker forhold, »som är odisputabla utifrån kända fakta eller är fullt avgörbara« (s. 154). Kriteriet er, at man ikke med lige

⁵ Sml. Fernand Braudel: *Histoire et sociologie, Traité de sociologie*, éd. G. Gurvitch, Paris, 1962, s. 96 f.

så gode grunde må kunne fremstille en anden opfattelse ud fra samme materiale eller samme sagsforhold.

Det ønskværdige i opfyldelsen af dette krav skal i og for sig ikke anfægtes. Blot skal det siges, at Torstendahl ikke selv i bogen klart lægger den regel til grund, når han beskriver historisk forskning. Det skyldes vel, at den historiske forskning og dens resultater er mere komplicerede, end den enkle opstilling af problemet hos Torstendahl lader ane.

I hvert fald gør han det let for sig selv, når han i sin jagt på uacceptable udtryk om sandsynlighed gør et stort nummer ud af at afvise påstande, der alene bygger på historikerens »förvissningskänsla« om, at det forholder sig på den ene eller den anden måde (s. 149 f.). Er det den rene tilfældighed og vilkårlighed, der i sådanne tilfælde er tale om, er det klart, at påstandene må afvises. Det behøver man ikke at spille mange ord på.

Men i praksis er det jo heller ikke det, der ligger bag, når historikerne svækker deres påstande med et »antagelig«, »sandsynligvis«, eller hvad de nu skriver. Oftest vil der da mere eller mindre eksplicit for forskeren foreligge grunde for, at han vover at lancere sin sandsynlighedspåstand – også hvor den ikke fuldt ud opfylder Torstendahls krav til den. Afgørende for historikeren vil være en grad af vished for, at han har ret, selv om han ikke kan opnå den fulde sikkerhed.

Torstendahl er selv i anden sammenhæng inde på, at historikeren arbejder med grader af vished. Ved omtalen af de kildekritiske problemer skriver han, at man ved afhængighedskritikken af kilderne med forskellige metoder kan fremskaffe »indicier av successivt ökande styrka, som när den når en viss nivå känns övertygande« (s. 102). Her rører han ved et forhold, som alle historikere vil nikke genkendende til. Samtidig må det dog indebære, at ikke alle forskere vil anerkende den samme tærskel for »övertygelse«, og at man i en række tilfælde vil nøjes med et sandsynlighedsudsagn, fordi indicieophobningen ikke føles tilstrækkelig til at give fuld vished.

Man kan så, som Torstendahl gør det, afskrive sådanne påstande som uvidenskabelige ud fra den opfattelse, at »ett påstående som är sannolikt av indicieskäl, inte är vetenskapligt fastslaget, och att alltså inget påstående som bygger på detta kan bli vetenskapligt fastslaget« (s. 151). Men deraf følger jo, at den historiske forsknings muligheder indsnævres ganske væsentligt – i hvert fald hvis den skal kaldes videnskabelig og være værd at beskæftige sig alvorligt med.

At Torstendahl kan fælde en så absolut dom hænger antagelig sammen med, at han ikke har gjort sig sit forhold til psykologiske forklaringer, motivudsagn, motivforklaringer etc. klart. Adskillige af de udsagn og forklaringer, han kritiserer, er netop motivudsagn og motivforklaringer, og han lægger ikke skjul på, at han er særdeles skeptisk over for de

videnskabelige muligheder for at fastslå motiver, hensigten bag handlinger etc.

Imidlertid tager han intet steds den fulde konsekvens heraf og banlyser psykologiske forklaringer, motivforklaringer o.s.v. fra den videnskabelige historie. Dermed ville jo også store områder af historien komme til at ligge brak, dels fordi vort materiale i meget høj grad er resultatet af menneskelige hensigter og må bedømmes i lys af disse hensigter, dels fordi det er menneskelig adfærd og menneskelige motiver, vi prøver at beskrive og forklare. Men vil man ikke fordømme motivanalyser som uvidenskabelige, kommer man uden al tvivl til at acceptere langt løsere krav til sandsynlighedsudsagn end dem, Torstendahl har opstillet.

Vore muligheder for en entydig tilordning af motiver til bestemte handlinger og bestemte udsagn er ofte små. Udsagn om motiver – enten det er den handlendes egne eller andres – vil altid være behæftet med problemer, fordi der kan være sat grænser for den handlendes egen mulighed for at klargøre sig sit motiv, han kan ønske at sløre det, udsagnet har en bestemt funktion i den situation, hvori det udtrykkes, og hvori det skal gribe ind o.s.v. Alt dette gør, at selve tolkningen af motivudsagnet oftest bliver flertydig, og denne flertydighed fortsættes og forstærkes i de motivforklaringer, man videre bygger op. Der bliver i allerhøjeste grad tale om indiciebeviser og analogislutninger, som Torstendahl ikke mener, en videnskabelig forklaring kan baseres på.

Dermed rører vi også ved det centrale problem om tendensen i kilder, hvor Torstendahl har en særdeles håndfast opfattelse. Han mener, »att historiska påståenden i en ensamstående tendentiös berättelse över huvud taget inte kan accepteras av historikern« (s. 106). Også denne påstand reducerer den historiske forsknings muligheder meget stærkt. Navnlig er konsekvenserne naturligvis dræbende for udforskningen af ældre, kildefattige perioder, hvor de berettende kilder er i overtal. Men alle perioder rammes, når man gør sig klart, at der vel overhovedet ikke findes beretninger uden tendens, ja, at enhver kilde, der skylder menneskelig medvirken sin tilblivelse, i princippet er tendentiøs i sin gengivelse af virkeligheden. Der ville blive mange og brede lakuner i den historiske forskning, hvis vi skulle afskrive al den viden, vi har fra enkeltstående kilder, der på den ene eller den anden måde kan beskyldes for tendens. Sagen er vel, at tendensproblemet er adskilligt mere kompliceret, end Torstendahls formulering lader komme til udtryk.

Pikant nok demonstrerer han selv ved sin gennemgang af vurderingernes plads i historien, at tendens med held kan gennembrydes. Ud fra et par konstruerede eksempler viser han, hvordan vurderingerne kan skrælles af, og en stribe konkrete oplysninger fældes ud af en stærk tendentiøs fremstilling (s. 138 ff.). Har man de nødvendige analysekategorier, kan dog altså i nogle tilfælde en enkelt tendentiøs tekst bringes

til at give anvendelige oplysninger fra sig, selv om der naturligvis hyppigt vil være tale om en række af sandsynliggørende indicier.

Trods dette er Torstendahl som sagt principielt afvisende over for den isolerede tendenstekst, og han må være det ud fra de krav, han stiller til videnskabeligt korrekte resultater. Antagelig er det hans aprioriske opstilling af et meget strengt videnskabsideal, der gør det vanskeligt for ham at finde klar balance mellem sine normative forskrifter for den historiske videnskab og en rimelig hensyntagen til de faktiske behov for historiske forklaringer og de faktiske muligheder for at etablere dem.

Han er iøvrigt fair nok til selv at påpege, at han på et enkelt område som udgangsposition har haft en opfattelse, som var for snæver til at holde ved en konfrontation med den praktiske forskning og dens muligheder. Oprindeligt har han tænkt sig, at man i historien kunne ræsonnere på forskellige planer (økonomiske, sociologiske, ideologiske, psykologiske o.s.v.) med vandtætte skot mellem de enkelte planer (s. 168). Det skulle altså f. eks. være muligt at give en økonomisk forklaring på et fænomen uden at skele til de psykologiske elementer i situationen, og Torstendahl har tidligere forestillet sig, at det korrekte videnskabeligt set ville være at holde de forskellige planer adskilt fra hinanden.

Denne synsmåde har han forladt, netop fordi forklaringerne i praksis hyppigt går på tværs af planerne. Mange historiske problemstillinger går jo ud på at afprøve relationen mellem de forskellige elementer i situationer, der er så komplekse, at én-faktorforklaringer er umulige at arbejde med. Torstendahls stramt definerede udgangspunkter har imidlertid gjort det vanskeligt for ham fuldt ud at tage konsekvensen af denne erfaring. I et vist omfang er han blevet hængende i en holdning, der svarer til hans tidligere forenkede opfattelse af de adskilte forklaringsplaner. En række af hans i og for sig skarpe og rigtige iagttagelser refererer således til meget enkle forskningssituationer, hvor en enkelt påstands sandhedsværdi skal afprøves, eller hvor en enkelt faktor kan bruges som forklaring. Så snart situationerne bliver mere komplekse, yder hans overvejelser dem ikke fuld retfærdighed.

Det medfører, at hans bog, dens mange gode egenskaber ufortalt, i nogen grad svigter på det afgørende punkt, hvor de skarpsindige overvejelser skulle føre os længere ind i forståelsen af den historiske forsknings problematik. Man bøjer sig for hans klarhed, men fornemmer ikke, at hans strenge krav og normer er sat i en tilfredsstillende relation til den historiske forskning, som den gennemføres i praksis.

Ved at stille sagen så stærkt på spidsen gør man utvivlsomt i en vis forstand Rolf Torstendahl uret. Af bogen fremgår, at han udmærket er klar over vanskeligheden ved at ræsonnere så forholdsvis forenklet over den indviklede historiske forskningsproces. Men hans skarpe standpunk-

ter kommer ved deres profilerede form til at skjule den indsigt, han vitterligt har i den historiske forsknings komplicerede praksis.

Det gælder også i afsnittet om kilderne, hvor Torstendahl har valgt at bevare den meget snævre definition på kildekritik, som han lancerede i sin disputats,⁶ på trods af den vægtige kritik, definitionen har været udsat for.⁷ For Torstendahl er kildekritik det samme som at afgøre anvendeligheden af andres påståede iagttagelser (s. 52). I det omfang, materialet kan indeholde løgnagtige eller misvisende påstande, må det behandles med kildekritik (s. 58).

Denne definition begrænser strengt kildekritikken til en troværdighedsanalyse af udsagn i beretninger. Den tager intet hensyn til hele den procedure og det sæt af tankeoperationer, som tilsammen udgør kildebehandlingen i den historiske forskning. En enkelt del af denne kildegranskning gøres til selve kildekritikken.

Her skal af pladshensyn ikke plæderes for en anden definition. Det skal blot fremhæves, at rent pædagogisk er det særdeles upraktisk at anvende en så snæver definition som Torstendahls. I hvert fald må man gøre sig klart, at man har at gøre med et langt større problemområde, når man skal indføre vordende historikere i den historiske forsknings teknik.

I praksis mener Torstendahl da heller ikke, at kildebehandlingen ikke har andre aspekter. Ved sin gennemgang af kilders anvendelse som levning, gør han det helt klart, at en oprindelsesanalyse af kilden er det centrale i behandlingen af den (s. 85). Når han viser, hvordan en beretnings oplysninger skal vurderes, sker det også ved en ophavs- eller tilblivelsesanalyse (ss. 166 f. og 184).

Med andre ord har Torstendahl valgt at definere kildekritikken ud fra dens formål i en ganske bestemt sammenhæng (afgøre påstandes sandhed), og kun indirekte anføres, at denne kritik i praksis normalt tager retning af en analyse af kildens relation til sin ophavssituation. Hans terminologi truer derved med at tilsløre, hvad der egentlig er tale om, når historikeren behandler og sigter sit kildemateriale. Forskeren er jo da ikke alene optaget af at afvise eller acceptere de berettende kilders påstande. Proceduren er langt mere kompleks, men i Torstendahls fremstilling fanges elementerne i processen ikke godt nok ind, fordi han har valgt at definere ud fra det snævre aspekt og ikke ud fra kildebehandlings operationelle placering i forskningsprocessen.

I det hele taget må man have betænkeligheder ved den retning, Torstendahls definition tager i afsnittet om kilderne og deres behandling. F. eks. har han i lighed med, hvad der var tilfældet i disputatsen,⁸

⁶ Rolf Torstendahl: *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*, Uppsala, 1964, s. 2 og 379.

⁷ Ottar Dahl i (n) HT, bd. 44, 1965, s. 314 ff.

⁸ Torstendahl, anf. a., s. 4.

valgt at give en operationel definition på begrebet en kilde ud fra den operation, der ligger i at udarbejde en kilde- og litteraturfortegnelse til en afhandling. Når man, skriver han, i en historisk fremstilling henviser til et skrift, og dette igen henviser til noget andet, udgør det påberåbte skrift fremstillingens kilde. Modsætningsvis er påberåbte skrifter, der selv påberåber andre, at regne for litteratur (s. 70).

Der kan være al grund til at rydde op i den skov af betydninger, der gror så frodigt omkring ordet »kilde«. Et af problemerne i så henseende er, at dagligsprogets varierede brug af ordet, sammenholdt med en vag fornemmelse af, at en kilde er et konkret foreliggende skriftstykke, gør det vanskeligt at operere med begrebet i en historieteoretisk sammenhæng. Det er i den situation utvivlsomt nødvendigt at definere begrebet »kilde« ud fra »användningssättet« (ibid.). Men man må sætte spørgsmålstegn ved, hvad man opnår ved at definere ud fra de vanskeligheder, man har ved at udarbejde en kilde- og litteraturliste.

Klarhed når man i hvert fald ikke. Torstendahl må selv indrømme, at det ikke engang altid er praktisk at opstille en kilde- og litteraturfortegnelse efter hans definitionsforslag (s. 72). Bl. a. vil det ske, at et skrift anvendes både som kilde og som litteratur, og man skal da til mere eller mindre arbitrært at afgøre, til hvilken gruppe skriftet hører. Det er, som forfatteren selv skriver, kun en lille praktisk vanskelighed, men det viser alligevel definitionens problematiske karakter, selv i forhold til den operation, der er grundlag for definitionen.

En operationel definition af begrebet historisk kilde bør, forekommer det, så snævert som muligt gives i forhold til forskningsprocessen, d.v.s. til måden, hvorpå kilder bruges i den historiske forskning. Afgørende må være, at kilderne leverer data, der dels indgår i, dels bruges til at begrunde historiske påstande og teorier. Hvad der kan bruges hertil er historikerens kildemateriale. Historikeren har til sin rådighed et materiale, som han kan dokumentere sin fremstilling med. Finder man det praktisk, kan man så i en fortegnelse dele dette materiale op efter Torstendahls forslag, så vidt det går.

Men det afgørende udgangspunkt for at forstå, hvad en kilde er, ligger dog i selve anvendelsen af den i forskningsprocessen. Hvad der bruges til dokumentation er kilde. Andre opdelinger inden for dette begreb kan tage sit udgangspunkt i andre kriterier: Fremtrædelsestypen (trykt; utrykt; brochurer, pjecer o.s.v.); arten af den kritik, der skal anvendes på dem (kilder/litteratur efter Torstendahls definition) o.s.v. I denne underordnede sammenhæng har Torstendahls definition hjemme.

Heller ikke definitionsforsøgene ud fra kildernes plads i forskningen giver uden videre entydighed og klarhed. Det skal indrømmes. Der er endnu noget at gøre, før hele kildeproblemet er gennemtænkt og beskrevet til bunds. Men den her antydede fremgangsmåde skulle dog føre til,

at uklarheden ved definitionen trods alt ligger et skridt nærmere ved forskningsproblemerne end uklarheden ved Torstendahls definition, som ikke forekommer frugtbar.

Endnu et moment i Torstendahls behandling af kilderne skal berøres. I modsætning til mange andre svenske historikere anvender Torstendahl udtrykket »levning« (kvarleva) i overensstemmelse med Erslevs terminologi, ifølge hvilken alle kilder er levninger i den forstand, at historikerne kan benytte dem som levning. Placeringen af en kilde som levning eller beretning skifter efter anvendelsen af den.

Torstendahl nævner ikke i den forbindelse Erslev, men han har jo også i sin disputats vist, at Harald Hjärne var kommet frem til en lignende opfattelse.⁹ Imidlertid bringes man enkelte steder til at tvivle på, om Torstendahl fuldt har taget konsekvenserne af, at »kvarleva« ikke er en kildetype, men et aspekt ved benyttelsen af den. Ofte ser det ud til, at han alene interesserer sig for, at en »kvarleva« kan vise, at en handling har fundet sted, og det er vel kun en af mulighederne for at anvende en kilde som levning. Hele dette problemområde trænger iøvrigt i høj grad til en afklarende gennemtænkning.¹⁰

Det skal ikke bebrejdes Torstendahl, at han ikke er gået i lag hermed, men det skal anføres, at han ikke er klar i de betragtninger, han anstiller. Et sted skriver han, at det er uproblematisk at fastslå fakta ud fra en levning (s. 111). Men denne kategoriske påstand modificeres et andet sted (s. 87) med nogle vigtige bemærkninger om, at går historikerens slutninger ud over selve det performative i et aktstykke, må man bruge historiske påstande som præmisser til sine slutninger. Man må »hålla i minnet, att om något historisk påstående, som utgör tillägspremis, inte är säkert, blir inte heller slutsatsen säker«. Anvendelsen af kilden som levning er altså ikke så uproblematisk endda.

I denne tilsyneladende selvmodsigelse afsløres ikke alene en del af usikkerheden ved anvendelsen af en kilde som levning, men også uklarheden i Torstendahls behandling af problematikken i så henseende.

Det her anførte har stort set været kritiske bemærkninger til dele af Torstendahls bog. Det er en recensents opgave at give et sådant kritisk bidrag. Men dertil kræves en adækvat udfordring, og kritikken skal ikke skjule, at Torstendahls bog ved sin måde at stille problemerne op på i høj grad er i stand til at udfordre til en dialog om den historiske videnskabs problemer.

Det er i virkeligheden den bedste ros, man i den øjeblikkelige situation kan give et historieteoretisk arbejde. Det er glædeligt, at den hi-

⁹ Torstendahl, anf. a., s. 226 f.

¹⁰ Jvfr. Povl Bagges vigtige bidrag hertil; citeret i note 2 s. 186.

storieteoretiske interesse er voksende. Endnu er den imidlertid på et stade, hvor ethvert nyt bidrag må opfattes som et forsøg, et ønske om at føre debatten et skridt videre. Debatten er det centrale. Som bidrag til den er bogen læst og anmeldelsen skrevet.

H. P. CLAUSEN

Danmarks Historie. Under redaktion af JOHN DANSTRUP og HAL KOCH.
Bind 1–14. København, Politikens Forlag, 1962–66. 400,40 kr.

En Danmarkshistorie på 14 bind, der hidtil har nået et oplag på henved 80.000 eksemplarer, aftvinger i sig selv respekt og opmærksomhed. Man må lykønske forlaget med en vellykket disposition og redaktionen med en både faglig og populær succes.

Naturligvis må faghistorikere under disse omstændigheder gøre sig bekendt med denne nye fremstilling af vort lands historie, ikke alene fordi studerende i vid udstrækning vil benytte den som lærebog (!), men først og fremmest fordi den »officielle« eller »folkelige« opfattelse af Danmarks historie uundgåeligt vil blive præget af et så udbredt værk. Mange år frem vil der næppe blive plads for nogen anden større »Danmarkshistorie«.

Derudover er der indledningsvis grund til at fremhæve, at det i udstrakt grad er lykkedes redaktionen at finde velkvalificerede forfattere. Især er det en heldig disposition som hovedregel at betro hver forfatter et helt bind – den meget stærke opdeling i »Det danske Folks Historie« og i »Schultz Danmarkshistorie« kan ikke betegnes som efterlignelsesværdig. Værkets værdi ligger ikke mindst i, at det på ingen måde blot er en ajourføring eller oppudsning af disse forgængere (som jo atter i høj grad byggede på »Danmarks Riges Historie« fra århundredskiftet); for flere perioders vedkommende giver det således helt nye og originale skildringer af det danske samfunds udvikling. I sammenligning med forgængerne er værket mere overvejende og analyserende, end man hidtil har troet at burde være det i en fremstilling beregnet for et større publikum. Det forøger dets faglige værdi og har rent pædagogisk den fordel, at læseren herved gøres opmærksom på vor videns begrænsning. Her afspejles den udvikling, som faghistorikerne har gennemløbet i de sidste årtier, og fra et fagligt synspunkt er det et fremskridt, at overvejelser, nytænkning og usikkerhed inden for forskningen slår igennem også i den populærvidenskabelige litteratur.

Ikke blot afsluttes hvert enkelt bind prisværdigt med en litteraturvejledning, men til indledning bringes i 1. bind en almen oversigt over håndbøger og arbejder, der generelt behandler Danmarkshistorien (ved forfatteren af 7. bind Svend Ellehøj), hvortil kommer, at der lejligheds-

vis i de enkelte bind kan findes introduktioner til de respektive perioders historieskrivning og nu og da en diskussion af spørgsmålet om selve overleveringens pålidelighed (f. ex. i Hal Kochs 3. bind), d.v.s. et tilløb til ud over almindelig historiefortælling også at bibringe læserne et vist elementært begreb om historieforskningens problematik og arbejdsmetode.

Som sig hør og bør, afsluttes værket med et fyldigt register, ved Jes Maigaard. Det omfatter i een alfabetisk følge såvel person- og stednavne som en række vigtige emner, og flere stikprøver lader ane stor grundighed. At flest mulige personer karakteriseres ved deres fødsels- og dødsår, er – ikke mindst hvad angår identificering af udlændinge med blot episodisk tilknytning til Danmark – såre fortjenstfuldt, og i betragtning af, hvor vanskelig en opgave et sagregister nu engang er, forekommer stikordene at være valgt med omtanke.

Da forlaget forlængst har høstet sin part af æren, og da de enkelte forfattere vil blive omtalt i det følgende, er det på sin plads her at nævne en medarbejder, der skønt anonym i samtlige 14 bind har ydet en indsats af afgørende betydning: redaktionssekretæren Sven Tito Achen, der foruden selve det imponerende tempo, hvori det store værk udsendtes, har æren for den omhyggelige korrekturlæsning, ligesom hans historiske og heraldiske kundskaber på mere end eet sted er kommet værket og dets illustrationer til gode.

Bind 1. De ældste Tider. Indtil år 600. Af JOHANNES BRØNSTED. 1962. 536 s. Førstebindet, om Danmarks oldtid, har som forfatter den tidligere rigsantikvar Johannes Brøndsted, på een gang sit fags førende videnskabsmand og en kendt og skattet popularisator. Naturligvis kan en ikke-arkæolog ikke udtrykke en fagligt begrundet mening om indholdet, hvorfor anmelderen må nøjes med at nævne sin personlige glæde derover, og i betragtning af det misforhold, der alt for ofte er imellem skoleklassers interesse for arkæologi og deres læreres kendskab dertil, må denne klare og særdeles velskrevne oversigt siges at være en yderst kærkommen håndsrækning til såvel gymnasiets lærere som dets elever.

Indledningsvis skildres arkæologiens udvikling fra Ole Worm og de kgl. rarietetskabinetter over C. J. Thomsen (med tre-periodesystemet) til den moderne tekniks gennembrud (fra pollenanalyse til C 14 datering). Et såre tiltalende træk ved Brøndsteds fremstilling er den gennemførte »citering« af andres arbejde, dvs. omtale af de allernyeste fund og opdagelser, fortrinsvis gjort af hans yngre medarbejdere ved museerne, hvilket sammenholdt med den litteraturvejledning, der afslutter også dette bind, muliggør såvel »kontrol« som en videre fordybelse i de mange interessante aspekter.

Naturligvis må en historiker (ligesom Brøndsted i hvert fald indledningsvis selv gør det) tage et betydeligt forbehold overfor trangen til

ud fra redskabsfund m. m. at gøre forsøg på at rekonstruere ikke blot fortidens materielle, men også dens »åndelige« kultur, og med nogen ærgrelse bemærkes, at moderne arkæologer er begyndt at anvende en fra historikernes betydeligt afvigende terminologi, således at de forskellige jernaldre (romersk, germansk osv.) her benævnes romertid, germanertid etc., samt at vikingetiden i dette som i følgende bind om døbes til »normannertid«, hvorved historikere nu engang forstår noget ganske andet.

Bind 2. Normannertiden. 600-1060. Af THORKILD RAMSKOU. 1962. 480 s. Efter oldtiden skildres Danmarks middelalder i ialt fire bind, en i og for sig rimelig disposition, der desværre med beklagelige virkninger ødelægges gennem den indenfor disse rammer foretagne inddeling. At værket ene hovedredaktør professor Hal Koch kom til at overtage »den begyndende højmiddelalder«, stod vel for alle som en selvfølge; men følgen heraf blev, at idet dette relativt beskedne tidsrum (1060-1241) fik sit eget bind, blev den egentlige højmiddelalder sammen med senmiddelalderen trængt sammen til blot to bind, medens til gengæld vikingetiden (»normannertiden«) fik lov at brede sig over et helt bind, fra folkevandringerne til Danmarks kristning.

Da der til belysning af denne periode praktisk talt ingen skriftlige kilder er, og da tilmed den tidlige jernalder forud for vikingetiden endnu er ret dunkelt belyst, har man valgt at udfylde dette »tomrum« ved i bindets indledning at anbringe alle de gode gamle sagn (om Amlod, Vermund og Uffe, Rolf Krake osv.). Derved har man ikke blot undladt at gribe den oplagte chance til endelig engang at placere disse »historiske romaner« i den sammenhæng, hvori de nu engang hører hjemme, dvs. i forbindelse med Saxo, Svend Aggesen og den nationale og litterære renæssance omkring 1200, men man kommer tværtimod til at forlene dem med et skær af autenti gennem denne kronologisk set »korrekte« placering, hvortil kommer, at sagnene genfortælles uden egentligt forsøg på at oplyse læserne om, at også sagnforskning kan være en videnskab (jfr. Lukmans arbejder).

Naturligvis kan denne redaktionelle brøler ikke lægges forfatteren af dette bind, museumsinspektør Thorkild Ramskou, til last, men der er nok tilbage at kritisere. Vel er det et besværligt tidsrum at behandle, idet overgangen fra forhistorie til egentlig historie kræver forudsætninger langt ud over de arkæologiske; men når man efter læsningen sidder tilbage med dyb skuffelse, skyldes dette først og fremmest, at forfatteren røber et bristende kendskab til periodens almindelige historiske litteratur.

Som arkæolog kan Ramskou meddele en formentlig ajourført fremstilling, der i en let og flydende stil bringer mange udmærkede fundbetretninger, ikke sjældent fra hans eget arbejde i marken (f. ex. vedrø-

rende Lindholm Høje), eller af kunsthistorisk art (om »gribedyret«). Men hans historiske grundlag viser sig straks i alt væsentligt at være Steenstrups snart 100 år gamle normannerværk, dvs. at fremstillingen punkt for punkt er håbløst forældet, uden brug af brødrene Weibulls, Sture Bolins eller Erik Arups arbejder (de nævnes dog i litteraturfortegnelsen). Dertil kommer, at arven fra Steenstrup bevirker, at vi strengt taget slet ikke får en egentlig Danmarkshistorie, men i stedet en skildring af danske, svenske og norske vikingers optræden, fortrinsvis i udlandet, gerne set igennem udenlandske kilders vidnesbyrd. De »indre forhold« opnår en hæderlig belysning, så langt de arkæologiske vidnesbyrd rækker; derudover giver forfatteren sig sagaernes og eddaernes skildringer i vold, og idet hjælpevidenskaber som f. ex. stednavneforskning så at sige ikke er medinddraget i arbejdet, bliver emner som herredsorganisation, for ikke at glemme hovederhvervet landbruget, praktisk talt ikke tilgodeset.

Bind 3. Kongemagt og Kirke. 1060–1241. Af HAL KOCH. 1963. 512 s. En grundigere redegørelse for dette binds indhold turde være overflødig, da det i hovedsagen er velkendt, baseret på synspunkter, som forfatteren professor Hal Koch tidligere har meddelt i sine fremstillinger af samme tidsrum (i Schultz Danmarkshistorie 1941, i Den danske Kirkes Historie II 1950 samt – hvad det videnskabelige grundlag angår – i Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder 1936). Det er dog sprogligt set en gennemgribende nyredaktion, der her foreligger, omend man aner, at der sine steder burde have været læst en grundigere korrektur på ændringerne.¹

Det er her besynderligt at iagttage, at denne fremstilling, der første gang den udkom (1936) var det nyeste nye, fuld af æggende synspunkter, for ikke at glemme adskillige epokegørende resultater specielt på kirkehistoriens og kirkeadministrationens områder, nu blot en menneskealder senere virker traditionel, ja i grundsynspunktet nærmest forældet.²

Som kirkehistoriker fortsætter Hal Koch den Arupske linie, hvorefter kirke og kongemagt, nu og da i konkurrence, men gerne i samarbejde, opbygger deres magtstilling, hvilket her opfattes som en usurpation overfor »folket«. Synspunktet er ganske vist ikke opfundet af Hal Koch; men sjældent er det gennemført med så stor konsekvens som her. Det er kort fortalt landskabslovenes »frie bønder«, for ikke (med forfatteren selv) rent ud at sige »demokratiet«, der i den kommende tid kværnes ned imellem den nye stænderstats udemokratiske institutioner:

¹ S. 25 får man indtryk af, at kejser Otto foruden i Slesvig opretter bispedømmer i Aarhus, Ribe og Aalborg (!)

² Jfr. hertil Aksel E. Christensens artikel »Mellem vikingetid og Valdemarstid« i dette tidsskrift 12. rk. II, s. 31–56.

konge, kirke og aristokrati, en opfattelse, der utvivlsomt i sidste instans bundet i forrige århundredes bondefrigørelse med omvendt fortegn: skridt for skridt trænges »den frie bonde« ned i magtesløshed af disse nye udemokratiske institutioner.

Og dette gennemføres så konsekvent, at diskussion af, endelige hensyntagen til andre synspunkter ikke er mulig. Således er Hal Kochs medredaktør John Danstrups lille skitse »Træk af den politiske Kamp 1130–82« (i Festskrift til Erik Arup) end ikke fundet værdig til optagelse i litteraturlisten. Og kan man end glæde sig over, at de Weibull-Arupske synspunkter i vid udstrækning nu omsider finder vej ud til den »folkelige« historieopfattelse, savner man i den sammenhæng fuldstændig omtale af, ja selv blot polemik imod Poul Nørlunds diametralt modsatte opfattelse, der tilmed er vel underbygget gennem talrige enkeltundersøgelser. Som Trelleborgudgravningerne pegede på en stærk centralmagt allerede i den tidligste middelalder, må de kunsthistoriske vidnesbyrd fra den romanske tid tolkes som aristokratisk kunst (selv Hal Koch indrømmer, at kalkmalerierne stammer fra overklassen), og endelig dokumenterede Nørlunds skitse over Hvideslægtens godsbesiddelser på Sorøkannten, at der eksisterede en godsejerstand med enorme besiddelser, således at samfundsopbygningen nødvendigvis måtte skildres under hensyntagen hertil. Herimod fastholder Hal Koch sin opfattelse, så vidt jeg kan se alene ud fra landskabslovenes »bonde«, et i allerhøjeste grad udefineret udtryk, sandsynligvis allerede da mangetydigt (jfr. at i senere tiders retssprog også kongen juridisk set kunne være »bonde«, dvs. den part, der i en erstatningssag havde krav på bøder).

Det er her på sin plads at anføre, at efter dette binds fremkomst har C. A. Christensen³ gennem sin analyse af den senmiddelalderlige agrarkrise påvist, at det sidenhen så selvfølgelig, næsten »klassiske« danske agrarsamfund med fæstebonden på den mellemstore gård som den normale driftsenhed er en senmiddelalderlig nydannelse, og at vi følgelig overhovedet ikke har lov til ud fra en nyere agrarstruktur at søge ældre tiders samfund rekonstrueret. Tildels ud fra egne undersøgelser vil anmelderen finde grundlag for at antage, at en storbonde (eller om man vil: proprietær) med talrige elendigt stillede gårdsæder (trælles efterkommere?) da var standardbrugsenheden, en type, der på een gang tillader os at antage, at Valdemarstiden bevarer sin aristokratiske karakter, ja evt. går i stadig stærkere aristokratisk retning, og samtidig kan forklare landskabslovenes betegnelse »bonde« som dækkende denne mellem ligemænd ligestillede storagrare, medens de små i samfundet kun sjældent fandtes værdige til omtale i lovene.

³ HT 12. rk. I, s. 257–349, samt i rapporten fra det nordiske historikermøde i Bergen, 1964.

Bind 4. Borgerkrig og Kalmarunion. 1241–1448. Af ERIK KJERSGAARD. 1963. 576 s. Idet Hal Koch lægger pennen ved 1241, kommer som ovenanført de to sidste middelalderbind i »sidenød«, og specielt for museumsinspektør Erik Kjersgaard, der skal behandle tiden frem til Christiern II, må det have været en fortsat ærgrelse med et så omfattende stof at være tvunget til hårdhændet begrænsning. I dette fjerde bind skildrer han tiden frem til 1448, for 15. århundredes vedkommende i alt væsentligt dog blot udenrigspolitik og statsstyre. Men trods dette betydelige handicap at skulle redegøre for en ikke blot længere, men også betydeligt bedre belyst periode end forgængeren i dennes bind, må Kjersgaards afsnit på flere måder henregnes til værkets mest vellykkede dele. Med stor dygtighed har han valgt og vraget blandt det enorme materiale, der står til hans rådighed, og den velskrevne fremstilling kommer på ingen måde til at virke komprimeret, vist især takket være en vellykket disposition. Dertil kommer forfatterens udprægede pædagogiske evne, bl. a. til at gøre selv højst abstrakte emner umiddelbart anskuelige, dels gennem illustrationerne (om billedredaktionen se ndf.), dels ved hjælp af citater eller udtog af samtidsberetninger, der røber en udstrakt belæsthed. Prisen for denne stofmængde er blevet en vis mangel på hovedlinier, diskussion af årsager, virkninger og hændelsesforløb; men i et værk, der som dette først og fremmest henvender sig til en større almenhed, kan der fra faghistorisk side næppe med rette ankes over, at dette så vellykkede stykke populærhistorie måske ikke meddeler den professionelle historiker synderlig meget.

En hovedlinie findes dog, som på flere måder optræder som en hovedrettesnor, ikke mindst i udenrigspolitikken: truslen imod sydgrænsen. Herved tilgodeses på een gang Valdemarernes fejlslagne politik overfor de holstenske grever, pantsættelserne, rigsopløsningen, genrejsningen under Valdemar Atterdag og især dronning Margrethes unionspolitik, der i nogen grad kan anskues som en fællesnordisk samling overfor det overmægtige Nordtyskland. Derefter kan dette synspunkt med betydeligt held overføres til handelspolitikken (Hansestæderne), til social- og befolkningshistorien (indvandringen af såvel tysk adel som købmænd) samt ikke mindst til kunsthistorien, hvor en forhen vesteuropæisk kulturindflydelse nu praktisk talt helt afløses af den nordtyske påvirkning.

Skønt forfatteren ikke har kunnet drage nytte af C. A. Christensens nye synspunkter vedrørende den senmiddelalderlige agrarkrise, virker hans redegørelse for landbrugsforholdene dog langt fra forældet; men desværre følges linien her ikke op i det følgende bind. Beklageligt er det derimod, men naturligvis uundgåeligt, at et så nyt værk som Skyum-Nielsens disputats om kirkekampen ikke har kunnet nå at sætte sig spor i fremstillingen, som selvfølgelig på disse punkter må revideres, og det så meget mere, som specielt kirke- og åndshistorie vel nok er det, der

står svagest i dette bind,⁴ som iøvrigt må siges at have sin styrke i kulturhistorien, »dagligt liv i den senere middelalder«.

Bind 5. De første Oldenborgere. 1448–1533. Af ERIK KJERSGAARD og JOHAN HVIDTFELDT. 1963. 544 s. Havde fjerde bind sin hovedstyrke i den udmærkede disposition, må det til gengæld siges, at den her er slået helt i stykker. Medens Erik Kjersgaard på de første 200 sider skildrer tiden frem til 1513, understøttet af adjunkt Jørgen Zeeberg, kan rigsarkivar Johan Hvidtfeldt brede sig over de resterende 350 sider om Christiern II og Frederik I, og det tilmed uden større koordinering forfatterne imellem. Skønt forrige bind skildrede senmiddelalderen fortrinsvis under politiske synsvinkler, er det fortsat her udenrigspolitik (unionsspørgsmålet, forholdet til hansestæderne) der dominerer, således at »indre forhold« i hovedsagen er henlagt til bindets andendel, hvis forfatter har valgt det interessante, men unægtelig disputable synspunkt problem for problem at tage sit udgangspunkt i Christiern II's hurtigt forkastede reformlovgivning. Thi hvor velegnet denne end er som udgangspunkt for en drøftelse af det 16. århundredes spørgsmål, turde herved den egentlige senmiddelalder, der herhjemme i alt for ringe grad er blevet anskuet som en selvstændig periode, og dennes egne problemer, kirkelige, sociale, landbrugsmæssige osv., så lidet vi endnu ved derom, i alt væsentligt blive ringe tilgodeset.

På den anden side er disse spørgsmål Johan Hvidtfeldts speciale, og selv om anmelderen langt fra altid tør tage stilling til de talrige her fremsatte hypoteser og postulater, er det i hvert fald spændende læsning, og specielt forholdet dansk/tysk i hertugdømmerne er dygtigt og kyn-digt behandlet. Til gengæld gælder det for dette som for de øvrige mid-delalderbind, at socialhistorien, vel senmiddelalderens mest spændende punkt, er såre traditionelt behandlet, og på en vis måde gælder det, at forskningens kun vage antydning af resultater her let kommer i fare for at blive for kontant udmøntet. F. ex. hører vi om en fremadmar-che-rende borgerstand overfor en svækket adel; de to sidste »borgerlige« bisper Jens Andersen og Byrge Gunnensen fremhæves, og bindet igen-nem forsøges en halsbrækkende skelnen imellem adelige og »borgerlige« (skal vel være: ufri?) bisper, lensmænd osv., medens det ikke er faldet forfatterne ind på baggrund af udviklingens resultat, adelsvældens sejr 1536, at spørge, om forholdet eventuelt ikke kunde være lige det mod-satte, dvs. at adelen først nu omsider blev så rig, mægtig og altdomine-

⁴ Medens kirkekunsten dominerer, er resten nærmest »tro og overtro«. Blandt helt elementære brølere skal her blot anføres, at prædikebrødre ikke er et fællesnavn for samtlige tiggerordners medlemmer, men alene kan anvendes om dominikanerne. Og når forfatteren finder, at påsken beregnedes efter meget indviklede regler, burde læse-ren dog underrettes om, at det skete efter de endnu gældende regler.

rende, at selv enkelte ikke-adelige bisper nu følte som en anstødssten, hvor de tidligere uden diskussion (som Oluf Mortensen Baden) havde kunnet drage deres omgivelser med ind i de privilegeredes rækker?

Også her kommer fremstillingen til på et væsentligt punkt at lide under, at et af Skyum-Nielsens arbejder er for sent fremkommet til, at dets resultater kunde udnyttes i bindet, nemlig bogen om det stockholmske blodbad, hvorfor Hvidtfeldts maleriske skildring (der vist overvurderer Mor Sigbrits rolle bl. a. ved ligefrem at gøre hende meddelagtig i dette) straks er blevet forældet. Og nok engang må anmelderen anke over, at kirkehistorien er blevet højest stedmoderligt behandlet,⁵ og det så meget mere beklageligt, som vi her må savne besked om f. ex. reformationens forudsætninger.

Bind 6. Reformation og Renæssance. 1533–1596. Af SVEND CEDERGREEN BECH. 1963. 528 s. Medens Johan Hvidtfeldt kunde afspise reformationsproblemerne med nogle smukke ord om »den nye tros inderlige karakter«, bliver det desværre rent galt for næste binds vedkommende. Dets forfatter seminarieadjunkt Svend Cedergreen Bech har vistnok meget sent, efter at andre kandidater var sprunget fra, påtaget sig at skrive om det 16. århundrede, en periode, som han vist ikke i større udstrækning har beskæftiget sig med. På kreditsiden skal anføres en række udmærkede personskildringer af ledende politikere (Johan Friis, Peder Oxe o.a.), og især er det interessant at se »Adelsvælden« her anskuet statshistorisk, således at man får indtryk af, at perioden først og fremmest bevirker en stadig stærkere centralmagt. Og ud fra den lagte linie bliver administrationen (fortrinsvis anskuet fra Slotsholmen), krigshistorien (såvel Grevens Fejde som Den nordiske Syvårskrig), fyrstebryllupper og lignende vel belyst.

Til gengæld må kulturhistorien (herunder renæssancekunsten, der i alt væsentligt forvises til illustrationerne) siges at være ret ringe tilgodeset, og med hensyn til reformationen gælder det, at vi nu fornemmer seculariseringens virkninger i den yngste historikergeneration. Tradi-

⁵ Blandt talrige fejl, uklarheder og misforståelser skal her blot anføres enkelte eksempler: S. 69 optræder et vidunderligt hybrid: ærkedekanater (for ærke diakonater og dekanater). S. 117: At franciscanerobservansen gik frem efter »franske« forbilleder, er vel en fejl for (den hellige) Frans'? S. 118: Den ikke ualmindelige kritiske holdning overfor de senmiddelalderlige prælater kan næppe uden videre tages som et forvarsel om reformationen (jfr. hertil billedtext s. 488), men er i al sin uærbødighed imod højtstående embedsmænds personer (derimod ikke imod deres embeder og funktioner) vel nærmest karakteristisk middelalderligt. S. 129 f.: At Lucidarius (ca. 1500) bringer teksten til Fader Vor på dansk, kan selvfølgelig ikke tages som et vidnesbyrd om en begyndende lægmandsdannelse, endsig læg indflydelse på kirkelige områder. – Og naturligvis havde sognekirkerne de nødvendige bøger også før bogtrykkerkunstens opfindelse (men grundet afskrivning var de ofte fulde af fejl).

tionelle, for ikke at sige forældede synspunkter blandes med misforståelser og fejltagelser, og det i den grad, at vi må prise os lykkelig over i den nyligt fuldførte »Den danske Kirkes Historie« at have et absolut nødvendigt korrektiv. Især spores en uheldig indflydelse fra århundredskiftets kulturoptimistiske skribenter i udtryk som reformationens »frihedsånd« (s. 59), »de nye tankers borgerlige indhold« (s. 196), »demokratiseringen« af kirken (s. 189), der munder ud i et (skjult citat?): »I ortodoksens tørre sommer glemtes Reformationens vårbrud« (s. 173)!

Selveste lutheranismens grundprincip »troen alene« skildres, så man uundgåeligt får det indtryk, at forfatteren forveksler det med den senere så omstridte prædestinationslære (s. 148), og i klar overensstemmelse med Troels-Lund finder han en næsten moderne ukirkelig ægteskabsmoral, hvilket dog kun lader sig gennemføre ved at fejltolke kilderne, især en række rettertingsdomme. Men først og fremmest savner han den nødvendige baggrundsviden, der kunde have givet hans ofte meget skarpe postulatler lidt perspektiv,⁶ og idet fremstillingen på disse ikke uvigtige punkter er traditionel og gennemgående holder sig til de klassiske hovedværker uden egentligt kendskab til nyere specialundersøgelser, bliver den her forældet, samtidig med at adskillige unøjagtigheder og manglende præcision skæmmer den let læste fremstilling⁷.

Billedredaktion. Bind 1–2: MOGENS RUD. Bind 3–5: ERIK HORSKJÆR. Bind 6: MOGENS LEBECH. Blandt de mange positive sider ved dette værk må nævnes dets illustrationer, herunder såvel den anvendte teknik som ikke mindst billedredaktørernes opfindsomhed og sporsans, der ikke blot bringer en række klassiske temaer i nye former, men også adskillige helt nye motiver til afløsning af de traditionelle. Her bringes for første gang Claudius Clavus' Grønlandskort i farver; af stor virkning er Stubbe Teglbjergs gnedebilleder, især af middelalderlige grav-

⁶ Blev således universitetets økonomiske forhold ringe efter 1536? Spørgsmålet kan i hvert fald ikke besvares meningsfyldt uden hensyntagen til dets tidligere forhold. I betragtning af, at vi endnu intet som helst ved om senmiddelalderens sociale forsyning, er det meget skarpt at afvise regeringens bevidste forsøg på gennem fattigkister m. m. at råde bod på tilstande, der vitterligt havde deres rod i de tidligere forhold, dvs. i en tilfældig almisseuddeling, om hvis omfang vi ikke kan udtale os. Når degenes undervisning kritiseres så ubarmhjertigt, burde det dog have været fremhævet, at deres pligt ikke gik videre end til religionsundervisning, resten var frivilligt (eller extraarbejde).

⁷ Det meddeles (s. 32), at traktaten af 1532 sluttedes mellem Danmark og hertugdømmerne, »som om der var tale om to ligestillede stater«. Var der da ikke det? S. 28 siges det, at rigsrådet 1532 bortset fra kongens (32) herreder delte landets resterende 134 herreder mellem sig. Det er dog en flothed. S. 188 gøres nok engang den senmiddelalderlige sognesammenlægning til en følge af reformationen, og der kastes et odiøst skær over de gejstlige, der ligesom deres menigheder forholdsvis godvilligt lod sig »reformere«. S. 280 siges, at det kongelige retterting *nu* deltes i to afdelinger. Var det da ikke det før 1536?

sten, og helt til det hellige land bringes vi, idet vi som en virkning af korstogstidens internationale forbindelser ser et kalkmaleri fra Fødselskirken i Betlehem, hvor såvel st. Knud som st. Olav har haft deres plads. Til gengæld har man ikke sjældent det indtryk, at prisen for den selvstændighed, som billedredaktionen har opnået, har været manglende kontakt med forfatterne, ja af og til får man indtryk af en bevidst polemik forfatter og billedredaktør imellem.

Til de to første bind har Mogens Rud samlet en række udmærkede, ofte lækkert serverede illustrationer, der føjer sig smukt til teksten. Men overfor andet binds sagnfortælling (se ovenfor) må han selvfølgelig give op og bringer her fortrinsvis nyere kunstneres billeder, inspireret netop af sagnene, eddaerne osv. (Lorentz Frölich, Sigurd Vasegård, Mogens Ziegler etc.).

Fra tredje til femte bind har Erik Horskjær ansvaret, og naturligvis har denne specialist i kirkekunst gjort et i hovedsagen udmærket stykke arbejde, selvom et nærmere samarbejde med textforfatterne sikkert kunne have skånet læserne for adskillige misforståelser og unøjagtigheder.⁸

Endelig har Mogens Lebech i sjette bind samlet ikke mindst hidtil lidet kendte billeder og derved blandt andet på udmærket vis suppleret forfatterens udpræget politiske historieskrivning.

TROELS DAHLERUP

Bind 7. Christian 4.s Tidsalder. 1596–1660. Af SVEND ELLEHØJ. 1964. 528 s. Den der skal give en sammenfattende skildring af Christian IV.s tidsalder er på mange måder gunstigt stillet. Kildeudgaverne er talrige og litteraturen rig, i det mindste efter danske forhold. Men dette rummer tillige en forpligtelse; forventningerne til en bog om det 17. århundredes første halvdel bliver uvilkårligt store.

Det må vistnok indrømmes, at den fremstilling, professor Svend Ellehøj har leveret, i alt væsentligt tilfredsstillende selv betydelige krav. Dispositionen må betegnes som naturlig. Sproget er sobert og klart. Meninger og synspunkter forekommer i reglen velafvejede.

En diskussion af bogen kommer derfor til at dreje sig om enkeltheder. Forinden skal det fremhæves, at fejl, der forringer værkets værdi som

⁸ I bd. 3, s. 104 bringes et Roskilde-segl, som angives at forestille st. Laurentius (dvs. Lunds stiftshelgen), skønt omskriften (i spejlskrift) klart og tydeligt meddeler, at der selvfølgelig er tale om st. Lucius, Roskildes stiftshelgen. I bd. 4, s. 175 bringes et gammelt Randerssegl fra ca. 1400, der i modsætning til det yngre (med den kendte borgbygning ved åen) repræsenterer to vandringsmænd (formentlig pilgrimme). Dette atypiske segl anvendes til en absurd teori om, at »flerheden« af personer spiller på ÷øbstædernes mere »demokratiske« styre. I bd. 5, s. 374 f. blander teksten ubehjælpeligt sammen på helligåndshuse og -klostre. Om billedet s. 488 jfr. ovf. note 5.

håndbog, stort set er undgået. Det er naturligvis en lapsus, når det s. 165 hævdes, at kirkefaderen Augustin hører hjemme i den senmiddelalderlige mystik, som Resen fordybede sig i. Det samme gælder påstanden i billedtexten s. 221 om at Helsingør blev anlagt på kongebud i 1326 (ansvaret herfor falder dog på billedredaktøren). Urigtigt er det også, at alle »skrivelser« fra Rentekammeret udsendtes gennem Kancelliet (s. 68); det gjaldt kun kongelige breve, de af rentemestrene udstedte kvitteringer passerede ikke Kancelliet, og indførtes i Rentekammerets egne Kvittancebøger.

Arent Berntsens Danmarksbeskrivelse fra 1650'erne har fået sin selvfølgeligelige plads i skildringen, men kunne have fortjent en fyldigere kommentar. Allerede Johannes Steenstrup har gjort opmærksom på Berntsens og hans samtidige, mindst lige så kendte kollega som håndbogsforfatter, Ostersen Weylles kritik af vornedskabet.¹ Denne oppositionelle holdning hos de to borgerlige forfattere burde have været fremdraget snarere end, som sket er s. 111, forflygtiget.

Selvfølgelig kan ingen skrive om et så stort emne som det foreliggende uden at hente hjælp hos forgængerne. Svend Ellehøj vedgår loyalt sin gæld til J. A. Fridericia, hvis indsats med rette fremhæves. I skildringen af toldforhøjelserne ved krigsudbruddet i 1611 følges s. 199 og 203 fremstillingen i Danmarks Riges Historie IV, s. 143 og 156, ganske som C. O. Bøggild-Andersen har fulgt den i Schultz Danmarkshistorie III, s. 73 og 78. Men hos Ellehøj har fremstillingen s. 203 fået den ikke helt heldige formulering, at forhøjelsen af Øresundstolden var kongens værk, skønt det udtrykkeligt fremgår af kilden (V. A. Secher, Forordninger, Recesser . . . III, s. 315 ff.), at rigsrådet var medvirkende ved forhøjelsen af såvel den almindelige told som Øresundstolden. Derfor burde rådet have været nævnt her, lige som det er sket ved skildringen af krigsudbruddet s. 198. At rådet kun modvilligt føjede kongen, formindsker ikke på nogen måde dets medansvar for den førte politik, hverken formelt eller reelt. Med fornøjelse konstaterer man derimod, at L. Laursens traktatværk er kommet til nytte ved behandlingen af forspillet til Kejserkrigen for så vidt Brandenborgs holdning angår (s. 255).

Den kyndige skildring af erhvervslivets historie vil næppe finde megen modsigelse. Et par steder studser man dog. S. 217 kommer forf. således med en relativ lav vurdering af den søværts studeexport, hvad der undrer

¹ Hist. Tidsskr. 5. rk. VI, s. 437, hvor fig. vending hos Arent Berntsen om vornedretten anføres: . . . saadan Herlighed [til] liden eller ingen Fordeel, men undertiden vel til mere Nachdeel er Aarsag, synderlig for de Husbønder af haard Strengthed samme Høihed lige som vanbruger med stor utaalig Tiltvingelse, saa vidt deres tilberettede Høihed yderst kan taale, hvormed de da ikkun deres eget Godes Forargelse, Vanrøgt, Forsiddelse og endelig Ødeblivelse dennem en stor Del tilveiebringe. – Denne eller den sammesteds fremdragne ganske parallelle udtalelse af Ostersen Weylle kunne med fordel have været citeret.

lidt, når man betænker, at der gentagne gange fra regeringens side sørgedes for konvojering af ønneskibene (Kanc. Brevb. 1633, 21. febr., 1634, 26. jan., 1641, 19. febr. og 1643, 14. marts). Men forklaringen får man vel i forf.s bebudede undersøgelse af dansk udenrigshandel.

Om kongens farver Johan Ettersen, hvis industrielle foretagender omtales s. 324, burde have været anført, at han tillige var storkøbmand. Fyldige oplysninger om ham kan hentes i Sune Dalgårds store værk om Dansk-Norsk hvalfangst, og yderligere er der i Regesta (*13511-12) optaget et par breve, som viser ham som blokadebryder i Dunkerque. Det er interessant, at en storhandelsmand optræder som industridrivende, og det vigtige i den omstændighed, at de to andre nævnte industridrivende var storhandelsmænd (hvilket anføres) burde i hvert fald have været udviklet. Det havde også været på sin plads at bemærke, at alle tre her nævnte var af hollandsk ekstraktion. Herved havde forfatteren fået anledning til at komme ind på relationerne mellem dansk og hollandsk erhvervsliv, hvad der ville være meget velkomment i dette afsnit, hvor også statsleverandørerne og kompagnierne omtales. Præsentationen af huset Marselis, som synes udsat længst muligt, kunne passende have fundet sted her.

Af principiel interesse er det, at paterniteten til den berømte bestemmelse 22. april 1645, som ikke er en forordning men et missive til bisperne, om folk der med lange kæppe skal slå dem på hovedet, som sover under prædiken, tillægges Jesper Brochmand (s. 339). Umiddelbart ville man gætte på kongen som ophavsmand. En sådan forholdsregel synes at være et naturligt udslag af Christian IV.s opfattelse af sand fromhed. Og i virkeligheden har vi et stærkt argument for, at i det mindste en del af missivet til bisperne er majestætens egen invention. 29. sept. 1643 skrev kongen nemlig til Christen Thomesen Sehested, at det var faldet ham ind, at det kunne gøre den gemene mand flittigere til at lære børnelærdommen, end det nu skete, når præsterne ikke måtte lyse til ægteskab uden provstens testimonium for at børnelærdommen var lært (Egenhændige Breve V, s. 401); og en bestemmelse af dette indhold indgår netop i det her omtalte missive (Secher, Forordninger, Rescenser . . . V, s. 445).

Et problem af lignende karakter melder sig s. 417, hvor man læser, at Corfitz Ulfeldt fik »indsat« Joakim Gersdorff som statholder. Grundlaget herfor er vistnok J. A. Fridericias »efter hans (Ulfeldts) ønske« (Adelsvældens sidste Dage, s. 117). Der kan vist ikke være tvivl om, at Fridericias nok så oplysende, og forsigtige, formulering i 1. udg. af Dansk biografisk Lexikon (V, s. 622 f.o.), at det efter Otto Sperlings sigende var Ulfeldt, der anbefalede J. G. til embedet som statholder, er nok så heldig.

Ligeledes skal det bemærkes, at også Sv. Ellehøj deler den gængse

anskuelse, at Hannibal Sehested – i modsætning til Ulfeldt – ikke havde anbragt sin opsamlede rigdom i udlandet (s. 425). Hvad der foreligger herom, synes dog i virkeligheden ikke at være andet end en påstand fra Sehesteds side om, at det forholdt sig således (C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested I, s. 135). Endelig: endnu i denne fremstilling må vi nøjes med Niels Slanges tendentiøse fremstilling af centralstyrelsens historie (s. 444 f.).^{1a}

Bind 8. Den unge Enevælde. 1660–1721. Af GUNNAR OLSEN. Afsluttet af FINN ASKGAARD. 1964. 512 s. Afdøde landsarkivar Gunnar Olsen var på flere måder selvskrævet til at skrive bindet om enevældens første to menneskealdre. Allerede i 1950 havde han i den lille Danmarkshistorie, som blev udgivet af »Historikergruppen« givet en skildring af tiden 1660–1750, og i sin forskning og øvrige forfatterskab havde han gentagne gange beskæftiget sig med denne periode. Disputatsen »Hovedgård og bondegård« behandlede således et emne af største betydning for forståelsen af den tidlige enevældes historie.

Bogen bærer da også præg af forfatterens socialhistoriske, især landbohistoriske indsigt, medens de politisk historiske afsnit forekommer væsentlig svagere.

Egentlige fejl er der ganske vist heller ikke i dette bind i større tal – side 19 skal domprovster naturligvis rettes til provster, og s. 418 skal Rosenkrantz rettes til Rosencreutz – men desto mere opfordrer fremstillingen sine steder til diskussion af principiel karakter. Til anvendelsen s. 51–53 af diplomatindberetning må det således bemærkes, at den svenske resident Duvalls høje vurdering af Hannibal Sehested meget vel kan skyldes, at han har haft denne som kilde, således som dette er tilfældet med den franske resident Courtin, der ligeledes citeres (s. 58). En for læserne vejledende kritik af disse beretninger savnes desværre. Hvad Sehested angår, er anm. iøvrigt temmelig skeptisk overfor den rolle der s. 70 tildeles ham på finansforvaltningens område som bagmand for de fleste nyskabelser, allerede af den grund, at vi ved alt for lidt om finansstyrelsen før 1660 til med bestemthed at kunne afgøre, hvor meget nyt der i virkeligheden gennemførtes efter adelsvældens fald.

Det er en af Politikens Danmarkshistories fortjenester, at man her søger at gennemføre en helhedsbetragtning. Det er vel reaktionen på

^{1a} Det bør endvidere noteres, at forf. i overensstemmelse med Knud Fabricius (Det danske Folks Historie V, s. 12 = Schultz Danmarkshistorie III, s. 274) og Erik Arup (Danmarks Historie III, s. 178) hævder, at Frederik III's håndfæstning forbød kongen at lade sin efterfølger vælge, medens han endnu selv var i live. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Ganske vist havde adelen, som det omtales s. 393, under forhandlingerne i april 1648 ønsket en bestemmelse herom optaget med Frederik I's håndfæstning som forbillede, men ønsket blev ikke opfyldt. *Red.*

mange års forkærlighed for kulturhistorien, socialhistorien og den økonomiske historie.² Netop Gunnar Olsens bind med den megen krigshistorie er et vidnesbyrd om den ændrede betragtningsmåde. I hans afsnit i den førnævnte Danmarkshistorie er der et kapitel på to sider, som bærer titlen Den skånske krig, og som endda på de sidste otte linier fører den udenrigspolitiske udvikling frem til forliget i Altona 1689. I det nye og ganske vist meget større værk fylder kapitlet om skånske krig omtrent 100 sider, og også Den store nordiske krig skildres udførligt. Selv om mindre kunne have gjort det, er det en tilfredsstillende konstatering, at den erkendelse nu er slået igennem, at krige har deres plads i det historiske forløb. Disse afsnit såvel som fremstillingen af den politiske udvikling er øjensynligt resultatet af megen flid, og når bindet alligevel på en række punkter forekommer svagere end Svend Ellehøjs, er forklaringen den, at forarbejder og specialundersøgelser mangler i ligefrem påfaldende grad. Karakteristisk er det, at litteraturvejledningen må henvise til svenske værker, når det gælder forholdet til udlandet. Heller ikke den indenrigspolitiske udvikling er tilfredsstillende undersøgt. Traditionelle clichéer i karakteristikkene af ledende politikere viser det. Eksempler findes s. 131 og 133 (Christoffer Gabel), s. 256 (Conrad Reventlow) og sammesteds, hvor det summarisk hedder: »Mændene omkring kongen var dygtige, i reglen bestikkelige, og oftest intrigante«.

Medens skildringen af forholdet mellem Niels Steensen og Thomas Bartholin bærer præg af manglende kendskab til Axel Garboes store værk³ om sidstnævnte, er beretningen om Leonora Christines fængselsophold prisværdig sober. Som helhed kendetegnes bindet af sin forfatters fortælleglæde og lysvågne historiske sans.

Gunnar Olsen nåede ikke selv at gøre sit arbejde færdigt – sine steder, f. ex. s. 461, savnes øjensynligt et sidste gennemsyn af teksten. De manglende kapitler er indføjet af museumsinspektør Finn Askgaard, der fra

² Således allerede Axel Linvald i Tilskueren 1938 I, s. 13–21, især s. 17: »Alting tyder paa, at Historieskrivningen – om den skal opfylde Tidens Krav og give sit Bidrag til Besvarelsen af dens Spørgsmaal – i stigende Grad bliver *Statshistorie*. Krigshistorie og diplomatisk Historie har længe være i Miskredit. Selv for den indre politiske Historie har man haft mindre Interesse, Verdenskrigens Begivenheder skulde have lært os Sammenhængen mellem Politik og Folkeliv. Generalers Nederlag og Diplomaters Sejre er bestemmende for Landenes Grænser, men ikke mindre for Folkemassernes Livsvilkaar. Vore Erfaringer giver den politiske Historie større Betydning og dybere Perspektiv«. Jfr. hertil Eiler Nystrøms betragtninger i Kulturminde, 1939, s. 9–24, og Holger Hjelholts anmeldelse af Danmarks Historie, udg. af Historikergruppen, Sønderjydske Årbøger 1953, s. 239–243.

³ Dette savnes, ligesom Anders Bæksted, Besættelsen i Tisted I–II, 1959–60, i litteraturvejledningen.

sit tidligere samarbejde med Gunnar Olsen og som militærhistoriker har haft særlige forudsætninger for at kunne afslutte fremstillingen af Den store nordiske krigs historie.

Bind 9. Oplysning og Tolerance. 1721–1784. Af SVEND CEDERGREEN BECH. 1965. 528 s. Seminarieadjunkt Svend Cedergreen Bechs fremstilling af perioden 1721–1784 har fået den eensidige titel Oplysning og Tolerance. Når man anvender sådanne betegnelser for dette tidsrum, da dog Stavnsbåndet indførtes og gabestokken anvendtes til kirketugt, hvorledes skal de følgende år da karakteriseres?

Sv. C. Bech har med kort varsel påtaget sig dette forfatterskab, og der foreligger intet om, at han tidligere har beskæftiget sig mere indgående med emnet. Det er således ikke uden spænding, man går til læsningen. Opgaven synes imidlertid ikke at have været forfatteren uvelkommen, han er en god og veloplagt fortæller, hvis pædagogiske erfaring mærkes i trangen til at give en anskuelig fremstilling, selv om problemerne undertiden forenkles lovlig stærkt derved. I denne forbindelse kan nævnes de lidt naivt moraliserende betragtninger, som enkelte steder (s. 78 og 199) fremsættes om forholdet mellem karriere og evner. Den korte tidsfrist har vel sin del af skylden for den temmelig magre litteraturliste, hvor man savner f. ex. en hel række af Hugo Matthiesens og Chr. Ellings skrifter, konkurrence-bøgerne om Danmark-Norge i 18. århundrede, Elle Jensens vigtige bog om Pietismen i Jylland og udgaven af Brorsons visitatsbøger. I selve teksten har hastværket sat sig spor s. 320, hvor bogmængden i Det kongelige bibliotek og Hans Grams eget forvexles. Fejltagtig er det også, at borgerstandens sønner »nu«, ligesom unge adelige, rejste udenlands – det var en gammel foreteelse. Af detailkritik skal endnu blot anføres, at det s. 390 ikke er rigtig klart, hvad meningen er med forf.s opfordring til læseren om at mærke sig brugen af ordet *fædrelandet*. Brevet har vel ligesom det, der gengives i oversættelse af Aage Friis (Bernstorfferne og Danmark II, s. 173), og som indeholder samme frase, været på fransk. Rimeligvis er der tale om en klassisk vending i smag med det kendte sted hos Cicero: *patriam esse ubicunq; bene est*, og man spørger sig, om der er tale om andet end retorik.

Sine steder giver bogen anledning til overvejelser af principiel art. Når det f. ex. s. 344 hedder, at Ditlev Reventlow, der nu overtog finanserne, ikke delte Moltkes syn på anvendelsen af statens penge, er der utvivlsomt tale om en stærk forenkling. Det er en udbredt anskuelse – også hos historikere – at den på et givet tidspunkt førte finanspolitik uden videre kan identificeres med vedkommende finansministers egen snarere end med hele regeringskredsens, hvilket turde være en for

snæver betragtning. Lignende indvendinger kan fremføres mod skildringen s. 384 f. af udenrigspolitikken, der vel i lidt for høj grad gøres til Bernstorffs næsten private anliggende. Særlig kommer dette til udtryk øverst s. 387, hvor det hedder: I 1758 gik Bernstorff på Frankrigs indtrængende opfordring med til at opstille et korps på 24.000 mand i Holsten. Man får her et indtryk af Bernstorffs magtbeføjelser, som næppe svarer til virkeligheden.

Overdrivelse af Bernstorffs indflydelse finder man endvidere ved omtalen s. 388 af Hans Ahlefeldts udnævnelse. Aage Friis har herom (Bernstorfferne og Danmark II, s. 48) skrevet, at Bernstorff synes at have bidraget til valget sammen med A. G. Moltke. Men forfatteren hævder uden mindste tvivl, at Bernstorff havde »fået anbragt Hans Ahlefeldt« som leder af finansstyret.

Endelig skal det siges, at selv om det på sin vis er historisk korrekt at lade Bernstorff-kredsen få det sidste ord i bogen (s. 525), er en karakteristik af Guldberg-styret ikke klaret ved en opregning af statsgældens størrelse i 1772 og i 1784. Det indrømmes ganske vist, at det internationale prisfald ikke var Guldbergs fejl, men der burde have været plads for flere nuancer. I hvert fald har M. L. Nathanson (Historisk statistisk Fremstilling af Danmarks National og Stats Huusholdning, 1836, s. 270) med rette gjort opmærksom på, at perioden ikke uden videre er at opfatte som en enhed, og (s. 272) at A. P. Bernstorff for så vidt var medansvarlig lige til 1780.

Bind 10. Reform og Fallit. 1784–1830. Af JENS VIBÆK. Litteraturafsnitene af MOGENS BRØNSTED. 1964. 528 s. Som Svend Cedergreen Bech er også direktør Jens Vibæk, der skildrer tidsrummet 1784–1830, en erfaren pædagog med sans for anskuelig fortælling, men heller ikke uden svaghed for den forenkede, oftest traditionelle cliché. Guldberg-styret karakteriseres som »uværdigt« (s. 11), og samme skæbne bliver også statsminister Kaas til del (s. 480). Regeringskredsen betegnes som en »klike« (s. 27, jfr. s. 38). Kronprinsens regering omtales på en måde, der erindrer om Saxos skildring af Absalon (s. 39).

Ved siden af afhængigheden af traditionen synes en vis snæverhed i anlægget at være dette som det foregående binds mest iøjnefaldende svaghed. Dette gælder behandlingen af de dansk-engelske konflikter (hvor forf. desværre ikke har kunnet drage nytte af Sven G. Truelssons afhandling i Scandia bd. 29). Den er i meget høj grad rent fortællende og meget lidt forklarende. Og det gælder især det ringe hensyn, der tages til udviklingen i det øvrige monarki. Da denne anke imidlertid rammer hele værket, må man nøjes med at beklage det redaktionelle snæversyn.

Beklageligt er det også, at det har været nødvendigt at søge hjælp hos

en litteraturhistoriker. Det er i høj grad forståeligt, at forf. ikke har villet påtage sig at skrive de litteraturhistoriske afsnit, der er overtaget af Mogens Brøndsted, men denne udstykning har næppe været heldig for bogens enhed. Lad være, at litteraturhistorikeren finder et »omslag« i konjunkturerne omkring 1825 (s. 514), medens historikeren få sider senere daterer »vendepunktet« mere præcist til ændringen af den engelske kornlov 1828 (s. 522). Nok så betænkeligt turde det være, at visse sider af den kulturelle udvikling derved er kommet til at ligge i et ingenmandsland. Til omtalen af tidsskrifternes læsekredse (s. 187) kan det således bemærkes, at vi har en udmærket kilde til belysning af dette spørgsmål, idet »Minervas« 1. årgang bringer en subscribersliste. Men navnlig er det beklageligt, at det lærde skolevæsens omdannelse 1805–1809 fuldstændigt forbigås. Det burde have været skildret, hvorledes de skoler var indrettet, hvorfra de følgende generationers politikere og embedsmænd udgik.

Et nærmere samarbejde med billedredaktøren havde et enkelt sted været meget at ønske. S. 61 bringes et udansk (engelsk?) udseende satirisk stik, hvis proveniens ikke angives. Hvis billedet ikke er dansk, og der i øvrigt intet lader sig oplyse om det, burde det ikke have været gengivet – vides det derimod at have været anvendt i samtidens propaganda, er det naturligvis af største interesse, men der burde i så fald have været gjort rede herfor i billedteksten.

Behandlingen af landbohistorien giver også på andre punkter anledning til bemærkninger. S. 75 gengives det berømte Reventlow-brev fra juli 1786 – hvorom det kunne have været sagt, at det er skrevet på tysk – på en sådan måde, at man får mistanke om, at forf. ikke kender Tage Christiansens afhandling om det i *Personalhistorisk Tidsskrift* 10. rk. V, s. 53–59. Om Reventlows smukke tale ved festen på Frederiksborg 1788 har landsarkivar Jens Holmgaard allerede for flere år siden⁴ ytret, at visse udtalelser reelt må betegnes som uvederhæftige, og konkluderet, at et hovedtræk i reformpolitikken på krongodset synes at have været et stadigt stigende krav om et finansielt udbytte. Statsmagtens rolle kommer i det hele næppe til sin ret i disse kapitler. Det er nok muligt, at det ikke var klædeligt for Colbjørnsen at true oppositionen med Christian V.s Danske Lov (s. 98), men det kan næppe bestrides, at det var logisk. Reformerne var ikke blot humane og økonomiske foranstaltninger til gavn for visse dele af landbefolkningen, de betegner tillige en milepæl på vejen frem mod den absolutte centralisering af statsmagten. Men dette aspekt har datidens officiose propaganda med stort held formået at skyde i baggrunden i den almindelige bevidsthed.

⁴ Erhvervshistorisk Årbog VI, 1954, s. 59–78.

Billedredaktion. Bind 7–10: MOGENS LEBECH. De fire bind er fyldigt og godt illustreret. Det lille format er naturligvis et handicap, og gengivelserne er heller ikke i alle tilfælde vellykkede. Proveniensangivelse savnes undertiden som allerede bemærket. Men det må siges, at det er lykkedes billedredaktøren Mogens Lebech at samle et instruktivt billedstof, hvor gamle kendinge fra ældre Danmarkshistorier på heldig måde suppleres af nyheder. Som særlig oplysende kan fremhæves sammenstillingen i bd. 9 s. 461–62 af de to billeder af dronning Caroline Mathilde med den lille kronprins: på den ene side den officielle hofkunst, den efterhånden noget mølædte barok, på den anden side den fremtrængende borgerlige idyl. Det fører dybt ind i tidsalderens problemer.

JOHAN JØRGENSEN

Bind 11. Folkestyrets Fødsel. 1830–1870. Af ROAR SKOVMAND. 1964. 544 s. Med 11. bind er værket nået frem til de i det ydre dramatiske og ofte skildrede brydningsår, der indtager så stor en plads i den danske nationale arv. Forfatteren, professor, dr. phil. Roar Skovmand, er både fagligt og personligt meget optaget af denne periode, som for ham står som gennembrudsårene for det »folkelige« i det danske samfund. Alene bindets titel antyder karakteren af den grundopfattelse, hvormed forfatteren er skredet til sit arbejde.

Fremstillingen er fængslende skrevet og klart disponeret. Vi føres fra en tilstandsbeskrivelse over det danske samfunds fysiske, økonomiske, sociale, politiske og kulturelle tilstande omkring 1830 gennem brydninger omkring stænderforsamlinger, grundlovene, forholdene i Slesvig-Holsten, kirkelivet, næringslivet og på alle kulturlivets områder frem til tilstandene omkring 1870. Mens det omkring 1830 fastslås: »Hvis man i vore dage blev stillet over for et samfund af så stillestående art som det danske i 1830, ville man ikke betænke sig på at kalde det underudviklet« (s. 96), hedder det omkring 1870: »Folkestyret var født, men det var ikke sikret« (s. 539), »Alligevel var det vårtid« (s. 540) og ». . . efter nederlaget i 1864 fulgte en timelig og åndelig fremgang, som ikke var set siden Valdemarstiden« (s. 522).

Lad dette være tilstrækkeligt til at illustrere, at det for forfatteren har været en glædefyldt oplevelse at skildre det danske samfunds udvikling igennem de 40 år. Lad det også være tilstrækkeligt til at belyse, at forfatteren betragter udviklingen gennem 40 år ud fra nogenlunde samme synsvinkel og med nogenlunde samme øjne som de kvinder og mænd, der perioden igennem var toneangivende, indflydelsesrige og tilhørte det danske samfunds støtter.

Som samlingspunktet for hele fremstillingen står det »folkelige«; et vagt og altid omstridt begreb. Forfatterens opfattelse af det folkelige får man antydninger af, når han anvender det nedsættende ord »pøbel«.

Om demonstrationerne i 1835 hedder det: »Det var ikke pøbelen, men borgere og studenter, som således gav deres mening til kende« (s. 158), og efter Dannevirkes fald i 1864 hedder det: »Der blev optøjer i København, der blev spyttet efter kongefamilien – ikke af pøbelen, men af studenter – . . .« (s. 473). Disse antydninger viser, at der efter forfatterens opfattelse er en forskel på »folk« og »pøbel«, og at studenter og borgere aldrig kan være pøbel. Man kan hævde, at Roar Skovmand har givet den fremstilling af perioden, som Grundtvig, Orla Lehmann, Tschering, Monrad og Hall selv kunne have skrevet.

Gør man sig dette klart – og er man endvidere opmærksom på forfatterens fortrolige kendskab til de alt for få, men dog vigtige landvindinger inden for forskningen af denne periode – kan man med udbytte læse fremstillingen. Størst usikkerhed og uklarhed finder man i skildringen af Danmarks forhold til udlandet, hvor forskellen mellem statsinteresse og politisk ideologi ikke er søgt klart formuleret ved Danmarks forhold til Rusland (s. 267, jvf. s. 298), eller forholdet mellem »folkestyre« og udenrigspolitik søgt belyst (s. 512, jvf. s. 515). Man kunne også i skildringen af Christian 8. (s. 190–201) have ønsket sig lidt mere ræsonnerende overvejelse af denne konges forhold til Eidsvoll-forfatningen 1814 og hans formodede forkærlighed for et forfatningsliv. Axel Linvalds grundige undersøgelser af disse spørgsmål rejser i hvert fald tvivl om de traditionelle skildringer og synspunkter.

Men alt i alt er bindet en velskrevet og fagligt meget omhyggeligt udarbejdet fremstilling af vort fædrelands historie med hovedvægten lagt på, hvad aktørerne i datiden selv anså for at være deres rolle og betydning. Der er derfor ikke større overraskelser eller megen inspiration at hente for dem, der er fortrolige med tidligere skildringer, men denne knytter sig smukt til rækken af personligt prægede og medlevende fremstillinger.

Bind 12. De nye Klasser. 1870–1913. Af VAGN DYBDAHL. 1965. 512 s. Overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, der er forfatter af det 12. bind, er til daglig leder af Erhvervsarkivet. Dette har formentlig medvirket til at præge hans fremstilling af det danske samfunds udvikling 1870–1913, for så vidt som han søger at gå nye veje og fremhæve og skildre det materielle grundlag for andre ændringer perioden igennem. I selve titlen ligger en dækkende betegnelse for forfatterens anskuelser og hovedopfattelse, som imidlertid ikke må forveksles med materialistisk historieopfattelse i dennes mest yderliggående form.

For fremstillingen som helhed gælder, at forfatteren har anstrengt sig for at skildre, hvilke klasser – eller grupper – der fandtes i det danske samfund, hvad der var grundlaget for deres daglige tilværelse og existens, og hvad der optog dem i den tid, de havde tilovers fra den krævende

»brødvinding«. Fremgangsmåden giver et perspektiv og en sammenhæng mellem vidt forskellige emneområder, som man ellers alt for tit må savne. Forudsætningen for, at en sådan fremstilling virkelig bliver en skildring af ændringer i det danske samfund som helhed, er imidlertid, at man ikke blot går ud fra, men også mener sig i stand til at påvise, at ændringer i erhvervsstruktur, fritidsbeskæftigelser og befolkningssammensætning iøvrigt satte sig spor i beslutninger og handlinger, der greb ind i alle borgeres forhold og virkede regulerende på både deres indbyrdes forhold og deres muligheder for at påvirke samfundets centrale organer. Det forsøges nu og da – f. ex. i spørgsmålet om, hvorfor de mange indvandrere til byerne tilsluttede sig socialdemokratiet (s. 35) – men synspunktet forfølges ikke konsekvent. I det store og hele skinner det alligevel igennem, at det politiske spil på rigsdagen og i regeringerne efter forfatterens opfattelse foregår efter sine særlige regler og uden nær tilknytning til de grupper, hvorfra impulser til den politiske debat skulle forventes. Om årsagen så skal søges i, at »Tiden var endnu ikke moden til at drage demokratiske konsekvenser« (s. 73) eller »at man hele perioden igennem havde forsvarsspørgsmålet på dagsordenen« (s. 73), står ikke helt klart. Men denne uklarhed sætter sig spor, når forfatteren i sin iøvrigt prisværdige stræben efter at påvise Estrup-regeringens bredere basis og forudsætninger fremhæver, at »Regeringen sad på magtmidlerne og havde store dele af befolkningen bag sig; den var ingenlunde en isoleret klikke blot med tilhold i en fåtallig overklasse« (s. 172), for strax efter at hævde, at Estrup med provisorielovene af 1885 var »klart ude i diktaturet« (s. 176). Den afslører sig også, når det om Venstre hedder, at det »ville blot benytte forsvaret som en position i kampen mod ministeriet« (s. 136), hvor det som eneste og letfattede forklaring anføres, at de »inderst inde uden tvivl håbede på, at der ville åbne sig en vej til ministertaburetten« (s. 142). Så er det alligevel blevet et spørgsmål om personlige ambitioner, og forfatteren ser tilsyneladende bort fra, at også Estrupregeringen kan have benyttet forsvaret som en position i kampen mod oppositionen. Overvejer man fremstillingens værdi som håndbog, må man alvorligt beklage, at forfatteren ikke i større udstrækning har udnyttet Troels Finks helt banebrydende arbejder om Danmarks udenrigspolitik i den omhandlede periode. Udenrigspolitikken spises af med knap 10 sider (s. 458 ff.), og man efterlades med indtrykket af, at landet dels var ret enerådigt og dels var uden væsentlig påvirkning fra andre stater.

Disse kritiske bemærkninger skal imidlertid ikke forklejne indtrykket af det nye og prisværdige i forfatterens forsøg på at anskue det danske samfunds udvikling på en ny og forfriskende måde. For nogle vil afsnittet »Sorgløse Tider?« (s. 267–432) stå som fremstillingens hovedbeholdning. Her inddrages samfundsforhold og fremdrages synspunkter, som

man almindeligvis ikke vil se i en mere traditionel skildring af et samfunds historie. Hele fremstillingen igennem ægges der endvidere til nye undersøgelser og fremlægges nye problemstillinger, som kan virke inspirerende for ny forskning. Anmelderen kan sympatisere med forfatterens trang til at trænge det politiske aspekt i baggrunden til fordel for en skildring af almindelige menneskers daglige liv i hverdagens Danmark. Men for så vidt, som også almindelige menneskers daglige liv berøres af både inden- og udenrigspolitiske beslutninger og handlinger, vil en nærmere overvejelse af denne sammenhæng nok forøge værdien af forfatterens anskuelsesmåde.

Bind 13. Velfærdsstaten på Vej. 1913–1939. Af ERIK RASMUSSEN. 1965. 512 s. Forfatteren af dette bind, professor, dr. phil. Erik Rasmussen, beklæder et professorat i statskundskab. Hans skildring af perioden fra 1. verdenskrig til udbruddet af den 2. bærer da også præg af fortrolighed med dette fags arbejdsform. For ham har det afgørende været at skildre, hvorledes velfærdsstaten, som vi kender den i dag, i løbet af den af ham skildrede periode groede frem ved en stadig mere omfattende tilslutning til og accept af ideer, som han finder udtrykt allerede under 1. verdenskrig.

Derfor er det om de politiske ideer og deres udformning, samt deres omsættelse til praktisk handling, at denne nye og på mange måder banebrydende fremstilling af Danmarks historie i vores forældres og bedsteforældres tid samler sig. Ud fra dette synspunkt er det velbegrunnet at stille Ove Rodes Gimle-tale fra 1916 op som en programerklæring (s. 86 ff.), for at afslutte med ordene om, at »det demokratiske lighedsprincip var slået igennem også i den forstand, at den enkelte følte sig lige så god som enhver anden« (s. 509). Vi kan følge regeringsforanstaltningerne under verdenskrigen, påskekrisen 1920, den økonomiske krise i 1930'erne og den lange socialdemokratisk-radikale regeringsperiode fra 1929 som alle værende udslag af en stadig fremadskridende anerkendelse af Ove Rodes Gimle-ideal. Afvigerne er få og ubetydelige, og for så vidt er der ingen grund til andet end at betragte udviklingen fra verdenskrig til verdenskrig som en rolig, til tider lidt larmende, men i det hele på forhånd afgjort proces henimod virkeliggørelsen af de idealer, som ved århundredeskiftet havde foresvævet socialdemokratiske og radikale ideologer og teoretikere.

Erik Rasmussen er dog samtidig opmærksom på, at virkeliggørelsen af selv de bedste ideer medfører vanskeligheder, tilpasning, overtalelse og i visse tilfælde pression. Han fremhæver selv, at »under krigen voksede både statens og organisationernes magt« (s. 74), og senere: »Men det var de samme centrale erhvervsinteresser, som til stadighed gjorde sig gældende som medregenter i landet i det næste halvhundrede år«

(s. 75). Følgerne heraf berøres strax efter: »Det var den ensidighed i ansvarsfølelsen, som organiseringen medførte, og som kunne skabe frygt for, at helhedens interesser, det almene vel, eller hvilket udtryk der nu blev anvendt om det begreb, som ingen kunne give en tilfredsstillende definition af, men som alle opererede med som en realitet, skulle lide skade« (s. 75 f.).

Foruden på det idépolitiske plan måtte der altså foregå en kamp på dette mindre ideale plan, hvor det gjaldt om – i modsætning til andre og modstridende interesser – at finde frem til, hvad der i de konkrete situationer og over længere tid var det almene vel. Denne kamp, som forfatteren meget vel gør sig klart, er imidlertid kun i ringe omfang inddraget i fremstillingen. Det skal retfærdigvis siges, at den også er meget vanskeligere at få hold på end den ideale stræben. Det er dog uundgåeligt i en skildring af det danske samfund i 1930'erne at komme ind på disse forhold. Således skriver forfatteren: »Ad forskellige veje bevægede man sig i alle de vestlige lande hen imod et statsdirigeret, men ikke socialistisk samfund, hvor statsmagtens virkefelt blev stærkt udvidet, men hvor godernes fordeling, i modsætning til i de autoritært styrede lande, skete i samarbejde med og under indflydelse af de store erhvervsorganisationer. Staten tog ledelsen, men ikke den fulde magt« (s. 422 f.). Tilbage bliver spørgsmålene: Hvor megen ledelse? Hvor megen magt? Under hensyntagen til hvis interesser formuleredes almenvellet?

Denne manglende overvejelse af sammenhængen mellem ideer og deres virkeliggørelse er dog ikke af vidtrækkende betydning for fremstillingen som helhed. Forfatteren har kun i sparsomt omfang kunnet bygge sin fremstilling på enkeltundersøgelser, men har i imponerende grad formået at påpege problemer og væsentlige uundersøgte områder perioden igennem, som fører fremstillingen langt ud over en blot og bar redegørelse for hovedlinier i det danske samfunds udvikling 1913–1939. Den virker – ligesom det foregående bind – samtidig som en afdækning af vor uvidenhed og dermed som en spore til yderligere forskning. Særlig værdifuldt forekommer det mig, at forfatteren i så rigt omfang har inddraget Danmarks ydre vilkår som betydningsfulde også for den indre udvikling. Bindet er som helhed et sjældent helstøbt og vellykket pionérarbejde, der også som håndbog står sin prøve.

Bind 14. Besættelse og Atomtid. 1939–1965. Af FRANTZ WENDT. Register til hele værket. 1966. 591 s. Affattelsen af dette afsluttende bind er overladt til generalsekretær, cand. mag. Frantz Wendt. Af bindets ialt 591 sider optages de sidste ca. 140 af registeret til samtlige 14 bind, således at forfatteren til sin rådighed har fået godt 450 sider. Hans udnyttelse af dette sidetal fremgår deraf, at de første 352 anvendes til en skildring af Danmark i årene 1939–45, mens de sidste 100 sider anvendes på

atomtiden, dog at der i afsnittet om »Det åndelige Klima« (s. 428–42) også inddrages omtale af dette under besættelsen.

Det er således i høj grad besættelsestidens historie, der her er fremstillet. Til sin brug har forfatteren haft en lang række erindringer og mere eller mindre engagerede værker. Endvidere har han haft de hidtil udkomne undersøgelser fra Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie samt Jørgen Hæstrups arbejder. Der kan anføres mange gode grunde for at bygge en sådan fremstilling på foretagne undersøgelser, hvorved besættelsestiden uvægerligt må komme til at indtage en fremtrædende plads. Men det må konstateres, at af de 26 år fra 1939 til 1965 udgjorde besættelsesårene kun de fem, hvorfor perspektivet forrykkes i en uheldig retning, hvis man lader dem få en alt for dominerende placering.

Meget afhænger naturligvis af, hvorledes besættelsen skildres, og i hvilket omfang man lader den udgøre et vendepunkt i det danske samfunds udvikling. Dette søges imidlertid kun argumenteret i én sammenhæng, nemlig Danmarks tiltræden til Den nordatlantiske Traktatorganisation i 1949 (s. 376), hvilket imidlertid ikke harmonerer helt med beslutningen om at holde Danmark uden for stormagternes blokdannelse, som omtales i samme forbindelse (s. 378). Besættelsestiden står som et afsluttet tidsafsnit uden forbindelse bagud eller fremad. Derfor bliver skildringen af denne tid den afgørende til bedømmelse af fremstillingen som helhed.

Som omtalt har forfatteren kyndigt benyttet sig af mange foreliggende undersøgelser om Danmark under den tyske besættelse. For kendere af disse er der intet nyt at hente i dette bind. Men forfatterens indstilling over for og analyse af besættelsestiden afsløres i glimt nu og da. Således i en fodnote på s. 131, hvor han oplyser, at ordet illegal egentlig betyder ulovlig, men »betegnede under Besættelsen virksomhed, som var rettet mod tyskerne og dem, der gik deres ærinde, og derfor måtte være hemmelig og anonym«. Hermed tilsløres, at illegal også under besættelsen betød ulovlig, og at der fandtes grupper af danske som satte en ære i og fandt det formålstjenligt at optræde ulovligt – nemlig imod de love, som rigsdagen havde vedtaget bl. a. i sine bestræbelser for at opnå et gnidningsfrit samarbejde med den tyske besættelsesmagt. I det hele taget præges fremstillingen af en harmoniseringstendens, som går ud på at bortforklare og udviske forskellene mellem forskellige danske gruppers opfattelse af, hvad det ville sige at være dansk. Under folkestrejken i København i 1944 lærte tyskerne og den frie verden således »det danske folks sande ansigt« at kende, men det udelukkede ikke, at den »fik et efterspil i en bitter strid mellem »politikkerne« og Modstandsbevægelsen« (s. 226). Hvis ansigt var nu mest sandt? Og om regeringsforhandlingerne i besættelsens sidste tid konkluderes der: »Trods alle saglige og temperamentmæssige modsætninger havde lederne af de to

store grupperinger i befolkningen under Besættelsen således . . . talt og delt sig til rette . . . Frihedsrådet og de gamle politiske partier havde bestandigt søgt at fastholde den danske linie, om end ad forskellige veje. Nu, på tærskelen til befrielsen, mødtes disse veje« (s. 291). Det er ikke let at skrive en fagligt forsvarlig og velafbalanceret fremstilling af besættelsestidens historie endnu, fordi så mange har alt for mange kartofler at hyppe i den fortid, hvorfra de skal hente deres argumenter. Men det er næppe sandsynligt, at denne fremstilling vil blive stående, omend den rummer værdifulde perspektiver og i hvert fald en stræben efter at undgå de alt for yderliggående nationalistiske slagord.

Omridset af atomtiden kan kun vanskeligt karakteriseres som helhed. Jeg tror ikke, dette skyldes vor medleven i perioden, men simpelthen den forsigtighed, hvormed historikere naturligt kaster sig ud i analyser af samtidige forhold. Dette findes der dog undtagelser fra – f. ex. undersøgelser af regeringsdannelse så sent som 1957. Omridset ville ikke have manglet i interesse og faglig værdi, om forfatteren havde haft dristighed til at anlægge et synspunkt på udviklingen og søge at argumentere dette igennem. Som det står nu, falder det hurtigt.

Der er næppe tvivl om, at forfatteren har påtaget sig en både udfordrende og på mange måder utaknemmelig opgave. Uanset hvad han skrev, ville det blive kritiseret. Anmelderen vil til slut gerne fremhæve betydningen af, at faghistorikere med forfatterens solide faglige ballast påtager sig sådanne opgaver i en forsøgsvis stræben efter at vinde indsigt i og forståelse af den tid, vi selv lever i. For udvist mod og faglig disciplin kan man kun rose forfatteren.

Billedredaktion. Bind 11: MOGENS LEBECH. Bind 12–13: POVL MEISNER. Bind 14: MOGENS RUD. Billedmaterialet til de sidste 4 bind er – som for værket som helhed – heldigt valgt og illustrerer og supplerer teksten på en god måde. Mest opfindsom er vel nok billedredaktionen af Vagn Dybdahls bind om De nye Klasser, men her har også teksten virket inspirerende til at finde nyt og utraditionelt billedmateriale frem. Langt mere traditionelt er billedmaterialet til Frantz Wendts bind om Besættelse og Atomtid, hvor det burde have været langt lettere at finde ukendte og mere opkvikkende illustrationer.

OLE KARUP PEDERSEN

Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599.

Udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie ved C. RISE HANSEN under tilsyn af KAREN MARIE OLSEN. I kommission hos Dansk Videnskabs Forlag, København 1964. xxv + 304 s. 24 kr.

De to rækker præsteindberetninger fra Vendelbo stift 1568 og 1599 er tidligere meddelt i sammendrag af henholdsvis D. H. Wulff («Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie i det 16de og 17de Aarhundrede» 1–4. hft., Ålborg 1872–74) og C. Molbech («Et Bidrag til Vendsyssels historiske Statistik i det 16. Aarhundrede» i Historisk Tidsskrift 2. rk. bd. III, s. 535–50, 1850). Hovedindholdet af adjunkt Wulffs publikation var imidlertid præsteindberetninger fra 1553, 1555, 1571 og 1625, der navnlig gav oplysninger om præsternes indtægter af avl, tiender m. v. Wulff udnyttede dog indberetningerne 1568 om bøndergårde, bol og gadehuse til en oversigt over herregårdene og deres ejere samt en fortegnelse over, hvad hver enkelt besidder (også præstegårde, skoler, borgere og »frie bønder«) havde af gårde, bol og huse i stiftets forskellige sogne (anf. st., s. 201–232). I C. Molbechs afhandling i Hist. Tidsskrift anføres såvel for 1568 som 1599 antallene af gårde og bol (for 1568 tillige huse), idet kronens besiddelser er udskilt. Molbech opregner herredsvis antallene af ejendomme under hovedgårde eller tilhørende Ålborg Hospital, præstegårde, borgere og bønder etc. Trods mangler, der også vedrører talmaterialet, er de to publikationer vedblivende af interesse, ikke mindst for læsere, der må ønske et vist statistisk overblik, hvad denne, tekstkritisk set mere værdifulde, fuldstændige udgave desværre ikke giver. Det bør nævnes, at også udgiveren anerkender Wulffs indsats («den af jysk topografi højt fortjente D. H. Wulff«, s. xxiv), men anmelderen beklager, at Rise Hansen ikke nærmere omtaler C. Molbechs tidligere og i befolkningshistorisk henseende mere betydningsfulde afhandling.

I indledningen s. ix–xxv gør udgiveren rede for indberetningernes tilblivelse, for overleveringen af materialet, endvidere for herredernes rækkefølge (datidens herredsinddeling er lagt til grund), principper for tekstudgivelsen, navnerogister m. v. Han anfører, at de herredsvise ekstrakter ofte har deres selvstændige værdi ved at give meddelelser om ejerforhold, som savnes i præsteindberetninger fra de enkelte sogne. Kongebrev af 26. juni 1568 havde bestemt, at herredsprovsterne skulle optage registre over alle de sogne, de havde under sig, og sende dem til superintendenten (biskoppen), der så skulle indsende registrene forseglet til kongens kancelli. En ekstrakt af indberetningerne 1568 findes i Ålborg bispearkiv (landsarkivet i Viborg), hvor iøvrigt såvel disse indberetninger som de fra 1599 indgår i et samlingsbind med beslægtede

arkivalier. Rise Hansen tænker sig, at ekstrakten 1568 (»Register over herregårde, bøndergårde, bol og gadehuse i Ålborg stift 1568«) i virkeligheden er »en under superintendentens vejledning og gennemsyn udarbejdet kladde, der siden i renskreven tilstand er fremsendt til cancelliet i København« (s. xx). De meget forskelligt affattede præsteindberetninger har vel simpelthen nødvendiggjort en bearbejdning af materialet.

1599 mangler originale indberetninger fra to herreder, Jerslev og Morsø Nørre; udsnit af ekstrakten må da erstatte dem. Fra 5 herreder, Horns, Børglum, Hundborg, Hassing og Refs, foreligger samlede indberetninger fra herredsprovsterne, mens der findes indberetninger fra de enkelte præster i følgende 6 herreder: Vennebjerg, Hvetbo, Kær, Han, Hillerslev og Morsø Søndre; fra Vennebjerg herred har man tillige provstens indberetning for herredet under eet (ikke aftrykt). Hvert herreds præster har antagelig været samlet, når indberetningerne blev underskrevet, de indkomne oplysninger er indsendt til kansleren 18. september 1599; det kanslerbrev (ordre fra Christian Friis), som foranledigede indberetningerne, er dateret 17. juli 1599. Ekstrakten er sandsynligvis kladde til eller kopi af en samlet indberetning til kansleren. Indberetningen fra et enkelt sogn (Vust) synes at have ligget i ekstrakten.

Kanslerbrevet af 1599 forlangte oplysninger om decimanternes (tiendeydernes) antal og deres tilhørsforhold til kronen eller adelen. Derfor skulle personer med andel i en gård eller et bol medregnes, selv om de formelt blev opført som inderster eller husmænd; gadehusmænd i almindelighed skulle ikke anføres. »Der var problemer heri«, skriver udgiveren med rette, og han refererer en bemærkning af Horns herreds provst om det usikre i disse medbruger-indersters forhold (s. xxiii). Ekstrakten 1599 noterer, at præsterne i Horns herred ikke har antegnet, hvor der bor to i en gård eller et bol, idet »saadant saa got som aarligen kand forandris« (noten s. 157). Det sidste er formodentlig rigtigt, når et sogn tages som helhed, men er det næppe m.h.t. det enkelte landbrug. Begge brugere kan meget vel have siddet ved gård (sjældnere bol) på livstid; ofte havde en gårddeling faktisk fundet sted. Hundborg herreds provst gav i en supplerende indberetning oplysning om samtlige decimanter i de enkelte sogne; antallet forøges derved fra 319 til 335, men det er unægtelig et usikkerhedsmoment, at *en del* inderster, bl. a. i det største sogn, Sjørring, utvivlsomt i forvejen var medregnet. Tilsvarende forhold vil også i flere andre herreder ret klart fremgå af en sognevis sammenligning mellem præsternes opgivelser 1568 og 1599. Adskillige præster har anført, hvor mange decimanter der i 1599 boede på henholdsvis kronens og adelens gårde og bol, og undtagelsesvis har i 1568 præsten i Hals og 1599 nogle præster i Hillerslev herred anført navnene på samtlige gård- og bolsmand, således at man som regel kan se, hvor der boede

mere end een mand i en gård eller et bol; Hals præst har 1568 tillige nævnt gadehusenes beboere, men overstreget er her navne på 8 inderster, der sad til leje hos gårdmænd og husmænd. Der var i Hals 1568 45 helgårde, hvoraf 10 havde to beboere.

I et kort forord skrev udgiverselskabets daværende formand, professor Aksel E. Christensen: »Udgaven har sin naturlige plads indenfor Udvalgets planer om at skaffe landets ejendomsforhold oplyst i tiden fra middelalderens slutning til de store matriklers tid under den tidlige enevælde. For det 16. århundrede kan ejendomsfordelingen intetsteds oplyses så fuldstændigt og indgående som i dette nordjyske område, takket være de gentagne præsteindberetninger til kancelliet, der herfra er bevaret langt bedre end fra andre egne af landet«. På denne baggrund er det berettiget at vente en videregående orientering fra udgiverens side end den ovenfor antydede m.h.t. medbruger-indersterne.

Et par forbehold må straks tages. Det hedder i forordet, at »landbefolkningens sociale sammensætning kommer til orde ved meddelelse om samtlige beboelser, ikke blot gårde og bol, men også gadehuse, og ved angivelse af tallet på samtlige tiendeydere i forhold til antallet af beboelser«. Gadehuse er dog normalt kun anført i 1568-indberetningerne, så her er en sammenligning ikke mulig. I Horns herred er dccimanternes tal i 1599 sat lig med antallet af gårde og bol tilsammen, i Jerslev h. ser det ud, som om kun decimanterne i henholdsvis gårde og bol er nævnt, ikke ejendomstal (medmindre der ligesom i Horns h. kun regnes med 1 tiendeyder pr. gård eller bol). Også i de øvrige herreder er der sogne, hvor man må stille sig skeptisk m.h.t. pålideligheden af præsternes opgivelser.

Hvis tallene fra Horns herred var nogenlunde korrekte, ville det betyde en nedgang på ca. 12 % i ejendomsantal i perioden 1568–99, men derefter en fremgang på langt over 30 % 1599–1682 (Henrik Pedersen: *De danske Landbrug 1688*, s. 287 ff., de pågældende sogne). Især det sidste er usandsynligt, om end statistiske undersøgelser utvivlsomt i dele af Jylland vil kunne påvise en tilvækst i antallet af landbrug i det 17. århundrede – trods krigsødelæggelser, økonomiske kriser og navnlig i det sydlige Jylland voldsomt hærgende epidemier. Indberetningerne fra Horns herred 1599 opgiver sikkert for lave tal, selv om sandflugten, som der hentydes til i Asdal, Tornby og Råbjerg sogne, kan have reduceret gårdantallet en del. I Hvetbo og Hillerslev herreder, der ligesom Horns h. har en forholdsvis lang kystlinie, viser indberetningerne nogen tilbagegang i ejendomstal. De øvrige herreder har enten et praktisk talt uændret antal landbrug – det gælder Børglum, Kær, Han og Hassing herreder – eller en fremgang på 5–8 % som i Vennebjerg, Hundborg, Refs og de to Morsø herreder. Kun Jerslev, det mest udprægede indlandsherred, havde ifølge indberetningerne en betydeligt større frem-

gang 1568–99, navnlig når de ca. 50 gamle og nye »afbygger« i Jerslev, Ø. Brønderslev og Hallund sogne medregnes.

I de 7 herreder, hvor en sammenligning mellem gård- og bolantal med nogenlunde sikkerhed kan foretages for samtlige sognes vedkommende, gik gårdantallet et par procent tilbage, men bolene godt 6 % frem, et resultat af de mange nyanlæg. Jerslev herred er ikke blandt de 7, men bortset fra det store Hundslund (Dronninglund) sogn, hvor gårde og bol i 1599 anføres under eet, gik de to grupper her henholdsvis 4 og 10 % frem. Overalt må man regne med, at mange gårde med to eller flere beboere med tiden blev delt, selv om det i denne tidlige periode sjældnere kan konstateres end på landmålingens tid og gennem fæstebreve fra o. 1700. Og hvad bolene angår, forøgedes deres tal ved en oprykning af huse eller små afbygger, som det længe faldt naturligt at fritage for tiende; men der sker også en afgang, idet større bolsteder (udvidet ved nyopdyrkning?) senere bliver kaldt gårde. Interessant er den oplysning fra Hov i Hals sogn, at nogle beboere, der ikke pløjer og sår, regnes for bols mænd »for den føye eng, de haffuer at bruge« (s. 66).

Præsteindberetningerne er ikke blot en vigtig, men en lidt besværlig kilde til nordjysk landbrugs- og befolkningsstatistik i det 16. århundrede. Til det mere umiddelbart fornøjelige i udgaven hører de talrige forskellige navneformer, der ofte smager friskt af folkemålet, f. eks. stednavne som Bageswoen (Baggesvogn), Bierby (Bjergby), Lierbeck (Lerbæk), Ranirø (Rannerød), Stiennum (Stenum) m. fl. Man møder ord som »herske« (betegnelse for familie), »sted« i betydningen (et) landbrug og foruden »byg(h)« eller »bøghe« (små) »affbygger« og »ver(e)-steder«. Dialektpræget er også udtrykket »tho lille boliger« og »gadehuus« skiftende med »gadehuus«. – Det store navnerregister (s. 249–304) er nyttigt, men man savner nogle få kortfattede ordforklaringer.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

HANS LUND: Askov Højskole 1865–1915. København, Gyldendal, 1965.

374 s. Ill. 35 kr. – J. TH. ARNFRED: Askov Højskole i Mands Minde. København, Gyldendal, 1965. 246 s. Ill. 30 kr.

Den grundtvigsk-koldske højskole er et originalt og højt skattet bidrag, Danmark har ydet den almindelige kulturudvikling, men selv om den med held er blevet omplantet til lande i og uden for Norden, har den dog sat sine hidtil skønneste blomster og rigeste frugter i sit hjemland, hvor den nu i over et århundrede har givet en betydelig del af navnlig landbefolkningens ungdom en fornemmelse af sammenhæng i tilværelsen, en samfundsforståelse og et syn på livet, som ikke blot afgørende

har præget landets åndelige klima, men også har påvirket en række rent praktiske samarbejdsformer. For så vidt der kan være tale om et midtpunkt i denne brogede højskoleverden, hvis enkelte skoler bærer et meget personligt præg, må der peges på Askov højskole, der i 1965 kunne fejre sit 100-års jubilæum bl. a. med udsendelse af to bøger: Hans Lunds Askov Højskole 1865–1915 og J. Th. Arnfreds Askov Højskole i Mands Minde.

Hans Lund har kunnet gå til sit arbejde med en skolet historikers forudsætninger, men tillige med et engagement, der må betegnes som ideelt. Han har fra 1917–26 været lærer på Askov, er således dybt fortrolig med Askov højskoles særlige miljø og har derefter som forstander for den højskole, som Askov er oprundet af, haft lejlighed til at se sit emne i den afstand, der giver perspektiv.

Askov højskole har sin oprindelse i den skole, Chr. Flor som en virkeliggørelse af Grundtvigs tanke om en »Borger-Skole« havde fået oprettet i Rødding 1844. Efter nederlaget i 1864 kom den til at ligge lige syd for den nye grænse, og dens tre unge lærere med forstander Ludvig Schrøder i spidsen lejede da et stuehus i Askov – dengang en meget lille og ukendt landsby få kilometer nord for grænsen – for at kunne fortsætte deres højskolegerning i frihed, mens bestyrelsen blev på stedet og fik gang i en pighøjskole, som holdt sig til 1885. Der var dog et bestyrelsesmedlem, der fulgte med, nemlig Flor, som skaffede penge fra nationalliberale kredse og også selv tilskød et betydeligt beløb; indtil sin død i 1875 fungerede han som en slags rådgiver og overbestyrer for Askov, som i 1869 fik det officielle navn: Flors Højskole.

Hans Lunds detaljerede, på en tilbundsående udnyttelse af det forhåndenværende kildemateriale byggede fremstilling tegner et billede af skolens udvikling fra dens usigelig primitive begyndelse som skole for en helt overvejende lokal elevflokk, til den efter 1870 blev en jysk skole og derefter – i årene efter 1878 – en landsskole med tilgang fra alle egne af landet, samtidig med at den blev toneangivende i højskolens verden. Denne udvikling blev drevet frem af en række faktorer, hvoriblandt skolens fremragende lærerstab må nævnes som en af de vigtigste, men ikke mindre betydningsfuld var dog den særstilling skolen i fortsættelse af Røddingtraditionen næsten fra begyndelsen havde skabt sig ved at indrette nogle undervisningstimer for et »ældre hold«, andetårselever, der havde været på højskole før. Sidst i 70'erne var antallet af andetårselever så stort, at man i overensstemmelse med et udbredt ønske i grundtvigske kredse om at skabe en videregående undervisning på højskolens grund – den kendte tanke om »Skolen i Soer« – turde lade den almindelige vinterskole for karle blive afløst af en udvidet højskole, som forudsatte visse skolekundskaber eller et højskoleophold, og som skulle omfatte to eller flere vinterkursus og eventuelt tillige nogle som-

merkursus. Noget senere (1885) blev denne højskoleform udvidet med en kvindelig afdeling uden at dog den almindelige sommerskole for piger af den grund ophørte.

Bag ved den udvidede højskole, der førte til, at lærerstaben i årene 1878–86 næsten blev fordoblet, bl. a. med så betydelige personligheder som Paul la Cour, Holger Begtrup og Jakob Knudsen, lå den forestilling, at det gjaldt om at skabe et folkeligt modstykke til den akademiske dannelse. Allerede fra 1872 havde skolen uddannet nogle få dansk-amerikanske præster og der havde været planer fremme om en grundtvigsk præsteskole. Man tænkte endvidere på en læreruddannelse og i det hele taget på, »hvordan unge mennesker uden forstyrrelse for en sund, folkelig og kristelig livsudvikling helst må forberedes til studeringer ved universitetet«. Programmet for den udvidede højskole var noget uklart; det skyldtes at den forsigtige Schrøder ønskede at prøve sig frem. Han førtes herved til et andet resultat end det tilsigtede: skolen blev i årenes løb et uddannelsessted, der kun for så vidt adskilte sig fra andre højskoler, som undervisningen var mere oplysende og eleverne mødte med flere forkundskaber.

Afgørende for denne udvikling – som også påvirkedes af den tiltagende politiske spænding og af skolens overordentlig stramme økonomi – var elevernes manglende trang til at bryde vej for nye uddannelsesformer. Gennem en indgående analyse af elevtallene viser Hans Lund, at de første års tilstrømning af egnede elever ebbede ud, idet antallet af elever, der søgte skolen over flere år, aftog kendeligt fra midten af 80'erne, mens der samtidig blev slækket på de krav om forkundskaber, der stilledes til førsteårs elever, hvis aldersfordeling tilmed forandredes, så gennemsnitsalderen sank. De udvidede sommerkursus havde kun ringe tilslutning, et tegn på, at eleverne ikke kunne undværes på landet om sommeren. I øvrigt måtte det svække tilgangen til den fri uddannelse, at den rummede farer: eleverne måtte i nogen grad selv tilrettelægge den, og den gav ikke adgang til bestemte stillinger.

Det resultat, der blev nået, var imidlertid ikke til at kimse ad. Skolen evnede at give undervisning på et højt plan, og den spændte socialt over et videre fang end andre højskoler og langt ud over snævert grundtvigske kredse, selv om den endnu kun undtagelsesvis fik berøring med arbejderbefolkningen. Da den havde fundet sit leje som en skoleform ved siden af eksamenskolerne, fulgte der i 90'erne en række rolige arbejdsår samtidig med at dens virksomhed vandt anerkendelse også i højskolefremmede kredse. Opgangslinien fortsatte under Jacob Appel, der var forstander fra 1906, men i en årrække kom skolen dog til at stå fagligt svagere end før århundredskiftet. Det var ikke lykkedes at finde direkte afløserer for de store navne fra Askovs lærerkreds, og Appels tid som minister under Klaus Berntsen betød i denne forbindelse en yderli-

gere svækkelse, selv om han som skolens bestyrer kunne erstattes af sin kone. Ved periodens slutning fandtes der dog allerede i lærerkredsen nogle af de unge medarbejdere, der efter krigen skulle bidrage til skolens fornyede blomstring.

Hans Lunds fremstilling præges af en grundighed og en ædruelighed, der sikrer hans værk en plads i toppen af den endnu sparsomme videnskabelige højskolelitteratur. I overensstemmelse med den kendte udtalelse han fremsatte ved sin tiltrædelse som forstander for Rødding højskole i 1926, giver han i denne bog mindre »tingenes tolkning end tingenes tale«. Fremstillingen er bygget op af utallige småtræk, bygningshistorien får en lige så omhyggelig behandling som elevstatistikken, skolens undervisning behandles lige så indgående som dens økonomi, der omtales ikke blot hvad der bevægede lærerne, men også hvad der rørte sig i elevflokket, og med henblik på det sidste dvæles der ikke kun ved lejlighedsvis åndelig uro, der medtages også træk som de vægge »lådne af mug og besat med nogle små sorte dyr«, der forfærdede de piger uden for bondestanden, der i 60'erne søgte til højskolen, hvor de for resten heller ikke kunne vænne sig til »at søbe morgenøllebrød af de store fade i fællig med de andre«. Over disse småtræk glemmes ikke de store linier. Skolen sættes i forbindelse med samtiden og det praktiske liv, dens udadvendte virksomhed og det miljø der opstod omkring skolen beskrives, og et særligt afsnit beskæftiger sig med Askovs forhold til Sønderjylland, hvis skæbne blev en undertone i dens arbejde, selv om direkte vejledning i Sønderjyllands historie kun synes at være givet ved enkelte lejligheder. Sønderjydernes islæt i elevflokket var for resten, bortset fra det første femår, da skolen var overvejende lokal, forbavsende lille, til gengæld var mange gamle Askov-elever efter 1900 at finde i det nationale arbejde. De fire sønderjyder, der var med i den danske delegation i Paris i 1919, var alle tidligere Askov-elever. Dette giver vel ikke mere end et fingerpeg om den virkning, højskolen udøvede gennem sine elever og som i følge sagens natur vanskeligt kan beskrives. Det kan dog i denne forbindelse nævnes, at 31 % af rigsdagens medlemmer i 1902 og 25 % af folketingets medlemmer i 1964 havde tilknytning til danske eller udenlandske folkehøjskoler enten som tidligere elever eller som lærere (jf. Thomas Rørdam i Rødding Højskoles årsskrift 1965, s. 49 f.). For tanken om »Borger-Skolen« ikke noget ringe resultat.

Højskolens forstander fra 1928 til 1953 J. Th. Arnfred har skrevet om Askov i de følgende 50 år. Som allerede titlen med dens hentydning til Grundtvigs forelæsninger på Borchs kollegium i 1838 røber, skal denne bog ikke opfattes som videnskabelig historieskrivning, den er da heller ikke som Hans Lunds bog udgivet med støtte fra Videnskabsfonden, men støttet af skolens elevforening. Med forfatterens egne ord skal den blot »fortælle lidt om livet og arbejdet på Askov Højskole i de sidste

årtier, så gamle elever kan nikke genkendende til deres egen elevtid og få lidt at vide om andres«. Selv om skildringen går væsentligt ud over denne beskedne målsætning, og en så dyb og ejendommelig personlighed som Arnfred selvsagt ikke kan sætte pen til papiret uden at resultatet bliver læseværdigt, må det dog falde uden for dette tidsskrifts ramme at give en udførligere anmeldelse af denne bog, som forøvrigt har et særligt præg derved, at den til dels bygger på elevudtalelser, der er indsamlet til formålet. Højskolelærer Andreas Nielsen har suppleret skildringen med en udførlig elevstatistik for tiden 1915–65, der med sine stadig stigende tal for byungdom og navnlig for studenter viser, hvorledes højskolen har kunnet tilpasse sig den ændrede befolknings- og uddannelsesstruktur.

LORENZ RERUP

JØRGEN HATTING og KARL OLSEN, red.: Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede, 1915–1965. København, Nyt Nordisk Forlag, 1966. Ill. Bind I: JØRGEN HATTING: Fra Piper til Christmas Møller 1915–1929. 242 s. Bind II: JENS WINTHER: Fra krise til krig 1929–1940. 296 s. Bind III: JØRGEN H. BARFOD: I kamp for friheden 1940–1945. 254 s. Bind IV: CARL KAUFFELDT: Nye tider – nye mål 1945–1965. 252 s. 74,75 kr.

Hvis man skal tro forordet til dette værk, er dets formål at være en hjælp til at forstå, at der i en tid, hvor alle forhold er ændrede, og hvor takten i ændringerne stiger, er »brug for et parti, der hverken vil holde på det gamle, fordi det er gammelt, eller tiljubler det nye, fordi det er nyt, men fordomsfrit prøver værdien såvel af det nye som det gamle under de forhåndenværende forhold ... « (I, s. 8). Dette formål er helt forståeligt og rimeligt for en organisation, som ønsker at markere sin halvtredsårige beståen. Et jubilæumsværk må naturligvis være baseret på ønsket om at fremhæve eksistensviljen og -muligheden for den jubilerende. Det skal markere overgangen fra det første til det næste halve århundrede. »Med dybe rødder i sin historie, med blikket fæstnet på nuet, med tanken rettet på fremtiden. Med vilje til at forme sin tilværelse under forandringens lov. Med mod til at bruge sine kræfter« (IV, s. 246). Således ønsker Det konservative Folkeparti at give indtryk af sin situation i dag.

Men værket er ikke blot blevet et firmajubilæumsskrift; det er også på mange punkter blevet en sober og saglig fremstilling af det konservative partis politik i de lovgivende forsamlinger og en værdifuld fremlægning af partiets interne politik i perioden. Der bygges i vidt omfang på det tilgængelige trykte materiale: forhandlingerne i tingene, pressen, politikernes erindringer, partiskrifter, pjecer og tidsskrifter samt de hi-

storiske fremstillinger og undersøgelser, som dækker denne tidsperiode. Herudover er dels benyttet Det konservative Folkepartis arkiv (delvis deponeret i Rigsarkivet) og dels en række konservative ledes arkiver (alle i Rigsarkivet), nemlig Emil Pipers, H. O. G. Ellingers, Alexander Foss' og Christmas Møllers. Endelig er der i enkelte tilfælde bygget på mundtlige oplysninger fra de implicerede personer.

På grundlag af dette kildemateriale er skrevet en kronologisk fremstilling, som år for år søger at give indtryk af partiets taktik og dets handlinger. Fremstillingen er blevet lettilgængelig, overskuelig og rimeligt disponeret. Redaktionen synes på forhånd at have anvist visse retningslinier: Der bør i vidt omfang arbejdes på grundlag af trykt materiale med inddragelse af partiprotokollerne. Sigtet er åbenbart et oversigtsværk, som ikke fordrer indledende enkeltundersøgelser. Videre bør værket være en politisk Danmarkshistorie, som skal skildre de vigtigste politiske begivenheder i relation til Det konservative Folkepartis stilling. Men dermed må det partihistoriske ikke forsømmes. Partiets standpunkter bør præsenteres samtidig med at der redegøres for de forskellige grupperingers synspunkter inden for partiet. Det synes endvidere at være vigtigt for redaktionen, at det personalhistoriske træder frem i form af karakteristikker af de ledende personer og i form af oversigter over, hvilke personer der til enhver tid repræsenterede partiet på tinge. Ofte virker disse oversigter som ejendommelige tilvækster, placeret ind i fremstillingen uden egentlig sammenhæng med de behandlede problemer. Noget lignende gælder de enkelte, spredte oplysninger om partiarbejdet udadtil, om partiorganisationen og dens rent praktiske vilkår.

Det er indlysende, at havde værket ikke haft de intentioner og formål, som er antydnet, ville en fremstilling af Det konservative Folkepartis historie have formet sig anderledes. Hovedvægten kunne være lagt på en analyse af partiets interesser, dets struktur, på partiets skiftende vilkår – ydre som indre – og på en undersøgelse af, hvilke grupper i det danske samfund partiet dækker eller appellerer til. En sådan fremgangsmåde ville ikke nødvendigvis have sprængt den kronologiske form, men ville have givet et værk af større interesse for den historiske forskning end det nuværende, som ikke umiddelbart synes bidrage til en væsentlig større erkendelse af Det konservative Folkeparti som organisation med hensyn til vilkår, interesser og struktur. I stedet er valgt at give en fremstilling alene af rigsdagsgruppens historie. Men selv inden for denne snævrere begrænsning hører vi ikke meget til gruppens daglige arbejde, dens struktur, dens sammensætning, dens interessegrupper osv.

Det er karakteristisk, at intet af de fire bind har egentlige analyser endelige konklusioner. Der er ikke blevet stillet klart formulerede spørgs-

mål til materialet, som kunne have relevans ved en undersøgelse af et parti og dets vilkår. En undtagelse danner på visse punkter Winthers bind, hvor enkelte udmærkede analytiske afsnit har fundet plads. Der savnes endvidere en samlende indledning over de mere generelle intentioner og målsætninger for værket, idet vi fra først af føres direkte ind i begivenhedernes centrum. Dette gælder ikke alene det første, men alle bindene. Der findes intet forsøg på at motivere den tidsmæssige opdeling eller at sammenfatte problemerne i de behandlede tidsrum. De enkelte bind forudsætter hinanden. Eksempelvis kan Winthers indledningsafsnit ikke uden videre begribes af læseren, hvis han ikke umiddelbart før har læst de afsluttende bemærkninger i Hattings bind.

Omend værket således lider af en række væsentlige mangler, har det dog interesse for historieforskningen, særlig ved fremdragelsen af materialet om de interne partidrøftelser. I øvrigt har partiet fået det værk, det ønskede sig, og forfatterne må formodes at have levet op til de forventninger, der blev stillet til dem ved værkets planlægning.

I *Jørgen Hattings* bind føres vi fra vedtagelsen af 1915-forfatningen til oprettelsen af Det konservative Folkeparti. Dernæst gennemgås de nationale spørgsmål: de vestindiske øers salg og genforeningen. Resten, og langt den mindste del af bogen, er viet de indenrigspolitiske problemer i 20'erne: påskekrisen, det borgerlige samarbejde under Neergaard og dets fortsættelse under Stauningregeringen til opløsningen af samarbejdet i 20'ernes slutning.

Bogen bringer ikke meget nyt, hverken kildemæssigt eller analytisk. Karakteristisk nok er Munchs erindringer en meget væsentlig kilde for fremstillingen. Mest interessant er skildringen af de stridende grupper inden for det nydannede parti. Men dybtgående analyser bliver det ikke til. Man savner en baggrund for og en vurdering af dannelsen af det nye parti. Hvorledes opfattes de nye vilkår? Hvor ligger vanskelighederne? Forfatteren opererer med begrebet »dansk konservatisme« (s. 21) som et fast og veldefineret begreb, der har en klar målsætning. Kun ud fra denne forudsætning kan det have nogen mening at udtale sig om, hvad der er godt eller dårligt for dansk konservatisme eller for sand konservativ tankegang, som Hatting gør det. Men hvilket indhold har dette begreb? Grundlæggende for bogen er troen på eksistensen af en konservativ ideologi, som politikerne handler efter. Der gøres imidlertid intet forsøg på at indkredse denne ideologi – at analysere begrebet konservatisme. Til ideologien hører forsvarsspørgsmålet, som gang på gang omtales som partiets livssag. Det er utvivlsomt rigtigt, men analysen føres ikke til bunds. Man kan eksempelvis ikke både antage, at tabene, som de konservative led ved valget i 1929, ikke skyldtes bruddet med Madsen Mygdal i forbindelse med forsvarsbevillingerne, men den aktive handelspolitikens sammenbrud et par år tidligere (s. 224) og så senere

påstå (s. 238), at forsvarssagen var partiets livssag, selv når det kunne komme til at koste (hvad man iøvrigt ikke kunne vide før valget!).

Når forsvarssagen er livssagen er det vel mest på grund af, at partiets ledelse i den givne situation har anset den for livsvigtig for partiets eksistens som samlingsmærke for de befolkningsgrupper, man tror at repræsentere og ønsker at appellere til, for partiets selvstændighed (hvad Hatting bemærker) og for dets vækst på længere sigt. Hatting er ikke blid ved partiets ledere. Det mærkes i de mange små korte biografiske karakteristikker af Karstensen, Birch, Piper, Foss og Christmas Møller. Han er tilmed stærkt kritisk mod den politik, de har ført. Det konstateres, at de ikke har været dygtige nok, at deres taktik har været for ringe. Modstanderne – socialdemokraterne, radikale og også venstre – opfattes åbenbart som dygtigere. »Med vanlig taktisk dygtighed« hedder det flere steder om modpartens udspil (s. 146). Også i andre tilfælde fældes dom over den førte politik. Regeringen må stå for skud, fordi den ikke ydede tilstrækkelig hjælp til de vestindiske øer i tiden op mod salget. »Havde man blot ofret en brøkdel af de beløb, som man senere som en selvfølge har ydet til Grønland«, lyder Hattings klart engagerede kommentar (s. 47).

En lignende opfattelse kommer frem i skildringen af kongemagtens indflydelse, hvor de konservative, drevet af den traditionelle indstilling, følte det »som en pligt at følge kongens henstilling, selv om den væltede partiets politiske spil over ende« (s. 62) – således at den radikale regering fik held med sit misbrug af kongemagten (både i sagen om de vestindiske øers salg og i Rottbøll-sagen). De radikale fremstilles som kyniske taktikere – i modsætning til de konservative, der er loyale tilhængere af kongens magtstilling. For mig at se er det blot to politiske fremgangsmåder, hvor en moralsk bedømmelse må være uinteressant for forskeren.

Først og fremmest er bogen historien om det nye partis første år, et parti, som i starten står stærkt splittet, hvis mål og midler er uklare, hvis forhold til omverdenen er usikker, bl. a. fordi organisationen er svag. Det er historien om et parti, hvor der hos enkelte endnu hersker tvivl om, hvorvidt det overhovedet skal optræde som parti. Bogens væsentligste indsats ligger i fremdragelsen af magtdiskussionerne i partiet: Hvem skal udforme politiken: partiledelsen valgt af partiorganisationerne – eller rigsdagsgruppen? Og videre: hvilke interesser skal først og fremmest varetages: de nuværende eller de kommende vælgeres?

Denne sidste problemstilling er helt central i *Jens Winthers* efterfølgende bind, som behandler perioden fra 1929, hvor »piccoloen tabte terrinen« – da den nyvalgte partiformand Christmas Møller væltede Madsen Mygdals venstregering – og frem til tidspunktet, hvor Danmark – med Winthers udtryk – »fik løn som forskyldt« ved den tyske besættelse 9. april 1940.

Med den politiske historie i 30ernes Danmark som udgangspunkt er Winthers bog historien om et parti i splid med sig selv, en splid, der havde mange fremtrædelsesformer. I erhvervspolitikken fandtes den traditionelle spænding mellem det eksporterende landbrug og de importerende byerhverv, som igen deltes i en liberalistisk handelsgruppe og en overvejende protektionistisk industrigruppe. Hertil kom en spænding mellem de ungkonservative, som tilstræbte en »statskonservatisme«, i modsætning til en ældre mere liberalistisk præget generation. Dette generationsforhold fandtes også på andre planer: de gammelkonservative – folk fra 1915 – og de yngre – besjælet af »ånden fra 29« – som var af den opfattelse, at landstinget måtte væk. Den ene gruppe sigtede mod »traditionelle« konservative vælgere, den anden mod et midtsamlende parti, med folkepolitik møntet på arbejderne. Men Christmas Møller, som eksponenten for en linie, der skulle skabe folkets parti – med Winthers udtryk: et friskt, folkeligt, fordomsfrit og forsvarsvenligt parti – er naturligt blevet fremstillingens hovedperson. Winther er – forståeligt nok – blevet fascineret af personen Christmas Møller, og tillægger ham en alt afgørende rolle. »Det konservative Folkeparti ville uden ham være et gammelmandsparti uden fremtid . . . « lyder en vurdering (s.170). Her mangler en mere dybtgående analyse af vekselvirkningen mellem parti og leder, af Christmas Møller som indehaveren af rollen som repræsentant for et parti, som både er en organisation og en bevægelse. Derimod behandles forholdet mellem Christmas Møller og Anders Vigen meget detaljeret og overbevisende. På grundlag af brevvekslinger mellem Vigen og partiføreren, hvoraf store dele aftrykkes, føres vi ind i et grå eminence forhold mellem rådgiveren og den ansvarlige leder. Winthers konklusion er, at Vigen øvede en stor indflydelse. Man føres ind i et spændende materiale: personlige påvirkninger, personlig politik og personlige målsætninger. Man får indtryk af et speget spil, men får ingen forståelse af at der er tale om en kamp mellem interesser, og om en politisk proces, hvor de agerende politikere først og fremmest er repræsentanter for opfattelser og synspunkter.

Forfatningssagen ses som noget afgørende for Christmas Møllers politik. Den er ikke blot et mål i sig selv, »den var midlet hvormed han mente det muligt at komme den genrejsning af folkets nationale bevidsthed, som han troede tiden ville bringe med, i møde« (s. 291). Den blev også hans bane: Ved at binde sig til at gå af som partileder, hvis grundlovsforslaget faldt, lagde han – efter Winthers opfattelse – hovedet i løkken. Den væsentligste grund til, at der ingen ny grundlov blev i 1939, skulle altså være, at konservative vælgere blev hjemme for at bevirke Christmas Møllers fald. Men mon ikke de samme vælgere, som var mod Christmas Møller, også var mod forslaget? Og de konservative fik en ny leder – uden at det blev et gammelmandsparti.

Winther har beskrevet den konservative frigørelsesproces til et selvstændigt politisk parti, der frit forhandler til alle sider under 30ernes vanskelige vilkår med stor dygtighed ud fra de givne betingelser. En række gode analyser og interessante vurderinger – enkelte dog fordømmende eller stærkt engagerede om ikke direkte misvisende – gør dette bind mere interessant – og gør det til en fremstilling, der fører videre end de øvrige bind af partihistorien.

Jørgen H. Barfods bind skildrer besættelsestidens periode. En periode, som for et politisk parti vel var så atypisk som overhovedet muligt, men som netop derfor kan vise en række specielle problemer, og som må indbyde til studier i organisationens vilkår, dens politik og dens eksistensmuligheder. Får vi adskilligt at vide om de interne drøftelser og stridigheder i partiet i de vanskelige år, præsenteres imidlertid ingen klar analyse af partiets interesser, målsætninger og forhold til den politiske omverden. Barfods skema synes alt for forenklet: begivenhederne den 9. april var en følge af en fejlslagen udenrigs- og forsvarspolitik, det var »Dommens dag«, og den vigtigste opgave – i hvert tilfælde for Det konservative Folkeparti – måtte herefter være at eliminere besættelsen. Udtrykt i bogens titel: I kamp for friheden. Men det, der behandles, er i virkeligheden tilpasningen til de nye forhold, og problemet: hvor langt samarbejdspolitikken kunne eller burde føres.

Fremstillingen er præget af en gennemskuelig dobbelthed i argumentationen og i vurderingen. »Vi måtte på en eller anden måde vise, at vi selv ville kæmpe for vor frihed«, skriver Barfod side 129 som begrundelse for Christmas Møllers sabotagetale. Men hvem er vi? De kloge, der kunne forudse hele begivenhedsforløbet? For senere fremhæves det, at befolkningen i almindelighed og med dem politikerne (også de konservative) tog afstand fra sabotageaktionerne (s. 131).

At besættelsestiden i sig selv er præget af dobbeltbundethed er ingen undskyldning for en uklar eller manglende analyse. Tværtimod. Barfod er selv inde på problemet, f. eks. i omtalen af de forskellige tyske organer, som hver for sig hævdede at være i besiddelse af afgørende politisk kompetance, og derved kunne tale på Tysklands vegne (s. 198). På dansk side var situationen analog. Hvad var Danmark og hvem repræsenterede landet i besættelsestidens sidste år? Disse problemstillinger er blot antydte – hvor en gennemanalyseret undersøgelse i relation til det konservative parti ville have ført til en langt videre erkendelse af besættelsestidens forhold. Om partiets struktur under krigen får vi kun lidt at vide. Det kan ikke overraske, at »det konservative folkeparti er et vidtfavnende parti med tilhængere i mange sociale lag og erhverv«, eller at nogle partitilhængere meldte sig ud i protest mod de konservatives samarbejdspolitik (s. 18). Mere interessant ville det være at få undersøgt, om partiets placering i befolkningen ændredes og hvilke grupper

der meldte sig ud i protest, for dermed at få et mere nuanceret billede af partiets tilhængere.

Bogens disposition er en strengt kronologisk fremstilling af den almindelige politiske historie, hvor de rent konservative overvejelser og beslutninger indgår. Men ofte afbrydes fremstillingen af mere eller mindre irrelevante indskud: anekdotelignende oplysninger uden nogen som helst tilknytning til det konservative folkeparti, referater af konservative kurser samt »typiske træk« fra tiden.

Der er dog tale om et i hovedtrækkene samvittighedsfuldt, solidt og læseværdigt bind, og forfatteren synes at have fulgt værkets intentioner på tilfredsstillende måde. Men han når ikke ud over referat og gennemgang af det politiske forløb i almindelighed og af de konservative synspunkter fra gruppe- og repræsentantskabsmøderne i særdeleshed. Bogen er præget af uklar analyse, manglende vurdering – og domineret af en dobbeltbundet helhedsopfattelse.

Carl Kauffeldts bind har titlen: Nye tider – nye mål. Tiden er situationen efter II verdenskrig, hvor der stilledes store forventninger, og hvor – efter Kauffeldts opfattelse – »ansvaret for historien bød, at der tænkes og handledes på længere sigt« (s. 7). Underforstået: at de konservative gjorde det. De nye mål kom frem i partiets nye program af august 1945, hvor partiet pudsigt nok blandt sine formål optog det norske arbejderpartis slogan fra 1930erne: hele folket i arbejde. Det er rigtigt, at partiet var blevet ændret i takt med de ændrede økonomiske og politiske vilkår – man var under »forandringens lov«. Men en analyse af denne proces eller blot en præsentation af problemerne, f. eks. tilpasningsvanskelighederne og interessekonflikterne, er der kun ganske få tilløb til. Først og fremmest er bindet historien om Christmas Møller, der efter sin ministertid i samlingsregeringen atter bliver medlem af partiet og dets leder. Stridspunktet er Sydslesvigproblemet, som ifølge Kauffeldt medfører den bitreste strid i partiet overhovedet (s. 60). Hvis man forestiller sig en direkte korrespondance mellem striden og valgresultatet i 1947, hvor Det konservative Folkeparti gik ned fra 18,2 % af vælgermassen til 12,4, er betragtningen måske forsvarlig – men en langt mere dybtgående strid turde være 30ernes forfatningsstrid, som var udtryk for afgjort mere alvorlige modsætninger end sydslesvigstriden, hvor partiets enhed end ikke var truet.

Dernæst er bindet historien om samarbejde og modsætning mellem de konservative og venstre. Forholdet behandles endog i et særskilt kapitel: »samarbejdsformer«, hvor analysen af samarbejdet imidlertid træder tilbage for en skildring af karakteren af de personlige kontakter mellem politikerne.

Bogen giver en redelig skildring af folketingsgruppens historie i efterkrigsårene set på baggrund af den politiske udvikling. Men intet nyt

materiale af væsentlig interesse drages frem, ingen nye undersøgelser af det tilgængelige kildemateriale foretages, og ingen tilbundsgående analyser forsøges. Dette er naturligvis også urimeligt at forvente i betragtning af værkets oplæg. Men lidt for mange partiideologiske påstande fremføres, som når det siges, at partiet ifølge sin tradition måtte føle et særligt ansvar for løsning af de store opgaver, der ventede ved overgangen til frie forhold (s. 9). Eller når det hedder om den konservative politik: »Der er ikke altid held ved at gå mod tidens strøm – selv om det er til tidens eget gavn« (s. 9). Hvilket parti vil mon hævde, at det ikke arbejder til tidens gavn?

Ud fra redaktionens synspunkt må Kauffeldts bog formodes at være det mest vellykkede bind. Meget velskrevet, veldisponeret, i en som helhed saglig og sober tone, som aftvinger respekt. Meget velafvejet i sin argumentation og meget tilbageholdende med analyser, særlig af de sidste års politik. En traditionel politisk Danmarkshistorie set fra en konservativ synsvinkel.

BERTEL HEURLIN

JØRGEN HÆSTRUP: . . . Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943–1945. I. Udgivet af Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. København, Gyldendal, 1966. 589 s. Ill. 49 kr.

I DNHs publikationsserie om besættelsestidens historie har dr. Hæstrup offentliggjort første del af en fremstilling af departementschefsstyret, omfattende perioden fra styrets etablering i august-september 1943 til og med folkestrejken i juli 1944.

I indledningen redegør dr. Hæstrup for sit motiv til at tage dette emne op og fremsætter samtidig den tese, som er grundlæggende for hans syn på departementschefernes virke. Under arbejdet med det store værk om modstandsbevægelsen 1943–45: »Hemmelig alliance« (1959) har dr. Hæstrup erkendt behovet for en fremstilling af »det uafalte, som regel underhåndsførståede, undertiden kontroversielle, men i realiteten komplementære samspil mellem de to i politisk forstand lige mandatløse organer«: departementschefsstyret og modstandsbevægelsen (s. 12). Det er karakteristisk for dr. Hæstrups fremstillingsform, at tesen fremsættes i flere, let afvigende formuleringer. Hellere end at ville spidde sandheden på en enkelt sentens, der kun ufuldkomment afspejler nuancerne, søger dr. Hæstrup at indkredse den ved omformuleringer af samme tankegang. Formuleringerne har dog alle den grundtanke tilfælles, at forholdet mellem modstandsbevægelsen og administrationscheferne dybest set var harmonisk.

Mest rammende og værdifuld forekommer mig den formulering, som lyder: »... administrationens fortsættelse blev et grundlæggende og trods uundgåelige divergenser positivt element i de betingelser, hvorunder modstandsbevægelsen kunne udvikle sig« (s. 12). Hvad modstandsbevægelsen end kunne mene om departementschefernes *politik* – og divergenserne kunne til tider være alvorlige nok – synes det klart, at styrets *eksistens* som en forudsætning for opretholdelse af normale tilstande i det danske samfund var og blev opfattet som en fordel for modstandsbevægelsen.

Dette forhold, som måske umiddelbart kan forekomme paradoksalt, bliver forståeligt, når man tager modstandsbevægelsens karakter i betragtning. Den danske frihedskamp blev ført af mennesker, der for det store flertals vedkommende opretholdt og længst muligt ønskede at opretholde en normal eksistens, som tillod dem at forsørge og leve sammen med deres familie. De illegale organisationers kommunikation indadtil og udadtil mod den passive del af befolkningen byggede på et normalt fungerende samfundsliv. Det samme gælder de former for illegal tilværelse, der som en sum af erfaringer kunne stilles til disposition for de relativt få, der under kampen blev tvunget til at opgive deres normale eksistens. Den danske modstandsbevægelse var alt andet end en partisanhær.

Netop fordi tesen er så værdifuld, havde man gerne set en mere indgående analyse af modstandsbevægelsens, eller dog den illegale presses holdning til departementschefsstyret, specielt i dets grundlæggende fase. Det materiale, dr. Hæstrup fremlægger, tyder dog klart i retning af, at modstandsbevægelsen så velvilligt på styrets princip, men ofte stærkt kritisk på dets handlinger (se især s. 306–12).

Som det er naturligt, da bogen er skrevet som et led i DNHs projekt til udforskning af besættelsestidens historie, lægger fremstillingen hovedvægten på departementschefsstyret som politisk organ. Nogen udtømmende fremstilling af dets statsretlige eller administrations- og institutionshistoriske karakteristika er ikke tilsigtet. En sådan undersøgelse lader sig overhovedet næppe gennemføre, så længe vi savner fremstillinger af danske regerings og departementers normale funktionsmåder. På den anden side er det naturligvis uundgåeligt, at der i den politisk-historiske fremstilling indgår elementer af en karakteristik af systemets statsretlige fundament og funktionsmåde.

Dr. Hæstrup understreger stærkt – og efter anmelderens opfattelse i flere henseender *for* stærkt – dets uortodokse, til dels paradoksale karakter. Når det således (s. 9) fremhæves, at styret ikke var nogen regering, men at »dets ledelse af samfundets legale anliggender opstod som den samlede sum af de enkelte ministeriers formelt uafhængige beslutninger«, må det påpeges, at det herved ikke adskiller sig fra, men netop ligner

en almindelig dansk regering. Danske ministre er jo netop – i modsætning til flere andre landes – formelt uafhængige i deres administration. Om drøftelserne ved ministermøder faktisk er bestemmende for den enkelte ministers afgørelser i højere grad end departementschefforsamlingens var det for den enkelte administrationschef, har vi på statskundskabens nuværende stadi ringe mulighed for at afgøre.

Væsentligere er det imidlertid, at dr. Hæstrup e. m. m. undervurderer betydningen af den kontinuitet, som lå i de samarbejdende politiske partiers medvirken ved og afgørende indflydelse på departementscheffestyrets tilblivelse og politik. Ved på denne måde at overvurdere det abnorme i situationen kommer dr. Hæstrup samtidig til at tillægge administrationschefernes selvstændige rolle, såvel ved styrets etablering som under dets virke, en for stor vægt.

Om styrets genesis hedder det (s. 58): »Den løsning, der kom, en simpel videreførelse af dansk administration uden nogen politisk overbygning, var ikke forudset eller forudsat fra nogen af siderne. Det var en improvisation, der gradvis groede frem i den uoverskuelige situation, aktionen den 29. august havde skabt. Mere end nogen anden bidrog udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, ved skabelsesprocessen«. Det første klare vidnesbyrd om, at »improvisationen« var ved at tage form, finder dr. Hæstrup i referatet af direktør Svenningsens samtale med dr. Best den 5. september. Svenningsen meddelte da Best, at dennes forslag om en dansk »forretningsmandsregering« næppe ville få rigsdagens tilslutning. Best kom i den følgende samtale ind på muligheden af »et slags administrationsråd«. Svenningsen afværgede: »I givet fald ville Best som administrationschef kunne regere direkte gennem de danske administrationschefer« . . . men . . . »det var . . . nødvendigt, at han i vidt omfang delegerede beføjelserne til departementscheferne«. Dr. Hæstrup konstaterer (s. 84), at »med sin bemærkning havde han (Svenningsen) antydnet den løsning, han måtte anse for den fordelagtigste, så såre det definitivt var konstateret, at en dansk regering ikke lod sig danne«.

Dr. Hæstrup overser her e. m. m. nogle få, men tydelige vidnesbyrd om, at direktør Svenningsen den 5. september ikke alene vidste, at politikkerne var uvillige til at danne regering, men også, at flere af dem ønskede et departementscheffestyre.

Allerede den 28. august skitseredes og drøftedes i politikernes forhandlinger denne løsning. Da man på fællesmødet mellem regering og nimanndsudvalg var nået til klarhed om, at det tyske ultimatum måtte besvares med et afslag, faldt der ifølge P. Munchs referat bl. a. følgende bemærkninger: »Jørgen Jørgensen sagde, at embedsmændene i indenrigsministeriet havde sagt, at de var villige til at blive på deres poster, hvis ministrene mente, de kunne tjene folket derved. Han ville tage

ansvaret for at sige det til dem«. Halfdan Hendriksen: »Det må afhænge af forholdenes udvikling. I handelsministeriet tror han ikke at de vil fortsætte, hvis der ingen regering er« . . . »Bording var mod at tilråde kongen at tage et andet ministerium eller at danne et administrationsudvalg, men ønskede, at administrationscheferne skulle fortsætte«. ¹ Fra en samtale den 30. august med Jørgen Jørgensen refererer Munch: »Jeg anbefalede meget stærkt, at man skulle nøjes med at lade departementscheferne fortsætte, få tyskerne til at forstå, at et ministerium ikke kunne dannes, lade være med at sammenkalde rigsdagen eller rigsdagspartierne. Han gik helt ind på denne tankegang«. ²

Da direktør Svenningsen den 2. september om aftenen for P. Munch refererede de alternative løsninger, dr. Best havde opstillet under en orienterende samtale den 31. august: et dansk »forretningsmandsministerium« eller rent tysk administration, var Svenningsen »selv for at tage det, Best havde foreslaet som dansk administration«. Munch fremførte, at hverken kongen eller befolkningen formentlig ville gå ind på denne løsning. »Jeg mente jo, man skulle få tyskerne til at forstå, at det bedste var at se tiden an, selv om en civil forvaltningschef trådte i stedet for Hanneken [d.v.s. også efter undtagelsestilstandens ophævelse]. Embedsmændene måtte da fortsætte som nu«. ³ Der synes mig rimeligt grundlag for den antagelse, at direktør Svenningsen havde »politisk rygdækning«, da han den 5. september fremførte sin føler.

Vandskellet i forhandlingerne om departementschefsstyrets etablering finder dr. Hæstrup i chefernes møde den 6. september. »Departementscheferne stilledes nu ansigt til ansigt med den barske kendsgerning, at der næppe var tale om en blot midlertidig ordning . . . men at administrationen uden dansk politisk overbygning ville blive en permanent tilstand«. Dr. Hæstrup vælger at karakterisere chefernes følelser på dette vigtige møde ved at citere departementschef Diges efter krigen afgivne beretning »som et typisk udtryk for den gennemgående tankegang«. Grundtonen i beretningen er en stærk fremhævelse af ansvarsfølelsen over for befolkningen, villigheden til at fortsætte administrationen selv under den eventualitet, at der i ministerierne blev indsat tyske »kontrollører«. Derpå citeres, formentlig fra mødereferatet, »at det ville være nyttigt og til beroligelse for tjenestemændene at opnå en tilkendegivelse fra ledende politikere . . . om, at disse nærede ønske om, at tjenestemændene fortsatte deres arbejde, og om muligt en tilsvarende tilkendegivelse fra kongen«. Men dr. Hæstrup konkluderer: »Nogen

¹ P. Munchs erindringer VIII, s. 181 f. Dr. Hæstrup skriver (s. 32) om disse bemærkninger, at de var »foreløbige og spredte«, men dog viste, at der var »almindelig enighed om, at oprettelsen af et administrationsråd eller lignende burde undgås«.

² P. Munch, anf. arb. s. 184.

³ Sst. s. 186 f., Hæstrup s. 80.

klar og ubetinget tilkendegivelse kom imidlertid aldrig . . . Man var med eller uden direktiv og på trods af alt statsretligt kaos rede til at overtage ansvaret« (s. 86 f.).

I modsætning hertil mener jeg for det første, at departementscheferne faktisk fik de ønskede tilkendegivelser, men jeg finder tillige holdpunkter for den antagelse, at de har været ikke blot nyttige og tilberølgelse, men en væsentlig forudsætning for, at cheferne overhovedet påtog sig at fortsætte administrationen.

Endnu den 13. september meddelte Vilh. Buhl i samarbejdsudvalget, at der var stor tvivl og uenighed blandt administrationscheferne: »Nogle af tjenestemændene har ønsket en regering, andre har set på det som politikerne. Nogle ønsker at smide det hele«. »Der er brug for en tilkendegivelse herfra. Nogle af os bør tage en forhandling med Svenningsen«. ⁴ Samme dag afholdtes møde mellem repræsentanterne for de samarbejdende partier og for cheferne. Her fremsatte politikerne enstemmigt en opfordring til cheferne om at fortsætte. ⁵ *Hermed havde disse af politikerne fået den tilkendegivelse, de havde bedt om.* ⁶

Men den politiske medvirken ved styrets etablering var hverken reelt eller formelt endt hermed. I dagene efter den 13. udarbejdedes den med-

⁴ P. Munch, anf. arb. s. 196. Tidligere under forhandlingen udtalte Buhl om chefernes møde 6/9: »Svenningsen havde forelagt situationen for administrationscheferne uden at angive partiernes stilling [o: at de ikke ville danne regering], skønt Buhl havde sagt, at han burde gøre det. Buhl havde siden bebrejdet ham, at han ikke havde gjort det. Mødet var endt resultatløst, Graae, Korst, Wilcke havde stillet sig uvillig over for tjenestemændenes virksomhed«. Jeg ser i denne udtalelse et tegn på, at Buhl i og for sig ikke har ønsket den direkte konfrontation af politikere og departementschefer, men har følt sig tvunget dertil netop fordi cheferne 6/9 *ikke* havde kunnet beslutte sig.

⁵ P. Munch, anf. arb. s. 197–200, Hæstrup s. 98 ff.

⁶ Dr. Hæstrup ser et vigtigt vidnesbyrd om administrationschefernes vilje til uden politisk mandat at videreføre administrationen i den omstændighed, at et forslag om, at repræsentanter for de samarbejdende partier skulle komme til stede i chefernes kreds, blev nedstemt på mødet den 6. september. Dr. Hæstrup oplyser, at det af referatet ikke fremgår, hvem der fremsatte forslaget eller hvorfor det forkastedes. Om det sidste er der dog efter dr. Hæstrups opfattelse ingen tvivl: »Landet havde ikke længere nogen officiel politik og måtte ikke få det igen. Midt i alle forstæelige anfægtelser ragede den kendsgerning i vejret, at cheferne i det mindste kunne handle med bevidsthed om, at kun de selv, ikke landet, belastedes af deres handlinger« (s. 87). Som det vil fremgå, er det for mig afgørende, at cheferne faktisk fik den ønskede tilkendegivelse ved mødet den 13. september. Her etableredes kontakten mellem chefer og politikere, men under en anden *form* end den, som blev foreslået den 6. Når forslaget nedstemtes den 6. *kan* det skyldes, at ledende mænd i begge lejre var betænkelige ved en åben forhandling i chefernes plenum. Et motiv af denne art blev antydnet under P. Munchs samtale med Svenningsen og Andreas Møller den 2. september: »Der skulle være et møde af administrationscheferne i morgen, og Svenningsen mente at disse spørgsmål [konsekvenserne af et forretningsmandsministerium] burde forelægges for dem, *medens Andreas Møller syntes, at det var en rigelig stor forsamling dertil. Jeg spurgte, om de kunne forelægge noget sådant for Knutzen*« (P. Munch, anf. arb. s. 187, fremhævelsen min).

delelse til dr. Best, hvori departementschefsstyrets principper skitseredes, i nærmeste samarbejde mellem direktør Svenningsen, P. Munch og Vilh. Buhl. Den 22. september forelagde Vilh. Buhl meddelelsen i et fællesmøde af nimandsudvalget og rigsdagens præsidium. Buhl anbefalede udkastet. Heri stod, at departementschefernes videreførsel af administrationen kunne »påregne fuld støtte fra politiske kredse«. Dette var i det væsentlige en gengivelse af tilsagnet af 13. september og voldte ingen vanskeligheder. I udkastet fremstilledes imidlertid derpå, at der ved forhandlinger mellem retspræsidenterne og administrationscheferne var opnået enighed om, at de sidstnævnte kunne »give regler af lovgivningsindhold«, forudsat at reglerne var nødvendige og ikke stred mod dansk retsbevidsthed. Her brændte tampen. Flere af politikerne var utilpasse ved tanken om, at de ved at godkende hele udkastet tog ansvaret for departementschefernes lovgivningsvirksomhed. Buhl afviste indvendingen med det tilsyneladende klare svar, at de pågældende afsnit af meddelelsen var politikerne uvedkommende. Men da Bording ville drage konsekvensen af Buhls argument og foreslog, at det skulle præciseres, at politikerne kun tog afsnittet om lovgivningsbemyndigelsen til efterretning, svarede Buhl, »at man derved ville sprænge det hele«. Efter nogen yderligere debat blev mødet afbrudt. Da forhandlingen genoptoges, oplyste Buhl, at han i pausen havde modtaget et brev fra direktør Svenningsen, hvori det hed, at administrationscheferne »havde været glade ved støtten fra politiske kredse, men ville gerne have, at man i svaret positivt sagde, at man positivt støtter en ordning, hvorefter administrationen udøver regeringsfunktionerne«. Buhl gik derefter straks over til at resumere forhandlingens resultat: Der havde vist sig nogen betænkelighed ved lovgivningsmyndigheden og »vi må hævde, at administrationen skal gå frem med yderste varsomhed, og at den [bemyndigelsen] kun må benyttes ved nye love, når det er bydende nødvendigt og ikke i principiel strid med den danske retstilstand« (altså ganske som der stod i udkastet). »Man kan herefter billige bestræbelserne for at tilvejebringe den angivne ordning, men deri ligger naturligvis ikke nogen forhåndsgodkendelse af selve indholdet af de enkelte lovanordninger«. »Konklusionen fandt stiltiende godkendelse«, slutter Oluf Pedersens referat.⁷

⁷ Fællesmødet af samarbejdsudvalg og præsidium 22/9 er refereret i P. Munchs erindringer VIII, s. 205–209, i Oluf Pedersens »Den politiske modstand under besættelsen«, s. 193–197 (fremhævelserne i de anførte citater er mine), af dr. Hæstrup s. 108 f. Vilh. Buhl meddelte samme dag mundtligt direktør Svenningsen politikernes godkendelse af departementschefsordningen. På grundlag heraf udformede Svenningsen en notits, der refererede politikernes standpunkt ganske som Buhl havde resumert det under forhandlingen. Notitsen sluttede: »Folketingsmand Buhl erklærede, at det var de ledende personligheder indenfor de samarbejdende partier, der havde været samlet til den omtalte drøftelse, og at det kan hævdes, at de pågældende rigsdagsmænd kan handle på de samarbejdende partiers vegne«. Notitsen påtegnedes 23/9 »Godken-

Tråden var spændt til bristepunktet. Når den holdt, skyldes det ikke mindst Vilh. Buhls hensynsløse vilje til at føre igennem, at departementschefsordningen i alle dens led og dele fik den godkendelse fra de samarbejdende politiske partier, uden hvilken den ikke kunne føres ud i livet.

At jeg vurderer politikernes rolle ved departementschefsstyrets etablering højere end dr. Hæstrup betyder ikke, at jeg værdsætter administrationschefernes ansvarsfølelse og personlige mod lavere end han. Jeg understreger blot stærkere, at lige så vigtigt som at tjene befolkningen var det for cheferne at handle i overensstemmelse med dennes valgte repræsentanter.

Også om politikernes indflydelse på departementschefsstyrets politik efter dets etablering er dr. Hæstrup e. m. m. for tilbageholdende, i det mindste i sine generelle konklusioner. Det er rigtigt, når det (s. 329) hedder, at det for politikerne var afgørende, at styret »for enhver pris måtte undgå at få politisk karakter«. Deri lå så at sige dets raison d'être, som dr. Hæstrup andetsteds i bogen (s. 85) rammende karakteriserer således: »Tanken indeholdt en art genetablering af stillingen, som den havde været før den 29. august, kun med den enorme fordel, at Danmark nu havde sagt sit bestemte nej og markeret ophøret af det politiske samarbejde med Tyskland. Udadtil havde landet nu frigjort sig for samarbejdspolitikens belastning, tilbage stod den opgave indadtil at søge en bremse lagt på den tyske magtudøvelse«.

Dette betyder jo imidlertid ikke, og kom faktisk ikke til at betyde, at politikerne reelt opgav at øve indflydelse, blot at den blev »uofficiel«. Indflydelsen udøvedes væsentligt af to, til dels sammenfaldende kredse: det udvidede samarbejdsudvalg og medlemmer af det »hvilende« ministerium.

Over ministrenes virksomhed, som er den, der er dårligst belyst af kilderne, fremtvang Erik Scavenius en slags statusopgørelse i marts 1944. Han indkaldte ministeriet til møde og stillede forslag om, at der dannedes et ministerium Buhl, idet han konstaterede, dels at ministrene stadig kom i kontorerne, dels at fire af dem deltog i samarbejdsudvalgets møder. Med sit forslag satte Scavenius på en meget raffineret måde fingeren på systemets ømme punkt: at landets politiske organer, der officielt nægtede at fungere, reelt var aktive. Under den følgende forhandling gav flere ministre redegørelser for omfanget af deres fortsatte kontakt med embedsmændene. »Det var nok efterhånden blevet til en del«, konkluderede P. Munch tørt i sine optegnelser.⁸

des« af Buhl. Kongens godkendelse meddeltes direktør Svenningsen i et brev fra kabinetssekretæren 23/9. De to aktstykker er aftrykt i den parl. komm.s beretning IV, bilag s. 338 f.

⁸ Hæstrup s. 333 f.

Dr. Hæstrup fastslår med fuld ret, at omfanget af ministrenes virksomhed ikke præcist lader sig konstatere. Mindre overbevisende er e. m. m. den konklusion, at det er »overvejende sandsynligt«, at »hvor besøg fandt sted var der fortrinsvis tale om orienteringsformål, måske rent private visitter, og ikke nogen form for indblanding«. ⁹ Da udgangspunktet desværre er, at kilderne er så godt som tavse m. h. t. hvad der skete under ministrenes besøg, kan i det væsentlige kun formodning opstilles mod formodning. Personlig er jeg tilbøjelig til at mene, at det i betragtning af det normale forhold mellem ministre og embedsmænd er den *mindst* sandsynlige slutning, at der blot har været tale om informationsformål, endsiges da private visitter. Støtte for den opfattelse, at ministrene har udøvet reel indflydelse finder jeg i et brev fra departementschef Jespersen til Halfdan Hendriksen, dateret 27. april 1944, hvori det hedder: »Jeg var ked af ikke at se Dem, da De var herude i går . . . Jeg håber imidlertid, at Deres besøg kan opfattes som svalen, der bebuder en genoptagelse af den gode, gamle praksis, som vi var meget glade for: med små mellemrum at se Dem, således at tråden uden afbrydelse videreføres til den forhåbentlig ikke altfor fjerne dag, da vi atter ser Dem dagligt«. ¹⁰ Dr. Hæstrup citerer dette brev for at belyse, at ministermødet i marts medførte en begrænsning af ministrenes kontakt med embedsmændene. Mig forekommer det, at kildens egentlige og meget store interesse ligger i, at den viser, at i det mindste én departementschef har opfattet besøgene som en, omend ufuldkommen fortsættelse af det normale ministerstyre.

Bedre belyst i kilderne og formentlig af større rækkevidde er den indflydelse, som udgik fra det udvidede samarbejdsudvalg. Allerede da udvalget den 13. september 1943 drøftede departementschefsstyrets principper, var flere medlemmer inde på, at administrationscheferne under en eller anden form måtte kunne søge vejledning hos rigsdagspolitikerne. Den konservative H. Stein nævnte finansudvalgene som en mulighed, men han berørte samtidig, at disse jo kun havde formel eksistens indtil den nye rigsdagsamlings begyndelse i oktober. ¹¹ Det antydede statsretlige problem: at der ikke kunne tilvejebringes en repræsentation for rigsdagen, med hvilken departementscheferne kunne forhandle, når denne var forhindret i at sammentræde og konstituere sig, var formelt uløseligt. På det praktiske plan løstes det ved, at samarbejdsudvalget simpelthen fortsatte sine møder, idet det supplerede sig med fire af de »hvilende« ministre. Dette trettenmandsudvalg blev et væsentligt politisk kraftcentrum.

Der var blandt udvalgets medlemmer langt fra enighed om den rolle,

⁹ Hæstrup s. 335.

¹⁰ Sst. s. 335, fremhævelsen min.

¹¹ P. Munch, anf. arb. s. 197.

det skulle spille. På den ene fløj stod udvalgets leder, Vilh. Buhl, med det robuste standpunkt, at »der måtte være grænser for, hvad embedsmændene kunne gøre uden at spørge«, på den anden fløj Bertel Dahlgaards opfattelse: »Når man havde besluttet sig til ikke at medvirke til en regering, da kunne man ikke samtidig kræve indflydelse. Man kunne ikke på een gang være med og ikke være med«. ¹²

Kilderne lader os ikke i tvivl om, at udvalget fik indflydelse, men ofte om omfanget af den. Der blev gjort flere forsøg på at definere kompetanceforholdet mellem departementschefer og trettenmandsudvalg, men naturligvis uden definitive resultater. I slutningen af marts 1944 opgjorde P. Munch sin stilling således: ». . . Spørgsmål, der giver anledning til tvivl om departementschefernes kompetance, bør forelægges udvalget for at dette kan søge at gå udenfor den kompetance, administrationscheferne efter korrespondancen i september har«. ¹³

Blandt departementscheferne var opfattelserne af det rette forhold mellem administration og politikere tilsyneladende ligeså divergerende som i udvalget. ¹⁴ Bestræbelsen for at fastslå holdningerne i dette vigtige spørgsmål kompliceres af, at den stadigt genopblussende debat i kollegiet om og i hvilket omfang, politikerne burde spørges, er sammenvævet med meningsudvekslinger om, hvem det tilkom at spørge. Det er således ikke rigtigt, når dr. Hæstrup slutter, at departementschef i justitsministeriet Eivind Larsens indsigelse mod, at landbrugsministeriets departementschef drøftede ægteskabslovgivning med politikerne, indirekte viser »den almindelige praksis, at sagen blev fremmet uden forhandling bagud«. Det, Eivind Larsen var betænkelig ved, var, »at politikerne forsøgte at gøre deres indflydelse gældende gennem et medlem af forsamlingen, som ikke var vedkommende fagdepartementschef«. ¹⁵ Omvendt kunne anker over, at politikerne blev spurgt, blive mødt med det argument, at »det var det enkelte departement, der på egne vegne henvendte sig til politikerne«. ¹⁶

Der er grund til at skelne mellem to sider af udvalgets virksomhed. Måske fra første færd, men i det mindste fra begyndelsen af december 1943 forelagde departementscheferne en lang række sager, som havde det tilfælles, at de slet ikke eller kun i meget ringe grad vedrørte forholdet til besættelsesmagten. Disse sager synes at være blevet afgjort af udvalget. Motivet til denne fremgangsmåde er rimeligvis, at sagerne er blevet opfattet som liggende udenfor det, som var departementschefsstyrets egentlige opgave: Ved forhandling med besættelsesmagten at

¹² Hæstrup s. 179.

¹³ Sst. s. 333.

¹⁴ Se særligt Hæstrup s. 325–329.

¹⁵ Sst. s. 325 f. Fremhævelsen min.

¹⁶ Sst. s. 327 f.

få tiden indtil det forventede snarlige tyske sammenbrud til at forløbe så smertefrit som muligt.¹⁷

Interessen knytter sig naturligt stærkest til forholdet mellem departementschefsstyret og udvalget i udformningen af politikken over for besættelsesmagten. Det synes, at administrationscheferne her faktisk ofte har handlet uafhængigt af politikerne, også i væsentlige spørgsmål som reaktionen på aktionen mod jøderne, oprettelsen af kontoret i Silkeborg og anlæggelsen af Frøslevlejren. Undtagelserne fra denne »regel« er dog tilstrækkeligt betydningsfulde til, at dr. Hæstrups almindelige karakteristik af forholdet: at det var »en stiltiende forudsætning at administrationens fulde integritet ikke måtte berøres af de politiske sammenkomster« (s. 329), ikke forekommer helt dækkende. Bemærkninger andetsteds i bogen tyder også på, at dr. Hæstrup er klar herover.¹⁸

¹⁷ Under kapiteloverskriften: »Voksene politisk aktivitet« omtaler dr. Hæstrup s. 330 en række sager, som forelagdes udvalget i perioden januar-marts 1944. Det drejer sig uden undtagelse om sager uden væsentlig forbindelse med forholdet til besættelsesmagten: kommunal refusion, ejendomsskyldsvurdering, finanslov og normeringslov etc. Dr. Hæstrup mener, at der i løbet af de tre måneder sker »en glidning henimod den forestilling, at man i udvalget kunne træffe afgørelser . . . I Munchs omtale af de enkelte sager dukker en ny terminologi op: »Der var tilslutning dertil«, »der var enighed om at modsætte sig« (sst.). Derimod finder dr. Hæstrup, at i efteråret 1943 var det »undtagelsen«, at embedsmændene søgte udvalget: »Det fremgår især af Peter Munchs ret fyldige notater fra denne periode, at væsentlige sager – bortset fra politisagen – ikke blev forelagt, og at tyngdepunktet lå uden for udvalget«. Uden en systematisk gennemgang af samtlige af administrationen behandlede sager (og uden viden om, hvilke sager der i normal administration forelægges den ansvarlige minister) er det vanskeligt at gøre en sådan sammenligning mellem udvalgets virksomhed i korte perioder vel funderet. Hertil kommer to forhold, som e. m. m. gør dr. Hæstrups slutning særlig betænkelig. For det første kan Munchs optegnelser fra efteråret 1943 ikke bære slutninger e silentio. Det fremgår nemlig, at Munch i flere perioder p. g. a. sygdom ikke deltog i forhandlingerne (se P. Munch, anf. arb. s. 224, 233 og 235; sidstnævnte sted omtales »den tid, hvor jeg ikke har fulgt begivenhederne«, hvad der synes at referere til perioden fra slutningen af oktober til slutningen af november). For det andet omtales i optegnelserne fra december 1943, da Munch påny deltog i møderne, behandling af sager af ganske samme art som dem, dr. Hæstrup opregner (7/12: Ekspropriation af amerikansk boremateriel, 21/12: Forskningsråd, forfatterafgift, øget tilskud til sygekasser), og i udtryk, som ikke synes forskellige fra dem, der anvendes senere (7/12: »Hoskiær havde henvendt sig for at spørge, om der var tilslutning til . . . Der var enighed om at billige«. 21/12: »Det var den almindelige opfattelse, at sådanne spørgsmål ikke kunne løses nu . . . Der var enighed om en krone pr. medlem«. P. Munch, anf. arb. s. 238, 247 f.). Jeg vil gætte på, at en væsentlig del af de mange, ganske banale sager, som især frem til april 1944 forelagdes udvalget, er lovstof, som inden den 29. august 1943 er blevet forberedt til forelæggelse i den nye rigsdagssamling.

¹⁸ S. 332 hedder det om den nedenfor omtalte forelæggelse af foranstaltninger til sikring af landbrugets arbejdskraft, at »man var uden for princippet om rådgivning og inde i en situation, hvor administrationen . . . afæskede udvalget en beslutning; s. 333 hedder det om P. Munchs ovenfor citerede standpunkt til forholdet mellem departementschefer og udvalg, at »i realiteten indeholdt dette, næppe helt gennemtænkte, standpunkt en sprængladning under hele den ordening, man levede under«.

Det viste sig nemlig snart, at det, Bertel Dahlgaard ønskede at undgå: at politikerne på én gang var med og ikke var med, just skulle blive det karakteristiske for situationen. Allerede i oktober 1943 var udvalget i forhandlinger om det i forholdet til besættelsesmagten vanskeligste og mest »belastende« problem af alle: det danske politis stilling i sabotagebekæmpelsen. To gange, i oktober og i december 1943, godkendte udvalget det grundlag, hvorpå der skulle føres forhandlinger med tyskerne. Først derefter forelagdes spørgsmålet i departementschefsforsamlingen. Her ankede flere chefer over fremgangsmåden, men få af dem var i tvivl om, at de var bundet af politikernes afgørelser.¹⁹

I marts 1944 blev udvalget, på Vilh. Buhls foranledning, anmodet om at billige foranstaltninger til sikring af landbrugets arbejdskraft. På grund af indre uenighed nægtede det at give »råd«. Af departementscheferne fortolkedes dette som et afslag. Forslagene fældedes ikke af saglige betænkeligheder hos cheferne, men af det »frie nej«, som var prisen for politikernes samarbejde.²⁰

Skildringen af de to sagers behandling afslører de omstændigheder, som sprængte illusionen om politikernes inaktivitet: Embedsmændenes traditionelle, og i situationen naturligt forøgede tilbøjelighed til at søge politisk rygdækning (det var politiets organisationer, som forlangte udvalgets godkendelse af forhandlingerne med tyskerne og af grundlaget herfor), umuligheden af at skille besættelsens »midlertidighed« fra den fremtid, alle havde i tankerne (politikerne ønskede politiet bevaret af hensyn til situationen ved Tysklands sammenbrud) og endelig det umulige i at isolere forholdet til besættelsesmagten fra almindelige politiske interessens modsætninger (arbejdere og arbejdsgivere havde modsatte interesser over for den opskrining af lønningerne, som det tyske befæstningsarbejde medførte).

Op over den lille kreds af politikere i udvalget ragede i indflydelse og betydning Vilh. Buhl. Når P. Munch kalder samarbejdsudvalgets forhandlinger efter den 4. oktober 1943 for »Buhls møder«, vidner det om omhu for formalia, men det understreger samtidig det højst reelle forhold, at gennem Buhl gik i det væsentlige kontakten mellem departementschefer og politikere, i hans hånd samledes alle tråde, hvoraf en del (uden alle udvalgsmedlemmers vidende) førte ud til den stadigt bedre organiserede og politisk mere betydningsfulde modstandsbevægelse. Og det var Buhl, som ved under folkestrejken direkte at forhandle med dr. Best sprængte den tynde væg, som siden den 29. august 1943 havde adskilt politikernes reelle og formelle indflydelse.²¹

¹⁹ Hæstrup s. 266–303, især s. 278 f., 292 ff. og 299–302.

²⁰ Sst. s. 331 ff.

²¹ Om Vilh. Buhls kontakter til modstandsbevægelsen se Hæstrup s. 481 ff., om hans forhandling med dr. Best 3/7 1944 sst. s. 531 og P. Munch, anf. arb. s. 279.

Politikernes fortsatte indflydelse efter den 29. august 1943 er under og efter besættelsen blevet hårdt angrebet. Og dog må man give departementschef Dige ret, når han i sin beretning efter krigen skrev: »Fra embedsmændenes side såvel som fra borgernes i almindelighed, er der grund til taknemmelighed for, at politikerne ikke svigtede deres naturlige opgave og ansvar som befolkningens talsmænd over for statsadministrationen, men fra først til sidst ydede redbon bistand, når vi søgte den. Departementscheferne ville have været ilde stillet, hvis politikerne havde lagt hænderne i skødet og overladt os til os selv«. ²² Den vigtigste konklusion, som kan uddrages af departementschefsstyrets historie, vil måske vise sig at være den, at det moderne danske samfund ikke kan fungere uden politikere.

Dr. Hæstrups fremstilling af departementschefsstyrets virke er fast disponeret omkring hovedemnerne: Aktionen mod de danske jøder, anlæggelsen af befæstningsanlæggene i Jylland og den dermed forbundne oprettelse af Silkeborg-kontoret, det åbne og skjulte hjælpearbejde og endelig folkestrejken i juni-juli 1944. Kapitlerne om aktionen mod jøderne rummer et opgør med dr. Bests forsøg på efter kapitulationen at fremstille sig selv som jødernes redningsmand. Dr. Hæstrup bebrejder stærkt Best, at han til det sidste overfor direktør Svenningesen nægtede ethvert kendskab til den forestående aktion. På den anden side påpeger dr. Hæstrup, at der er træk i formuleringen af det famøse telegram af 8. september 1943, hvorved Best tilsyneladende fremkaldte aktionen, som sandsynliggør Bests påstand om, at han ikke ønskede den. Ligeledes har dr. Hæstrup blik for, at Best ved at lade meddelelse om aktionen sive ud via Duckwitz faktisk løb en vis risiko. I grunden kan man undre sig over, at aktionens næsten totale fiasko ikke fik alvorlige følger for de ansvarlige tyske embedsmænd.

Befæstningsarbejderne i Jylland sættes i fremstillingen ind i den storpolitiske sammenhæng: Hitlers oplussende frygt for en allieret invasion vestfra, som i november 1943 resulterede i førerordrer om udbygning af Vesteuropas forsvar fra Skagen til Pyrenæerne. Skildringen af de heraf udsprungne tyske krav – begyndende med overkommandoens ordre til von Hanneken om indsættelse – so oder so – af en dansk arbejderstyrke på 100 000 mand, bevægende sig over von Hannekens krav til centraladministrationens repræsentant i Silkeborg, stiftamtmand Herschend, om 40 000 mand, fremskaffet frivilligt eller ved tvang, og endende med en aftale mellem organisation Todt og udenrigsministeriet om, at der på ganske frivillig basis skulle søges fremskaffet 10 000 arbejdere – er ganske god at få forstand af. Departementschefernes forhandlings- og forhalingspolitik *kunne* nytte, ikke mindst når de arbejdede

²² Hæstrup s. 335.

sammen med forholdsvis ædruelige tyskere med kendskab til forholdene i Danmark for at nedstemme krav, fremsat ud i den blå luft, af højere og fjernere tyske embedsmænd.

Det viste sig, at selv »hvervningen«, transporten og indkvarteringen af de formentlig væsentligt under 10 000 arbejdere, som det faktisk lykkedes at stampe op af jorden, anspændte både det danske og det tyske administrationsapparat til bristepunktet. Dr. Hæstrups skildring af det opståede kaos: forsinkede transporter, utilstrækkeligt forberedt indkvartering, meget »nybagte« entreprenører (hvoriblandt en kakkellovshandler og to fordrukne murersvende), der undertiden stak af med lønningskontoen, kommer til at virke som et underholdende pusterum under beskæftigelsen med en alvorlig tid.

Hovedtrækkene i administrationens hjælpearbejde for internerede og deporterede og deres pårørende er kendt fra departementschef Kochs fremstilling i værket: Centraladministrationen 1848–1948. På grundlag af ministerielle akter og et værdifuldt materiale af beretninger giver dr. Hæstrup en mere detaljeret redegørelse herfor. Skildringen bæres af en smittende begejstring ved at se store ressourcer af menneskelig opfindsomhed, samarbejdsvilje og arbejdsevne mobiliseret til fremme af en god sag. Det princip: At der skulle ydes hjælp, var allerede knæsat i 1941, ligesom man da havde udviklet en passende diskret form, hvorunder hjælpen kunne ydes (de internerede kommunisters pårørende fik hjælp efter en paragraf i forsorgsloven, som omhandlede personer, indkaldt til langvarig militærtjeneste!). Efter 29. august 1943 blev opgavernes omfang naturligvis mangedoblet og problemerne ved deres løsning stærkt kompliceret.

Folkestrejken væsentlige ydre begivenheder er så velkendte, at dr. Hæstrup kan koncentrere sin fremstilling om det spændende spil mellem de politisk afgørende instanser fra dansk side, departementscheferne, politikerne og frihedsrådet. For de første kom strejken til at betyde et overordentligt centralt valg med hensyn til deres kompetance og betydning, det sidste bød konflikten den første lejlighed til at manifestere sig som politisk magtfaktor.

Med tyske nederlag på alle fronter som baggrund drev forøget modstandsaktivitet og nervøse tyske modforholdsregler spændingen i vejret i forsommeren 1944. 24/6 indførtes tyske standretter på Sjælland, 26/6 spærretid og forsamlingsforbud i Storkøbenhavn. Denne udvikling kunne departementscheferne søge at påvirke ved at forhandle og argumentere med tyskerne. Men da de tyske forholdsregler 30/6 førte til generalstrejke i København, stilledes de pludselig over for det afgørende problem: Kunne og burde de søge at bevare grundlaget for forhandlingspolitikken ved at påvirke *den danske befolkning*? Af repræsentanter for fagbevægelsen anmodedes cheferne om at støtte en opfordring til ar-

bejdets genoptagelse. På det tidspunkt, da anmodningen drøftedes om eftermiddagen 30/6, var det uklart om politikerne ville medvirke til at støtte opfordringen. Ikke desto mindre besluttede departementschefsforsamlingens store flertal, tilsyneladende under den forudsætning at politikerne ikke ville være med, sig for at svare ja. Et enkelt medlem understregede endda stærkt situationens særlige karakter med ytringen: »... hver tid havde sine mennesker, og i den nuværende var det administrationscheferne, som skulle søge at bjerge landet igennem« (s. 514).

Som bekendt endte det med, at politikerne såvel ved at støtte opråbet som ved radiotaler lagde deres lod i vægtskålen. Konflikten kom altså ikke til udbrud, men problematikken har dog sat sig et enkelt spor i kilderne, som havde fortjent at blive fremdraget. Da Vilh. Buhl 6/7 i samarbejdsudvalget redegjorde for krisens forløb, udtalte han ifølge Oluf Pedersens referat om sin holdning, da opråbet drøftedes sent på eftermiddagen 30/6, *efter* at departementscheferne havde taget stilling: »Jeg mente ikke, at centraladministrationen kunne optræde som collegium. Departementschef Koch havde formet et afsnit, der gik ind i opråbet: »efter forhandling med administrationen og de politiske partier« . . . Selv vi, der var betænkelige, mente ikke at kunne gå imod denne form«. ²³ Følelsen af, at departementscheferne havde overskredet Rubicon, var altså tilstede. Var det den, som fik politikerne til at gå ind i bestræbelserne for at standse strejken?

Selv om dr. Hæstrup e. m. m. tilmåler departementschefernes selvstændige indsats og betydning større vægt end det er berettiget, er der dog ingen tvivl om, at hans nyeste bog er en værdifuld historisk fremstilling. Den er samtidig et vidnesbyrd om forfatterens særpræg: Mere end vistnok nogen anden nulevende dansk historiker tilstræber dr. Hæstrup at forstå og skildre mennesker i valgsituationer, i kamp med de udfordringer, tilværelsen byder dem. Han vil forstå de handlende personer, ikke som en læge forstår sin patient, men som det ene menneske forstår og føler sympati for eller modvilje mod det andet.

Det er såvel for den videnskabelige som for den almene opfattelse af en af vor histories vanskeligste perioder lykkeligt, at dr. Hæstrup er blevet besættelsestidens første historiker. Ved at sætte forståelsen i centrum har han bidraget afgørende til blandt historikere og i almenheden at bane vej for en oplyst og nuanceret opinion.

ERIK STIG JØRGENSEN

²³ Oluf Pedersen, *anf. arb.* s. 225.

ERLING BJØL: *La France Devant L'Europe. La politique européenne de la IVe République.* Copenhague, Munksgaard, 1966. 456 s. 55 kr.

Professor Erling Bjøls disputats om Den franske 4. Republiks europæiske politik er den første afhandling, der er blevet antaget til forsvar for den nyindstiftede doktorgrad i politisk videnskab ved Aarhus Universitet. Rent videnskabshistorisk påkalder den sig således betydelig interesse. Foruden mange andre formål tjener den også det at medvirke til indførelsen og etableringen af de politiske fag som selvstændige discipliner i det danske akademiske milieu. Dette har været forfatteren meget bevidst. Han anvender megen plads på at overbevise om det utraditionelle og særprægede ved sin arbejdsmåde og det sigte, han har med sin undersøgelse. Væsentlige sider af dette spørgsmål er allerede tidligere blevet gjort til genstand for omhyggelig behandling,¹ hvorfor det her kun vil blive berørt, for så vidt som jeg mener, at forfatterens arbejdsmåde kan have mere generel interesse for alle samfundsvidenskaber, herunder historien.

Men afhandlingen påkalder sig en langt bredere interesse ved det emneområde, den behandler, og de resultater, forfatteren når frem til. Hvortil uadskilleligt hører den måde, han har opnået dem på.

Undersøgelsens emne er udformningen af den franske politik – eller snarere holdning – overfor spørgsmålet om europæisk integration i årene 1945–1958, med hovedvægten lagt på årene 1950–1957. Det fremhæves ikke af forfatteren selv, men fremgår tydeligt af fremstillingen, at det er de indenrigske gensidige påvirkninger, deres forudsætninger og grundlag, forfatteren beskæftiger sig med. Situationer, hvor en forpligtende fransk stillingtagen har skullet udformes i forhandlinger med repræsentanter fra andre stater, gøres kun nu og da til genstand for omtale og analyse. Formuleret kort kan det siges, at forfatteren har sat sig som opgave at analysere den indre franske beslutningsproces i et spørgsmål, hvor – som han selv fremhæver – afgørelser ikke træffes af en enkelt stat, men i en stadig gensidig påvirkning mellem flere sådanne (s. 305). Men sigtet med undersøgelsen går videre, idet forfatteren gennem denne enkeltstudie håber at have påpeget visse generelle træk ved en sådan beslutningsproces, som kan danne udgangspunkt for andre tilsvarende undersøgelser af andre staters indre beslutningsproces i tilsvarende situationer. Forfatteren tilstræber ikke lovmæssigheder, men »données fondamentales« for en sådan proces (s. 295).

For selve enkeltstudien og dens resultater er materialet af væsentlig

¹ Erik Rasmussen: *Statskundskab og Historie, Historie, Jyske Samlinger, Ny Række VII, 3, 1967, s. 436–451.* Jvf. Norman Hampson's anmeldelse i *International Affairs, Vol. 43, July 1967, s. 570 f.*

betydning. Desværre har forfatteren ikke givet en samlet oversigt over dette, hvilket ville have lettet benyttelsen af hans arbejde. Men i indledningen (s. 11–22) redegøres grundigt for, hvilke former for materiale, der har stået til hans rådighed, og hvilke problemer disse har rejst. Størstedelen af materialet er hentet fra offentligt tilgængelige kilder, heriblandt især debatter i det franske parlament, men også fra pjecer, aviser og andre debatindlæg i det undersøgte spørgsmål. Endvidere har forfatteren benyttet »sondages«, svarende til vore Gallup-undersøgelser. Men mest opsigtsvækkende er den del af materialet, der består af ialt 28 gengivne samtaler mellem forfatteren og fremtrædende franskmænd. De findes alle trykt i et bilag (s. 351–422) og udgør i sig selv et originalt, af forfatteren selv fremskaffet materiale.

Professor Erik Rasmussen har allerede i sin analyse af afhandlingen påpeget nogle væsentlige problemer i forbindelse med disse samtalers kildeværdi.² Men da både forfatteren og andre forskere af samtidige eller nylige fænomener gennem sådanne samtaler tilsyneladende mener ikke blot at have fundet et supplerende, men ligefrem særlig værdifuldt materiale, er der måske grund til at søge at overveje dette materiales karakter lidt nærmere. Ifølge forfatteren har han søgt disse samtaler, fordi det i debatter – f. ex. i et parlament – er så uhyre vanskeligt at opdele argumenter i taktiske og »mobiles réels« (s. 14). Fordelene ved samtalerne er efter hans opfattelse, at man gennem dem kan få at vide, hvad politikerne eller andre debattører har fundet vigtigt, da de handlede, få et indtryk af deres »rayonnement de la personnalité« og endelig, at man kan stille dem spørgsmål (s. 15).

Som grundlag for den første formodning citeres den franske professor Jean-Baptiste Duroselle (s. 14 f.), der hævder, at politikere – som andre mennesker – husker detaljer og enkeltheder dårligt, men derimod meget vel ved, hvad de har fundet vigtigt, da de handlede. Alle Duroselles fortjenester ufortalt bevæger han sig dog her ind på et område, hvor han er uden særlige forudsætninger og derfor ikke er nogen autoritet. Mig bekendt ville ingen psykolog – og her er det et rent psykologisk spørgsmål – vove at fremsætte en sådan påstand. Der findes næppe foretaget blot forsøg på empiriske undersøgelser til bekræftelse af en sådan formodning. Helt for forfatterens egen regning står opfattelsen af, at man gennem samtaler får indtryk af debattørernes personlighed, hvilket skulle give forskeren bedre muligheder for at forstå dem. Personlighedens rolle i politisk adfærd er et interessant og langtfra afklaret spørgsmål, men den personlige udstrålings betydning for forskningen må vist henregnes til de »antennes invisibles«, som forfatteren med rette betegner som meget lidt videnskabelige (s. 276). En

² Erik Rasmussen, *anf. st.*, s. 438 ff.

forskers subjektive vurdering af andres personlighed har næppe større erkendelsesmæssig værdi.

Jeg tror, man kan nå til enighed om det punkt, at man gennem samtaler kan få at vide, hvad den udspurgte ønsker at oplyse udspørgeren om på samtaletidspunktet under hensyntagen til mange ydre omstændigheder, som det i sig selv vil være et meget omfattende arbejde at kortlægge. Men det samme omfattende arbejde kan også foretages med henblik på en analyse af oplysninger og argumenter fremsat på det tidspunkt og i det forum, hvor afgørelserne skulle træffes. Dette forekommer mere betydningsfuldt end en analyse af den upolitiske og lidet forpligtende samtalsituation. Ingen vil benægte vanskelighederne ved at skelne mellem taktiske og reelle argumenter. Spørgsmålet er, om skellet er særligt afgørende. Hvad der måtte have været en politikers inderste bevæggrunde, angår først og fremmest ham selv. Om de er forskellige fra dem, han udgiver for sine bevæggrunde, kan vanskeligt kontrolleres. Men hvad han siger og gør, hvorledes han forpligter sig selv eller den gruppe, han taler for, og hvad han tager ansvaret for af konkrete beslutninger og handlinger, det kan gøres til genstand for iagttagelse, beskrivelse og analyse. Hvorfor skulle man ikke i denne »åbne adfærd« kunne finde frem til både bevæggrunde og målsætninger, der i væsentlig grad er betinget af vilkårene for denne adfærdsform, i hvert fald mere end af de enkelte aktørers individualpsykologiske træk, som vi endnu mangler væsentlige forudsætninger for at kunne sige noget om?³ Thomas C. Schelling skriver i sin bog »The Strategy of Conflict« om de »spil«, hvor alle parter befinder sig i gensidig afhængighed og derfor har en interesse i at opnå resultater uden uoprettelige brud – og det er vel et sådant spil, der foregår i en stats indre debat om holdningen til udenrigspolitiske spørgsmål –: »These are also games in which, though secrecy may play a strategic role, there is some essential need for signaling of intentions and the meeting of minds«. ⁴ Hvis Schellings antagelse holder stik, vil det sige, at vi også i offentlige debatter – og især inden for de mest afgørende organer, f. ex. parlamenterne – vil kunne gøre os forhåbninger om at nå frem til det centrale indhold af hensigter og mødesteder, som de personer, der taler og forhandler, åbenbart har brug for at meddele hinanden.

Min konklusion vil da være, at jeg i stedet for med forfatteren at

³ Forfatteren omtaler flere gange – således s. 299 – vanskeligheden ved at trænge ind i sammenhængen mellem »mobiles et arguments«. Men selv ved en typologisering som den af forfatteren foretagne fristes man meget let til at søge grundlaget for de konstaterede »mobiles« i individualpsykologiske træk. Det forekommer derfor mig mere udbytterigt indtil videre at arbejde med begrebet »norm«, som forfatteren slet ikke anvender.

⁴ Thomas C. Schelling: *The Strategy of Conflict*, Galaxy Book, New York 1963, s. 83.

beklage, at han ikke i videre udstrækning har kunnet bruge samtaleformen (s. 16), vil lykønske ham med den hovedvægt, som han derved er blevet nødt til at lægge på netop de fremsatte synspunkter, opfattelser, målsætninger og forhåbninger, som de franske politikere og andre debattører gav udtryk for på det tidspunkt, da afgørelserne skulle træffes og der var mulighed for at påvirke dem.

Selve undersøgelsen falder i tre afdelinger. I første afdeling (indledningen og kapitlerne I–IV) redegør forfatteren for de forudsætninger og redskaber, hvormed han vil foretage sin analyse. I anden afdeling (kapitlerne V–XIII) fremlægges materialet og foretages den egentlige analyse. I tredje afdeling drages konklusionen. Jeg finder denne fremgangsmåde forbilledlig. Mange vil måske finde første afdeling for omstændelig og unødvendig bred – og forfatterens opfattelse af værdien af banaliteter (s. 33) deler jeg ikke. Men kan selve bestræbelsen efter på denne måde at klargøre sine forudsætninger og redskaber anses for noget karakteristisk for de politiske fag, som denne afhandling repræsenterer, så finder jeg, at disse fag derved bringer noget værdifuldt og tiltrængt ind i det danske akademiske milieu.

For det konkrete emnes vedkommende – beslutningsprocessen i et lukket politisk system og med henblik på dette systems ydre adfærd – kan det virke overraskende, at forfatteren ikke i højere grad har kunnet anvende, eventuelt modificere tidligere forskeres og teoretikers resultater. Jeg tænker specielt på arbejder af Joseph Frankel og Richard C. Snyder,⁵ som forfatteren anfører, men ikke synes at have gjort megen brug af, ligesom teoretiske betragtninger fremsat af Pierre Renouvin og Jean-Baptiste Duroselle nok kunne have været nyttige i denne forbindelse.⁶ En forskning taber ikke i originalitet og værdi ved at vedgå eller i hvert fald overveje sin sammenhæng med og afhængighed af tidligere tiders forskning. For etableringen af en videnskabelig disciplin kan det næppe antages at være en fordel, at den får for mange og for forskelligartede og derfor usammenlignelige teorier eller analytiske apparater.

Men i afhandlingens anden afdeling skal forfatterens redskaber stå deres prøve på det anvendte materiale. Det er efter min mening afhandlingens mest centrale og mest vellykkede del. Den er klart disponeret og systematisk opbygget, således at man for hver af de grupper,

⁵ Joseph Frankel: *The Making of Foreign Policy. An Analysis of Decision-Making*, London 1963; Richard C. Snyder et al.: *Decision-making as an Approach to the Study of International Politics*, New York 1964. En analyse af Erling Bjøls disputats som bidrag til beslutningsprocessteorien er givet af Ib Damgaard Petersen i hans artikel om beslutningsprocessen, *Økonomi og Politik*, 41. arg., 1967, s. 49–81.

⁶ Pierre Renouvin et Jean-Baptiste Duroselle: *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Paris 1964.

der undersøges, ikke alene får et klart billede af selve gruppens holdning til det undersøgte spørgsmål, men også en mulighed for at foretage sammenligninger mellem resultater opnået inden for de enkelte grupper. Vi får en grundig og skarpsindig fremlæggelse og analyse af holdninger hos først eksperterne (kapitel V), dernæst de politiske partier (kapitlerne VI–XI) og endelig interessegrupperne (kapitel XII) og den offentlige opinion (kapitel XIII). Da forfatteren har sat sig som formål at efterspore sammenfald og afvigelser i værdiopfattelser med henblik på europæisk integration og dennes konkrete udslag i den omhandlede periode, falder det ham ikke vanskeligt på grundlag af det meget omfattende materiale at nå frem til nogle meget værdifulde typologiseringsmåder for disse værdiopfattelser. Interessant, men måske også diskutabel, er hans fremtrædende placering af eksperterne – der defineres som ikke-valgte højtstående funktionærer i det politiske system (s. 322, note 4). Mon ikke de tillægges lidt for stor betydning? De måtte dog arbejde gennem politikere for at se deres ideer omsat til praxis (f. ex. s. 107), ligesom deres ideer dog i høj grad var udbredte i forvejen og ikke synderligt originale (f. ex. s. 297)? Som deres særkende fremhæves stærkt en udtalelse af britten lord Salter fra 1921 om, »that there is for most questions somewhere a just solution independent of the relative strength of the contending parties, and that the question should be settled on these its intrinsic merits« (s. 111, jvf. s. 296 f.). Men er dette mere og andet end, hvad alle deltagere i en politisk proces vil hævde og søge at få modparten til at anerkende, vel at mærke på deres egen definition af, hvad der er »sagens inderste indhold«? Eller er det væsensforskelligt fra De Radikales drøm om en »politique conforme aux données de la science« (s. 171), for ikke at tale om en »politique scientifique« (sst.)?

Men dette er kun en detalje i en stringent gennemført analyse, der med stor opfindsomhed åbner øjnene for det sammensatte, det omskiftelige og det situationsbestemte i mange franske gruppers stillingtagen til spørgsmålet om europæisk integration. Af meget stor værdi finder jeg f. ex. forfatterens påvisning af, hvor mange forskellige former for stillingtagelse man kan opstille mht. De Radikales stemmeafgivning i centrale spørgsmål om europæisk integration (s. 332 ff., note 31).

Netop forfatterens omhyggelige og dybdeborende arbejde med det materiale, der har været til hans rådighed, viser, hvor langt det er muligt at komme på grundlag af et sådant materiale, der hidtil alt for ofte er blevet skudt til side til fordel for mere fortroligt materiale, som imidlertid næppe ville kunne give mere til besvarelsen af de spørgsmål, som forfatteren ønsker belyst. Heri ligger også rent metodisk en pionerindsats inden for det danske akademiske milieu, som fortjener al mulig anerkendelse.

I afhandlingens sidste afdeling – konklusionen (s. 295–306) – samles de indvundne resultater. Heri fastslås, at beslutningsprocessen mht. udenrigspolitiske beslutninger er en stadig konfrontation mellem en ydre og indre konjunktur samt aspirationerne i beslutningsmilieuet, der består af en ret snæver personkreds. Den ydre konjunktur – efter 1945 Sovjetunionens og USA's dominans, Tysklands påvirkelighed og senere afkoloniseringen – tillægges væsentlig betydning. Mht. de undersøgte grupper påpeges betydningen af den »optik« eller synsvinkel, hvorunder de anskuer det behandlede spørgsmål; om de har regeringsansvar, opfatter sig som støtteparti for regeringen eller pressionsgruppe over for denne, om de befinder sig i opposition til regeringen eller føler sig helt uden for enhver form for indflydelse. Forfatteren kan på sikker grund påpege, hvorledes den »historiske« argumentation anvendes for at styrke en i forvejen indtaget holdning, ligesom aspirationen eller forestillingen om, hvilken løsning af det behandlede spørgsmål man ville finde ideel, påvirkes af tidligere erfaringer og er med til at påvirke opfattelsen af disse.

Den der søger svar på spørgsmålet om, hvad der dybest set fik franske politikere under den 4. franske republik til ikke alene at gå ind for europæisk integration – det havde man gjort tidligere – men også til at foretage praktiske beslutninger og handlinger, som forpligtede Frankrig i forholdet til andre europæiske stater, får ikke svar på dette spørgsmål. Det er ikke det spørgsmål, forfatteren har stillet sit materiale, og det ville næppe heller have kunnet besvare det. Men vi får god, velunderbygget og klar besked om, hvilke typer af værdiforestillinger vedrørende europæisk integration og dennes form og vilkår, der gjorde sig gældende i fransk indenrigspolitik under den 4. franske republik.

Afhandlingen vil blive stående – både mht. fremgangsmåde og behandlingsform og på grund af sin meget velafvejede og gennemgængelige resultater mht. det konkrete emne, der er taget op til undersøgelse. Man kan let påpege andre og for andre forskere måske mere afgørende elementer i forbindelse med spørgsmålet om Frankrigs stillingtagen til spørgsmålet om europæisk integration.⁷ Men med den problemformulering, som forfatteren selv har opstillet, kan man ikke benægte, at han på forbilledlig måde har løst den af ham stillede opgave.

OLE KARUP PEDERSEN

⁷ Jvf. f. ex. F. Roy Willis: *France, Germany and the New Europe 1945–1963*, Stanford 1965. (Anm. af mig i *H T*, 12. rk. II, 1967, s. 600). I sin anmeldelse af Erling Bjøls bog i *Cooperation and Conflict*, 1967, s. 205–07 nævner J.-B. Duroselle forfatterens ringe hensyntagen til ydre faktorer, som kunne formodes at påvirke franske gruppers holdninger.

TAGE KAARSTED: Regeringskrisen 1957. Trekantregeringens tilblivelse. En studie i regeringsdannelsens proces. Udgivet af Institut for presseforskning og samtidshistorie. Universitetsforlaget i Aarhus, 1964. 194 s. Ill. 23 kr.

Med Erik Rasmussens studie fra 1957 over statslånskrisen i 1919 påbegyndtes en egentlig udforskning af parlamentarismens historie i Danmark. Tage Kaarsteds bog om trekantregeringens dannelse viderefører på ypperlig måde de intentioner, som har ligget til grund for Erik Rasmussens studie: at gøre den politiske proces til genstand for udforskning i et begrænset tidsrum, hvor de politiske begivenheder er koncentreret i en kriselignende udvikling. Man ser ansatsen til en række enkeltundersøgelser af de politiske kriser i det parlamentarisk styrede Danmark i det 20. årh. på linie med de tilsvarende svenske studier.

Udgangspunktet for Kaarsted er således – som angivet i bogens undertitel: En studie i regeringsdannelsens proces – at skildre regeringskrisen i 1957 som et eksempel på regeringsdannelsesprocessen i et parlamentarisk styret land (s. 7). De fåtallige generelle betragtninger og konklusioner lader imidlertid ane, at det, der først og fremmest har interesseret forfatteren, har været at fortælle trekantregeringens tilblivelseshistorie. Kaarsted har valgt at lade rekonstruktionsarbejdet med henblik på at få fastlagt det kronologiske forløb være afgørende for dispositionen af studien. Efter en kort og koncis indføring i den parlamentariske udvikling og dens særlige problemstillinger fra 1945 til 1957 følger en gennemgang af valgkampen og valget den 14. maj 1957. Gennem skildringen af de førte forhandlinger om regeringsdannelse med H. C. Hansen som forhandlingsleder, af retsforbundets udspil i retning af en grundskyldsregering og af den efterfølgende benyttelse af dette parti som skræmmebillede, bl. a. i det radikale venstres taktik, som gik ud på for alt i verden at hindre en V-K regering, føres vi frem til den 21. maj tidligt om morgenen, hvor Bertel Dalgaard – efter eget udsagn – udbryder: »Det går ikke«. Det, der ikke går, er muligheden for en ren venstre-regering. Her afbryder Kaarsted sin kronologiske gennemgang og debatterer i et mere teoretisk præget kapitel problemer som kongemagtens stilling, den parlamentariske praksis og den af partierne benyttede taktik. Tråden tages op igen – og Kaarsted fortsætter med præcist og udtømmende at berette om de første realitetsforhandlinger om dannelsen af en trekantregering. Beretningen går fra tilkaldelsen af Oluf Pedersen fra hans frugtplantage i Holløse til de indledende drøftelser i finansministeriet og frem til den endelige dannelse af ministeriet, hvor samme Oluf Pedersen, nu designeret fiskeriminister, vakte opsigt i pressen ved i sidste øjeblik, med hans eget udtryk, at »sælge Grønland til Socialdemokraterne«.

I de to afsluttende kapitler trækker forfatteren en række hovedtræk frem, præciserer sine teser, gør rede for sit materiale og for de særlige metodiske problemer, som er knyttet til de benyttede fremgangsmåder.

For det trykte materiales vedkommende bygger fremstillingen hovedsagelig på dagspressen og hvad angår den efterfølgende debat om trekantens tilblivelse på Folketingstidende. Det utrykte materiale synes imidlertid nok så væsentligt. Her er indsamlet og gennemgået et omfattende stof. Først og fremmest de tre trekantpartners partiprotokoller for dels folketingsgruppens og dels hovedbestyrelsens forhandlinger. Endvidere er der tale om samtidige breve, notater og dagbøger fra de politiske aktører. Endelig er indsamlet sammenhængende beretninger, som er blevet til på forfatterens initiativ – hvorefter disse er blevet uddybet og eventuelt korrigeret ved interviews.

Kaarsted er sig vanskelighederne ved benyttelsen af beretningerne og de omtalte interviews fuldstændig bevidst. Han anvender en vidneafhørings og verifikationsteknik, som dog ikke udnyttes i højere grad, end at »hvert afsnit af betydning også bygger på samtidigt kildemateriale« (s. 182). Forfatteren er overordentlig omhyggelig i sin kildebenyttelse m.h.t. fremstillingens kendsgerninger og tidsforløb – og samtidig forsigtig med at trække for vidtgående konklusioner i sine klare omend lidt tilfældigt anbragte analyser. Men flere af de analyserende betragtninger lader sig ikke uden videre kontrollere. Man kan få et – ganske givet falsk – indtryk af, at Kaarsted har »løsningen« eller »beviset« i det båndlagte materiale i rigsarkivet. At basere motivanalyser og opstilling af handlingsalternativer bl. a. på grundlag af de nævnte beretninger og interviews, som det enkelte steder synes at være sket, forekommer ikke ganske tilfredsstillende. Virkelig værdifuld synes metoden kun at være der, hvor det drejer sig om at fastslå faktiske begivenheder, at rekonstruere aftaler og samtaler og at genskabe kronologiske forløb.

Et eksempel kan belyse det problematiske ved enkelte af Kaarsteds udsagn. Hvilken baggrund har han f. eks. når han hævder, at »det næppe var gået« (at nå frem til trekantresultatet) uden Viggo Kampmanns indsigt, vilje og evne til at bygge bro mellem de radikale og retsforbundet (s. 156). Eller at Kampmanns motiver for hans bestræbelser ikke blot var ønsket om at bevare socialdemokratiet ved magten, men også at trekantkonstellationen for ham betød »at de progressive kræfter herved ville samles i én blok, de andre i en anden« (s. 156). Som dokumentation for det sidste udsagn opgives Peder Tabors beretning. At Kampmanns indsats skulle være udslagsgivende for forhandlingernes forløb, må ses som en hovedtese, som imidlertid ikke synes overbevisende argumenteret.

Dette problem kan ses i forbindelse med Kaarsteds interessante antagelse, at intet af partierne handlede under tryk fra interesseorganisa-

tioner eller andre pressure groups (s. 178). Partierne har handlet suverænt, naturligvis med stadigt hensyn til de interesser, som hvert parti fandt det rigtigt at varetage. Dette fører over i spørgsmålet om den egentlige politiske beslutningsproces: hvem træffer – og hvorledes træffes afgørelserne? Her bringer Kaarsted meget nyt stof ind og mange værdifulde iagttagelser præsenteres. Han gør gældende, at partilederne ved, hvad de kan få deres gruppe med til, og i hvor høj grad de kan benytte deres autoritet (s. 180). Det er en væsentlig betragtning, men konsekvenserne synes ikke ganske at være draget. Hvornår dækker personen partiet – og partiet personen? Er der forskel på H. C. Hansens rolle som statsminister, som forhandlingsleder, som leder af socialdemokratiet – kan han identificeres som talsmand for en vis fløj i partiet? I forlængelse af debatten om Kampmanns rolle kan man spørge, om han var oppositionel i forhold til H. C. Hansen, når han så tidligt og effektivt trak i retning af trekanten; eller var det blot en rolle, som han – bevidst eller ubevidst – spillede, for at statsministeren kunne stå ubundet?

Kaarsted slutter sin studie med at konstatere, at »i politik indtræffer ofte det uforudsigelige«. Og side 118 skriver han om situationen den 22. maj, at »granskede man hjerner og nyrer hos politikerne – såvel inden som uden for trekanten – må man vist nok sige, at skepsis (over for muligheden for en trekantregering) var den fremherskende følelse«. Den politiske proces fremviser nye uforudsete konstellationer og gør derved beslutningsprocessen vanskeligere og mere kompliceret, idet nye handlingsmønstre dannes og nye handlingsalternativer fremstår. Men Kaarsted understreger kontinuiteten og gør den opfattelse gældende, at skønt trekanten kom bag på offentligheden og flertallet af politikerne, så var den »i mange henseender et produkt af en langsom, forudgående udvikling« (s. 9). Han har utvivlsomt ret i sin antagelse. Men vi får i studien ikke meget at vide om denne udvikling, forstået som en analyse af partiernes grundlæggende interesser, det politiske milieu, partiernes forhold til de politiske omgivelser, deres påvirkningsmuligheder og deres tilbøjelighed til selv at blive påvirket.

Den eneste mere dybtgående teoretiske debat, som Kaarsted indlader sig på, er debatten om kongemagtens funktion og det parlamentariske spils uskrevne love. Ejendommeligt nok har problemstillingerne et mere praktisk juridisk og praktisk politisk udgangspunkt end et egentlig analyserende. Det konstateres, at grundlovens forskrifter ved regeringsdannelser er få og unuancerede, og forfatteren mener, at »de næppe med fordel kan gøres mere detaljerede«, da det i mange situationer kan virke hæmmende på en harmonisk løsning af kriser. Men er en harmonisk løsning af kriser en afgørende målsætning for alle de politiske partier?

Forholder det sig ikke snarere således, at de givne interesseudsættelser mellem de forskellige grupper i samfundet i alle tilfælde bevirker, at de enkelte grupper ønsker sig den størst mulige handlefrihed f. eks. i form af fortolkning af de gældende generelle retningslinier og bestemmelser? At tale om »fordel« må betyde, at der opereres med et parlamentarisk idealsystem. Lignende betragtninger kunne gøres gældende ved Kaarsteds gennemgang af kongemagtens stilling. Kaarsted ligesom går ud fra et givet sæt spilleregler, hvis det parlamentariske system skal kunne fungere uden gnidninger – og hvis monarkiet ikke skal undergrave sin egen stilling (s. 59 og 177). Det fremhæves f. eks. at hvis der skal være nogen mening med, at et parti over for kongen fraråder en bestemt regering, må der være alvor bag. I modsat fald er det manglende loyalitet. Ligeså tales der om nødvendigheden af en høj moral hos politikerne (s. 96) eller en høj politisk kultur (s. 177). Disse antagelser har utvivlsomt deres berettigelse, men forekommer mig at være en tro på visse absolutter i den politiske proces, som synes at indebære, at ingen partier kunne tænke sig i visse situationer at ændre på det givne mønster.

De anførte polemiske betragtninger rækker naturligvis ikke ved det hovedindtryk, som bogen efterlader, at der her er præsteret et stort og centralt arbejde, som på mange måder vil være retningsgivende for lignende senere studier. Kaarsted har skrevet en videnskabelig afhandling, baseret på et overordentligt stort kildemateriale, hvoraf en stor del er fremskaffet ved forfatterens mobilisering af aktørernes erindrede og nedskrevne viden om begivenhederne, et materiale, som behandles og udnyttes med stor dygtighed.

Bogen er klart og koncist formuleret – og er – qua sit dramatiske indhold – spændende læsning. At tale om et afgørende nybrud inden for historieforskningen ville være uberettiget. Forfatteren opfatter sig selv som en traditionelt arbejdende historiker, som starter i et hjørne og arbejder stoffet igennem for derefter at præsentere resultaterne i fremstillende kronologisk form. Det nye er anvendelsen af beretnings- og interviewteknikken, som er baggrunden for en betydelig del af værkets indhold og resultater. En nærmere diskussion af de metodiske problemer med inddragelse af den relevante teoretiske litteratur – dels vedrørende interviewteknikken og dels beslutningstilblivelsen – ville utvivlsomt have bidraget til at gøre undersøgelsen mere umiddelbart anvendelig for kommende forskere. Men ikke desto mindre er her fremlagt et historisk materiale og gennemført en analyse af den politiske proces, som vil være af afgørende betydning for den forskning, der beskæftiger sig med Danmarks nyeste historie.

BERTEL HEURLIN

Nyt fra historisk videnskab

MØDER

DET NORDISKE HISTORIKERMØDE I HELSINGFORS 8.–11. august 1967 samlede ca. 400 deltagere (heraf henvend 80 danske) og nåede dermed omtrent samme omfang som Bergen-mødet i 1964. Rammen var dels den smukke gamle universitetsbygning ved Senatstorget, dels det ganske nye Porthania, som værterne med berettiget stolthed viste frem som eksempel på en moderne universitetsbygning med rationelt indrettede, akustisk fortrinlige auditorier (enkelte traditionsbundne danskere fandt dog, at finnerne var gået for vidt ved helt at afskaffe vinduer og indskrænke sig til ovenlys). Fra arrangørernes side var der udfoldet store anstrengelser for at sikre mødet en smidig afvikling og deltagerne et behageligt ophold i Finlands hovedstad.

Tilrettelæggelsen fulgte de retningslinier, som har fæstnet sig siden Åbo-mødet i 1954: plenarmøder om fælles nordiske emner med trykte rapporter som grundlag, foredrag i tre så vidt muligt systematisk opdelt sektioner, en mindre ekskursion inden for kongresbyens område eller i dens umiddelbare nærhed (her fæstningen Sveaborg i skærgården ved Helsingfors) og en større heldagsekskursion efter det egentlige mødes afslutning. På det sidste område stiller danske historikere uden tvivl større krav end fagfællerne fra de andre nordiske lande, og det kneb for nogle af de lokale guider at honorere disse krav; men heldagsturen gennem Östra Nyaland og Kymmenedalen blev ikke desto mindre en stor oplevelse, hvor den berømte finske gæstfrihed helt levede op til sit ry.

De fælles rapportemner faldt inden for nyere og nyeste tid, hvorved må erindres at middelalderen var tilgodeset såvel i Lund (1961) som i Bergen. Til det ene hovedemne, »De religiösa folkrörelserna och samhället 1750–1850« var rapporterne udarbejdet af docent A. Pontoppidan Thyssen, Danmark, rigsarkivar Dagfinn Mannsåker, Norge, forskerdocent Arne Palmqvist, Sverige, og professor Martti Ruutu, Finland; til det andet fællesemne, »De nordiska ländernas utrikespolitik 1939–1941«, havde professor Sven Henningsen, Danmark, professor Magne Skodvin, Norge, professor Gunnar T. Westin, Sverige, og docent Tuomo Polvinen, Finland, udarbejdet rapporterne. Alle rapporter er trykt i *Historiallinen Arkisto* 62, utg. av Suomen Historiallinen Seura – Finska Historiska Samfundet, Helsingfors 1967 (223 s.).

Den samling om fælles rapportemner, som nu har vundet hævd også ved de nordiske historikermøder, har iøjnefaldende fordele, men rejser samtidig visse problemer. Det er næppe den bedst tænkelige ordning at lade samtlige rappor-

tører indlede med indlæg, der navnlig hvad det første emne angik tog anselig tid i Helsingfors. Når de trykte rapporter er udsendt på forhånd, må det være en selvfølgelig forudsætning, at deltagerne har gjort sig bekendt med dem – har de det ikke, må det være deres egen sag. Under disse omstændigheder bør gentagelser så vidt muligt undgås, og en komparativ analyse af rapporterne ved en enkelt af rapportørerne, eller måske endnu hellere ved en deltager uden for denne kreds, må være tilstrækkelig som indledning. Ved at fremhæve ligheder og forskelle og pege på de vigtigste problemer vil en sådan enkeltmandsindledning vel endog være bedre egnet som diskussionsoplæg end fire. Man tænker på, hvad Lunde-teologen, professor emer. Hilding Pleijel kunne have ydet i denne rolle hvad de religiøse bevægelser angår – som det var, kunne deltagerne dog glæde sig over et elegant og inspirerende indlæg fra hans side.

Et andet problem er, at samlingen om rapportemnerne med dertil hørende kollokvier har tendens til at sætte de almindelige foredrag noget i skygge, ikke mindst når der som i Helsingfors på den eneste rapportfri dag bydes på et indledende plenarmøde med en kapacitet som den finsk-engelske filosof G. H. v. Wright som foredragsholder («Om historiska förklaringar») og efterfølgende diskussion. Fra finsk side vil der imidlertid blive rådet bod herpå, idet det er hensigten at trykke samtlige 20 foredrag in extenso, en bekostelig, men også meget værdifuld fornyelse til erstatning af de hidtidige referater. Alligevel bør det nok ved tilrettelæggelsen af fremtidige møder tilstræbes at give de almindelige foredrag en noget stærkere placering i helheden, også selv om dette skulle kræve en mødedag mere.

Fra dansk side leveredes der 5 foredrag ved Helsingfors-mødet. Arkivar Anne Riising talte om »Danmarks middelalderlige prædikener som kilder til belysning af samfundsforhold«, amanuensis Troels Dahlerup om »Lavadelens krise i dansk senmiddelalder«, professor Svend Ellehøj om »Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661«, og amanuensis Lorenz Rerup om »Systemskiftet 1901 i Danmark«. Traditionen tro afsluttedes med et plenarmøde, hvor næste mødes vært var foredragsholder. Professor Aksel E. Christensen talte om »De nordiske kongeskifter 1319« og indbød til at samles på ny i København 1971. Her forbereder man sig nu på, under væsentligt ringere lokale forhold end i Helsingfors, at modtage fremmødet af meget velkomne nordiske fagfæller – skal vi gætte på 6–700?

SVEND ELLEHØJ

VISBY-SYMPIOSET FÖR HISTORISKA VETENSKAPER er en ny institution i den nordiske historikerverden. En komité, hvis ledende skikkelse er Gotlands landsantikvar, Gunnar Svahnström, og som rummer både historikere, kunsthistorikere og arkæologer – bl. a. professorerne Erik Lönnroth, Sten Karling og Märten Stenberger – har hvert andet år siden 1963 indbudt forskere fra Skandinavien og Østersølandene til et sommermøde på Gotland for at drøfte emner af fælles interesse. Der er mellem 25 og 30 deltagere i disse møder, der varer en uge og foregår på tysk.

I 1963 var symposiets arbejdstitel »Die Zeit der Stadtgründung im Ostsee-raum«. På mødet forelagdes såvel resultater af arkæologiske og historiske spe-

cialundersøgelser som mere generelle redegørelser for byvæsenets udvikling fra vikingetiden til de ældste hanseatisk bysamfund. I diskussionerne efter foredragene afspejledes de metodiske problemer ved kombinationen af arkæologiske og historiske vidnesbyrd. I 1965 var emnet »Die Bauerngesellschaft im Ostseeraum und im Norden um 1600«. Foredragene på dette møde var overvejende af kulturhistorisk karakter, og indlæggene vidnede om den ildhu, hvormed man overalt i det baltiske område i vor tid studerer de gamle bondesamfund med udgangspunkt i deres materielle levn. I 1967 vendte man tilbage til den tidlige middelalder med arbejdstitlen »Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts«. Dette symposium prægedes i mindre omfang end de tidligere af specialundersøgelser. Både arkæologer, historikere og kunsthistorikere havde fortrinsvis valgt at behandle hovedlinier i udviklingen.

Til udgivelse af foredragene på symposierne er skabt en skriftserie, *Acta Visbyensia*, redigeret af Mårten Stenberger. Vol. I omhandler symposiet i 1963, vol. II symposiet i 1965. I sidstnævnte bind findes foruden foredragene også korte referater af diskussionsindlæggene. Den nyttige orientering i aktuel forskning, der er forelagt på symposierne, kommer således også andre end de tilstedeværende til gode. For deltagerne selv er det dog nok de private diskussioner mellem møderne og kontakten med dyrkere af beslægtede discipliner fra mange lande, der giver størst inspiration og udbytte.

Til alle møder har der været inviteret kolleger fra Østlandene. Polen og Østtyskland har været repræsenteret hver gang (omend ikke altid med de personer, som var indbudt af komitéen), og til symposiet i 1965 var der mødt forskere fra Moskva og de baltiske sovjetrepublikker. Men både i 1963 og 1967 udeblev repræsentationen fra Sovjetunionen trods tilsagn ganske. Forhåbentlig vil dette beklagelige forhold ændres til næste symposium, således at Visby atter med fuld styrke kan virke i sin gamle rolle som formidler mellem Øst og Vest.

OLAF OLSEN

HJÆLPEMIDLER

Årbog for Københavns Universitet indeholdende meddelelser for det akademiske år 1964–65. Udgivet på foranstaltning af Universitetets Rektor og Konsistorium ved INGER SKYUM-NIELSEN under tilsyn af STIG IUUL. København 1966. viii + 305 + xxviii s. 25 kr.

Blandt de første bøger, en ny humanistisk student i hovedstaden bør sætte sig ind i, er *Studiehåndbog for Det filosofiske Fakultet ved Københavns Universitet*, som udsendes i anden udgave i 1965. Heri har man optrykt *Paul Diderichsens* Introduktion med historiske forklaringer af de vigtigste akademiske udtryk, i al sin korthed vor nyeste universitetshistorie. Det er et klart udtryk for savnet af en nyere institutionshistorie, at en fodnote kun kan henvise til Henning Matzens snart hundrede år gamle *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie*, suppleret med de senere årbøger. Det nærmer sig også de hundrede år, siden C. Goos på konsistoriums vegne foranstaltede *Samling af de for Universitetsforholdene gjæl-*

dende Retsregler, 1885. Et inspirerende eksempel på dette område vil man kunne hente fra England, hvor en nyudgave af *Statuta Universitatis Oxoniensis* er udkommet i 1965.

At viljen og lysten imidlertid ikke mangler i København, fremgår tydeligt af *Samling af de for Københavns Universitets legater gældende bestemmelser. Udarbejdet efter Konsistoriums foranledning af Stig Juul og E. Villarsen*, 1962. Redaktørerne har sat sig den prisværdige opgave ikke blot at kompilere og delvis kodificere de relevante regler, men også til hvert enkelt legat at meddele personal- og institutionshistoriske noter. Den samme historiske interesse præger den nu genoptagne, samtidige udgivelse af *Årbog for Københavns Universitet*. Til årbogen for 1964–65 har dens redaktør, sekretær i konsistorialkontoret *Inger Skyum-Nielsen* samlet et utal af historiske oplysninger, der meddeles som indledninger ved betretningerne fra de forskellige videnskabelige samlinger og institutter.

Medens Matzens akademiske apparat i 1879 faktisk kun omfattede universitetsbiblioteket af 1482 – året for den først trykte bog i Danmark –, observatoriet ved Trinitatis og på Østervold, de botaniske haver siden 1600 samt domus anatomica et museum academicum fra det 17. århundrede med deres ikke mange efterfølgere inden for læge- og naturvidenskaberne, har udviklingen især i de to sidste menneskealdre været så rivende, at man med stor glæde hilser den givne mulighed for at skaffe sig en institutionshistorisk orientering. Når det gælder det videnskabelige apparat uden for Københavns universitet kan man fortsat kun ved flittig granskning af *Impressa publica regni danici* finde frem til de eventuelt trykte årsberetninger, og de historiske data må ledes op i Trap, en samlet oversigt fattes. For arkiver, biblioteker, museer og andre institutioner, som deltager i den historiske forskning, yder oversigterne i Fortid og Nutid dog en god hjælp.

Institutionernes historie har ikke blot en værdi for de pågældende faglige discipliner, men kan også være til støtte for den nutidige studievejledning og orientering, f.eks. ved at forklare et tilsyneladende irrationelt forhold som at etnografisk samling sorterer under Nationalmuseet, ministeriet for kulturelle anliggender, medens zoologisk museum hører under Københavns universitet, undervisningsministeriet. Blandt de mange frugter af samvirket mellem det egentlige universitet og de fritstående videnskabelige institutioner kan nævnes Institutet for europæisk folkelivsforskning, skildret i *Dansk Folkemuseum & Fri-landsmuseet. History & Activities. Axel Steensberg in honour*, 1966, og de mange skrifter fra arkiver, museer og biblioteker, således specielt for lærdomshistorien *Danish Theses for the Doctorate 1927–1958*, udgivet 1962 af universitetsbiblioteket. Det lægevidenskabelige apparats historie har længe været beskrevet; *Axel Garboe* kunne i 1961 afslutte sin *Geologiens Historie i Danmark*, og i årsfestskriftet 1962 nåede *Ragnar Spärck* at runde sin gennemgang af de biologiske fags historie af med *Undervisningen i zoologi ved Københavns universitet. Et tilbageblik over 300 år*. Laboratorium Chymicum siden 1778 er beskrevet 1965 af *Hans H. Kjølson: Fra Skidenstræde til H. C. Ørsted Institutet. Udviklingen gennem de sidste halvandet hundrede år af de fysiske, kemiske og matematiske laboratorier ved Københavns Universitet i union med Den polytekniske Lærestalt i faglig og kulturhistorisk belysning*. De sociale og øvrige humanistiske fag kan vel ikke pege på nogen nyere historisk beskrivelse, men et vigtigt bidrag foreligger dog 1962 i *Curt Hahn Kristensen: Seminarium*

Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800–1811, udgivet af Institutet for Dansk Kirkehistorie, som hermed har fortsat Bjørn Kornerups lærdomshistoriske linie. Geografien, et barn af fysikken og af historien, er beskrevet 1962 i *Geografisk Tidsskrift* af Niels Nielsen med en redegørelse for Københavns Universitets Geografiske Institut. *Et bidrag til dansk geografis historie*. Det egentlige faghistoriske studium siden Kr. Erslev 1887 indførte øvelserne i historisk granskning, savner endnu sin beskrivelse, men en ansats er dog gjort af Aksel E. Christensen i forordet til hans *Historiske Kildesteder. Til øvelser i historieforskningens teknik*, 1966. Det nye skolehistoriske institut ved Danmarks Lærerskole vil forhåbentlig i de kommende år kunne give bidrag også af interesse for den højeste undervisnings historie.

Kieleruniversitetets 300-års-jubilæum i 1965 prydedes med flere historiske værker. Den sidste menneskealders mange nye universiteter i England og Tyskland søger ofte at påvise kontinuiteten bagud til lokale lærdomscentre, og en lignende tendens finder man i de senere års hjemlige universitetsdebat. Kieleruniversitetets allerældste historie er ikke slesvig-holsten-gottorpsk, men slesvig-holsten-haderslevsk. 1544 var klostret i Bordesholm kommet til hertug Hans den Ældre, og i 1566 omdannede han stiftelsen til det gymnasium, som 1665 blev til universitetet. Oppe i hans residensby kom kapitlets gamle skole og reformationslektoratet til at danne grundlag for hans anden lærde institution, Johanneum. Havde fyrsten på Hansborg fået efterfølgere, er det måske ikke utænkeligt, at der i dette danske folkeområde, men med tysk overklassekultur, havde udviklet sig et universitet. I stedet blev resultatet den nuværende katedralskole, hvis 400 års dag er blevet fejret med *M. Favrhojds* skrift, *Haderslev Latinskoles historie 1567–1967*. Skolens tidligere historiker, den nordtyske lærdomsforsker Thomas Otto Achelis viste forbindelserne over til Ribe og sydpå. Desværre kommer jubilæumsbogen ikke ind på det interessante kapitel, som hedder Haderslev Læreres Skole i København, efter 1864 en flugt fra datidens Preussen som Die Freie Universität Berlin er en flugt fra nutidens. I de fire amters enige *Betænkning vedrørende et universitet i Sønderjylland beliggende i Haderslev*, 1964, slås på de historiske strenge, og det samme gælder til en vis grad i redegørelserne I–IV, 1964–66, fra Ribe amts regionsudvalg vedrørende *Universitetet i Ribe-Esbjerg området*. Fortalerne for universiteter i Kolding og i Ålborg fører derimod ikke væsentlige historiske argumenter i marken i *Betænkning vedrørende et universitet i trekantområdet Fredericia-Kolding-Vejle*, 1963, eller i *Nordjysk universitet. En redegørelse fra Nordjyllandsudvalget for højere læreanstalter*, 1965. Århus universitet behøver hverken historiske eller andre argumenter for sin fortsatte blomstring, men man knytter gerne tråde bagud til akademisk aktivitet i fortiden, således senest på historieskrivningens område med *For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966*, udgivet samtidigt med, at tidsskriftet Jyske Samlinger har skiftet navn til det mere dækkende *Historie*. I Odense har man endnu ikke nået litterært at fæstne båndene tilbage til Odense Gymnasium 1621–1802, men et godt hjælpemiddel hertil foreligger i *A. Tiedje: Bibliographia Scholæ Otheniensis*, 1964, trykt i katedralskolens årsskrift. På Sjælland har naturligvis især Roskilde kunnet henvise til en lærdomspræget fortid, medens et forslag om *Sorø Universitet*, fremsat i *Samrådet*, 1964, s. 75 ff, ikke vandt særlig lokal genklang trods de praktiske fordele og de store videnskabelige

traditioner, som senest er indgående beskrevet af *Kat Herby* i *Academia Sorana. Kloster – Akademi – Skole*, 1962.

Den halve tusindårsdag for det pavelige og kongelige Københavns universitet nærmer sig. 400-året så fuldendelsen af H. F. Rørdams universitetshistorie, bragte Matzens retshistorie og gav stødet til Goos's retsregler. I 450-året påbegyndtes Norvins universitetshistorie, kom Povel Fønss's og Erik Rindums festskrift og udsendtes Danish Theses for the Doctorate. Den nye legathåndbog og de historiske oplysninger i årbogen viser lysten og viljen til at videreføre den københavnske universitetshistorie.

JØRGEN TVEVAD

HERLUF NIELSEN: Kronologi. Dansk historisk Fællesforenings håndbøger. Viborg 1962 (1. oplag), 1965 (2. reviderede oplag). 90 s. Ill. 18 (12) kr.

Bogen repræsenterer en fornyelse i forhold til Johannes Steenstrups »Tidsregning« fra 1908 (2. udg. 1922). Den er lagt anderledes an end sin forgænger. De matematiske forbemærkninger er trængt sammen og tidsregningen i oldtiden kortet af. En del kulturhistorisk stof er herved gledet ud. Til gengæld er der tilføjet et afsnit om »den folkelige kalender«, d.v.s. rimstave og runestave, forløberne for de senere almanakker (s. 81–85). Af andre nyheder kan der peges på redegørelsen for kongers og bispers regerings- og funktionsår (s. 30–33). I det hele gemmer der sig rundt om selvstændige, mindre bidrag, der forhøjer bogens værdi.

Fremstillingen er præget af sit formål: at give en kortfattet udredning til brug for den praktisk arbejdende historiker. Det er lykkedes at nå dette mål. Dog skal det bemærkes, at fremstillingsformen ikke er blevet så letløbende som i Steenstrups ældre arbejde. Den begrænsede plads har tvunget til knaphed. Dette i forbindelse med et i og for sig forståeligt ønske fra forf. om at få mest muligt med, har visse steder medført en ophobning af detaljer, der kan tage udsynet fra de læresætninger, som det fremfor alt er vigtigt at få slået fast.

Enkelte, for nordiske historikere mindre relevante dateringsformer (f. eks. inddelingen af måneden efter *consuetudo Bononiensis* s. 59–61, der kun kendes i to danske eksempler) kunne være kortere omtalt. Til gengæld kunne der være afsat plads til forklaringer på kronologiske særegenheder, som ellers blot strejfes. Når forf. har ment at burde nævne de ejendommelige årstalsvers, *chronosticha*, s. 35, skulle der være meddelt et eksempel herpå. De tre illustrationer s. 18 og 20–21 kunne være tydeligere inddraget i fremstillingen, eventuelt ved transkription af dele af den latinske tekst og forklarende billedunderskrifter.

Mest savnes dog et udblik over moderne kronologiske problemer. Diplomatisk depecher, som er udvekslet mellem forskellige hovedstæder og verdensdele i dette århundrede, rummer ikke så sjældent visse fælder, hvad angår time- og dagsangivelserne. Det gælder særlig, hvis en lokal sommertid spiller ind. En liste over tidsforskellene mellem hovedstæderne (eller landene og kontinenterne) i forhold til Greenwich-tid og en angivelse af, hvornår de vigtigste lande har haft eller har indført sommertid, ville være i høj grad tiltrængt. Det samme gælder oplysninger om, hvornår de enkelte lande er gået over fra lokal stedtid

til middelsoltid efter længdegrader. Det skete for Danmarks vedkommende ved lov af den 29. marts 1893, hvorved mellemeuropæisk tid fastlagdes som dansk normaltid.

En udtydning af detaljer her og der og en vis omdisponering af dele af det ældre stof ville sammen med udvidelser i den ovennævnte retning gøre bogen endnu mere nyttig end hidindtil for den historiker, der med Holbergs ord »sætter lærde glas for kronologisk øje«.

NIELS SKYUM-NIELSEN

IB KÆJLBO: Historisk kartografi. Dansk historisk Fællesforenings håndbøger. København 1966. 83 s. 21 (14) kr.

Fællesforeningens håndbogsserie over historiske bidiscipliner bliver, efterhånden som de små bind udkommer, til en god lille samling af nemt tilgængelige oversigter. Den foreliggende korte skildring af væsentligst den europæiske kartografis historie har det ikke været nogen let opgave at løse – rent stilistisk. Stoffet er stort, og så at sige hver enkelt detalje spiller en rolle i udviklingsforløbet. Selvom globerne ikke kan siges at komme kartografien direkte ved, savner man alligevel en omtale af dem. Der er dog en vice-versa-påvirkning imellem de to former for afbildning af jorden. Stoffets sammentrængning smitter selvsagt af på stilen i bogen. Den virker nærmest som et let udvidet leksikonartikel. Deri ligger der ret betragtet ikke nogen forklejning. Man går nemlig som oftest forgæves til diverse leksika for at få besked om det foreliggende emne. På den vis afhjælper denne håndbog et savn; men samtidig næres et andet. Ganske vist har forfatteren i forordet udtrykkelig taget forbehold; alligevel må det dog understreges, at illustrationer savnes ganske betydeligt. Dersom disse småbøger virkelig skal være det, som de giver sig ud for, nemlig håndbøger i ordets egentligste forstand, nytter det ikke meget, at en i øvrigt velforsynet litteraturliste henviser til det billedmateriale, som man almindeligvis ikke har ved hånden. Burde Fællesforeningen ikke have ofret noget mere på denne konto? Der kunne være opnået meget, bare ved nogle strekglicheer.

Der skal ikke rettes nogen kritik mod enkeltheder i skildringen, undtagen over for gengivelserne af de latinske tekster s. 52 f. Hvorfor er forkortelserne ikke opløste? En håndbog skal hjælpe brugeren og lette ham i arbejdet, ikke bebyrde ham med irriterende småproblemer. Kunne forfatteren ikke selv opløse forkortelserne, ville en dertil kyndig hjælp sikkert kunne have klaret sagen på mindre end en halv time. For øvrigt er de vedføjede oversættelser ikke altid lige nøjagtige. Over for fordelingen af stoffet kan man vel nok rette kritik; men på dette felt spiller det subjektive skøn i alt for høj grad ind til, at kritik kan være berettiget. Det kan dog siges, at det efterhånden herostratisk berømte »Vinlandskort« tildeles alt for megen plads, når det drejer sig om en håndbog som den foreliggende. I den forbindelse skal det blot her af hensyn til brugerne påpeges, at den forkerte oversættelse af kortteksten ved Grønland troligt citeres.

Håndbogen giver i øvrigt som nævnt god besked i klar form. Når man løber litteraturlisten igennem, kan man ikke undlade at undre sig over, at der ikke på dansk foreligger en større samlet og nogenlunde moderne oversigt over karto-

grafiens hele udvikling, og at denne lille håndbog faktisk er den første, der på dansk beskæftiger sig med dette vigtige historiske felt, og så endda må begrænse sig til hovedsagelig europæisk kartografi. Med den interesse, der nu snart i mange år har været for gamle kort, på baggrund af deres dekorative kvaliteter, skulle det være inden for mulighedernes grænser at få udgivet en større skildring.

FINN GAD

POUL RASMUSSEN: Mål og vægt. Dansk historisk Fællesforenings håndbøger. København 1967. 87 s. 22,75 (15,75) kr.

Denne lille bog er naturligt tilegnet Svend Aakjærs minde, da den mest af alt er en à-jour-føring af det grundlæggende værk om Maal, Vægt og Taxter i Danmark, som Aakjær for mere end 30 år siden forfattede til Nordisk Kultur XXX (1936). Det nu foreliggende skrift er efter titlen at dømme tænkt som en almindelig håndbog i dansk historisk metrologi; men i realiteten giver det kun for tiden 1500–1700 (afsluttet med specialbestemmelserne i forordningerne 1683, 1687 og 1698) en systematisk gennemgang, fortrinsvis på agrarhistorisk grundlag og med udeladelse af Sønderjylland og Skåne. I to kapitler gøres der endvidere rede for de væsentlige sider af den middelalderlige metrologi, som i særlig grad har været dyrket i de sidste årtier. Omend pladsen er sparsom (se ss. 5, 81) synes det imidlertid uforklarligt, at der ikke bringes nogen omtale af meter-systemet (indført ved lov af 1907 4/5), af grundprincipperne for Ole Rømers reformer, af Skelskørs Vartegn og af skæppemålet i Anders Sunesens parafrase af Skånske lov. Valget af perioden 1500–1700, der behandles leksikalsk, begrundes med, at der om andre perioder (samt om Sønderjylland) foreligger forskellige ældre og nyere oversigter.

Bogens så stærkt beskårne indhold er til gengæld af overordentlig lødighed. Middelalderkapitlerne om vægt og mål i Kong Valdemars Jordebog og om de middelalderlige jordvurderingsenheder byder en meget klar redegørelse for og en oftest overbevisende stillingtagen til de meget varierende tolkninger, der er fremsat af Svend Aakjær, Sture Bolin, C. A. Christensen, Chr. B. Graversen, Kjell Runquist m. fl. Poul Rasmussen sætter på en egen stilfærdig måde tingene på plads, omend hans beskedenhed indebærer den risiko, at læseren kan glemme hans eget engagement. I kapitlet om de middelalderlige jordvurderingsenheder skjuler der sig således mange af forfatterens egne forskningsresultater. Højest interessante og betydningsfulde er de nye bidrag, som Poul Rasmussen i kapitlet om perioden 1500–1700 giver til Sjællandstøndens historie. Medens Aakjær (ss. 210, 213) ikke mener, at denne tønde adskilte sig meget fra Aabotønden, sætter Rasmussen (ss. 57, 59) et skel ved forordningen af 1602 12/5 om indførelsen af ensartet tøndemål (Aabomålet) i hele riget undtagen i Riberhus len. (Et enkelt forbehold: Den af Poul Rasmussen (s. 82) foretagne beregning af forholdet mellem Sjællandstønden og Vendelbotønden støttes tilsyneladende af visse oplysninger i mageskiftebesigtigelserne og er muligvis rigtig; men det håndskrift, P.R. påberåber sig, ms. Oslo U.B. 8, fol., indeholder – bl. a. på det vigtigste af de anførte steder (s. 147v; jfr. det heller ikke særligt nøjagtige hånd-

skrift Ny kgl. Saml. 821, fol.) – takster, hvis overlevering er korrump, og som derfor ikke alene bør danne grundlag for metrologiske finberegninger).

Udstedelsen af forordningen 1602 fik iøvrigt et efterspil, der støtter Poul Rasmussens fortolkning af den. 1605 udsendte professor Jørgen Dybvad sine *Theses de juramento*, af hvilke især nr. 97 og 98 beskæftiger sig med den befalede metrologiske reform. Dybvad anker her (§ 98) over, at man havde gjort de måleenheder, hvori afgifterne beregnedes, større i stedet for at formindske dem, idet han henviser til, at underklassen på landet i forvejen havde det vanskeligt nok. Konsistorialdommen af 1607 11/4 underkendte Dybvads ret til at kritisere reformen (Gl. kgl. Saml. 1451 in 4:to, s. 8; jfr. Erik Pontoppidan: *Annales ecclesiae Danicae* 3. del (1747), s. 568 f., samt Holger Fr. Rørdam i *Danske Magazin* 4. r. I (1873), s. 130); men hans gengivelse af dens indhold står uimodsiget og passer udmærket med den af Rasmussen antagne forøgelse af den mindre sjællandske landgildetønde ved den pågældende forordning. Hvorvidt nyordningen virkelig blev gennemført, er naturligvis et andet spørgsmål.

Poul Rasmussen har foruden det trykte materiale rådet over Svend Aakjærs efterladte metrologiske samlinger i Rigsarkivet (s. 63 f.), ligesom han kan henviser til utrykte afhandlinger og breve fra C. A. Christensens (ss. 22, 27) og Henning Paulsens (s. 46) hånd. Endvidere forbereder Rasmussen selv en udgave af utrykte kilder og en kritisk behandling deraf, idet der hermed vil være tilvejebragt forudsætninger for yderligere forskningsresultater inden for ældre dansk metrologi (se s. 64). Af største interesse vil det tillige være, hvis handelshistorikere m. fl. fremlægger tilsvarende materiale til belysning af bl. a. tøndens størrelse. Endelig må der peges på betydningen af spørgsmålet om forbindelsen mellem længde- og vægtenhed, herhjemme knyttet til Ole Rømers navn; fra svensk side antager nu Nils Sahlgren en sammenhæng i middelalderen og senere mellem længdemål og rummål og mener sin opfattelse bekræftet af bevarede metalskæppemål i nordtyske byer (Stockholms universitet – Kulturgeografiska institutionen. Forskningsprojektet administrativa rumsliga system. Meddelande 3. Diskussionsprotokoll från Svartåkonferensen 21–23 april 1967, ss. 17–23).

Poul Rasmussen har haft mod til at skrive sin bog på et tidspunkt, da udforskningen af gamle måle- og vægtenheder synes i hastig udvikling, og har løst opgaven på en så overlegen måde, at hans status over dansk historisk metrologi anno 1967 – inden for de valgte rammer – næppe kan tænkes bedre.

SVEND GISSEL

ALMINDELIG HISTORIE

TORBEN TOPSØE-JENSEN: *Ad hjulspor og landeveje*. København, Steen Hasselbalchs Forlag, 1966. 275 s. Ill. 50,05/69,30 kr.

I forordet kaldes bogen »et forsøg på at give en fremstilling af de danske vejes historie og af livet på vejene« (s. 9). Kronologisk dækker den tiden frem til bilens gennembrud o. 1920. Emnet er af stor kulturhistorisk interesse, og det er tillige en væsentlig side af vor økonomiske historie. Det er derfor ejendommeligt,

at det ikke tidligere er blevet taget op til samlet bearbejdning, så at man har måttet nøjes med en ret spredt litteratur. Det er beklageligt, at forfatteren ikke har ofret sider på en litteraturliste, der ville have gjort det lettere at bruge bogen sammen med den ældre litteratur, som bogen ingenlunde har overflødiggjort. Fr. Olsen: »Det danske Postvæsen« bind 1–3 (Kbh. 1889–1924) må stadig fremhæves som meget nyttig for den, der vil studere videre i det utrykte kildemateriale. Topsøe-Jensen har benyttet en omfattende litteratur, der dog nok kunne suppleres flere steder (herom mere under de enkelte kapitler nedenfor). Man mærker på forfatterens fortrolighed med den juridiske og administrative del af litteraturen og kildematerialet, at han er jurist, men han har også et omfattende kendskab til den almindelige prosa og poesi om livet på vejene. Det sparsomme statistiske kildemateriale, der findes efter år 1800, er næsten ikke antydet i bogen og synes ikke at være benyttet af forfatteren. Bogen er i det hele taget lagt an som en refererende fortælling, den er ikke analyserende, den stiller ingen spørgsmål til kildestoffet og forsøger følgelig heller ikke at besvare sådanne. Forfatteren henvender sig ikke til faghistorikeren – snarere til den »almindelige læser«. Hans bog fortjener dog en grundig omtale, fordi lokalhistorikere sikkert vil bruge den i fremtiden.

»Fremstillingen er bygget op omkring de skiftende tiders lovgivning« (s. 9). Hertil må bemærkes, at lovgivningen ikke afspejler al aktivitet på og med vejene – den store gruppe veje, der benævnes »biveje«, kommer kun af og til frem i lovgivningen. Det ville have været mere frugtbart at gå ud fra teorien om at veje enten anlægges, fordi der er et behov, eller fordi man ønsker at fremme en bestemt plan. (Se f.eks. Steen B. Böcher: »Vejudviklingen i Hobugtområdet«, *Geografisk Tidsskrift* bd. 49, 1948–49). S. 186–87 gengives dele af diskussionen om vejbyggeriet i Jylland i 1830'erne. Her er det klart, at trafikbehovet ikke krævede nye veje, men Frederik den 6.'s regering havde åbenbart planer om at fremme udviklingen. Kongen rejste flere gange rundt i landsdelen, og i Generalpostdirektionen medførte det en stærk aktivitet med færgesteder, befordringsstationer o.s.v. Ingeniørkorpsets aktivitet lå helt på linje hermed.

Kapitlet om oldtidsvejene fylder kun 6 sider. Det omtaler de betydeligste arkæologiske fund og går ind for Sophus Müllers teori om højkrækkerne, en teori som prof. J. T. Lundbye som amatør har dyrket med stor iver (J.T.L. var professor i teknisk hygiejne). Prof. Böcher er i den ovennævnte artikel kritisk over for teorien – man aner en vejlinje og går så ud fra at trafikbehov må have været der. En moderne efterprøvning af teorien bør gå ud fra Therkel Mathiasens to grundlæggende afhandlinger: »Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse« (1948) og »Nordvestsjællands Oldtidsbebyggelse« (1959).

Behandlingen af middelalderen fylder godt 30 sider. Perioden opfattes som en helhed, og kilderne hentes snart fra dens begyndelse, snart fra dens slutning. Folkeviser citeres hyppigt og uden antydning af, hvornår de pågældende viser er forfattet. En henvisning som note 27 til s. 46 burde gå til en bog, der lettere kunne lånes på bibliotek end Kofod Anchers Lovhistorie fra 1776!

»Fra middelalder til vejreformerne« er titlen på næste afsnit, der fylder 85 sider. Mod slutningen af denne periode, da flere lande i Europa havde forbedret deres veje, er det klart at Danmark var saktet agterud, men var det også tilfældet i 1500-tallet? Var vejene ikke dårlige overalt dengang? Bogens geogra-

fiske stedsangivelser er ikke altid lige klare, f.eks. kan hulvejen på s. 67 ikke være »i nærheden af Blaakilde«, når den ligger i Nørre Skov nord for Rebild – afstanden er 7–8 km! Under gennemgangen af kongevejene er der slet ikke taget stilling til vejene på Fyn, hvor J. Høirup har beskrevet afdækningen af en brolagt strækning i Nyborg (»Træk af de fynske vejes historie« i Fynske Aarbøger V–VI, 1955–58). Regner forfatteren ikke dette anlæg for en kongevej?

Afsnittet om »vejreformerne« fylder 55 sider; det er bogens grundigste afsnit – og med rette, fordi kildematerialet her virkelig tillader en grundigere behandling. Forfatteren går desværre ikke ind på problemet om, hvorfor regeringen i 1780'erne besluttede sig til nye vejanlæg: var der påvist et større trafikbehov? Var der tale om en økonomisk planlægning, der krævede de nye veje? Eller var det prestigepolitik? Bogens henvisninger er her – og også andre steder – så mangelfulde, at det ikke er klart, hvad forfatteren bygger på – hvad sigtes der til med resolutionen fra 1761 (s. 141)? Det er klart, at J. H. E. Bernstorff spillede en ledende rolle, men det gjorde general H.W. von Huth også. Han var selv en erfaren ingeniørofficer, men politisk modstander af Bernstorff. Problemerne her er endnu uløste, men den bedste fremstilling er stadig Lundbye og Hermansen: »Roskilde Landevej gennem Tiderne« (1927). Hvad mener forfatteren med at stenene var samlet af markerne »med stort tidsspilde« (s. 144)? Var det ikke til fordel for dyrkningen, at stenene blev fjernet? Det er da langt mere beklageligt, at stenene fra mange oldtidsminder blev røvet til vejbygget. Samtidens vurdering af de nye veje er interessant, og der citeres meget både for og imod, men hvor værdifuldt er det at citere Oehlschlagers Langelandsrejse – er det andet end et udtryk for romantikkens litterære mani (s. 177)? På samme måde skal man passe på de romantiske malere; deres billeder er kun naturtro på den for romantikken karakteristiske måde (se A. Steensberg: »Bonderomantik« i Politikens kronik 21.10.59).

Omkring s. 186–87 synes fremstillingen at være trængt for meget sammen. Kommissionen af 1835 til undersøgelse af klagerne over vejarbejdet nævnes, men ikke ét ord om, hvad der videre skete! Major N.W. Stockfleths manuskript om de jyske veje citeres ganske kort, men i hvilket arkiv findes det?

På s. 188 kommer forfatteren ret kort ind på de vejtekniske byggemetoder. Her burde man også nævne Hubert Gautier: »Traité de la Construction des Chemins«, der kom i Paris i 1716 og dernæst i flere udgaver og i tysk oversættelse så sent som 1773. Flere eksemplarer af denne bog var i dansk eje før ca. 1810. Litteratur om Trésaguets system fra 1775 kendes derimod ikke så tidligt; man må vel forestille sig, at viden herom er bibragt ved mesterlæresystemet. Mac Adams system var næppe kendt før 1824, da den engelske førsteudgave af hans bog kom i London, men allerede i 1828 kom den i dansk oversættelse. En dansk lærebog for ingeniørofficererne kom i 1843, nemlig I. C. Vogelius Steenstrup: »Leitfaden zur Anlage und Unterhaltung der Landstrassen« etc. . . (på tysk fordi en del af helstatens officerer var tyske). Denne bog er i øvrigt et værdifuldt kildekrift til den forudgående periodes vejhistorie. Vejbygning blev næppe som nævnt s. 188 doceret på Den Polytekniske Læreanstalt før end i 1890'erne, da de første bygningsingeniører uddannes (Johs. Kristensen, red.: »Dansk Ingeniørforening gennem 50 år«, 1942); prof. A. Lützens forelæsninger over vejbygning blev trykt i 1897.

Landevejsbommene er naturligvis udførligt omtalt og her bringes lidt statistik. Det drejer sig om forpagtningsafgifter, og det kan således kun indirekte udtrykke noget om trafikens størrelse og slet intet om dens art og retning. Her kunne forfatteren imidlertid være kommet længere ved at inddrage andre statistikker, f.eks. »Oversigt over Postgangen, og hvad der er befordret med Posterne i Tidsrummet 1833–46 og 1854/55–1859/60« (1862) – den ældre poststatistik er desværre makuleret. Det vil føre for vidt her at komme ind på de resultater, en sådan undersøgelse kan føre til, men det er tydeligt at i 1830'erne begynder en kraftig udvikling i dansk trafik, en udvikling der allerede når langt inden jernbanerne.

Bogens to afsluttende afsnit »Rejser og rejseliv i tiden før jernbanerne« og »Vejene og jernbanerne« runder fortællingen af. På s. 200 omtales nogle rejsehåndbøger. Prof. Bugges »Skriv- og Reyse Calender« er ikke den ældste danske; det er vistnok »Vey-Viser For Reysende igiennem Danmark/Norrig oc Sverig«, trykt ca. 1690. Tregders håndbog fremhæves med rette – den udkom 1824. Meget anvendelige er også S. A. Bojesens »Reise- og Posthaandbog for 1838« og en ny udg. for 1841. 1839 kom en håndbog af F. C. von Jessen, og fra 1847 kom »Veiledning ved Benyttelse af de kgl. Brev- og Pakkeposter etc. . .«, der er en slags forløber for de senere køreplaner. Der er her et stort kildemateriale, som kunne have uddybet fremstillingen på mange punkter. S. 218 omtales en svensker, der i 1806 har oplevet turen Helsingør–København – men læseren må på biblioteket for at få noget at vide om turen! S. 222 omtales de bevarede gæsteprotokoller – men vi får ingen citater – vi får ikke engang at vide, hvilket arkiv de findes i! På s. 236 åbnes Skagensbanen i 1890, men på s. 237 sker det i 1894!

De mange kritiske bemærkninger må ikke tages som et udtryk for at bogen er dårlig; den er i høj grad læseværdig, og den vil utvivlsomt blive studeret af mange, indtil mere analytiske studier kommer frem.

NIELS ANDERSEN

WILHELM ABEL: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. 2., neubearbeitete und erweiterte Auflage. Hamburg und Berlin, Verlag Paul Parey, 1966. 301 s. 54 DM.

Wilhelm Abel redegør i forordet til bogen for dens tilblivelseshistorie: 1. udg. fra 1935 – oprindeligt et forsøg – er blevet udbygget og suppleret, såvel i henseende til det geografiske område der beskrives som til den kronologiske udstrækning. Den beskæftiger sig som den nu foreligger med landbrugserhvervet i Mellemeuropa til vore dage. Ved Mellemeuropa forstås i denne sammenhæng først og fremmest Tyskland, England, Frankrig og Nederlandene med udblik til de skandinaviske lande, Syd- og Østeuropa, særlig Polen.

I bogens disposition fornemmer man stadig at 1. udgaven sluttede med Napoleonskrigene og det kniber for læseren at få noget rigtigt indtryk af udviklingen i det 19. og 20. århundrede. Det hænger tydeligt nok sammen med den problemformulering forfatteren har valgt at lægge til grund. Han vil forsøge at

besvare spørgsmålet om i hvor høj grad det lykkedes for landbrugserhvervet at løse sin opgave: at dække befolkningens behov. Han ønsker i så høj grad det er muligt at gøre besvarelsen kvantitativ, og han prøver bevidst og med held at se bort fra den politiske styring man i tidens løb har forsøgt at udøve på dette felt. Med de engelske kornlove efter Napoleonskrigene kan det ikke længere lade sig gøre, og problemstillingen bliver ufrugtbar efterhånden som Europa udvider sin basis for levnedsmiddelforsyningen til også at omfatte ikke-europæiske områder og efterhånden som et stadigt bredere spektrum af næringsmidler indgår som tungtvejende dele af befolkningens ernæring.

Forfatteren opdeler sit emne i 4 dele således at hver del kommer til at indeholde en beskrivelse af et kriseforløb, startende med opgangskonjunkturer og sluttende med sammenbruddet. Førstedelen slutter med den senmiddelalderlige krise (et begreb Wilhelm Abel som den første etablerede med 1. udg. af nærværende bog), andendelen med krisen i 17. århundredes sidste halvdel og de første år af det 18. århundrede, trediedelen med »fredskrisen« i første halvdel af det 19. århundrede og sidstedelen med nogle strejflys over mellemkrigstiden. Udgangspunktet er den Labrousse-van der Wee'ske antagelse af at kornprisen i det førindustrielle samfund var så godt som uelastisk, fordi kornet kun i meget begrænset omfang kunne substitueres af andre varer.

Hovedtemaet kommer til at fremstå som en udvidelse – og samtidig en omdannelse – af Labrousse's model af kriser af type ancien: I det før-industrielle samfund vil en misvækst drive kornpriserne i vejret og samtidig, p. gr. af den lille producerede mængde, formindske de små og middelstore landbrugs indkomster så stærkt at den svækkede købekraft skaber indtægts- og produktionsnedgang i de sekundære og tertiære erhverv, indtil en heldigere høst atter får omsætningen i gang. Abel sætter ind ved at beskrive overproduktionen af korn som kriseskabende for det store og i nogen grad også for det mellemstore landbrug ved at det øgede udbud presser priserne og dermed overskuddet ned. Denne kriseform bliver ikke en Labrousse-hungerkrise og lammer derfor ikke de øvrige erhvervsformer.

De 4 hovedafsnit skildrer så de 4 kriseforløb som komplicerede funktioner af over-underproduktion, af udvidelser og indskrænkninger i landbrugsareal og ikke mindst af ændringer i befolkningsmængden, med følgevirkninger for kapitaldannelse og levestandard. Det lykkes på ganske overbevisende måde at fastholde og modulere denne problemstilling i de 3 første hovedafsnit, således at læseren overbevises om teoriens holdbarhed.

Til bogens fortjenester hører i høj grad også at forfatteren i et stort og dygtigt udnyttet noteapparat anfører en væsentlig del af den nyeste litteratur om sit emne. I forbindelse med »Anhang III« der indeholder en omfattende prishistorisk bibliografi, og med det afsluttende forfatterregister bliver Abels bog et overordentligt nyttigt opslagsværk for den der ønsker at beskæftige sig med landbrugshistoriens økonomiske aspekter.

Det behøver måske næppe siges, at den der som Abel ønsker at tilvejebringe en syntese om prisudviklingen og produktionsevnen i Europas hovederhverv gennem 700–800 år og som gør det på 270 sider, må have en hård og fast hånd. Det har Abel. Han må have vilje til at komme igennem til en konklusion, selvom han for at nå den må undlade nogle forbehold som en mere forsigtig

historiker nok ville have taget. Man kan standse op ved hans »kornlønninger«, ved hans »sølvækvivalenter«, ved hans behandling af penge og kreditforhold, ved hans dristige skitser af levestandarder uden hensyntagen til beskæftigelsesforholdene, men man må erkende at det er lykkedes at skabe et udgangspunkt der for videre forskning er nok så frugtbart som eftertankens skrantne blodløshed.

SØREN MØRCH

I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi. Saggi di storia dei prezzi raccolti e presentati da RUGGIERO ROMANO. Biblioteca di cultura storica 93. Firenze, Giulio Einaudi, 1967. xliv + 590 s. 6.000 L.

I den foreliggende antologi forelægger udgiveren, der er knyttet til École pratique des hautes études – VIe section i Paris, en række af de nu klassiske, prishistoriske afhandlinger fra den sidste generation i italiensk oversættelse; blandt navnene finder man bl. a. A. B. Usher, E. J. Hamilton, M. J. Elsas, Giuseppe Parenti, Jean Meuvret og C.-E. Labrousse, som hver især dækker et kronologisk og geografisk afsnit af det tidsspænd, bogen omfatter. Hertil føjes afslutningsvis tre teoretiske og kritiske afhandlinger af Luigi Einaudi, A. V. Judges og René Baehrel. Endelig har Romano selv forsynet værket med en ypperlig indledning, der redegør for den prishistoriske forsknings arbejdsområde og metoder.

Som introduktion vil bogen formentlig være nyttig, men samtidig må man tilføje: Den byder på én gang for meget og for lidt. Ved sin opbygning får den snarest karakter af en sammenhængende, europæisk prishistorie, men dens kronologiske og geografiske spændvidde udelukker samtidig, at kontroversielle emner repræsenteres af mere end en enkelt afhandling; selv den udførlige bibliografi, der ledsager bogen, kan næppe afbøde denne mangel. Det er muligt, at det havde været mere hensigtsmæssigt at samle bogen om et eller et par snævrere emner med et repræsentativt udvalg af den videnskabelige diskussion, depressionen i senmiddelalderen, prisrevolutionen i det 16. århundrede eller diskussionen af prisbevægelser og prisstruktur i den anden halvdel af 1700-tallet.

E. LADEWIG PETERSEN

GEORG STADTMÜLLER: Grundfragen der europäischen Geschichte. München-Wien, R. Oldenbourg, 1965. 281 s. 18 DM.

Georg Stadtmüller er professor i München med speciale i østeuropæisk historie. Bogen består af en samling artikler, der på én nær (Polen in der europäischen Geschichte) tidligere har været offentliggjort i forskellige tidsskrifter, og fremstår således som et repræsentativt udvalg af forfatterens mangeårige studier indenfor rigt varierede emner fra Østeuropas historie (Geschichte Südosteuropas 1950, Forschungen zur albanischen Frühgeschichte 1965) og fra retshistorien (Das Naturrecht im Lichte der geschichtlichen Erfahrung 1948, Das abendländische Rechtsbewusstsein 1951).

Stadtmüllers hovedsynspunkt er, at Østeuropas historie må ses som en inte-

greret del af Europas historie, man kan ikke skelne mellem »die romanisch-germanische Völkerwelt« og »die slawische Welt« som Ranke og hans samtidige gjorde, en opfattelse som findes stort set uændret i vore dages oversigtsværker om Europas historie. Forfatteren vil dog ikke benægte, at der er en væsentlig forskel på den historiske udvikling i »das Abendland« og i Østeuropa. Han mener således, at det karakteristiske for den vesteuropæiske historiske udvikling var, at dér opstod dels en rationel videnskabelig tænkning og dels en opfattelse af, at samfundet burde være en retsstat, medens i Østeuropa den totalitære stat var dominerende. Det afgørende er dog, at denne kulturelle grænse ikke falder sammen med grænserne mellem de europæiske sproggrupper. Således må de vestslaviske folk (polakker, tjekker og slovakker) samt de finsk-ugrisk talende folk (finer og ungarere) regnes med til »das Abendland«, medens de øvrige slaviske folk hører til den byzantinsk-orthodokse kultur.

Efter Stadtmüllers opfattelse er bruddet mellem de to store europæiske kirker i 1054 udslagsgivende for fremkomsten af denne kulturgrænse. Dog var kirkebruddet kun kulminationen på en lang udvikling, der har sin oprindelse i forskellen mellem romersk og græsk åndelig kultur, men først efter 1054 blev kirkegrænsen også fuldstændig kulturgrænse. I Østeuropa bevarede opfattelsen af, at kirke og stat er en enhed, medens i Vesteuropa udviklingen fortsattes i retning af at gøre kirken selvstændig overfor staten. Dette smittede af på andre stænder, således at adelen og senere borgerne sikrede sig faste garantier mod overgreb fra statsmagten. Forfatteren finder heri baggrunden for den parlamentarisk-demokratiske vesteuropæiske retsstat. Ud fra dette udgangspunkt mener han at finde svar på spørgsmålet om, hvorfor socialismen i Rusland førte til et totalitært styre, medens det modsatte var tilfældet i Vesteuropa. I Sovjetunionen forbandt den gamle østeuropæiske opfattelse af statens almægt sig med den af vesteuropæere udformede historiske og dialektiske materialisme og skabte den kommunistiske, autoritære styreform.

Artiklen om Polen i den europæiske historie er et led i en lang række værker om forholdet mellem Polen og Tyskland gennem tiderne, som forskellige forfattere især i Vesttyskland har skrevet i årene efter den anden verdenskrig. Stadtmüller fremhæver, i modsætning til nationalistiske polske og tyske forfattere, at der ikke i historien kan påvises noget »Erbfeindschaft« mellem det tyske og det polske folk, således som det er tilfældet mellem Frankrig og Tyskland. Selv ikke efter Polens deling eksisterede noget sådant. Vide kredse i Polen var endda stemt for med Preussens hjælp at bekæmpe Rusland og derved samle den polske republik i en union med Preussen, men Napoleon kom disse planer i forkøbet, og efter 1813 var Ruslands stilling i Europa så dominerende, at noget sådant var umuligt. Først med Bismarcks Kulturkampf og forsøgene på tvangsgermanisering af polakker opstod det dybe modsætningsforhold. Stadtmüller mener, at de nuværende tysk-polske stridspunkter vil kunne løses ved en generel europæisk ordening, men han undlader at berøre problemet, hvorvidt de nazistiske krigsforbrydelser i Polen har skabt et sådant forhold af had og frygt, at en virkelig afspænding vil kræve generationer.

En enkelt formel anmærkning: Bogen havde vundet i læseværdighed ved en strengere redaktion, så man havde undgået, at undertiden hele afsnit genfindes enslydende i flere artikler (f.eks. s. 180/81 og s. 219; s. 178 og s. 246).

Merchants and Scholars. Essays in the History of Exploration and Trade. Collected in Memory of James Ford Bell, and edited by JOHN PARKER. Minneapolis, University of Minnesota Press, London, Oxford University Press, 1965. vi + 258 s. Ill. 60 sh.

Takket være industrimagnaten James Ford Bell råder Minnesota-universitetets bibliotek over en af verdens fineste samlinger af bøger og håndskrifter til studiet af den europæiske ekspansions historie. Samlingen har allerede udsendt en række udmærkede kildepublikationer, og i det foreliggende bind har kuratoren John Parker samlet en række afhandlinger, der alle i større eller mindre omfang bygger på James Ford Bell Collection.

Afhandlingerne strækker sig i tid fra den tidlige middelalder til det 18. århundrede, og i rum omspænder de hele kloden. Som samlende tema angiver både bogens titel og indledningen det samspil mellem købmænd og lærde, der gennem ekspansionsårhundrederne tillod opbygningen af en stadig større og mere nuanceret viden om de ikke-europæiske områder. Hvor vid denne ramme end er, kan den ikke siges at være overholdt i alle de foreliggende afhandlinger.

Afhandlingernes kvalitet og interesse er stærkt svingende. Svagest er et essay af E. F. Hirsch, *The Discoveries and the Humanists*, der i sin tese vender sig mod et syn på humanisterne som uinteresserede i opdagelserne, der, hvis det overhovedet findes, vel næppe forekommer andre steder end i forældede compendier. Afhandlingens niveau kan kortest markeres med følgende citat: »Without the Protestant revolutions we cannot envision our modern pluralistic societies; without the Dutch humanist [Erasmus] the final victory of a world ordered and ruled by man would not have come to pass«.

De øvrige afhandlinger ligger dog på et højere plan, flere af dem er særdeles interessante. Nærmest til bindets tema kommer Thomas Goldstein i sin diskussion af udviklingen i de florentinske humanisters geografiske begrebsverden i det 15. århundrede. Hans tese, at der bag Toscanellis brev til Columbus ligger en ny opfattelse af oceanet som en farbar vej mellem kontinenterne, og at denne opfattelse må være dannet på grundlag af Strabo og Ptolemæus, forekommer overbevisende.

To af de interessanteste af afhandlingerne fjerner sig ret langt fra samlingens lærdomshistoriske sigte. I *Caribbean Sugar Production-Standards in the seventeenth and eighteenth Centuries* søger Ward Barrett at finde frem til en kvantitativ bestemmelse af produktiviteten i sukkerplantagerne. Mest værdifuld er hans påvisning af planterens dobbeltrolle som landbruger og fabrikant og hans gennemgang af sukkerfremstillingens teknik. Hans beregninger over produktivitet og omkostninger i industrien virker derimod ikke overbevisende. Hans kildemateriale er alene de trykte håndbøger i sukkerplantagedrift, og før dette materiale er kontrolleret ved hjælp af egentligt regnskabsmateriale, må det betragtes med stor skepsis.

Endelig behandler Paul W. Bamford i et brilliant essay et meget specielt problem under den europæiske ekspansion, nemlig besværet med og bestræbelserne på at skaffe slaver til de franske Middelhavsgalejer 1665–1700. Inden for denne periode skete der en tidobling af den franske galejflåde. Frivillige roere var det vanskeligt at få på grund af »the disadvantageous conditions of em-

ployment«, som forf. elegant udtrykker det. Straffefanger var sjældent i fysisk topform og havde desuden den fejl, at de var alt for forskellige; det var derfor nødvendigt for de franske myndigheder at skaffe sig forsyninger udefra. Det skete ved indkøb gennem de franske konsuler i Livorno og Malta, men fra o. 1682 begyndte tilførslerne fra disse to klassiske slavemarkeder at svigte. Supplerende forsyninger fik man i form af russere og grækere, der indkøbtes i Konstantinopel; det pinlige i denne trafik afspejledes i en noget lavere pris end den, man var villig til at betale for ægte »tyrkere«. Da det afsløredes, at der også smuttede gode katolske polakker med i leverancerne fra Konstantinopel, blev det dog for broget, og efter 1679 indkøbtes der ikke flere grækere eller russere. I de følgende år var knapheden på slaver mærkbar i den franske galejflåde. Man eksperimenterede med irokesere og senegalesere, men eksperimenterne faldt uheldigt ud, dødeligheden var for høj, måske på grund af sabotage fra galejkaptajnernes side. 1684 og 1685 åbnede nye love muligheder for fremskaffelse af rigeligere hjemligt menneskemateriale; desertører og huguenotter holdt, sammen med hvad der lod sig skaffe af straffefanger og muslimer, den franske konges galejflåde i søen. Bamfords afhandling er ikke blot en blændende afsløring af le grand siècle's kynisme, men kaster også et uventet sidelys over dele af fransk lovgivning og udenrigspolitik (Irokeserkrigen og togterne mod Algier 1682-84).

NIELS STEENGAARD

Festschrift Hermann Aubin zum 80. Geburtstag. Herausgegeben von OTTO BRUNNER, HERMANN KELLENBENZ, ERICH MASCHKE, WOLFGANG ZORN. Mit 29 Abbildungen. Bd. I-II. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH, 1965. xii, xviii, 720 s. 1 portræt og 13 plancher. 80 DM.

Ikke mindre end 35 forfattere har ydet bidrag til dette imponerende festskrift, det tredje professor Aubin har modtaget. Adskillige blandt dem har gennem en kortere eller længere årrække stået jubilaren personligt nær, og flere minder i deres artikler om denne eller hin fælles oplevelse. Også de valgte emner illustrerer på mange måder Aubins egne interesser og hans på een gang traditionelle og dramatiske livsbane. Stammende fra en fransk-reformert familie har han i flere perioder virket ved lærdomssæder i Rhinegnene, Bonn og Freiburg; men han modtog sine første indtryk fra det gamle Østrig-Ungarn, og han var i mange år professor i Breslau, hvor han som overbeviset tilhænger af stortysk ekspansion oplevede Hitlerrigets storhed og fald. Den barske opvågnen 1945, flugten fra »Festung Breslau«, har ikke været let at glemme for Aubin eller for kredsen omkring ham, og man mærker bitterheden i de fleste af festskriftets artikler om schlesiske og sachsiske emner, hos en Walther Kuhn over Versailles, hos en Günther Grundmann, en Ludwig Petry og en Albrecht Timm over de territoriale og forskningsmæssige tab, der fulgte med Tysklands sammenbrud efter Verdenskrig II; Ilse Schwidetsky fører tredivernes raceforskning videre.

Det odieuse indtryk, som ovenstående bemærkninger måtte have givet af festskriftets karakter, er som helhed ufortjent, og hvad Aubin selv angår, er han langtfra karakteriseret alene ved sit forfatterskab til »Von Raum und

Grenzen des deutschen Volkes», der udkom 1938. Også de politiserende bidragydere til festskriftet, der er i afgjort mindretal, bringer i flere tilfælde værdifuldt nyt materiale frem, og en enkelt artikel med østtysk emne, Max Braubach's bidrag om den historiske professor i Leipzig i årene 1890–1925, er strengt videnskabelige baner, også hvor de beskæftiger sig med berøringspunkter mellem Tysklands og andre landes historie. Otto Brunner har med et lykkeligt greb tilvejebragt en inspireret konfrontation af de to storstæder Wien og Hamburg (se nedenfor), medens Herbert Hassinger undersøger hertugdømmet Østrigs tilblivelseshistorie i toldhistorisk belysning. Hektor Ammann behandler den sydfranske valfarts- og handelsby Saint-Gilles, hvortil der allerede i 12. århundrede valfartedes fra Tyskland og helt fra Danmark, Hermann Kellenbenz i et overlegent indlæg mestaen, Segovia-familien og Fuggerne i 16. århundrede og Anton Ernstberger stemningerne i Aachen under Revolutionskrigene i 1790'erne.

Efter krigen fandt Hermann Aubin fra 1946 et nyt virkefelt i Hamburg; 1954 blev han emeritus. Hamburg-tiden hørte i pædagogisk henseende til Aubins frugtbarste, og det er kun naturligt, at en række af festskriftets bidrag omhandler emner fra Nordsø- og Østersøområdet, men ikke mindst fra Hamburg selv, hvis økonomiske rolle gennem tiderne fortjener stor agtpågivenhed fra danske historikers side (se Johan Jørgensen i *The Scandinavian Economic History Review* XI (1963)). Af festskriftets medarbejdere har Hermann Kellenbenz leveret grundlæggende og Percy Ernst Schramm vægtige værker herom. Aubin havde egentlig tiltænkt Schramm Hamburg-professoratet efter sig; men afløseren blev Brunner, som i sin ovennævnte artikel giver en udmærket introduktion til byens historie i tiden 1200–1800. Interessant at følge for en dansk iagttager er bl. a. befolkningstilvæksten, der i nyere tid meget ligner Københavns, men kun hvis man ser bort fra Altonas eksistens. Flere af festskriftets forfattere melder om inspirerende ekskursioner fra Hamburg under Aubins ledelse, således Erich von Lehe (s. 221), der bringer en skitse af Hamburgs handel på marskegnene ved Elben og Nordsøen i ældre tid, og Walther Lammer (s. 652), hvis emne er Helmolds beretning om Vicelins exorcistiske virksomhed i Neumünster, som fik til følge, at den uddrevne dæmon Rufinus begav sig til Danmark og her drev sine kunster under Erik Lam. I en beslægtet analyse af Baedas kirkehistorie fremhæver Gerhard Schoebe, at den moderne historiker ved at lukke øjnene for beretningerne om mirakler og visioner ser bort fra det, der for Baeda netop er det væsentligste (s. 633). Et bidrag af betydelig interesse for maritim historie er Paul Heinsius' undersøgelse af de hanseatiske koggers indvirkning på søkrigsførelsen omkring år 1300. Nordeuropæisk arkæologi behandles af Herbert Jankuhn, der endnu en gang vender sig mod Worsaaes, Müllers og Brøndsteds fortolkning af de store mosefund som mere eller mindre homogene krigsbytteofre, samt af Vera Hatz, som giver en oversigt over de ungarske mønter i svenske vikingetidsfund.

Aubins interesse for tyske samfunds- og kulturforhold i deres forskellige afskyninger fra Folkevandringstiden til 20. århundrede afspejler sig i en lang række af festskriftets artikler. Percy Ernst Schramm, som er en gammel bekendt af jubilaren, og som har mange faglige berøringspunkter med ham, har valgt at fortsætte sine studier over herskabstegn med en påvisning af, at Karl den

Skaldede og hans søn Ludwig benyttede lukket krone efter byzantinsk forbillede, medens Walther Kienast denne gang skriver om anvendelsen af titlen dux i tiden 9.–12. århundrede og Peter Berghaus om mønststeder i Westfalen i 13. århundrede. Rigs- og regionalhistoriens forbindelse med byhistorien knyttes af Heinz Stoob med et bidrag om de staufiske kejseres privilegiepolitik, hvorefter Karl Bosl beskriver fjernhandelscentret Regensburgs samfundsstruktur. Wilhelm Abel, der selv på sin 60 års dag fik et ganske vist mindre prætentivt festskrift med titlen Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in Geschichte und Gegenwart, Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen Heft 44 (1964), tilslutter sig elegant det byhistoriske aspekt med en interessant vurdering af det Abel-Labrousse'ske prishistoriske paradoks, Hungersnöte und Absatzkrise im Spätmittelalter, idet han som tidligere anskuer agrarproblemerne på stadsøkonomisk baggrund, jfr. Erich Maschkes gennemgang af en mindre Ausburgerkøbmands selvbiografi, især s. 240. Det gamle tyske bybillede og kilderne dertil behandles af Erich Keyser og et mere specielt emne – en hannoveransk småkøbstads læseselskaber i slutningen af 18. århundrede – af Carl Haase.

Bemærkelsesværdig er den betydning, som Werner Sombarts *Der moderne Kapitalismus* stadig har for tyske økonomiske historikere. Såvel Ernst Pitz' »Studie zur Entstehung des Kapitalismus« indeholdende et værdifuldt supplement til de senere års forsthistoriske litteratur og Wolfgang Zorns oversigt over tyske erhvervsforhold under merkantilismen som (tildels) Friedrich Lütges behandling af ædelmetaltrådsfabrikationen i Nürnberg og Wien tager deres udgangspunkt hos Sombart. Erich Redlich præsenterer det sjældne forretningshistoriske kildeskrift »Merkwürdige Lebensbeschreibungen verschiedener Kaufleute und Handlungsdiener nach ihren glücklichen und unglücklichen Begebenheiten«, der udkom i tre dele 1771–80, hvoraf Det kongelige Bibliotek i København har 1.–2. del. Isoleret står en musikhistorisk studie af Wilhelm Salmen, samt Wilhelm-Christian Kerstings undersøgelse af et problem fra moderne borgerlig ret.

Som en rød tråd går indtrykket af Aubins skæbne og virke gennem det personligt prægede festskrift. Også hans ophold i Cairo i begyndelsen af trediverne har sat sig spor med Friedrich Karl Kienitz' og Bertold Spulers behandling af modsætningerne mellem orient og occident gennem århundrederne. Heller ikke Hubert Schlengers nyttige oversigt over dyrkelsen af historisk geografi i Sovjetunionen efter Verdenskrig II er fremmed for en redaktør af Zeitschrift für Ostforschung.

SVEND GISSEL

Dauer und Wandel der Geschichte. Aspekte europäischer Vergangenheit. Festgabe für Kurt von Raumer zum 15. Dezember 1965. Hrsg. von RUDOLF VIERHAUS und MANFRED BOTZENHART. Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung Band 9. Münster, Aschendorff, 1966. viii + 554 s. Ill. 90 DM.

Flere af afhandlingerne i dette store og smukke festskrift udmærker sig ved interessant emnevalg, f. ex. Heinz Stoob: Über frühneuzeitliche Städtetypen eller

Rudolf Vierhaus: *Ständewesen und Staatsverwaltung in Deutschland im spätere 18. Jahrhundert*. En dansk læser vil dog først og fremmest fordybe sig i Dietrich Gerhards artikel *Probleme des dänischen Frühabsolutismus*. Der gives her en på næsten udtømmende litteraturbenyttelse bygget udsigt over hovedlinier i dansk historie i anden halvdel af 17. århundrede. Selv om man ikke kan gå med til, at stiftsinddelingen, som det hævdes øverst på s. 285, er enevældens værk, må arbejdet karakteriseres som en velafvejet orientering, der sikkert vil være nyttig for udlændinge, men som næppe kan siges at bringe danske læsere noget nyt.

Da forf. nævner Povl Bagges undersøgelse i *Hist. Tidsskr.* 11. Rk. III, s. 649–91, i forbindelse med sin omtale af begrebet og ordet »middelstand« – hvis indhold og anvendelse hos Holberg vistnok overfortolkes – kan det måske her være på sin plads at henlede opmærksomheden på *Prästeståndets Riksdagsprotokoll* utg. av Jan Liedgren II, 1660–64, Uppsala 1954, s. 97, hvor det om mødet 19. oktober 1660 hedder: *Adsunt Civium ablegati och begära, det man med dem wille öfuerleggja puncterna i Regeringzformen, på det een eenigheet kunde blifua emellan dessa twenne Medelständen . . .* [udhævet her]. Det er fristende at forestille sig, at biskop Hans Svane har brugt de samme ord i 1659–60, når han anbefalede sine standsfæller »at man holder god Enighed med de Dannemænd«; borgerne (*Nyt Hist. Tidsskr.* VI, s. 525).

JOHAN JØRGENSEN

OLDTID OG MIDDELALDER

INGRID STRÖM: *Grækenlands forhistoriske kulturer. I. Stenalder og tidlig bronzealder*. København, Munksgaard, 1966. 208 s. Ill. 1 kort. 44 kr.

Siden 1927 har der ikke på dansk foreligget en samlet oversigt over de forhistoriske tider i Grækenland. En livlig forskningsvirksomhed har siden bidraget væsentligt til vor viden om det førklassiske Grækenlands kulturer, og man kan derfor hilse den bog velkommen, der er tænkt som en afløser for de tilsvarende afsnit i *De forhistoriske Tider i Europa*, redigeret af K. Friis Johansen.

Sammenholder man de to arbejder, ses det, at medens målsætning og metoder i vid udstrækning er forblevet de samme, har det senest udkomne arbejde et betydeligt større omfang: mere end 200 sider mod ca. 40 i udgaven fra 1927.

Oversigten er planlagt som et trebindsværk, af hvilket det foreliggende bind omfatter tiden indtil ca. år 2000 f. Kr., dvs. stenalderen og den tidlige bronzealder. I to kommende bind vil den minoiske og mykenske kultur blive behandlet sammen med bronzealderens sidste fase og begyndelsen af jernalderen.

Det foreliggende bind er opdelt i 9 afsnit, heraf rummer det første en kortfattet skildring af det geografiske milieu, der var rammen om kulturforløbet i stenalderens og bronzealderens Grækenland. I en række kapitler følger derpå en detaljeret gennemgang af det arkæologiske kildemateriale fra hver af de fire kulturområder: det græske fastland, det vestlige Lilleasien, Kykladerne og Kreta. Det forekommer rimeligt, at også det vestlige Lilleasien er indbefattet

i fremstillingen, selv om den nuværende forskningssituation begrænser oversigten til kun at omfatte enkelte tidlige bronzeadersamfund, og det fremlagte kildestof naturligt må rejse problemer om materialets repræsentativitet. I hvert enkelt afsnit gennemgås et fyldigt udvalg af de enkelte kildegrupper, arkitektur, gravformer, redskabstyper etc. ledsaget af et bredt billedmateriale. Talrige litteraturhenvisninger letter vejen til den speciallitteratur, der er samlet i en omfattende fortegnelse bagest i bogen.

Som naturligt er indledes oversigten over de neolitiske tider med en kortfattet skildring af agerbrugskulturernes forudsætninger i den nære Orient. Allerede her må der imidlertid rejses en række indvendinger: havde fremstillingen været mindre forenklet og på væsentlige punkter ajourført (en del af den citerede litteratur synes ikke indarbejdet i teksten, det gælder f. ex. arbejder af R. H. Dyson og K. V. Flannery), ville det i højere grad have fremgået, hvordan de tidlige agerbrugskulturers fremkomst nu må ses som resultatet af en meget lang udviklingsproces med komplicerede og hyppigt skiftende økologiske relationer mellem menneske-, dyre- og plantesamfund. Problemformuleringerne bliver derved på afgørende punkter svækket med uheldig virkning for de efterfølgende kapitler om den neolitiske udvikling i Grækenland. Inden for den engelsksprogede forskning, som har betydet så meget for netop dette studieområde, opererer man med nogen forenkling med to divergerende forsknings-traditioner, en »typologically oriented archaeology« og en »culturally oriented anthropology«. Forfatterindens målsætninger ligger oftest inden for den første kategori med det resultat, at hun ikke yder de sidste årtiers problemorienterede forskning fuld retfærdighed. Klarest viser dette sig i diskussionen om agerbrugs oprindelse på det græske fastland (s. 45 ff.). Det kildestof, som på de foregående sider er blevet skildret efter rent antikvariske synspunkter, skal nu fortolkes, og det bliver nødvendigvis efter meget traditionelle synspunkter. To muligheder nævnes: enten skyldes de nye kulturelementer en »indvandring af folk med landbrugskyndighed« (menes hermed både med domesticerede dyr og planter?), eller de har deres forklaring i »kulturpåvirkninger« (hvad der menes hermed er ikke ganske klart). I diskussionen, hvor den første mulighed forkastes, den anden godtages, spiller f. ex. oprindelsen til de keramiske former og ornamentmotive en afgørende rolle. Men kendskabet til landbrug og beherskelsen af den keramiske fremstillingsproces er to adskilte fænomener, og problemet lader sig kun belyse ved en betragtning af de prækeramiske agerbrugssamfund. I forfatterindens fremstilling er det imidlertid stadig den ældre forsknings »neolitiske revolution« og sideløbende hermed en rent teknologisk definition af neolitikum (slebne stenredskaber + keramik), der spøger.

Hvad angår de tidlige bronzeadersafsnit, er det i nogen grad de samme mangler, der gør sig gældende. Ganske vist er fremstillingen her præget af betydelig større overblik, dog må man indvende, at kontrasten mellem den indledende fase og tidsafsnittet EM II, EH II og Keros-Syros kulturen på Kykladerne ikke er tilstrækkeligt understreget. I stedet for tekstens detaljerede gennemgang af de arkæologiske fundtyper kunne man have ønsket sig en bredere belysning af, hvorledes den intensiverede handelsvirksomhed med baggrund i en række teknologiske fornyelser, først og fremmest inden for metalhåndværket, skabte helt nye økonomiske betingelser for det ægæiske kulturområde, på det

tidspunkt stående på tærsklen til bykulturen. Først i den sene bronzealder finder man igen en så omfattende kulturel aktivitet.

De fremførte mangler synes at være karakteristiske derved, at man bogen igennem finder manglende ajourføring af problemformuleringerne. Både stilistisk og metodisk står det foreliggende arbejde i direkte fortsættelse af Chr. Blinkenbergs ældre fremstilling af det førklassiske Grækenlands kulturer. Det må imidlertid være rimeligt at spørge, om forbilledets rent antikvariske synspunkter og det stærkt øgede omfang af fremstillingen er relevant for en bog, der er ment som en oversigt. Rummer den her fremlagte, stærkt øgede kildemængde potentielt større information, er der ikke i de forløbne 40 år sket væsentlige forskydninger i kildematerialets struktur? I en række resumeer har forfatterinden søgt sammenfattende vurderinger af materialet, men hyppigt er der blot tale om en komprimeret fremstilling af de detaljerede afsnit. Disse er imidlertid hyppigt tyngede af en rigdom på detaljer, som ikke står i noget direkte forhold til de fremsatte hypoteser. De teknologiske og erhvervsøkonomiske vurderinger, som de valgte kronologsystemer lægger op til, er kun i ringe grad gennemførte. Rytmikken i kulturudviklingen, den økologiske baggrund og de teknologiske forandrings betydning for spredningen af kulturelementerne, etableringen af bysamfund etc. får derved en ikke helt tilfredsstillende belysning. Da såvel problemformuleringer som hypothesesdannelse spiller en noget underordnet rolle i det foreliggende arbejde, må det blive usikkert, om bogen er et velegnet udgangspunkt for en forståelse af den forhistorisk-arkæologiske videnskab og for en vurdering af dens resultater.

Som opslagsbog kan Grækenlands forhistoriske kulturer imidlertid blive til stor nytte. Bogens typografisk set meget ucharmerende udstyr skyldes sandsynligvis hensynet til prisen, til gengæld vidner teksten om forfatterindens store belæsthed, og meget nyt materiale fremlægges her for første gang i oversigtsform. Lykkes det næste gang bedre at afveje og ordne det overvældende kildestof, kan man med forventning se hen til den kommende behandling af Grækenlands forhistorie efter år 2000.

JØRGEN JENSEN

JOSEPH VOGT: Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung. Historia. Einzelschriften, Heft 8. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH, 1965. 129 s. 2,40 DM.

Kun få historiske problemkomplekser har i de sidste menneskealdre nydt samme interesse som oldtidens slaveri. Ikke mindst som led i en standende videnskabelig og ideologisk debat mellem forskere fra øst og vest kan man se, hvor forskelligt videnskabsmænd af forskellig observans kan reagere på samme få og tilfældige kilder. Somme tider har diskussionen unægteligt virket lidt barnagtig, f. eks. når vestlige historikere af klassicistisk observans har villet bagatellisere slaveriet, medens de østlige har anvendt citater af Marx og Engels som dødbringende kanonkugler mod hele den mediterrane oldtidskultur. Nogen afkøling er nu på vej, og det er i den forbindelse værd at nævne to artikelsamlinger, der begge belyser en række af de problemer, der er knyttet til oldtidens

slaveri. M. I. Finley har til studiebrug samlet 11 artikler af forskellige forfattere under fællestitlen »Slavery in Classical Antiquity« (Heffer and Sons, Cambridge, 1960), og Joseph Vogt har genudsendt en samling på 7 af sine ældre og nyere artikler, forfattet fra 1957 til 1965. Begge disse samlinger, der supplerer hinanden udmærket, kan tjene som introduktion til hele problemkomplekset, men opmærksomheden skal her især rettes mod den sidst udkomne.

Vogts artikelsamling, der hovedsagelig er ordnet efter artiklernes kronologi, viser en moderne forsker, der søger at *forstå* oldtidens slaveri. Den første artikel »Sklaverei und Humanität im klassischen Griechentum« slår en vigtig grundtone an. Vogt føler sig som humanist, og just derfor ser han en udfordring i den begrænsning, der ligger i den græske humanismes accept af slaveriet som socialt fænomen. Selv i Hellas' store og lysende femte århundrede, hvor så mangen en god tanke første gang blev tænkt, var slaveriet en alment anerkendt institution, som kun få ønskede at røkke ved. Selv hos en Euripides og en Aristophanes er slaven et latterligt eller foragteligt menneske. En videreførelse af disse tanker ser man i samlingens sidste artikel »Die Humanisten und die Sklaverei«, der skitserer moderne humanisters stilling til slaveriet fra renaissanceen til nyere tid. Påfaldende tavse accepterer de slaveriet, både oldtidens og deres samtids, hvad enten det er Thomas Morus eller Hugo Grotius. Først med den intensiverede interesse for sociale spørgsmål i 18. århundredes sidste halvdel bliver det antikke slaveri uløseligt kædet sammen med samtidens almindelige kamp mod slaveriet, og i en selvstændig artikel »Die antike Sklaverei als Forschungsproblem von Humboldt bis heute« trækkes klare hovedlinjer i den moderne forskningshistorie op – med skyldig hensyntagen også til den østeuropæiske forskning.

I artiklen »Wege zur Menschlichkeit in der antiken Sklaverei« – oprindelig en rektoratstale ved Tübingen universitet – virker Vogt næsten apologetisk og ligner derved nyhumanisterne, der søgte at mildne de for den moderne iagttagelse ubehagelige facetter ved antikkens kultur. Det samme kunne man ud fra titlen tro var tilfældet i artiklen »Sklaventreue«, der imidlertid viser sig at være en morsom studie i »den tro slave« som topos i antik og kristen litteratur. Det påvises klart, at navnlig i evangeliernes lignelser træder en ganske ny antropologi frem.

Hovedarbejdet er imidlertid artiklen »Zur Struktur der antiken Sklavenkriege« og den dermed nært forbundne »Pergamon und Aristonikos«. Med anvendelse af stor omhu analyseres her overleveringen om slavernes masseopstande – et fænomen der jo kronologisk indskrænker sig til perioden 140 til 70 f. Kr. Vogt må her vende sig mod den klassiske marxistiske opfattelse af disse bevægelser som egentlige »revolutioner«. Der er ikke tale om noget egentligt program for slaveførerne, højest kan de have haft vage ideer om oprettelsen af hierarkisk opbyggede hellenistiske kongedømmer eller prærestater. De egentlige kamphandlinger har mere præg af røvertogter end planlagte operationer for at skabe social omvæltning, og slavehærene var alt for uhomogent sammensatte til at de kan opfattes som udtryk for »eine proletarische Weltbewegung«. Slavekrigene må således betragtes som spontane massebevægelser, indskrænket til en periode hvor meget store mængder af slaver var samlet på mindre områder, og hvor en politisk-militær svækkelse i romerriket muliggjorde, at disse bevægelser voksede til det omfang, vi finder omtalt i de berettende kilder.

Af ovenstående vil det vist være fremgået, at anmelderen betragter Vogts artikelsamling som et nyttigt bidrag til debatten om oldtidens slaveri, omend artiklerne bærer præg af at være sammenbragte børn, der ikke allesammen henvender sig direkte til en videnskabelig læser alene. Forfatteren kender imidlertid sine kilder og den uhyre sekundærlitteratur, og at han som humanist er personligt engageret i emnet skader ikke, selvom den specielt tyske retoriske form på enkelte steder måske nok kan genere danske øren. Nogen bred indføring i slaveriets historie er der ikke tale om, men det giver bogen sig heller ikke ud for at være. Med dens afvekslende præg og dens præcise litteraturoplysninger er den et værdifuldt bidrag til den moderne debat, og som en af igangsætterne af den moderne tyske slaveforskning, hvis resultater udgives under Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, har Vogt i høj grad dannet skole. De værdifulde studier, der stadig udkommer, udarbejdes delvis som team-work, og der er næppe tvivl om, at der, hvis disse studier kan fortsættes, med tiden vil kunne skabes langt større klarhed over denne side af oldtidens sociale historie.

JENS ERIK SKYDSGAARD

A. J. N. WILSON: *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*. Manchester University Press, 1966. xvi + 208 s. 5 kort. 37 sh. 6 d.

»Ubi cumque vicit Romanus, habitat«. Med dette Senecacitat som motto angriber A. J. N. Wilson, lektor i »classics« i Manchester, et stort og kompliceret problem, den romerske private emigrering i republikkens sidste århundreder. Hvis man går til denne bog med samme forventninger som til en monografi over en af den nyere tids emigrationsbølger, kan man næppe undgå at blive skuffet. Den dybe forskel ligger i kilderne. Medens den moderne historiker besidder et fyldigt talmateriale, har vi fra denne side af oldtidshistorien kun to talopgivelser, uheldigvis meget forskellige og desværre om samme fænomen. Vor statistiske opgivelse er, at kong Mithridates d. VI Eupator i året 88 f. Chr. faldt ind i provinsen Asia og lod myrde ifølge Valerius Maximus 80.000 romerske borgere, ifølge Plutarch 150.000. Ingen af de to forfattere kan siges at være sandhedsvidner vedrørende den slags oplysninger. Den næsten samtidige kilde, Ciceros tale pro lege Manilia, giver ingen tal, Appian, der ellers er vor fyldigste beretende kilde, heller ikke. Historikeren kan herefter tro eller tvivle som han vil. I alle andre tilfælde har vi kun enkelttilfældene, hvorudfra man må generalisere.

Forfatteren er ganske klar over dette dilemma, men der hvor en anden måske ville lade emnet ligge, hvor vigtigt det end er, forsøger han med megen forsigtighed at analysere de enkelte vidneudsagn. Sprogbrugen vidner hele tiden om, at man færdes på gyngende grund.

Bogen falder i to adskilte dele, af hvilke den første behandler de vestlige provinser, Gallien, Spanien, Sicilien, Africa og Dalmatien, hvor vore kilder er yderst sparsomme og tilfældige. For Siciliens vedkommende besidder vi ganske vist Ciceros Verrinske taler med omtale af talrige romerske borgere på øen, men den berygtede prætors rædselsheredømme i denne provins varede kun få

år og giver næppe noget normalt billede af forholdene. Fra de østlige provinser, der behandles i bogens anden del, har vi fyldigere oplysninger. Handelsforbindelserne var langt talrigere, og vi har i hele den republikanske litteratur talrige hentydninger til enkeltpersoner i disse provinser. Også indskifterne, som i kejsertiden er så vigtige kilder, begynder tidligere at spille en rolle i de østlige provinser. Navnlig italikernes rolle på øen Delos, der i 166 f. Chr. blev en frihandelsby under Athen og oplevede en vældig blomstring, indtil Mithridat i året 88 ødelagte den totalt, har tidligere været behandlet. Vor forfatter mener, at de italiske købmænd, slavehandlere, pengeudlånere osv. ikke hovedsagelig var syditaliske grækere og campanere, som f. eks. Tenney Frank og Rostovtzeff hævdede. At der var ikke så få egentlige romere imellem, slutter han af de epigrafisk bevarede navne på sådanne »Romaioi«, som kilderne kalder dem.

Bortset fra de meget få byer, som var blevet grundlagt fra Rom og havde status af »coloniae populi Romani«, synes den udvandrede befolkning at have organiseret sig ganske løst i »conventus civium Romanorum«. Disse conventus optræder i de vestlige provinser især i forbindelse med de romerske generaler, i borgerkrigstiden er de snart støtte for den ene snart for den anden dynast. Helt tilbage til begyndelsen af andet årh. f. Chr. – altså umiddelbart efter genoprettelsen af provincialstyret efter anden puniske krig – kan de ældste conventus spores. Mange flygtninge fra borgerkrigene fandt i provinserne et sikkert eksil, marianeren Sertorius kunne jo således oprette en quasiromersk stat i Spanien, som først Pompejus fik nedkæmpet adskillige år senere. Politisk indflydelse i Rom selv fik provincialboerne næppe, selvom de afrikanske handelsmænd gennem deres romerske forbindelser i høj grad arbejdede på og fik succes med at overdrage kommandoen i krigen mod Numiderkongen Jugurtha til Marius. Også i borgerkrigen mellem Caesar og Pompejus, hvor de militære operationer jo især fandt sted i provinserne, dukker conventus civium Romanorum lejlighedsvis op i de berettende kilder, snart med sympati for den ene og snart med sympati for den anden, ofte dog med en rørende trofasthed mod den af parterne, der en gang har vist dem et beneficium. Virkelig betydelige personer fra det romerske provincialborgerskab er dog endnu en sjældenhed. Vi skal helt ned til de såkaldte »gode kejseres« tid, før Rom overvældes af dannede romere fra provinserne.

Medens udvandringen til vesten øjensynlig følger efter de romerske hære, var der sikkert tale om en noget tidligere udvikling i østen. Hele den syditaliske græske befolkning udgjorde en væsentlig del af den græske verden, og de driftige oskisktalende handelsbyer i Campanien deltog allerede fra IV til III århundrede i handelen, samtidig med at der sker en betydelig befolkningsblanding mellem disse to elementer i selve Italien. Mange slog sig ned i de hellenistiske handelscentre. Når man taler om disse Romaioi, som Mithridat massakrerede i provinsen Asia, bør man erindre, at begivenheden finder sted året efter at hele Italien har fået romersk borgerret. Følgelig vil mange af de omkomne sikkert have været folk, der var ganske nyslåede romere – selvom Wilsons undersøgelse af navnematerialet på Delos som sagt konkluderer, at i udvandringen deltog også romere, fuldborgere såvel som frigivne.

Betragter man de romerske borgeres erhverv, finder vi naturligvis mange finansfolk og skatteopkrævere. Når skatteopkræverne var for hårde under op-

krævningen af de mange indirekte skatter og omsætningsafgifter, trådte pengeudlånerne til og lånte byerne penge til en efter vor målestok ganske ublu rente. Endvidere var der egentlige købmænd samt bønder – både »aratores« og »pecuarii« – ofte med meget stor kapital investeret. Turister og studerende udgjorde ganske vist ikke en egentlig fastboende gruppe, men kunne dog præge ikke blot livet inden for conventus, men også hele byens liv. Især Athen og Rhodos var kendt som universitetsbyer.

Forholdet mellem de romerske erhvervsdrivende og den lokale befolkning kunne naturligvis give anledning til rivninger. Især de romerske bankfolk og skatteforpagtere kunne udnytte deres situation som faktisk herrefolk. Vi besidder navnlig i Ciceros forfatterskab vigtige kilder hertil. I årene 61–59 er broderen Quintus proprætor i Lilleasien, og i to breve (ad Q.f. I, 1 og 2) råder Cicero ham først generelt og senere i en række specialtilfælde. Senere er det Marcus, der styrer Cilicien og skriver hjem om forholdene der. I disse breve fremtræder han som repræsentant for de humane romerske statsmænd, der ønsker at øve ret og skel – naturligvis uden at krænke de politiske venner fra ridderstanden, hvis økonomiske interesser ofte lå i skatteopkrævningen. Af mange hentydninger fremgår det tydeligt, at den mere hidsige broder Quintus har haft grumme vanskeligt ved at udholde de griske købmænd og skatteforpagtere, der ønskede at udnytte enhver situation til eget bedste. Alt i alt har vi mange vidnesbyrd om, hvorledes den romerske statsmagts repræsentant kunne forsøge at beskytte provinsernes befolkning mod de derværende romerske borgere. Ofte var resultatet imidlertid, at der anlagdes sag mod dem »de rebus repetundis«, idet de af ridderne dominerede quaestiones gerne ville beskytte standsinteresser. Nyttigt er det imidlertid at erindre dette, når man – som så ofte – i fremstillinger ser skildret den romerske statsmagts hensynsløse udplyndring af provinserne. Langt fra alle promagistrater var som Verres, og en quaestio de repetundis kan betyde, at her forsøger finansverdenen at ramme en magistrat, der var provinsboerne for venligt sindet.

Nogen morsom bog at læse kan Wilsons ikke siges at være. Dertil er den alt for katalogagtig. I hver del af bogen gennemgås provins for provins inddelt i passende perioder. De mere ræsonnerende kapitler som f. eks. »The Occupations of the Provincial Romans« eller »The Relation of the Settlers with the Local Inhabitants« synes vel korte. Her havde man gerne set en mere kritisk analyse. Forfatteren har samlet en mængde stof og fremlægger det på en sober måde, men bogen vil sikkert snarere give andre materiale end lejlighed til diskussion af synspunkter. Dertil er forfatteren for forsigtig.

JENS ERIK SKYDSGAARD

DAVID KNOWLES: *From Pachomius to Ignatius. A Study in the Constitutional History of the Religious Orders.* Oxford, Clarendon Press, 1966. 98 s. 15 sh.

Man forstår ikke helt, hvad der har bevæget David Knowles til at publicere en række forelæsninger, som han holdt i Oxford i 1964 over de religiøse ordeners forfatningshistorie fra Pachomius til Ignatius. Fremstillingen er ganske vist

velskrevet og gennemgaaende veldisponeret, men er samtidigt saa overordentlig summarisk, at den næppe vil bringe fagfolk noget nyt endsige være synderlig velegnet som introduktion til emnet. Paa 68 sider forsøges sammentrængt mere end tusind aars forfatningshistorie, hvortil knytter sig et afsluttende kapitel om lydighedsdoktrinen indenfor de religiøse ordener. Udgivelsen kan maaske forsvares med, at der iøvrigt ikke foreligger nogen almindelig, sammenlignende fremstilling af det europæiske ordensvæsens forfatningshistorie. Et imponerende forskningsarbejde i denne retning er ganske vist udført af Hallinger i hans »Gorze/Kluny« fra 1951, men dels rækker dette værk stort set ikke ud over det 11. aarh., dels har Hallingers undersøgelse ikke primært haft et forfatningshistorisk sigte.

Knowles' fremstilling tager sit udgangspunkt i den klosterorganisation, som grundlæggeren af det europæiske munkevæsen, Pachomius, skabte i den ægyptiske ørken i det 4. aarh., og som Norman Baynes har kaldt »Egypt's greatest gift to the world«. Knowles giver ingen forklaring paa, hvad der i forfatningsmæssig henseende har været forbillede for Pachomius; det turde imidlertid være utvivlsomt, at den romerske legions organisation har været inspirerende (jfr. Hallinger, anf. arb., s. 781 ff.). Med Benediktinerreglen i første halvdel af det 6. aarh. etableredes det teoretiske grundlag for et europæisk munkevæsen med abbeden som klosterorganisationens centrale skikkelse. Knowles har tidligere omtalt det komplicerede problem omkring forholdet mellem Regula Magistri og Regula Benedicti (Great Historical Enterprises, 1963, s. 139 ff.). I nærværende fremstilling berøres spørgsmålet kun en passant; det er imidlertid af forfatningsmæssig interesse at fastslaa, at hvis Regula Magistri er primær i forhold til Benediktinerreglen, hvilket er overvejende sandsynligt, har Benedikt svækket den helt autokratiske stilling, som Magisterreglen indrømmer abbeden.

I sin omtale af den anianske reform under Ludvig den fromme fremhæver Knowles med rette konformitetsbestrebelse som reformens hovedmaal. Af betydelig relevans for den cluniacensiske klosterforfatning i det følgende aarhundrede er imidlertid ogsaa Benedikt af Anianes forsøg paa at indordne de frankiske klostre under en fælles central myndighed og hans legitimering af den praksis, hvorefter et antal cellae stod i et afhængighedsforhold til et enkelt hovedkloster.

Bogens afsnit om den cluniacensiske klosterkongregation er afgjort værkets svageste og vidner ikke om nogen selvstændig undersøgelse af de primære kilder. S. 10 hævdes, at grundlæggelsesbrevet fra 910 fuldstændigt uddrog klostret fra stiftsbiskoppens kontrol; Cluny blev imidlertid først eximeret i 1027, og selv herefter forsøgte biskoppen af Macon utallige gange at gribe ind i klostrets forhold. S. 11 anføres, at antallet af filialklostre i 993, da Odilo tiltraadte som abbed, androg fem; tallet er under alle omstændigheder højere (jfr. Sackur: Die Cluniacenser, 1894, I, s. 215, Wollasch: Neue Forschungen über Cluny und die Cluniacenser, 1959, s. 155, og Hallinger, anf. arb. s. 750). S. 11 hævdes, at Odilo i modsætning til sine forgængere gjorde filialklostrene direkte afhængige af Cluny; allerede Odo, Clunys anden abbed, indtraadte imidlertid som abbed i visse af de til Cluny overdragne klostre (jfr. Wollasch, anf. arb., s. 155). S. 11 angives tallet af underlagte klostre under abbed Hugo (1049–1109) til ca. 1.000; tallet er utvivlsomt for højt; saaledes anslaaer Hallinger tallet til ca. 200 (jfr.

Hallinger, anf. arb., s. 751). Knowles omtaler den for Cluny karakteristiske praksis, hvorefter alle novicer, uanset hvilket kloster indenfor kongregationen de tilhørte, skulle aflægge professio overfor abbeden i Cluny; baggrunden var den fiktion, at alle kongregationens munke opfattedes som tilhørende blot eet kloster. Knowles drager en analogi mellem denne professio og den feudale troskabsed mellem kongen, storvasallerne og undervasallerne. For det samtidige franske feudalsamfunds vedkommende forekommer analogien imidlertid vildledende: Karakteristisk for Frankrig i denne periode i modsætning til f. eks. det normanniske England er jo netop, at der ikke eksisterede et direkte troskabsforhold mellem kongen og undervasallerne.

I det følgende kapitel om cistercienserne berøres de komplicerede og endnu langtfra løste problemer vedrørende den cisterciensiske forfatnings udvikling og de forskellige stadier indenfor tilblivelsen af Carta Caritatis. Saa meget synes i hvert fald sikkert, at abbedens kompetence successivt er blevet reduceret til fordel for kapitelinstitutionen. Dette maa atter betyde, at der i Citeaux i de første aartier af det 12. aarh. ikke var tale om noget brud med cluniacensisk praksis m. h. t. forholdet mellem abbeden i hovedklostret og datterklostrene: Ligesom i Cluny var abbeden i Citeaux i begyndelsen eneraadende overfor de underlagte klostre (jfr. J. B. van Damme: *Documenta pro Cisterciensis Ordinis Historiae ac Juris Collecta*, Westmalle, 1959, s. 18: *Illud tamen volumus nobisque retinemus, ut omnes abbates cunctarum partium illa die quam inter se constituerint, ad novum monasterium (d. v. s. Citeaux) veniant, ibique abbati ejus loci et capitulo . . . obediant per omnia*). Der var dog den forskel mellem Cluny og Citeaux, at de cisterciensiske datterklostre uanset deres oprindelige, snævre afhængighedsforhold til hovedklostret alle havde egen abbed; de cluniacensiske filialklostre havde derimod blot en prior som leder, men fælles abbed med Cluny. Ogsaa i dette afsnit maa enkelte udtalelser korrigeres: S. 28 hævdes, at cisterciensernes indførelse af et lægbrøderskab og dets anvendelse indenfor klostrets drift var en nydannelse; allerede i 1070'erne forekom imidlertid *conversi* (i betydningen lægbrødre, som ikke havde aflagt professio) i Hirsau, ligesom abbed Hugo indførte dem aar 1100 i Cluny. Der er ingen grund til at antage, at de udførte andre funktioner i Hirsau og Cluny end i de cisterciensiske klostre. Naar Knowles dernæst hævder, at ophævelsen af oblat-institutionen er karakteristisk for cistercienserne, maa det tilføjes, at Peter Venerabilis indenfor perioden 1132-46 reducerede antallet af oblater i Cluny til seks, hvilket maa betyde, at deres fortsatte tilstedeværelse i klostret kun havde symbolsk betydning. S. 38 omtales endelig det af Honorius 1. til klostret i Bobbio i 628 udstedte privilegium som det første eksempel paa pavelig klosterexemption; der er imidlertid her næppe tale om exemption, men om tildeling af immunitet til forsvar mod biskoppens ubeføjede indblanding i klostrets temporalia (jfr. W. Schwartz: *Jurisdicio und Condicio*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, 76, Kan. Abt., 1959, s. 57 ff.).

Bogens følgende kapitler omhandler det 12. aarhundredes andre, nye munkeordener, efterfulgt af en oversigt over franciskanernes og dominikanernes forfatning. Fremstillingen følger her traditionelle baner, hvilket ogsaa gælder det afsluttende kapitel om jesuitternes quasi-militære organisation.

Bogens sidste afsnit om lydighedsbegrebet eller autoritetsbegrebet er derimod af betydelig større selvstændig værdi. Med udgangspunkt i det traditionelle benediktinske lydighedsbegreb (jfr. reglens kap. 5, jfr. kap. 33, som giver en formelig definition paa en munk: *Quippe quibus nec corpora sua nec voluntates licet habere in propria voluntate*) opstiller Knowles en tvedeling indenfor vest-europæisk ordensvæsen: Paa den ene side de ordener, hvor den ortodokse, ubetingede lydighedsdoktrin var herskende, og hvor alene selve reglen konstituerede en begrænsning i abbedens autoritet; paa den anden side de ordener, hvor den foresattes autoritet blev udhulet af de begrænsninger, som de enkelte ordensmedlemmers samvittighed maatte fastsætte. I de ældste benediktinske klostre herskede et direkte og personligt forhold mellem abbed og munke; det var derfor muligt at gennemføre en ubetinget lydighedspligt. For Cluny betød den enorme ekspansion, som baade hovedklostret selv og kongregationen som helhed undergik, og som rettede uhyre administrative krav til de cluniacensiske abbeder, at det personlige forhold mellem abbed og munke svækkedes. I dette vakuum etablerede de cluniacensiske *consuetudines* et overordentligt detaillert mønster for det daglige liv, hvor muligheden for individuelle afvigelser var yderst ringe. Grundlaget for denne uniformitet var en streng lydighedspligt. I det 12. aarh. befandt den cisterciensiske munk sig som følge af selve cistercienserreformens grundidé placeret mellem to modpoler: Reformen tilsigtede en tilbagevenden til den oprindelige benediktinerregel med dennes ubetingede lydighedspligt; netop denne bestræbelse maatte imidlertid medføre en konflikt mellem abbed og munke i de tilfælde, hvor et eksisterende klostres status, maalt med reformens alen, ikke længere kunne akcepteres af alle klostrets munke. Bernhard af Clairvaux aabnede derfor mulighed for saadanne munke til at forlade klostret. Det bernhardinske lydighedsideal havde saaledes to fronter: Den ene vendt mod munkene – reglens ord skulle følges *ad apicem litterae* – den anden vendt mod abbeden – enhver lempelse af den oprindelige regels bud legitimerede en negativ reaktion fra munkenes side. Med Frans af Assisi i begyndelsen af det 13. aarh. indvarsledes et nyt syn paa autoritetsbegrebet. Knowles fremhæver med rette, at for Frans var det vigtigere at skabe en livsform i overensstemmelse med evangeliet end at etablere et regelret liv indenfor ordenen. Frans understregede ganske vist kraftigt den ubetingede lydigheds religiøse værdi, men tilføjede, at hvis en overordnet fremsatte en befaling, som den paagældende broder opfattede som værende i strid med sin »anima«, var han berettiget til at nægte at adlyde. Autoritetsbegrebet havde derved mistet sin kategoriske karakter: Den individuelle broders loyalitet rettede sig i sidste instans mod en subjektiv opfattelse af, hvad der var i overensstemmelse med den *imitatio Christi*, som den hellige Frans havde foreskrevet som absolut norm. I modsætning hertil opfatter Knowles med fuld ret det dominikanske lydighedsbegreb som ortodokst. Afsluttende søger Knowles at definere den jesuitiske lydighedsdoktrin: I negativ forstand skulle enhver modstaaende viljesytring rettet mod en konkret befaling udelukkes (*abnegando*), hvilket indebar en blind adlydelse (*quadam caeca obedientia*); i positiv forstand forlangtes en aktiv indforstaaelse med den konkrete befaling baade i viljesmæssig og i intellektuel henseende. Det jesuitiske lydighedsbegreb rakte saaledes udover det ortodokse

begrebs rammer. Samtidigt gjordes den jesuitiske institution, Societas Jesu, som saadan til objekt for det enkelte medlems loyalitet, hvorimod den traditionelle benediktinske lydighed rettede sig mod en overholdelse af reglen.

Knowles har indlagt sig stor fortjeneste ved at forsøge en fastlæggelse af de religiøse ordeners forskellige lydighedsbegreber. Samtidigt er det utvivlsomt af værdi, at han har taget initiativet til en almindelig, sammenlignende undersøgelse af de europæiske munkeordeners forfatningshistorie. Det maa derfor beklages, at denne del af fremstillingen er saa overordentlig summarisk og for enkelte afsnits vedkommende ikke synes at bero paa et selvstændigt kildestudium.

MOGENS RATHSACK

LUCIEN MUSSET: *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles)*. Nouvelle Clio 12 bis. Paris, Presses universitaires de France, 1965. 297 s. 20 F.

I modsætning til den første udgave af »Clio«, der fulgte en traditionel, kronologisk opdeling af stoffet, har man i den nye oftest foretrukket saglige skillelinier, således at hvert bind fremtræder i monografisk skikkelse. I 12. bind behandler Lucien Musset således »les invasions«; første del, som ligeledes udkom i 1965, diskuterer folkevandringstiden, »les vagues germaniques«, medens andet bind fremstiller »le second assaut« mod det kristne Europa, vikingernes, slavernes, ungarernes og saracenernes.

Begge dele af værket – og måske navnlig det sidste – er meget fast komponeret. Forfatteren har først og fremmest været bundet af seriens generelle anlæg, et indledende bibliografisk afsnit, en konkret redegørelse for »nos connaissances« og endelig en drøftelse af emnets forskningsmæssige problemer og perspektiver. Denne redaktionelle tredeling tjener naturligvis fortrinsvis pædagogiske formål; i flere af de indtil nu fremkomne bind (f. eks. Jacques Heers' og Frédéric Mauro's behandlinger af senmiddelalderens og det 16. århundredes økonomiske historie) har den resulteret i inspirerende og delvis endda eksperimenterende monografier. Hos Lucien Musset er den skematiske opbygning kombineret med og måske også lidt hæmmende for hans grundlæggende ideer.

Den meget kompakte fremstilling af de fornyede angreb på det kristne Europa fra 7.–11. århundrede følges op af en skildring af den karolingiske og byzantinske verdens reaktioner, og med stærk betoning af forskellene. Medens Østeuropas fysiognomi i væsentlige træk fæstnes varigt ved statsdannelserne allerede i det 10. århundrede i et område, der ikke tidligere havde tilhørt de bestående kulturområder, sætter angrebene på Vesteuropa skarpe og fundamentale skel. Forfatteren fremhæver meget skarpt (s. 168, 179 f., 218 ff.), at med undtagelse af Alfred den stores England organiserede de vesteuropæiske riger ingen systematisk modstand; »le monde carolingien lutta donc seul et mourut seul, en grande partie par sa propre faute . . . il faut sans doute incriminer la pauvreté intellectuelle de générations d'épigones«. Angrebene udefra understøttede kun den snigende territorialiseringsproces i det gamle, franske rige.

I modsætning til Østeuropa lod problemerne i det kristne Vesteuropa sig

– ligesom i folkevandringstiden – kun løse ved assimilering af de nye folkeslag. Statsdannelserne på imperiets grund og i Nordeuropa fæstnedes og opnåede derved ligeberettigelse med de ældre statsdannelser, men Musset betoner samtidig, at denne sejge proces sætter skarpt skel mellem »le haut« og »le bas moyen age«. Det nye mønster måtte bygges op på et grundlag, som respekterede territorialiseringen, såvel politisk og kirkeligt som socialt og institutionelt; »ainsi s'explique la naissance de la société féodale«.

Lucien Mussets værk følger sig således meget nøje til den moderne forsknings-tradition, repræsenteret af Marc Bloch, Jan Dhont, Georges Duby og andre; elementerne modificeres og hovedsynspunkterne formuleres skarpt, men navnlig fremhæver forfatteren stærkere end det hidtil har været tilfældet samspillet mellem kontinuitet og brud i udviklingen fra folkevandringstiden til det 11. århundredes stabilisering. Svagheden ligger snarest i, at behandlingen af de angribende folkeslag, vikinger, slaver, ungare og saracener, omfangsmæssigt er noget ujævn. Lucien Musset vil på vore breddegrader først og fremmest være kendt som specialist i skandinavisk middelalderhistorie; hans fortrolighed med nordiske kilder og forskning afspejles meget tydeligt i fremstillingen; i sammenligning med vikingerne indtager navnlig ungarene og saracenerne en meget beskedent plads.

Skævheden hænger næppe blot sammen med, at ungarenes rolle stadig er stærkt omtvistet og at studiet af saracenernes anfald – som Musset iøvrigt selv bemærker – endnu befinder sig på et præ-kritisk stadium. Interessant og fundamentalt rigtigt er det uomtvisteligt at se hele denne bølge af angreb under et helhedssynspunkt, og for saracenernes vedkommende får denne skævhed næppe nogen indflydelse på bogens helhedsopfattelse. Både for de slaviske og skandinaviske folkeslags vedkommende differentierer forfatteren omhyggeligt, men navnlig forekommer det mig fortjenstfuldt, at Musset så stærkt fremhæver, at hverken vikinger eller slaver kom som underudviklede barbarer. Som helhed har vi da fået en værdifuld og meget personlig syntese, som med rette vil kunne gøre krav på en central plads i den løbende forskningsdiskussion.

E. LADEWIG PETERSEN

S. M. IMAMUDDIN: *Some Aspects of the Socio-Economic and Cultural History of Muslim Spain 711–1492. Medieval Iberian Peninsula, Texts and Studies*, vol. II. Leiden, E. J. Brill, 1965. vii + 238 s. Ill. 56 fl.

CH.-E. DUFOURCQ: *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles. Bibliothèque de l'École des hautes études hispaniques, fasc. XXXVII.* Paris, Presses universitaires de France, 1966. 664 s. Ill. 28 F.

Med et citat fra den franske orienthistoriker Claude Cahen fastslår M. Dufourcq i sin indledning med rette, at skellet mellem historiske studier over vesterlandske og orientalske emner er meningsløst; »betingelserne for universitetsstudierne deler sædvanemæssigt menneskeslægten i to dele, én i Occidenten, som historikerne studerer, og en i Orienten, som er forbeholdt orientalistene. Det beror måske på sproglig nødvendighed, men menneskeligt er det absurd«. Begge de her anmeldte bøger har så meget tilfælles, at forfatterne bevidst bestræber sig

for at slå bro over denne kløft, Mr. Imamuddin ved at give et omrids af det muhammedanske Spaniens økonomiske og kulturelle historie, M. Dufourcq ved en indgående analyse af økonomiske og politiske sammenhænge i det vestlige Middelhav i senmiddelalderen, en undersøgelse, som netop meget klart belyser samspillet mellem muhammedanske og kristne områder.

Herudover er de to bøger tillige fælles om deres understregning af betydningen af det geografiske milieu for deres undersøgelse og fremstilling. Hos Imamuddin begrænser denne indsats sig dog i praksis til et indledningskapitel, der meget håndbogsagtigt redegør for Spaniens fysisk-geografiske og klimatiske betingelser og for dets kulturgeografiske forhold. M. Dufourcq er derimod så meget elev af Fernand Braudel, at de geografiske faktorer har fået en virkelig placering og funktion i hans undersøgelse. I mange henseender vil man næppe ramme meget fejl ved at karakterisere hans værk – sagligt og metodisk – som et sidestykke til Braudels store undersøgelse af Middelhavsområdet i det 16. århundrede; men selvom inspirationskilderne ikke fornægter sig, er Dufourcqs bog dog langt mere end et ordinært elevarbejde.

Mr. Imamuddin understreger selv flere steder, at hans bog først og fremmest er tænkt som en oversigtsmæssig introduktion til emnet; men selv målt med denne alen kommer bogen i alle henseender til kort. Dens væsentligste værdi ligger i fremdragelsen af og citaterne fra en række arabiske forfattere fra middelalderen, et stof, som – skønt der foreligger en ikke ubetydelig litteratur om emnet – endnu næppe har været tilstrækkeligt udnyttet. Ser man velvilligt bort fra konkrete fejl, som optræder *en masse*, ligger bogens hovedsvaghed i dens statiske karakter og dens tendens. Tendentiøs er den, fordi den overeksponerer modsætningerne mellem det visigotiske styres misligheder og den muhammedanske periodes vel-signelser, en tilbøjelighed, som bliver særligt iøjnefaldende, fordi der i altfor ringe grad sondres mellem opgangs- og nedgangsperioder. Det har siden den franske orientalist E. Levi-Provençal's studier fra 1930'erne været velkendt, at det 10. århundrede for Spanien udskiller sig som den egentlige glansperiode; hos Imamuddin fremtræder hele stoffet kompilationspræget og aldeles statisk, uden noget alvorligt forsøg på nuancering eller på at trække linier.

I modsætning til Imamuddin har Ch.-E. Dufourcq begivet sig ud i et intensivstudium af en enkelt side af Spaniens politiske og økonomiske historie i middelalderen, uden at dog emnets placering i helheden går tabt. Tværtimod fremgår sammenhængene i det vestlige middelhavsområdes udvikling i 13. og 14. århundrede overordentlig klart af fremstillingen. Forfatteren tillægger de spanske kongers militære sejr over muhammedanerne ved Las Navas de Tolosa 1212 en absolut afgørende betydning ikke blot som en hovedetape på vejen til Granadas fald 1492, men som det egentlige udgangspunkt for den aragonsk-katalonske imperialisme og økonomiske ekspansion fra det 13. århundrede. Katalonske handelsinteresser lader sig følge over hele Middelhavsområdet, men synes at have været særligt intensive i *Maghreb*, det nordafrikanske kystområde, og *Ifriqiya*, den tidligere romerske *provincia Africa*. Handelsekspansionen følges af politisk ekspansion, der hidtil har været bedst kendt fra de spanske indgreb i Syditalien. Det er Dufourcq's fortjeneste at have dokumenteret den aragonsk-katalonske imperialisme i alle dens aspekter også i Maghrebområdet. Først i 1300-tallet afsvækkes den åbenbart noget, måske fordi de kristne missionsforsøg

i Nordafrika slog fejl, måske fordi den muhammedanske sørøvervirksomhed gjorde sejladsen mere usikker, men måske også fordi de marokkanske sultaners politiske aktivitet i Nordafrika forstærkes. I hvert fald vendte både den aragonske kongemagt og de katalonske handelsinteresser fra omkring 1315 i stadig højere grad deres opmærksomhed mod de italienske konkurrenter i Middelhavet, specielt Genua.

Dufourcq har således formået at skabe et værk af både metodisk og saglig meget høj kvalitet. Som andre franske disputatsarbejder tynges også dette i nogen grad af overdokumentation, men det vil formentlig under alle omstændigheder vise sig at være af grundlæggende betydning for studiet af Middelhavsområdet politiske og økonomiske historie i senmiddelalderen.

E. LADEWIG PETERSEN

Vikingerne i Paris. Beretninger fra 9. århundrede oversat og forklaret af NIELS SKYUM-NIELSEN. Selskabet til historiske kildeskrifters oversættelse. København, Munksgaard, 1967. 146 s. Ill. og kort. 29,75 kr.

I den af »Selskabet til historiske kildeskrifters oversættelse« udgivne serie har professor Niels Skyum-Nielsen udsendt et bind under titlen »Vikingerne i Paris«. Det er i modsætning til de fleste af selskabets publikationer ikke en præsentation af en enkelt vigtig kilde, men snarere et kildeudvalg til belysning af det emne, som er angivet i titlen, selv om hovedkilden *Abbo: Kampene om Paris* fylder omtrent halvdelen af bindet. Ingen af kilderne har tidligere været oversat til dansk.

I kampene om Paris i 9. årh. er der tre hovedpunkter, som fremstillingen kan samle sig om: erobringen af Paris 845, erobringerne 856–57 og 861 samt strejftoget 865 og endelig belejringen 885–86 med strejftog 887–89; hertil kommer Abbos digt (i prosaoversættelse, men med versnumre tilskrevet i marginen).

De kilder, som fremlægges, er for en stor del små uddrag, og den enkelte kildes beretning skal søges på mange forskellige steder i bindet; således optræder afsnit af *Annales Bertiniani* som kilde nr. 2, 16, 20 og 21. De kilder, som findes i denne del af bogen, er udelukkende samtidige eller lidt senere, og det drejer sig både om dokumentuddrag, større eller mindre uddrag af årbøger og afsnit af de mirakelhistorier og *vaticinia post eventum*, som var så yndede i samtiden. Som tekstgrundlag henvises i bibliografien til *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, men man savner her en henvisning til de udmærkede »Schul-ausgaben«, som vel også har været benyttet. Udvalget gør iøvrigt indtryk af at være fyldigt og væsentligt.

Foran hvert lille kildeafsnit gives nogle kortfattede oplysninger; når en kilde optræder flere gange, gives supplerende nye oplysninger, og der henvises til den første omtale. Alle kilderne er desuden forsynet med korte og præcise kommentarer, der som følge af forfatterens store grundighed tit er mere omfattende end det er reglen i denne serie. Der er mange krydshenvisninger i noterne, og alt i alt kan man sige, at den, der ønsker at studere de begivenheder, som bindet behandler, herigennem får en meget værdifuld hjælp.

Den centrale og væsentligste kilde er dog *Abbo: Kampene om Paris*. Kvalitativt er denne vel næppe så god som rigsannaler og dokumenter, men Abbo var som munk i St. Germain-des-Prés øjenvidne til belejringen 885–86, han er bedre end andre i stand til at give gangen i et vikingeoverfald, og han er en enestående kilde til det åndelige klima både i vikingernes lejr og hos de kristne. Digtet er i originalsproget meget vanskeligt. Hans ordstilling er kaotisk, han blander latin, græsk og fransk sammen til det, som en udgiver har karakteriseret som »en selvkomponeret, babylonisk dialekt« (indl. s. 12), og enhver, som har været i lag med denne forfatter på originalsproget, vil vide at værdsætte, at vi nu på dansk har en kommentar og en velformet prosaoversættelse af dette værk. Sammen med *Torsten Dahl: Den oldengelske Krønike i Udvalg* (i samme serie) har vi nu det vigtigste materiale fremlagt, som giver os en forestilling om, hvorledes vikingetogene tog sig ud i samtidiges øjne, og ikke romantiseret som hos Saxo og sagaerne.

Til slut et par enkelte kritiske bemærkninger. I den ellers udmærkede bibliografi, som afslutter bindet, savner man ganske og aldeles henvisning til de arkæologiske oversigtsværker, som er uundværlige, hvis man skal vinde forståelse af perioden og dens historiske kildeskrifter. F. eks. kunne *H. Arman: The Vikings* eller *J. Brøndsted: Vikingerne* være nævnt. I begge disse værker kan man også finde videre henvisninger til andre oversigtsværker og i nogen grad til specialstudier.

Og endnu en ting. Det er udmærket med præcise oplysninger i kommentaren, men man kan også blive for præcis. Når f. eks. Horik 1. præsenteres med årtallene 813–54, overses den kendsgerning, at årene 811–26 i Danmarks historie var ganske kaotiske, og at et ikke ringe antal af personer i denne periode smykkede sig med kongenavnet, uden at der iøvrigt stod magt eller organisation bagved.

Men når dette er sagt, må det atter fremhæves, hvor værdifuldt det er, at vi her har alle kilder til en væsentlig og dramatisk side af vikingetidens historie samlet, ordnede og gennemkommenterede.

JØRGEN BJERNUM

The Early Charters of Eastern England by C. R. HART. Studies in Early English History edited by H. P. R. Finberg. Leicester University Press, 1966. 280 s. 55 sh.

Værket indgår i en serie, som allerede dækker Essex, Devon, Cornwall, West Midlands og Wessex. Hertil føjes nu »Eastern England«, d. v. s. området mellem floderne Themsen og Humber, identisk med det meste af Danelagen. Det er ejendomsskifter, der er fortegnet og aftrykt, og tidsgrænsen opad er sat ved 1066. Fra Østengland er der særlig mange dokumenter af denne art i behold fra det sidste århundrede inden erobringen. – Enkelte meddelelser i registre, tekster og kommentarer har krav på interesse for danske historikere, der sysler med vikingetidens England: *soene* omtales i et diplom af 973 som den faste danske betegnelse for jurisdiktion. Et par personer præsenteres som danske (Grimolf, Ædric og Toti). Ifølge et diplom fra kong Æthelred II af 1006–11 gav den sidst-

nævnte Toti kongen et pund »af det rene guld til at betale tributten«, og han fik til gengæld seks bol. Det drejede sig øjensynlig om en danegæld. Den samme ydelse (*censum Danis*) omtales i et diplom fra Knud den Store 1022–23 som udskrevet enten til skibe eller til våbenudrustning. Om Torkil den Høje, der blev erklæret fredløs af kong Knud i 1021 (og døde i 1039), oplyses det, at han havde været meddelagtig i et mord og måtte bøde derfor med afståelse af fast ejendom. Knud den Stores diplomer – delvis også Hardeknuds – refereres eller omtales mange steder. Svend Estridsens togt til England 1069–70 nævnes i korthed. – Alt i alt er der tale om en nyttig og velordnet materialesamling, der er ret let at benytte ved hjælp af registrene.

NIELS SKYUM-NIELSEN

KNUT HELLE: Norge blir en stat 1130–1319. Handbok i Norges historie. Bind I. Del 3. Scandinavian University Books. Universitetsforlaget, 1964. xii + 211 s. 24,50 no. kr.

Denne bog er den først udkomne del af et fem binds værk om Norges historie fra de ældste tider og helt frem til nyeste tid. På titelbladet betegnes denne nye serie som en håndbog over Norges historie; og Knut Helle har da også i meget høj grad indrettet sin fremstilling efter, at den skal indgå i en håndbog. Forfatteren giver en udmærket oversigt over de fleste resultater inden for norsk historieforskning vedrørende den omhandlede periode og har hertil udarbejdet en fyldig og særdeles værdifuld bibliografi. På de godt 200 sider, som bogen omfatter, er det lykkedes Helle at få en utrolig mængde stof med; men samtidig er fremstillingen blevet noget koncentreret. Helles fortrinlige redegørelse for de mange historikers arbejder røber stor fortrolighed med norsk middelalderforskning. Ved gengivelsen af de mange og undertiden modstridende resultater har der imidlertid indsneget sig enkelte modsigelser, dog måske mere af formel end af indholdsmæssig karakter.

I det foreliggende bind I, del 3, af Handbok i Norges historie behandler Knut Helle en af de interessanteste perioder i Norges historie, herunder den såkaldte storhedstid. De centrale linier i norsk historie i det 12. og 13. århundrede er kongemagtens udvikling, kirkens etablering i det norske samfund, samt Norges udvikling til en nordatlantisk stormagt under Sverreætens konger. Til denne tid knyttes da også mange af de mest omdebatterede emner inden for norsk historieforskning såsom årsagerne til borgerkrigen, den kirkeretslige og den statsretslige tolkning af tronfølgelovene af 1163, samt magtforholdene mellem konge og kirke i Magnus lagabøters regeringstid.

Helles skildring af borgerkrigens forløb repræsenterer et betydeligt fremskridt i forhold til de fleste tidligere fremstillinger af denne kaotiske tid i Norges historie i det 12. århundrede. Forfatteren refererer flere opfattelser om grunden til de ustabile forhold i netop dette tidsrum; men han er så tilbageholdende med egne kommentarer, at man nærmest må læse mellem linierne, hvilken opfattelse han selv synes at hælde imod. Særdeles fin er analysen af tronfølgelovene af 1163 – den store kæphest i norsk middelalderforskning. Og her træder det tydeligt frem, at forfatteren har sin egen mening om tingene; blot kan det være

vanskeligt at finde afgrænsningen mellem Helles opfattelse og andres meninger. Når det gælder vurderingen af kirkens stilling i 1270'erne, synes man at forfatteren går lovlig hurtigt henover forskellige skelsættende begivenheder som eksempelvis sættargjorden i Tunsberg. I det hele taget er kirken blevet lidt af et stedbarn i Helles fremstilling, og det samme gælder i nogen grad udenrigspolitikken. På dette sidste område har forfatteren dog inddraget vigtige forskningsresultater fra historikere i andre nordiske lande og har derved kunnet give norsk udenrigspolitik i det 13. århundredes sidste halvdel et videre nordisk perspektiv end hidtil.

Det mærkes, at forfatteren nærer særlig forkærlighed for forfatningshistorie. I bogens sidste del giver han i forbindelse med Håkon den femtes regering en fortrinlig analyse af de forskellige funktioner, som da var blevet tilknyttet kongen i Norge. Litteraturhenvisningerne til disse kapitler dækker næppe disses indhold, som vel derfor i betydelig grad må tilskrives Knut Helles hidtil upublicerede forskning på dette område.

Det er i det store og hele lykkedes forfatteren af Norge blir en stat at sammenføje sit materiale til en organisk enhed. Det mærkes imidlertid, at han ligesom befinder sig i en spændetrøje ved at skulle gengive de mange forskeres opfattelser; og flere steder synes det, at en præsentation og behandling af endog hovedkilderne til Norges historie har måttet vige pladsen for en opremsning af, hvad forskellige forskere mener om centrale problemer knyttede hertil. Dette sker i nogen grad på bekostning af bogens egnethed som lærebog. I pædagogisk henseende ville bogen have vundet ved en begrænsning i det medtagne stof, således at hovedbegivenhederne i denne så interessante periode i Norges historie kunne have trådt klarere frem. Men som det fremgår af redaktionskomiteens forord til bogen skal *Handbok i Norges historie* heller ikke primært være en lærebog, men nok så meget en kortfattet sammenfatning af norske historikers viden om norsk historie. Og som håndbog, beregnet for aktive forskere og viderekomne studerende, der interesserer sig for norsk middelalderhistorie, vil Knut Helles bog utvivlsomt blive af stor værdi.

ÓLAFIA EINARSDÓTTIR

ARNE ODD JOHNSEN: Om pave Eugenius III's vernebrev for Munkeliv kloster av 7. januar 1146. Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse. Ny Serie. No. 7. Oslo, Universitetsforlaget, 1965. 55 s. 2 plancher. 8,50 no. kr.

Det er en af fornøjelserne ved middelalderstudiet, at det ofte giver gode resultater, hvis man koncentrerer sig om en enkelt kilde og udforsker den til bunds. Der ligger dog en fare i, at man kan overfortolke meddelelserne i kilden, idet den presses for al tænkelig viden. Forf. synes et par steder i sin studie at være tilbøjelig til at gå for tæt på teksten. Men ellers må det betones, at han har leveret et mønstergyldigt eksempel på, hvor meget udbytte det kan give at gennemstudere en pavebulle på baggrund af en samlet viden om hjemlig og international kirkehistorie. – Bullen for Munkeliv af 1146 er det ældste pavelige privilegium, som er bevaret for et norsk kloster. Det er normalt vanskeligt

eller umuligt at pege på de specielle forudsætninger, der motiverede udstedelsen af den slags privilegier. Det er dog lykkedes for forf. i dette tilfælde. I løbet af året 1146 etableredes det første cistercienserkloster i Bergen stift. Privilegiet for det allerede eksisterende benediktinerkloster i Munkeliv er ca. et halvt år ældre. Det kan ses som en sikring af dette kloster imod den nye klosterretning, der var ved at vinde indpas og i det mindste andetsteds truede de sorte munkes stiftelser. Dette er forf.s hovedresultat. I forhold hertil er det kun af ringe betydning, at forf. er gået fejl ved den diplomatriske opdeling af teksten (s. 18, 21, 22 og 39–41) og ikke har været opmærksom på, at den overleverede tekst mangler de særlige kendetegn – underskrifter, monogram m. m. – som var karakteristiske for *privilegia majora* (se herom *Diplomatarium Danicum I* række, bind 4 nr. 38 og den dér anførte litteratur).

NIELS SKYUM-NIELSEN

PHILIPPE DOLLINGER: Die Hanse. Aus dem Französischen übersetzt von H. und M. KRABUSCH. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1966. 593 s. 6 kort. 22 DM.

Et standardværk til indføring i hansestædernes historie er et gammelt savn (sml. Aksel E. Christensens oversigt over hanseforskning efter 1. verdenskrig i dette tidsskrifts 10. r. III, 1936, s. 445, og samme forfatters rapport til det nordiske historikermøde i Århus 1957, *Det nordiske syn på forbindelsen mellem hansestæderne og Norden*, 1957, s. 55). Hverken Dietrich Schäfers eller E. R. Daenells forfatterskaber kunne overflødiggøre et sådant redskab, og Fritz Rörigs forskerskole i dette århundrede satte sig navnlig resultater i detailforskningen, omend under en tydelig – næppe overalt acceptabel – helhedskonception af disse betydningsfulde udviklinger. Savnet har været akcentueret med hvert af de senere års fremskridt inden for specialforskningen, og det er forståeligt, med hvilken interesse *Hansischer Geschichtsverein* har omfattet en oversættelse til tysk af Strasbourghprofessoren Philippe Dollingers oversigt over hansehistorien fra det 12. til det 17. århundrede, der oprindeligt udkom på fransk (*La Hanse*. Paris, Aubier, 1964).

Værkets overkommelige omfang (teksten fylder 486 s. i Taschenbuch-format), dets fyldige kilde- og litteraturoversigt og de instruktive tillæg af kildeeksempler og statistik gør det ypperlig egnet som introduktion. Let og enkel sprogbrug vil formentlig også sikre det læsere uden for den snævre videnskabelige kreds. Af de tre hovedafsnit behandler det første kortfattet de politiske og økonomiske udviklinger, der fører frem til hansaens blomstring ca. 1400 (*Von der Kaufmannshanse zur Städtehanse*, s. 17–115); det andet beskæftiger sig med organisation og struktur i forbundets storhedstid og er utvivlsomt værkets betydeligste (*Die Hanse im 14. und 15. Jahrhundert*, s. 116–363); sidste afsnit (*Krisen und Niedergang*, s. 364–486) fortsætter og afslutter den hanseatiske udviklings- eller begivenhedshistorie.

† Som politisk dannelse ejer hansaen et enestående særpræg. Den rådede i sin glanstid over økonomiske og militære magtmidler så betydelige som nogen stats – og var dog aldrig hverken stat eller statsforbund i egentlig forstand. Eneste

bindemiddel mellem hansaens medlemmer har formentlig til enhver tid været nydelsen af de fælles handelsprivilegier, et synspunkt der er blevet stadig mere fremherskende i nyere forskning, og som forfatteren drager den fulde konsekvens af. End ikke Kölnerforbundet 1367 kan længere tillægges statsdannende funktion; dets medlemstal var aldrig konstant, det savnede en central ledelse (Lübecks førerstilling var vundet i praksis ved adkomsten til at indkalde hanse-dagen, hvilede netop ikke på traktat- eller forfatningsbestemmelse) – desuden bestod der alvorlige interessekonflikter mellem forbundets medlemmer, og de enkelte byers underordning under forskellige fyrster spillede fortsat en betydelig rolle.

I de europæiske økonomiske fællesskabers tidsalder kan det ikke undre, at et værk som det foreliggende lægger hovedvægten på de strukturelle og organisationsmæssige aspekter af hanseforbundets historie. Her er redegjort for hanse-dagens og andre forsamlings funktion og kompetence, for beskaffenheden af de fire permanente kontorer (Novgorod, Bergen, London og Brügge) og for de mange byer og grupper af sådanne i deres indbyrdes forskellighed – et tema, der i høj grad havde hanseaternes egen spøgefulde interesse (s. 171). Der er afsnit om skibsfart, rederi og befragtning, en levende skildring af hansekøbmandens liv under alle omskiftelser, en redegørelse for de vigtigste hanseatiske handelsvarer og en gennemgang af begrebet hanseatisk kultur – med det sympatiske forbehold, at hansaen dels ikke var en åndskulturel sammenslutning, dels selv var led af en større nordtysk kulturkreds. Fremhæves må dog navnlig kapitlet om forbundets økonomiske politik over for konkurrenterne; forfatteren er på ingen måde blind for, hvorledes restriktions- og beskyttelsespolitikken virkede til gunst navnlig for hollænderne, samtidig med at den har været opfattet som en nødvendighed på grund af hanseaternes indbyrdes rivalisering. Det er en ypperlig forberedelse til skildringen af forbundets nedgangsperiode, hvor de latente modsætninger bryder frem i åben strid.

Oversigtsværker må resumere en meget omfattende og broget litteratur og kræver forfatterens sikre balancekunst mellem forskningens yderstandpunkter. I det foreliggende tilfælde er kunststykket gennemført elegant og diskret; uden at belaste teksten unødigt er indflettet mange nyttige råd og vink i en kompliceret kildesituation eller over for det vanskelige ældre hanseatiske talmateriale (eks. s. 275 ff.). Så ønskelig en dyberegående drøftelse af forskningens problematik end havde været, må det vistnok erkendes, at den kun indirekte kan gennemføres i et værk, hvis hovedformål er oversigt og introduktion. Forfatterens diskretion er da heller ikke større, end at forskningens brudlinier anes under overfladen, f. eks. i spørgsmålet om den tyske og den nordiske handels konkurrence i den ældre middelalder.

Hansehistorien råder hermed over et værk, der er i al god forstand elementært – men tillige et værk, som den kyndige med fordel kan vende tilbage til.

KAI HØRBY

KJELL KUMLIEN: Biskop Karl av Västerås och Uppsala Ärkesätets Flytning. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Historiskt Arkiv 14. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1967. 72 s. 15 sv. kr.

Forfatteren undersøger i sin afhandling ægtheden af den i 1678 offentliggjorte kilde til Uppsala bispe- og ærkesædes historie, *Annotationes ex scriptis Karoli episcopi Arosiensis excerptæ*. Straks efter sin fremkomst stempledes excerpterne som et falsum, offentliggjort som de blev på et belejligt tidspunkt af en af deltagerne i den svenske lærdomsfejde om beliggenheden af det hedenske tempel i Uppsala. Mod kildens ægthed fremførtes dengang, at den efter sin fremtrædelsesform, palæografisk og sprogligt, umuligt kunne stamme fra det 13. årh., og hvad indholdet angår, gav den sig ud for at være skrevet af en biskop Karl af Västerås, om hvis eksistens og forfatterskab man ingen anelse havde. Omend enkelte afvigende meninger fremsattes i den følgende tid, knæsattes efterhånden opfattelsen af kilden som et falskneri.

I afhandlingen vises nu, at *Annotationes* indeholder en række oplysninger, som den moderne forskning ad anden vej kan verificere, i modsætning til, hvad der var tilfældet i det 17. årh. Når der f. eks. står, at gudehøvet har stået i Gamla Uppsala, så er det en opfattelse, som også moderne arkæologer er nået til. Bekræftelse finder forfatteren ligeledes på, at grundlæggelsen af den nye domkirke i Östra Aros, der hang sammen med ærkestiftets og Eriks-relikviernes overførelse fra Gamla til Nya Uppsala, har fundet sted 1260, som angivet i *Annotationes*, eller lige efter. I den langvarige proces, som ærkesædet flytning var – de officielle dokumenter er udstedt 1258–1273 – spillede biskop Karl af Västerås en fremtrædende rolle som pavelig fuldmægtig, og i denne forbindelse skal kilden forstås. *Annotationes* opregner de kronologiske hovedpunkter i Uppsala bispe- og ærkesædes bygnings- og institutionshistorie og er at opfatte som excerpter af en tabt redegørelse udarbejdet af biskop Karl til paven med henblik på translationen. Hvornår uddraget er foretaget vides ikke med sikkerhed, men der henvises til det bekendte forhold, at historiske samlere i det 16.–17. årh. foretog afskrifter og uddrag af middelalderlige kilder. At *Annotationes* skulle være et bevidst falsum afvises derimod bestemt.

Forfatterens resultat kan ikke tvingende bevises, så vist som biskop Karls translationsberetning ikke kendes og det originale pergamentblad af *Annotationes* formodentlig gik tabt i 1702, men der fremføres gode indicier for, at hans forståelse af kilden er den rette.

ESBEN ALBRECTSEN

BIRGIT KLOCKARS: Birgitta och böckerna. En undersökning av den heliga Birgittas källor. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Hist. ser. 11. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1966. 363 s. 30 sv. kr.

Intet forfatterskab fra svensk middelalder har som den hellige Birgittas skrifter fra 1300-tallets midte formået at påkalde sig europæisk litteraturs interesse, nu som før. Studiet af visionærens religiøse og samtidskritiske syner under moderne videnskabelige auspicer, som gradvist er blevet optaget fra omkring århundred-

skiftet, har dog væsentligst været båret af svenske teologer og litteraturhistorikere, og de to anmeldte værker tilslutter sig smukt denne tradition.

Birgit Klockars har sat sig det ret så prætentiose mål at eftervise de litterære kilder bag Birgittas skrifter – *Reuelaciones celestes*, Himmelske Åbenbaringer, som den temmelig omfattende textoverlevering bliver kaldt under eet efter de første trykte udgaver fra slutningen af 1400-tallet. Ved påvisning af citater, menings- og formuleringsoverensstemmelser søger forfatteren at bestemme de impulser, Birgitta kan have modtaget gennem personlig læsning og fra sine litterært dannede omgivelser. Metoden, der i sin rene form vil være middelalderhistorikere velkendt fra annal-studier, har dog afgjort sine begrænsninger overfor et inspireret forfatterskab af Birgittas type: udtryk, billeder og talemåder visionæren kan have stiftet bekendtskab med ad litterær vej, var i den grad integreret i hendes egen tankeverden, at de under inspirationens pres spontant gled sammen i nye, originale helheder. Afgørelsen af om der foreligger litterære reminiscenser af konkret art, må derfor ofte hvile på et mere subjektivt skøn. Klockars har imidlertid løst opgaven med skønsomhed og indsigt, selvom anmelderen finder, at arbejdet var blevet mere rummeligt, om forfatteren i højere grad havde søgt at bestemme visionærens særlige udtryksform og emnevalg i forhold til 1300-tallets religiøse litteratur og åndsliv.

I det hele fremtræder Birgittas åndelige orientering som et vidnesbyrd om, at 1300-tallets lægfolk kun med stærke modifikationer kan karakteriseres som »illitterati« – selvom man må lade, at Birgitta udgik fra en stormandsfamilie, der følte sig socialt og kulturelt forpligtet gennem flere slægtled. Klockars viser, hvorledes citater fra Biblen (Vulgata) og apokryferne er legio i visionærens skrifter, og hendes kendskab til tidens almindelige europæiske opbyggelseslitteratur, eksempelsamlinger og encyclopedier er ubetvivlelig – i flere tilfælde åbenbart gennem svenske oversættelser som den omdiskuterede Pentateukparafase fra århundredets midte. Derimod er Birgittas indsigt i visse teologiske stridsspørgsmål, kanonisk ret og ordensbestemmelser nok for en stor del formidlet af gejstlige venner og skriftefædre. Også tydelige efterklange af svensk lovsprog kan spores i flere revelationer, ikke for intet var såvel Birgittas fader, hendes ægtefælle og en søn lagmænd.

Klockars rejser det interessante spørgsmål, om ikke både Birgitta og andre af hendes stand, som havde forbindelse med det avancerede kulturliv ved Magnus Erikssons og Blanka af Namurs hof og ofte færdedes i det tyskprægede handelsmilieu i købstæderne, besad et habilt kendskab til tysk sprog og åndsliv. Måske havde Birgitta læst Heinrich Susos *Büchlein der Ewigen Weisheit* på originalsproget? I alle tilfælde har forfatteren ret i sin påvisning af, at den svenske visionær i flere af sine tidligere revelationer røber et tydeligt kendskab til Suso og hele hans åndelige »stil«. Nøje forbundet med dette spørgsmål er Klockars betoning af Birgittas og hendes families forbindelse med dominikanerordenen. Den spillede en betydelig rolle for den jævne mands tro ved 1300-tallets midte. En række emnemæssige forhold i visionærens skrifter kan kun forklares ved hendes forbindelse med det åndsliv og den religiøsitet, dominikanerne repræsenterede i Nordeuropa. I virkeligheden er Birgittas skrifter i eminent grad præget af impulser fra hendes omgivelser, det ydre milieu; »so bleibt man immer ein Kind seiner Zeit, auch mit dem, was man für sein Eigenstes hält«, skrev Sig-

mund Freud i 1897. Det gælder Birgitta som andre af Nordens mest originale personligheder.

Man savner i nogen grad mere præcise angivelser af, hvor forfatteren står i gæld til ældre litteratur. Til gengæld er hendes registre over Birgittas bibelcitater og brug af billeder og allegorier fortrinlige. Også sagregisteret over revelationerne vil være til hjælp. Arbejdet er affattet på en bred og lettilgængelig måde og vil kunne tjene som indførelse ikke alene i Birgittas personlige forestillingsverden, men i senmiddelalderens religiøse tænkning i Norden i det hele taget – et nok så stedmoderligt behandlet område herhjemme.

ERIK LEVIN NIELSEN

SARA EKWALL: Vår äldsta Birgittavita. Kungl. Vitterhets och Antikvitets Akademiens handlingar. Hist. ser. 12. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1965. 150 s. 4 bilag. 25 sv. kr.

En forudsætning for at en kanonisationsproces kunne igangsættes ved den senmiddelalderlige curie var, at der for den pavelige undersøgelseskomité forelå en levnedsbetretning, et vita, over den person, man ville gøre til helgen, suppleret med en optegnelse over mirakler, som antoges at være indtruffet ved dennes formidling. Sådanne *procesvita* var oftere forfattet af helgenkandidatens skriftefædre, hvilket også gælder den ældste levnedstegning af Birgitta af Vadstena – måske den smukkeste og mest karakterfulde personskildring fra nordisk middelalder overhovedet. Med rette har denne Birgitta-biografi spillet en stor rolle for både forskere og hagiografiske skribenter, men en isoleret undersøgelse af vita'ets litterære genesis foreligger først nu med Sara Ekwalls publikation.

Med udgangspunkt i ældre forskning har forfatteren fremdraget et ms af skriftefædrenes vita (Uppsala Univ. Bibl. cod. C 15), som hun sandsynliggør ikke er en afskrift af det velkendte Birgitta-vita, der blev optaget i den pavelige procesprotokol, men derimod en »urtext« til det vita, som ifølge protokollen blev deponeret for et paveligt forum allerede 5 måneder efter Birgittas død i Rom 1373. Ekwall opfatter teksten som identisk med de svenske skriftefædres polerede »kladde« og tillægger derefter Birgittas ven, den spanske exbiskop Alfons af Vadaterra, bearbejdelsen heraf til den form, vita'et synes at have haft i 1373. Dette første procesvita udgik imidlertid under processens genoptagelse 1377, idet det vita, der indgår i de 1380 fremlagte procesakter, tydeligt er en afskrift karakteriseret ved teologiske og sproglige tilføjelser og tilføjelser fra den energiske Alfons' hånd.

Forfatterens redegørelse for proces-vita'ets fremkomst gennem en fortløbende litterær udviklingsproces virker velmotiveret og overbevisende. På sindrig måde har hun kombineret text-analysen med de oplysninger, der kan fremskaffes om processens kronologiske forløb. Hovedresultatet er påvisningen af en urtext til skriftefædrenes levnedsskildring, men lige så værdifuld er fremhævelsen af biskop Alfons' virke som redaktør. En sammenstilling af det ældste Birgitta-vita med procesvita'et giver vigtigt materiale til studiet af hans indsats ved den gradvise publicering og kodificering af Birgittas åbenbaringer i *libri celestes*.

Fra et mere alment kirkehistorisk synspunkt giver Ekwalls undersøgelse et indblik i, hvor betydningsfuld den politiske splittelse af den pavelige curie var for det religiøse liv i årene op til det Store Skisma. Når Birgittas helgenkåring trak ud, skyldtes dette ikke blot, at stridighederne ved pavehoffet og to pave-skifter skabte en besværet arbejdsgang, men måske især, at Birgitta for mange troende var den person, som med guddommelig autoritet havde fastslået, at kun den pave var ret pave, som befandt sig på Peters Stol i den Evige Stad. Sara Ekwall indlader sig ikke på en nærmere interpretation af procesvita'ets vidneværd, men det er klart, at birgittinernes bestræbelser for at få Birgitta erklæret helgen måtte føles som et stærkt aktuelt indlæg i kirkestriden. Procesvita'ets litterære genesis kommer derfor til at afspejle et både religiøst og politisk aspekt: i og med Alfons' arbejde for at formulere Birgittas vita på en sådan måde, at hendes guddommelige kaldelse ikke kunne betvivles, fik skriftet et så udtalt politisk præg, at det kan sidestilles mange af tidens juridiske pamfletter. Det vil være fejlagtigt at underkende troværdigheden af en lang række præcise oplysninger om Birgittas liv og færden, om hendes forhold til skriftefædrene m. v. Men detaillernes objektive, dokumentariske præg må ikke få den moderne læser til at undervurdere skriftets samlede tendens: det er et værk helt i Birgittas ånd, båret af troen på hendes forkyndelses absolutte sandhed.

ERIK LEVIN NIELSEN

ALPHONS LHOTSKY: Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 247. Band, 2. Abhandlung. Wien, Hermann Böhlau Nachf., 1965. 273 s. 244 Sch.

Universitetshistorie er ligesom videnskabshistorie et vanskeligt grænseområde mellem »ren« historisk videnskab og de enkelte specialvidenskaber, i hvert fald når man bestræber sig på ikke blot at give en skildring af universitetslivets strukturelle og sociologiske sider, men også vil give et indtryk af den forskning og den indstilling, der har præget et universitet i en given periode. Denne opgave vanskeliggøres yderligere, ikke mindst for senmiddelalderens vedkommende, af, at kildematerialet i reglen er vanskelig tilgængeligt, og af den næsten fuldstændige mangel på forberedende enkeltundersøgelser.

I anledning af Wiens Universitets 600 års fest i 1965 har Alphons Lhotsky givet en interessant og veldokumenteret skildring af de store udviklingslinjer inden for dette universitets artistfakultet (d. v. s. dets humanistiske fakultet) i dets »skolastiske« periode mellem 1365 og 1497. Bogen betegner på væsentlige områder et virkeligt fremskridt. Dens fremstilling er delt i 3 hovedafsnit: Von den Anfängen bis um 1440; Erste Begegnung mit dem Humanismus 1440–60; Bis zur Berufung des Konrad Celtes 1461–1497. (Konrad Celtes var den første tyske humanist, der blev kaldet til universitetet.) Denne disposition viser klart, at bogen er skrevet ud fra et bestemt perspektiv: Humanismens fremtrængen og dens gradvise eliminerings af skolastikken ved artist-fakultetet. Det er i øvrigt et særdeles berettiget perspektiv at vælge; netop i Wien flyder kilderne til en

undersøgelse af denne proces særlig rigeligt. Vi får på denne måde en veldokumenteret skildring af, hvorledes den specielt mellemeuropæiske form for humanisme gradvis skubber skolastikken til side og baner vej for den nyere tids indstilling, der vover »opdagerfærden ud i det uvisse« (s. 203), hvor den slår følge med den af skolastikken udviklede nye naturvidenskab (s. 153).

Interessant er Lhotskys påvisning af, at universitetets første afvisning af humanismen bunder i en manglende tillid til, at den nye bevægelse kan give en solid videnskabelig erstatning for det overleverede skolastiske system. Først da humanismen konstituerer sig som en metodisk arbejdende filologi, der kan skabe grundlag for et bedre kendskab til det latinske sprog, lykkes det for humanismen at vinde fodfæste ved universitetet. Vi får en liste over de gennemgange af antikke tekster, der er bevidnet fra 2. halvdel af 1400-tallet, samtidigt med at vi må beklage vor uvidenhed om, på hvilken måde denne tekstgennemgang er foretaget. Alt synes dog at tyde på, at der væsentligst har været tale om ren sproglig tolkning af teksterne (s. 169).

Hvor velvalgt dette perspektiv således er, består der en alvorlig risiko for, at det kan føre til en fortegning af kendsgerningerne: Den skolastiske holdning kommer let til blot at blive opfattet som en hindring, der skal overvindes. Hvor alvorligt Lhotsky end forsøger at undvige denne fristelse, kan det ikke undre, at resultatet ikke helt står mål med den gode vilje. Lhotsky påberåber sig med god ret, at han her mangler de nødvendige forarbejder at støtte sig til; man må desværre konstatere, at han heller ikke selv besidder tilstrækkeligt kendskab til den skolastiske litteratur til at undgå misforståelser. Dette viser sig først og fremmest i, at det »skolastiske afsnit« af bogen er det, der giver mindst oplysninger om den åndelige indstilling og mest om rent tekniske forhold. Vi får en iøvrigt storartet gennemgang af statutterne, ligesom det må hilses med tilfredshed, at disse aftrykkes bag i bogen sammen med universitetets stiftelsesbrev. Men man får f. eks. intet at vide om Wiener universitetets stilling til striden mellem de to »veje«, eller om med hvor stor ret Wien kan kaldes for et »nominalistisk« eller »moderne« universitet. Vi finder en værdifuld sammenstilling af håndskrifter og bøger, der har tilknytning til artistfakultetets undervisning, men nogen indtrængende analyse får vi ikke. Her kan det tilføjes, at Wiener universitetets nominalisme, i hvert fald når talen er om det teologiske fakultet, har været nok så moderat. Interessant er det i denne sammenhæng, at Lhotsky har fundet vidnesbyrd om dyrkelse af den såkaldte »spekulative grammatik« (s. 121 ff.), en videnskab, der er utænklig ved et »rent« nominalistisk universitet.

Sluttelig skal anføres et par mindre unøjagtigheder. S. 49 defineres »sophisma« for snævert som »skinargumentation«. I universitetsundervisningen var sophismer ofte en diskussionsgenre, hvor man i tilslutning til en vanskelig sproglig formulering (et sophisme) diskuterede emner af mere almen, filosofisk karakter. S. 69 omtales en kommentar til Priscianus minor af en Johannes. Allerede Lehmann har påvist, at denne tekst er identisk med en kommentar, der ellers tilskrives Jordanus fra Sachsen († 1237). Den kan således ikke bidrage til vort kendskab til Wiener universitetets grammatiske studier. S. 89–90 er der opstået nogen forvirring i skildringen af logikken, idet Lhotsky her sammenblander to distinktioner: den mellem *logica vetus* og *logica nova* (Aristoteles' først over-

satte skrifter om begrebslogikken og de senere om syllogismen) og den mellem logica antiqua og logica moderna (Aristoteles' logik og den middelalderlige udvikling af denne). Resultatet af denne konfusion bliver, at Petrus Hispanus' Summulae skulle være grundbog for læren om syllogismer og intet andet!

Den alvorligste anke, der kan rettes mod bogen, er imidlertid, at den mangler enhver form for index. Ikke mindst en litteraturliste savner man. Henvisningerne gives nemlig i formen »Grundmann S. 257«; så kan man selv lede hele bogen igennem for at finde titlen.

JAN PINBORG

NYERE TID

JOHN PARKER: Books to build an Empire. A Bibliographical History of English Overseas Interests to 1620. Amsterdam, N. Israel, 1965. viii + 290 s. 1 kort. 30 fl.

Hensigten med det foreliggende arbejde er dels en fuldstændig katalogisering, dels en analyse af de trykte bøger, der mellem 1481 og 1620 offentliggjordes i England, og som på den ene eller anden måde havde relation til grundlæggelsen af det engelske imperium. Det første af de to punkter er lykkedes tilfredsstillende. Inden for de givne rammer synes den udarbejdede bibliografi, der fylder 22 sider og omfatter 267 numre, at være fuldstændig.

Det andet punkt, analysen af værkerne, der udgør bogens hoveddel, er derimod mindre tilfredsstillende. Forf. har på én gang behandlet sine forlæg for mekanisk og for løst. De summariske redegørelser for de enkelte værkers baggrund og karakter virker arbitrære med hensyn til stofvalg. Læseren må ustandselig spørge sig selv, hvorfor denne eller hin oplysning er medtaget som relevant, mens andre er udeladt. Uheldig virker også den nærmest sløsedede måde, hvorpå forf. bruger begreberne »empire«, »imperialism« og »imperialistic«. Det er tvivlsomt om begreberne er anvendelige på engelsk historie i denne periode; hvis forf. ønsker at bruge dem, skylder han os i al fald en definition. Punktet er vigtigt, for det knytter sig til forf.s hovedtese, nemlig konstateringen af at den engelske nation ved periodens slutning »had not yet become accustomed to its position as the mother of an empire« (ss. 229–230). Hvis vi i stedet for det dyre ord »empire« siger 3–5 skibe til Asien om året og et par sølle bopladser i Amerika, forsvinder problemstillingen – det var af meget gode grunde, at det endnu i 1620 kun var ganske få personer i England, der interesserede sig for oversøisk ekspansion. Tilmeld er forf. nødt til at foretage en vel kraftig nedvurdering af den udmærkede kompilator Purchas for at få tesen til at passe.

Bogens interesse havde utvivlsomt været større, hvis forf. havde knyttet sin problemstilling ikke til det mishandlede ord »empire«, men til de nyere undersøgelser af Elizabethtidens idéhistorie, som bogen slutter sig til netop ved sin påvisning af »det middelalderliges« overlevelseskraft. Som den foreligger, vil det kun være bibliografien, man vender tilbage til.

NIELS STEENSGAARD

JAMES KELSEY McCONICA: *English Humanists and Reformation Politics under Henry VIII and Edward VI*. Oxford, At the Clarendon Press, 1965. xii + 340 s. 45 sh.

Det er ikke ualmindeligt, at studier i engelsk humanisme standser ved året for John Colets død, 1519; enkelte undersøgelser går dog frem til 1535, idet de betragter Thomas Mores henrettelse som afslutningen på humanismens indflydelse i England. Sædvanligvis ses 1520'ernes og 30'ernes engelske åndsliv i lyset af de reformatoriske stridigheder og Henrik VIIIs magtpolitik.

McConica opgiver denne synsvinkel og søger i stedet at undersøge hele perioden fra Henrik VII til Elizabeths tronbestigelse på baggrund af tidens fremtrædende humanistiske og reformkatoiske åndsstrømning. Det er især Erasmus af Rotterdams indflydelse på engelsk åndsliv, der er undersøgelsens genstand; et utal af humanistiske forfattere citeres og omtales i en grundig redegørelse for den nordeuropæiske humanismes indflydelse på engelsk tænkning. Det er først og fremmest Erasmus' håndbog i kristent levned, »Enchiridion militis Christiani« (1503/09/15), som påvirker engelsk humanisme, og McConica fremhæver, hvorledes Erasmus' program (»a reformed Christianity centred on lay piety« (s. 19)) efterleves af bl. a. tidens mest fremtrædende læge humanist, Thomas More.

McConica finder, at der trods indbyrdes stridigheder og voldsomme politiske indgreb går en ubrudt humanistisk linie gennem hele første halvdel af det 16' århundrede »as the link between the fellow-work of the Oxford reformers and the peculiar climate of the Elizabethan settlement« (s. 12).

Omkring 1500 afløses immigrerede italienske humanister af engelske læge lærde, som i en vis udstrækning vinder indpas ved hoffet; døningerne fra den kontinentale reformation fører naturligvis til en voldsom debat om mål og midler inden for humanisternes rækker, men efter Mores udnævnelse til kansler i 1529 vinder den moderate humanistisk-reformkatoiske linie politisk indflydelse, og i fællesskab søger man at gennemføre et reformprogram i overensstemmelse med Erasmus' »media via«-tanker. McConica afviser den traditionelle opfattelse, at Mores henrettelse standsede reformpolitikken; Henrik VIIIs kirkeordning er naturligvis tildels et politisk bestemt kompromis, men den er samtidig et resultat af den indflydelse, de erasmianske påvirkede humanister havde opnået. Mores troskab mod Rom deltes ikke af de fleste andre humanister, der betragtede en fornuftig kirkereform som væsentligere end spørgsmålet om, hvem der skulle være kirkens overhoved.

Selv efter at Cromwell, der havde stået i spidsen for kirkereformens praktiske udformning, er fjernet i 1540, fortsætter den erasmianske indflydelse, bl. a. protegeret af Henrik VIIIs sidste dronning, Catherine Parr. Med Edward VI's kirkeordning fuldbyrdes den erasmianske politik, selv om en række konservative reformkatoikker er utilfreds med den voksende protestantiske indflydelse. Elizabeths anglikanske »midterløsning« afslutter perioden, og McConica påviser, at den erasmianske tradition stadig lever videre, indtil de mere markante religiøse stridigheder bliver dominerende i slutningen af det 16' århundrede.

McConicas velunderbyggede beskrivelse af engelsk humanisme vil uden tvivl få betydning for dannelsen af et mere nuanceret billede af de idépolitiske strømninger, der spillede så stor en rolle i den omformningsproces, som karakteriserer England i det 16' århundrede.

BENITO SCOCOZZA

JOAN SIMON: *Education and Society in Tudor England*. Cambridge University Press 1966. x + 452 s. 70 sh.

Det har længe været rådende opfattelse, at reformationen i England medførte en alvorlig tilbagegang for landets skolevæsen kulminerende i Edward VI.s regeringstid, hvor antallet af skoler skulle være blevet stærkt reduceret. Mod denne opfattelse, som omkring århundredeskiftet blev gjort gældende af A. F. Leach, har Joan Simon tidligere opponeret i nogle afhandlinger og fremlægger nu i sin bog sin velunderbyggede tese, at der under Tudor'erne foregik en bemærkelsesværdig ekspansion inden for uddannelsessektoren i samklang med humanisternes og deres efterfølgeres ideer og i nøje forbindelse med det engelske samfunds sækularisering.

Bogen falder i tre hovedafsnit, tiden indtil 1536 omfattende bl. a. humanistidealernes gennembrud i England, reformationstiden 1536–1553 hvorunder Henry VIII.s og Edward VI.s reformation behandles som to klart adskilte faser, den sidste særlig udførligt i imødegåelse af tidligere behandlinger, og tiden under Elizabeth I der karakteriseres som værende i overvejende grad en konsolideringsperiode.

Titlen angiver klart forf.s intention: at placere uddannelses- og skoleforholdene i relation til samfundsudviklingen, og med et væld af oplysninger, som ubesværet føjes ind i helheden, forfølges det utvivlsomt rigtige, men forskningsmæssigt meget krævende synspunkt, at »education has affiliations with almost every aspect of life and is in a special sense both a resultant and determinant of social attitudes and aspirations« (s. viii). Foruden udmærkede redegørelser for skole- og universitetspolitikens økonomiske baggrund og motiver samt dens vigtige funktion i bestræbelserne for at skabe religiøs uniformitet og sikre social stabilitet rummer bogen (hvad titlen ikke røber) glimrende analyser af fluktuationerne i opdragelsesidealene og disses tilpasning til engelsk samfundsform. Navnlig må fremhæves kapitlet om Erasmus' og Vives' betydning – de opholdt sig begge en tid i England – og et interessant afsnit om gentleman-opdragelsen i det 16. årh.s sidste halvdel. Som forf. viser, var den ideale prototype i århundredets første halvdel den over alle hævdede og med fremragende egenskaber udstyrede fyrste, under Elizabeth den vidende og belæste stats- og hofmand, som derpå – »corresponding to social developments« – blev erstattet af det 17. årh.s gentleman-skikkelse i forskellige klædebon.

Der vil sine steder kunne rejses indvendinger mod kombinationer af facts og synspunkter i Joan Simons bog, men deri adskiller den sig ikke fra andre ærgerrige forsøg på at skabe syntese og sammenhæng. Den er og vil sikkert længe forblive at være et hovedværk inden for opdragelsens og dannelsens historie i det 16. årh.s England. – For tidligere litteratur om emnet redegøres der i en fyldig bibliografisk oversigt s. 415–36.

HARALD ILSØE

C. R. BOXER: Portuguese Society in the Tropics. The Municipal Councils of Goa, Macao, Bahia, and Luanda, 1510–1800. Madison and Milwaukee, The University of Wisconsin Press, 1965. xvi + 240 s. 5 plancher. 6 §.

Albuquerque erobrede Goa i november 1510. I april det følgende år drog han mod Malacca, men allerede før da havde han udstyret den nye »conquista« med et byråd og givet byen privilegier, der i hovedtrækkene svarede til Lissabons. Rettighederne stadfæstedes af den portugisiske krone i 1516.

Med større eller mindre variationer gentoges dette mønster i de øvrige portugisiske erobringer fra Sydkina til Angola og Brasilien. Den bedst kendte side af det portugisiske imperium er det stærkt centraliserede system af vicekonger med begrænset embedstid og begrænset patronatsret og den centraliserede handel med reserverede varer. Ved siden heraf udgjorde byerne imidlertid et decentraliseret system, der henlagde væsentlige sider af den lokale administration til lokalt valgte byråd. I de foreliggende fire essays, der oprindeligt fremlagdes som Paul Knaplund Lectures ved University of Wisconsin, skildrer professor Boxer det arbejde, der udførtes af fire af byrådene i det portugisiske imperium, til dels på grundlag af arkivmateriale, der er bevaret i de pågældende byer.

Beføjelser og funktioner var forskellige fra by til by, fælles var en ret høj grad af selvstændighed og en meget høj grad af selvfølelse. Emigranternes interesser gik ofte på tværs af moderlandets, det var en erfaring portugiserne gjorde så tidligt som nogen anden kolonimagt; men den institutionelle struktur var tilstrækkelig elastisk til at sikre balancen mellem lokalt og centralt styre. Selve spillet mellem helheden og det lokale giver en del af forklaringen på det portugisiske imperiums utrolige overlevelsessevne. Problemerne tog sig forskelligt ud, når man så dem fra Goa, og når man så dem fra Lissabon eller endog Madrid. Det er ejendommeligt at se, hvorledes Goas bystyre i 1606, da hollænderne allerede havde rettet flere dræbende slag mod de portugisiske forbindelseslinjer, tilsyneladende mest af alt var interesseret i, hvorvidt lavsrepræsentanter skulle have en stol eller en taburet eller måske stå op, når de var i audiens hos vicekongen. »Deres Majestæt vil gøre os en tjeneste ved at befale, at det må blive overvejende, og at der må blive truffet en afgørelse, der på bedste måde tjener Deres interesser«.

Men byrådene virkede på længere sigt ikke kun som forsvarere af de separate interesser; forfatteren argumenterer overbevisende for, at de også havde en vigtig integrerende funktion. Byrådene bevarede gennem hele perioden deres ret til at korrespondere direkte med kronen, og set med kronens øjne betød dette privilegium en udmærket mulighed for at kontrollere vicekongerne og de øvrige udsendte embedsmænd. Byrådenes egen loyalitet var tilsyneladende urokkelig; dette er måske vanskeligere at forklare, men professor Boxer fremhæver, at man til stadighed foretrak at vælge byrådsmedlemmer af ren portugisisk afstamning – og det kom i praksis til at betyde, at byrådene domineredes af emigranter af første generation.

Resultaterne af professor Boxers undersøgelser i byarkiverne giver et værdifuldt supplement til den nyvurdering af det ældre portugisiske imperium, der tidligere er indledt, dels af forfatteren selv, dels af yngre portugisiske og franske

historikere, ikke mindst Frédéric Mauro. De liberale protestantiske historikers (Whiteway, Danvers) fremstilling af den portugisiske ekspansion som en præstedomineret autoritær magtudfoldelse, der brændte sig selv op få år efter de første blodige triumfer, tog intet hensyn til det arbejde, der udførtes af de emigrerede portugisere, og fik imperiets seje overlevn til at tage sig højst gådefuld ud. Takket være arbejder som det foreliggende begynder vi nu at kunne sætte den portugisiske ekspansion ind i sin rette sammenhæng.

NIELS STEENGAARD

MICHAEL ROBERTS: *On Aristocratic Constitutionalism in Swedish History 1520–1720. The Creighton Lecture in History 1965.* University of London, The Athlone Press, 1966. iv + 45 s. 7 sh. 6 d.

Den største ikke-svenske kender af Sveriges historie i det 17. årh., professor i Belfast Michael Roberts (»Gustavus Adolphus« I–II, 1953–59) har med denne lille afhandling vovet sig ind på et sprængstoffyldt emne. Thi få andre spørgsmål har i den grad delt de svenske historikere som problemet om forholdet mellem aristokrati og kongemagt i den svenske stormagtstid.

Debatten indledtes med polemikken mellem Anders Fryxell og Erik Gustaf Geijer i 1845, hvor Geijer, der fulgte traditionen fra tiden efter 1772 med fremhævelsen af den stærke kongemagt og nedvurderingen af adelen, blev skarpt angrebet af Fryxell, der understregede adelens betydning som værner af det svenske folks frihed mod de magt-stræbende konger.

Diskussionen fortsattes i det 20. årh., og problemstillingen ændredes efterhånden til spørgsmålet om, hvorvidt man skal betragte udviklingen under den første del af stormagtstiden som værende »dualistisk« altså domineret af striden mellem kongemagt og aristokrati (Fr. Lagerroth, Curt Weibull, Carl Arvid Hessler, Sven A. Nilsson, Erik Lönnroth) eller om det tværtimod var samarbejdet mellem disse, der var det karakteristiske for perioden (Harald Hjärne, B. Boëthius, Nils Ahnlund, K.-G. Hildebrand). Selv i de seneste år er debatten fortsat, således kom i 1962 tre disputater med tilknytning til emnet (Åke Hermansson, Nils Runeby, Kerstin Strömberg-Back) og i 1966 endnu en (Ulf Sjødell). De sidste undersøgelser retter sig især mod idéhistoriske og social-økonomiske spørgsmål, og resultatet synes at være, at den traditionelle dualistiske opfattelse må opgives, og at problemerne er for komplicerede til, at de kan klemmes ind i et simpelt skema.

Roberts går nærmest et skridt tilbage i diskussionen, idet han tager sit udgangspunkt i en konstatering af, at der fandt en indre magtkamp sted mellem kongemagt og rådsadel, hvor den sidste søgte at sætte faste grænser for kongens magtområde, af Roberts betegnet som et konstitutionelt program. I modsætning til de svenske idéhistoriske og statsretlige arbejder vil Roberts undersøge, hvilke praktiske virkninger denne aristokratiske konstitutionalisme havde, og hvordan dens bestræbelser for at sikre den enkeltes frihed faldt ud.

Han beskriver forholdene under de ældre Vasa-konger som en alliance mellem kongemagten og folket, repræsenteret ved rigsdagens lavere stænder, og

rettet mod adelen og især mod rigsrådsadelen. Først ved Karl 9.s død fik rigsrådet stor indflydelse og dets leder, Axel Oxenstierna, kunne skrive Gustav Adolf en streng håndfæstning. Men så snart kongen havde tiltrådt regeringen, synes dualismen at være ændret til et intimt samarbejde mellem konge og rigsråd. Ved Gustav Adolfs død brød striden frem igen, og i regeringsformen 1634 nåede rådskonstitutionalismen sit klimaks.

Roberts fremhæver, at mod midten af det 17. årh. identificerede aristokratiet sig i stigende grad med kronens interesser. Det kom derved i modsætning til den lavere adel, og den konstitutionelle opposition flyttedes over til rigsdagen. Denne støttede derfor Karl 11.s store godsreduktion i 1680, og rigsrådet tabte efterhånden sin magt og gled over til reelt kun at være kongens råd.

Roberts konkluderer, at det snarere var Fryxell end Geijer, der havde ret. Aristokratiet var i højere grad end kongemagten bevidst forkæmper for det svenske folks konstitutionelle frihed. Men aristokratiet formåede kun at gøre sig gældende som politisk faktor af udslaggivende betydning i de tilfælde, hvor kongen var mindreårig. Forfatteren må dog indrømme, at den personlige frihed rent faktisk blev sikret af kongerne i samme omfang som adelen ville have formået at gøre det, kongelige overgreb var i virkeligheden yderst sjældne.

KARL-ERIK FRANDSEN

KRISTEN VALKNER: Paulus Helie og Christiern II. Karmeliterkollegiets opløsning. Institutt for Kirkehistorie, Universitetet i Oslo, publikasjon nr. 2. Oslo, Universitetsforlaget, 1963. 142 s. 14,50 no. kr.

Professor Valkners bog falder i to afdelinger. Første del bringer en detaljeret undersøgelse af forholdet mellem Poul Helgesen og Christian II og deres syn på Luther. Bogens andet afsnit er helliget en analyse af de begivenheder, som førte til opløsningen af karmeliternes studiehus i København i 1529. Det har navnlig været Valkners mål at tage de problemer op til ny undersøgelse, som J. Oskar Andersen efter forf.s mening enten efterlod uopløste eller gav en utilfredsstillende løsning på. I det følgende er opgaven begrænset til en vurdering af bogens nye resultater, navnlig de vigtigste af disse.

Kristen Valkner forsøger at løse det vanskelige – måske uløselige – problem, hvad det var for en bog, Christian II i 1520 bad Poul Helgesen oversætte til dansk. Hidtil har der været peget på Machiavellis *Fyrsten* og et skrift til agitatorisk brug i Sverige. Efter forf.s mening kan det nu fastslås, at den ukendte bog var Luthers *An den christlichen Adel*, men bevisførelsen herfor er mildt sagt svag. Således finder Valkner frem til, at bogen må have været tysksproget: »Også om bokens språkform gir forordet [til »En kristen Fyrstes Undervisning«] et vink, idet Paulus Helie etter sin forklaring av hvorfor han har valgt å oversette Erasmus' bok, tilføyer: *Ffor sodan sag haffwer jeg wdset samme bog, oc icke met myndre arbejde en hwn war poo latine dictid*. Den andre boken var altså ikke skrevet på latin, men på et for Paulus Helie lettere språk. Det kan vanskelig være annet enn tysk« (s. 17). Af en bemærkning i forordet, som alene angår Erasmus' bog, drages en slutning om den ukendte bog! Tror man ikke sine egne

øjne, lader en senere ytring ingen tvivl tilbage, idet det her hedder: »At Luther skrev på tysk og Erasmus på latin, svarer til hva forordet sier om språkformen« (s. 18).

Forf.s behandling af forordets latinske note er ikke betryggende, bygget, som den er, på dristige spekulationer. Det lykkes ikke at sandsynliggøre, end-sige at bevise, at noten er en senere tilføjelse og det bevarede manuskript en afskrift. Om noten, der daterer forordet til dagen for Didrik Slaghecks henrettelse, den 24. januar 1522, skriver Valkner: »Engelstoft mente at selve dateringen var valgt« (s. 27), og han konkluderer kort efter: »Det kan ikke være tvil om at Engelstoft har rett i at dateringen er *valgt*, men da må man også se helt bort fra den som holdepunkt for tidfestingen av oversettelsens avslutning« (s. 28). Hertil må bemærkes, at Engelstofts opfattelse af noten næppe var så entydig, som af forf. antaget. Engelstoft lader to muligheder stå åbne: »og dersom denne Reflexion [noten] skulde være at ansee for en senere Tilsætning, er dog Valget af Dagen omtrent lige saa talende som Bemærkningen selv« (Hist. Tidsskr. 2. rk. II, s. 59). Endelig skylder forf. os en forklaring på, hvorfor den fynske biskop *må* have ret.

Ret fantastisk forekommer den tanke at være, som Valkner gør sig til talsmand for: at »afskriften« i 1526 er blevet skænket til en af følgende: Frederik I, Mogens Gøye, Lage Urne, Tyge Krabbe eller Oluf Nielsen Rosenkrantz, enten som en barsk påmindelse til modtageren eller som en apologi for giveren. Man skulle tro, at ét ud af så mange skud måtte ramme – men teoriens fuldkomne mangel på støtte i nogen kilde og selve manuskriptets uferdige tilstand og forældede fortale forbyder enhver optimisme i så henseende.

En – noget tvivlsom – kildes ord om karmeliterens læsning af Luther: *legisset scripta ejus* oversætter forf. *har forelæst over hans skrifter* (s. 41). Et argument for denne nye oversættelse er, at det i samme kilde forud herfor hedder: *hactenus favisset Luthero*. Har Helgesen sympatiseret med Luther, må han have læst dennes skrifter, understreger forf.; det ville derfor være ganske overflødig at gentage dette! Som anvendeligt argument er slige spidsfindigheder ikke meget værd – alle mennesker bruger nu og da overflødige ord, og Poul Helgesen gør det i højere grad end de fleste. Det bedste bevis for rigtigheden af den nye tolkning er ifølge forf., at karmeliteren vitterligt fortsatte med at læse Luthers bøger adskillige år efter, at han i 1521 hævder at være holdt op dermed. Naturligvis er denne kendsgerning ikke meget værd som bevis, idet de halve sandheder og hvide løgne netop i undskyldninger finder rig anvendelse. Valkner er i det hele tilbøjelig til at tillægge Helgesen lovlig stor sandhedskærlighed. At der indtil august 1521 skulle være holdt forelæsninger over Luther i København, anser anmelderen for ganske usandsynligt. Kan man virkelig forestille sig offentlige forelæsninger over f. eks. *An den christlichen Adel* eller *De captivitate Babylonica* trods bullen *Exsurge Domine* af 15. juni 1520? Beviset herfor er ikke givet ved at oversætte *lego* forelæser. Den gangse oversættelse er nok så berettiget. Det er derfor ikke forsvarligt at bygge videre på dette resultat, som forf. gør: uden kildegrundlag går han ud fra, at det her diskuterede brev er et svar på et brev fra karmeliterens provinsialmester, hvori denne »ønsket å vite om Lutherforelesningene i kollegiet fremdeles fortsatte« (s. 54). Her er vi et godt stykke inde i fantasiens verden.

Om andre af resultaterne i bogens første del blot dette: vi ved ikke, om Christian II har læst *An den christlichen Adel*; det er ikke berettiget uden stærke argumenter at anse Poul Helgesens slotsprædiken i 1522 for identisk med karmeliterens redegørelse for hans syn på Luther; det er ikke rimeligt at tolke brevet til Johannes Laurentii som hovedsagelig inspireret af Helgesens skuffelse over hans egen situation efter omvæltningen i 1523; den citerede artikel 70 i Frederik Is håndfæstning angår ikke, som forf. mener, karmeliternes kollegium – den er blot en gentagelse af art. 67 i Christian IIs hdf., som atter går tilbage til art. 34 i kong Hans' hdf. af 1483.

I bogens anden afdeling er målet »å kaste lys over karmeliterkollegiets endelige opløsning og den betydning dette fikk for rekrutteringen av Malmø-reformatorene« (s. 81).

Forf. mener, at Skibykrønikens såkaldte karmeliterafsnit (1519) ikke er skrevet samtidig med afsnittene om Peder Laurentsens frafald (1527) og Malmø-reformationen (1528). Et af de lidet overbevisende argumenter herfor er, at hvis de var skrevet på samme tid, ville Helgesen have haft en glimrende anledning til udfald imod de frafaldne brødre, allerede da han skrev den første af disse notitser – en lejlighed, som han ikke ville have undladt at benytte (!). Med nok så god grund kan der peges på, at just de tre afsnits samtidighed (takket være en ny-redaktion af krøniken ca. 1533–1534) forklarer deres tilsyneladende store uligheder, idet Poul Helgesen bevidst har nøjedes med at give en vis (betydelig!) del af sin harme afløb i det første afsnit og kronologisk rigtigt reserveret den egentlige, sønderlemmende kritik af prædikanterne til selve skildringen af deres optræden som sådanne – fra 1529. Første afsnit afsluttes da også med en tydelig henvisning til de senere: »Men i det følgende vil der blive meddelt mere om disse« (Heises oversættelse, s. 65). En type af forbindende bemærkninger, der forekommer flere andre steder i krøniken.

Poul Helgesens andel i Frans Wormordsens udgave af Davids salmer på dansk fra 1528 reduceres – uden den fornødne begrundelse – til at bestå i et på udgivelsestidspunktet gammelt samarbejde. Wormordsen skal ved i 1528 at udsende sin oversættelse have skabt mulighed for ny mistanke mod Helgesen for lutheri. Udgivelsen skal være sket uden dennes vidende og vilje. Dette må have gjort ham vred på Wormordsen, hvad der videre udvikler sig til en større strid mellem Helgesen og de øvrige karmelitere: »Den strid som oppsto, sprengte samholdet mellom Paulus Helie og karmeliterne, som i flokk og følge forlot ham« (s. 97). Hertil er at sige: 1. der gives ingen grund til at anse samarbejdet om salmeeditionen for ældre end 1527–1528; 2. vi kender intet til, at dette samarbejde nogen sinde fik ubehagelige følger for nogen af parterne; 3. der findes ikke i nogen kilde den ringeste antydning af, at Poul Helgesen i denne anledning blev vred på sin discipel; 4. påstanden om en alvorlig strid mellem Helgesen og de andre karmelitere er grebet ud af luften; 5. om karmeliternes sammenhold i 1528 ved vi så lidt, at selve begrebet sammenhold bliver usikkert; 6. at karmeliterne som følge af den påståede strid kollektivt brød med Poul Helgesen, er en ren og skær tankekonstruktion uden det ringeste grundlag i nogen kilde.

Men også i anden henseende synes følgerne af denne episode, som ingen forsker før Valkner har tillagt så stor betydning, at være stærkt overdrevne. Forf.

hævder nemlig, at Helgesen efter striden gav sig til at skrive Skibykrøniken. Den skulle være et forsvarsskrift, der skulle forklare hans brud med ordensbrødrene! På baggrund af ovenstående kritik af forf.s opfattelse af salmeoversættelsen og dens følger og i betragtning af Skibykrønikens intentioner og hele indhold af ret forskellig art må Valkners teori afvises som helt uantagelig.

De i bogen anvendte forskningsmetoder har over for det spinkle kildemateriale ikke vist sig brugbare. Det spekulative og de dristige kombinationer er alt for dominerende. Den strenge kritik skorter det på. Derfor bringer professor Valkners velskrevne bog desværre ikke nye resultater af virkelig værdi.

ERIK SJØBERG

J. C. JACOBSEN: Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans. Indledning og Kommentar. København, G. E. C. Gad, 1966. xx + 309 s. 48 kr.

Dette arbejde falder i tre omtrent lige store dele, først en indledning om trolddom, hexetro og magi i almindelighed lige fra sumererne over oldtid og middelalder helt frem til renæssancen; dernæst en redegørelse for de hjemlige forhold, saavel hvad lovgivning og retspraxis som »den dannede almenheds« opfattelse angaar; og endelig en gennemgang af et halvhundredre danske retssager, der 1540 til 1697 behandlede af det kongelige retterting, respektive af højesteret. Det maa med det samme siges, at det ikke er lykkedes forfatteren at overbevise læseren om det berettigede i denne fremgangsmaade, idet der ikke er nogen klar og logisk sammenhæng imellem disse afsnit. Ikke blot forudsættes det uden videre, at der er en naturlig forbindelse mellem trolddom i Danmark og for eksempel orientens magi i oldtiden, men især konfronteres her to saa væsensforskellige størrelser som dansk proces og udlandets litterære og religionshistoriske vidnesbyrd med hinanden, medens udenlandsk retspraxis kun i yderst ringe grad er tilgodeset. Dette er saa meget mere beklageligt, som trolddomsforbrydelsen fra først af ansaas for et »aandeligt« delikt, hvorfor det utvivlsomt havde været nyttigt med blot enkelte henvisninger til kirkelige domstoles praxis i udlandet, ikke mindst i betragtning af det højst beskedne danske kildemateriale fra middelalderen. Dog er dette betydeligt mere omfattende end antaget af forfatteren; for eksempel omtales trolddom i praktisk talt samtlige danske synodalstatutter saavel før som længe efter reformationen, saaledes hos Byrge Gunnensen (§ 36, jfr. skriftemaalsvejledningen ib. fol f. vii r.) og Jens Brostrup (i bogen fejlciteret som København 1425), i visitationsvejledningen i Roskildebispens Jordebog, i Ulrik Stygges Aarhusstatutter (§ 39, jfr. § 55) samt i samtlige slesvigske statutter, f. ex. hos Eggert Durkop § 29.

Det særdeles omfattende, men meget spredte materiale, som fremlægges i værkets første del, bestaar foruden af oversættelser af bestemmelser i Corpus Juris Canonici og af udvalgte steder af Thomas Aquinas m. m. især af almindelig religionshistorie, folkløse, dogmatik, kultur- og aandshistorie, fortrinsvis i referat, uden kritisk stillingtagen. For eksempel er forfatteren af den opfattelse, at det engelske retsvæsens særlige karakter med nævninger (dvs. en »gammeldags«, næsten middelalderlig procesordning) og forholdsvis begrænset anvendelse af

tortur virkede hæmmende paa hexeprocesserne (hertil citeres et værk fra 1718), skønt det af hans eget materiale fremgaar, at der er en i hvert fald tidsmæssig sammenhæng mellem hexeprocessernes ophør og enevældens fremtrængen Europa over, hvorved de dannede klassers mere skeptiske synspunkter bringes til sejr over det folkelige (og mere »overtroiske«) element i retsplejen, jfr. at det i England netop er under Jacob II, at trolddomsforbrydelsen bliver »umoderne«.

Tilsvarende finder vi i hovedafsnittet, om den danske trolddomsproces, en sammenblanding af litterære udsagn fra »de kulturbærende lag« (hvis indflydelse paa retsplejens gang ikke dokumenteres) og konkrete trolddomssager. At dette afsnit giver meget lidt, som ikke allerede er kendt, og kun sjældent besvarer (endsige stiller) spørgsmaal, hænger formentlig sammen med, at netop dommene fra øverste instans er valgt som udgangspunkt; thi det er et spørgsmaal, om ikke de sager, der naaede saa langt, var mere specielle, for ikke at sige atypiske. Sandsynligvis vil vi faa et langt klarere billede, naar forfatteren udsender det lovede andet bind, der skal omfatte landstingsdommene (jfr. at fra 1576 skulde samtlige underrettsdomme i saadanne sager stadfæstes af højere instans). Exempelvis skal her anføres, at det meget betydelige antal trolddomssager, der 1616 verserede for Viborg landsting, højst sandsynligt udgør en væsentlig forudsætning for den nye trolddomsforordning af 1617. Men først, naar ogsaa underretsakterne medinddrages i undersøgelsen, vil endelige resultater kunde naas. Saaledes giver Skat Herreds Tingbog et væsentligt bidrag til spørgsmaalet om det tilsyneladende meget vekslende antal kirkenævninger (gerne 12–15), idet sag nr. 164 i 1639 (med note) viser, at der vel udmeldtes 15 nævninger, men heraf skulde blot de 12 sværge, dvs. at tiltalte formentlig havde ret til at udskyde de tre (jfr. landskabslovene).

Med hensyn til det specielt retshistoriske virker det besynderligt, at forfatteren kan finde det »ejendommeligt«, at der ikke kendes en udtrykkelig hjemmel (dvs. et konkret nedskrevet lovbud) for baalstraffens anvendelse i trolddomssager, og det saa meget mere som dette vel snarest maa siges at være typisk for dansk strafferetspleje før Danske Lov, ja i vid udstrækning nøjes denne gerne med at kodificere ældgammel praxis. Her befinder vi os tilmed indenfor kirkens gamle retssfære (jfr. at Jyske Lovs trolddomskapitel er en senmiddelalderlig tilføjelse), hvor baalstraffen næsten kan kaldes den klassiske executionsmaade, og det ikke blot for trolddom, men ogsaa for blodskam, homosexualitet, crimen bestialitatis o. lign. (jfr. at Højesteret endnu i 1850erne dømte homoseksuelle til baal og brand). Og da disse forseelser processuelt behandledes efter ganske tilsvarende retningslinier, f. ex. med kirkenævninger, vilde det utvivlsomt have været af værdi for nærværende undersøgelse, om det var medinddraget i arbejdet.

Saa snævert holder forfatteren sig til trolddomsforbrydelsen, at vi praktisk talt intet faar at vide om de nok saa interessante sidefænomener, dvs. om trolddom alene bestod i visse besværgelser m. v. (jfr. hertil det betydelige element af »katolske« levn, som indgik i postreformatorsk magi), eller om forbrydelsen ikke ofte reelt bestod i giftmord, fosterfordrivelse m. m.? I et appendix refereres »lægelige synspunkter«; men selve realiteten, at et betydeligt antal (maaske langt de fleste) af de for trolddom dømte personligt var overbeviste om at have haft forbindelse med »det Onde«, lades saa at sige ude af betragtning. Ej heller gøres der noget ud af begrebet »daarligt rygte«, skønt dette formelt som ikke

mindst reelt utvivlsomt var af altafgørende betydning for anklagen som ikke mindst for kirkenævningernes afgørelse (jfr. hertil Aasum Herreds Tingbog 1642 sag nr. 133f. og Viborg Landsting 1616 A nr. 73 og nr. 120, samt tilsvarende i en tyverisag, Aasum Herreds Tingbog 1643 nr. 282).

I hovedsagen maa dette arbejde karakteriseres som en med stor flid foretagen kompilation af lettere tilgængelige kilder (hvorfor er rettertingsdommen af 1543, hvor Svendborg byfoged af lensmanden anklages for at have løsladt troldkoner imod kaution – Herredagsdom bog nr. 2–3 fol. 57f. – ikke medtaget, naar andre sager – f. ex. 1540 – er opregnet, skønt ogsaa disse blot en passant berører trolddom?), og som introduktion og opslagsværk vil det med forsigtighed og kritik kunde anvendes til mere dybtgaaende studier, især naar andet bind foreligger.

TROELS DAHLERUP

M. FAVRHOLDT: Haderslev Latinskoles Historie 1567–1967. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 36. I kommission hos Danske Bøghandlers Kommissionsanstalt, København, 1966. 381 s. Ill. 50 (25) kr.

Ikke helt få af de gamle latinskoler er blevet monografisk behandlet inden for de sidste årtier, f. eks. Aalborg Katedralskole, Ribe Katedralskole, Viborg Katedralskole og Roskilde Katedralskole. Disse monografier giver alle bidrag til det store værk om latinskolernes historie i Danmark, der engang må skrives; især vil man kunne hente meget stof fra de undersøgelser, som Bjørn Kornerup offentliggjorde i Ribe Katedralskoles Historie (1947–52). Et bidrag om latinskolelivet før år 1800 er leveret af Carl E. Jørgensen i bogen Skolemester og Hører, der udkom i 1965.

Nu foreligger Haderslev Latinskoles Historie 1567–1967, skrevet af den historisk og filologisk kyndige lektor Magnus Favrholdt, der selv er ansat ved Haderslev Katedralskole. Bogen behandler i seks afsnit skolens udvikling som renessanceskole fra 1567, som højtyisk latinskole baseret på Frederik IIIs leges scholasticae fra 1655, som dansk lærd skole fra 1850 til 1864, som tysk gymnasium fra 1864 til 1920, først med et slesvigsk siden med et præjsisk præg, og som en dansk gymnasieskole fra 1920 til i dag. Der gøres rede for skolens økonomiske vilkår, dens bygninger, undervisningens form og indhold, de pædagogiske ideer, skolens betydning for eleverne og for byen. I et tillæg bringes de vigtigste dokumenter fra skolens historie, en series rectorum og en fortegnelse over de lærere, der har virket ved skolen siden 1920. Bogen er forsynet med billeder af skolens bygninger i de forskellige perioder, enkeltbilleder af en række rektorer og gruppebilleder af skiftende lærerkollegier. Den er yderligere udstyret med et ofte oplysende noteapparat og et navneregister.

Fra tysk side er hertug Hans den Ældre ofte blevet fremstillet som en af den tyske kulturs pionerer. Favrholdt tilbageviser denne karakteristik og sandsynliggør, at hertugen ikke havde nationalpolitiske bagtanker, da han den 6. februar 1567 i Løgumkloster underskrev fundamentsdokumentet, formodentlig tilskyndet af sin lærde hofpræst, den indfødte sønderjyde Jørgen Boie. Men fra ca. 1650 har modsætningen mellem dansk og tysk haft en afgørende indflydelse

på skolens liv, tydeligst manifesteret i spørgsmålet om undervisningssproget. I skolens første periode har der været talt både latin, dansk og plattysk. Men i de leges *scholasticae*, som Haderslevs energiske provst Bonaventura Rehefeld udarbejdede, og kong Frederik III sanktionerede, blev det danske sprog forbudt i skolen; i de lavere klasser skulle undervisningssproget være tysk, i de højere latin. Herved blev der utvivlsomt begået uret mod den del af befolkningen, hvis hjemmesprog var dansk; når Favrholt mener, at befolkningens uvilje mod de nye loves sprogbestemmelser har medvirket til skolens stagnation, kan han have ret, men et egentligt bevismateriale foreligger ikke. Han er naturligvis klar over, at også andre faktorer har gjort sig gældende, formodentlig har de økonomiske været de afgørende. Også mange kongerigske latinskoler stagnerede i denne periode.

Det 19. århundrede blev en fremgangstid for skolen, og fremstillingen af denne periode er overordentlig veloplagt. Fra righoldige kilder, bl. a. dagbøger og breve fra lærere og elever, hentes mange detaljer om skolens liv: Kolding-rektorens festlige skildring af snyderierne under påske-eksamen 1820; Laurids Skaus rethaveriske skrivelse til skolen, da sønnen skulle straffes for en noget vidtløftig opførsel – »der synes at foreligge en ubegribelig lyst til at komme min søn eller mig tillivs«; det gæstfri og festglade grundtvigske milieu hos pastor Boisen i Sdr. Vilstrup. Man får et godt indtryk af det hold lærere, der skabte den danske latinskeole dernellem mellem krigene, en sjælden samling dygtige og fine personligheder, blandt hvilke konrektor Edvard Lembcke ragede op. De honorerede i hvert fald det krav, Madvig i 1850 havde stillet til ansøgerne, om »en med sædelig holdning forbunden selskabelig kultur«.

Værket er resultatet af mange års beskæftigelse med lærdoms- og lokalhistoriske studier. Favrholt bygger både på egne og på andres enkeltundersøgelser, hvoraf mange er fremkommet i Haderslev-Samfundets Årsskrift, der i en lang årrække har haft Favrholt som redaktør og fast bidragyder. Af de forskere, som fremstillingen står i gæld til, må nævnes den lærde tyske historiker, dr. Th. O. Achelis, der i en række afhandlinger har behandlet slesvigske forhold, bl. a. en mængde problemer i Haderslev Latinskoles historie.

En kildegruppe, der frembyder særlige problemer, er skoleerindringerne. Om dem skriver Favrholt: »Der er altid den vanskelighed, at elevernes domme er farvede af subjektive stemninger, af en vis sagndannelse om særlig markante lærerskikkelser, af sentimentale erindringsforskydninger osv. Endelig hæfter elever sig fortrinsvis ved mere dramatiske affærer og har i almindelighed ikke noget sammenligningsmateriale mellem deres egen hverdag og den, andre elever kender fra deres skoler«. Disse kilder bruges derfor også fortrinsvis til at løse den del af opgaven, der med forfatterens egne ord i indledningen består i »at skabe en fornemmelse af liv, af handling, af skæbneforløb«.

Med dette værk har vi fået en fortrinlig og ret letlæst – til tider næsten causerende – fremstilling af Haderslev Latinskoles historie. Vel har forfatteren ikke medtaget alle præmisserne for bogens mange vurderinger, men han kan ofte henvise læseren til et materiale, der foreligger trykt i Haderslev-Samfundets Årsskrift, en publikation, der siden grundlæggelsen i 1934 har formået at holde en imponerende høj kvalitet.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

ANDERS SØRENSEN VEDEL: Den danske Krønike. Saxo-oversættelse 1575. Udgivet i facsimile af Det danske Sprog- og Litteraturselskab med introduktion af ALLAN KARKER. København, G. E. C. Gad, 1967. 27 + dcxlviii s. + registre. 90 kr.

Anders Sørensen Vedels Saxo-oversættelse har nydt en sjælden anseelse ned gennem tiden, efterhånden dog mindre som formidler af Saxo end på grund af oversættelsens egne litterære og sproglige kvaliteter. To gange er den genudgivet, i 1846–51 af Samfundet til den danske Literaturs Fremme og igen i 1967 af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Begge gange har man tilstræbt så stor lighed med 1575-udgaven som muligt, men i forrige århundrede måtte man renoncere på at genskabe de gamle typer og sætte med moderne gotisk skrift, hvorved der indløb mange grove trykfejl, medens den nye udgave, takket være fotografisk teknik, faktisk er identisk med forlægget. Alligevel er det et spørgsmål om den nye tekstgengivelse alt i alt er bedre end forgængeren. For det første er manglerne ved 1575-trykket der ikke alle steder er helt let at læse blevet forværret ved kopieringen. For det andet har man åbenbart oversat, at der sidst i 1851-udgaven findes en liste over varierende læsemåder i et andet eksemplar af originaludgaven end det teksten er sat efter; af disse varianter synes i hvert fald een at ramme Vedels mening bedre end tekstens læsemåde. Skønt dette ikke er noget enestående tilfælde – noget lignende gælder f.eks. første bind af Huitfeldts krønike – er der intet der tyder på at mere end eet eksemplar er taget i betragtning i forbindelse med den nye udgivelse.

Allan Karkers introduktion rummer en oversigt over Saxo-tekstens historie, en gennemgang af de forskellige oversættelser illustreret med tekstprøver og en redegørelse for tilblivelsen af de to genudgivelser af Vedels arbejde. Karker karakteriserer Vedels stil rammende, men alt for kortfattet – det er jo dog for at bevare et hovedværk i dansk prosahistorie man lader det genoptrykke; bl.a. fortjente en bemærkning om visse ligheder mellem Saxos og Vedels sproglige virkemidler en uddybning. Kan det hænge sammen med at de, alle forskelle til trods, var skolet i den samme retoriske tradition?

Rammerne har i det hele taget været for snævre til denne indledning. Det er vel derfor Karker uden forbehold slutter: »ved fastsættelsen af Saxos originale tekst må der endnu i dag tages et vist hensyn til Vedel« ud fra fortalens ord: »ieg haffuer forbedret oc corrigeret Latinen vdi hundrede Stæder, ia flere oc icke færre«. Her burde det være understreget at intet tyder på at Vedel har haft adgang til et håndskrift af *Gesta Danorum*. Han har vistnok kendt Christiern Pedersens oversættelse, der sandsynligvis byggede på et manuskript. Kun hvis Vedels rettelser beror på en sammenligning mellem Christiern Pedersens oversættelse og 1514- eller 1534-trykket har de værdi, og det er nok yderst sjældent tilfældet.

I afsnittet om Vedel som historiograf giver Karker et sammendrag af den traurige historie om Anders Sørensen Vedel og den danske krønike, som han tidligere har behandlet monografisk i *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning*. Det forekommer anmelderen at der her er en tilbøjelighed til at overvurdere hvad Vedel kunne have ydet og en tilsvarende underkendelse af hans faktiske indsats – en vurdering der stammer fra Vedel selv – på trods af at Karker er

fuldstændig klar over Vedels sangvinske temperament, der gjorde sig gældende når han forelagde sine planer, og hans detail-glæde og manglende overblik i det praktiske arbejde.

Hvis man betragter Vedel i lyset af den samtidige historieforskning, som man kommer til det når man arbejder med Huitfeldts Danmarkshistorie, tegner billedet sig noget anderledes: Vedel bidrog vitterligt til erkendelsen af fortiden, ikke alene ved at samle håndskrifter og udgive tekster, men også ved sine kommentarer til dem. Historikerne i det 16. og 17. århundrede veg ikke tilbage for at læse Saxo på latin, men de brugte Vedels oversættelse for kommentarens skyld. Skønt Vedels kronologiske oplysninger, som C. F. Wegener har udtrykt det, hverken var »meddeelte i tilstrækkeligt Antal eller efter nogen fast Plan eller engang altid rigtige«, vandrede de videre side om side med Saxo-citaterne i den følgende tids historieværker. Vedel havde simpelthen gjort *Gesta Danorum* brugbar som kilde.

Til eksempel kan nævnes et sted fra 8. bog hvor Saxo efter at have fortalt om kong Snio og Longobardernes udvandring omtaler et par konger, Biørn og Harald, som han kun kender navnene på. Derefter følger Gorm den Gamle (ikke at forveksle med Harald Blåtands far) til hvis tid Saxo henlægger Thorkil Adelfars rejser, hvorefter Gøtrick regerer, samtidig med Karl den Store. Efter den korte omtale af Biørn og Harald skriver Vedel: »Ligeruis som wi haffue intet aff disse tuende Konger vden naffnet alleniste, saa er vel troligt at mange flere Danske Kongers baade Naffn oc Gierninger ere forgætte, besynderlige vdi denne stæd. Thi fra den tid at de Longobarder vdginge vdi Kong Snies tid oc indtil Kong Gøtrick beløber sig fast ved 250 Aar. Vdi huilcken midler tid haffue verit (vden tuil?) flere end fire Konger vdi Danmarck« (s. clxxxv). Denne overvejelse gik videre til Mogens Madsen og fra ham til Huitfeldt. For dem var det et dunkelt punkt i Danmarkshistorien, for os er det et Saxo-problem Vedel her har peget på. Har Saxo selv indsat Biørn og Harald og tredoblet Gorm'erne for at udfylde tidsrummet mellem Longobardernes udvandring og Tysklands kristning – eller har han anbragt de sidsnævnte verdenshistoriske begivenheder hvor han syntes de hørte hjemme i en kongerække der forelå på forhånd?

Det er ikke det eneste sted Vedel giver en kommentar der kan virke tankevækkende den dag i dag. Andre eksempler kan nævnes fra Saxo-oversættelsen, fra hans udgave af Adam af Bremen og fra hans folkevisesamling »Hundredevisebogen«. Det hænger sammen med hans udprægede sans for tekster. Som videnskabsmand var Vedel først og fremmest filolog.

Hvorfor blev det da til så lidt med hans Danmarkshistorie? Karker forklarer det generelt med at »historieforskning og historieskrivning vanskelig forenes i én mands pen«. Bortset fra at det ville være svært at afgøre hvilken af de to kategorier Vedel hørte hjemme i, er det jo en distinktion man for længst har gjort op med fra historisk hold (Povl Bagge i *Historisk Tidsskrift* 10. rk. V): Først når man sætter tekstudsagnene ind i en historisk problemstilling, bruger dem som kilder til at besvare et spørgsmål om fortiden, er man inde på historikerens egentlige arbejdsområde. Til gengæld er denne problemstilling allerede en hypotese om en fortidig sammenhæng, der ved kildestudiet enten afkræftes og erstattes med en ny eller bekræftes og derved bliver en teori om den fortidige

virkelighed – og længere kan ingen historieskriver nå. Det var også vilkårene for de gamle, omend deres arbejde med kilderne var væsentlig anderledes end vort. Spørgsmålet er imidlertid om Vedel formåede at underordne studiet af teksterne under en historisk problemstilling – hans fremstilling af Sven Tveskægs historie, det eneste der blev færdigt af hans magnum opus, tyder ikke på det. Derimod lykkedes det undertiden for Huitfeldt at skabe et overblik over et historisk emne på basis af det kildemateriale han rådede over.

Måske skal denne forskel ses i lyset af deres respektive historiesyn. Huitfeldt betragtede historien som en læremester i praktisk politik, men for at læren kunne være nyttig måtte den være knyttet til konkrete situationer. Også for Vedel var historien en *magistra vitae*, men på det moralske plan. Han søgte det almenmenneskelige i fortidens skikkelser, og når han skrev historie blev det til en prædiken.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

HERMANN KELLENBENZ: *Der Merkantilismus in Europa und die soziale Mobilität.* Institut für europäische Geschichte Mainz, Vorträge Nr. 42. Wiesbaden, Franz Steiner, 1965. 71 s. 7,40 DM.

Gennem mange år har professor Kellenbenz i Köln drevet omfattende studier i den nyere tids økonomiske og sociale historie. Hertugdømmernes og især Hamburgs historie har været emnet for de fleste og vigtigste arbejder, og udgangspunktet for et stadigt bredere studium af almindelig europæisk historie. Skandinavisk historie har professor Kellenbenz således længe dyrket (jfr. *Hist. Tidsskr.* 12. Rk. I, s. 386 f.); et af hans nyeste arbejder er en studie over nordiske skipperes trafik på Azorerne (*Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas*, Bd. 4, 1967, s. 440-464).

Det er klart, at megen viden og erfaring ligger til grund for det lille skrift, som her skal omtales. Med Merkantilisme forstås den fremherskende økonomiske politik og tænkning i den fyrstelige absolutismes epoke (s. 52) og afgørende er det, at den i fremgang værende fyrstestat får et nyt forhold til erhvervslivet, som søges bragt til fuldt ud at tjene staten (s. 5). Denne problemstilling er ikke just ny, og den ville vel have gjort en titel, hvor »Merkantilismus« udgik til fordel for »Absolutismus«, mere passende, men frugtbar er den unægtelig.

Det vises, hvorledes absolutismen på flere områder var fremmede for en større social mobilitet. I samfundets top trængtes det gamle aristokrati tilbage, idet en ny elite grupperede sig om monarken. I byerne førtes en politik overfor lavene og overfor fremmede, som ligeledes tilvejebragte større bevægelighed. Og med hensyn til forholdene på landet fremhæves med benyttelse af eksempler fra Sverige (s. 34) de muligheder, der nu forelå for den også fra Danmark velkendte gruppe af fogeder og inspektører. Da forfatteren betoner de lokale forskelle, f. ex. mellem de katolske og de protestantiske lande, og desuden med god grund gør opmærksom på de modifikationer som bl. a. hensyn af statsfinansiell art påbød regeringerne i deres økonomiske og sociale politik, er generalisering på prisværdig måde holdt inden for grænser, som i betragtning af

skriftets omfang er forbavsende snævre. Den lille bog er forsynet med fyldige henvisninger og må betegnes som en udmærket introduktion til dette meget omfattende emne.

JOHAN JØRGENSEN

KLAUS-MICHAEL RÖHRBORN: *Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert. Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients, Beihefte zur Zeitschrift »Der Islam«, Neue Folge Band 2.* Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1966. x + 158 s. 1 kort. 46 DM.

Safavidetiden, det vil løseligt sige det 16. og det 17. århundrede, var en blomstringstid for Persien. På trods af den udsatte placering mellem de to sunnitiske imperier, Stortyrkens og Stormogulens, lykkedes det de shiitiske persere at hævde og udvide deres grænser, især under Abbas I. (1587–1629). Det gælder imidlertid for Persien i endnu højere grad end for naborigerne, at den historiske forskning endnu er af meget beskedent omfang, og at de foreliggende resultater ofte er vanskeligt tilgængelige og slet integrerede i den almindelige historie. Problemet er her som andre steder i udforskningen af asiatisk historie, at så få på en gang behersker historikerens og orientalistens arbejdsområder. Den foreliggende bog er en orientalistisk historiske arbejde.

Safavidetidens centraladministration er en af de bedst kendte sider af periodens historie. Röhrborn har sat sig som opgave at undersøge provinsadministrationen med udgangspunkt i provinsoverhovedernes beføjelser og funktioner og at sætte ændringerne på disse områder i relation til rigets almindelige historie. Det foreliggende kildemateriale er omfattende, men meget heterogent. Lettest tilgængelig er rækken af udførlige europæiske rejseskildringer, hertil kommer fra europæisk side en del breve fra købmænd og missionærer. Fra persisk side findes der en del kronikker og ikke så få diplomer, bl. a. udnævnelsesbreve.

Röhrborns resultater passer uden større overraskelser sammen med den viden, vi på forhånd havde om safavidetiden. Han kan påvise, at der fra hoffets side i alle perioder, hvor riget ikke ligefrem var i opløsning, var en kraftig tendens til at søge den centrale kontrol med provinserne styrket på det oprindelig almægtige statholderembedes bekostning. Disse bestræbelser kunne følge forskellige veje. For det første var der muligvis en stigende tendens til at statholderens »finansminister«, statholderens vesir, udnævntes direkte fra hoffet og ikke af statholderen selv. Denne praksis, der fremhæves af flere europæiske rejsende, synes dog svagt underbygget i de persiske kilder. Større betydning fik brugen af generalvesirer, *wasir-i kull*, der fik både fiskale og jurisdiktionelle beføjelser i provinserne på bekostning af statholderens myndighed. En tredje mulighed var helt at undgå en besættelse af statholderembedet ved at erklære en provins for krondomæne og lade den forvalte af en vesir, en »pennens mand«. Centraliseringsbestræbelserne, især i den sidstnævnte form, tog fart fra Abbas I.s tid og kulminerede o. 1660. Derefter gik strømmen under svagere fyrster og under pres udefra i den modsatte retning.

Dette forløb må ses i sammenhæng med ændringerne i Persiens militære

organisation. I den tidlige safavidetid var hærens kerne *quzilbas*-rytteriet, der havde bevaret en høj grad af stammelojalitet, og hvis stammehøvdinge netop var at finde som provinssatholdere. Fra Abbas I.s tid trængtes *quzilbas*'erne til side af et nyt hærkorps, *qullar*, kongens mænd, der ofte var af georgisk herkomst og under alle omstændigheder var frigjort fra stammeorganisationen. Det var disse ændringer i hærens sammensætning, der muliggjorde de kraftige beskæringer af statholderembedet.

Röhrborn argumenterer for sine synspunkter med anvendelse både af de rejsendes beskrivelser og af krønikernes »case stories« og ved opstilling af lister over identificerede provinsembedsmænds baggrund. Det billede han får frem er langt mere nuanceret end den skematiske redegørelse hos den franske rejssende Chardin, der hidtil har været hovedkilden til disse spørgsmål. Det er imidlertid beklageligt, at forf. ikke er gået ind på en diskussion af de forskellige kildegrupperes relative værdi. I listen over anvendte rejsebeskrivelser er der nogle overraskende mangler. Den italienske eventyrer della Valle, der var en fremragende iagttager, kender Röhrborn tilsyneladende kun på anden hånd, den spanske ambassadør Figueroa er overhovedet ikke omtalt. Endnu mere overraskende er det, at mens den publicerede missionærkorrespondance er brugt, er den ligeledes publicerede kompagnikorrespondance ladet helt ude af betragtning. Det er muligt, at der er en tanke bag udeladelserne, men det oplyses ikke, hvad tanken er.

Det er måske uretfærdigt, men mangelen på kildediskussion må også svække tilliden til den anvendte metode. Det fremgår, at persiske og europæiske kilder ikke sjældent modsiger hinanden. I nogle tilfælde forkastes de europæiske kilder til fordel for de persiske, i andre, f.eks. kapitlet om statholdernes juridiske beføjelser, er det overvejende de europæiske rejsendes udsagn, der ligger til grund for resultaterne. Om dette er forsvarligt eller ikke, lader sig ikke afgøre på grundlag af det fremlagte.

NIELS STEENGAARD

DAVID MALAND: *Europe in the Seventeenth Century*. London/New York, Macmillan/St. Martin's Press, 1966. xiii + 466 s. 8 plancher. 25 sh.

Bogen er skrevet med det formål at skabe en lærebog til brug for universitetsstuderende og den bør som sådan sammenlignes med hvad man ellers har på det område, såsom David Ogg's lærebog med samme titel, G. N. Clark: *The seventeenth Century*, og Roland Mousnier: *Les XVIIe et XVIIe siècles*.

David Ogg's fremstilling kan stadig hævde sig som den solideste, men har vel i sin 8. udgave efterhånden en svag duft af lavendler over sig. Clark's bog er velskrevet og har atmosfære, men kan næppe siges at være en egentlig lærebog. Mousnier's er meget personligt præget og egner sig måske nok så godt som hovedværk, rent bortset fra at det næppe er hensigtsmæssigt at bruge en fransk lærebog når man erfaringsmæssigt ved at den vil volde de fleste studerende store sproglige kvaler.

Tilbage er så bl.a. Maland. Den dækker perioden fra 1598 til 1715 og medtager de fleste af de emner man vil vente at finde i en bog af denne art, dog ikke

Englands historie. Forfatteren har disponeret sin fremstilling som en slags mellemting mellem Clark og Ogg: Den første fjerdedel anvendes til en udsigt over det 17. årh. i almindelighed: økonomisk, politisk og kulturelt. Fremstillingen bringer i og for sig ikke noget nyt frem, men samler Clark, C. J. Friedrich: *The Age of the Baroque* og F. L. Nussbaum: *The Triumph of Science and Reason* på en kort og overskuelig måde. Afsnittet er vanskeligt at indlære men giver en god introduktion.

Dernæst følger en oversigt over 30-årskrigen, kortfattet (32 sider) og fornuftigt opdelt. Resten af stoffet er samlet i 8 hovedafsnit, stort set kronologisk ordnet. Ulempen herved – det at f.eks. Frankrigs eller Nederlændenes historie kommer til at stå i forskellige kapitler – søger forfatteren at råde bod på ved flittig brug af krydshenvisninger. I den del af bogen ligger hovedvægten på den politiske historie i gammeldags forstand, og fremstillingen støttes af 21 kort der er indsat i teksten. Skildringen af den politiske historie er klar og velskrevet men viste i brugen den svaghed, at de studerende ikke blev opmærksom på de kontroversielle punkter.

Forfatterens i og for sig priselige bestræbelse på at give et sammenhængende billede af sit emne gør i virkeligheden bogen vanskelig at anvende som lærebog. Det viser sig tydeligt f.eks. i skildringen af 30-årskrigen, af Richelieu, af Ludvig d. 14., af den svenske udenrigspolitik. Det er for glat, for problemfrit. Ikke sådan forstået at bogen er kedelig – det er den ikke, tværtimod – men den inspirerer ikke sin læser til en dybere indtrængen i de emner den lægger frem.

SØREN MØRCH

KRISTIAN MOEN: *Kongsberg Sølvverk 1623–1957*. Oslo, Universitetsforlaget, 1967. 482 s. Ill. 48 no. kr.

Bjergværksdriften har sit eget, ingenlunde upåagtede kapitel i norsk historie. I tiåret for Kongsberg sølvværks nedlæggelse har lektor Kristian Moen forøget litteraturen med en omfangsrig skildring af Kongsbergs historie fra det opsigtsvækkende sølvfund i 1623, som befolkningen forgæves søgte at hemmeligholde, til driftens ophør 1957. Indgående studier har sat forfatteren i stand til at give en rig fylde af oplysninger, og selv om han i forordet erklærer, at en stærk beskæring af stoffet har været nødvendig, vil man næppe med rimelighed kunne forlange mere, end der er ydet. Driftens historie og arbejdernes vilkår bliver grundigt behandlet. Forfatterens kærlighed til detalillen giver sammen med den åbenbart bevidst lokalhistoriske afgrænsning bogen en egen styrke, hvortil også det udmærkede billedmateriale bidrager. Prisen herfor er en vis snæverhed. Forfatteren er samler og fortæller, men ikke meget reflekterende; det kunne, for at nævne et enkelt eksempel, have været af interesse at få at vide, hvormeget værkets bidrag til »krigskassen« (s. 84 f.) under Store nordiske krig betød for de dansk-norske statsfinanser som helhed. Selv om dansk-norsk og norsk rigshistorie ikke er forfatterens anliggende, kan den almentinteresserede dog også drage nytte af hans arbejde. Oplysningerne om kongerne Christian IV.s og Frederik III.s forhold til værket og om øvrighedens forhold til røret blandt

arbejderne kan således fremhæves. Benyttelsen vanskeliggøres desværre ved, at redegørelsen for kilder og litteratur er ubehjælpssom, og især ved at registeret er meget mangelfuldt.

JOHAN JØRGENSEN

Report on the Manuscripts of the Right Honourable Viscount de l'Isle, V.C., preserved at Penshurst Place, Kent. De l'Isle and Dudley Manuscripts. Volume VI. Sidney Papers, 1626–1698. Edited, with an Introduction, by G. DYFNALLT OWEN. Historical Manuscripts Commission Ser. 77. London, Her Majesty's Stationery Office, 1966. xxix + 769 s. 1 planche. 10 £.

Med det nu udkomne 6. bind har Historical Manuscripts Commission afsluttet udgivelsen af det på Penshurst Place i Kent beroende arkivmateriale, for så vidt det skønnedes betydningsfuldt nok for trykning. Kommissionen havde tidligt – i sin 3. report, trykt 1872, s. 227–33 – omtalt dette værdifulde arkiv, hvoraf Arthur Collins allerede 1746 havde udgivet et udvalg, suppleret 1825 af Blencowe med en ny samling. Disse ældre udgaver peger allerede på det værdifuldeste materiale, de af familien Sidney efterlodte papirer; men der er iøvrigt på Penshurst Place også en stor samling middelalderdokumenter (registreret i udgavens 1. bd.).

Sir William Sidney fik Penshurst 1552 af Edward VI. Med hans søn Sir Henry Sidney og dennes sønner Sir Philip Sidney og Sir Robert, sen. 1. Earl of Leicester kommer familien frem i første række i politik; sidstnævnte førte en omfattende korrespondance, og hans søn Robert, fra 1626 2. Earl of Leicester var også meget skrivende: officielle depecher vekslede med breve til familien, indimellem førtes dagbøger; meget af dette og en tilsvarende modgående korrespondance samledes på Penshurst Place, men dog langt fra alt. Algernon Sidney, kendt fra diplomatiske forhandlinger i Danmark 1659–60, var søn af den 2. Earl of Leicester; Sir Algernon omtales hyppigt i 6. bd., men uden forbindelse med hans danske engagement (se herom Collins' udgave). Det er faderens efterlodte papirer, der fylder det meste af bd. 6, hvori der utvivlsomt er meget værdifuldt stof til belysning af engelsk politik og kulturhistorie. Udenrigspolitisk samler materialet sig om Leicesters ambassade 1632 til Danmark og 1636–41 til Frankrig.

Af særlig interesse er her efterretningerne om hans besøg i Danmark (han mødte Christian IV i Rendsborg og kom ikke længere nord på end Husum). Leicester førte en dagbog, der aftrykkes s. 12–38 efter en ikke fuldstændigt bevaret original; særligt uheldig er en lakune på 4 sider midt i dagbogen, omfattende dagene 9.–15. oktober (se s. 23), desuden mangler begyndelsen og afslutningen (s. 38). Beretningen er velkendt herhjemme (se Har. Ilsøe: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700, s. 43) og aftrykt 1843 af P. W. Becker i dansk oversættelse i Danske Magazin 3. rk. I efter en afskrift, som Thorkelin havde hjembragt fra London. Det er naturligvis vigtigt, at denne gamle oversættelse, der i hvert fald også har den store lakune midt i, nu kan afløses af en udgave i originalsproget, så meget mere som der i den danske oversættelse forekommer udeladelser af partier, der har syntes uvæsentlige, og iøvrigt nogle tryk- eller læsefejl, som når det i overs. om Paul (d. v. s. Palle Axelsen) Rosen-

krantz hedder, at han boede på Sjælland; den engelske udgave har (s. 18) det rigtige: Laland (P. R. var lensmand over Älholm len); eller når det om den bekendte Frantz (Breidesen) Rantzau i Danske Magazin hedder, at han var »Statholder i Danmark og Kongens Postmester (Postmaster to the King)«, hvor den engelske udgave (s. 16) har »Statholder of Denmark and Hoffmaster to the King«. Under 3. oktober fortæller den danske oversættelse: »Lidt efter kom en vis Cocke (?) og adskillige Adelsmænd« (Cocke opføres i navneregistret, dog uden nærmere bestemmelse). Den engelske udgave har »a while after came one coche and divers gentlemen«, hvorefter ambassadøren tog plads »in the coche«, der var en vogn, som bragte ham til kongen.

Det er nok også tvivlsomt, om den engelske udgave altid har klaret skærene. Under 8. oktober omtales »the comming of Anfelt Her Wind, the principall Secretary, and Doctor Doorne«. Her Wind identificeres rigtigt med Iver Vind, men hvad Anfelt betyder i denne sammenhæng står mig ikke klart, da Cai Ahlefeldt, der tidligere havde besøgt Leicester, ikke synes at have været til stede ved dette møde. Det var iøvrigt ved denne lejlighed, at dr. Dorne holdt en lang latinsk tale med dansk el. tysk udtale, som Leicester, der var vant til den engelske udtale af latinen, ikke kunne forstå, således at latinens anvendelse som international formidler her kom til kort og bagefter måtte tolkes på tysk.

Det lykkedes nu ikke Leicester at fremme de meget vanskelige opgaver, han havde fået overdraget, dels at få ordnet spørgsmålet om den engelske kongefamilies andel i arven efter den 1631 afdøde enkedronning Sophie, dels at få formildet Christian IV m. h. t. betalingen af James I.s gæld til Danmark. Christian IV var alt andet end medgørlig og nøjedes med nogle indrømmelser vedr. engelske købmænds toldydelse; Leicester var heller ikke nogen kyndig diplomat, men nærtagende og uvant med de fremmede forhold, der ved en hofholdning i Rendsborg kom til at virke ekstra primitive. Hans skildring af det danske hof med dets drikkeri og kgl. hor er da heller ikke elskværdig. Beretningen om Leicesters besøg hos den gottorpske hertug Frederik III er mere velvillig, selv om dog også denne drak sig fuld de to gange, Leicester besøgte ham; men han forærede ambassadøren og hans søn hver en juvel og den engelske resident i Hamborg en kæde og en medalje, og på det punkt havde Christian IV været pinligt afholdende. Iøvrigt havde hertugen utvivlsomt også på andre områder pænere manerer end kongen og var mere beæret over Leicesters besøg.

Ud over dagbogen og nogle dertil knyttede aktstykker vedrørende de økonomiske stridigheder, Leicester skulle forhandle om, er der så godt som ikke materiale af direkte interesse for dansk historie i bd. 6.

Bindet er forsynet med gode registre og med en fyldig indledning om de dansk-engelske relationer på denne tid (det må være en trykfejl, at overdragelsen af Orkney- og Shetlandsøerne sættes til 1409, læs: 1469), om selve ambassaden (med oplysninger fra James Howells dagbog og breve, der udfylder den uheldige lakune) og om Leicesters virksomhed senere hen i Frankrig.

C. RISE HANSEN

M. M. GOLDSMITH: *Hobbes's Science of Politics*. New York and London, Columbia University Press, 1966. xv + 274 s. 56 sh.

Hobbes-litteraturen er særdeles omfangsrig; både historikere, videnskabsteoretikere og statsretskyndige har følt sig tiltrukket af Hobbes' filosofiske og politisk-teoretiske systematik, som i sig selv afgiver en fremragende disposition til en klar gennemgang af hans tænkning.

Goldsmith analyserer Hobbes' »political science« ved at begynde med Hobbes' filosofiske grundsynspunkter og metodik, fortsætte gennem hans naturfilosofi og psykologi for at slutte med hans politiske konstruktion, den absolutte stat. Der er ikke meget i analysen, som ikke er sagt før, og det virker lidt dristigt, når Goldsmith i indledningen hævder, at Hobbes' forsøg på at skabe et system, der omfatter både naturvidenskab og politisk videnskab, »had been neither understood nor taken seriously by most commentators« (side vii). Selv de mest kortfattede oversigtsfremstillinger af de politiske ideers historie går ud fra og fremstiller Hobbes' politiske teorier i netop denne systematiske sammenhæng. (Jvf. f.eks. Sabine: *A History of Political Theory*, 3. udg. 1965, s. 455–476).

Goldsmith's væsentligste indsats er en grundig analyse af Hobbes' analytisk-syntetiske metode og dennes anvendelse på samfundsfænomenerne, og undersøgelsen demonstrerer tydeligt, hvilke fejl Hobbes nødvendigvis måtte gøre på grund af tidens manglende kendskab til den moderne videnskabs eksperimentelle falsifikationsmetode.

Selv om Goldsmith's bog ikke er nyskabende inden for Hobbes-kritikken, er den velgennemarbejdet og i og for sig en af de bedste »håndbøger« i Hobbes, som er kommet i de senere år.

BENITO SCOCOZZA

Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och krigshistoria. Red. ARNE STADE. Carl X Gustaf-Studier 1. Militärhistoriska Avdelningen vid Kungl. Militärhögskolan. Stockholm, Militärhistoriska Förlaget, 1965. 447 s. 42,50/49,50 sv. kr.

Gennem mange år har den krigshistoriske afdeling ved den svenske generalstab udgivet en række store militærhistoriske værker, f.eks. Sveriges krig 1808–1809 (1921), Karl XII på slagfältet (1918–19) og Sveriges krig 1611–1632 (1939). På grund af manglende bevillinger kunne man efter 1945 ikke behandle tredive-årskrigen på samme måde, men måtte nøjes med en række monografier dækkende forskellige aspekter.

Den næste naturlige opgave for afdelingen måtte være at undersøge Carl X Gustafs krigshistorie. I løbet af 1950-erne blev der opbygget et stort arbejdsarkiv, fremkommet ved mikrofilm-optagelser fra de vigtigste europæiske arkiver. Men i 1962 blev afdelingen flyttet fra generalstaben til Kungl. Militärhögskolan, hvor dens hovedopgave blev at behandle den nyeste tids krigshistorie. For nu at udnytte det indsamlede materiale og de foretagne forstudier, besluttede man at udgive disse og udskyde det store samleværk på ubestemt tid. Den militærhistoriske afdeling har derfor publiceret en ny serie kaldet Carl X Gustaf-Studier; der er foreløbig kommet tre bind, hvoraf det første her skal omtales.

Bogen består af en række artikler, der alle omhandler de dansk-svenske krige 1657–60. Undertitlen, kildekritik og krigshistorie, passer især på redaktøren Arne Stades bidrag. Som et led i den siden 1948 løbende diskussion om forskellige begivenheder i tilknytning til Carl Gustafs overgang over Store Bælt (Curt Weibull, Hans Villius, Arne Forsell m. fl.) har Stade foretaget en række kritiske analyser af kildematerialet, især den officielle svenske relation fra 1658 om Tåget over Bælt. Han karakteriserer den som et propagandaskrift med stærk royalistisk tendens og nedvurdering af personerne i kongens omgivelser (bl. a. Erik Dahlbergh). Relationen har kun ringe selvstændig kildeværdi, idet det primære materiale i stort omfang er bevaret, og de øvrige oplysninger må benyttes med den største skepsis.

I to andre afhandlinger finder Stade (i modsætning til C. Weibull), at oplysninger som vi kun kender fra henholdsvis Erik Dahlbergh (om mødet i Nyborg 4/5. feb. 1658) og Ove Juel (om hans personlige indsats ved fredsforhandlingerne i Tåstrup) ikke fuldstændig kan forkastes. Han bemærker, at der dog godt kan være en kerne af sandhed i en beretning, selvom det er disse ellers notorisk upålidelige personer, der giver den.

Museumsinspektør Finn Askgaard har skrevet om den problemfyldte periode fra freden i Roskilde til landgangen i Korsør. Perioden er fornylig behandlet af Birgitta Odén i en artikel i *Scandia* 27, 1961. Ud fra stort set samme kildemateriale når de to forskere til meget forskellige slutninger. Odén mener, at Carl Gustafs egentlige motiver for det nye angreb på Danmark i august 1658 var ønsket om at skaffe sig afgørende handelspolitiske fordele ved at beherske indløbene til Østersøen, da han, i hvert fald foreløbig, havde måttet opgive at erobre Preussen fra Polen og Brandenburg. Askgaard lægger derimod hovedvægten på det forhold, at det var tvingende nødvendigt for kongen at opretholde den store, hovedsageligt hvervede hær. Dette kunne kun ske ved at holde den engageret i et fjendtligt land, og her var Danmark den eneste mulighed, da Polen var så ødelagt, at hæren ikke kunne forsynes der, og i Det tyske Rige var kejseren og Brandenburg for farlige modstandere, så længe Sverige ikke kunne regne med effektiv fransk støtte, hvilket der ikke var udsigt til. Vanskeligheden ved at nå til en nøjagtig bedømmelse af Carl Gustafs motiver ligger i, at de motivudsagn, der haves fra kongen selv, er énsidigt bestemt til propaganda. Begge forfattere er enige om, at Danmarks holdning ikke spillede nogen udslagsgivende rolle for Carl Gustafs beslutning.

Af stor militær- og byhistorisk interesse er Lars Tersmedens undersøgelse: »Stormen för Köpenhamn«. Han har foretaget en grundig gennemgang af angrebsplanen og forsøger dernæst en analyse af, hvorfor angrebet den 11. feb. mislykkedes. Tersmeden afviser den gængse opfattelse, at det svenske nederlag skyldtes, at planerne for stormen var blevet røbet af overløbere og spioner. Carl Gustaf kalkulerede nemlig ikke med noget overraskelsesmoment. Årsagen til katastrofen var derimod, at det svenske efterretningsvæsen svigtede, så hovedangrebet blev sat ind mod det punkt på fæstningens sydfront, der i virkeligheden var stærkest befæstet.

Lars Tersmeden har også skrevet om kampene på Fyn efteråret 1659, der som bekendt endte med det store svenske nederlag ved Nyborg 14. nov. 1659. Forfatteren mener, at kampens udfald på forhånd var givet, idet Carl Gustaf

i den foregående tid havde trukket store tropestyrker fra Fyn til Pommern og Sjælland, hvor han regnede med, at de allieredes angreb ville blive sat ind. Den kritik, som tidligere forskning (især Rockstroh og J. A. Fridericia) har rettet mod den svenske øverstkommanderende på Fyn, pfalzgreve Philip af Sulzbach, er derfor uberettiget.

Bogens sidste artikel er skrevet af Rolf Torstendahl: »Svensk krigsforsörjning och underhållstjänst i Danmark 1657–1660«. Som det fremgår af titlen, slutter denne undersøgelse sig til de af Finn Askgaard berørte problemer, og den søger at fastslå i hvor høj grad det var nødvendigt og muligt for de svenske hære at leve af de besatte områder. Under den første krig synes et velorganiseret forsyningsystem at have fungeret nogenlunde tilfredsstillende. Det brød derimod næsten sammen under den anden krig, hvor den svenske hær i lang tid var koncentreret på øerne, og hvor forsyningsituationen blev særdeles vanskelig. Som følge af manglen på levnedsmidler ophørte udbetalingen af rede penge til soldaterne, hvilket ellers i ret stort omfang havde fundet sted under trediveårskrigen og under den første danske krig, men nu skete aflønningen næsten udelukkende ved naturalier. Til trods for at der er bevaret et omfattende regnskabsmateriale, er det alligevel umuligt at opstille eksakte størrelser for de opkrævede brandskatter og kontributioner, fordi disse i stor udstrækning betaltes i naturalier, som omregnedes til penge efter nu ukendte skalaer. Under begge krige blev forsyningsopgaverne løst på basis af, hvad de erobrede lande kunne levere. Der forekom ganske vist bidrag udefra, men nogen hovedrolle spillede disse aldrig.

KARL-ERIK FRANDSEN

ARNE ODD JOHNSEN: Krabbekrigen og gjenerobringen av Jämtland, 1657–1658. Utgitt av Forsvarets krigshistoriske Avdeling. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, 1967. 356 s. 65 ill. 42,50/49,50 no. kr.

»Krabbekrigen« er det i Danmark lidet kendte norske navn på kampene i Bohuslen under den første Svenskekrig, der for Norge medførte tabet af Jämtland og Härjedalen.

Dr. philos. Arne Odd Johnsen tog fat på de første forarbejder allerede i 1955. Dette fremgår af udgiverens forord, der er skrevet af chefen for Forsvarets krigshistoriske Avdeling i Oslo, generalmajor Bjørn Christophersen; det fremgår tillige, at den foreliggende bog er et praktisk udslag af det nordiske samarbejde på krigs- og militærhistoriens områder. »Krabbekrigen« fremtræder nemlig som nr. 2 i den serie, som det svenske forsvars militærhistoriske afdeling indledte udgivelsen af efteråret 1965 under betegnelsen »Carl X Gustaf-Studier«.

Den krigshistoriske fremstilling, der selvsagt i det foreliggende tilfælde må være det dominerende, er med held indrammet af den almindelige historiske udvikling af forholdet mellem Danmark–Norge og Sverige i 1600-tallets midte. I sit forord beklager forfatteren, at det ikke har været muligt at give de norske soldaters sociale baggrund en mere dybtgående behandling. Men forfatteren har i øvrigt givet sit emne – en i forhold til Danmark og det europæiske fastland sekundær krigsskueplads i Carl X Gustafs vidtstrakte krigsteater – en såre grundig behandling, bygget ikke alene på danske og norske men også på svenske primære kilder.

Dr. Johnsen har omsorgsfuldt prøvet kildernes vidnesbyrd og herudfra fastslået deres sandhedsvægt. Værket præsenterer således den minutøse grundforskning, der hidtil har været savnet for dette snævre emnes vedkommende. For eftertiden har de norsk-svenske grænsekampe i 1657–58 hidtil stået som et virvar af småoperationer med stød og modstød, rekognosceringer med »partier« hid og did, plyndringer og brandskatninger i stor almindelighed. Dr. Johnsen har med heldig hånd redet dette virvar ud og i sin fremstilling fået hovedtrækene i det omvekslende spil til at træde tydeligt frem.

Det er blevet en meget indgående, stundom lidt langstrakt skildring, der er sikkert forankret i det omfattende kildemateriale. Bogens tre kronologiske hovedafsnit om krigshandlingerne er indrammet af et par indledende om den europæisk-politiske baggrund og krigspotentiallet på begge sider og af et par afsluttende om Roskildefreden 1658 og hvad forfatteren kalder »Krigens vitnesbyrd«. Bogen har en meget omfattende kilde- og litteraturoversigt og er forsynet med personregister.

I forbindelse med krigspotentiallet omtales såvel de norske som de svenske krigsforberedelser, og der redegøres for styrkeforholdet. Norge rådede over c. 10.000 mand, Sverige over c. 15.700, men heraf var godt 8000 garnisonstropper, således at den operative styrke kun var lidt over 7.000 mand. Sverige var således på denne front for så vidt underlegen, men dels var det svenske militærvæsen som helhed nok så veludviklet som det norske, dels var de svenske tropper krigsvante og ledede af officerer med friske laurbær fra kontinentet – især feltmarskallerne G. O. Stenbock og R. Douglas. Nordmændene havde dog absolut duelige ledere – frem for nogen de civile: Statholderen Nils Trolle og lensmanden i Bohuslen Iver Krabbe, begge fremragende organisatorer.

Dr. Johnsens omhyggelige redegørelse for »Krabbekrigen« har nu kortlagt hændelsesforløbet således, at det sikkert vil stå uantastet i fremtiden. Den, der søger klarhed over operationerne langs den udstrakte svensk-norske grænse i årene 1657 og 58, vil være godt hjulpet med Arne Odd Johnsens førerskab i Jämtlands, Värmlands og Bohuslens skovklædte, klippefyldte og vejfattige landskaber. – Til slut: Johnsens sprog bør ikke afskrække nogen dansk.

HELGE KLINT

HANS-JOACHIM SCHOEPS: Barocke Juden – Christen – Judenchristen. Bern und München, A. Francke, 1965. 123 s. 13,80 S. Fr.

I modsætning til antisemitismen har philosemitismen endnu ikke fået sin historie skrevet og er i almindelighed ret ukendt. Religionshistorikeren Hans-Joachim Schoeps i Erlangen, der allerede i 1952 udsendte *Philosemitismus in Barock. Religions- und geistesgeschichtliche Untersuchungen* (J. C. B. Mohr, Tübingen) har derfor i almen tilgængelig form skrevet nogle kapitler af denne bevægelses historie. Den nydeligt udstyrede lille bog bygger tildels på det ældre værk, til hvis dokumentation der henvises, men indeholder desuden nye afsnit. Skandinaviske forhold og personer indtager en fremskudt plads. Forf. har studeret håndskriftsamlinger i Sverige, hvor han har levet i exil.

I en lille indledning der kort beskriver philosemitismens forskellige former, fremhæves den rolle mythen om Israels ti tabte stammer spillede for de engelske calvinister, og som håndgribeligt kom til udtryk i Cromwells imødekommenhed overfor de fra Spanien fordrevne jøder. Når de hebraiserende tendenser i britisk barok især anføres (jfr. gammeltestamentlige fornavnes popularitet i den angelsaksiske verden) kan det tilføjes, at f.ex. dansk barok opviser lignende træk; F. J. Billeskov Jansen aner hos Kingo »en Indlevethed i G.T., som meget faa Præster i vore Dage kan prale med« (Kirkehist. Saml. 6. Rk. II, s. 89).

Gennem ti små kapitler forestilles man derefter for forskellige repræsentanter for det 17. århundredes philosemitisme. De ni af disse kapitler bringer portrætter, medens det tiende og sidste giver et overblik over de svenske kongers forhold til jøder. Af portrætterne må især afsnittet om Isaak de la Peyrère nævnes som vellykket og interessant. Også fremlæggelsen af Karl XII.s hofpræst, Johan Schults rejsedagbog kan fremhæves.

Bogen rummer adskilligt af almenhistorisk interesse (et navneregister savnes desværre) måske navnlig bidrag til forståelse af, hvorfor regeringerne så nødigt så religiøs og idealistisk agitation blandt de af krige og kriser hjemsogte undersåtter, og den præsenterer os for en række personligheder og anskuelser, der på deres vis er karakteristiske for en hel epoke.

JOHAN JØRGENSEN

Report on the Manuscripts of the Late Allan George Finch, Esq., of Burley-on-the-Hill, Rutland. Volume IV: A.D. 1692 with Addenda, A.D. 1690 and 1691. Edited by FRANCIS BICKLEY. Historical Manuscripts Commission Ser. 71. London, Her Majesty's Stationery Office, 1965. xliii + 583 s. 1 planche. 8 £.

Udgaven af Finch Manuscripts, hvis 1. bind udkom i 1913, nærmer sig nu afslutningen, idet et 5. og sidste bind er under forberedelse. Allerede i 1879 havde Historical Manuscripts Commission udsendt en kort beretning om arkivalierne på Burley-on-the-Hill (Report VII, s. 511); men siden foretoges dyberegående undersøgelser i de omfattende samlinger af korrespondance, der fandtes på dette herresæde, og en udgave besluttedes udsendt.

Finch-papirene præges først og fremmest af det meget store materiale, som Daniel Finch, 2. Earl of Nottingham, havde samlet i årene 1688–93, da han var Secretary of State, og som han – som mange andre engelske statsmænd – ved sin afgang fra embedet tog med sig. Et års tid (marts 1692–marts 1693) var Finch ene om statssekretærforretningerne, der ellers netop på denne tid var blevet opdelt på to personer; det bevirker, at korrespondancen svulmer stærkt i dette tidsrum. Finch var især interesseret i flådens forhold, og året 1692 var vigtigt sømilitært, bl. a. havde William III ikke-realiserede planer om en engelsk landgang i Frankrig, hvorom det foreliggende bind giver oplysninger, der ikke findes andetsteds (jvf. indledningen s. vi f.). Også til belysning af Danmarks forhold til England og Nederlandene under de herskende krigsforhold findes adskilligt materiale, først og fremmest vedrørende de engelske restriktioner mod dansk (og svensk) skibsfart på Frankrig (s. ix f.). På et vist tidspunkt

(august 1692), da den danske regering truede med at standse engelske og hollandske skibe i Øresund som gengældelse mod de engelske forholdsregler mod dansk skibsfart, udrustedes en engelsk eskadre; den kom dog ikke af sted, da forholdene gled i lave (se s. xxxviii–xl).

Af Finch's korrespondenter må især fremhæves admiral Edward Russell, der havde overkommandoen over de forenede engelske og nederlandske flådestyrker, og William Blathwayt, Secretary at War, der var med William III i Flandern.

I udgaven er aktstykkerne efter kommissionens sædvane gengivet snart i regest, snart ordret, i sidste tilfælde i anførselstegn, men dog åbenbart med tillempt bogstavering. De mange indlæg til brevene er sat med petit. Bindet er et nyt vidnesbyrd om de overraskende rige samlinger af historisk materiale, der rummes i engelske arkiver, i dette tilfælde endnu i privat besiddelse. Det må så meget mere påskønnes, at kommissionen nu forelægger materialet så let tilgængeligt. Bindet er forsynet med en fyldig indledning, der orienterer godt i dets indhold, og med omfattende registre. Den nøjagtige identificering af især ikke-engelske personer kunne dog være bedre. Den »Scheels (Scheel, Sheels)«, der omtales som »Danish envoy at the Hague«, er Mogens Skeel, der 1692–94 var gesandt i *England*, mens Chr. Lente da var overordentlig dansk gesandt i Haag. »Jessen [? a Danish Minister]« må være oversekretæren i Tyske Kancelli Thomas Balthasar Jessen. »Guldenleew (Guldenleuw), Count«, der omtales 3 steder, kunne nok også være nøjere bestemt ud fra i London tilgængelige værker. Under »Denmark, English envoy to,« henvises til Molesworth, Robert; en henvisning i forbindelse dermed til Hugh Greg, der ellers forekommer i registret og var engelsk chargé d'affaires i København, havde været ønskelig. Disse mangler, der kunne suppleres med flere, er måske ikke væsentlige, men mange benytttere går nu engang ind i dette kæmpestof gennem registrene.

C. RISE HANSEN

GÖRAN BEHRE: Underrättelseväsen och Diplomati. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien 1743–1745. *Studia Historica Gothoburgensia* IV. Göteborg, Akademiförlaget/Scandinavian University Books, 1965. 259 s. + 8 s. Summary in English. 36 sv. kr.

I indledningen til sin disputats angiver forfatteren, at »målet för avhandlingen« har været at belyse »det diplomatiska växelspelet mellan Sverige och Storbritannien« i perioden mellem juni 1743–juni 1745. Lidt forbavset konstaterer man således, at det emne, der annonceres i afhandlingens hovedtitel, ikke specielt fremhæves i forfatterens egen redegørelse for formålet med sit værk. Det skyldes ikke nogen forglemmelse, for det nævnes heller ikke i det engelske Summary. – I tilknytning til den kronologiske afgrænsning af emnet understreges det, at den valgte periode ikke af forfatteren opfattes som »ett avslutat och avrundat helt«. Af denne ikke overraskende betragtning af periodiseringsproblemet drager forfatteren den slutning, at det af ham valgte emne »därför« må behandles ud fra følgende fire synspunkter: 1. »konstellationer och grupperingar, som redan förut existerade«, 2. »nya inslag i (det allerede existerende) hel-

hetsbilden och . . . förutsättningarna för de förändringar i denne, som de nya momenten åstadkom«, 3. den rolle, som »huvudaktörerna« spillede eller søgte at spille, samt som punkt 4. det kildekritiske-metodiske spørgsmål, »i hvilken utstrækning källmaterial från privata arkiv kompletterar eller förändrar den bild, som vi får genom att använda källmaterial av officiell och berättande karaktär« (s. 6–8).

Denne fremgangsmåde anser forfatteren for at være et brud med »den gängse diplomatiska historieskrivningen«, der »ofte« følger »ett schablonmässigt mönster«, idet »den låter växelspelet mellan diplomaten i utlandet och utrikesledningen i hemlandet utgöra huvudtemat, likställer tidsföljd med kausalitet och bygger i konsekvens härmed främst sina slutsatser rörande det diplomatiska spelet på ett fortlöpande källmaterial av officiel och berättande karaktär . . . utan att närmare analysera detta eller komplettera det med på annat sätt vunna informationer«. Over for denne »form av diplomatisk historieskrivning« stiller forfatteren, idet han närmere uddyber sin egen fremgangsmåde, »en kontrapunktorisk behandling«. Denne metode medfører, fremhæver forfatteren, at hans afhandling »i ringa utstrækning formar sig till en kronologisk skildring«. Afhandlingen bygges op ud fra et *skiftende* aktørsynspunkt, således at »källmaterialet(s) . . . flertal versioner av samme händelseforløp« fremlægges for »på grundval av de olika versionerna nå fram till den verkliga rollfördelningen och den verkliga scenbilden« (s. 7 f.).

Det er ikke muligt for anmelderen i denne teoretiske redegørelse at finde andet nyt end måske lige udtrykket »kontrapunktorisk« brugt som karakteristisk af en metode. Alle detailspørgsmål er velkendte fra den udenlandske og (delvis også) den nordiske historieteoretiske debat: det gælder det holistiske synspunkt, spørgsmålet om den særlig historiske, genetiske opfattelse af det kronologiske spørgsmål og ikke mindst aktørsynspunktet.

Større interesse har det derfor at se, hvorledes forfatteren applicerer sin »kontrapunktoriske« metode på det valgte emne og det benyttede kildemateriale, thi her skulle han jo indvarsle noget nyt sammenlignet med »den gängse historieskrivningen«, der blandt sine synder også skulle have denne ikke »närmare« at analysere sit kildemateriale. Kan det virkelig være forfatterens mening uden noget forbehold af geografisk eller tidsmæssig karakter at ville hævde, at det er typisk for *moderne* udenrigspolitisk forskning? I så tilfælde må hans krav til den historiske forsker være strenge.

Hvordan lever han selv op til disse strenge krav om en nærmere analyse af kildematerialet? Ved at opstille stoffet »kontrapunktorisk«, hvilket ikke for Göran Behre er det samme som at løse de kontradiktioner, der måtte opstå under forskningen. Efter anmelderens mening har forfatteren ført aktørsynspunktet ud i det ekstreme. Han synes at have næret den opfattelse, at fordi det under den kildekritiske og metodiske behandling af diplomatisk kildemateriale er overordentligt frugtbart *også* at anlægge et aktørsynspunkt dvs. med Behres ord finde ud af »rollfordelingen«, finde ud af hvad hvem tænkte, sagde eller gjorde og hvornår, og fordi en undersøgelse af denne art dårligt kan undgå at blive meget detailleret, at så skal alle svarene på disse dog ofte ikke særligt udviklede detailspørgsmål medtages i fremstillingen og belægges med en syndflod af direkte citater eller udførlige referater. Havde det ikke været naturligt at

lade de vigtigste af disse kilder trykke i et anhang til afhandlingen? Med andre ord: efter anmelderens mening har et for ekstremt anlagt aktørsynspunkt i al for høj grad påvirket forfatterens disposition og fremstillingsform, der ikke forekommer anmelderen frugtbar, og i hvert fald set ud fra en læsers synspunkt er unødigt trættende.

Behres værk er opdelt i fire kapitler. Det første behandler de svensk-engelske forhandlinger efter tronfølgervalget i Sverige 1743, andet kapitel har titlen Keith, Åkerhielm och England 1743–1744, tredje kapitel omhandler alliance- og neutralitetspolitik 1744–45, mens sidste og fjerde kapitel er helliget efterretningsvæsen og diplomati.

Det mest bemærkelsesværdige enkeltresultat fremlægges i første kapitel, hvor Behre viderefører det af Birger Sallnäs i dennes biografi over Samuel Åkerhielm d. y. (1947) forfægtede synspunkt, at kong Frederik I i sommeren 1743 under indtryk af et truende dansk angreb søgte diplomatisk og militær støtte hos England. I modsætning til Sallnäs pointerer Behre imidlertid, at denne tilnærmelse til England også fik støtte fra hattene, der ligefrem optrådte som illoyale konkurrenter til de traditionelt engelskvenlige huer på det udenrigspolitiske felt. Göran Behres bevisførelse for denne omvurdering af hattepartiets udenrigspolitik virker ikke overbevisende. Behres sammenligning af råds- og kancelliprotokoller med det diplomatiske materiale, private breve og dagbøger er måske nok »kontrapunktorisk«, men ikke i dybere forstand analyserende. Illustrerende i så henseende er forfatterens opfattelse af råds- og kancelliprotokoller som udformede »med tanke på efterverlden« (s. 70). »Endast« de udtalelser som medlemmerne fandt »lämpliga« (s. 70 f.), underforstået i eftertidens øjne eller som det udtrykkes i Summary: »respectable in the eyes of the world« (s. 266), blev medtaget. Ud fra en vis viden om nutidig praksis med hensyn til udarbejdelsen af referater fra udvalg og kommissioner, nedsat af folketing eller fagministerium, falder det vanskeligt at tro, at det virkeligt kun skulle være for at sikre sig et godt eftermæle at medlemmerne af rådet – ifølge Behre selv – gerådede i uenighed om den nøjere udformning af mødereferaterne. Dertil kommer, at Behres mangelfulde analyse af det i dette kapitel behandlede emne ikke tillader ham at drage den konklusion, han gør, om en »princiell källkritisk betydelse« af at komplettere råds- og rigsdagsprotokoller samt privatkorrespondance med den diplomatiske korrespondance (s. 70). Det ville være muligt også på andre punkter at pege på svagheder i Behres værk, men det skal på den anden side fremhæves, trods de fremførte indvendinger mod den benyttede metode, at værket med sit væld af oplysninger giver et velkomment supplement til vor øvrige viden om den behandlede periode.

JØRGEN SCHOUBE

LAURENCE L. BONGIE: David Hume. Prophet of the Counter-revolution. Oxford, Clarendon Press, 1965. xvii + 182 s. 35 sh.

Det besværlige spørgsmål om politiske ideers indflydelse på den konkrete samfundsmæssige udvikling forleder ofte idéhistorikere til i vage vendinger at under-

strege deres filosofs 'enorme betydning for de følgende århundreder'. Forholdet mellem idé og realitet er unægtelig et spændende emne, men faren for uholdbare konklusioner ligger snublende nær. Bongies værk om Humes kontinentale indflydelse undgår i det store og hele drastiske konklusioner; en nøje gennemgang af fransk politisk skribentvirksomhed fra 1760 til 1800 viser alene, hvilken indflydelse Humes historieskrivning havde på den idépolitiske debat, mens det overlades til læseren at overveje, hvorvidt denne indflydelse har spillet nogen afgørende rolle for selve den politiske udvikling i perioden.

Humes »History of the Stuarts« udkom 1760 i Frankrig i Abbé Prévosts oversættelse; 1763 og 1765 udsendtes oversættelser af henholdsvis »History of the Tudors« og »History of the Plantagenets«. Værkerne blev modtaget med begejstring af de franske oplysningsfilosoffer, som roste dem for upartiskhed. Humes forsvar for stuarterne druknede i den almindelige anglomani; kun jesuitterne understregede hans venlige behandling af de engelske katolikker. Det var først i slutningen af 1770'erne, da det franske samfunds indre modsætninger skærpedes, at den enstemmige Hume-begejstring blev afløst af stadigt flere kritiske røster. Mirabeau, Mably og Brissonot påviste, at Hume repræsenterede konservative absolutistiske synspunkter. Med udbruddet af revolutionen viste der sig endog en skarp anti-historisk tendens, idet man fra en række revolutionære forfatters side hævdede, at historieskrivningen fejlagtigt søgte at understrege den menneskelige naturs uforanderlighed og derved kom til at tjene det gamle regimes interesser. Og da revolutionens faser efterhånden mere og mere kom til at minde om udviklingen inden for de engelske revolutioner i det 17. århundrede, var det nærliggende for de kontrarevolutionære at bruge netop Humes pro-stuartske historieskrivning i kampen mod det nye. Som modvægt fremhævede de revolutionære nu Catherine Macaulay-Grahams »History of England«, der oversat til fransk af Mirabeau udkom 1791–92; Macaulays værk blev opfattet som et republikansk modstykke til Humes royalistiske Englands-historie, og hendes tydelige partitagen blev hyldet!

Bongie understreger, at den betydning Humes historieskrivning fik for skabelsen af en kontrarevolutionær ideologi på mange måder er større end indflydelsen fra Burke; når man hidtil har overset Humes politiske betydning, skyldes det, at man først og fremmest har hæftet sig ved Hume som filosof. Bongie bringer utallige citater fra franske skribenter, som anvender Hume til forsvar for egne synspunkter; forskellige perioder og partier læser ham på ofte diametralt modsat måde. Udover sit konkrete sigte er Bongies idéhistoriske fremstilling således en fremragende illustration af, at »Influence thrives on illusion as easily as on truth. It is the image – whether faithful or distorted – that transmits influence« (s. viii).

BENITO SCOCOZZA

K. C. TREGONNING: *The British in Malaya. The First Forty Years 1786–1826.* The Association for Asian Studies: Monographs and Papers XVIII. Tucson, University of Arizona Press, 1965. 186 s. 4,50 \$.

Den britiske aktivitet i Malaccastrædet hører til de mere indgående behandlede emner i Sydøstasiens historie, og forfatteren, som er Raffles Professor of History

ved universitetet i Singapore, har kunnet bygge på en ganske omfattende litteratur om emnet. Bogen er en del af forfatterens disputats, og emnet anskues ud fra en fastholdt tese. I virkeligheden behandler forfatteren mere end englændernes tilstedeværelse i Malaya fra grundlæggelsen af den første engelske besiddelse i Penang 1786 og indtil sammenlægningen 1826 af Penang, Malacca og det 1819 grundlagte Singapore under the Straits Settlements Presidency. I tre indledende kapitler behandles nemlig de engelske forsøg fra slutningen af 1760'erne på at erhverve støttepunkter i Sydøstasien. Forfatteren kender sine lokaliteter af selvsyn, hvilket giver fremstillingen en intimitet, som savnes i de fleste tilsvarende arbejder; at han – muligvis af samme grund – har undladt at betænke læseren med et kort, må på den anden side betegnes som en mangel. Adskillige af lokaliteterne lader sig i dag kun vanskeligt identificere under deres 1700-tals navn på et moderne kort.

Det er forfatterens tese, at det var den engelske Kinahandel, der betingede en britisk tilstedeværelse i Malaya, og at den britiske aktivitet her fra 1786 til 1826 derfor ikke kan betragtes isoleret fra den øvrige britiske aktivitet i Asien. Denne tese følges gennem behandlingen af de tidligste britiske forsøg på at erhverve støttepunkter i Sydøstasien, af administrationen af de erhvervede besiddelser og disses forhold til de omliggende malajstater og halvøens formelle overherre Siam, af besiddelsernes forhold under og efter krigen 1793–1815, og endelig af grundlæggelsen af Singapore og dens første eksplosionsagtige vækst. Fremstillingen heraf er solid og velskrevet og giver på grundlag af et omfattende upubliceret materiale mange nye og værdifulde oplysninger.

Er denne tese nu frugtbar, og lykkes det forfatteren at bevise den? Besvarelsen af disse spørgsmål hænger i nogen grad sammen med karakteren af det benyttede materiale og forfatterens anvendelse heraf. Forfatteren bygger en væsentlig del af sin fremstilling på arkivmateriale fra de velbevarede Straits Settlements Factory Records i Singapore. Bogen er skrevet ude i Singapore på grundlag af dette materiale, og det kan ikke nægtes, at det har medført en vis ensidighed, som supplerende studier i materialet i London muligt kunne have rettet op. Det har nemlig medført, at argumentationen for den ellers brede tese nu ofte hviler på stærkt lokalprægede kilder, og at problemerne derfor i flere tilfælde anskues ensidigt ud fra forholdene i Malaccastrædet. Forfatterens karakteristik af Warren Hastings' rolle i de britiske ekspansionsforsøg i Sydøstasien som »a blind dog in a meat shop« (s. 28) er et eksempel på en sådan ensidig vurdering.

Det administrative materiale dominerer blandt de engelske arkivalier i Singapore, som det gør alle andre steder. Mens forfatterens behandling af den britiske administration derfor er bred og velafvejet, så er det eksisterende materiale til underbygning af tesen om handelen af mere tilfældig art. Forfatteren kommer herved til at savne det overblik, som det engelske kompagnis og den engelske regerings papirer i London kunne have givet. Hertil kommer, at fremstillingen af den engelske Kinahandels organisation forekommer uklar. Det fremgår således ikke klart, at Kinafarerne direkte fra London normalt gik gennem Sundastrædet eller et af de østligere stræder, og ikke gennem Malaccastrædet. Kun de relativt færre engelske Kinafarere, som på udrejsen anløb Indien, benyttede ruten gennem Malaccastrædet. De små engelske støttepunkters betydning for Kinahandelen stod derfor ikke i første række i forbindelse

med det engelske kompagnis Kinafarere, men derimod med den hastigt voksende flåde af private engelske skibe, der sejlede mellem Indien og Canton. Denne handel, hvis provenu financerede en voksende del af de engelske opkøb i Canton, savner endnu en selvstændig behandling. Der er dog næppe tvivl om, at det var denne specielle handel, som, sammen med den traditionelle vareudveksling imellem Indien og Indonesien, dannede det egentlige grundlag for den tidlige engelske aktivitet i Malaccastrædet. I den forbindelse er forfatterens påvisning af den sekundære rolle, som hensynet til den britiske flåde spillede, værdifuld.

Tyngdepunktet i fremstillingen ligger indenfor administrationen af de små britiske støttepunkter, og som nævnt skyldes dette materialets karakter. På baggrund af tesen om Kinahandelens betydning må dette imidlertid karakteriseres som en skævhed. Penang, Malacca og Singapore var fra starten planlagt som støttepunkter for britisk handel, og som sådan administreredes de. De vendte ryggen til halvøen, hvor England helt frem til 1873 opretholdt en konsekvent ikke-indblandingspolitik overfor malajstaterne. Selve handelen er imidlertid kun behandlet spredt, og selvom der næppe er tvivl om tesens holdbarhed, så får den dog i det foreliggende arbejde i højere grad karakter af et postulat. Materialet om handelen er unægtelig både spredt og vanskeligt at benytte, ligesom man formentlig må forvente ret snævre grænser for de oplysninger, der vil kunne udtrages deraf. Det er dog alligevel et spørgsmål, om ikke forfatteren ud fra det eksisterende materiale alligevel kunne være kommet noget videre på dette område. »The British in Malaya« repræsenterer derfor snarere et værdifuldt forarbejde til den fortsat savnede behandling af den kinesiske og sydøstasiatiske handel gennem Malaccastrædet og af de tidligere britiske støttepunkters rolle deri.

OLE FELDBÆK

RENÉ RÉMOND: *La vie politique en France depuis 1789*. Tome I: 1789–1848. Collection U/Série »Histoire contemporaine«. Paris, Libraire Armand Colin, 1965. 424 s. Kort. 30 F.

Denne bog er ikke en fortællende fremstilling af Frankrigs politiske historie fra generalstændernes sammentræden til Louis Philippes fald, men en analytisk gennemgang af de faktorer, der var udslagsgivende for det politiske begivenhedsforløb, både hvad angår de institutionelle rammer, de optrædende aktører og de kollektive bevægelser. I et meget instruktivt indledningskapitel karakteriserer forfatteren sin fremstilling som et forsøg på at forene den traditionelle historiske metodik med sociologiens og den politiske videnskabs anvendelse af mere generelle teoridannelser. Fra historien kommer tilskyndelsen til at omfatte »la réalité concrete et vivante et de l'embrasser dans sa totalité« og at behandle »tous les acteurs«, ikke blot de ledende politiske skikkelser, men også »le militant, l'électeur, le citoyen«, medens man gennem den politiske videnskabs »confrontation systématique du passé et du présent . . . peut attendre un éclairage plus pénétrant du passé, une compréhension plus avertie du présent et une notion plus exacte de ce qu'est la vie politique en général« (s. 6–7).

En sådan dobbelt målsætning har været opstillet før, som oftest med det

resultat, at både historikere og political scientists har stillet sig afvisende, men for Rémonds vedkommende er eksperimentet lykkedes. Hans emne præsenteres med forbilledlig klarhed: hans af Pierre Renouvin tydeligt inspirerede behandling af »les forces profondes« og hans generaliserende fremstillingsform udarter på intet punkt til skematisk tørhed, men modificeres og justeres uafbrudt ved konfrontationen med det konkrete begivenhedsforløb. Bogens styrke ligger i dens komposition og i dens vurderinger; derimod bringer den i følge sagens natur – den er skrevet som lærebog for de franske universitetsstuderende – ikke meget nyt stof. Man kunne måske også rette en kritik imod en disposition, der lader den større halvdel af bogen koncentrere sig om de fem egentlige revolutionsår, hvilket har medført en noget stedmoderlig behandling af især direktorie- og kejsertiden.

Bogen har – især for fransksprogede værkers vedkommende – en udmærket og behageligt selektiv bibliografi, og dens rige udvalg af illustrerende kildesteder gør den til et særdeles nyttigt orienteringsværk. Rémonds bog er den bedste håndbog i denne periodes franske politiske historie, der for øjeblikket er på markedet.

JOHNY LEISNER

The Travel Diaries of T. R. Malthus. Edited by PATRICIA JAMES. Cambridge University Press, for the Royal Economic Society, 1966. xvi + 316 s. Ill. 45 sh.

Da Robert Malthus 1803 udsendte anden og stærkt ændrede udgave af sit berømte *Essay on the principle of population*, havde han bl.a. indarbejdet en drøftelse af befolkningsforholdene i Norge. Materialet hertil var tilvejebragt under en rejse til Skandinavien 1799, om hvis forløb man hidtil kun indirekte har vidst besked gennem en senere udgivet rejsebeskrivelse af en af hans rejsefæller, E. D. Clarke. I 1961–62 kom det imidlertid for dagen, at Malthus' rejsedagbøger fra rejsen i Danmark og Norge og forskellige andre egenhændige optegnelser opbevarede hos en fjern slægtning, der beredvilligt stillede disse værdifulde og hidtil upåagtede kilder til rådighed for udgivelse. Foruden hovedstykket, den skandinaviske rejsejournal (udg. s. 24–219), bestod papirerne af nogle notater fra en rejse i Nordengland 1810 (s. 220–25), en dagbog fra en rejse til kontinentet 1825 (s. 226–52) samt en dagbog over en ferietur til Skotland 1826 med tilhørende regnskaber (s. 253–72). Til udgaven har Mrs. Patricia James føjet biografiske oplysninger, omhyggelige indledninger til de enkelte stykker, noter og appendices, hvoraf det interessanteste er det, hvori Malthus' kapitel om Norge sidestilles med forlægget: afsnit i rejsejournalen, hvor han har noteret erhvervet viden om norske befolkningsforhold.

Som man kunne vente er Malthus på sin skandinaviske rejse meget optaget af de rådende sociale og økonomiske tilstande. Han forhører sig om ernæringsmuligheder, hygiejne, kostvaner, arbejds lønninger, priser, landbrugets økonomi og rentabilitet, ægteskabs- og børnehypighed m.v. m.v. og refererer ofte til den opdagelse som turen bl.a. bragte ham, at landbefolkningen i Norge på grund af militærtjenesten sent blev i stand til at gifte sig, så at befolkningsudvik-

lingen derved forhaledes. Men dagbogen er ikke bare anlagt som studiebog, det mærkes på dens behagelige og afslappede stil, at Malthus også er en ferierejsende, der med samme oplagthed konverserer damer af det gode selskab, inspicerer fattighuset i Trondheim, beundrer landskabets skønhed, forhører sig om køernes mælkeydelse og med forudskikkede bestillinger søger at sikre sig en portion »Iorebar med Flødde«. Han er en kultiveret mand og har på forhånd rustet sig med Pontoppidans Naturhistorie (eng. udg.) og William Coxe's Travels; han besøger museer og biblioteker (noterer sig s. 60 tilstedeværelsen af tyske og franske udgaver af Tom Paine's Rights of Man i de københavnske biblioteker) og føler sig et sted slået af ligheden mellem en stovt nordmand og en af Ossians helte. Han besidder humor, har situationsfornemmelse og er ingen dårlig iagttagere af mennesker. Ubetalelig er skildringen af statistikerens professor Frederik Thaarup, forfatter til et værk som han havde købt i København og senere citerer i anden udgaven af sit Essay. Han opsøgte ham i Kongsvinger for at stille nogle spørgsmål om befolkningsstatistikken, hvorover Thaarup mildt sagt følte sig trængt – »he was so much alarmed and seemed to feel so awkward that we were rather in pain for him . . . The impression with which we left the professor was, that he was a very good sort of man, but did not quite answer our expectations as a professor« (s. 208-10). Som sikkert den eneste rejsende i historien ytrer han glæde over at opdage, at han har betalt oprækkerpriser (s. 95 f.). Når det almindelige prisniveau lå på indtil en fjerdedel af det der åbenbart gjaldt for udlændinge, forstod han bedre hvordan den norske fattigbefolkning klarede livets opretholdelse!

Malthus' rejsejournaler er et heldigt fund. De kaster nyt lys over baggrunden for hans forfatterskab, og hans interviews med høje og lave er for skandinaviske historikere en interessant supplerende kilde til kundskaben om forhold og opinioner inden for det dansk-norske monarki o. 1800. Ikke mindst fortæller dagbøgerne om en åben og nobel personlighed, udmærket værd at stifte bekendtskab med.

HARALD ILSØE

FÉLIX PONTEIL: Les Institutions de la France de 1814 à 1870. Histoire des Institutions. Paris, Presses Universitaires de France, 1966. viii + 489 s. 32 F.

Medens Frankrig i årene mellem Napoleon I's fald og Pariserkommunen på det politiske område ikke opnåede politisk stabilitet, men i rask rækkefølge gennemlevede en pseudoabsolutistisk restauration, et plutokratisk monarki, en egalitær republik, et diktatorisk og plebiscitært kejserdømme og tilløbet til et halvt socialistisk, halvt radikalt rådsstyre, var der på det institutionelle område tale om en forbløffende kontinuitet. Det første kejserdømmes centraliserede administration blev i næsten uændret skikkelse overtaget af de følgende regimer, og Napoleons Conseil d'État var for nyttigt til, at bourboner og orléansere kunne bevæge sig til at give afkald på det, selv om først Napoleon III gengav det dets tidligere nøglestilling i administrationen. Mere bevægelighed var der i de religiøse og undervisningsmæssige institutioners forhold, hvis fluktuationer forløb ret parallelt med den politiske udvikling, fra bourbonernes formæling mel-

lem trone og alter, der medførte gejstlighedens dominans over universitetet med Frayssinous som almægtig Grand Maître, over julikongedømmets sækulariserende tendens til kirkens fornyede fremstød med loi Falloux i 1849. Men på næsten alle områder smittede den franske sociale »immobilisme« af på institutionerne; det mærkedes, at den radikale tradition fra 1793 var stereotypiseret i samme grad som den liberale fra 1789 og den konservative fra l'ancien régime. Lidt ejendommeligt konkluderer Ponteil (s. 405), at »peut-être faut-il voir là (i opretholdelsen af centraliseringen) la preuve flagrante de sa (Frankrigs) maturité démocratique«. Han deler tilsyneladende ikke Tocquevilles bekymring for, at foreningen af egalitært demokrati og centraliseret administration ville munde ud i en gennemført despotisme og en slavetilværelse for den enkelte borger.

I sin disposition har Ponteil taget ikke den institutionelle kontinuitet, men den konstitutionelle omskiftelighed som sit udgangspunkt, hvilket har givet hans fremstilling et noget abrupt præg, og undertiden, især hvad angår forholdet mellem restaurationstid og julikongedømme, har medført en vis uklarhed. I det hele taget gælder det denne bog, som det gjaldt Ponteils bind i serien *Peuples et Civilisations*, »l'éveil des nationalités et le mouvement libéral« (1815–1848), at fremstillingen tynges af en tilfældigt virkende ophobning af detaljer, der, i stedet for at bidrage til at anskueliggøre hovedlinierne i udviklingen, efterlader et indtryk af en manglende evne hos forfatteren til at disponere sit stof. Som fremstilling er Ponteils værk således skuffende – ikke mindst når det sammenstilles med Jacques Godechots magistrale fremstilling af revolutions- og napoleontidens institutionshistorie, men dets mange oplysninger og dets meget righoldige register gør det til et nyttigt opslagsværk.

JOHNY LEISNER

DAVID PAUL CROOK: *American Democracy in English Politics 1815–1850*. Oxford, at the Clarendon Press, 1965. xviii + 237 s. 35 sh.

Det har længe været en accepteret kendsgerning, at USA for det engelske venstre i begyndelsen af det 19. århundrede var utopia, og at det amerikanske forbillede af de engelske outsiders blev brugt i deres kampagne imod det bestående politiske og sociale system, medens omvendt den engelske elite betragtede det amerikanske samfundssystem som jacobinsk og egalitært og var fuld af foragt over for de forhenværende koloniers manglende litterære og kulturelle dannelse. I de hidtidige fremstillinger af de anglo-amerikanske relationer, f.eks. hos Frank Thistlethwaite og hos G. D. Lillibridge, har opmærksomheden samlet sig ensidigt om venstrefløjen, hvorved den proamerikanske indstilling hos skikkelser som Hetherington og Cobbett og hos Chartisterne er trådt klart frem.

I sin bog har Crook stillet sig den opgave at nuancere dette billede og anbringe inspirationen fra USA i et rigtigere perspektiv ved også at medinddrage andre grupperes omtale af amerikanske samfundsforhold og af det amerikanske politiske system i sin vurdering. Hans hovedkonklusion bliver, at det ganske vist er rigtigt at fremhæve de kontrasterende vurderinger hos det politiske spektrums højre- og venstrefløj, men at skellet ikke er så skarpt som tidligere antaget

– der er således hos mange whigger, specielt i kredsen omkring Edinburgh Review: Jeffrey, Brougham, Sidney Smith osv., en tydelig tilbøjelighed til at opfatte 1776 som en gentagelse af »the glorious revolution« – og samtidig dokumenterer han ganske klart, at der hos alle politiske grupper er den samme tendens til at abstrahere fra eller bortfortolke distraherende kendsgerninger, der ville stride imod det i deres gruppe hævdede amerikabillede. Under debatten i 1820'erne – f.eks. i debatten mellem Bentham's discipel George Grote og den typiske whig Sir James McIntosh, der betragtede Cicero, Bacon og Burke som sine forbilleder – er det således karakteristisk, at venstrefløjen forklarede de positive sider ved den amerikanske samfundsstruktur som den uundgåelige følge af det amerikanske forfatningssystem, der af benthamitterne fremhævedes som et eksempel på i hvert fald en tilnærmelse til de til alle tider og på alle steder gyldige utilitaristiske dogmer, medens de uheldige tendenser i USA skyldtes vanskeligheder af forbigående karakter. Den nye stats beskedne intellektuelle niveau var således en naturlig følge af, at det amerikanske samfund var et nybyggerisamfund, der ganske simpelt endnu ikke havde fået opbygget en »leisure class«, der kunne blive den kulturbærende elite, men »give her (USA) a century of ethnological amalgamation – give her another century for unitive development – and then!« Med den samme selvfølge pointerede højrefløjen, at det var visse »propitious circumstances«, der hidtil havde hindret USAs forvandling til et egalitært helvede: når først »the frontier« var forsvundet og de spredte agerbrugskolonier var blevet afløst af industrialiserede storbyer, ville den almindelige valgets revolutionære konsekvenser også slå igennem i den amerikanske hemisfære.

Denne brug af USA i propagandaen med ringe hensyntagen til de faktiske forhold forklarer, hvorfor 1832 blev udgangspunktet for en omvurdering i gruppernes indstilling. Benthamitterne hørte nu til »the ins«, og deres distancering fra de hjemlige chartister gjorde dem mere reserverede over for »the Jacksonian democracy«, end de havde været i 1820'erne. Det var, efter at benthamitterne var blevet manchesterliberale, ikke længere det politiske, men det økonomiske og det sociale Amerika, der var brugbart i agitationen, med Crooks formulering: »John Stuart Mill's conception of the Republic as the political organization of an essentially middle-class community, not a working-men's millennium, now had greater appeal«. Dette omslag hos benthamitterne modsvarede af en mere positiv vurdering hos Tories som Croker og Southey, der var kommet til erkendelse af, at det amerikanske politiske system havde mange konservative træk, der kunne danne modvægt imod en ensidig demokratisk udvikling. De konservative angreb på den amerikanske materialisme og latterliggørelsen af USAs forfatning som »the *reduction ad absurdum* of whiggism« afløstes gradvis af en forsigtig fremhævelse af de mange anglo-amerikanske fællestræk, omend den politiske korrupsion i de amerikanske storbyer og den landlige konservatismes modvilje imod den moderne maskinindustri fremtrængende stadig gav sig udslag i advarsler imod at kommercialisere England og omskabe det til, hvad Lockhart kaldte »Le peuple Homme d'affaires – i.e. the Joseph Hume nation«.

Denne nye opfattelse af Amerika, der gjorde sig gældende i England efter 1832, fik sin bibel i Tocquevilles »De la démocratie en Amérique«, der blev

oversat til engelsk umiddelbart efter sin fremkomst i 1835, og sin profet i John Stuart Mill, der under påvirkning af Saint-Simon og Owen havde forladt den ortodokse utilitarisme og var blevet optaget af problemet om, hvorledes man kunne imødegå »the formidable array of human weaknesses and passions which would be at work to make a Representative Democracy . . . a mere mob-government« og i stedet få etableret det saint-simonistiske meritokrati, der ville lade »the ablest few govern for the many«. Det var kun få radikale benthamitter, der holdt stand imod denne ideologiske frontforandring, der virker som et af historiens mest rendyrkede marxistiske paradigmer, og selv en die-hard radikal som John Roebuck, der polemiserede voldsomt imod John Stuart Mill i 1830-erne, endte med på et af sine sidste vælgermøder efter den amerikanske borgerkrig at formulere sit politiske testamente i disse vendinger: »Beware of trade unions; beware of Ireland; beware of America«.

David Crook giver en meget inspireret gennemgang af USAs betydning som katalysator i den engelske ideologiske udvikling, og han undgår den i sådanne undersøgelser så almindelige faldgrube at gøre sit emne til det centrale i disse årtiers engelske idédebat. Amerika var ret ofte genstand for omtale i de ideologiske hovedtidsskrifter, men kun i rent konkrete tilfælde som f.eks. i diskussionen omkring indførelsen af »the Ballot« kan det siges, at de »amerikanske« argumenter dominerede debatten, og også for den egentlige venstrefløj – som Crook uden egentlig at begrunde det ikke behandler nærmere –, der endnu i 1820'erne havde været en »United States lobby«, gled Amerika i baggrunden, da bl. a. gennem Mill og Tocqueville »the seeds were sown for the later Socialist disillusionment with America in the age of Carnegie and Rockefeller« (s. 203). Men desværre standser Crook sin analyse på dette punkt. Han søger ikke at påvise, hvorledes de forskellige opfattelser af Amerika har påvirket den politiske beslutningstagningsproces, selv om det ville have været en nærliggende opgave f.eks. at analysere virkningerne af Tocquevilles bog, der vel nok ved siden af madame de Staëls »De l'Allemagne« er den politiske samfundsbeskrivelse, der har haft størst betydning for udformningen af det billede, der i andre lande er blevet det fremherskende af et bestemt lands politiske struktur i en given epoke. Derfor bliver Crooks bog nok et særdeles kompetent bidrag til beskrivelsen af en side af den engelske idéhistoriske udvikling i første halvdel af det 19. århundrede, men den er skuffende, når det drejer sig om en belysning af det samspil mellem ideologi og virkelighed, der vel for enhver idéhistoriker må være i centrum for hans interesse.

JOHNY LEISNER

NORMAN GASH: *Reaction and Reconstruction in English Politics 1832–1852*. Oxford, at the Clarendon Press, 1965. xii + 227 s. 30 sh.

Professor Gash, kendt som forfatter af *Mr. Secretary Peel*, 1. bind af, hvad der tegner til at blive den autoritative biografi over den mand, der – både når han var regeringsleder, og når han var oppositionens fører – var engelsk politiks dominerende skikkelse i de første årtier efter valgretsreformen i 1832, har i sine nu publicerede Ford Lectures fra 1964 givet en meget veloplagt impressionistisk

skitse af det politiske milieu, der dannede baggrunden for den konservative partileders indsats. Reaktionen belyses gennem en analyse af de konsekvenser, valgretsreformen fik for de enkelte elementer i the Establishment: kronen, kirken og overhuset, medens rekonstruktionen skildres ved en gennemgang af det hamskifte, der langsomt forvandlede de oligarkiske whig- og toryfaktioner til landsomspændende liberale og konservative partier. Grundsynspunktet hos Gash ligger ikke langt fra John Stuart Mills these, at reformen i en vis forstand styrkede sine fjender mere end sine venner: 1830erne blev ikke en virkeliggørelse af de filosofiske radikales visioner, men en periode, der prægedes af en skyttegravskrig mellem reaktion og reform, under hvilken det traditionelle samfunds støtter ikke i nævneværdig grad tabte terræn, og hvor de positive reformer, der gennemførtes, som oftest mere skyldtes Peels forståelse af, at en forsigtig reformisme var det bedste værn mod en social revolution, end initiativer fra whigkabinetterne, medens de døende radikale indskrænkede sig til at spille rollen som politiske Don Quijoter. Da i 1840erne en del af det foregående tiårs konflikter gled i baggrunden, var det, fordi de var ved at blive gjort uaktuelle af samfundets materielle og ideologiske omdannelse, snarere end fordi de problemer, de var udsprunget af, havde fundet deres løsning.

Tydeligst var denne udvikling på det religiøse område, hvor trediverne var præget af et bittert opgør mellem dissenterne og anglikanere, der havde sit udsping i, at den anglikanske kirkes stilling som »established church« efter Test- og Korporationsaktens ophævelse egentlig var blevet absurd. Forestillingen om, at den repræsenterede »the English nation in its religious aspects«, havde aldrig været helt i overensstemmelse med realiteterne, og parlamentets myndighed til at lovgive for dens indre anliggender åbnede nu mulighed for, at et dissenterflertal kunne få afgørende indflydelse både på dens materielle og dens dogmatiske position. Så galt gik det ganske vist ikke; dissenterne kom i højere grad til at danne en ekstraparlamentarisk pressionsgruppe i et altid usikkert kompagniskab med de politiske radikale end en selvstændig fraktion i underhuset, men angsten for dissenterne fik Church of England og især dens højkirkelige fløj til at gå i offensiven, med det resultat, at en række tiltrængte reformer på f.eks. undervisningsområdet strandede på de religiøse gruppers gensidige ufordragelighed. At finde et kompromis viste sig umuligt, og først den fremadskridende sækularisering, der svækkede begge religiøse lejres indflydelse i samme grad, åbnede vejen for et nødvendigt statsligt initiativ på dette område.

Overhusets indflydelse blev ikke mindsket som en umiddelbar følge af valgretsreformen. Selv om regeringens trusel om anvendelse af tvang over for første-kammeret i 1831 havde afsløret, hvor spinkelt grundlaget for lordernes selvstændighed i realiteten var, bevirkede whiggernes påfaldende ulyst i de følgende år til at gentage eksperimentet, at overhuset i 1830erne fik større indflydelse på lovgivningen, end det havde haft i Liverpools tid. Da billedet vendte i 1840erne, skyldtes det ikke en større selvhævdelse fra underhusets side, men dels sociale forskydninger i samfundet, der gav det traditionelle aristokrati en mindre central, mere isoleret position end tidligere, dels den skarpere partidannelse, der medførte en større koordination mellem regeringstilhængere og opposition i overhus og underhus end før, eksemplificeret i Wellingtons anerkendelse af Peels parlamentariske lederskab.

Det er som nævnt dannelsen af de moderne konservative og liberale partier, professor Gash ser som det konstruktive indslag i periodens politiske liv. Han er af den opfattelse, at der efter valgretsreformen virkelig blev tale om mere end spillfægterier mellem oligarkiske faktioner om regeringsembederne og deres patronage, omend denne partideling ikke gjorde sig gældende på et så væsentligt område som den økonomiske og sociale politik. Men, hævder Gash (s. 129), »social legislation was not the primary issue of contemporary politics, and it is only retrospective interest that makes it so«. Ræsonnementet forekommer ikke helt overbevisende. Netop for de liberale var det det sociale spørgsmål, der voldte vanskeligheder for opbyggelsen af en monolitisk partistruktur, spændende fra Old Whigs som Grey og Holland over mellemtyper som Melbourne og Russell til de radikale, der fra slutningen af 1830erne havde distanceret sig fra deres chartistiske »bed-fellows« for at glide sammen med de liberales venstre fløj. For dette centrumpartis parlamentariske ledere var dilemmaet mellem deres aristokratiske instinkter og nødvendigheden af at søge støtte hos byernes mellemklasse i længden uløseligt. Samtidig er imidlertid professor Gash's betragtning karakteristisk for hans fremstillings begrænsninger. Han indskrænker sig i det store og hele til at belyse det politiske konfliktstof, der kom til udtryk i parlamentet, og her gælder professor Aydelottes af Gash citerede karakteristik, at »the central issue of politics was not the welfare of the poor but the divergent interests of the rich«. Men dette indebærer, at parlamentet fortsat ikke var det forum, hvor de faktiske politiske skillelinier i det engelske samfund kom til udtryk – forfatteren er næsten påfaldende tilbageholdende med at omtale både chartistbevægelsen og antikornlovsligaen, de stærkeste ikke-parlamentariske politiske bevægelser, der har eksisteret på noget tidspunkt i Englands historie – men at det fortsat var rammen om den engelske overklasses interne stridigheder, en klub, som det var passende at tilhøre.

JOHNY LEISNER

J. A. B. PALMER: *The Mutiny Outbreak at Meerut in 1857*. Cambridge South Asian Studies. Cambridge University Press, 1966. xi + 175 s. 40 sh.

Englænderne opretholdt deres styre i Indien i kraft af sværdet. De rådede over kæmpemæssige hærstyrker, af hvilke størstedelen bestod af indiske lejetropper under kommando af engelske officerer. De indfødte tropper var fuldt loyale over for englænderne og kæmpede med tapperhed både inden- og udenfor Indiens grænser. Kun på et enkelt område var de indfødte tropper ømfindtlige og vanskelige at holde styr på – de forlangte, at deres religiøse forskrifter og fordomme blev respekteret. I de egentlig forbavsende få mytterier, der fandt sted i den britisk-indiske hær, var årsagen altid at finde i uoverensstemmelser, fremkaldt ved ordrer, som soldaterne med rette eller urette mente var i strid med væsentlige religiøse forskrifter.

Det alvorligste mytteri i den britisk-indiske hær var det store sepoy-oprør i 1857. Den første garnison, der med held gjorde oprør, var stationeret i militæranlægget ved Meerut kun 60 km fra den gamle indiske hovedstad Delhi. Oprøret brød ud søndag den 10. maj 1857. I Meerut befandt der sig da 3 regimenter

indfødte tropper og en noget mindre, men slagkraftig engelsk hærstyrke. Oprøret brød ud sent om eftermiddagen imellem 5 og 6. Inden det lykkedes hærkommandoen at bringe de europæiske styrker i beredskab og sende dem mod oprørerne var solen gået ned, og det lykkedes de indfødte i ly af mørket at slippe væk. Størstedelen af de flygtende soldater samledes i en landsby et stykke vej uden for Meerut og her enedes man om at tage vejen til Delhi. Delhi var det naturlige udgangspunkt for et opgør med det engelske styre, og soldaterne så det som deres eneste mulighed for at overleve, efter at de først havde ladet Meerut bag sig. I Delhi sluttede de indfødte tropper sig omgående til oprøret, og den gamle mogulske kejser blev udråbt til oprørsstyrkernes overhoved. I løbet af den følgende måned spredte oprøret sig til omtrent alle de indfødte troppestyrker i Uttar Pradesh, og englændernes magtposition var alvorligt truet. Kampene mellem englænderne og oprørsstyrkerne udkæmpedes i en lang række slag og belejringer i løbet af det følgende år. Først i foråret 1858 var englænderne igen herre over situationen.

Den umiddelbare årsag til oprøret var den overbevisning, som efterhånden havde vundet udbredelse blandt de indiske soldater, at englænderne havde til hensigt at tvangskristne dem. Det første skridt henimod en tvangskristning var at berøve dem deres kaste. Allerede i januar 1857 opdagede englænderne, at et rygte var i omløb blandt soldaterne, som hævdede, at patronerne til deres geværer var indsmurt i okse- og svinefedt. Palmer har som den første påvist, præcist hvorfor dette rygte var så farligt, som det viste sig at være. Ikke blot kuglerne var nemlig indsmurt i fedt; men patronhylstrene, som soldaterne bed toppen af, når de ladede deres geværer, var imprægneret med et dem ukendt fedtstof. Det var muligt at lade soldaterne selv fabrikere det fedtstof, de skulle bruge til kuglerne; men patronhylstrene med deres skinnende papir forblev under mistanke. Der er mange fordomme en hærledelse kan tage hensyn til; men sådanne, som forhindrer soldaterne i at kunne afskyde deres geværer, hører næppe til dem. Palmers gennemgang viser, at det er vanskeligt ensidigt at kaste skylden for oprøret på de ansvarshavende officerer.

Det er oprøret i Meerut d. 10. maj og dets umiddelbare forudsætninger som J. A. B. Palmer har gjort til genstand for en omhyggelig undersøgelse. I modsætning til tidligere forfattere, der har forsøgt at dække hele opstanden i deres fremstillinger, har Palmer valgt at koncentrere sig om en enkelt episode og søge til bunds i kildematerialet. Resultatet er fra et kildekritisk synspunkt fortræffeligt. Palmer er ikke historiker; men jurist af profession. Bogen bærer præg af dette. Man mærker straks juristens evne til at skille rygter og erindringsforskydninger fra øjenvidnernes skildringer. Palmer opstiller også spørgsmålet, om man fuldtud kan acceptere fremstillingen i den officielle indberetning fra officererne i Meerut, eller om disse eventuelt havde en vis interesse i at fremstille begivenhederne på en bestemt måde. Det problem som Palmer selv primært forsøger at løse, er spørgsmålet om, hvorvidt opstanden var planlagt på forhånd eller ej.

Bogen, hvis emne åbenbart indbyder til det, er nærmest opbygget som en kriminalroman, og her kunne man nok have ønsket at forfatteren havde været parat til at gøre brug af en historikers arbejdsmetode, så man fra starten var blevet indviet i formålet med undersøgelse; i stedet præsenteres den væsentlige problemstilling først i sidste kapitel. Man gør derfor klogt i, som mange gode

læsere af kriminalromaner, at begynde med konklusionen. Klogt vil det også være at læse en af de gamle fremstillinger. Alle disse bøger bygger på Sir J. W. Kayes mammutværk: *History of the Sepoy War*, som blev skrevet i årene fra 1864–1876. Palmer skriver ofte i direkte polemik med Kaye, og en væsentlig del af hans indsats er, at han på overbevisende måde har vist os, hvor umuligt det er at stole på Kayes oplysninger og vurderinger. Selvom rædselsromantikken i denne begivenhed, som har fristet så mange romanforfattere, fordufter, må man ønske at mange historikere vil følge i Palmers fodspor, så oprørets historie i sin helhed kan blive tilfredsstillende og alsidigt belyst. Palmer har æren for en fin begyndelse.

BENEDICTE HJEJLE

KOPPEL S. PINSON: *Modern Germany. Its History and Civilization*. Second edition. New York, The MacMillan Company, London, Collier-Macmillan Ltd., 1966. xv + 682 s. 8,95 \$.

I 1954 udsendte Koppel S. Pinson den første udgave af »Modern Germany« med bl.a. det formål at trække de historiske linier op bag det moderne Tysklands-problem. I sine sidste år arbejdede forfatteren på en ajourføring af bogen, dels for at inddrage nye forskningsresultater, dels for at skildre den stedfundne udvikling fra 1949 til midten af 60'erne. Efter professor Pinsons død har Klaus Epstein udgivet den bearbejdede 1. udgave og samtidig tilføjet et afsluttende kapitel om tiden efter 1949 – et afsnit, som kun er blevet et forsøg på at angive visse hovedlinier.

De sider af det moderne Tysklands historie, som Pinson har ønsket at sætte i en sammenhæng, har med det givne formål alle betydning for forståelsen af den tyske stats dannelse og den tyske stats betingelser, men vel at mærke *ikke* de betingelser, som er blevet dikteret af Tysklands forbindelser med andre stater. Den tyske udenrigspolitik interesserer stort set ikke Pinson, og den er kun behandlet i de sammenhænge, hvor den er strengt nødvendig for forståelsen af indre tyske problemer. Denne bevidste sondring mellem indre og ydre kræfter i statsdannelsen giver bogen en skævhed, som undertiden er generende.

De indre kræfter bag statsdannelsen er – uden unødigt vold mod virkeligheden – søgt systematiseret, således at der går klare linier gennem hele den omhandlede periode. I særlig grad har forfatteren hæftet sig ved den stadige kamp mellem splittelse og samling. Det er bogens hovedtese, at ingen anden stat i Europa i den grad som Tyskland har været præget af en strid mellem centripetale og centrifugale kræfter. Splittelsen finder Pinson i flere forskellige sammenhænge. Den *religiøse* splittelse mellem protestanter og katolikker, mellem kirke og stat, mellem kristne og ikke-kristne; den *politiske* splittelse mellem stortysk nationalisme og lokal patriotisme; den *kulturelle* splittelse mellem klassisk og germansk tradition: Hver for sig eller i forening fremhæves disse kræfter som medvirkende ved – ja næsten ansvarlige for – skabelsen af det moderne Tyskland.

Bogen er imidlertid ikke blot postuler. Tværtimod rummer den en grundig og veldokumenteret gennemgang af de sider af det historiske hændelsesforløb,

som forfatteren finder væsentlige. Megen vægt er lagt på at vise den nære sammenhæng mellem den tyske kultur og den tyske politik, og begge disse fænomener er sat i forbindelse med den økonomiske og sociale udvikling. Bedst er fremstillingen af den tyske politik i perioden fra 1871 til 1914, fordi det her lykkes på den ene side at skildre den nationale enheds problemer, på den anden side at analysere de kræfter, som kæmpede imod de bismarck'ske idealer.

I det hele taget må det indrømmes, at Pinsons grundsyn på det tyske problem skaber klarhed for perioden frem til 1930. Fra dette tidspunkt er det imidlertid som om stoffet tager magten fra dets behandler. Som forklaring herpå kan tjene, at Hitler og Hitler-tidens politik efter forfatterens opfattelse ikke lader sig analysere rationelt, fordi Hitler ikke handlede rationelt. De tolv år fra 1933 til 1945 »opened up a chasm of primitive drives and animalic forces that seem to separate the world before and after Hitler by a time span of thousands of years« (s. 479). 1933 kommer derved til at betegne et brud med en udviklingslinie, som med alle forbehold gik fra 1815 over 1848 og 1870–71 til 1919, en linie som først blev genoptaget med oprettelsen af Bonn-republikken.

»Modern Germany« er da en indføring i tysk historie, som på flere punkter tvinger sin læser til at hente supplerende oplysninger andetsteds fra, men som i sine bedste afsnit giver, hvad titlen lover: En syntese af »History« og »Civilization«.

KNUD LARSEN

LORENZ RERUP: A. D. Jørgensen. Gyldendals Uglebøger. København, Gyldendal, 1965. 138 s. Ill. 11,75 kr.

Bogen er en biografisk skildring af historikeren A. D. Jørgensen. Den er skrevet i et letlæst sprog for den store læserskare, som uglebøgerne henvender sig til, og er rigt illustreret med samtidige tegninger og stik. I 1967 er den udsendt også i en tysk udgave.

De fleste af bogens oplysninger er velkendte fra den foreliggende litteratur. Her tænkes først og fremmest på A. D. Jørgensens »En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab«, der udkom i 1901, fire år efter hans død, men også på Johan Ottosens store nekrolog i Sønderjyske Årbøger 1899 og på Troels G. Jørgensens skildringer af sin far både i Sønderjyske Årbøger 1953 og i bogen »A. D. Jørgensen og 1864«, der udkom i 1964. En rig kilde, som Rerup da også øser af, er »A. D. Jørgensens Breve«, som Harald Jørgensen udgav i 1939.

Bogen skal ikke refereres her, men dens disposition skal kort omtales. I en række kapitler gennemgås A. D. Jørgensens barndom, uddannelse, oplevelse af 1864, historiske forfatterskab, sønderjyske virksomhed, forhold til højskolen, arkivvirksomhed og politiske synspunkter. I dem alle kommer A. D. Jørgensen selv til orde gennem mange citater, der er kyndigt udvalgte, men desværre ikke forsynet med præcise kildehenvisninger. Vægten er med rette lagt på de refleksioner, som begivenheder og arbejde fremkaldte hos A. D. Jørgensen, og derved bliver forholdet mellem fortiden og nutiden et centralt emne i næsten alle kapitlerne. Som eksempel på de mange citater, der åbent eller skjult rummer en dialog med historien, gengives her et stykke af den dom, A. D. Jørgensen af-

siger over Griffenfelds andel i den begyndende enevældes udformning: »Det har været vort fædrelands skæbne, at de mænd, som stod for styret ved de store vendepunkter, hvor fremragende de end ellers kan have været, manglede dybere historisk sans. Således gik det ved de nordiske rigers samling under én konge, således gik det ved reformationens og enevældens indførelse, og således er det atter gået i vore dage. Mænd med store evner og en rig dannelse, med de ædleste forsætter og en levende fædrelandskærlighed, – men uden blik for det beståendes ret og den naturlige udviklings krav. Derfor alle disse skibbrud for ideer og personer!« (s. 73). En dom også over de nationalliberale.

Det afsluttende kapitel, der behandler A. D. Jørgensens historiesyn, bliver en art syntese. Her bindes de tidligere kapitlers refleksioner sammen af redegørelsen for hans tro på folkets muligheder for kulturel udvikling gennem de nationale opgaver, hans tro på kontinuiteten i historien og hans bevidsthed om sit eget kald. Der antydes en udvikling i A. D. Jørgensens historiesyn, men emnet bliver ikke uddybet.

Det er værdifuldt, at Lorenz Rerup har samlet dette stof og bundet det sammen med kloge kommentarer. Det er lykkedes for ham at lade A. D. Jørgensen fremtræde som den mangestrengede, markante og modsætningsrige personlighed, han var. Det er gjort uden panegyrik, men ikke uden engagement.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

NYESTE TID

Le marxisme et l'Asie 1853–1964. Textes traduits et présentés par STUART SCHRAM et HÉLÈNE CARRERE D'ENCAUSSE. Collection U/Série »Idées politiques«. Paris, Armand Colin, 1965. 494 s. 18 F.

Det industrielt udviklede Europa var Marx' og Engels' baggrund for udarbejdelsen af den videnskabelige socialismes teori og metode; ikke desto mindre var det i semi-feudale samfund som det russiske og det kinesiske, at marxismen først udmøntedes i konkrete revolutionære resultater.

Udgiverne af nærværende kildesamling mener i deres 135 sider lange vel-disponerede og udtømmende introduktion, at Marx og Engels almindeligvis opfattede en europæisk proletarisk revolution som en forudsætning for koloniernes befrielse; Marx' analyse af det engelske herredømme i Indien aftrykkes som væsentligste kilde, men udgiverne understreger den ringe plads, behandlingen af ikke-europæiske forhold iøvrigt indtager i klassikernes værker. Det var Lenin, der på baggrund af sit virke i et industrielt tilbagestående samfund var den første, som for alvor fattede betydningen af koloniernes egen kamp i en periode, hvor kapitalismen havde udviklet sig til et globalt imperialistisk system. Men afklaringen kom først efterhånden; bogen gengiver bl.a. kilder fra Kominterns kongresser i 1920'erne, der viser den usikkerhed, som prægede marxisternes vurderinger af de asiatiske nationalbevægelseres plads i den verdensrevolutionære strategi, samtidig med at adskillige kilder belyser, hvorledes dette spørgsmål rent praktisk spillede en rolle for den unge sovjetstats ledere i

deres forhold til det tidligere Storrusslands undertrykte nationale minoriteter i Kaukasien og Centralasien.

For Asiens vedkommende er det for perioden fra Første Verdenskrig til idag først og fremmest kinesiske kilder, der gengives – fra de første famlende forsøg på at anvende marxismen på kinesiske forhold (Li Da-zhao og Chen Du-xiu) til Mao Tse Tungs fuldt udviklede teori om revolutionens perspektiver i den afroasiatisk-latinamerikanske verden. Bogen slutter med uddrag af den sovjetisk-kinesiske polemik, og udgiverne understreger i introduktionen, at striden er en logisk konsekvens af uoverensstemmelser, der går helt tilbage til 1920'erne. Uenigheden drejer sig dels om strategien (befinder revolutionens stormcentre sig i Europa eller uden for Europa?) og dels om taktikken (forholdet mellem samfundsklasserne i den nationale befrielseskamp og dennes videreudvikling i en socialistisk revolution). Flertallet af kilderne er oversat fra originalsprogene, og man har for de kinesiske teksters vedkommende tilstræbt en konsekvent anvendelse af det i Kina anerkendte *pinyin*-transskriptionssystem. For russiske og tyrkiske navne er tilsvarende gennemført.

Men netop udgivernes førstehåndskendskab til sovjetiske, sovjetislamiske og kinesiske kilder betyder, at bogens titel ikke er helt dækkende. Bortset fra enkelte indiske tekster finder man ikke asiatiske kommunistiske synspunkter præsenteret, selv om både Vietnams, Koreas, Mongoliets, Japans og Indonesiens kommunistiske partier i høj grad har medvirket ved udarbejdelsen af en revolutionær marxistisk teori for asiatiske forhold. Trods denne begrænsning er bogen et væsentligt hjælpemiddel for den, der først og fremmest ønsker oplysning om vor tids måske mest betydningsfulde ideologiske udvikling, marxismens overførelse fra Europa til Kina – hvis man iøvrigt kan affinde sig med ret forstyrrende fejl i henvisningerne fra introduktion til kilder.

BENITO SCOCOZZA

Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hoftjeneste 1877–1914. II. Guvernør – minister – flådechef 1914–27. Ved TAGE KAARSTED. Skriftet udg. af Jysk Selskab for Historie 16 og 17. Universitetsforlaget i Aarhus 1966–67. 384 + 371 s. Ill. 34 + 34 (29 + 29) kr.

Admiral Konow (1862–1939) havde en usædvanlig smuk og alsidig officerskarriere, men ydede også på poster uden for Søværnet en betydningsfuld indsats. Hans erindringsbog kan derfor gøre krav på interesse i videre kredse, idet hans iagttagelser ofte står som førstehåndsskildringer af personer eller begivenheder, som derved får kastet nyt lys over sig.

Konow oplevede inden for sin tjeneste som officer og sømand en periode med en teknisk udvikling, som man ikke havde set magen til. Han fik sin første uddannelse i fregatten »Jylland«s høje rejsning og sluttede sin tjeneste som eskadrechef for en flåde sammensat af panserskibe, krydsere, torpedobåde, minefartøjer, undervandsbåde og luftfartøjer – en samling skibstyper, som frivillig lærling Konow ikke havde mulighed for at forestille sig.

Skildringen af den lange vej fra lærling til viceadmiral er temmelig tung, og smilet kommer sjældent frem. Til gengæld fortæller Konow med stor oprig-

tighed om sine synspunkter, idet han er sig bevidst altid at have sin samvittighed i bedste orden.

Det faldt i Konows lod at være Danmarks sidste guvernør på vore vestindiske øer, og den lange beretning om denne periode er et værdifuldt bidrag til øernes historie – ikke mindst fordi en førstehåndsskildring af den højeste ansvarlige myndighed må tillægges betydelig vægt. Konows oprigtighed er ofte forbløffende. Han siger rent ud, at han har svært ved at acceptere negrene som »almindelige samfundsborgere«. Han anser dem for dovne, primitive og uenergiske. Konow indrømmer åbent, at det er med uvilje, han ser en sort som gæst ved sit bord.

Udgiveren har træffende betegnet Konows opfattelse af den sorte befolkning som værende »kiplingsk«. Konow havde ikke tillid til, at negrene inden for en overskuelig tid kunne tilegne sig den modenhed og de kundskaber, som må kræves af en »god samfundsborger«. Men ikke mindst derfor finder han det forkasteligt, at den danske regering vil løbe fra sit ansvar over for disse primitive mennesker ved simpelthen at sælge dem. Man må jo også indrømme, at den interesse, Danmark for tiden tilkendegiver for U-landsbefolkningerne, over for hvilke vi ikke har noget direkte ansvar, står i skarp modsætning til den daværende regerings iver for at sælge landområde, befolkning og ansvar! For Konow var det en bitter dag, da det danske flag for sidste gang blev nedhalet på de Dansk-Vestindiske Øer, og han havde ikke meget til overs for den regering, som havde gennemført salget, ligesom han var forarget over folkeafstemningen, som efter hans – og vel mange andres – mening var en spekulation i befolkningens uvidenhed.

Admiral Konow var dog først og fremmest søofficer og sømand, og han fik i Vestindien lejlighed til at udvise første klasses sømandskab. Kort efter hans overtagelse af posten som guvernør udsattes øerne for en naturkatastrofe i form af en tropisk orkan af usædvanlig styrke. Den 9. oktober 1917 var »Valkyrien« på vej ud af St. Thomas havn på vej til St. Croix med mange passagerer ombord. Uden for havnen mødtes hurtigt voksende dønning ledsaget af stejlt barometerfald. Konow besluttede at vende om og møde orkanen til ankers. Ved fremragende sømandskab lykkedes det »Valkyrien« som eneste skib at ride orkanen af med begge ankre sat, kæderne stukket til tamp og fuld kraft frem på begge maskiner. Den mest kritiske situation opstod, da minimet passerede, og vinden pludselig løjede helt af; skibet lettede da og skiftede ankerplads med ankrene sat for den forventede vindretning. Netop som manøveren var gennemført, kom det første orkanstød fra den ny retning, men »Valkyrien« var da rede til at tage imod alt, hvad der kom. De skibe, der havde klaret orkanens første fase, nåede ikke at skifte ankerplads og blev alle slået til vrag på stranden.

Efter katastrofen forestod et enormt rednings- og hjælpearbejde, som Konow stadig var sjælen i. Orkanen blev af visse kredse udnyttet til angreb på Danmark, regeringen og guvernøren, og Konow gik en streng tid imøde med intriger, brevveksling, møder, rejser mellem øerne o.s.v.

Efter hjemkomsten over Atlanten, som nu var krigsskueplads fra øst til vest, var Konow eskadrechef i Storebælt til krigens slutning.

I 1920 blev Konow inddraget i dansk politik, idet han blev forsvarsminister i ministeriet Liebe. Beretningen herom er meget interessant, og selv om den er

skrevet ud fra hans egen erindring, er grundlaget hans meget omhyggeligt førte dagbog, således at begivenhedernes kronologiske rækkefølge næppe kan anfægtes.

Konow havde som ung fået den ærefulde opgave at være guvernør for Prins Carl, et hverv han udførte med dygtighed og takt, og som resulterede i et livslangt venskab med den senere Kong Haakon.

Som viceadmiral og chef for Søværnet kom Konow ud for adskillige genvordigheder i form af konflikter med forsvarsminister Laust Rasmussen og direktør Rechnitzer.

Efter læsningen af dette store værk bevarer man erindringen om en sjældent retlinet karakter af den gamle skole, hvis tale altid var »ja« eller »nej«, og hvis erfaring og indsigt gjorde ham til en afholdt og respekteret chef.

Det fremgår af udgiverens indledning, at han har ment det nødvendigt at udelade mindre interessante afsnit, men bogen synes ikke at have lidt skade derved. Måske ville dog nogle af de tidligste erindringer fra barndomshjemmet have givet læseren et værdifuldt tidsbillede.

Bogen er illustreret med mange fotografier, hvoraf navnlig flere fra Vestindien er af historisk interesse.

Udgiveren har gjort klogt i ikke at forsøge på at gøre Konows sprog lettere. Konows kancellistil hører med til billedet af ham selv og hans tid.

E. J. SAABYE

S. R. MEHROTRA: *India and the Commonwealth 1885–1929. School of Oriental and African Studies: Studies on Modern Asia and Africa, No. 5.* London, Allen & Unwin, 1965. 287 s. 40 sh.

Med sin undersøgelse har S. R. Mehrotra ønsket at klarlægge baggrunden for, at Indien i 1947 valgte at blive inden for det britiske Commonwealth. Det forekommer lidt tvivlsomt, om han når dette mål, men i hvert fald har han gennemført en detaljeret undersøgelse af Indiens stilling inden for Commonwealth i de kritiske årtier mellem 1885 og 1929.

Mere end halvdelen af bogen er helliget den indiske Nationalkongres og Englands holdning til den. Forf. redegør for dannelsen af Kongressen i 1885, og han påpeger – hvad der nok ikke er så nyt – dens moderate og engelsk-orienterede holdning i de første år. Udviklingen under den første verdenskrig behandles indgående. Over for det voxende indiske krav om en dominion-status og medindflydelse på egne anliggender stod den engelske regering tøvende, navnlig fordi der blandt de »gamle« dominions var en stærk modstand mod de indiske krav.

Forf. kritiserer den engelske regering for ikke i årtierne før den første verdenskrig at formulere en langsigtet politik i Indien, som det ønskedes af Kongressen. Men hertil kunne man jo nok spørge, hvilken interesse England overhovedet havde i at binde sig ved en principerklæring. Det fremgår også med al tydelighed, at da en engelsk erklæring i 1917 endelig fremkommer, er den temmelig vag, navnlig ved at understrege en »gradual development« (s. 103).

Forf. redegør for de splittelser, som prægede Kongressen i 1920'erne, hvor den unge Jawaharlal Nehru fremstod som en skarp kritiker af tanken om en dominion-status for Indien. Fortsat øvede dog den ældre fløj en betydelig indflydelse, og forf. fremhæver stærkt, at den berømte Lahore-resolution fra 1929, hvor Kongressen satte »fuld uafhængighed« som sit mål, ikke betød noget virkeligt brud med den hidtidige linie. Det fundamentale spørgsmål var nemlig, om Indien skulle opnå sin uafhængighed inden for Commonwealth eller uden for, og herom sagde resolutionen intet.

Men også andre grupper end Kongressen spillede en rolle. Bogen giver en god beskrivelse af den »nationalliberale federation«, dannet i 1920, der på grundlag af 1919-reformen forsøgte at skabe et »loyalt« samarbejde med regeringen. I mange henseender mindede federationen om Kongressen i det 19. århundrede, men dens program var for forsigtigt til at kunne tiltrække større grupper i det indiske samfund.

Endelig omtales muhammedanernes holdning over for England. Forf. mener, at den i væsentlig grad var betinget af den engelske politik over for muhammedanske lande som helhed og ganske særlig over for Tyrkiet. Langt væsentligere var dog givetvis muhammedanernes stilling inden for det indiske samfund, som forf. imidlertid ikke berører. Af forskellige grunde havde muhammedanerne vanskeligere end hinduerne ved at tilpasse sig det engelske styre i årtierne efter 1857-oprøret. Som et enkelt eksempel kan anføres, at kun 3,7 pct. af college-studerne i 1881-82 var muhammedanere, skønt mudammedanerne udgjorde godt 22 pct. af befolkningen (B. T. McCully: *English Education and the Origins of Indian Nationalism*, New York 1940, s. 179). Muhammedanerne følte sig i stigende grad trængt ud af hinduerne, og deres mål måtte naturligt nok være at søge beskyttelse af deres rettigheder og stilling over for denne udvikling. Det samarbejde, som fra 1916 blev indledt mellem den muhammedanske Liga og Kongressen, havde derfor sine stærke begrænsninger, og muhammedanernes mistro viste sig bl.a. ved deres stædige fastholden ved to krav, for det første bevarelse af de separate valglistes og for det andet en federativ struktur for Indien.

Forf.s materiale er i væsentlig grad udtalelser og erklæringer fra ledende indiske og engelske politikere. Han kan ved hjælp af det belyse en række personers indstilling til forskellige enkeltproblemer, men det billede, der tegnes af den samlede udvikling, er noget ufuldstændigt. I sin afslutning peger forf. på, at de indiske nationalistes var mere engelsk-indere end indere, men at dette skulle være forklaringen på, at de trods alle besværligheder med England fastholdt tilknytningen til Commonwealth, forekommer temmelig problematisk. Forklaringen kunne snarere være, at tilknytningen til Commonwealth af de indiske nationalistes opfattedes som den hurtigste og letteste måde at opnå deres mål på.

NIELS AMSTRUP

IAN H. NISH: *The Anglo-Japanese Alliance. The Diplomacy of Two Island Empires 1894–1907.* University of London Historical Studies XVIII. London, The Athlone Press, 1966. xi + 420 s. 2 kort. 63 sh.

I 1902 afsluttede England og Japan en alliance, som garanterede, at dersom den ene part blev angrebet af én stat, ville den anden part forholde sig neutral. Blev angrebet foretaget af to eller flere stater i fællesskab, skulle den anden alliancepartner komme til hjælp.

Alliancen blev – før sit udløb – fornyet i 1905, og igen i 1911 og i 1920, men ophævedes i 1923. Men størst interesse knytter der sig til den første alliance. Den er blevet set som indledningen til Japans imperialistiske politik, den er set som en indkredsning af Rusland og den er videre set slet og ret som et af det hemmelige diplomatis mange uheldige produkter.

Efter den anden verdenskrig blev de japanske arkiver åbnet, og i henhold til 50-årsreglen er nu også de engelske arkiver blevet tilgængelige. Ud fra et omfattende studium af dette materiale har den engelske historiker Ian Nish nu givet en grundlæggende fremstilling af baggrunden for alliancepolitikken.

Helt tilbage til den kinesisk-japanske krig i 1894–95 kan der iagttages et interessefællesskab mellem England og Japan, men et sådant interessefællesskab fører ikke nødvendigvis til afsluttelse af en alliance. Det historikeren må interessere sig for, siger Nish (s. 230), er at klarlægge hvornår og hvorfor de to regeringer anser det for nødvendigt at definere deres forpligtelser over for hinanden (og tilkendegive dem over for andre magter, kunne det måske tilføjes).

Nish vender sig mod de mere »generelle« forklaringer på alliancen, der efter hans mening ofte er præget af historikerens kendskab til den videre udvikling. Han påpeger overbevisende, at det for begge parter var ganske konkrete interesser, der lå bag indgåelse af alliancen. For begge parter spillede hensynet til Rusland en betydelig rolle, men det var helt forskellige sider af den russiske politik, de to lande var interesseret i at modarbejde. For Japan drejede det sig først og fremmest om at begrænse den russiske kontrol i Manchuriet, men vanskeligheden var, at England var såre lidt interesseret i den russiske politik i dette område. »There is no desire here (i London) to be pedantic about Manchuria« skrev den engelske udenrigsminister Lansdowne til sin ambassadør i Rusland i april 1901 (s. 122). Derimod var England interesseret i at modarbejde den indflydelse, som Rusland var i færd med at opbygge over for den kinesiske regering, fordi den kunne hæmme engelsk indflydelse og engelske handelsinteresser i det sydlige Kinas kystområder. Hertil kom, at den russiske flådeopbygning i Det fjerne Østen kunne gøre et samarbejde med Japan ønskeligt for England. De engelske forpligtelser var efterhånden blevet så omfattende, at en vis aflastning – navnlig i et marginalt område som Det fjerne Østen – kunne være af værdi.

I Japan førte debatten om alliancen til en dyb splittelse. Nish's undersøgelse viser klart, at Japan ingenlunde opfattede en alliance med England som den eneste og rigtige udvej. Regeringen var i det store og hele enig om at søge alliancen med England gennemført, men den stødte på modstand navnlig hos Itō, den ledende person inden for genrō (de ældres råd). Itō ønskede nemlig mulighederne for en aftale med Rusland undersøgt først. Et af de dunkle

punkter i denne forbindelse er kejserens rolle. Nish har ikke interesseret sig meget for dette spørgsmål, men kejserens krav om, at man ikke blot skulle høre genrō, men også Itō personlig, kom dog til at spille en rolle, og det havde været af interesse at få klarlagt, hvem der påvirkede kejseren.

Nish vender sig også mod den opfattelse, at alliancen skulle være en afgørende baggrund for den russisk-japanske krig. Den engelske opfattelse var, at det måtte være muligt at nå til en forhandlingsløsning mellem Japan og Rusland – hvad England ville se på med sympati – og i hvert fald ville England holde sig helt uden for et eventuelt væbnet opgør mellem de to lande. I det engelske kabinet vurderede man absolut ikke de japanske sejrchancer som sikre, og her til kom, at en konflikt jo ville dreje sig om Korea og Manchuriet, hvor Englands interesser var ganske ubetydelige.

Der kunne fremdrages endnu en lang række spørgsmål, som Nish's grundige undersøgelse kaster lys over. Gang på gang kan han ud fra sit kendskab til materialet advare mod hastige og overfladiske slutninger, og gang på gang kan han dokumentere, hvilke klare og nøgterne motiver der dikterer de to landes holdning over for hinanden. Det er en forbilledlig studie i diplomatisk historie.

Det skal tilføjes, at bogen også bringer en oversættelse af enkelte vigtigere japanske dokumenter (s. 378–392) samt en god redegørelse for tidligere studier af alliancepolitikken og en omfattende bibliografi. Registeret er derimod noget summarisk og tilfældigt.

NIELS AMSTRUP

JUHANI PAASIVIRTA: USA ser på Finland. En liten nations problem i international politik. Oversat fra Suomen kuva Yhdysvalloissa, 1962. Ekenäs, Ekenäs Tryckeri Aktiebolags Förlag, 1966. 226 sider.

Det er hovedformålet med denne undersøgelse at klarlægge amerikansk syn på og opfattelse af Finland fra det 19. århundrede til i dag. Forfatteren, der er professor i politisk historie ved Åbo universitet, har som hovedkilde benyttet et udvalg af den amerikanske dags- og ugepresse. Endvidere har han gennemgået visse skole- og universitetslærebøger for at få et indblik i, hvilket Finlandsbillede der præsenteres for skoleeleven og studenten. Endelig er undersøgt en række opslagsværker, rejsehåndbøger og officielt informationsmateriale, hvortil kommer materiale fra opinionsundersøgelser, forfatterens egne interview og akter fra det amerikanske og finske udenrigsministerium.

Der er således et fyldigt kildemateriale, som er udnyttet til en bred, causerende fremstilling. Forfatteren har bevidst søgt at give et totalbillede i brede strøg. Der indledes med en redegørelse for De forenede Staters interesser for omverdenen i almindelighed. Herefter følger en gennemgang af enkelte tidsafsnit fra 1800-tallet til 1960'erne, afbrudt af to tværgående temaer: Finland som idrætsland og finsk kultur. I et afsluttende afsnit gøres rede for kildematerialet.

Bogens undertitel: En lille nations problemer i international politik er helt misvisende. Finlands placering i international politik berøres så at sige ikke. Derimod behandles en række andre problemer sideløbende med hovedtemaet, en beskrivelse af amerikanernes Finlandsbillede. Dels en beskrivelse af finsk-

amerikanerne som gruppe i det amerikanske samfund. Dels en præsentation af den finske stats informationsvirksomhed i De forenede Stater. Endelig orienteres læseren i den kronologiske gennemgang af hovedtemaet til stadighed om De forenede Staters officielle politik over for Finland.

Det er ikke indlysende, hvorfor netop disse fire emnekredse er sammenbragt. Fremstillingen får et præg af tilfældighed, og analysen bliver grov og springende på grund af, at kildemæssigt uensartede elementer sammensættes ukritisk. Det forekommer ikke, som om forskningen er bragt væsentligt videre på væsentlige områder ved denne bog. Teserne er for løst dokumenterede, stofvalget for tilfældigt og metoden for usikker.

Forfatteren er sig bevidst de næsten uoverskuelige vanskeligheder, som optræder, hvis man vil undersøge, analysere og beskrive en opinion. Alligevel ønsker han at give et totalbillede af emnet. Man bliver imidlertid ikke klar over, hvad der egentlig er genstand for undersøgelsen, hvad målet er for denne er. Hvem er »man« i USA? Hvem er den almene opinion? Eller den oplyste amerikaner? »Vaket folk i Amerika«? Hvad menes, når der tales om amerikansk hold eller amerikansk side?

Manglen på metodiske overvejelser er iøjnefaldende. Opinionsytringernes repræsentativitet overvejes næppe. Materiale fra dagspressen bringes side om side med oplysninger om Finlandsartikler i Time og Life eller de amerikanske Fullbrightstudenters rapporter om deres besøg i Finland. De resultater, som præsenteres, forekommer enten indlysende, ligegyldige eller irrelevante i den givne sammenhæng. Har amerikanerne – som påstået – en politisk-psykologisk arv i forhold til »Under-dog«-attituden? Var finske idrætsfolks præstationer ved olympiaden i Stockholm 1912 et stormløb for Finland på den internationale arena? Hvilken finsk person er mest kendt i 1950ernes USA: Sibelius, Paavo Nurmi eller Mannerheim?

At nærme sig problemet hvorledes en nation ser en anden er en sag, som involverer en stor del begrebsklarhed, strukturanalyse og en god portion sociologi. I denne sammenhæng havde det haft nok så stor interesse at få noget at vide om USAs forhold til den politiske proces og struktur i Finland. Noget sådant leder man forgæves efter i Paasivirtas bog. Man kunne have ønsket, at undersøgelsen var blevet koncentreret om f.eks. den finske regerings forsøg på at påvirke regering og opinion i USA med henblik på at varetage politiske og økonomiske interesser – eller om de finsk-amerikanske udenrigspolitiske relationer.

BERTEL HEURLIN

ROBERT WOHL: *French Communism in the Making, 1914–1924*. Stanford (Cal.), Stanford University Press, 1966. xiv + 530 s. Ill. 12.50 \$.

Med Robert Wohls *French Communism in the Making, 1914–1924* har man fået en meget detaljeret redegørelse for det franske kommunistpartis baggrund, fødsel og første leveår – men en redegørelse, hvor detaljerne holdes på plads af en klar hovedlinje: Bogen igennem lægges hovedvægten på nedbrydningen af de gamle mønstre på fransk politiks venstrefløj og opkomsten af et nyt med cen-

trum i det kommunistiske parti. I fremstillingen af denne proces lader Wohl eet træk træde tydeligt frem: Forløbets gradvise karakter. Eet eksempel:

På papiret betød splittelsen på det franske Socialdemokratis kongres i Tours, december 1920, at flertallet besluttede sig for skabelsen af et kommunistisk parti. Men i realiteten var det parti, der tog form i de følgende måneder, snarere venstresocialistisk, og nogle af de bedste afsnit i Robert Wohls værk skildrer, hvorledes de træk, der senere blev typiske for kommunistpartiet, først gradvist dukker frem. Næppe ret mange forudså i 1920, at man nogle år senere ville stå over for et centralistisk ledet, ideologisk homogent og i stort omfang udenlandsk dirigeret parti. Og kun få gav udtryk for, at de ønskede et sådant. Alligevel opstod det, fordi snart den ene, snart den anden gruppe fremmede de små skridt, der førte til slutresultatet. Man forudså ikke – og kunne ikke forudse – konsekvenserne. Med et sideblik til sociologien kunne Robert Wohls værk kaldes »en studie i social forandring«. Som sådan understreger det stærkt tidsfaktorens afgørende betydning.

French Communism in the Making, 1914–1924 kan imidlertid også give anledning til kommentarer af mindre opløftende art: Stofudvalg må nødvendigvis have et skønmæssigt præg, men alligevel forekommer det anmelderen, at bogen i nogen grad lægger vægten skævt. Udtrykt meget kort overdimensioneres kommunismens forudsætninger på bekostning af selve kommunismen. Der gøres udførligt rede for fransk arbejderbevægelses historie tilbage til 1870'erne. Og der ofres mange anstrengelser på at udrede trådene i den venstreoppositionelle komitéverden under verdenskrigen. I sig selv er dette ingen skavank. Præg af det irrelevante får det først, når man ser, hvad der ofres i behandlingen af slutfasen: Her lægges hovedvægten i afgørende grad på strømningerne i partiets top, medens bevægelserne i bunden kun resumeres ret kortfattet som nødvendig baggrund for forståelsen af toppens handlinger. I en afsluttende bibliografisk note efterlyser Robert Wohl da også selv studier af partiets nedre lag, og bemærker, at først når de er kommet, vil man kunne forstå kommunistpartiet som landsomfattende bevægelse. Herved har forfatteren selv peget på sit værks begrænsning. Det er primært en elitestudie.

Men som sådan er det glimrende. Den klare hovedlinje er fremhævet. Tilsvarende kan der være grund til at pege på værdien af diskussionen i konklusionen. Det virker plausibelt, når Wohl ser to hovedfaktorer bag den franske kommunismes opkomst og udvikling: På den ene side svælget mellem de franske arbejderbevægelses aspirationer og de begrænsede resultater, på den anden side resultaterne i Rusland, hvor begge faktorer knyttes sammen af det liberale-demokratiske systems svaghed. Skuffelsen over egne forhold gav den russiske revolution en prestige, der fik afgørende betydning. Mere end noget andet var det denne prestige, der tillod Komintern at gribe forandrende ind i det franske partis liv.

Bogen bærer iøvrigt præg af stor grundighed – også i noteapparatet og i redegørelsen for det benyttede materiale.

HANS JØRGEN NIELSEN

WINFRIED BAUMGART: *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges.* Wien und München, R. Oldenbourg Verlag, 1966. 462 s. 52 DM.

Debatten omkring Fritz Fischers bog »Griff nach der Weltmacht« har i de senere år i Tyskland givet anledning til fornyet interesse for den tyske krigsmålspolitik under Den første Verdenskrig. Baumgarts bog er et af resultaterne. Forfatteren tager indledningsvis afstand fra Fischers synthese-forsøg, og fremhæver det nødvendige i først at begrunde en sådan på dybtgående detailundersøgelser. Det er en sådan detailundersøgelse han selv har gennemført – med en bevidst af Fischer uafhængig problemstilling. Baumgart har desuden sigtet mod at supplere Gerhard Ritters »Staatskunst-Kriegshandwerk« undersøgelser, og eet af hans fremmeste resultater er da også blevet påvisningen af, at der på ingen måde var enighed mellem Oberste Heeres Leitung og den tyske »rigsledelse«, hvilket i dette tilfælde vil sige Auswärtiges Amt, om udformningen af den tyske politik overfor Rusland. Østpolitikens åbenbare mangel på fast målsætning havde netop sin dybeste årsag i denne uoverensstemmelse. Grunden var lagt med Brest-Litowsk freden, der var et kompromis mellem AA (Kühlmann) og OHL (Ludendorff) med OHL som den dominerende part. I de følgende måneder frem til tillægstraktaten af 27. august var det derimod AA, der gang på gang trak det længste strå, og tillægstraktaten selv må efter Baumgarts mening først og fremmest betragtes som AA's forsøg på definitivt at binde OHL.

Det fundamentale i Kühlmanns og siden Hintzes politik var den opfattelse, at så længe krigen varede, var bolshevikerne de for Tyskland gunstigste magthavere i Rusland, idet de var det eneste parti, der med sikkerhed kunne forventes ikke at alliere sig med Ententen. Desuden var Ruslands svækkelse gennem borgerkrigen i enhver henseende til Tysklands fordel. Derfor afslog AA ethvert forsøg på intervention og søgte at bremse Ludendorffs fremtrængen udover Bresterfredens rammer. Baumgart fremhæver med rette, at udenrigsministeriets vurdering af situationen var i høj grad kortsigtet, ikke mindst fordi man ganske synes at have været blind for den russiske propagandas indflydelse på den indenrigspolitiske situation i Tyskland. Men hvem i hele verden havde i sommeren 1918 en langsigtet Ruslandspolitik? Som det nu var, blev det hverken AA eller OHL, men Lenin, der drog den endelige fordel af den tyske østpolitik.

Man kunne have ønsket at forfatteren havde valgt en anden dispositionsform end den rent tematiske, så de mere komplicerede motivsammenhænge hos de agerende var blevet klarere belyst. Men fremstillingen er iøvrigt særdeles afbalanceret og veldokumenteret, dog – fristes man til at sige – næsten for detaljeret. Et afgjort plus er det, at forfatteren har benyttet hele den tilgængelige russiske litteratur om emnet.

INGA FLOTO

MARTIN GILBERT: *The Roots of Appeasement.* London, Weidenfeld and Nicolson, 1966. xvi + 254 s. 36 sh.

I den forskning af mellemkrigstidens historie, som i disse år foregår i England, indtager Martin Gilbert en central plads. I løbet af få år har han udsendt 5

fremstillinger, som alle beskæftiger sig med perioden, især med den engelske politik overfor det kontinentale Europa.

I *The Roots of Appeasement* stiller forfatteren sig den opgave at vise, at »appeasement . . . was not a silly or treacherous idea in the minds of stubborn, gullible men, but a noble idea, rooted in Christianity, courage and common sense« (s. xi). Det er således *begrebet* appeasement, der trækkes frem til undersøgelse, og det er forfatterens hovedtese, at appeasement kan være en politik, der er baseret på enten styrke eller svaghed. Appeasement-begrebet var en nogenlunde konstant bestanddel i periodens engelske Tysklands-politik, men de ydre vilkår for politikken ændrede sig – engelsk styrke blev til engelsk svaghed.

Gilberts opfattelse af appeasement bryder med den traditionelle. Normalt identificeres den med München-forhandlingerne og altså med Chamberlains forsøg på gennem indrømmelser at tilfredsstille et aggressivt Tyskland. Men Gilbert påviser, at ledende engelske politikere helt fra 1919 erkendte, at det var nødvendigt at komme Tyskland i møde for at skabe en europæisk afspænding. Appeasement-tanken blev skabt under 1. verdenskrig i de kredse, som ikke følte sig overbevist om Tysklands eneskyld i krigsudbruddet, og tanken blev til en konkret politik i forbindelse med fredsforhandlingerne i Paris, hvor Lloyd George efter forfatterens opfattelse gjorde de første appeasement-forsøg.

Appeasement kunne bringes i anvendelse i forskellige sammenhænge, men det fremhæves, at politikens konsekvens – hvad enten man ønskede at bedre det engelsk-tyske forhold gennem reduktion af krigsskadeserstatningerne, ændringer i rustningsbestemmelserne eller territoriale kompensationer – måtte være en revision af Versailles-traktaten. På dette punkt mødte England en massiv fransk modstand, som aldrig blev overvundet. Det billede, som bogen udfra disse præmisser tegner af den europæiske politiske arena, er for så vidt enkelt: Tyskland var offeret for en – især fransk – hævnfølelse, Frankrig var skurken, som ved enhver lejlighed søgte at holde Tyskland nede, og England var mægleren, som udfra en erkendelse af egne interesser søgte at slukke det had, som krigen havde skabt og freden forøget.

Også i den engelske politik har forfatteren sine skurke og sine helte. Kildegrundlaget er dels de offentliggjorte dokumentsamlinger, dels forskellige private arkiver. Men forfatteren krydrer kildernes diplomatiske formuleringer med nok så stærke karakteristikker af aktørerne. Churchills politik vurderes højt, fordi han anbefalede appeasement, da England havde styrke til at gennemføre den. Neville Chamberlain og Neville Henderson vurderes lavt, fordi de ville appeasement, da appeasement ikke længere var en farbar vej. Naturligvis lader forfatteren de skiftende engelske premier- og udenrigsministre spille hovedrollerne, men der er tillige ofret megen plads til beskrivelse af de roller, som udførtes af back benchers og intellektuelle med udenrigspolitiske interesser. Undertiden har man lidt vanskeligt ved at følge forfatteren i hans fremhævelse af disses indflydelse, fordi det ikke overbevisende dokumenteres, hvorledes en eventuel indflydelse har manifesteret sig.

Det er da bogens hovedfortjeneste, at den lægger et analysemønster for den engelske Tysklands-politik i disse år. Forfatteren omstøder den hævdundne opfattelse, at Hitler tvang England til at begive sig ind på indrømmelsernes vej, og han erstatter den med en dokumentation af, at England i sit forhold til

Tyskland – som i mange andre udenrigspolitiske relationer – kun i ringe grad ændrede signaler i tiden mellem de to verdenskrige. Appeasement-politikken dyrkedes i hele perioden, men den havde mistet sin værdi netop på det tidspunkt, hvor den efter traditionel opfattelse tog sin begyndelse.

KNUD LARSEN

WARREN I. COHEN: *The American Revisionists. The Lessons of Intervention in World War I.* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1967. xvi + 252 s. 7,95 \$.

For den der søger en kritisk gennemgang af den »revisionistiske« historieskrivning i mellemkrigstidens Amerika, en konfrontation af metode og fortolkning med forskningens nuværende synspunkter, er dette ikke bogen. Alt dette forudsættes af Cohen som bekendt. Hvad der har interesseret ham, er derimod, hvilke motiver der bevægede disse »revisionister« og hvad deres argumenter kan fortælle om den udenrigspolitiske debat i 20-ernes og 30-ernes USA. Cohens bog er derfor snarere blevet et stykke »intellectual history« end en egentlig historiografisk analyse, og desuden – omend mere indirekte – endnu et indlæg i debatten om amerikansk udenrigspolitik.

Forfatteren koncentrerer undersøgelsen om de fem ledende navne: Harry Elmer Barnes, C. Hartley Grattan, Charles Beard, Walter Millis og Charles Callan Tansill. For de fire førstes vedkommende finder han, at deres »revisionisme« frem for alt er »ideologisk« betinget: det er reformvenlige historikere, der ser USA's indtræden i den første verdenskrig som årsagen til den progressive bevægelses sammenbrud, og de ønsker ikke, at nye reformbestræbelser skal lide samme skæbne. USA bør løse sine egne problemer, inden det forsøger at løse hele verdens. Tansill's »revisionisme« har derimod et andet udgangspunkt: irsk-amerikanerens had til England. Cohens gennemgang viser iøvrigt, at der i høj grad var forskelle i argumentationen hos de fem forfattere, og det var da heller ikke dem alle, der endte som modstandere af amerikansk deltagelse i den anden verdenskrig.

Mindst lige så interessant er Cohens påvisning af »revisionismens« udvikling. Udgangspunktet var ikke USA, men derimod »krigsskyldsdebatten« i almindelighed, igennem 20-erne er det den, der står i centrum. Men den logiske konsekvens måtte naturligvis blive, at blikket derefter vendtes mod Amerika. Og her er det atter interessant at iagttage, at de økonomiske argumenter ikke vandt genklang, da de første gang blev fremført af Grattan i 1929; da de fem år senere blev ført i marken af Millis, blev hans bog en bestseller. Verdenskrisen havde nu gjort sindene modtagelige for netop den type argumenter.

Skulle man endelig fremkomme med indvendinger mod noget i bogen måtte det være, at man nok kunne have ønsket sig sammenhængen mellem 30-ernes neutralitetslovgivning og den »revisionistiske« historieskrivning mere indgående belyst. En litteraturfortegnelse ville også have været ønskelig, omend den tålmodige læser vil kunne finde det fornødne i noterne.

INGA FLOTO

TAGE KAAKSTED OG OLE SAMUELSEN: Kilder til Danmarks politiske historie 1920–1939. Historiske kildehæfter udgivet af Historielærerforeningen. København, Gyldendal, 1966. 172 s. 19,75 kr.

Kildehæftet om Danmark i mellemkrigstiden er udarbejdet med stor kyndighed og opfindsomhed. Det krav, som først og fremmest må stilles til et udvalg af denne art, at der præsenteres enkelt og repræsentativt stof, må stort set siges at være opfyldt. Den kronologiske disposition er klar og overskuelig, og tabelbilaget, det fyldige noteapparat og personlisten (dog med noget tilfældige biografiske oplysninger) forøger bogens anvendelighed ved undervisning. Man har forsøgt at koncentrere sig om to fasers problematik: påskekrisen 1920 og den økonomiske krise med kulminationen i 1933. Her er det lykkedes forfatterne med fyldige indledningsoversigter at sammenstille et mangeartet og relevant materiale. Dette går naturligvis ud over det øvrige stof, som forfatterne selv erkender »mere bliver af illustrerende art«. Om udenrigspolitik findes intet for 1920'erne, og for 30'ernes vedkommende er udvalget meget tyndt og tilfældigt. Men måske vil udenrigspolitikken senere blive genstand for en særlig publikation. Fremgangsmåden med den særlige emnebehandling forekommer værdifuld og måske kunne det »illustrerende« stof helt glide ud til fordel for den mere udførlige behandling af enkelte områder.

BERTEL HEURLIN

JEAN AMSLER: Hitler. En dokumentarisk billed-biografi. Oversat til dansk efter Jean Amsler: Hitler. Ed. du Seuil, 1960, af GERD THORKILD HANSEN. Uglebøger 154. København, Gyldendal, 1966. 214 s. Ill. 19,75 kr.

Denne uglebog, beregnet til massekonsum, af en fransk gymnasielærer med skoleembedseksamen i tysk, der har kastet sig over den utvivlsomt økonomisk givende populærhistoriske genre, bærer alle tegn på den pseudovidenskabelige dårlige populære fremstilling. Her mangler intet. Dvælen ved dramatiske begivenheder, der genfortælles i dialog, pikant søgen efter seksuelle eller fysiske abnormiteter, en forvirret sammenblanding af dårlige og gode kilder til forskellige faser af Hitlers liv, dilettantisk forsøg på at give et rids af storpolitikken, forsøg på egne konstruktioner og vurderinger, der antydes som nye landvindinger i Hitler-studiet. Kaj Birket Smith og de skandinaviske bersærker må holde for ved forklaringen af baggrunden for nazismens opståen. Max Weber gøres til Hitlers åndelige fader. Kupforsøget i 1923 antages at være sket i hemmelig forståelse med Rigsvænet og sammenlignes med kupforsøget i Algeriet 1960. Stilen hører til på samme niveau. Det hedder om Hindenburg efter Röhmudrensningen: »Samme dag sender Hindenburg ham sine lykønskninger. Hans åndsevner har allerede nået sit valhal«. Uden at have det franske forlæg for øje er det vanskelig at dømme om oversættelsen, men når der s. 36 står, at Hitlers militærpapirer er offentliggjort i Jetzingers bibliografi er det næppe Jean Amsler, der har forvekslet Jetzingers dokumenterede biografi med en ikke nærmere angivet bibliografi. Det er ikke uden betydning, hvilken type populærvidenskabelige værker et marked beherskes af. Vi mangler endnu en kort handy

Hitlerbiografi, der koncentrerer sig om manden frem for begivenhederne. Det er imidlertid uforståeligt at et godt gammelt forlag kan udsende denne bog med god samvittighed.

IB DAMGAARD PETERSEN

Entscheidungsjahr 1932. Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik. Ein Sammelband herausgegeben von WERNER E. MOSSE unter Mitwirkung von ARNOLD PAUCKER. Zweite revidierte und erweiterte Auflage. Schriftenreihe wissenschaftlicher Abhandlungen des Leo Baeck Instituts 13. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1966. xx + 615 s. 43/48 DM.

Hvori bestod det tyske jødespørgsmål i Weimarrepublikkens slutfase? Hvad var dets baggrund politisk, økonomisk, socialt og kulturelt, og hvorfor blev det brændende just da? Hvordan forklare den tyske antisemitisme? Hvor udbredt var den, hvor finder man dens modstandere, og hvad var årsagerne til, at de stod så svagt som tilfældet var? Hvorledes reagerede jøderne selv på udfordringen? Bedømtes situationen realistisk, eller var man tilbøjelig til at lukke øjnene for faren? Kunne der overhovedet i 1932 føres en saglig dialog mellem jøderne på den ene side og deres tyske landsmænd på den anden, eller var de forfulgtes stilling ikke allerede før magtovertagelsen så undergravet, at der i virkeligheden ikke var meget mere at bevare? Det er nogle af de spørgsmål som forfatterne til kollektivværket »Entscheidungsjahr 1932« har sat sig for at besvare, og resultatet er ikke blot blevet et voluminøst og kundskabsmættet men også et væsentligt arbejde til belysning af diasporaens historie. Hertil får bogen yderligere perspektiv i kraft af undersøgelsernes relevans for en dybere forståelse af det demokratiske Tysklands opløsning og undergang.

»Entscheidungsjahr 1932« er udgivet af Leo Baeck Instituttet, stiftet i 1954 med forskningscentre i Jerusalem, London og New York og navngivet efter præsidenten for det i 1933 oprettede forhandlingsorgan, Reichsvertretung der Deutschen Juden. Baeck slap selv levende fra et to-årigt ophold i Theresienstadt og blev i 1945 den første præsident for emigrantorganisationen Council of Jews from Germany, der er grundlæggeren af Leo Baeck Instituttet, og som også har formuleret dets arbejdsprogram, nemlig udforskningen af de tyske og tysktalende jøders historie siden Oplysningstiden. Vi står således overfor en dybt engageret forskning, hvis udgangspunkt først som sidst må være den næsten lammende bevidsthed om de tyske jøders udslettelse ikke 25 år efter at deres lange kamp for ligeberettigelse var blevet kronet med sejr. Der ligger i denne viden et sjæleligt påtryk over forfatteren som i allerhøjeste grad vanskeliggør en kritisk holdning til stoffet og som let kan forføre ham til alene at betragte mellemkrigsårenes tysk-jødiske relationer under tilintetgørelseslejrenes synsvinkel. Men der stod den gang ingen steder at læse, at tyvernes folkelige antisemitisme og senere tredivernes statsdirigerede diskrimination uomgængelig ville udvikle sig til fyrrernes folkedrab og Endlösung, og det forrykker hele vurderingsgrundlaget for krisen, såfremt et sådant perspektiv indføres i de samtidige overvejelser. Problemet er naturligvis allestedsnærværende i et arbejde der som det foreliggende søger at gøre status i 1932, året før katastrofen, men

det må konstateres, at kollektivet af historikere, økonomer, socialpsykologer og sociologer har løst det på tilfredsstillende måde. Naturligvis træffer man på jødisk apologi, og sine steder kan kampårenes agitation imod antisemitterne slå vel kraftigt igennem i problemstillingerne, men i det store og hele svigter forfatterens kritiske sans ikke, og de forstår at holde den nødvendige distance til deres lidelsesfulde tema.

»Entscheidungsjahr 1932« består af ialt 14 afhandlinger, grupperet omkring emnekredse som jødernes sociale og økonomiske stilling, antisemitismen som sociologisk og socialpsykologisk fænomen, kirkens og partiernes holdning til jødespørgsmålet og jødernes reaktion på hadkampagnen, herunder den jødiske Abwehrkampf; bindet indeholder talrige dokumenter, og der sluttes med en særdeles fyldig bibliografi. Blandt de mere dybtgående undersøgelser noterer man sig især Esra Bennathans »Die demographische und wirtschaftliche Struktur der Juden«. Afhandlingen giver et klart billede af en jødisk befolkningsgruppe, der i begyndelsen af trediverne var i absolut tilbagegang trods en kraftig tilstrømning af østeuropæiske jøder; den domineredes af de ældre årgange, havde svært ved at tilpasse sig industrisamfundets nye former p. g. a. sin skæve og forældede erhvervsstruktur med den ensidige koncentration i de selvstændige og frie fag og var af samme grund yderst ømfindelig overfor de vekslende konjunktursvingninger. Da krisen satte ind, blev konkurrencen skærpet og bragte jøderne i konflikt med den politisk indflydelsesrige middelklasse – nazisternes fremmeste rekrutteringslag. De fleste jøder var således efter Bennathans mening allerede før 1933 et overflødigt element i den tyske økonomi, og han konkluderer, at da jøderne under Hitlerstyret trængtes ud af erhvervslivet, efterlod de sig ingen nævneværdige huller; de mange småbutikker og værksteder blev da heller ikke overtaget af »arier« men simpelthen nedlagt.

Samtidig med undermineringen af jødernes økonomiske grundlag svækkedes også deres politiske basis, et forhold W. E. Mosse behandler oversigtsmæssig i »Der Niedergang der Weimarer Republik und die Juden«. Her understreges endnu engang jødernes skæbnefællesskab med det demokratiske Tyskland. De støttede republikken massivt, fordi den stod for de liberale tanker som havde muliggjort deres emancipation, og fordi den alene dannede bolværket imod realiseringen af de nationale og völkische grupperes racistiske program. Derfor blev de også identificeret med Weimarregimet, og da dette styrtede sammen, blev de revet med i dets fald. Da var problemet imidlertid alene, hvilken særbehandling jøderne ville blive underkastet, for en undtagelseslovgivning var i alle tilfælde blevet resultatet, mener Mosse, selvom det ikke var nazisterne, men de konservative eller militæret som havde overtaget republikkens fallitbo. Samtidig påpeger han dog, at diskussionen om jødernes stilling endnu i 1932 ikke var et politisk stridsspørgsmål af første rang, men at det alene blev farligt, da de ekstreme og dynamiske højregupper under nazisterne kom til magten. Ikke uventet konstaterer han, at det ikke var antisemitismen, men depressionen der resulterede i stemmeskredet til højre, men det noteres på den anden side, at nazisternes racisme altså ikke forhindrede vælgerne i at tilslutte sig partiets program.

Mosses betragtninger savner hyppigt dokumentation, og det er derfor heldigt, at flere af dem tages op til nærmere undersøgelse i G. L. Mosses »Die

deutsche Rechte und die Juden«, af Kraus og Thieme i to korte stykker om den katolske og protestantiske kirkes syn på jødespørgsmålet og i Wieners og Knütters redegørelser for centrums- og venstrepartiernes holdning. Hovedkonklusionen er her, at antisemitismen var vidt udbredt og i hvert fald latent til stede overalt, og at der selv i de grupper hvor man skulle forvente at finde en fast frontstilling mod jødehadet – f. eks. blandt socialdemokraterne og indenfor kirken – herskede en udbredt passivitet og en overmåde ringe forståelse for spørgsmålets betydning i kampen for at bevare republikken. Det var så meget mere betænkeligt, som flere og flere grupper og organisationer, der ikke tidligere havde været modtagelige for den racistiske smitte, bukkede under i begyndelsen af trediverne. Et talende eksempel herpå var det liberale Deutsche Demokratische Partei, der med god grund gik for at være jødernes parti par excellence, og som tyverne igennem havde ført en bevidst agitation imod en racediskriminerende politik. Malet i sønder mellem ekstremistpartierne mistede ledelsen i 1930 besindelsen og forlod de gamle bastioner for at slutte partiet sammen med et par mindre, nationale og antisemitiske partidannelser. Ganske vist varede flirten med de racistiske tanker kun kort, men den turde være særdeles symptomatisk for nedbrydningen af de demokratiske kræfter i republikkens slutfase.

I kampen mod antisemitismen kom jøderne således i det store og hele til at stå alene. Deres reaktioner overfor denne isolation og deres forsøg på at afvende truslen er skildret af Loewenstein og Paucker i »Die innerjüdische Reaktion auf die Krise der deutschen Demokratie« og i »Der jüdische Abwehrkampf«. Der fremlægges her et overvejende nyt stof på grundlag af hidtil ubenyttede kilder, og fremstillingerne hører til de mest læseværdige i bogen. I focus står meningsbrydningerne imellem de forskellige jødiske grupper – herunder striden mellem zionisterne og »assimilationsjøderne« – uden at der tages parti i dette til tider ret så bitre opgør om veje og midler og skyld og ansvar. Informations- og propagandaapparatet C. V. (Centralverein deutscher Staatsbürger jüdisches Glaubens) og dets kontor for »black propaganda« B.W. (Büro Wilhelmstrasse) omtales udførligt, men konklusionen på agitationsarbejdets resultater er mørk: Det var dømt til at mislykkes i en tid hvor fornuftsbetonede argumenter var veget for irrationalisme og vold.

HANS KIRCHHOFF

HELMUT GENSCHEL: Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich. Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft Band 38. Göttingen, Musterschmidt-Verlag, 1966. 337 s. 48 DM.

Mens litteraturen om die Endlösung – Hitlers udryddelse af de europæiske jøder – er særdeles omfattende, har langt færre forskere interesseret sig for den nazistiske jødeforfølgelse i årene op til krigen. Helmut Genschels disputatsarbejde opfylder derfor et væsentligt behov. Forfatteren har ikke kunnet udnytte »Entscheidungsjahr 1932«, der ville have overflødiggjort hans indledning, men hans afhandling kan nu læses som en naturlig fortsættelse på Esra Ben-nathans arbejde.

Udgangspunktet er middelstandens antisemitisme med dens frygt for jødisk

konkurrence og jødisk kapital. Det småborgerlige jødehad udnyttedes af nazisterne og blev også en vigtig drivkraft i de lavere partiinstansers angreb på jøderne, men spillede kun en sekundær rolle for partiledelsens dispositioner, der var ideologisk bestemte. Fremstillingen dækker perioden fra 1933 og indtil krigs-udbruddet, hvor de økonomiske forholdsregler imod jøderne i det store og hele havde nået deres mål, således at befolkningsgruppen allerede før den fysiske tilintetgørelse stod uden eksistensmuligheder. Der indledes med boycotten i april 1933, intimt forbundet med magtovertagelsens problemer, og skildringen følger derpå de næste fire års anti-jødiske politik, af forfatteren karakteriseret som »die Periode der schleichenden Judenverfolgung« p.g.a. diskriminerings halvofficielle karakter. Regimet greb i disse år ikke til nogen alvorlig lovgivning der kunne bryde jødernes økonomiske stilling og søgte endog at lægge en vis dæmper på SS's og SA's antisemitiske udsejler, da partiets magtbasis endnu var for usikker til, at man turde tage en konflikt på spørgsmålet. Hertil var de konservative ministre og embedsmænd imod af økonomiske grunde og henviste til reaktionen i udlandet. Ikke desto mindre blev der af de lokale partiinstanser drevet en vidtgående »Arisierung« med alle til rådighed stående midler, legale som illegale, og partiledelsen lukkede øjnene eller pressede direkte på, som da den i forsommeren 1935 slap en ny boycott-bølge løs, oplægget til Nürnberg-lovene i september. Resultatet var at 270 tusind jøder emigrerede fra Tyskland i perioden fra 1933 til efteråret 1937. På dette tidspunkt følte partiet sig stærkt nok til at ændre signaler, og Schacht – der havde været den fremmeste modstander af alt for vidtgående økonomiske forholdsregler, men iøvrigt erklæret sig enig i ønsket om en »judenfrei« tysk økonomi – udskiftedes med Göring, der nu satte Rigets fiskale interesser i forgrunden. I april 1938 åbnede forordningen om anmeldelsespligt for jødiske formuer derpå vejen for den endelige jødiske »Ausschaltung«, forceret stærkt frem af Krystalnatten 9./10. november. Det kan undre, at Genschel her alene henviser til Goebbels som pogromens ophavsmand, eftersom det dog tydeligt fremgår af litteraturen, at Hitler selv stod bag, og at propagandaministeren kun affyrede startskuddet. (Se f.eks. Helmut Krausnick i Anatomie des SS-Staates, bind II, s. 334). I maj 1939 havde nazisterne nået deres foreløbige mål; da var der af ca. 500 tusind jøder i 1933 kun omkring 215 tusind tilbage; heraf levede 28 pct. af deres formuer, 43 pct. af småpensioner og knapt 20 pct. havde endnu fast arbejde med halvdelen som arbejdere og ca. en fjerdedel som funktionærer.

Af hele »Arisierungs«-processen giver Genschel et klart og overskueligt billede, der suppleres med flere særdeles illustrerende case-studies og et oplysende tabelværk. Også Østrig – hvor man gik langt hårdere og mere systematisk til værks – er inddraget i undersøgelsen. Derimod savner man stærkt en bredere baggrund i den almindelige nazistiske racelovgivning i trediverne. Det ville have gjort fremstillingen nok så meningsfuld; den kan nu forekomme lovlig snæver. Det er Genschels konklusion, at de negative følger af den forcerede »Arisierung« til en vis grad blev opvejet af den jødiske formuekonfiskation, og at virkningerne takket være eksperterne i forvaltningen og i erhvervslivet i betydelig grad blev afbødet. For udenrigshandelen var konsekvenserne få, eftersom autarkiet da var slået stærkt igennem og forbindelse med de vestlige lande reduceret til et minimum. Endelig udviskedes følgerne i høj grad af oprustnings- og krigspolitikken. Til afslutning noterer forfatteren, at middelklassen nok blev

nogle ubehagelige konkurrenter fri, men at saneringen til gengæld fremskyndede den igangværende koncentration indenfor handel og industri og således i sidste instans kom til at vende brodden imod småborgeren selv.

HANS KIRCHHOFF

ALAN S. MILWARD: *The German Economy at War*. University of London, The Athlone Press, 1965. 214 s. 35 sh.

I moderne krig er den økonomiske strategi næsten ligeså betydningsfuld som den militære eller politiske. Betydningen af økonomiske faktorer for den moderne krigsførelse erkendtes i sit fulde omfang efter 1. verdenskrig, da virkningen af den allierede blokade på den tyske krigsindsats virkeligt kunne vurderes. Den økonomiske side af krigsførelsen var derfor et betydningsfuldt led i de militære overvejelser i mellemkrigstiden, og den allierede strategiske bombing af Tyskland i anden verdenskrig et udtryk for denne økonomiske krigsførelse.

I de invaderende hæres kølvand flokkedes allierede efterretningsofficerer omkring de tyske officerer og embedsmænd for at indhente en sikker viden om denne bombnings effekt på den tyske krigsøkonomi, et emne, der havde holdt en lang række økonomer beskæftiget i Amerika og England. Resultatet, der i et vist omfang må have været nedslående for de allierede, nedlagdes i en rapport udgivet af U.S.Strategic Bombing Survey, »Effect of Strategic Bombing on the German War Economy«, 1945. Den amerikanske økonom Burton S. Klein, der havde været knyttet til Survey under krigen, tog siden emnet op til mere grundig behandling i tidsskrifter og i bogen »Germany's Economic Preparations for War«, 1959. Medens politiske og militære aspekter længe har været hovedmålet for den intensive historiske bearbejdelse af krigsproblematikken, er hermed et nyt og interessant område åbnet for forskerne. På samme måde som den tyske propaganda fulgte de store strategiske retningslinier i Hitlers politik, giver førerdirektiverne om den økonomiske strategi et sæt af kendsgerninger til yderligere belysning af den politiske og militære strategi.

Nogle af de aspekter, som Klein afdækkede, var unægteligt overraskende og gennemhullede sejre forestillinger om Tysklands oprustningsindsats i trediverne. Før krigen og praktisk taget hele krigen igennem gik de allierede strateger ud fra helt forkerte forestillinger om, hvad den tyske krigsøkonomi var. Takket være et propagandafelttog, sat ind med velberegnet effekt 1935–36, lykkedes det udadtil at skabe forestillingen om et Tyskland, allerede mobiliseret totalt økonomisk for en gigantisk oprustning. I stedet viser Klein, at den tyske økonomiske mobilisering var partiel og ineffektiv (dette kan der herske diskussion om, således som vi skal se) i forhold til, hvad den tyske industri virkeligt kunne præstere, og at dette gjaldt lige til årsskiftet 1941/42 og endda længere.

Studier som Kleins viser samtidig utvetydigt sammenhængen mellem dette forhold, Hitlers lynkrigsstrategi og det politisk bestemte ønske om at sikre befolkningens levestandard. Hitlers virkelige politiske styrke lå i hans greb om masserne. Han var sig tydeligt bevidst, at rationering og inflation var komplekser i den brede befolknings bevidsthed, som for næsten enhver pris måtte undgås. Da Hitler kom til magten, var den store krise på retur og Weimar-republikkens økonomiske modforanstaltninger begyndt at virke. Dette spillede i Hitlers favør

med vidtrækkende konsekvenser. At bevare denne styrke og samtidig realisere en ekspansionistisk politik bygget på en blanding af politisk flair og militær magt blev det afgørende problem for Hitlers strategi. Løsningen var lynkrigsstrategien. Ved at benytte tidsfaktoren som strategisk trumf mente han at kunne slå modstanderne, før disse havde mobiliseret deres økonomi til en krigsindsats af større omfang. Politisk ville han udmanøvrere og isolere sine modstandere. Ved militært at koncentrere en overmagt på et sådant isoleret punkt ville han undgå at komme til at føre lange udmattelseskrige samtidig med, at han ustandseligt udvidede sin økonomiske basis.

Uden at investere i en større udvidelse af krigspotentiellet sikrede han sig teknisk og militært et forspring ved at benytte afkastningen af det eksisterende produktionsapparat til det yderste. I modsætning hertil planlagde hans modstandere en fuldstændig mobilisering af deres økonomi, der tog lang tid ved at kræve en udbygning af råstofsektorer og produktionsapparat. De tilskyndedes hertil af det indtryk, de havde af Tysklands oprustning. Følgen var, at da England først havde mobiliseret sine ressourcer, producerede det fra slutningen af 1940 til 1942–43 flere våben end Tyskland med en langt stærkere økonomi bag sig!

Derfor havde Hitler travlt i 1938, 39 og 40, endog i 1941. En politisk dominans skulle nås i Østeuropa, før England og Frankrig følte styrke til at udfordre den tyske politik. England og Frankrig skulle slås, før deres økonomiske mobilisering kom virkeligt igang. Rusland skulle styrtes, før det forvandt udrensningerne og realiserede de nye femårsplaner.

Forfatteren til »The German Economy at War«, Alan S. Milward, har tilknytning til kredsen af historikere og økonomer omkring United Kingdom Military and Civil Series, der behandler 2. verdenskrig. Fra tid til anden har man søgt at skildre udviklingen på tysk side, således for eks. i Robertsons bog (anmeldt tidligere i dette tidsskrift). Inspireret af professor Medlicott har Milward taget den økonomiske problematik i Tyskland op uden dog at have materiale til at skabe et modstykke til de to engelske serier. Milward går i Kleins fodspor. Hvor Klein i første række er økonomen, der arbejder med tal, diskuterer dem og drager konklusioner om beslutningsprocessen på basis af dem, er Milward imidlertid i langt højere grad historikeren, hvis formål det er at skildre krigsøkonomien i dens politiske og administrative sammenhæng. Milward koncentrerer sig om visse vendepunkter i den krigsøkonomiske udvikling og om enkeltpersoner, særligt Alfred Speer, der vurderes nøgternt og ikke uden sympati.

Milward skelner imellem tre faser i krigsøkonomien. I perioden 1933–41/42 var den tyske krigsøkonomi indstillet på små hurtige isolerede krige. Denne fase sluttede med førerordren »Rüstung 1942« udfærdiget i januar 1942. Milward betragter dette omsving som et af de vigtigste vendepunkter i krigen. De frygtelige tab for det tyske centrum under angrebet på Moskva og Amerikas indtræden i krigen tvang omkring årsskiftet en kvalitativ ændring i den tyske krigsøkonomi igennem. Lynkrigsstrategien brød sammen og udmattelseskrigen begyndte. Denne krig var Tyskland dømt til at tabe. Lynkrigen byggede imidlertid ikke alene på den strategiske fordel, der lå i tidsfaktoren, den byggede også på en teknologisk overlegenhed, der blev udlignet efterhånden. Den følgende fase er karakteristisk nok betegnet ved en udbygning af krigspotentiellet med vældige resultater til følge, men også ved kravet om at det tyske materiel kvali-

tetsmæssigt skulle stå højere end modstandernes for herigennem at udligne modstandernes større produktionsevne. Dette forsøg på at klynge sig til kvaliteten røber imidlertid den fortsatte fastholden ved en af ideerne bag lynkrigen. Et teknologisk gennembrud for Tyskland kunne vende krigslykken og bringe Tyskland tilbage til lynkrigens succes'er. V-våbnene var udtryk for denne tankegang, men igen var den afgørende faktor den tyske produktionsevne. Efterkrigstiden har vist, at raketforskning og rumforskning forudsætter investeringer, som i hvert fald ikke harmonerede med de tyske muligheder i 1944. Denne fase i den tyske krigsøkonomi sluttede den 19. juni 1944 med »Konzentrationserlass«. Fra dette tidspunkt gjorde man en desperat anstrengelse for at udskyde katastrofen ved at opgive den kvalitetsmæssige overlegenhed og koncentrere hele indsatsen omkring masseproduktion af eksisterende våbentyper.

Omsvinget i januar 1942 faldt i tid sammen med Albert Speers udnævnelse til leder af den tyske krigsøkonomi, støttet af Hitler mod de forskellige våbengrene, Göring og Funk. Denne arkitekt, der tilhørte Hitlers nærmeste omgangskreds, fascineret af Hitlers tanker om enorm arkitektonisk aktivitet efter krigen, der skulle realisere Hitlers ungdomsdrømme og omskabe de tyske byer, viste sig at være en fremragende organisator. På seks måneder efter januar 1942 steg den tyske produktion 50 % for i løbet af de næste to år at fordobles. Historien om Speer, der bliver et centralt emne i bogen, er også historien om en stadig kamp for at centralisere den tyske krigsproduktion og knække snævre partikularistiske interesser. Denne kamp viser visse interessante forhold. Speers værste handicap i forsøget på at bringe den tyske krigsøkonomi op på maksimal ydelse var selve det nazistiske parti og SS. Andet sted (G. Reitlinger: *The SS, Alibi of a Nation*, 1957) er historien fortalt om Himmler og SS, der under krigen opbyggede en stat i staten, indefra udhulede statsmagten og hæren, udvidede sine militære enheder stadigt mere op til 600.000 mand, udbyggede sit eget økonomiske imperium, hentede arbejdskraft fra KZ-lejrene og råstoffer i de besatte lande og øvede kontrol med alle efterretnings- og terrororganisationer. Her ser vi fremvæksten af den virkelige nazistiske stat, der var bestemt til at gro op i ly af krigen, erstattende den gamle Wehrmacht, der havde tjent sin tid, med eget bureaukrati og samfundsorden, med en økonomi, der brød med den »kapitalistiske«, og en ideologi, der svarede til Hitlers forestillinger. Speer var ude af stand til at underlægge sig disse ressourcer. Tværtimod voksede SS' indflydelse ved siden af Speers, kun standset af den uafviselige nødvendighed af produktionsresultater, et område, hvor Speer var ulige mere heldig end SS.

Inden for det nazistiske parti kan man tale om en slags feudalopløsning. Gauleiterne gjorde alt, hvad de kunne, for at forhindre udskrivninger af arbejdskraft i deres gaue, søgte at opretholde et relativt højt civilkonsum og at gøre deres gaue til uafhængige økonomiske enheder. Allerede før krigen gled en uforholdsmæssig stor del af nationalproduktet over i partiets lommer ad talrige veje, ofte i meget høj grad til prestigeformål. Tendensen til, at partiet modsætter sig nedsættelse af levestandarden eller ønsker at sikre sig lokal støtte under krigen, er tydelig. Det blev en anden begrænsende faktor for Speer. Over for disse to problemer var Görings opposition af mindre betydning. Speer nåede aldrig kontrol med luftproduktionen, og Göring misbrugte fortsat sin indflydelse til at skaffe luftvåbnet råstoftilførsler, som ikke var strategisk begrundede.

Speers sidste indsats var at forhindre udførelsen af Hitlers ordrer om at ødelægge Tyskland foran de invaderende styrker. Hitler ønskede at trække Tyskland med sig ned i ragnarok ved at berøve det de eksistensmuligheder, der lå i den endnu intakte del af produktionsapparatet.

Milward adskiller sig noget fra Klein i sin vurdering af den tyske økonomiske administration. Klein har vist, at den, der i sidste instans kom til at afgøre prioritetspørgsmål og en række økonomiske detailspørgsmål, var Hitler. Han påviser, at dette førte til en meget ineffektiv administrationsform. Herimod stiller Milward, at systemet faktisk fungerede effektivt indtil et vist punkt. Så længe Hitler byggede på den partielle økonomiske mobilisering af det tyske samfund, var der mægtige reserver, der kunne tages i brug, når Hitler foretog en af sine vendinger i den internationale politik, der krævede en ny form for oprustning. Totalinvesteringen i rustningspolitikken forblev den samme, men med stor hurtighed kunne der dirigeres ressourcer til en bestemt sektor. (Her har sikkert også Tysklands veludviklede maskinværktøjsindustri spillet en rolle ved at lette omstilling af produktionen). Den faktor som Milward her lægger stor vægt på, trods manglende rationel centralplanlægning, er systemets fleksibilitet.

Inden for et så hastigt ekspanderende felt som studiet af Tyskland er og har været, er det uundgåeligt at detailundersøgelser sætter spørgsmålstegn ved visse punkter i den generelle behandling. Bogen hviler på en bestemt opfattelse af Blitzkrigen. (Allerede inden for Blitzkrigen er der en række grader, som jeg andet sted skal gøre opmærksom på). Den svenske historiker Carl-Axel Gemzell har fremdraget Hitlers personlige vurderinger af, hvad han kalder den lange og den korte krig, svarende til Abnützungskrieg og Blitzkrieg. Han viser, at Hitler imødeså muligheden af at måtte falde tilbage på den lange krig. I sit afsnit om de hurtige omstillinger i produktionen for at nå de skiftende mål, at slå Polen, Frankrig-England, England og Rusland, omtaler Milward (s. 33) den omstilling, der skete efter 12/11-1939, som en følge af udsættelsen af offensiven til foråret. Rent faktisk fandt denne udsættelse først sted i januar. Den omstilling, der skete, var en følge af, at Hitler anså det for muligt, at vestoffensiven efter forsinkelsen kunne løbe fast og en længere stillingskrig som i første verdenskrig (Abnützungskrieg) blive nødvendig. Samtidig var den udtryk for en ny plan om intensiveret minekrig mod England, der dog ikke kunne realiseres i fuld udstrækning på grund af flaskehalse i sprængstofproduktionen. På enkelte punkter vil det værdifulde helhedsbillede, som Klein og Milward har tegnet af Blitzkrigen og dens basis, således kunne korrigeres.

IB DAMGAARD PETERSEN

M. R. D. FOOT: *S O E in France. An Account of the Work of the British Special Operations Executive in France 1940-1944.* History of the Second World War. London, Her Majesty's Stationery Office, 1966. xxx + 550 s. Ill. 45 sh. - E. H. COOKRIDGE: *Inside S O E. The Story of Special Operations in Western Europe 1940-45.* London, Arthur Barker Limited, 1966. xvi + 640 s. 50 sh.

Den historiske litteratur om den 2. verdenskrig er forfærdende omfangsrig. Mens det var nogenlunde overskueligt, hvad der i mellemkrigsårene 1920-39

udkom om den 1. verdenskrig, begyndte man allerede faa aar efter 1945 at endevende begivenhederne omkring den 2. verdenskrig, og kulegravningen har staaet paa lige siden og fortsætter endnu mere end 20 aar efter krigens afslutning med kun svagt formindsket styrke. Værker og afhandlinger skal tælles i tusinder om ikke titusinder, og forskningsprogrammerne er langt fra ved vejs ende. Midt i denne flod af værker bliver det er hovedproblem at fastholde overblikket. Det er let at drukne i viden.

En væsentlig del af den nævnte litteratur stammer fra de talrige lande, der under krigen var besat af aksemagterne, og som efter krigen saa at sige maatte grave deres skjulte besættelsehistorie frem i dagens lys. Processen har overalt været vanskelig, bl.a. paa grund af indlysende dokumentationsvanskeligheder, og lettere blev opgaverne ikke af den stilling, de britiske myndigheder umiddelbart efter 1945 indtog med hensyn til det materiale, den engelske SOE-organisation laa inde med. Denne organisation, der blev skabt i juli 1940 med det formaal at kontakte samtlige undergrundsbevægelser i de besatte lande og bringe dem opmuntring, støtte og teknisk og materiel bistand, laa efter krigen inde med et centralt dokumentmateriale til belysning af det britisk-amerikanske samarbejde med disse lande – ogsaa det politiske samarbejde – men dette materiale lukkedes straks efter krigen for al forskning. Det var hemmeligt. Alle stormløb mod disse arkiver blev i aarevis afvist, hvad enten de kom fra de tidligere besatte lande eller fra britisk forskning. Beslutningen var i og for sig rimelig og forstaaelig og i overensstemmelse med normal praksis, men den skadede den udstrakte kontinentforskning, for hvilken væsentlige kilder laa begravet i de utilgængelige SOE-arkiver, den skadede SOE's omdømme og dermed ogsaa det samlede billede af Storbritanniens krigsindsats, saa sandt som SOE spillede en afgørende rolle for opbygningen af den universelle modstand mod aksemagterne, der bidrog til at forkorte krigen med mange maaneder og forme verdens politiske mønster anno 1945. Det var saaledes en beklagelig beslutning, de britiske myndigheder i 1945 traf. Misinformerede og sensationsprægede værker om SOE-aktivitet blev et af resultaterne, mangel paa regulær mulighed for bedømmelse af det samlede SOE-kompleks blev en uheldig konsekvens.

Gentagne appeller til de britiske myndigheder – bl.a. i Parlamentet – om at revidere den tvivlsomme beslutning har nu baaret nogen frugt. I 1960 gennemførte den engelske premierminister, Harold Macmillan, en tilladelse til en begrænset forskning i SOE, for saa vidt som arkiverne vedrørende SOE's aktivitet i Frankrig blev aabnet for den engelske historiker, M. R. D. Foot. Hans værk, »SOE in France«, udkom 1966 som del af det officielle engelske værk vedrørende den 2. verdenskrig, udgivet af Her Majesty's Stationery Office.

Macmillan's initiativ var for saa vidt et lyspunkt for forskningen, som beslutningen kan være indledningen til en principiel omvurdering i arkivspørgsmålet, men udgangspunktet for beslutningen var ikke desto mindre uheldig. Naar man valgte Frankrig og franske forhold som en art »test case«, var der i dette valg indbygget en vis indirekte polemik, idet man dels ønskede at imødegaa misinformerede sensationsskildringer om netop SOE's forhold i Frankrig, dels ønskede at imødegaa og supplere den gaullistiske historieskrivning med en detaljeret redegørelse for den betydelige indsats, SOE præsterede netop i

Frankrig, og som fra et britisk synspunkt forekom urimeligt uanset. I disse bemærkninger ligger ingen paastand om, at Foot i sin skildring er ude i bevidst polemisk ærinde. Tværtimod forekommer hans fremstilling særdeles sober og objektiv, samlet om det rent konkrete formaal at give en indgaaende skildring af det faktiske forløb af SOE's aktivitet i Frankrig. Det uheldige ved beslutningen om dette specielle værk ligger derimod i, at det, der var mere behov for, en samlet vurdering af SOE's aktivitet som helhed, hermed maaske fortøner sig ud i en ny, uvis fremtid. Vi faar paany en kulegravning ned i dynger af værdifuld information paa et begrænset felt – fransk modstandshistorie for saa vidt den var knyttet til SOE – og problemet med at faa en samlet vurdering af SOE og europæisk modstand og at faa denne vurderings resultater ind i det samlede billede af den 2. verdenskrig er stadig uløst. En monografi af denne art kan være et skridt paa vejen mod oversigt – i saa fald maa andre monografier følge efter – men den kan ogsaa vise sig at være en blokering af vejen. Halve løsninger truer altid med at udelukke de fuldstændige.

Naar der i Foots skildring af, hvad der med rette er blevet kaldt »une guerre obscure et méritoire« – Foots motto for bogen – er en skjult polemik mod den gaullistiske historieskrivning, er dette en arv fra krigens aar. SOE maatte under krigen arbejde baade i samarbejde med og i uafhængighed af de Gaulles eksilmyndigheder, og dette førte organisatorisk til en tvedeling af den franske SOE-sektion, saaledes at der ved siden af en RF-sektion, der virkede i snævert samarbejde med de Gaulles organer – og muliggjorde disse organers arbejde – ogsaa oprettedes en F-sektion, der virkede uafhængigt og iøvrigt ogsaa bar navn af »Independent French Section«. Fra starten i 1940 kunne man fra britisk side ikke vide, hvad de Gaulles bevægelse ville udvikle sig til, og baade af politiske og militære grunde maatte man derfor ønske sig en SOE-sektion for Frankrig, der kunne virke, uanset hvordan udviklingen i Frankrig maatte forme sig. Derfor skabtes F-sektionen, som er den af de to sektioner, der fra fransk side er overset, og som er den af de to sektioner, der fortrinsvis gøres til genstand for Foots studier. Men det er klart, at arbejdet i Frankrig blev yderligere kompliceret ved eksistensen af to organisationer, der skarpt adskilte af drastiske security-bestemmelser hver udviklede sine vidtforenede modstandsnet, og det er lige saa klart, at mistro, jalousi og kontroverser mellem fransk og britisk maatte affødes af de mere end komplicerede organisationsformer, der etableredes for SOE's arbejde i Frankrig, stemninger der fra krigens aar er ført ind i de historiske vurderinger. Det er for at rydde op heri og for at præcisere F-sektionens indsats, Foot har skrevet sin bog.

Foot deler sin fremstilling i to dele. I et første hovedafsnit bringer han en omhyggelig skildring af SOE som helhed, og i bogens sidste hovedafsnit følger derpaa den specielle skildring af SOE's aktivitet i Frankrig. Set fra et almen-europæisk – og et dansk – synspunkt er det saa afgjort det første afsnit, der paa kalder sig opmærksomheden. Her faar vi for første gang en tilbunds-gaaende oplysning om denne ejendommelige og magtfulde nyskabning, »the fourth arm« jævnstillet flaaede, hær og luftvaaben, som den ofte er blevet kaldt. Vi hører i Foots dokumenterede fremstilling om de første famlende overvejelser helt tilbage til 1938, om organisationens pludselige fødsel i juli 1940, om dens organisatoriske opbygning og indpasning i det samlede britiske militærpolitiske

system, om dens kontroverser med de traditionelle organer, om rekruttering og uddannelse, om den langsomme udvikling af organisationens særlige teknik og om SOE's sikre og systematiske vækst i stadig snævrere samarbejde med de omgivende myndigheder, britiske, amerikanske og diverse eksilmyndigheder. Hele dette afsnit er fundamentalt for studiet af europæisk modstandshistorie, og med dette afsnit har Foot trods det specielle sigte og studieområde bidraget til at skabe i det mindste nogen oversigt. Afsnittet er klart disponeret og særdeles velskrevet.

Mindre klart forekommer herefter det store, flimrende afsnit om SOE's aktiviteter i Frankrig. SOE nærrede ikke uden grund en sand rædsel for al centralisation med alle de muligheder for omfattende oprivninger, centralisation kunne føre med sig. I Frankrig byggede man derfor arbejdet op i en lang række skarpt adskilte modstandsceller samlet om de udsendte britiske eller franske agenter. Foot har valgt at skildre disse cellers arbejde een for een. Det er muligvis den eneste dispositions-mæssige løsning, men den skaber netop et flimrende indtryk, og det er mere end vanskeligt for læseren at danne sig et fast billede. Til gengæld faar man et ægte billede af et faktisk eksisterende modstandsvirvar i Frankrig.

Foot runder sin bog af med et forsøg paa at gøre status. Var SOE's indsats nøjen og tragedierne værd? Hans svar herpaa – bygget paa fransk materiale – bliver et klart ja. Efterretningsarbejdet, de franske flugtruter, den udløste sabotage, den deraf følgende betydelige dislocering af tyske tropper og ikke mindst den afgørende bistand, fransk modstand ydede invasionen i juni 1944, er hans hovedargumenter, alle gyldige. Han tilspidser sin argumentation i en polemik mod Royal Air Force's bomberkommando og henviser i den forbindelse med rette til Webster og Franklands minutiøse undersøgelser over resultaterne af de allierede bombardementer, givet i »The Strategic Air Offensive against Germany 1939–45«. Stærkest bliver tilspidsningen, da han i forbindelse med en liste over 150 væsentlige sabotager med omfattende skadevirkninger paapeger, at det samlede sprængstofforbrug ved disse sabotager ikke overstiger 3000 lb., eller mindre end en fjerdedel af sprængstoffet i en enkelt britisk superbombe. Heroverfor stiller han en konklusion af Webster og Frankland: »The total effect of the (bomber) damage in France was not very important«. Baade i vurderingen af SOE og i vurderingen af modstandsaktivitet ctr. bombardement i den 2. verdenskrig er Foot i klar overensstemmelse med synspunkter og forskningsresultater uden for Frankrig.

Faa maaneder efter udsendelsen af Foots bog udkom endnu en bog om SOE, E. H. Cookridges »Inside SOE«, der beskæftiger sig med SOE's arbejde i Frankrig, Holland, Danmark og Norge. Bogen, der har vakt irritation og harme i Norge, burde ogsaa irritere her i landet. Pyntet med tak for sagkyndig bistand, der ikke er ydet, og med tillidvækkende notehenviisninger til danske arkiver bringer bogen en absolut uantagelig skildring af danske forhold under besættelsen, dramatiserende og heroiserende i form, fuld af urimelige fejl i indhold. Til advarsel og forlystelse skal her blot hidsættes nogle frapperende bemærkninger om bornholmske forhold, Cookridge s. 577: »Bornholm had been virtually sealed off by the Germans from the outside world; people in

Copenhagen used to say that each of its 40.000 inhabitants was guarded by a German SS man. Several thousand islanders had been deported. In peacetime the small town of Roenne and the seaside villages on Bornholm were holiday resorts, and there were frequent steamer services from Denmark. But in 1943 the only regular connection between the island and the mainland was by German warships and E-boats from and to Kolberg and Stettin. Hansen asked a former Danish naval officer, Commander Christian Hassager Christensen . . . to go to Bornholm and find out what he could about the German rocket installations. Christensen's assignment was desperately dangerous. Nevertheless, using a fishing boat, he managed to land on Bornholm and accomplish a great job. He not only succeeded in photographing the German rocket establishments and radar installations, but also in making detailed plans of the test target area.

Dette besøg ved de ikke eksisterende raket-baser paa øen maa være nok! Cookridges skildring er ikke den første og bliver maaske ikke den sidste umulige skildring paa engelsk af dansk historie under besættelsen. Men er vi ikke selv skyldige? I dette kapitel, hvor dansk historie hænger saa uløseligt sammen med den europæiske helhed, savnes næsten totalt danske fremstillinger paa verdenssprog. Burde der ikke i en verden, hvor internationaliseringen skrider saa voldsomt frem, kunne findes udveje for, at ogsaa dansk historisk videnskab i højere grad kunne orientere sig udefter?

JØRGEN HÆSTRUP

JEREMY BENNETT: *British Broadcasting and the Danish Resistance Movement 1940–1945. A Study of the Wartime Broadcasts of the B.B.C. Danish Service.* London, Cambridge University Press, 1966. xvi + 226 sider. Ill. 50 sh.

Det er med glæde man noterer sig, at den engelske historiker Jeremy Bennett har udmøntet sine interesser for den danske besættelsestid i en bog, der samtidig med at berige den spredte og ufyldstgørende fremmedsprogede litteratur om emnet udvider vort kendskab til okkupationen ved at sætte modstandskampen ind i en meningsfuld sammenhæng med den engelske politik. Netop på dette område har forskerne på grund af Foreign Office's tillukketthed haft meget svært ved at få fast grund under fødderne, og det er derfor lykkeligt, at Bennett gennem sit arbejde med akterne i B.B.C. – og her bemærker man især de værdifulde ugentlige instrukser fra propagandaapparatets hovedorgan, Political Warfare Executive (P.W.E.) – kan fremlægge et materiale, der ganske vist ikke bærer storpolitikens stempel og er uden spor af meningsbrydningerne på topplanet, men som dog hyppigt kan føre sine synspunkter og argumenter tilbage til Foreign Office's desk, og som derfor fra tid til anden kommer de enkelte faser i den britiske politik overfor Danmark på ganske klods hold. Det gælder først og fremmest perioden 1942–43, hvor Bennett i et af bogens bedste kapitler supplerer og uddyber det billede af den engelske holdning som Jørgen Hæstrup tidligere har givet gennem sin skildring af faldskærmsorganisationens virke i Danmark (Kontakt med England, 1949, og »Table Top«, 1961). Således påviste Hæstrup en nedfrysning af S.O.E.s aktivitet fra april 1942 efter ønske af de danske efter-

retningsofficerer, og Bennett kan konstatere, at B.B.C. fra samme tidspunkt lægger en dæmper på sin agitation og indtil september undlader at opfordre til sabotage eller anden form for åben modstand der kunne ændre status quo i Danmark og vælte forhandlingspolitikken over ende. Et tragisk offer for denne passive linie – der iøvrigt synes at have været et generelt fænomen i den britiske strategi i 1942 – blev Christmas Møller, der fuld af virketrang og kamplyst var kommet til London i maj, men som måtte se sig bremset og isoleret og lagt på is. Først i foråret 1943 ændrede den engelske regering for alvor signaler, men da indledtes også en særdeles aktiv kurs såvel i »marken« som i æteren med det formål at sprænge forhandlingspolitikken i luften. Det er Bennetts fortjeneste for første gang at have givet en dokumentarisk fremstilling af radiopropagandaens rolle i udviklingen frem imod den 29. august 1943, hvorved han har skabt en ny dimension i det billede vi hidtil gennem S.O.E.s sabotageaktivitet har haft af engelsk politik i dette tidsrum. Af betydelig interesse som udtryk for englændernes hensigter er Hørsholt Hansens taler til de danske arbejdere, påbegyndt over B.B.C. den 9. juli og karakteristisk nok afsluttet den 29. august, da den britiske sommeroffensiv havde nået sit mål.

Men »British Broadcasting and the Danish Resistance Movement« er ikke kun en genspejling af et stykke engelsk politik, som vi på grund af de båndlagte arkiver ikke kan opfatte ad mere direkte vej, det er først og fremmest en fremstilling af arbejdet i B.B.C.s danske afdeling under krigen og en beskrivelse af dets almindelige placering i det engelske propagandaapparat – i hvilken forbindelse man iøvrigt noterer sig, at rivaliseringen mellem de forskellige propagandaorganer fuldt ud synes at kunne måle sig med det klassiske billede af junglekriegen i det nazistiske parti- og regeringsmaskineri. Hertil berøres yderligere spørgsmålet om nyhedsindsamlingen, B.B.C.s samvirken med de militære instanser – især S.O.E. – og dens forhold til hjemmefronten, herunder Frihedsrådet og det illegale pressebureau, Dansk Pressetjeneste (D.P.T.). Inciterende læsning er her konflikten i første halvdel af 1944 mellem P.W.E. og D.P.T. over udsendelsernes kvalitet og misforholdet mellem antallet af engelske nyheder og det egentlige danske nyhedsstof. Striden bundede i sidste instans i en dybtgående uenighed om, hvorvidt det danske B.B.C. primært skulle være et redskab for engelsk propaganda og engelske synspunkter, eller om det først og fremmest skulle være modstandsbevægelsens talerør, og den sluttede med en betragtelig revision af den britiske holdning, efter at D.P.T. i juni havde sat hårdt imod hårdt og brat lukkede af for hele sin nyhedsformidling til London.

Bennett læser dansk, men gør det grumme nødigt; det er hovedårsagen til, at han for det danske baggrundstofs vedkommende i alt for høj grad må støtte sig på det samtidige engelske sekundamateriale såsom avisernes og B.B.C.s nyhedsstof, og det resulterer igen i alt for mange småfejl og misforståelser og unødvendige spekulationer over banale sagforhold som forlængst er udredet i litteraturen (se f.eks. s. 52, 65, 84, 96, 103, 123, 133 og 174). Af samme grund får forfatterens arbejde med de danske modstandsarkiver alt for hyppigt tilfældighedens præg, og det kan lede ham helt på vildspor, når han som f.eks. i behandlingen af D.P.T.s forhold (s. 171–175) bygger på en enkelt kilde uden at have blik for dens begrænsede synsvinkel og tendens. En større tilbageholdenhed i konklusionerne ville her have været på sin plads. Samme ukritiske holdning

indtager han i vurderingen af et så afgørende spørgsmål som B.B.C.s forhold til propagandaen. Han fastslår her, at udsendelserne i bevidst kontrast til de goebbelske propagandafanfarer var præget af objektivitet og eksakthed (s. 5, 7 og 128), men han formår slet ikke at holde den nødvendige distance til sine hovedkilder – de samtidige B.B.C.-publikationer – og akcepterer blankt de engelske propagandisters egne guldrandede udtalelser for deres pålydende værdi. Heller ikke bevisførelsen for påstanden om nyhedernes akkuratesse og dagsaktualitet er ført mere end overfladisk igennem, og det eneste forsøg på en sammenligning mellem nyhedsstoffet og det virkelighedsbillede det søger at dække, nemlig den 29.8.43, falder i anmelderens øjne knap så positivt ud som i Bennetts. En undersøgelse af de i Rigsarkivet beroende radioreferater viser da også, at B.B.C.s nyheder i hvert fald netop for augustkrisens vedkommende var flere dage gamle, særdeles unøjagtige og vildt overdrevne. Ikke underligt at Bennetts egen bog rummer adskillige eksempler på modstandsbevægelsens kritik af B.B.C. for unøjagtighed og tendens!

Dette bringer os imidlertid frem til det afgørende spørgsmål om effekten af radioudsendelserne fra London, og også her svigter Bennetts metode, for ligeså selvfølgelig en kendsgerning det er, at B.B.C.s danske stemme var et uundværligt krafttilskud i den grå besættelsehverdag, ligeså vanskeligt er det at måle dens direkte betydning i dag. At begrunde dens indflydelse på Antikomintern demonstrationerne gennem en enkelt udtalelse af Christmas Møller (s. 55) og dens rolle i augustrevolten 1943 gennem citater fra »Fædrelandet« (s. 136–139) bringer i hvert fald ikke problemet nærmere sin løsning. Og det hjælper heller ikke, at Bennett griber til Hørsholt Hansens taler (s. 131–136), for de kan i højden sige noget om de engelske planer, men intet om deres resultater. Iøvrigt konstaterer man gennem en analyse af Hørsholt Hansens kommentarer, at disse lå et hanefjed efter udviklingen fra hjemmefronten – utvivlsomt ikke nogen tilfældighed, men et fundamentalt træk ved B.B.C.s propaganda generelt. Bennetts behandling af hele dette vigtige spørgsmål er mildest talt primitiv, og det havde ikke været noget urimeligt forlangende, om han havde skuet en smule ud over fagets traditionelle grænser og hentet sig støtte og inspiration i den fyldige litteratur der findes om massemedierne, deres kommunikation og deres effekt; som bogen foreligger nu, er den en torso.

HANS KIRCHHOFF

CORNELIUS RYAN: Slaget om Berlin. København, Steen Hasselbalchs Forlag, 1966. 507 s. Ill. 4 kort. 58,60/72,90 kr.

Bogen, der har forord af Willy Brandt og af forfatteren, er oversat fra amerikansk af Michael Tejn; originalens titel er »The Last Battle«.

Den danske udgave mangler originalens litteraturoversigt og et afsnit »The Soldiers and Civilians«. Mangelen af den 21 sider store opremsning af alle, der har meddelt forfatteren oplysninger, med tilføjelse af »What They Do Today« lader sig overse, men det er efter anmelderens opfattelse sværere at forson sig med, at originalens meget omfattende litteraturoversigt ikke har fundet nåde hos den danske forlægger. Det bør dog nævnes, at det meget udførlige register over 42 spalter er bibeholdt i den danske udgave. Billedmaterialet og dets sam-

menhobning på en række billedsider er som originalens. Michael Tejns oversættelse er samvittighedsfuldt gennemført og virker mundret. Dog svigtes læseren vel tit, når det gælder militære udtryk, der i en række tilfælde fremtræder direkte oversat, hvor der burde være anvendt helt dækkende danske udtryk.

Cornelius Ryan, der vil være mange bekendt som forfatter til »The Longest Day«, har indsamlet et vældigt materiale, der hovedsagelig stammer fra deltagere i slaget. Mere end to tusind personer – soldater i de allierede hære og i de tyske styrker samt berlinere, der overlevede – har overladt forfatteren materialet, heraf næsten 700 skriftlige beretninger. Det udvalgte stof er indpasset i en militær ramme, der bygger på en lang række militære kilder fra såvel allieret som tysk side.

Ryans bog fortjener betydelig interesse, hvad enten der anlægges en militær, en politisk eller en historisk målestok. Bogen er vel ikke hvad man i egentligste forstand kan betegne som et historisk værk. Men den, der vil sætte sig ind i 2. verdenskrigs slutfase, kommer dog fremtidig vanskeligt uden om »Slaget om Berlin«, fordi den er et rystende – og efter alt at dømme dækkende – menneskeligt dokument om Berlins sidste 100 dage.

Ryan kommer i et ganske lille kapitel, der betegnes som »en note«, ind på tabene i forbindelse med Berlins erobring – et område, hvor der hersker betydelig usikkerhed. De tyske militære tab kendes slet ikke, men de russiske var af størrelsesordenen 100.000 faldne. Sandsynligvis døde mere end 150.000 civile som følge af krigshandlinger, hvortil kom et stort antal sårede. Frasagn om russisk bestialskhed fik selvmord – især blandt kvinder – til at florere. Ryan stiller spørgsmålet: Hvor mange blev voldtaget? Også her er usikkerheden stor, idet lægers overslag varierer fra 20.000 til 100.000. I et af de egentlige kapitler kommer forfatteren nærmere ind på dette fænomen, som behandles uden hysteri – men hvad der fremdrages er rystende nok endda. Som det vel erindres, gav russerne den erobrede by fri for tropperne til plyndring og voldtægt – en politisk dumhed, som nok bittert er angret siden hen.

I øvrigt er det vanskeligt at fremhæve det ene emnes behandling fremfor de andres. Ryan er en fremragende fortæller, der forstår at holde læseren fast, hvad enten han bevæger sig på det militære plan eller ad politiske baner. Der er dog grund til at fremhæve hans belysning af de vestlige statsmænds prisgivelse af Berlin til russerne. I det hele taget er de strejflys, som Ryan kaster over politiske sammenhænge i krigens slutfase, et af bogens interessante træk.

I Ryans fremstilling er der af redegørelser for militær tænkning og militære operationer kun medtaget, hvad der forekommer nødvendigt for at forstå scenegangen i hele dette drama. Der lægges ikke skjul på, at den tyske generaloberst Gotthard Heinrici har vundet forfatterens sympati, hvilket forekommer forståeligt. Fremstillingen af, hvorledes denne tyske officer, der en månedstid før Ragnarok overtog den stærkt rystede armégruppe Weichsel, forgæves søger at frelse Berlin ved at standse russerne ved Oder og siden brutalt afskediges med udsigt til Rommels skæbne, er nogle af bogens mest fængslende passager.

Willy Brandt skriver i sit forord: Det er en meget bevægende, en meget menneskelig og en meget betydningsfuld bog – en karakteristisk, hvori man kun kan samstemme.

HELGE KLINT

Pavestrid og europæisk storpolitik

1159—70

AF

JØRGEN QVISTGAARD HANSEN

NÆSTEN ti års skisma indenfor romerkirken bragtes til ophør ved indgåelsen af Mignano-aftalerne mellem pave Innocens II og kong Roger II af Sicilien i 1139. Den politiske forståelse, der hermed var skabt, skulle blive af overordentlig betydning for kurien i det følgende halve århundrede. Ganske vist var forholdet til kong Konrad III af Tyskland fortsat godt, men det stod klart, at den indre tyske magtkamp ville være en hindring for effektiv støtte til pavemagten, og et samarbejde mellem paven og Sicilien måtte nødvendigvis indebære muligheden for en spænding i forholdet til Tyskland. I slutningen af 1140'erne forsøgte Roger II at skabe en siciliansk-fransk alliance rettet mod Tyskland, mens Konrad III arbejdede på at etablere et tysk-byzantinsk samarbejde med front mod Sicilien. Korstogsfiaskoen og Konrads sygdom var imidlertid medvirkende til, at ingen af disse planer blev realiseret. En ny spænding i det pavelige forhold til Sicilien efter 1150 tvang Eugenius III til i højere grad end tidligere at tage hensyn til Tyskland.

I februar 1152 døde kong Konrad III; hertug Frederik af Schwaben valgtes enstemmigt til hans efterfølger. Tronskiftet skulle få afgørende konsekvenser for forholdet til kurien. Mens Konrads forsigtige politik havde været præget af abbed Wibald af Stablo, møder man allerede i meddelelsen til paven om valget en ny, selvbevidst kurs, som blev afstukket af bisp Eberhard af Bamberg. Kongen lod meddele, at han agtede at genskabe kejserdømmet og lovede at forsvare kirken, men han anmodede ikke om pavelig godkendelse af sit valg. Ingen pavelige legater viste sig i Tyskland i hans første regeringsår; den diplomatiske for-

De danske forhold er gjort til genstand for behandling i »Regnum et sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157–70«, Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 57–76.

bindelse synes afbrudt. Imens konsoliderede kongen sig overfor den tyske kirke, bl.a. ved at gøre sin indflydelse gældende ved besættelsen af ærkesæderne i Køln og Mainz. Kurien stod uden muligheder for indgriben.

Omkring årsskiftet 1152–53 førte tyske gesandter forhandlinger i Rom om rammerne for en aftale mellem kongen og pave. Den endelige overenskomst blev indgået i marts 1153 i Konstanz. Paven opnåede tilsagn om hjælp mod den oprørske romerske adel og mod Sicilien, med hvilke hverken han eller Frederik I måtte afslutte separاتفred. Modydelsen var kejserværdigheden og løftet om, at kongens modstandere ville blive udstødt af kirken. Den tyske hjælpeforpligtelse havde banet vej for forståelsen, men samtidig havde kurien skabt en farlig situation for sig selv, idet Frederik ønskede at opbygge en virkelig magtposition syd for Alperne som led i sin imperiepolitik. 1154 døde Roger II og efterfulgtes af sønnen Vilhelm I. I december samme år valgtes den fremragende diplomat, kardinalbisp Nicolaus (Breakspear) af Albano til pave; han tog navnet Hadrian IV. Da Vilhelm gik til angreb på patrimoniet, var Hadrian nødsaget til at anmode om hurtig tysk hjælp. I april 1155 holdt Frederik sit indtog i Pavia, hvor han lod sig krone med den lombardiske krone; hans herredømme var dog langt fra sikret, idet betydelige modstandscentre, ikke mindst Milano, fortsat holdt stand. Til trods herfor besluttede han at drage til Rom. I de romerske adelskredse var det en udbredt opfattelse, at man burde søge udsoning med Vilhelm I, for derefter sammen med denne at vende sig mod den tyske fremtrængen. Også ved pavehoffet skabte situationen uro, man håbede imidlertid der, at abbed Wibald ville kunne øve en vis modererende indflydelse. Snart skulle det vise sig, at kardinalkollegiet stod splittet i spørgsmålet om, hvilken udenrigspolitik kurien skulle føre. Frederiks iver efter at blive kejserkronet gjorde problemets løsning yderligere presserende. Under mødet mellem ham og Hadrian i Sutri den 9.–11. juni 1155 syntes man at stå overfor et definitivt brud, da han nægtede at forrette den ceremonielle marskaltjeneste. Omsider bøjede han imidlertid af og ydede den ønskede tjeneste, således som Lothar III havde gjort det i 1131. Ingen af parterne ønskede øjensynligt at inklade sig i åben kamp. Allerede den 18. juni kejserkronedes Frederik i Rom. Den tyske hær pressede på for at komme hurtigt hjem, og en hærgende malaria forstærkede dette krav. Kejseren forhandlede med byzantinske gesandter om en fællesaktion mod Sicilien, men han havde hverken lyst eller magt til et sådant foretagende og begav sig hurtigt hjem.

Romtoget betød fuldbyrdelsen af første etape i den kejserlige »honorpolitik«. For pavemagten var der tale om et eklatant politisk nederlag; man måtte nu erkende, at en mod Sicilien rettet politik ikke lod sig realisere på grundlag af Konstanz-aftalerne. Sammen med en byzantinsk hær forsøgte pavelige tropper ganske vist et angreb i Syditalien, men da Vilhelm I genoptog den diplomatiske kontakt med pavestolen, syntes der banet vej for en forståelse. Venezia, der frygtede en øget byzantinsk indflydelse, søgte at fremme disse bestræbelser. Et flertal indenfor kardinalernes kreds turde imidlertid ikke tage ansvaret for en så radikal kursændring, og Vilhelms tilbud om aflæggelse af lens- og troskabsed til paven, skadeserstatninger for angrebet på patrimoniet og militærhjælp blev afvist; han valgte derfor at gennemtvinge en militær afgørelse og gik til angreb på de pavelige besiddelser. Uden mulighed for tysk hjælp måtte Hadrian anmode om genoptagelse af forhandlingerne, som fra hans side førtes af kansleren, kardinalpresbyter Roland (Bandinelli) af St. Marcus. Den 18. juni 1156 blev der indgået en meget vidtgående aftale i Benevent. Paven gav Vilhelm investitur på hans besiddelser som »homo ligius«, anerkendte sønnen Roger som arving (også han aflagde ed) og fik løfte om en årlig pengeydelse. Politisk og økonomisk havde Hadrian fået rygdækning og dermed mulighed for en kraftigere optræden overfor kejseren; den gensidige mistillid fra sommeren 1155 måtte efter Benevent-aftalerne ændres til latent fjendskab. Imens havde paven søgt at øge sin indflydelse på det tyske episkopat ved at udnævne ærkebisperne Hillin af Trier og Arnold af Mainz til legater.

Ærkebiskop Eskil af Lunds fængsling i Burgund skulle blive anledningen til et voldsomt sammenstød på rigsdagen i Besançon i september 1157. Allerede tidligere på året havde kurien forsøgt at rette henvendelse til kejseren gennem abbed Wibald, men uden resultat. Nu mødte en legation, der bl. a. talte kansleren Roland, op medbringende en bulle, som i meget skarpe vendinger rettede bebrejdelser mod kejseren, der opfordredes til at vise kirken skyldig respekt og påmindedes om, hvorledes kejserværdigheden og andre store »beneficia« var blevet givet ham. Alene valget af Roland til forhandler måtte forekomme at være en udfordring til kejseren. Den kejserlige kansler Rainald v. Dassels oversættelse af bullen (bl. a. med »beneficia« = »Lehen«) udløste krisen. Et paveligt forsøg på gennem forhandlingsdelegationen at påvirke de tyske bisper mislykkedes. I største hast måtte legaterne forlade tysk område. Forskningen har været stærkt optaget af »beneficia«-

problemet, men ofte søgt at løse det på for snævert grundlag. Set i sammenhæng med den politiske ordning for de sicilianske besiddelser og den politik, som Hadrian i disse år førte overfor kong Henrik II af England i Irland-spørgsmålet, kan der næppe være tvivl om, at man fra kuriens side var i færd med at udmønte det konstantinske gavebrev i politiske magtkrav.

Den kejserlige svarskrivelse til paven udformedes af Rainald v. Dassel. Det fremhævedes heri, at paven måtte bære det fulde ansvar for et eventuelt brud. Hverken konge- eller kejserdømmet var »beneficia«; to-sværdordningen måtte stedse være basis for forholdet mellem regnum og sacerdotium. Selve den kejserlige gudumiddelbarhed var kerneproblemet. Endnu i slutningen af 1157 forsøgte Hadrian at vinde de tyske biskoper for sin sag, men deres svar, der førtes i pennen af Eberhard af Bamberg, kunne kun udlægges som en tilslutning til den kejserlige politik. De tyske gejstliges holdning måtte gøre indtryk ved pavehoffet, hvor en fraktion indenfor kardinalkollegiet fortsat var modstander af den kejserfjendtlige, siciliansk orienterede politik. Bekymringerne måtte yderligere øges ved udsigten til, at pfalzgreve Otto af Wittelsbach ville forsøge at gennemtvinge en militær afgørelse i Italien.

I sommeren 1158 forsøgte Hadrian et nyt diplomatisk udspil overfor kejseren, idet han sendte nye legater med en bulle, der skulle tjene som forsoningsgrundlag. De pavelige fredsfølere blev gunstigt modtaget; en medvirkende årsag til den mere forsonlige holdning ved kejserhoffet kan det have været, at Rainald i denne tid opholdt sig i Lombardiet. En tid lang forbedredes relationerne. Fra byzantinsk side arbejdedes der fortsat på en alliance med Frederik I mod Sicilien, men drøftelserne herom forblev resultatløse. Med England opretholdt kejseren venskabelige forbindelser; Henrik II ønskede med sit diplomati at holde Ludvig VII af Frankrig i permanent uro.

Pfalzgreve Otto og Rainald arbejdede energisk for kejserens sag og forårsagede yderligere frafald blandt Milano-forbundets byer. Da der samtidig indtrådte en spænding i forholdet mellem paven og Vilhelm I, besluttede kejseren at foretage et nyt felttog til Italien. Roncaglia-rigsdagen i november 1158 fjernede enhver tvivl om kejserens politiske hensigter; planernes realisering blev overladt til Otto og Rainald. En fornyet frygt ved kurien fremkaldte en pavelig diplomatisk aktion ved kejserhoffet i flere omgange; som forhandlere anvendtes snart tilhængere af forbundet med Sicilien, snart kejservenlige. Det er ikke muligt at komme til klarhed over styrkeforholdet mellem kardinalgrupperne i

sommeren 1159, ligesom pavens egen holdning er uvis. Forsøgene på at forlige kejser og pave slog imidlertid fejl. Kurien udbyggede nu forbindelsen med de kejserfjendtlige byer i Lombardiet, bl.a. Milano, Brescia og Piacenza, og paven truede endog kejseren med bandlysning, hvis hans overgreb på byerne ikke blev bragt til ophør. Kansleren Roland synes igen at have sikret sig det faste greb om den pavelige politik, og han sørgede for, at det gode forhold til Sicilien genoprettedes. Samtidig skabtes et siciliansk-byzantinsk forbund.

I

DEN 1. september 1159 døde Hadrian IV i Anagni. Ved dødslejet befandt den siciliansk-orienterede del af kardinalkollegiet sig, mens den kejservenlige gruppe var forblevet i Rom. Den 4. september fandt bisættelsen sted i Peterskirken, og den følgende dag indledtes valgforhandlingerne, der skulle blive yderst vanskelige. Tre dages drøftelser skabte ingen enighed; »sicilianerne« samlede sig om kansleren Roland, kardinalpresbyter af St. Marcus, mens de »kejserslige« støttede kardinalpresbyter Octavian af St. Cecilia. Den længe frygtede sprængning af romerkirkens enhed syntes en realitet. For Roland, der tog pavenavnet Alexander III, gjaldt det i den følgende tid om at understrege, at han alene var retmæssigt valgt, investeret og konsekret. Octavian – nu med pavenavnet Victor IV – betonedede, at han var lovligt valgt, og endnu kraftigere, at der forud for valget eksisterede en sammensværgelse mellem de »sicilianske« kardinaler og imperiets modstandere, og at han alene ville være i stand til at genskabe et godt forhold mellem kurien og kejser Frederik I.

Ingen af de alexandrinske kilder taler i begyndelsen om et kejsersligt valgtryk – et forhold som senere skulle fremføres meget stærkt – men kun om at kejserens udsending, pfalzgreve Otto af Wittelsbach, der havde opholdt sig i Campanien, straks havde taget Victor IV's parti og havde tragtet efter at spalte og forstyrre kirkens enhed.

Engang i september-oktober 1159 søgte Alexander kontakt med kejseren, men modtog ikke svar.¹ Den kejserslige reaktion var forståelig; som kuriens kansler havde Alexander udformet den pavelige politik, der så stærkt var kommet til udtryk ved indgåelsen af Benevent-aftalerne og ved henvendelsen til rigsdagen i Besançon (1157).

¹ W. Holtzmann, *Quellen und Forschungen zur Geschichte Friedrich Barbarossas*, Neues Archiv d. Gesellschaft f. ältere deutsche Geschichtskunde, bd. 48, 1929, s. 390 ff.

I oktober-november 1159 foretog 23 alexandrinske kardinaler en henvendelse til »Friderico Dei gratia glorioso, illustri, magnifico et sublimi Romanorum imperatori«;² de foreholdt ham, at jo større magt, der var overdraget ham af Gud, og jo større hans værdighed var blandt menneskene, desto mere sømmede det sig for ham i alle henseender at ære den højhellige romerkirke og altid sørge for dens helse og nytte; det påhvilede ham at beskytte den mod skismatikere og kættere, til gengæld ville de (d.v.s. kirken) bestræbe sig for at ære ham på alle måder og – ved Guds hjælp – at arbejde på en forøgelse af hans gloria. Kardinalernes tone var forsigtig diplomatisk; de opfordrede til en undersøgelse af pfalzgrevens optræden, som de ikke tog som udtryk for det kejserlige standpunkt i striden, og udtrykte håb om, at han ville komme til klarhed over, hvorledes han burde forholde sig overfor kirken. Endnu håbede kardinalerne på at undgå en kirkesprængning.

I de sidste måneder af 1159 sendte Alexander, der havde overtaget det pavelige kancelli, en strøm af breve til de vesteuropæiske lande med anmodning om støtte.³

² Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I Imperatoris, ed. tertia, rec. G. Waitz, cur. B. de Simson, 1912, s. 307 ff. J. M. Watterich, Pontificum Romanorum Vitae, bd. 2, s. 464. W. Holtzmann, anf. arb., s. 389 f.; dennes datering anvendes her. Har på visse punkter verbaloverensstemmelse med Alexander III's brev af 5. oktober 1159; Jaffé, Regesta pontificum Romanorum, nr. 10587.

³ Brev af 26. september 1159 fra Alexander III til ærkebisp Syrus af Genua og dennes lydvisper, Jaffé nr. 10854. Sammes brev, dat. Bologna 5. oktober 1159, Jaffé nr. 10587, har som forlæg fornævnte brev, men har en tilføjelse om begivenhederne 27. september (bandlysning af Victor IV og flere af hans tilhængere). Brevet af 5. oktober er igen grundlag for en række pavebreve, således brev af 5. oktober til abbeden og brødrene i St. Denis, Jaffé nr. 10588, af samme dag (?) til bisp Peter og gejstligheden i Paris, Jaffé nr. 10589, til kong Henrik II af England, Jaffé nr. 10591, MGH. SS. XXVI, s. 513, formodentlig også skrevet 5. oktober ligesom brev til ærkebisp Theobald af Canterbury, Jaffé nr. 10590, og brev af samme dag til ærkebisp Eberhard af Salzburg, Jaffé nr. 10592, Germania Pontificia, ed. A. Brackmann, 1910, bd. 1, s. 26, nr. 84. Brev af 19. oktober til det franske episkopat; dette brev har tidligere kun været kendt gennem et citat i brev af 8. november til bisp Henrik af Beauvais, Jaffé nr. 10595, og det mangler hos Jaffé. Det er blevet fremdraget af J. Ramackers, Papsturkunden in den Niederlanden, 1933, s. 217, nr. 90, hvorved det kom for dagen, at det havde et tillæg til Bologna-brevene med meddelelse om, at Victor IV 4. oktober 1159 var blevet konsekreret af Imar af Tusculum og bisperne af Melfi og Ferentino i overværelse af kardinalerne Guido og Johannes. Brev til det engelske episkopat, Jaffé nr. 10602; dette har tidligere været henlagt til december 1159, idet man anså Jaffé nr. 10951 for at være forlæg; det er imidlertid nu klarlagt af Ramackers, at brevet til de franske bisper er forlægget. Brev af 8. november 1159 til bisp Henrik af Beauvais, Jaffé nr. 10595. Brev af 13. november s. å. til dronning Constantia, Jaffé nr. 10596. Det må formodes, at Alexander III har henvendt sig til Ludvig VII ligesom til Henrik II, Jaffé nr. 10591. Brev af 12. december s. å. til bisp Henrik af Beauvais, Jaffé nr. 10600, og af 13. december til ærkebisper, bisper m. fl. i Ligurien, Æmilia, Istrien og Venezia, Jaffé nr. 10601.

Vi veed ikke, om Victor IV henvendte sig direkte til Frederik I; dette er vel det sandsynligste; derimod er det brev bevaret, som han sendte til udformeren af imperiepolitikken, den kejserlige kansler electus Rainald (v. Dassel) af Köln.⁴ Heri udtrykker han forventning om, at Rainald ville modtage meddelelsen om hans valg med glæde, og han tilkendegiver sine meget venlige følelser over for ham. Det var hans håb, at striden ville kunne bilægges – Rainald vidste, hvor skarpt kurien og kejseren havde stået overfor hinanden; for at kunne bringe dette forhold til ophør havde han påtaget sig paveværdigheden. Til sidst anmodede han om, at Rainald ville tale hans sag hos kejseren. Snart efter henvendte Victor sig i samme ærinde til alle gejstlige og verdslige ved kejserhoffet, som han mindede om, at han altid havde vist agtelse for »honor Romani imperii« – Roland var derimod hovedmanden i sammensværgelsen mod Gud og kejseren.⁵

Også de victorinske kardinaler henvendte sig til kejseren.⁶ De gav en historisk redegørelse for forholdet mellem pave Hadrian og kejseren. Benevent-aftalerne var i sin tid blevet indgået til skade for Guds ære og venskabet med imperiet, men nogle af kardinalerne havde ikke villet mindske »kirkens og imperiets ære og værdighed« ved at deltage i et sådant forbund og havde gjort sig til talsmænd for et brud med Sicilien og et snævert samarbejde med kejseren, der – i modsætning til Vilhelm I af Sicilien – ønskede at gengive kirken dens frihed. Ordvalget, der helt stemmer overens med den tyske »honor-politik«, og henvisningen til Benevent-aftalerne var egnede til at gøre indtryk ved kejserhoffet.

Tyske historikere, f.eks. Hauck, Giesebrecht, Haller og Jordan,⁷ har bestræbt sig for at frikende Frederik I for delagtighed i dobbeltvalget ved at øve indflydelse gennem tyske udsendinge. Intet tyder på en valgpression, men det er klart, at deres tilstedeværelse i Roms nærhed hurtigt blev af betydning for Victor IV og dennes kardinaler. Da meddelelsen om dobbeltvalget nåede frem til kejserhoffet i Crema, var den kejserlige stillingtagen på forhånd givet: neutralitet var en umulighed. Dette afspejler sig allerede i det kejserlige brev af 19. september 1159

⁴ Jaffé nr. 14425. Efter 30. juni 1159 var Rainald rejst til Tyskland. Først i oktober s. å. vendte han tilbage til Italien, se J. Ficker, Reinald von Dassel. Reichskanzler und Erzbischof von Köln, 1850, s. 29 ff.

⁵ Brev af 28. oktober 1159, Jaffé nr. 14426, Rahewin, s. 297 ff., Watterich, bd. 2, s. 460 f.

⁶ Efter 4. oktober 1159. Rahewin, s. 303 ff., Watterich, bd. 2, s. 461 f. Victor IV's brev til Rainald har været forlæg, se note 4.

⁷ A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, bd. 4, 1887 ff., s. 244 ff., W. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit (2. Ausg.), bd. 5:1, 1860 ff., s. 240 ff., J. Haller, Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit, bd. 3, 1951, s. 151 ff.

til ærkebisp Eberhard af Salzburg.⁸ Om valget hedder det, at det var nødvendigt at finde frem til en person, der ville kunne genskabe freden for alle Guds kirker og behandle imperiet og dets tro folk med større æresbevisning, end det havde været tilfældet under Hadrian IV. I pavespørgsmålet skulle imperiet stå enigt, og Eberhard (der havde været nært knyttet til kurien) måtte ikke hovedkulds anerkende nogen af parterne (underforstået: Alexander III), ligesom hans lydvisper skulle iagttage neutralitet. Efter anmodning fra den franske konge (Ludvig VII) havde kejseren sendt bisp Peter af Pavia til Frankrig, for at han kunne formane Englands og Frankrigs riger og konger til sikker fred og varigt venskab med ham; der ville blive skabt en fast enighed mellem landene, og det var blevet pålagt bispnen at sørge for, at ingen af kongerne skulle anerkende nogen af parterne uden den andens samtykke. Der var sendt udsendinge til Tyskland, Burgund og Aquitanien med meddelelse om, at kejseren kun ville anerkende den pave, som fik tilslutning fra hele kirken. Bisp Eberhard af Bamberg skrev ligeledes til Salzburg-ærkebispnen for at hindre, at der skulle opstå strid i det tyske episkopat.⁹

Det kejserlige forsøg på at få vestmagterne til at forholde sig neutrale, indtil en fælles beslutning i pavespørgsmålet kunne træffes, fulgtes op af forhandlinger ved kejserhoffet om indkaldelse af et koncil. 22 ærkebisper og bisper blev rådspurgt, anføres det i den kejserlige rundskrivelse fra februar 1160.¹⁰ Abbed Lambert af Citeaux og abbed Fastrad af Clairvaux havde deltaget i drøftelserne, og resultatet var blevet enighed om, at begge paver skulle indkaldes til et kirkemøde. Samtidig skrev Frederik I til ærkebisp Eberhard af Salzburg¹¹ om disse forhandlinger, at ærkebisp Peter af Tarantaise, abbed Fastrad af Clairvaux, abbed Aliprand af Morimond og 10 andre abbeder var kommet til ham »som sendt af Gud« for at bede om fred for Milano. Kejseren oplyste derimod ikke her noget om, at disse skulle have deltaget i meningsudvekslingen om en koncilindkaldelse.

⁸ MGH. Const., bd. 1, s. 252, nr. 181, K. F. Stumpf, Die Reichskanzler vornehmlich des 10., 11. und 12. Jahrhunderts, 1865 ff., nr. 3865, Watterich, bd. 2, s. 453. Ang. opfattelsen af Frankrig og England som ligestillede stater, se F. Rörig, Heinrich IV und der »Weltherrschaftsanspruch« des mittelalterlichen Kaisertums, Deutsches Archiv f. Geschichte des Mittelalters, 7. Jahrg., 1944, s. 200 ff.

⁹ September 1159. Watterich, bd. 2, s. 454 f. Verbaloverensstemmelse med kejserens brev (se note 8), jfr. W. Föhl, Bischof Eberhard II von Bamberg, ein Staatsmann Friedrichs I, als Verfasser von Briefen und Urkunden, Mitt. d. öster. Instituts f. Geschichtsforschung, bd. 50, 1936, s. 125.

¹⁰ Se note 24.

¹¹ MGH. Const., bd. 1, s. 257, nr. 186, mangler hos Stumpf.

Disse fremtrædende cistercienseres rejse må ses på baggrund af den kirkepolitiske situation; den fandt sted på et tidspunkt (inden 23. oktober 1159), hvor kirken truedes af et skisma, som især måtte ramme deres vidt forgrenede orden med dens ca. 360 klostre ud over Europa, en orden som tilmed var så nært knyttet til kurien.¹²

Den 23. oktober 1159 udgik den kejserlige koncilindkaldelse til det tyske episkopat.¹³ Kejsermagten, »som den guddommelige nåde har udset til middel mod en så fordærlig sygdom«, var nødt til at gribe ind i pavestriden, meddeles det. Koncilet skulle træde sammen 13. januar 1160 i Pavia; her ville bisper fra imperiet, Frankrig, England, Spanien og Ungarn i kejserens nærvær afgøre, hvem der burde være pave. Indtil der her blev truffet en afgørelse, måtte der ikke tages parti for nogen af parterne. Intet i dette brev røber nogen stillingtagen hos kejseren.

Samtidig indkaldtes paverne. Brevet til Alexander III er bevaret hos Rahewin,¹⁴ mens det til Victor IV kun refereres i alexandrinske kilder. Indledningsvis understregedes kejsermagtens hellighed meget stærkt, næsten polemisk. Det siges, at kejseren havde sendt indbydelser til imperiet, England, Frankrig, Ungarn og Danmark, for at der kunne

¹² M. Preiss, Die politische Tätigkeit und Stellung der Cisterzienser im Schisma von 1159–1177, Hist. Studien, ed. E. Ebering, Heft 248, 1934, s. 31 ff. P. S. Mitterer, Die Cisterzienser im Kirchenstreit zwischen Papst Alexander III und Kaiser Friedrich I Barbarossa, Cisterzienser Chronik, 34. Jahrg., 1922, s. 4 ff. J. B. Mahn. L'ordre cistercien et son gouvernement des origines au milieu du XIIIe siècle (1098–1265), 2. éd., 1951, s. 139 f. – Generalkapitlet 1159 afholdtes i Morimond, se M. Döberl, Die Stellung der Cisterzienser zum päpstlichen Schisma unter Friedrich Barbarossa, Monatsschrift d. Hist. Vereins v. Oberbayern, (April) 1893, s. 50. – Mitterer har på grundlag af kejserens privilegium til Salmannsweiler (Stumpf nr. 3886) og Victor IV's brev til Marienthal (Jaffé nr. 14438) antaget, at de franske cisterciensere var til stede på koncilet; dette forekommer usandsynligt, da begge klostre er tyske. Mahn har ment, at de var mødt op, men drog bort, da de så, hvorledes kejseren øvede indflydelse på forhandlingerne. Preiss mener, at abbederne var på visitationsrejse i Lombardiet, bl. a. for at besøge klostrene Tiglietto og Lucedio. Dette er imidlertid blevet afvist af Mahn under henvisning til, at disse klostre ikke direkte var knyttet til de franske klostre; han antager, at ærkebispem og abbederne (både af Citeaux og Clairvaux) var kommet til kejserhoffet for at opnå privilegier til deres orden; se det kejserlige brev til Vaucelles af 5. december 1159, P. L. Janauschek, Origium cisterciensium, bd. 1, 1877, s. 24.

¹³ MGH. Const., bd. 1, s. 253 f., nr. 182, Stumpf nr. 3868, Rahewin, s. 310 ff. (»... vocavimus omnesque episcopos imperii nostri et aliorum regnorum, Francie videlicet, Angliae, Hispaniae et Ungariae ...«).

¹⁴ MGH. Const., bd. 1, s. 255 f., nr. 184, Stumpf nr. 3869, Rahewin, s. 309 f., i uddrag hos Watterich, bd. 2, s. 459 (»... ad quam evocavimus totius imperii nostri et aliorum regnorum Angliae, Francie, Daciae, Ungariae archiepiscopos, episcopos, abbates et viros religiosos ac Deum timentes ...«). Der er ingen grund til at rette Daciae til Hispaniae, således som Giesebrecht, anf. arb. bd. 5:1, s. 390 og 395, har gjort. Begge lande var indbudt, se forf.s anf. arb., s. 60 f.

blive fældet dom i pavespørgsmålet; han befalede («mandamus») og påbød («praecipimus») i den almægtige Guds og hele den katolske kirkes navn, at »Roland« skulle give møde; han forsikrede, at han ikke var bevæget af had eller kærlighed til nogen person, men ville »Roland« ikke give møde, måtte Gud dømme, og kejseren ville lade Hans retfærdighed ske fyldest; dette tilkom nemlig ham og ingen anden! Hvilket indtryk har denne skrivelse ikke gjort på den mand, der havde udformet den pavelige skrivelse, som overbragtes i Besançon et par år tidligere? Alexandrinerne gjorde senere et stort nummer ud af, at kejseren skulle have tilskrevet Victor med anvendelse af dennes pavenavn, mens Alexander benævntes Roland.

Den 28. oktober 1159 udfærdigedes den kejserlige indbydelse til Henrik II af England.¹⁵ Tonen var her meget neddæmpet og forsigtig. Der er i arengaen små overensstemmelser med brevet til de tyske bisper, men enhver fremhævelse af kejsermagtens ophøjethed er omhyggeligt undgået. Kejseren omtalte kongen som et af kirkens vigtigste medlemmer og bad om en så talstærk gejstlig repræsentation som muligt. Breve af samme karakter sendtes til de øvrige konger.

Alexander III nægtede at møde op i Pavia, en mulighed som kejseren måske på forhånd havde regnet med.¹⁶ Nogen definitiv afbrydelse af

¹⁵ MGH. LL., bd. 2, s. 119, bd. IV:1, s. 254, Stumpf nr. 3870. Forlægget er brevet til det tyske episkopat, se note 13. Problemet er behandlet af R. Schlierer, *Weltherrschaftsgedanke und altd deutsches Kaisertum. Eine Untersuchung über die Bedeutung des Weltherrschaftsgedankens für die Staatsidee des deutschen Mittelalters vom 10. bis zum 12. Jahrhundert*, 1934, s. 78, og af R. W. og A. J. Carlyle, *A History of Medieval Political Theory in the West*, 1950, bd. 3, s. 175, og bd. 4, s. 321. Brevet til Henrik II er i overensstemmelse med, hvad Saxo refererer som Frederik I's udtalelser til Valdemar I's udsending, se C. Weibull, *Saxo, Hist. Tidskrift f. Skåneland*, bd. 6, 1915, s. 254, og D.D. 1. rk. II, nr. 134.

¹⁶ Boso, trykt hos Watterich, bd. 2, s. 382 f. W. Holtzmann, *anf. arb.*, s. 390 ff. har påvist, at Alexanders svar – i Bosos gengivelse – ikke er et diplom, men en konstruktion på grundlag af de alexandrinske kardinalers første brev til Frederik I (se Rahewin, s. 307 ff., Watterich bd. 2, s. 464); allerede Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 241, nærrede mistillid til brevets ægthed. Holtzmann er imidlertid ikke i tvivl om, at det indeholder det væsentlige i Alexanders holdning, nemlig: »Romana ecclesia a nimine iudicatur«, jfr. Gerhoh af Reichersberg udtalelser i »De investigatione Antichristi«, MGH. LL., bd. 3, s. 364. Alexanders stillingtagen er indgående blevet behandlet af M. Pacaut, *Alexandre III. Etude sur la conception du pouvoir pontifical dans sa pensée et dans son oeuvre*, 1956, især s. 90 ff. – Ang. de kejserlige udsendinges ophold hos Alexander se de alexandrinske kardinalers brev fra december 1159, W. Holtzmann, *anf. arb.*, s. 398 ff., deres brev fra april 1160, Watterich bd. 2, s. 493, og de alexandrinske legaters brev fra februar/marts 1160, Bouquet bd. 15, s. 753 ff. – Ang. de kejserlige udsendinges forhandlinger med Alexander III, se desuden C. Erdmann, *Der Prozess Heinrich des Löwen*, MGH. Schriften, bd. 6 (2. Ausg.), 1952, s. 283.

forbindelsen med kejseren kom dette afslag dog ikke til at betyde. De alexandrinske kardinaler besluttede at rette en fornyet henvendelse til kejseren; Walther Holtzmann har klarlagt dette ved at fremdrage et brev fra kardinalerne, stammende fra begyndelsen af dec. 1159.¹⁷ Heri klages der over, at de tyske udsendinge ikke optrådte korrekt, men dette måtte være sket uden kejserens vidende; de undrede sig imidlertid over, at han havde draget Alexanders retmæssige valg i tvivl og havde ment, at det skulle gøres til genstand for undersøgelse. De tyske udsendinge havde optrådt, som om koncilet allerede havde anerkendt Octavian som lovlige pave. Kardinalerne havde besluttet at give ham oplysning om tingenes rette sammenhæng. Dette brev er – som kardinalernes første henvendelse til kejseren – meget imødekommende, næsten smigrende, men een ting kunne der ikke herske tvivl om: de ville ikke gå med til, at »kirken« skulle underkastes dom på mødet i Pavia, hvor stor kejserens jordiske domsmyndighed så end måtte være; kirken burde i stedet æres og respekteres!

Medio december begav tre af kardinalerne sig afsted til kejseren medbringende omtalte brev;¹⁸ delegationen talte to medlemmer, der tidligere på året havde aflagt besøg ved kejserhoffet, den gang sammen med den senere Victor IV og dennes tilhænger Guido af Crema; der er grund til at antage, at disse kardinaler repræsenterede en forsonlig holdning overfor kejsermagten, og at de nu af kollegiets flertal var blevet bemyndiget til at gøre et sidste forligsforsøg. Engang i slutningen af måneden eller straks efter årsskiftet må de være ankommet til Genova. De tyske kilder oplyser, at de to kardinaler opholdt sig i Genova, og at koncilet ventede på dem i otte dage, men selv efter yderligere opfordringer var de ikke kommet. Den tredje kardinal, kardinalpresbyter Vilhelm af St. Petrus ad Vincula, var derimod kommet tilstede på koncilet. Alexandrinerne måtte senere indrømme dette forhold, men hævdede, at kejseren havde nægtet de to kardinaler frit lejde.¹⁹ Vilhelm har utvivlsomt skullet spille en mere betydningsfuld rolle end blot være observatør.

Victor IV var parat til at efterkomme indkaldelsen. 5. december 1159 takkede han benediktinerabbeden Henrik af Lorsch for hans råd til

¹⁷ W. Holtzmann, *anf. arb.*, s. 398 ff. *Terminus post quem* er 20. september 1159, *ante quem* 5.–11. februar 1160. Sandsynligvis skal det henlægges til begyndelsen af december 1159.

¹⁸ W. Holtzmann, *ibid.*

¹⁹ De alexandrinske kardinalers brev fra april 1160, Watterich bd. 2, s. 493, se Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 240.

kejseren om at indkalde et koncil til genoprettelse af kirkens enhed – for ham var der ingen tvivl om, at hans modstander på forhånd havde tabt.²⁰

På grund af forskellige forsinkelser i forbindelse med belejringen af Crema kunne koncilet i Pavia først begynde sine drøftelser 5. februar 1160.²¹ Frederik I holdt selv åbningstalen, hvori han understregede, at hans forgængere Konstantin den Store, Theodosius, Justinian, Karl den Store og Otto den Store havde indkaldt konciler; han havde da også selv i kraft af kejserværdigheden myndighed til at tage et tilsvarende initiativ; myndigheden til at træffe en afgørelse angående skismaet skulle ligge hos de fremmødte gejstlige. Derefter trak kejseren sig tilbage. Også Victor IV henvendte sig til deltagerne,²² men deltog ikke i de videre forhandlinger, der ikke alene beskæftigede sig med det aktuelle pave-spørgsmål, men formede sig som et opgør med Hadrian IV's politik overfor imperiet.

Koncilets »sententia« gik ud på, at Victor var retmæssigt valgt; kejseren modtog kendelsen venligt og godkendte den, hvorefter paven tilkaldtes. Frederik viste ham den sædvanlige ærbødighed og forrettede marskaltjeneste.²³ Der affattedes derefter en rundskrivelse, der foreligger i to redaktioner, en kort beregnet for imperiet og en lang bestemt for udlandet;²⁴ der gaves heri meddelelse om koncilets forhandlinger og resultat, hvortil føjedes oplysningen om, at Victor og deltagerne havde bandlyst Roland og dennes tilhængere, samt en opfordring til at stå sammen om de trufne beslutninger. Interessantest er forskellen mellem de to redaktioner i henseende til opregningen af de gejstlige og verdslige, som havde sluttet op om Victor. I den lange tekst nævnes bl. a. »Ego

²⁰ W. Holtzmann, *ibid.* P. Kehr, *Zur Geschichte Victors IV*, Neues Archiv, bd. 46, 1925, s. 56 f. Brev af 4. december 1159, Jaffé nr. 14428, jfr. Chron. Laureshamense, MGH. SS., bd. 21, s. 445.

²¹ Rahewin, s. 315 ff.

²² Rahewin, s. 319, MGH. Const., bd. 1, s. 257 ff. Se R. W. og A. J. Carlyle, *anf. arb.*, bd. 4, s. 321 f. M. Meyer, *Die Wahl Alexanders III und Victors IV (1159). Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenspaltung unter Kaiser Friedrich I*, 1871, s. 35 f., hævder, at Victors »tale« i virkeligheden er en stiløvelse; dette er blevet afvist af W. Ribbeck, *Der Traktat über die Papstwahl d. Jahres 1159*, *Forsch. z. deutschen Gesch.*, bd. 25, 1884, s. 354 ff., der er af den opfattelse, at »talen« er blevet forfattet 1160–61, og påviser overensstemmelser mellem den og Rescriptum generale's lange redaktion, som han betragter som en forfalskning. Udgiverne af MGH. Const. mener, at det er en tale, som er blevet holdt på koncilet, se også Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 244 ff.

²³ Rahewin, s. 324 ff.

²⁴ MGH. Const., bd. 1, s. 265 ff., se også D.D. 1. rk. II, nr. 138 ff.

Peregrinus Aquileienseis patriarcha cum fratribus suffraganeis interfui et consensi. Ego Reinoldus Colonienseis, ego Wicmannus Magdeburgenseis, ego Ardwicus Bremenseis archiepiscopi interfuimus et cum omnibus suffraganeis nostris consensimus. Hellinus Treverenseis archiepiscopus, Viennae archiepiscopus, G. electus Ravennae, omnes per legatos et litteras suas consenserunt. Rex Ungarum, rex Danorum, rex Boemie per legatos et litteras consenserunt. Archiepiscopus et dux Poloniae per legatos et litteras suas consenserunt. Episcopus Ripenseis . . .« I den korte tekst opregnes bl. a. »Ego Peregrinus Aquilegensis patriarcha cum meis suffraganeis interfui et consensi. Ego Arnaldus Maguntinus archiepiscopus cum XIII suffraganeis interfui et consensi. Ego Hartwicus Bremenseis archiepiscopus cum suffraganeis meis interfui et consensi. Ego Hellinus Treverenseis archiepiscopus cum meis suffraganeis consensi. Ego Reinaldus Colonienseis archiepiscopus cum meis suffraganeis. Ego Wichmannus Magdeburgenseis archiepiscopus cum meis suffraganeis consensi . . . Henricus rex Anglorum per legatos et litteras suas consensit. Rex Ungarorum per litteras et legatos suos consensit. Rex Danorum consensit . . .«

Enigheden kunne synes overvældende, men nogen repræsentation for hele den vestlige kirke havde man ikke kunnet mønstre. Klogeligt undlod den lange redaktion – der jo bl. a. sendtes til de vesteuropæiske magter – at nævne den engelske monark som tilhænger af Victor. Selv indenfor imperiets episkopats rækker var der opposition.

Ærkebisp Eberhard af Salzburg havde været indstillet på selv at rejse til Pavia, da han modtog indkaldelsen, men ændrede standpunkt og sendte provst Henrik af Berchtesgaden som sin repræsentant. Nogen anerkendelse af Victor kom imidlertid ikke på tale. Henrik har afgivet beretning om sin rejse;²⁵ han oplyser, at der på koncilet var mødt gesandter fra den franske konge. Patriarken af Aquileja, bisp Eberhard af Bamberg, bisp Konrad af Passau og bisp Hartvig af Regensburg havde kun aflagt lydighedsløfte til Victor på grund af rigets nødsituation og under forbehold af en fornyet kirkelig prøvelse af pavespørgsmålet. Ærkebisp Hillin af Trier havde undskyldt sig; hans tilstedeværende lydvisper havde imidlertid aflagt ed uden forbehold. Henrik oplyser endvidere, at ærkebisp Rainald af Köln var sendt til Frankrig, bisp af Verden til Spanien og bisp af Prag til Ungarn for at opnå stadfæstelse af koncilbeslutningerne. Henrik havde kendskab til begge

²⁵ MGH. Const., bd. 1, s. 257, mangler hos Stumpf. Rahewin, s. 337 ff. Eberhard var nået til Vicenza, da han besluttede at vende om.

redaktioner af rundskrivelsen; den lange teksts talopgivelser angående de tilstedeværende ærkebisper og bisper tog han forbehold overfor. Provst Henrik har alene skullet indhente oplysninger til ærkebisp og dennes lydvisper; forbindelse mellem Alexander III og Salzburg-provinsen havde båret frugt.²⁶

I den kejserlige lejr havde man imidlertid ikke opgivet håbet om at vinde ærkebisp Eberhard for Victors sag; næppe var koncilet afsluttet, før kejseren rettede et budskab til ham og hans bisper.²⁷ Den moderate bisp Eberhard af Bamberg henvendte sig ligeledes til ham;²⁸ han beretter, at ca. 50 bisper havde givet møde; først havde der været stemning blandt dem for at udsætte forhandlingerne, indtil man havde modtaget bedre underretninger om hændelsesforløbet, men Victors folk havde fået overtaget, ikke mindst, fordi de havde henvist til, at der forelå en sammensværgelse mellem Roland, kong Vilhelm af Sicilien og de kejserfjendtlige norditalienske byer. Ligesom provst Henrik oplyser bisp Eberhard, at der var kommet gesandter fra den franske konge; de havde lovet, at denne ville forholde sig neutral, indtil han havde forhandlet med den kejserlige udsending. En udsending fra den engelske konge havde afgivet et tilsvarende løfte. Alene ærkebisp Hillin af Trier var forblevet på modpartiets (Alexander III's) side, men hans lydvisper havde ikke fulgt ham; ærkebisp Eberhard af Salzburg havde endnu ikke erklæret sig for nogen af paverne. Uenigheden på koncilet kommer også stærkt frem i Vincens af Prags skildring;²⁹ de fleste lombardiske bisper havde givet udtryk for, at man ikke burde dømme den fraværende Roland, hvilket dog havde mødt modstand hos de fleste tyske fyrster.

Det vil ses, at Hadrians to trofaste støtter i Tyskland, Hillin af Trier (der havde været permanent legat) og Eberhard af Salzburg, ikke ønskede at støtte den kejserlige kirkepolitik. Om denne politik skulle lykkes, ville i høj grad være afhængig af Frankrigs og Englands holdning. Allerede inden 16. september 1159 havde kejseren sendt bisp Peter af Pavia til disse lande – det oplyses: efter den franske konges

²⁶ Rahewin, *ibid.*; brev fra Alexander III til Eberhard af Salzburg 5. oktober 1159, Jaffé 10592, *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. I, 1910, s. 26, nr. 84.

²⁷ 15. februar 1160, MGH. Const., bd. 1, s. 263 ff., Stumpf nr. 3891, Rahewin, s. 328 ff.

²⁸ Februar 1160, Rahewin, s. 336 f. Se W. Schmidt, *Die Stellung der Erzbischöfe und des Erzstiftes von Salzburg zu Kirche und Reich unter Kaiser Friedrich I bis zum Frieden von Venedig (1177)*, *Archiv f. öster. Gesch.*, bd. 34, Heft 1 & 2, s. 45 ff., og W. Föhl, *anf. arb.*, s. 125.

²⁹ MGH. SS., bd. 17, s. 678 f., Watterich, bd. 2, s. 470. Gerhoh af Reichersberg, »De investigatione Antichristi«, MGH. LL., bd. 3, s. 365, med note 253.

anmodning – for at få kongerne til at slutte fred, men også for at give dem besked om den opståede kirkestrid.⁸⁰ Kongerne havde ladet sig repræsentere på koncilet, men der var ikke afgivet tilsagn om anerkendelse af Victor IV, kun om velvillig neutralitet indtil videre. Viseligt nok undlod rundskrivelsens lange redaktion – der var bestemt for udlandet – at nævne, at Henrik II skulle have samtykket, mens den korte redaktion nævner en sådan anerkendelse. Vi skal senere vende tilbage til kongerne af Ungarns og Danmarks anerkendelse; også hertil er der knyttet problemer.

II

DEN første fyrste, der anerkendte Alexander III, var Vilhelm I af Sicilien; dette betød ikke blot politisk-militær rygdækning, men også at der i de følgende år blev stillet rigelige økonomiske subsidier til rådighed.¹ Begge paver anmodede den østromerske kejser Manuel I om anerkendelse; 1158 havde denne sluttet forbund med Sicilien, og i slutningen af 1160 forelå meddelelsen om, at han var at finde i den alexandrinske lejr.² Også de oprørske lombardiske byer fulgte Siciliens eksempel. Ungarn omtales i rundskriverne fra Pavia som tilhænger af Victor (se side 381 f.); landet var i denne tid en tysk lydstat. Efter koncilet var bisp Daniel af Prag sendt til kong Geza II, men denne afgav ikke det ønskede tilsagn om at slutte sig til imperiets pave, idet han undskyldte sig med først at ville have lejlighed til at drøfte spørgsmålet med kirken og stormændene.³ I august 1160 skrev Frederik I til patriarken af Aquileja, at Ungarn anerkendte Victor; men dette er ikke korrekt. Kong Geza har imidlertid nok måttet gå forsigtigt til værks for at undgå militære repressalier, og måske har han ønsket at afvente vestmagternes stillingtagen. Alexander III sendte imidlertid en legation til landet, og i slutningen af 1160 kom den officielle ungarske anerkendelse af ham.

⁸⁰ MGH. Const., bd. 1, s. 252, nr. 181, Tengnagel nr. 3*36, Stumpf nr. 3865, Watterich, bd. 2, s. 453 f. Se H. Reuter, *Geschichte Alexander des Dritten und der Kirche seiner Zeit*, bd. 1, 1860, s. 127. *Patrologia latina*, ed. Migne, bd. 199, s. 42 ff., Watterich, bd. 2, s. 499 ff.

¹ Anerkendelsen skete i slutningen af 1159, *Italia Pontificia*, ed. P. Kehr, bd. 7, 1906 ff., nr. 190. W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III im ersten Jahrzehnt seines Pontifikats (1159–69)*, *Hist. Studien*, ed. E. Eberling, Heft 188, 1929, s. 61 og 68.

² Boso, Watterich, bd. 2, s. 386. W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 69 ff., især s. 72, note 22. Jaffé nr. 10593.

³ W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 109 ff., Rahewin, s. 341. W. Holtzmann, *Papst Alexander III und Ungarn*, *Ung. Jahrb.*, bd. 6, 1926, s. 406 ff.

⁴ MGH. Const., bd. 1, s. 274, nr. 196, Stumpf nr. 3897. D.D. 1. rk. II, nr. 139. W. Holtzmann, *anf. arb.*, s. 406 ff.

I den følgende tid var der snæver forbindelse mellem den alexandrinske kurie og kongen,⁵ som endog foreslog Ludvig VII et forbund rettet mod kejseren.⁶ Hverken Polen eller Böhmen fik besøg af alexandrinske legater, først 1169 søgte man at få fodfæste i Böhmen.

Allerede 28. februar 1160 kom den første alexandrinske reaktion på koncilet. Kardinallegaten Johannes af Anagni, der opholdt sig i Piacenza, og ærkebisp Hubert af Milano bandlyste kejseren, Victor og dennes tilhængere. 24. marts udsendte Alexander sin bandlysning; alle kejserens undersåtter blev løst fra deres troskabsed. Bandlysningen var næppe en formel afsættelse af kejseren, men snarere en provisorisk fratagelse af kejserværdigheden.⁸

I slutningen af februar eller begyndelsen af marts 1160 må de alexandrinske legater kardinalpresbyter Henrik af St. Nereus et Achileus og kardinaldiakon Oddo af St. Nicolaus in carcere Tulliano, der opholdt sig i Genova under koncilet, have fået kendskab til rundskrivelsen, og de skyndte sig at udsende en gendrivelse.⁹ De sætter heri lighedstegn mellem koncilet og kejseren; denne havde ingen myndighed til at optræde som dommer i pavespørgsmålet, underordnet paven som han var. I det meget skarpt formulerede brev siges det videre, at hvis der skulle have været afholdt et koncil, skulle det være trådt sammen i Rom og have haft repræsentation for hele kirken. I Pavia havde kejseren, kongerne og fyrsterne givet deres samtykke, ganske som om kirken

⁵ W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 109 ff.

⁶ Se side 397 f.

⁷ MGH. SS., bd. 17, s. 678 f., Watterich bd. 2, s. 470, Helmold, s. 170 (»legacione publica«).

⁸ Kardinaldiakon Johannes af St. Maria in Porticu (af Anagni) og subdiakon Johannes af Piozutus opholdt sig i Piacenza under koncilet; om deres forbindelse med Milano se Italia Pontificia, bd. 6:1, s. 61. Kardinaldiakon Johannes aflagde besøg i byen, hvor han bandlyste kejseren og Victor IV. 12. marts bandlyste han bisperne af Mantova, Cremona og Lodi, markgreven af Montferrat, greven af Biandrate og en række byers rektorer og konsulter, se Italia Pontificia, bd. 6:1, s. 9, W. Ohnsorge, *anf. arb.*, s. 12 ff., og G. Dunken, Die politische Wirksamkeit der päpstlichen Legaten in der Zeit des Kampfes zwischen Kaisertum und Papsttum in Oberitalien unter Friedrich I, *Hist. Studien*, ed. E. Ebering, Heft 209, 1930, s. 58 f. – Den pavelige bulle er forsvundet. Se Alexander III's brev til bisp Arnulf af Lisieux 1. april 1160, Jaffé nr. 10627, sammes brev til ærkebisp Eberhard af Salzburg, Jaffé nr. 10628, og sammes brev til bisperne i Salzburg-provinsen, Jaffé nr. 10630, fra henholdsvis 4. og 12. april 1160, og de alexandrinske kardinalers brev, Watterich, bd. 2, s. 493. Problemet er blevet behandlet af M. Pacaut, *anf. arb.*, s. 175 ff., og E. Eichmann, Acht und Bann im Reichsrecht d. Mittelalters, Göres-Gesellschaft z. Pflege d. Wissenschaften im. kath. Deutschland, Sektion f. Rechts- und Sozialwissenschaften, Heft 6, 1909, s. 108 f., især note 3 og 4.

⁹ Bouquet, bd. 15, s. 753 ff.

havde sat dem til at være de første til at beskæftige sig med kirkelige domme. I april 1160 udsendte det alexandrinske kardinalkollegium sit svar på rundskrivelsen;¹⁰ brevet er rettet til hele kirken, men adressen var tydeligvis de endnu tøvende konger i England og Frankrig. Man skildrer indgående valghandlingen i september 1159 og de efterfølgende begivenheder. Otto af Wittelsbach og andre tyske udsendinge havde fra første færd ydet Octavian støtte, og snart fulgte kejseren samme kurs, bl. a. var dette kommet til udtryk i titulaturen i breve til ham. Kejseren havde dog sammenkaldt et koncil med deltagelse af gejstlige fra fem kongeriger, idet han foregav at ville afvente og udføre deres dom. De alexandrinske kardinaler havde, da de så kejserens stillingtagen, sendt tre af deres midte til Genova, for at de derfra – hvis der blev tilstået dem kejserligt lejde – kunne drage til koncilet og forsøge at tale deltagerne og kejseren til fornuft. De havde imidlertid ikke fået den ønskede tilladelse, hvorfor »de rystede støvet af deres fødder og drog til andre egne, efter at de ikke havde fundet nogen fredens søn«. Angående kardinalpresbyter Vilhelm af St. Petrus ad Vincula's overværelse af koncildrøftelserne siges det, at han var til stede, for at én kunne give oplysning om sandheden og vise sagens rette sammenhæng, så der ikke i fremtiden skulle være nogen undskyldning for kejserens uretfærdighed. Kejseren – der i dette brev sammenlignes med en fuglefænger og en følelsesløs snog – havde imidlertid ikke villet bøje sig: han havde derved gjort sig skyldig i »extrema discrimina«. Om stemningen blandt gejstligheden hedder det, at »da de tilstedeværende bisper gennem skismatikernes fremstilling havde hørt, hvorledes valget var foregået, begyndte de med undertrykt stemme at sige, at Alexanders valg var det retfærdige, og forbandede skismatikernes meget, og én efter én begyndte de at forlade kirken efter at have fundet på påskud«. Sammenholder man dette brev med de breve, som kardinalerne tidligere havde sendt, vil det ses, hvordan Pavia-koncilet helt havde ændret den politiske situation (se ovenfor side 374 og 379).

III

ENGLANDS og Frankrigs officielle tilbageholdenhed i pavespørgsmålet var ikke alene bestemt af kirkepolitiske årsager (og derfor af betydning for forholdet til kejsermagten), men også af de to landes indbyrdes politiske forhold. Allerede i 1157 havde Henrik II søgt kontakt med Frederik I som et led i planerne om at skabe en modvægt mod Ludvig VII.

¹⁰ Watterich, bd. 2, s. 493.

Ganske vist havde kongerne sluttet venskab det følgende år, beseglet ved en forlovelse mellem Henriks godt treårige søn og Ludvigs seks måneder gamle datter – en forbindelse, hvis store perspektiv lå i, at der fra engelsk side ville kunne gøres krav på den franske trone, hvis Ludvig skulle dø sønneløs – men allerede kort tid efter var enigheden blevet afløst af åben kamp. I november 1159 var der dog sluttet våbenstilstand, og for Alexander III måtte det være af afgørende betydning at få skabt fred mellem parterne, så kejseren ikke skulle kunne udnytte den spændte situation. De nævnte legater, Henrik, Oddo og snart også Vilhelm, fik ordre til at begive sig til Frankrig; kejseren sendte som »legacione publica« electus Rainald af Köln, ærkebisp Garsidonius af Mantova og grev Adolf af Holsten.¹

Ludvig VII's indflydelse på den franske kirke var ret begrænset, mens Henrik II holdt den engelske kirke i meget stramme tøjler. Det var at vente, at den franske gejstlighed i vid udstrækning ville handle på egen hånd i kirkestriden; romerkirken havde altid haft stærk støtte i landet, hvor gejstligheden ikke var nær så gennemgribende feudaliseret som i Tyskland. I kirkelivet var munkeordenerne en meget betydelig magtfaktor, ikke mindst den stærkt centraliserede cistercienserorden.² Det er allerede omtalt, hvorledes flere af de ledende cisterciensere havde opholdt sig ved kejserhoffet; hvor længe de er blevet, er usikkert.

Det står imidlertid klart, at rundskrivelsens udtryk »tunc presentium« ikke gælder koncilet,³ og der er sikre tegn på, at de franske cisterciensere i vinteren 1159/60 ydede Alexander III meget effektiv støtte. Bisp Hen-

¹ Helmold, s. 170.

² Ludvig VII's forhold til den franske kirke er behandlet af M. Pacaut, *Louis VII et les élections épiscopales dans le royaume de France*, 1957. – Om cistercienserordenens organisation og udbredelse, se J. B. Mahn, *anf. arb.*, s. 60 ff. Fortegnelse over klostrene hos P. L. Jauschek, *anf. arb.* Ang. de eng. klostre se D. Knowles, *The Monastic Order in England (943–1216)*, 1950, s. 200 ff., 706 ff. og 726 f.

³ Se ovenfor s. 377, note 12; Preiss, *anf. arb.*, s. 31 ff., Mahn, *anf. arb.*, s. 139 f. J. A. Leclercq har i sin afhandling *Epîtres d'Alexandre III sur les cisterciens*, *Revue Bénédictine*, 1954, s. 68 ff., forelagt et brevfragment, som han formoder har været en tilføjelse til Alexander III's bulle af 5. oktober 1159 til ærkebisp Theobald af Canterbury; dette skulle efter hans opfattelse kunne tages til indtægt for, at der skulle have bestået et spændt forhold mellem kurien og de engelske cisterciensere, som han endog antager har været repræsenteret på koncilet i Pavia. Alt tyder imidlertid på, at nævnte fragment hører hjemme i den victorinske lejr. I begyndelsen af oktober 1159 kan den alexandrinske kurie ikke have haft nogen viden om forholdene i England, hvor dobbeltvalget endnu ikke var kendt! Helt umuligt er det naturligvis, når Leclercq udlægger »... huc atque illuc coeperunt discurrere, et schismaticorum erroribus fomita praestantes, pacem ecclesiae conati sunt omnimodis pervertere, altare contra altare constituere...« som en hentydning til de engelske cisterciensere, som skulle have været til stede i Pavia (februar 1160). Da P. Ewald undersøgte Bologna-brevenes varianter,

rik af Beauvais – Ludvig VII's broder – var blandt de første gejstlige i Frankrig, som Alexander henvendte sig til; Henrik var cistercienser. Blandt de første var også abbed Philip af Aumône, hvis svarskrivelse er bevaret.⁴

Abbed Philip skriver (mellem november 1159 og maj 1160), at han på pavens vegne havde skullet søge kontakt med Henrik II og det engelske episkopat; kongen havde forvisset ham om, at han snarest ville kontakte Alexander. Ludvig VII havde han også forhandlet med, og det stod helt klart, at han støttede Alexander, men beslutningen herom skulle hemmeligholdes til et belejligt tidspunkt, d.v.s. til der om kort tid ville være genskabt fred mellem kongerne. Om den franske gejstlighed kunne Philip oplyse, at ærkebisperne, alle bisperne og kirkens ledende mænd var alexandrinere.

Alexander havde i sin iver for at vinde kong Henriks anerkendelse også bedt bisp Arnulf af Lisieux om at lægge pres på kongen.⁵ Noget særinitiativ i det ømtålelige pavespørgsmål var imidlertid ikke at vente. Kongen var overfor den engelske gejstlighed gået så vidt, at han havde tilbageholdt Alexanders bulle.⁶

Den 1. april 1160 udtrykte Alexander i et brev til bisp Arnulf⁷ sin meget store glæde over, at Henrik ville anerkende ham, og tillagde især Arnulf æren herfor, men, understreges det, der var al mulig grund til at være påpasselig, ikke mindst måtte man være agtpågivende overfor kejserens sendebude, og alle gejstlige og verdslige måtte mobiliseres i anstrelgelserne for at fastholde kongen.

Bisp Arnulf af Lisieux havde – med sin faste forankring i den gregorianske tradition – været blandt de første, der havde knyttet sig til Alexander.⁸ Af egen drift havde han straks i efteråret 1159 søgt forbindelse

fandt han ingen tillæg, Reise nach Italien im Winter 1876 und 1877, Neues Archiv, bd. 3, 1878, s. 145 ff., se også Papsturkunden in den Niederlanden, ed. J. Ramackers, 1933 f., s. 217 ff., nr. 90.

⁴ Jaffé nr. 10595 af 8. november 1159, og nr. 10600 af 12. december 1159 til bisp Henrik af Beauvais. Svaret fra Philip af Aumône, Migne, bd. 200, s. 1359 ff., og Bouquet, bd. 15, s. 762; se M. Preiss, anf. arb., s. 28 f.

⁵ Jaffé nr. 10627.

⁶ Alexander III's breve fra oktober 1159 til Henrik II og den engelske gejstlighed var af abbed Philip blevet overgivet til bisp Gilbert af Hereford og bisp Hilarius af Chichester, H. Reuter, anf. arb., bd. 1., s. 95, og M. Preiss, anf. arb., s. 28. Om de to bispers forhold se D. Knowles, The Episcopal Colleagues of Archbishop Thomas Becket, 1951, s. 24 ff. og 44 ff.

⁷ Jaffé nr. 10627.

⁸ Bouquet, bd. 15, s. 758 ff., Watterich, bd. 2, s. 466 ff. Se F. Barlows introduktion til Arnulfs breve, udg. af The Royal Hist. Society, Camden Third Series, Bd. 61, 1939, s. XVI f.

med den engelske konge, som efter lang tøven havde lovet at anerkende Alexander; de kejserlige udsendinge havde imidlertid bevæget ham til at udsætte anerkendelsen (til efter Pavia-koncilet); Arnulf karakteriserer det tysk-engelske forhold som præget af hengivenhed, men alligevel havde Henrik ikke lagt skjul på, at han sympatiserede med Alexander.⁹

Den engelske gejstligheds afhængighed af kongen træder tydeligt frem i ærkebisp Theobald af Canterbury's henvendelse til ham i slutningen af 1159 eller begyndelsen af 1160.¹⁰ Nogle af de gejstlige ville drage til Alexander, andre til Victor; selv kunne han ikke afgøre, hvem der havde retten på sin side – han mente heller ikke det var tilladt at dømme herom i Henriks rige, så længe forholdene var uafklarede. Han vidste imidlertid ikke, hvad han skulle stille op overfor vedkommende; selv skulle han – der fremfor nogen var afhængig af kongens råd og forpligtet overfor kirken – være den første til at rejse; det var imidlertid blevet ham fortalt, at kongen havde givet nogle tilladelse til at drage »illuc« (hvilket utvivlsomt må dække: til koncilet i Pavia), og at dette særlig gjaldt folk, som glædede sig over Hadrians død.

Hvor Henrik II kom under vejr med, at engelske gejstlige havde erklæret sig for Alexander, var hans reaktion voldsom. Dette gælder f.eks. overfor ærkebispem af Rouen og bispem af Le Mans.¹¹ Det skulle dog vise sig, at det var umuligt at holde Johannes af Salisbury i ave; kort efter april 1160 skrev han til bisp Raoul af Serre, at den engelske gejstlighed levede under ganske anderledes forhold end den franske, som ikke behøvede at nages af frygt.¹² Selv var han overmåde bange for, at den tyske kejser ved sin svig skulle bringe den engelske konge i fare. Han retter derefter en voldsom kritik mod rundskrivelsen fra Pavia-koncilet i dens lange redaktion. Kejseren ville genskabe imperiet, og koncilet havde været et lydigt redskab – »... scenae theatralis haec species est potius, quam reverendi imago concilii . . .« – og Johannes spørger, hvem der havde sat tyskerne til at være dommere over andre nationer.

⁹ Se foregående note. Om Frederik I og Henrik II hedder det: »... cui discurrentibus invicem literis et legatis plurima videtur caritate coniunctus . . .«. Ang. Henrik II's stilling, se Arnulfs brev til kardinalerne, F. Barlow, anf. arb., nr. 23, s. 29 f.

¹⁰ Migne, bd. 199, s. 27, skrevet af Johannes af Salisbury for ærkebisp Theobald.

¹¹ FitzStephen, J. C. Robertson, *Materials for the History of Thomas Becket*, bd. 3, s. 27 f. H. Reuter, anf. arb., bd. 2, s. 161.

¹² Migne, bd. 199, s. 42 ff., Watterich bd. 2, s. 499 ff. »... quis Teutonicos constituit iudices nationum ? . . .«, »... Promittebat [Frederik I] enim, se totius orbis reformaturum imperium et urbi subiiciendum orbem eventuque facili omnia subacturum, si . . .«.

I maj/juni 1160 skrev bisp Arnulf af Lisieux til den engelske gejstlighed, der på et møde i London skulle tage stilling til de af kongen fremsendte buller fra Alexander og til Pavia-rundskrivelsen.¹³ På grundlag af det pavelige brev af 1. april s.å. (se ovenfor side 387) udformede han et flammende indlæg til fordel for Alexander. Han omtaler, hvorledes kongerne havde sluttet fred (i maj s.å.); Ludvig VII havde da givet sin engelske kollega lov til at udskyde anerkendelsen af Alexander, indtil han havde kunnet rådspørge den engelske gejstlighed. Fra første færd havde kongens sympati været udelt alexandrinsk – hånligt havde han kastet kejserens brev bort, mens den tyske udsending havde set på! De engelske gejstlige skulle imidlertid være årvågne, da der iblandt dem var folk, der – efter hvad der blev sagt – var knyttet til Victor ved slægtskabsbånd. Efter Arnulfs mening tragtede kejseren alene efter at undervinge sig andre riger, men man måtte trøste sig med, at det parti, som den franske kirke i tidligere krisetider havde støttet, altid var gået af med sejren.

Både det ovennævnte kirkemøde i London og det tilsvarende for de engelske besiddelser i Frankrig i Neufmarché besluttede, omend ikke enigt, at slutte op om Alexander; beslutningen herom måtte imidlertid efter kongelig ordre hemmeligholdes.¹⁴ Den 22. juli fandt det aftalte fransk-engelske fællesmøde sted (se side 390 f.) i Beauvais.

Hvem var de engelske skismatikere? Johannes af Salisbury udpegede to: bisperne af Winchester og Durham.¹⁵ Lige til det sidste havde ærkebisp Theobald været usikker med hensyn til kongens stilling, men selv lagde han ikke længere skjul på sit alexandrinske sindelag.¹⁶ Det var

¹³ F. Barlow, anf. arb., nr. 27 og 28, s. 36 ff., samme, *The English, Norman and French Councils called to deal with Papal Schism of 1159*, Eng. Hist. Review, bd. 51, 1936, s. 264.

¹⁴ På vejen til Frankrig havde kardinalerne Henrik og Oddo forsøgt at komme i kontakt med abbed Hugo af Cluny, men de var blevet afvist, hvorefter de var draget til Vezelay, MGH.SS., bd. 26, s. 145. H. Reuter, anf. arb., bd. 1, s. 155, W. Ohnsorge, anf. arb., s. 15, J. B. Mahn, anf. arb., s. 142. – 9. januar 1160 havde Alexander III søgt at vinde Cluny for sin sag ved privilegier, Jaffé nr. 10614. – Ingen kilder oplyser om Rainalds rejse, se W. Ohnsorge, anf. arb., s. 18 f. – Ang. fredsforhandlingerne se R. W. Eyton, *Court, Household and Itinerary of Henry II*, 1878, s. 49 f., H. Reuter, anf. arb., bd. 1, s. 159 f., F. Barlow, anf. arb., s. 264 ff., og R. Foreville, *L'Eglise et la Royauté en Angleterre sous Henri II (1154–1198)*, 1943, s. 95. Ang. de divergerende dateringer se Giesebrecht, anf. arb., bd. 5:1, s. 261, W. Ohnsorge, anf. arb., s. 26, og H. Tillmann, *Die päpstlichen Legaten in England bis zur Beendigung der Legation Gualas (1218)*, 1926, s. 54.

¹⁵ Migne, bd. 199, s. 42 ff., Watterich, bd. 2, s. 499 ff., D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, s. 36.

¹⁶ Migne, bd. 199, s. 30 f.

bedre at udskyde afgørelsen end hovedkuld at give sit samtykke, men rygtet om, at kongen skulle have afvist Rainald af Köln, havde dog glædet ham meget. I et andet brev fra denne tid skriver Theobald til kongen for at høre om kongens stillingtagen;¹⁷ han havde hørt, hvorledes kejseren havde forsøgt at vinde ham for Victors parti, men det måtte ikke ske i denne så store fare for kirken, at han »af kærlighed eller agtelse for mennesket« gjorde andet, end hvad han mente behagede Herren. Den franske kirke havde allerede anerkendt Alexander, og den engelske ville aldrig slutte sig til skismatikerne.

IV

BÅDE de tyske udsendinges og de alexandrinske legaters virksomhed i tiden efter Pavia-konciliet ligger hen i uklarhed.¹

På mødet i Beauvais mødte Oddo, Vilhelm og Henrik op og konfronteredes med de victorinske legater, kardinalpresbyter Johannes af St. Silvester et Martinus og kardinalpresbyter Guido (af Crema) af St. Calixtus og disses følge. De har selv skildret, hvorledes de – i overværelse af begge kongerne og ærkebisperne, bisperne og abbederne fra de to lande – med fornuftsgrunde gendrev skismatikernes påstande.² Langt interessantere er imidlertid det brev, som abbed Fastrad af Clairvaux sendte til den alexandrinsk-sindede bisp Omnibonus af Verona kort tid efter mødet.³ Vi får her igennem et indblik i cisterciensernes diplomati. Kongerne og fyrsterne var blevet bombarderet med opfordringer til at anerkende Alexander, men de havde været tilbageholdende, enten af frygt for eller af kærlighed til kejseren. Kun med det største besvær var det lykkedes Fastrad at få kongerne til at bekende kulør. I St. Anhelms vita siges det, at Alexanders anerkendelse i England især skyldtes cistercienserne og kartheuserne.⁴ Nogen kollektivt bindende beslutning an-

¹⁷ Udateret brev, må tidsfæstes til tiden umiddelbart efter freden, sandsynligvis juni 1160, Bouquet bd. 16, s. 498.

¹ Se ovenfor s. 389 note 14.

² Italia Pontificia, bd. 6:1, ms. 61, nr. 173. W. Ohnsorge, Eine Ebracher Briefsammlung des 12. Jahrhunderts, Quellen und Forschungen aus ital. Archiven und Bibliotheken, bd. 20, 1928–29, s. 5 f., samme, ovenfor anf. arb., s. 11. Først W. Holtzmann, H.Z. bd. 178, 1954, 108, vil tilsyneladende akceptere Barlows ovenfor omtalte datering (anf. arb., s. 264 ff.).

³ Migne, bd. 200, s. 1363, Bouquet, bd. 13, s. 103, Watterich, bd. 2, s. 511 ff.

⁴ Abbed Ailred af Rievaulx har sikkert en meget stor andel af æren for, at Henrik II anerkendte Alexander III. Se Powickes indledning til Walter Daniel, Vita Ailredi Abbatis Rievall', 1950, s. XLVIII, især note 3, og s. XCIII, og D. Knowles, The Monastic Order, s. 262 f. Alexanders belønning foreligger i form af privilegier til

gående ordenernes obediens kan der dog ikke have været tale om.⁵ Den optimisme, der lyser ud af brevene fra tiden lige efter det engelsk-franske fællesmøde, skulle imidlertid snart blive gjort til skamme; endnu engang vandt Henrik II en diplomatisk sejr, idet han fik Ludvig VII til at sanktionere, at den officielle anerkendelse af Alexander fortsat skulle tilbageholdes. Bisp Arnulf af Lisieux skrev i slutningen af 1160 herom til det alexandrinske kardinalkollegium, for at forsvare Henrik, Oddo og Vilhelm, at der på Beauvais-mødet havde været stemning for, at man skulle afvente den ene af pavernes død; indtil da skulle »bispernes gudsfrygt« i de enkelte lande være tilstrækkelig (d. v. s. at kongerne ikke skulle foretage en officiel anerkendelse); medvirkende til denne opfattelse havde det dels været, at romerkirken ikke altid havde taget tilstrækkeligt hensyn til kongerne, dels at de tyske gesandter og victorinske kardinaler havde udfoldet ivrige bestræbelser.

Henrik II ønskede at tilbageholde anerkendelsen af Alexander for at afpresse denne en dispensation til et barneægteskab mellem de forlovede kongebørn (se ovenfor side 387) – et ægteskab som man fra fransk side ønskede forhalet. Først i oktober 1160 kom legaternes tilladelse;⁷ i dette spørgsmål havde de utvivlsomt handlet på egen hånd, hvilket fremkaldte en alvorlig frygt for kuriens og det franske hofs reaktion (se Arnulf af Lisieux's ovennævnte forsvar for deres handlemåde). Alexander røber i et brev af 29. november s. å. frygt for at Ludvig VII skulle blive spillet i armene på kejseren,⁸ men trak dog veksler på, at den franske gejstlighed ville kunne hindre en udenrigspolitisk nyorientering. En tilnærmelse til kejseren var også mulig gennem det ægteskab, som Ludvig netop da indgik med en prinsesse af huset Champagne; hendes broder, grev Henrik, bestræbte sig i den følgende tid på at tilvejebringe en sådan

Rievaulx (20. november 1160, Jaffé nr. 10635, 23. november s. å.), Papsturkunden in England, ed. W. Holtzmann, bd. 1, 1931, s. 343 f., nr. 82, og 21. december s. å., Vita Ailredi, indl. s. XCIII). Der blev ligeledes givet privilegier til klostrene Rufford (J. P. Jauschek, anf. arb., s. 112, mangler hos Jaffé, se M. Preiss, anf. arb., s. 41) og Sibton (Jauschek, anf. arb., s. 118).

⁵ M. Preiss, anf. arb., s. 42, antager, at generalkapitlet afholdtes i anden halvdel af september 1160, og at det enstemmigt anerkendte Alexander III. J. B. Mahn, anf. arb., s. 140 f., note 4, har tilsluttet sig dette. W. Ohnsorge, Die Legaten Alexanders III, s. 25 ff., og P. S. Mitterer, anf. arb., s. 4 ff., har udskudt cisterciensernes officielle anerkendelse til generalkapitlet i 1161.

⁶ F. Barlow, The Letters, s. 43, nr. 29, samme, The English, Norman and French Councils, s. 266 f., Bouquet, bd. 16, s. 664 ff.

⁷ W. Ohnsorge, Die Legaten Alexanders III, s. 26 ff., og H. Tillmann, anf. arb., s. 54.

⁸ Jaffé nr. 10636.

tilnærmelse.⁹ Legaterne anså situationen for at være så spændt, at de fandt det klogest at tage ophold på engelsk grund, hvorfra de – med abbed Ervisius af St. Victor som mellemmand – søgte at tilvejebringe en udsoning med kongen.¹⁰

Henrik II havde ved denne politik opnået to ting: dels at få sit ægteskabsønske realiseret, dels at holde kejseren hen i endnu et halvt år.

Frygten for en omlægning af den franske politik skulle imidlertid vise sig ubegrundet. Da Henrik II havde brudt Beauvais-aftalerne angående tidspunktet for ægteskabsindgåelsen m.m., betragtede Ludvig VII sig som løst fra løftet om fællesoptræden i pavestriden. Nogen officiel tilkendegivelse af kongens anerkendelse af Alexander er ikke bevaret, men en sådan må være tilgået kurien i slutningen af 1160; 17. januar 1161 sendte paven ham en meget hjertelig takkeskrivelse,¹¹ hvori både han og den franske kirke prises for deres støtte i en kritisk tid, hvor Frederik (kejsertitlen er udeladt) rasede mod kirken. Ludvig skildres derimod som »princeps christianissimus«, der altid omfattede den med ægte hengivenhed, ligesom hans forgængere havde gjort det. Den franske kirke havde aldrig nægtet at underkaste sig romerkirken. Paven ville gøre alt for at imødekomme kongens ønsker som tak for hans hengivenhed; hvad han havde bedt om, ville han overveje sammen med kardinalerne. Hvad dette sidste dækker er uklart, men det har utvivlsomt relation til de omtalte legaters dispositioner.

Til gengæld for ægteskabsdispensationen havde legaterne opnået, at Henrik II onsider officielt ville anerkende Alexander; Leopold Delisle daterede den kongelige lykønskings- og anerkendelsesskrivelse til begyndelsen af 1160, evt. til slutningen af 1159. Det er dog sandsynligst, at den hører hjemme i tiden efter november 1160.¹² Kongen skriver, at han ikke ville knytte sig til skismatikerne, men var overbevist om retfærdigheden i Alexanders sag; på egne, gejstlighedens og hele det engelske folks vegne anerkendte han ham. Han anmodede imidlertid samtidig om at måtte få et specielt ønske opfyldt, som ville blive forelagt af brev-

⁹ W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 36. Om familieforbindingernes betydning, se P. Kehr, *Zur Geschichte Victors IV*, *Neues Archiv*, bd. 46, 1925, s. 46 og 56 f.

¹⁰ Abbed Ervisius til kardinal Oddo (efter 2. november 1160), *Bouquet*, bd. 16, s. 25.

¹¹ Jaffé nr. 10644, se også brev fra kardinal Hyazinth, *Bouquet*, bd. 16, s. 24 f.

¹² *Recueil des Actes de Henri II, Roi d'Angleterre et Duc de Normandie concernant les provinces françaises et les affaires de France. Oeuvre posthume de M. Leopold Delisle*, rev. et publ. p. M. Élie Berger, bd. 1, 1916, s. 248 f. Migne, bd. 200, s. 1383. Ang. dateringen se ovenfor s. 389 note 14.

bæreren, »... in cuius ore mea negotia posui plenius vobis exprimanda, benigne suscipiatis, et his que parte mea vobis dixerit assensum et effectum exhibeatis...«. Hvad var det for et ønske, som sendebudet R. skulle forelægge paven? Svaret kom i den pavelige bulle af 7. februar 1161: kanonisation af Edvard Bekenderen.

Kurien i Anagni havde – til trods for de ovennævnte komplikationer, der skabtes i forholdet til Frankrig – hilst Henrik II's anerkendelse meget velkommen. I bullen til ærkebisperne, bisperne, abbederne og alle de engelske prælater bringes en varm tak for trofasthed.¹³ Med glæde ville paven opfylde det ønske, som næredes af »charissimus in Christo filius noster Henricus illustris Anglorum rex«. Kongens og gejstlighedens andragende om kanonisation var sammen med de fremsendte vidnesbyrd blevet behandlet i kardinalkollegiet; en så vanskelig og ophøjet sag blev normalt ikke afgjort uden i forbindelse med konciler, men alligevel havde man ment, at Edvard burde hædres. En politisk kanonisation, romerkirkens tak! Vestmagterne var omsider vundet for Alexander III. Det engelsk-franske forholds stabilitet var dog en forudsætning for, at der ikke fremover skulle skabes nye politiske konstellationer.

V

RAHEWIN slutter sin fortsættelse af Otto af Freising's levnedbeskrivelse af Frederik I med at udmale hans magt.¹ Kongerne af Spanien, England, Frankrig, Danmark, Böhmen og Ungarn fulgte ham og sendte ham breve for at meddele, at de indrømmede ham »auctoritas imperandi«. Skildringen skulle kulminere med året 1160 og Frederik være Karl den Stores jævnbyrdige. Sandheden var en anden. Også indenrigs vanskeligheder tårnede sig op, ikke mindst fordi episkopatet kun delvis stod bag ham. 4. april 1160 skrev Alexander til Eberhard af Salzburg for at give meddelelse om bandlysningen af kejseren, Victor og dennes hjælpere og for at opfordre de gejstlige til at yde modstand mod tyrannen.²

¹³ Jaffé nr. 10653, Migne, bd. 200, s. 106 f. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 261. Nogen hastesag kan det ikke have været for Henrik II; først 13. oktober 1163 foregik translationen. På tværs af den da begyndte strid mellem regnum og sacerdotium kunne ærkebisp Thomas af Canterbury medvirke ved denne sakralisering af kongemagten. Se også D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, s. 57, note 1, og Powickes indledning til *Vita Ailredi*, s. XCIII og 42 f. Abbed Ailred forfattede helgenskriftet »Vita Confessoris«. – Det er nyttigt at erindre sig de engelske gejstliges holdning i kanonisations-spørgsmålet, når man skal vurdere ærkebisp Eskil af Lunds og det danske episkopats stillingtagen i spørgsmålet om en helgenkåring af Knud Lavard.

¹ Rahewin, s. 345.

² Jaffé nr. 10628. Se også brev af 12. april 1160, Jaffé nr. 10630.

I Norditalien havde kejseren ikke formået at gennemtvinge en militær afgørelse. I august-september 1160 opfordrede han til en øget kraftanstrengelse i foråret 1161 for at slå Milano; han skrev til patriark Peregrinus af Aquileja, at der verserede rygter om, at Victors stilling var ringere end tidligere, men at dette var helt forkert, eftersom han anerkendtes af mange kongeriger, f.eks. Spanien, Ungarn, Danmark og Böhmen.³ Det skulle dog vise sig, at kejseren erkendte behovet for et nyt koncil.

Den 3. december 1160 udsendte Victor IV indbydelser.⁴ Samtidig indkaldte kejseren de tyske fyrster og bisper til felttog. Koncilet skulle træde sammen i Cremona 21. maj. Den 20. januar 1161 skrev Alexander til ærkebisp Eberhard om at fastholde sit standpunkt, men samtidig arbejde for at kejseren skulle vende tilbage til den kirkelige enhed.⁵ Victor havde meddelt, at de, der ikke efterfulgte hans indkaldelse, stillede sig udenfor kirken, men Eberhard forblev standhaftig og efterkom hverken kejserens eller dennes paves bud – han sendte undskyldningsbrev.⁶ Man overraskes over kejserens moderate reaktion; Eberhard modtog en ny indkaldelse til at give møde ved kejserhoffet 8. september s. å.

Indkaldelsen af et nyt koncil skabte også et dilemma for de tyske cisterciensere, ikke mindst efter at vestmagternes og ordensbrødrenes stillingtagen dør var blevet dem bekendt. At de havde modtaget en speciel indkaldelse, fremgår af korrespondancen mellem abbed Eberhard af Eberbach og abbed Adam af Ebrach fra februar-april 1161;⁷

³ MGH. Const., bd. 1, s. 274, Stumpf nr. 3897 og 3898. Hærstyrkerne skulle samles i Pavia 30. april 1161; koncilet skulle træde sammen 21. maj s. å. i Cremona.

⁴ Jaffé nr. 14443. Brev til ærkebisp Eberhard af Salzburg og dennes gejstlige, Jaffé nr. 14445. J. Haller, *anf. arb.*, bd. 3, s. 165 og 506, har meget stærkt – næsten polemisk – fremhævet de reformer, som Victor IV ønskede at gennemføre i forbindelse med koncilet.

⁵ Eberhard af Salzburgs udsending opholdt sig ved kurien i Anagni og bragte brevet med tilbage, Jaffé nr. 10645; om ærkebispens rolle i forbindelse med Ungarns anerkendelse af Alexander III, se W. Holtzmann, *anf. arb.*, Ung. Jahrb., bd. 6, s. 406. Om Spaniens forhold til Alexander se Ferdinands anerkendelsesskrivelse, Bouquet, bd. 15, s. 763, jvf. H. Reuter, *anf. arb.*, s. 106 f., og W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 258 f. Ang. Portugals forhold se Papsturkunden in Portugal, ed. K. Erdmann, s. 229 ff. Begge landes indrepolitiske forhold og disses betydning for udenrigspolitikken er behandlet af R. Foreville og J. Rousset de Pina, *Histoire de l'Église*, bd. 9:2, 1953, s. 59.

⁶ Eberhard af Salzburgs brev til Frederik I, MGH. Const., bd. 1, s. 276, nr. 198. – Kejserens brev til Eberhard (efter 21. maj 1161), MGH. Const., bd. 1, s. 275 f., nr. 197. Se W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 29 f.

⁷ W. Ohnsorge, *Eine Ebracher Briefsammlung*, s. 31 f., M. Preiss, *anf. arb.*, s. 220.

Adam indtog som abbed i et af Tysklands ældste cistercienserklostre en nøgleposition og blev derfor spurgt til råds. Eberhard havde været tilbøjelig til at forholde sig forsigtigt afventende i pavestriden, men nu var spørgsmålet om obediens blevet akut; han lagde ikke skjul på, at han i hjertet var alexandriner, men indenfor imperiet ville det være forbundet med ikke ringe fare at sætte sig op mod kejseren, som kunne iværksætte repressalier. Der antydes i brevet intet om, at et general-kapitel i efteråret 1160 skulle have udstedt direktiver for hele ordenen.⁸ Resultatet af cisterciensernes overvejelser blev dog, at de ikke lod sig repræsentere på koncilet.

Forskellige forhold nødvendiggjorde, at koncilets sammentræden måtte udskydes til sidste halvdel af juni, og mødestedet ændredes til Lodi. Erfurter-annalerne nævner blandt de fremmødte gejstlige ærkebisp Hillin af Trier med lydbisper, ærkebisp Rainald af Köln med lydbisper og ti bisper fra Magdeburgprovinsen; desuden, at der indfandt sig sendebude fra kongerne af Frankrig, England, Polen, Böhmen og mange andre, der alle afviste Roland.⁹ Om Hillin oplyser samme annaler, at han i sommeren 1160 på et møde i Erfurt var sluttet op bag den kejserlige politik. Victor IV havde takket ved at gøre ham til legat for Trierprovinsen. Abbed Fastrad af Clairvaux betragtede ham derimod endnu i sommeren 1160 som alexandriner.¹⁰

Acerbus Morena beretter, at de tilstedeværende på Lodi-koncilet anerkendte de i Pavia trufne beslutninger. Der oplæstes undskyldningsbreve fra kongen af Danmark, kongen af Norge, kongen af Ungarn, kongen af Böhmen, seks ærkebisper, tyve bisper og mange abbeder, såvel af cistercienserordenen som af andre ordener. Kongerne meddelte, at de med alle deres provinser ville anerkende Victor som pave og helt tilslutte sig de afgørelser, som koncilet måtte træffe. Det samme gjaldt de gejstlige.¹¹

Undskyldningsbrevene blev uden videre taget til indtægt for Victors sag. At dette ikke var holdbart, turde klart fremgå af Ungarns stilling, og cistercienserne havde heller ikke givet en sådan tilslutning. Helmold

⁸ Se ovenfor s. 000 note 5.

⁹ MGH.SS., bd. 16, s. 22, Watterich, bd. 2, s. 514.

¹⁰ MGH.SS., bd. 16, s. 22, Jaffé nr. 14453 (se også nr. 14454, 14455 og 14456). – Abbed Fastrad til bisp Omnibonus af Verona, Migne, bd. 200, s. 1363, Bouquet, bd. 13, s. 104, Watterich, bd. 2, s. 511 f.

¹¹ MGH.SS., bd. 18, s. 632, Watterich, bd. 2, s. 514 f.; se i øvrigt forf.s anf. arb., s. 64. Ang. Ungarns forhold til imperiet, hævder W. Holtzmann, anf. arb., Ung. Jahrb., bd. 6, s. 407, at ungarske gesandter ikke kan have givet møde.

skriver, at ordenen ikke blot udeblev, men at den modarbejdede den kejserlige politik. Kejseren var vred over, at cistercienserne havde sluttet sig til Alexander, og han udstedte derfor et edikt om, at de enten skulle anerkende Victor eller fordrives fra riget; mange brødre var allerede flygtet til Frankrig.¹²

De skabte vanskeligheder fremgår tydeligt af et brev fra abbed F. (af Baumgarten?) til abbed Neudungus af Neuburg, og af dennes brev til abbed Olicus af Herrenalb.¹³ For Neudungus var sjælekvalerne svare: man skulle følge ordenens ledere, hvis deres råd var gode, men på grund af kejserens trusler om tvangsforanstaltninger ville det måske være bedst at tilslutte sig ham, selv om man var tilhænger af Alexander, og i det hele taget føre en så tilbagetrukket tilværelse som muligt, mens man afventede stridens afslutning. Også de tyske præmonstratensere nærrede alexandrinske sympatier; men ingen af ordnerne fik – i modsætning til de franske brødre – mulighed for at spille en politisk rolle, og ønskede det næppe heller.

Det var ikke alene cistercienserne, der udsattes for kejserlige trusler. Ærkebisp Eberhard, der også sad kejserens fornyede indkaldelse overhørig, fik pålæg om at give møde ved kejserhoffet i foråret 1162; hvis dette ikke skete, ville kejseren sammen med fyrsterne lade en ny ærkebisp vælge til Salzburg-sædet. Eberhard undslog sig imidlertid og tilbød en pengeafløsning. I hofkredse kaldte man ham »religiosus antistes et delirus senex« – en from bisp og afsindig olding.¹⁴

I slutningen af december 1161 sendte den kejserlige notar Burchard

¹² Helmold, s. 176 f. Udgifveren, Bernhard Schmeidler, henlægger – med forbehold – det kejserlige edikt til 1164. Dette skyldes en forkert datering af rigsdagen i Würzburg (1165). – Brev fra abbed F. (af Baumgarten?) til abbed Neudungus af Neuburg ang. forfølgelserne, W. Ohnsorge, Eine Ebracher Briefsammlung, s. 9 ff. og s. 29 f., note 1, fra slutningen af 1161 eller beg. af 1162. Ohnsorge og M. Preiss, anf. arb., s. 46, daterer det kejserlige edikt til 1161.

¹³ Brev fra abbed Neudungus til abbed Olicus af Herrenalb, slutningen af 1161 eller beg. af 1162, W. Ohnsorge, anf. arb., s. 30 f. Burchards karakteristik af Eberhard af Salzburg, H. Sudendorf, Registrum oder merkwürdige Urkunden für die deutsche Geschichte, bd. 2, 1851, s. 134 f. (beretning om tiden 6. oktober 1161 til julen s. å.). M. Preiss har i anf. arb. foretaget en minutøs undersøgelse af de tyske cistercienserklostres forhold. Ang. de tyske præmonstratensere, se Jaffé nr. 10697.

¹⁴ MGH.Const., bd. 1, s. 278, nr. 202, især note 179, Stumpf nr. 3920 (efter 8. september) og nr. 3921. Om Eberhards forbindelse med kejseren, Stumpf nr. 3924, sikkert rigtigere dateret i MGH.Const. (januar 1162). R. Jordan, Die Stellung des deutschen Episkopats im Kampf um die Universalmacht unter Friedrich I bis zum Frieden von Venedig (1177), 1939, s. 89, W. Schmidt, anf. arb., s. 31 f., og W. Föhl, anf. arb., s. 126. Sidstnævnte mener, at bisp Eberhard af Bamberg på konciliet i Lodi har gjort sig til talsmand for, at kejseren skulle vise tålmodighed over for Eberhard af Salzburg.

en længere redegørelse for kejserdømmets politiske situation til abbed Nicolaus af Siegburg.¹⁵ Burchard færdedes hjemmevant ved hoffet, anvendtes som gesandt og var fuldt loyal overfor kejseren og Victor. Angående Ungarn oplyser han, at dette land ikke ville anerkende Victor; kejseren havde takket, fordi han havde mistet så troløs en ven (= Geza II) på grund af en så retfærdig sag og havde bedt om, at dette ville blive meddelt til »regulus«. Det var kendt overalt, at de øvrige konger skælvede og bævede af frygt for kejseren, og at hans uvenner sværmede iblandt dem; de havde nu sluttet indbyrdes fred og befæstet troskaben. Fem kongers sendebude havde i det forløbne år været sammen for at slutte forbund. Den græske kejser havde sluttet en fem-årig våbenhvile med den ungarske konge; han havde også skrevet til kongerne af Tyrkiet, Babylon, Persien og Kouranien for at meddele dem, at den romerske kejser ville erobre hans og deres lande, hvis han fik nedkæmpet Milano. Kongerne af Spanien, Barcelona, Frankrig og Danmark frygtede det samme; Roland og hans pseudokardinaler havde skrevet til hele verden for at vække had mod kejseren. Derfor vovede alle småkongerne (»reguli«) mere af frygt for og had til kejseren end af hensyn til retfærdigheden at anerkende Roland som pave; denne arbejdede også sammen med kejseren af Byzans og kongen af Ungarn (se ovenfor side 383 f.). Et lyspunkt var der dog at notere: den engelske konge ville slutte et nært forbund med kejseren, således at de var enige om alt. Hans sendebude opholdt sig ved kejserhoffet. Milano ville snart falde, og kejseren kunne, når han måtte ønske det, afsætte Eberhard af Salzburg. Nu, hvor der kunne ventes en snarlig sejr, ville kejseren sammenkalde et koncil i Rom.

VI

ALLEREDE i slutningen af 1160 viste der sig alvorlige tegn på uro i kongeriget Sicilien, og i marts 1161 foretoges en paladsrevolution, hvorved Vilhelm I afsattes. Ganske vist lykkedes det episkopatet at få ham genindsat, men det gav blot anledning til nye baronopstande.¹ Denne uro og den overhængende fare for et stort kejserligt felttog i Italien fik Alexander III til at søge øget kontakt med kejser Manuel og til at overveje at flytte til Frankrig.²

¹⁵ Sudendorf, bd. 2, s. 134 f. Ang. Ungarn se W. Holtzmann, *anf. arb.*, *Ung. Jahrb.*, bd. 6, s. 407 ff. Gerhoh af Reichersberg, *MGH.LL.*, bd. 3, s. 385.

¹ W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III.*, s. 72 ff., 92 f. og 95.

² Hovedkilden er Romuald af Salerno, *MGH.SS.*, bd. 19, s. 430 ff. Se også Bouquet, bd. 16, s. 55.

Det spændte forhold mellem England og Frankrig i forbindelse med ægteskabsaffæren (se ovenfor side 391 f.) havde udløst mindre kamp-handlinger; de pavelige bestræbelser måtte påny koncentrere sig om at få genoprettet freden. Foruden legaterne arbejdede cistercienseren, magister Nicolaus herpå.³ Henrik af Beauvais fik til opgave stadig at holde sig i nøje forbindelse med Ludvig VII og derved hindre modstan-derne i at vinde indpas. Det pålagdes desuden Henrik at gribe ind i et forhold, som foruroligede paven meget: Cluny-klosterets abbed Hugo og en del af munkene havde sluttet sig til Victor IV. Denne sag blev bragt ud af verden ved, at Hugo afsattes og erstattedes af abbed Stefan af St. Michel en Cluse. Hugo drog til kejseren.⁴

Bestræbelserne for en normalisering af det engelsk-franske forhold lykkedes; 24. juni 1161 afsluttedes aftaler om våbenstilstand.⁵ I septem-ber 1161 trådte cisterciensernes generalkapital sammen, hvilket bl.a. resulterede i, at ordenen officielt anerkendte Alexander. Umiddelbart efter trak abbed Lambert af Citeaux sig tilbage; han erstattedes af abbed Fastrad af Clairvaux, mens abbed Godfrey af Igny overflyttedes til hans embede. Der synes ikke at ligge politiske årsager bag disse personskifter.⁶

I slutningen af maj 1161 brød Alexander og hele pavehoffet op fra Anagni. Efter megen omflakken i Italien ankom han til Frankrig den 11. april 1162.⁷ Endnu mens han opholdt sig i Genova, havde han (16. marts) skrevet til Eberhard af Salzburg, som han havde erfaret var blevet indkaldt til at give møde ved hoffet (se ovenfor side 396); han opfordrede ham nu stærkt til at rejse og forsøge at påvirke kejseren i pave-spørgsmålet.⁸ Holdningen overfor kejseren var pludselig blevet en ganske anden under indtryk af den forværrede situation i Italien, hvor

³ Jaffé nr. 10658 og 10661.

⁴ Jaffé nr. 10661. I. Schnack, Richard von Cluny, seine Chronik und sein Kloster in den Anfängen der Kirchenspaltung von 1159, Hist. Studien, ed. E. Ebering, Heft 146, 1921, s. 26 ff. Hugo drager til kejseren, *ibid.*, s. 31 og 38. Se også J. B. Mahn, *anf. arb.*, s. 142.

⁵ H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 1, s. 171 f., M. Preiss, *anf. arb.*, s. 44, note 38, og W. Ohnsorge, Die Legaten Alexanders III, s. 41. Om freden s. å., R. W. Eyton, *anf. arb.*, s. 5.

⁶ Se ovenfor s. 391 note 5. M. Döberl, *anf. arb.*, s. 51, har villet se en imødekommehed overfor kejseren i disse personskifter. Af den tidligere omtale af Fastrads virke vil det fremgå, at dette ikke er sandsynligt. Migne, bd. 200, s. 1363, Bouquet, bd. 13, s. 104, Watterich, bd. 2, s. 511 f., M. Preis, *anf. arb.*, s. 47, note. G. Schreiber har antaget, at Alexander III skulle have givet cistercienserne et privilegium 13. november 1161, der ikke er medtaget hos Jaffé; M. Dietrich, *anf. arb.*, s. 31, har påvist, at det skal henlægges til Alexander IV's papat; se J. B. Mahn, *anf. arb.*, s. 138.

⁷ Boso, Watterich, bd. 2, s. 386.

⁸ Jaffé nr. 10702.

Milano havde kapituleret 1. marts.⁹ Eberhard rejste, men undgik omhyggeligt at komme i kontakt med Victor IV, og nåede så hurtigt frem, at han kunne deltage i kejserens indtog i Milano, hvor der 30. marts indledtes et kirkemøde – vel at mærke uden Victors deltagelse! Her vedgik Salzburger-ærkebispens åbent, at han var alexandriner. Kejserens modtagelse af ham var imidlertid ikke blot venlig, han gav ham endog visse privilegier til hans kirkeprovins.¹⁰ Kejseren har næppe været afvisende overfor forhandlinger om en kirkefred, siden han sørgede for, at Victor – der opholdt sig i nærheden – ikke selv mødte op, men blev repræsenteret af to kardinaler. Tanken om et koncil (se side 400 ff.) synes dog ikke at have været fremme. Forhandlingerne gav intet positivt resultat.

Milanos fald fulgtes op af diplomatisk succes for kejseren. Pisa, Genova og flere andre byer sluttede forbund med ham som led i hans plan om et felttog mod Sicilien. I juli-august 1162 blev der indgået aftaler med greverne af Barcelona og Provence.¹¹

VII

STRAKS efter Alexanders ankomst til Frankrig skulle nye skuffelser beredes ham. Han søgte kontakt med Ludvig VII, men denne stillede sig yderst køligt. Cistercienserabbeden af Granselve fungerede som mellemmand, men også electus Henrik af Reims (tidligere af Beauvais) og et par franske bisper skulle opsøge kongen på pavens vegne – i stedet for de pavelige legater, der først var blevet udpeget til denne opgave.¹ En febrilsk aktivitet ved kurien afslører en stærk frygt for den franske konges holdning, en holdning som må ses på baggrund af den kejserlige succes i Italien. I maj modtog Alexander to udsendinge fra Henrik II, bisperne af Evreux og Bayeux, uden at vi kender til enkeltheder i de førte forhandlinger, som også en række franske gejstlige deltog i.²

⁹ MGH.Const., bd. 1, s. 279 f., nr. 203, og s. 281, nr. 204.

¹⁰ Om opfattelsen af kirkestriden i Salzburg-provinsen, se Gerhoh af Reichersberg, *De investigatione Antichristi* (tilegnet ærkebisp Eberhard), MGH.LL., bd. 3, s. 364 ff. Om forbindelsen med Alexander III, *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. 1, s. 198 ff., nr. 28 ff. Eberhards rejse er behandlet af W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 36 f., R. Jordan, *anf. arb.*, s. 91 f., og H. Reuter, *anf. arb.*, s. 191 f. Ang. mødet, se MGH.SS., bd. 17, s. 469. Kejserens privilegier, Stumpf nr. 3939 og 3940.

¹¹ MGH.SS., bd. 19, s. 247, MGH.Const., bd. 1, s. 282 ff., nr. 205 ff.

¹ Alexander III til Ludvig VII, Jaffé nr. 10708 og nr. 10712. Samme til Henrik af Beauvais ang. dennes valg til ærkebisp af Reims, Jaffé nr. 10710.

² Jaffé nr. 10719. Se W. Holtzmann i *Hist. Zeitschrift*, bd. 178, 1954, s. 108.

I den følgende tid var der livlig brevveksling mellem kurien og det franske hof; men først i et brev fra Alexander til den alexandrinsk-sindede kgl. kansler, bisp Hugo af Soissons, af 24. juli 1162 løftes sløret for, hvad der var i gære. Der var aftalt et møde mellem kongen og kejseren; dette skulle Hugo af al magt søge at hindre, og heri skulle han bistås af Henrik af Reims.³ Mellem paven og kongen var der berammet et møde om sagen.

Allerede før 17. november 1161 – da Alexander endnu opholdt sig i Italien, men omgikkes med planer om at drage til Frankrig – havde kejseren skrevet til Hugo af Soissons for at meddele, at han ville betragte det som *casus belli*, hvis den franske konge ydede paven asyl; der ville derved kunne opstå et så stort had mellem imperiet og Frankrig, at det ikke let kunne holdes i ave eller bringes til ophør.⁴

Burchard berettede, at et engelsk gesandtskab opholdt sig ved kejserhoffet i slutningen af 1161 (se side 396f.). De vesteuropæiske magter var påny i brændpunktet. 11. februar 1162 skrev Victor IV til kong Ludvig og sendte en udsending til ham for at få optaget forhandlinger.⁵ I Frankrig var der, som allerede nævnt, kredse, der ønskede en tilnærmelse til imperiet, dette gælder ikke mindst grev Henrik af Champagne, der nu kom til at spille en hovedrolle (se side 391f.).

Franske gesandter må være blevet sendt til kejseren, som (før 1. marts 1162) skrev til kong Ludvig, at han glædede sig over den nu knyttede kontakt; noget møde mellem dem kunne der dog ikke umiddelbart blive tale om på grund af felttoget i Italien.⁶ Milanos fald ændrede helt situationen. 31. maj 1162 skrev Frederik til Ludvig fra Pavia – efter at der igen var kommet franske gesandter til ham – om glæden over, at der skulle sluttet forbund mellem dem;⁷ den franske udsending var Henrik af Champagne, som kejseren havde truffet en fast aftale med.

³ Jaffé nr. 10743, 10744, 10750 og 10752.

⁴ Bouquet, bd. 15, s. 202. J. Haller, *anf. arb.*, bd. 3, s. 507, daterer urigtigt til februar 1162.

⁵ Jaffé nr. 14459. Bouquet, bd. 16, s. 25, daterer til 1161. Om den i brevet omtalte Stefan, se Victor IV's brev til Ludvig VII af 24. juni 1160, Jaffé nr. 14439.

⁶ Bouquet, bd. 16, s. 126. Mangler hos Stumpf. Bouquet daterer til 1161–62. Må stamme fra tiden før 1. marts 1162. » . . . Quia uero per legatos tuos et per epistolam hoc ipsum aequè te optare cognovimus et credimus, non modice gaudemus . . . «.

⁷ MGH.Const., bd. I, s. 289, Stumpf nr. 3944. » . . . ut inter nos tanquam consanguineos, et inter cognata regna nostra, deterso totius rancoris nebulo, sinceræ dilectionis splendor refulgeat, et foedus amicitiae, quod facit utraque unum, indissulubilem semper conservat amorem . . . «.

I maj 1162 sendte kejseren en række breve om den storpolitiske begivenhed. I et af dem, til en anonym gejstlig, siges det, at der gennem lang tid havde været ført fransk-tyske forhandlinger om striden i romerkirken, og at man var nået til enighed om, at der 29. august s.å. skulle afholdes et »concilium generale« ved floden Saône i Besançon stift med deltagelse af »ærkebisper, bisper, rettroende fædre, baroner og alle fyrster fra begge lande«. Her ville den franske konge med alle sine ærkebisper, bisper og alle sit riges fyrster og hele den franske kirke, således som det på forhånd var aftalt ved ed og med sikre garantier, anerkende Victor IV som pave.⁸

I det kejserlige brev til ærkebispem af Lyon siges der intet om forhåndsaftalen, men det oplyses, at grev Henrik havde vist Victor skyldig ærbødighed ved kejserhoffet og havde anmodet om et møde med kongen.⁹ Kejseren indkaldte hertug Mathæus til at møde 25. august; heller ikke her tales der om et fransk løfte i pavespørgsmålet, men kejseren gav udtryk for håb om, at kirkens fred og enighed ville blive genoprettet under Victors ledelse.¹⁰ Ovenfor omtalte brev til den anonyme gejstlige var utvivlsomt bestemt for Tyskland, og fik følgelig en særudformning.

Det måtte være klart, at Alexander III stod overfor sin anden kamp om Frankrigs obediens. Allerede i forsommeren 1162 havde ærkebisp Eberhard af Salzburg – efter sit besøg hos kejseren (se side 399) – ytret sine betænkeligheder ved den politiske udvikling i et brev til Henrik af Reims, som han spurgte om, hvordan England og Frankrig ville stille sig efter kejserens sejr over Milano. Han havde hørt rygter om, at hele kirken ville svigte Alexander, og at den franske kirke ville anerkende Victor, hvad han dog nægtede at fæste lid til; men han var mere end ivrig efter at blive holdt underrettet om dens holdning.¹¹ Henrik af Reims' udaterede svar er bevaret: den franske kirke ville urokkeligt holde fast ved Alexander, og det samme gjaldt for kong Ludvig.¹²

⁸ Ingen af brevene er daterede, men må være nogenlunde samtidige med brevet til Ludvig VII, se foregående note. Kejseren til det tyske episkopat, MGH.Const., bd. 1, s. 290, nr. 208, Stumpf nr. 3948 (angiver at brevmodtageren var bisp Konrad af Augsburg).

⁹ Kejseren til ærkebisp Eraclius af Lyon, MGH.Const., bd. 1, s. 291 f., nr. 210, Stumpf nr. 3947.

¹⁰ Kejseren til hertug Mathæus, MGH.Const., bd. I, s. 291, nr. 209, Stumpf nr. 3946. Se også Victor IV's brev til Ludvig VII's seneskalk, Bouquet, bd. 16, s. 29, Imar af Tusculums brev til Ludvig VII, Bouquet, bd. 16, s. 201, og Rainald af Kölns brev til Hugo af Soissons (efter 31. maj 1162) Bouquet, bd. 16, s. 201 f.

¹¹ Udateret brev, Bouquet, bd. 16, s. 177, Tengnagel, s. 432.

¹² Udateret brev (måske efter 29. august 1162), Bouquet bd. 16, s. 177 f.

Henriks følelser var i hvert fald ikke til at tage fejl af. I et brev fra tiden mellem maj og 29. august skriver han til sin broder, kongen, at det havde forfærdet ham at erfare om grev Henriks løfte til kejseren om en fransk anerkendelse af Victor; han gengiver den kejserlige indbydelses-skrivelses indhold og advarer stærkt mod at indlade sig på et sådant eventyr.¹³

Hugo af Poitiers skriver i sin »*Historia Vizeliacensis*«,¹⁴ at Alexander III stillede sig afvisende overfor den franske konges forslag om et møde med kejseren, som var blevet ham overbragt af abbed Theobald af Saint-Germain-des-Prés. Kongen havde derefter gennem den skismatiske bisp Manasses af Orléans kontaktet grev Henrik, som opholdt sig ved kejserhoffet. Kejseren havde da foreslået et møde med deltagelse af begge paver, stormænd og gejstlige fra begge riger, og grev Henrik havde aflagt ed på, at mødet ville blive realiseret på den ønskede måde. Valget skulle der gøres til genstand for prøvelse. En alexandrinsk legation skulle søge at mildne Ludvigs vrede over afslaget, og i landsbyen Souvigny kom et møde i stand mellem ham og Alexander (se side 403), som blev lovet sikkert lejde, hvis han ville drage med til kejseren; men Alexander afslag af frygt for dennes list. Da kongen begav sig til mødet med kejseren, kendte han ikke forhåndsbetingelserne; først da han var kommet til Dijon, fik han besked om, at der skulle nedsættes en kommission med deltagelse af gejstlige fra begge lejre til løsning af pavestriden. Da kongen blev vred, fremlagde grev Henrik et kongeligt brev til Manasses med besked til greven om, at det ville være gunstigt, hvis der blev tilvejebragt et møde, hvor kongen ville slutte op bag den trufne afgørelse.

Hugo skildrer videre, hvorledes kongen søgte at forhale mødet under henvisning til ukendskab til de af grev Henrik afgivne løfter; de kejserlige forhandlere ville ikke acceptere dette, men det lykkedes dog grev Henrik at få udvirket tre ugers udsættelse; kongen samtykkede og gav gidsler. Kejseren tilsidesatte nu grev Henrik som forhandler og benyttede i stedet Rainald af Köln, men nu stod Gud kirken og den enfoldige konge bi; Rainald meddelte, at Ludvig ikke ville få del i dommen over romerkirken – en sådan var et kejserligt prerogativ. Dette blev af kongen betragtet som et løftebrud, og i dette synspunkt støttedes han af de franske stormænd og gejstlige. Kongen – og Alexander, som havde opholdt sig i nærheden – drog derefter bort.

¹³ Bouquet, bd. 16, s. 30 f.

¹⁴ MGH.SS., bd. 26, s. 146 ff., Bouquet, bd. 12, s. 329 ff., Watterich, bd. 2, s. 525 ff.

Kardinaldiakon Boso af St. Cosma et Damianus skriver i sin Alexander-biografi¹⁵ ligeledes om grev Henriks forhandlervirksomhed og om de kejserlige planer om et koncil, hvor begge paver skulle møde op og modtage dom af franske, italienske og tyske gejstlige. Forslaget herom blev godtaget af kong Ludvig. Kejseren, Victor og deres følge begav sig til mødestedet St. Jean-de-Losne; også kongen drog afsted, fulgt af sine ledende mænd, bisper og abbeder, og undervejs forhandlede han i to dage med paven i Senlis. Paven nægtede imidlertid at deltage i mødet, men lod kongen ledsage af kardinalbisp Bernhard af Porto, kardinalpresbyter Hubald af St. Crux, kardinalpresbyter Johannes af St. Anastasia, kardinaldiakon Hyazinth af St. Maria in Cosmedin og kardinaldiakon Ardicius af St. Theodorus, mens han selv og de øvrige kardinaler drog til Aquitanien. Kejseren blev – ophidset af Victor – opbragt over Alexanders udeblivelse, og kongen måtte skrive til denne om at komme tilstede. På dette tidspunkt greb imidlertid Herren ind, idet han opflammede den engelske konge til at yde den franske konge hjælp og støtte med en meget stor mængde tapre soldater, med hvilke han ilede mod kejseren. Kejseren lod derefter Rainald af Köln meddele kongen, at dommen i pavespørgsmålet alene skulle fældes af imperiets folk, men at kongen med følge ville være velkommen til mødet. Kongen brød derefter op for at drage hjem. Boso beretter til sidst, at Henrik II opsøgte Alexander og ærede ham på alle måder.

Kölner-annalerne¹⁶ tillægger den franske konge initiativet til den tysk-franske kontakt. Grev Henrik havde anmodet om en kejserlig indkaldelse til en »curia generale«, hvor kejseren skulle møde ledsaget af Victor, kongen ledsaget af Alexander. Kejseren bifaldt planen og kom til stede 29. august, men kongen havde været på mødestedet ved Losne allerede 28. august og var draget bort igen, forført – efter hvad der blev sagt – af de hvide munkes (cisterciensernes) råd og uden at have haft Alexander med. Videre beretter annalerne, hvorledes kejseren og den danske konge (Valdemar I) sammen med hele den store mængde bisper og fyrster bestemte, at Victor skulle være den eneste pave, således som det var blevet bestemt på den første (Pavia) og anden (Lodi) synode, og Alexander og hans tilhængere erklæredes for skismatikere. Om den danske konge siges det, at han på dette hof modtog kronen af kejserens hænder og aflagde lensed til ham.

¹⁵ Watterich, bd. 2, s. 388 ff.

¹⁶ MGH.SS., bd. 17, s. 777, Waitz' edit., s. 112 f., Watterich, bd. 2, s. 525. Se C. Weibull, Saxo, s. 250 f., og forf.s anf. arb., s. 65.

Også Acerbus Morena¹⁷ kender til, at der skulle nedsættes en kommission af victorinere og alexandrinere til undersøgelse af pavespørgsmålet, men at Alexander nægtede at underkaste sig dens dom. Helmold¹⁸ beskriver, hvorledes alle lande på den tid nærrede frygt for kejseren, som indkaldte kong Ludvig, kongen af Danmark, kongen af Böhmen og kongen af Ungarn. Valdemar mødte op ledsaget af de danske bisper; kong Ludvig fik betænkeligheder og drog bort, inden kejseren kom tilstede; denne blev meget vred og var opsat på krig med Frankrig. Fra denne tid var Alexanders magt i stadig vækst. Også Pölden-annalerne¹⁹ omtaler mødet, hvori paverne skulle deltage; den franske konge var draget bort, især fordi cistercienserabbederne havde vægret sig. Kejseren, den danske konge, rigets stormænd og de forsamlede gejstlige stadfæstede derefter valget af Victor. Saxo²⁰ har intet om det tysk-franske forhold.

Det franske initiativ, udsprunget af en permanent utryghedsfølelse i forholdet til Henrik II, en akut frygt for kejseren, og hjulpet frem af kejservenlige folk, var blevet kuldkastet, ikke mindst fordi den franske gejstlighed ydede modstand. Kejseren måtte igen indkassere et diplomatisk nederlag. I kirkepolitikken blev det efterfølgende koncil i Dôle kun en mager erstatning; dets åbning faldt sammen med treårsdagen for det stormfulde valg i Peterskirken. Victor IV anerkendtes påny, Alexander III bandlystes, men nogen løsning på pavestriden blev ikke fundet. Saxo refererer mødet, men også gennem »Dialogus de pontificatu sanctae romanae ecclesiae«²¹ får vi et indblik i forhandlingerne, hvor en cistercienser endog vovede at gå i rette med den kejserlige kirkepolitik.

VIII

DEN 17. september 1162 takkede Alexander III bevæget Ludvig VII for, at mødet med kejseren ikke var blevet gennemført.¹ Gennem ærkebisp Roger af York, bisp Rotrou af Evreux og bisp Arnulf af Lisieux havde han anmodet Henrik II om at yde kongen støtte, bl.a. med tropper, og engelske gesandter ville komme til det franske hof for at forhandle

¹⁷ MGH.SS., bd. 18, s. 639 f., Güterbocks edit., s. 164 f.

¹⁸ Helmold, s. 177.

¹⁹ MGH.SS., bd. 16, s. 92.

²⁰ Saxo, Gesta Danorum, bd. 1, 1931, s. 442 f., C. Weibull, Saxo, s. 250 ff.

²¹ Vidneliste i lensbrev af 18. august 1162, MGH.Const., bd. 1, s. 303. »Dialogus«, MGH.LL., bd. 3, s. 528 ff. Se R. Foreville og J. Rousset de Pina, Hist. de L'Église, bd. 9:2, s. 50.

¹ Jaffé nr. 10757. Ang. Ludvig VII's forbindelse med den tyske opposition, se Bouquet, bd. 16, s. 34.

nærmere herom. Paven skulle selv forhandle med Henrik 18. september og ville da tale Ludvigs sag. Det var ham meget magtpåliggende at berolige angående den engelske hjælp; han ville selv optræde som garant (for at Ludvig ikke skulle blive skadet). Måske blev der tilvejebragt et møde mellem paven og de to konger i slutningen af måneden.²

At cistercienserne har haft en meget stor andel i ændringen af den franske konges udenrigspolitik fremgår tydeligt af kilderne. Alexander takkede for deres indsats med en strøm af privilegier.³ Også kong Ludvig viste sin erkendtlighed, ikke mindst overfor klosteret i Clairvaux.⁴

Den 18. september 1162 takkede Alexander ærkebisp Eberhard af Salzburg for trofasthed og fremsatte ønske om en nærmere forhandling med ham om hele kirkens stilling.⁵ Eberhard skulle om muligt kontakte kejseren og forsøge at få ham tilbage til den kirkelige enhed, med andre ord: en genoptagelse af de resultatløse forhandlinger fra foråret (se side 399). Brevet er ligesom tidligere holdt i en meget diplomatisk tone; kejseren, der nu var tilføjet et alvorligt nederlag, skulle ikke udfordres. Vi skal se, at Eberhard ikke selv rejste til kurien, men sendte bisp Albert af Freising.

Den 22. oktober sendte paven cistercienserabbederne af Aumône og Furness til Henrik af Reims for at forhandle om indkaldelse af et koncil.⁶ Kardinalbisp Bernhard af Porto rejste i samme ærinde til det franske hof.⁷ 8. december kunne paven meddele kong Ludvig, at der ville blive indkaldt til et koncil i Tours; den engelske og den franske konge og deres kirker havde godkendt planen.⁸ Selv den skismatiske bisp Manasses af Orléans anerkendte nu Alexander.⁹

Alexander førte efter sammenbrudet af de tysk-franske forhandlinger

² Boso, Watterich, bd. 2, s. 393. Se M. Preiss, *anf. arb.*, s. 54, note 85, og R. Foreville og J. Rousset de Pina, *Hist. de L'Église*, s. 78, der har denne antagelse.

³ M. Preiss, *anf. arb.*, s. 56 ff.

⁴ M. Preiss, *anf. arb.*, s. 57, note 108. Cisterciensernes generalkapitel måtte i 1162 udskydes p. gr. af den alvorlige politiske situation. 11. november s. å. trådte det imidlertid sammen, ikke i Citeaux men i Foigny. MGH.SS., bd. 6, s. 460, M. Preiss, *anf. arb.*, s. 53, P. S. Mitterer, *anf. arb.*, s. 25.

⁵ Jaffé nr. 10758. *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. 1, s. 30, nr. 94.

⁶ Jaffé nr. 10770 og nr. 10772.

⁷ Jaffé nr. 10773. *Papsturkunden in Spanien*, ed. P. Kehr, bd. 1 (Katalanien), s. 381 f. W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexander III*, s. 56 f., antager, at Alexander III's brev til Ludvig VII (Jaffé nr. 10772) har forbindelse med planerne om indkaldelse af et koncil.

⁸ Jaffé nr. 10789.

⁹ Ang. Manasses af Orléans, se brev fra Alexander III til ærkebisp Henrik af Reims, Jaffé nr. 10795.

for alvor krigen over i fjendens lejr. 29. oktober 1162 sendte han en rundskrivelse til alle gejstlige i Tyskland,¹⁰ for at de skulle yde støtte til den i 1160 fordrevne bisp Ulrich af Halberstadt. 6. februar 1163 tog han cistercienserklosteret i Eberbach under sin beskyttelse og stadfæstede dets godsbesiddelser og rettigheder;¹¹ dette er det første bevis på en direkte forbindelse mellem tyske cisterciensere og Alexander (se side 395 f.).

Den 28. februar s.å. meddelte paven »uenerabilibus fratribus episcopis et dilectis abbatibus, praepositis, aliisque ecclesiarum praelatis et universo clero ac populo in regno Teutonico constitutis, in unitate Ecclesiae permanentibus«,¹² at han havde udnævnt Eberhard af Salzburg til legat for Tyskland, da han ikke på anden måde var i stand til at henvende sig til dem. Eberhard havde myndighed til at kalde skismatikere tilbage til kirkens enhed og til at tilkalde alle gejstlige, behandle opståede sager og afgøre disse. Det pålagdes brevmottagerne at rette sig efter denne bestemmelse og vise ham skyldig ærbødighed og lydighed.

Inden det store koncil i Tours udmærkede Alexander kong Ludvig med den gyldne roses orden.¹³

Som en betingelse for engelske gejstliges deltagelse i koncilet krævede Henrik II, at der ikke måtte vedtages noget, som kunne blive til skade for den engelske krone. 18. marts 1163 svarede Alexander, idet han priste kongens hengivenhed overfor romerkirken, at der ikke ville blive truffet afgørelser, der ville kunne være kongen »til fordærv eller ubehag«. ¹⁴

Efter at denne sidste hindring var ryddet af vejen, afholdtes det store koncil i maj. Hugo af Poitiers¹⁵ beretter om den meget store engelske og franske deltagelse; der var også kommet breve og repræsentanter fra en betydelig del af Italien, fra Sicilien, Sardinien, Spanien, Irland og Skotland. Mange tyske bisper havde hemmeligt skrevet til Alexander, at de »efter tid og sted ydmygt ville adlyde ham og være ham hengiven«. Koncilet bandlyste Victor, Rainald af Köln, abbed Hugo af Cluny og

¹⁰ Jaffé nr. 10771.

¹¹ Jaffé nr. 10815.

¹² Jaffé nr. 10824.

¹³ Jaffé nr. 10826.

¹⁴ Radulf de Diceto, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 1, s. 310, H. Tillmann, *anf. arb.*, s. 54 f., se endvidere Alexander III's brev af 18. marts 1163, Jaffé nr. 10834, R. Foreville, *L'Église et la Royauté*, s. 115.

¹⁵ MGH.SS., bd. 26, s. 148, Watterich, bd. 2, s. 534. – Boso oplyser, at der deltog 17 kardinaler, 124 bisper og 514 abbeder foruden en mængde andre gejstlige og verdslige, Watterich, bd. 2, s. 393 ff.

electus Christian af Mainz; bandlysningsen af kejseren fornyedes derimod ikke.

Salzburg-ærkesædet har været repræsenteret af bisp Albert af Freising (se side 408). 29. maj 1163 – umiddelbart efter koncilets afslutning – takkede Alexander ærkebisp Eberhard, bisp Hartmann af Brixen og de andre lydbisper for trofast støtte;¹⁶ koncilet havde været en succes, deltagertallet det største i de sidste 40 år. Brevmodtagerne opfordredes til at øge og beskytte den katolske enhed; Herren ville føre sin kirke til hæder og ophøjelse og snart give den fred, efter trængsler og modgang ville Han lade den få lettere kår. Paven benyttede samtidig lejligheden til at advare mod et kommende kejserligt felttog mod Ungarn.

IX

HENRIK II havde allerede i februar 1162 lagt op til en stramning af sit i forvejen faste greb om den engelske kirke. Westminster-mødet i oktober 1163 blev indledningen til den langvarige styrkeprøve mellem ham og den nye ærkebisp af Canterbury, Thomas Becket. Ærkebispstriden¹ skabte nye bryderier for Alexander III; Thomas søgte i sin kamp for »libertas ecclesiae« hans støtte, men paven søgte at berolige for at undgå eventuelle kongelige repressalier overfor romerkirken² og anvendte bl. a. den erfarne forhandler abbed Philip af Aumône som mellemmand.

Kongen ønskede på sin side at udnytte den knibe, som paven var bragt i; han ville endog have, at paven skulle stadfæste Clarendon-konstitutionerne (jan. 1164), som i sig selv var en trusel mod den internationale kirke; dette nægtede paven dog i et brev af 27. februar 1164, men søgte ved andre indrømmelser at fastholde kongen.³ Selv ved kurien var der utilfredshed med denne balancepolitik. Spørgsmålet var yderligere kompliceret ved, at den franske konge, franske gejstlige og franske cisterciensere åbent sympatiserede med ærkebisp Thomas. 21. marts 1164 skrev Alexander til ærkebisp Henrik af Reims om nøje at holde øje med kong Ludvig.⁴

¹⁶ Jaffé nr. 10869. *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. L, s. 30, nr. 93.

¹ R. Foreville, *L'Église et la Royauté*, s. 110 ff.

² Jaffé nr. 10952. Ang. de franske cisterciensere, se Roger af Pontigny, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 4, s. 31 ff., Edward Grim, *ibid.*, bd. 2, s. 378, og Vita S. T., *ibid.*, bd. 1, s. 15. M. Preiss, *anf. arb.*, s. 69 ff., bygger på H. Reuters stærkt pro-alexandrinske skildring, *anf. arb.*, bd. 1., s. 566.

³ J. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 49. Det pavelige svar, Jaffé nr. 11004.

⁴ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 85 ff., 91, 94 og 113, R. Foreville, *L'Église et la Royauté*, s. 279, Jaffé nr. 11009.

To gange forsøgte ærkebisp Thomas at flygte til Frankrig, begge gange forgæves. I oktober 1164 domfældedes han i Northampton, sikkert til livsvarigt fængsel, men det lykkedes ham at flygte. Ca. 1. november nåede han Frankrig. Henrik II henvendte sig straks til Ludvig VII, som han anmodede om ikke at yde hjælp til Thomas – hvis det alligevel skete, ville det kunne skade det engelsk-franske forhold alvorligt. Efter ankomsten til kontinentet sendte Thomas Herbert af Bosham og en anden engelsk gejstlig til det franske hof og til kurien for at afgive en førstehåndsberetning; både paven og kongen bifaldt, at han fik asyl i cistercienserklosteret Pontigny, hvortil han ankom 30. november. Også det engelske episkopat sendte folk til kurien med ønsker om, at paven skulle gå yderst forsigtigt frem overfor kong Henrik.⁶

Den 23. juli 1163 kunne Alexander give kong Ludvig meddelelse om sin forbindelse med den tyske opposition.⁷ Af cistercienseren Vilhelm af Morimond, som havde været på rejse i Tyskland, havde han modtaget breve til sig selv og kongen fra hertug Welf »Dux Spoleti, marchio Tusciae, princeps Sardiniae ac Corsicae, et dominus totius domus comitissae Mathildis«, der meget tidligt under skismaet nærrede alexandrinske sympatier. Broder Vilhelms rejse skal måske ses i forbindelse med Eberhard af Salzburgs legatudnævnelse og kontakten med klosteret Eberbach.

Ved Salzburger-ærkesædet må man have anset tiden for moden til nye forhandlinger med kejseren. På rigsdagen i Mainz i marts-april 1163 mødte ærkebisp Eberhard op sammen med bisp Hartmann af Brixen;⁸ begge fik en ærefuld modtagelse. Bisp Albert af Freising må have kunnet bringe resultatet af disse forhandlinger til pavens kundskab under koncilet i Tours.

Sidst på sommeren, sandsynligvis i august, sendte Alexander en legation, bestående af to kardinaler, bisp Peter af Pavia, bisp Henrik af

⁶ Recueil des Actes de Henri II, bd. 1, s. 385, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 134 (oktober 1164).

⁷ Herbert af Boshams skildring, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 333 ff., se også FitzStephen, *ibid.*, bd. 3, s. 72 ff., og bd. 6, s. 215, R. Foreville, *L'Église et la Royauté*, s. 279. – Den engelske gejstligheds henvendelse, *ibid.*, bd. 5, s. 136 ff., og Bouquet, bd. 16, s. 224 f.

⁸ Alexander III til Ludvig VII, Jaffé nr. 10917. Brev fra Welf til Ludvig VII om alexandrinske sympatier, Bouquet, bd. 16, s. 54, W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 113. Om Vilhelms rejse og den eventuelle forbindelse med Eberhard af Salzburgs legatudnævnelse og koncilet i Tours, se M. Preiss, *anf. arb.*, s. 61, og J. B. Mahn, *anf. arb.*, s. 145.

⁸ MGH.SS., bd. 16, s. 22.

Troyes og magister Roland, til kejseren, der opholdt sig i Nürnberg.⁹ Albert af Freising har berettet til ærkebisp Eberhard herom: kejseren sendte fyrster afsted for at møde legaterne, men disse ønskede at mødes med ham personlig og ville kun give ham oplysninger. Kejseren ville imidlertid ikke forhandle med kardinalerne, som fik ordre til at vende om, men gerne med bisperne, hvem han foreslog, at der skulle udtages to gejstlige, neutrale personer, som igen skulle udvælge syv andre, »siue Latini siue Teuthonici«, som under ed skulle love omhyggeligt at undersøge sagen. De to skulle – under vejledning af de syv øvrige – af-sige den endelige kendelse, og uanset hvilket resultat de nåede frem til, skulle dette stå ved magt. Albert af Freising udtrykte tvivl om, at denne plan havde nogen mulighed for sig i det alexandrinske parti, og hans formodning slog til; i et brev af 26. februar 1164 til prior Arthaudus af Alveria (Genève stift) kommenterer Alexander den kejserlige plan. Nu som tidligere ville romerkirken ikke underkastes dom.¹⁰

Alligevel forsøgte paven igen at sende en legation til Frederik I i marts-april 1164. Denne legation talte ovennævnte bisp Peter af Pavia, kardinalpresbyter Hyazinth af St. Maria in Cosmidin og kardinaldia-kon Vilhelm af St. Petrus ad Vincula (kendt fra Pavia); i Susa anmodede de om lejde til at drage til kejseren, hvilket imidlertid blev dem nægtet, da de ikke ønskede at føre forhandlinger på det af kejseren skitserede, ovennævnte grundlag.¹¹

Et brev fra bisp Ulrich af Treviso til ærkebisp Eberhard af Salzburg¹² viser, at der skulle have været visse muligheder for et alexandrinsk for-handlingsinitiativ. Kejseren støttede ikke Victor fuldt ud. Andre for-hold har måske også spillet ind i kuriens overvejelser; i Tyskland lod kejserens politiske vanskeligheder sig overskue, men i løbet af vinteren 1163/64 var de lombardiske byer begyndt at finde sammen i et anti-tysk forbund, og han var militært for svag til at gennemføre et felttog.¹³

Kejser Manuel I omgikkes i denne tid med planer om et fransk-siciliansk-byzantinsk forbund mod kejseren. I juli 1163 forhandlede

⁹ W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 59 og 207. Ang. dateringsdiskussionen, se H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 3, s. 14, A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, bd. 4, s. 271, note 2, og W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 6, s. 421.

¹⁰ Jaffé nr. 11003, W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 62, og M. Preiss, *anf. arb.*, s. 65.

¹¹ G. Dunken, *anf. arb.*, s. 69 f. W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 62.

¹² Sudendorf, *anf. arb.*, bd. 2, s. 142 ff., *Germania Pontificia*, ed. A. Brackmann, bd. 1, s. 31. Se R. Jordan, *anf. arb.*, s. 102.

¹³ MGH.Const., bd. 1, s. 312 ff., E. Jordan, *L'Allemagne et L'Italie aux XIIe et XIIIe siècles*, 1939, s. 87 ff.

hans gesandter herom med Ludvig VII, som imidlertid stillede sig afvisende overfor forslaget, der nød Alexanders støtte. Endnu i maj 1164 opholdt byzantinerne sig i Frankrig, men deres bestræbelser forblev resultatløse.¹⁴

X

DEN 20. april 1164 døde Victor IV. Allerede to dage senere, oplyser Acerbus Morena,¹ valgtes kardinalpresbyter Guido (af Crema) af St. Calixtus »af de tilstedeværende kardinaler og hr. ærkekansler Rainald«. Han konsekredes af bisp Henrik af Liège, pavenavnet blev Paschalis III. Var Frederik I indforstået med dette hurtige valg? Eller handlede Rainald af Köln på egen hånd? Ærkebisp Thomas af Canterbury's udsending var som sædvanlig særdeles velunderrettet; han skriver, at kejseren havde tilkaldt bisp Peter af Pavia, da han havde erfaret om pavens død.² Hvad de havde forhandlet, vidste han ikke, ligesom det endnu var uklart, hvad kejseren ville foretage sig. Nogle mente, at han ville lade en ny pave vælge, andre at han ville vende tilbage til kirkens enhed.

Spørgsmålet om Frederik I's holdning har optaget forskningen meget,³ men lader sig ikke besvare. Ficker har fremhævet, at Rainald indfandt sig hos kejseren 27. maj 1164, men at den officielle kejserlige anerkendelse af Paschalis først forelå i maj 1165,⁴ således at døren stod åben for eventuelle forhandlinger med alexandrinerne. I praksis var Paschalis imidlertid allerede anerkendt i sommeren 1164. Bisp Peters kontakt med kejseren synes ikke at være blevet udnyttet af denne.

I Italien bredte oprørsbevægelsen sig. Rainald af Köln begav sig til Burgund for at arbejde for Paschalis' sag, men skuffedes i sine anstrengelser. Grev Henrik af Champagne, der som garant for de lovede fransk-tyske forhandlinger (se side 400 ff.) havde måttet aflægge lensed

¹⁴ Jaffé nr. 10947. Baggrunden for dette brev var en henvendelse fra Vilhelm af Sicilien. Se også brev fra Alexander III til Ludvig VII af 16. oktober 1163 med tak, fordi kongen havde modtaget de græske udsendinge, Jaffé nr. 10948. Spørgsmålet spillede en betydelig rolle i korrespondancen mellem Alexander og Ludvig i sommeren 1163, se således brev af 15. juli d. å., Jaffé nr. 10906, 20. august d. å., Jaffé nr. 10927, og 25. august d. å., Jaffé nr. 10930. Brev fra kardinalpresbyter Vilhelm til kejser Manuel, Bouquet bd. 16, s. 55 f. Se iøvrigt W. Ohnsorge, *Die Legaten Alexanders III*, s. 55 f.

¹ MGH.SS., bd. 18, s. 643, Güterbocks edit., s. 175. Jaffé, s. 426 f. (MGH.SS., bd. 17, s. 778, og bd. 19, s. 250).

² J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 89 ff.

³ J. Ficker, *anf. arb.*, s. 54 ff., H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 1, s. 395, W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 392 ff., og A. Hauck, *anf. arb.*, bd. 4:1, s. 259.

⁴ J. Ficker, *anf. arb.*, s. 144.

til kejseren, orienterede sig påny i retning af Frankrig.⁵ Det fremgår af Alexanders brev til ærkebisp Henrik af Reims af 6. juli 1164 og af brev til Ludvig VII af 30. juli s. å.,⁶ hvor foruroliget han var over kanslerens rejse; han mente, at det kunne blive nødvendigt med et kongeligt møde med stormændene, for at den af Rainald anrettede skade ikke skulle brede sig. Alexander ønskede ham ligefrem fanget. Rainald rejste imidlertid hastigt tilbage til Tyskland.⁷

Også kejseren besluttede sig til at drage til Tyskland i efteråret 1164, hvor en farlig udvikling var i gang. Kardinaldiakon Oddo skriver engang i begyndelsen af 1165 til Thomas af Canterbury,⁸ at den udvalgte ærkebisp af Mainz for nylig havde aflagt besøg hos pave Alexander; ærkebispens havde afvist sendebude fra Paschalis og talte åbenlyst Alexanders sag. Dette forhold bedrøvede kejseren meget, i Tyskland var man klar over, at han havde aflagt nævnte besøg. I alle forhold var ærkebisp (Hillin) af Trier, ærkebisp (Konrad) af Salzburg, næsten alle de verdslige fyrster og gejstlige enige med Mainzer-ærkebisp, så vidt det kunne forstås af meddelelserne fra Tyskland. Alene kejseren, ærkebisp (Rainald) af Köln og hertugen af Sachsen var det ikke. Ærkebisp (Wichmann) af Magdeburg var for nylig vendt tilbage fra Jerusalem og havde sluttet sig til Alexander. Situationen er anskuet gennem stærkt farvede alexandrinske briller, men til skildringen svarer, som vi skal se, en række faktiske forhold.

Det er naturligt, at man på kejserligt hold ville forsøge at udnytte den spænding, der var opstået i det fransk-engelske forhold i vinteren 1164/65 som følge af Thomas af Canterbury-sagen. Et stort engelsk gesandtskab aflagde i november-december 1164 besøg ved det franske hof og kurien, men der kom intet ud af forhandlingerne.⁹ 11. april 1165 mødtes Henrik II og Ludvig VII, men deres drøftelser blev hastigt afbrudt, og ikke – som det var aftalt – genoptaget.¹⁰ Muligheden for en

⁵ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 89 ff.

⁶ Jaffé nr. 11033 og nr. 11045.

⁷ MGH.SS., bd. 16, s. 93 og 192, bd. 17, s. 779. Markgrev Vilhelm af Montferrat forsøgte mægling mellem Alexander III, Ludvig VII og Frederik I med cistercienserne som mellemmand; det nærmere forløb kendes ikke; M. Preiss, *anf. arb.*, s. 66 f.

⁸ Bouquet, bd. 16, s. 239. 22. juni 1164 var ærkebisp Eberhard af Salzburg død; han efterfulgtes af bisp Konrad af Passau; om betydningen heraf se W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 59 ff., R. Jordan, *anf. arb.*, s. 105 ff., og M. Preiss, *anf. arb.*, s. 260 ff.

⁹ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 336 f. og 74, bd. 4, s. 61. D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, s. 92 ff.

¹⁰ L. Halphen, *A travers l'histoire du Moyen Age*, 1950, s. 257 og 264. R. W. Eyton, *anf. arb.*, s. 78.

konflikt var nærliggende; kongen af Wales foreslog Ludvig et forbund rettet mod England.¹¹

Endnu i november 1164 havde man ved kurien ikke ment, at der forelå synderlig sandsynlighed for en engelsk-tysk tilnærmelse,¹² men billedet skulle snart ændres. I samme måned kunne Thomas af Canterbury's folk berette, at en engelsk udsending (»Joannes Cumini«) opholdt sig hos kejseren.¹³

I april-maj 1165 gennemførte Rainald af Köln en hastig rejse til Henrik II med det officielle formål at søge et par engelsk-tyske ægteskaber etableret, nemlig mellem den engelske konges ældste datter og hertug Henrik Løve, og mellem kejserens søn Henrik og kongens yngre datter. Disse giftermål skulle imidlertid besegle en videre forståelse mellem monarkerne. På denne baggrund vil det forstås, at de engelsk-franske drøftelser blev afbrudt så hastigt. Radulf (de Diceto) oplyser, at der førtes forhandlinger mellem kongen og Rainald i Westminster,¹⁴ men tidsfaktoren synes at umuliggøre en så lang rejse, thi allerede 2. maj var gesandten hjemme i Köln, og 23. maj mødte han op på rigsdagen i Würzburg for at aflægge beretning. Sikkert er det, at der fandt drøftelser sted i Rouen. Engang i sommeren 1165 skrev byens ærkebisp, Rotrou, til kardinalpresbyter Henrik af St. Nereus et Achilleus, at skønt han havde opholdt sig i byen, havde han ikke set tyskerne, men kun hørt om dem.¹⁵ De havde udfoldet store anstrengelser for at få et møde i stand med kejserinde Mathilde, som imidlertid havde svaret, at hun ikke turde mødes med dem for bisperne. Rotrou oplyser, at ægteskabsforhandlingerne havde varet tre dage.

Efter mødet med Henrik II ilede Rainald tilbage til Tyskland. Han skrev til kong Ludvig,¹⁶ at kejseren havde befalet ham, at han skulle føre fællesforhandlinger med den engelske og den franske konge angående kirkespørgsmålet, men tiden var nu så fremskreden, at han ikke kunne nå at besøge det franske hof, idet han skulle være tilbage hos kejseren til bestemt tid (23. maj), og kejseren havde befalet ham ikke at drage til kong Ludvig uden først at have besøgt kong Henrik. Ludvig

¹¹ Bouquet, bd. 16, s. 117. Ludvig VII havde i september 1164 deltaget i cisterciensergeneralkapitlet, hvor den engelske strid var blevet drøftet, M. Preiss, anf. arb., s. 76, note 40, og s. 79 f.

¹² J. C. Robertson, *Materials*, bd. 3, s. 74 og 336 f.

¹³ Bouquet, bd. 16, s. 218.

¹⁴ Henrik II synes ikke på noget tidspunkt at have forladt Normandiet, R. W. Eyton, anf. arb. s. 78, og J. Ficker, anf. arb., s. 73 ff.

¹⁵ MGH.SS., bd. 17, s. 779, Bouquet, bd. 16, s. 238.

¹⁶ Bouquet, bd. 16, s. 120 ff.

ville imidlertid straks efter rigsdagen i Würzburg modtage besøg af kejserlige gesandter, måske blev det Rainald selv; der ville da kunne forhandles bl.a. om kirkestriden.

Meningen var imidlertid klar nok: der skulle nu skabes en engelsk-tysk alliance, og efter rigsdagen skulle Frankrig stilles overfor fuldbyrdede kendsgerninger.

XI

FORHANDLINGERNE på rigsdagen i Würzburg varede fra 23. til 29. maj 1165. 1. juni udsendte Frederik I en rundskrivelse til de fremmede fyrster,¹ hvori der gives en redegørelse for den kejserlige kirkepolitik siden dobbeltvalget 1159, og det retmæssige valg af Paschalis III omtales (se side 410). Der rettes derefter et meget skarpt angreb mod Ludvig VII, som åbenlyst (sammen med Alexander) arbejdede på at berøve Frederik I kejserstillingen. På den afholdte rigsdag, hvortil alle imperiets fyrster var blevet indkaldt, var der påny blevet forhandlet om kirkespørgsmålet, og kejseren havde aflagt højtidelig ed på aldrig at ville anerkende Roland eller nogen, som dennes parti måtte vælge til hans efterfølger; hans tilhængere ville kun kunne tages til nåde, hvis de svigtede hans sag. Kejseren ville på enhver måde ære Paschalis og aldrig i levende live forlade hans sag. De udvalgte bisper, som havde modtaget eller i fremtiden ville modtage konsekrationen af ham, ville aldrig kunne skades herfor. Kejserens efterfølger, som alle fyrsterne skulle vælge, ville være bundet af samme ed. Alle 40 tilstedeværende ærkebisper, bisper og electi og alle verdslige fyrster havde aflagt samme helige ed som kejseren. De tilstedeværende electi – med Rainald i spidsen – havde ladet sig indvie; de electi, som endnu ikke var blevet indviet, skulle få det gjort inden én måned, da de ellers ville blive frataget deres embeder.

Kejserens »berømmelige ven, Henrik, englændernes berømte konge«, havde sendt gesandter, som – i overværelse af rigsdagen – havde aflagt ed på helgenrelikvierne på hans vegne på, at han med hele sit rige trofast ville stå sammen med kejseren, og at han sammen med denne ville støtte Paschalis og ikke længere yde Roland nogen form for hjælp. Gejstlige, munke og verdslige, der ikke ville aflægge den krævede ed, ville miste embede, ejendom og len.

Den 2. juni s.å. sendte kejseren en ligelydende skrivelse til rigets

¹ MGH.Const., bd. 1, s. 314 ff., Stumpf nr. 4045, Watterich, bd. 2, s. 550 f.

»fideles« med den tilføjelse, at alle rigets gejstlige skulle aflægge eden inden seks uger; hvis dette ikke skete, ville de blive udvist af riget.²

De trufne beslutninger var epokegørende; med et slag skulle der sættes magt bag kravet om kirkelig ensretning. Tidligere havde alene cistercienserne mærket denne resolute holdning (se side 395 f.), mens f. eks. Eberhard af Salzburg (trods trusler) var blevet behandlet forbløffende mildt. Ved den personlige binding, som kejseren pålagde sig, var den fremtidige politiske kurs lagt fast. Udenrigspolitisk havde han ved forbundet med Henrik II kunnet notere en betydningsfuld gevinst; overfor Frankrig var der intet tilbage af den høflighed, som Rainald kort forinden havde vist Ludvig VII (se side 412 f.).

Der var imidlertid ting, som naturligt nok ikke omtaltes i de kejserlige breve. Electus Konrad af Mainz afslører disse ting i en redegørelse for tildragelserne, som han sendte Alexander III.³ Han beretter, at Rainald af Köln havde indledt forhandlingerne med en længere politisk redegørelse, hvoraf det fremgik, at kejseren ikke ville kunne foretage sig noget overfor Alexander, hvis han ikke enigt støttedes af rigsdagens deltagere. Det alexandrinske parti i imperiet var det stærkeste, idet det talte ærkebispnen af Salzburg, ærkebispnen af Mainz »et alios de Almannia«. Paschalis ville dog nu være den stærkeste, eftersom den engelske konge ville kunne stille 50 bisper eller flere på hans parti; to engelske gesandter ville love dette. Planen om edsaflæggelsen var, skriver Konrad videre, Rainalds værk; den vandt kejserens bifald, men ærkebispnen (Wichmann) af Magdeburg og de andre bisper var imod. Ærkebispnen ville ikke aflægge ed, før Rainald selv havde ladet sig indvie; dette fremkaldte voldsom vrede hos kejseren, som stemplede ham som forræder og overløber, hvilket var kommet frem allerede inden indkaldelsen til rigsdagen; efter kejserens mening havde Wichmann gjort sig skyldig i endnu større forbrydelse end den udvalgte ærkebisp af Mainz (Konrad), som han havde styrtet ud i forbrydelse. Udsat for dette pres havde Magdeburger ærkebispnen aflagt eden og lovet at lade sig indvie. Den engelske konges gesandter aflagde derefter ed på, at Henrik havde svoret, at han ville anerkende Paschalis. Kejseren aflagde så eden, som dog, efter Wichmanns forslag, var blevet ændret ved den tilføjelse, at hvis begge paver døde på samme tid, og begge kardinaler kunne blive

² MGH.Const., bd. 1, s. 316 ff.

³ Watterich, bd. 2, s. 547 ff.; se også J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 184 ff. og 188 ff. J. Ficker, *anf. arb.*, s. 82 ff., har identificeret brevskriveren som electus Konrad af Mainz.

enige om at vælge én ny pave, skulle edsafløggerne frit kunne anerkende denne. Rainald fik hertil yderligere føjet, at dette valg skulle have kejserens samtykke. Da bisperne skulle aflægge ed på denne ordlyd, nægtede de alle med undtagelse af bispen af Verden; eden blev derefter aftvunget dem. Med største sorg svor Wichmann af Magdeburg og kun på den betingelse, at alle ikke-tilstedeværende også skulle aflægge ed, og at han ville stå ubundet den dag, han selv ville frasige sig regalerne; det samme gjorde bispen (Eberhard) af Bamberg. Bisperne af Verden og Halberstadt og Rainald af Köln var de eneste, som ikke tog forbehold.

Konrad oplyser i slutningen af nævnte brev, at bisperne af Verdun og Freising undskyldte sig med, at deres ærkebisper ikke havde givet møde på rigsdagen; de fik derfor tilstået udsættelse af deres edsafleggelse. Ærkebisperne af Salzburg og Trier var blevet borte med deres lydvisper, det samme gjaldt patriarken af Aquileja og hans bisper. At der var undtagelser, fremgår dog af selve brevet.

I det appendix (omfattende årene 1160–69), der er knyttet til Rahewin,⁴ siges det, at alene bisp Albert af Freising ikke ville aflægge ed, og at Konrad af Mainz allerede på forhånd blev betragtet som kejserens fjende.

Annales Reicherspergenses beretter⁵ om rigsdagen på grundlag af den kejserlige rundskrivelse, men tilføjer, at electus Konrad af Mainz, der under en rejse til St. Jacob af Compostella havde aflagt lydighedsed til Alexander, flygtede alene bort om natten fra Würzburg for at drage til Frankrig, hvor han forblev i landflygtighed. Det vil erindres, at kardinaldiakon Oddo netop havde beskæftiget sig med Wichmann af Magdeburgs og Konrad af Mainz's forhold (se side 411).

Lauritz Weibull har kunnet vise, hvorledes Alexander III og kardinalbisp Bernhard af Porto i midten af april 1165 skulle have et møde med Wichmann af Magdeburg i Compiègne;⁶ han så heri et sidestykke til Rainald af Kölns rejse til Henrik II; Wichmann skulle være kejserlig udsending. Sammenhængen turde være en anden: på rigsdagen i Würzburg var Wichmann forgrundsfiguren i oppositionen mod den kejserlige kirkepolitik. Han var i kejserens øjne »deceptor« og »proditor«.

De to forgrundsfigurer i den kejserlige kirkepolitik havde været Rai-

⁴ MGH.SS., bd. 20, s. 491, ny udg., s. 348.

⁵ MGH.SS., bd. 17, s. 471 f.

⁶ L. Weibull, *Nordisk Historia*, bd. 2, s. 363 f. Se diskussionen mellem Weibull og Walberg, *Sv. Hist. Tidskrift*, 1944, s. 30 ff., og *Scandia*, bd. 16, 1944, s. 85 ff.

nald af Köln og Eberhard af Bamberg, eksponenter for henholdsvis den uforsonlige og den forsigtige kurs. På rigsdagen i Würzburg havde den eberhardske linie lidt nederlag. I den følgende tid holdt han sig i baggrunden, deltog end ikke i felttogene i Italien.⁷ Hans tid skulle imidlertid komme.

Kölner-annalerne oplyser,⁸ at Rainald præstevedes 29. maj i Würzburg; 2. oktober konsekrederes han i overværelse af kejseren. Havde udformereren af den kejserlige politik foretrukket gennem mange år at forblive »electus« i håb om en kirkefred?

Frederik I forsøgte at gennemtvinge den rainaldske politik.⁹ Den kejserlige kansler Christian indsattes i Mainz, som stod vakant efter Konrads flugt,¹⁰ men ærkebisp Konrad af Salzburg lod sig ikke kue og nægtede at aflægge den forlangte ed, hvorfor han flere gange indkaldtes til kejserhoffet. Først i februar 1166 mødte han op i Nürnberg, men hans stillingtagen i pavestriden forblev urokket. Endelig i marts 1166 erklæredes han i rigets band, og hans provins plyndredes.¹¹

Julen 1165 tilbragte kejseren i Aachen. 29. december fandt translationen af Karl den Stores levninger sted i overværelse af en mængde bisper og stormænd. Kejseren og kejserinden gav gravkirken kostelige gaver, og byen modtog betydelige privilegier.¹² I den officielle meddelelse om kanonisationen hedder det, at den var foretaget »på kongen af Englands indstændige bøn«,¹³ men nok så rimeligt er det at betragte den som den logiske følge af den »sacrum imperium«-politik, som Rainald havde gjort sig til talsmand for siden 1150'erne. Samtidig måtte der heri ligge en udfordring til Frankrig, og måske samtidig en støtte for kejseren i forholdet til Byzans.¹⁴

⁷ W. Föhl, *anf. arb.*, s. 126.

⁸ J. Ficker, *anf. arb.*, s. 82 ff.

⁹ MGH.SS., bd. 17, s. 47, bd. 20, s. 491, ny udg., s. 348, MGH.Const., bd. 1, s. 320f. Se R. Jordan, *anf. arb.*, s. 113.

¹⁰ Regesta Archiepiscoporum Maguntinensium. Regesten zur Geschichte der Mainzer Erzbischöfe, ed. C. Will, bd. 2, s. XI og 17 f. Christian blev dog først konsekreret 1167, MGH.SS., bd. 20, s. 491, ny udg., s. 348 f.

¹¹ MGH.SS., bd. 17, s. 472 f. H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 2, s. 210 ff., W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 474 ff., W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 68 ff.

¹² MGH.SS., bd. 17, s. 779 f., Watterich, bd. 2, s. 555, Stumpf nr. 4060, 4061 og 4062, J. Ficker, *anf. arb.*, s. 92, R. Jordan, *anf. arb.*, s. 116.

¹³ R. Folz, *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*, 1950, s. 204, 207 ff. Se også W. Ullmann i *The Cambridge Hist. Journal*, bd. 9, 1955, s. 245, note 21. W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 478 ff., henledte opmærksomheden på, at Edward Confessors kanonisation kunne have været forbilledet. J. Ficker, *anf. arb.*, s. 92, mente, at såvel Edwards som Knud Lavards (1170) kunne have været af betydning.

¹⁴ R. Folz, *anf. arb.*, s. 205 ff., og sammes *Études sur le culte liturgique de Charle-*

Den prægtige begivenhed kunne imidlertid ikke tilsløre, at kejsermagten stod overfor meget betydelige vanskeligheder med de verdslige fyrster i Tyskland og med de norditalienske byer. Forbindelsen med Henrik II havde også vist sig at være et alvorligt politisk nederlag. Hertil kom selve den kirkepolitiske spænding i Tyskland, som det ikke var lykkedes at bringe ud af verden.

I oktober 1166 drog kejseren med en hær over Alperne. Kölner-analerne meddeler, at det var hans hensigt at gennemtvinge anerkendelsen af Paschalis.¹⁵ I april 1166 havde denne forsøgt at kontakte Ludvig VII¹⁶ og opfordret ham til at svigte skismatikerne; hvis freden på denne måde kunne genoprettes, ville han arbejde for en udsoning mellem kongen og kejseren.

XII

DEN 30. juni 1165 skrev Alexander III til Ludvig VII¹ som svar på dennes forespørgsel om kirkens situation efter Würzburg-rigsdagen. Konrad af Mainz, der nu opholdt sig ved kurien, ville kunne give nærmere oplysninger om begivenhederne i Tyskland, hvor kun tre bisper havde aflagt betingelsesløs ed, mens alle de andre enten havde stillet forhåndsbetingelser eller var draget bort. Paven synes ikke at have næret nogen frygt for Ludvigs holdning.

Det er vanskeligt at komme til klarhed over, hvilken aktivitet kurien har udfoldet overfor Henrik II i tiden umiddelbart efter Würzburg-forhandlingerne. Kun tre diplomer belyser udviklingen. Ærkebisp Rotrou oplyser (i det tidligere omtalte brev til kardinalpresbyter Henrik, se side 412), at han – der ikke selv havde været tilstede ved forhandlingerne med Rainald af Köln – ville stå inde for, at kongen hverken selv eller gennem sine gesandter havde aflagt ed på eller afgivet andet løfte om at ville anerkende Paschalis. Angående ægteskaberne var forholdet det samme: kongen havde intet indrømmet, der måtte være uforeneligt med troskaben mod Alexander. Når kongens sendebude var vendt tilbage fra Tyskland, ville Rotrou lade sagen nøjere undersøge; uanset resultatet heraf ville han selv forblive trofast.

Johannes af Salisbury skriver til bisp Johannes af Poitiers,² at de engelske gesandter havde sluttet forbund med kejseren om hjælp mod

magne dans les églises de l'Empire, 1951. I Tyskland er problemet blevet behandlet af P. Rassow, *Honor imperii. Die neue Politik Friedrich Barbarossas 1152 bis 1159*, 1940, og især af F. Heer, *Die Tragödie des heiligen Reiches*, 1952, s. 82–267.

¹⁵ MGH.SS., bd. 16, s. 93 f., *ibid.*, bd. 17, s. 780. Helmold, s. 202. H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 2, s. 231 ff., og W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 606 ff.

¹⁶ Jaffé nr. 14486 og 14487. H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 2, s. 196.

¹ Jaffé nr. 11215. ² J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 430 ff.

Alexander, men at dette ikke skulle indbefatte militære forholdsregler mod Frankrig.

I et udateret brev til det alexandrinske kardinalkollegium (efter en forudgående pavelig henvendelse) svarede Henrik II på beskyldningerne for at være gået over til skismatikerne³. Han skildrede sin indsats for Alexanders sag i pavestriden og fremhævede, at disse tjenester ikke var blevet gengældt (nemlig under Thomas af Canterbury-striden); også i fremtiden ville han gerne stå i et godt forhold til Alexander, men det måtte være en forudsætning, at han blev ærefuldt og værdigt behandlet. Om forbindelsen med kejseren skriver han, at han ikke havde »krænket eller fraveget fornuften«. Han havde selv hørt af pavens egen mund, at kejseren ikke skulle regnes for bandlyst, og han havde ikke modtaget meddelelse om, at dette forhold skulle være ændret. Aftalen om ægteskaberne skulle ikke blandes ind i pavepolitikken. Brevets tone er stærk og selvbevidst: han ville ikke tåle nogen mindskelse af rigets værdigheder og sædvaner; hans magt skyldtes alene Gud, og pavens rolle var reduceret til at gå i forbøn for ham!

Handlede de engelske gesandter i strid med den kongelige instruks, da de aflagde ed i Würzburg? Eller fulgte de den og blev senere underkendt af Henrik? Var den hele affære fra hans side alene tænkt som et pressionsmiddel overfor kurien i ærkebisperstriden? Knowles skriver: »... how far the danger was serious . . . must be left to our private opinion . . .«⁴ Der synes imidlertid at have været grund for Alexander til at frygte kongens dispositioner. Gervasius af Canterbury skriver⁵ i sin »Chronica«, at kongen forlangte, at den engelske gejstlighed skulle aflægge ed på, at den ville være rede til at følge de kongelige ordrer; en forsamling af bisper og abbeder med flere sammenkaldtes af denne grund til et møde i London, men de afsløj at aflægge »denne afskyelige ed, der var rettet mod Gud og Alexander« – der synes at have været tale om en pendant til Würzburg-eden. Meget taler for, at kongen havde overvurderet sin magt. Derfor måtte han underkende sine gesandters ed.

I et udateret brev, der må stamme fra tiden umiddelbart efter 12. juni 1166, skriver Henrik II til ærkebisp Rainald af Köln,⁶ at Alexan-

³ Bouquet bd. 16, s. 845 f.

⁴ D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, s. 130.

⁵ MGH.SS., bd. 17, s. 300. H. Reuter, *anf. arb.*, bd. 2, s. 211 f., var opmærksom på betydningen heraf, mens D. Knowles, *The Episcopal Colleagues*, helt forbigår denne oplysning.

⁶ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 428 ff. Se også Henrik II's brev til Alexander III, *ibid.*, s. 362 f. Alexander III's bulle til Henrik II af 22. december 1166 viser, hvordan han så sig tvunget til at give efter overfor kongen, Jaffé nr. 11302.

der under ærkebisperstriden støttede de engelske forrædere, og at han længe havde søgt et godt påskud til at afbryde forbindelsen med ham og hans troløse kardinaler. Hvis kurien ikke opfyldte hans ønsker, ville han, baronerne og gejstligheden ikke længere vise den lydighed, men bekæmpe den. Dette synes dog i højere grad at dække et øjeblikks voldsomt raseri end en politisk realitet.

Den engelske ærkebisperstrid synes en overgang at have skabt vanskeligheder i det ellers så nære samarbejde mellem Alexander og cistercienserne. Fra 25. marts 1164 eller 1165 har vi bevaret et brev fra paven til ærkebisp Henrik af Reims,⁷ hvori der gives udtryk for de sædvanlige meget varme følelser overfor ordenen, der så trofast havde forsvaret kirkens sag. I foråret 1165 opstod der imidlertid gnidninger mellem ham og abbed Godfred af Clairvaux,⁸ og paven ønskede intet mindre end abbedens tilbagetræden. Begrundelsen var, at Godfred ikke i samme grad som sine forgængere stod i gunst hos kongerne. Pavens ønske blev gennemtruffet; 1165 eller 1166 afløstes Godfred af abbed Pontius af Granselve. Den egentlige baggrund for dette skifte er uoplyst; Preiss antager, at det skyldes, at Godfred ikke ønskede, at de engelske cisterciensere skulle stille sig solidarisk med Thomas af Canterbury, fordi han frygtede Henrik II's eventuelle modforholdsregler.⁹

XIII

DEN for kejseren ugunstige udvikling i Italien i sommeren 1165 fik Alexander III til at beslutte sig til at vende tilbage. Efter forskellige forsinkelser kunne han holde sit indtog i Rom 22. november s.å.; han forblev her til 10. juni 1167. Paschalis III var imens bosat i Viterbo.¹

Krøniken fra Waldsassen oplyser,² at abbed Daniel fra cistercienserklosteret Waldsassen i 1166 var i forbindelse med Alexander. Vi savner underretning om forbindelsen, men det synes yderst tvivlsomt, at han skulle have haft et officielt opdrag.

Preiss har vist, hvorledes der fra kredsen omkring Thomas af Canterbury og Johannes af Salisbury blev forsøgt et fredsiniciativ,³ og delikat nok var Rainald af Köln impliceret, idet han – efter cisterciensernes, Ludvig VII's og Thomas' råd – havde lovet at forsøge en fredsmægling

⁷ Jaffé nr. 11133.

⁸ Jaffé nr. 11162 og nr. 11171.

⁹ M. Preiss, *anf. arb.*, s. 84 ff.

¹ Jaffé, s. 195, samme nr. 11239 og nr. 11358.

² P. S. Mitterer, *anf. arb.*, s. 23 og 37.

³ M. Preiss, *anf. arb.*, s. 114 og 238 f.

under dække af, at hans gejstlighed i Köln havde tvunget ham til dette skridt! Den lærde franskmand Girard Pucelle fungerede som mellemmand, Rainald skulle bagefter søge at få bilagt den engelske ærkebispes-
 trid.⁴ Selv Johannes af Salisbury havde svære betænkeligheder ved Girards mission, men mente dog, at forsøget burde gøres. Endnu i efteråret 1167 havde Johannes ikke opgivet håbet om, at man skulle kunne trække Kölner-kirken over på alexandrinsk side. Havde Rainald en overgang vaklet, skulle det dog snart vise sig, at han påny identificerede sig med den politik, som han selv bar hovedansvaret for.⁵ Engang i løbet af 1168 vendte Girard tilbage fra Tyskland til Frankrig, hvor kun cistercienserne ville kendes ved ham. Kurien, det franske hof og Thomas af Canterbury betragtede ham som skismatiker.⁶

Rainald af Köln og ærkebisp Christian af Mainz førte snart sejrige kejserlige hære ned gennem Italien.⁷ Sicilien, der var ramt af nye uroligheder efter Vilhelm I's død (1166), kunne ikke længere yde Alexander militær eller økonomisk hjælp, og han blev tvunget til at forlade Rom. Forinden havde kejseren imidlertid gennem ærkebisp Christian og tidligere electus Konrad af Mainz, nu kardinalbisp af Sabina, tilstillet ham et fredsforslag gående ud på, at han skulle resignere, hvorefter kejseren ville lade Paschalis træde tilbage; der skulle derefter afholdes et nyt valg uden kejserlig indblanding. Boso beretter, at paven og kardinalerne enstemmigt afviste forslaget.⁸

Den 30. juli 1167 kunne tyskerne fejre Roms indtagelse ved en prægtig fest, Paschalis kunne introniseres i Peterskirken, og kejseren festkronedes. Årbøgerne taler om »hanc divinam non humanam victoriam«. En uge senere begyndte en frygtelig malaria at hærge. Mennesketabene var enorme. Blandt de døde var Rainald af Köln. I flugt-lignende hast søgte kejseren til Lombardiet, hvor oprørsbevægelsen bredte sig. Det kejserlige diplomati svigtede, militærmagten var i opløsning. I december dannedes det store lombardiske forbund. Medgangen var forvandlet til tragedie.¹⁰

⁴ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 5, s. 29 ff., bd. 6, s. 116 ff., 179 ff., 433. M. Preiss, *anf. arb.*, s. 103.

⁵ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 425 ff.

⁶ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 423 f., Jaffé nr. 11400 og nr. 11401.

⁷ MGH.SS., bd. 17, s. 780 f. Se Rainalds brev til Köln (maj 1167), Watterich, bd. 2, s. 561 ff., og Acerbus Morena, *ibid.*, s. 564 ff. W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 553 ff. og 564 ff.

⁸ Jaffé, s. 145. Boso, Watterich, bd. 2, s. 406 f.

⁹ Se note 7. Jaffé, s. 428.

¹⁰ H. Prutz, *Kaiser Friedrich I*, bd. 2, 1871 ff., s. 97.

Johannes af Salisbury kunne med rette skrive til bisp Bartholomæus af Exeter,¹¹ at det siden St. Jean-de-Losne (se side 403 ff.) stadig var gået tilbage for kejseren; engang havde han været frygtet ikke blot i de omliggende lande, men også i de fjerneste lande, endog i Byzans. Dette var nu helt ændret. Selv tyskerne kunne han dårligt holde i ave. De tyske annaler er enige om, at kejserens hjemkomst fra Italien var lidet ærefuld.¹²

Også dette sidste kender Johannes af Salisbury til, velunderrettet som han altid er. Til ærke diakon Baldwin af Exeter oplyser han,¹³ at kejseren var afskåret fra alle veje tilbage til Tyskland; han havde derfor måttet anmode markgrev Vilhelm af Montferrat og grev Humbert af Maurienne om tilladelse til at drage gennem deres territorier. Mens han ventede på tilladelsen, var han begyndt at forhandle med alexandrinerne, bl. a. kartheuseren Theoderich af Silve bénite, som han kendte fra tidligere tid; de enedes om at henvende sig til kartheusernes prior, abbeden af Citeaux og bisp Peter af Pavia om at komme til stede; kejseren ville da rette sig efter deres råd, hvis de ville give ham tilgivelse for Würzburg-eden. De tilkaldte gejstlige var draget afsted, dog ikke Citeaux-abbeden, der var syg; men inden de var nået frem, havde kejseren opnået gennemrejsetilladelse, og han lod dem meddele, at han ikke længere havde brug for dem. Johannes skriver, at han havde sine oplysninger fra en kartheuser, der havde deltaget i drøftelserne med kejseren.

Efter hjemkomsten havde Frederik til dels held i sine bestræbelser for at skabe indre ro i Tyskland. Würzburg-politiken fortsattes overfor gejstligheden, electi måtte lade sig indvie og anerkende Paschalis.¹⁴ Den alexandrinske opposition havde dog ikke opgivet. Omend fordrevet fra sin residens var ærkebisp Konrad af Salzburg fortsat trofast alexandrin. Heller ikke Wichmann af Magdeburg skiftede sindelag.¹⁵

¹¹ J. C. Robertson. *Materials*, bd. 5, s. 376 ff.

¹² MGH.SS., bd. 16, s. 94, bd. 17, s. 782, Helmold, s. 209.

¹³ J. C. Robertson. *Materials*, bd. 6, s. 401 ff.

¹⁴ MGH.SS., bd. 16, s. 94, og bd. 17, s. 782, Rahewin, s. 350, W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 613 f.

¹⁵ Rahewin, s. 350. Se W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 80 ff., og R. Jordan, *anf. arb.*, s. 128 ff. Bisp Konrad af Lübeck rejste til cisterciensernes generalkapitel, Helmold, s. 210. Ang. Wichmann, se Johannes af Salisbury til bisp Johannes af Poitiers, J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 413 ff.

XIV

DEN 20. september 1168 døde Paschalis III. Han havde aldrig nået at betrede tysk jord i sin pavetid. Hans efterfølger blev abbed Johannes af Strumi, som af Paschalis havde fået tillagt titlen kardinalbisp af Albano; han tog pavens navn Calixtus III. Kölner-annalerne beretter,¹ at valget foretoges »per fautores imperii«. Kejseren opholdt sig i Tyskland og var ikke impliceret i begivenheden. Det er blevet diskuteret, om pavens død ophævede Würzburg-edens gyldighed. Giesebrecht mente nej, Haller ja.² Efter edens ordlyd synes der ikke at kunne herske tvivl; den havde gyldighed for Frederik I og dennes efterfølgere, men der tales kun om forpligtelse overfor Paschalis selv, ikke dennes efterfølgere.

I appendix til Rahewin³ siges det om bisp Albert af Freising, at han ved pavens død mente sig løst fra sin ed. Dette gælder sikkert i videre gejstlige kredse, måske også for kejserens vedkommende.

Efter kejserens hjemkomst mente Johannes af Salisbury (i breve til ærke diakon Baldwin af Exeter og ærke diakon Walkelinus af Norwich),⁴ at der var snarlige udsigter til en kirkefred. Ved kurien så man anderledes på situationen; der mente man, at kejserens ophold i Tyskland kunne betyde en fare. Måske ville Henrik II igen forsøge at skabe en alliance med kejseren; Alexander III formanede Thomas af Canterbury til at udvise den største forsigtighed.⁵ Visse kredse i Frankrig delte denne anskuelse, hvilket fremgår af et brev fra thesaurarius Mathæus af Sens til paven (efter juli 1168).⁶ Johannes af Salisbury mente, at hverken Henrik eller Ludvig var interesserede i krig.⁷

At der har været diplomatisk aktivitet, er sikkert. Kölner-annalerne meddeler,⁸ at ærkebisp Philip af Köln kort tid efter sin indvielse (29. september 1168) rejste til den engelske konge i Rouen, hvor han mødtes med ærkebisp Christian af Mainz og hertug Henrik Løve. Cambrai-annalerne skriver,⁹ at tyskerne (der passerede byen) rejste sammen, og at formålet med færden var, at de skulle tilvejebringe udsoning mellem

¹ Jaffé nr. 14488, 14490, 14491, 14492, 14495. MGH.SS., bd. 17, s. 782.

² W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 633. J. Haller, *anf. arb.*, bd. 3, s. 225 f. og 516.

³ Rahewin, s. 350.

⁴ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 442 ff.

⁵ Jaffé nr. 11397.

⁶ Bouquet, bd. 16, s. 321. Ang. datering se *ibid.*, note C.

⁷ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 480

⁸ MGH.SS., bd. 17, s. 783.

⁹ MGH.SS., bd. 16, s. 545.

den engelske og den franske konge og skabe en løsning på kirkestriden. Gesandterne førte langvarige forhandlinger med begge konger.

I et brev fra grevinde Marie af Boulogne-sur-Mer (datter af kong Stefan af England) til Ludvig VII¹⁰ hedder det, at de tyske gesandter rejste efter den engelske konges anmodning, idet han ønskede hjælp mod Ludvig. At Henrik nu – som i 1165 – var den aktive, bestyrkes af appendix til Rahewin.¹¹ Noget fællesmøde (som nævnt i Cambrai-annalerne) synes der ikke at være blevet tale om, måske har gesandterne skullet forhandle med Henrik først; gesandtskabet måtte helt være efter kongens ønske; Henrik Løve havde 1. februar 1168 ægtet Henrik II's datter.¹² Resultatet af forhandlingerne kendes ikke. Haller har fremsat formodning om, at rejsen skulle have forbindelse med Paschalis III's død.¹³

XV

I NOVEMBER 1168 finder vi igen cisterciensere ved kejserhoffet;¹ kejseren ønskede at få indledt nye forhandlinger med det alexandrinske parti. Engang efter årsskiftet må han have taget det betydningsfulde skridt at tilkalde abbederne af Citeaux og Clairvaux. I februar vidste Johannes af Salisbury at berette herom til bisp Bartholomæus af Exeter;² abbederne skulle være mellemmand for forhandlinger med Alexander III. Kejserens fredsoplæg må have været af en sådan art, at de besluttede sig til at drage til kurien, ledsaget af bisp Eberhard af Bamberg. Af abbedernes brev til ærkebisp Vilhelm af Sens fremgår det,³ at de var optimistiske med hensyn til fredsmulighederne, men kejseren måtte have svar ihænde senest 5. juni.

Johannes af Salisbury skriver til ærke diakon Baldwin af Exeter,⁴ at kejseren ville have fred, og at han ønskede, at hans søn skulle anerkendes af Alexander, og at sønnens indvielse skulle foretages af alexandrin-

¹⁰ Bouquet, bd. 16, s. 144, Watterich, bd. 2, s. 577.

¹¹ Rahewin, s. 350.

¹² L. Halphen, *anf. arb.*, s. 264, MGH.SS., bd. 16, s. 94, W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 612 f., E. Gronen, *Die Machtpolitik Heinrich des Löwen und sein Gegensatz gegen das Kaisertum*, Hist. Studien, ed. E. Ebering, bd. 139, 1919, s. 54, W. Schmidt, *anf. arb.*, s. 261 f.

¹³ MGH.SS., bd. 16, s. 545, J. Haller, *anf. arb.*, bd. 3, s. 226.

¹ Stumpf nr. 4098, M. Preiss, *anf. arb.*, s. 117.

² W. Holtzmann i *Neues Archiv*, bd. 48, 1929, s. 400 ff.

³ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 6, s. 506. Se note 2.

⁴ J. C. Robertson, *Materials*, bd. 7, s. 2, Watterich bd. 2, s. 579 f., Bouquet, bd. 16, s. 605.

ske bisper. Holtzmann har fremhævet, at tidsfristen for abbedernes rejse netop var åbningen af den rigsdag, hvor Henrik (VI) valgtes til konge.⁵

Udsendingene mødte imidlertid vanskeligheder i Lombardiet, hvor man ikke ville give Eberhard af Bamberg gennemrejsetilladelse, hvorfor abbederne måtte fortsætte rejsen alene til kurien i Benevent. I nævnte brev fra Johannes af Salisbury siges det, at paven akcepterede de kejserlige forslag om Henriks indvielse m.m. (hvilket jo indebar en gensidig anerkendelse), men at han ikke ville akceptere kejserens krav om, at de bisper, der var ulovligt ordineret og konsekreret, skulle forblive i deres embeder.

Den 19. juli 1169 skrev Alexander til cisterciensernes generalkapitel⁶ og gav udtryk for, hvor højt han værdsatte abbedernes mellemkomst. Forhandlingerne var endnu ikke afsluttet; abbed Pontius af Clairvaux var forblevet ved kurien, og det kunne blive nødvendigt at kalde abbed Alexander af Cîteaux tilbage, når generalkapitlets forhandlinger var ovre. Selv om den af kejseren fastsatte tidsfrist var overskredet, var der altså endnu håb om en løsning af kirkestriden.

Den 15. august 1169 salvedes Henrik VI som tysk medregent af ærkebisp Philip af Köln, efter rigsdagens forudgående valg.⁷ Abbedernes bestræbelser havde ikke båret frugt i første omgang, men forbindelsen var ikke afbrudt. Kejseren holdt imens Calixtus III hen med intetsigende løfter.⁸

Den 24. marts 1170 skrev Alexander til de lombardiske byer om at sende repræsentanter til kurien til direkte forhandlinger med bisp Eberhard af Bamberg.⁹ Forhandlingsgrundlaget synes at have været ret uændret fra sommeren 1169, og det synes, som om forhandlingerne allerede reelt var brudt sammen. Paven har sikkert ønsket at delagtiggøre forbundet i de drøftelser, der i vid udstrækning måtte berøre det, hvis der ikke blev opnået resultater.

Boso skildrer, hvorledes kurien var parat til at genoptage den uforsonlige kurs overfor kejseren.¹⁰ Der blev ikke fundet nogen vej frem:

⁵ W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 646, A. Hauck, *anf. arb.*, bd. 4:1, s. 294, note 4.

⁶ Jaffé nr. 11633.

⁷ MGH.SS., bd. 17, s. 489, W. Holtzmann i *Neues Archiv*, bd. 48, 1929, s. 407.

⁸ A. Brackmann, *Die Wandlungen der Staatsanschauungen im Zeitalter Kaiser Friedrichs I.*, *Gesammelte Aufsätze*, 1941, s. 453 ff., og J. Haller, *anf. arb.*, bd. 3, s. 516.

⁹ Jaffé nr. 11747.

¹⁰ Watterich, bd. 2, s. 412 f. W. Holtzmann gør i *Neues Archiv*, bd. 48, 1929, s.

kejseren ville ikke selv anerkende Alexander for ikke at skade imperiets honor, og paven ville ikke anerkende de skismatiske bisper.

På rigsdagen i Bamberg aflagde bisp Eberhard af Bamberg beretning om sin resultatløse rejse.¹¹ Kölner-annalerne lader Frederik I udtale, at han lige så lidt nu som tidligere ville anerkende Alexander. Würzburg-linien skulle fortsættes.

Næsten symbolsk døde Eberhard af Bamberg godt en måned senere. Han havde ikke kunnet tåle strabadserne i forbindelse med sin fredsmision.

XVI

FØRST i sommeren 1177 bilagdes striden mellem Alexander III og Frederik I. Efter næsten atten års stridigheder og internationale forviklinger genskabtes romerkirkens enhed. Når skismaets første årti er gjort til genstand for en særlig undersøgelse, skyldes dette dels, at begivenhedsforløbet danner en naturlig helhed, dels at problemerne er anskuet ud fra en dansk synsvinkel. Året 1170 danner epoke i Danmarks historie.

Mens dobbeltvalget efter pave Honorius II's død i 1130 var et resultat af de romerske adelsfamiliers interne magtkamp, skyldtes kirkespaltningen i 1159 i første række kardinalkollegiets uenighed om, hvilken holdning kurien skulle indtage overfor den kejserlige »sacrum imperium«-politik. Flere gange i løbet af 1150'erne havde der været optræk til et opgør mellem kejser og pave, men bruddet var undgået. Pavevalget i 1159 udløste konflikten, som skulle blive andet og mere end en kirkekamp. Mens det første skisma ikke havde givet anledning til spænding mellem de vesteuropæiske magter (når man ser bort fra forholdene i Italien), viste det sig nu, at rivaliseringen skulle få afgørende betydning for udviklingen.

Frederik I havde ingen direkte indflydelse på valgbehandlingen, men det stod klart, at han umuligt kunne iagttage neutralitet, da først pavestriden var en realitet. Kejseren måtte have en pave – retmæssigt valgt eller ikke – som ikke direkte havde modarbejdet imperiet og dets ideologiske grundlag. Hans vanskeligheder var imidlertid store, idet han

404, opmærksom på, hvorledes W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:2, s. 634, A. Hauck, *anf. arb.*, bd. 4:1, s. 289, og A. Brackmann, *Ges. Aufsätze*, 1941, s. 380, på grundlag af disse Boso-meddelelser har antaget, at Frederik I straks skulle have anerkendt Calixtus III.

¹¹ MGH.SS., bd. 17, s. 783, Watterich, bd. 2, s. 580 f., W. Giesebrecht, *anf. arb.*, bd. 5:1, s. 654, og W. Föhl, *anf. arb.*, s. 127.

både skulle sikre denne paves anerkendelse hos den tyske kirkes gregorianskere og skabe grundlag for de tyske vasalstater og Frankrigs og Englands obediens. Midlet til at opnå en fælleseuropæisk optræden måtte være et kejserligt indkaldt koncil. Sicilien, hvis stillingtagen til fordel for Alexander III var klar straks fra skismaets begyndelse, skulle holdes udenfor disse bestræbelser. På forhånd måtte kejseren regne med, at alene Victor IV ville møde op og modtage dom. Cistercienserne, der siden Bernhard af Clairvaux's dage havde en diplomatisk tradition, og som måtte betragte en kirkespaltning som en alvorlig trusel mod deres ordens internationale virke, kontaktede Frederik i efteråret 1159, men deres anstrengelser var forgæves. Snart var ledende ordensmedlemmer at finde som de kraftigste fortalere for den alexandrinske sag, mens ordenen – vel af hensyn til dens klostre i Tyskland – først senere officielt tog parti og dermed angav retningslinier for hele organisationen. Alexander III's kardinaler søgte længst muligt at undgå det endelige brud med kejseren.

Koncilet i Pavia i februar 1160 blev ikke den af kejseren ønskede manifestation af enighed omkring Victor IV. Kongernes udsendinge kunne kun love velvillig neutralitet, indtil kejserlige forhandlere nåede frem til deres respektive lande. Den gejstlige repræsentation var alt andet end universel, end ikke den tyske kirkes enighed var opnået.

Sicilien og de kejserfjendtlige lombardiske byer skulle blive Alexanders sikreste forbundsfæller. Englands og Frankrigs holdning var ikke blot dikteret af kirkepolitiske hensyn og dermed af betydning for forholdet til kejsermagten, men også af deres indbyrdes relationer, der var præget af permanent spænding. Fra første færd stod det klart, at Ludvig VII ikke havde samme magt over den franske kirke, som Henrik II havde over den engelske. I sommeren 1160 sikredes en fælles engelsk-fransk optræden i pavespørgsmålet; kongerne og deres kirker tog parti for Alexander III, men den officielle anerkendelse blev efter Henrik II's ønske trukket i langdrag, indtil han havde aftvunget paven vigtige politiske indrømmelser, bl.a. kanonisationen af Edvard Bekenderen. Ved årets udgang var obediensspørgsmålet endelig officielt løst, og det tyske diplomati måtte notere et afgørende nederlag. Frederik I måtte i denne situation erkende nødvendigheden af et nyt koncil, der i det mindste kunne demonstrere, at imperiet og dets lydlande stod bag Victor IV. Koncilet, der afholdtes i Lodi i juni 1161, blev imidlertid en ny fiasko. Trods kejserligt pres stod det tyske episkopat fortsat delt, og de tyske cisterciensere, der ganske vist forsøgte at leve så tilbagetrukket som mu-

ligt, var alexandrinere. Anerkendelsesskrivelserne fra lydlandenes fyrster var højst at betragte som politiske afledningsmanøvrer.

I løbet af 1161 tvang militær fremgang for tyskerne i Italien og indre uro på Sicilien Alexander III og hans hof på flugt; et nyt forhandlingsinitiativ overfor kejseren syntes at kunne bane vej for en kirkefred. Når resultatet alligevel blev negativt, skyldes det, at Ludvig VII havde indledt en tilnærmelse til kejseren, hvis planer han frygtede efter de nye tyske sejre. Et eventuelt samarbejde mellem kejseren og Henrik II ville kunne få skæbnesvangre følger for Frankrig. Da Alexander på sin flugt nåede til Frankrig i foråret 1162, befandt han sig pludselig i en helt ny faretruende situation, idet den franske konges ændrede politik åbnede muligheder for anerkendelse af Victor IV. Ludvig formåede imidlertid ikke at rokke ved den franske gejstligheds solidaritet overfor Alexander; cistercienserne fik væltet hans politiske planer og skabte forsoning mellem kongen og paven, ligesom de med deres diplomati fik normaliseret det engelsk-franske forhold. Det af kejseren indkaldte koncil trådte sammen i september 1162, men det blev klart, at man ikke var kommet skismaets løsning nærmere. Opfyldelsen af kong Valdemar I af Danmarks løfte om lensed til kejseren fik kun kortvarig betydning. Victor var fortsat kejserens pave, og denne stilling var uændret, da han døde i april 1164.

I løbet af 1163–64 opretholdt Alexander III kontakt med kejseren, men alle forhandlinger endte uden resultat. Hverken de lombardiske byers fælles kamporganisation eller Victors død fremkaldte en kirkepolitisk kursændring. Rainald v. Dassels hårde kurs blev fortsat fulgt. Et forsøg på at skabe et byzantinsk-siciliansk-fransk forbund, rettet mod kejseren, led skibbrud.

Thomas Becket-striden fremkaldte en ny spænding mellem Henrik II og Alexander og forværrede forholdet mellem Henrik II og Ludvig VII. I løbet af forårsmånederne 1165 opstod der mulighed for nye storpolitiske rokeringer. En engelsk-tysk kontakt skabtes og udbyggedes med aftaler om ægteskaber. Rainald ville skabe en alliance, der på rigsdagen i Würzburg i maj 1165 ville være egnet til at samle imperiet omkring den nye pave, Paschalis III, og som ville kunne tvinge Frankrig til at ændre holdning. Den genstridige tyske gejstlighed skulle tvinges til enighed i pavespørgsmålet, og som en overbygning på alle disse bestræbelser skulle »sacrum imperium«-politikken fuldbyrdes med Karl den Stores helgenkåring. Rainald lod sig endog indvie på denne politik, men de ønskede resultater udeblev også denne gang. Henrik II faldt

fra, de alexandrinske tyske gejstlige lod sig ikke uden videre underkue, og nye indenrigs vanskeligheder tårnede sig op. Det pludselige omslag i den engelske konges politik synes at være forårsaget af den engelske kirkes modstand.

Året 1167 syntes imidlertid at skulle vende lykken til fordel for kejseren. I juli dette år kunne han som afslutning på et heldigt felttog lade Paschalis III intronisere og lade sig selv festkrone i Rom, men sejren forvandlede hurtigt til tragedie. Rainalds død, det hastige tilbagetog fra Italien og nye indre vanskeligheder i Tyskland muliggjorde en tilbagevenden til en mere forsonlig kirkepolitik, som Eberhard af Bamberg stod som eksponent for. Mulighederne øgedes, da Paschalis døde i september 1168. I slutningen af året genoptog kejseren forhandlingerne med den alexandrinske kurie ved cisterciensernes mellemkomst, mens han forsøgte at stå ubundet i forholdet til den nye pave Calixtus III. Skønt kontakten opretholdtes i næsten halvandet år, nåede man ikke frem til forståelse, og kejseren vendte tilbage til den uforsonlige Würzburg-politik. Alexander III frygtede en tid lang en mulig tysk-engelsk alliance, men det skulle snart vise sig, at pavestriden ikke længere rummede muligheder for storpolitiske omkalfattringer.

SUMMARY

The Papal Contest and European High Politics 1159 to 1170

A NUMBER of Scandinavian historians, among them Erik Arup, Lauritz and Curt Weibull, and Hal Koch, have made the twelfth century Church-State relation in Denmark the object of investigation. Special interest adheres to the reign of King Valdemar I (1157–1182). The present author has treated the subject in his treatise 'Regnum et sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157–70' (Regnum et sacerdotium. Church-State Relations in Denmark 1157 to 1170) in *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen* (Medieval Studies Dedicated to Aksel E. Christensen) (Copenhagen 1966). In his new work the author tries to place the Danish development in a European context. The present summary brings a survey of the results of both treatises.

During the last years of his reign the Danish King Svend Estridsøn (d. 1074 or 1076) had negotiated with Pope Gregory VII the establishment of a Scandinavian ecclesiastical province, but for some reason the project was temporarily relinquished. At the time of the Investiture contest the *Curia* as well as Erik Ejegod, King of Denmark 1095–1103, wanted Scandinavia dis severed from the hegemony of the archdiocese of Hamburg-Bremen, and in 1104 the archiepiscopal see of Lund was founded; it was dissolved again as early as 1133 by Pope Inno-

cent II as a kind of tribute to the Hamburg-Bremen archbishop Adalbero: Adalbero had supported Pope Anacleth II in the early years of the schism, but now changed obedience. Lund, however, was in no mood to give up its independence, and through the vigorous efforts of Eskil, *electus* of Lund, the archdiocese was re-instituted in 1137/38. For forty years Eskil filled his post, which was somewhat circumscribed, however, by the secession of Norway (1152) and Sweden (1164). But the Germans had not given up all hope of restitution: in 1158 Emperor Friedrich I confirmed the Hamburg-Bremen privileges of 834 which included supremacy over Scandinavia. Archbishop Eskil was an ardent pro-Gregorian; like his close friend, Bernhard de Clairvaux, he worked for the spread of the new monastic orders; Pope Hadrian IV appointed him Primate of Sweden. His imprisonment in Burgundy (1156–57) was the cause of the issuing to the Emperor of the acrimonious papal bull which exacerbated the conflict between the Pope and the Emperor.

There can be no doubt that when the schism was a fact in 1159, Eskil sided with the supporters of Alexander III: the privileges of his see were confirmed in 1160–61. This, however, gave rise to the question whether the interests of the Church were compatible with the policy King Valdemar I of Denmark wished to adopt.

After the civil war of 1146 to 1157, Valdemar I had assumed sole sway of the country, stressing very strongly the divine nature of his power. The King as well as the Archbishop looked forward to close co-operation. The canonization of Duke Knud Lavard, Valdemar's father, (d. 1131) was no longer a matter of dispute although Eskil had objected to it in 1146. There is much evidence that the King gave considerable support to the Cistercians and the Premonstratensians who were closely affiliated to Eskil.

The author goes through the political development in Western Europe after the double election to the papacy in 1159, and endeavours to pin down the factors that were decisive for the attitude of the princes and their churches. Naturally the schism affected relations between the Danish king and the Emperor; in 1158 envoys had promised Friedrich I the King's fealty, but the Pavia-synod saw no Danish acknowledgement of Victor IV. Like other princes King Valdemar promised nothing but to observe neutrality until imperial emissaries would arrive for further negotiations. At the time only one Danish bishop appears to have been schismatically inclined. During 1160 the French and English kings sided with Alexander III. The Danish king seems not to have committed himself very deeply in the papal issue: the co-operation with Eskil was still effective in the spring of 1161. Any threat of imperial military action was remote, in so far as the Empire was burdened with domestic difficulties and warfare in Italy. Denmark stood but in the geographic and political periphery of the Empire and hardly roused any serious interest with the Emperor; in many ways Denmark occupied a position not very unlike that of Hungary.

Imperial success in the Italian campaign of 1161–62 changed the entire scene, however. King Louis VII of France was forced to re-orientate his foreign policy and to make approaches to the Emperor; this created novel difficulties

for Alexander III. Valdemar I, too, was compelled to adapt himself to the alterations in the power relation, and 1162 saw him on his way to the Imperial Court to swear the promised oath of fealty. Together with most Danish bishops the King now supported Victor IV, his attitude being entirely defined in terms of foreign policy. Archbishop Eskil had to go into exile: first he went to Jerusalem, but later he settled in France with his Cistercian friends, keeping close contact with Alexander III. In 1164 Sweden was seceded from the Lundensian See, but Eskil kept the primateship; Stephan, the new Uppsala Primate, was a Cistercian.

M. Preiss and other German historians have shown that Cistercian diplomacy played a very great role in Western Europe in those years; in the summer of 1162 the Cistercians even succeeded in blocking Franco-German collaboration. As early as 1163 King Valdemar made approaches to the Alexander camp, employing monks as go-betweens, and over the following years ties to Eskil and Alexander III were strengthened *pari passu* with domestic troubles within the Empire. Rainald v. Dassel's unrelenting Würzburg-policy, aimed at making an alliance with England the basis of the foreign policy, was without consequence in Denmark. England and France continued their support of Alexander III, and the foreign policy and church policy of the Danish king grew still more conspicuous. At home the King was stronger than ever; he enforced the election of his own son as his successor, and he succeeded in putting an end to any aristocratic opposition. When in 1167-68 Archbishop Eskil returned to Denmark, the King's power had been pinioned, and he now sincerely wanted a reconciliation with Alexander III. The co-operation between the King and the Archbishop was resumed. In November 1169 the Pope agreed to the canonization of the King's father; accordingly it was not the royal power that was consecrated but the Royal family itself, its right to the throne thus becoming indisputable. When Knud Lavard was enshrined on the altar of the Royal family's church in Ringsted in June 1170, Eskil simultaneously crowned Knud (Canute VI), Valdemar's son, co-regent. Knud swore no fealty to the Emperor, and the event must be interpreted as a move to loosen the legal tie that bound the Danish royal power to the Empire. The reconciliation with Alexander's party had pushed the King to political as well as financial sacrifices, but the gains were of paramount importance.

The settling of the contest between *regnum* and *sacerdotium* took place at the very time Friedrich I's victorious Italian campaign turned into a disastrous defeat, the effects of which were further aggravated by the sudden death of Rainald v. Dassel. The Cistercian diplomats made fruitless attempts to have negotiations of reconciliation between the Emperor and Alexander III resumed. At a certain point the *Curia* even dreaded an Anglo-German *rapprochement*, but by then the papal contest had ceased to afford opportunities for high political moves.

Knud Magnussens krønike

AF

ANNE KATRINE GADE KRISTENSEN

DEN engelske krønikeskriver Ralph Niger bringer i sin verdenshistorie, der strækker sig til slutningen af det 12. århundrede, en del danske efterretninger, omfattende perioden fra c. 800 til 1180erne.¹ Op til og med Svend Estridsen hviler de danske afsnit på Adam af Bremen. Ralph Niger har som den eneste engelske historiker fra middelalderen berøring med Adams værk, men udnyttelsen rækker aldrig ud over dettes nordiske indhold. For den følgende tid kendetegnes beretningen ved dens særlige interesse og sympati for Knud Magnussen og hans slægt. Farfaderen Niels fremhæves på Oluf Hungers bekostning, og ved skildringen af borgerkrigen optræder Knud som landets retmæssige konge, mod hvem Svend gør oprør. Ikke mindre bemærkelsesværdig er krønikens omtale af Knuds søn Valdemar som udvalgt bisp af Slesvig og indehaver af Valdemar I's befæstning ved grænsen.²

Fra dansk side har dette stof navnlig været behandlet af Jørgen Olrik, der tillige har givet en oversættelse af stykkerne fra Harald Hen til Knud VI.³ Olrik forestillede sig, at Ralph Niger var kommet i besiddelse af et Adam-udtog gennem forbindelser i Danmark og havde sine øvrige oplysninger fra bisp Valdemar eller en mand, der stod denne nær. Derimod betonedes Ellen Jørgensen, at de pågældende afsnit snar-

¹ Krøniken er udgivet i sin helhed af Robert Anstruther i *Radulfi Nigri Chronica, The Chronicles of Ralph Niger*, 1851; endv. i uddrag i *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 27*, ed. F. Liebermann et R. Pauli, 1885, s. 327 ff. Sidstnævnte udgave, som vil blive benyttet her, indeholder samtlige danske afsnit, dog med følgende undtagelse: *In Dacia Orico juniore successit Heligon; et ei Olaff, veniens de Suevia, vi et armis adeptus est imperium. Post Olaff regnaverunt Chenop, Gurd, Sigerich. Anstruthers udg.*, s. 77; jvf. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum I*, 48, 52, Schmeidlers udg., 1917, s. 48 og 53.

² Jørgen Olrik, *Harald Héns love*, *Hist. Tidsskr.* 7. r. II, s. 200 ff.

³ *Sst.*, s. 202 ff. For andre behandlinger se, foruden henvisningerne i det umiddelbart følgende, R. Pauli, *Die Chroniken des Radulfus Niger, Nachrichten von der K. Gesellschaft der Wissenschaften etc. zu Göttingen*, 1880, s. 569 ff.

rere beror på en krønike af dansk proveniens end på mundtlige meddelelser.⁴ Hun henlede desuden opmærksomheden på parallellen mellem synsvinklen hos englænderen og i Roskildekroniken. Hal Koch er gået et skridt videre og har udkastet den tanke, at traditionen hidrører fra Eskils kreds, ikke fra bisp Valdemar.⁵

Der kan ikke herske nogen tvivl om rigtigheden af Ellen Jørgensens vurdering. Overensstemmelser, som allerede Olrik bemærkede, mellem beretningen hos den engelske forfatter og Svend Aggesen vidner om en litterær forbindelse.⁶ Begge fremhæver Valdemars to storværker, ryboernes omvendelse og sydgrænsens befæstning, og anvender udtrykket *crudelis* om kongen.⁷ Traditionen hos Ralph Niger optræder i andre yngre fremstillinger.⁸ Bernhard Schmeidler påviste således direkte verbaloverensstemmelser med skildringen i den Yngre Passio s. Kanuti regis et martyris fra 13. århundrede.⁹

Endvidere har C. A. Christensen gjort opmærksom på, at Ralph Nigers Adam-uddrag bygger på en C-version og samtidig står Adamtraditionen i Series ac brevior historia regum Danie nær.¹⁰ Følger man denne iagttagelse videre og sammenstiller de to værker med Adams beretning, viser det sig, at der ikke kan være tale om to uafhængige excerpter af et Adam-manuskript. Hovedparten af indholdet skyldes en fælleskilde, der atter går tilbage til Adam af Bremen. Fælles for Ralph Niger og Series ac brevior historia er en ejendommelig ombrydning af Adams stof. Hos denne skildres togter til Sachsen og Rhinegnene såvel som til England efter Erik Barns regeringstid, mens de to andre forfattere har flyttet dem forud for meddelelsen om kongeskiftet fra den ældre

⁴ Ellen Jørgensen, *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800*, 1931, s. 26 note 1.

⁵ Hal Koch, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I*, 1936, s. 31 f., 91.

⁶ Jvf. J. Olrik i *Hist. Tidsskr.* 7. r. II, s. 206 f., 209.

⁷ *Ralph Niger: et solus postea regnavit (Valdemar), crudelis et fortis (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 335)*. *Svend Aggesen: in suos tantum plus iusto crudelior (Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi, rec. M. Cl. Gertz, I, 1917, s. 138 f.)*. Ellen Jørgensen, *anf. arb.*, s. 26 note 1; jvf. dog Johs. Steenstrups anmeldelse af Ellen Jørgensens bog i *Hist. Tidsskr.* 10. r. II, s. 379.

⁸ Se foruden det følgende også ndf. s. 449.

⁹ Bernhard Schmeidler, *Eine neue Passio s. Kanuti regis et martyris*, *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 37, s. 83 f., endv. s. 89 note 6, s. 91 note 13, s. 96 note 4; *Vitae Sanctorvm Danorvm*, udg. ved M. Cl. Gertz, 1908–12, s. 537 f., endv. s. 540, 544, 555 f. Se også ndf. s. 438 f.

¹⁰ *Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Codex Havnien-sis*, published in Photolithography with preface by C. A. Christensen, 1948, s. XIII m. note 29 og 30. Series ac brevior historia er trykt i *Script. min. I*, s. 161 ff. med indledning s. 149 f.

Erik til Erik Barn og på denne måde koncentreret normannerhærgningerne til den første konges tid.¹¹ Kronologien afviger ikke blot fra Adams, men ligeledes fra begivenhedsforløbet i Roskildekronikens og Annales Lundenses' Adam-excerpter, hvor nævnte togter placeres i Erik Barns regeringstid.¹² Ralph Niger og Series ac brevior historia beretter desuden om Harald Blåtands lovgivning, en efterretning, der skyldes fortolkning af kap. 28 i Adams II bog.¹³ Hverken Roskildekroniken eller Annales Lundenses kender til Haralds virksomhed som lovgiver. Derimod har denne fortolkning såvel som dispositionen i afsnittet om vikingetogterne lighedspunkter hos Helmold.¹⁴

De anførte paralleller mellem Ralph Niger og senere danske værker dokumenterer, at der til grund for afsnittene hos englænderen har ligget en dansk krønike, og at denne har været kendt og udnyttet her i landet. Forfatteren har taget sit udgangspunkt lidt tidligere hos Adam end Roskildekroniken og har givetvis indledt den danske kongerække med Godfred.¹⁵ Ralph Nigers sidste danske efterretning angår tronskiftet i 1182, og her nævnes Knud VI's ægteskab med den sachsiske hertugdatter.¹⁶ Krøniken har da været ført op til denne konges tid; omtalen af bisp Valdemar som *electus de Selewich* fastslår, at værket har fundet sin afslutning endnu i 1180erne, inden bispens indvielse c. 1188.¹⁷ Den iøjnefaldende tendens til fordel for Knud Magnussen motiverer, at betegnelsen *Knud Magnussens Krønike* eller *Knudskroniken* hæftes til det tabte arbejde.

VED bedømmelsen af Knudskronikens kildegrundlag i afsnittet op til og med Svend Estridsen må man til stadighed have for øje, at hverken

¹¹ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332; Script. min. I, s. 162 f.; Adam I, 37, 38 og 39, jvf. I, 28, Schmeidlers udg., s. 34 ff.

¹² Roskildekroniken, Script. min. I, s. 15 ff.; Annales Danici medii ævi, ed. Ellen Jørgensen, 1920, s. 53 f.

¹³ Se Sture Bolin, Kring mäster Adams text, Scandia V, s. 206 ff.

¹⁴ Jvf. det følgende.

¹⁵ *Ralph Niger*: In Dacia post Godefredum regnavit Hemminch, patruelis vel filius Godefredi, et pacem fecit cum Karolo et Heccdomin fluvium fecit regni sui terminum (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332); *Series ac brevior historia*: 46. Gøtric hin Giamildi. Hic, Fريس itemque Nordalbingis et Slauorum populis tributo subactis, Karolo Magno bellum minabatur. – 47. Olaf, filius eius. – 48. Hemming, filius Olaf. Hic, nepos Gøtric, succedens in regnum pacem fecit cum Karolo; Egdoram fluvium accepit regni sui terminum (Script. min. I, s. 162); jvf. Adam I, 14, Schmeidlers udg., s. 19. Også hos Helmold starter de danske efterretninger ved Godfred (Helmoldi Presbyteri Bozovien-sis Chronica Slavorum I, 3, Schmeidlers udg., 1937, s. 11).

¹⁶ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 336.

¹⁷ Se J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 210 m. note 1.

Ralph Niger eller *Series ac brevior historia* indeholder rene uddrag af forlægget. Begge har foretaget en individuel bearbejdelse. Englænderen supplerer nu og da med vendinger, der utvivlsomt er hentet hos Sigebert af Gembloux, een af hans hovedkilder,¹⁸ mens *Series ac brevior historia* viser selvstændig påvirkning fra bl. a. Roskildekroniken.¹⁹ Iøvrigt må det bemærkes, at Ralph Niger i enkelte tilfælde refererer meddelelser fra Knudskroniken, som forbigås af den anden forfatter,²⁰ men gennemgående fremtræder den engelske benyttelse, sammenholdt med den tilsvarende i *Series ac brevior historia*, som et resumé, og ofte følges Adams tekst nøjere i sidstnævnte arbejde.²¹

C. A. Christensen nåede som nævnt til det resultat, at Adam-udtogene i de to værker beror på en C-version. Denne vurdering er for så vidt rigtig, omend forholdene ikke er helt så enkle. Knudskronikens indledende parti bygger lige så lidt som de to afledede værker på et enkelt forlæg. Kronikeskriveren har tillige haft såvel Helmolds som Roskildekronikens Adam-uddrag for sig. I lighed med Helmold lader han den danske historie begynde med Godfred²² og omtaler som denne togterne til de tyske områder i umiddelbar fortsættelse af sin fortælling om Normannerindfald i Frankeriget.²³ I sidstnævnte afsnit citerer de to ud-

¹⁸ Eksempelvis nævner Ralph Niger udover Adam, men i lighed med Sigebert vikingetogter til Angers og Nantes, *Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332*; jvf. Sigebert af Gembloux, *Mon. Germ. hist. SS. 6, ed. G. H. Pertz, 1844, s. 340*.

¹⁹ Forfatteren oplyser som Roskildekroniken, at 10 grever blev dræbt under togtet til Sachsen, mens Ralph Niger i overensstemmelse med Adam af Bremen opgiver antallet til 12. *Series ac brevior historia*: *Brun dux occisus est cum alijs .X. comitibus* (*Script. min. I, s. 162*); *Roskildekroniken*: *ibique ducem Brunonem cum decem comitibus occurrentem sibi occidit* (*Script. min. I, s. 16*); jvf. *Adam I, 38*: *Brun dux occisus cum alijs XII comitibus* (Schmeidlers udg., s. 41), samt *Ralph Niger*: *et Brunonem ducem occiderunt cum alijs 12 comitibus* (*Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332*). Hvorvidt de øvrige bearbejdelser med Roskildekroniken i *Series ac brevior historia* skyldes dennes eller Knudskronikens forfatter får stå hen, jvf. ndf. s. 436 m. note 35. – Om andre afvigelser fra Knudskroniken, se følgende note.

²⁰ *Series ac brevior historia* forkafter således Knudskronikens beretning om kongerne fra *Heligon* til *Sigerich* (se citatet fra Anstruthers udg., ovf. note 1) til fordel for kongerækken fra *Syward, filius Regneri Lothbroki* til *Harald, filius Gorm* (*Script. min. I, s. 163*). Ligeledes udelader den danske kilde i modsætning til den engelske Knudskronikens afsnit om Svend Tveskæg (*Script. min. I, s. 163*; *Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332*).

²¹ En lignende fremgangsmåde anvender den engelske forfatter overfor Hugo af Fleury's værk (Pauli i *Nachrichten* 1880, s. 573 f.).

²² Jvf. ovf. m. henvisning i note 15.

²³ Jævnfør *Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332*, og *Script. min. I, s. 162 f.*, med henholdsvis Helmold I, 7, Schmeidlers udg., s. 18, og Adam I, 28 og 38, Schmeidlers udg., s. 34, 40. – Arten af forbindelsen mellem den danske kronike og Helmold diskuteres ndf. s. 446.

drag af Knudskrøniken tydeligt Helmolds tekstændringer i forhold til Adam. Helmold indskyder ordet *etiam*: »Tunc *etiam* Saxonia vastata est a Northmannis sive Danis«,²⁴ der genfindes hos Ralph Niger: »Tunc *etiam* Dani Saxoniam vastaverunt«,²⁵ men atter er forsvundet i *Series ac brevior historia*.²⁶ En af de umiddelbart følgende ændringer: »Tunc piratae Coloniam et Treveros *incenderunt*«, der retter Adam-tekstens *incendunt* til *incenderunt*,²⁷ optræder til gengæld i *Series ac brevior historia*: »Coloniam et Treveros *incenderunt*«,²⁸ men er gået tabt i det engelske sammendrag. Endvidere må der regnes med påvirkning fra Helmolds krønike i beretningen om Harald Blåtands lovgivning. Den danske og den engelske kilde tilslutter sig nævnte krønikes Adam-fortolkning, der lader lovgivningen udgå fra den danske konge, ikke fra ærkebisp Adaldag:

Helmold

(*Haraldus*) In his videlicet, quae ad regni gubernacionem pertinere videntur, adeo claruit, ut leges et iura statuerit, quae pro auctoritate viri non solum *Dani*, sed et *Saxones* adhuc hodie servare contendunt.²⁹

Series ac brevior historia

Harald Blatan, filius Gorm . . . Iste *Haraldus* tam populo *Saxonum* quam *Fresis* et *Transalpinis* et *Danis* leges et iura constituit, quae adhuc pro auctoritate *Dani* servare contendunt.³⁰

Ralph Niger

post Wrm *Harioldus*, qui leges, quas nunc habent, constituit *Danis* et *Frisionibus* et *Transalbinis* et firmavit.³¹

Som hos Helmold berettes udover Adam, at lovgivningen omfattede danskerne, og sakserne nævnes ligeledes udtrykkeligt. Knudskrøniken har dog tillige fulgt Adams egen tekst ved omtalen af friserne og folket på den anden side Elben.

²⁴ Helmold I, 7, Schmeidlers udg., s. 18; jvf. Adam I, 38: Tunc Saxonia vastata est a Danis vel Nortmannis (Schmeidlers udg., s. 40 f.).

²⁵ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332.

²⁶ *Series ac brevior historia*: Tunc Saxonia vastata est a Danis (Script. min. I, s. 162).

²⁷ Helmold I, 7, Schmeidlers udg., s. 18; jvf. Adam I, 38: Tunc piratae Coloniam et Treveros *incendunt* (A1: succendunt), Schmeidlers udg., s. 41.

²⁸ Script. min. I, s. 162.

²⁹ Helmold I, 15, Schmeidlers udg., s. 31; jvf. Adam II, 28: Certissimum verum eum tam nostro populo quam *Transalbanis* (B2: Transalbinis) et *Fresonum* genti leges et iura constituisse, quae adhuc pro auctoritate (C: pro tanti auct.) viri servare contendunt (Schmeidlers udg., s. 88), med henvisningen ovf. i note 13 til Bolins afhandling.

³⁰ Script. min. I, s. 163.

³¹ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332.

I samme periode opviser de to udtog af Knudskrøniken indslag fra Roskildekrønikens Adam-bearbejdelse ved fortællingen om Haralds fordrivelse og død. Den roskildensiske forfatter skriver: »Quem [Harald] filius Sven in acie uulneravit, uulneratum a regno expulit; qui fugiens venit in Sclauiam ibique exul obiit«. ³² Hans omarbejdelse afspejles tydeligt såvel i Ralph Nigers sammendrag: »Qui [Svend] postea patrem suum grandevum expulit a regno in Flandriam [fejl for Slauiam], ubi mortuus est« som i Series ac brevior historia: »Hic [Harald], a filio suo senio grandeuus regno pulsus, vulneratus ex acie in Slauiam fugiens venit, ubi etiam mortuus est«. ³³ Roskildekrøniken har vistnok også sat sig spor tidligere i det tabte værk; således opfatter Ralph Niger, synes det, den ældre Erik som broder til Harald Klak. ³⁴ Det er vanskeligere at afgøre, om overensstemmelser med Roskildekrøniken, der alene kan aflæses i Series ac brevior historia, skal tilskrives forfatteren til dette værk, eller om de tildels går tilbage til Knudskrøniken. ³⁵

Islæt fra Helmolds og Roskildekrønikens Adam-bearbejdelser må følgelig tages i betragtning ved vurderingen af Knudskrønikens Adam-forlæg. C. A. Christensen henledte opmærksomheden på tre overensstemmelser hos Ralph Niger med C-teksten: *regni sui terminum, uxore sua og Magnum filium*. ³⁶ De pågældende formuleringer træffes også i Series ac brevior historia ³⁷ og har således stået i Knudskrøniken, men afhængigheden af et C-manuskript er ikke ubestridelig. De to sidste udtryk

³² Script. min. I, s. 19; jvf. Adam II, 27: In quo miserabili et plus quam civili bello victa est pars Haraldii. Ipse autem vulneratus ex acie fugiens ascensa navi elapsus est ad civitatem Sclavorum, quae Iumne dicitur; II, 28: A quibus contra epam, qui pagani erant, humane receptus, post aliquot dies ex eodem vulnere deficiens, in Christi confessione migravit (Schmeidlers udg., s. 87).

³³ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332; Script. min. I, s. 163.

³⁴ J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 202 note 2.

³⁵ Om påviselig anvendelse af Roskildekrøniken hos forfatteren til Series ac brevior historia, se ovf. note 19. Det er navnlig afsnittene om Knud d. Store og Hardeknud, der er influeret af Roskildekrøniken (se Gertz' noter i Script. min. I, s. 164). Blandt de diskutabile tilfælde kan nævnes, at Series ac brevior historia som Roskildekrøniken ændrer Adams *propter metum barbarorum* (Adam I, 38, Schmeidlers udg., s. 41) til *ob metum eorum* (Script. min. I, s. 17; jvf. s. 163), og endvidere følger Roskildekrønikens: *Corpus eius a suis in patriam reportatum in ciuitate Roskild tumulatum est* (Script. min. I, s. 19; jvf. s. 163), hvor Adam har: *Corpus eius in patriam reportatum ab exercitu apud Roscald (B1b; B2: Roschild; C: Roskild) civitatem sepultum est in ecclesia* (Adam II, 28, Schmeidlers udg., s. 87).

³⁶ C. A. Christensen, anf. udg., s. XIII m. note 29. Jævnfør Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332 1. 6, 21–22 (C. A. Christensen skriver ved en lapsus *filia* for *uxore*) og 46, med Adam I, 14, II, 3, 77, Schmeidlers udg., s. 19 q, 63 x, 135 g.

³⁷ Jvf. citatet ovf. i note 15; endv. Script. min. I, s. 163 1. 20, s. 164 1. 17.

forekommer nemlig hos henholdsvis Helmold og i Roskildekrøniken³⁸ og kan da ikke betragtes som ejendommelig alene for C-bearbejdelsen. Tilmed optræder de i Knudskrønikens afsnit om Harald Blåtand og Hardeknud, hvor indflydelse fra de to værker netop kan formodes.³⁹ Hvad angår udtrykket *fecit regni sui terminum* (Ralph Niger) eller *accepit regni sui terminum* (Series ac brevior historia), der i lighed med C1 tilføjer ordet *sui*, så følger ordstillingen til gengæld A- og B-traditionen samt Helmold, mens C-håndskrifterne har *regni* (C1: *sui*) *terminum accepit*.⁴⁰

Bedømmelsen af den tabte krønikes Adam-håndskrift kompliceres ikke blot ved, at der på alle stadier af overleveringen er foretaget kombination med værker, der hver især bygger på Adam. En anden vanskelighed ligger i, at selve grundlaget for vor viden om detaljerne i 1100-tallets Adam-tekster er vaklende. Dette gælder ikke mindst B-gruppen. Sorømanuskriptet, som benyttedes af Vedel ved førsteudgaven (B2) i 1579, men senere gik tabt, kan rigtignok føres tilbage til 12. århundrede.⁴¹ B2 følger imidlertid ikke håndskriftet ordret; Vedel har foretaget en række ændringer af stilistisk og saglig art og desuden anvendt B1b.⁴² Sorømanuskriptets læsemåder lader sig dog rekonstruere på fyldestgørende måde indenfor den periode, som dækkes af Arne Magnussens kollation, nemlig de første 52 kapitler af I bog.⁴³ B1-linjens repræsentanter er meget sene og beror på et tabt håndskrift, antagelig fra slutningen af 14. eller begyndelsen af 15. århundrede.⁴⁴ Hertil kommer, at man efter Bolins undersøgelser må regne med kontaminationer mellem de forskellige versioner, ikke blot på senere tidspunkter, men formentlig fra første færd.⁴⁵

³⁸ Helmold I, 9, Schmeidlers udg., s. 21 l. 26; Script. min. I, s. 22 l. 7.

³⁹ Jvf. ovf. s. 435; endv. note 35.

⁴⁰ Se henvisningerne i note 36, samt Helmold I, 3, Schmeidlers udg., s. 11 l. 20.

⁴¹ Asgaut Steinnes, Ikring Historia Norvegiæ, (Norsk) Hist. tidsskr. 34, s. 17 ff.; Halvdan Koht, Historia Norvegiæ, (Norsk) Hist. tidsskr. 35, s. 49 ff., med Steinnes' svar, s. 173 ff.

⁴² Schmeidlers udg., s. XX ff.; Alfr. Otto, Beiträge zur Textgeschichte des Adam von Bremen, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 49, s. 10 ff.

⁴³ Otto i Neues Archiv 49, s. 20 ff. – En mindre kollation i B3a, samt overleveringen af IV bog (se John Danstrup, Esgruserhaandskriftet, en Adam af Bremen-afskrift af Otto Sperling den Yngre, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Skrifter I, 4, 1943) har ingen relevans for foreliggende undersøgelse.

⁴⁴ Schmeidlers udg., s. XVII ff.

⁴⁵ Sture Bolin, Zum Codex Havniensis G. Kgl. S. 2296, Classica et Mediaevalia X, s. 131 ff.; samme i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder V, 1960, spalte 283 ff.

Står vi end på temmelig usikker grund, når vi skal bedømme rækkevidden af håndskriftvarianter, er vi dog på den anden side så heldigt stillet, at netop C-teksten rummer en vejledning, som undertiden lader sig udnytte, og hvor konklusionen kan tillægges en høj grad af sikkerhed. Hvad der på mest iøjnefaldende måde adskiller C-versionen fra den øvrige Adam-tradition, er en gennemgribende formel bearbejdelse, som ikke anses for et oprindeligt træk ved denne klasse, men menes foretaget på et eller andet tidspunkt inden affattelsen af det ældst bevarede C-manuskript, C1,⁴⁶ fra c. 1200, moderhåndskriftet til den øvrige C-overlevering.⁴⁷ Et af kendetegnene ved omtalte nyredaktion er en ændring af ordenes rækkefølge, hvorved der iøvrigt ofte opnås rytmisk sætningsafslutning.⁴⁸ I Ralph Nigers uddrag, sammentrængt som det er, lader sådanne eksempler sig ikke eftervise. Derimod forekommer der to C-varianter i *Series ac brevior historia*, som netop ændrer Adams grundtekst på nævnte måde: *ad habitandum dedisse* (C: *ad inhabitandum ded.*; A, Sorøms., B1: *ded. ad habitandum*)⁴⁹ og *tributum obtulit* (C: *sm.*; A, B1, B2: *obtul. tribut.*)⁵⁰

De pågældende læsemåder hidrører givetvis begge fra Knudskroniken, men er gået tabt ved Ralph Nigers excerpt. I det sidste tilfælde kan udtrykkets tilstedeværelse i den tabte krønike tilfældigvis verificeres gennem Yngre Passio s. Kanuti regis et martyris, der indledningsvis og ganske kort trækker linjen tilbage til Knud d. Store. Her findes beretningen om den engelske konges afgift til Svend Estridsen:

Adam af Bremen

Verum sanctissimus rex Edwardus cum iusticia regnum gubernaret, tunc quoque pacem eligens victori obtulit tributum (C: *tribut. obtul.*), statuens eum, (B1, B2, C: *ut supra dictum est*), post se regni heredem.⁵¹

Series ac brevior historia

*Sed Edwardus, vir sanctus et iustus, pacem eligens quam bellum regi Danorum tributum obtulit et ipsum post se regni heredem fecit.*⁵²

Yngre Passio

*sed rex Edwardus Anglie, vir sanctus et iustus, pacem magis eligens quam bellum regi Danorum tributum optulit et ipsum post se regni heredem statuit.*⁵³

⁴⁶ Schmeidlers udg., s. XXIX ff.; samme i Hamburg-Bremen und Nordost-Europa, 1918, s. 20 ff.

⁴⁷ Bolin i *Classica et Mediaevalia* X, s. 131 ff.

⁴⁸ Schmeidlers udg., s. XXX note 3.

⁴⁹ *Script. min.* I, s. 162 l.23; jvf. Adam, 28, Schmeidlers udg., s. 34 h, samt Otto i *Neues Archiv* 49, s. 35 nr. 409.

⁵⁰ Jvf. citaterne i det følgende.

⁵¹ Adam III, 12, Schmeidlers udg., s. 152.

Som allerede Gertz har gjort opmærksom på, citerer Yngre Passio Adam-bearbejdelsen i *Series ac brevior historia*.⁵⁴ Alligevel viser det sig, at to afvigelser *rex* og *statuit* har direkte forbindelse til Adams egen tekst. Da Yngre Passio i den umiddelbart følgende beretning om Svendsønnerne punktvis har tilknytning til traditionen hos Ralph Niger, ligger forklaringen tydeligt nok i dens udnyttelse af Knudskrøniken, ikke i en kombination af Adam og *Series ac brevior historia*.⁵⁵

Omarbejdede krøniketekster som Knudskrønikens giver ikke samme sikkerhed som egentlige kopier af *Gesta Hammaburgensis* ved vurderingen af den tilgrundliggende Adam-tradition. I de foreliggende tilfælde må det ikke desto mindre anses for rimeligt at regne med indflydelse fra C-redaktionen – så meget mere som nyere islæt altid må tillægges større betydning end konservative træk.

Problemet om den tabte krønikes Adam-benyttelse er imidlertid endnu ikke udtømt. Undertiden optræder der i det engelske og det danske uddrag læsemåder, der afviger fra den overleverede C-tradition. Det siger sig selv, at former, som tillige træffes hos Helmold eller i Roskildekroniken, er uden interesse. Man hæfter sig derimod ved, at Ralph Nigers *et accepit uxorem Erici* svarer til AB-traditionens *Et accepit uxorem Herici relictam*, mens C har *accepitque relictam Herici uxorem*.⁵⁶ Følgende tilfælde, hvor *Series ac brevior historia* følger AB-håndskrifterne, er ikke mindre bemærkelsesværdige:

<i>Series ac brevior historia</i>	<i>Adam A B</i>	<i>Adam C</i>
1. Dani constituerunt in loco eius Gundredum.	Dani (Sorøms.: sm.) constituerunt in locum eius Gundredum (A: Gudredum).	Dani in locum ipsius Gundredum constituerunt. ⁵⁷
2. Post mortem eius succedunt in regnum eius filij eius.	Post cuius (B2: eius) mortem, ut ipse disposuit, succedunt in regnum filii eius.	Post cuius mortem, ut ipse disposuit, succedunt ei filii eius in regnum. ⁵⁸

⁵⁴ Script. min. I, s. 165. Ralph Niger skriver: sed Edoardus cum eo pacem fecit, promisso tributo (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332).

⁵⁵ Vitae Sanct., s. 539.

⁵⁶ Gertz i Vitae Sanct., s. 537, samt noter til s. 539.

⁵⁷ Se henvisningen til Schmeidlers påvisning af slægtskab mellem legenden og Ralph Niger, ovf. s. 432 note 9.

⁵⁸ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332 1.23; Adam II, 39, Schmeidlers udg., s. 99 f.

⁵⁹ Script. min. I, s. 163 1.7; Adam I, 39, Schmeidlers udg., s. 43 m og n, samt Otto i Neues Archiv 49, s. 37 nr. 508.

⁶⁰ Script. min. I, s. 164 1. 9–10; Adam II, 74, Schmeidlers udg., 134 b og c.

3. Qui (Magnus) Daniam inuadens optinuit duo regna, Harthecnut cum exercitu morante in Anglia. ⁶⁰	Magnus statim invadens Daniam possedit duo regna, Hardechund (B1: Hardeknut; B2: Hardechnut) rege Danorum cum exercitu morante in Anglia.	Magnus ergo statim invadens Daniam <i>duo regna possedit</i> , Hardeknut rege Danorum in <i>Anglia cum exercitu morante</i> . ⁶⁰
4. Suein victus a Magno, cum in Angliam rediret, Harthecnut mortuum reperit.	Suein (B1: Sueno; B2: Suen) victus a Magno cum in Angliam remearet, Hardechund (B1: Hardeknut; B2: Hardechnut) mortuum reperit.	Suein <i>ergo a Magno victus</i> cum in Angliam remearet, Hardeknut mortuum reperit. ⁶¹
5. cuius fultus auxilio regnum repetens patrum suorum Magnum a Dania expulit. Qui denuo bellum instaurans in nauibus obiit.	Cuius (B1: Qui) auxilio Suein (B1: Suenonis; B2: Suen) et Tuph ducis effultus Magnum pepulit a Dania. Qui (B: qui) denuo bellum instaurans (A1: instraurans) obiit in navibus.	<i>Huius</i> auxilio Suein et Tuph ducis effultus Magnum pepulit a Dania. <i>Magnus ergo</i> denuo bellum instaurans obiit in navibus. ⁶²

Afvigelserne fra C lader sig ikke forklare som et tilfældigt resultat af den bearbejdelse, som forfatterne til Knudskrøniken eller Series ac brevior historia har foretaget; da ville man vanskeligt have kunnet opnå ændringer, som ligger Adams originaltekst så nær. Det bør ikke tillægges nogen vægt, at Ralph Niger kun undtagelsesvis kan inddrages som støtte (se nr. 3), da hans beretning er yderst koncentreret og klart foreligger som et kort referat af fremstillingen i Series ac brevior historia. Intet antyder, at forfatteren til sidstnævnte værk skulle have udnyttet et supplerende Adam-håndskrift. Den mulighed er derimod tilstede, at enkelte af C-formerne endnu ikke var opstået, da Knudskrøniken blev til, og at Adam-forlægget på visse punkter afspejlede et ældre stadium indenfor C-overleveringen. En sådan fortolkning slår dog ikke til i de tilfælde, hvor C-varianterne klart bytter om på ordenes orden (se nr. 1, 2 og 3). Det må være oplagt at forestille sig, at den stilistiske bearbejdelse i C skyldes een og samme redaktør, ikke er blevet udformet etapevis.

Forklaringen på, at den tabte krønike ikke blot har meddelt AB-

⁶⁰ Jvf. *Ralph Niger*: qui (Magnus) Daciam, Hardecnud *existente in Anglia*, cepit (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 332 l. 46-47).

⁶¹ Script. min. I, s. 164 l. 19-21; Adam II, 77, Schmeidlers udg., s. 135 i, k, l og m.

⁶² Script. min. I, s. 164 l. 22-23; Adam II, 77, Schmeidlers udg., s. 135 p og l.

⁶³ Script. min. I, s. 165 l. 6-8; Adam III, 12, Schmeidlers udg., s. 152 c, d, e og f.

former, men efter alt at dømme også har refereret C-varianter, må søges i, at krønikeskriveren enten har anvendt et kontamineret håndskrift eller har haft to Adam-versioner for sig. Det er ikke muligt på det foreliggende grundlag at tage stilling til, hvilket af de to alternativer der har mest sandsynlighed for sig, og det er også uden større betydning for undersøgelsen her. En såkaldt B-version har været kendt i Danmark fra 1130'erne.⁶³ Det essentielle ligger da i, at C-former forekommer i dansk historieskrivning i 1180'erne.

I PERIODEN efter Svend Estridsen ophører de påfaldende overensstemmelser mellem Ralph Niger og Series ac brevior historia. Sidstnævnte synes i alt væsentligt at have opgivet Knudskrøniken til fordel for andre kilder, og kendskabet til det tabte arbejde hviler næsten udelukkende på de engelske uddrag.⁶⁴

Stykket fra Harald Hen til og med Erik Lam røber, at Knudskrønikens forfatter har støttet sig til Ælnoth og Roskildekroniken.⁶⁵ I lighed med legenden har han berettet om Harald Hens lovgivning, men tillige – ifølge Ralph Niger – understreget, at denne bekræftede den lov og ret, som allerede Harald Blåtand havde givet. Begge forfattere anfører fogedernes overgreb som årsag til revolten mod Knud d. Hellige og undlader i modsætning til fremstillingen hos Svend Aggesen og Saxo at kæde opstanden sammen med det opgivne ledingstog.⁶⁶

Påvirkning fra Roskildekroniken bemærkes især i det knappe uddrag vedrørende begivenhederne i 1130'erne:

Ralph Niger

Filius autem Nicholai Magnus occidit Magnum,⁶⁷ filium patruī sui Hericii; unde et alius Hericus, congressus cum Nicholao,

Roskildekroniken

Nam Magnus, unicus filius Nicholai regis, diabolo instigante, Kanutum, filium Herici regis, simulata pace interfecit . . . anno domini .M.CXXX. Vnde fratres eius Haroldus et Hericus sedicionem contra Nicholau regem et Magnum filium eius excitabant et, ut Nicholau regno et nomine

⁶³ Om Roskildekronikens Adambenyttelse, se Danstrup, anf. arb., s. 6. Se også ndf. note 110.

⁶⁴ Bemærk dog udnyttelsen af Knudskrøniken hos Svend Aggesen og i Yngre Passio s. Kanuti regis et martyris; jvf. ovf. s. 432.

⁶⁵ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 333.

⁶⁶ Se iagttagelserne hos Pauli i anf. udg. s. 333 note 4 og 6, endv. i Nachrichten 1880, s. 577, og hos J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 194 f., 205 f.

⁶⁷ Fejl for Knud; jvf. Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 333 note 10.

occidit filium eius; et ipse postmodum in *Selewic civitate a civibus occisus est*.⁶⁸

Successit igitur ei Ericus, quem in *placito uno Floc occidit*.

Et ei [successit alius *Ericus, filius sororis alii Erici*].⁷²

priuaretur, et Magnus interficeretur, omnimodis laborabant.⁶⁹

Magnus occiditur . . . Nicholao uero rex . . . in Luciam uenit . . . Inde a Sleswicensibus, fide data et iuramento confirmata, pessima fraude est deceptus, et cum primatibus suis residuis in ciuitate infideliter interfectus est.⁷⁰

Hericus autem . . . Igitur ueniens ad quoddam placitum iuxta Ripam, surrexit quidam nomine Plouh, quod Latine 'arattrum' sonat, et regem incautum mortali uulnere prostrauit.⁷¹

Sic eo mortuo et Ripis sepulto primates terre conuenerunt et Hericum tercium, filium sororis predicti Herici, in regem assumpserunt.⁷³

Ralph Nigers referat af Knudskrøniken er i realiteten blot et koncentrat af Roskildekrønicens fremstilling. Man genkender i den kortfattede skildring af omstændighederne ved Niels' og Erik Emunes drab krønicens beretning om disse begivenheder. Det engelske excerpt har endog bevaret forlæggets omtale af Erik Lam som søstersøn til den tidligere Erik.

Efter englænderens uddrag at dømme har Ælnoth og Roskildekrøniken da udgjort hovedgrundlaget for Knudskrønicens beretning fra Harald Hen til Erik Lam. Hvad der meddeles derudover, tager uden undtagelse sigte på Oluf, direkte eller indirekte. Vi hører om dennes egenmægtige opløsning af ledingshæren, om udfrielsen af fangenskabet i Flandern ved at Niels stiller sig i hans sted, for at brødrenes pagt om tronfølgen kan overholdes. Det hævdes ligeledes, at Oluf straffes med hungersnød og pest, fordi han undlod at betale de lovede løsepenge for broderen.⁷⁴

Den stærke tendens mod Oluf såvel som omtalen af tronfølgeoverens-

⁶⁸ Script. min. I, s. 27.

⁶⁹ Jvf. *Series ac brevior historia*: et Nicholaum regem fugauit, qui postea in Hethubu occisus est a ciuibus (Script. min. I, s. 165).

⁷⁰ Script. min. I, s. 29.

⁷¹ Script. min. I, s. 31.

⁷² Ordene *successit-Erici* er tilføjet i margen af anden skriver (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 333 note e); parallellen i Roskildekrøniken viser imidlertid, at de går tilbage til Ralph Nigers originalmanuskript.

⁷³ Script. min. I, s. 32.

⁷⁴ Om parallellerne i Yngre Passio, se henvisningerne ovf. i note 9.

komsten tjener eet og samme formål, at sætte Niels i relief.⁷⁵ Vurderingen kontrasterer på så påfaldende måde mod opfattelsen hos en lidt ældre forfatter, Robert af Ely, at der må være tale om direkte polemik. Kendskabet til dennes Knud Lavard-legende hviler på yderst lapidariske resuméer af indholdet og enkelte fattige citater.⁷⁶ Overleveringen giver ikke desto mindre utvetydigt udtryk for, at legenden har været præget af en ekstremt negativ holdning til Niels.⁷⁷ Robert af Ely har gentagne gange skildret kongens ondskab og direkte givet ham medansvar for drabet på Knud. Fremdeles har han gjort gældende, at Niels opnåede kongemagten gennem bestikelser og gjorde sig skyldig i mened og fortjent til ekskommunikation ved ikke at have overholdt faderens tronfølgebestemmelser.⁷⁸ Denne argumentation har tydeligt nok tjent som forsvar for Erik Emunes oprør og kongemagt, mens omvendt Knudskrøniken gennem pointeringen af Niels' loyale opfyldelse af den indgåede aftale, har villet hævde Niels-linjens legitimitet.⁷⁹

Polemikken mod ældre synspunkter kan følges i det næste afsnit hos Ralph Niger, der spænder fra Erik Lams død til Valdemar I's regeringstid.⁸⁰ Englænderen indleder med at fastslå, at Erik blev efterfulgt af Knud, *kåret ved fælles valg i Viborg, hvor kongevalg plejer at finde sted*.⁸¹ Svend derimod fremstilles som oprøreren, der med Valdemars hjælp sejrer over Knud; samme tendens behersker fortællingen om de to kongsemners forhold til den tyske kejser.⁸² I direkte kontrast hertil står fremstillingen hos Helmold og i Ordinale s. Kanuti ducis et martyris, der begge lader Erik Lam efterfølge af Svend og overhovedet ikke omtaler Knuds valg.⁸³ Helmold betoner tværtimod, at Erik Lam på sit dødsleje kaldte de tre tronprætendenter til sig og *bestemte efter stormændenes råd*

⁷⁵ Se også J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 211.

⁷⁶ Vitae Sanct., s. 234 ff.; jvf. s. 183 ff.

⁷⁷ Se også Curt Weibull, Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knut VI, 1915, s. 130 ff.

⁷⁸ Vitae Sanct., s. 234 ff.

⁷⁹ Også hos Helmold bestrides Niels' lovlige adkomst til tronen, Helmold I, 49, Schmeidlers udg., s. 96.

⁸⁰ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 334 f.

⁸¹ Se J. Olriks oversættelse i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 204.

⁸² Ifølge Ralph Niger afslår Knud i modsætning til Svend at anerkende den tyske kejsers overhøjhed; se også J. Olrik i Hist. Tidsskr. 7. r. II, s. 207 f.

⁸³ Helmold I, 67, Schmeidlers udg., s. 124; Vitae Sanct., s. 203; se også John Danstrup, Træk af den politiske Kamp 1131–82, Festskrift til Erik Arup den 22. November 1946, s. 71. – Når Ordinalet kun omtaler Svend som konge, ligger forklaringen ikke i traditionens sjællandsk-skånske oprindelse. Legendens anvender følgende udtryk: *Succedente Svenone in regno*.

*Svend til konge, men bød Valdemar og Knud lade sig nøje med deres fædrearv.*⁸⁴ I overensstemmelse hermed er det hos Helmold Knud, der tildeles opførerens rolle.⁸⁵ Først hos Svend Aggesen møder vi beretningen om det dobbelte kongevalg.⁸⁶

Kendskabet til den forudgående, skriftlige tradition giver sig ikke alene udslag i forfatterens polemik. I et enkelt tilfælde lader verbal lighed mellem Ralph Nigers tekst og Ordinalet sig fastslå.⁸⁷ Særdeles bemærkelsesværdig er berøringen mellem det engelske uddrag og traditionen hos Helmold.⁸⁸ Slægtskabet, der allerede lod sig påvise i perioden før Svend Estridsen, kan atter følges fra omtalen af Knuds og Valdemars forening:

Ralph Niger

Ille [Knud] . . . *et accivit* Waldomarus, cognatum suum, in regnum socium.⁸⁹

Helmold

Kanutus . . . *misit et vocavit* Waldemarum, qui fuit patruelis et adiutor Suein, et sociavit eum sibi, data ei sorore in coniugio.⁹⁰

Videre følger de to forfattere ved skildringen af blodgildet i Roskilde og de efterfølgende begivenheder nøjagtig samme disposition: Knuds (Helmold: Knuds og Valdemars) indbydelse til Svend; kontrasten mellem værtens (Helmold: værternes) og gæstens sindsstemning under måltidet; tidspunktet for iværksættelsen af de planlagte rænker; drabet på Knud; Valdemars sår og flugt til Knuds og egne venner (Helmold: til Jylland), hvor han samler en hær. De to beretninger lyder:

Ralph Niger

Quia vero locus, ubi fedus firmatum est inter eos, vicinior erat dicioni Cnud et in ea multe essent regales deliciae, *invitavit* eos

Helmold

Post haec Kanutus et Waldemarus fecerunt convivium maximum in Selande in civitate quae dicitur Roschilde et *invitaverunt* cognatum suum Suein, *ut exhiberent* ei

⁸⁴ Præsten Helmolds Slavekrønike i oversættelse af P. Kierkegaard, 1881, s. 161.

⁸⁵ Helmold I, 67, Schmeidlers udg., s. 125.

⁸⁶ Script. min. I, s. 136 f. – Også kongelisten i Necrologium Lundense (c. 1171) opfører dog såvel Knuds som Svends navn (Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas necrologium, utg. av Lauritz Weibull, 1923, s. 48).

⁸⁷ *Ralph Niger*: Waldomarus vero graviter vulneratus vix evasit (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 334); jvf. *Ordinale s. Kanuti ducis et martyris*: grauter sauciatus Waldemarus evasit (Vitae Sanct., s. 203).

⁸⁸ Pauli i Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 335 note 1 og 2, samt i Nachrichten 1880, s. 577.

⁸⁹ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 334.

⁹⁰ Helmold I, 85, Schmeidlers udg., s. 166.

Cnut, *ut* cum eo perendinarent et deliciis terre sue fruerentur. Cum igitur tantos hospites regia magnificentia et liberali frugalitate suscepisset et simplici et bono animo eis servisset, nequam Suein, aspirans ad totum regnum, machinatus est, quo modo hospitem suum et cognatum, principes regni, occideret. Prestructis igitur *insidiis*, *de nocte* in eos insurrexit et in conclavi christianissimum regem Cnud, hospitem suum et cognatum, occidit, circa quartam decimam diem post initam pacem.⁹¹ Waldemarum vero graviter vulneratus vix evasit, et *confugiens* ad amicos Cnud et suos, sanato vulnere et instaurato *exercitu*,⁹² invasit impiissimum Suein et occidit.⁹³

honorem et recreationem et consolarentur eum super omnibus malis, quae irrogaverunt ei in die hostis et belli. At ille pro ingenita sibi crudelitate, ubi convivio assedit et vidit reges convivas inpavidos et omni suspicione vacuos, cepit rimari aptum *insidiis* locum. Tercia igitur die convivii, cum iam *tenebrae noctis* adessent, annuente Suein allati sunt gladii, et insilientes regibus incautis Kanutum repente perfodiunt. At ubi percussor libravit ictum in caput Waldemari, ille fortius exiliens lumen excussit et salvante Deo in tenebris elapsus est, uno tantum vulnere saucius. *Fugiens* igitur in Iuthlande universam commovit Daniam. Tunc Suein contraxit exercitum de Selande et insulis maris et transfretavit in Iuthlande, ut expugnaret Waldemarum. At ille producto *exercitu* occurrit ei in manu valida, et commissum est prelium non longe a Wiberge, et occisus est Suein in die illa et omnes viri eius pariter.⁹⁴

Man bemærker, at det hos begge er Knud (Helmold: Knud og Valdemar), der indbyder Svend, mens Svend Aggesen, der skrev kort efter Knudskrønikens afslutning, lader Svend optræde som vært.⁹⁵ Forbindelsen mellem de to forfattere strækker sig ud over Helmolds I bog. Ralph Niger nævner som II bog Rygens erobring,⁹⁶ og hans korte slutningspassus berører ligesom Helmolds slutkapitel ægteskabet mellem Knud VI og den sachsiske hertugdatter.⁹⁷ Et samfald af den art er for karakteristisk til, at det kan bero på en tilfældighed.

⁹¹ Jvf. *Svend Aggesen*: Qui, dolum commentatus, pacis fideique integritate uiolata, tempore serotino, post uesperas celebratas, instructis catholicianis Canuto et Valdemaro mortem machinatur (Script. min. I, s. 136 f.).

⁹² Jvf. *Svend Aggesen*: Vt autem (S: uero) a uulneris dolore aliquantisper conualuit in Jutlandiam profectus exercitum congregavit (S: conscripsit), Script. min. I, s. 138 f.

⁹³ Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 334 f. m. note 1.

⁹⁴ Helmold I, 85, Schmeidlers udg., s. 167 f.

⁹⁵ Script. min. I, s. 136 f. – Hos Saxo er som i den tabte krønike Knud værten (Saxonis Gesta Danorum I, ed. J. Olrik et H. Ræder, 1931, s. 404).

⁹⁶ Se Pauli i Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 335 note 2, samt i Nachrichten 1880, s. 577. – *Ralph Niger*: Regnum Ruianorum et regem eorum adegit fieri christianos et sibi subiecit; *Helmold* II, 108: In tempore illo congregavit Waldemarum rex Danorum exercitum grandem et naves multas, ut iret in terram Rugianorum ad subiugandum eam sibi etc. (Schmeidlers udg., s. 211 f.).

⁹⁷ *Ralph Niger*: successit . . . in Dacia Waldemaro filius eius Cnud, habens filiam

Forklaringen på slægtskabet ligger i en udnyttelse fra Knudskrønikens side af Helmold, ikke i en tabt fælleskilde. Netop i Helmolds slutkapitel, der omhandler udsoningen mellem Valdemar og Henrik Løve, har pointeringen af ægteskabsaftalerne en naturlig og oprindelig funktion. Alternativet, en fællestradition, forudsætter, at to tabte forlæg skulle have gjort sig gældende. Helmold har nemlig skrevet sit værk i to etaper. Første bog er påbegyndt og afsluttet, mener man, endnu i 1160erne, mens anden bog er blevet til nogen tid derefter og færdiggjort inden c. 1172.⁹⁸ Da Knudskrøniken har forbindelse med begge afdelinger af værket og netop som II bog omtaler ægteskabsaftalerne, der blev indgået i 1171 – efter udfærdigelsen af I bog – er det udelukket, at slægtskabet mellem de to forfattere skulle bero på een og samme fælleskilde. Den mulighed foreligger naturligvis, at Helmold og Knudskrøniken har udnyttet samme skriftlige tradition om f. eks. borgerkrigen.⁹⁹ Men Knudskrønikens forfatter må tillige have anvendt Helmold; derom kan der ikke være nogen tvivl. Det korte tidsinterval på c. et år fra begivenheder, som skildres i II bog, til denne bogs afslutning taler på afgørende måde mod, at efterretninger om disse skulle være nedfældet i krønikeform, som dernæst var kendt af Helmold.

I perioden fra Harald Hen til Erik Lam havde det engelske uddrag af Knudskrøniken praktisk taget intet at meddele udover de tilgrundliggende kilder, med mindre det indirekte tjente til fremhævelse af Niels. På lignende måde finder den følgende tids afvigelser fra Helmold deres forklaring i en bevidst omformning af traditionen i Knud-venlig retning. Udover den nordtyske krønikeskriver har Ralph Niger i virkeligheden kun kendskab til Knuds valg, hans besøg hos kejser Konrad, samt borgen ved sydgrænsen og bisp Valdemars besiddelse deraf.

Interessen for bisp Valdemar, hans far og oldefar taler i høj grad for Orlriks these om traditionens nære tilknytning til Slesvigbisen. Ingen kan omkring 1180ernes midte have haft større interesse i at rehabilitere Niels-linjen end netop bisp Valdemar, der få år efter værkets afslutning

ducis Saxonie (Mon. Germ. hist. SS. 27, s. 336); jvf. *Helmold* II, 110: Et rogavit rex Danorum ducem, ut filiam suam, viduam Fretherici nobilissimi principis de Rodenburg, daret filio suo, qui iam designatus erat rex, in uxorem. Interventu itaque magnorum principum consensusit dux et misit filiam suam in regnum Danorum; et facta est leticia magna omnibus populis borealium nationum, iocunditas et pax simul orta est (Schmeidlers udg., s. 217 f.).

⁹⁸ Schmeidlers indledning til udg., s. VIII f.; H. v. Breska, Ueber die Zeit, in welcher Helmold die beiden Bücher seiner Chronik abfasste, *Forschungen zur deutschen Geschichte* 22, s. 577 ff.

⁹⁹ Jvf. ndf. note 108.

aspirerede til den danske trone. Hal Koch har som nævnt taget afstand fra Olriks tanke og sat synsvinklen hos Ralph Niger i forbindelse med Eskils parti, hvis kandidat Knud Magnussen havde været.¹⁰⁰ Det var rigtignok ærkebispens slægtninge og tilhængere, der stod bag såvel sammensværgelserne i 1170erne som de skånske oprør i begyndelsen af 1180erne,¹⁰¹ men et årti senere finder Valdemar Knudsens opstand sted. Begge parter kunne have interesse i at gribe tilbage til partistillingen under borgerkrigen. De politiske forhold i de sidste årtier af 1100-tallet er iøvrigt kildemæssigt så dårligt belyst, at en forståelse mellem bisp Valdemar og Eskils gamle kreds ikke på forhånd kan udelukkes. Knudskronikens lidt kølige holdning overfor Valdemar I og Knudvenlige tendens står ingenlunde isoleret i samtiden. Hos Svend Aggesen anes undertiden en lignende tone. Ved skildringen af dronning Sofies skønhed gør han udtrykkeligt opmærksom på, at hun er søster til Knud, og betegner denne som *kong Knud af Roskilde*,¹⁰² en direkte parallel til kronikens omtale af Knud Lavard som *Knud af Ringsted*.¹⁰³ Ejendommeligt nok finder Svend Aggesen slet ikke anledning til at nævne hertugens translation i 1170. Om Valdemar I udtaler han, efter at have opregnet kongens dyder, at han var *mer end tilbørlig grum mod sine egne*.¹⁰⁴ Ganske tankevækkende er bemærkningen om den skånske almue, der i forbindelse med deres optræden ved Fotevig roses for altid at have vist retskaffenhed, en erklæring, skrevet få år efter de skånske oprør, der klart demonstrerer, hvor forfatteren havde sin sympati i denne sag.¹⁰⁵

MED udgangspunkt i tidligere forsknings iagttagelse af forbindelse mellem traditioner hos Ralph Niger og danske arbejder som Svend Aggesen, *Yngre Passio* og *Series ac brevior historia* har vi kunnet identificere en tabt krønike, Knud Magnussens krønike, som tydeligt hører hjemme i det særprægede politiske og historiografiske miljø i de sidste årtier af 12. århundrede. Fremkomsten af en krønike, hvis synspunkter fremhævede Niels-linjens legitimitet, i skildringen af borgerkrigen endda rettet

¹⁰⁰ Jvf. ovf. s. 432.

¹⁰¹ Laur. Weibull, *Saxo och ärkebiskopsskiftet i Lund 1177*, *Scandia* XXII, s. 90 ff.; samme, *Påven Alexander 3:s brev om ärkebiskop Eskils av Lund resignation*, *Scandia* XXIII, s. 156 ff.; samme, *Skånes kyrka från älsta tid till Jacob Erlandsens död 1274*, 1946, s. 130 f., 135 ff.

¹⁰² *Script. min. I*, s. 140 f.; jvf. *Krøniker fra Valdemarstiden* oversatte af Jørgen Olrik, 1900–01, s. 81 note 1.

¹⁰³ *Script. min. I*, s. 136 f.

¹⁰⁴ *Krøniker fra Valdemarstiden*, s. 80; jvf. ovf. s. 432.

¹⁰⁵ *Script. min. I*, s. 134 f.; *Krøniker fra Valdemarstiden*, s. 75, 80 note 3.

mod repræsentanterne for Ejegodslægten, Svend Grathe og Valdemar, opfordrede til imødegåelse. Værket kan have været den direkte anledning til, at Absalon nu anså det for påkrævet at give Valdemarslægtens version af fortiden og derfor pålagde Saxo udarbejdelsen af Svendsønnernes og borgerkrigens historie.

Ikke mindre interesse har den tabte krønike fra en anden synsvinkel. Gennem uddragene hos Ralph Niger og i Series ac brevior historia har vi fået et indblik i Knudskrønikens kilder, og det har været muligt at dokumentere en tilknytning til hovedparten af de kendte ældre fremstillinger: Adam af Bremen, Ælnoth, Robert af Ely, Roskildekrøniken, Helmold og Ordinale s. Kanuti ducis et martyris. En så omfattende kildeorientering har ikke været mulig uden nær kontakt med Lunde-biblioteket. Dette rummede fra ærkebisp Eskils tid Roskildekrøniken, samt en Adam af Bremen-overlevering, der givetvis var identisk med Roskildekrønikens forlæg, ligesom Ælnoths værk var kendt der i 12. århundrede.¹⁰⁶ Ordinalets tilstedeværelse i Lund lader sig fastslå i Valdemar II's tid, hvor det blev anvendt ved udarbejdelsen af Roskildekrønikens fortsættelse.¹⁰⁷ Berøringen med C-versionen af Adam af Bremen og anvendelsen af Helmold¹⁰⁸ bringer på sin side helt ny viden frem om de kildemæssige forhold i tiden forud for Svend Aggesen og Saxo, da indflydelse fra de pågældende værker på dansk historieskrivning ikke før er blevet iagttaget på et så tidligt tidspunkt.¹⁰⁹ Forekomsten af en

¹⁰⁶ Anne K. G. Kristensen, Danmarks ældste annalistik, Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet III, 1969, s. 119, 122 f.

¹⁰⁷ Sst., s. 124 f.

¹⁰⁸ Bemærk den nære overensstemmelse mellem Helmold og dansk tradition før 1180'erne; sammenhold således Ordinale s. Kanuti ducis et martyris, Vitae Sanct., s. 203, og Helmold I, 85, Schmeidlers udg., s. 165 ff.

¹⁰⁹ C. A. Christensen (anf. udg., s. XIII) har udkastet den tanke, at C-overleveringen skulle have haft særlig tilknytning til Slesvig. Argumentationen bygger på Orlriks these om bisp Valdemar som Ralph Nigers hjemmelsmand og den ejendommelighed, at englænderen, foruden en C-version, kender Sigebert af Gembloux, hvis krønike ligeledes ligger til grund for C-manuskripterne schol. 20, 21 og 32, endv. på Slesvigske Årbogs karakteristiske citat fra schol. 20. Ræsonnementet lader sig dog ikke opretholde efter dokumentationen af, at Ralph Niger bygger på en dansk krønike, ikke direkte på en afskrift af Adams værk. Intet tyder på, må det tilføjes, at Knudskrøniken skulle have anvendt Sigebert. Hvad annalnotitsen angår, citeres scholiet foruden af Slesvigske Årbog, også i Dansk-svensk Årbog til 1263, 2. hd., samt i margin af et håndskrift fra c. 1300 til Annales Lundenses, A M 843, 4° (Ann. Dan., s. 132, 130, 56 note π. Jvf. Sture Bolin, Om Nordens äldsta historieforskning, Lunds universitets årsskrift, N.F. Avd. I Bd. 27 nr. 3, 1931, s. 108 f.). Ved en sammenligning med scholiet fremgår det, at de tre annaler ændrer udtrykket *per Popponem quendam conversi* (Schmeidlers udg., s. 83) til *conuersi per Popponem*, ligesom forlæggets *sine lesione* gengives med *illesus* (A M 843, 4° overspringer dog sidstnævnte passus). De tre citater indeholder således een og

differentieret Adam-tradition endnu inden udgangen af 12. århundrede vil kunne give impulser til drøftelse af den ældste Adam-overlevering i Danmark.¹¹⁰ På lignende måde får diskussionen om beslægtede traditioner hos Helmold og Saxo og forklaringen derpå fornyet aktualitet efter dokumentationen af, at den nordtyske krønikeskrivers arbejde var kendt og udnyttet her i landet umiddelbart før Saxo.

Knudskrøniken har snart efter sin affattelse været tilgængelig et centralt sted i landet, hvor Svend Aggesen har haft mulighed for at orientere sig deri.¹¹¹ Det er rimeligt i denne forbindelse at tænke på ærkesædet. Her forefandtes krøniken i hvert fald i det følgende århundrede, idet lundensiske forfattere har kendt den. Dette fremgår, som vi har set, navnlig af *Series ac brevior historia*, hvis lundensiske oprindelse må anses for givet, men også Lundeårbogen 1074–1255 (DL) og Roskildekrønikens fortsættelse, der er blevet til i Lund, har berøring, omend sporadisk, med det engelske uddrag.¹¹² Svend Aggesens intime forbindelse med Lundesædet og traditionerne der fremgår ikke alene af hans henvisning til Absalon¹¹³ eller sympatitilkendegivelse for skåningene,¹¹⁴ men tillige af hans udnyttelse af Roskildekrøniken og overensstemmelser med *Liber daticus Lundensis*.¹¹⁵

Til slut kan der være grund til at fremdrage Knudskrønikens Adambenyttelse, der på glimrende måde illustrerer en middelalderlig historie-

samme omarbejdelse af scholiet. Slesvigske Årbog kan i modsætning til Dansk-svensk Årbog, der har en afvigende datering (916 for 966), forklare excerptet i A M 843, 4°, men er ikke identisk med nævnte bearbejdelse. Det karakteristiske *chirotecam* m.m. i Årbogen peger rigtignok direkte tilbage til scholiet, men udtrykket *ferrum candens* i Dansk-svensk Årbog har på samme måde selvstændig forbindelse til scholieteksten. Iøvrigt er Dansk-svensk Årbog utvivlsomt ældre end Årbogen fra Slesvig. Det må være oplagt at identificere fælleskilden med et annalværk, der ligesom to af de afledede Årbøger har haft scholietatet opført som indledningsnotits. Det pågældende værk kan vanskeligt være udgået andetsteds fra end ærkesædet i Lund, hvor såvel Dansk-svensk Årbog, 2. hd., som Slesvigske Årbog henter forlæg, direkte eller indirekte. (Dansk-svensk Årbog, 2. hd., nævner som de to lundensiske annaler, Årbog 1074–1255, DL, og *Annales Lundenses* under 1210 kamppladsen Gestilren, Ann. Dan., s. 130, jvf. s. 99; om Årbog 1074–1255, se Anne Kristensen, anf. arb., kommentaren under 1210. Slesvigske Årbog anvender bl. a. *Annales Lundenses*; se eksempelvis Ellen Jørgensens randbemærkning ved året 915, Ann. Dan., s. 132, jvf. s. 54 og s. 41 under 914). Alt taler da for, at notitsen i Slesvigske Årbog hidrører fra ældre annalforlæg af anden proveniens.

¹¹⁰ Jeg håber senere at kunne tage dette spørgsmål op.

¹¹¹ Jvf. ovf. s. 432; endv. note 91 og 92.

¹¹² Anne Kristensen, anf. arb., s. 131, 125 m. note 28 og s. 94 f.

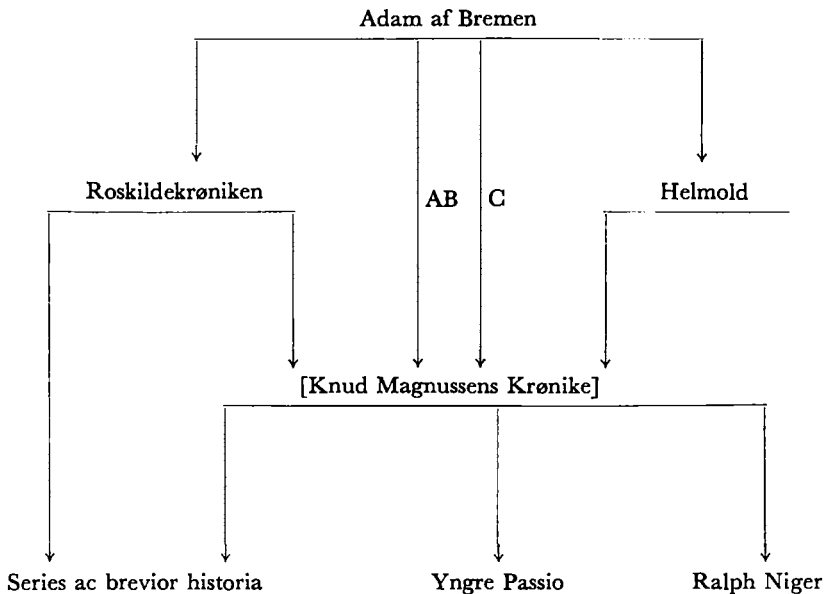
¹¹³ *Script. min.* I, s. 124 f.

¹¹⁴ Se henvisningen ovf. i note 104.

¹¹⁵ Curt Weibull, anf. arb., s. 37 note 1, s. 166 m. note 2.

skrivners arbejdsmetode. Forfatteren giver et kort og tilsyneladende direkte excerpt af Adams krønike. En detaljeret analyse røber imidlertid, at dette værk er udnyttet såvel direkte gennem eet eller to håndskrifter, som indirekte via de bearbejdede Adamtekster i Roskildekroniken og hos Helmold. Så komplicerede sammenhænge advarer ved historiografiske analyser mod forhastet afvisning af afhængighedsforhold og forenkledte slutninger om tabte mellemlid eller fællesforlæg. Der synes ikke at være andre grænser for, hvad en middelalderlig historiker, annalist såvel som krønikeskriver, kan finde anvendelse for i sit arbejde, end den begrænsning, der ligger i det udnyttede biblioteks bestand, og hvad forfatteren iøvrigt havde mulighed for at hente andetsteds. Et forsøg på bestemmelse af det direkte forlæg kan være forbundet med store vanskeligheder, da et velforsynet bibliotek – som f. eks. det lundensiske – åbner mulighed for endeløse kombinations- og kompilationsmønstre.

OVERSIGT OVER ADAMTRADITIONEN I KNUDSKRØNIKEN

SUMMARY

The Knud Magnussen Chronicle

THE Chronicle of Ralph Niger till ab. 1200 imparts a certain amount of information about Danish history from ab. 800 till the 1180s. As for the period until Svend Estridsen (d. 1074), any such information originates in Adam of Bremen's *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* (ab. 1074); the presentation of the successive period is clearly biased in favour of King Niels (d. 1134), one of Svend Estridsen's sons, and King Niels' grandchild, King Knud Magnussen (d. 1157). From Danish side this material has been thoroughly investigated by Jørgen Olrik, who reached the conclusion that Ralph Niger had obtained an Adam of Bremen-excerpt through Danish contacts; Olrik also supposed the English chronicler to have got his information about the time after Svend Estridsen from Valdemar (bishop of Slesvig and son of Knud Magnussen), who is mentioned by name in the chronicle. Ellen Jørgensen, however, objected that rather than oral tradition Ralph Niger actually availed himself of a chronicle of Danish origin. On the basis of previous observations of interrelation between the tradition as seen in the English chronicle and that of such Danish accounts as Svend Aggesen's *Brevis historia* (ab. 1188) the *Series ac brevior historia regum Danie* (13th cent.) and the Younger *Passio s. Kanuti regis et Martyris* (13th cent.), the investigation in hand has succeeded in proving that the aforementioned passages of Ralph Niger's Chronicle have been extracted from a lost Danish chronicle.

The work here termed the Knud Magnussen Chronicle dates from the 1180s and has been made use of in several later Danish works. As far as the period from Godfred (ab. 800) till Svend Estridsen is concerned, the author of the Knud Magnussen Chronicle based his work on Adam of Bremen, directly as well as indirectly through the Adam of Bremen excerpts of the Roskilde Chronicle and Helmold. The author's own use of Adam of Bremen betrays influences from the AB-tradition, moreover certain traces of the later C-version can be discerned. The account given of the period from Harald Hen to Erik Lam is mainly founded on Aelnoth and the Roskilde Chronicle, and for the following period right to the end of the work the source is Helmold's *Chronica Slavorum*.

The Knud Magnussen Chronicle clearly springs from the specific political and historiographical milieu of Denmark during the last decades of the 12th century. The particular emphasis that the account of the Civil War (1146-57) places on the legitimacy of the Niels-line against the representatives of the Ejegod-line, King Svend and the later King Valdemar I, may represent the actual instigation for Absalon to assign Saxo the task of putting into words the Valdemarian view of the past. The predilection for the members of the Niels-family bespeaks the truth of Olrik's idea of a connection between the tradition

and Bishop Valdemar; in the beginning of the 1190s, a few years after the conclusion of the work, the latter rebelled against the Danish King.

The Chronicle is of further interest because it sheds new light on the sources available for Danish historical writing in the days of Svend Aggesen and Saxo. Such early influence from Adam of Bremen's C-version and Helmold on Danish chronicle writing has not previously been disclosed. Both in genesis and later rendering the Chronicle seems to be closely affiliated with the archiepiscopal library at Lund.

Teori og metode

HISTORIEN OG DE ANDRE SAMFUNDSVIDENSKABER

AF

POVL BAGGE

DET følgende er, bortset fra uvæsentlige ændringer og tilføjelser, i form og indhold identisk med et foredrag, holdt 1965 for en forsamling af unge historikere og andre akademikere. Nogle af tilhørerne har ønsket det offentliggjort, og ønsket imødekommes her, ikke fordi foredragets indhold er synderlig originalt, men fordi emnet – hvad de andre samfundsvidenskaber kan betyde for historieforskningen – er aktuelt og lidet behandlet på dansk. Direktør Henning Friis fra Socialforskningsinstituttet offentliggjorde 1964 i *Økonomi og Politik* under titlen *Samarbejde mellem samfundsvidenskaberne* en orienterende afhandling, hvori han bl. a. omtaler en række praktiske hindringer for samarbejdet og hvad der er gjort for at overvinde dem. Men historieforskningens situation i den sammenhæng strejfer han kun, og jeg kender intet trykt indlæg fra en dansk historiker der drøfter den ud fra mere almene synspunkter.

Derimod er problemet i de senere år ofte blevet behandlet på tryk i udlandet, især i U.S.A. og Frankrig, vistnok i mindre grad i Tyskland og England.

Jeg nævner som eksempel en rapport om *The Social Sciences in Historical Study* fra 1954, udarbejdet af en *Committee on Historiography*, nedsat af det amerikanske *Social Science Research Council*. Dettets medlemmer er valgt fra de amerikanske foreninger for henholdsvis antropologi, nationaløkonomi, historie, political science, psykologi, sociologi og statistik, hvad der jo i sig selv er symptomatisk. På den amerikanske historiske forenings årsmøder, hvor principielle spørgsmål ofte forelægges, er der holdt flere foredrag om emnet, bl. a. 1959 af Harvardhistorikeren H. Stuart Hughes (trykt i *American Historical Review* bd. 66, oktober 1960), det belyses i essaysamlinger med bidrag fra forskellige samfundsvidenskabelige discipliner, deriblandt den af E. N. Saveth redigerede *American History and the Social Sciences* (1964), tidsskriftet *History and Theory*

indeholder adskilligt om det, og der er i det hele taget en større amerikansk litteratur af interesse i denne forbindelse.

I Frankrig er det ikke mindst i kredsen om det socialhistorisk, økonomisk-historisk og kulturhistorisk orienterede tidsskrift *Annales* at emnet drøftes, og de seneste årgange af *Annales* indeholder adskillige indlæg. Ligesom i U.S.A. foregår diskussionen ikke blot mellem historikere indbyrdes, men repræsentanter for andre samfundsvidenskaber deltager livligt i den.

Hvorfor interesserer forskere på begge sider af faggrænsen sig i øjeblikket så meget for dette emne?

Til den generelle baggrund hører nok den almindelige tværvideenskabelige interesse, stimuleret bl.a. af den logiske positivisme og troen på »enhedsvidenskaben«. Den førte bl.a. til at der på Københavns universitet nogle år blev afholdt såkaldte tværvideenskabelige kollokvier, hvor en del af universitetslærerne samledes med forskere udefra for at høre nyt fra hinandens fag og diskutere spørgsmål af fælles interesse, som udviklingsproblemet i de forskellige videnskaber. Sjælen i disse kollokvier var de samme, ikke mindst Paul Diderichsen, som inspirerede sommeruniversitetet med dets tværvideenskabelige diskussioner af årsagsproblemet, virkelighed og beskrivelse, erkendelse og vurdering o.m.a.

Men også mere specielle forhold indenfor historieforskningen og de andre samfundsvidenskaber gør emnet aktuelt.

For det første den stærke udvikling i de andre samfundsvidenskaber, der i tid i hvert fald delvis falder sammen med historieforskningens stærkere orientering mod socialhistorie, økonomisk historie, kulturhistorie, bort fra den gamle ensidigt politiske historie. Resultatet er blevet hvad den franske økonomiske historiker Pierre Vilar kalder en *crise de croissance* for disse forskningsgrene. De tager stadig nye områder op, også geografisk takket være interessen for verden uden for Europa og Amerika, de søger nye veje til at udforske dem, men er endnu ofte usikre på hvilke det skal være.

Men udviklingen har også ført til, at historien og de andre samfundsvidenskaber i stadig større udstrækning behandler samme emner, blot fra forskellige synspunkter. Til den politiske historie svarer *Political Science* eller statskundskab og for udenrigspolitikens vedkommende *International Relations* (international politik); til den økonomiske historie nationaløkonomien, til socialhistorien sociologien, demografien, socialpsykologien; til kulturhistorien etnologien. En lignende overensstemmelse består mellem biografi og personlighedspsykologi og tildels mellem idéhistorie og semantik. For det stærkt stigende antal samtidshistorikere er ligheden med andre samfundsvidenskabers emnevalg iøjnefaldende, fordi discipliner som sociologi, political science og nationaløkonomi med forkærlighed søger deres studieobjekter i nutiden.

Allerede disse forhold gør det forståeligt at der på begge sider er opstået ønsker om en eller anden form for samarbejde eller gensidig belæring. Noget er der allerede sket. Mellem nationaløkonomi og historie har der længe været en kontakt, også herhjemme. Da Instituttet for historie og samfundskøkonomi på P. Munchs initiativ blev oprettet 1926, var det bl. a. for at nationaløkonomer og historikere der i fællesskab skulde udforske den nyeste tids historie. Et intimere samarbejde kan ventes på det institut for økonomisk historie, som nylig er grundlagt ved Københavns universitet med en økonom og en historiker som ledere. Det anerkendes også nu, at historikere der vil dyrke økonomisk historie bør være skolede i økonomisk teori. Historieforskningens forbindelse med andre samfundsfag end nationaløkonomien er ikke så gammel her i landet. De historiestuderende i København er dog i adskillige år blevet undervist i political science og international politik, med mærkbare virkninger for den nye generation navnlig af samtidshistorikere, og et fælles universitetsinstitut for samtidshistorie og statskundskab er oprettet. Men mange historikere ønsker kontakterne intensiveret og udvidet til flere discipliner.

Jeg tror at især yngre historikere ønsker det. Adskillige af dem er trætte af den usikkerhed som på mange punkter præger historieforskningen, og som vi ældre, mere skeptiske og resignerede har affundet os med: de vage begreber historikerne opererer med, mange hentet fra dagligsproget og ligeså upræcise som det; de usikre forklaringer på hvorfor det ene og det andet i fortiden er sket, forklaringer som ofte skifter fra historiker til historiker og som ikke sjældent med rette kan kaldes plausible gætninger; den u håndgribelige værdi af historieforskningens resultater. Kort sagt fagets »uvidenskabelige« præg, som visse andre samfundsforskere ikke har undladt at gøre opmærksom på.

Det gør det forståeligt at de utålmodige unge føler sig tiltrukket af andre samfundsvidenskaber, der arbejder med et nøjagtigere begrebsapparat; som laver sammenligninger, undertiden endog eksperimenter, og ad den vej underbygger generelle slutninger – ganske vist som regel af begrænset rækkevidde – slutninger der ofte antages at kunne bruges på nyt og ukendt materiale, måske til at forudsige en fremtidig udvikling, hvad flere samfundsforskere jo sigter mod; som ikke blot bruger statistik, men også modeller, noget enhver videnskab med respekt for sig selv helst skal have i vore dage; som anvender symboler, undertiden endog matematiske formler.

Historieforskningens stilling idag kan minde om dens situation i forrige århundrede, da den var under dobbelt pres fra den begyndende altfor optimistiske sociologi og positivisme, og fra den sejrtrængende naturvidenskab. Dengang delte historikerne sig i to grupper. Den mindste – Buckle er vel det bedst kendte eksempel – fulgte Comtes

slagord: *science, d'où prévoyance; prévoyance, d'où action*: videnskaben skal kunne forudsige hvad der vil ske, så man på grundlag af forudsigelserne kan handle rigtigt. Men en historieforskning der skal bruges til forudsigelser må finde love for menneskers optræden.

På den anden fløj stod historikernes store flertal. De understregede i deres teori og praxis at historieforskningens formål er at beskrive og forklare individuelle fænomener, bundne til en bestemt tid og et bestemt område, som i deres helhed er uden fortilfælde og ikke kan ventes gentaget – den franske revolution, handelen på Østersøen omkring 1600, Krimkrigen, Bismarcks udenrigspolitik, Europas historie efter 1870, den europæiske expansion er altsammen eksempler på sådanne historiske »individualiteter«. Denne opfattelse af historieforskningens opgave og karakter er stadig den almindelige blandt historikere i den vestlige verden, også hos forskere der studerer massefænomener eller dyrker komparativ historie.

Som for hundrede år siden er der i vore dage repræsentanter for samfundsvidenskaberne der kræver at historieforskningen skal ændre karakter. Herhjemme foreslog den positivistiske sociolog og filosof Svend Ranulf for en snes år siden i sin *Socialvidenskabelig Metodelære* (1946) at historieforskningen skulde opgive at være en individualiserende videnskab og blive en generaliserende sociologisk videnskab. Den burde holde op at interessere sig for kronologisk sammenhængende beskrivelser og i stedet sørge for at skaffe sig pålidelige data, der kan sammenlignes og tillade sikre slutninger om årsagsforhold, årsagsforhold der gentager sig og derfor kan bruges til forudsigelser.¹ Historien har, siger Ranulf, en opgave at løse i samfundslivet – spørgsmålet er blot hvilken. Skal den, skriver han, »opægge til nationalt hovmod og til en i den nationale interesse forvansket opfattelse af tilværelsen, eller [skal den] mane til national selvkritik og til korrekt opfattelse af tilværelsen – hvis korrekthed viser sig i, at den fører til korrekte politiske prognoser?« (Socialvidenskabelig Metodelære, s. 126).

Ranulf vil i det mindste lade den genfødte, sociologiserede historieforskning beholde sin status som selvstændig videnskab. Visse samfundsforskere har den opfattelse som den økonomiske historiker Pierre Chaunu et sted kommer for skade at røbe, at historien har eller ved »forfremmelse« vil få sin egentlige værdi som hjælpevidenskab for de sociale samfundsvidenskaber; historien skal give dem »dybde i tiden« til erstatning for eksperimenter der er umulige, og f.e. forsyne nationaløkonomien med serier af tal, som økonomerne kan bruge til at formulere love af. Grelle eksempler på en tilsvarende nedvurdering af den eksisterende historieforskning og på andre synsmåder som ligger de

¹ Lignende synspunkter er fremsat af Stefan Björklund i *Scandia XXXI* (1965) og svensk Hist. Tidskr. 1967.

fleste historikere og mange andre samfundsforskere fjernt kan man finde i det af Ernst Topitsch redigerede værk *Logik der Sozialwissenschaften*, en artikelsamling med bidrag af en række amerikanske og tyske socialforskere (1965). Resultatet for historikerne kan i hvert fald meget let blive det Ranulfske: de må opgive at interessere sig for det individuelle og indrette deres data efter andre fags krav, så de kan sammenlignes og tælles.

Disse krav vil de allerfleste historikere og deriblandt jeg nægte at opfylde. Udfordringen fra de andre samfundsvidenskaber vil vi ikke besvare med at lave vort fag om fra grunden. Vi vil med den franske økonomiske historiker Pierre Vilar mod Chaunu hævde at et fag som giver *le fait humain*, menneskets liv i samfundet, dets dimension i tiden ikke kan reduceres til en blot hjælpevidenskab. Det er en grundvidenskab. (*Revue Historique* bd. 233, 1965, s. 297).

Derimod vil vi gerne lære noget af de andre samfundsvidenskaber, om muligt af dem alle. Men indenfor vistnok enhver samfundsvidenskab findes der forskellige skoler; nogle af dem er det vanskeligere for os at lære af end af andre, og visse skolers indstilling ligger så langt fra historikernes at vi har svært ved at råbe hinanden op.

Det gælder – måske med undtagelse af dele af psykologien – de skoler der i alt for høj grad isolerer deres undersøgelsesobjekter fra den sociale og historiske virkelighed, i håb om at nå til universelt gyldige konklusioner om sociale forhold, uafhængige af tid og rum – et forehavende historikere normalt vil betragte med skepsis. Det gælder de ekstremt kvantificerende retninger, som helt eller overvejende interesserer sig for fænomener der kan tælles og om muligt behandles matematisk, og som har en tyrketro på den videnskabelige værdi af tal, blot fordi det er tal. Jean Marczewskis *histoire quantitative* bruger efter en kynig økonomisk historikers dom økonomiske modeller og begreber fra moderne tid på ældre perioder hvor de ikke passer, konstruerer frejdigt hvor det statistiske grundlag mangler og benytter tal som en kildekritisk prøvelse viser er værdiløse, alt i tro på at nå til »objektive« resultater; men det er en pseudo-objektivitet, siger kritikeren (Pierre Vilar i den ovenfor citerede afhandling; jfr. Jean Marczewski i *Journal of Contemporary History* vol. 3 nr. 2 1968, hvor også andre indlæg om historien og de andre samfundsvidenskaber er trykt). En tilsvarende retning indenfor sociologien søger sit forbillede i naturvidenskabene (Verner Goldschmidt: *Gruppe og Samfund*, 1962, s. 10 ff.). Den arbejder gerne med såkaldte operationelle definitioner, hvis grundlag er de anvendte målemetoder; intelligens defineres som det man kan måle ved »intelligensprøver«. En sociolog af anden observans, Theodor Geiger, har sagt at det indebærer »faren for at vi med stort opbud af arbejde og omkostninger samler en eksakt viden om alle mulige ting – med undtagelse af dem, vi gerne vil vide noget om. Det bliver forsk-

ningsteknikken i stedet for problematikken . . . der bestemmer forskningens opgaver og resultater« (Theodor Geiger: Ranulf ctr. Geiger, 1946, s. 78).

Et hjemligt eksempel på den operationelle fremgangsmåde i sociologien er Svend Ranulfs undersøgelse af en vis moralsk indstilling – forargelse – hos puritanerne i England i 17. årh. (*Moral Indignation and Middle Class Psychology*, 1938). Forfatteren mener at kunne finde et pålideligt udtryk for hvilken betydning visse moralske synspunkter – f. e. at det er forkasteligt at være stolt eller lykkelig, eller at Gud bringer ulykke over uskyldige – har for puritanerne i almindelighed, ved at tælle hvor hyppigt hvert af dem forekommer i samlingen af bevarede puritanske prædikener, pjecer, flyveskrifter o.l. Han hævder at disse tal har samme relation til samtlige puritaneres følelser og holdninger som kviksølv søjlens højde i termometeret til temperaturen.

Analogien med den entydige relation mellem temperaturen og kviksølv søjlers rumfang er åbenbart falsk. Den slags sociologiske undersøgelser giver derfor efter anderledes indstillede sociologers og historikers mening et falsk indtryk af exakt virkelighedsbeskrivelse. Er materialet repræsentativt? Hvad er meddelt mundtligt uden at det har sat sig spor i kilderne? Hvem var det der talte og skrev og for hvor mange? Hvor meget af det der blev sagt og skrevet var klicheer og hvor meget var propaganda overfor folk af en anden opfattelse?

Med det jeg her har sagt vil jeg naturligvis ikke benægte at man for at beskrive mange økonomiske, politiske og sociale fænomener må bruge tal, eller at visse former for statistik over verbale udtryk for en mening kan have værdi. Heller ikke at en operationel problemstilling kan være frugtbar, hvad jeg siden skal nævne et eksempel på. Men tal kan være misvisende og er uegnede eller utilstrækkelige til at beskrive væsentlige sider af livet i samfundet, af den historiske virkelighed. Arthur Schlesinger jr. har i tilspidset form udtrykt den humanistiske historikers dom: *The mystique of empirical social research . . . leads its acolytes to accept as significant only the questions to which the quantitative magic can provide answers. As an humanist, I am bound to reply that almost all important questions are important precisely because they are not susceptible to quantitative answers* (*American Sociological Review* XXVII, 1962, s. 770; artiklen optrykt i *American History and the Social Sciences*).

De kvantitative metoders begrænsede værdi erkendes af mange samfundsforskere, som ikke blot interesserer sig for det der kan måles og tælles, som har sans for variationerne ligesåvel som for de generelle træk, som er klar over at deres slutninger og forklaringer normalt er behæftet med usikkerhed og har en begrænset rækkevidde i tid og rum. Deres tankegang har historikere derfor mulighed for i hvert fald til en vis

grad at forstå og acceptere. Eksempler fra nationaløkonomien kan findes i bidragene til den internationale økonomisk-historiske kongres i Stockholm. De viser at en række økonomer er opmærksomme på at der er psykologiske, politiske og andre ikke rent økonomiske betingelser for den økonomiske vækst (First International Conference of Economic History. Contributions, 1960). Om en tilsvarende indstilling inden for andre samfundsvidenskaber kan man læse i det tidligere nævnte værk *American History and the Social Sciences*.

Er det muligt for historikere at lære noget af en sådan udogmatisk samfundsforskning og hvordan kan det tænkes at ske?

En formodning for at det er muligt kan bygge på følgende ræsonnement: historikerens problemstillinger, hans evne til at gøre iagttagelser i kilderne og hans forklaringshypoteser er påvirket af hans erfaringer, og i hvert fald en del af disse bygger på hans oplevelser i det samfund han lever i, blandt de mennesker han møder. Men det er usystematiske erfaringer. De fleste af samfundsvidenskaberne bearbejder systematisk, hver ud fra sine synspunkter, et nutidigt materiale – psykologisk, økonomisk, politisk o.s.v. Det er en rimelig antagelse at deres systematiske behandling af materialet i visse henseender kan supplere eller erstatte historikerens egne tilfældige iagttagelser.

Nogle eksempler fra litteraturen og min egen erfaring kan illustrere hvordan andre samfundsforskere har hjulpet historikere. Jeg forbigår den historiske etnologi, hvis betydning for historieforskningen turde være indlysende.

Som et led i en amerikansk undersøgelse af forretningsmandens betydning for den økonomiske udvikling beskæftigede nogle historikere sig med gruppen jernbanedirektører i 19. årh., deres ideer og jernbanepolitiske holdning. Det vigtigste materiale var en vældig samling forretningsbreve fra direktørerne, og af dem blev der taget en halv snes tusind ekstrakter, alle vedrørende stillingtagen til ikke-rutinemæssige forretningsproblemer, altså f.e. personalepolitik, tarifpolitik o.s.v.

Først søgte historikerne at finde ud af i hvilken udstrækning direktørerne mente hvad de skrev – en typisk historisk problemstilling – men det viste sig at være umuligt. Så anvendte de et sociologisk begreb på materialet, begrebet social rolle, defineret som en forventet ensartet optræden af en vis type personer i særlige sociale situationer, altså et sæt af normer. Det gav mening til materialet. Det viste sig at direktørernes optræden og holdning stort set svarede til hvad jernbanebestyrelserne ventede af dem, formentlig fordi bestyrelserne skulde sanktionere alle vigtigere afgørelser, og da bestyrelserne var domineret af visse store finansmænd, var det åbenbart deres opfattelse der i almindelighed bestemte direktørernes holdning. Der var undtagelser hvor direktørernes optræden afveg fra rollen; dem blev man netop opmærksom på ved an-

vendelsen af det sociologiske begreb, og kunde så prøve at forklare afvigelserne (Thomas C. Cochran: *Railroad Leaders 1845–1890*, 1953; uddrag i *American History and the Social Sciences*).

En anden amerikansk undersøgelse gælder »teknologiske ændringer og social tilpasning« 1900–1950 i byen Norristown i Pennsylvania. Meningen var at undersøgelsen skulde omfatte alt hvad historikere normalt kunde ventes at få ud af det tilgængelige materiale. Demografer og statistikere i arbejdsgruppen føjede ud fra deres særlige interesser og erfaringer nye synspunkter, nye kilder og en ny teknik til dem historikerne vilde have anvendt. De interesserede sig for ind- og udvandring, gennemgik fødselsregistre, skolearkiver og vejvisere for at bestemme hvem der i periodens løb var kommet til byen og hvem der havde forladt den, de brugte deres statistisk teoretiske viden til at tage repræsentative stikprøver til statistisk brug, så arbejdet ikke blev uoverkommeligt. Resultatet var bl. a. at der påvistes to store grupper i befolkningen, en relativt stationær hvis medlemmer ofte var født på stedet, og en relativt bevægelig hvis medlemmer ofte kun opholdt sig få år i byen. Det gav naturligvis atter anledning til spekulationer over hvad det kunde skyldes, om der f. e. var tale om to forskellige personlighedstyper, og over hvilke følger det kunde have, f. e. for den kulturelle udvikling lokalt og nationalt (Thomas C. Cochran i *Relazioni I* til Den 10. internationale historikerkongres 1955; jfr. samme forfatters *The Inner Revolution. Essays on the Social Sciences in History*, 1964).

Et eksempel på *Political Science's* eller om man vil *International Relations'* anvendelighed i en historisk undersøgelse kunde man opleve på Københavns universitet 1962. Da dr. Viggo Sjøqvist forsvarede sin disputats om P. Vedel, der i sidste halvdel af 19. årh. som udenrigsministeriets direktør øvede afgørende indflydelse på dansk udenrigspolitik, gjorde professor Sven Henningsen som opponert doktoranden opmærksom på at han med fordel kunde have anvendt teorien om udenrigspolitisk beslutningstagen (*decision making*). Her er der tale om en model, et sæt af hypoteser om hvilke faktorer der påvirker en udenrigspolitisk ledelses beslutninger. Til disse faktorer hører efter modellen ledelsens viden om de relevante internationale forhold. En undersøgelse heraf burde altså høre med til en historikers beskrivelse af forudsætningerne for et lands udenrigspolitik og hans karakteristik af dens ledelse. Følgelig burde dr. Sjøqvist systematisk have undersøgt hvad Vedel vidste om internationale forhold gennem gesandtindberetninger o.l. Det havde dr. Sjøqvist undladt, men hvis han havde kendt den pågældende model, vilde han måske have gjort det.

For nogle år siden skrev jeg en biografisk afhandling om den national-liberale politiker J. N. Madvig. Han frembød såvidt jeg kunde se visse psykologiske ejendommeligheder, måske af sygelig art. Derfor fik jeg en

psykiater med psykologisk indsigt til ud fra sin faglige viden at give en karakteristik af Madvig, som blev vedføjet afhandlingen. Psykiaterens konklusioner var for det første at der ikke var holdepunkter for at antage nogen sindssygdom eller tilløb dertil hos Madvig, og for det andet at han måtte karakteriseres som en psykisk type i en typisk situation, en mand der var fundamentalt usikker i sin vurdering af sig selv og sin stilling i samfundet, og som blev udsat for den belastning at skulle skifte stand (Johan Nicolai Madvig. *Et Mindeskrift I*, 1955; med bidrag af dr. med. Ib Ostenfeld).

Det var en metodisk svaghed ved vor fremgangsmåde at psykiateren byggede sin karakteristik på min fremstilling, altså på materiale jeg havde udvalgt og fortolket, i stedet for selv at gennemgå kilderne. Men princippet, samarbejde mellem psykolog eller psykiater og den biograferende historiker, turde anvendt med passende kritik og forsigtighed i konklusionerne være frugtbar i mange tilfælde, og det er med held forsøgt i udlandet.

Som det sidste eksempel nævner jeg nogle undersøgelser af den amerikanske historisk kyndige sociolog Charles Tilly, der bl.a. kan opfattes som en frugtbar anvendelse af operationelle synspunkter. Tilly behandler de kontrarevolutionære bevægelser i Vendée i 1790'erne (bl.a. i en afhandling i *History and Theory III*, 1, 1963 og i bogen *The Vendée*, 1964). De fleste historikere der har skrevet om emnet har først og fremmest interesseret sig for hvem der tog initiativet til bevægelserne og hvilke motiver de havde, f.e. kongetroskab eller religiøsitet. Historikernes eget politiske eller religiøse standpunkt har åbenbart påvirket deres forklaringer, og enighed har ikke kunnet nås, bl.a. fordi de benyttede kilder ikke har tilladt sikre slutninger om disse forhold.

Tilly søger i stedet at finde en korrelation mellem bevægelserne og forhold der kan belyses statistisk, den økonomiske og sociale struktur i visse af de vestfranske distrikter. Et af hans resultater er, at der især opstår kontrarevolutionære bevægelser i områder hvor der på een gang er et landbrug med svagt udviklet pengeøkonomi og en relativt fremskrednen handel og industri, hvor der altså er grundlag for en social og økonomisk spænding mellem nyt og gammelt.

Uanset om man vil acceptere en sådan korrelation som sikkert bevis for årsagsforbindelse i alle tilfælde, har Tilly såvidt jeg kan se kastet nyt lys over sammenhængen mellem de kontrarevolutionære bevægelser i Vendéoområdet og den sociale og økonomiske struktur på stedet. Han har gjort det ved at anvende sin sociologiske viden, ved at stille spørgsmål, gå ud fra hypoteser og foretage sammenligninger som er naturlige for en sociolog. Men han har blik for de politiske begivenheders og de religiøse forholds betydning, er forsigtig i sine specielle konklusioner og generaliserer med mådehold. Derfor kan historikere bruge hans resultater.

Mine eksempler har måske fået en og anden tilhører til at undre sig over at det i alle disse tilfælde har været nødvendigt for historikerne at søge hjælp og råd hos andre samfundsforskere, og det er jo rigtigt at f. e. en historiker der vilde skrive om P. Vedel af sig selv kunde have fundet på at undersøge hvad Vedel egentlig vidste om internationale forhold. Pointen er at historikeren i dette tilfælde ikke gjorde det, men muligvis havde gjort det hvis han havde kendt teorien fra International Relations om udenrigspolitisk beslutningstagen.

Og eksemplerne skulde illustrere at de andre samfundsvidenskaber kan hjælpe historieforskningen på flere måder: de kan låne den begreber som social rolle eller modeller som den for decision making, der kan gøre historikeren opmærksom på faktorer han ellers vilde have overset; deres typer kan bruges til foreløbige historiske arbejdshypoteser, som de forskellige typer af politiske partier der er beskrevet af Duverger og andre, eller karakterologiens karaktertyper. Historikeren kan af andre samfundsforskere lære at spørge bedre og se skarpere, i nogle tilfælde at bruge en ny teknik, og gruppearbejde med deltagere fra forskellige discipliner kan være frugtbart. Endelig har visse samfundsvidenskabers hastige vækst tvunget forskerne til at gennemtænke og gennemdrøfte det teoretiske grundlag for de konkrete arbejdsopgaver; også det kan historikerne drage nytte af. Det kan stimulere en selvstændig tendens indenfor moderne historieforskning og historieteori.

En kontakt mellem fagene lettes af at der, til forskel fra hvad mange tror, er adskilligt i andre samfundsforskeres arbejdsmåde som ikke forekommer moderne historikere synderlig fremmed og mærkværdigt. Faggrænserne er som Tillys eksempel illustrerer flydende og har indenfor grene af den økonomiske historie og imellem den politiske historie og den historiske skole i statskundskaben længe været det. Adskillige *case studies* af sociologer og political scientists kan uden videre indgå i den historiske litteratur. Og historikerne har i mange år på egen hånd været i gang ikke blot med økonomisk historie, men også med politisk-historiske og socialhistoriske undersøgelser hvor de talte og sammenlignede og drog generelle slutninger – af begrænset rækkevidde. De har opstillet og prøvet hypoteser og har anvendt både modeller og typer, ganske vist ofte uden at være klar over at de brugte disse redskaber, eller i hvert fald uden at tale meget om det.

Erslevs snart hundrede år gamle disputats var en statistisk undersøgelse, hvor han talte og sammenlignede forskellige typer af forleninger i 16. årh. og drog vigtige konklusioner m. h. t. et stort politisk-historisk problem, magtbalancen mellem konge og adel. Vi har i Danmark indgående, tildels statistiske undersøgelser over flere befolkningsgrupper, foretaget af historikere: adelen (Albert Fabritius), de sjællandske husmænd i 18. årh. (Fridlev Skrubbeltrang), bybefolkningen på merkan-

tilismens tid (Albert Olsen), det fynske rådsaristokrati i 17. årh. (Svend Larsen). Tilsvarende historiske arbejder som de her nævnte kan let findes i den udenlandske litteratur. Og mange historikere er fortrolige med kilder som dem demograferne i Norristownundersøgelsen måtte gøre deres historikerkolleger opmærksomme på.

Undertiden kan historikeren nøjes med gode råd og inspiration og selv prøve ideerne fra de andre discipliner på det historiske kildemateriale, som da en historiker, inden han gik i gang med at undersøge et amerikansk bryggeris historie, fik en økonom til at lave en liste over spørgsmål som det fra et nationaløkonomisk synspunkt var naturligt at stille til et forretningsarkiv. Samtidshistorikere kan utvivlsomt også lære noget om interviewteknik af sociologer til brug for deres samtaler med levende kilder, selv om der til gengæld er nogle sociologer som åbenbart trænger til at lære kritik af historikerne overfor de svar de får.

Men nogle psykologiske, sociologiske og økonomiske problemer i historien er utvivlsomt så indviklede at det er klogt af historikeren at tage specialister med i arbejdet på at løse dem. Det gælder formentlig også anvendelsen af en teknik som *sampling*, udvælgelse af et repræsentativt materiale til statistisk brug, og i det hele finere statistiske analyser; hvad historikerne på egen hånd har præsteret af kvantitative undersøgelser er som regel af enklere art. De kirkehistorikere som arbejder med de danske gudelige vækkelser, vilde formodentlig have gavn af sociologisk bistand, og ved en historisk undersøgelse af de store befolkningsbevægelser i 19. årh., emigration og vandringer mellem land og by, vil det være rimeligt at i det mindste en demograf kommer med i arbejdet.

En særlig vanskelighed kommer historikeren ud for når han søger hjælp hos en anden samfundsvidenskab og opdager at de lærde er mere end almindeligt uenige. Historikeren har ofte brug for at vide hvad psykologien kan oplyse om menneskers motiver. Når det så viser sig at der findes mere end 20 forskellige moderne motivationsteorier, kan det være at han enten vælger i blinde eller foretrækker at klare sig på egen hånd.

Men der er også på anden måde sat grænser for det udbytte historieforskningen kan have af andre samfundsvidenskaber. Jeg nævner to vigtige forhold.

De andre samfundsvidenskaber er som regel overvejende samtidsvidenskaber, deres resultater er nået ved undersøgelser af forholdene i moderne samfund og har som det ofte er blevet fremhævet normalt kun en stærkt begrænset gyldighed i ældre tid. En model for udenrigspolitisk decision making som tager hensyn til den offentlige mening og parlamentets holdning kan næppe uden visse ændringer bruges i en enevældig stat, ja knap nok i Danmark før 20. årh., sociologiske resultater fra et

stærkt urbaniseret industrisamfund har ikke uden videre gyldighed under primitive agrarforhold, teorier om økonomiske relationer under højt udviklet penge- og kreditøkonomi ikke for en tid med overvejende naturaløkonomi.

Og hvis økonomer og sociologer begynder at arbejde med problemer fra f. e. 16. årh., vil de hurtigt opdage at en væsentlig del af det kilde-materiale de plejer at bruge mangler. Ikke blot de levende kilder, der tillader interviews og i visse tilfælde eksperimenter, men først og fremmest den offentlige statistik og en række af de kilder man selv kan bygge en forsvarlig statistik på.

Derimod kan man naturligtvis også i ældre perioder bruge visse begreber fra moderne tid, hvis man giver dem et andet indhold, f. e. begreber som sociale normer, social prestige, social mobilitet; og mange af psykologiens resultater har formodentlig en meget udstrakt kronologisk gyldighed. Men det må formodes at mulighederne for et frugtbart samarbejde mellem historien og de andre samfundsvidenskaber – med undtagelse af den historiske etnologi – som helhed aftager når man bevæger sig bagud i historien. Det er ikke tilfældigt at de eksempler på et samarbejde jeg nævnedede er hentet fra den nyeste tids historie.

En alvorligere vanskelighed opstår ved at de andre samfundsdiscipliner normalt lægger langt mere vægt end historieforskningen på det ensartede, det typiske, gentagelserne, det generelle, og derfor i højere grad forenkler og abstraherer fra virkeligheden. Selv en sociolog som Tilly drømmer i sin historiske undersøgelse om »a comparative sociology of political upheaval and change«, og håber at han er ved at forstå »the way to explain the events of the great revolution and, indeed, of all revolutions and counter-revolutions«. Historikerne i vore dage prøver i deres søgen efter det individuelle at tage hensyn til vekselvirkningen af så mange faktorer som muligt, sociale, økonomiske, ideologiske, politiske, psykologiske, i den komplicerede helhed som ethvert nogenlunde stort historisk forskningsobjekt udgør, og de gør helst deres beskrivelse og forklaring meget nuanceret.

Tendensen i moderne historieforskning er derfor at ikke blot den enkelte historikers hele forskningsobjekt men også dets elementers indbyrdes relationer får en meget speciel karakter. Det gør det vanskeligt for historikeren at bruge andre discipliners generaliseringer, der bygger på en række mere eller mindre skematiske abstraktioner – og gør det tillige som fremhævet af H. P. Clausen vanskeligt for de andre samfundsvidenskaber at bruge historikernes resultater. Tilmed har samfundsdisciplinernes generaliseringer normalt kun karakter af tendenser eller statistiske regelmæssigheder, der intet siger om det enkelte tilfælde.

Det kræves hyppigt at historikerne skal verificere deres forklaringshypoteser ved sammenligninger, men en positiv statistisk korrelation

mellem to sociale fænomener A og B er ikke i sig selv bevis for en årsagsforbindelse. Det er ofte fremhævet af statistikere og nævnes bl.a. i historikeren William O. Aydelotte's velafvejede og instruktive afhandling *Quantification in History*, *American Historical Review* bd. 71, april 1966. Et bevis for kausalnexus er end ikke den iagttagelse at fænomen A altid forekommer forud for fænomen B. Mennesker kan reagere forskelligt i ensartede situationer og ens i forskellige. Da Seignobos havde skrevet at krigen med Frankrig fik den engelske statsgæld til at stige, hævdede Simiand at denne påstand forudsatte en viden om at stater i almindelighed dækker deres krigsudgifter ved lån (refereret af Svend Ranulf: *Socialvidenskabelig Metodolære*, s. 85). Men da krig kunde finansieres på flere andre måder og statslån bruges til dækning af andre udgifter end de militære, er årsagsforbindelsen krig-statslån åbenbart så lidt regelmæssig at den ikke egner sig til induktionsslutning. Den generelle regel, der formentlig er implicit i Seignobos' ræsonnement, nemlig at krig under pengeøkonomi koster penge, siger intet om hvordan pengene skaffes. Selv om statslån kun forekom ved een lejlighed i een krigsførende stat, vilde en historiker kunne mene at årsagsforbindelsen var tilstrækkeligt bekræftet ved oplysninger f.e. fra kabinettets forhandlinger. Det er en anden sag at vi (ved en falsk analogislutning fra fysiske forhold?) føler os bestyrket i vor tro på årsagsforbindelsen hvis de to fænomener optræder sammen i en række tilfælde.

At der er grænser for de andre samfundsvidenskabers betydning for historien bliver måske tydeligst, når vi tænker på at der inden for alle historiens områder forekommer handlinger af eet menneske eller nogle få, som i hvert fald mange af os tillægger stor betydning: Luthers oprør mod romerkirken, Adam Smith's eller Keynes' hovedværker, Grundtvigs pædagogiske skrifter, Tietgens forretningsinitiativer, Hitlers strategiske beslutninger, dampmaskinens opfindelse, atomteoriens tilblivelse. Sådanne handlinger eller begivenheder er som sociologen Raymond Aron siger et aspekt af hele menneskehedens fortid og lader sig ikke reducere til eller forklare alene ved sociale eller økonomiske forhold (Aron: *Dimensions de la conscience historique*, 2. oplag 1964, s. 146 ff.).

Her kan de andre samfundsdiscipliner ikke hjælpe os. Den fineste decisionsmodel kan ikke tilstrækkeligt forklare hvorfor en politiker træffer netop *den* afgørelse i en kritisk situation, hvor det gælder om at afveje mange komplekse faktorer mod hinanden; dels fordi han næsten aldrig har et fuldstændigt eller nøjagtigt kendskab til dem, dels fordi hans vurdering af dem er noget højest personligt. Ikke engang psykologien eller karakterologien kan give en udtømmende forklaring, højest give en vis forventning om at et menneske af en bestemt type vil handle på en bestemt måde. *Le facteur humain* reste une incertitude – den menneskelige faktor rummer altid et element af usikkerhed, siger Jean-Baptiste

Duroselle (*Introduction à l'histoire des relations internationales*, 1964, s. 292 f., 419, 423 f.).

Endelig kunde man nævne de tilfældigheder som hører med til historiens område, og som ingen samfundsvidenskabelig teori kan forklare – naturkatastrofer, biologiske tilfældigheder som den sorte død, eller et genis fødsel.

Hermed er også givet lidt af forklaringen på hvorfor historikerne i almindelighed ikke vil opgive deres fags karakter af en individualiserende videnskab, hvis yderste mål ikke er at finde regelmæssigheder eller love. Vi historikere vil beskrive og såvidt muligt forklare menneskers liv i samfundet gennem tiden med alle de nuancer og modsigelser og tilfældigheder som de andre samfundsvidenskabers net i almindelighed er for stormasket til at fange.² Det som heller ikke vi kan forklare kan vi i det mindste fortælle om, så det kommer med i det brogede billede. Netop ved at fremhæve det hvori det enkelte historiske fænomen, den enkelte mere eller mindre omfattende historiske individualitet adskiller sig fra andre, håber vi at kunne vise noget om det menneskelige i dets mangfoldige ytringsformer gennem tiden, som går ud over hvad de andre samfundsvidenskaber kan lære os. Historien betyder en umådelig udvidelse af vort erfaringsområde; vi tror at den udvider vor horisont og derigennem også vor forståelse for det menneskelige i samtiden.³

En særlig opgave løser den kritiske historieforskning ved sit arbejde

² Dette udelukker ikke at synspunkter hentet fra andre samfundsvidenskaber kan bidrage til at gøre historikerens resultater præcisere og mere nuancerede. Historikeren Leo Tandrup har bl. a. ved hjælp af statskundskabens begrebsapparat nylig beskrevet en vigtig side af D. G. Monrads konstitutionelle opfattelse mere differentieret og på visse punkter rigtigere end jeg i min disputats fra 1936 gjorde det (*Historie VIII*, 1, 1968).

³ Det er i den forbindelse værd at bemærke en moderne amerikansk psykologs meget positive vurdering af historieforskningens betydning for psykologien, også m.h.t. den psykologiske begrebsdannelse. Han skriver bl. a.: It would be useful for psychology from time to time to compare the complexity of its own endeavour with that of history. It should also be sobering for psychologists, intoxicated by the prospects of quantitative methodology, to contemplate the example of history in yet another sense: what historians raise from musty records usually tells us more about the human conditions than the most incisive experiment . . . I have discussed before the uncertainty which attends historical statements. In spite of these limitations, such statements afford a view of development, a configuration of events from beginning to end, which empirical observation in the social sciences can usually not provide . . . The most important lesson to be learned from history is identical with its own endeavour. Nothing in the field of human conduct can ultimately be meaningful unless it is put into a context of development which shows how the present emerged from the past. The anti-historicism of present-day psychology is in this sense a major liability (Frederick Wyatt i *American History and the Social Sciences*, s. 104 f. Wyatt har sammen med historikeren William B. Willcox forfattet en højt interessant psykologisk analyse af Sir Henry Clinton, engelsk general under den amerikanske frihedskrig. Den er optrykt sst. s. 134 ff.).

med at rense vore forestillinger om alt det fra fortiden som kaster sin skygge i vor egen tid, dogmerne, ideologierne, myterne, de falske traditioner; undersøgelsen af besættelsestiden er et eksempel fra dansk samtidshistorie, men der er mange tilsvarende problemer i fjernere perioder. »It is a *fact* that there is a layer of historical rubble which litters the present and obstructs the future, and it is always having to be cleared away or tidied up (today perhaps more urgently than ever) in the interests of humanity, of the future, even our very survival«, skriver den schweiziske historiker Herbert Lüthi (*Journal of Contemporary History* vol. 3 nr. 2, 1968). Andre samfundsvidenskaber kan her give deres bidrag, men historieforskningens hjælp kan ikke undværes.

Historieforskningens betydning for fremtiden består bl.a. i alt dette, men ikke i at den stiller prognoser. Når vi drager generelle slutninger, holder vi os helst indenfor det individuelle historiske fænomen vi beskæftiger os med. Når vi bruger statistik, er det gerne sådan som dr. Skrubbeltrang gør det i sin disputats, for at give et rigtigere og skarpere, mere nuanceret billede af en sammensat historisk individualitet, i hans tilfælde den sjællandske husmandsstand i 18. årh. Hvis vi sammenligner det historiske fænomen, vi specielt vil undersøge, med andre lignende fænomener, er det ofte for at få de ejendommelige træk ved vort eget fænomen klarere frem. Vi kan også ved sammenligning finde typiske træk som kan bruges til at afgrænse en ny velkarakteriseret historisk individualitet af højere orden, som Palmer i sin *The Age of Democratic Revolution* (1959–64) har prøvet at sammenfatte Amerikas og Vesteuropas historie 1760–1800 under typebegrebet »demokratisk revolution«. Theodor Schieder har nylig gjort opmærksom på det frugtbare i denne form for sammenligning (*Geschichte als Wissenschaft*, 1965, s. 201 ff.). Endelig kan vi jo opfatte den individualitet, vi arbejder med, som variation af en type. Da jeg skrev Madvigs politiske biografi antydede jeg, at han med alle sine højst personlige træk var en variation af typen videnskabsmanden i politik.

Selv om moderne historieforskning holder sig til det individuelle tids- og stedbundne, glemmer den altså ikke de anonyme masser for de enkelte individer, eller det typiske for det særegne. De ustandseligt skiftende historiske begivenheder får den heller ikke til at forsømme det mere stabile, institutionerne eller strukturerne. Det er uden tvivl ved udforskningen af disse sider af historien – massefænomenerne, typerne, institutionerne, strukturerne – at historikere og andre samfundsforskere har lettest ved at mødes og forstå hinanden.

Som eksempel på et set fra historikersynspunkt forbilledligt samarbejde citerer jeg en amerikansk historikers beskrivelse af hvordan han og en lille gruppe andre samfundsforskere og historikere undersøgte den voksende tendens til ekstrem højreorientering i amerikansk politik

omkring 1950: Et af de mest interessante træk ved diskussionen var at vi helt spontant bevægede os frem og tilbage mellem socialpsykologiske kategorier og historiske begivenheder, fordi ingen af de to synsmåder ret længe ad gangen var helt adækvat. Historikerne behøvede ikke at anstrenge sig for at føre diskussionen tilbage til det historiske udgangspunkt, for da vi analyserede et problem der så at sige var rejst af historiske begivenheder, og vi ikke forsøgte at udarbejde en almindelig adfærds-teori, var det straks klart for alle at både den historiske og den socialpsykologiske synsmåde var relevant og kunde hjælpe den anden part i undersøgelsen (Richard Hofstadter i Fritz Stern ed.: *The Varieties of History*, 9. oplag, 1963).

Men et sådant samarbejde på historiens grund kræver god villie fra begge sider. Historikeren må være åben over for de nye impulser og til en vis grad kunne tilpasse sig. Den anden part må anstrenge sig for at frugtbar gøre sin viden ved behandlingen af et historisk emne, som måske tilmed i tid og sted ligger langt fra hvad han er vant til at arbejde med. Pierre Vilar har nylig om forholdet mellem historikere og økonomer inden for den økonomiske historie sagt nogle ord, der kan overføres på vort forhold til flere andre samfundsvidenskaber: Lad os sige at øjeblikket er kommet, ikke til at erstatte hinanden, heller ikke til at omgive sig med højere mure, end ikke til at låne hinandens teknik (for man kan låne teknikere af hinanden), men til tålmodigt at tilegne sig supplerende synsmåder og forskningsvaner, en videnskabelig *kultur*, så den ene part kan undgå at optræde klodset når den kommer ind på økonomiens områder, og den anden at finde sig dårligt til rette når den bevæger sig bagud i tiden (*Revue Historique* bd. 233, 1965, s. 294 f.).

P.S. Først efter at denne artikel i forsommeren 1968 var afleveret til opsætning så jeg Birgitta Odéns to kloge afhandlinger om samme emne i svensk *Historisk Tidskrift* 1968 og *Statsvetenskaplig Tidskrift* s. å. De har ikke foranlediget rettelser eller tilføjelser i min text.

Oversigt

LITTERATUR OM KLASSISK OG NÆRORIENTALSK ARKÆOLOGI I DANMARK 1963–1967

AF

P. J. RIIS

HELDIGVIS er den tid forlængst forbi, da kun et par danske skrev om antike kulturer ud fra arkæologiske synspunkter; men til gengæld er det blevet svært at få et overblik over Danmarks indsats på dette felt, selv om man begrænser sig til et kort åremål. For at imødekomme behovet for en oversigt i lighed med den, der af C. J. Becker med regelmæssige mellemrum gives i tidsskriftet »Fortid og Nutid« om Danmarks forhistorie, er denne artikel skrevet. Tidspunktet kan måske synes tilfældigt valgt, ligeså begrænsningen til omtale af de sidste fem års virksomhed; men i november 1967 kunde man på een gang fejre mindet om grundlæggeren af den klassiske og nærorientalske arkæologis metode, den i 1755 fødte dansker Georg Zoëga, med en nyudgave af hans breve, hylde fagets 80-årige »Altmeister« og Zoëgas biograf, K. Friis Johansen, med en dedikation af nyudgaven, og i stilhed mindes, at tohundrede år var gået, siden Carsten Niebuhr vendte hjem fra sin store ekspedition, der åbnede helt nye perspektiver i Orientforskningen og slog Danmarks navn fast i dens historie. Et langt tilbageblik på den klassisk-nærorientalske arkæologis udvikling i vort land er dog overflødig her, da der findes flere arbejder, som kan oplyse den videbegærlige (E. Dyggve i *Le Nord VI* 1943, 133–164, og i *The Humanities and the Sciences in Denmark during the Second World War*, 1948, 55–63. V. Hermansen, N. Breitenstein & M.-L. Buhl i *Antik-Cabinetet 1851*, udg. i *Hundredaaret af Nationalmuseet*, 1951, 200 s.). Når 1963 er sat som terminus post quem for denne oversigt, har det følgende årsag. I det år afsluttedes efter flere kampagners arbejde både Carlsbergfondets Fønikienekspedition, der var en fortsættelse af to tidligere store Carlsbergforetagender i Middelhavsområdet, og de danske udgravninger af den hellenistiske helligdom på Failaka, det antike Ikaros, i Den persiske Golf; begge

havde klart dokumenteret de klassisk og nærorientalsk arkæologiske studiers intime forbindelse. Da ikke alle i årene 1963–1967 offentliggjorte skrifter kan omtales i oversigten, er der til denne føjet en nummereret alfabetisk litteraturliste, hvortil der i teksten henvises ved numre i parentes. Oversættelseslitteratur og udenlandske arbejder er kun undtagelsesvis medregnet, først og fremmest hvis der ved tilføjelse af væsentligt billedstof fra danske museer eller på anden måde er bidraget til belysning eller fremme af dansk forskning.

I det forløbne femår er det almene ingenlunde blevet forsømt for det specielle; men ganske vist er det ikke alene fagets egne dyrkere, der her har gjort en indsats. Fra forhistorikerside har man f.eks. behandlet arkæologiens forhold til historien (75) og forskellige nyere registrerings- og publikationsmetoder fælles for al arkæologi (202, 205); oldtidskulturerens frembringelser er placeret i en universel sammenhæng af vor førende etnograf (15), og i mangel af en tilfredsstillende dansk oversigt over den materielle udvikling i antiken, er den britiske forhistoriker V. Gordon Childes berømte, men desværre uillustrerede bog »What happened in History« blevet oversat, dog af en klassisk arkæolog (177). Det bør vel på dette sted nævnes, at den, der skriver disse linier, for år tilbage ved udsendelsen af et hefte med beskrivelse, kommentar og afbildning af udvalgte genstande i danske museer søgte at supplere Childes billedløse fremstilling (P. J. Riis, *Fortidens kultur I, antiken og dens østlige udløbere*, Kbh. 1957, 51 tavler m. tekst; hertil slutter sig Erik Kjersgaard, *Fortidens Kultur III, senere europæiske kulturer*, Kbh. 1963, 50 tavler m. tekst, og et andet bind, om de primitive randkulturer, er under udarbejdelse). Fra Holland har Munksgaards forlag overtaget den gode idé at give den læge læser et arkæologisk lommeleksikon med særligt henblik på den antike verden, så at de mange fremmedartede fagudtryk og navne ikke frembyder uoverstigelige vanskeligheder (91); denne meget nyttige publikation fortjener at komme i en lidt bedre illustreret udgave med flere oplysninger om danske forhold, og man kunde så benytte lejligheden til at undgå visse småfejl og urimeligheder.

En drøftelse af forholdet mellem det vi kalder *arkæologi* og *historie* vil altid være aktuel, og det er derfor naturligt at gå lidt nærmere ind på Jørgen Jensens afhandling derom, egentlig en omarbejdet magisterkonferensforelæsning (75). Forfatteren fremhæver, at metodologiske arbejder i dansk arkæologi siden Sophus Müllers klassiske afhandling i »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie« 1884 har hørt til sjældenhederne, og artiklen er da også i store dele af de hjemlige arkæologkredse blevet modtaget med levende interesse, men lærer måske ikke historikerne så meget. Forhåbentlig vil forfatterens gentagne stærke understregning af det meningsløse i at lægge et skel mellem historien og

arkæologien, da kilderne metodisk set er af samme art og forskellen blot er teknisk, bevirke, at forhistorikerne, der ofte rekrutteres fra det matematisk-naturvidenskabelige gymnasium, vil anlægge et forstående syn på de historiske perioders arkæologi, dens problemer og metoder. Forfatteren, hvis humanistiske grundindstilling er evident, tager rigtigt arkæologien som en enhed, men beskæftiger sig ifølge sin uddannelse hovedsagelig med forhistorisk arkæologi, og undertiden betyder ordet arkæologi i hans pen faktisk forhistorie, hvilket kan give anledning til misforståelser, f. eks. når han skriver, at arkæologien er ung som videnskab. Hvis denne sætning skal kunne stå alene, vil en klassiker aldrig give ham ret. I antiken skelnedes ikke mellem historisk og arkæologisk virksomhed; forskere inden for begge var »archaiológoi«. Thukydids 1. bog kaldtes »hê archaiología«, og Dionysios fra Halikarnassos skrev en romersk historie med titlen »Rhômaikê archaiología«; men mange lærdes arbejde var i realiteten for en stor del, hvad vi kalder arkæologisk – man tænke blot på Vitruv, Plinius d. Æ., Pausanias og Athenaios, og siden Ciriaco da Ancona i det 15. årh. har vi at gøre med klassisk arkæologi i moderne forstand, selv om fagets vigtigste metoder først blev præciseret af Zoëga (2). To af dem, begge kunsthistoriske, nemlig stilbestemmelsen og billedinterpretationen, tager forfatteren slet ikke i betragtning, og det er et stort spørgsmål, om afhandlingen ikke havde vundet i klarhed, såfremt han allerede i begyndelsen havde formuleret en definition af begrebet arkæologi, der, for at tale med Hjelmlev, burde være modsigelsesfri, udtømmende og den simplest mulige. Desværre forstås der heller ikke overalt uden for Danmark det samme ved arkæologi. Den officielle betegnelse for de svenske klassisk-arkæologiske professoraters fagområde har bevaret mindet om oprindelsen, idet det hedder: »klassisk fornkunskap och antikens historia«. I den angelsaksiske verden spores derimod en tendens til at lade forhistorien tage patent på arkæologien, et forhold, der formodentlig skyldes fagenes historisk betingede universitetsplacering, idet den klassiske arkæologi dér endnu er et bifag til klassisk filologi, medens forhistorisk arkæologi er en selvstændig disciplin anbragt sammen med etnologi og antropologi. Omvendt sondres der i Tyskland mellem arkæologi og forhistorie på den måde, at arkæologi opfattes som en klassisk domineret forskning. Herhjemme afspejles de vekslende strømninger udefra af, at lærestolen i klassisk arkæologi indtil 1956 hed professorat i arkæologi, medens navnet på de forhistoriestuderendes i 1948 stiftede forening, der ikke indlader klassikere, er »De arkæologistuderende«. Man må imidlertid ikke ud fra dette tro, at dansk klassisk arkæologi ikke har sit eget ansigt. Hverken i England eller Tyskland er der et så snævert universitetssamarbejde mellem klassisk og forhistorisk arkæologi som her i landet, hvor begge fags traditionelle tilknytning til Nationalmuseets rige og meget

alsidige samlinger har vist sig et uvurderligt gode både i undervisning og forskning. Hvis historikeren som fremhævet af Jørgen Jensen i stigende grad skal benytte ikke-meddelende kilder, og arkæologen i hvert fald en del meddelende, er et større samarbejde mellem de to fag nødvendigt, og det vil derfor være naturligt, at arkæologen, når de meddelende kilder er relevante for hans arbejde, må være i stand til at udnytte dem selvstændigt. Just af den grund er både filologisk og kunsthistorisk indsigt så påkrævet for den klassiske og nærorientalske arkæolog og heller ikke uden betydning for visse dele af Europas forhistorie. Med rette skriver forfatteren, at »jo fyldigere en viden arkæologen nærmer sig sit objekt med, des flere informationer afgiver kilden også«. Således er deciderede forhistorikeres arbejde i teksthistorisk velbelyst milieu, f.eks. i Nærorienten og Sydeuropa på forhånd behæftet med visse videnskabelige risici. Forfatteren indrømmer nok, at den tekst-kritiske metode stadig spiller en rolle for arkæologien, men ønsker det fastholdt, at det gælder specialområder; det drejer sig imidlertid ikke blot om Grækenland tilbage til ca. 1500 f. C., men også om Nærorientens hovedlande helt til 3000.

To forfattere, ligeledes forhistorikere, drøfter anvendelsen af *hulkort-systemer* inden for arkæologien, specielt med henblik på dansk materiale (202, 205); men sagen har interesse for alle kulturforskere og er i arkæologien først rejst af forskere på det klassisk-nærorientalske felt, nemlig ved det franske arkæologiske institut i Beirut, hvor den, der her skriver, hørte derom allerede i 1958 og da søgte at interessere danske kolleger for metoden. Under alle omstændigheder erhvervedes det første i 1964 publicerede sæt vedrørende sydøsteuropæiske og nærorientalske bronzeredskaber straks til Københavns Universitets institut for klassisk og nærorientalsk arkæologi. Det er glædeligt, at der nu i Århus opbygges et centralkartotek over danske oldsager og anlæg, selv om metoden, som en af forfatterne så rigtigt fremhæver, ikke er blottet for mangler og usikkerhedsmomenter. Ved Centre d'Analyse Documentaire pour l'Archéologie i Paris er man i gang med hulkortregistrering af nærorientalsk keramik og glyptik, græske mønter og vasemalerier samt romerske mosaiker, og den skandinaviske Nubienekspedition (186, 187) benytter sig af et lignende system bl. a. under den bearbejdelse af grave fra den senere oldtid, hvori danskeren Evelyn Oldenburg (138) deltager.

En række klassikere har fortsat deres fortjenstfulde virke med at delagtiggøre større kredse i deres viden om oldtidens *kunsthistorie* og føre deres tidligere populære fremstillinger à jour med forskningens nyere resultater, idet de samtidig har lagt vægt på tilvejebringelsen af et bedre billedmateriale (59, 62, 140–142, 144), og historikere inddrager mere og mere arkæologisk stof i deres oversigter over antiken (171, 195–197); dog har de siden 1930'erne foretaget undersøgelser af den overordent-

lig betydningsfulde græske ekspansion i Nærorienten med alt hvad deraf følger, endnu ikke sat sig tydelige spor i lærebøgerne, der også på andre punkter af og til kan vække en fagarkæologs forundring. Som den til dato bedste introduktion til oldtidskunsten forfattet af en dansker må man anse Vagn Poulsens i Sverige udkomne store og luksuøst udstyrede første bind af Ragnar Josephsons kunsthistorie (144); Frederik Poulsens gamle, for sin tid fortrinlige småbøger om emnet har nu hovedsagelig historisk interesse. Endnu eet værk må nævnes på dette sted, selv om det behandler et specielt thema; det er Vilhelm Slomanns udførlige redegørelse for en billedtypes skæbne i oldtid og middelalder: de såkaldte bicorporata (dobbeltdyr med fælles hoved), der trods forfatterens lærdom og dybtgående studier stadig frembyder gåder, især hvad angår oprindelsen (182).

Kunsthistorien er visselig ikke den klassisk-nærorientalske arkæologis eneste eller vigtigste arbejdsfelt, og der foreligger da også flere bi-bidrag til *studiet af den materielle kultur* i almindelighed. Fra naturvidenskabeligt hold har Hans Helbæk fortsat sine grundlæggende undersøgelser af korn og andre plantelevn fra Nærorienten, Italien og det romerske Britannien samt deltaget i diskussionen om hvedens og byggenes udvikling (46–56), medens der fra klassisk-filologisk side er givet leksikalske oversigter over antikt landbrug (181), dog væsentligt på grundlag af skriftlige kilder. Dette har skaffet artiklerne en uheldig slagside, så meget mere som arkæologiens og naturvidenskabens nyere resultater, bl. a. Helbæks (112: s. 94–96) ikke eller kun i meget begrænset omfang synes benyttet. To gange i de sidste år er Axel Steensberg atter kommet ind på studiet af de antike pløjningsredskaber, dels ved en klassifikation af alle de forskellige former i tiden før ca. 1000 f. C. (184), dels ved praktiske forsøg til belysning af nogle syriske fund fra det 3. årtus. f. C. (183). Herved er det lykkedes ham overbevisende at dokumentere eksistensen af en meget primitiv plovtipe med stenskær. Derimod kan man ikke altid følge ham i fortolkningen af billederne på orientalske seglcylindre, hvor det kun i nogle tilfælde kan dreje sig om trækspader; i andre er det åbenbart transportable røgelsalatre. En museumsinspektørs essay om det livgivende vand i oldtidens Grækenland og Italien (175) og en ingeniørs artikel om nutidens orientalske øseværks antike forudsætninger (180) leder over til A. G. Drachmanns to uundværlige opslagsbøger om græsk-romersk teknik og mekanik (31, 32). Herfra er der ikke langt til antike møbler, om hvilke Ole Wanscher med dyb teknisk og kunstnerisk indsigt har skrevet i sin også til andre sprog oversatte nyudgave af »Møbelkunsten« (206–208); arkæologien har i denne et meget værdifuldt supplement til de udenlandske håndbøger om antikt indbo. Af og til finder man i og uden for oldtidshuse gruber, der måske kan forklares som vidnesbyrd om vævopstilling; ved nutidige

paralleller har Margrethe Hald (44) kyndigt belyst dette problem og fastslået, at den oprettede vævestol (vægtvæv med lodder), som vi kender fra græske vasebilleder bl. a., ikke var egnet til funktion over gruber således som rundvæven og den vandrette vægtvæv med trædnng. En oldsagskategori, der har været tillagt stor beviskraft i spørgsmålet om antike handelsveje, er de udskårne genstande af rav. Som regel hævdes det, at ravet i klassiske fund er nordisk, og dristige konklusioner er draget derudaf. Her i landet begynder der dog fra både forhistorisk (74) og klassisk-arkæologisk side (168) at ytres nogen tvivl; det synes som om i hvert fald en del af ravskæreriene i Italien, hvoraf nogle nu må lokaliseres i Capua, kan forstås som lavet af mediterrant, måske sicilisk råmateriale.

Helt anderledes end i vore nordiske nabolande spiller i Danmark de hjemlige *museer* fra gammel tid en overordentlig stor rolle for den klassiske og nærorientalske arkæologiske fagudøvelse. Det er derfor naturligt i dette almene afsnit at gøre opmærksom på de nyere museumspublikationer, der i det forløbne femår er udkommet, dels bøger omhandlede alle danske museer (16–18), dels årsskrifter og førere fra de tre store museer, der indeholder antiker: Nationalmuseet (7, 24–26, 71, 72, 108, 110, 112, 113, 115, 175, 200, 201, 203), Glyptoteket (80–82, 85, 143, 145, 146, 148–152) og Thorvaldsens Museum (57, 107). Klassiske og orientalske oldsager findes dog også i enkelte andre samlinger, til hvilke nu slutter sig Anneberg ved Nykøbing S. (176). I denne forbindelse må fremdeles nævnes en i anledning af møntforskerkongressen på Nationalmuseet 1967 udgivet »statusopgørelse« over antik numismatik (135). Kulstof-14 laboratoriet under Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling har også i det omhandlede tidsrum givet dateringer af klassisk og nærorientalsk materiale, f.eks. fra Sardinien, fra Qatar ved Den persiske Golf, fra Nubien, og desuden har laboratoriets leder i en meget læseværdig artikel redegjort for den nyere udvikling af dateringstekniken (191–194). Endelig skal det nævnes, at den i 1964 trufne nyordning for Københavns Universitets Årbog har muliggjort en forholdsvis udførlig årsberetning fra universitetsinstitutterne, deriblandt Institutet for Klassisk og Nærorientalsk Arkæologi (IFKONA), der har til huse på Nationalmuseet (153, 160, 164, 167).

Nærorienten

VED Nærorienten forstås her de ved Sydøsteuropa nærmest liggende dele af Asien og Afrika, til og med Sudan og Iran, altså de landstrækninger, der også kaldes Den gamle Orient, fordi man dér har fundet oldtidens ældste højkulturer. Adskillige danskere har i de senere år behandlet arkæologiske emner fra de fleste vigtigere kulturer inden for dette væl-

dige område, der er dobbelt så stort som Europa, og en stor del af denne virksomhed er fremkaldt af danske ekspeditioner. Om en af de allerførste, F. L. Nordens til *Ægypten* i 1737–8, har F. H. Kjølens skrevet en på een gang meget saglig og underholdende bog, hvori den gamle forskningsrejsende får al den virak han vitterlig fortjener (87). Den seneste danske markarkæologiske indsats i hvad man kunde kalde »Nær-afrika«, er deltagelsen i den fællesskandinaviske ekspedition til det sudanesiske Nubien ved Nilens anden katarakt. Foreløbige trykte rapporter er forfattet af undersøgelsesnes svenske leder (186, 187); men med på den endelige publikation arbejder flere danske, arkæologerne Hans Jørgen Madsen (forhistoriker) og Evelyn Oldenburg (orientalist) (138), ægyptologen Baumann, som har oversat Irmgard Wolderings bog om ægyptisk kunst (9), arkitekten Hans Langballe og antropologen Vagn Nielsen. Om de to tidligste erkendte og publicerede tilfælde af spedalskhed – konstateret på nubisk knoglemateriale fra 4.–7. årh. e. C., fundet i 1907 – berettes fra medicinsk-historisk side (117). Som led i Folkeuniversitetets virksomhed er der udgivet en populær oversigt over Ægyptens oldtidskultur (99), men under Ægyptens arkæologi i snævrere forstand henhører kun ganske få arbejder. Bodil Hornemann har fortsat sin i 1951 påbegyndte udsendelse af et tavleværk gengivende tredimensionale figurfremstillinger ordnet efter type (66), O. Koefoed-Petersen har skrevet om græsk-ægyptiske portrætter i Glyptoteket (89), Evelyn Oldenburg om ægyptiske grave (138) og Erik Iversen om en indskrift på Vatikanobelisken som optakt til et først i 1968 udkommet stort værk (69).

Lignende forvarsler om en større publikation er to populære artikler om de danske udgravninger i Shilo i *Det Hellige Land* (27, 64), den by, hvor Israeliterne ifølge Det Gamle Testamente havde deres første nationalhelligdom efter indvandringen. Den endelige bearbejdelse af fundene har vist, at byen næppe er ældre end det 18. årh. f. C., og at den store ødelæggelse ikke fandt sted omkring 1050 f. C. i forbindelse med tabet af Pagtens Ark, som i sin tid formodet af en så fremstående forsker som W. F. Albright, men samtidig med Assyernes erobring af Samaria i 722 f. C. Vore dages orientalistiske studier har også kastet nyt lys over andet af Bibelens gamle stof (38). I en topografisk afhandling om byer og grænser for Dan, den ene af Israels tolv stammer, omtales det opsigtsvækkende fund af en befæstet boplads med græske importsager fra det sene 7. eller tidlige 6. årh. f. C. ved Meza Hashavyahu på Palæstinas kyst (185). Efter bopladsens israelske udgraver blev den grundlagt som en handelskoloni af Grækere i den sidste trediedel af det 7. årh., erobret af kong Josias af Juda (639–608) og ødelagt i 609; men afhandlingens forfatter John Strange foreslår at opfatte stedet som en militærstation bemanded med græske lejetropper under en judæisk gu-

vernør. Hvis iøvrigt den præcise datering, der ikke bygger på det græske materiale, men på forekomsten af hebraiske skriftstykker, virkelig er rigtig, skulde vi altså nu have et nyt vigtigt fixpunkt i den græske kronologi. Endelig er der fremlagt vidnesbyrd om meget tidligt agerbrug i egnen omkring Petra (53).

Om Carlsbergfondets *Fønikien*-ekspedition handler flere artikler (22, 37, 155, 159, 165, 166). Der er ikke grund til her at udbrede sig særligt om resultaterne, da der kan henvises til en oversigt i »Nationalmuseets Arbejdsmark« 1961; men det må tilføjes, at der i løbet af de sidste to kampanjer i 1961 og 1963 på Tall Sukâs, Ras-Shamrateksterne Shuksu, udgravedes en græsk helligdom fra det 7. og det 6. årh. f. C., at der neden for byhøjen fandtes en milesten med kejser Constantin d. Stores og hans tre sønners indskrift, og at en lille improviseret undersøgelse i havneområdet i den berømte tobaksby Latakia, Seleukos I's Laodikeia, med sikkerhed førte byens historie meget længere tilbage, idet de ældste fund, bl.a. mykenske skår, tilhørte tiden ca. 1400–1100 f. C. (165). Ekspeditionsarbejdet nødvendiggjorde stillingtagen til et par nye, på engelsk udgivne bøger om Fønikien (154), og i dets kølvand fremkom også en afhandling om de græsk-fønikiske sarkofager i mumieform, der efter forfatteren fabrikeredes fra ca. 480 til 370 f. C. med de vigtigste værksteder i Sidon (23); men den yngste kan dog godt være lidt senere, og man spørger sig selv, om fabrikationens ophør ikke var en følge af Persernes nedkæmpelse af den sidoniske opstand i 350/49.

Steensbergs studier af agerbrugsredskaber fra *det indre Syrien* (183) har allerede været berørt i en større sammenhæng. Ellers er der ikke i tiden 1963–7 i Danmark blevet publiceret arkæologisk materiale fra dette land, selv om man har arbejdet ihærdigt videre med de store fundmasser fra Hama-udgravningen i 1930'erne, og et bind af publikationen er faktisk i trykken. Franskmanden Laroche's værk om de nu dechiffrede hittitiske hieroglyfer, der først blev kendt ved indskriftfund i Hama, er anmeldt af Jens Holt (65).

Mesopotamiens kultur har især været genstand for populariserende skribentvirksomhed. Ikke blot er Contenaus fremstilling af dagliglivet i Babylon og Assyrien blevet oversat til dansk (19); men Jørgen Læssøe har dels fået udsendt en engelsk udgave af sin ældre bog »Fra Assyriens Arkiver« 1960 (102), der som titlen antyder er mere filologisk-historisk end specielt arkæologisk, dels skrevet en god og levende oversigt over Babylons historie og kultur med særligt henblik på Nabonidos' regering i det 6. årh. f. C. (106); for fagarkæologen er afsnittet om Babylonierne museer særlig interessant. Tungere vejende er samme forfatters nye arbejder om det ældre Assyrien med foreløbig beretning om arkivfundene fra det 2. årtus. f. C. på Tall Shimshara, Assyriernes Shusharra (103, 104), der udgravedes i 1957 af en dansk ekspedition under ledelse

af Harald Ingholt og med Jørgen Læssøe selv som epigrafiker. Bortset fra visse af Helbæks tidligere omtalte studier (50–52) foreligger der fra femåret intet skriftligt om danske markarkæologers arbejde med de ældre kulturer i Mesopotamien; men forhåbentlig kan det længe ventede værk om Shimshara-keramikken snart være en realitet. Fra de mesopotamiske grænseegnes arkæologisk-kunsthistoriske felt kan derfor kun nævnes of-fentliggørelsen af en assyrisk-præget bronzetrefod med kvindelig støttefigur, der er beslægtet med orientalske beslagfigurer fra 7. årh.s fund i Grækenland og Italien (146). Hele denne gruppe bronzer anses almindeligvis for udført i bjerglandet Urartu, Bibelens Ararat, i den østlige ende af det nuværende *Tyrki*, men også Nordsyrien og vestligere tyrkiske landskaber er foreslået som hjemsted. Bortset herfra er *Tyrkiet* (47, 48), og for den sags skyld også *Cypern* (46, 54), indtil videre næsten helt bare pletter i vort kort over dansk arkæologisk litteratur.

Anderledes forholder det sig med *Persien*, hvor ingeniørfirmaet Kamp-sax gennem mange år har bidraget umådeligt til at udbygge de dansk-iranske kulturforbindelser. Arkæologisk kulminerede dette i vort Nationalmuseums to kampagners udgravninger i Luristan, hvorom foreløbige beretninger er aflagt (108, 109, 111, 112, 199–201). At dømme efter dem er det vigtigste resultat fundet af tre prækeramiske eller, forsigtigere udtrykt, akeramiske stenalderlag V-T som de ældste i den gamle byhøj ved navn Tepe Guran, og fra den senere stenalder og tidlige metaltids aflejringer R-D sammesteds en smuk serie malet keramik. Ud-graverne har selv påpeget, at lagdelingen var usædvanlig klar, og dette har naturligvis givet det fundne en særlig værdi. Foruden må også navnlig fremhæves nogle grave fra bronzealderens slutning med enkelte af de såkaldte Luristanbronzer, hvis datering har været en del diskutert. De sikre holdepunkter for en sådan har hidtil været og vil vel stadig være de ting, der bærer babyloniske kongers indskrifter; men den nøjagtige tidsfæstelse af kongernes regeringstid ligger ikke helt fast, og det bør af arkæologerne ikke overses, at der hos historikerne nu synes at være en tendens til en noget kortere kronologi. Store udsving er der dog ikke tale om, højst et kvart århundrede, og det er et stort spørgsmål, om arkæologerne med typologi og kulstof-14 analyser kan komme sandheden nærmere. Anderledes til hjælp er kulstof-14 dateringen for de forhistoriske perioder, hvor der fra lagene U og H i Tepe Guran var materiale nok til en sådan; men selv dér er tidsbestemmelsen kun en terminus post quem. Ingen kan iøvrigt med sikkerhed sige om de enkelte lag repræsenterer lige lange perioder, og ingen kan udelukke, at analoge fænomener på forskellige steder kan have forskellig alder. En forsigtig bedømmelse af fundene fra Tepe Guran vil sikkert resultere i noget mindre årstal end dem der senest er foreslået af udgraverne (112); den tidligste placering, som Robert H. Dyson vovede, var ca. 6200

(R. W. Ehrich m. fl., *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago 1965, 249). En vis tilknytning til Luristan-ekspeditionens arbejde har en dansk udgave af Edith Poradas bog om Persiens ældre kunst, oversat af en af deltagerne (20), samt en epigrafisk note om en perle med kongenavn erhvervet af et andet ekspeditionsmedlem (105); de resterende arbejder tangerende Irans arkæologi er anmeldelser (3, 4).

Den danske arkæologiske ekspedition til Den Persiske (eller Arabiske) Golf iværksattes i sin tid af P. V. Glob og G. Bibby og nåede inden for femåret at afslutte sin 11. kampagne. Takket være ekspeditionens mangeårige arbejde er vi arkæologisk langt bedre orienteret om *Arabien* end nogensinde før, når bortses fra den sydligste del, hvor den internationale forskning tidligere satte ind. Der foreligger idag et så stort og uoverskueligt stof, at man stærkt føler manglen af en saglig sammenfatning af alle resultaterne, selv om der haves mange fortrinlige foreløbige enkelt-rapporter og desuden velskrevne populære beretninger om hele ekspeditionsarbejdet eller dele deraf (11–13, 86, 198). En god samlet oversigt beregnet på et bredt publikum er givet af Knud Riisgård, Bahrain, den gamle verdens centrum, Kbh. 1961, 198 s.; titlen skal forstås »cum grano salis«. Bahrain og Failaka, to af øerne udfor den arabiske østkyst, har været hovedvirkefelterne; men det er trist, at et ønske om at finde og udgrave det vigtige antike handelsknudepunkt Gerrha på fastlandet hidtil ikke har kunnet realiseres. Skønt hellenistiske levn er påvist i indlandet nordvest for Bahrain ved landsbyen Thadj (41, 163), skal Gerrha dog næppe søges dér – stedet er antagelig klassikernes Phigeia –, men snarere i Haufhuf-oasen. Blandt den danske ekspeditions resultater må særskilt nævnes konstateringen af betydningsfulde forbindelser med Indien, og det er derfor ganske naturligt, at et af ekspeditionens medlemmer har påtaget sig at oversætte Mortimer Wheelers autoritative redegørelse for oldtidskulturerne i det sydasiatiske hovedland til ca. 250 f. C. (34).

Grækenland og den hellenistiske Orient

I MANGE år var Chr. Blinkenbergs oversigt i »De forhistoriske Tider i Europa« fra 1927 den bedste danske indføring i *Grækenlands ældste kulturer*; men forskningens vældige fremskridt, hovedsagelig de nye udgravninger og dechiffreringen af den minoiske skrift, der betegnes som Linear B, har nødvendiggjort en åjourføring. En sådan er modigt påbegyndt af Ingrid Strøm, der ovenikøbet har lagt sin fremstilling så grundigt og bredt an, at den synes at henvende sig til en mere speciel læserkreds, der lige så vel kan benytte relevante værker af førende udenlandske forskere (190). Hidtil er forfatteren da kun nået til år 2000 f. C., og endnu to bind stilles os i udsigt. Når en så omfattende opgave ellers ikke har virket tillokkende på danske klassiske arkæologer, skyldes det

uden tvivl de vanskeligheder det nu kæmpestore materiale nødvendigvis må berede en enkelt forfatter. På een gang skal han være fortrolig med europæisk forhistorie, med både Vestasiens og Ægyptens arkæologi og historie foruden med den interne udvikling i Grækenland, og det vil næsten være ham umuligt at undgå faldgruber (jvf. ovenfor, side 276–278). Det eneste nye danske bidrag iøvrigt til studiet af det ældre Ægæicum er et indlæg i diskussionen om indskriften på den berømte lerskive fra Phaistos på Kreta (76). Forfatterens skepsis over for muligheden af at nå til en præcis datering ud fra fundoplysningerne er særdeles velgrundet. I forsøget på at bestemme skivens hjemsted genopliver han Macalisters tanke om nordafrikansk oprindelse; det bør dog nævnes, at F. Schachermeyr, *Die minoische Kultur des alten Kreta*, Stuttgart 1964, 245–246, anser dokumentet for lokalkretisk.

Traditionelt er billedkunstens fremstillinger af *den homeriske verden*, navnlig sagnstoffet, et af dansk klassisk arkæologis brændpunkter, vel især fordi fagets dyrkere oprindelig alle havde klassisk-filologisk uddannelse. Herom vidner J. A. Bundgårds iøvrigt uorthodoxe lille skrift om græske myther (30), en udvidet og illustreret udgave af Per Krarups bog om Homerforskningen fra 1945 (92), H. C. Broholms afhandling om Odysseus' besøg hos Polyphem (21), og K. Friis Johansens engelske bearbejdelse af »Iliaden i tidlig græsk Kunst« fra 1934 (36). Det sidste værk er i særlig grad velkomment, dels fordi førsteudgaven på grund af sproget var alt for lidt kendt i udlandet, dels fordi forfatteren har kunnet indflette adskilligt nyt materiale og tage stilling til andres studier på dette felt. Intet deri har rokket ved hovedresultatet, der gik ud på, at medens man, efter de bevarede sagnbilleder at dømme, i Korinth og Argos var fortrolig med Iliaden allerede i tidlig arkaisk tid, var det først henimod slutningen af det 6. årh. f. C., at det samme blev tilfældet i Athen, et forhold der må sættes i forbindelse med tyrannen Hipparchs kulturelle bestræbelser.

Den arkaiske og klassiske kulturs vigtigste perioder og fundsteder vil vi altid behøve tidssvarende indføringer til, og kyndige folk har fortsat tidligere generationers arbejde med at give offentligheden lettilgængelige oversigter, dels ved oversættelse af betydelige udenlandske arbejder, dels ved egen redegørelse for overleveringen. Pausanias' Grækenlandsbeskrivelse (63), dagliglivet i det 5. århs. Athen (178), Olympia og den græske olympiade (60), græske vaser og bygninger (140) er hovedpunkter i dette oplysningsarbejde. Går man videre til de mere specielle områder af arkæologien, vil man også dér konstatere en glædelig aktivitet. I keramikforskningen må nævnes fortsættelsen af det videnskabelige katalog over Nationalmuseets uvurderlige vasesamling inden for rammerne af den internationale serie »Corpus Vasorum Antiquorum« (35), en beretning om forøgelse af Glyptotekets bestand (81) og

en indgående drøftelse af Kykladernes keramik i det 7. årh. f. C. (189). Disse ø-produkter er et endnu ikke uddebatteret emne, der på grund af den tidlige eksport har interesse langt ud over det snævert lokale. Af tilsvarende betydning er det 6. århs. bronzer, navnlig de korinthiske, der er behandlet af en anden dansk forsker (40). En græsk helligdom fra det 7. og det 6. årh. blev udgravet i Fønikien (165), som nævnt ovf. s. 476, og samtidige græske fund i Palæstina, der måske giver os et nyt kronologisk fixpunkt (185), omtaltes s. 475–476.

Velkendte hovedværker af græsk arkitektur og skulptur (77, 90, 100, 101, 188) har naturligt nok også fristet til studier; men det kan ikke skjules, at netop de vigtigste monumenter, hvorom gennem tiderne så mange forskere har udtalt sig, sjældent tillader holdbare nye slutninger, hvis ikke nyt kildemateriale kan tilvejebringes. Dristigt og sandelig ikke uden særdeles berettiget modsigelse, også i udlandet, er Ejvind Lorenzen gået til værks i sine to bøger om arsenalet i Piræus (100) og om antik metrologi, hvilken sidste navnlig tager sigte på Parthenon (101, jvf. 180a). Eet er, at man idag matematisk kan udpønske en formel eller et system, der kan bringes i anvendelse på et værk som dette tempel; noget helt andet er, om det 5. århs. grækere virkelig tænkte i sådanne baner. Selv om en moderne valdhornist takket være musikens udvikling siden middelalderen er i stand til at spille »Den gang jeg drog af sted« på Nationalmuseets lurer, ligger deri intet bevis for, at man gjorde det samme i bronzalderen. Når forfatteren mener at have påvist, at et adjektiv som »hekatompedos«, d. v. s. 100-fods, skulde i samme bygning kunne bruges om forskellige mål, lyder dette ganske usandsynligt i en klassisk arkæologs ører og strider fuldstændig mod, hvad vi ved om almindelig oldgræsk tankegang. Arkæologen må ligeledes melde fra på talrige andre punkter, f. eks. når forfatteren i den antike beskrivelse af arsenalet i Piræus lader ordet for bredde betyde bygningens langside. Rent bortset herfra må man undre sig over, at en arkitekt, der netop påberåber sig sin praktiske indsigt, i en rekonstruktion af arsenalet kan finde på at anbringe dørene, hvorigennem takkelagen skal bringes ind og ud, på langsiderne, således at man skulde foretage besværlige manøvrer til højre eller til venstre, når det nemmeste vilde være at have dem i gavlene.

En sikker rekonstruktion af Parthenons gavlgrupper bragtes i sin tid nærmere ved Kr. Jeppesens omhyggelige undersøgelse af sporene i selve gavlfelterne, og han har nu fortsat sine Parthenonstudier i en stor afhandling (77), der ikke blot drejer sig om gavlene, men også om meto-perne og billederne på kultstatuens skjold. Hans rekonstruktions- og tolkningsforsøg, der i flere henseender afviger radikalt fra den fremherskende opfattelse, har nødvendigvis måttet give anledning til diskussion. I østgavlen f. eks. forekommer det mig rimeligere at placere den tro-

nende Zeus i midten over blokkene 12–14, jeg har også mine tvivl med hensyn til detaljer i fortolkningen af nordmetoperne, østfrisen og skjoldet; men under alle omstændigheder er bolden nu givet op til en ny runde om Parthenons billedserier, hvad der sikkert vil hjælpe os frem mod problemernes løsning.

Kong Mausolos' gravmæle («Mausoleet») i Herodots fødeby Halikarnassos indtager som bekendt en plads i det 4. århs. kunsthistorie svarende til Parthenons i det 5. og er nu atter, på initiativ af Kr. Jepsen, i hvis disputats det var et af hovedemnerne, blevet genstand for primærforskning. Siden 1964 har vor århusianske kollega, tildels sammen med repræsentanter for British Museum, hvor de fleste af Mausoleumskulpturerne opbevares, og med støtte af Carlsbergfondet, kunnet foretage undersøgelser og udgravninger i Halikarnassos. Derved er et antal hidtil ukendte arkitekturdele, bl.a. tre fragmenter af amazonefrisen kommet for dagen (188).

Til den klassiske og især *den hellenistiske periodes* arkæologi er der ellers navnlig ydet numismatiske bidrag, hvoraf Otto Mørkholms afhandlinger om seleukiden Antiochos IVs møntprägninger har mere end speciel interesse (120, 123, 128, 133); af værdi for arkæologen er også samme forfatters tilskrivning af enkelte mønter og møntserier til Herakleia ved Sipylos og til Nisa i Lykien (125), til Tarsos og Soloi i Kilikien (122), til Nisibis i Mesopotamien (132) og til det Antiocheia, der lå ved Den persiske Havbugt og senere kaldtes Charax Spasinou (131). Med en foreløbig rapport om den hellenistiske fæstning på øen Ikaros (Failaka) i dette hav (78) og med publikationen af Nationalmuseets græske mønter fra Parthien, Baktrien og Indien (70) er vi nået til den græske verdens grænser.

Italien, Romerriget og udløbere af antiken

NUTIDENS interesse i *det etruskiske Italiens* kunst og kultur har først og fremmest ytret sig i en ny katalog og publikationer af nyerhvervelser til Glyptotekets etruskiske samling, der som museumsudstilling omsider har fået den længe tiltrængte »ansigtsløftning« (80, 82, 85, 151). Det i de senere år i udlandet stærkt pointerede problem om ægtheden af visse terracotter, der er tilskrevet den etruskiske kunst, har i en by med så mange etruskiske kunstværker som København ikke kunnet undgå at være en udfordring, og flere danske arkæologer har da også i skrift (83, 157, 161) eller på anden måde taget stilling; om enighed på alle punkter kan der dog ikke tales. Et fund i en af de ældre etruskiske fyrstegrave fra det 7. årh. f. C. har givet J. A. Bundgård impuls til at tage hele spørgsmålet om vort alfabets tidlige historie op til revision (28); andre har beskæftiget sig med kunsten i det samme og det følgende tidsrum, der henholdsvis karakteriseredes af en orientaliserende og en

arkaisk græskpræget stil (80, 82, 85, 156, 168, 174), og måske har vi i Glyptotekets senarkaiske bronzehoved no. 29 en rest af Dianas kultbillede i den navnkundige hellige lund ved Nemisøen (169), i visse ravsager værker fra Capua (168). Kunsten bruges jævnligt og ikke uden grund til at belyse den ældre romerske historie, og mange konklusioner er draget derudfra, ikke mindst med hensyn til republikens begyndelse. Det har derfor vist sig nødvendigt at præcisere, hvad vi idag af Mellem-italiens kunst kan henføre til den første halvdel af det 5. årh. f. C. og til hvilke værksteder (170). Endvidere har en udenlandsk forsker ny-publiceret og kommenteret tre små etruskiske signetsten med silenfremstillinger i Thorvaldsens Museum (107), og en hjemlig arkæolog har skrevet om den italisk-keltiske indflydelse, der kan spores i skandinaviske fund såsom Gundestrupkarret (88).

Når man taler om *romersk kunst og kultur*, tænker man imidlertid især på senrepublikens og kejsertidens, altså efter at Rom var blevet centrum i et verdensrige. På det populære plan foreligger nu meget smukt reproducerede billedudvalg af denne periodes arkitektur og skulptur (59, 141, 142) samt en ganske fortrinlig lille bog om de vigtigste litterære og monumentale kilder til belysning af den augusteiske periode (196); intet kan bedre end en sådan publikation vise sammenhængen mellem historie og arkæologi. Rækken af mere specielle arbejder om romersk kunst begynder med en afhandling om de bevarede portrætter af Cæsar (84), og hertil slutter sig to tyske bidrag; i det ene offentliggøres to buster af Augustus og Livia hørende til vort Nationalmuseums ældste bestand (42), det andet giver et bevis for rigtigheden af Vagn Poulsens i 1958 fremsatte hypotetiske identifikation af Vergils portræt (14). En anden berømt fra samme tid, nemlig Herodes d. Store, har Dansk-Amerikaneren Harald Ingholt foreslået at se i et hoved i Boston, der tidligere er opfattet som Alexander Severus (67), og vi kan her en passant notere, at der i Danmark kun uden for den fagarkæologiske kreds har manifesteret sig en interesse for det brudstykke af en latinsk indskrift med Pilatus' navn, der 1961 blev fundet ved de italienske udgravninger i det antike Caesareas theater (58). Der er blandt forskerne ikke enighed om suppleringen af indskriftresten; men det drejer sig åbenbart om oprettelsen af en lille helligdom for Tiberius under Pilatus som praefectus Iudaeae, altså et vidnesbyrd om dennes omsorg for kejserkulden. Som optakter til det andet bind af Vagn Poulsens store katalog over Glyptotekets romerske portrætter har man vel lov at opfatte nogle mindre ikonografiske arbejder fra hans hånd (143, 147, 152), hvori han bl.a. offentliggør et hidtil ukendt, til Glyptoteket erhvervet portræt af Valerian, kejseren der kom i persisk fangenskab. Det store skulpturfund i Sperlongagrotten mellem Rom og Napoli har i vore nordiske nabolande fremkaldt fortolknings- og rekonstruktionsforsøg; men

fra dansk side har man begrænset sig til at behandle den ledsagende indskrift, der stadig giver anledning til divergerende meninger (93, 94). En anden romersk indskrift, Vatikanobeliskens, har som nævnt på s. 475 også fremkaldt en artikel (69). Danske arkitekter har dels studeret de monumentale fontænekummer i Rom (204), dels Trajans forum (97), og pudsigt nok har to forskere på samme tid interesseret sig for Cæsars berømte Rhinbro og hver givet deres rekonstruktionsforslag ud fra den klassiske beskrivelse i Gallerkrigens 4. bog (29, 33). I denne forbindelse skal nævnes en lille samling latinske læsestykker tilrettelagt for forhistorikere og andre arkæologistuderende (158).

Det vilde være underligt, om slet intet skriftligt arbejde i femåret bragte provinsialromersk stof udover omtalen af Pilatusindskriften. Faktisk er der artikler om det fra Apostlenes Gerninger velkendte Ephesos (39), om fund på den fønikiske kyst som nævnt på s. 476 (165) og ved den syriske ørkenby Palmyra (68), om et keltisk-romersk bronzehoved i vort Nationalmuseum (139), foruden om romerske oldsager fra gammeldansk område, hvor de oftest er dele af større fundkomplekser såsom grave, våbenofre o.l. (1, 5, 8, 203, 210). I andre tilfælde er emnet *vor hjemlige kulturs overtagelse af romerske typer* og andre påvirkninger fra de klassiske lande (45, 95, 113–116, 211), og selv om disse sidste arbejder i og for sig henhører under Nordens forhistorie, bør der dog her henvises til dem. Særlig omtale kræver Mogens Ørsnes' disputats om sydskandinavisk ornamentik i det 6., 7. og 8. årh. (211), ikke blot fordi den er et betydeligt arbejde, men navnlig fordi forfatteren kommer en hel del ind på de *senantike kulturpåvirkninger*. Det forekommer mig, at han i nogen grad har undervurderet Byzanz' rolle i den europæiske stiludvikling. Det er ganske vist rigtigt, at de nordiske fund kan sammenlignes med såkaldt langobardiske i Mellemitalien; men nogle af disse rækker måske længere tilbage end til den langobardiske invasion i 568 og kan altså eventuelt være østgotiske. Østgoterne stod under byzantinsk overhøjhed og var afgjort mere byzantinsk påvirkede end Langobarderne, og fra 535 til 751 havde Byzantinerne magten i Ravennaexarchatet, der dannede en kile østfra ind i det af Langobarderne besatte Italien og således spærrede den naturlige adgang nordfra til egene, hvor de nævnte fund blev gjort. Også fremhævelsen af koptisk og syrisk indflydelse er vistnok uretfærdig mod Byzanz, og under alle omstændigheder er anvendelsen af ordet »koptisk« i denne sammenhæng en forenkling. Mærkeligt nok synes forfatteren ikke at have kendt en netop for disse problemers løsning meget vigtig afhandling fra 1938, af den ellers ofte af ham citerede tyske arkæolog J. Werner (»Italisches und koptisches Bronzegeräth des 6. und 7. Jahrhunderts nordwärts der Alpen«, Mnemosynon Theodor Wiegand, München 1938, 74–86). Efter den arabiske erobring af Syrien i 636 og Ægypten i 640 var der

næppe så god baggrund for påvirkning fra syrisk og koptisk kristen kunst som eventuelt før, hvorimod kontakt med Byzanz via exarchatet stadig var en umiddelbart nærmere mulighed. Endelig er de såkaldt koptiske bronzekar fra europæiske fund en temmelig heterogen gruppe, og beslægtede stykker kendes fra det byzantinske Lilleasien og Nordbalkan.

Oldkristelig og byzantinsk kunst samt arven fra antiken berøres ikke blot af Ørsnes' bog, men er også mere eller mindre direkte emnet for en række andre arbejder (6, 136, 137, 162, 171–173, 182, 206–208), deriblandt H. P. Rohdes oversigt over den byzantinske kunst i den serie, som udgives af Studentersamfundets Oplysningsforening (172). Det italienske materiale spiller i denne fremstilling en uforholdsmæssig stor rolle, men en vis modvægt ydes af Mogens Krustrups lille bog om kirker og moskéer i Levanten (96), hvortil må føjes en detaljeret undersøgelse af en antik syrisk helligdoms omformning først til kirke og senere til moské (162). Fjernere fra antiken, men dog i dens tradition er vi med korkåben, der nedstammer fra en særlig oldtidskappe; to eksemplarer fra Århus domkirke leder ind på den islamiske arkæologis område, idet i hvert fald den ene er lavet af orientalsk stof og endda har en arabisk væver-signatur (110).

Den nyere tids forhold til den klassiske oldtid belyses af den indledningsvis omtalte nyudgave af Zoëgas breve (2), af en anthologi om Grækenland (61) og af artikler om renaissancegengivelser af romerske kejserportrætter (145), om maleren Købke i Pompeji (73) og om en skitsebog af Thorvaldsen med tegninger fra Rom (57), samt især af Else Kai Sass' store værk om Thorvaldsens portrætbuster (179).

TAGET som helhed betyder femårets publikationer et godt skridt fremad, navnlig på folkeoplysningens område. Den primære forskningsindsats har i og for sig været vidtspændende, men ikke således at alle hovedområder er tilgodeset. Hvert land har sine arkæologiske traditioner, og den klassisk-nærorientalske arkæologiske forskning i Danmark har naturligvis ikke afbrudt sin forbindelse bagud. Nationalmuseets store og internationalt bekendte samlinger af græske vaser og mønter såvel som Glyptotekets rige portrætgalleri forpligter således til stadigt studium. Udgravningsvirksomheden har i nogen grad været afhængig af de ydre muligheder, der tilbød sig; men både den og den museale virksomhed har ikke desto mindre været præget af visse strømninger, der i disse år overalt i verden gør sig gældende i arkæologien. Nogle af de vigtigste skal nævnes. Først den stærke interesse i problemerne omkring de neolithiske kulturers opståen, for en stor del sikkert inspireret af Gordon Childes og hans skoles indsats, og i denne sammenhæng hører også de palæoetnobotaniske undersøgelser hjemme. Interessant er overhovedet den tendens til større

samarbejde med naturvidenskaberne, der manifesterer sig på adskillige punkter, ikke blot inden for de forhistoriske studier, men også f.eks. i forbindelse med ægthedsspørgsmål. Et problemkompleks, der både i udlandet og her beskæftiger arkæologerne, er relationerne mellem Sydeuropa og Nærorienten på Homérs tid og indtil Perserkrigene, aktualiseret efter Woolleys fund på Syriens kyst umiddelbart før den 2. verdenskrig. Endelig fortolkningen af den ældre græske kunsts billedfremstillinger, som det nu er muligt at gennemføre med større præcision, efter at kronologi og værkstedsbestemmelser er blevet lagt i faste rammer. Påfaldende er det imidlertid, at den minoisk-mykeniske arkæologi i snævrere forstand, så at sige genfødt efter Ventris' dechiffriering af linearskriften, kun har fremkaldt eet eneste skriftligt arbejde. Ej heller har den tiltagende arkæologiske aktivitet i Tyrkiet endnu sat sig større litterære spor i Danmark; at det også gælder Cypren kan mindre undre på baggrund af svensk arkæologis mangeårige og næsten altomfattende udforskning af øens oldtidskulturer. Den danske passivitet på de nævnte områder er dog kun tilsyneladende, da flere unge arkæologer vides at arbejde med stof derfra.

Litteraturliste

1. Albrechtsen, Erling: Grav 1687 [fynsk jernaldergrav med terra sigillata]. Fynske Minder 1964 [1965], 103–114.
 2. Andreasen, Øjvind (udg.): Georg Zoëga, Briefe und Dokumente I 1755–1785, Kbh. 1967, 405 s.
 3. Asmussen, J. P.: Anm. af A. Godard, L'art de l'Iran 1962. Acta Orientalia XXIX 1966, 326.
 4. – Anm. af M. J. Vermaseren, Mithras, the Secret God 1963. Acta Orientalia XXIX 1966, 334–335.
 5. Balling, Jørgen: De romerske møntfund fra Jylland. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1962 [1963], 5–78.
 6. – A Byzantine Double Hoard from Lindos. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1963 [1965], 13–41.
 7. [- & Mørkholm, Otto]: Glimt fra Arbejdsmarken – Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Nationalmuseets Arbejdsmark 1963–1965 [1965], 139.
 8. – En aureus fra Caracalla fundet på Fyn. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1966, 23–26.
- Barger, Thomas A.; se Riis, P. J.
9. Baumann, Henrik R., Wätjen, W. & I. B.: Overs. o. da. udg. af I. Wolde-ring, Ägypten, Die Kunst der Pharaonen (Ägypten, Faraonerne og deres kunst), Kbh. [1963], 236 s.
 10. Bendixen, Kirsten: Mønter som primær kilde. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1962 [1963], 172–174.
 11. Bibby, Geoffrey: Arabiens arkæologi. Dansk arkæologisk ekspeditions 8. kampagne, 1961/2. Dansk arkæologisk ekspeditions 9. kampagne, 1962/3. Kuml 1964 [1965], 86–111.

12. Bibby, Geoffrey: Arabiens arkæologi. Dansk arkæologisk ekspeditions 10. kampagne, 1964. Kuml 1965 [1966], 133–152.
13. – Arabiens arkæologi. Dansk arkæologisk ekspeditions 11. kampagne, 1965. Kuml 1966 [1967], 75–95.
14. Bielefeld, Erwin: Zu dem Vergilbildnis des Justus van Gent für Federigo da Montefeltre. *Archäologischer Anzeiger* (Berlin) 1964, 122–136.
15. Birket-Smith, Kaj: Kulturens veje. Naturfolk og kulturfolk, 1–3, Kbh. 1966–1967, 408 + 352 + 412 s.
16. Boesen, Gudmund (udg.): Danish Museums, Kbh. 1966, 247 s.
17. – (udg.): Danske museumsskatte, Kbh. 1967, 204 s.
18. – (udg.): Weltstädte der Kunst, Kopenhagen, Lpz. 1967, 204 s.
19. Boisen, Mogens, & Weitemyer, Mogens: Overs. o. da. udg. af G. Contenau, *La vie quotidienne en Babylonie et en Assyrie* (Dagligt liv i Babylon og Assyrien), Kbh. 1966, 347 s.
20. Brinch Petersen, Erik, & Mortensen, Peder: Overs. o. da. udg. af E. Porada, *Alt-Iran, die Kunst in vorislamischer Zeit* (Iran, den før-islamiske kunst), Kbh. [1963], 264 s.
21. Broholm, H. C.: Odysseus og Polyphem. *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning* 261, Kbh. 1966, 36 s.
Bruhn, Ada: se Hjortso, Leo.
22. Buhl-Riis, Marie-Louise: Petits objets trouvés en 1961 au Tell Soukas. *Annales Archéologiques de Syrie XIII* (Damas) 1963, 215–221.
23. Buhl, Marie-Louise: Anfang, Verbreitung und Dauer der phönikischen anthropoiden Steinsarkophage. *Acta Archaeologica XXXV* 1964 [1965], 61–80.
24. [–, Mortensen, P. & Salskov Roberts, H.]: Glimt fra Arbejdsmarken – Antiksamlingen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1963–1965 [1965], 140–143.
25. [–, Mortensen, P. & Salskov Roberts, H.]: Glimt fra Arbejdsmarken – Antiksamlingen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1966, 160 og 163–164.
26. [–, Mortensen, P. & Salskov Roberts, H.]: Glimt fra Arbejdsmarken – Antiksamlingen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1967, 186–187.
27. – Bibelens Shilo. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1967, 129–138.
28. Bundgård, J. A.: Why did the Art of Writing spread to the West? Reflexions on the Alphabet of Marsiliana. *Analecta Romana Instituti Danici III* 1965, 11–72.
29. – Caesar's Bridges over the Rhine. *Acta Archaeologica XXXVI* 1965 [1966], 87–103.
30. – Den græske mytologi. *Søndagsuniversitetet* 72, Kbh. 1966, 78 s.
– : se Skriver, P. E.
31. Drachmann, A. G.: Antikkens teknik, redskaber og opfindelser i den græske og romerske oldtid, Kbh. 1963, 144 s.
32. – The Mechanical Technology of Greek and Roman Antiquity – A Study of the Literary Sources. *Acta Historica Scientiarum Naturalium et Medicinalium* 17, Kbh. 1963, 220 s.
33. – Cæsars bro over Rhinen. *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning* 259, Kbh. 1965, 44 s.

- Flannery, Kent: se Mortensen, Peder.
34. Frifelt, Karen: Overs. o. da. udg. af M. Wheeler, *Early India and Pakistan* (Indien og Pakistan indtil Asoka), Kbh. 1965, 240 s.
 35. Friis Johansen, K.: *Corpus Vasorum Antiquorum, Danemark, Copenhagen, Musée National 8*, Kbh. 1963, 28 s. + 46 tavler.
 36. – *The Iliad in Early Greek Art*, Kbh. 1967, 287 s.
 37. Fugmann, Ejnar: *Les découvertes d'architecture en 1961 au Tell Soukas. Annales Archéologiques de Syrie XIII (Damas) 1963*, 222–224.
 38. Gadegård, Niels H.: *En gammel historie i nyt lys [Det Gamle Testaments Josefhistorie]*. *Kirkens Verden IV 1962*, 345–352.
 39. Galberg, Christian: *Den store moders by [Ephesos]*. *Almanak II, Århus 1967*, 29–36.
 40. Gjødesen, Mogens: *Greek Bronzes, a Review Article. American Journal of Archaeology LXVII (Princeton) 1963*, 333–351.
– : se Poulsen, Vagn.
 41. Glob, P. V.: *Thaj og Tarut. Ørkenbyerne. Omans blå bjerge. På rekognoscering i Saudi Arabien I–III. Berlingske Tidendes kronik 23.5., 1. og 8.6.1964*, 6 s.
 42. Gross, Walter H.: *Augustus und Livia [Nationalmuseets Antiksamling nos. ABb 14 b og ABb 2]. Acta Archaeologica XXXV 1964 [1965]*, 51–60.
 43. Grove, Peter: Overs. o. da. udg. af R. Bloch, *The Etruscans (Etruskerne)*, Kbh. 1964, 232 s.
 44. Hald, Margrethe: *Vævning over gruber. Kuml 1963 [1964]*, 88–107.
 45. – *Udhugne oldtidssko. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1963 [1965]*, 16–30.
 46. Helbæk, Hans: *Late Cypriote Vegetable Diet at Apliki. Opuscula Aethniensia IV, Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen VIII (Lund) 1962 [1963]*, 171–186.
 47. – *Textiles from Çatal Hüyük. Archaeology XVI (New York) 1963*, 39–46.
 48. – *First Impressions of the Çatal Hüyük Plant Husbandry. Anatolian Studies XIV (London) 1964*, 121–123.
 49. – *The Isca Grain, a Roman Plant Introduction in Britain. The New Phytologist LXIII (Oxford) 1964*, 158–164.
 50. – *Isin Larsan and Horian Food Remains at Tell Bazmosian in the Dokan Valley. Sumer XIX (Baghdad) 1963 [1965]*, 27–35.
 51. – *Early Hassunan Vegetable at es-Sawwan near Samarra. Sumer XX (Baghdad) 1964 [1965]*, 45–48.
 52. – *The Plant Remains from Nimrud. Nimrud and Its Remains II, London 1966*, 613–620.
 53. – *Pre-Pottery Neolithic Farming at Beidha, a Preliminary Report. Palestine Exploration Quarterly XCVIII (London) 1966*, 61–66.
 54. – *What Farming Produced at Cypriote Kalopsidha. Studies in Mediterranean Archaeology II (Lund) 1966*, 115–126.
 55. – *1966-Commentary on the Phylogenesis of Triticum and Hordeum. Economic Botany XX (New York) 1966*, 350–360.
 56. – *Agricoltura preistorica a Luni sul Mignone in Etruria. Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom XXV (Lund) 1967*, 279–282.

57. Helsted, Dyveke: En romersk skitsebog. Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 1965, 14–40 og 95–97.
58. Hjerl-Hansen, Børge: Pint under Pontius Pilatus. Berlingske Tidende 6.5.1966, 32.
59. Hjortso, Leo, & Poulsen, Vagn: Klassisk Kunst, Rom [billedatlas], Kbh. 1963, 134 s.
60. – Olympia, den græske Olympiade, Kbh. 1964, 166 s.
61. – (udg.): Græske Billeder, med danske Forfattere og Kunstnere i Grækenland, Kbh. 1964, 216 s.
62. – „Bruhn, Ada, & Poulsen, Vagn: Klassisk kunst, tekst og billeder, Kbh. 1966, 124 s.
63. – Terra Graeca, med Pausanias gennem Grækenland, Kbh. 1966, 83 s.
64. Holm-Nielsen, Svend: De danske udgravninger i Shilo, Kirkens Verden V 1963, 374–384.
65. Holt, Jens: Anm. af E. Laroche, Les hiéroglyphes hittites 1960, Bibliotheca Orientalis XXI (Leiden) 1964, 316–319.
66. Hornemann, Bodil: Types of Ancient Egyptian Statuary IV–V, Kbh. 1966, 16 s. + 437 tavler.
Hughes, D. R.: se Møller-Christensen, Vilh.
67. Ingholt, Harald: A Colossal Head from Memphis, Severan or Augustan? Journal of the American Research Center in Egypt II (Cambridge, Mass.) 1963, 125–145.
68. – Some Sculptures from the Tomb of Malkû at Palmyra. Mélanges offerts à Kazimierz Michałowski, Warszawa 1966, 457–476.
69. Iversen, Erik: The Date of the So-Called Inscription of Caligula on the Vatican Obelisk. Journal of Egyptian Archaeology LI (Oxford) 1965, 149–154.
70. Jacobsen, Anne, & Mørkholm, Otto: Sylloge Nummorum Graecorum, Danish National Museum 39, Parthia-India, Kbh. 1965 [1966], 11 tavler m. tekst.
71. [–, & Mørkholm, Otto]: Glimt fra Arbejdsmarken – Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, 159.
72. [–, & Mørkholm, Otto]: Glimt fra Arbejdsmarken – Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Nationalmuseets Arbejdsmark 1967, 184–185.
73. Jakobsen, Kristian: Christen Købke i Pompeji. Fynske Minder 1965 [1966], 215–232.
74. Jensen, Jørgen: Bernsteinfunde und Bernsteinhandel der jüngeren Bronzezeit Dänemarks, eine Übersicht. Acta Archaeologica XXXVI 1965 [1966], 43–86.
75. – Arkæologi og kulturforskning. Historisk Tidsskrift, 12. rk. II, 1966, 1–30.
76. Jeppesen, Kristian: En gammelkretisk gåde, nogle bemærkninger om Faistoskivens arkæologiske placering. Kuml 1962 [1963], 157–190.
77. – Bild und Mythos an dem Parthenon, zur Ergänzung und Deutung der Kultbildaus schmückung, des Frieses, der Metopen und der Giebel. Acta Archaeologica XXXIV 1963 [1964], 1–96.
78. – A Hellenistic Fortress on the Island of Ikaros (Failaka) in the Persian

Gulf. VIIIe Congrès international d'archéologie classique, Paris 1963 [1965], 541–544.

Jeppesen, Kristian: se Strong, Donald.

79. Johansen, Flemming: Overs. o. da. udg. af R. M. Cook, *The Greeks till Alexander* (Grækerne før Aleksander), Kbh. 1963, 272 s.
80. – *Impasto italico og bucchero etrusco*. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 20, 1963, 25–40.
81. – *Et korinthisk fad af »Chimæra-maleren«*. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 21, 1964, 40–51 og 55.
82. – *En etruskisk dæmon*. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 23, 1966, 45–53.
83. – *Cinque figure fittile etrusche*. Studi Etruschi XXXIV (Firenze) 1966, 381–383.
84. – *Antichi ritratti di Caio Giulio Cesare nella scultura*. *Analecta Romana Instituti Danici* IV 1967, 7–68.
85. – *En etruskisk rytterstatue*. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 24, 1967, 63–78.
– : se Poulsen, Vagn.
86. Kapel, Holger: Fortegnelse over og summarisk beskrivelse af stenalderfund fra Qatar. *Kuml* 1964 [1965], 112–155.
87. Kjølens, Frits Hammer: *Capitain F. L. Norden og hans rejse til Ægypten 1737–38*, Kbh. 1965, 194 s.
88. Klindt-Jensen, Ole: *Influences italiennes et celtiques sur l'art scandinave*. VIIIe Congrès international d'archéologie classique, Paris 1963 [1965], 217–220.
89. Koefoed-Petersen, O.: *Deux portraits gréco-égyptiens de la Glyptothèque Ny-Carlsberg*. *Bulletin de la Société française d'Égyptologie* 44 (Paris) 1965, 9–12.
90. Koch, Mogens: *La courbure du stylobate du Parthénon*. *Acta Archaeologica* XXXIV 1963 [1964], 231.
91. Kongstad, J.: Overs. o. da. udg. af Elseviers *Encyclopedie van de Archeologie* (Munksgaards Arkæologi Leksikon), Odense 1967, 232 s.
92. Krarup, Per: *Homer, Blade af den nyere Forsknings Historie*, Kbh. 1964, 269 s.
93. – *L'iscrizione di Faustinus a Sperlonga*. *Analecta Romana Instituti Danici* III 1965, 73–84.
94. – *Ancora l'iscrizione di Faustinus a Sperlonga*. *Analecta Romana Instituti Danici* IV 1967, 89–92.
95. Krogh, Søren: *Thorsbjerghovedtøjet [del af heste-seletøj]*, *Kuml* 1966 [1967], 59–73.
96. Krustrup, Mogens: *Kirker og moskéer i Levanten*. Søndagsuniversitetet 45, Kbh. 1963, 104 s.
97. Licht, Kjeld de Fine: *Besøg paa Trajans Forum*. *Arkitekten* 66, 1964, 109–115.
98. – *Anm. af W. L. MacDonald, The Architecture of the Roman Empire, an Introductory Study, 1965*. *Journal of the Society of Architectural Historians* 25 (Philadelphia) 1966, 221–222.

99. Lillesø, Ebba Kerrn: Ægypten i oldtiden. Folkeuniversitetets bibliotek, kulturhistorie 4, Kbh. 1963, 96 s.
100. Lorenzen, Eivind: The Arsenal at Piraeus Designed by Philo and Reconstructed after His Description, Kbh. 1964, 44 s.
101. – Technological Studies in Ancient Metrology, Kbh. 1966, 137 s.
– : se Skriver, P. E.
102. Læssøe, Jørgen: People of Ancient Assyria, Their Inscriptions and Correspondence, London 1963, 169 s.
103. – IM 62.100: A Letter from Tell Shemshâra. Assyriological Studies XVI (Chicago) 1965, 189–196.
104. – Det første assyriske imperium, et aspekt. Københavns Universitets festskrift nov. 1966, 3–110.
105. – Ipiq-Adad II af Ešnunna, Lugal Kiši. Acta Orientalia XXIX 1966, 243–245.
106. – Babylon, Kbh. 1966, 172 s.
107. Martini, Wolfram: Drei etruskische Skarabäen. Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 1965, 72–75 og 103–105.
108. Meldgaard, Jørgen: Nationalmuseets Ekspedition til Persien. Nyt og Noter fra Kulturmuseerne 39–40, 1963, 2–3.
109. – , Mortensen, Peder, & Thrane, Henrik: Excavations at Tepe Guran, Luristan, Preliminary Report of the Danish Archaeological Expedition to Iran 1963. Acta Archaeologica XXXIV 1963 [1964], 97–133.
110. Michelsen, Vibeke: To korkåber fra Århus domkirke. Nationalmuseets Arbejdsmark 1967, 43–54.
111. Mortensen, Peder: Additional Remarks on the Chronology of Early Village Farming Communities in the Zagros Area. Sumer XX (Baghdad) 1964 [1966], 28–36.
112. – , & Flannery, Kent: En af verdens ældste landsbyer. Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, 85–96.
– : se Brinch Petersen, Erik.
– : se Buhl, Marie-Louise.
– : se Meldgaard, Jørgen.
113. Munksgaard, Elisabeth: Nye fund af guldbrakteater. Nationalmuseets Arbejdsmark 1963–1965 [1965], 19–24.
114. – New Bracteate Finds in Denmark. Acta Archaeologica XXXVI 1965 [1966], 240–248.
115. – Guldfundet fra Kitnæs Strand ved Jægerspris. Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, 5–20.
116. – A Gold Hoard from Kitnæs, Zealand, from the Early Germanic Iron Age. Acta Archaeologica XXXVII 1966 [1967], 53–66.
Munksgaards Arkæologi Leksikon: se Kongstad, J.
117. Møller-Christensen, Vilh., & Hughes, D. R.: An Early Case of Leprosy from Nubia. Man I (London) 1966, 242–243.
118. Mørkholm, Otto: Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, København, årsberetning 1961. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1962 [1963], 260–264.
119. – Some Cappadocian Problems. Numismatic Chronicle (London) 1962 [1963], 407–411.

120. Mørkholm, Otto: Studies in the Coinage of Antiochus IV of Syria. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-Filosofiske Meddelelser XL 3, 1963, 75 s.
121. – Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung von Aulock 10, Lykien, Berlin 1964, 12 tavler m. tekst.
122. – Seleucid Coins from Cilicia about 220–150 B.C. American Numismatic Society Museum Notes XI (New York) 1964 [1965], 53–62.
123. – The Accession of Antiochus IV of Syria. American Numismatic Society Museum Notes XI (New York) 1964 [1965], 63–76.
124. – The Classification of Lycian Coins Before Alexander the Great. Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte (München) 1964 [1965], 65–76.
125. – Zwei neue kleinasiatische Münzstätten. Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte (München) 1964 [1965], 77–78.
126. – Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung von Aulock 11, Pamphylien, Berlin 1965, 14 tavler m. tekst.
127. – De ældste græske møntportrætter. Numismatiske Meddelelser XXX (Sthlm.) 1965, 1–6.
128. – The Municipal Coinages with Portrait of Antiochus IV of Syria. Congresso internazionale di numismatica, Roma 1961, II, Roma 1965, 63–67.
129. – Gold aus dem Meer. Dona Numismatica Walter Hävernich zum 23. Januar 1965 dargebracht, Hamburg 1965, 255–259.
130. – Some Cappadocian Die-Links. Numismatic Chronicle (London) 1964 [1966], 21–25.
131. – A Greek Coin Hoard from Susiana. Acta Archaeologica XXXVI 1965 [1966], 127–156.
132. – Le monnayage de Séleucus IV à Nisibe. Revue Numismatique (Paris) 1965 [1966], 44–50.
133. – Antiochus IV of Syria. Classica et Mediaevalia, Dissertationes VIII, Kbh. 1966, 229 s.
134. – En ny seleukidemønt. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1967, 162–166.
135. – (udg.): A Survey of Numismatic Literature 1960–1965 I, Ancient Numismatics, Kbh. 1967, 237 s.
– : se Balling, Jørgen.
– : se Jacobsen, Anne.
136. Noack, Bent: Bethesda. Kirkens Verden V 1963, 16–23.
137. Nørbæk, Jens Fr.: Mosaikker i Milano [S. Aquilino-kapellet ved S. Lorenzo]. Kirkens Verden VIII 1966, 168–177.
138. Oldenburg, Evelyn: Fra Ægyptens grave – billede og virkelighed. Almanak, II, Aarhus 1964, 10–17.
139. Piggott, Stuart: A Romano-Celtic Bronze Head [Nationalmuseets Antiksamling no. 7036]. Antiquaries Journal XLIII (London) 1963, 116–118.
140. Poulsen, Vagn: Griechische Vasen und Bauten. Die blauen Bücher, Königstein im Taunus 1963, 116 s.

141. Poulsen, Vagn: Römische Bauten. Die blauen Bücher, Königstein im Taunus 1964, 100 s.
142. – Römische Bildwerke. Die blauen Bücher, Königstein im Taunus 1964, 100 s.
143. – Portrætter fra Marc Aurels Familiekreds. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 21, 1964, 1–24.
144. – Från grottorna till Rom. Levande konst genom tiderna I, Sthlm. 1965, 366 s.
145. – Et portræt af en romersk kejser. Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 1965, 64–71 og 100–103.
146. – En orientalsk Bronze. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 23, 1966, 1–13.
147. – Anm. af R. Calza, Scavi di Ostia V, 1, Ritratti greci e romani fino al 160 circa D.C., 1964. Gnomon XXXVIII (München) 1966, 83–87.
148. – Ny Carlsberg Glyptotek, Vejledning gennem Samlingerne, 12. udg., Kbh. 1966, 110 s.
149. – Ny Carlsberg Glyptothek, a Guide to the Collections, 11. udg., Kbh. 1966, 114 s.
150. – Ny Carlsberg Glyptothek, ein Führer durch die Sammlungen, Kbh. 1966, 119 s.
151. [– , Gjødesen, Mogens, & Johansen, Flemming:] Ny Carlsberg Glyptotek, Den etruskiske Samling, Kbh. 1966, 79 s.
152. – Den fangne Kejser og andre romerske Ansigter. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 24, 1967, 1–30.
– : se Hjortso, Leo.
153. Riis, P. J.: Universitetets Institut for Klassisk og Nærorientalsk Arkæologi. Nyt og Noter fra Kulturmuseerne 39–40, Kbh. 1963, 1–2.
154. – Anm. af D. Baramki, Phoenicia and the Phoenicians 1961 og D. Harden, The Phoenicians 1962. Acta Orientalia XVII 1963, 159–164.
155. – L'activité de la Mission archéologique danoise sur la côte phénicienne en 1961. Annales Archéologiques de Syrie XIII (Damas) 1963, 211–215.
156. – Anm. af W. L. Brown, The Etruscan Lion 1960. Gnomon XXXV (München) 1963, 204–208.
157. – Anm. af D. von Bothmer & J. V. Noble, An Inquiry into the Forgery of the Etruscan Terracotta Warriors in the Metropolitan Museum of Art 1961. Gnomon XXXV (München) 1963, 711–714.
158. – Udvalgte latinske tekster for forhistorikere og andre arkæologistuderende. Kbh. 1963, 38 s.
159. – Greeks in Phoenicia. Archaeology XVII (New York) 1964, 206–207.
160. – Institut for klassisk og nærorientalsk arkæologi. Årbog for Københavns Universitet 1963–64 [1965], 269–270.
161. – Etruscan or Modern? On the Authenticity of Certain Terracottas in Danish Collections. Acta Archaeologica XXXV 1964 [1965], 81–93.
162. – Temple, Church and Mosque. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-Filosofiske Meddelelser XL 5, 1965, 50 s.
163. [– hos Barger, Thomas A.: Cylinder Seal from Saudi Arabia. Notits om

- fund af hellenistisk-rhodisk amphorahank i Thadj, Saudi Arabiens øst-provins]. *Archaeology XVIII* (New York) 1965, 231–232.
164. Riis, P. J.: Institut for klassisk og nærorientalsk arkæologi. Årbog for Københavns Universitet 1964–65 [1966], 207–208.
165. – L'activité de la Mission archéologique danoise sur la côte phénicienne en 1963. *Annales Archéologiques de Syrie XV*, 2 (Damas), 1965 [1966], 57–82.
166. – Tell Sukās. *Archiv für Orientforschung XXI* (Graz), 1966, 195.
167. – Institut for klassisk og nærorientalsk arkæologi. Årbog for Københavns Universitet 1965–66 [1967], 258–260.
168. – Anm. af D. Strong, *Catalogue of Carved Amber in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum 1966. Gnomon XXXIX* (München) 1967, 408–411.
169. – The Cult Image of Diana Nemorensis. *Acta Archaeologica XXXVII* 1966 [1967], 67–75.
170. – Art in Etruria and Latium during the First Half of the Fifth Century B.C. *Fondation Hardt, Entretiens sur l'Antiquité Classique XIII, Vandoeuvres-Genève 1966* [1967], 65–91.
171. Riising, Anne: Den ældre middelalder (284–o. 750). *Verdenshistorie I* under redaktion af Rudi Thomsen, Kbh. 1963, 175–220.
172. Rohde, H. P.: *Byzantinsk Kunst*, Kbh. 1964, 260 s.
173. Salomonsen, Per: Da kristendommen gik under jorden [de romerske katakomber]. *Kirkens Verden V* 1963, 41–49.
174. Salskov Roberts, Helle: Some Bronze Plaques with Repoussé Decoration in the Danish National Museum, an Investigation into an Early Etruscan Style of Decoration. *Acta Archaeologica XXXIV* 1963 [1964], 135–184.
175. – Vand er bedst. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1963–1965* [1965], 25–38.
176. – Oldtiden. *Anneberg-Samlingerne, Nykøbing Sjælland 1965*, 1–7.
177. – Overs. o. da. udg. af V. Gordon Childe, *What happened in History (Kulturernes historie)*, Kbh. 1965, 293 s.
178. – Overs. o. da. udg. af R. Flacelière, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès (Dagligt liv i Grækenland på Perikles' tid)*, Kbh. 1967, 294 s.
– : se Buhl, Marie-Louise.
179. Sass, Else Kai: Thorvaldsens portrætbuster I–III, Kbh. 1963–1965, 548 + 418 + 293 s.
180. Schiøler, Th.: Øseværket – en gammel maskine, men hvor gammel? *Naturens Verden* 46, 1963, 209–219.
- 180a. S[kriver, P. E.], Bundgård, J. A., & Lorenzen, Eivind: Den antikke metrologi – Kunst eller teori – Hvem myrder hvad – og hvordan? *Arkitekten* 68, 1966, 391–400.
181. Skydsgaard, Jens Erik: [artikler om] Acker- und Gartenbau, Fischzucht, Hof, Landwirtschaft, Obst, Viehzucht, Weinbau. *Lexikon der Alten Welt, Zürich & Stuttgart 1965*, 12–15, 977, 1312–1313, 1672–1673, 2112–2113, 3227–3228, 3264–3265.
182. Slomann, Vilhelm: *Bicorporates, Studies in Revivals and Migrations of Art Motifs I–II*, Kbh. 1967, 261 + 42 s.

183. Steensberg, Axel: A Bronze Age Ard Type from Hama in Syria Intended for Rope Traction. *Berytus XV* (Kbh.) 1964, 111–139.
184. – A Classification of Ploughing Implements before c. 1000 A.D., a Functional Outline. The Second International Working Conference for Research on Ploughing Implements 29.–31. August 1966, Julita Manor, Sweden 1966, 18 s.
185. Strange, John: The Inheritance of Dan. *Studia Theologica XX* 1966 [1967], 120–139.
186. Sæve-Söderbergh, Torgny: Preliminary Report of the Scandinavian Joint Expedition, Archaeological Investigations between Faras and Gemai, November 1961–March 1962. *Kush XI* (London) 1963, 47–69.
187. – Preliminary Report of the Scandinavian Joint Expedition, Archaeological Investigations between Faras and Gemai, November 1962–March 1963. *Kush XII* (London) 1964, 19–39.
188. Strong, Donald, & Jeppesen, Kristian: Discoveries at Halicarnassus. *Acta Archaeologica XXXV* 1964 [1965], 195–203.
189. Strøm, Ingrid: Some Groups of Cycladic Vase-Painting from the Seventh Century B.C. *Acta Archaeologica XXXIII* 1962 [1963], 221–278.
190. – Grækenlands forhistoriske kulturer I, stenalder og tidlig bronzealder, Kbh. 1966, 209 s.
191. Tauber, Henrik: Copenhagen Radiocarbon Dates VI. *Radiocarbon 6* (New Haven) 1964, 215–225.
192. – Recent Development in C-14 Dating. Report of the VIth International Congress on Quaternary (INQUA), Warsaw 1961, I, Łódź 1965 [1966], 729–741.
193. – Copenhagen Radiocarbon Dates VII. *Radiocarbon 8* (New Haven), 1966, 213–234.
194. – Danske kulstof-14 dateringer af arkæologiske prøver II. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1966 [1967], 102–130.
195. Thomsen, Rudi: Oldtiden. Verdenshistorie I, under redaktion af Rudi Thomsen, Kbh. 1963, 1–174.
196. – Det augustæiske principat. Historiske billedhæfter for gymnasiet udgivet af Historielærereforeningen, Kbh. 1963, 135 s.
197. – Forelæsninger over Nærorientens historie til år 500 f. v. t., Århus 1966, 310 s.
198. Thorvildsen, Knud: Gravrøser på Umm an-Nar. *Kuml* 1962 [1963], 191–219.
199. Thrane, Henrik: Archaeological Investigations in Western Luristan, Preliminary Report of the Second Danish Archaeological Expedition to Iran. *Acta Archaeologica XXXV* 1964 [1965], 153–169.
200. [– :] Ekspeditioner til Luristan. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1963–1965 [1965], 141–142.
201. – Nationalmuseets Ekspedition til Persien. *Nyt og Noter fra Kulturmuseerne* 48, 1965, 1–2.
202. – Nye arkæologiske publikationsformer. *Kuml* 1966 [1967], 135–145.
203. – Fornemme fund fra en jernaldergrav i Uggerløse [romerske bronzer og glas]. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1967, 67–80.

- : se Meldgaard, Jørgen.
204. Varming, Jens Christian: Fontane romane, studi quattro antiche vasche da fontana monolitiche. *Analecta Romana Instituti Danici* III 1965, 85–143.
205. Voss, Olfert: Dokumentationsproblemer indenfor arkæologien. *Kuml* 1966 [1967], 97–134.
206. Wanscher, Ole: Møbelkunsten, typer og interiører fra fem årtusinder, 2. udg., Kbh. 1966, 416 s.
207. – Møbelkunsten, Sthlm. 1967, 420 s.
208. – *The Art of Furniture*, London & New York 1967, 420 s.
209. Weitemeyer, Mogens: Anm. af W. F. Leemans, Foreign Trade in the Old Babylonian Period as Revealed by Texts from Southern Mesopotamia 1960. *Acta Orientalia* XXVIII 1964, 205–213.
- : se Boisen, Mogens.
- Wätjen, W. & I. B.: se Baumann, Henrik R.
210. Ørsnes, Mogens: The Weapon Find in Ejsbøl Mose at Haderslev, Preliminary Report [heri også romerske sværd, det ene med indskrift]. *Acta Archaeologica* XXXIV 1963 [1964], 232–247.
211. – Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder. *Nationalmuseets Skrifter, arkæologisk-historisk række XI*, Kbh. 1966, 314 s.

Stud. mag. Suzanne Egelund har bistået ved registreringen. Enkelte henvisninger skylder jeg overinspektør, dr. phil. Otto Mørkholm og museumsinspektør, mag. art. Flemming Johansen. Alle tre beder jeg modtage min tak.

Anmeldelser

Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Udgivet af Den danske historiske Forening ved HENRY BRUUN. I: Indledning, politisk Historie samt Stats- og Kulturforhold til og med Erhvervsliv. Nr. 1–11830. – II: Stats- og Kulturforhold fra Aandsliv og ud. Nr. 11831–20819. København, Rosenkilde og Bagger, 1966–67. XVI, 641; XI, 472 s. 50,65 kr. pr. bind.

Ingen der gennem den sidste halvanden menneskealder har arbejdet med dansk eller nordisk historie er kommet uden om at benytte vort bibliografiske standardværk, nr. 2 i Bruuns bibliografi: 'Erichsen, B. og Alfr. Krarup: Dansk historisk Bibliografi. Systematisk Fortegnelse over Bidrag til Danmarks Historie til Udgangen af 1912 (i Tilslutning til Bibliotheca Danica)', 1–3, der som i titlen angivet omfatter litteratur vedrørende Danmarks historie til og med 1912 med undtagelse af de selvstændigt trykte værker fra før 1831, som er optaget i Bibliotheca Danica. Førsteudgaven kom 1917–1927 og findes i antikvarboghandlerkatalogerne betegnet som den gode udgave, hvilket går på papirkvaliteten og ikke bør tilsløre den kendsgerning, at det fotografiske optryk fra 1929 er det bedste, da der heri er indføjet forskellige supplerende oplysninger. Bind 2 er øget med nye tilføjelser til bind 1 og til registrene, bind 3 med personalhistorien er øget i indledningen med 4 sider, hvor der oplyses om senere indtrufne dødsfald – dr. Bruun opgør indledningen til 'IV S.' (ligesom i førsteudgaven) i stedet for rigtigt 'VIII S.' – og i alle bindene er indføjet bogstavtegn ud for de ikke helt få steder i bibliografien, hvortil der er rettelser og tilføjelser at finde bagest i bind 2 og 3.

Året 1912 har længe været skellet i dansk historisk bibliografi. For årene 1913–1940 har der ganske vist i eller i forbindelse med Historisk Tidsskrift været trykt årlige fortegnelser over den historiske litteratur, og for årene 1941 til 1947 har der været udsendt årlige dupliserede bibliografier på kartotekskort, men det har unægtelig været både ubekvemt og særdeles tidsrøvende at arbejde med alle disse hæfter og kort, og da tilmed årsbibliografierne, navnlig de ældre årgange, ikke var så fuldstændige som ønskeligt var, har en samlet og fra grunden redigeret fortsættelse af Erichsen og Krarup (herefter citeret EK) været et stort savn. Til en begyndelse udgav Den danske historiske Forening ved nu-

værende overarkivar dr. phil. Henry Bruun i 1956 'Dansk historisk Bibliografi 1943-1947' (oprindelig tænkt efterfulgt af en række femårsbibliografier), og i 1966 forelå så omsider første bind af Dansk historisk Bibliografi 1913-1942. Når denne er afsluttet vil den i eet samlet system omfatte ialt seks bind med henved 52.000 bibliografiske numre, sammen med bibliografien 1943-1947 (omfattende 9343 numre) et aldeles imponerende værk, efter Ehrencron-Müllers forfatterlexicon århundredets hidtil største danske bibliografiske arbejde udført af enkeltmand.

Ved sammenligning med EK.s ca. 36.000 numre kunne man umiddelbart føle sig fristet til at drage slutninger om en intensivering af forskningsaktiviteten i perioden 1913-1942, men til sådanne sammenligninger er de to bibliografier lidet egnede. Hvor meget man end vil betegne dr. Bruuns bibliografi som fortsættelsen af EK, må det ved benyttelsen holdes klart, at der er ikke uvæsentlige forskelle i anlæg og indhold. EK er blevet til efter en temmelig kraftig selektion ud fra et skøn om kvalitet, udgiverne har vraget »hvad vi efter Formen fandt for populært eller efter Indholdet for ubetydeligt« (bd. 3 s. II) og bevidst skåret ned på udvalget af gennemgåede tidsskrifter, mens dr. Bruun på sin side med fuldt overlæg er gået mere mekanisk til værks og har optaget forholdsvis mere litteratur, navnlig inden for kulturhistorien, også selv om den pågældende litteratur ikke kan siges at lægge noget til den historiske viden. Dr. Bruun har derved i praksis fundet en løsning på den meget vanskelige opgave det er at skulle vælge skønsomt på samtlige danske historikers vegne, men medtager som følge heraf litteratur som EK i henhold til den citerede formel ville have holdt ude.

EK.s fortrin består i relevans og håndterligt omfang, dens svaghed i utilstrækkeligt motiverede udeladelser, uheldige fordi historisk viden af en vis værdi dermed er nær ved at gå tabt. Af tidsskrifter er f. eks. 'Magazin for Kunstnere og Haandværkere' ikke gennemgået, og således 'Ursin, Georg Frederik: Reise i Provindserne foretagen i Sommeren 1833' udeladt, hvilket er beklageligt, både principielt og fordi skildringen rummer iagttagelser af tekniske og industrielle forhold, som man formodentlig vanskeligt finder beskrevet andetsteds. 'Tidsskrift for Havevæsen' er gennemgået, men f. eks. 'Fahle, Niels: Fra et Besøg hos Hr. Handeltgartner Løwe (T. f. Havevæsen XII, 1878. 153-62)' gået forbi, hvoraf følger det paradoksale, at redaktionen af Dansk Biografisk Leksikon (2. udg. XV s. 98) har valgt at medtage en person, som EK vistnok ud fra et væsentlighedskriterium ikke har fundet værdig til optagelse. Når man til sammenligning ser, at EK har optaget en nekrolog over haveinspektør Rudolph Rothe i samme tidsskriftsårgang og ligeledes f. eks. en nekrolog over gartner Frantz Vilhelm Wendt på mindre end en side i 'Ugeskr. f. Landmænd' får man indtryk af en vis vilkårlighed, men det bør ikke overses at denne til dels er villet, da EK bevidst har

indrømmet specielt nekrologerne en stor plads i forhold til anden litteratur. Går man rettelserne og tilføjelserne igennem, vil man opdage at tidsskriftlitteraturen i det hele må være gået temmelig løseligt igennem. Der er forbavsende mange tillæg af artikler fra selv hovedtidsskrifter, som man skulle have forventet udtømt ved første gennemgang, og der er utvivlsomt stadig uheldige lakuner. F. eks. er udgaven af den kendte Frederiksborgrektor Bendt Bendtsens studiedagbøger i 'Vor Ungdom', 1892, uden påviselig grund forbigået. Bjørn Kornerup har to gange biograferet ham, men ikke haft nogen rimelig mulighed for at kunne trække på udgaven, fordi han med fuld ret måtte gå ud fra, at EK ville have taget en sådan udgave med. Sammenligner man endvidere EK med de løbende litteraturfortegnelser for årene 1875–1912 i Historisk Tidsskrift 4. R. V–8. R. V, vil det snart ses, at disse med fordel kan benyttes af den der ønsker at gå tættere ind på litteraturen end EK har valgt at gøre det. Det gælder først og fremmest den udenlandske litteratur, hvis indhold af endog beskedne danica ofte er noteret, særlig fyldigt for årene 1875–95 hvor den står særskilt fortegnet, men det karakteriserer dog også disse fortræffelige løbende oversigter, at f. eks. de hos EK efterlyste dagbogoptegnelser af Bendt Bendtsen faktisk kan findes her (6. R. IV, 451). EK er stort set en udmærket bibliografi, men ikke gennempålidelig og iøvrigt en bibliografi med de mangler der er forbundet med en skønsommæssig selektion.

Anderledes med dr. Bruuns bibliografi, hvis rammer som allerede antydet er betydeligt udvidet i forhold til EK. Udvidelsen har flere fronter. For det første optager Bruun forefundne fejlverspringelser i EK, altså også i et beskedent omfang litteratur fra før 1913 (f. eks. 221, 1328, 3039, 15609). For det andet er de geografiske rammer udvidet til at omfatte tropekolonierne og Grønland, hvorom afsnit vil være at finde i det kommende bind 3. For det tredje er den øget sagligt med et stort afsnit om 'Arkæologi' (omfattende ca. 800 numre), for det fjerde går den længere med hensyn til opløsning af samleværker (f. eks. anføres de enkelte afsnit af 1347 'Schultz Danmarkshistorie' hver på deres plads i systematikken), og for det femte er selektionen som nævnt særdeles omfattende, ja man har vist lov til at sige, at dr. Bruun med nogle enkelte nævnte udeladelser – principielt af fagforeningsblade og ugeblade af underholdende karakter, i nogen grad af samtidig politisk polemik – har tilstræbt noget nær fuldstændighed inden for de geografisk og sagligt afstukne grænser. Der må dog tages et lille forbehold her, for dr. Bruun oplyser i indledningen ikke nærmere om de almindelige principper for selektionen, et savn når de vitterligt afviger fra de for EK anvendte, men orienterer man sig blot løseligt i bibliografien, mærkes at den litteraturmæssigt går både dybt og bredt. Ikke alene anføres bøger, småtryk og i et vist omfang særtryk, men også dupliserede og

maskinskrevne afhandlinger er taget med (f.eks. 1522, 3262, 9773, 12005) samt talrige utrykte tyske disputatser (f.eks. 1482, 2083, 3390, 3576, 9845, 15640). Desuden er indholdet af et utal af festskrifter, jubilæumsskrifter, foreningsskrifter, artikel- og essaysamlinger analyseret foruden uendelige rækker af periodica. Tidsskrifter, årsmeddelelser, foreningsblade, almanakker, julehæfter osv., så at sige alt er tappet for litteratur, fra 'The American Historical Review' til 'Fjerkræavls- og Binærings-Tidende', 'Den unge Gartner', 'Militærlægen', 'Maskinhandleren', 'Fiskerens Lommebog', 'Kultorvets Nyheder' og 'Jul ved Mariagerfjord'. Man kan hos Bruun efter behag indstille skalaen på 15760 'Lærdommens højtidsklange' eller 13785 'Bragesangernes Færden og Festligheder i længst forsvundne Dage'. Den prosaisk indstillede vil kunne føle en stille glæde over nøgternheden i 7759 'Nogle Bemærkninger om Kirsebær dyrkning og Fugleplagen' eller evt. ærgre sig over 5063 'Muldvarpens Fremtrængen i Skodborg og Vandfuld Herreder'. Den sentimentale kan knuse en tåre over 6519 'Da den sidste Vaabenbroder gik bort' eller stemmes til vemod over 6283 'Gardehusarernes gamle Hjem i Kjøbenhavn'. Har man almeninteresser kan man jo adspire sig med 19961 'Frederiksen, Svend: Om Vejr og Vind' (Danmark, ill. Almanak, XXVII, 1922, tr. 1921. 47-49, *illustreret*) – men højere materier kan sandelig også dyrkes, f.eks. ved studium af 43 'Historien som Livsmagt', 5100 'Den danske Gemytlighed som etisk Værdi' eller 12679 'Englenes Oprindelse'. I tilgift finder man appetitvækkere som 5533 'Dør det jydskes Bondesprog?', 14874 'Hvad fik Per Degn, og var han tilfreds?', 19555 'Hvem var An Dyndbo?' og 20435 'Et Dueslag i Helsingør 1663', sidstnævnte yderst spændende placeret i afsnittet for 'Moral og Humanitet'. Såmænd også 18906 'Lidt fra de fordums Tider' (meget lidt: 'Sund Sans XVIII, 1931. 9-10'); der er kort sagt noget for enhver, selv for persillekræmmere, se 7858.

Af den rent ud forbløffende emnerigdom og af bibliografiens omfang turde fremgå, at ikke megen dansk historisk litteratur kan være gået forbi. En ubetydelig anke er, at det er oversat at 2395 også foreligger i dansk oversættelse, en lige så tilfældig men noget vægtigere indvending, at der ikke ved 3616 'Høgsbro, Sofus: Brevveksling og Dagbøger', 1-2, eller under tidshistorien omkring 1894 gøres opmærksom på at 'Sofus Høgsbros Dagbog 1894. Ved Hans Lund' (savnet ved den samlede udgivelse 1924-25, men senere fundet) er trykt i 'Dansk Udsyn, VI, 1926. 64-82'. Absolut uheldigt er, at 'Dansk Tidsskrift Index' 1915 ff ikke er kommet med på linie med 11992-93 'Dansk Bogfortegnelse' og 12004 'Danske blandede Tidsskrifter 1855-1912'; det må skyldes en forglemmelse. Derimod er det vistnok en bevidst udeladelse, når festskrifter rettet til personer ikke anføres som bøger, med mindre særlige omstændigheder foreligger. Det fremgår af bibliografien 1943-47, hvori

man nok finder de enkelte festskriftafhandlinger, men ikke helheder som f.eks. 'Smaastudier tilegnet Christian Axel Jensen', 'Festskrift til Erik Arup' og 'Til Knud Fabricius' fortegnet. Det kan vel forsvares, men da festskrifter som bekendt kan være forsynet med portræt og hyldestadresse (således 'Til Knud Fabricius') og iøvrigt ofte indeholder eleverbejder, vil anmelderen stemme for at de alle uden smålig skelnen tages med under festskriftmodtagernes biografi. Det må endnu kunne nås med f.eks. festskrifterne til Edv. Holm, Steenstrup, Erslev og Aage Friis.

Til forskel fra EK foreligger med Bruun en registrering af dansk historieskrivning i alle dens afskygninger i et givet tidsrum. Men mere endnu. Ligesom de gamle årsbibliografier har Bruun optaget en del udenlandsk litteratur, både kildeserier og behandlinger, af interesse for Danmarks historie. Meget illustrerende anføres i årsbibliografiene for 1884 og fremefter 'Historical Manuscripts Commission. Calendar of the Manuscripts of the marquis of Salisbury', I ff (Historisk Tidsskrift 5. R. VI, 200 osv.). Værket er ikke medtaget i EK, men dukker atter op hos Bruun (2421: vols. XIII–XVIII). Det beror selvfølgelig på et skøn, hvor langt man skal gå. Dr. Bruun er i nogle tilfælde gået ret langt ved f.eks. at medtage 2466 'Wedgwood, C. V.: The thirty years war' og 3239 'Chronik der Stadt Ratzeburg' (heri s. 59, 66–67, 81 omtale af nogle danske kongebesøg), og det vil være ufrugtbart at gå i rette hermed. Vigtige standardpublikationer som 2403 'Calendar of state papers, foreign series' vil den interesserede vel ganske vist før eller siden finde frem til ad anden vej, men det kan have sin betydning, at de findes på et tidligt stadium af undersøgelsen, og værker som f.eks. de preussiske, østrigske og franske aktpublikationer vedrørende udenrigspolitikken i 1860'erne og 70'erne lader sig jo under alle omstændigheder dårligt undvære i en dansk historisk bibliografi. Hvad den mindre kendte eller måske mindre betydelige litteratur angår, er der en ikke ringe risiko for at den vil forblive uudnyttet, hvor den burde udnyttes, hvis ikke den anføres i bibliografisk sammenhæng, f.eks. 3250 om 'Henry Wheaton, 1785–1848. [Heri S. 79–134: Chargé d'affaires in Denmark. 1827–35]' eller 10288 'Seeleute, die 1802–1847 auf See verstorben sind' (heriblandt adskillige danskfødte søfolk). Reversen er den ujævnhed der uvægerligt kommer til at præge bibliografiens udvalg af udenlandsk litteratur, fordi det er vanskeligt at vælge konsekvent og fordi ingen nok så kyndig bibliograf har mulighed for at beherske den eller i påkommende tilfælde vide hvilke titler der er relevante. Men hellere denne uundgåelige ujævnhed og så chancen for at relevant litteratur, som enhver anden end dr. Bruun nemt ville kunne overse, spilles i hænderne på den rette. Man tager gerne til efterretning, at Bruun også på dette punkt giver mere end forgænger.

For at kunne vurdere bibliografien som arbejdsredskab må variatio-

nerne i udvalget imidlertid bedømmes. Skævheder af mere generel art kan vist ikke påpeges, med mindre man hertil vil regne sådanne som skyldes varierende repræsentation af bibliografiske kilder. Der er f.eks. næppe tvivl om, at alle vedkommende trykte og utrykte tyske disputatser er kommet med, mens man vistnok ikke finder nogen utrykte amerikanske optaget. Grunden er formentlig den, at dr. Bruun har hjulpet sig med 'Fritz Meyen: Die nordeuropäischen Länder im Spiegel der deutschen Universitätschriften 1885–1957. Eine Bibliographie (Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde IV), Bonn 1958, tr. 1959', hvorimod 'Warren F. Kuehl: Dissertations completed in history departments of United States and Canadian universities 1873–1960, [Lexington] 1965', har foreligget tilgængelig for sent til at de fire-fem disputatser, der her kan være tale om, har kunnet finde optagelse. Det giver en lille skævhed, men betyder selvsagt ikke stort. Dr. Bruun har i det hele garderet sig så vidt muligt ved at støtte sig til Det kgl. Biblioteks samlinger af danica, ved ihærdigt at følge sporene fra anmeldelser i tidsskrifter og ved gennemgang af udenlandske bibliografier. Stiles der mod dækningsgraden 'Ratzeburg' vil der med tiden kunne gøres en del tillæg – dr. Bruun anmoder om at få oplysninger om evt. mangler sendt til adr. Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, København K – men anmelderen har kun fundet et beskedent antal. Da de imidlertid kan tænkes at røbe lidt om karakteren af den litteratur, som bibliografiens mere fordringsfulde benyttelse må lede videre efter andetsteds, skal supplementslisten, særdeles usystematisk tilvejebragt, meddeles her:

'Nelson, Axel: Peder Swarts gensvar 1558. Ett bidrag till kännedomen om 1500-talets svenska politiska litteratur (Uppsala universitetsbiblioteks minnesskrift 1621–1921 (= Acta bibliothecae r. universitatis Upsalensis I), Upps. 1921. 139–66). [Polemik mod Den danske Rimkrønike i 1555-udg.]' savnes placeret o. 1257 (jfr. EK I 380–81), og 'The Warrender papers. Ed. by Annie I. Cameron and Robert S. Rait. I. Edinburgh 1931. XI, 296 S. II. Edinburgh 1932. XI, 465 S., Reg. (Publications of the Scottish History Society, Third series. XVIII–XIX) [Heri en del diplomatiske aktstykker vedrørende forholdet mellem Skotland og Danmark 1543–1598]' kunne stå o. 2351. – I 2481 er medtaget litteratur om Charles Morgans expedition til Tyskland, omtrent samme sted burde vel være anført 'Bengtsson, Frans G.: Robert Monro (Samme Forf.s Litteratörer och militärer, Sth. 1929. 185–214)'. – O. 2780 kunne være anført 'Historical Manuscripts Commission. Report on the manuscripts of his Grace the Duke of Portland IX. London 1923. X, 434 S., Reg. [S. 167–288: 'Letters from Copenhagen' dvs. breve fra engelske udsendinge i København 1704–14]'. – 'Sprinchorn, Carl K. S.: John Norcross. Svensk kapare, europeisk äventyrare, dansk statsfånge. Sth. 1920. 152 S., 1 Tvl.' hører hjemme o. 2890 (jfr. bibliografien 1943–47

520–21), og 'Gustav III:s och Lovisa Ulrikas brevväxling. Utg. av Henrik Schück. I–II. Sth. 1919. XVIII, 306, 564 S. [Heri bl.a. I S. 218–41 Breve vedrørende Prins Gustavs Besøg i Danmark 1770]' kunne stå o. 2948. – 'The bombardment of Copenhagen 1807. Journal of surgeon Charles Chambers of H.M. Fireship Prometheus (Publications of the Navy Records Society LXIII (= The Naval Miscellany III), London 1923. 365–466)' mangler o. 3040. – 'Paget, Lady Walburga: Embassies of other days and further recollections. I–II. London 1923. VII, 584 S., 16 Tvl., Reg. [I S. 135–203 om forhold i Danmark 1860–66, bl.a. om Prinsesse Alexandra og Prins Georg; jfr. samme Forf.s Scenes and memories, London 1912 (optr. 1913). S. 80–124]' kunne være placeret o. 3620, mens 'Macdonell, Lady [Anne]: Reminiscences of diplomatic life. London 1913. XI, 292 S., 16 Ill., Reg. [S. 199–222: 'Copenhagen 1888–92']' savnes o. 4144. – 'Dekker, F.: Voortrekkers van Oud Nederland. I. Haag 1938. III, 404 S., 176 Ill., Reg. [S. 144–90: 'De Nederlanders in Denemarken en Noorwegen']' kunne være anført o. 5164. – 'Lammert, Friedrich: Briefe der Königin Dorothea von Dänemark an die Grafen von Schwarzburg 1560–1571. Vom Salzwerk zu Kolding (Mitteilungen des Vereins für deutsche Geschichts- und Altertumskunde in Sondershausen VI, 1931. 3–7†)' mangler o. 8157 (evt. med henvisning fra o. 2358). – 'Schück, Henrik: Från Linnés tid. Petter Forsskål. Sth. 1923. 491 S.' skildrer Niebuhrs expedition og skulle altså stå side om side med 12720 Carl Christensens bog om Forsskål. – 'Fiskaa, Haakon: Skrevne og trykte nyhetsblad. Katalog over blad fra og om Norge, dessuten over trykte blad fra andre land i universitetsbiblioteket i Oslo. Oslo 1934. 150 S., Reg.' fortegner også nyhedsblade om danske forhold, bl.a. flere som ikke forekommer i Bibliotheca Danica, men findes ikke under 'Presshistorie' (13329 ff) eller evt. 'Bibliografi' (11981 ff).

I valg af ordningsprincipper har dr. Bruun været konservativ, forsåvidt som han i hovedsagen har fulgt den i EK anvendte systematik. Dette system har det klare fortrin at være udformet med henblik på danske forhold, det er afpasset efter dansk historieskrivnings krav og udarbejdet i en vis overensstemmelse med Bibliotheca Danica-traditionen, men det har rigtignok også sine svagheder og indbyder mange steder til modernisering. Almindelig bibliografi er gemt ned under 'Litterærhistorie' – i bibliografien 1943–47 endog uden særskilt overskrift – i stedet for efter international praksis at være placeret forrest i forbindelse med historisk bibliografi (misvisende i EK og Bruun blot kaldt 'Bibliografi') og tilsvarende er 'Biblioteker' og 'Museer' sat ned under 'Videnskabelige Institutioner', milevidt fra 'Arkivvæsen' der i hvert fald af nogle opfattes som beslægtet med disse. Almindelig Danmarkshistorie skal fortsat søges

under den uklart formulerede overskrift 'Danmarks Historie i Alm. eller større Tidsrum 1014–1830' i underafsnittet 'Bearbejdelser efter o. 1600', og dette afsnit rummer stadig et vel broget indhold, mens 'Sæder, Skikke, Leve- og Tænkesæt', i Troels-Lunds fædreland en omfangsrig gruppe, ikke altid heldigt krydser andre hovedgrupper, smlgn. f. eks. II s. 1 'Aandslivet' med noget så lumsk som II s. 421 'Almuens Aandskultur' og I s. 317 'Retsvæsen' med II s. 406 'Retstilstanden' (med en helt vidunderlig selvfølgelighed sidestillet gruppen for 'Sygdommene og deres Bekæmpelse' under fællesoverskriften 'Farerne før Liv og Ejendom og Foranstaltningerne derimod!'). Omvendt lader visse emner sig vanskeligt indpasse i det bestående system. Fortegnelser over fremmede landes gesandter i Danmark må man give sig tid til at finde under (dansk) 'Centralstyrelse' og en foreteelse som danskes rejser i udlandet er af svar nød blevet fordelt på diverse grupper, 15934 'Danske Palæstinafarere i det 16. og 17. Aarhundrede' f.eks. under 'Danske Studerende ved fremmede Universiteter', hvad der er for snæver en placering, 12533 'Danskes rejser i Sverige' under 'Litteraturhistorie. Enkelte Emner', i det givne tilfælde vel ikke uforvarligt, men dog en nødløsning.

Men bortset fra en ændring af den topografiske gruppering (se indl. til bibliografien 1943–47), en del flere undergrupper og nogle påkrævede hovedgruppeudvidelser (f.eks. i det kommende bind 3 et afsnit om 'Danske i Udlandet' dvs. danske udvandrere) har dr. Bruun altså taget det standpunkt ikke at reformere. Uanset de indvendinger der kan fremføres herimod må det nok trods alt i princippet anerkendes som et rigtigt valg. Den praktiske betydning af, at benytteren nu stort set kan nøjes med at indrette sig på eet system, gå fra EK til Bruun eller fra Bruun til EK uden at skulle omstille sig, opvejer i al fald på kortere sigt de fordele der kunne være opnået ved forandringer af grundstrukturen. Men en vis præcisering og evt. udvidelser af overskrifter og et gennemført system af krydshenvisninger mellem beslægtede grupper og hvor der er eklatante afvigelser fra andre gængse bibliografiske systemer er blandt de ønsker man med rimelighed kan rette til den fremtidige fortsætter af EK.s og Bruuns bibliografier.

Som ved al bibliografibenyttelse er nogen forberedelse nødvendig, hvis man vil have udbytte af Bruun. Det tilrådes, at man før benyttelsen giver sig tid til at tage bestik af systemet, ikke alene ved gennem indholdsfortegnelsen at skaffe sig kendskab til dets forgreninger, men også ved at erhverve sig en fornemmelse af de mere eller mindre åbenlyse love det er underkastet. Man kommer f.eks. ikke uden om at orientere sig i, hvad der sagligt hører under de store kronologiske afsnit 'Kilder til og Bearbejdelser af Danmarks Historie før 1014', '... 1014–1830', og 'Danmarks Historie 1831–1942', nemlig politiske og krigsmæssige begivenheder (herunder i et vist omfang lokale begivenheder, f.eks. 2596 'Alsiske

Minder om Svensker- og Polaktiden'), litteratur om enkelte konger og dronninger (herunder litteratur om disse før tronbestigelsen, portrætter, intime skildringer m.v.), statsmænd, helte og statsforbrydere skildret i deres sammenhæng med begivenhederne (således i bibliografien 1943–47 535 'Greverne Struensees og Brandts Dom og Henrettelse', men under biografi 8982 litteratur om sammes højest private skeletter), desuden samtidige politiske indlæg og vurderinger, kildepublikationer af alm. politisk eller krigshistorisk interesse, rejser gennem landet, udenlandsk litteratur som berører Danmarks ydre og indre historie (herunder udenlandske diplomatmemoirer), samt enkelte særlige forhold og spørgsmål som naturligt hører hjemme her, f.eks. 3063 ff 'Spaniolerne' (afsnittet ikke anført i indholdsfortegnelsen) og 4427 ff 'Genforeningen'.

For de afsnits vedkommende, hvor underafsnit ikke er markeret ved overskrifter, må man gøre sig ulejligheden med at finde ud af, hvilke kriterier de implicit er disponeret efter. Det være sig *saglige* (rækkefølgen fra det almene til det specielle og/eller alfabetisk efter særemne, bibliografier altid før tekster og behandlinger), *historisk-kronologiske* (som i afsnittet om 'Forbrydelser' og i de nysnævnte afsnit med perioder af Danmarkshistorien, hvori f.eks. litteratur om begivenheder gennem flere år er placeret under første begivenhedsår – Sofus Høgsbros brevveksling og dagbøger 1858–1901 således under 1858 – mens iøvrigt afsnittene med de enkelte kongers regeringsperioder indrammes af litteraturen om kongen og dronningen, efter ceremoniellet henholdsvis forrest og til sidst), *kronologiske efter trykår* (således f.eks. litteratur af samme forfatter om samme emne), *alfabetiske efter forfatter* (således i afsnittet med enkelte biografier når flere har skrevet om samme person), *topografiske* (oftest rækkefølgen: landet som helhed – København – Sjælland med omliggende øer og Samsø – Bornholm – Lolland og Falster – Fyn – Jylland – tidligere danske provinser – kolonier – evt. udlandet; men alfabetisk efter lokaliteter f.eks. 8499 ff 'Enkelte Steders Haandværk, Industri og Lav i Alm.') – eller kombinationer heraf. Er disse og andre lignende sorteringsprocesser erkendt, kan man med nogenlunde sikkerhed finde det relevante sted inden for et afsnit i EK og Bruun eller f.eks. sikre sig, at et veldefineret emne ikke er behandlet tidligere i litteraturen.

Dertil kommer imidlertid problemet med at erkende hvad man kunne kalde de hemmelige frimurerregler, hvorefter en bibliografhjerne tildeler eet sted i systemet forrang frem for et andet. En bog eller artikel hører langtfra altid entydigt hjemme et bestemt sted og kun dér; bibliografen må ofte træffe et valg mellem forskellige muligheder og derfor lave sin egen rangforordning. Når f.eks. i EK II 2037 'To Breve fra Luxdorph angaaende Holbergs Køb af Tersløsegaard' står placeret under topografi: Tersløsegaard, ikke under biografi: Luxdorph eller Holberg (heller ikke med henvisninger herfra) og når f.eks. i bibliografien 1943–

47 4472 'Barndomsminder fra Orø. Af Christian Poulsens Erindringer' findes under topografi: Orø, ikke under biografi: Christian Poulsen, og 4637 'Jomfruen, der slog sine Forældre, og andre af Paludan-Müllers Barndomsminder fra Kerteminde' tilsvarende står under: Kerteminde, ikke: Paludan-Müller, kan heraf udledes en umiskendelig tendens til at foretrække topografisk frem for biografisk placering, et forhold det selvfølgelig er nyttigt at gøre sig bekendt med.

Videre må man f. eks. vide, at topografi i EK.s og Bruuns forstand omfatter dels lokaliteterne i forholdsvis bred almindelighed, herunder disses alm. økonomiske og samfundsmæssige tilstande, dels lokaliteters lokaliteter som bygninger m. v., dels groft sagt sådanne emner som knytter sig hertil uden at falde ind under bibliografiens enkelte saggrupper. Indgår topografi forbindelse med et sagforhold, anføres litteraturen som regel under dette, f. eks. under 'Enkelte Steders Landbrug og Landboforhold', 'Enkelte Steders Handelsforhold', 'Kroer', 'Enkelte Stifters Kirkehistorie', og 'Stedsagn'. Eller konkret: bibliografien 1943-47 3536 'Hirschholm. Hofliv i Sommeren 1771' er placeret under 'Hofliv' ikke under Hørsholms topografi, 3964 'En Mordsag fra Dall' står under 'Retstilstanden' ikke under topografi: Dall. En ny gruppe er, hvad dr. Bruun med Hans Jensen kalder 'Politisk Lokalhistorie' dvs. valgkredsens historie, ligeledes en saggruppe som trækker litteratur fra topografien; i EK skal dette emne søges under tidshistorien. Men ikke alle saggrupper har en fortrinnsstilling. Sønderjylland er en stat i staten, som trækker næsten alt vedrørende til, og visse saggrupper som f. eks. 'Folketal; Ind- og Udvandring' er nok tillagt prioritet over topografifafsnittet, men dette udelukker ikke ganske, at litteratur om enkelte lokaliteters befolkningsforhold kan findes i det topografiske afsnit. Og så må den befolkningshistorisk interesserede benytte tillige have fært af, at brugbar litteratur også kan findes f. eks. under 'Kirkehistorie': 'Sekte og fremmede Trossamfund' og under 'Sæder, Skikke, Leve- og Tænkesæt': 'Vandrefolk', og yderligere kunne gætte at f. eks. en større litteratur om tysk indvandring til Jylland står fortegnet under 'Hede- og Klitbeplantning i Almindelighed og gennem Tiderne' (o. 8050-70). Man mærke sig hvad dr. Bruun siger i indledningen: »Uden et vist Maal af Selvtænkning og Fantasi kan fuldt Udbytte af Bibliografien ikke forventes.«

Det er for meget sagt, at man i denne udtalelse kunne ombytte »vist« og »fuldt«, men sandt er, at det kræver et anseligt mål ikke alene af omtanke og fantasi, men også af ihærdighed og viden at udtømme bibliografien for et emne i dets forskellige aspekter. Det hænger i nogen grad sammen med, at EK-systemet er så tæt forgrenet, naturligvis også med de store vanskeligheder der nødvendigvis er forbundet med at organisere en kæmpemasse på ca. 52.000 litteraturenheder, ca. 45 % mere

end hvad der omfattedes af EK, noget nær grænsen for hvad en retrospektiv bibliografi som den foreliggende kan bære. En måde at hjælpe benytteren på er at indarbejde et rigeligt antal krydshenvisninger. Det har gennem årene utvivlsomt været til adskillig gene, at krydshenvisningerne i EK er meget få – i nogle tilfælde anføres litteraturen dog i stedet to gange, henholdsvis i I–II og III – så det kan ikke andet end vække tilfredshed, at dr. Bruun har været mere gavmild hermed. Ganske vist ikke så gavmild som man kunne ønske, for »skulde ved Hjælp af disse al Litteratur om hver enkelt Emne være sammenført«, fremføres det, »vilde Værkets i Forvejen rigelige Omfang være blevet øget med (skønsmæssigt) 25–33 %«. Der er derfor bevidst udvist tilbageholdenhed. »De givne Henvisninger er principielt »for Viderekomne««. Dr. Bruun giver kun henvisninger, hvor tankeforbindelser ikke ligger lige for, hvor den systematiske afgrænsning fører til vilkårligheder, og hvor det under hensyntagen til kvaliteten er skønnet hensigtsmæssigt, f.eks. fra en saggruppe til lokalhistorisk litteratur af usædvanlig betydning for emnet. Det er indlysende, at disse kriterier er ret subjektive, dog ligeledes at dr. Bruun er kompetent til at administrere dem. Værre er, at den sparsommelighed, som – måske af økonomisk nødvendighed – er blevet følgen, skaber usikkerhed om hvornår man selv bør tage initiativ til at gå videre og hvornår det er overflødigt. F.eks. kan det beklages, at ovennævnte Chr. Poulsens erindringer fra Orø og Paludan-Müllers fra Kerteminde i bibliografien 1943–47 ikke har fået henvisninger i biografi afsnittet (eller fundet optagelse i forfatterregisteret) og 'En Mordsag fra Dall' ikke i topografi afsnittet. I samme bibliografis afsnit om 'Apotekervæsen' fortæges i 3933 litteratur om apoteker Ørstedes virksomhed, i 3934 om apoteker Stolpes, artikler skrevet af samme forfatter og publiceret i samme tidsskrift. Der er i biografi afsnittet sat henvisning fra Ørsted, men man leder forgæves efter en fra Stolpe. Det er synd for Stolpe. Selvom Søren Christian Ørsted jo uimodsigeligt har kvalificeret sig ved at være de to berømte brødres far, kan en så ulige behandling næppe kaldes hensigtsmæssig. Hvornår kan man føle sig sikker på at manglende henvisning betyder, at der ikke findes anden litteratur om emnet (personen, stedet)? Der er mange eksempler på at dr. Bruun har foretaget en fin afvejning af mulighederne for placering i den ene eller anden sammenhæng, men en entydig henvisningspraksis efter tommelfingeren kunne udmærket være gået i spand hermed.

Tilsvarende bliver der i bibliografien 1913–42 henvist fra 2163 til 20081 (Sagn om Erik af Pommern), hvorfor den der vil høre sagn om Frederik VI nemt stedes i den ulykkelige situation at tro, at sådanne ikke er publiceret, da der mangler henvisning fra o. 3230 til 20029 (henvisning dog anbragt efter 20087). Vil man orientere sig i Saxostudiet, finder man et selvstændigt afsnit med nogle udvalgte henvis-

ninger til andre steder i bibliografien, men i overensstemmelse med de valgte retningslinier f.eks. ikke til Curt Weibulls banebrydende disputats, der er placeret som 1984 under perioden '1074–1157', heller ikke til en specialitet som 19785 'Saxo som folkelæsning 1650', anbragt under 'Almuens Aandskultur'. Ønsker man at finde oversigter over utrykt kildemateriale, må man ligeledes vide at sno sig. Det er i sin orden, at fortegnelser over håndskrifter og breve m.v. i arkiver skal findes eet sted, i biblioteker et andet. Men man skal vide, at der er fortegnet litteratur af sidstnævnte type både under 'Bibliografi' og 'Biblioteker', så at f.eks. 26 'Biskop Christen Worms Manuscriptsamling' skal findes under 'Bibliografi', 12888 'Stephanus Johannis Stephanii Manuskriptsamling' under 'Private Biblioteker', uden at der nogen af stederne gives oplysning om at beslægtede studier kan findes andetsteds. Og der ydes ingen hjælp, så at man kan supplere litteraturen om 'Udenlandske Arkiver' 199–210 med f.eks. 1409 'Arkivstudier i Rusland', der dog må siges at have betydning i denne forbindelse, ligesom der hverken under 'Bibliografi', 'Biblioteker', 'Institutions- og Privatarkiver' eller 'Udenlandske Arkiver' henvises til 'Andre videnskabelige Institutioner', hvor kommissionsregistreringerne af kilder til dansk historie i udlandet (13213–16) og af de i dansk privateje bevarede kilder (13217–20) står anført. Skal man finde frem til disse kilder, er forhåndsviden om kommissionernes eksistens nok så vigtig en forudsætning som omtanke og fantasi.

Kompromisløsningen mellem de ganske få og de mange henvisninger giver Bruun et plus mere end EK, men løser ikke virkelig orienteringsproblemet. Uden at der her skal tages stilling til spørgsmålet, om hvor »viderekommen« en benytter bør være, forekommer det, at der ligger en selvmodsigelse i på den ene side ved et bredt litteraturudvalg at imødekomme et publikum med interesse for populær og lettilgængelig litteratur og på den anden side teknisk-systematisk at ville forbeholde denne en kreds af principielt viderekomne. Og selv sådanne lykkevæsner er det jo ikke altid beskåret at vide, om der andre steder end i hovedafsnittet for et emne skulle findes litteratur af mindre betydning, men dog af betydning for deres studiefelt. Benytterne bør dog have mulighed for at finde direkte frem til lokaliteter og personer som Dall, Paludan-Müller, Stolpe og Saxo og spredt placerede emner som rejser (udenlandsrejser), arkiver (arkivregistreringer) osv. Når dr. Bruuns store værk nærmer sig afslutningen, må problemet løses ved udarbejdelsen af et emne- og stikordsregister. Udnyttelseseffekten vil derigennem kunne øges væsentligt og alle kategorier af benyttere som bibliografien henvender sig til, både »viderekomne« og »ikke viderekomne«, blive sparet for et tidsrøvende arbejde med at skulle gennemgå hundredevis af sider for at samle spredt litteratur op.

For en ordens skyld gøres opmærksom på, at et så værdifuldt hjælpemiddel som 14433 'Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517–1585' er fejlplaceret under 'Kirkehistorie'. Det dækker periodens almindelige historie og foruden det anførte afsnit om Schleswig-Holstein findes i I afsnit om f.eks. Tycho Brahe, Bugenhagen og Niels Hemmingsen, i II om f.eks. Johann Rantzau, Ditmarschen, Flensburg, Husum og Schleswig, i III f.eks. om Bistum Schleswig og i IV om Dänemark og Nordischer Krieg; det er anmeldt af Kn. Fabricius i 'Hist. T. 10. R. IV, 1938. 511–13'.

Nogle mindre vanskeligheder af teknisk art frembyder forkortelserne. De er ikke alle éntydige – betyder f.eks. i 3240 'Veröffentlich.' Veröffentlichung eller Veröffentlichungen? og i 8062 'Geschichtsbl.' Geschichtsblatt eller Geschichtsblätter? – og man savner en fuldstændig liste over dem. Ellers er bibliografien i teknisk henseende meget fint gennemarbejdet med oplysninger om sidetal, illustrationer, portrætter, tavler og registre, ved nytryk af bøger fra før 1831 med henvisninger til Bibliotheca Danica (f.eks. 6950, 18912), med oplysninger om enkelte værker opr. er udgivet i hæfter, er afsluttede eller evt. fortsat efter 1942 (f.eks. er 19434 à jourført til 1966), og med noter om anmeldelser i både danske og udenlandske tidsskrifter, undertiden i betydeligt tal (f.eks. 2934). Alt dette er bedre og langt mere gennemført end i EK, interesserede vil f.eks. ved sammenligning mellem den skodesløse registrering af EK I 451 'Danmarks Riges Historie' og Bruuns grundige beskrivelse af 1340 'Det danske Folks Historie' kunne se, hvor meget mere omhyggeligt der her er gået til værks. Ikke mindre fortjenstfulde er de indfældede oplysninger i skarpe parenteser, der motiverer optagelse i bibliografien eller anbringelse det pågældende sted i systematikken, præciserer indholdet af uigennemskuelige eller ligefrem bedrageriske titler (f.eks. 20300 'Folkeminder om Skovens Træer og Skovens Dyr [Anmodning om Materiale]') eller som simpelthen giver en nyttig oplysning, f.eks. ved en anmeldelse af 12006: '[med mange tilføjelser]'. Nyttig er anvendelsen af levende kolumnetitel der for visse afsnit, f.eks. 'Partihistorie', erstatter sekundære overskrifter, og priseligt at forfatterne til den personalhistoriske litteratur til sin tid vil blive optaget i forfatterregistret, hvad de ikke er i EK.

Dr. Bruun undlader beskedent at omtale sin bibliografis mange fortrin frem for forgængerer, Dansk historisk Bibliografi 1913–42 er efter det udkomne at dømme en klar forbedring af dansk historisk bibliografisk tradition. At denne yderligere kan og bør smidiggøres anfægter ikke faktum, at dr. Bruun til manges nytte har ydet en overordentlig arbejdsmæssig og intellektuel præstation, også et arbejde der hævder sig efter international målestok.

HARALD ILSØE

BRITA MALMER: Nordiska mynt före år 1000. Acta archaeologica Lundensia series in 8° no. 4. Lund, CWK Gleerups Förlag, 1966. XVIII + 358 sider + 57 plancher. 90 sv. kr.

I en årrække har svenske numismatikere i samarbejde med engelske og tyske forskere bearbejdet de mange tusinde mønter fra vikingetiden, som i mere end et århundrede har været magasineret i Kungl. Myntkabinetet i Stockholm. De hidrører fra de talrige svenske skattefund, hovedsagelig fra Gullands givtige jord. Det vil vare endnu adskillige år, inden man når til vejs ende; men allerede nu har dette internationalt betydningsfulde arbejde sat sig spor i afhandlinger, der bryder nye veje i forskningen. En del af de opnåede resultater er publiceret i *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis I–II* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska Serien 9 og 19. Stockholm 1961–1968).

Blandt de unge og dygtige møntforskere er Brita Malmer, der vandt sig doktorgraden på ovennævnte akademiska avhandling.

Titlen »Nordiska mynt« er en neutral betegnelse for de mønter, hvis ældste grupper af danske møntforskere er henført til Hedeby, af svenske til Birka. Det så præcist angivne år 1000 burde rettere være bestemt som ca. 995, før Sven Tveskægs, Olav Skotkonges og Olav Tryggvasons mønter blev slået, hvad B. M. netop i det følgende påviser.

I et første afsnit, forskningshistoria, skildrer B. M. udførligt udviklingsgangen i den ret store litteratur om emnet. Hun nævner, at den første omtale af en nordisk 900-tals mønt skyldes den gamle svenske rigsantikvar Johan Peringskjöld 1706. Det er dog undgået den ellers så kyndige forfatters opmærksomhed, at den danske lærde Otto Sperling allerede år 1700 omhandler disse småmønter, som han har set dels hos en kendt samler i Hamborg, dels hos Johannes Lauerentzen i København.¹ – Det er iøvrigt heller ikke helt rigtigt, at »nordiska mynt från århundradena före år 1000 ha uppmärksammats senare [i Danmark] än i Sverige«. Mønter fra Gremmerupfundet 1739 blev indlemmet i Det kongelige Myntkabinet og i dettes doubletsamling, medens »tripleter« blev sat til auktion 27. februar 1742 og beskrevet i auktionskataloget under Classis I no. 18. De var allerede da beskrevne af Henriksen (Hielmstjerne) og kort efter stukne i kobber til udgivelse i det pragtværk over danske mønter, der dog først udkom 1791.

¹ *Otthonis Sperlingii consilarii Regii & jurisconsulti de Nummorum bracteatorum et cavorum nostræ ac superioris ætatis origine & progressu ad Reverend. Dn. Jacobum a Mellen epistola Lubecæ 1700 pag. 34.* – Ordet *bracteat* var dengang en ny glose i numismatikken (benyttet første gang af Joh. Christoph Olearius 1694). Sperling må derfor forklarende tilføje »cavi«, kendt betegnelse for bl.a. de hanseatiske »holen penninge«. – Ordet *halvbracteat* blev først anvendt 1819 af Liljegren-Brunius om det 10. århundredes tynde mønter, hvor præget fra den ene side blev synligt på den anden.

De ældste møntgrupper dukkede først op i Vaalsefundet og publiceredes af Chr. J. Thomsen i Aarbøger 1842. Thomsen henførte dem til Dorestad – således endnu i kataloget over hans samling, ført i pennen af Kr. Erslev 1873. Ved samme tid påbegyndte Hjalmar Stolpe sine udgravninger af gravfelterne ved det gamle Birka på Bjørkø, hvorved han fandt et antal af de ældste mønter. De publiceredes 1885 af Hans Hildebrand, der drog den slutning, at de også var prægede på Bjørkø i modsætning til de yngre, der kunde være fra Hedeby. I sit store oversigtsværk år 1900 hævdede Hauberg, at også de ældste mønter var slået i Danmark, i Lund, hvad han dog 1910 rettede til Hedeby med henvisning til et antal nye fund. En række svenske forskere, Knut Stjerna (Lund och Birka 1909), Kjellberg (1917), Lindqvist (1926) m.fl. hævdede Birka som møntsted for de ældste grupper, medens andre som Nöbbe (1923), Nordman (1923), Person (1932), Wegemann (1935), Jankuhn (1937 ff.) m.fl. lige så energisk gik ind for Hedeby.

De yngste møntgrupper er også forekommet i fund i Østeuropa, hvorfor polske forfattere har antaget dem for slået i Polen. Menadier og efter ham Suhle i Berlin har endnu 1964 tænkt sig en del af dem slået i Jumne.

B. M. har taget det som sin opgave at demonstrere anvendelsen af den metodelære, som er fremsat af hendes ægtefælle, arkæologen, docent, fil. dr. Mats P. Malmer: Metodproblem inom järnålderns konsthistoria (Acta archaeologica Lundensia series in 8° no. 3 1963), til hvis udformning hun har medvirket. Efter den ældre og hidtidige forsknings opfattelse, »är en klar gränsdragning detsamma som att öva vold på materialet eftersom klara gränser i verkligheten inte funnits. I verkligheten har huvuddelen av materialet samlat sig kring ett antal mittpunkter = typer, åtskiljda av diffusa gränsområden. Det är tillräckligt att definiera typen genom en bildhänvisning till et »typisk« exemplar, till en av mittpunkterna. Gränsområdena behandlas från fall till fall. Vanligen lämnas de helt utanför undersökningen.

Den rationalistiskt arbetande forskaren har en annan uppfattning. Han strävar efter att omspanna *hela* materialet med ett nät av verbala definitioner, som är så avfattade, att det aldrig kan råda någon tvekan om till vilken grupp ett visst föremål skall hänföras. Hans intresse är särskilt inriktat just på mellangrupperna: intet material får vara odefinierat. Hans indelningssystem kan delvis förefalla konstlat, ungefär som Linnés Systema naturæ förefaller konstlat i förhållande till de levande växterna, men den artificiella indelningen är medveten och avsedd som ett instrument i en vetenskaplig bevisföring, med mål att fastställa de kronologiskt eller korologiskt relevanta gränserna i ett material, de gränser som andra forskare tror sig kunna urskilja genom intuition« (s. 40).

I korthed beskriver B. M. den typologiske metode s. 249 således: »1) Gruppindelning genom logiskt korrekta verbala definitioner. 2) Undersökning av föremålets bestånd av objektivt registrerbara, typologiska element; bevisvärdet är därvid större ju mera oberoende av varandra de typologiska elementen är. 3) Grupperna ordnas i tidsföljd med hjälp av typologiska serier, vilkas riktighet bestyrkes av de båda kontinuitetskriterierna (som är två emedan det existerar två arter av olikhet, kontradiktorisk och konträr)«.

Medens Mats Malmer bl. a. især anvendte sin metode på gruppering af de 758 nordiske guldrakteater, som Mogens B. Mackeprang havde publiceret 1952, har B. M. taget sig af den tilsvarende opgave at behandle »de nordiske mønter før år 1000«. Her har hun med en imponerende flid selv indsamlet materialet på rejser ikke blot i Skandinavien, men også i Tyskland, Polen, Nederland, Belgien og Frankrig. 1571 mønter fra 31 offentlige og private samlinger danner grundlaget for hendes detaillerede undersøgelser, medens ca. 1200 kun kendes fra beretninger om splittede fund.

B. M. undersøger mønternes vægt, diameter, tæller perler eller streger i kantudsmykningen og finder frem til stempelkombinationer mellem de forskellige møntsider (KG = kombinationsgruppe). Hun lægger vægt på, hvad der objektivt kan måles, og fordømmer tidligere forskeres subjektive skøn, deres tale om »fabrik«, »stil« o. lign. – Mærkeligt er det da, at hun helt undlader finhedsprøver, der måske vanskeligt kan tages af de ældste sjældne mønttyper, men meget let af det 10. århundredes mere almindelige; adskillige finhedsprøver er endda nævnt i foreliggende litteratur, således Grågårdsfundet, hvor mønter fra midten af 10. årh. fra de to typer viser 0.915 og 0.904 – det er finere sølv end de danske speciedalere, der kun holder 0.875. Møntforringelsen synes således ikke at have berørt lødigheden.

Ligeledes undlader hun at lade foretage spektralanalyse, hvorved man muligvis kunde finde ud af, hvorfra sølvet stammer, om det er fra Samanidernes miner i Afghanistan eller fra vestfrankiske (ved Melle), anglobritiske eller for de senere mønters vedkommende fra Harz.

B. M. behandler hver møntside for sig. Hun definerer indgående de forskellige typer i 3 hovedgrupper: først de 6 »bildrika«: Mand, Hus, »Tuppar« (2 haner), Båd, Hjort, Ansigt, så de 2 carolingiske, de originale med kongenavnet CAROLVS (CARLVS) og de mange efterligninger, Dorestad-typerne med DORSTAT og forvanskningerne, og endelig korstyper med buer, ansigt og kors.

I sin gennemgang af disse typer søger hun at påvise deres forbilleder i nordisk kunst og i frankisk (frisisk) møntprægning, tillige i angelsaksiske og byzantinske mønter. Hun udviser megen kritik, når hun f. ex. om de to haner siger: »Det kan inte bevisas, att fåglarna föreställer

tuppar« og om den ene hjortetype: »Det kan inte bevisas att dessa djur föreställar hjortar«. Så meget mere overraskende er det da, at hun blankt går med til at betegne ansigtet (skræmmemasken) på de frisiske sceattas, som er efterlignet på en gruppe nordiske mønter, for »Wotan«, ja endog (s. 209) tænker sig dette ansigt som en hedensk propaganda. Det bør da understreges, at der ikke er fjerneste grundlag for denne navnegivning, der skyldes en romantiserende frisisk numismatiker i 1860'erne og siden desværre er almindelig anvendt.

Hovedvægten lægges på den verbale definition, men ydermere er alle typer med deres mange grupper og underafdelinger, ialt 701 møntsider aftegnet af B. M. – som man kan vente det: pinligt nøjagtigt men idealiseret (se prøver s. 515) – på 32 tavler, hvortil kommer 7 plancher med fotografiske gengivelser af de sammenstillede møntsider.

Det er forfatterens mening, at typologien har forrang fremfor benyttelse af fund som grundlag. Fund kan have en stor spændvidde, og mange gamle mønttyper kan indeholdes mellem langt yngre mønter. Det er for så vidt rigtigt, som netop vikingetidens fund kan have en spændvidde på ca. 70 år. De yngste mønter i et fund plejer gerne at være de talrigeste og mindst slidte.

Denne metode, som B. M. fremstiller i skarp polemik mod ældre og nyere forfattere, udmærker sig ved en hidtil ukendt grundighed, men den har sin store svaghed i den overmåde megen tid, den kræver, i forhold til de resultater, der søges opnået. Og mere end en vis grad af sandsynlighed må man ikke vente.

En fortegnelse på 183 + 25 fund med detaljerede oplysninger danner grundlag for mønternes chorografiske og chronologiske bestemmelse. Fundene er ordnede efter 6 geografiske hovedområder: I Vesteuropa (2 fund fra Østfrisland-Oldenburg), II »Schleswig-Holstein« (16 fund), III Danmark-Skåne/Blekinge (47 fund), IV Sverige (undt. Skåne/Blekinge), Norge, Island (54 fund, hvoraf 27 fra Gulland), V Østtyskland-Polen (60 fund), VI Østbaltikum-Rusland (4 fund).

Det støder at se den nuværende provins Schleswig-Holstein opført som et særligt område; det havde vel været mere historisk begrundet at lade område I omfatte Østfrisland-Nordalbingien (2 + 6 fund) og henføre landet mellem Ejder og den nuværende rigsgrense til Jylland (10 + 9 fund) under Danmark. De mange grav- og løsfund fra Hedeby er opført som et enkelt nummer (fynd 8), ligesom de talrige gravfund fra Bjørkø også er opført som et enkelt nummer (fynd 93).

På grundlag af fundene fremsætter B. M. en hypotetisk datering af sine 12 kombinationsgrupper (med tilføjelse af endnu en trettende). Anmelderen har fra tabel 14 vedføjet de af B. M. beregnede middelvægte, der viser pengenes synkende værdi i løbet af de to århundreder:

KG 1	Karl den Stores originale Dorestadmønt	1.12 g	768–790
– 2	Krinkberg-efterligningerne	–	før 800
– 3	CAROLVS-efterligninger med bagsider: Mand, hus, båd og hjort	0.84 g	ca. 825
– 4	Hjort/båd, haner/båd, hjort/»Wotan«	–	–
– 5	Hjort med bagudvendt hoved/»Wotan«	0.76 g	efter ca. 825
– 6	Efterligninger af kombina- tionsgruppe 5	0.76 g	ca. 840–860
– 7	CAROLVS/DORSTAT- efterligninger	0.56 g	ca. 900–950
– 8	CAROLVS/DORSTAT- efterligninger	0.47 g	ca. 950–965
– 9a–d	CAROLVS/DORSTAT- efterligninger	0.41 g–0.25 g	ca. 965–980
– 10a–b	Buer/kors	0.32 g–0.35 g	ca. 975–980
– 11	Buer med ansigt	0.30 g	ca. 975–980
– 10c	Buer med ansigt	0.22 g	ca. 985
– 12	Buer med ansigt	0.20 g	ca. 985
– 13	Buer med ansigt	0.30 g	ca. 995

KG 1–2 fra område I, 3–9d område II, 10a–12 område III, 13 område III/IV.

Til billederne på modstående side:

- KG 3 Man pl. 1:1/CE II pl. 6:3. Samling 20. München.
- 3 Hus pl. 1:2/CE II pl. 6:2. Fund 93:646. Björkö 1871 ff.
 - 3 CE II pl. 6:1/D II A pl. 16:6. Fund 93:526. Björkö.
 - 4 Tuppar pl. 1:3/Båt:A2 pl. 1:9. Fund 93:526. Björkö.
 - 5 Hjort A pl. 2:2/Båt:A1 pl. 1:6. Fund 52. Johannishus, Blekinge 1821.
 - 5 Hjort B1 pl. 2:5/Strålans. A1 pl. 3:1. Fund 93:508. Björkö.
 - 6 Hjort B2 pl. 2:19/Strålans. B1 pl. 3:17. Fund 85. Rommunds, Gulland 1937.
 - 7 CE III A1 pl. 7:1/D III A1 pl. 17:1. Fund 47. Bräcke, Skåne 1876–7.
 - 8 CE III B1a pl. 8:1/D III B1 pl. 19:3. Fund 45. Baldringe, Skåne 1944.
 - 9a CE III B1b pl. 8:18/D III B2 pl. 20:19. Privat samling 16. London.
 - 10a Bå:A1a pl. 28:1/K:A 1a pl. 31:1. Fund 22. Grønnerup, Jylland 1842.
 - 10b Ans:Alc pl. 30:11/K:A 1a pl. 31:1. Fund 45. Baldringe, Skåne 1944.
 - 10c Bå:A4a pl. 29:10/K:A1a pl. 31:2. Fund 29. Harndrup, Fyn 1850.
 - 11 Ans:A1a pl. 30:1/K:B2a pl. 32:8. Fund 24. Grågård, Jylland 1939.
 - 12 Ans:B1 pl. 30:27/K:A1c pl. 31:4. Samling 28. Stockholm.
 - 13 K:B1 pl. 32:5/K:D pl. 32:23. Fund 60. Sturkö, Blekinge 1890.

Forkortelser: Ans: Ansikte utan strålar och bård (modsat Strålans). – Bå: Bågar. – CE: Carolus efterpräglingar. – D: Dorestad typ. – K: Kors. – KG: Kombinationsgrupp.

3

3

3

4

5

5

6

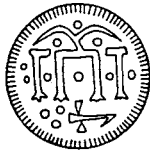
7

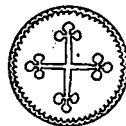
8

9a

10a

10b

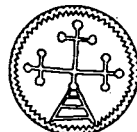
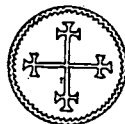
10c

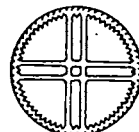
11

12

13

Det faste udgangspunkt for tidsbestemmelsen er Karl den Stores Dorestadmønter af den ældste udmøntning 768–790. De bar på forsiden kongens navn i to linjer CARO-LVS (sjældnere CAR-LVS) og på bagsiden møntstedets også i to linjer DOR-STAT. Denne type, som var fælles for Frankerriget henved 80 møntsteder, blev 789/90 afløst af en ny type med kongens navn omkring et kors og med møntstedets navn omkring kongens monogram på den anden side. De nye mønter var tungere end de ældre (240 stykker på pundet, mod før 288 stk.), og drøje bøder blev sat for dem, der forbrød sig ved at ville betale med gammel mønt. Mønten i Dorestad slog derefter ligesom alle andre frankiske møntsteder mønt efter den forordnede nye type. Der er ikke stor sandsynlighed for, at man i Dorestad trods forbudet skulde have fortsat med at udmønte den gamle type, som havde vundet almindeligt indpas i østersøhandelen, og som er blevet efterlignet i Norden.

Nu er det i reglen således, at når man giver sig til at efterligne en fremmed mønt, er det medens denne er gæv og gængs. Således efterlignede alle de nordiske konger, Sven Tveskæg, Olav Skotkonge og Olav Tryggvason Æthelræd den Rådvildes mønter af den da (ca. 991–97) gængse type med C R V X allerede i 990'erne, ligesom Sven Estridsens møntprægere efterlignede de samtidige byzantinske kejseres mønter.

Herefter skulde man mene, at de ældste nordiske efterligninger var sat igang inden 790. Allerede i de i Dorestad slagte mønter ligger spiren til efterligningerne. De frankiske stempelskærere var til dels analfabeter. I den skat, som blev fremdraget i Krinkberg i Holsten, som bestod hovedsagelig af Dorestadmønter fra tiden før 790, var mange så barbariserede, at man vanskeligt skulde tænke sig dem slået i et officielt møntsted; men kontrollen med møntsmedjerne var yderst ringe. Det var i øvrigt det nærmeste, disse karolingiske mønter kom til Danmark, så vidt det fremgår af fundene, thi der kendes ikke her et eneste fund med Karl den Stores mønter, skønt de givetvis må være kommet herop ad handelsvejen.

B. M. har øjensynligt ment, at der måtte gå en passende tid mellem afslutningen af den ældste udmøntning af Karl den Stores Dorestadpenninge og udmøntningen af de nordiske efterligninger i Hedeby, ligesom hun vistnok går ud fra, at ingen af de danske konger har haft nogen indflydelse på disse udmøntninger. Det er muligt, måske også sandsynligt, at det forholder sig således. Kong Sigfred (777 eller før–798 eller senere) er samtidig med de omhandlede Dorestadmønter; hans indstilling til købmænd og deres mønter ved vi intet om. Kong Godfred viste derimod sin interesse for handelsfærd, når han 808 ødelagde staden Reric og flyttede købmændene herfra til byen ved Slien. Og 810 lod han sin flåde på 200 skibe opkræve skat i Frisland til et beløb af 100 ø sølv, hvoraf en del måske blev udredet i mønter af det gamle præg. Det vilde ikke være utænkeligt, om kong Godfred var interesseret i den nye indu-

stri med møntprægning, når han kunde få nogen afgift af de pågældende møntmestre.

Harald, som blev døbt i Ingelheim 826 og blev forlenet med grevskabet Rūstringen i Østfrisland, kan også have haft interesser i møntprægning, for ikke at tale om hans broder Roric, der blev kejser Lothars landeværnsmand, forlenet med Frisland fra Sincfal ved Brygge til Ems til sin død c. 876. Han har siddet som herre i Dorestad, indtil den gik til grunde ved naturkatastrophe (?) i midten af 860'erne, og i Nordfrisland (landet mellem Ejder og havet) en tid efter 857.

Kongerne Halvdan og Sigfred havde 873 sendefærd til kong Ludvig den Tyske angående samhandelen. Det viser, at de danske konger havde en vis interesse i handelslivets fremme, men om denne interesse har strakt sig så vidt som til at optræde som møntherrer som de karoliniske konger, ved vi ikke. Man må derfor give B. M. ret i hendes udtalelse (s. 248), at spørgsmål om møntret og handel kan ikke besvares ud fra det foreliggende materiale selv efter de af hende foretagne undersøgelser.

B. M. er ellers meget forsigtig med at udnytte møntmaterialet til at drage historiske slutninger, alligevel nævner hun Jelling som et muligt møntsted i Harald Blåtands tid, fordi det gamle møntsted Hedeby (efter B. M.s mening (s. 225 og 237)) da var under tysk vælde. Det er så temmelig grebet ud af den blå luft – det kan vi ikke vide noget som helst om. B. M. antyder formentlig dermed, at det er kong Harald, der har ladet disse mønter med korstype slå.

Medens B. M. lader hovedparten af mønterne, der er fundne i område II (Hedeby-området) eller dog i område III (øvrige Danmark), være fra Hedeby (eller andetsteds i Danmark), lader hun sin gruppe K:B1/K:D (KG 13), der især er fundet i område III/IV, og som er engelsk/byzantinsk påvirket, være slået i »Mälardalsområdet omkring år 995« som Sveriges ældste mønt. Påvisningen er ikke særlig overbevisende, den hører efter sin fabrik til Hedebymønterne; men vi skænker så gerne hende og Sverige denne beskedne mønt, så meget som vi og Fædrelandet har fået til gengæld.

Bogen er overdådigt udstyret med diagrammer, tabeller, kort over findstederne, udførlige lister over fundene og samlingerne, en imponerende systematisk katalog, en fyldig litteraturfortegnelse, men man savner svarlig et register, så meget mere som det kræver en vis arbejdsindsats for læseren at holde rede på de mange abstrakte betegnelser, der dukker op på forskellige steder.

De ovenfor anførte kritiske bemærkninger skulde ikke gerne gøre skår i den almindelige beundring for et så imponerende arbejde, som B. M. har udført, og som har bragt kundskaben om disse små historiske mindesmærker et langt stykke fremad mod det mål, som »den nye skole« i Stockholm har sat sig.

GEORG GALSTER

ANDREA BOOCKMANN: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 52. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1967. 216 S. 27 DM.

Ikke blot beskæftiger denne Hamburger-Dissertation sig med et herhjemme kun lidet dyrket Emne; men netop hvad angaar Slesvig, hvis Historie alt for ofte er blevet behandlet udfra traditionelle, for ikke rent ud at sige politisk bestemte Synspunkter, er der Behov for en saadan nøgtern, alene paa Kilderne baseret Fremstilling. Efter en Indledning om Grundlæggelsen af den kirkelige Lokalorganisation i Slesvig Stift følger Værkets første Hovedafsnit, der handler om den Retspleje, som henholdsvis Slesvigbispen og Provsterne udøvede. Hertil knytter sig et Kapitel om Officialsvæsenet, der – i den Udstrækning det kun i beskedent Omfang bevarede Kildemateriale tillader Slutninger – synes at have udviklet sig noget anderledes end i de øvrige Stifter i den lundensiske Kirkeprovins. Til Slut følger andet Hovedafsnit, der behandler den Andel i den verdslige Retspleje, som Biskop og Domkapitel i Egenskab af Storgodsejere besad. Det meget omhyggelige og sobert skrevne Arbejde viser udstrakt Kendskab til saavel det ofte vanskeligt tilgængelige Kildemateriale som til baade dansk- og tysksproget Litteratur,¹ og selvom det sidste Afsnit (om den verdslige Jurisdiction) vel næppe giver en dansk Læser saa forfærdelig meget nyt, kan der ikke være Tvivl om, at de i flere Tilfælde ret udførlige Referater af danske Kilder som ikke mindst af danske Forskeres Indsats (bl.a. en kyndig Redegørelse for Poul Johs. Jørgensens Arbejde om det meget specielle Retsinstitut »Biskop og bedste Bygdemænd«) kan og bør faa Betydning for tyske Retshistorikere, hvis ofte betydelige Interesse for nordisk Ret hidtil i alt for vid Udstrækning har været baseret paa Lovgivningen (Landskabslove og Stadsretter), derimod i langt ringere Grad paa Praxis.

Til Gengæld maa man sige, at det omvendte gælder for Bogens første

¹ Trods dette savnes mærkeligt nok Henvisninger til Diplomatarium Danicum, hvis Omtale bl.a. af Kong Valdemars Jernbyrdsforordning ca. 1216 (DD I V 96) givet vilde have forhindret nogle tvivlsomme Henvisninger (jfr. S. 106 f.) til senere Provinsnoder, f. Ex. Slesvig 1222, der ifølge de bevarede Statutbrudstykker (ib. 209) ikke ses at have behandlet dette Spørgsmaal. Ej heller Provinskonciliet i Kalundborg 1314 (hvilket konsekvent dateres 1315, f. Ex. S. 87 og S. 106) omtalte denne Sag (DD 2 VII 201), men beskæftigede sig med bl.a. *testes synodales*. Skønt nogenlunde enstemmigt ogsaa i dansk Litteratur opfattet som »Sendzeugen«, altsaa en Art Lægmandsdeltagelse i den kirkelige Strafferetspleje, er Kildeværdien af Bestemmelsen i sig selv ikke stor, da der her blot er Tale om Indskærpelse af en Vedtagelse paa Laterankonciliet 1215 (c. 25 X, V 1) angaaende »Rapportører« fra Stift til Provinskoncil. – Under Omtale af en biskoppelig Generalofficial 1499 (S. 126, Note 591) henvises til J. A. Cypræus' Referat efter Svavstedbogen, hvor Repertoriet (2. Rk. 8782) aftrykker et udførligere Udtog.

Hovedafsnit om den gejstlige Jurisdiction, hvor en paa glørværdige Traditioner byggende tysk Forskning indenfor Kanonistik, Kirkeorganisation og Kirkeretshistorie modsvarer en praktisk talt total manglende Interesse fra dansk Side for disse Emner. Hvilke kirkelige Domstole fandtes der i Middelalderen i Slesvig Stift, hvorledes fungerede de, og hvordan var Forholdet dels mellem gejstlig og verdslig Retspleje, dels mellem de forskellige kirkelige Domstole indbyrdes? Ikke mindst hvad angaar det sidste Spørgsmaal, faar vi her udførlig Besked, og det viser sig, at Slesvig Stift indtog ligesom en Mellemstilling mellem dansk og tysk retslig Tradition. Med Rette betones, at Slesvig Stift fra først af hørte til Lunde Kirkeprovincs, hvoraf følger, at samtlige Provinskonciliers Beslutninger havde Gyldighed her, ligesom paa det verdslige Omraade Jyske Lov principielt var Grundlaget. Men specielt i den senere Middelalder finder vi en stedse stærkere tysk Indflydelse, hvilket kommer til at præge ogsaa Udformningen af den kirkeretslige Organisation. For Exempel fandtes der i Slesvig – ligesom normalt i de tyske Bispedømmer – blot een Bispeofficial (dvs. Generalofficial), og i Modsætning til det Nord for Kongeaaen almindelige System udvikledes her aldrig et Lokalofficialat. Og vel finder vi – som Tilfældet saa udpræget var i Kongerigets Stifter –, at Biskop og Lokalprovster besad en med hinanden konkurrerende Jurisdictionsmyndighed; men tilsyneladende var Forholdet Parterne imellem her langt bedre i Praxis, og der fremsættes den særdeles overbevisende Teori, at det var de verdslige Myndigheders Anmasselser, specielt Hertugens jurisdictionelle Krav sidst i 14. Aarh., der simpelthen tvang Kirkens Mænd til at holde Fred indbyrdes. I skarp Modsætning til for Exempel Praxis i Roskilde tog Slesvigbispen ofte sin Official (Generalvicar) blandt Domkapitlets Medlemmer, og saa sent som 1515 finder vi en Overenskomst Parterne imellem vedrørende Menedsjurisdictionen, et saare kildent Spørgsmaal, idet ikke blot Biskop som Provster ansaa sig kompetente her i Henhold til dels Kirkerettens generelle Bestemmelser, dels den partikulære slesvigske Kirkeretstradition; men her havde verdslig Ret (dvs. Jyske Lov) netop paa dette Punkt i »Biskop og bedste Bygdemænd« udviklet sine egne Regler.

Kan Kildematerialet paa flere Punkter (for Exempel vedrørende Officialsvæsenet) virke beskedent, selv paa Baggrund af det ej heller omfattende kongerigske Materiale, viser det sig til Gengæld, at vi paa andre Omraader indenfor Kirkerettens og -administrationens Sfære er langt bedre stillet her, end naar det gælder de øvrige Bispedømmer i Provinsen; for Exempel er endnu adskillige middelalderlige Kirke-regnskaber i Behold (hvortil kommer endnu flere Efterretninger om og senere Historikeres Udtog af saadanne). Følgelig vies dette Materiale et særligt Afsnit, og gennem et minutiøst Studium deraf tegnes her et

detailleret Billede af de slesvigske Provsters Virke som Kirkevisitatorer. Ligesom deres Kolleger i de kongerigske Stifter havde de at rejse rundt i deres Provsti og een Gang aarligt revidere Kirkeværgernes Regnskaber, og foruden en Redegørelse for selve Visitationen og dennes Betydning gives der her særdeles udførlig Besked om Provsternes Administrationspersonale (Officialer, Notarer m. fl.). Naturligvis vil der i en Afhandling, der som denne tager et saa stort og hidtil i Hovedsagen ubehandlet Tema op, være Enkeltheder, som kan diskuteres;² men det er at haabe, at denne omhyggelige og redelige Fremstilling paa een Gang vil virke befordrende paa Studiet af middelalderlig dansk Kirkeorganisation og samtidig udbrede Kendskabet til danske Retsforhold i Tyskland.

TROELS DAHLERUP

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550–60. Kirkehistoriske Studier II. rk. 27, udg. af Institut for dansk Kirkehistorie. København, G. E. C. Gad, 1968. 205 s. 22,50 kr.

I den danske kirkes historie i det 16. århundrede dominerer naturligvis selve reformationen og i sammenhæng dermed det reorganisationsarbejde, der langt fra med urette er knyttet til Peder Palladii navn. Derefter indtræder ligesom en pause frem til Niels Hemmingsen, der indleder den cryptocalvinistiske æra, som fik en brat afslutning med Hans Poulsen Resen, navne og begivenheder, der selvfølgelig især har påkaldt sig forskningens interesse. Men på dette firmament fandtes dog stjerner, der omend af anden orden vel er opmærksomhed værd. Følgelig har vi al mulig grund til glæde over dette arbejde om Peders mindre berømte, men på ingen måde ubetydelige broder Niels Palladius, der 1551 (i nøje overensstemmelse med Kirkeordinansens forskrifter) valgtes til Lundebisp og 1552 indviedes, à propos den aktuelle kirkelige debat: ikke i København, men i stiftets egen domkirke. Her virkede han frem til sin tidlige død 1560, hårdt bebyrdet, ikke blot af det udstrakte Lundestifts

² Under Omtalen af Tiendens Indførelse (S. 24 ff.) faar Læseren det bestemte Indtryk, at dette i Slesvig Stift først fandt Sted 1188, dvs. da *Bispetienden* omsider vedtoges. – S. 48 nævnes Barvidsyssels Provsts Krav om at besidde Dignitet i Haderslevkapitlet; men Kilderne omtaler dog blot hans almindelige Jurisdiction med Ret til at besidde et simpelt Præbende? – Jurisdictionsskildringen 1305 (S. 43) angaar strengt taget ikke samtlige slesvigske Provster, men alene de tre Provster i »Udland«? – Ved Omtalen (S. 55) af, at Flensborg Stadsret 1284 forbød andre end Ægtemanden at anklage Hustruen for Hor, er det vel interessant, at en tilsvarende Paragraf fandtes i Goslars Stadsret; men det var dog nok saa relevant at henvise til Skaanske og Sjællandske Kirkeloves (godt hundrede Aar ældre) ganske parallelle Bestemmelser (§ 9, respektive § 14).

egne problemer, men også fordi han gentagne gange måtte »vikariere« for sin opslidte broder Peder, således bl. a. ved kongekroningen 1559.

Efter en udførlig biografi, der dokumenterer, hvad vi med sikkerhed ved, og redeligt klargør, hvad vi blot tør gisne om, gennemgås Niels Palladius' omfattende forfatterskab, henholdsvis den mindre interessante gruppe, der henvender sig til lægfolket (især oversættelser og bearbejdelser), og den nok så vigtige, der var rettet til præsteskrabet. Gennem disse pastorale skrifter nærmer vi os et ofte debatteret spørgsmål: var de tidlige danske reformatorer egentlige Lutherdisciple, eller måske i virkeligheden Melanchtonianere? Forfatteren, der tidligere har skrevet prisopgave om dette delikate problem, antyder, at den første reformationsgeneration i ærlig overbevisning om fuldt ud at følge Luthers teologi var nok så Melanchtoninfluerede, så snart det drejede sig om praktiske spørgsmål, men vel at mærke uden overhovedet at have gjort sig klart, at der her lå en latent modsætning, der i den følgende generation skulde bevirke de stærkeste brydninger og kirkelige spaltninger. For Niels Palladius var der især tale om konkrete, man kan næsten sige kirkeadministrative problemer at tage stilling til, og forfatterens grundige analyse af »Kristendommstypen« viser, at hans eget hovedmotiv var den lutherske bodskristendom, ikke mindst påvirket af Andreas Musculus, hvis forfatterskab såvel Niels som Peder kraftigt benyttede, om ikke udnyttede i form af oversættelser og bearbejdelser.

Til bogens mange fortjenester hører en ajourført liste over Niels Palladius' forfatterskab, der er adskilligt mere omfattende, end Ehrencron-Müllers fortegnelser lader ane. For profanhistorikerne er ikke mindst redegørelsen for Lundebispens kirkestyre af betydelig værdi, og omend det må siges, at det forholdsvis beskedne kildemateriale ikke rummer sensationer, er der ikke lidet at hente i denne på flittige arkivstudier byggende bog, bl. a. en gennemgang af landemodet, dette middelalderlige, for ikke at sige oldkirkelige institut, som den danske kirke vist mere trofast end noget andet sted i kristenheden har holdt i hævd. Netop i en overgangstid, hvor den fortsatte, gradvise indførelse af nye kirkeskikke måtte stille en »gammeldags« uddannet gejstlighed overfor svære problemer, har dette »kontaktorgan« utvivlsomt haft ikke ringe værdi.¹ Og i et tillæg af hidtil utrykte aktstykker fremdrages Niels Palladius' synodalstatuter af 1557 (ligeledes unævnte hos Ehrencron-Müller).

Overfor det teologiske stof, der naturligvis indtager en fremtrædende plads i denne bog, kan anmelderen naturligvis blot forholde sig refererende. Men et enkelt spørgsmål med vidtrækkende virkninger bør

¹ I betragtning af forfatterens berettigede undren over, at selveste Kirkeordinansen ikke omtaler landemodet, bør det anføres, at udkastet dertil dog ønskede *thöser* *preste møede* (Kirkehist. Saml. 1. r. I, s. 113).

dog fremhæves her, Niels Palladius' stilling til »det almindelige præstedømme«, hvor han realiter svigter Luther til fordel for Melanchton. Hvor meget praktisk kirkepolitik der end kan have ligget deri, således vel ikke mindst nødvendigheden af at styrke den degraderede præstestand overfor menigheden (det er her værd at bemærke, at begge Palladier synes at have stået i det bedst mulige forhold til adelen), erstattes på dette punkt Luthers tanke, at præsten repræsenterer menigheden overfor Gud, af Melanchtons, at præsten tværtimod repræsenterer Gud overfor menigheden. Og ligesom Niels Palladius i sine statuter med forkærlighed anvender den af Luther forkastede glose *sacerdos*, benytter han med glæde titlen *episcopus* om sig selv, i stedet for den sagligt som juridisk set nok så dækkende superintendent-betegnelse.

Medens vi omend kun indirekte aner den kommende modsætning mellem gnesiolutheranere og cryptocalvinister, får vi dog ligesom et forvarsel herom, idet hovedproblemet teologisk set næppe så meget var forholdet til den sten- og stokdøde papisme som til reformationens »venstrefløj«. Da Lundekannikerne i begyndelsen af 1540erne fremsatte deres bedske kommentarer til de aktuelle kirkeforhold, kunde de dække sig under en kritik af »Zwinglianerne«, og man spørger sig selv, i hvor høj grad de senere i århundredet så omfattende katolske infiltrationsforsøg² skyldte deres forbigående succes, at den danske kirkes forenede kræfter da rettedes imod calvinismen, dvs. imod det, der da følte farligt, medens »katholicismen« mere opfattedes som et historisk set tilbagelagt stade, der kunde betragtes med en vis overbærenhed, hvad enten det angik så centrale spørgsmål som nadverlære og ceremonier eller de næsten uudryddelige »folkelige levn«. TROELS DAHLERUP

VELLO HELK: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Kirkehistoriske Studier II. række, nr. 22. København, G.E.C.Gads forlag, 1966. 517 s. 51,20 kr.

Mærkeligt nok har dr. Helk ikke fundet anledning til at nævne Sverige i undertitlen på den disputats han så dygtigt forsvarede på Aarhus Universitet den 25. april 1966. Mere end en trediedel af bogen handler dog direkte og udelukkende om forsøgene på at erobre Sverige tilbage, og i resten af den spiller svenske forhold en betydelig rolle. Det ser næsten ud somom han har adopteret Laurentius Norvegus' synspunkt: at genvindingen først og fremmest gjaldt hans eget hjemland, Norge,

² Se herom Vello Helk: Laurentius Nicolai Norvegus, 1966.

i anden række Danmark, og at kun »tilfældige« historiske omstændigheder gjorde det mest praktisk at lægge vejen over Sverige.

Laurentius Norvegus – populært kaldet Kloster-Lasse – var født i Oslo 1540 (mener Helk at kunne fastslå), samme år som jesuiterordenen stiftedes. Han var til sin død 1622 brændende optaget af den ene tanke at vinde sine landsmænd tilbage for den tro de havde forladt, og han blev i perioder den krumtap hvorom rekatoliceringspolitikken drejede. Hans liv og virke er da også i tidligere forskning ofte blevet belyst, især efter at A. Theiner (1838 f., 1856) havde lagt den grund andre har bygget videre på i mere eller mindre videnskabeligt underbyggede afhandlinger: A. Brandrud (1895), A. Perger (1896), H. Biaudet (posthumt fragment, udgivet 1931), Oluf Kolsrud (1946) og i nyeste tid: O. Garstein i *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia I* (1963). Andre vigtige bidrag er ydet bl. a. af H. F. Rørdam, H. Schück, J. A. Hammargren, L. K. Karttunen, G. Bolin, Hj. Holmquist og R. Ohlsson. Helks bog var indleveret til bedømmelse for doktorgraden før Garsteins udkom, men da det af flere grunde trak urimeligt længe ud med afgørelsen blev det ham muligt at tage kritisk stilling til Garstein, både i omfattende recensioner (*Revue d'histoire ecclésiastique*, 1966, *Norsk Historisk Tidsskrift*, 1966) og i mange enkeltkorrekturer i disputatsen. Det må også blankt erkendes, at Garsteins bog langt fra overflødiggør Helks; for det første fordi det indtil nu udgivne kun dækker tiden til 1583, men navnlig fordi Helk bygger på et væsentligt rigere kildestof end nordmanden, som m. h. t. utrykte kilder overvejende støtter sig til Oluf Kolsruds efterladte samlinger og heller ikke i det kildekritiske arbejde står mål med Helk, hvis bog helt selvstændigt fører forskningen over modreformationen i Norden et godt stykke frem, netop fordi den inddrager et langt mere omfattende kildemateriale end nogen af forgængerne. Med beundringsværdig flid og sporsans har han fremdraget arkivalier og svært tilgængelige ældre trykte kilder fra en række arkiver og biblioteker i Rom (især jesuiterordnens hovedarkiv, Vatikanets Archivio segreto og Biblioteca apostolica), Milano, Bruxelles, Wien, Salzburg, München, Köln, Helsingfors, Uppsala, Stockholm, Linköping, Oslo, København m. fl. Til oplysning om unge nordboers studier ved jesuitiske og andre katolske læreanstalter har han med stort udbytte gennemgået talrige utrykte »stambøger« i nordiske og udenlandske samlinger (f. ex. i Hamburg, Salzburg, Wien, Graz, Göttingen, Heidelberg, Augsburg, München og Trier). I alt væsentligt synes hans udnyttelse af trykte kilder og den videnskabelige litteratur som har betydning for emnet at være udtømmende.

Indledningen beskæftiger sig kortfattet – og uden at bringe noget nyt – med de katolske »levn« som i Danmark efter 1536 kunde give håb som tilknytningsspunkter for en rekatolicering (videreførelse af religiøse

og rituelle skikke, modstandsrederne i klostre og kapitler); derpå omtales pavens forsøg på gennem Commendones sendelse 1560/61 at knytte kontakt med de nordiske konger i forbindelse med tridentinerkoncillets tredje session; de blev barsk afvist af Frederik II. Så træder Laurentius Norvegus ind i billedet; der redegøres for hans familieforhold, især de også religiøst betydningsfulde bindinger til faderen, for hans tid i Metropolitanskolen i København og først og fremmest for de studier han 1559 tog fat på i det engang humanistiske, nu modreformatoriske Louvain, hvor han blev magister artium 1561, begyndte på teologien og snart efter knyttede forbindelse med jesuiterne (optaget i ordnen 1564) og – hvad der siden fik betydning – med den senere kardinal Bellarmin. Gang på gang får Helk – med god grund – lejlighed til at slå fast at Laurentius Norvegus var en politisk dilettant, en slet diplomat, (som aldrig kunde holde sin mund), en næppe alt for kyndig teolog, men lige så fast står det at han f.ex. som »exercitiemester« var en ypperlig sjælesørger og en mand der med charme formåede at vinde »kættere« for sig hvor han kom hen. Var han end til plage for overordnede på grund af sin »ulydighed«, d.v.s. selvklogskab og selvrådighed, stædige lyst til at ordne tingene på egen hånd, så var han ialtfald også en nidkær tjener for sit store mål og i kraft af sin nordiske afstamning og sine omfattende nordiske forbindelser simpelthen ikke til at komme udenom. Man *måtte* tage hans energi og talent i brug, så meget besvær han også forvoldte og så meget man generede ham ved at beskære hans virkefelter i håb om at tøjle ham.

Efter en redegørelse for katolske forbindelser med Danmark op til 1575 skildres forberedelsen til den svenske mission, da den smidige Gregor XIII 1572 var blevet pave og overalt søgte at forhandle sig frem, og da Johan III.s ægteskab med Katarina Jagellonica gav håb om et fremstød i Sverige, så meget mere som kongen, opfyldt af tidens syn på fyrstens jus reformandi og »anglikansk« betragtning af forholdet mellem kirke og stat, af både politiske og religiøse grunde drømte om kirkens enhed – og vilde forberede den ved at reformere den svenske liturgi tilbage – og ikke var uden sans for muligheden af at få den store arv dronningen formentlig havde bundet i Neapel gjort likvid. Skildringen af Johan III er langt mere nuanceret end vi før har set. De følgende kapitler gennemgår med stor grundighed Laurentius Norvegus' forslag til en svensk mission, hans vanskeligheder ved at få den istand, hans ankomst til Sverige som (officielt) dronningens kapellan og teologisk læsemester for præster og gymnasiaster på gråmunkeholmen, hans konflikter med det svenske præsteskab og hans prekære dobbeltstilling mellem kongen og Rom; for nok vilde Johan III reformere tilbage, men på sine egne betingelser, og Laurentius måtte arbejde for visse dispensationer: præsteægteskab, nadver under »begge

skikkelser« og folkesprog i gudstjenesten. Det kunde vel være bemærket at det er tre typisk »reformkatolske« krav, kendt også længe før reformationen (jfr. Böhmen), ofte fremført af humanisterne og i 1548 Melanchtons eneste *conditio sine qua non* for en interimsaftale med romerkirken. Men Laurentius Norvegus' største vanskelighed i Sverige var hans jesuitiske foresatte, fremfor alt Possevino som to gange var i Sverige og som han aldeles ikke kunde komme ud af det med. Til Helks fortjenester hører det at have vist at Possevinos indberetninger bør behandles mere kritisk end man før har gjort; han har afgjort været forudindtaget og personlige reaktioner spejler sig klart i hans tilbagemeldinger. Til sidst gik det så vidt at Possevino for at holde kongen fast tvang Laurentius til at afsløre sig som katolik; dermed kom katastrofen for den svenske mission, i form af stor opstandelse blandt den lutherske gejstlighed (som længe havde bekæmpet kongens liturgi) og folkeopløb. Og dermed faldt romerkirkens sag i Sverige. Laurentius' forsvarsskrift i den anledning er en udmærket kilde til det indre forløb af hele affæren. 1581 var han påny i Rom og blev i årevis, især af Possevino, holdt fjernt fra missionsarbejdet, men »bag fronten« sled han de næste godt 20 år med at forberede nye fremstød, undervise sine talrige elever – også adskillige nordboer – og vinde kættere. I et årti virkede han i Wien, Olmütz og Prag, men da han efter at Sigismund (af Sverige) 1587 var blevet konge i Polen blandede sig i storpolitik og udkastede dristige dynastiske planer som skulde fremme katolicismens sag også i Danmark-Norge kom han på tværs af habsburgske interesser og blev forsat til Graz; håbet om at komme til Sverige da Sigismund efter Johan III.s død også blev konge her (1593) brast, bl.a. på den politisk-religiøse enhed som etableredes ved Upsala möte. Men stadig arbejdede den nu aldrende mand med nye planer, og omkr. 1600 syntes han påny – nu i Braunsberg – at få vind i sejlene: overfor Rom søgte han af skaffe så billige omvendelsesvilkår for nordboer som bare muligt, og i et brev, skrevet i danske udenlandsstuderendes navn, gjorde han kraftigt op med reformationskirken i Danmark, samtidig med at han i et dogmatisk og apologetisk skrift (*Confessio Christiana*) positivt fremstillede det katolske læreindhold. De pavelige seminarer i Vilna, Braunsberg og Olmütz var regulære missionskollegier, og Laurentius spillede her en afgørende rolle i alumnernes opdragelse; atter fik han rig mulighed for at knytte danske og norske forbindelser; opsporingen af dette vældige biografiske materiale, om studenter, jesuitiske privatpræceptorer hos adelige familier, katolske kontakter i Danmark og eftervisningen af den indflydelse de jesuitisk påvirkede fra seminarerne siden fik hører til bogens ubestridelige landvindinger; selv da regeringen, bisperne og universitetet 1604 blev så foruroliget af situationen at der kom forbud mod at lade børn og unge rejse til Braunsberg etc. anså Laurentius chancen

for at slå igennem med et personligt fremstød i Danmark for stor nok til at han 1606 mødte op i København; det blev selvsagt en fiasko; efter en kort forhandling på universitetet blev han udvist. Sammenbruddet var totalt – tiden var løbet fra ham, og de muligheder han hidtil havde regnet med at finde i Danmark viste sig at være for spinkle til at bygge på. Til 1622 levede Laurentius i Balticum, gammel og stedse svagere, men altid i aktivitet for sin sag. Kort efter at Gustav II Adolf – de stødte på hinanden i Riga 1621 – havde givet ham af grovfilen døde han i Vilna.

Tillæg 1 redegør grundigt for de forskellige udgaver af Laurentius Norvegus' skrifter og deres udbredelse, tillæg 2 for udgaverne af det under navnet Jonas Henricsonius fra Meldorf sandsynligvis 1603 udgivne latinske skrift om en spansk-polsk-svensk angrebsplan mod Danmark som skulde være udklækket af jesuiter omkr. 1580 – jfr. kapitlet (153 ff.) om Anders Lorichs projekt til et overfald på Danmark – og som stadig tillagdes aktualitet. Mod Sven Ulric Palmes formodning om at hertug Karl (siden Karl IX) har medvirket ved skriftets tilblivelse argumenterer Helk for nederlandsk-nassausk og måske også holstengottorpsk proveniens. Der er – som Helk med Palme mener – spor af at skriftets advarsler kan have gjort indtryk på Christian IV og hans regering, men spørgsmålet om de nærmere omstændigheder ved dets tilblivelse er endnu uløst.

Det er næsten overflødigt at bemærke at dette kvalitetsarbejde også rent formelt er smukt placeret. Noter og omfattende registre er i orden; den eneste vanskelighed ved at bruge noteapparatet er den næsten endeløse liste over forkortelser; der er så mange at det er umuligt at lære dem udenad. Sproget er klart, men lidt stift og unuanceret. Det samme kunde man sige om de psykologiske analyser af hovedpersonen og andre optrædende, men til gengæld er den strenge saglighed overalt sat i forgrunden; det er tydeligt at Helk ikke har skrevet uden sympati for sin ofte noget uheldige helt, men han henfalder aldrig blot til ros eller dadel; både den kritiske og den positive vurdering af bogens skikkelser er i hvert enkelt tilfælde nøje begrundet.

En enkelt ting vilde jeg gerne have set mere uddybet: mod Upsala möte 1593 rettede Laurentius Norvegus en kraftig kritik og gav en bred analyse både af dette mødes beslutninger og af hele Confessio Augustana, de lutherske kirkers fælles grunddokument. Manuskriptet fremdrog Oluf Kolsrud i Warszawa i 1930, og det er udgivet af O. Garstein i *Norvegia Sacra XXII*, 1965. Helk har (jfr. note 27, p. 463) haft det i korrektur, men gør iøvrigt ikke noget ud af det, hvilket er så meget mærkeligt som han jo ikke afstår fra at behandle et andet dogmatisk arbejde (*Confessio Christiana*), og det vilde have været af stor interesse at se hvordan han bedømte dette stykke kontroverteologi, et direkte opgør mellem luthersk lære og eftertridentinsk katolicisme.

Dr. Helks bog vil være uundværlig for enhver der fra nu af beskæftiger sig med nordisk historie i reformationens og modreformationens perspektiv. Den sætter på forbilledlig måde de mere kirkeligt og teologisk bestemte modsætninger ind i den almeneuropæiske historie, dens kildeunderlag er bredere end nogen tidligere fremstillinger, dens analyser af detaljer tilsvarende mere dybtborende, og dens utallige biografiske oplysninger om enkeltpersoner som i dette konfliktfyldte århundrede følte sig draget til romerkirken og i mange tilfælde også til jesuiterordenen er ikke blot i sig selv en overordentlig udvidelse af vor viden, men også nyttige som baggrund for at forstå den kamp som først den svenske kirke i det 16. århundredes slutning og den danske regering i det 17. århundredes begyndelse følte sig tvunget til at tage op. P. G. LINDHARDT

AA. RASCH: Niels Ryberg. 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur, 12. Universitetsforlaget i Aarhus, 1964. 432 sider. Illustreret. 28,50 (22,00) kr.

Stavnsbåndet var trods alt ikke et stærkere bånd på den danske bondeungdom i 1700-årene, end at en og anden med tilstrækkelig opdrift kunne bryde ud. En af de navnkundigste »udbrydere« var bondedrengen Niels Bertelsen fra Rybjerg i Nordsalling. Med hans helt fantastiske karriere in mente tør man dog nok slutte, at der her var tale om evner så langt ud over det sædvanlige, at netop hans tilfælde ikke egner sig som udgangspunkt for mere generelle refleksioner over dette tema, selv om også flere andre medlemmer af slægten hævdede sig op over bondemiljø.

Det er da heller ikke stavnsbåndsproblemer, forf. beskæftiger sig med i sin bog om handelsfyrsten Niels Ryberg. Hovedformålet har vel været at yde et bidrag til dansk handels historie i den såkaldte florissante periode. Hertil egner en analyse af Rybergs mangesidede virksomhed sig også udmærket på grund af hans centrale stilling i Danmarks økonomiske liv i 2. halvdel af 1700-tallet. Den biografiske genre rummer i et sådant tilfælde visse fordele, idet den giver et fast udgangspunkt og indbyder til konkret og detaljeret fremstilling. Genrens ulemper er, dels at den biograferede let overvurderes eller glorificeres, dels at det almene kan trænges for stærkt i baggrunden og fænomener, der i virkeligheden er generelle, fremtræde som specielle. Den første fare er stort set undgået. Selv om bogen vidner om beundring og sympati, er skildringen sober og i alt væsentligt overbevisende. Forf. falder sjældent for fristelsen til at lægge mere i sine vurderinger, end kilderne kan bære. Nu og da er han snarere tilbøjelig til at underspille sine kort. Jeg tænker bl.a.

på hans meget forsigtige antydninger af den betydning, samarbejdet mellem Ryberg og Chr. Martfeldt kan have haft for Danmarks korn-handelspolitik. Om han med samme held er styret uden om det andet skær, er mere diskutabelt. Jeg vilde bl. a. have sat stor pris på et orienterende rids af den samlede københavnske handelsverden. Dens hovedpersoner optræder spredt i bogen, men præsenteret på rad og række med et kort signalement, der slet ikke behøvede at bygge på indgående specialstudier, ville de have dannet en nyttig baggrund for vurderingen af både det specielle og det almene i Rybergs virksomhed. Videre kunne man ønske, at den almindelige økonomiske ekspansion i det danske samfund var trukket frem, da den er væsentlig for forståelsen af Rybergs succes. Forf. slutter med en opfordring til at mindes Ryberg som en af de allerstørste af de købmænd, der skabte det store handelsopsving i slutningen af det 18. århundrede. Det var han givetvis, men det bør ikke glemmes, at der var tale om en vekselvirkning. I øvrigt gælder det, at baggrundsskildringen er lykkedes bedst på de områder (handels- og kompagnihistorien), forf. gennem sine tidligere studier har specialiseret sig i. Mindre overbevisende i denne henseende er afsnittet om Ryberg som godsejer.

Forf. har ikke haft nogen let opgave, da hverken Rybergs privatarkiv eller hans forretningsarkiv er bevaret. Fremstillingen har måttet bygges op af et spredt materiale navnlig fra kollegiernes, Kurantbankens, handelskompagniernes, Søassurancekompagniets og talrige andre institutions arkiver. Der er ved indsamlingen anvendt en imponerende, til stædighed grænsende flid og udholdenhed. Man mærker tydeligt den trænede arkivmand, som i kraft af sin dybe fortrolighed med arkiverne har formået at udnytte enhver rimelig chance for at finde blot den mindste brik til sin mosaik. At der alligevel mangler adskilligt i, at billedet af Ryberg står helt klart, er altså en beklagelse, man må adressere til kildematerialet og ikke til forfatteren.

Bogen er disponeret i 4 hovedafsnit: I. Ryberg 1725–63, II. Rybergs handels- og embedsvirksomhed 1764–1804, III. Ryberg som godsejer og IV. Rybergs privatliv og finanser. Disse afsnit er igen opdelt i 28 underafsnit, der som regel afsluttes med en kort sammenfatning, ligesom hele fremstillingen er afrundet med et fyldigt resumé. Tyngdepunktet ligger både omfangs- og indholdsmæssigt i det store hovedafsnit II, der omspænder Rybergs hovedaktiviteter fra afslutningen af den store kolonikrig, under hvilken firmaet konsolideredes, og frem til Rybergs død. Som en afrunding kunne man have ønsket en kort oversigt over firmaets videre skæbne frem til ophøret i 1820. I øvrigt er det et spørgsmål, om ikke spændvidden mellem Rybergs position i 1760erne og i hans sidste år er så stor, at en deling af dette afsnit havde været nyttig. For et indsnit f. eks. ved 1775 kunne tale, både at Ryberg dette år under stor

offentlig opmærksomhed udkøbte sine kompagnoner for i de næste 14 år at fortsætte alene, og at firmaet med udbruddet af den nordamerikanske frihedskrig kort efter stod over for en ny ekspansionsperiode, bl.a. karakteriseret ved handelen med USA, som i de sidste to tiår af Rybergs liv blev et væsentligt træk i dets historie. Det lange stræk fra 1764 til 1804 tilslører i nogen grad det ekspansive moment, som dog må have været særdeles betydeligt, når man betænker, at der i 1796 var tale om et handelshus, som – forsigtigt vurderet – kunne opvise en årsomsætning på over 1 mill. rd. Et tal der bliver nok så talende ved at sammenholdes med det skøn, Ryberg i 1768 afgav over monarkiets samlede handels- og pengeomsætning med udlandet. Han kom til det resultat, der af forf. accepteres som nogenlunde sandsynligt, at værdien af hele monarkiets eksport og andre valutaindtægter udgjorde 2.518.000 rd. mod en tilsvarende udgift på 2.400.000 rd. Selv med de forbehold, at det ikke blot var Rybergs virksomhed, der ekspanderede mellem de to tidspunkter, men også monarkiets samlede erhvervsliv, og at Rybergs omsætning ikke alene var udenrigsk, bliver dog tilbage, at han i 1790'erne har tegnet et firma af imponerende format. Så velfunderet var det, at Ryberg uden at kny kunne bære de store tab, som fulgte med overholdelsen af en langtidskontrakt om levnedsmiddelleverancer til søetaten i en periode, hvor priserne steg så voldsomt, at statens betaling undertiden ikke dækkede halvdelen af firmaets indkøbspriser.

En mere formel indvending mod dispositionen er, at afsnittet om Rybergs privatliv er placeret før afsnittet om hans finanser, skønt dette falder mere naturligt i umiddelbar forlængelse af fremstillingen af hans virksomhed. I øvrigt er begge disse afsnit i særlig grad præget af kilde-materialets sparsomhed. Et spørgsmål, forf. med rette beklager ikke at kunne besvare med sikkerhed, selv om han – som han siger – under hele undersøgelsen har været på vagt, er Rybergs eventuelle afhængighed af udenlandsk kapital. Der er dog ikke fundet noget, som tyder på en sådan udover kortfristede vekselkreditter. Forsøget på ud fra det meget spinkle materiale at tegne et billede af Rybergs personlighed må man nok, trods al anvendt forsigtighed, på flere punkter stille sig lidt forbeholden overfor. Når det f.eks. siges, at Rybergs religiøse følelser var dybe og ægte, og der som vidnesbyrd herom peges på, at han havde ofret en del på sine kirker og skænket 200 rd. til opførelse af en dansk kirke i Frederiksnagore, så turde det vistnok være en lovlig dristig konklusion på de foreliggende præmisser. Kirkerne kunne jo være status-symboler, og jeg gad nok set den i ostindienhandelen interesserede stor-købmand, der turde skamme sig til at afslå anmodning om et frivilligt bidrag til kirken i Frederiksnagore. Ejheller en påstand (s. 346) om, at Rybergs interesser »gennemgående (lå) over, hvad man kunne have ventet i betragtning af hans mangelfulde uddannelse«, synes helt vel-

motiveret med en henvisning til, at han skal have ejet et godt bibliotek (hvad indeholdt det?), en møntsamling og en naturaliesamling, og at han har ladet kendte kunstnere arbejde for sig. Dels er disse forhold næppe i sig selv bindende beviser på et højt udviklet åndsliv, men kunne også – i hvert fald delvis – skrives på statussymbolkontoen, dels behøvede han dog ikke at være en ren grobrian, fordi han var af bondeherkomst, og endelig ved vi jo intet reelt om hans uddannelse. Forf. har tabt ham af syne, fra han – formentlig i 1738 eller 39 – flygtede hjemmefra til morbroderen, købmand Axel Møller i Ålborg, og indtil han i 1750 dukkede op i København for at begynde sin egen handelsvirksomhed.

Det var en meget alsidig og ompsændende virksomhed, der efterhånden udviklede sig fra Rybergs beskedne start i en kælder i Admiralgade. Luft under vingerne fik han for alvor, da han i slutningen af 1755 indgik kompagniskab med den kun 17-årige Thyge Jesper Thygesen, brodersøn af den kapitalstærke handelsmand og godsejer Emanuel Thygesen til Matstrup, og da samtidig den store kolonikrig og 7-årskrigen skabte uanede muligheder for en driftig handelsmand med adgang til kapital. Systematisk og uhyre grundigt gennemgår forf. alle Rybergs aktiviteter. Vi følger hans handel med indenlandske produkter, et område som rummer særdeles interessante aspekter – når alt kommer til alt måske de mest perspektivrige – og som næppe er uden sammenhæng med Rybergs herkomst og hans udspring af og nære kontakt med et provinshandelsmiljø. Hvor andre handelshuse måtte melde pas med hensyn til store statsleverancer af landbrugsvare, kunne Ryberg ofte klare opgaven. Det siger noget væsentligt om ham. Men samtidig er vanskelighederne et meget talende udtryk for en markedssituation for dansk landbrug, som er fundamentalt forskellig fra den, vi kender fra 1730ernes kriseår, og et vidnesbyrd om den stille, men afgørende vækst i det danske samfund og i dansk økonomi, som førte frem til den store produktions- og handelsmæssige omstrukturering i århundredets slutning. Vi følger endvidere Rybergs handel med europæiske varer, hans storstilede og stædige forsøg på trods skuffelser at få noget ud af handelen på Vestindien, som var blevet frigivet efter statens overtagelse i 1754 af Det vestindiske Handelskompagni, og som åbenbart lå ham meget stærkt på sinde. Vi følger hans deltagelse i kompagnierne handel og ledelse, hans rederivirksomhed, hans kortvarige ledelse af islandshandelen, hans pionerarbejde inden for den private søassurance, hans bankiervirksomhed og hans fabriksvirksomhed. Vi hører videre om hans deltagelse i offentlige kommissioner m.m., der også rakte ind på områder, der som f.eks. ledelsen af det københavnske fattigvæsen umiddelbart kunne synes at ligge uden for hans naturlige virkefelt. En vis indre sammenhæng var der dog, idet Ryberg var stærkt optaget af tanken om at bringe ledige hænder i arbejde og fremkalde øget produktivitet.

Overalt, hvor han var med, synes han at være mødt op med reform-idéer og dynamik. – Ganske tankevækkende er det at erfare, at Rybergs virksomhed også omfattede en storstilet smuglervirksomhed på England, som især foregik fra hans handelsoplag på Færøerne, og som i øvrigt fandt sted i bedste forståelse med de danske myndigheder. Sammen med talrige eksempler på fusk med skibspapirer – ligeledes med myndighedernes velsignelse – er dette et interessant træk, som bør med i billedet ved vurderingen af den engelske holdning til den neutrale skibsfart under søkrigene. At den fra stavnsbåndet undvegne bondedreng også blev slavehandler og talsmand for en tvangspræget befolkningspolitik på Island, er også træk, der hører med i billedet af Ryberg og hans tid.

Inden jeg forlader afsnittet om Rybergs handels- og embedsvirksomhed, skal jeg pege på enkelte skønhedspletter, der dog ikke i væsentlig grad forrykker helhedsindtrykket af solidt og sobert arbejde. Når forf. (s. 187 f.) med Schovelin hævder, at Handels- og Kanalkompagniet i modsætning til andre af tidens spekulationskompagnier blev afviklet uden videre tab for staten, må jeg anføre, at jeg i et bidrag til kompagniets historie (Erhvervshist. Årb. 1957), som forf. i øvrigt har med i litteraturlisten, har påvist at dette netop ikke var tilfældet. Forf. omregner nu og da, men ikke konsekvent, datidens mål- og vægtangivelser til nutidige enheder. En samlet oversigt havde været nyttig. Mon ret mange ved, hvor meget en kurv bourgogne er? Et enkelt sted (s. 123) kikker en møntomregning, idet 410 £ sættes til ca. 4000 rd., skønt sterlingkursen s. 227 opgives til ca. 5 rd. 40 sk. Så stærkt kan kursen næppe været sunket fra 1763 til 1772. Ifølge prishistorien skal den tværtimod være steget lidt. Enkelte fejl kan forekomme i tabellerne, f.eks. s. 150, hvor Rybergs kaffeimport i 1798 opgives til 1.194.723 i stedet for 1.914.723 pund (jfr. s. 149). I samme tabel er Blacks Enke & Co.s import i 1800 opgivet til 40.762 mod Rybergs 624.196 pund, skønt det s. 149 hævdes, at førstnævnte firma dette år havde større import end Ryberg. Mere betænkelig er dog tabellen s. 43 over Rybergs leverancepriser på smør sammenlignet med priserne i København, idet forf. her uden at gøre opmærksom på det anvender priserne på fynsk smør, som ofte lå under priserne på sjællandsk, ligesom ikke alle sammenligningstidspunkterne er kongruente. F.eks. opgives for september 1759 Rybergs pris til 2884 sk. pr. td., mens københavnspriserne opgives til 2496–2880 sk. Ikke alene er dette som nævnt priserne på fynsk smør, men det er tilmed oktoberpriser. De tilsvarende septemberpriser er 2688–3072, hvilket unægtelig stiller Rybergs pris i et gunstigere lys. I øvrigt er oktoberprisen for sjællandsk smør helt oppe på 3104 sk. Herved anfægtes altså i nogen grad påstanden om, at de rybergske priser skulle være særlig høje, så meget mere som der krævedes varer af særlig god kvalitet. At Rybergs pris i januar 1758 opgives til 4928 sk., må vel bero

på en simpel trykfejl. Omvendt må det vist siges at være udtryk for en meget vidtdreven forsigtighed, når forf. (s. 53) efter at have nævnt eksempler på skibsfragter, bl. a. 7000 rd. for en rejse fra Riga til Lissabon og retur til Danmark, beklagende tilføjer, at det ikke fremgår, om det drejer sig om brutto- eller nettofortjeneste. Uden at være sagkyndig tør jeg vædde mit anmelderhonorar på, at det må være bruttofragt, jfr. at det s. 68 oplyses, at bruttofragten for en islandsfart med overligning hele sommeren androg 2–3000 rd., eller at det på grundlag af oplysningerne s. 43 f. om befragtning af et skib til Vestindien med nogen forsigtighed må kunne jugeres, at fragten incl. 133 ind- og udlosningsdage har været af nogenlunde samme størrelsesorden.

Til sine øvrige virksomheder føjede Ryberg fra 1765 stillingen som godsejer. Han blev dette år medejer og 1767 enejer af det store fynske gods Frederiksgave, som han gjorde en betydelig indsats for at oparbejde til et mønstergods. I 1774 erhvervede han ved salget af Vordingborg rytterdistrikt godset Øbjerggård, hvor han senere indrettede en tekstilfabrik med godsets befolkning som den væsentligste arbejdskraft. Afsnittet om Ryberg som godsejer er, trods mange udmærkede oplysninger, som tidligere antydet bogens svageste. Det mærkes, at forf. er kommet uden for sit egentlige domæne, hvad jeg skal påvise ved et par eksempler. Allerede formodningen om, at prisen for Frederiksgave skulle have været »voldsom« høj (170.000 rd. eller i gennemsnit 126 rd. pr. td. hartkorn) rimer ikke helt med, hvad der i øvrigt oplyses om godsets økonomiske forhold, f.eks. de meget høje indfæstninger, der allerede kort efter købet kunne gå helt op til 40 rd. pr. td. hartkorn. At Ryberg ikke ændrede landgilden, synes at forundre forf. (s. 291 f.), men landgildens uforanderlighed var jo, omend dens lovmæssighed er omtvistet, fast praksis, indtil forordningen af 15. juni 1792 udtrykkeligt tillod godsejerne under visse vilkår at ændre den. Når forf. af den omstændighed, at Ryberg i 1768 var tilhænger af udskiftning, vil udlede et ganske særligt fremsyn, må det dog anføres, at så vidt var adskillige godsejere forlængst kommet, som det bl. a. kan ses af indberetninger til den første landvæsenskommission af 1757. Forf. undrer sig (s. 290) over, at Ryberg til grund for sin afstandtagen fra arvefæste ikke nævner »en omstændighed, der må have været meget tungtvejende for ham, nemlig at indfæstningsafgifterne betød overordentlig meget for Frederiksgave, så meget, at det let forstås, at han nødtigt så dem afskaffet«. Her kan jeg slet ikke følge med. Arvefæste betyder da ikke, at bøndergodset foræres bort! Arvefæsteoverdragelse skete naturligvis altid på vilkår, som begge parter mente at kunne stå sig ved, og afgifterne kunne tilmed, som bl. a. eksemplet fra det nordsjællandske krongods i 1780erne viser, gøres værdifaste ved ansættelse i korn, men ydelse i penge efter kapitels-takst (se min afhandling i Erhvervshist. Årb. 1954). S. 296 anføres det,

at en del af udskiftningsudgifterne blev afholdt af godsets kasse, hvilket s. 302 tages til indtægt for vurderingen af Ryberg som en human gods-ejer. Men det var dog immervæk hans egen formuesubstans, som herved forbedredes. I øvrigt fastsatte den omtalte 1792-forordning også nærmere regler for, under hvilke vilkår og i hvilket omfang udskiftningsomkostninger kunne overvæltet på fæstebønderne, som desuden i form af betydelige arbejdsydelser bar deres andel af byrden ved udskiftningen. Forsøget s. 305 på ved hjælp af Frederiksgaves kornregnskaber fra spredte år i 1770erne og 80erne at udregne foldudbytter stiller jeg mig meget skeptisk til. Dels er det nok uvist, hvor sikre regnskabernes tal er, dels er der åbenbare fejl i divisionerne af høstudbyttet med udsæden. For rug angives foldudbyttet 1774 til 5,3, men division af dette års høst med det foregående efterårs udsæd giver ca. 5,7. For havre angives et foldudbytte på 4,8, men division af årets høst med samme forårs udsæd giver knap 4,7. For 1786 angives foldudbyttet for rug til 2,9, men den tilsvarende division giver 5,5. For byg angives 2,5, men divisionen giver 2,9. Disse korrektioner må, hvis beregningsgrundlaget overhovedet er holdbart, påvirke vurderingen af forf.s karakteristik af høsten 1774 som normal og høsten 1786 som ringe. Endelig må jeg anholde den påstand (s. 329) i forbindelse med omtalen af bortsalg af bøndergods fra Øbjerggård, at det er »bemærkelsesværdigt, at der i alle skøderne var indføjlet en bestemmelse om, at ingen bonde atter måtte gøres hoveripligtig, selv om gården senere blev solgt til en hovedgård«. Det tilføjes endda understregende, at denne bestemmelse næppe var almindelig. Jo, den var i høj grad almindelig. Den var simpelt hen en standardbestemmelse, som Rentekammeret i henhold til kgl. resol. af 9. marts 1791 krævede overholdt som vilkår for tilladelse til frasalg af bøndergods uden tab af hovedgårdsrettigheder, selv om tilligendend reduceredes til under 200 tdr. hartkorn.

Lad mig til slut påtale en lille stilistisk uvane. Forf. er slem til at misbruge den ubestemte artikel foran personer, også selv om de er identificerede eller identificerbare. Rybergs svigerfader omtales (s. 17) som en købmand Fr. Otte i Eckernfærde, hans svigermoder (s. 339) som en Dorothea Charlotte Reventlow. Hvad ville forf. sige, hvis jeg skrev, at en overarkivar Aage Rasch har skrevet en bog om Niels Ryberg, som uanset de fremførte indvendinger er et meget værdifuldt bidrag til dansk økonomisk historie i 2. halvdel af 1700-tallet, og som foruden den værdi, den i kraft af en minutiøst gennemført detailanalyse har i sig selv, vil vinde yderligere ved, at monografier over andre af periodens hovedpersoner inden for dansk erhvervsliv bliver stillet ved siden af den og hjælper med til at sætte Ryberg, hans virke og ikke mindst dets baggrund ind i en større sammenhæng?

JENS HOLMGAARD

Det norske Storting gjennom 150 år. 1–4. Utgitt av Norges Storting under redaksjon av C. J. HAMBRO, JACOB S. WORM-MÜLLER, KARL BJØRNSTAD, SVERRE STEEN. Oslo, i kommission hos Gyldendal Norsk Forlag, 1964. 518 + 392 + 432 + 576 sider. Ill. 420 n. kr., indb. 500 n. kr.

Initiativet til dette verk blev taget i 1955, da professorerne Jacob S. Worm-Müller, Arne Ording, Johan Schreiner, Jens Arup Seip og Sverre Steen i en skrivelse til Stortingets præsidium foreslog at markere forfatningsjubilæet 1964 ved udgivelse af et videnskabeligt værk om Stortinget. Præsidiets stillede sig positivt til tanken, og et udvalg, der bestod af odelstingspræsident C. J. Hambro, fuldmægtig Karl Bjørnstad, professor Steen og professor Worm-Müller, udarbejdede den nøjere plan for værket. Udvalget fungerede siden som redaktionskomité. Hele værket udkom i jubilæumsåret.

Udvalget var, hedder det i forordet, »helt fra begyndelsen klar over at det jubileumsskrift som skulle utgis, måtte være et vitenskapelig oppbygd, men likevel alment tilgjengelig verk om institusjonen Stortinget, *ikke* om Norges politiske historie i sin alminnelighet etter 1814. Det man ville ha klarlagt var nasjonalforsamlingens funksjon i det politiske liv, dens sammensetning, organisasjon og forhold til de andre statsmakter«. Man tilrådede, at den kronologiske fremstilling skulle falde i tre hovedafsnit, sådan at første bind dækkede tiden fra rigsforsamlingen på Eidsvoll til 1869, da der indførtes årlige storting (indtil da samledes tinget kun hvert tredje år), andet bind perioden fra 1869 til 1908 (regeringen Løvlands fald og Venstres konsolidering) og tredje bind tiden fra 1908 til 1964. I fjerde bind skulle behandles en række specialemer.

Denne plan blev fulgt. Første bind er skrevet af professor Alf Kaartvedt, med en indledning af Sverre Steen om »Hvordan Norges Storting ble til«, andet bind af universitetslektor Rolf Danielsen og tredje bind af konsulent i Udenrigsdepartementet Tim Greve. Til fjerde bind er der femten bidragydere, der skriver om bl. a. Stortinget og ytringsfriheden (C. J. Hambro), Stortinget og de udenrigske sager efter unionsopløsningen (Reidar Omang), de politiske grupper (seks partirepræsentanter), referatet af Stortingets forhandlinger (Harald Krohn), kvinder i Stortinget (Tertit Aasland), Stortinget og pressen (Vegard Sletten), pression mod Stortinget (Kaare Fostervoll), og Stortingets bygning (Gunnar Hoff); bindet afsluttes med en række korte biografier af præsidenterne i Stortinget, Lagtinget og Odelstinget fra 1814 til 1964 (Karl Bjørnstad).

Den historiske fremstilling er særdeles fast komponeret, ikke uden inspiration fra systematiserende nabovidenskaber. De to første bind har i store træk samme inddeling: først et afsnit om Stortingets sammensætning, herunder spørgsmål om stemmeret, valgordning, valgpraksis,

opholds- og rejseudgifter til valgmænd og stortingsrepræsentanter m. m.; derefter et afsnit om Stortingets organisation og forretningsorden, et om Stortingets myndighedsområde og forholdet mellem statsmagterne og endelig et om gruppedannelserne i Stortinget. Denne disposition fastholdes ikke i tredje bind, hvis sidste halvdel er kronologisk disponeret, men de emner, der tages op til undersøgelse, er de samme som i de foregående bind.

»Den grunnlov som ble undertegnet 17. maj, med visse endringer som ble vedtatt 4. november, kom til å gjelde omtrent uforandret like til 1905 og gjelder i sine hovedtrekk også i dag. Skyldes det dens fullkommenhet? Skyldes det at den var et resultat av store statsmenns modne overveielser? – at den var avfattet etter det norske folks ønsker og behov? Snarere tvertimot. Det skyldes dens uklarhet. Hadde hver bestemmelse i loven vært utførlig, presist utformet og ikke til å misforstå, ville den vært for stiv og kunne lett ha brutt ned i det stormfulle politiske vær i årene nærmest etter 1814. Nå var den som en primitivt sammenbundet flåte, der de enkelte stokkene nok kunne gnisse mot hverandre i stormen, men likevel hang sammen og smidig fulgte bølgenes gang«. Sådan skriver Sverre Steen i slutningen af sin nøgterne indledning og anslår dermed et tema, som den opmærksomme læser vil kunne følge gennem 1800-tallets Stortingshistorie.

Hurtigt opstod en kraftig grundlovskonservatisme, fremkaldt både af en voksende spænding mellem samfundsklasserne og – ikke mindst – af forholdet til unionskongedømmet; utvivlsomt var det »en psykologisk og politisk fordel at grunnlovskonservatismen var utformet som ideologi før Carl Johans hovedstorm mot forfatningen satte inn i 1821. Det lettet Stortingets senere argumentasjon og politikk« (I, 269). Denne konservatisme løste imidlertid ikke problemerne, når grundloven var uklar – den langvarige strid om, hvor vidt kongen havde vetoret over for grundlovsændringer, der var vedtaget af Stortinget, er vidnesbyrd herom. Den slog heller ikke til, da samfundsstrukturen ikke længere var den samme som i 1814. F.eks. indeholdt grundlovens §§ 57, 58 og 59 bestemmelser, der dels gav regler for det numeriske forhold mellem stemmeberettigede, valgmænd og Stortingsrepræsentanter, dels fastslog, at de sidstnævntes antal skulle være mindst 75 og højst 100, dels påbød, at landdistrikterne skulle have dobbelt så mange repræsentanter på tinge som byerne (hvor kun ca. 10 pct. af befolkningen boede). Stigningen i folketallet og forskydningen mellem land- og bybefolkningen medførte, at disse grundlovsbestemmelser fra omkring 1840 ikke længere lod sig forene – i 1859 udgjorde byrepræsentanterne næsten 43 pct. af Stortingets medlemmer. I 1859 nåede man til enighed om en ny ordning, hvorefter man opgav den bevægelige skala og fikserede repræ-

sentanternes antal til 111. Man beholdt derimod relationen 2:1 mellem land- og byrepræsentanter, stadig en oplagt favorisering af byerne.

I afsnittene om Stortingets kompetence opdukker hyppigt spørgsmålet om forholdet mellem Stortinget og regeringen. Kaartvedt har et interessant kapitel om konge, regering og Storting i Carl Johan-tiden, hvori han understreger, at modpolerne var Stortinget og Carl Johan, ikke Stortinget og regeringen. Tværtimod var der i konstitutions- og unionspolitikken et intimt interessefællesskab mellem regeringen og de ledende kredse i Stortinget. Men som majestætens ansvarlige rådgivere stod regeringens medlemmer i en vanskelig stilling – ofte fik de skindet imod sig over for Stortinget og blev samtidig ydmyget af Carl Johans »skolemesteragtige arrogance og belærende foredrag« (I, 242 f).

Forholdet til regeringsmagten blev det spørgsmål, der engagerede Stortinget mest i tiden fra ca. 1870 til 1890. Alle forestillinger om den parlamentariske styreform var før dens sejr i 1884 baseret på den forudsætning, at der i Stortinget ville eksistere et nogenlunde stabilt flertal, som regeringen kunne støtte sig til. Men denne forudsætning var ikke længere til stede, da Venstre blev sprængt i 1888. Rolf Danielsen analyserer indgående de synspunkter, der kom til orde om forholdet mellem regering og Storting i den nye situation. Johan Sverdrups løsning blev en resignationspolitik fra regeringens side; den måtte søge at vinde Stortinget fra sag til sag, indtil folket på valgdagen atter havde skabt grundlag for en regering, der kunne regere med et Stortingsflertal i ryggen. Mindretalsparlamentarismen blev en realitet, der svækkede såvel regering som Storting. Men nye parlamentariske midler – interpellationsinstitut, trontaledebat, finansdebat – gav snart Stortinget en effektiv kontrollerende myndighed; omkring århundredskiftet var regeringen ved at blive en eksekutivkomité for skiftende stortingsflertal, og påstande om Stortingsregereri gennem komiteerne var ikke sjældne – en egentlig undersøgelse af deres berettigelse mangler dog endnu. Stortingets øgede kontrolmuligheder førte dog ikke til en vedvarende svækkelse af regeringen. I dette århundrede har det voksende behov for specialiseret faglig indsigt styrket regeringens mulighed for at lede lovgivningsarbejdet.

Som det fremgår af de nævnte emner, kommer forfatterne ind på en række politiske stridsspørgsmål i norsk historie. Men af det politiske begivenhedsforløb medtager de kun det, der er relevant for Stortingets udvikling som politisk instrument; de er ikke faldet for den fristelse at omtale lovgivning og anden politisk virksomhed, der ikke er velmotiveret ud fra værkets intentioner.

Den originaleste indsats er ydet i afsnittene om Stortingets sammensætning – valgordning, valgdeltagelse, valgmænd (indirekte valg indtil

1905) – og Stortingets gruppe- og partidannelser. Inden for statskundskaben er der i Norge lavet ikke helt få studier, der kommer ind på disse emner – især Tim Greve har kunnet drage nytte heraf – men lakunerne er mange. Forfatterne er da gået til kildematerialet og har dels selv foretaget undersøgelser dels fundet ud af, hvilke opgaver der venter på at blive løst gennem større specialundersøgelser, f.eks. vedrørende relationerne mellem partierne og pressionsgrupperne i 1890erne. I forlængelse af sine undersøgelser udarbejdede Rolf Danielsen i øvrigt til den nordiske historikerkongres i Bergen 1964 en instruktiv oversigt over problemerne i forbindelse med studiet af de politiske partiers opståen og første udvikling i Norge.

Spørgsmålet om Stortingsrepræsentanternes sociale rekruttering har krævet supplerende undersøgelser. Blandt resultaterne hæfter man sig især ved embedsmændenes talmæssige stabilitet, der ikke svækkedes af systemskiftet 1884 – også Venstre valgte embedsmænd (1891: 11, 1894: 17). Først med valget 1897 reduceredes denne sociale gruppe. Samtidig øgedes antallet af selvstændigt erhvervsdrivende. Formodentlig er der tale om »et tallmæssig uttryk for en begynnende opløsning av den tradisjonelle allianse mellom embetsmenn og næringsdrivende i byerne, som hadde vært karakterisert ved at den siste gruppen i høy grad hadde vært innforstått med at embetsmennene varetok deres interesser på tinget« (II, 84).

Fremstillingen rummer mange vurderinger, men ikke mange egentlige konklusioner, flest i Rolf Danielsens afsnit. En konklusion på hvert bind ville have givet mulighed for en opsamling af spredte vurderinger og en præcisering af udviklingen inden for så centrale spørgsmål som f.eks. befolkningens syn på det parlamentariske system, forholdet mellem Storting og regering o. a. Derigennem ville man have lettet arbejdet for læseren og bidraget til at opfylde forordets ønske om, at dette skulle være et »alment tilgængelig verk«.

I nogen grad savner man i værket en fornemmelse af Stortingets milieu. Der nævnes mange politikere, men de fleste er mere principper end personer – det gælder også de mere fremtrædende som Schweigaard, Ueland og Jaabæk. Det er nok delvis en følge af, at man prisværdigt konsekvent har undgået at skrive politisk historie i almindelighed. Men uden brud på dette princip kunne man med fordel i højere grad have inddraget de ledende politikeres baggrund for de valgte principielle standpunkter, herunder deres kontakter med den politiske tænkning i ind- og udland. Stortinget var (og er) et milieu; det mærkes enkelte steder i værket, f.eks. i de gengivne citater fra Johan Sverdrups taler, men forbavsende sjældent – Jens Arup Seips »Et regime foran undergangen« har i denne forbindelse ikke sat sig mange spor. En eksemplificeret behandling af den politiske talekunst – som Sven Clausens i

»Den danske Rigsdag« – ville også have været en mulig introduktion i Stortingsmilieuet.

Endelig kan man undre sig lidt over, at redaktionen ikke har ydet den læserservice at gengive i sin helhed den grundlov, som Stortinget skylder sin eksistens og kæmpede for at bevare. – Helt praktisk ville det også have lettet læseren, om indholdsfortegnelsens underafdelinger var blevet markeret i selve fremstillingen.

Der er grund til at udtrykke beundring for såvel forfattere som redaktion: man har benyttet den givne lejlighed til at komme videre i udforskningen af Stortingets funktion i Norges politiske udvikling. Stortingsmænd og historikere vil vide at værdsætte det. Under læsningen anstiller man uvilkårligt sammenligninger med »Den danske Rigsdag 1849–1949«, der i seks bind forelå færdigt i 1953. En egentlig mandjævning ville være utilstedelig, bl. a. fordi det danske værk er ret uegalt, men iøjnefaldende er det, at det norske værk i højere grad vinder nyt land og stiller nye spørgsmål til de kommende års forskning, medens det danske henvender sig til en bredere læserskare.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

HOLGER HJELHOLT: *British Mediation in the Danish-German Conflict 1848–50. Historisk-filosofiske meddelelser*, udgivet af Det kongelige danske videnskabernes selskab. Bd. 41 nr. 1; bd. 42 nr. 1. København, Ejnar Munksgaard, 1965–66. 235 og 251 s. 80 kr.

Dr. Hjelholts værk om den britiske mægling i den dansk-tyske konflikt 1848–50 er en enestående arbejdspræstation; bag dets tæt sammenkædede fremstilling ligger et uhyre omfattende indsamlingsarbejde. Forfatteren har gennemgået det ene arkiv efter det andet. Først og fremmest det danske rigsarkivs samlinger og akterne fra det britiske udenrigsministerium i Public Record Office, desuden Palmerstons arkiv, den engelske Berlin-ambassadør Westmorlands samlinger, akter fra det tyske Bundesarkiv i Frankfurt a. M. og fra det tyske centralarkiv i Merseburg (Østtyskland), det hertugelige slesvig-holstenske husarkiv, nu i Slesvig, og en lang række andre arkiver.

De næsten endeløse rækker af dokumenter er sammenfattet til en omfattende skildring af den diplomatiske side af den danske politik i årene 1848–50, altså en udenrigspolitisk pendant til forfatterens tobindsværk om »Sønderjylland under Treårskrigen« (1959–61). Der er al grund til at beundre den ildhu og energi, hvormed arbejdet er ført til ende.

I forhold til hidtidige undersøgelser er dr. Hjelholt nået væsentligt længere. Sammenlignet med Albert Olsens skitseagtige og doktrinære afhandling: Danmark og den engelske mægling 1848 (H.T.11.R.II) repræsenterer dr. Hjelholts værk et helt afgørende fremskridt m.h.t. kildegrundlaget. Overfor Albert Olsens økonomisk-historiske tankegang kan dr. Hjelholts grundsynspunkt karakteriseres som statspolitisk eller historisk-statsretsligt om man vil. Gennem sine studier over inkorporationen af Den gottorpske del af Sønderjylland i kronen 1721 (1945) er Hjelholt nået til en ganske bestemt opfattelse af retsgrundlaget for Slesvigs tilknytning til Danmark, og ud fra denne opfattelse kritiserer han de slesvig-holstenske doktriner. Med megen konsekvens fastholdes det historisk bestemte syn på Danmarks ret til Slesvig; og de forslag til en løsning af det slesvigske spørgsmål efter nationalitetsprincippet, der fremkom allerede ved krigens begyndelse, gøres der ikke meget ud af. Det skal da også gerne medgives, at disse tilløb ville betyde brud på gældende statsret, hvad slesvig-holstenernes program også ville, men i demokratiets og liberalismens århundrede kunne det statsretslige grundlag ikke på langt sigt fastholdes.

Dr. Hjelholt fælder en hård dom over slesvig-holstenerne. Set på baggrund af de almindelige åndelige og politiske strømninger, som prægede midten af forrige århundrede, må man nok mildne den lidt og vise forståelse for, at slesvig-holstenerne subjektivt mente, at de repræsenterede en retsopfattelse, der kunne holde stik, og at de i adskillige forhold handlede ud fra synspunkter, hvis rigtighed de var fast overbevist om, medens de i andre søgte at manipulere med kendsgerningerne; således voldte forholdet til den nedarvede kongemagt dem store kvaler. Det var f.eks. svært at argumentere overbevisende med begrebet »den ufri konge«. Tiden var revolutionær, men de revolutionære krav fandt ringe støtte uden for Tyskland, og selv i Tyskland vandt de reaktionære kræfter i løbet af få år sejr. På det internationale plan måtte man anvende folkeretslige og statsretslige argumenter, og her kom de tyske forhandlere ofte til kort. Dr. Hjelholt noterer nøje alle selvmodsigelser og uoverensstemmelser, men en lidt skarpere sondring mellem den argumentation, der i god tro var umiddelbart præget af gangse tyske opfattelser, og den argumentation, der blev givet i mindre god tro, havde været ønskelig. Dr. Hjelholt retter sin kritik ikke mindst mod den tyskvenlige dronning Victoria og hendes gemal prins Albert, samt de skiftende preussiske udenrigsministre, men især imod den preussiske ambassadør i London, Chr. J. K. Bunsen.

Et enkelt eksempel taget fra bd. 1, s. 91 kan tjene til at illustrere den ovenfor anførte bemærkning om udtalelser fremsat i god og i mindre god tro. Den britiske udenrigsminister, lord Palmerston, der var mæglingspolitikens bærer, havde i april 1848 foreslået Preussen, at såvel tyske forbunds-

tropper som de danske tropper skulle forlade Holsten. Meningen var at lægge luft mellem parterne. Dr. Hjelholt karakteriserer derefter Bunsens reaktion: Forslaget fik ham til at »udbryde i sit exalterede sprog, der var blottet for logik, at når den danske konge havde okkuperet Slesvig by »så kunne vi (d.v.s. preusserne) lige så vel forlade Berlin og Köln og kong Ernst Hannover««. Citatet sluttes med et udråbstegn i parentes. Nu må man indrømme, at det er besynderligt af Bunsen at sammenligne byen Slesvig med Berlin, Köln eller Hannover. Kong Frederik var retmæssig hertug over Slesvig, men Bunsen, der var gennemtrængt af den tyske nationale bølge, har virkelig troet på tyskernes ret til Slesvig via forbindelsen mellem Slesvig og Holsten. Det var den subjektive side af sagen, men dertil kommer, at Palmerstons forslag vidnede om ringe indsigt i de faktiske forhold – der var nemlig ingen danske tropper i Holsten, og derfor ville de tyske troppers tilbagetrækning blive til ensidig dansk fordel – og det var måske denne Palmerstons uvidenhed, der fik Bunsen til at bruge så stærke ord.

Et par sider længere fremme, s. 104, er der igen et udråbstegn i parentes. Det er forsåvidt vel motiveret, men en nærmere analyse af situationen havde alligevel været at foretrække for et udråbstegn. Sammenhængen var denne: den danske gesandt i London, Fr. Reventlow kunne berette, at Bunsen, altså den preussiske minister i London, havde sørget for at blive valgt til medlem af den tyske rigsforsamling i Frankfurt, og vel at mærke som repræsentant for en kreds i hertugdømmet Slesvig. I et brev til et af den provisoriske regerings medlemmer i Kiel, grev Reventlow-Pretz skrev han: »Jeg skulle ikke værdsætte nogen ære højere end at være medlem af det parlament« og videre »Hvis vi endnu i tide skulle nå at vinde Slesvig tilbage,« ville han gerne være en af repræsentanterne for Slesvig. Det må medgives, at det objektivt set var en lidet fornuftig handling af en ledende tysk diplomat i London at lade sig vælge til den tyske rigsforsamling, men i betragtning af, at Slesvig ikke hørte til det tyske rige, at Slesvigs stilling var stridens genstand, og at Preussen ikke havde magtmidler til at gennemtvinge sin ensidige opfattelse, men havde accepteret en britisk mægling, så var det dog navnlig en afgørende svækkelse af den preussiske forhandlingsposition, at den preussiske gesandt så flagrant demonstrerede et brud på den europæiske folkeret. Det var Danmarks største aktiv under de internationale forhandlinger, at grænsen til det tyske forbund klart gik ved Ejderen. Det var en af de få ting Palmerston virkelig indså; og det er et af de klare resultater i den foreliggende fremstilling, at denne sondring kunne forstås og fastholdes af de neutrale statsledere. Derfor blev løsningen: en selvstændig stilling for Slesvig i det danske monarki, ledertråden i forhandlingen, medens delingstanken ville kræve et helt nyt statsretsligt begreb og derfor hurtigt blev forladt.

For den engelske mægling gælder det som helhed, at den blev ført meget passivt; de danske ville gerne engagere England stærkere på deres side, men selvom Palmerston nok ville forlige parterne, satte han i intet tilfælde trumf på. Det højeste, han drev det til, var at true Preussen med Rusland, i mindre grad med Frankrig og Sverige. Der gives en yderst detaljeret gennemgang af alle faser i disse engelske forligsbestræbelser, men det er karakteristisk, at i alle de tilfælde, hvor Preussen så sig nødsaget til at give efter, kom trykket ikke fra England, men fra Rusland; dette forhold antydes kort undervejs og i værkets sidste kapitel. Som et modstykke til redegørelsen for den engelske mægling må man meget ønske engang også at få en fremstilling af den russiske politik. Selv i en af de få situationer hvor England ydede Danmark en virkelig hjælp, nemlig ved at udpege en voldgiftsmand for den forvaltningskommission, der styrede Slesvig under våbenstilstanden fra 1849 til 1850, var der et væsentligt forbehold, idet voldgiftsmanden oberst Hodges ingen støtte fik fra sin regering. Når forvaltningskommissionens arbejde ikke blev effektivt i Sydslesvig, siger dr. Hjelholt, skyldtes det ikke oberst Hodges, men Preussens perfide politik, og han tilføjer: »De engelske udsendinge undrede sig med rette over, at Palmerston fandt sig i det«. Her er de to ord »med rette« forfatterens dom, som kan give anledning til visse overvejelser. Det er evident, at de preussiske instanser spillede dobbeltspil, og for så vidt kunne de engelske udsendinge »med rette« undre sig over, at Palmerston ville finde sig deri. Men hvorfor var Palmerston så tilbageholdende?

Det er dette spørgsmål, læseren bestandig må stille sig under læsningen: hvorfor optrådte englænderne ikke mere aktivt i dansk favør, når russerne i givne situationer kunne optræde med eftertryk. Der kan formentlig kun gives eet svar: der stod ingen livsvigtige engelske interesser på spil, eller anderledes udtrykt: Englands interesse i på den ene side at opretholde det danske monarki og på den anden side at støtte Preussen eller det tyske rige var nogenlunde lige store. Problemet må ses i sammenhæng med den politiske balance i almindelighed. Gennem hele det 19. århundrede fra 1815 til 1907 går som en rød tråd en russisk-engelsk interessekonflikt, snart stærkere snart svagere artikuleret. I den dansk-tyske konflikt falder de to landes interesser på det nærmeste sammen, begge stormagter måtte ønske det danske monarki opretholdt, men i den første fase af revolutionen 1848 førte Preussen en polsk-venlig politik, som i høj grad måtte genere russerne, og det forklarer til en vis grad, at zaren fik stoppet general Wrangels fremrykning i Jylland i maj 1848 og fik sørget for, at Jylland blev rømmet. Da den revolutionære kraft ebbede ud i Tyskland, støttede Rusland først restaurationen i Østrig, og siden lagde Rusland og Østrig i fællesskab tryk på Preussen, men det var ikke i engelsk interesse at se Preussen svækket, tværtimod

så englænderne gerne at Preussen dannede en modvægt mod Rusland, og et liberalt Tyskland var dem kærere end et autoritært. England havde således ingen interesse i at lægge sig ud med Preussen, eller i at vanskeliggøre den ny rigsdannelse. Hvor megen perfidi preusserne end lagde for dagen over for forvaltningskommissionen for Sønderjylland kunne det ikke give Palmerston anledning til nogen aktion. Sådan om-trent kan man sammenfatte resultatet af de overvejelser læsningen leder til.

Her ligger altså endnu en opgave og venter på en historiker, men enhver, der vil binde an med den opgave at udrede stormagtskonstellationernes betydning for det slesvigske problem under Treårskrigen, må være dr. Hjelholt taknemlig for hans grundige gennemtrawling af arkiverne og for hans gennemgang af det væsentlige element, som den engelske mægling udgør.

Helt fra de unge år har dr. Hjelholt viet den sønderjyske historie en stor del af sin interesse og sin arbejdskraft. Hans doktorafhandling om sprogreskripterne, der kom i 1923, var banebrydende, og de talrige andre bidrag har belyst væsentlige perioder og situationer i det dansk-tyske mellemværende. Hans trofasthed gennem et langt liv mod ungdommens interesser og synspunkter fortjener anerkendelse; men som tiderne skifter vinder nye synspunkter frem, og da er det glædeligt, at også de, der deler disse, kan hente megen viden, megen hjælp og megen inspiration i dr. Hjelholts arbejder.

TROELS FINK

Nyt fra historisk videnskab

HJÆLPEMIDLER

Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum 1931–1935.

Published by the Trustees of the British Museum. London, 1967. xx + 878 s.
15 £ 15 sh.

British Museum's Department of Manuscripts udsender oftest hvert 5. år fortegnelser over dets samlingers tilvækst. Med det foreliggende bind fejres et slags 100-års jubilæum, idet Catalogues of Additions begyndte med femåret 1836–40 (udsendt 1843); nu er man nået frem til 1935. Før 1. Verdenskrig fremkom fortegnelserne 1–2 år efter den pågældende periodes udløb; tempoet har ikke kunnet holdes, og man er i dag mere end 30 år bagefter. Forordet i bindet her oplyser imidlertid, at næste bind vil omfatte tiden 1936–45 (på grund af mindre accession under 2. Verdenskrig) og til dels allerede foreligger i korrektur. Udarbejdelsen af et bind må være et kæmpearbejde, da der vel ofte må foretages omfattende ordningsarbejder, i hvert fald i privatarkivstoffet, inden registreringen (og indbindingen) kan påbegyndes.

Accessionen sker nu kun i to hovedrækker, en stor (Additional Manuscripts) og en mindre (Egerton Manuscripts) med særlige afdelinger for »Charters and Rolls« og for Papyri inden for begge rækker; hertil kommer en samling for løse segl og seglaftryk og en samling af facsimiler af manuskripter. Det er Additional MSS, der tæller; heri er i årene 1931–35 indgået små 2000 volumes, i Egerton MSS noget under 100.

Retningslinjerne for udarbejdelsen af det her anmeldte bind (som for de foregående) har været, at der først gives et katalog med gennemgang bind for bind med beskrivelse af indhold, format, sidetal, proveniens etc.; oftere er der dog tale om store samlede arkivmasser, der naturligvis samler sig i grupper med visse fællesoplysninger; det gælder f.eks. politikeres privatarkiver; også disse opdeles dog i volumes af passende størrelse med fortløbende nummerering inden for den enkelte gruppe; men mellem disse til tider store samlinger indgår enkeltbind eller mindre samlinger, nummereret efter tidspunktet for deres ankomst. Kun utilgængelige papirer holdes i hvert fald nu og da helt uden for nummereringen, indtil de bliver tilgængelige, se f.eks. Ripon Papers, 2. series (Add. 43510 ff.), der modtoges allerede i 1923, men først indgik i nummersystemet, da de i 1933 blev tilgængelige. At nogle privatarkiver afleveres i flere omgange bevirker, at de forekommer forskellige steder i katalogerne efter tidspunktet for deres aflevering. Richard Cobdens papirer findes f.eks. to steder i bindet for 1931–35 (Add. 43647–43678 og Add. 43807–43808), og der er hen-

visninger til andre papirer, som vil blive omtalt i et af de følgende kataloger (Add. 50131, 50748–50751). Når først sådanne dele af et arkiv er registreret, tilmed i et trykt katalog, er det håbløst at foretage en sammenarbejdning med senere tilkomne dele. Skaden er næppe heller så stor, idet der gives henvisninger overalt hvor muligt.

Helt små erhvervelser, enkeltblade eller læg, fragmenter el.l. samles ved afslutningen af hvert år i et volume »Miscellaneous Letters and Papers« (el. »Miscellaneous Papers and Fragments«), der unægteligt får et meget blandet indhold.

I den ovennævnte beskrivelse af de enkelte volumes indgår ikke ved privatarkivmateriale oplysninger om brevskrivere, undtagen hvor det drejer sig om et fåtal, ellers må man søge oplysninger om alle brevskrivere i Index, der som følge heraf udgør den største del af bindet, og hvorfra der er henvisninger til numrene på de enkelte volumes og – oftest – sidetal deri. Også brevmodtagere anføres i Index, der yderligere på grund af det navneskifte, der ledsager oprykningen inden for engelsk adel, har mangfoldige henvisninger; den ovennævnte Ripon, var f.eks. 1. Marquess of Ripon, men tidligere 2. Earl of Ripon, og før igen Viscount Goderich, men søges i Index under Robinson. Uden henvisninger er den ikke specielt kyndige her helt hjælpeløs. Index tenderer også mod et sagregister; foruden navne på personer, institutioner, lande o.l. er der opslag på: Antiquities, Architecture, Army of England, Art. Illuminations, and Drawings, Art. Engravings o.s.v. Den, der vil benytte katalogerne, må være helt fortrolig med opbygningen af Index.

En gennemgang af et bind som det nu udkomne opruller ikke mindst United Kingdoms og det britiske imperiums historie. De store (og mindre) britiske statsmænds papirer strømmer ind på manuskriptafdelingens hylder, ofte som gaver, til andre tider ved køb. Gladstone's papirer indgik til afdelingen i 1934 (Add. 44086–44835), men herover udsendtes et særligt trykt katalog i 1964, der har afløst den normale publikation. Premierminister Lord Aberdeen's papirer (320 vol.) skænktes 1932 til British Museum (Add. 43039–43358), og det er en meget stor samling i bindet med mængder af brevskrivere i Index. Charles Dilke's papirer (94 vol.: Add. 43874–43967) modtoges som gave i 1935. Tit er privatarkiverne dog af mindre omfang; nævnes kan heriblandt den kendte økonom William Ashley's papirer (Add. 42242–42256; han døde 1927, så her er man nær nutiden).

Erhvervelserne rækker også uden for hjemlandets og imperiets sfære. Den mest opsigtsvækkende erhvervelse 1931–35 var købet i december 1933 af det berømte bibelhåndskrift Codex Sinaiticus, som sovjetregeringen solgte for £ 100.000; her trådte den engelske regering og en national indsamling til. Ikke få manuskripter af kontinental oprindelse, især kirkelige, er også i femåret erhvervet af manuskriptafdelingen; et aktivt biblioteksvenneselskab hjælper og supplerer dennes egne midler. Fra England selv vidner 5 middelalderlige brevbøger fra klostre om muligheden af, bl. a. på auktioner, at skaffe vigtigt kilde-materiale ind i de offentlige samlinger, her især til Egerton-rækken. At også godsarkivalier foruden store samlinger af privat tilvejebragte afskrifter, f.eks. til de amerikanske koloniers historie (Stevens Transcripts, næsten 250 vol.) er indgået vidner om samlingernes alsidighed.

Spørges der nu, hvad bindet giver af materiale til dansk historie, synes svaret at blive: ikke meget. Opslag i Index under Danmark giver vel adskillige henvisninger til udenrigspolitisk materiale, næsten udelukkende i kopier, hvorimod der under Schleswig-Holstein findes henvisninger til breve fra augustenburgske hertuger, bl.a. til Dilke, men efter 1864, et par breve fra prinsen af Nør er dog fra 1853. En systematisk gennemgang af Index giver mere; under Williams-Wynn (der er henvisning fra Wynn), engelsk gesandt i Danmark 1824–53, anføres adskilligt, men ofte i kopier i Lord Aberdeen's arkiv. Fra hans forgænger Augustus John Foster, engelsk gesandt i København 1814–24, findes derimod en række – åbenbart originale – breve 1816–20 til diplomaten George Henry Rose (Add. 42794); mere kan utvivlsomt findes i Index; nævnes bør måske et par breve fra statistikeren Harald Westergaard i de ovennævnte Ashley Papers. Men når Index ikke længere antyder dansk stof, er der altid tilbage de muligheder, der ligger i, at danske forhold kan være omtalt i korrespondance mellem englændere indbyrdes og mellem englændere og personer af anden nationalitet end den danske; her er der en stor jagtmark, og her må forskeren ud fra sit specielle kendskab til emnet selv finde vej frem.

Umådelige mængder af historisk materiale er registreret i de kataloger, der dækker hundredåret 1836–1935, og det stilles med stor liberalitet til rådighed for enhver; men det lønner sig inden fremmøde på manuskriptsamlingens læsesal at have gennemarbejdet den her omtalte katalogserie (og de øvrige trykte kataloger over de ældre afsluttede samlinger).

Om British Museum's effektivitet og udmærkede service vidner det også, at man, da de ældre bind i serien var blevet udsolgt, i 1964 udsendte de 3 ældste bind i accessionsrækken (1836–40, 1841–45 og 1846–47) i optryk, efterfulgt 1965 af de næste 2 bind (1848–53, 1854–60), og denne optrykning vil blive fortsat. Indtil videre kan der erhverves positive mikrofilms af bind, der p. t. er udsolgt. Bemærkes bør det tillige, at optrykningen ikke er blevet overladt til profitjagende firmaer, men sker for British Museum's egen regning og til rimelige priser.

C. RISE HANSEN

Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor. Utgivna av Riddarhusdirektionen genom FOLKE WERNSTEDT. I. Stockholm 1957–65. xii + 214 s. 50 sv. kr.

Stillet overfor den beundringsværdige svenske perfektionisme maa vi danske ofte nøjes med beskedent at glæde os over, at er vore historiske haandbøger m.v. kun lidet fuldkomne, er de til gengæld udkomne, og gennem nye, stadig forbedrede editioner nærmer vi os det tilfredsstillende resultat, hvor tilsvarende svenske værker ikke sjældent bliver staaende paa et – bevares fornemt – halvfærdigt stade. Et slaaende eksempel herpaa har vi i den højst forskellige maade, hvorpaa man i de to lande har valgt at behandle det adelshistoriske materiale. Saaledes giver Danmarks Adels Aarbog (1884 ff.) en særdeles omfattende dækning, idet langt de fleste adelslægter nu er behandlet heri, omend til gengæld især de ældre aargange bedst kan karakteriseres som en foreløbig ordning af kilderne i en ofte højst hypotetisk stamtavleform, hvorfor hvert nyt bind bringer rettelser

og tilføjelser og nu og da totalt ændrede nyredaktioner. I Sverige har vi derimod i Elgenstiernas store 9 binds værk (1925–36) et fremragende stamtavleværk; men dette omfatter alene den saakaldte introducerede adel, dvs. de slægter, der 1626 og senere optoges paa Ridderhuset, og heraf følger, at selv de berømteste middelalderslægter savnes, saafremt de var uddøde før dette kritiske aar.

Længe har man tænkt paa at raade bod paa dette beklagelige forhold, der ofte har været danske historikere til stort besvær, og under Ridderhusets auspicer er nu udsendt et første bind stamtavler over en halvferdsindstve svenske (og svensk-finske) adelsslægter. Det elgenstiernaske system er bibeholdt, og af særlig værd er de ofte udførlige indledningsafsnit til hver enkelt slægt med redegørelse for f. ex. dens vaabenføring samt med nyttige bibliografiske henvisninger til omtale og behandling i litteraturen.

Af det rige indhold skal her blot nævnes stamtavlerne over den paa unions-tiden fremtrædende slægt Gren, den ogsaa i Halland godsbesiddende Vinstorpa-æt samt visse af Folkungernes sidelinier. Under ridderhusenealogen Folke Wernstedts ledelse er arbejdet delt ud til en række specialister som f. ex. Hans Gillingstam og de finske professorer Eric Anthoni og Jarl Gallén. Blot kunde man have ønsket, at der havde været raad til at illustrere stamtavlerne med vaabentejninger (som i Elgenstierna), og specielt undrer en dansker sig over, saa lidt brug der i almindelighed er gjort af vor Adelsaarbog. Vel er dennes stamtavle over de skaanske Sparrer givetvis forældet; men da den siden rent svenske slægt »Sparre af Ellinge« i sin oprindelse var skaansk, kunde man vel uden videre have ofret en henvisning til Adelsaarbogen 1917? Men disse petisser forhindrer ikke, at enhver dansk middelalderhistoriker, ogsaa uden specielt genealogiske interesser, inderligt maa haabe, at dette fremragende første bind snarest maa blive fortsat.

TROELS DAHLERUP

LEO SANTIFALLER: Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Sonderausgabe MCMLXVII. Darmstadt 1967. 77 sider. 6,90 DM.

I modsætning til de fleste amerikanske og tyske »reprint corporations«, som virkelig har forstået at udnytte bibliotekers og enkeltforskeres behov for ældre, videnskabelig litteratur groft, har det videnskabelige Bogsselskab i Darmstadt netop sat sig som mål at undgå eller endda modvirke den kommercielle udnyttelse af det aktuelle bogbehov; selv et flygtigt gennemsyn af forlagets kataloger vil kunne overbevise om nytten heraf.

Alligevel kan det ikke nægtes, at optrykket af Santifallers bog kalder på lidt blandede følelser. På den ene side er der givetvis ingen tvivl om, at den stadig giver en udmærket indføring i diplomatiken, og at den samtidig har det fortrin, at den ikke forfalder til blot og bar teknisk redegørelse, men klart placerer *diplomforskningen* som hjælpefunktion i den historiske forskningsproces. Som introduktion overtræffes Santifallers bog kun af Georges Tessier's »La diplomatie« (Que sais-je?, 2. éd., Paris 1962). På den anden side må man dog

tilføje, at netop denne side af diplomforskningen siden bogens fremkomst i 1936 har befundet sig i en så frugtbar udvikling, at det formentlig havde været hensigtsmæssigt at foretage en ajourføring.

Anden halvdel af den lille bog rummer en meget selvbevidst (og nu forældet) oversigt over den østrigske og tyske diplomforsknings resultater. Afslutningsvis kan man notere sig, at ubefæstede sjæle stadig kan søge husværelse hos Santifaller; ligesom i førsteudgaven (s. 49 f.) fremtræder det tredje rige som den germanske diplomatiks forjættede land.

E. LADEWIG PETERSEN

OLDTID OG MIDDELALDER

JOHN VAN SETERS: *The Hyksos, A New Investigation*. New Haven and London, Yale University Press, 1966. xix + 220 s. Illustreret. 48 sh.

Denne doktorafhandling beskæftiger sig med et emne, som ofte har optaget forskere inden for Vestasiens og Ægyptens historie og arkæologi, nemlig Hyksos, der i de gammel-ægyptiske tekster er betegnelsen for fremmedherskerne i Ægypten 1730 til 1580 f.C. Den ægyptiske historiker Manetho (ca. 280 f.C.) kaldte Hyksos »et orientalsk folk af uanselig oprindelse, hvis komme var uforudset«. Forfatteren nævner i indledningen de to muligheder, som man hidtil er nået til: På den ene side står T. Säve-Söderbergh og A. Alt, som begge mener, at man ikke kan tale om en stor Hyksos-invasion i Ægypten, og at Hyksos ikke kan forbindes med den hurritiske bevægelse men snarere med amurriternes bosættelse i Fønikien-Palestina. På den anden side står W. Helck, der fuldtud accepterer Manetho's syn på Hyksos og desuden knytter dem sammen med hurriterne.

I bogens første afsnit (*Archaeology of the Middle Bronze Age*) behandler forfatteren de forskellige underafdelinger af Mellemste Bronzealder (forkortet til MB), som han sætter til at begynde ca. 2200 f.C. og ende ca. 1550 f.C. Udgraveren af Jericho, Dr. Kathleen Kenyon, har derimod en anden inddeling, idet hun, ligesom J. H. Iliffe, mellem slutningen af den Tidlige Bronzealder (TB), ca. 2160 f.C. og tiden ca. 1850 f.C., indskyder en periode, som kaldes den Intermediære TB/MB Periode. Da der i dette tidsafsnit skete et totalt kulturbrud både i Syrien og Palestina, idet begge områder oversvømmedes af halvnomadiske folk, mener Miss Kenyon med rette, at det er vildledende at give en sådan overgangsperiode betegnelsen MB I (C A H³ Nr. 48. 1966).

Med de nye folk kom der nye former for våben, keramik og gravskikke. For Syriens vedkommende findes der klare beviser for, at landet blev invaderet af skarer, som ikke var urbaniserede i samme grad som befolkningen i den foregående periode. I Palestina dukkede der nye keramiske former op, som kan føres tilbage til Syrien. De kendes bl. a. fra Hama J's tidligste faser (jvf. E. Fugmann, *Hama II*. Kbhvn. 1958, p. 49–58), Qatna Grav 4 og Ras Shamra II, 1. Keramikken fra alle disse steder er i familie med den, som optræder under Akkadyndastiet i det mellemste og nedre Mesopotamien. D.v.s. at Palestina formentlig er blevet invaderet fra nord af amurriterne, som også nævnes i de bibelske fortællinger. I Ægypten er der i Gamle Riges kontekst (2500–2200 f.C.) blevet fun-

det store forrådskar dækket med et kæmmet mønster. De stammer fra Fønikien eller Syrien, hvor de f. ex. findes i Hama J 4, i Palestina og i Megiddo XV. Der har altså på dette tidlige tidspunkt været nogen forbindelse mellem amurriterne og Ægypten. De i 1960 reviderede C 14 dateringer af Hama J 5-4 er 2210 ± 120 og 2335 ± 124 f.C. Dem har Van Seters ganske vist overset; men de synes at understøtte hans antagelse, at hans MB I (= TB/MB) må begynde før 2200 f.C. Slutdatoen sætter han til ca. 1900 f.C. Der er ingen forbindelse mellem hans MB I og MB II, idet bruddet ved slutningen af den nomadiske okkupation er ligeså iøjnefaldende som begyndelsen. Der dukker atter nye byer op, nye våben, ny keramik etc. Fra MB II kan der derimod påvises en forbavsende ensartethed i kulturen fra Nordsyrien til Sydpalestina. Forfatteren gør opmærksom på, at den første del af perioden MB II A (1900 og 1750 f.C.) (Miss Kenyon's MB I = 1850-1800 f.C.) ikke er så vel repræsenteret i Palestina, og det kan skyldes, at landet efter invasionens ophør kun langsomt er blevet befolket af grupper, som genoptog et byliv. Det er på dette tidspunkt, at der igen etableres udstrakte handelsforbindelser med Syrien/Palestina og Ægypten. MB II B-C (1750-1550 f.C.) (Miss Kenyon's MB II, 1-5) dækker perioden XIII dynasti og den egentlige Hyksostid = II Intermediære Periode i Ægypten. Den er repræsenteret i Tell Beit Mirsim E-D og i Megiddo XII-X. Gennem de nylig afsluttede undersøgelser af materialet fra de danske udgravninger i Shilo er det blevet konstateret, at sidstnævnte sted netop er blevet bebygget og befæstet i denne periode (se foreløbig Marie-Louise Buhl, Bibelens Shilo, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1967, s. 129-138).

Som bevis for at forbindelsen mellem det indre Syrien og Palestina bliver langt svagere i MB II B-C anfører Van Seters, at den specielle Tall Yahudiyya-vare var meget almindelig i Palestina, men så at sige mangler i Orontesdalen. Hertil må dog bemærkes, at de forskellige former for denne gråsorte indprikkede vare må have samme oprindelse nordpå; men dens former bliver efterhånden omdannet efter den lokale keramik.

Ligesom Yadin forkastede Van Seters med rette den tanke, at glacis, som i Syrien og Palestina i anden halvdel af MB II anvendtes i byernes forsvarssystemer, skulle være opfundet af Hyksosfolkene. Denne form for befæstning er snarere et resultat af en udvikling, som begyndte før Hyksos.

Første del af Van Seters bog viser, at forfatteren er velbevandret både inden for Palestinas og Syriens arkæologi. Ofte møder man en alt for stor ensidighed hos de arkæologer, som beskæftiger sig med Palestinas arkæologi. Det er glædeligt at konstatere, at Van Seters fuldt ud har draget nytte af Ejnar Fugmanns Hamaværk. Selv Kathleen Kenyon ser f. ex. i sin bog *Amorites and Canaanites*, Oxford 1966, ganske bort fra Hama materialet til trods for, at hendes 2. kapitel bærer overskriften *The Intermediate Early Bronze-Middle Bronze Period in Syria*.

Bogens anden del (*The Hyksos in Egypt*) synes at være den svageste, idet Van Seters her vover sig ind på områder, hvor filologerne bedre behersker stoffet. Det er netop også fra deres række, at han angribes (se H. Goedicke's anmeldelse i *American Journal of Archaeology* 71, 1967, s. 412 f., og R. North i *Orientalia* 36, 1967, s. 255 f.). Ingen af disse to forskere kan acceptere Van Seters forsøg på at datere den litterære text *Ipuwer's Admonitions* i Leiden til II Interme-

diære Periode og til Hyksosvældet i Ægypten. Van Seters filologiske undersøgelser af visse stednavne, som han mener ikke kan have været anvendt i Ægyptens I Intermediære Periode (ca 2200–2000 f.C.), er direkte forkerte. En af vor tids største ægyptologer Sir John Gardiner skrev om dette berømte skrift, som han har bearbejdet udtømmende i en større afhandling: »However that may be, the trustworthiness of the Leyden Papyrus as a depiction of Egypt in The First Intermediate Period is indisputable« (A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*. Oxford 1961, s. 110).

I slutkapitlet fremhæver forfatteren, at man bør borteliminere ordet »Hyksos«, idet det indebærer en falsk etnisk bibetydning og derved isolerer de fremmede i Ægypten fra deres oprindelse. Han foretrækker at tale om amurriternes herredømme over Ægypten i den II Intermediære Periode. Hertil må siges, at hurritiske navne også er blevet fundet i Ægypten i ovennævnte periode, selvom de semitiske var de dominerende. Ved Hyksos kan ikke forstås et bestemt folk, men mange folkeelementer.

Bogen er udstyret med en udtømmende bibliografi; men billedmaterialet er langt fra tilstrækkeligt. Man mangler f.ex. gengivelser af de berømte ægyptiske relieffer fra Beni Hasan med fremstillinger af asiater (ca. 1890 f.C.) og af Cairo-museets måske samtidige dobbeltstatue af granit visende »De Fiskeofrende« (W. Wolf, *Die Kunst Ägyptens*. Stuttgart 1957, s. 330), som også anses for asiater.

MARIE-LOUISE BUHL

FRIEDRICH BEHN: *Die Bronzezeit in Nordeuropa. Bildnis einer prähistorischen Hochkultur*. Urban Bücher. Die wissenschaftliche Taschenbücherreihe. Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1967. 120 s. Ill. 4,80 DM.

Den foreliggende lille bog søger, som undertitlen angiver, at give en samlet fremstilling af bronzealderens eettusindårige historie i Nordeuropa. I en række kortfattede kapitler beskrives de sider af den nordeuropæiske bronzealderkultur, som det arkæologiske fundstof giver indblik i: handel, håndværk, bosættelsesproblemer etc.

I et indledningskapitel gør forfatteren, der er forhenværende professor i Leipzig, rede for sine metodiske grundsynspunkter og viser her sin tilknytning til kredsen af arkæologer omkring den i 1931 afdøde østpreussiske forsker Gustav Kossinna. Synspunkterne har deres oprindelse i den tyske »kulturkredslære«, og set i lyset af den udvikling, nordeuropæisk arkæologi har gennemgået siden 2. verdenskrig, virker en lang række af bogens resultater temmelig forældede. De enkelte kapitler er overskuelige og let læste, men hyppigt kunne man ønske sig en ajourføring af det fremlagte materiale. I kapitlet om bosættelsesformerne (s. 48 ff.) hævdes f.ex., at man fra den nordiske bronzealder ikke kender fund af hustomter. Forfatteren går her uden om den forskningsvirksomhed, der efter krigen har bragt ikke så få bopladsanlæg for dagen, og gennemgangen af bosættelsesproblemerne bliver derved præget af alvorlige mangler. Endnu svagere er en lang række af de fremsatte hypoteser, f.ex. angående en »anatolsk kulturindflydelse«, som fra Sortehavet via floderne Dnjepr og Weichsel skulle have

nået frem til det nordeuropæiske område og der have indvirket på »die Lebensbereiche« af den nordiske bronzealderkultur (s. 53). Hele teorien hviler på tilstedeværelsen af 5 sydsandinaviske bronzekrumsværd, som ingenlunde har kunnet påvises at have anatolske forbilleder. Betydningfuldt virker det også, når den jyske Egtved-grav foreslås at have rummet en »Illyrer« (etwa eine Kriegsgefangene) (s. 39). Når forfatteren endvidere mener at kunne hævde, at de mediterrane indflydelser i den nordiske bronzealderkultur var langt kraftigere end man hidtil har antaget, må man fastslå, at det sandsynligvis forfalskede fund af en mykensk bronzeskål fra Dohnsen i Nordtyskland er et dårligt valgt udgangspunkt.

Som helhed synes forfatterens kildekendskab og teorier at have deres oprindelse i 1930'ernes tyske arkæologi: det hævdes, at man uden betænkelighed kan betegne »die Träger der nordischen Bronzekultur als Germanen, sicher als Urgermanen«, visse kulturelle forhold forklares blot ved henvisning til en »germansk« folkekarakter, og de arkæologiske formgrupper tages uden nærmere begrundelse som udtryk for en »bereits ziemlich vorgeschrittenen Stammesbildung«. Det virker derfor ikke overraskende, at man på side 22 finder et kort over de »germanske stammegrænser« og deres forskydninger i løbet af bronzealderen. Fra et lille kærneområde, af forfatteren bestemt til den nedre Elb, skulle germanske stammer i løbet af 2. og 1. årtusind have bredt sig over hele Nord- og Mellemeuropa. De begreber, der indgår i en sådan teori, er imidlertid helt og holdent produkter af den nationale og politiske tænkning, der herskede i Tyskland i begyndelsen af dette århundrede, og finder kun vanskeligt en begrundelse i det arkæologiske fundstof. Den komplicerede kulturelle diffusionsproces, der var baggrunden for den nordiske bronzealderkulturs opståen og udvikling belyses meget mangelfuldt, og efterkrigstidens studium af forskningsteknikken og den arkæologiske kildekritiks vekslende former synes ikke at have indvirket på fremstillingen.

Nærværende bog kan således kun opfattes som et sidste produkt fra en skole af arkæologer, hvis forskning var knyttet til ideer, som tiden er gået alvorligt imod.

JØRGEN JENSEN

GEORGE WOODCOCK: *The Greeks in India*. London, Faber & Faber, 1966. 199 s. Ill. 42 sh.

Denne bog er et forsøg på at sammenfatte vor viden om grækerne i Indien i oldtiden. Størst interesse knytter sig til kapitlerne 2–8, der behandler tiden fra Alexander den Stores erobring af det nordlige Indien til de indo-græske kongers undergang henimod slutningen af 1. årh. f. Kr. Den litterære overlevering, både den indiske og den græske, er meget fragmentarisk og kan ikke give noget sammenhængende billede af udviklingen i disse områder. Nogle få indskrifter giver visse holdepunkter, men det vigtigste materiale er så afgjort mønterne, hvis udsagn da også tillægges afgørende betydning for den kronologiske og geografiske placering af de knap 40 konger, som i tiden fra ca. 250 til 30 f. Kr. regerede i Nordindien og de østlige dele af det nuværende Afghanistan.

Woodcocks bog er imidlertid ikke noget originalt videnskabeligt arbejde. I hovedsagen støtter han sig til A. K. Narains værk »The Indo-Greeks« fra 1957. Vigtige nyere forskningsresultater er ikke udnyttet. I sin fremstilling mangler Woodcock ganske evnen til at skelne mellem kendsgerninger og hypoteser, således at læseren lades i uvidenhed om de meget store huller i vor viden, som kun sparsomt kan dækkes af antagelsernes og formodningernes spindelvæv. På dette forskningsområde er en fuldstændig gennemarbejdede af det numismatiske materiale den nødvendige forudsætning for videre fremskridt.

OTTO MØRKHOLM

LILY ROSS TAYLOR: Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1966. xx + 175 s., index, XII plancher, 2 kort. 7,50 \$.

Lily Ross Taylor er uden al tvivl en af de bedste kendere af den romerske republik. Hendes bog »Party Politics in the Age of Caesar« fra 1948 er forlængst en klassiker (se Hist. Tidsskr. 12. rk. II, s. 401 f.), og hendes monumentale værk »The Voting Districts of the Roman Republic« fra 1960 er et mesterligt bidrag til de romerske institutioners historie. I sin nye bog om de romerske folkeforsamlinger lykkes det atter den efterhånden ikke ganske unge forsker, der i adskillige år har været professor emerita i latin ved Bryn Mawr College, at samle og diskutere nyt og gammelt kildemateriale og give svar på en række fundamentale spørgsmål vedrørende den romerske republiks politiske liv.

Det er et ofte diskuteret curiosum, at en ganske lille del af den romerske befolkning praktisk taget havde monopol på embeder, der både gav den lovgivningsinitiativet og den udøvende magt, skønt disse embeder årligt besattes ved valg blandt hele den mandlige befolkning. Problemet er blevet angrebet fra forskellig side, men Lily Ross Taylor undersøger i sin bog vor viden om folkeforsamlingernes sammensætning, afstemningsreglerne samt selve proceduren ved afstemningerne. Foruden vore litterære kilder inddrages også det arkæologiske materiale, idet forfatteren er fuldt fortrolig såvel med den romerske topografis sidste landvindinger som vigtige udgravninger uden for Rom. Navnlig drages en række paralleller mellem Rom og den romerske *coloni Cosa* i Etrurien, grundlagt 273 f. Chr. og udgravet af amerikanerne siden 1948. Desuden diskuteres de to vigtige lovtjekster *Lex tabula Hebana*, der blev fundet i 1947, og *Lex Malacitana*, som allerede Mommsen publicerede og anvendte. I begge tilfælde drejer det sig om love fra kejsertiden, der ikke sigter på Rom selv, men der er almindelig enighed om, at afstemningsreglerne i de pågældende byer var kopieret efter ældre romerske forlæg.

Det er af stor betydning, at hele materialet her er inddraget i undersøgelsen, idet oldtidsvidenskaberne i dag er så specialiserede, at mange historikere ikke kender den arkæologiske evidens og vice versa. Lily Ross Taylors bog udfylder således et stort savn.

I den her skildrede periode arbejdede romerne stadig med tre forskellige folkeforsamlinger, af hvilke dog kun *comitia centuriata* og *comitia tributa* havde virkelig betydning. I slutningen af tredje årh. f. Chr. omorganiseredes

centuriata, således at tribusinddelingen også her lå til grund for selve afstemningen, og i den periode, vi kender bedst, var tributa den lovgivende forsamling, hvor også de mindre embedsmænd valgtes, mens centuriata først og fremmest var valgforsamlingen, hvor de øverste embedsmænd blev valgt. En ofte diskutert vanskelighed er, at comitia tributa ligesom har to ansigter. Under ledelse af tribunerne vedtog man her love og valgte nye tribuner, mens consuler eller prætorer ledede forsamlingen, når der valgtes ædiler og quaestorer. I denne sidste funktion fungerede forsamlingen med auspicer, mens tribunerne ikke kunne tage fuglevarsler. Som en oprindelig plebejisk særforamling forstår man vel den første funktion, men det forekommer unægtelig ejendommeligt, at man kunne vælge embedsmænd for hele folket under ledelse af en evt. patricisk embedsmand på en forsamling, hvor patricierne ikke havde stemmeret. Ross Taylor følger her Mommsens teori, der skelner mellem comitia tributa og consilium plebis, den første en valgforsamling for hele folket, den sidste tribunernes rent plebejiske forsamling. Mommsens teori er meget tilfredsstillende – den er blot ikke entydigt bevidnet i kilderne, hvorfor det nok er sikrere at se bort fra den, selvom det giver vanskelighed at forstå patriciernes begrænsede stemmeret i den her behandlede periode.

Det væsentlig nye hos Lily Ross Taylor er den minutøse gennemgang af selve afstemningen ved valg og lovgivning. Navnlig sammenstillingen af en række møt fremstillinger af valgscener og kombinationen med den romerske topografi er interessant og i mange måder overbevisende. Det ville føre for vidt her at gå ind på de mange detaljspørgsmål, men det kan uden tøven konkluderes, at man i Lily Ross Taylors nye bog har en grundig og ajourført diskussion af alle de intrikate spørgsmål vedrørende den romerske republiks indviklede afstemningssystemer. Meget vil sikkert vække diskussion og ægge til modsigelse, men bogen vil utvivlsomt blive en klassiker inden for den historiske forskning – lige som så meget andet fra samme forfatters hånd.

JENS ERIK SKYDSGAARD

A. E. ASTIN: Scipio Aemilianus. Clarendon Press: Oxford University Press 1967. xiii + 244 s. XII appendices, additional notes, bibliografi og index. 65 sh.

Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus eller blot Scipio minor, den yngre Scipio, hører til den romerske republiks betydeligste skikkelser. Født 185/84 f. Chr. opnår han i 147 consulatet helt uden for den normale cursus honorum og ødelægger Carthago. I 142 beklæder han censuren og tiltræder i 140 en diplomatisk rejse til de hellenistiske riger, hvor han bringer orden i en række forhold staterne imellem. I 134 beklæder han igen consulatet, nedkæmper resterne af det langvarige spanske oprør og ødelægger Numantia. Under hans fravær fra Rom finder Tiberius Gracchus' voldsomme død sted, og da Scipio er vendt hjem, er han blandt modstanderne af jordlovene og den politik, de er udtryk for. Under disse indre politiske kampe dør han pludselig i 129 f. Chr. De oldtidige kilder er meget uenige om døds måden, men mange antyder, at det var et politisk mord.

Forholdsvis få forskere har følt sig fristet til at vie dette ejendommelige levnedsløb en monografi. Grunden hertil er sikkert, at kildematerialet er meget mangelfuldt. Livius' bredt skrevne »ab urbe condita« er ikke bevaret for disse år lige så lidt som Livius' hovedkilde, grækeren Polybios, der var den yngre Scipios personlige ven. Også Plutarchs biografi er gået tabt, men en del værdifuldt stof kan findes i skildringen af Gracchernes levned. Hovedkilden er Appians skrift om Roms krige – formentlig i alle fald indirekte afhængigt af Polybys værk – men det kaster kun i ringe grad lys over Roms indenrigspolitik. Resten af overleveringen består i ret sene og/eller fragmentarisk overleverede kilder samt en række anekdotisk prægede udsagn af eller beretninger om den store mand. En række af disse er overleveret hos Cicero, der beundrede Aemilianus meget og gjorde ham til hovedperson i sit store statsteoretiske skrift »de re publica«.

A. E. Astin samler med stor dygtighed brudstykkerne sammen til et billede. Hans metode er klar. Han hører til den prosopografiske skole, som den i England især er repræsenteret af R. Syme og H. H. Scullard. Derfor anerkendes i regelen også den anekdotiske overlevering, for så vidt den udsiger noget om de bestående klikker – *factiones* – og den enkelte persons *amici* og *inimici*. Det er ganske spændende at se metoden anvendt på en periode, hvor vi slet ikke besidder nogen fuldstændig embedsmandsliste og næsten ikke har oplysninger om valgene og deres kandidater. Da Astin principielt synes at ville undgå at skildre det almindelige og velkendte historiske forløb, og mere interesserer sig for de politiske grupperinger, bliver bogen imidlertid i høj grad præget af hypoteser – ofte endda af flere alternative hypoteser. Heller ikke det åndshistoriske perspektiv interesserer, og hele skildringen af »Scipionernes kreds« gøres af i et kritisk appendix.

Forfatterens hovedanliggende er at skildre Scipio som romersk politiker, og her understreger han det irregulære i karrieren. Der fremdrages en række paralleller hertil i de sidste årtier inden det skæbnesvangre år 133, da den gracchiske revolution begynder, og i to kapitler om Tiberius Gracchus giver han da også en fortolkning af begivenhederne, der søger at understrege det tidstypiske både ved selve kampen om jordlovene og Scipios holdning til den.

I vurderingen af Scipio er Astin ret tilbageholdende. Der findes udsagn, der viser, at Scipio egentlig ikke havde sans for at skaffe sig et betydeligt og fasttømret *clientela*, og hans væsen gjorde det ikke let for ham at fastholde sine politiske venner. Gang på gang kommer det til brud mellem ham og betydelige mænd, der hidtil havde givet ham deres støtte – berømt er bruddet med svogeren og fætterten Tiberius Gracchus. Politisk set var Scipio således egentlig ikke nogen succes, og han kunne have meget vanskeligt ved at gennemføre sine ideer.

Man kunne her nok have ønsket sig en endnu stærkere pointering af den næsten påfaldende parallel, der er mellem den ældre og den yngre Scipio. Begge var først og fremmest militære begavelser, og begge gjorde en usædvanlig, ja strengt taget ulovlig karriere, i alle fald en karriere, der stred mod uskrevne love i romersk politisk praksis. Følgelig måtte begge være udsat for megen misundelse fra senatsadelens side, hvorfor det er indlysende, at mange slutter sig til oppositionelle grupper. Det er imidlertid påfaldende, at Aemilianus, der

jo som kødelig søn af Aemilius Paullus adopteredes ind i Corneliernes slægt, øjensynlig på et meget tidligt tidspunkt af sin karriere beslutter at kopiere sin store bedstefader og lægge sin løbebane så tæt op ad hans som muligt. Han ønsker naturligvis, at en del af den store forfaders auctoritas skal gå over til ham selv. Dette ved Astin naturligvis meget vel, men han er tilbøjelig til at tilskrive det visse karaktertræk hos Aemilianus. Personlig finder nærværende anmelder, at der er så mange paralleller hertil i romersk politik, at det snarere må tilskrives en meget bevidst politik, der så at sige ser et mål i at skabe identitet imellem to personer inden for samme gens. Det klareste eksempel herpå er måske Sextus Pompejus' forsøg på at kopiere sin berømte fader Gnaeus. I dette tilfælde er der i alle fald tale om en meget bevidst appel til dennes clientela.

Astins bog giver mange synspunkter og megen klog overvejelse af de forskellige muligheder i den enkelte politiske situation. Alligevel tegner billedet sig uskarpt af den yngre Scipio. Dette ligger nok i, at opgaven i sig selv er umulig. Som en studie i romersk politik i årtierne før Gracchernes reformer rummer bogen interessante synspunkter, som vel tidligere har været fremført af repræsentanter for den prosopografiske skole, men som her er udarbejdet i detaljer. Det er som sådan bogen har værdi.

JENS ERIK SKYDSGAARD

BARBARA LEVICK: *Roman Colonies in Southern Asia Minor*. Clarendon Press: Oxford University Press, 1967. xvi + 192 s. 8 appendices, bibliografi, 2 kort og illustrationer. 70 sh.

En romersk koloni var – i modsætning til den græske – et settlement af romerske borgere i fremmed land. Under erobringen af Italien var koloniseringen et virksomt middel til at befæste en fremskudt grænse, under og efter Graccherne var det en social hjælp til at bringe den forarmede plebs på fode økonomisk, så at den kunne levere mandskab til hæren. Marius udnytter som en af de første institutionen til at forsørge den dimitterede hær, og herefter er dette hovedformålet, når man danner nye *coloniae civium Romanorum*.

Det er velkendt, hvorledes kejsertidens *coloniae* – navnlig langs Rhinen og Donau – virkede som centra for den romanisering, der fulgte umiddelbart efter de romerske hære i vesten. Barbara Levick har imidlertid i sin nye bog vendt opmærksomheden imod seks kolonianlæg i Pisidien, hvoraf det vigtigste er Antiochia, bedst kendt fra Ramsays fund af de vigtige fragmenter af *Res Gestae Divi Augusti*. Her anbragte Augustus omkring 25 f. Chr. veteraner dels i gamle byer som Antiochia selv og dels i nyanlagte byer. Disse har været genstand for en række studier, men det er første gang, der foreligger en monografisk behandling.

Forfatteren går grundigt til værks. Først gives en omhyggelig geografisk-topografisk oversigt over området, derpå diskuteres de oprindelige anlægs størrelse, deres lokalstyre, økonomiske trivsel samt overklassens forbindelse dels med det øvrige Anatolien og dels med Rom selv. Først relativt sent – dvs. under Nero – bliver den repræsenteret i det romerske senat. Endelig følger en grundig redegørelse for koloniernes langsomme afromanisering og deres assimilation

med den kultur, man finder i de ikke-romerske byer omkring. Det latinske sprog i indskrifter og på mønter forsvinder eller barbariseres helt til uforståelighed i løbet af tredje århundrede, og et rids af deres historie i middelalderen viser, at de ikke her adskiller sig fra andre anatoliske byer under forskelligt fremmedherredømme. Sluttelig konkluderer forfatteren: studiet af de romerske oversøiske kolonier er at studere en kultur, der så at sige lægges over en anden. Augustus og mange af hans efterfølgere koloniserede især i områder, hvor bystaten ikke fra gammel tid var det naturlige centrum, dvs. i Spanien, Gallien og Germanien. Når der anlagdes kolonier i østen, var det især i områder, der havde en ret spredt befolkning. Koloniseringen i Pisidien, der til dels var gammelt hellenistisk kulturområde, må ses i denne sammenhæng. Forfatteren synes dog her i sin optagethed af emnet i nogen grad at undervurdere den umådelige forskel, der er mellem de pisidiske kolonier og de kolonier, der ligger i områder, hvor romernes erobring bliver et kulturskifte, der totalt ændrer befolkningens liv og vaner. Den romerske kolonisering sætter sig ikke varige spor i Pisidien, kolonisterne – d.v.s. de sproglige og kulturelle spor af dem – forsvinder. Grunden hertil kan næppe bestemmes entydigt. Formentlig har forbindelsen med Rom været for tynd og det omliggende milieu for stærkt. Hvilket dette milieu så har været, er en anden sag. Græsk sprog var fra gammel tid meget udbredt, men vor viden herom stammer naturligvis fra det epigrafiske materiale, og netop skikken at opsætte monumenter med indskrifter er udpræget græco-romersk. Det gælder i høj grad ved studiet af sådanne blandingskulturer, at de folk, der ikke har sat sig spor i overleveringen, heller ikke eksisterer for eftertiden. Derfor bliver hele vor problemstilling a priori skæv.

Metodisk set er bogen et skoleeksempel på, hvordan den moderne oldtids-historiker må arbejde med et sådant emne. I mangel af litterære kilder anvendes arkæologiske, epigrafiske og numismatiske, ligesom et dybtgående kendskab til områdets geografi giver mulighed for nye vurderinger af trafikmuligheder og samfærdselsforhold. At resultaterne så ikke altid synes umagen værd kan være læserens fejl. Overraskelser byder bogen næppe på, men på en sund og redelig fremlægning af et overordentligt broget og mangfoldigt kildemateriale.

JENS ERIK SKYDSGAARD

PETER SALWAY: *The Frontier People of Roman Britain*. Cambridge Classical Studies. Cambridge at the University Press, 1965. xviii + 286 s., 11 kort m. v., 8 plancher. 60 sh.

Peter Salway er en fornem repræsentant for den arkæologiske forskning, der tilstræber at kaste lys over et områdes og en befolknings historie, men som klart og kritisk holder sig til sine egne resultater uden ønske om at rehabilitere guldrandede klassikers beretninger eller bygge lokkende luftkasteller paa den forrige eller næstforrige historikergenerations grund. Hans bog handler om romaniseringen af det britiske grænseområde og civilbefolkningens plads i det romerske system dér, d.v.s. i det gamle briganterland omkring Hadriansmuren mellem Tyne og Solway og det i skiftende perioder besatte område nord for

denne op til Antoninismuren mellem Forth og Clyde. Interessen samler sig om dette grænseomraades særlige karakter, men det studeres stadig paa baggrund af forholdene i andre grænseomraader og i det romerske rige som helhed, hvilket svarer til, at den traditionsrige »Limes-Forschung« nu føres paa et internationalt plan.

Det romerske grænseomraade i Nordengland og Sydsotland indtager noget af en særstilling, dels fordi den romerske tid er klart kronologisk afgrænset af den berømte Cn. Julius Agricolas fremtrængen mellem 77 og 84 og grænsetropernes tilbagetrækning i 383, dels fordi området ikke tidligere vides at have haft nogen økonomisk eller kulturel betydning. Medens de mest præsentable arkæologiske og kunstneriske levn er fundet i Sydengland, laa den strategiske og dermed ogsaa den politiske hovedvægt navnlig i den senere periode paa grænseområdet, og det er karakteristisk, at to betydelige romerske kejsere Septimius Severus og Constantius I er døde i York. Det er selve hærens tilstedeværelse, der er aarsag ikke blot til den indfødte befolknings romanisering, men ogsaa til den relative økonomiske fremgang i det tredie aarhundrede, hvor den anspændte forsyningssituation var fordelagtig for producenter nærmest ved garnisonerne, og hvor de severiske kejseres reformer betød en kraftig befordring af integrationen mellem hær og civilbefolkning. – Desværre har forfatteren, hvis manuskript er afleveret allerede i 1961, ikke kunnet tage stilling til Ramsay MacMullens *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (Cambridge Mass. 1963).

Salway skelner pragmatisk mellem civile, der var bosat i den egentlige militære bebyggelse i og ved forterne, d.v.s. kommandantens husstand og romerske embedsmænd m. fl., og civile, der boede i private huse og landsbyer, nemlig købmænd, haandværkere, lokale embedsmænd, veteraner og soldaternes familier, slaver o.s.v. Han gennemgaar minutiøst alt materiale, der tillader en analyse af denne civilbefolknings etniske og sociale sammensætning, dens religion og erhvervsforhold; han skildrer de enkelte dele af grænseområdet og gennemgaar de forskellige former for civil arkitektur: huse og butikker, officielle boliger, badeanlæg og templer; og endelig analyserer han forholdet mellem dette civile samfund og selve kejserdømmets system. I et stort appendix finder man et komplet katalog over indskrifter og skulptur, der har forbindelse med grænseområdets civilbefolkning. Dele af bogen er tung læsning for den almindelige historisk interesserede læser, men des mere oplysende om det arkæologiske og epigrafiske kildemateriales vanskelige karakter og centrale betydning, og den er et væsentligt bidrag ikke blot til Englands romerske historie, men til kejsertidens socialhistorie overhovedet.

TORBEN DAMSHOLT

Studies in Latin Literature and its Influence, ed. by D. R. DUDLEY and T. A. DOREY. London, Routledge & Kegan Paul. – Latin Historians, ed. by T. A. DOREY. 1966. xiii + 194 s. – Latin Biography, ed. by T. A. DOREY. 1967. xi + 209 s. 35 sh. pr. bind.

Det er to latinlærere ved Birmingham University, der udgiver den serie, hvori bl. a. de to her nævnte bind om romersk historieskrivning og biografi

er udkommet, og alle bidragyderne er englændere. Den klassiske dannelses og orienterings stærke stilling i engelsk videnskabstradition præger da ogsaa de to bind paa godt og ondt. Paa godt især, fordi forfatterne medbringer den solide litterære indsigt, som er uomgængeligt nødvendig til forstaaelse af antik historieskrivning og biografi. Det drejer sig nemlig om to forskellige litterære genrer, hver med sine traditioner og sit forhold til erkendelsesteori og videnskabelighed; historien har sine egne førklassiske rødder i mytologi og kronologi, men næres siden navnlig gennem retorikken af stoikernes interesse for politiske, moralske og andre samfundsvidenskabelige teorier; biografien udspringer derimod direkte af festtalen og faar gennem den peripatetiske filosofis interesse for psykologi og fysiognomi et nærmere forhold til de eksakte videnskaber, der bl. a. viser sig i dens fra historieskrivningen vidt forskellige stilistiske regler, som tillader fyldige kildehenvisninger og indlæg af autentiske aktstykker. I god overensstemmelse hermed indledes begge bind da ogsaa med et udmærket kapitel, E. Badians om »The Early Historians« og Edna Jenkins om »Nepos, An Introduction to Latin Biography«, hvori henholdsvis den historiografiske og den biografiske genres græske baggrund, teorier og tidlige romerske udvikling opridses; og i samtlige bidrag lægges der vægt paa forfatterens erkendelses- og fremstillingsform og hele forhold til traditionen.

Den samme litterære orientering prægede M. L. W. Laistners nu klassiske *The Greater Roman Historians* (1947, pap. ed. 1963), men i de bedste bidrag til de to her omhandlede samle værker forenes den med en dybere indsigt i kildeforskningens problematik og i dens betydning for forstaaelsen af et historisk eller biografisk værk, ogsaa som litteratur, end Laistner lagde for dagen. Det gælder naturligvis, naar kapaciteter som F. W. Walbank, P. G. Walsh og E. A. Thompson sammenfatter deres egne tidligere arbejder om henholdsvis Polybios, Livius og Ammianus Marcellinus, men der er ogsaa grund til at fremhæve G. M. Pauls indtrængende analyse af Sallust (skrevet før udgivelsen af Ronald Symes monografi fra 1964) og A. J. Gossages essay om Plutarch. – Som man ser, tages der ikke for haandfast paa titelbladets »Latin«; til gengæld savner man saa Cassius Dio og Prokopios som repræsentanter for kejsertidens græsk-romerske historieskrivning. – Og det lykkes A. R. Birley at give et virkelig glimrende indtryk af den bizarre samling af kejserbiografer, som kaldes *Historia Augusta*, og som det har voldt forskningen uendeligt hovedbrud at placere saavel kronologisk som ideologisk og genremæssigt. Ogsaa om den foreligger der nu et større arbejde af Ronald Syme: *Ammianus and the Historia Augusta* (Oxford 1968).

Den klassiske orientering giver sig derimod mindre heldige udslag, naar det gælder aspektet »influence«. Bindet om latinsk historieskrivning slutter ganske vist med Beda, idet der annonceres er senere bind om middelalderlige historikere, men selvom ogsaa Tacitus er skudt ud til behandling i et selvstændigt bind, er *Latin Historians* utvivlsomt blevet det mest helstøbte af de to foreliggende. Derimod viser begrænsningen sig tydeligt i bindet om latinsk biografi, hvori dennes middelalderlige efterliv repræsenteres af Guillaume de Poitiers, William of Malmesbury og Franciscus-biografierne, medens en forfatter som Einhard behandles i G. B. Townends artikel om »Suetonius and his Influence«. Netop her er det paafaldende, hvorledes den klassiske orientering faar forskeren til kun at se den middelalderlige forfatter som en delvis ubehjælpelig efterligner af det

antikke forbillede, medens en dybere indføling i emnet, som den f. eks. demonstreres i H. Beumanns analyse af samme Einhards fortale (i *Ideengeschichtliche Studien zu Einhard*, 1962), kan give en helt anden forstaaelse af, hvorledes en middelalderlig forfatter i selve sin anvendelse af traditionen formaar at distancere sig fra saavel forbillede som samtid. Som introduktion til klassisk romersk historieskrivning og biografi er de to bind imidlertid særdeles anbefalelsesværdige.

TORBEN DAMSHOLT

ANKER TEILGÅRD LAUGESSEN: *Middelalderlitteraturen. En orientering*. Københavns universitets fond til tilvejebringelse af læremidler. I kommission hos Gyldendal. København 1966. 440 s. 60,25 kr.

»Kirkens Internationale« kaldte Hartvig Frisch afsnittet om middelalderen i sin kulturhistorie fra 1929 og viste hermed hen til det træk i det middelalderlige åndsliv, dets fælleseuropæiske karakter, der på samme tid, i reaktion mod det nazistiske barbari, satte den tyske romanist Ernst Robert Curtius i gang med middelalderstudier. Resultatet blev en lang række afhandlinger som i 1948 blev samlet i det også metodisk banebrydende værk »Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter«.

Også forfatteren til nærværende grundbog, universitetslektor Anker Teilgård Laugesen, ser den europæiske enhed som et konstituerende element i middelalderforskningen, men hvor Curtius søgte traditionens forløb fra antikken gennem middelalderen og frem til nutiden – som han lod begynde med romanikken – ønsker Laugesen at indkredse middelalderens særpræg. Afgrænsningen bliver derfor vigtig; den bliver bestemt af det område og den periode i hvilken den katolske kirke dominerede, eller med særligt henblik på litteraturen: Vulgatas epoke, som forfatteren har udtrykt det i en tidligere afhandling (*Middelalderen som litteraturhistorisk periode, Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning*, 1962). Den byzantinsk-slaviske litteratur er således ikke inddraget, derimod er der i høj grad taget hensyn til norrøn digtning – hvis originalitet sandelig ikke bliver mindre af at blive set i europæisk sammenhæng. Dette træk, og det at danske forskningsbidrag har fået deres selvfølkelige plads i dokumentationen, gør bogen særlig værdifuld for de danske studenter den er skrevet til – blot kunne man have ønsket at den, ganske vist beskedne, hjemlige middelalderlitteratur, først og fremmest folkeviserne, havde fået en lidt udførligere behandling.

Værket indledes med et citat der fremhæver det tvetyls som hviler over middelalderen: den dobbelte arv fra den antikke og den jødisk-kristelige kultur, den sproglige dobbelthed, idet latinen altid levede side om side med et idiom, der enten var en videreudvikling af det klassiske latin, et vulgærprog, eller et »barbarsprog«, som oftest germansk.

Latinen blev forandret når den skulle bruges som kommunikationsmiddel med nye sociale lag, den blev vulgariseret i syntaks, morfologi og ordforråd. Man måtte prædike »piscatorie non Aristotelice«, som fisken ikke som filosofen, og bibelen måtte oversættes så jævne folk, ikke mindst kvinderne, kunne få udbytte af den. Skønt skolen, der vedvarende lagde de romerske forfattere til

grund for undervisningen, og den autoriserede bibeltekst virkede konserverende, fjernede det latinske skriftsprog sig efterhånden stærkt fra den klassiske norm, som det kan iagttages i Gregor af Tours's skrifter. Gregor undskylder selv manglerne med at han har villet skrive på en måde der var forståelig for hans folk – endnu i det 6. årh. har man altså ikke opfattet latin og fransk som to forskellige sprog. Men ved konciliet i Tours i 813 måtte man anbefale gejstligheden at prædike på »rustica Romana lingua«, hvis menigheden skulle have noget udbytte af det – da var adskillelsen fuldbyrdet. Baggrunden var ifølge Laugesen at den karolingiske reform havde nærmet latinen til den klassiske norm og derved fjernet den fra talesproget. Også i andre henseender var Karl den Stores tid skelsættende; med kapitulariet *De studiis colendis* blev grundlaget lagt til Frankrigs førende stilling i højmiddelalderen, både i studiet og i litteraturen.

Egentlig havde Karl den Store jo hentet inspirationen i England, den angelsaksiske, kirkeligt prægede kulturindsats er af afgørende betydning i den tidlige middelalder. »Skotteklostre« og frisermission er en væsentlig baggrund for den ældste tyske digtning: forfatteren peger på muligheden af en forbindelse mellem det oldtyske evangeliedigt *Heliand* og det angelsaksiske religiøse epos. Også de vilde normanner havde jo deres første møde med europæisk kultur på de britiske øer. Egil Skallegrimssøns *Höfuðlausn* angives at være digtet i York ved Æthelstans hof (ca. 930), og har metriske ligheder med den angelsaksiske digtning. Men på den hjemlige kulturudvikling fik den angelsaksiske litteratur, vel på grund af de politiske forhold, kun en begrænset indflydelse: fra perioden 1000–1200 er kun få engelsksprogede tekster bevaret, og da det middelengelske sprog dukker op, har det kun svage forbindelser med angelsaksisk; kulturelt er fransk dominerende helt frem til det 14. årh.

Som en vigtig side af sprogforholdene i middelalderen ser forfatteren metrikens forvandling fra de kvantiterende antikke versmåle til de accentuerende og rimede middelalderlige. Rimet kendes først i kunstprosaen og har fundet indpas i poesien via homiletik og hymnologi, der har et af sine udgangspunkter i behovet for ledsagende tekster, oprindelig i prosaform, til musikalske temaer i liturgien. I det hele taget understreges musikens betydning for hele epokens lyrik: troubadour- og minnedigtning indgik i »orkestrale« helheder.

En forudsætning for det middelalderlige kulturlivs fællespræg var skolens ensartethed, dels i undervisningsfagene grammatik og retorik, dels i den betydning man tillagde læsningen af de romerske litteraturværker. Som forbilleder blev de genfortalt, kommenteret og efterlignet, man lærte af dem at disponere stoffet, man hentede hos dem *topoi*, direkte eller indirekte citater der hørte hjemme i bestemte sammenhænge (Curtius har påvist at *topik*, der i antikken betegner læren om argumenternes rette placering i retstalen, i middelalderen bruges mere alment, på linie med andre *colores rhetorici*). Kort sagt: man studerede de stilistiske midler der gjorde den største virkning. Bl.a. blev digressionen anbefalet for at give fremstillingen fylde, et træk der får megen middelalderlig litteratur til at støde an mod moderne æstetisk fornemmelse som er præget af det klassicistiske enhedskrav. Kompositionen blev derimod ikke behandlet i lærebøgerne. Blandt de løsninger man der fandt frem til var en særlig karakteristisk: det regelmæssige talforhold i opbygningen. For eks. består det islandske *Mariadigt* »Lilja« af 100 strofer, en for hvert bogstav i *Mariahilsenen*, og Dante

byggede »Den guddommelige komedie« op af 1 + 33 + 33 + 33 sange og fik derved både tallet 100 (10 betegner de 9 himle + empyreon) treenighedens hellige tal og Jesu levealder indpasset i skemaet. Kompositionsprincippet havde således symbolsk betydning.

Symbolik er et nøgleord i det middelalderlige åndsliv, hvilket fremgår af de fængslende kapitler Allegori, Allegorese og Middelalderlig æstetik. Allegorien var et meget yndet stiltræk, navnlig i høj- og senmiddelalderen, og allegoresen, den allegoriske udlægning, epokens typiske tolkningsmetode. Allevegne søgte man en dybere mening bag ordene, i bibelen – ud fra troen på verbalinspirationen – men også i digterværkerne, ikke mindst de klassiske. Digteren fik derved en vigtig position: han havde en særlig indsigt i de evige værdier, og med sin kunst gjorde han det tillokkende at beskæftige sig med dem. – Intetsteds fremgår det så klart som her hvad det betød for litteraturen at den var knyttet til en skriftreligion.

– Som man vil forstå holder fremstillingen gennemgående overmenneskelige mål: her er ingen forfatterbiografier og værksanalyser. Heller ikke periodiseringen tages op, bortset fra at renaissance-begrebet drøftes. Det medfører i det store perspektiv at det kronologiske forløb ikke er taget i betragtning, i det lille at forbindelsen med ikke-litterære foreteelser kun sjældent fremgår. Dog kan man rundt omkring i bogen finde brikkerne til et billede af troubadourdigtingens miljø i det 12. årh.s Poitiers og Limoges. Her får vi en diskussion af såvel digtingens sproglige og metriske forudsætninger som af baggrunden for dens dyrkelse af den høviske kærlighed, vi får en skildring af dens udbredelse til andre fyrstehoffer, der næsten alle var knyttet til Aliénor af Aquitaniens dynasti, og vi oplyses om digtningens forfald i hjemegnen, da kathar-forfølgelserne ødelagde dens økonomiske og sociale baggrund. – For en almindelig historiker er det ganske forfriskende at se et konkret miljø tegne sig, men det skal indrømmes at forfatteren ved iøvrigt at holde sig på abstraktionsplanet, ved at sætte værker og problemer ind i systematiske sammenhænge, har formået at pege på væsentlige træk i periodens egenart – at give »la longue durée« i litteraturforskningens perspektiv.

– Teknisk har bogen sine mangler som forfatter og udgiver må dele ansvaret for og helst rette i kommende udgaver. Der er intet sagregister, bogen kan altså ikke bruges som håndbog. Kun de middelalderlige autores, ikke værkerne der jo ofte er anonyme, er registrerede, og der er ingen fortegnelse over de mange forskningsbidrag der citeres. En litteraturliste med henvisninger både til teksten og til de ofte livligt diskuterende noter kunne give noget så værdifuldt som en kommenteret bibliografi.

På alle andre punkter er bogen lidt af en pædagogisk bedrift med dens mange væsentlige oplysninger og stimulerende sammenhængsforklaringer og med en forskningsdiskussion som aldrig er polemisk og selvhævdende, et udtryk for en fin holdning til et interessant emne.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

FRIEDRICH PRINZ: *Frühes Mönchtum im Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung (4.–8. Jahrhundert)*. München-Wien, R. Oldenbourg Verlag, 1965. 634 s. + kortbilag. DM 125.

ARCHIBALD R. LEWIS: *The Development of Southern French and Catalan Society, 718–1050*. Austin, University of Texas Press, 1965. xviii + 471 s. § 8,00.

De seneste års intensivstudium af den tidlige middelalder har på mange måder bragt hele vor opfattelse af denne periode i støbeskeen. Den foregående generations problemstilling, kontinuitet eller kulturbrud mellem oldtid og middelalder, spiller naturligvis og nødvendigvis stadig en central rolle i debatten, men i andre henseender er man efterhånden blevet mere tilbøjelig til at betone periodens egenart eller til at give en mindre negativ vurdering af den tidligste middelalders samfundsudvikling. Ikke mindst synes de seneste års forskning at pege mod, at der må tillægges udviklingen i det 7. århundrede en central placering. Det kan i denne sammenhæng være tilstrækkeligt blot at minde om den store tobinds kongresrapport om »il carattere del secolo VII in Occidente« (Spoleto 1958), om den engelske historiker J. M. Wallace-Hadrills positive vurdering af samarbejdet mellem kongemagt og kirke for merovingerrigets organisation eller om franskmændene Pierre Richés fine studier over »éducation et culture dans l'Occident barbare«, som særligt understreger periodens egenart i modsætning til senantikens og oldkirkens dannelses- og kulturidealer og dens betydning for den karolingiske renaissance.

Friedrich Prinz' meget store bog føjer sig værdigt ind i denne forsknings-tradition; forfatterens intentioner og undersøgelsesfelt dækkes meget præcist af bogens undertitel: med støtte i en minutøs kortlægning af klostergrundlæggelserne og kulturforbindelserne at beskrive Frankrigs omdannelse fra den senromerske *provincia Gallia* til det middelalderlige karolingerrige. Undersøgelsen er uhyre stofmættet, men den er tillige gennemført med en meget klar fornemmelse for udviklingens hovedtendenser, klostergrundlæggelsernes politiske (også kirkepolitiske), samfundsmæssige og kulturelle betydning. Som helhed falder denne udvikling i tre faser med hver sin geografiske og kronologiske afgrænsning, en senantik-gallisk etape, den irsk-frankiske klosterbevægelse og endelig den angelsachsisk-karolingiske.

I den senantike klosterkultur, som havde sit støttepunkt i Sydfrankrig (men iøvrigt nogenlunde dækkede den gamle provins' kerneområder indtil Somme), og hvis organisation synes at have været meget uensartet og delvis orientalsk præget, får klostret i Lérins efter provinsens reorganisation i 5. århundrede en central organisatorisk og kulturel betydning. Den irsk-frankiske klostergrundlæggelsesbølge indledes af St. Columban omkring 590 i nøje samarbejde med merovingerne, specielt efter rigets reorganisation 611–13, og den bærer præg af den irske udformning af benediktinerreglen. Hvad endelig angår de angelsachsisk-karolingiske klostergrundlæggelser, som indledes af Willibrord omkring 690, og som fuldyrdes af Bonifacius ved midten af det 8. århundrede, lægger dr. Prinz afgørende vægt på deres geografiske sammenfald med den karolingiske ekspansion mod Øst og missionens nøje samarbejde med de nye magthavere.

Indadtil får denne bølge af klostergrundlæggelser og kirkelig reorganisation sin særlige betydning ved gennemførelsen af de strammere benediktinske regler i ren skikkelse; på den anden side står den karolingiske renaissance i dyb gæld ikke blot til merovingertidens klosterkultur, men også (hvad den franske forsker Jean Hubert iøvrigt allerede har betonet) til klostret i Lérins.

Dr. Prinz' bog fremtræder på alle måder som et centralt og vægtigt bidrag til den løbende diskussion. I metodisk henseende er den betydningsfuld ved sin systematiske kombination af kartografiske og klassiske metoder, som tilsyneladende trækker konturerne i udviklingen meget præcist op. Metodisk interessant er også inddragelsen af den hagiografiske litteratur under andre og nye synsvinkler end de traditionelle. Medens den czekiske historiker František Graus i en omfattende og ganske inspirerende studie over »Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger« (Prag 1965) udnyttede den hagiografiske litteratur fra socialhistoriske synspunkter, tillægger Prinz den merovingiske og karolingiske hagiografi en væsentlig funktion i omdannelsen af det hedensk-frankiske aristokrati til en middelalderlig adel med plads i det kristne samfund – bl. a. i det kirkelige samarbejde, som også han tilmåler afgørende vægt.

De tre elementer i klostergrundlæggelserne har hver sin farve og også hver sin samfundsmæssige placering; de påvirker nok hinanden gensidigt, men brudfladerne fremtræder ikke mindre prægnant. I de frankiske klostergrundlæggelses kronologiske og regionale ekspansion fra Nord til Syd ser forfatteren et udtryk for det egentlige middelaldersamfunds fremtrængen. Sydgalien bevarede meget længe sit senantike præg, og det lod sig kun med meget store vanskeligheder og meget langsomt og ufuldstændigt indordne under den karolingiske statsorganisation. At den samfundsmæssige udvikling i Sydfrankrig efter 7. århundrede ikke følger helt samme mønster som karolingerrigets kerneområder er ingen forskningsmæssig nyhed; Archibald Lewis gør således næppe sine ikke helt få og ubetydelige forgængere (Leonce Auzias, Charles Higuenet, Rob. Boutruche, R. de Abadal i de Vinyals og andre) fuld ret, når han sætter sig som mål »to fill the void«, som de har efterladt sig ved ikke at give en dækkende fremstilling af den sydfranske kulturs særpræg i forhold til det territorielt atomiserede og feudaliserede Nordfrankrig, især området mellem Loire og Rhinen.

Med udgangspunkt i en – iøvrigt ikke altfor dybtgående – fremstilling af det sydfranske samfund og dets organisation ved begyndelsen af 8. århundrede skildres den karolingiske erobring og reorganisation, samfundets gradvise, men ufuldstændige omformning under indflydelse af karolingerrigets opløsning og feudalismen. Hovedresultatet er dog, at det sydfranske samfund og den spanske mark under alle tilskikkelser bevarede sit særpræg, hvis hovedelementer var til stede allerede i merovingertidens gallo-romanske samfundsorden. Samfundet feudaliseres og territorialiseres ikke i samme udstrækning som Nordfrankrig, jordbesiddelsen bevarer i stor udstrækning sin allodiale karakter og både militærorganisation, forvaltning og retspleje må formes over en anden læst end i Nordfrankrig, hyppigt ved kollektive aftaler eller institutioner; endelig bevarer dette område romersk og visigotisk ret.

Det afgørende element bliver således det sydfranske og katalanske samfunds manglende evne til eller modvilje mod at absorbere impulserne fra karolingerrigets organisation og fra feudalismen, men også det karolingiske styres bri-

stende evne til at omforme det sydfranske samfund i sit eget billede. Archibald Lewis' bog fremlægger et overmåde omfattende konkret materiale, hvorimod der vil kunne rettes mange og væsentlige indvendinger mod hans argumentation. Først og fremmest er den mange steder for usammenhængende og upræcis. Mest vellykket er formodentlig forfatterens dokumentation af anvendelsen af *aprisio*-systemet (bosættelse på særlige vilkår af kolonister, oftest på nyopdyrket område), hvis udbredelse og betydning har været omstridt. Mindre præcis er analysen af den specielt sydfranske anvendelse af begreberne *beneficium* og *precarium*, som ifølge Lewis her ikke forbindes med militære eller administrative forpligtelser for indehaveren, men får karakter af forpagtning; uklart er det ligeledes, om forfatteren mener, at der opstår – formelt eller i praksis – nogen forbindelse af *beneficium* og *fidelitas*. Selvom vi således finder spor af karolingeriget og den fremvoksende feudalisme også i disse egne, er Archibald Lewis tilbøjelig til at mene, at de karolingiske magthavere – trods den genstridighed, de mødte i Aquitanien og Narbonnais – indrømmede hele området vidtstrakt autonomi og bevidst respekterede dets specielle former; han synes dog ikke at være i stand til at give en rationel forklaring af sit resultat, og under alle omstændigheder skal man sikkert være varsom med at overvurdere det karolingiske centralstyres muligheder for overhovedet at skabe en blot nogenlunde effektiv forvaltning eller kontrol med den lokale forvaltning.

Archibald Lewis' bog er på én gang overmåde stofmættet og overordentlig kontant; den tynges ikke af noget virkeligt forsøg på analyse, hverken i detaljen eller i helheden. Kendsgernerne føjes i rækkefølge ind i en ramme, som i hvert fald for en umiddelbar betragtning giver en plausibel sammenhæng, men som også får ikke så lidt præg af geometrisk harmoni. Det betyder ikke, at Lewis' bog kan frakendes stof og synspunkter, som ved mere nærgående analyse kan vise sig frugtbare, men forfatterens ambitiøse interesse for helhed og mønstre i den historiske udvikling har nødvendigvis måttet foregå på bekostning af fordybelse og analyse.

E. LADEWIG PETERSEN

H.-J. BARTMUSS: Die Geburt des ersten deutschen Staates. Schriftenreihe des Instituts für deutsche Geschichte an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, hrsg. v. L. Stern, Bd. 2. Berlin, VEB Deutsche Verlag der Wissenschaften, 1966. 294 s. 46 MDN.

Berettigelsen af denne afhandling beror udelukkende på forfatterens forsøg på at omfortolke den tyske statsdannelse i begyndelsen af det 10. århundrede på aktuelt, marxistisk grundlag. Forfatteren gennemgår meget omhyggeligt den hidtidige udforskning af dette område, og på en måde, som forekommer unødigt aggressiv. Specielt får de »borgerlige« og »klerikalt-imperialistiske« middelalderforskere på vestsiden af jerntæppet adskillige svovlduftende bredsider. Alle hidtidige tolkningsforsøg manes i jorden, fordi borgerlige historikere efter forfatterens målestok i virkeligheden ikke er nået udover de middelalderlige historieskriveres horizon og problemstillinger; klerikalt-imperialistisk er den vesttyske efterkrigsforskning, fordi den har forsermt sine nationale opgaver for

kosmopolitiske abstraktioner. Ingen af disse banale og monotone klicheer kræver kommentar, og det er vel strengt taget også ligegyldigt udenfor Tysklands grænser. En passant kan man notere sig, at dr. Bartmuss' gæld til betydelige forskere som Martin Lintzel, Carl Erdmann og Walther Schlesinger trods alt er endog meget betydelig.

Forfatterens egen tolkning af grundlæggelsen af det første tyske rige følger i virkeligheden kun meget lidt til, hvad man i forvejen har været bekendt med. Statsdannelsen beror for ham på den klassekamp-fortættede atmosfære under karolingerrigets opløsning og feudaliseringsprocessen. Kun denne situation betingede (og nødvendiggjorde), at den sachsiske stammehertug i samarbejde med landets middelstore feudalherrer og kirken, men i modsætning til de store og uregerlige vasaller, påtog sig rigets samling. Holdbarheden af dette overmåde doktrinære tolkningsforsøg afhænger helt af, om det uden videre lader sig gøre at opretholde forestillingen om feudalismen (med alle marxismens komplikationer af dette begreb) i den skikkelse, hvori salig Marx og Engels så den, og som Bartmuss uden forbehold accepterer. Dermed være ikke sagt, at mere afklaret eller mådeholden forskning fra marxistiske synspunkter ikke vil kunne aftvinge emnet synspunkter af væsentlig interesse.

E. LADEWIG PETERSEN

KNUD J. KROGH: Erik den Rødes Grønland. Sagatekster ved Hans Bekker-Nielsen. Nationalmuseet 1967. 187 s. Ill. og kort. 25,30 kr.

Et af de mest opsigtsvækkende nordbofund i Grønland blev gjort i 1961, da man stødte på en gravplads med spor af en bygning i K'agssiarsuk. Stedet var allerede i 1899 blevet identificeret med Erik den Rødes boplads, Brattahlid, og derfor satte man fra første færd fundet i forbindelse med sagaberetningen om kristendommens indførelse på Grønland. Heri hedder det at Eriks søn Leif på Olaf Tryggvasons bud bragte evangeliet til Grønland, hvor hans far var »langsom til at tage nogen Bestemmelse om at forlade sin Tro, men Thjodhild lod sig snart bevæge, og hun lod bygge en Kirke ikke ganske nær ved Husene; dette Huus blev kaldt Thjodhildes Kirke. Der holdt hun og de andre, som antog Christdommen, deres Bønner. Thjodhild vilde ikke, fra den Tid hun havde antaget Troen, have nogen Omgang med Erik; og dette var ham meget imod«. Da den nyfundne gravplads ligger næsten 200 m fra gården på Brattahlid, medens det normale er at kirkerne, både i nordbobygderne i Grønland og i Island, ligger i umiddelbar tilknytning til gårdene, har man identificeret bygningen med Thjodhildes kirke, idet man forestiller sig at den kun har været i brug i kort tid og derefter er blevet afløst af en ny kirke og kirkegård, som stadig kan påvises lige ved det sted, hvor bonden på Brattahlid lige fra vikingetiden har haft sin gård.

Endnu er fundet ikke videnskabeligt publiceret, men det har flere gange været omtalt i mere populære form (Jørgen Meldgaard: Nordboerne i Grønland, Søndagsuniversitetet 62, 1965, endvidere artikler i Skalk 1961, Naturens Verden årg. 44, Grønland 1964. J. Balslev Jørgensen i Skalk 1965 og K. J. Krogh i

Nationalmuseets Arbejdsmark 1963/65). Da Nationalmuseet i sommeren 1967 afholdt en udstilling af nordbofund fra Grønland, var hovedattraktionen en rekonstruktion af »Thjodhildes kirke«; ligesom tyngdepunktet i Knud J. Kroghs samtidig udkomne bog, både i teksten og i de meget oplysende fotografier, ligger i fundene fra K'agssiarsuk.

Rent arkæologisk synes argumenterne for identifikationen at være følgende: skeletrerne godtgør at det er en nordbo-gravplads, begravelsesmåden at det er en kristen kirkegård. Bygningens krumme langsider viser hen til vikingetiden, dens konstruktionsmæssige ligheder med islandske græstørvkirker fra en langt senere tid er det typologiske holdepunkt for at den er en kirke. En relativ datering i forhold til den anden kirke og kirkegård synes ikke foretaget og absolutte daterings-muligheder har man øjensynlig ikke. Man har altså imødegået tanken om at der er tale om en eskimoisk eller en hedensk gravplads – navnlig den sidste mulighed er nærliggende, for kristenretten forbød nedlæggelse af en kirkegård, medmindre gravene var blevet flyttet over til det nye indviede sted – men længere er argumentationen ikke ført. Tanken må være at når der er fundet en ikke-hedensk gravplads – hvor sikkert kan man egentlig skelne mellem hedensk og kristent i vikingetiden? mange kristne forestillinger synes jo at være trængt ind i Norden før det egentlige religionsskifte – og en bygning et stykke vej fra gården på Brattahlid, når det altså *kan* være Thjodhildes kirke, så er beviset for sagaens pålidelighed ført. Derfor oplives fremstillingen af forskellige episoder fra sagaen som har fundet sted på Brattahlid, og det hævdes at »Et af skeletterne må være Thjodhild og et andet Leif den Heldige«.

Når der her tales om »sagaen« er det lidt uretfærdigt, for så vidt som Krogh udmærket er klar over at der findes to sagaer der behandler kolonisationen på Grønland og, især, Vinlandsrejserne, nemlig Grønlendinga saga og Eiríks saga rauða. Han ved også at Grønlendinga saga regnes for den ældste, og derfor har han ladet filologen Hans Bekker-Nielsen foretage en ny oversættelse af den – absolut en ekstra fortjeneste for bogen – samt redegøre for overleveringen af den i Flateyjarbók og for dens alder. Bekker-Nielsen tilslutter sig her den islandske forsker Jón Jóhannessons resultat (Um aldur Grønlendinga, Nordæla, 1956) der går ud på at denne saga stammer fra tiden omkring år 1200, medens Erik den Rødes saga først er skrevet i sidste halvdel af 13. årh. Jón Jóhannessons andet resultat, at Grønlendinga har været forlæg for Erik den Rødes saga, er derimod ikke omtalt af Bekker-Nielsen, sålidt som de kildekritiske konsekvenser heraf er draget. Derfor bruger Knud J. Krogh de to sagaer i flæng som om de tilsammen dækkede virkeligheden.

Dette er ikke stedet til at forsøge at gøre de to sagaers kildeværdi op, men et sådant forsøg vil ikke blive foregrebet af påpegelsen af at der ikke findes mindre end tre versioner af beretningen om Eriks forhold til kristendommen i de to sagaer tilsammen. Det ovenfor citerede sted er fra Erik den Rødes saga, og i Grønlendinga saga findes der hele to, én i kap. 1 hvor der berettes at Erik harcellerede over den præst Leif havde haft med fra Norge, men dog lod sig overtale til at modtage dåben, og én i kap. 5 ifølge hvilken Erik døde før kristendommens indførelse. Det er klart at de tre udsagn ikke alle kan være sande. Et af kriterierne for at vælge mellem dem må være, hvilket af dem der hører hjemme i den ældste kilde. Ifølge bogens egen fremstilling er det Grønlendinga

saga, og da dennes to første kapitler regnes for en senere tilføjelse, har den sidste version altså mest for sig. Dermed være ikke sagt at den er sand – den kendes i en sammenhæng der tidligst kan være blevet til 200 år efter de omhandlede begivenheder, og sandheden kan være glemt. Men lad os sætte at Erik den Røde virkelig var død før kristendommen blev antaget på Brattahlid: så falder hele historien om hans og Thjodhildes uenighed om den nye tro og dermed motiveringen for at Thjodhild byggede en kirke et stykke fra gården. Hvordan skulle man i så fald forklare overensstemmelsen mellem Erik den Rødes saga og de arkæologiske fund? Ja, så kunne det jo tænkes at historien om Thjodhildes kirkebyggeri var en teori, opstået som en forklaring på den usædvanlige afstand mellem gård og kirke på Brattahlid.

Man må gøre sig klart at de arkæologiske fund – for så vidt de er sikkert daterede! – er dele af situationen omkring år 1000, men at sagaerne kun er fjerne eftervirkninger af den, og at mange faktorer, udover iagttagelser og oplevelser fra den tid, har bestemt deres form. Konklusionen må være at erkendelsen må gå fra fund til saga, ikke den modsatte vej, og at man aldrig vil kunne bevise at sagaernes udsagn er korrekte – kun at de *kan* være det. Erik den Rødes Grønland er en betegnelse for en arkæologisk periode, ikke for et historisk miljø.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

GUNTHER WOLF (Hrsg.): Stupor Mundi. Zur Geschichte Friedrichs II. von Hohenstaufen. Wege der Forschung Bd. CI. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966. viii + 800 s. 57,60 (34,50) DM.

Kejser Frederik II, den sidste store repræsentant for huset Hohenstaufen, har til alle tider påkaldt sig opmærksomhed og vakt forundring. Dommen over ham er faldet meget forskelligt ud. Af sine samtidige modstandere blev han smædet som selveste antikrist, mens Nietzsche hilste ham som det første europæiske menneske efter hans smag. Var han som kristenhedens verdslige overhoved trods alt bundet af en middelalderlig forestillingsverden, eller peger hans opfattelse af statsræsonen frem til renæssancens og senere tiders statsopfattelse? Var han en grusom despot, eller var hans styre præget af en oplyst enevælde i det 18. årh.'s ånd? Hvilken betydning har han haft for Tyskland? Er han banebryder for den splittelse, der karakteriserer Tysklands historie helt frem til den nyeste tid, eller forsøgte han at gå imod en udvikling i den retning, som allerede var indledt under hans forgængere? Disse og mange andre spørgsmål diskuteres stadig for fuld kraft.

Det foreliggende værk påtager sig ved at genoptrykke tidsskriftsartikler, anmeldelser, festskriftbidrag o.l. den fortjenstfulde opgave at orientere om de vigtigste bidrag til den videnskabelige diskussion, siden hovedværket af Ernst Kantorowicz fremkom (Kaiser Friedrich der Zweite. Textband: Berlin 1927. Ergänzungsband: Berlin 1931). Da der er tale om et udvalg af afhandlinger, kan det i forbifarten nævnes, at der andetsteds foreligger en oversigt af R. M. Kloos over forskningen indtil 1956 (»Traditio« XII/1956, s. 426–56). Stupor Mundi indeholder anmeldelser af Kantorowicz's bog, prøver på den efterfølgende

polemik, indsigtfulde biografier over kejseren af H. Grundmann, A. Brackmann og Fr. Baethgen, men særligt belyses i en række detailstudier kejserens stats-tanker, hans betydning for den indre tyske udvikling og hans forhold til tidens åndsliv.

Til belysning af den statsopfattelse, der prægede Frederik II's hof i Palermo, kan fremhæves en afhandling, hvori Kantorowicz viderefører sine tidligere studier, Kaiser Friedrich II. und das Königsbild des Hellenismus. Heri vises, hvordan træk i det hellenistiske herskerideal lever videre i Byzans og atter genfindes hos Frederik II. Karakteristisk er tanken om, at kejseren – ikke menneskene som helhed – er skabt i Guds billede og dermed bliver en formidler mellem himmel og jord. I slægt hermed findes opfattelsen af herskeren som den besjælede lov (*lex animata*), som Gud har sendt til menneskene.

Tysklands forfatningsudvikling i det 13. årh. har ofte været behandlet. På den ene side er det hævdet, at Frederik II prisgav så godt som alle kronens rettigheder og udstyrede territorialherrenerne med uindskrænket magt i deres områder. På den anden side fremføres det, at der i denne tid intet væsentligt nyt indføres; der er kun tale om sanktionering af tidligere tildelte rettigheder. Emnet tages op i en lærd afhandling af E. Klingelhöfer: *Die Reichsgesetze von 1220, 1231/32 und 1235*. Han indrømmer, at privilegierne til kirkefyrsterne i 1220 og til de verdslige fyrster i 1231/32 gav dem visse fordele, men mener dog ikke, at disse øjeblikbestemte indrømmelser i nævneværdig grad bidrog til at forøge fyrstestmagten i Frederik II's tid, da kejseren allerede fra 1235 bl.a. som lovgiver var optaget af at styrke kronen stik mod privilegiernes ordlyd. Når det alligevel ikke fuldt ud lykkedes kejseren igen at stille fyrsterne i rigets tjeneste, skyldtes det den opslidende kamp mod pavemagten.

Frederik II's interesse i og betydning for åndslivet berøres i flere læseværdige afhandlinger. Nævnes kan Francesco Gabrieli: *Friedrich II. und die Kultur des Islam*, Herbert Grundmann: *Friedrich II. und das Geistesleben seiner Zeit*, Martin Grabmann: *Kaiser Friedrich II. und sein Verhältnis zur aristotelischen und arabischen Philosophie*. Grabmann går ind på kejserhoffets og Neapel-universitetets betydning for udviklingen af den middelalderlige filosofi ved at befordre oversættelser af og kommentarer til værker af Aristoteles og Averroës, som snart vandt indpas i den kristne skolastik. Det er velkendt, at Frederik II rettede spørgsmål til islamitiske lærde, som viser kendskab til centrale problemer i den græske filosofi – spørgsmål som verdens evighed og sjælens udødelighed. Af kejserens interesse for sådanne emner har man ikke sjældent draget den slutning, at han var skeptisk indstillet over for kristendommen, men Grabmann afviser med rette, at optagethed af Aristoteles og arabiske filosoffer implicerer, at hans livsanskuelse har været antikristelig.

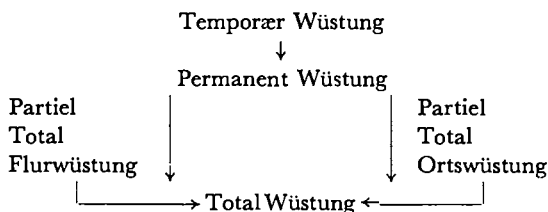
Det har her kun været muligt at antyde indholdet af enkelte af de 36 bidrag, som bogen består af. De mange indslag giver værket et vist kalejdoskopisk præg, som forstærkes ved, at afhandlingerne af udgiveren normalt er anbragt kronologisk efter deres udgivelsesår uden forsøg på en saglig ordning. Alene af den grund er det uheldigt, at bogen helt mangler registre. Det er dog utvivlsomt, at udgiveren ved at samle stof de forskelligste steder fra og ved at lade italienske bidrag oversætte til tysk har lettet adgangen til den forskning, der ikke mindst efter 2. verdenskrig har udfoldet sig om emnet.

ESBEN ALBRECHTSEN

Wüstungen in Deutschland. Ein Sammelbericht herausgegeben von WILHELM ABEL. Sonderheft 2 der Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Frankfurt am Main, DLG-Verlag, 1967. (iv), 104 sider. 20 billeder, kort m. v. 26 DM.

I Tyskland er Wüstung-forskningen i højere grad end i andre lande nået ud over det indledende stadium, der overvejende karakteriseres ved indsamling af materiale, og frem til mere avancerede problemstillinger. Hvad de arkæologiske undersøgelser angår, ligger Danmark dog i spidsen med Axel Steensberg som foregangsmand (se Atlas over Borups Agre, 1968). For Tysklands vedkommende har især historikere og geografer ydet væsentlige bidrag til studiet af Wüstungen, omend også arkæologer m. fl. begynder at gøre sig gældende. Udviklingen inden for disciplinen sker i øjeblikket så hurtigt, at selv solide resultater kan forældes i løbet af få år.

I midten af 1950'erne satte den senere afdøde geograf Kurt Scharlau skel ved sin påvisning af, at Wüstung-begrebet var langt mere kompliceret end hidtil antaget. På grundlag af Scharlau's resultater er siden historikeren Wilhelm Abel (Göttingen) nået frem til følgende skema (s. 2; jfr. Villages désertés et histoire économique, 1965, s. 516):

Abel ansætter (s. 4) den tyske Wüstung-kvotient til gennemsnitlig 23 % (eller 40.000) af de ved år 1300 eksisterende (170.000) landsbyer. Kvotienten, der dækker over kraftige lokale variationer, stammer fra slutningen af 1950'erne og er nok den sikreste beregning af denne art, noget europæisk land kan opvise. Abel gør imidlertid opmærksom på, at de til grund liggende (ialt 214) regionale arbejder er af meget forskellig værdi, og en af bidragyderne til det foreliggende bind, geografen Wolf-Dieter Sick (Freiburg), mener (s. 36), at en mere intensiv lokalforskning utvivlsomt vil føre til højere Wüstung-tal.

Mere betænkeligt er det vel, at den beregnede Wüstung-kvotient bygger på permanente Totalwüstungen (ss. 5, 69), hvorfor de anvendte tal kun giver et ufuldstændigt indtryk af Wüstung-processen som helhed. Geograferne Helmut Jäger (Würzburg) og Horst-R. Marten (Göttingen) fremhæver i deres indlæg det store antal af temporære og partielle Wüstungen. Dybere borer dog historikeren Wolfgang Prange (Slesvig), der foruden at beskæftige sig med partielle Ortswüstungen godtgør, »daß die Flurwüstung, so stark sie auf dem Höhepunkt der Wüstung auch gewesen sein mag, auf die Dauer doch nicht annähernd so stark war wie die Ortswüstung, der Rückgang der Stellenzahl«; i 21 klosterlandsbyer i det østlige Holsten og Lauenburg kan der i 16. århundrede – trods en formindskelse af gårdtallet med 47 % – ikke konstateres Flurwüstung

(s. 76). Hermed har Prange for alvor åbnet debatten om det afgørende spørgsmål, som ikke nok så sikre og fuldstændige tal på nedlagte landsbyer og gårde kan besvare: Hvor megen agerjord blev i realiteten øde?

Desværre er de tyske undersøgelser i marken ikke så langt fremme som ønskeligt. De omfattende kortlægninger, der foretages fra de geografiske institutter i Frankfurt, Münster, Giessen, Würzburg, Hamburg, Freiburg etc. af middelalderlige agre, øde som bestående, er trods det imponerende arbejde, der er lagt i dem, kun en begyndelse, en forløber for mere indgående undersøgelser af terrænet. Lidt af en undtagelse er Walter Janssen's (Siegburg) udgravning af Königshagen i det sydvestlige Harzen, hvorfor han redegør i nærværende bind efter i 1965 at have udsendt en udførlig udgravningsberetning. Janssen beskæftiger sig hovedsagelig med bygningerne, der brændte 1413/20; men af interesse i forbindelse med spørgsmålet om Flurwüstung er en pollenundersøgelse, der peger i retning af, at græsningsarealerne på stedet i 14./15. århundrede er forøget på korndyrkningens bekostning, dog således, at en del af agrene efter en vis tid igen blev taget ind til ekstensiv kornavl.

De forskellige forfatters behandling af årsagerne til, at så mange lokaliteter blev helt eller delvis ødelagt i senmiddelalderen, bringer ikke noget egentligt nyt, hvilket vel også vanskeligt kan lade sig gøre, så længe ødelæggelsens omfang og forløb, samt forholdet mellem Ortswüstung og Flurwüstung, ikke er klart belyst i deres regionale nuancer. Af større betydning er historikeren Wilhelm Koppe's (Preetz) med C. A. Christensens studier beslægtede undersøgelse af tre østholstenske landsbyers skæbne i 15. og 16. århundrede, idet han ved hjælp af nonneklostret Preetz' jordebøger giver værdifulde oplysninger om byernes besatte, ubesatte og nedlagte gårde, afgifterne og de enkelte bondeslægters historie; Koppe kan derved kaste lys over krisens sociale følger. Waldemar Reinhardt's (Wilhelmshaven) ganske korte gennemgang af forholdene i den østfrisiske marsk indtager i flere henseender en særstilling mellem artiklerne.

Den hermed præsenterede »Sammelbericht« bygger fortrinsvis på de indlæg, der 25. august 1965 leveredes fra tysk side ved debatten i sektion 4 under den internationale kongres for økonomisk historie i München (Se Historisk Tidsskrift 12. r. bd. II, s. 226). Af bidragyderne er Abel og Jäger de bredest orienterede. Meget må det beklages, at geografen Anneliese Krenzlin (Frankfurt a. M.), der i München tog sig af de østelbiske områder, ikke også har medvirket her (Se s. 18). Iøvrigt savnes blandt forfatterne flere andre fremtrædende tyske geografer, bl. a. Gerhard Oberbeck (Hamburg) og Wilhelm Müller-Wille (Münster), der er specialister i henholdsvis Nedresachsen og Westfalen. Alt i alt må det siges, at indholdet af det lille bind trods de medvirkende gode kræfter bærer et noget tilfældigt præg.

SVEND GISSEL

FELIKS KIRYK: Jakub z Dębna na tle wewnętrznej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka (Jakub z Dębna på baggrund af Kazimierz Jagiellończyk's indre og ydre politik). Russisk og fransk resumé. Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Nauk Historycznych nr. 18. Wrocław, Warszawa, Kraków 1967. Ossolineum. 147 s. 27 złotych (2,25 \$).

Feliks Kiryk's biografi om den polske statsmand Jakub z Dębna eller Dębiński (i det polske biografiske leksikon kaldet Dembiński) udgør henvend $\frac{2}{3}$ af det arbejde, hvormed han i 1962 erhvervede den historiske doktorgrad i Kraków. Bogen er den første monografi om en af kong Kazimierz Jagiellończyks fortrolige medarbejdere, og det er fortjenstfuldt, at Kiryk nu har fremstillet hans levnedsløb på baggrund af det politiske spil imellem periodens repræsentanter for de øverste samfundslag. Men det er uheldigt, at forfatteren – vel af tekniske grunde – har publiceret gennemgangen af D.s økonomiske, erhvervsmæssige og kulturelle foretagsomhed særskilt, nemlig i et årsskrift fra den pædagogiske højskole i Kraków (se nedenfor). Kiryk belyser nemlig her en hidtil lidet kendt side af D.s virksomhed, og disse resultater refereres kun i stor almindelighed i et afslutningskapitel (s. 137–140).

Indledningsvis gøres der rede for den politiske stilling i Polen efter kong Władysław IIIs død i slaget ved Varna (1444) og indtil o. 1460. Kongen kunne støtte sig på et parti omkring sin moder dronning Zofia (kong Władysław Jagiello's fjerde og sidste dronning), der stod i stærk modsætning til magnaterne omkring den mægtige biskop af Kraków, kardinal Z. Oleśnicki. Ikke få fra denne sydpolske adelsgruppe træffes allerede i 1430'ernes hussitiske bevægelse. De lidt yngre, der nåede høje gejstlige og verdslige embeder, fik dem ofte ved at avancere gennem hof- og kancellitjeneste, og D. er et godt eksempel herpå.

Jakub Dębiński tilhørte en lidet fremtrædende gren af den mægtige Odrowąż slægt og var født o. 1427 i Dębno (et halvt hundrede km øst for Kraków). Han fik sin første hofværdighed 1448, og fra omkring 1460 kommer vigtige embeder i rask følge, så han snart bliver den mægtigste kongelige embedsmand i Syd-Polen. Kiryk har haft det held at finde 30 breve fra D. i arkivet i den lille slovakiske by Bardejov, og de belyser hans indsats i en periode, hvor røverriddere af forskellig art grasserede i de polsk-ungarske grænsedistrikter. D.s karriere blev kronet med, at han fra 1478 til sin død 1490 beklædte det næst kongen højeste verdslige embede i Polen som kastellan i Kraków.

Sidste kapitel behandler D.s diplomatiske missioner, hvoraf en række til Böhmen og to til Rom. I Böhmen forsøgtes mægling mellem kong Jiří z Poděbrad og det katolske, ungarsk støttede parti, samt ikke mindst at sikre støtte til Władysław, Kazimierz' søn, som den næste böhmiske konge. I Rom drejer forhandlingerne sig også om vanskelighederne i forholdet til Preussen efter 1450'ernes og 60'ernes heldige kampe. Kilderne tegner et billede af en energisk og temperamentsfuld politiker og diplomat, hvis linje til sidst skiltes fra kongen, således at han kun kom til at beklæde kanslerembedet til 1473.

Kiryk har fremlagt et materiale, der vel udelukker, at D. tiere »glemmes«, således som det skete i Videnskabsakademiets store Polens-historie fra 1950'erne. Men bogens vanskelige fødsel har sat kedelige spor, og det kniber med at fastholde facts fra D.s levnedsløb. Således omtales D.s udnævnelse til kansler kun i

forbigående midt i et to sider langt ubrudt afsnit om Piotrków-sejmen 1469, og først i forbindelse med D.s afsættelse diskuteres i en note (s. 131, note 142) det formentlige udnævnelsestidspunkt til denne ikke uvigtige stilling.

Som nævnt kom undersøgelsen over D.s økonomiske virksomhed i en særlig afhandling i *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny*, 20, *Historia (Prace Historyczne II)*, *Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków* 1965, side 31–66, russisk og fransk resumé.

Denne afhandling bygger i høj grad på vidtspredt og uudgivet arkivmateriale. D. afveg fra sine standsfællers normale forhold til jorden, for han søgte ikke at eje jord, men at forpakte den eller få den i pant. Han skaffede sig kapital ved at låne til lav rente af slægtninge eller folk, der var afhængige af ham, men udlånte til kongen, hvad der betalte sig bedst; D. var dog heller ikke fremmed for at tage private godser i pant. I D.s omfattende byggeri har den smukke, bevarede borg i Dębno en fremtrædende plads, men Kiryk bringer intet afgørende nyt til dens datering.

Der var en naturlig, snæver forbindelse mellem væksten i D.s politiske betydning og hans økonomiske position. Alligevel var målet ikke personlig rigdom. D. synes nemlig at have haft endnu en egenskab, som polakkerne gennem århundreder har elsket og beundret: Han var rundhåndet. Ikke sjældent afholdt han statsudgifter af egen lomme, og kort før sin død eftergav han kongen betydelige pengesummer.

JØRGEN STEEN JENSEN

Norges gamle Love. 2. rk. 1388–1604. Utgitt av Den rettshistoriske kommisjon. 3. bd. 1483–1513. I. Statens lovgivning 1483–1513. Ved GRETHE AUTHÉN BLOM. I kommisjon hos Universitetsforlaget, Oslo, 1966. xvi + 336 s.

Norges gamle Love var for sin tid en agtværdig forskningsindsats, både udgivelsen af de egentlige lovtekster fra tiden før 1387, som R. Keyser og P. A. Munch udarbejdede i 1840'erne, og Gustav Storms redegørelse for håndskrifterne, der udkom som bd. IV og V i henhv. 1885 og 1895. Af forskellige grunde har udgivelsen af 2. rk., der er tilrettelagt af Absalon Taranger, fulgt andre retningslinier. Der anvendes her i vid udstrækning tidligere trykudgaver som forlæg, til gengæld har man fra 1904–12 kunnet få udgivet lovgivningen fra tiden 1388–1447, delt i statens, kirkens og den lokale lovgivning, og fra 1914–34 blev de tilsvarende emner i Kristian I's tid behandlet. Derefter lå arbejdet stille i 25 år til det i 1959 blev overdraget Grethe Authén Blom at videreføre det; med nærværende bind foreligger nu statens lovgivning under kong Hans.

Alt hvad der blot er kronologisk ordnet er et fremskridt i forhold til *Diplomatarium Norvegicum*, og også for dansk histories vedkommende udfyldes et savn ved at så meget af brevstoffet fra denne tid nu er samlet. Men det er unægtelig en mangel at man har indskrænket sig til at reproducere tidligere, ofte gamle udgivelser. For eks. er de to, indbyrdes ret forskellige, domme i forbindelse med mordet på Knud Alfsen i aug. 1502 aftrykt (s. 250–253) efter henhv. bd. V og bd. XII i *Dipl. Norv.* med de deri angivne arkivoplysninger. Heri hedder det at den ene dom findes i kongens arkiv, medens den anden er beva-

ret i Arne Magnussons diplomsamling. Derimod oplyses det ikke, hvilket fremgår af Repertoriets, at den sidste kendes i 4 eksemplarer, hvoraf det ene stammer fra Henrik Krummediges arkiv. Der ligger i denne oplysning en mulighed for at forstå at der er to versioner: den ene var udarbejdet til kongen, den anden til brug for drabsmændene. Diplomantik er ikke unødvendigt pedanteri, men i høj grad historisk relevant.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

NYERE TID

E. E. RICH og C. H. WILSON (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. IV, *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Cambridge University Press, 1967. xxxii + 642 s. Ill. 75 sh.

Det langsomt fremadskridende værk *Cambridge Economic History of Europe* har til århundrederne mellem middelalderens slutning og den industrielle revolution afsat to bind, IV og V, af hvilke det første nu foreligger. Perioden, der skal behandles i de to bind, betragtes som en kronologisk enhed, men desværre oplyses det ikke, hvilke emner der agtes behandlet i vol. V; en vurdering af værket som helhed må derfor blive af foreløbig karakter.

Temaet i det foreliggende bind er angivet i undertitlen, det er den europæiske ekspansion i videste forstand, dvs. ikke som traditionel »kolonihistorie«, men betragtet som en fusion af demografiske, økonomiske, sociale og åndshistoriske elementer, der tilsammen var med til at skabe grundlaget for det industrielle gennembrud i det 18. årh. Det er en utraditionel synsvinkel; hvis værket var blevet afsluttet på få år efter planlæggelsen i 1948, ville den have være banebrydende. Nu må man nøjes med at udtrykke sin glæde over, at redaktørerne har valgt en linje, der i så høj grad er i overensstemmelse med den retning, forskningen har taget inden for dette område i de mellemliggende år.

Bindet er delt i otte kapitler, der alle er udarbejdet af fremragende eksperter inden for de pågældende områder. Første kapitel er en klar og kontant redegørelse for befolkningsudviklingen fra Den sorte Død til det-forf., Karl F. Hell-einer, træffende kalder *the Vital Revolution*, det 18. årh.s befolknings eksplosion. Det er den klareste redegørelse for dette spegede problemkompleks, jeg mindes at have set, kun må det beklages, at manuskriptet til kapitlet, efter hvad der oplyses, forelå færdigt allerede i 1955. Forf. har dermed ikke kunnet udnytte den omfattende forskning af især engelsk og fransk befolkningshistorie inden for det sidste tiår. Ganske vist ville denne forsknings resultater næppe have ændret ved kapitlets hovedsynspunkter, men de fleste ville vel nok i dag i endnu højere grad end det er tilfældet i dette kapitel, understrege betydningen af udsvingene i det korte forløb og af de regionale eller lokale afvigelser fra de generelle tendenser.

Tidspunktet for manuskriptets afslutning oplyses ikke i forbindelse med E. L. J. Coornaerts overraskende svage kapitel om handelskompagnerne, men den mistanke, man får under læsningen, synes bekræftet af litteraturlisten.

Intet af de anførte værker er udkommet senere end 1958, hvad der indebærer katastrofale huller i den anførte litteratur. Enten er forf. ualmindelig skidt orienteret i den nyere forskning, hvad der vel er utænkeligt, eller også har redaktørerne forsømt at gøre opmærksom på, at denne redegørelse er stærkt forældet ved bindets udsendelse. Hvor fejlen end ligger er det en uforskammedhed mod de læsere, der med god ret vil vente at den foreliggende behandling er ajourført.

For de øvrige kapitler gælder med en enkelt undtagelse, at de på godt og ondt er karakteristiske for engelske kollektive fremstillinger. Forfatterne har haft så frie hænder som muligt, hvert enkelt kapitel udgør et essay for sig. Faren ved denne form er forfatternes tilbøjelighed til at gøre deres fremstilling for afrundet og problemløs. Somme tider føler man det under læsningen, som overværede man den gamle virtuos, der gentager sit glansnummer for 117. gang. Når C. H. Wilson står som forfatter til et kapitel med titlen *Trade, Society and the State*, får fremstillingen unægtelig for den, der kender hans øvrige produktion, et Schein des Bekanntes, mens på den anden side den uindviiede vanskelig vil kunne se, hvori problemerne består, hvor Wilsons synspunkter er kontroversielle, og på hvilke punkter han yder originale bidrag til forståelsen af den før-industrielle økonomiske politik. Den samme beklemmende følelse af overvældende virtuositet indgyder E. E. Rich's kapitel *Colonial Settlement and its Labour Problems* og A. Rupert Hall's *Scientific Method and the Progress of Techniques*. Kritikken er naturligvis udtryk for den dybeste utaknemmelighed; forfatterne er så lærde og så dygtigt skrivende; men måske læseren gerne ind imellem ville have et ubesvaret spørgsmål, en løs ende, noget, der kunne give ham en chance for selv at være med.

Det behov tilfredsstillende det kapitel, der for anmelderen var det mest interessante, Braudels og Spooners *Prices in Europe from 1450 to 1750*. Det er et godt disponeret kapitel, og for en gangs skyld er der gjort et ærligt forsøg på at gøre rede for materialet bag prishistoriernes lange rækker af tal og for de teoretiske begreber, der opereres med. Personligt kan jeg ikke deltage i de franske økonomiske historikers begejstring for cykler af alle tænkelige længder og navne, og Braudels retorik kan virke pudsig i engelsk oversættelse, alligevel – eller måske netop på grund af denne form – er kapitlet bogens mest inspirerende. Planen er mere end ambitiøs, det er vel det første forsøg på at gøre hele det publicerede prishistoriske materiale til genstand for en omfattende komparativ analyse, og den har naturligvis vist sig uigennemførlig, forfatterne opstiller mange hypoteser, men giver få svar. Kapitlet støttes af en smuk række kort og grafiske fremstillinger, derimod er det tabelmateriale, der må have ligget til grund for de grafiske fremstillinger, desværre ikke meddelt. Det er beklageligt, dels fordi det ville have været interessant at se, hvorledes forfatterne har klaret de mange praktiske problemer, der opstår i forbindelse med de omregninger, der skal gøre et historisk prismateriale sammenligneligt, dels fordi der dermed ville være fremlagt et sammenligningsgrundlag til brug for de økonomiske historikere, der ønsker at danne sig et skøn over en bestemt prISRækkes relation til den almindelige prisudvikling.

På godt og ondt er dette bind typisk for samleværkerne fra Cambridge University Press. Hvert af de enkelte kapitler er lærde og velskrevne introduktioner

til de behandlede emner, somme tider så lærde og så velskrevne, at man får indtrykket af, at der ikke er tale om en introduktion, men om det sidste ord i sagen. Boglisterne, der er udarbejdet af kapitlernes forfattere, er nyttige, dog som nævnt ikke uden alvorlige mangler. Om helheden vil der først kunne dømmes, når vol. V foreligger.

NIELS STEENGAARD

HERBERT MATIS: Hernán Cortés. Eroberer und Kolonisator. Persönlichkeit und Geschichte, Band 45. Göttingen, Musterschmidt-Verlag, 1967. 94 s. Ill. 5,80 DM.

Denne korte fremstilling af Hernán Cortés' liv koncentrerer sig næsten udelukkende om at skildre erobringen af aztekerriget. Der er tale om en rent refererende fremstilling, som støtter sig på velkendte kilder, herunder navnlig Bernal Díaz' klassiske beretning. Forf. har kun interesseret sig lidt for Cortés' politiske spil i forbindelse med erobringen. Om forbundet med Tlaxcala hedder det således lakonisk: »Ein Bündnisvertrag wurde abgeschlossen« (s. 42) uden at der oplyses nærmere om baggrunden.

Forf. har også givet afkald på at skildre Cortés' indsats som kolonisator, og om hans mislykkede bestræbelser på at blive guvernør siges det blot, at han blev bittert skuffet over, at »die Regierung auf seine Erfahrungen und Fähigkeiten in Zukunft zu verzichten bereit war« (s. 88). Hvorfor regeringen var indstillet herpå, søges ikke belyst.

NIELS AMSTRUP

HOLGER BRØNDSTED: Kolonitiden i spansk Amerika. København, Gyldendal, 1967. 171 s. 29,50 kr.

Forfatteren finder – med rette – at det spanske herredømme i Amerika har påkaldt sig meget ringe interesse i dansk historisk litteratur, og han har med sin bog villet bidrage til at afhjælpe denne mangel. Det er blevet en engageret fremstilling. Ganske vist hævder forf. (s. 20), at »det skal ikke her blive forsøgt at overmale den »sorte Legende«, som Uforstand og Fjendskab har haft Held til at fabrikere og udgive for historisk Sandhed, med en gylden«, men han mener (s. 21), at »trods alle Misbrug har – Danskernes Optræden paa Grønland alene undtagen – ingen anden europæisk Kolonisation kunnet maale sig med den spanske hverken i Effektivitet eller i human Sigte«.

Forf. gennemgår omhyggeligt koloniseringens første årtier, og han fremhæver her, at den spanske krone hurtigt og ret effektivt greb ind for at sikre sine interesser over for *conquistadores*, og at den på forskellig måde søgte at beskytte den indianske befolkning. Han omtaler den hurtige opbygning af et omfattende administrativt apparat til bestyrelse af de nyerhvervede kolonier (eller rettere det nye kongerige, for de spanske besiddelser opfattedes ikke som kolonier, men som et kongerige under den spanske krone).

Det er rigtigt og væsentligt at pege på den dygtighed og energi, som prægede det spanske styre i Amerika i 16. årh. – og det er her gjort langt mere udførligt

og kyndigt, end man før har set i en dansk fremstilling – men på den anden side må man jo nok spørge sig selv, hvorfor den spanske krone ikke var i stand til at opretholde dette effektive styre. Her kan der måske særlig være grund til at pege på ét bestemt forhold, som forf. slet ikke tager i betragtning, nemlig nedgangen i ædelmetalproduktionen i Spansk Amerika i løbet af 17. årh. Da Spansk Amerika ikke havde stort andet end ædelmetal at tilbyde i handelen med Spanien, betød nedgangen i ædelmetalproduktionen, at samhandelen med Spanien gik stærkt tilbage. Dette var en faktor, som medvirkede stærkt til at svække det spanske centralstyre og ligesom isolere Spansk Amerika fra omverdenen.

I denne forbindelse kan også nævnes, at kronen blev mindre interesseret i at begrænse de store godsejeres jorderhvervelser. Ved betaling af en afgift (*composición*) til kronen kunne mere eller mindre lovlig jorderhvervelse blive legaliseret, og dette skete i løbet af det 17. årh. i en langt mere omfattende målestok, end forf.s korte bemærkninger (s. 73) lader forstå. Der lå heri én af forudsætningerne for dannelsen af de store *haciendas*, som netop synes at finde sted i 17. årh., i hvert fald i Mexico, hvor udviklingen er belyst gennem François Chevalier's undersøgelser.

Også på andre punkter kan forf.s synspunkter give anledning til debat. Når det f.ex. om udviklingen i 18. årh. hedder, at »Langt fra at være stillestaaende og forbenet fulgte den spanske Styrelse af Koloniriget med Udviklingen og nok ikke sjældent paa intelliget Maade Tidens Krav i Møde« (s. 129), må det nok siges, at således opfattede den velhavende *criollos*-befolkning i Spansk Amerika næppe kolonistyre. De følte sig netop i modsætning til et centralt kontrolleret styre, som ikke var sindet at give dem den medindflydelse i administrationen, som de mente at have krav på.

I sit forsøg på at yde den spanske kolonisering af Amerika retfærdighed kan det derfor ikke nægtes, at forf. kommer til at undervurdere de problemer, som det spanske styre i Amerika ikke formåede at løse. Men ved den stærke understregning af de positive sider i det spanske herredømme giver fremstillingen et både værdifuldt og tiltrængt bidrag til den sparsomme danske litteratur om Latinamerikas historie.

NIELS AMSTRUP

P. M. HOLT: *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*. London, Longmans, 1966. XII + 337 s. 42 sh.

Det er et forsømt emne professoren i arabisk historie ved School of Oriental and African Studies har taget op i denne bog. Den tyrkiske historieskrivning interesserede sig ikke stort for provinsernes historie, de nationale arabiske historikere har ikke følt sig tiltrukket af århundrederne under fremmedherredømme, arkiverne er endnu stort set uudnyttede. Vanskelighederne for den historiker, der vil skildre Ægyptens, Syriens og Iraqs historie under tyrkisk herredømme, fremgår med al tydelighed af litteraturlisten. Enkelte punkter, nemlig hvor der er berøring med Vesten, er grundigt udforsket, bedst dækket er Ægyptens historie i det 19. årh. På andre punkter må Holt fortrinsvis støtte sig til lokal-

historiske kroniker, der ikke har været genstand for en kritisk bearbejdelse.

Disse vanskeligheder afspejles nødvendigvis i bogen. Af de tre hovedafsnit, 1516-66, 1566-ca. 1800 og ca. 1800-1922, er det afgjort det første og det sidste, der er mest vellykket, mens forf. i det midterste afsnit har brugt umådelig mange sider på intriger omkring statholderskaberne i de forskellige provinser, der i deres isolation fra den kulturelle og sociale sammenhæng forekommer uendelig kedsommelige. Helt uden skyld i kedsommeligheden er forf. ikke, han må virkelig interessere sig for alle disse blodtørstige og intrigante pashaer, for der foreligger da i det mindste for det 18. årh.s vedkommende tilgængelige kilder til belysning af også sociale og kulturelle forhold, kilder der bl. a. er udnyttet i H.A.R. Gibb og H. Bowen: *Islamic Society and the West*.

Ikke blot i denne koncentration om den politiske historie, men også i sin behandling af kilderne virker bogen noget gammeldags. Når f. eks. to berettende kilders datering af en opstand i Bagdad afviger fra hinanden med fem år, konkluderer forf.: »The dating of the whole episode is very confused«. Det er noget foruroligende, at han derefter går over til at skildre opstandens forløb uden nærmere diskussion af kildegrundlaget – i det mindste det ene af hans forlæg må være mindre pålideligt, og den af forf. foretrukne datering, 1603-04, kan ikke være rigtig. Naturligvis er dateringen af en mindre opstand i en tyrkisk provinshovedstad en petitesse, men usikkerheden gør læseren skeptisk over for bogen mange andre detaljer.

Til trods for de anførte mangler, snæverheden i stofvalg og det ikke helt overbevisende forhold til de berettende kilder, vil bogen utvivlsomt for en årække blive stående som standardværket, i al fald for det 16.-19. årh.s vedkommende. Forhåbentlig vil den også blive en stadig påmindelse om, hvor langt der er igen, før Nærorientens nyere historie kan gøres til genstand for en både kritisk og udtømmende behandling.

NIELS STEENGAARD

ARTHUR THOMSON: *Otidigt sängelag*. Skrifter utgivna av Institutet för rätts-historisk forskning. Serien I. Rättshistoriskt bibliotek. Band IX. Lund 1966. xii + 240 s. 15 sv. kr.

Afhandlingen er opdelt i to hovedafsnit. Det første og største, »Generella regler i lagstiftning och rättstillämpning«, omhandler såvel verdslig som kirkelig lovgivning og retspraksis om »otidigt sängelag« fra Magnus Eriksons Lands- og Stadslag og frem til gældende ret. Det andet hovedafsnit omhandler de specielle regler, som trådte i funktion, hvis en præst havde forsyndet sig mod tidens køns-moral.

Disse afsnit følges af 4 ekurser: Den første om præstestandens overenskomst af 1617 om kirkedisciplinen rummer en drøftelse af spørgsmålet, om denne overenskomst opnåede egentlig lovskraft, eller om den kun fik indrekirkelig betydning. I den anden ekurs gennemgås begreberne »mökränkning« og »lönska-läger« i retspraksis indtil loven af 1734. I og med denne lov forsvandt ordet »mökränkning« ud af lovgivningen, og forfatteren tilføjer parentetisk »och i praxis«, hvormed han formentlig tænker på retspraksis. I tredje ekurs under-

kastes udtrykket »sängelag« en særbehandling, og i fjerde gennemgås et specialtilfælde af »otidigt sängelag« med en provst som den ene af delinkventerne, hvad der ligefrem afstedkom politiske konflikter. Ved »otidigt sängelag« forstår forfatteren det samleje mellem ugifte, som påfulgtes af ægteskab, hvadenten parterne allerede var forlovet eller ej, eller kvinden var besvangret under ægteskabsløfte eller ej.

I første halvdel af første hovedafsnit oprulles ældre verdslig og gejstlig ret, herunder regler om arveret for børn af slige forbindelser, forskellige bødereger, problemet om i visse situationer at gennemtvinge vielse etc. Derefter går forf. over til nærmere at udvikle, hvorledes en ændret kirkelig opfattelse fik indflydelse på domstolspraksis i tiden fra kirkeloven af 1686 og frem til loven af 1734, selvom gejstligheden fortsat var afhængig af øvrighedens magtapparat til indrivelse af bøder.

De sidste underpunkter er helliget ovennævnte love og deres forarbejder samt afviklingen af dem i nyere tid. Ved straffeloven af 1864 ophævedes således bødestrafen for »otidigt sängelag« efter loven af 1734. Fra samme tid betragtede man bestemmelserne i kirkeloven af 1686 om bøder til kirken for værende sat ud af kraft, selvom det ikke skete ved en formel beslutning. Men først i 1948 ophævedes de sidste fordømmende rester af kirkens (utidige) indblanding i svensk privatliv.

Andet hovedafsnit, om de regler som gjaldt, når en præst havde gjort sig skyldig i denne specielle form for kødets utålmodighed, rummer en del af interesse også for dansk kirkeretshistorie. Udviklingen i Sverige og Danmark forløb i årene efter reformationen på flere områder parallelt, selvom der var visse afgørende forskelle. Men efter Roskildefreden fulgte man endog direkte dansk lov i de erobrede provinser, ihvertfald i de første årtier. Først efter freden i Lund 1679 gennemførtes forsvenskningen også med hensyn til lov og ret.

Blandt sagerne fra denne periode påkalder en enkelt sig opmærksomheden, fordi den rummer en interessant sammenstødssituation mellem dansk og svensk ret. I det foreliggende tilfælde ville svensk ret afgjort have været gunstigst for den uheldige præst, men han blev efter dansk ret fradømt sit embede. Ved en regeringsbeslutning blev han dog genindsat i sit gamle embede. Efter svensk ret ville han blot være blevet suspenderet fra tjenesten en kortere tid.

Med tiden ændredes forholdene til det mere humane også for præster. Straffen for »otidigt sängelag« i forbindelse med trolovelse ophævedes. Kun, hvis der ikke var tale om trolovelse, blev der pålagt bøder, der til gengæld med hjemmel i en kgl. resolution af 1714 var højere end dem, andre skulle betale, hvilket var helt i modstrid med bestemmelserne i kirkeloven af 1686. Ifølge forf. varede denne retstilstand ved også efter loven af 1734.

Fra dansk side bør man være A. Thomson taknemlig for det arbejde, han her har skænket os, idet han specielt i anden del har undersøgt et stykke af vores kirkelige retshistorie, som vi selv vistnok i nogen grad har forsømt. Men også den øvrige del af afhandlingen er værd at stifte bekendtskab med. Thomson er en omhyggelig og alvorlig forfatter, men med en udtalt sans for at finde morsomme emner for sin efterhånden vidtfavnende forskning.

INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK

ARTHUR THOMSON: Hävdande under äktenskapslöfte. En rättshistorisk studie. Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 1965–1966: I. Lund, C. W. K. Glerup, 1967. 109 s. 20 sv. kr.

Med denne afhandling har Arthur Thomson valgt besvangring under løfte om ægteskab som genstand for en nærmere retshistorisk undersøgelse. Han oplyser i forordet, at dette emne dels har været behandlet i forarbejderne til lag om äktenskaps ingående och upplösning m.m. og dels i hans egen afhandling »Otidigt sängelag«. Derfor har han valgt at begrænse sin undersøgelse til en nærmere belysning af de principielle tankegange, som lå bag nogle af de vigtigste ældre forordninger, for at finde frem til, i hvilket omfang de angav nærmere foranstaltninger til at fremtvinge vielse efter en sådan besvangring.

Afhandlingen er opdelt i otte punkter, hvortil kommer en meget udførlig sammenfatning på tysk, to små vedhæng, hvor enkelte problemer uddybes, samt litteraturliste og forkortelsesliste.

Forfatteren åbner med en gennemgang af den kirkelige vielse i svensk ret fra lands- og bylovenes tid og frem til kirkeloven af 1686 og loven af 1734, hvorefter der gives en oversigt over de forskellige retsvirkninger, som kunne indtræde i tilfælde af besvangring under løfte om ægteskab.

Kirkeloven af 1686 indeholdt visse uklarheder om strafudmålingen i tilfælde af, at en mand nægtede at lade sig vie efter at have besvangret en pige under foregivende af at ville gifte sig med hende, som kungl. maj:t ved en resolution af 1716 ønskede imødegået ved forskellige foranstaltninger. Efter en indgående drøftelse af disse problemer, behandler forf. præsteskabets utilfredshed med den eksisterende retspraksis. Man ønskede strengere straffe, og man fik det, til en vis grad, hvilket fremgår af forordningerne af 1728 og 1755 samt af loven af 1734. Først da hele spørgsmålet blev taget op til drøftelse i rigsdagssamlingen 1809–10, lykkedes det at komme de fleste af de gamle tvangsforanstaltninger til livs.

I sidste underpunkt af sin afhandling giver Thomson et kort rids af udviklingen fra 1810 og frem til den moderne ægteskabslovgivning. Nu ophæves straffen for at forlokke en kvinde ved løfte om ægteskab, og tilbage står kun spørgsmålet om eventuel erstatning; men familieretskomiteen ønskede i 1964 ikke at have en fast lovregulering af denne erstatningsadgang, idet man mente, at tilfældet måtte høre ind under de almindelige erstatningsregler.

Selvom afhandlingen i nogen grad skylder andre arbejder sin tilblivelse, fremstår den dog som en afrundet helhed med et klart afgrænset emne. Alligevel vil jeg anbefale, at den læses i forbindelse med den ovenfor anmeldte afhandling »Otidigt sängelag«, som den jo som nævnt skylder sin eksistens på næsten samme måde, som Eva blev skabt af Adams ene ribben.

INGER SKYUM-NIELSEN f. DÜBECK

FRITZ REDLICH: *The German Military Enterprises and his Work Force*. Vol. I–II. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 47 und 48. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH, 1965. xvi, 532 + viii, 322 s. 27 tabeller. 68 + 48 DM.

Her foreligger et værk med en usædvanlig titel, men også værkets indhold anviser det en speciel plads. I sit forord har forfatteren forklaret, hvad han lægger i udtrykket »military enterprises«. Begrebet omfatter de europæiske mænd, som i den sene middelalder og op i den nyere tid til c. 1800 organiserede, vedligeholdte og førte troppeled i kampe og felttog for vindings skyld.

Fritz Redlich, der en årrække var knyttet til The Research Center in Entrepreneurial History ved Harvard University, indledte 1954 sit arbejde om den militære entreprenør i Tyskland. Efter centrets lukning i 1958 opnåede Redlich støtte fra forskellige fonds til sit fortsatte arbejde med emnet, og resultatet foreligger nu på engelsk i to digre bind udsendt af det nævnte tyske tidsskrift med støtte fra Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Sin studie i et særpræget område af europæisk økonomisk og social historie har Redlich delt op i tre afsnit, hvoraf det første omfatter tiden 1350–1600, andet afsnit behandler den militære entreprenørvirksomheds blomstringstid 1600–1660, medens tredje beskriver virksomhedens afvikling frem til c. 1800. De to første afsnit danner det første særhefte, det sidste det andet.

Af det allerede anførte fremgår, at Redlichs værk er analyserende og behandler hvervæsenet ud fra en social-økonomisk synsvinkel; det har således meget lidt til fælles med sædvanlig landsknægt- eller krigslitteratur. Værket afsluttes i øvrigt med en såre omfattende bibliografi – hele 400 numre – og et 42 spalter stort personindeks.

Den militære entreprenør fremstod i løbet af 14. århundrede, og det karakteristiske var, at han for fortjenestens skyld opstillede militære styrker, som han også førte på krigsskuepladsen – enten helt for egen regning og risiko eller på kontrakt med en fyrste. Op til år 1400 var virksomheden af forholdsvis beskedent omfang, men herefter opstilledes de efterhånden svulmende og så berygtede landsknægtthære.

Trediveårskrigen førte til entreprenørvirksomhedens egentlige blomstring. Entreprenøren var enten oberst eller kaptajn og opstillede enten regiment eller kompagni – i sjældnere tilfælde var der tale om storentreprenører: generaler. Et omslag i virksomhedens karakter skete omkring 1675, idet kaptajnen trådte tydeligere frem i billedet, og fra da af ejede og drev alle officerer fra kaptajn til oberst den »forretning«, som et kompagni dengang var. Samtidig trådte i hvert fald i de tyske lande udlejningen af tropper i baggrunden. Medens lejegeneralen var topfiguren i Trediveårskrigen, blev i 1700-tallet den regerende fyrste den militære storentreprenør, der ofte stillede sig i en stormagts tjeneste.

I det 18. århundrede blev fyrsterne således både feltherrer og forretningsmænd. I den første egenskab fik fyrsterne løn og i deres egenskab af forretningsfolk tog de den fortjeneste, som kontrakter og anskaffelse af våben, heste og uniformer m. v. afkastede; hertil kom profitten ved kontributioner, gaver fra underordnede og donationer. Hvis den militære entreprenør havde heldet med sig, stod han over for at investere sit udbytte fordelagtigt, og det skete i første række ved

erhvervelse af jordejendom; hertil føjede sig ofte opbygning af skatte i mønt, ædelmetaller, juveler o. s. v.

Trediveårskrigenes entreprenørvirksomhed var en vej opad i samfundet for mænd af de lavere klasser, således at de socialt og økonomisk kunne nærme sig adelens niveau. Dette lykkedes imidlertid kun forholdsvis få, for krigshåndværket var jo en livsfarlig beskæftigelse. Også dette ændredes i det 18. århundrede, idet adelen søgte at monopolisere officersstillingen. Fra major og opefter blev adelen næsten fuldstændig dominerende, men i de såkaldte nye våbenarter – i det lette kavalleri og infanteri – var der dog stadig mulighed for stræbsomme borgerlige. Da artilleri og ingeniørtropper mod århundredets slutning fik øget betydning, afgav disse våbenarter gode muligheder for borgerlige med tekniske anlæg, men disse videnskabelige våbenarter organiseredes til gengæld ikke på entreprenørbasis.

Medens der i hærene før Trediveårskrigen var et væsentligt kontingent af agtværdige folk, ændredes dette under krigen således, at samfundets udskud blev dominerende; og da lønnen sank suppleredes den ved plyndring og afpresning i kvartererne. Med de stående hæres indførelse i 1600-tallets slutning skete en midlertidig forbedring af mandskabskvaliteten, men som følge af det økonomiske livs fremgang forværredes den atter hen i 1700-tallet.

I 1720 gik man i Preussen ind for en vekselvirkning mellem samfundets militære og civile dele, idet der meddeltes en væsentlig del af de hvervede soldater orlov i fredstid. Da soldaterne i vid udstrækning tog civilt arbejde i orlovstiden bl. a. i den spirende industri, blev hæren således en slags svinghjul for det økonomiske livs opblomstren. Soldaterne – entreprenørens »arbejdsstyrke« – fik selv ingen anerkendelse fra civil side herfor; de var stadig ikke velsete i det traditionsprægede samfundsmønster – ofte endda almindeligt foragtede.

Forfatteren behandler også de velfærdsproblemer, som opstod blandt de ofte for livstid tjenstgørende hvervede. I hæren måtte man, stillet over for kravet om social sikkerhed, mere end 100 år for samfundet i øvrigt, tage de hermed forbundne problemer op og søge dem løst under datidens vilkår.

Det skal til slut nævnes, at det betydelige statistiske materiale, som Redlich har samlet, bearbejdet og udnyttet, præsenteres i 27 til dels ret omfattende skemaer eller tavler.

Der har i de sidste årtier vist sig en tydelig tendens i den militærhistoriske litteratur til at gøre betydelig mere ud af sociale og økonomiske aspekter end hidtil; i *The German Military Entrepriser and his Work Force* er disse aspekter aldeles dominerende. Den, der fremtidig vil have et mere end overfladisk kendskab til Europas landsknægthære og de stående, hvervede hære i 1700-tallet, kan hente meget i Redlichs værk.

HELGE KLINT

UDO ARNOLD: Studien zur preussischen Historiographie des 16. Jahrhunderts.
Bonn, Rotaprint Universität Bonn, 1967. 259 s. Ill. 16 DM.

Forfatteren har i denne Bonner-dissertation sat sig for at skabe klarhed over udviklingen af den preussiske kronistik i det 16. århundrede. S. 11–35 gennemgår den preussiske krønikeoverlevering frem til midten af århundredet, s. 36–65

undersøges en Danzigerkrønike overleveret i et håndskrift i Bibliothek des Oberlandesgerichts Celle, s. 66–86 forholdet mellem dette og Heinrich von Redens krønike, s. 87–150 analyseres Cellehåndskriftets indhold og kildeforhold, og s. 151–93 bestemmes Danzigerkronistikkens placering i forhold til polsk og preussisk historieskrivning. Undersøgelsen er kritisk-analytisk og interessant ved ikke blot at behandle tekst-, men også billedoverlevering. Den er et forarbejde til de planlagte bind 6 og 7 af *Scriptores rerum Prussicarum*, hvorved forfatteren er medarbejder.

HARALD ILSØE

ERNST FITZ: *Landeskulturtechnik, Markscheide- und Vermessungswesen im Herzogtum Braunschweig bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung, Heft 23. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. 432 s. 28 DM.*

Også danske landbrugs- og skovbrugsinteresserede læsere kan med udbytte søge til dette ret specielle og omfangsrige arbejde. Den fyldige indledning omtaler det geografiske og kartografiske studium i middelalderen og belyser dernæst opmålingsteknikken og dens økonomiske betydning indenfor en række stater, især tyske. Fremskridt på dette område havde en naturlig forbindelse med landbrugstekniske og landøkonomiske forholdsregler truffet af regeringerne i store dele af Europa fra o. 1750. Men på flere punkter synes udviklingen i hertugdømmet Braunschweig af særlig interesse.

Det var en arkivundersøgelse, der i 1957 førte forfatteren ind på en nærmere bestemmelse af »Landeskulturtechnik«, d.v.s. de forholdsregler, som har bidraget til at fremme rationel udnyttelse af naturrigdomme ved land- og skovbrug, til dels også ved bjergværksdrift og industri. Allerede i senmiddelalderen indledtes en udvikling, der kan sammenlignes med den engelske enclosurebevægelse. Omkring 1600 forekom overdrevsdelinger og begyndende rationel skovdrift kendetegnet ved opmålinger, der forudsatte en ikke ringe teknisk indsigt og tillige forståelse af, at talmæssige beregninger af denne art var nødvendige i erhvervsmæssigt øjemed. Fitz fremhæver betydningen af, at der ved siden af den humanistiske stræben fandtes en mere materielt betonet videnskabelig erkendelsestrang, der i det 18. århundrede satte frugt i oprettelsen af tekniske læreanstalter.

Afhandlingens 1. del skildrer udviklingen på det nævnte område i det 16. og begyndelsen af det 17. årh., 2. del fører op til omkring år 1800. Undersøgelsen viser, at nogle af de ældste kort var materiale fremskaffet til afgørelse af grænsestridigheder og havde forbindelse med romerrettens udbredelse; de tjente til underretning for dommere ved processer. Endvidere havde hertugerne af Braunschweig allerede i den ældre periode brug for kort og arealberegninger ved anlæg og drift af deres bjerg- og saltværker. Disse erhverv måtte så vidt muligt tilpasses den naturlige produktion af træ langt ud i fremtiden. Også administrative interesser tilskyndede til opmålingsforetagender, men befolkningen betragtede ofte denne virksomhed med mistillid og fik bange anelser om nye skattepålæg, når kartografer viste sig. Ønsket om større retslig sikkerhed

m.h.t. jordbesiddelse animerede imidlertid til opmåling, selv om dette arbejde var tidkrævende og dyrt. Trods ukendskab til egentlige måleapparater før 1600 var landmålerne til uvurderlig hjælp for datidens bjergværksdrift.

Trediveårskrigen medførte store ødelæggelser og bragte megen uorden i besiddelsesforholdene, men fra 1644 søgte hertug August den Yngre at genoprette den tidligere ejendoms- og retstilstand. Opmålingsteknikken blev væsentlig forbedret i slutningen af det 17. årh., og en hel erhvervsgruppe af landmålere og ingeniører opnåede efterhånden en sådan erfaring og rutine, at landets fuldstændige opmåling ikke mere var et uløseligt problem. Kortlægningen og beskrivelsen af Harzen var både teknisk og organisatorisk en bedrift, muligvis den første metodisk eksakte opmåling af sin art. Pitz skildrer indgående opmålingsvæsenets tekniske udvikling såvel i Braunschweig som i Blankenburg, der gennem det meste af perioden var et selvstændigt grevskab. I et afsluttende kapitel (s. 374–404) giver han en oversigt – stadig med mange detaljer! – over udviklingen på de forskellige områder: grænseopmålinger, matrikulering, skovopmåling og nyindretning af forstvæsenet (skovbruget var i fortsat udvikling fra det 16. til det 18. årh.), bjergværksdriften, der i stigende grad blev statsforetagende, fæstnings- og byanlæg, landopmåling i forbindelse med jordreformer, samt endelig selve opmålingsteknikkens og ingeniørvæsenets udvikling i en periode, hvor Braunschweigs ingeniørkorps blev »en planteskole for teknik og naturvidenskab i det lille land«.

F. SKRUBBELTRANG

ROLAND SEEBERG-ELVERFELDT: Revaler Regesten. Beziehungen der Städte Deutschlands zu Reval in den Jahren 1500-1807. Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung Heft 22. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966. 477 s. 48 DM.

Under den anden verdenskrig blev dele af Revals stadsarkiv overført til Tyskland, hvor de nu sammen med arkivfunds fra Königsberg, Schwerin og Zerbst har til huse i Staatliches Archivlager i Göttingen.

Da Reval-arkivet ordnedes og registreredes i sidste halvdel af forrige århundrede, blev de breve, som Reval havde modtaget fra tyske byer, samlet i en særlig gruppe, der fik betegnelsen Korrespondenz aus deutschen Städten, signaturerne BB 38-BB 42.

Det er brevene under BB 38–39 og BB 41–42, der danner grundstammen i den foreliggende regestudgave, hvis udgiver, Archivdirektor Roland Seeberg-Elverfeldt, har udført et stort og omhyggeligt arbejde. Udgaven indeholder ialt 1405 register af breve fra ca. 200 tyske byer og spænder i tid over mere end 300 år. Hovedparten af brevene omhandler arve- og gældsspørgsmål; typisk er således denne form: Borgmester og råd i . . . beder om, at der til . . . udleveres arven efter hendes i Reval afdøde mand . . . Umiddelbart forekommer udgaven derfor mest givende for den genealogiske og demografiske forskning, men også handelshistorien og i noget mindre grad den politiske historie vil have interesse i Seeberg-Elverfeldts udgave.

Bogen er forsynet med person- og stednavneregister, og en emneoversigt, der erstatter et emneregister, er indarbejdet i indledningen. Det havde været ønskeligt, om enkelte af de breve, som ligger til grund for regesterne, var blevet aftrykt in extenso.

Roland Seeberg-Elverfeldt oplyser i indledningen, at BB 40 Korrespondenz aus Lübeck, der naturligt hørte hjemme i denne udgave, ikke findes i Göttingen. Da det ikke kendte hyppigt forekommer mest interessant, sidder læseren tilbage med sit nysgerrige spørgsmål: Hvor er denne korrespondance så? Er disse Lübeck-breve simpelthen forsvundne, eller er de blevet tilbage i Reval? Noget kunne tyde på det sidste, jvf. den sovjetiske rigsarkivar Belovs omtale af Revals stadsarkiv i »Gosudarstvennye archivy SSSR. Kratkij spravočnik«, Moskva 1956, s. 475. Seeberg-Elverfeldt kunne sikkert med held have foretaget visse undersøgelser i så henseende.

Bogen omfatter som nævnt breve fra tyske byer indtil det første kejserriges opløsning. Man kan beklage, at hertugdømmet Slesvig ved denne lejlighed er blevet inkorporeret i det gamle tyske rige, men må i hvert fald gøre opmærksom på, at udgaven indeholder enkelte breve fra byer som Åbenrå og Flensborg.

Meget af direkte relation til Danmark bringer bogen ikke, og her skal blot peges på et par tvivlsomme oplysninger. Det er næppe Kristian III, der hentydes til i brev nr. 159 fra 1525, og det må betragtes som en overdrivelse i nr. 883 at kalde Peter August Frederik af Holstein-Beck (død 1775) for stamfaderen til de nuværende danske og norske kongehuse.

Udgiveren oplyser, at han er gået i gang med en regestudgave af breve, der belyser Revals forbindelser med Skandinavien og Nederlandene. Fra dansk side må en sådan udgave hilses meget velkommen.

KNUD RASMUSSEN

ZBIGNIEW WÓJCIK (red): Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku (Den polske diplomatiske tjeneste fra 16. til 18. århundrede). Engelsk resumé. Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. Pracownia historii stosunków międzynarodowych XVI–XVIII w. Warszawa, PWN, 1966. 487 s. 50 złotych (4,25 \$).

Da polsk historieforskning manglede en fremstilling af det polske diplomatiske historie i ældre tid, tog professor A. Wyczański fra Videnskabsakademiets historiske institut initiativet til en kollektiv bearbejdelse af emnet. Perioden 1506–1764, hvis øvre afgrænsning er ukonventionel, går fra det polsk-litauiske riges storhedstid til det dybe forfald under personalunionen med Sachsen. Den blev inddelt i seks afsnit: 1) Sigismund I's regering indtil 1530, 2) Sigismund Augusts regering 1548–1572, 3) Perioden til storkansler Jan Zamoyskis død 1605, 4) Vasa-dynastiet til Władysław IV's død 1648, 5) Perioden 1648–1678 samt 6) Den polsk-sachsiske personalunion 1697–1763. Forfatterne er (i samme rækkefølge) prof. A. Wyczański, R. Żelewski, St. Grzybowski, prof. Wł. Czapliński, docent Zb. Wójcik, medens sidste afsnit deltes af professorerne J. A. Gierowski og J. Leszczyński. Man har således ikke taget hensyn til den senere del af Sigismund I's regering (indtil 1548) og, nok så uheldigt, den længste del

af Jan Sobieskis regering († 1696). Værket har også en betydelig territorial indskrænkning, idet man stort set har set bort fra det litauiske diplomati (også efter unionen i Lublin 1569 beholdt Litauen sine egne embeder), og man får derved en ufuldkommen fremstilling af forbindelserne med østlige og nordlige naboer, som f. eks. Den livlandske orden. Denne mangel skyldes, at kildemateriale nu væsentlig skal søges i arkiver indenfor Sovjetunionens grænser.

De seks fremstillinger giver et godt indblik i udviklingen af den polske udenrigspolitik og det polske diplomati. Både Sigismund I og Sigismund August havde en afgørende personlig indflydelse på ledelsen af udenrigspolitikken, men kongemagtens dominerende stilling blev fra 1570'erne gradvis erstattet af en tilsvarende kompetence for senatet. Samtidig begyndte hetmanens specielle diplomati, hvis område var de sydøstlige naboer (Tyrkiet, Krim samt Donaufyrstendømmerne Moldau og Valachiet). Dette hærførerdiplomati fremmedes, fordi statsmanden Jan Zamoyski gennem næsten et kvart århundrede forenede hetman- og kanslerembederne. Kongen havde dog stadig gode muligheder for at gøre sin indflydelse gældende, og undertiden fører han en helt selvstændig udenrigspolitik. Wł. Czapliński fremfører en række argumenter for, at nogle magnat-hærtog i 1600-tallets første tiår, bl. a. til Donaufyrstendømmerne, der ofte fremhæves som bevis på opløsningen i 'republikken', i virkeligheden udførtes med Sigismund III's viden og stiltiende tilladelse (s. 214 f.). Først i sidste fjerdedel af 1600-tallet begrænses kongens indflydelse for alvor, og det ender med, at han ikke selv må afsende eller modtage missioner. Under den sachsisk-polske personalunion i 1700-tallet afspejles den almindelige tilbagegang også i stagnation af diplomatiet – over 1/3 af periodens diplomatiske sendelser sker under interregna for at underrette fremmede hoffer om kongens død. Det kan ellers være vanskeligt at skille det sachsiske og det polske diplomati fra hinanden, men først under August III viser forfaldet sig for alvor. I perioden udvikler de enkelte magnater deres eget diplomati, og forfatterne giver graverende eksempler på de personer, der, officielt eller privat, kunne blive anvendt.

Det kan i øvrigt bemærkes, at den første længere polske ambassade var J. Dantyszeks hos kejser Karl V (1525–1532), medens den første udenlandske resident (J. Low, Loov eller Law) blev udnævnt i Danmark 1634. Han skulle overrække breve fra den polske konge til den danske konge, tage imod svar samt ellers være om sig på den polske konges vegne (s. 250 f.).

Polsk diplomatisk glansperiode var 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, hvor de polske diplomater var kundskabsrige og velkvalificerede. En af dem, K. Warszewicki, skrev det ældste polske værk om diplomati »De legato et legatione«, Kraków 1595, hvis førsteudgave er bevaret på talrige biblioteker, også Det Kongelige (et annoteret eksemplar, der senere er indbundet og indgået i Frederik III's bibliotek). Udenlandske legationer var statens gæster, og polakkerne kendte nytten af et godt køkken ved diplomatiske forhandlinger. Fra 1500-tallets slutning er bevaret en række regninger, der viser, at man sammensatte menuerne forskelligt, alt efter som gæsterne var moskovitiske, tyrkiske, franske, spanske eller tartariske (s. 197 f., note). Senere udøvedes denne gæstfrihed dog kun overfor østlige legationer.

Alle forfatterne har interesseret sig for diplomaternes oprindelse og deres nationalitet. Man valgte fortrinsvis magnater til at lede de store sendelser, f. eks.

til Tyrkiet, hvor det gjaldt om at gøre indtryk med et stort følge (op til over 1.000 mand og 100 vogne) samt til de både da og senere så berømte, pompøse legationer til Paris og Rom i første halvdel af 1600-tallet, hvor man undertiden lod en guldhestesko falde af under indtoget. Ellers var der rigtig gode muligheder for andre, både lavadel (szlachta) og ikke-adelige, også armenere, særlig hvis de beherskede de orientalske sprog. Også finansieringen af udenrigstjenesten er et gennemgående emne i afhandlingerne.

I øvrigt følger de enkelte forfattere deres egne interesser. Eksempelvis gennemgår R. Zelewski hele den interne organisation i kancelliet og giver biografier af de næst kongen vigtigste ledere af udenrigspolitikken, samtlige kanslere og vicekanslere i Sigismund Augusts 24-årige regeringstid, medens Zb. Wójcik minutøst gennemgår formalia i forbindelse med de diplomatiske sendelser. Netop i Wójciks store oversigt over diplomatiet i anden halvdel af 1600-tallet (s. 257–367) ligger værkets tyngdepunkt med mange generelle, nyttige oplysninger. For resten er Czapliński og Wójcik uenige i den kvalitative vurdering af polsk udenrigstjeneste. Czapliński finder, at niveauet sænkedes hos de folk, der anvendtes i første halvdel af 1600-tallet, medens Wójcik for de næste årtier slutter med en positiv vurdering.

Spredt i værket findes talrige henvisninger til forholdet til Danmark. Et enkelt punkt skal fremdrages her, nemlig de 12.000 rhinske gylden, som Christian III 1535 fik som subvention, (s. 66). Wyczański kender i denne periode ellers kun polske subventioner til tartar-khaner! Anmelderen vil dog formode, at den polske krone ikke direkte blev tyngt af nogen subvention til Danmark. Det fremgår nemlig af nogle aktstykker i Rigsarkivet (T.K.U.A. Polen A II 7), at Sigismund I henviste en dansk anmodning om hjælp med orlogsskibe til endelig beslutning hos stænderne i den kongelige, polske del af Preussen. Det besluttedes her, (reces af 19. marts 1535), at Danmark skulle forstrækkes med de nævnte 12.000 rhinske gylden (å 30 groschen gangbar præjsisk mønt), og da de allerede var udbetalt den følgende dag, kan vi nok gå ud fra, at summen blev udredt direkte af præjserne, så meget des mere som den danske modydelse, håndhævelsen af privilegierne til lands og til vands, først og fremmest kom netop Sigismund I's præjsiske undersætter til gode.

Bogen er også teknisk velredigeret; den afsluttes med forkortelsesliste, personregister (citerede forfattere er i kursiv) samt stedregister. De engelske summaries findes s. 463–487.

JØRGEN STEEN JENSEN

WŁADYSŁAW CZAPLIŃSKI: O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. (Om Polen i det 17. årh. Problemer og spørgsmål). Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa 1966. 291 s. 25 zł.

Som begivenhederne i Polen i foråret 1968 har vist, spiller fædrelandets omskiftelige historie en helt anden rolle i det polske åndsliv end tilfældet er f. eks. i Danmark. Det 17. årh. indtager en central plads heri, som den periode hvor Polen oplevede sine største triumfer og dybeste fald, hvor storhedstiden kulminerede og nedgangsperioden begyndte. Medvirkende til den store interesse

har været, at Sienkiewicz og andre klassiske forfattere ofte valgte deres emner netop fra denne tid.

Efter den anden verdenskrig har man flittigt studeret det 17. årh., og i overensstemmelse med den ændrede historicopfattelse har man især arbejdet med de økonomiske og sociale forhold, således som det fremtræder i det officielle polske historieværk fra 1950-erne, *Historia Polski*.

Wladyslaw Czapliński er professor i den nyere tids historie ved universitetet i Wrocław. I det festskrift, der blev udgivet i anledning af hans 60-årsdag fornylig, bemærker man hans imponerende produktion, hans bibliografi indtil 1964 omfatter mere end 200 numre, næsten alle vedrørende emner fra det 16. og 17. årh., og selv om hovedvægten naturligvis ligger på Polens historie, fremtræder tydeligt hans interesse for spørgsmål vedrørende Østersøens og Skandinavien's historie. Han er en af de få slaviske historikere, der har formået at gennembryde sprogbarrieren; karakteristisk er det, at den *Historia Danii*, han sammen med Karol Górski udgav i 1965, er den første Danmarks historie skrevet på noget slavisk sprog.

Den bog, der her skal omtales, består af en samling artikler omhandlende en række af de problemer, der måtte opstå i den faglige debat som følge af den undertiden noget krampagtige omvurdering i den nye polske historieskrivning. Og Czapliński må siges at have de bedste forudsætninger for at gøre dette, idet han på en gang taler med den autoritet, som 40 års intense studier i perioden naturligt giver, samtidig med at han er yderst objektiv overfor den nyeste forskning og tydeligt søger at fremstille problemerne så nuanceret som vel muligt uden at være bundet af dogmatiske grundopfattelser. Det modsatte er dog blevet hævdet af Andrzej Nowicki i tidsskriftet »*Współczesność*« (nr. 10, 8. maj 1968), som meget skarpt beskylder Czapliński for med bogen at ville drive propaganda for sine egne nationalistiske og katolske synspunkter. Disse beskyldninger er omgående blevet imødegået af tre kendte polske historikere i det udbredte tidsskrift »*Kultura*« (nr. 22, 2. juni 1968).

Bogens første artikel benævnes et forsøg på en generel karakteristik af det 17. årh. i Polen. I *Historia Polski* delte man århundredet i to perioder ved århundredets midte, således at man kædede den første halvdel sammen med det 16. årh. og den sidste del sammen med den saksiske tid. Årsagen hertil var, at man anså krigene med kosakker og svenskere 1648–1660 for at have betydet en sådan katastrofe, at det gav et afgørende brud i den polske historie.

Czapliński mener derimod, at man bør betragte det 17. århundrede som én historisk periode, idet begyndelsen sættes ved Sigismunds tronbestigelse 1587 og afslutningen ved Jan Sobieskis død 1696. Den nyeste forskning indenfor den økonomiske historie viser, at omkring 1625 begyndte faldet i de internationale kornpriser og samtidig hermed en nedgang i produktiviteten indenfor det polske landbrug med deraf følgende mindsket kornproduktion og -eksport, en udvikling der fortsatte igennem århundredet. Forfatteren vil ikke undervurdere krigenes betydning, men finder at de kun yderligere accelererede den nedgang, der længe havde været tydelig, og bevirkede, at Polen var længe om at komme over krigenes ødelæggelser.

Den økonomiske nedgang bevirkede, at godsejerne søgte at øge bøndernes byrder for derved at opnå de samme indtægter som tidligere, hvorved de sociale

spændinger øgedes. Og samtidig svækkedes også statsmagten, fordi det kneb med at få skatter ind fra befolkningen, hvorved mulighederne for at opretholde hæren mindskedes og dermed også grundlaget for en aktiv udenrigspolitik. Alt dette bevirkede at forskellen mellem Polen og Nord- og Vesteuropa stedse blev større.

Polske historikere har været tilbøjelige til at mene, at det var noget ganske specielt for Polen, at det kun var adelen, szlachtaen, der besad politisk indflydelse, idet de andre stænder var udelukkede fra sejmen. Men Czapliński fremhæver, at det, der i virkeligheden var det specifikt polske, var, at adelen udgjorde hen mod 10 % af den samlede befolkning, hvorimod f. eks. den danske adel kun udgjorde ca. 1 %, og at i forhold til det øvrige Europa en relativ stor del af befolkningen havde politisk indflydelse.

Den nedgang i antallet af adelige målt i absolutte tal, man kan konstatere i Danmark hen imod midten af det 17. årh., finder man ikke i Polen, måske tværtimod. Forfatteren forklarer dette forhold med, at der i Polen var en langt højere social mobilitet end tilfældet var i Danmark, idet den polske adel ikke var nogen isoleret klasse, men at bønder og borgere i stort tal sivede ind i szlachtaen via ægteskaber, kirken, hæren og tjeneste hos adelige.

Der er almindelig enighed om, at bøndernes kår især i anden halvdel af århundredet blev forringede. Og spørgsmålet melder sig, hvorfor der ikke i Polen blev tale om større bondeoprør, som det var tilfældet i andre dele af Europa. Efter 1945 har man ihærdigt arbejdet med problemet, men de mest nøgterne forskere må erkende, at man, når der ses bort fra kosakopstanden, der i lige så høj grad var nationalt betinget, faktisk ikke kan påvise større bondeoprør. Czapliński forsikrer, at han ikke vil betvivle klassekampens eksistens, men årsagen til at den ikke kom til udbrud, finder han dels i den nævnte større sociale mobilitet og dels i, at der var store forskelle på bøndernes økonomiske og sociale stilling såvel indenfor den enkelte landsby som i de forskellige geografiske regioner.

Af bogens andre artikler kan nævnes: Hovedretninger indenfor den politiske filosofi i Polen i årene 1587–1655, hvor forfatteren viser, at der var en stor aktivitet, som især i første halvdel af perioden lå på et plan, der ikke står tilbage for den tilsvarende i Vesteuropa. En lignende konklusion når han til i en undersøgelse af tolerancen i Polen under modreformationen. Han finder, at man hverken var mere eller mindre tolerant i Polen end i f. eks. den protestantiske del af Europa.

Et centralt problem behandler Czapliński i en tidligere offentliggjort artikel om det oligarkiske styre i Polen i det 17. årh., et emne der er blevet livligt diskuteret i de polske fagtidsskrifter i de seneste år. Det er blevet anført, at det traditionelle adelsdemokrati var en illusion, og at det i virkeligheden var magnaterne, der fuldstændig besad al politisk magt. Endvidere at overgangen fra adelsdemokrati til oligarki fandt sted i årene 1573 til 1606, og at dette magnatvælde var noget særligt for Polen på en tid, hvor udviklingen i Europa gik i retning af enevælde.

Czapliński afviser, at der under Sigismund og Władysław 4. var tale om noget magnatvælde. Han fremhæver, at kongernes reelle magt var meget større end forfatningerne giver indtrykket af, at kongerne i virkeligheden forstod at vinde stor indflydelse blandt sejmens deltagere og også i det stående udvalg af sena-

torer, der fungerede som kongens råd, når sejmen ikke var samlet. Ganske vist fik magnaterne tidligt eneretten til rigseembederne, men disse embedsmænd var ofte stærkt afhængige af kongen, og han viser, at stort set formåede kongerne at føre deres egen politik igennem. Først i 1660-erne og de følgende årtier fik magnaterne så stor indflydelse på rigets politik, at det er rimeligt at tale om et oligarki. Derimod er det rigtigt, at på de lokale sejmikker (landdage) havde magnaterne den dominerende magt allerede tidligt som følge af deres betydelige økonomiske position, det nævnes, at kansleren Jan Zamoyski ejede et område på 6.440 km².

Endelig benægter forfatteren at Polen med hensyn til magnaternes stilling var nogen anomali i Europa. Han henviser dels til det danske rådsaristokrati indtil 1660 og dels til det svenske i formynderperioderne, som havde en stilling, der ikke afveg væsentlig fra det polske.

En lille interessant detailstudie med vidtrækkende perspektiver er kapitlet med titlen: Propagandaen i de store planers tjeneste. Den omhandler en hidtil upåagtet pjece skrevet af adelsmanden Paweł Palczowski i begyndelsen af 1609, utvivlsomt udgivet med hoffets støtte. Dens tydelige tendens er: Alle Polens problemer kan løses ved en ekspansion mod øst. Derved vil man kunne komme svenskerne i forkøbet og finde Lebensraum for den stærkt voksende polske befolkning. Der var især tale om en stærk tilvækst indenfor szlachtaen, og det kneb med at finde beskæftigelse til de unge, da koncentrationen af jordegods på magnaternes hænder netop kulminerede på denne tid.

Palczowski maler i lyse farver de umådelige rigdomme det moskovittiske rige rummer. Spanierne kunne med få hundrede soldater besejre flere hundrede tusinde »indere«, hvorfor skulle polakkerne så ikke kunne erobre Rusland, der netop nu er i opløsning som følge af stridighederne mellem de forskellige tronprætendenter efter Boris Godunovs død.

Czapliński finder, at Palczowskis propaganda i meget stemte overens med de faktiske forhold, og at hans pjece var medvirkende til, at sejmen stort set støttede kong Sigismund i beslutningen om at angribe Rusland.

Af særlig interesse for danske er den studie Czapliński foretager over Jan Paseks erindringer. Disse har været velkendte i Danmark siden Stanisław Rosznecki i 1896 udgav »Polakkerne i Danmark 1659 efter Jan Paseks erindringer« og forsynede oversættelsen med en udførlig realkommentar. Paseks meget morsomme og levende skildring af begivenhederne og forholdene i Jylland under de polske troppers ophold her sammen med den kejserlig-brandenburgske hjælpehær er siden indgået som et fast led i den danske historieskrivning.

Også i Polen har Paseks erindringer længe været almindelig kendte, i det mindste fra skolernes undervisning i polsk litteratur. Den forskning, der har været foretaget, er da også mest udført af litteraturhistorikere, og deres generelle opfattelse har været, at som historisk kilde mangler erindringerne enhver værdi.

De ældre historikere var vel nok klar over Paseks svagheder, men anvendte ham alligevel som grundlag for fremstillinger af det polske felttog i Jylland, også fordi kontrolmateriale manglede. Czapliński har selv i nogle tidsskriftsartikler fra 1930-erne behandlet felttoget ud fra primært materiale, og det samme er tilfældet med den nyeste undersøgelse af emnet i Adam Kerstens biografi af Stefan Czarnecki (1963). Begge er nået til, at i hvert fald kernen i Paseks beret-

ning er sand, og når begivenhederne sættes i forkert perspektiv forklares det med, at Pasek jo kun var menig soldat. Dog mangler undersøgelser af erindringernes kildeværdi som helhed, det bedste er stadig Roszneckis kommentarer.

Czapliński prøver her at vurdere de kulturhistoriske træk, som Pasek så malende giver, og især dem, man på forhånd har erklæret for usandsynlige. Han kan bekræfte Paseks bemærkninger om de mærkelige skabsalkover med masser af dyner i samt det forargelige faktum, at folk klædte sig helt af, før de gik i seng.

Pasek gør sig skyldig i en lille misforståelse, hvor han beskriver det danske skattegrundlag som værende plove, medens man i Polen beskattede ud fra arealenheder, men Czapliński forklarer at plov-beskatningen (dog kun som skattemål) jo var gældende i Slesvig, hvor polakkerne havde opholdt sig længe og derfor nemt kunne tro, at det samme var tilfældet i Nørrejylland. Men her begår Czapliński desværre selv en endnu større fejltagelse, idet han forveksler og sammenblander begreberne tønde hartkorn og tønde land.

Konklusionen bliver, at man ikke kan fratage Paseks erindringer enhver kildeværdi, men naturligvis må man ikke tage dem for mere end det de er: Erindringer skrevet mange år efter begivenhederne.

Af hensyn til den videre udbredelse af de mange interessante synspunkter og resultater i bogen, hvoraf her kun nogle enkelte er refereret, havde et udenlandsk resumé været ønskeligt, men som så ofte i polsk faglitteratur er dette ikke tilfældet. Man må så håbe, at i det mindste det vestligt-sprogede historiske tidsskrift *Acta Poloniae Historica* vil oversætte eller referere de væsentligste artikler.

KARL-ERIK FRANDSEN

CHARLES HOWARD CARTER: *The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598-1625*. New York og London, Columbia University Press, 1964. xiv + 321 s. 56 sh.

Titlen på professor Carters bog er temmelig misvisende, idet bogen kun handler om Habsburgerne i Spanien og De spanske Nederlande, ligesom den hovedsagelig kun behandler årene 1620-21.

Omslaget melder triumferende, at det er lykkedes forfatteren at rekonstruere »the body of information« på baggrund af hvilken hofferne i Madrid og Bruxelles traf deres politiske beslutninger. I virkeligheden er undersøgelsen dog begrænset til indberetningerne fra gesandterne i London, og forfatteren har foretaget en grundig analyse af »spionagen« der og dens muligheder for at afsløre det engelske og allierede hoffers planer. Carter viser hvorledes »efterretningstjenesten«, efter i efteråret 1620 at have fejret triumfer ved fuldstændig at blotlægge den franske gesandts mislykkede forsøg på at få engelsk medvirken til indgriben i striden om Valtellina, svigter totalt i foråret 1621, hvor et hollandsk gesandtskabs forhandlinger om hjælp fra James I. mod Spanien fortolkes som hollandske ønsker om at forlænge våbenstilstanden. Indberetningerne herom er medvirkende til, at hoffet i Bruxelles trods interesse i fred stiller helt uantagelige krav til Generalstaterne og derved bevirker, at krigen øjeblikkelig begynder igen.

Forfatteren følger det udmærkede princip at lade læseren selv læse kilderne i oversat form i så vid udstrækning som muligt. Og naturligvis er det meget fristende, når man nu alligevel har afskrevet og oversat de mange kilder, så også at trykke dem. Men når resultatet bliver, at en tiendedel af bogens tekst optages af kilder, tilmed sat med petit, med bibeholdelse af alle tidens høflighedsfraser og snørklede vendinger, er det dog et spørgsmål, om det ikke havde været bedre at nøjes med nogle eksempler på stil og form fra de vigtigste breve og referere resten.

Bogens første 40 sider indtages af et afsnit om »The Context for Policy-making« ment som en redegørelse for de internationale relationer i tiden op til 1620. Det kan undre, at forfatteren ofrer 7 sider på en gennemgang af striden om Jülich-Kleve og de strategiske problemer ved Nedre-Rhin, medens de senere begivenheder i Pfalz og Böhmen, der er langt vigtigere for forståelsen af de centrale dele af bogen, knap nok omtales.

Derimod giver det næste kapitel, skildringen af »the policymaking apparatus« i Spanien og De spanske Nederlande, et glimrende indblik i dette bureaukrati, der ganske vist arbejdede særdeles tungt men alligevel besad en imponerende effektivitet.

Carter har drevet indgående studier i spanske, belgiske og engelske arkiver. Men det virker besynderligt at hovedmaterialet, de belgiske arkivalier der findes i Haus-, Hof- und Staatsarchiv i Wien, er benyttet i form af mikrofilm i arkivet i Bruxelles, og at bogens henvisninger sker til disse films signaturer og ikke til de originale.

Den forståelige begrænsning af arbejdsområdet har bevirket, at fremstillingen får slagside. Der er dog ingen tvivl om, at Habsburgernes »body of information« har bestået i meget andet end i indberetningerne fra London, et forhold som forfatteren tilsyneladende negligerer.

Bogen, der oprindeligt er skrevet som disputats, slutter naturligvis med en konklusion: Udenrigspolitikken er frem for alt afhængig af de informationer som »the decision makers« besidder. Dette postulat er sikkert rigtigt, men overraskende nok indtager begrundelsen herfor kun en meget begrænset del af bogen, som derfor ikke kan siges at have givet noget stort bidrag til diskussionen om dette interessante emne.

KARL-ERIK FRANDSEN

Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626. Adelige jordebøger. Udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie ved C. RISE HANSEN.

I kommission hos Dansk videnskabs forlag, Kbh. 1965. xxiii + 144 s. 21 kr.

Da rigsråd Esge Brock døde i december 1625 var han uden sammenligning landets største hartkornsbesidder; meget nær 7.700 tønder hartkorn efterlod han til deling mellem de tre døtre, som overlevede ham. Denne godsrigdom repræsenterer mere end blot arv; den har i dette tilfælde et så enormt omfang, at den stiller Esge Brock helt i særklasse. I praksis var dette omfattende godskompleks blevet til ved systematisk og målbevidst godssamling, hovedsagelig omkring Brock-slægtens gamle, jydsk hovedsæde, Gammel Estrup, i mindre grad om-

kring Vemmetofte, Fjellebro og Valden i Halland. På mange måder synes Esge Brocks godssamling at være produkt af den kriseprægede, økonomiske situation, hvori i hvert fald dele af den danske adel befandt sig i disse år. Med undtagelse af en enkelt, værdifuld undersøgelse har hans aktivitet dog mærkeligt nok aldrig været genstand for konsekvent studium.

Den foreliggende udgave fra arkivar Rise Hansens hånd baner vejen for en sådan ved offentliggørelsen af det meget omfattende skifte af Esge Brocks jordegods. Editionsteknisk vil det næppe være muligt at rejse nogen alvorlig indvending mod udgaven. Indledningen redegør nøjagtigt og nøjternt for de ydre omstændigheder ved skiftet og kritisk meget sikkert for håndskriftets tilblivelse og opbygning. Kun undlader udgiveren at tage stilling til, på hvilket forlæg skifte-jordebogen er bygget op. Det samlede hartkornsareal svarer ret nøje til det tal, vi kender fra den samtidige rostjeneste-taksation, men begge kan meget vel bero på samme forlæg.

Det er givet, at Esge Brocks skiftejordebog indeholder et meget stort materiale af landbohistorisk og retshistorisk interesse; fra et mere specielt (men overmåde væsentligt) synspunkt giver den et klart overblik over dette adelsgods' struktur. Af arkivar Rise Hansens indledning fremgår det, at denne udgave er tænkt som indledning til en samlet publicering af Esge Brocks dagbøger og af en samling dokumenter til belysning af hans godssamling og godsdrift. Et sådant supplerende udgivelsesarbejde vil være af allerstørste betydning for dansk adelshistorisk forskning, og det bør kunne realiseres uden altfor store vanskeligheder.

E. LADEWIG PETERSEN

ROGER HOWELL, JR.: Newcastle-upon-Tyne and the Puritan Revolution. A Study of the Civil War in North England. Oxford, At the Clarendon Press, 1967. xiv + 398 s. 63 sh.

Den engelske gentry-strid startede i 1941, da R. H. Tawney publicerede sin teori om, at borgerkrigen i 1642 som sin væsentligste årsag havde at lavadelen, the gentry, søgte at opnå politisk position svarende til en nyvundet forbedret økonomisk stilling. Tawney's teori blev i 1948 udbygget af Lawrence Stone der mente at kunne konstatere, at samtidig med at gentry'en var i fremgang befandt højadelen sig i en krisesituation. I 1951 angreb H. R. Trevor-Roper Tawney's og Stone's tese: Gentry'en som helhed var tværtimod i en økonomisk vanskelig situation, kun enkelte af dens medlemmer formåede gennem handel eller forbindelse ved hoffet at hævde sig. Trevor-Roper igen blev i 1959-61 angrebet af Christopher Hill, P. Zagorin og J. H. Hexter, der hver for sig pegede på det spinkle grundlag, som hans opstilling hvilede på. Det blev klart, at der var for mange teorier og for lidt faktisk viden; der manglede det, som man noget nedladende kaldte »pedestrian research«.

I 1960'erne blev denne forskningsopgave taget op ved universiteterne. Ved en koncentration af kræfterne om borgerkrigen og dens forhistorie fremkom en række af enkeltundersøgelser der åbenbarede nye lokalhistoriske, politiske, økonomiske, religionshistoriske, sociale eller biografiske aspekter. En god del af

disse arbejder ligger som maskinskrevne dissertationer i bibliotekerne, men mange er blevet publiceret. Som særligt fremragende kan nævnes G. E. Aylmer: *The King's Servants* (1961), V. Pearl: *London and the Outbreak of the Puritan Revolution* (1961), Lawrence Stone: *The Crisis of the Aristocracy* (1965) og E. M. Everitt: *The Community of Kent and the Great Rebellion* (1966).

Roger Howell's bog om Newcastle er et nyt stykke »pedestrian research« i dette udtryks bedste betydning. Byen var Nordenglands største, af militær betydning fordi den spærrede for skotternes nedtrængen i England, og fordi den var den havn, hvortil våben og soldater bedst kunne overføres fra Danmark. Den 8. januar 1643 indskærpede dronning Henrietta Maria over for Charles I, at når forhandlingerne med Christian IV var gået i orden, burde den danske militære hjælp landsættes i Newcastle. Endnu større betydning havde besiddelsen af Newcastle, fordi man ved at lukke for kultilførslen kunne gøre tilværelsen meget ubehagelig for Londons indbyggere. De rent faktiske oplysninger der bringes om byens historie under krigen er interessante, men mere betydningsfuldt er det oprydningsarbejde der foretages i en del vedtagne men dårligt underbyggede generalisationer.

Howell konstaterer at Newcastle, som hidtil har været anset for at være udpræget royalistisk, først blev dette efter at byen var blevet besat af kongens soldater. Købmandsstanden, som traditionelt anses for i hele England at have støttet parlamentet, var ikke i særlig grad politisk engageret. Overhovedet kan Howell kun i meget ringe grad spore de politiske ideers indflydelse i de magtkampe, som dog foregik mellem byens to partier. De kendte politiske strømninger, som de kom til udtryk mellem konge og parlament, lader sig ikke uden videre projicere ned på det plan, som det politiske liv foregik på i Newcastle. Betegnelserne royalister og parlamentstilhængere brugtes, men synes snarest at være hægtet på allerede gennem lang tid eksisterende partier, der stredes om rent lokale spørgsmål vedrørende bystyre og handelsforhold. Det puritanske element i byen var kun lille forud for krigen og under den royalistiske besættelse, men voksede i tal og indflydelse med parlamentets erobring af byen. Hvis forholdene var sådanne i Newcastle, spørger Howell, i en af landets største byer og det ledende center for industri, blev så ikke det politiske tilhørsforhold andre steder i endnu højere grad bestemt af tilfældigheder og militære begivenheder, har hovedparten af Englands befolkning ikke skiftet loyalitet som krigssituationen gjorde det belejligt, og indskrænkes ikke betydningen af spekulationerne om borgerkrigens grupperinger efter ideologier eller efter sociale og geografiske skel.

Til bogen er benyttet meget hidtil ikke undersøgt materiale fra arkiverne i Newcastle. Kilderne er sobert behandlet, kun synes Howell at acceptere de personlige formues-ansættelser til the Committee for Compounding with Delinquents for ukritisk. De kan næppe tillægges større pålidelighed end selv-angivelser i almindelighed kan det. Bogen mangler en bibliografi, men er forsynet med en fin redegørelse for arkivmaterialet i og vedrørende Newcastle.

JENS ENGBERG

KLAUS-RICHARD BÖHME: *Bremisch-Verdische Staatsfinanzen 1645–1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin. Studia Historica Upsaliena XXVI. Scandinavian University Books. Uppsala 1967. Svenska Bokförlaget/Norstedts. 599 s. 94 sv. kr.*

Da Carl Christiansen skrev sit store værk: *Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie*, var alt hvad han anvendte til belysning af spørgsmålet om påvirkning fra tysk side Veit Ludwig von Seckendorf's *Teutcher Fürsten Stat* fra 1656. Vel drog Knud Fabricius senere i sit afsnit i værket *Den danske Centraladministration* (1921) i højere grad nytte af tysk litteratur, men det var naturligvis ikke muligt i dette lejlighedsskrift at komme til bunds i problemerne – så meget mindre som ordningen i Rigsarkivet af Rentekammerarkivet indtil 1660 er foretaget uden forudgående administrationshistoriske undersøgelser. K.-R. Böhmes arbejde om svensk-tyske relationer på det statsfinansielle område i 17. århundrede fortjener altså opmærksomhed fra dansk side. Excursioner er fremkommet i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 90, 1965, og i *Scandia* 33, 1967. Den meget grundige, for grundige fremstilling giver i øvrigt ikke så lidt mere end titlen strengt taget stiller i udsigt i retning af almindelig administrations- og politisk historie, hvorimod afgrænsningen til den økonomiske historie forekommer meget skarp.

Da svenskerne efter det danske nederlag rykkede ind i Bremen, var problemet at sørge for civil og især militær forvaltning, således at befolkningen mest muligt kunne skånes og erhvervslivet fortsætte. Erfaringerne fra den svenske arméforvaltning i Tyskland kom her i anvendelse; en pengeøkonomi søgtes opretholdt i videst muligt omfang. Fra fyrstebisperne, den sidste var hertug Frederik af Danmark, arvedes en monarkisk politik overfor de skattebevilgende, skattefri stænder. Hertil kom efter den svenske erobring de konfliktmuligheder, som samarbejdet mellem Stockholmregeringen og regeringsmyndighederne i Stade bød, især så længe guvernøren var generalen og magnaten Hans Christopher von Königsmarck. Bogen giver en meget grundig redegørelse for finansstyrets udvikling under disse vilkår, der yderligere kompliceredes ved de hensyn, der måtte tages til donatarierne. Først 1651–52 fik centraladministrationen en mere permanent karakter. På tysk vis fik man en kammer- og kabinetsregering, idet den tidligere hemmelige rådgiverkreds nu kollegialiseredes. Kancelliet, der hidtil havde været det centrale regeringsorgan, fik en mere underordnet stilling som justitskollegium, og endelig indrettedes et konsistorium. Ganske vist var dette sidstes oprettelse fastslået i en landdagsreces året forinden, men i det hele var regeringsordningen af 20. juli 1652 udarbejdet uden stændernes medvirken. Også i enkelte konkrete spørgsmål blev stænderne forbigået, således ved indførelsen af en trælasttold og en forhøjelse af accisen. I løbet af 1650'erne voxede de svenske krav om kontributioner, og samtidigt kom det til en krise i forholdet til staden Bremen, hvis rigsumiddelbare stilling kejseren havde anerkendt som en særlig opmærksomhed overfor svenskerne, netop som disse var i begreb med at overtage byen efter hertug Frederiks forjagelse. Trods de vanskelige forhold især efter krigserklæringen fra Danmark 1657 indgik kontributionerne i forbavsende grad præcist, 1660 endog 91 % af skatterne. Medens hertug Frederik

måtte have tilskud hjemmefra, ydede Bremen-Verden nu et betragteligt bidrag til den svenske krigsfinansiering.

Hertugdømmerne lod sig imidlertid ikke uden videre regere hverken fra Stockholm eller fra Karl Gustavs hovedkvarter, og bedre end de protesterende stænder varetog i virkeligheden, som forf. påviser, lokalregeringen i Stade skattebørgernes interesse.

Medens første halvdel af den periode værket omfatter rummer adskillig dramatik, må sidste halvdel nødvendigvis forekomme noget mattere. Den svenske formynderregering havde hverken evne eller vilje til at fortsætte i Karl Gustavs spor, og dens finansielle program med hærindskrænkning og gældssanering kunne ikke vække uvilje i Bremen-Verden. Skatterne, over hvilke klagerne fra befolkningen og lokalregeringen synes at have været overdrevne, indgik fortsat præcist, og skatteevnen er næppe blevet udnyttet fuldt ud. Det er betegnende, at medens den militære execution for alvor kom i brug i Danmark på denne tid (via den kongelige del af hertugdømmerne) kunne man i Bremen-Verden lade den hvile. Det påpeges også, at Stockholmregeringen tilsyneladende veg tilbage for en forhøjelse af den ordinære kontribution. Pengeøkonomien fastholdtes fortsat, og ydelserne til den svenske hær var stadig betragtelige, idet dog gælden øgedes under kriserne i slutningen af 1660'erne og begyndelsen af 1670'erne. Imidlertid respekteredes efter 1663 stændernes bevillingsret, og forf. konkluderer, at hertugdømmerne i tiden 1663-1675 er at regne blandt de stænderstyrede tyske lande.

K.-R. Böhmes store og indholdsrige, men noget uoverskuelige og ikke helt let tilgængelige værk er selvfølgelig af størst interesse for bremisk og svensk specialhistorie, men også den der i almindelighed beskæftiger sig med denne periode kan have nytte af bogen. Ganske vist må der på grund af Bremen-Verdens særlige stilling som svensk lydland udvises stor forsigtighed ved sammenligninger med tilstande andetsteds. Men der kan fremhæves værdifulde enkeltheder som betænkningerne om forholdet mellem beskatningsformerne og bøndernes kreaturhold (s. 126) eller det bidrag til øxnehandelens historie, der leveres på grundlag af svensk materiale (s. 44), hvorved visse af H. Wieses samtidigt givne oplysninger bliver diskutabile (H. Wiese og J. Bölts: Rinderhandel und Rinderhaltung vom 15. bis zum 19. Jahrhundert. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, Bd. XIV, Stuttgart 1966, s. 122). Meget interessant er også fra et almindeligt synspunkt skildringen af forholdet mellem Karl Gustav og Königsmarck, den suspecte men uundværlige, svingende fra kongelig vrede over at embedsmænd aflagde ed til ham til en mere forsonlig holdning, da det viste sig ønskeligt at optage lån.

JOHAN JØRGENSEN

ALF ERLANDSSON: Skånska Generalguvernementet 1658-1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar. Bibliotheca Historica Lundensis XVIII. Lund, Gleerup, 1967. 290 s. 30 sv. kr.

Den efterhånden meget omfattende litteratur om Skåne i 17. århundrede har med arkivar ved landsarkivet i Lund Alf Erlandssons disputats fået en værdi-

fuld forøgelse. Indledningsvis skildres de ældre svenske generalguvernementer i Balticum og i Halland; grænseegne og erobrede områder, hvor administrationens leder også havde militære beføjelser. Første hovedafsnit bringer forvaltningshistorien. Grundlæggelsesperioden 1658–1660 var højest urolig med krigen lige uden for døren, obstruktion fra den danskorienterede lokaladministration (ridefogderne) og ubehændighed fra svensk med pålæg af »lilla tullen« på skatteydelse, som præsteredes i naturalier og således belastedes med en ekstraskat. I 1660'erne, som også i Sverige var »dagen derpå«, gik generalguvernørembedet lidt efter lidt i forfald. Den altid bortrejste Gustaf Banér var ikke mand for at gøre dets existensberettigelse indlysende, visse huller i arkivet, som siden omtales (s. 226), virker desuden betænkelige, og i tiden 1670–1675 var embedet simpelt hen nedlagt. Skånske krig og den følgende forsvenkningskampagne nødvendiggjorde imidlertid en genoprettelse, og denne anden periode begyndte lige så dramatisk som den første. Den nye generalguvernør Fabian v. Fersen faldt på sin post under forsvaret af Malmø, og hans efterfølger Johan Gyllenstierna døde uventet ganske kort efter sin udnævnelse. Det er interessant at se, hvorledes den næste generalguvernør Rutger v. Ascheberg kunne stille sine betingelser for at overtage posten; under hans lange virke stabiliseredes forholdene omsider så meget, at embedet kunne nedlægges ved hans død 1693.

Bogen giver en indgående skildring af administrationens forskellige led. Den er forsynet med en embedsetat og en ekstrakt af registraturen over de pågældende embedsarkiver (kancelliets, bogholderiets, kommandantens) samt – selvfølgelig – et personregister, der forøger dens håndbogsværdi. Forfatteren er grundig og forsigtig og giver ikke kritikken mange holdepunkter. Måske kan det siges, at vurderingen af Adolf Johans virksomhed (s. 25) ikke er tilstrækkeligt underbygget, og man kan finde, at omtalen (s. 92) af overkommandanten er for knap. Langt hyppigere glæder man sig over gode og interessante iagttagelser som instruxernes konfrontation med praxis (s. 146 og s. 207), bemærkningerne om ansvarlighed for regnskaber (s. 64, 84 og 91), undersøgelsen af fogdernes rekrutteringsforhold og kvalifikationer (et tilfælde af analfabetisme er fremdraget s. 171) eller redegørelsen for de mere fremtrædende embedsmænds karriere.

Også bogens andet, lidt mere specielle afsnit om arkivets historie rummer adskilligt af interesse, således kapitlerne om kancellivaner, om jordebøger og om tingbøger og endelig det lige så korte som vigtige afsnit om de tab, arkivet har lidt i tidens løb.

Alf Erlandssons bog er selvfølgelig først og fremmest et stykke Skåneshistorie, men den har tillige betydelig værdi for den der interesserer sig for administrationshistorie i almindelighed.

JOHAN JØRGENSEN

PEDER HANSEN RESEN: Atlas Danicus. Århus stift. Tekst og oversættelse med tilhørende illustrationer ved HELGE SØGAARD. Udgivet af Aarhus byhistoriske Udvalg. Universitetsforlaget i Aarhus 1967. 160 s. 27 plancher. 32 kr.

I tiden fra 1925 til 1935 lykkedes det Johs. Knudsen og senere Chr. Behrend og Gunnar Knudsen at få udgivet en del af Peder Hansen Resens Atlas Danicus

(Bornholm, Helsingør, Roskilde, Sydsjælland og Viborg bispedømme). Bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard har taget denne opgave op og fortsat rækken med et bind om Århus stift. Nu er det ingen let ting at forsøge at tilgængeliggøre det store håndskriftmateriale, der for en stor del består af mere eller mindre sammentrængte redaktioner af det indsamlingsarbejde, som Resen selv igangsatte i sidste halvdel af det 17. århundrede. Johs. Knudsen, Behrend og Gunnar Knudsen stykkede deres udgaver sammen af de fyldigste bearbejdelser, der forelå, men supplerede dem tillige med præsternes egne sognebeskrivelser, forsåvidt sådanne forefandt. Hele fremstillingen bragtes i dansk oversættelse med fyldige kommentarer samt indledninger med bedømmelser af de udgivne håndskrifers formentlige værdi. Ved udgivelsen af Århus stift har man haft et begrænset udvalg af kilder til rådighed. Af Resens oprindelige indsamlede materiale og bearbejdning synes intet mere bevaret. Johs. Brunsmands redaktion er ligeledes tabt, mens Aarslevs mere forkortede, men samtidig langt mere læselige redaktion foreligger. Denne har udgiveren dog forståeligt nok ikke benyttet, men derimod en langt fyldigere afskrift eller redaktion fra første halvdel af det 18. århundrede, der blev foretaget på foranledning af arkitekten Laurids de Thurah. Dette håndskrift, der udgør 7 store folianter skrevet med en letlæselig og øvet skriverhånd, og som i Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling har betegnelsen Uldall 186 folio, får vi her fremlagt for Århus stifts vedkommende. Udgaven er forsynet med indledninger, et fyldigt og værdifuldt noteapparat samt et stednavneregister. Det må navnlig betegnes som en gevinst i forhold til de tidligere udgaver, at vi denne gang også får den latinske text sammen med den danske oversættelse i paralleltryk. Hertil kommer, at udgaven er illustreret med originale tegninger, kort og grundplaner af stiftets købstæder. Enkelte af de tegninger, som Resen muligvis havde tænkt sig at illustrere sit atlas med, har han dog uden videre lånt fra Worms Monumenta, og dem kunne man uden skade have undværet. Når udgiveren gerne vil bringe et portræt af Lyskander, er det ikke heldigt, at han anvender en ringe kopi fra det 19. årh., når originalen findes på et epitafium i Herfølge kirke og er gengivet flere steder (for ex. i Lund: Danske malede Portrætter). En del diplomer o. l., der sidenhen er trykt andetsteds, er fornuftigvis udeladt med henvisning til de steder, hvor de er trykt.

Manuskriptet Uldall 186 fol. er et kompilatorisk værk, måske fra 1720rne, der udover Brunsmands og Aarslevs redaktioner er stykket sammen af forskellige andre kilder, som afskriveren desværre ikke henviser til. Ikke uden grund var de tidligere udgivere særdeles kritiske overfor indholdet, da det indeholdt adskillige let påviselige fejllæsninger, misforståelser og formentlig også lærde konstruktioner. Selv om Brunsmands nu tabte redaktion af Århus stift har været afskriverens vigtigste kilde, kan man ikke uden videre karakterisere afskriften som Brunsmands version. Det ville derfor have været af betydning, om benytteren af denne ikke uvigtige kilde havde fået en nøjere bedømmelse af den bearbejdelse, der er sket med det overleverede materiale. Resen udsendte i 1675 som en prøve på sit atlas en Samsø descriptio, og det forekommer derfor nærliggende at sammenligne denne med teksten i Uldall 186 fol. En nyudgave af Resens beskrivelse af Samsø havde således været et udmærket supplement til det her udgivne. I stedet har udgiveren desværre foretrukket helt at udelade Samsø bl. a. med den ejendommelige begrundelse, at øen hørte under Kalundborg len. Indled-

ningen behandler kun i mindre grad den udgivne text, mere ganske andre emner såsom Århus stifts udstrækning i tidens løb og den ældre lokalhistoriske litteratur om stiftet. Nu kan mange oplysninger om atlassets skæbne findes i de tidligere udgavers indledninger og noter, og navnlig i bindet om Sydsjælland har man gode muligheder for at se, hvorledes Resen arbejdede, og hvorledes materialet blev bearbejdet, her er også udgivet enkelte bevarede præsteindberetninger. For øvrigt adskilte Resen sig fra sine lærde forgængere som Niels Krag, Ole Worm og Hans Lauremberg ved tilsyneladende på egen hånd at henvende sig til bisperne om hjælp til sit topografiske værk. Tidligere havde cancelliet ved et missive beordret indsamlingsarbejdet sat igang.

Udgaven er fremkommet med støtte af Århus byhistoriske udvalg, hvad der kunne tyde på, at man navnlig har villet komme den lokalhistoriske forskning til hjælp. Der er da heller ingen tvivl om, at den vil blive benyttet flittigt og ikke alene af lokalhistorikere, men det står samtidig fast, at den, trods de mange værdifulde oplysninger den indeholder, er en dubiøs kilde, selv om udgiveren har forsynet teksten med mange gode oplysende noter og desuden i noteform rettet mange af de skrivefejl og misforståelser den indeholder. Vi må i det hele være forsigtige med at sætte lighedstegn mellem Resen og Uldall 186 fol., og når det i indledningen fastslås, at Resen ikke har benyttet indberetningerne til cancelliet fra 1623 om Århus stift, må vi vist nøjes med at slutte, at benyttelsen af disse indberetninger ikke træder frem i det her udgivne manuskript. Helge Søgaard nævner selv i indledningen, at beskrivelsen af Århus stift mest har betydning for lærdomshistorien, et standpunkt man helt kan tilslutte sig, men derfor ville en nærmere undersøgelse af den udgivne kildes tilblivelseshistorie have været af betydning. I betragtning af den store anvendelse af de mange antikvariske oplysninger, der indeholdes i de forskellige redaktioner af det Resenske materiale, er udgaven af værdi, idet det nu i højere grad end tidligere vil være muligt at undersøge oprindelsen til og pålideligheden af mangt og meget i vor topografiske, kunsthistoriske og arkæologiske litteratur.

FRANK JØRGENSEN

TÖNNES KLEBERG: Bibliotek i krigstid. Uppsala universitetsbibliotek i stora nordiska krigets slutskede. Acta Universitatis Upsaliensis. C. Organisation och historia. 10. Uppsala, Almqvist och Wiksell, 1966. 64 s. Ill. 12 sv. kr.

Værdifulde samlinger af bøger og håndskrifter blev i det 17. århundrede erobret af de svenske hære i Danmark, Polen og Tyskland og er endnu i dag en vigtig bestanddel af Sveriges biblioteksskatte. Da situationen under Store nordiske krig var blevet den stik modsatte, at landet truedes med invasion fra alle sider, blev de ansvarlige biblioteksledere med god grund ængstelige og forberedte forskellige foranstaltninger til sikring mod eventuelle plyndringer. Om disse bestræbelser giver Tønnes Klebergs lille bog omhyggelig besked. Mens universitetsbibliotekerne i Dorpat og Åbo blev ført til Stockholm og rigsarkivet til Örebro, kom evakueringsplanerne for universitetsbiblioteket i Lund ikke til udførelse og blev kun for et kortere tidsrum effektueret for Uppsalabibliotekets vedkommende. Dette sidste står med rette i centrum af fremstillingen, da det

både var det betydeligste og langt det største. Arbejdet med evakueringen af Uppsalabiblioteket var forbilledligt organiseret af Eric Benzelius d. Y., som bl. a. drog omsorg for at indholdet af hver enkelt kiste blev specificeret i protokoller, der endnu bevarede kan tjene som kilde til biblioteksbestandens historie. Farerne drev som bekendt over, først under 2. verdenskrig måtte lignende forholdsregler træffes af de svenske bibliotekschefer.

HARALD ILSØE

HOLDEN FURBER: *Bombay Presidency in the Mid-Eighteenth Century*. London, Asia Publishing House, 1965. viii + 76 s. 21 sh.

Ved udsendelsen i 1948 af »John Company at Work. A Study of European Expansion in India in the Late Eighteenth Century« stillede Holden Furber i udsigt at ville tage det samme emne op til undersøgelse også for den tidligere del af århundredet. Med »John Company at Work« gav Holden Furber en overbevisende analyse af den europæiske ekspansion i Indien i den kortvarige fredsperiode imellem den amerikanske frihedskrig og revolutionskrigene, og af de forskellige europæiske nationers rolle ved opbygningen af et Britisk Indien. Den foreliggende lille publikation rummer tre Heras Memorial Lectures, der i 1962 blev givet på St. Xavier's College i Bombay. På grundlag af materiale fra engelske, hollandske, portugisiske og svenske arkiver følger forfatteren her den europæiske deltagelse i den lokale handel langs Indiens vestkyst og belyser især det voksende engelske element inden for denne handel. Bag en let form skjuler sig et omfattende arkivarbejde, og forelæseringerne udsendes i virkeligheden som et prøvetryk af et større arbejde om den europæiske ekspansion i Indien i begyndelsen og midten af det 18. århundrede. Man kan håbe, at det indiske aspekt – i højere grad end det har været tilfældet her – vil blive inddraget i det lovede større arbejde, hvis fremkomst imødeses med forventning.

OLE FELDBÆK

JOHN C. MILLER: *Origins of the American Revolution*. (1943, rev. ed. 1959). Stanford paperbacks 8. Stanford U. P., London, Oxford U. P., 1966. xxii + 530 s. 28 sh.

Bogen er velskrevet og grundig. Den er mangesidet i måden hvorpå den beskriver det komplekse af faktorer som »styrede« kolonisternes tøvende kurs fra Pariserfreden 1763 frem til Uafhængighedserklæringen 1776. At store dele af den præger gængse lærebøger bevidner dens ry som klassiker. I korthed ser Miller udviklingen således:

Ved Syvårskrigen slutning havde England efterhånden vundet verdensherredømmet i den lange kamp mod Frankrig, men statsgælden var fordoblet, og godsejerne ville ikke fortsat betale »gildet« for »handelen« (The City of London). Den unge magtsøgende Georg III allierede sig med Toryelementer som med tronskiftet 1760 så en chance for at komme til magten igen omsider: Krigen skulle slutes, Pitt og Whigkerne ud, jordskatterne ned. Kolonisterne

skulle betale til statskassen. Administrationen af det nye Imperium skulle strammes, det viste erfaringerne fra krigen: det prærogative »rekvisitionssystem« var blevet ignoreret af kolonisterne, som iøvrigt havde drevet illegal handel med Frankrig som ingensinde før. Grenville påtog sig at bringe »orden«. Det blev til Act of America 1764 med foreskrivelse af militære indkvarteringer i kolonierne, uden konsultation af de koloniale »assemblies« og uden brug af amerikanere som officerer. Dernæst fast besluttethed på at de merkantilistiske principper efter mange års slendrian skulle effektueres; således kom Sukkerloven af 1733 i ny udgave i 1764 og nu for at blive administreret: flåden jagtede smuglere, admiralitetsdomstole uden brug af lokale juries indførtes, og afgifterne ville som statsindtægt blive brugt på koloniernes forsvar og administration. Det sidste betød at guvernører (og dommere) ville lønnes hjemmefra, og den bevillingsmyndighed de enkelte assemblies i tidens løb havde tiltvunget sig i forhold til guvernørerne ville dermed være truet. Allerede året efter kom så Loven om Stempelafgifter, nem at administrere, mente man, men indført så hurtigt efter Sukkerloven kom den uundgåeligt til at udløse en artikuleret opposition: storkøbmænd, skibsredere, sagførere og redaktører fremførte det traditionelle »No taxation without representation«. Mens »naturretten« og Locke var afskrevet i England til fordel for doktrinen om Parlamentets suverænitet, blev principperne fra The Glorious Revolution, Locke, og Biblen taget i brug i kolonierne til støtte for doktrinen om »de regeredes samtykke«. En kolonial fællesfølelse sprang frem: The Stamp Act Congress 1765. Optøjer og forbrugerstrejker (dygtigt beskrevet) fik City's købmænd til at lægge pres på Parlamentet, Rockingham kom midlertidigt til magten og tilbagekaldte »Stempel-loven«, men med en ledsagelov (Declaratory Act 1766) der hævdede Parlamentets principielle ret til at opkræve skatter og således ikke bare retten til at »regulere« handelen og erhvervslivet indenfor Imperiet gennem afgifter på specificerede varegrupper. Denne sidste form for »extern« beskatning havde kolonisterne hidtil accepteret, men med Townshend afgifterne 1768 afklaredes debatten snart derhen at skellet mellem »interne« og »externe« skatter var umuligt: kolonisterne ville ikke beskattes uden repræsentation. Og nye optøjer, forbrugerstrejker, og propagandafremstød førte frem til krigen.

For at spare på militær mod indianerne (der ev. måtte være støttet af Frankrig) udstedte Parlamentet i 1763 erklæringen om »The Proclamation Line«: kolonisterne måtte indtil videre ikke overskride Alleghenybjergene og kolonisere området nord for Ohio. Koloniale jordspekulanter såvel som farmere og arbejdere følte frustration, og da Parlamentet i 1774 med Quebec Loven, tænkt som en pragmatisk reorganisation af Canada (med særlig hensyntagen til Fransk-Canadierne) og som en inddæmning af New Englænderne, indlemmede hele området nord for Ohio i den nye Quebec Provins, udløstes frustrationen i raseri og anti-papistisk propaganda. Sammenstød mellem militær og »patrioter«, tvangslove, lukning af Bostons havn, mv. spillede ind i dette kompleks.

At Frankrig var slået i den nye verden, og at Canada var blevet engelsk, medførte at kolonisterne ikke længere følte behov for Englands stærke arm, og slet ikke i form af et militær som man selv skulle betale for og ikke kunne bestemme over.

Miller interesserer sig for de økonomiske og handelsmæssige forhold (her-

under kreditsystemer til særlig ulempe for Sydens plantageejere som »råvareproducenter«; og den negative betalingsbalance for kolonierne med den stadig mindskede pengemængde i cirkulation, mens befolkning og handelsvolumen voksede stærkt). Han interesserer sig dernæst for socialhistorien (sociale og regionale spændinger, magtstrukturer i de enkelte kolonier, de kirkelige forhold, mv.). Man mærker han er forfatter til *Sam Adams, Pioneer in Propaganda*, 1935: de radikale »patrioter« venter hele tiden på en lejlighed, skaber den ev. selv gennem optøjer, hvad der var forholdsvis nemt eftersom den engelske ordensmagt var svagt udbygget. Videre er Miller stærk i det institutionelle (guvernørens forhold til »assembly«, handels- og navigationslovenes administration, retsmaskineriet, etc.), og han ofrer megen plads på opinionen (*The Public Mind*) i England som i Amerika. Dette skyldes at bogen bygger på arkivmaterialer i de enkelte kolonier og i England, men dernæst i imponerende grad på aviser og pjecer.

Miller viser på overbevisende måde hvorledes problematikken omkring moderparlamentets overhøjhed i forhold til de koloniale assemblies hjemme i England repræsenterede en trusel mod »virtual representation«, pocket boroughs, og dermed den forældede magtstruktur i England. Det amerikanske problem spillede således ind i den begyndende radikale uro derhjemme (Herbert Butterfields beskrivelse af den radikale National Association som forløber for bl. a. Chartisterne i 1830'erne i *George III* (1950) er delvis foregribet her).

Af særlig interesse er Millers beskrivelse af de amerikanske Whiggers sporadiske forsøg på at formulere sig frem til en Commonwealth ordning. De havde dog svært ved at få kontakt med de engelske Whigger, hvis partidannelse var så udvisket (hvad Kongen netop udnyttede til at styre gennem Parlamentet ved bestukne »King's Friends«, efter nogenlunde samme model som Walpole og Newcastle), og som iøvrigt næsten alle var af den opfattelse at Parlamentet måtte være Imperiets øverste myndighed, – det der mere end noget andet medførte Revolutionen.

Miller er ikke nogen egentlig tesis-skribent; hans hovedsynspunkt er dog at Uafhængighedskrigen ville være kommet før eller senere, men Georg III og hans Tories accelererede en udvikling ved at bringe det mangeartede konfliktstof i *focus* i den kritiske periode efter 1762.

Det skal føjes til at bogen naturligvis har et kapitel om Uafhængighedskrigen som »social revolution«, og derudover et ideologisk betonet forord om den amerikanske revolution som inspiration for senere revolutioner: det er tydeligt skrevet med den »tredie verden« in mente, men burde sikkert have været undladt i en ellers forbilledlig bog.

ERIK ARNE HANSEN

ROBERT ERIC FRYKENBERG: *Guntur District, 1788–1848. A History of Local Influence and Central Authority in South India.* Oxford University Press, 1965. 244 s. 45 sh.

I den periode, som professor Frykenberg beskæftiger sig med, nåede det engelske embedsmandskorps i Indien aldrig op over et trecifret tal. Alligevel styredes

3/5 af det indiske kontinent i det engelsk ostindiske kompagnis navn, og skatterne opkrævedes selv i de fjerneste landsbyer på kompagniets befaling. Professor Frykenberg beskæftiger sig ikke så meget med den engelske politik i Indien og hvorledes denne blev til, men han har til gengæld forsøgt at give et billede af, hvorledes regeringens beslutninger kunne og blev ført ud i livet. At de engelske beslutninger ikke altid blev ført ud i den ånd, i hvilke de var ment, kan næppe undre, men den afstand mellem teori og praksis, imellem mål og midler, som Frykenbergs bog afslører, virker som lidt af et chock. Hvis forholdene i Guntur svarede til forholdene i andre dele af Indien på samme tid, måtte man konkludere, at Englænderne takket være deres militære overlegenhed nok kunne give nye samfundsgrupper eller kaster privilegier på gamle stænders bekostning, men de kunne i virkeligheden ikke gøre det ringeste for at sætte en ny og mere fremskridtsvenlig samfundsudvikling i gang. Snarere var Guntur i 1845 fattigere, ulykkeligere og mere udpint end det havde været, da englænderne 57 år tidligere overtog distriktet fra Nizamen af Hyderabad. Årsagerne var ifølge Frykenberg, og han har overbevisende dokumenteret sin påstand, at statsmagten ikke var i stand til at varetage sine interesser og hævde sin magt over for dem, der skulle føre dens beslutninger ud i livet, men som i stedet meledede deres egen kage.

Madrasprovinserne var på dette tidspunkt opdelt i 21 distrikter, hvert med omkring 1 1/2 million indbyggere. I et distrikt fandtes der en engelsk dommer og en engelsk skatteopkræver, sidstnævnte gerne med en eller to yngre assistenter. Foruden sine europæiske assistenter rådede skatteopkræveren over et stort indisk embedsmandskorps. Hvis vi medregner landsbyembedsmændene, kunne dette let omfatte flere tusinde personer. Frykenberg har nøje redegjort for dette enorme administrationsapparat og de opgaver, som det var sat til at løse.

I Guntur var der i 1827 36 mindre købstæder, 846 landsbyer og 650 flækker. Den engelske skatteopkræver opholdt sig gerne i en af de vigtigste købstæder, hvor han havde sine faste kontorer og sin stab af arkivarer, regnskabskyndige og skrivere. Distriktet var opdelt i 6 underafdelinger, taluken, med hver sin stab af embedsmænd underordnet en ahmin eller tahsildar, d.v.s. en indisk skatteembedsmand. Imellem taluken og landsbyerne var der endnu et administrativt led, nemlig de såkaldte samutus, der omfattede fra 1-24 landsbyer, og som stod under ledelse af en samatdar. At styre, administrere og føre regnskaber var, som alle andre erhverv i Indien, et kaste-monopol. Forskellige kaster havde dygtiggjort sig til disse opgaver gennem mange århundreder. De vigtigste embedsmandskaster i Guntur var desastha brahminerne og niyogi brahminerne. Desastha brahminerne kom fra Maharashta, og en stor del af dem var indvandret allerede i slutningen af det 16. århundrede. Siden den tid havde de forstået at gøre sig uundværlige i distriktsadministrationen, som de beherskede gennem omfattende indberetninger og usandsynligt udviklede regnskaber. I Guntur havde de monopoliseret stillingerne i distriktskontorerne og i taluken, hvorimod indfødte niyogi brahminere havde erobret embederne i samutusen. Niyogi brahminerne var indfødte i Guntur og var i kraft af jordbesiddelser og familieband nøje knyttet til de landsbyer, som de skulle føre opsyn med.

Hvis dette, at skaffe de oplysninger, som var nødvendige for skatteligningen af distriktet, og at føre tilsyn med selve opkrævningen, således at den fulgte de retningslinier, som øvrighedsmagten havde fastsat, overhovedet skulle være

muligt, så måtte den engelske skatteopkræver sørge for, at hans underordnede indiske embedsmænd repræsenterede modstridende interesser, som hindrede dem i ved fælles hjælp at føre ham bag lyset. Dette var ikke så umuligt, som det måske rent umiddelbart kunne se ud. Der var mange desastha brahminer familier, og de konkurrerede indbyrdes om englændernes gunst. Ikke destomindre må man sige, at der var to forudsætninger, som måtte være til stede, hvis det skulle lykkes for den engelske skatteopkræver hårfint at balancere imellem forskellige interesser, stænder og familier og i sidste instans være den, der holdt magtens tøjler i sin hånd. For det første måtte han være en mand af stor dygtighed og indsigt, for det andet måtte han besidde sine overordnedes fulde tillid og støtte. I Guntur lykkedes det i årene 1837–45 distriktets højeste indiske embedsmand sheristadaren, desastha brahmineren Nyapati Shashagiri Rao, at indsætte sine egne venner og slægtninge i alle nøgleposter, at udkonkurrere en anden og rivaliserende familie af desastha brahminere og at indgå et forbund med de lokale niyogi brahminere, hvis simple formål var at berige sig selv på statsmagtens og de fattige bondekasters bekostning. Når en sådan sammensværgelse lykkedes, til stor skade både for distriktet og for øvrighedsmagten, var årsagen ikke, at de engelske skatteopkrævere var udygtige, men at skatterådet i Madras, som førte tilsyn med de engelske skatteopkrævere, ikke gav dem den støtte, som de med rette kunne have gjort krav på. Snarere må man vist sige, at skatterådets sympati lå hos Nyapati Shashagiri Rao, hvem de nægtede at tiltro noget ondt. Skatterådet i Madras frygtede sikkert med rette en al for hårdhændet udskiftning af indfødte embedsmænd, som også kunne føre til et administrativt sammenbrud. Men hvad Guntur distriktet angår, er der ingen tvivl om, at de begik en alvorlig fejl ved at styrke Nyapati Shashagiri Rao's magtposition på bekostning af de engelske skatteopkræveres.

Sammensværgelsen og dens omkostninger for distriktet og for statsmagten blev afsløret, da den dygtige administrator og eminente orientalist, Walter Elliot, blev sendt til Guntur med særlige beføjelser til at udrede årsagerne til distriktets vantrivsel. Walter Elliots rapport er en af hovedkilderne for denne studie af forholdene i Guntur.

Når man har læst Frykenbergs bog, sidder man tilbage med en stille rædsel og tænker uvilkårligt: gik det ligesådan til i de andre distrikter. Man tænker på en del andre korruptionssager, som man har hørt om i Madura, Coimbatore, Tanjore og Rajahmundry. Var forholdene i Guntur repræsentative for kompagniets styre i al almindelighed? Frykenberg har ikke forsøgt at besvare dette spørgsmål, og det tjener ham til ære, for det kan ikke fyldestgørende besvares, før hver enkelt distrikts historie er blevet fortalt. Frykenbergs konklusion er langt mere optimistisk end man egentlig forventer. De engelske myndigheder, mener han, tog ved lære af de fejl, der var blevet begået. I tiden 1850–70 gennemførte man en række reformer, der på afgørende måde forbedrede distrikts-administrationen i Madras provinsen.

Frykenbergs bog er efter anmelderens mening det interessanteste bidrag, som i mange år er blevet leveret til forståelse af de vilkår, under hvilke det engelske ostindiske kompagni styrede sine omfattende besiddelser. Det er et pionerarbejde, og som så mange pionerarbejder rejser det flere spørgsmål end det besvarer; men det er spørgsmål som historikerne fremover vil have glæde af at

tumle med, og vi kan kun være professor Frykenberg taknemmelige. Guntur District er en spændende bog, men takket være de mange administrative detaljer ikke en let læst bog.

BENEDICTE HJÉJLE

DHARMA KUMAR: *Land and Caste in South India. Agricultural Labour in the Madras Presidency during the Nineteenth Century.* Cambridge Studies in Economic History. Cambridge University Press, 1965. xii + 211 s. 45 sh.

De emner, som Dharma Kumar har taget under behandling i sin bog *Land and Caste in South India*, ville, hvis de skulle have været tilfredsstillende behandlet, have krævet forfatterens kendskab både til historisk metode og til økonomisk teori. Dharma Kumar er ikke i besiddelse af nogen af delene. Bogen er som følge heraf blevet en temmelig forvirret opremsning af kendsgerninger og tal, hvis sandhedsværdi ikke er nøjere undersøgt, og fra hvilke det ikke er muligt at drage nogensomhelst form for konklusioner. Det kan undre, at en ellers så anerkendt skriferække som *Cambridge Studies in Economic History* har anset bogen for værdig til optagelse.

Bogen drejer sig ikke, som dens første titel lader formode, om forholdet mellem jordbesiddelse og kaste i Sydindien. Dette er tværtimod et emne, som ganske forsømmes, og det til trods for at en analyse af ejendomsforholdene utvivlsomt ville føre til en ny og bedre forståelse af provinsens økonomiske udvikling. Bogens anden titel *Agricultural Labour in the Madras Presidency during the Nineteenth Century* er mere dækkende. Dr. Kumar har stedvis forsøgt at udregne det jordløse landproletariats størrelse og beskrive dets kår; men udvalget af tal og kendsgerninger er tilfældigt, og der er ingen sikker og overbevisende sammenhæng mellem de oplysninger, som serveres, og forfatterens egne refleksioner. Årsagerne til denne forvirring er ikke svært at opspore. Dharma Kumar har næsten udelukkende gjort brug af et trykt kildemateriale, som er ganske uegnet til det formål til hvilket det her er benyttet. Hvis vi ser lidt nærmere på dette kildemateriale, vil vi opdage, at det blev trykt med det formål for øje enten at orientere overordnede instanser i England om de problemer, vanskeligheder og bestræbelser, som provinsregeringerne måtte tage stilling til, eller at tjene til vejledning for yngre embedsmænd, der savnede oplysninger om de opgaver, de skulle løse i embeds medfør.

De kriterier, der var lagt til grund for udvælgelsen af de trykte rapporter, svarer således ikke til dem, som en historiker ville følge, hvis vedkommende havde til opgave at udgive en kildesamling. Om nogle af rapporterne gælder det, at de var udvalgt med et ganske bestemt formål for øje, f. eks. at skabe en opinion til fordel for en ganske bestemt politik, om andre, at det var lidt af en tilfældighed, at de overhovedet nogensinde blev trykt. Hvad angår reelle oplysninger, som vi finder i disse rapporter, f. eks. oplysninger om ejendomsforhold, kornpriser og lønninger, må man altid erindre sig, at disse oplysninger havde passeret 3-6 led i det administrative hierarki, før de blev nedfældet i selve rapporten. Man skal derfor være varsom med at benytte dem, før man har eftersporet deres tilblivelseshistorie. Et opgør med dette store trykte kildemateriale synes at være påkrævet ikke bare for Dharma Kumars skyld, men også til

vejledning for talløse unge indiske historikere, som ukritisk godtager rapporter-nes indhold uden at skele til de forhold, under hvilke de blev til. Når Dr. Kumars bog er blevet aldeles værdiløs, skyldes det, at hun ikke har fattet, at de oplysninger, som rapporterne byder på, overhovedet kan og bør gøres til genstand for en kildekritisk analyse. Dr. Kumar har brugt rub og stub af de oplysninger hun er faldet over. Dette er så meget mere uheldigt som hun gør rig brug af talmateriale, gerne udregnet i procenter, så man ikke kan kontrollere tallene. Hun synes at have fulgt devisen: der findes ikke andre tal, altså må vi bruge disse. Det er imidlertid ikke rigtigt, at der ikke findes andre tal, og at der ikke findes andre oplysninger, ikke medmindre man lider af arkiv fobi. Der findes et meget righoldigt kildemateriale i London til belysning af den økonomiske udvikling i Indien i det 19. og 20. århundrede. For den provins og den periode, Dr. Kumar beskæftiger sig med, er de vigtigste serier Madras Revenue Consultations og Proceedings of the Madras Board of Revenue. Til begge disse serier findes der et index, og selvom begge serier omfatter mange tusinde bind, og det ville være umuligt systematisk at gennemgå dem, kan man takket være disse index finde frem til væsentligt og interessant kildemateriale. Dr. Kumar kunne også have arbejdet baglæns; hvis hun havde forsøgt at efterspore, hvorledes nogle af de vigtigste rapporter eller håndbøger, som f. eks. de kendte District Manuals, var blevet til, ville hun hurtigt være faldet over kildemateriale af høj værdi. Kun få måneders arkivarbejde kunne have skaffet Dr. Kumar et materiale, der var langt mere interessant og repræsentativt for de problemstillinger, som hun forgæves har tumlet med på grundlag af det trykte materiale. Som sagerne står, må man med sorg erkende, at Land and Caste in India er et helt igennem mislykket forsøg på at skrive økonomisk historie.

BENEDICTE HJEJLE

J. LLOYD MECHAM: Church and State in Latin America. A History of Politico-Ecclesiastical Relations. Revised Edition. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1966. xii + 465 s. \$ 8.50.

Bogen udkom første gang i 1934, og den blev hurtigt et klassisk oversigtsværk om forholdet mellem kirke og stat i de latinamerikanske lande. Den er ikke blevet afløst af nogen anden fremstilling, og det er allerede af den grund velkomment, at den nu udsendes i en ny udgave.

Forfatteren fremhæver i sit forord, at han har ajourført fremstillingen med henblik på udviklingen efter 1934, og at han også har taget hensyn til forskningens udvikling i de mellemliggende godt 30 år. I virkeligheden er revisionen og ajourføringen dog langt fra så omfattende som forordet lover. Som helhed er skildringen af udviklingen efter 1934 temmelig skitsemæssig, og den følger stort set de linier, som var lagt op i 1934-udgaven.

Heller ikke er forskningens nye resultater blevet indarbejdet i større udstrækning. Det fremgår allerede af enkelte mindre eksempler. Man kan f. ex. nævne, at Clarence H. Harings redegørelse for kirkekampen i Brasilien 1872-75 (Empire in Brazil. Cambridge, Mass., 1958) ikke er blevet nyttiggjort, skønt den indeholder et interessant eksempel på pavelig politik. W. R. Crawford's studier over

positivismens indflydelse i slutningen af det 19. århundrede (A Century of Latin American Thought, Cambridge, Mass., 1945, rev. ed. 1961) og den opposition mod kirken, som blev et resultat heraf, er heller ikke omtalt, og Crawfords bog er ikke medtaget i den ellers udførlige bibliografi.

Mere afgørende er det nok, at visse grundlæggende synspunkter er blevet fastholdt. Således synes Mecham at forestille sig »kirken« som en monolitisk organisation i de latinamerikanske lande. Denne opfattelse kunne måske forekomme rimelig i 1934, men udviklingen siden har klart vist de dybe spændinger, der gør sig gældende mellem kirkens forskellige sociale lag. Det giver en helt utilstrækkelig vurdering kun at betragte relationerne mellem kirke og stat så at sige på »højeste plan«. Heller ikke giver forf. nogen analyse af de ejendommelige forskelle, som gør sig gældende i kirkens stilling i de forskellige latinamerikanske lande. Det fremgår af fremstillingen, at der er en afgørende forskel imellem f. ex. Colombia og Peru på den ene side og Chile og Brasilien på den anden, men der gøres intet forsøg på at redegøre for baggrunden for disse forskelle.

I det hele taget indeholder fremstillingen meget få sammenligninger mellem udviklingen i de forskellige lande. Bortset fra en indledning om kolonitiden bliver mere generelle synspunkter egentlig kun anlagt i det meget interessante afsnit om pavens stilling til de latinamerikanske landes uafhængighedsbestræbelser i de første årtier af det 19. århundrede. Hovedvægten i fremstillingen ligger på en omhyggelig redegørelse for udviklingen i hvert enkelt land, og det overlades til læseren at drage sammenligningerne.

Det har med disse bemærkninger ikke været hensigten at underkende Mechams værk. Det indeholder et væld af solide oplysninger, og det er stadig et standardværk. Blot er det rimeligt at gøre sig klart, at der er tale om et ældre standardværk.

NIELS AMSTRUP

JOHNY LEISNER: Europas historie i det 19. århundrede. I. København, Jørgen Paludans Forlag, 1967. 419 s. 24,75 kr.

Fremkomsten af første del af Johnny Leisners planlagte værk om Europas historie i det 19. århundrede må af alle, der beskæftiger sig med den nyere tids historie, betragtes som en glædelig begivenhed. I mange årtier er danske historikere veget tilbage fra den i og for sig naturlige, men samtidig yderst krævende opgave at præsentere sammenfattende og selvstændige fremstillinger af større perioder i den europæiske historie. Leisner har haft den fornødne blanding af mod, energi og viden, og selv om det endnu er for tidligt at vurdere hans syn på det 19. århundrede som historisk periode, så fremtræder det nu foreliggende bind som et afsluttet hele, som giver læserne rige muligheder for at tage stilling til arbejds måde og resultater.

I bogens forord siges det, at »hovedbestræbelsen har været at søge fortiden belyst gennem en konfrontation mellem idé og virkelighed«, og ideerne præciseres nærmere som »de forestillinger, der i en bestemt periode gør sig gældende, hvad angår f.eks. verdensbilledet, det økonomiske system, forholdet mellem stænder og klasser etc.« (s. 7). I fortsættelse heraf anlægges en sondring mellem

bogens generaliserende og differentierende afsnit, hvor det generaliserende opfattes som »almeneuropæiske strømninger og tendenser«, og hvor det differentierende er konkretiseret i skildringen af enkelte samfunds historie og af de internationale relationer. Dette oplæg er således i god overensstemmelse med Ottar Dahls opfattelse af, at historievidenskabens hovedopgave er at undersøge, hvorledes det generelle manifesterer sig og varierer i det konkrete. Imidlertid forekommer det, at J. L. i sin videre argumentation svækker den således formulerede sondring, idet han (s. 8) erklærer, at det er hans overbevisning, »at det er en illusion at betragte Europa i denne periode som en helhed, og at en generaliserende fremstillingsform meget nemt nærmer sig en utilsigtet historieforfalskning«. Det er klart, at J. L. herved har villet tage et forbehold over for holdbarheden af stærkt generaliserende synsmåder: at generalisationer for ham er en art analytiske konstruktioner, ved hjælp af hvilke der ikke kan siges noget værdifuldt eller holdbart om den enkelte stats ydre og indre muligheder eller vilkår. Men konsekvensen af denne betragtningsmåde bliver let, at man placerer sig i en situation, hvor det ikke længere har noget formål at opfatte og skildre en periodes historie. De historiske begivenheder holdes alene sammen af en tids- og stedsbunden ramme, inden for hvilken der ikke kan påvises nogen indre logik eller konsekvens, hvor man m.a.o. mangler en relevant skelnen mellem væsentligt og uvæsentligt.

I god overensstemmelse med forfatterens grundsyn er fremstillingens tyngde at finde i de detaljerede beskrivelser og vurderinger af situationer, begivenheder og personer. Tilsyneladende ubesværet bevæger J. L. sig suverænt i periodens litteratur, filosofi eller videnskabsteori, samtidig med at han afslører et imponerende kendskab til den relevante historiske litteratur. Sjældent finder man en periodefremstilling, hvor der mere omhyggeligt er redegjort for, hvorfra inspiration og synspunkter er hentet – J. L. har kunnet tillade sig denne krævende fremstillingsform, fordi han er uhyre belæst og kan anvende, hvad han har læst. Der lægges f.eks. ikke skjul på, at Charles Webster er blandt favoritterne. Websters rehabilitering eller rettere opdagelse af Castlereagh og hans deraf afhængige reduktion af Metternichs rolle som Wienerfredens skaber og oprettholder har i fuld udstrækning fundet vej til fremstillingen. Men selv om J. L. i denne og i en række andre vurderinger bevæger sig ad stier, som allerede er betrådt af andre, så tilføjer han – for den læser, som er mindre vidende end han selv (og hvem er ikke det?) – en lang række nye og relevante træk, der belyser tidsrummet 1815-1834.

I en bog af denne art vil det for de fleste således være nyt at møde en omfattende gennemgang af det intellektuelle liv. Illustreret med citater, som er sat på plads gennem andres eller egne vurderinger, rummer fremstillingen et selvstændigt afsnit på knap 100 sider, om de ideer der opstod inden for den europæiske kulturkreds. Man kunne hævde, at hvad der her behandles alene er finkulturen – J. L. er selv inde på denne betragtning, når han i sin gennemgang af den begyndende tyske nationalisme påpeger, at ideen endnu kun havde fået fængtet i visse intellektuelle og studentikose miljøer, men at »en kim var lagt, der skulle vise sig at være særdeles levedygtig, da den senere i århundredet virkelig fandt næring i en folkelig jordbund« (s. 93). Men er interessen således koncentreret om det intellektuelle liv, forstået som de intellektuelles nye tanker,

så får læseren til gengæld god besked om, hvad der – inden for denne snævre, men indflydelsesrige cirkel – rørte sig i tiden.

Over for ideernes verden stilles »virkelighedens«, som især søges anskuet gennem en række enkelt-situationer, i hvilke der træffes beslutninger, som har betydning for eftertiden, eller i hvilke der handles således, at det er muligt at sige noget om de handlendes intentioner og betydning. I denne sammenhæng tillægges de agerende personer en fremtrædende rolle. Nævnt er allerede Castlereagh og Metternich, men hertil kommer en lang række kendte eller glemte personer, som placeres og vurderes ud fra deres forbindelse med og indflydelse på politiske handlinger og begivenhedsforløb. I vid udstrækning karakteriseres disse mennesker, ofte under anvendelse af ikke helt præcise udtryk: Alexander I var en blanding af »genialitet og charlatanisme«; Lafayette var »den internationale revolutions inkompetente generalstabschef«; om Karl X hedder det: »Hans ridderlighed, hans retskaffenhed og hans devote katolicisme gik godt i spænd med reaktionens gotik, men alle hans kvalifikationer kunne ikke opveje hans katastrofale stupiditet, der fik ham til med næsten søvngængeragtig sikkerhed i enhver tænkelig situation at handle forkert« (s. 207).

Prisen for fremhævelsen af de agerende er i nogen grad, at de faktorer, som ikke dirigeredes af den politiske og evt. den intellektuelle elite, træder i baggrunden. Ganske vist redegøres der i afsnittet om restaurationstidens samfundsstruktur for erhvervsforhold og samfundstyper, men det er åbenbart, at J. L. i første række har ønsket at skildre de af ham fremdragne begivenheder som produkter af menneskelig adfærd og således, at den relevante menneskelige adfærd må søges hos de relativt få beslutningstagere. Det er vel netop denne antagelse, som betinger J. L.s bestræbelser på at konfrontere ide med virkelighed. De agerende personer var i langt de fleste tilfælde netop mennesker, som stod det intellektuelle liv nær, og som derfor havde muligheder for at gribe eller forkaste de i tiden formulerede ideer.

På trods af – eller måske netop fordi – J. L.s bog ikke bevæger sig ad de tankebaner, som i mange år har præget en betydelig del af såvel den danske som den internationale historievitenskaber, er den en guldgrube for den, der ønsker konkret viden om det tidlige 1800-tals historie. Det er langt fra nogen lettilgængelig bog, men såfremt man i forvejen mener at have en opfattelse af disse årtiers historie, vil man med stort udbytte kunne dykke ned i de behandlede problemer – og så skal det såmænd nok vise sig, at den opfattelse, med hvilken man møder bogen, ikke holder stik eller kan suppleres og nuanceres, når den konfronteres med Leisners del af virkeligheden.

Af disse grunde er der da rig lejlighed til at glæde sig over første del af Europas historie i det 19. århundrede. Med spænding vil man afvente det (eller de?) følgende bind, hvor man må formode, at dette binds detailstudier sættes ind i et mønster, således at værket i højere grad kan blive ikke blot beskrivelsen, men tillige struktureringen af 1800-tallets Europa som en ved visse særtræk karakteriseret periode, der gør det muligt og frugtbart at udskille den fra andre forudgående og efterfølgende perioder.

KNUD LARSEN

BARBARA JELAVICH: *Russia and the Greek Revolution of 1843. Südosteuropäische Arbeiten*, Band 65. München, R. Oldenbourg Verlag, 1966. vii + 124 s. DM 20.

Hovedparten i denne fremstilling udgøres af et kildemateriale til belysning af især Ruslands, men tillige Englands, Frankrigs og Bayerns holdning til den græske revolution (eller snarere: det græske militærkup) i 1843. Materialet er fremdraget fra Geheimes Staatsarchiv i München og fra Haus-, Hof-, und Staatsarchiv i Wien, og det er forsynet med en indledning på små 50 sider, hvori søges skitseret en problemstilling.

Begivenhederne i 1843 er blevet genstand for Barbara Jelavichs interesse af to grunde: for det første fordi Grækenland var et fælles interesseområde for periodens tre europæiske stormagter, for det andet fordi revolutionen – i hvert fald på overfladen – havde et konstitutionelt program, som tilsyneladende stillede Rusland i en vanskelig situation.

I Grækenland fandtes i hovedsagen 3 opfattelser af den græske politiks muligheder – hos 3 grupper, som efter deres udenlandske præferencer betegnes som hhvs. 'det russiske', 'det franske' og 'det engelske' parti. Under oprøret mod den kongelige enevælde var det russiske parti at finde blandt kongens modstandere, partiet stillede sig m.a.o. bag kravet om en konstitution. Produktet af revolutionen blev en forfatning, som stort set svarede til den franske 1830-forfatning, og revolutionen mandede således ud i en politisk situation, som Rusland i tilsvarende situationer havde søgt at undgå eller bekæmpe.

Ved udarbejdelsen af forfatningen formåede Rusland på et enkelt punkt at øve indflydelse. Rusland havde siden den græske uafhængighed benyttet den ortodokse tro som en indgang til indblanding i græske forhold, og det var et traditionelt russisk krav, at den græske konge skulle tilhøre den ortodokse kirke. I 1843 lykkedes det for Rusland at få indføjet bestemmelser i forfatningen, hvorefter enhver tronarving til den græske trone skulle bekende sig til den 'orientalske og ortodokse kristendom'.

B. J. anser på disse præmisser den russiske Grækenlands-politik for at være i modstrid med grundlæggende principper i russisk udenrigspolitik. Ikke alene søgte Rusland ikke på noget tidspunkt at gennemføre en intervention i Grækenland til forsvar for de enevældige principper, men tilmed deltog Rusland aktivt i udarbejdelsen af forfatningsbestemmelser, som var afledt af et kup, der på mange punkter lignede decembrist-opstanden i Rusland. Forklaringen på den manglende russiske standhaftighed i det græske spørgsmål finder forfatteren i det forhold, at 'politisk kontrol (over Grækenland) ikke var Ruslands mål'. Men det antydes tillige – og det er vel nok så vigtigt – at Rusland i den givne situation ikke havde mulighed for at sætte magt bag eventuelle primære politiske interesser. Forfatteren siger selv, at 'i Athen førte flådemagterne det store ord'. Når Rusland lod sig nøje med en beskeden indflydelse på enkelte forfatningsbestemmelser, ligger den slutning derfor nær, at den manglende russiske interesse i at fastholde principielle synspunkter var et udtryk for en nøgtern vurdering af de herskende magtforhold, og – omvendt – at 'principperne' i den russiske politik kun blev bragt i anvendelse der, hvor omstændighederne gjorde det fordelagtigt.

KNUD LARSEN

P. H. NOYES: *Organization and Revolution. Working-Class Associations in the German Revolutions of 1848-1849.* Princeton University Press, 1966. xii + 434 s. \$ 10.

Den tidligt afdøde amerikanske historiker P. H. Noyes har med sin monografi over den tyske arbejderbevægelses rolle under martsrevolutionen og dens efterslæt søgt at gøre op med Namiers these om »the Revolution of the Intellectuals« ved at påvise, at den sociale uro og dens organiserede udtryk spillede en vigtig, måske afgørende rolle, ikke blot ved revolutionens udbrud, men under hele dens forløb. Forf. har gennemgående indskrænket sig til en behandling af det trykte kildemateriale, men har tilsyneladende på udtømmende vis i sin undersøgelse inddraget alt, hvad der kan formodes relevant, når det drejer sig om at belyse de forskellige håndværkerorganisationers og arbejderforeningers hensigter og faktisk førte politik. Som håndbog er bogen derfor af høj karat; noget mere tvivlende må man stille sig over for dele af forfatterens theser og problematik.

Ofte forekommer det således, som om forf. indlader sig på kamp med vejr-møller, fx. når han hævder, at »artisans, and not industrial workers, were the major source of mass-revolutionary unrest in mid-nineteenth century Europe«. Hvem har i og for sig påstået andet, og hvordan kunne det overhovedet være anderledes, når kontinentalstaternes sociale struktur og tekniske og økonomiske udviklingstrin tages i betragtning? 1848-revolutionen var, som ofte bemærket, håndværkerradikalismens sidste manifestation, snarere end den socialistiske arbejderbevægelses første. På denne baggrund virker også forf.s forsøg på en total nedvurdering af Karl Marx' betydning overdimensioneret. Bortset fra marxistiske firmahistorikere har vist ingen seriøst arbejdende historiker tildelt Marx nogen fremtrædende rolle i det revolutionære drama – og Marx selv havde jo netop ikke en socialistisk, men en borgerlig revolution i tankerne – men der er et spring herfra til at forsøge som Noyes at benægte hans ubestridelige betydning som inspirator og igangsætter for fx. Stephan Born og Karl Schapper. Det var dog også fra Marx, at så væsentlige begreber som »klassekamp« og »klassebevidsthed« blev ført ind i den revolutionære debat.

Noyes' hovedthese, at arbejderbevægelsen led fiasko, fordi den var overorganiseret og derfor lammedes af indbyrdes opgør og fraktionsdannelser, er inden for sin begrænsning indlysende rigtig. Men hvor stor slagkraft ville bevægelsen have haft selv uden denne opløsning? I hvor høj grad afgjordes Tysklands skæbne i 1848 i byerne? Og hvilke muligheder havde en økonomisk reaktionær håndværkerstand i det hele taget over for et økonomisk progressivt bourgeoisie? I virkeligheden er Noyes ikke mindre ensidig end Namier, og opgaven at afveje 1848-revolutionens liberalt-nationale og radikalt-sociale aspekter er stadig uløst.

JOHNY LEISNER

NYESTE TID

VINCENT CONFER: France and Algeria. The Problem of Civil and Political Reform, 1870–1920. Syracuse University Press 1966. xii + 148 s. \$ 5.00.

Forfatteren til denne studie er professor i historie ved Syracuse universitetet. Under indtryk af de voldsomme sammenstød mellem algeriere og franskmænd siden 1954 og Algeriets selvstændighed 1962 har han stillet sig selv dette spørgsmål: var denne udvikling uundgåelig?, var der ikke på noget tidspunkt mellem den franske erobring 1830 og Algeriets selvstændighed tendenser, der tydede i retning af, at Algeriet kunne forblive inden for den franske nation, eller i hvert fald, at en adskillelse ikke behøvede at ske under så voldsomme ydre former? Besvares dette spørgsmål positivt, må det næste spørgsmål naturligt blive: hvad betingede da, at disse tendenser ikke slog igennem?

Begrundelsen for at vælge årene 1870–1920 til en besvarelse af disse spørgsmål er velunderbygget. Indtil 1870 var selve fredeliggørelsen af Algeriet og håndhævelsen af den franske tilstedeværelse så omfattende opgaver, at de i sig selv kunne lægge beslag på al opmærksomhed. Efter 1920 var linierne lagt for den holdning, man med kun få nuancer indtog fra de franske myndigheders side, lige indtil de Gaulle i 1959 skiftede signaler og anerkendte tanken om Algeriets selvstændighed. I de mellemliggende 50 år befandt både franskmænd og algeriere sig i en overvejelses- og forhandlingsperiode, hvor mange muligheder syntes åbne, og hvor valget mellem disse blev afgjort.

Ved at gennemgå offentlige debatter i og uden for det franske parlament og ved at inddrage forbindelserne fra administrationen i Algeriet til regeringen i Paris i sin analyse formår forfatteren at optrevle, hvad uenigheden med hensyn til Algeriet drejede sig om, hvilke grupper og enkeltindivider der var fortalere for de forskellige synspunkter, og på hvilke punkter kompromiserne blev opnået. Af stor betydning er forfatterens anvendelse af den algeriske deputerede Eugène Etienne's privatarkiv og breve fra den mangeårige generalguvernør Charles Jonnart i Waldeck-Rousseau's papirer. Slående er, hvad forfatteren ikke direkte påpeger, men dog tydeligt tager hensyn til i sin analyse, at vidnesbyrd fra de ikke-europæiske algeriere – dvs. områdets store flertal – totalt mangler. Først i 1912, da en deputation af 'unge algeriere' indfinder sig i Paris, begynder disse selv at tage del i debatten, men – ifølge forfatteren – fortrinsvis gennem franskmænd, der af mange forskellige grunde og med vidtforskellige formål talte deres sag.

Frontdannelserne i spørgsmålet om Algeriet, dets administration og forhold til Frankrig var spegede og omskiftelige. Dertil kom, at det tilsyneladende ikke på noget tidspunkt i den omhandlede periode var et spørgsmål, som i den franske politiske sammenhæng blev tillagt central betydning. Dette medvirkede til at give de europæiske algeriere – hvoraf kun et mindretal var franskmænd – en særlig fremtrædende position. For disse 'colons' var spørgsmålet af indlysende grunde altid centralt, og i den udbredte atmosfære af ligegyldighed havde de gode muligheder for at opnå tilslutning til deres synspunkter eller i hvert fald modsætte sig at der blev vedtaget foranstaltninger, der gik imod disse synspunkter. Deres position styrkedes yderligere af, at deres modparter var indbyrdes splittede, havde forskellige formelle positioner og forskellige synspunkter.

Uenigheden skiftede også genstand. Indtil ca. 1900 drejede den sig mest om fordele og ulemper ved henholdsvis militær og civil administration af Algeriet, samt hvor stor eller lille afhængigheden skulle være af Paris. 'Colons' foretrak civilt fremfor militært styre og så ringe afhængighed af Paris som vel muligt, fordi det gav dem de bedste arbejdsvilkår – ikke mindst i deres forbindelser med den ikke-europæiske befolkning. Mere perspektivrig blev uenigheden omkring 1910, da den kom til at dreje sig om ikke-europæernes mulighed for deltagelse i Algeriets og indirekte Frankrigs etablerede politiske organer. Her fremførtes hele det arsenal af argumenter, der kendes fra andre perioder og områder; de indfødtes manglende forudsætninger, deres manglende interesse for politisk medansvar, faren ved at ødelægge deres 'oprindelige værdier', fordele og ulemper ved en assimilation over for en association, der betød en adskilt udvikling, og i yderste fald de dystre perspektiver ved en talmæssigt dominerende indfødt befolkning, der var af en 'anden psykologi' og fundamentalt fjendtlig over for Frankrig og fransk kultur. Ikke mindst det ønskelige i at kunne anvende ikke-europæiske algeriere som soldater under 1. verdenskrig tilspidsede denne argumentation, idet man fra administrationens, nogle universitetsfolks og enkelte politikeres side i længden fandt det uholdbart, at man overlod disse ikke-europæere til 'colons', mens man samtidig opfordrede dem til at udføre funktioner som franske borgere. Omstridt og indtil videre uafklaret er spørgsmålet om, i hvor høj grad de ikke-europæiske algeriere selv ønskede et fuldt fransk statsborgerskab. Det kunne være afhængigt af de modkrav, man stillede dem overfor – f. eks. opgivelse af deres religiøse tro. Men kan man anse de 'unge algeriere' fra 1912 – eller den senere så fremtrædende Fehrat Abbas – som repræsentative for Algeriets ikke-europæiske befolkningsdele, lå der ikke i deres synspunkter eller argumente nogen modstand mod en sådan 'opgåen i den franske nation'.

Undersøgelsen afsluttes med en redegørelse for, hvorledes den såkaldte Jonnart-lov af 1919 blev til. Dens indhold var hovedsagelig en fastslåen af den forskellige status for Algeriets indbyggere, idet der med den indførtes to valgklasser – én for franske borgere, fortrinsvis europæere, og én for ikke-europæere. Bagudskuende er det let at se, hvorfor denne ordning ikke kunne holde og i længden måtte være utilfredsstillende for flertallet af Algeriets indbyggere. Men det tjener forfatteren til ære, at han fremhæver, at denne lov i 1919 blev anset for et meget stort fremskridt – både af de algeriere, der overhovedet ytrede sig, og af deres fortalere i Frankrig – og som et udtryk for den mest yderliggående form for romantisk assimilation af talsmændene for 'colons'. Hans konklusion er, at det hele 'reformperioden' igennem lykkedes 'colons' og deres talsmænd på udslagsgivende måde at præge de løsninger, man valgte – og at der ikke i disse løsninger lå nogen mulighed for en fredelig videreudvikling af forholdet mellem ikke-europæere og 'colons', eller mellem regeringen i Paris og flertallet af Algeriets befolkning. At se et så langt historisk perspektiv i afgørelser, der blev truffet 30–40 år senere, kan forekomme lidt vel overdrevet. Men anerkender man udgangspåstanden: at der mellem 1870 og 1920 forelå mulighed for en fredelig udvikling på noget tidspunkt har sat den fredelige udvikling i forholdet mellem Frankrig og dets besiddelser – herunder Algeriet – meget højt,

må man erkende, at det er lykkedes forfatteren at bidrage til besvarelsen af de spørgsmål, han opstillede som genstand for sin undersøgelse.

Undersøgelser af denne art er vigtige. Skønt inspireret af samtidige ydre dramatiske begivenheder søger de at trænge bag disse og skaffe større indsigt i de ofte langsomme, i det ydre udramatiske og som regel i samtiden meget lidt påagtede processer, der er gået forud. Det er en detailstudie, som gør os klogere om en vigtig detalje, og som er gennemført med al ønskelig disciplin.

OLE KARUP PEDERSEN

MARTIN WINCKLER: Bismarcks Bündnispolitik und das europäische Gleichgewicht. Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1964. 47 s. 4,80 DM.

Efter Preussen-Tysklands sejr over Danmark i 1864, over Østrig i 1866 og over Frankrig i 1870-71 var den europæiske magtbalance i den form, den havde fået under Wienerkongressen, brudt sammen. Som tidligere Karl Vs og Philip IIs Spanien og Ludvig XIVs eller Napoleon Is Frankrig var nu Bismarcks Tyskland på vej til at etablere sig som europæisk hegemonialmagt. Efter hidtidige europæiske erfaringer burde dette medføre en tysk diplomatisk isolation og opbygning af en bred koalition med brod imod Tyskland. Men det blev det slagne Frankrig, og ikke det sejrtrige Tyskland, der befandt sig isoleret. Hvorfor?

Denne ikke ukendte problemstilling danner udgangspunktet for Martin Wincklers korte, men indholdsmættede, prissværdigt klare og til dels provokerende fremstilling. Hovedvægten lægges på en analyse af »Krieg-in-Sicht«-krisen 1875 (og dens forspil i 1874) og af, hvad forf. kalder den kolde krig mellem Tyskland og Rusland 1878-79, den første som illustration af, at Tyskland faktisk *ikke* undgik at blive isoleret efter opgøret med Frankrig, den anden som dokumentation af de metoder, den tyske kansler anvendte til at overvinde den tyske »Einkreisung«.

Had, misundelse og mistro var den europæiske reaktion på det tyske riges fødsel, og dets forsikringer om sit fredelige sindelag og om at det »weder das Bedürfnis noch die Neigung [habe] über seine Grenzen hinauszustreben« forekom hykleriske på baggrund af annektionen af Alsace-Lorraine og fastholdelsen af Nordslesvig. Derfor, hævder Winckler, var Bismarcks indsats i 1874-75 ligeså afgørende som hans sejr i 1860'erne, og hans resultater ligeså imponerende, ikke mindst når det betænkes, at han i modsætning til en Talleyrand eller en Metternich i sit diplomatiske spil havde en nationalistisk og let antændelig offentlig mening at tage hensyn til.

Det militære forspring, hærreformen af 1861 havde givet Preussen, måtte nødvendigvis være af begrænset varighed. Derfor følte Bismarck sig, da han konfronteredes med konturerne af en russisk-østrigsk-italiensk-fransk alliance, stillet over for et alternativ: Når forsikringerne om, at Tyskland var »saturiert« ingen tiltro vakte, måtte man enten »das Prävenire spielen«, først over for Østrig, men derefter over for Frankrig, eller også måtte man blæse til retræte ved fx. at tillade en fransk annekstion af Belgien og ved at opfylde Pragfredens art. 5. Foråret 1875 var Bismarck meget nær ved at vælge alternativets første

mulighed, men skræmtes i sidste øjeblik ved rygterne om engelske følere i St. Petersborg om en fælles europæisk fredsoffensiv rettet mod Tyskland. Derefter fulgte det overrumplende tilbud til Paris om annekktion af ihvertfald en del af Belgien.

Imidlertid viste den europæiske solidaritet sig skrøbelig, idet Andrassy, den østrigske udenrigsminister, så sin fordel i at komme til en forståelse med Bismarck, og tilbuddet til Frankrig blev taget af bordet lige så brat, som det var blevet fremsat.

I 1875 ser Winckler begyndelsen til det indviklede intrigespil, der skridt for skridt fører til 1880ernes store alliancesystem. Ved at puste til ilden på Balkan hindrede Bismarck en fortsat østrigsk-russisk tilnærmelse, ved at optræde som »den ærlige mægler« på Berliner kongressen lagde han kold luft mellem Tyskland og Rusland, og ved en behændig udnyttelse af Berlinertraktatens art. 44 – spørgsmålet om de nærmere betingelser for anerkendelse af Rumæniens fulde suverænitet – lykkedes det ham »erstaunlicherweise, England, Frankreich und auch Italien vor den deutschen Wagen zu spannen«. Også offentliggørelsen af den østrigske accept af ophævelsen af art. 5 skal vurderes som et led i den kolde krig mod Rusland. Ved Tysklands overgang sommeren 1879 til en protektionistisk toldpolitik føjedes den økonomiske krigsførelse til den diplomatiske, og inden årets udgang havde Bismarck nået sit mål: at tvinge et diplomatisk isoleret og økonomisk udmarvet Rusland til at søge tilnærmelse til Tyskland. Herved var faren for en »Einkreisung« afværget, samtidig med at Rusland stiltiende havde accepteret Tysklands forrang i Europa.

Winckler fremhæver, at tyske historikere hidtil har været tilbøjelige til at undervurdere betydningen af Bismarcks politik over for Rumænien og Danmark i 1878-79 som et led i hans Ruslandspolitik men hævder samtidig, at de tildels har været undskyldte: Friedrich Thimme og de øvrige udgivere af »die grosse Politik« har været meget tendentiøse og meget sparsomme i deres udvalg af aktstykker fra bl. a. denne periode. Mere påfaldende forekommer det ham, at man hidtil i Bismarck-forskningen kun i ringe grad har gjort brug af periodens officøse publikationer, og han fremdrager selv en række eksempler, hvor Bismarcks manipulationer med den tyske presse kan kaste nyt lys over hans diplomatiske taktik og strategi.

Forf.s Bismarckbillede er lige langt fra panegyrikken og nedvurderingen. Kanslerens diplomatiske evner vurderes højt, men samtidig påpeges hans begrænsninger skarpt, når det drejer sig om at finde en langsigtet løsning på Tysklands dilemma, det Tyskland, der – med Gentz' udtryk – var blevet »zu gross für das kleine Europa«, men som ikke var stærkt nok til at beherske det. Dette dilemma kunne kun en virkelig forsoningspolitik have løst. De bismarckske manipulationer udsatte den europæiske konflikt, men formåede hverken at bringe Tyskland eller dets naboer sikkerhed.

JOHNY LEISNER

VERNON L. LIDTKE: *The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878–1890*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1966. xiv + 374 s. \$ 10.00.

Vernon L. Lidtke's »The Outlawed Party« er først og fremmest en interessant analyse af et parti, der levede på kanten af det herskende politiske og sociale system. Dette gjaldt *juridisk*: Socialistlovene forbød næsten alle andre aktiviteter end parlamentsarbejdet i snævre forstand. Og det gjaldt *socialt*: Partiet byggede på en befolkningskategori, der ikke var accepteret som ligeberettiget i samfundet. Og endelig gjaldt det med hensyn til partiets *ideologiske indstilling*: Lidtke's undersøgelse har som hovedtema spørgsmålet, om man skulle – og kunne – virke inden for det bestående system, eller om dette skulle forkastes som uanvendeligt, selv til mindre forbedringer. Her var situationen imidlertid langt fra så klar, som den juridiske og sociale baggrund kunne indicere. Der var ikke tale om nogen ideologisk enhed. Flere forhold trak i forskellig retning.

Der var således flere traditioner i det tyske socialdemokrati ved socialistlovenes indførelse: Lassalle havde arbejdet for statshjælp til oprettelse af arbejder-virksomheder fra den eksisterende Bismarck'ske stat. Eisenacherne havde en stærkt antipreussisk indstilling, men tillige en fortid i det radikalt-demokratiske saksiske folkeparti, og dette talte lige fuldt for en videreudvikling af de demokratiske ansatser i det wilhelminske Tyskland som for en forkastelse af alt i dette.

Fortiden var tvetydig. Men det samme var den samtidige situation. Den juridiske forfølgelse, den sociale isolation og den marxistiske tese om staten som en klassestat talte for en forkastelse af alt bestående og for, at man opfattede parlamenterne som humbug, der alene skulle udnyttes til agitatoriske formål. Men andre faktorer trak i modsat retning. Lidtke peger på, at det kunne være farligt at give Bismarck argumenter ved at indtage en for radikal holdning, og ikke mindst var det nødvendigt at afsvære al forbindelse med anarkistiske elementer. Og netop det, at parlamenterne var blevet de væsentligste, for ikke at sige de eneste arbejdspladser efter socialistforbudet, koncentrerede opmærksomheden om arbejdet i Rigsdagen og Landdagene. Det var fristende for mange deputerede at søge konkrete forbedringer gennemført. Og skulle man tale til vælgerne, var det nødvendigt at kunne pege på mere end agitatoriske taler. Man måtte fremsætte lovforslag, og det var svært ikke at tage dem alvorligt.

Socialdemokratiet var i et dilemma, og Lidtke giver en grundig redegørelse både for den tvetydige holdning, partiet indtog til det parlamentariske arbejde, og for den stadige strid mellem »moderate«, der tog parlamentsarbejdet absolut alvorligt, og »radikale«, der var tilbøjelige til at reducere det til at være en agitatorisk virksomhed. Slutresultatet var de radikales sejr under Bebel, men Lidtke peger på, at denne sejr ledsagedes af en tilnærmelse til det moderate standpunkt.

Uklarheden i det politiske syn hang sammen med uklarheder i de økonomisk-sociale anskuelser. Det varede længe inden marxismen blev eneherskende, og Vernon Lidtke peger på, at i mellemtiden gjorde også andre »skoler« sig gældende. For eksempel øvede en konservativ tænker som Rodbertus en vis indflydelse. Og selv med marxismens sejr kom der ikke fuld klarhed. Kunne for eksempel revolutionen ske gradvis?

Vernon L. Lidtke's bog beskæftiger sig hovedsageligt med meningsbrydningerne og fraktionskampene. Den har en særlig interesse i forbindelse med den videnskabelige »afideologiseringsdebat« ved sin tydelige udredning af den ideologiske uklarhed i et »ideologisk« parti i en »ideologisk« tidsalder. Og på grund af situationen bliver redegørelsen for fraktionskampene og meningsbrydningerne tillige et studie i en besværlig – og langtfra fuldkommen – social integrationsproces.

Eet kan dog kritiseres: Titlen er for generel. Der er ikke tale om en egentlig partihistorie, dertil er hovedvægten i alt for høj grad lagt på eet aspekt. Man bliver ikke meget klogere med hensyn til for eksempel det illegale organisatoriske netværk, der trods alt var nødvendigt. Blandt andet for at udbrede tidskrifter trykt i udlandet. Og bogen koncentrerer sig videre om begivenhederne på topniveau – ikke mindst i rigsdagsgruppen, der fungerede som partiets ledelse – medens det er meget lidt, man får at vide om arbejdet i for eksempel Landdagene.

»The Outlawed Party« er i dokumentariske tillæg forsynet med engelske oversættelser af Gotha-programmet fra 1875, Erfurt-programmet fra 1891 og socialistloven fra 1878, hvortil kommer et større bibliografisk efterskrift.

H. JØRGEN NIELSEN

JENS B. PLASS: England zwischen Russland und Deutschland. Der Persische Golf in der britischen Vorkriegspolitik, 1899–1907, dargestellt nach englischem Archivmaterial. Schriftenreihe des Instituts für Auswärtige Politik, Bd. 3. Hamburg 1966. viii + 507 s. 4 kort. 24,80 DM.

Hovedtitlen på bogen er ganske misvisende. Dette er ikke en studie i storpolitik, hvor de involverede staters handlinger over for hinanden gøres til genstand for analyse. Bogen belyser først og fremmest de interne engelske vilkår for udformningen af en politik i et meget begrænset geografisk område, nemlig den persiske Golf, som »gewiss nicht der Nabel der Weltpolitik (war)« (s. 9).

Forfatterens synspunkt er, at engelsk udenrigspolitik i denne periode ikke kan forstås alene ud fra de europæiske magtforhold, men må ansues ud fra »globale« aspekter, fortrinsvis af strategisk karakter (s. 13). Dette er i og for sig et frugtbart synspunkt, men forfatterens undersøgelse har dog vistnok hovedsagelig interesse på et helt andet område. Det påvises, at den engelske udenrigspolitik netop i Golf-området var præget af stærke modsætninger mellem forskellige myndigheder. Tyngdepunktet i afhandlingen ligger derfor i kapitlerne om Golfen i Englands Mellemøstpolitik 1899–1905 og den engelsk-russiske overenskomst af 31.8.1907 (s. 114–212). I den tidlige fase af dette spørgsmål kan man iagttage en stærk modsætning mellem Curzon, den engelske vicekonge 1899–1905, og Foreign Office. Curzon ivrer hele tiden for en sikring af engelske interesser i Golfen, og han argumenterer for en fast holdning over for russisk fremtrængen i Persien. Foreign Office peger på, at hvis ikke den hårde kurs over for Rusland skulle være det rene bluff, måtte den hvile på en militær magt, som England imidlertid ikke besad. Og skulle man risikere en konflikt med Rusland,

måtte der vælges en bedre sag end tvivlsomme engelske rettigheder i den persiske Golf (s. 123 og 134).

Med den engelske militære svækkelse som følge af Boerkrigen kom også de militære instanser ind i billedet, navnlig ved oprettelsen af Committee of Imperial Defence i 1902. CID var kun et rådgivende organ, men forfatteren peger med rette på, at komiteens råd måtte have en stor vægt, fordi den omfattede de betydeligste medlemmer af regeringen. Det skal tilføjes, at også ud fra rent kildemæssige synspunkter har CID betydning. Der førtes ikke (før 1916) protokol over kabinetsmøderne, mens der foreligger referater af møderne i CID.

Det fremgår af den dokumentation, forf. fremlægger, at de militære myndigheder agtede sig vel for at tage medansvar for storpolitiske afgørelser og alene pegede på nødvendigheden af en styrkelse af rent militære forholdsregler. Admiralitetets redegørelse af 12.11.1902 er et skoleeksempel i den retning (s. 458-460).

Iøvrigt er det et karakteristisk træk i udviklingen af Golf-problemet i denne periode, at den engelske regering mindre og mindre lod sig påvirke af den indiske vicekonge og den indiske regering i Simla. Det hedder udtrykkeligt i flere redegørelser fra Foreign Office, at den indiske regering er for langt fra de »store« begivenheder til at kunne vurdere situationen. Det er ganske karakteristisk, at den indiske regering ikke underrettes på forhånd om den engelsk-russiske overenskomst af 1907.

Forf. behandler også den offentlige debat om Golf-spørgsmålet. Det påpeges, at »opinionen« er meget kritisk indstillet over for Rusland. På den anden side accepteres 1907-overenskomsten uden større vanskeligheder (s. 62-63 og 211). Man tør måske heraf slutte, at den engelske regering ikke i større udstrækning var bundet i sin handlefrihed af hensyn til opinionen.

Mindre interessant forekommer behandlingen af Kuwaitsspørgsmålet og til dels også af den voksende tyske handel i Golf-området. Netop disse afsnit har forf. forkortet en hel del efter ønske fra Hamburgs filosofiske fakultet, oplyses det i forordet. At dømme efter den nuværende fremstilling kan fakultetets råd kun anses for yderst rimeligt.

NIELS AMSTRUP

SOLOMON M. SCHWARZ: *The Russian Revolution of 1905. The Workers' Movement and the Formation of Bolshevism and Menshevism. The History of Menshevism.* General Editor LEOPOLD H. HAIMSON. Chicago, London, The University of Chicago Press, 1967. xxii + 361 s. \$ 8,95.

Hoover-instituttet har stået som sponsor for udgivelsen af dette værk, det først udkomne bind i en projekteret serie om menshevismens historie, som påtænkes belyst ved memoarer, bibliografier, dokumentariske studier og monografier. Af udgiverens forord fremgår det, at der er tale om et meget ambitiøst og kostbart projekt, hvori bl. a. en række amerikanske universiteter står opført som deltagere.

Menshevismen er, som det også fremgår af projektets motivering, et glemt og udforsket område indenfor den russiske arbejderbevægelses historie før 1917.

Om det også er et tilstrækkeligt frugtbringende felt at drive en så storstilet historisk forskning på, må lades ubesvaret, indtil flere af de bebudede bind i serien udkommer.

Værkets forfatter har selv deltaget i 1905-revolutionen som bolshevikisk agitator, men tilsluttede sig derefter menshevikerne og udvandrede efter 1917-revolutionen til USA. Han har således et førstehåndskendskab til mange af de begivenheder, han skildrer i sit værk. Dette suppleret med en udstrakt anvendelse af samtidige, nu kun meget vanskeligt tilgængelige kilder, dog ikke utrykt russisk arkivmateriale, har gjort det muligt for ham at give en præcis, ofte særdeles detaljeret og interessant skildring af de mange revolutionære og for en dels vedkommende af Ohrana fremmede arbejderorganisationer og -partier, som eksisterede eller opstod i de begivenhedsrige år omkring 1905-revolutionen.

Specielt følges menshevikernes udvikling fra Lenins splittelse af Det russiske socialdemokratiske Arbejderparti under dets 2. Kongres i 1903 i bolsheviker (flertalsfolk) og mensheviker (mindretalsfolk). Særlig interessant er forfatterens påvisning af, at menshevikerne – i modsætning til senere almindeligt accepterede antagelser – i 1905 var mere revolutionære end bolshevikerne, hvis ledelse stod meget tøvende overfor oprettelsen af den første Petrogradsovet oktober 1905 og var modstander af iværksættelsen af den generalstrejke, som aftvang zaren Oktober-manifestet, som lovede indførelse af konstitutionelle forhold i Rusland.

Men trods sin rigdom på detaljer bringer værket ingen væsentlige nye synspunkter frem og er desuden blottet for perspektiv, dels i relation til de udenrigspolitiske begivenheder og zardømmets udelighed, hvilke faktorer dog først og fremmest må siges at have fremkaldt 1905-revolutionen, og dels i relation til de russiske arbejderpartiers forhold til de øvrige europæiske socialdemokratier, først og fremmest deres forbillede, SPD.

Fremstillingen er således ret ubalanceret, og denne fejl forværres ved at forfatterens egen disposition er uoverskuelig og rodet, hverken kronologisk eller systematisk. Forfatteren har været opsat på at benytte sit rige kildemateriale, for hvad han ikke kan presse ind i fremstillingen, finder sin plads i det over 100 sider lange tillæg, hvor han desuden polemiserer mod de senere udlægninger af de af ham skildrede begivenheder. Især må den stalinistiske ortodoksis historieforfalskende fremstillinger fra 1930-erne med Stalins egen partihistorie fra 1938 i spidsen stå for skud, men dette er ærligt talt en for taknemmelig opgave at bruge så megen plads til, principielle historigrafiske overvejelser ville være mere værdifulde, men sådanne savnes desværre.

MARTON DE HARTYANI

LAURENCE LAFORE: *The Long Fuse. An Interpretation of the Origins of World War I. Critical Periods of History.* Philadelphia and New York, J. B. Lippincott Company, 1965. 282 s. \$ 4,50.

I det lille, men banebrydende essay, *The World Crisis of 1914–1918*, skrev Élie Halévy i 1929: »If so formidable an event as the dismemberment of Austria occurred, nothing short of a miracle could prevent its developing into a general war. European diplomacy did not work the miracle. And there was war«.

Dette citat kunne udmærket have stået som motto for Lafores bog, for det er netop i Sydøsteuropas politiske forhold, og i det han kalder »The Austrian Anomaly«, at forf. tager sit udgangspunkt.

Denne »anomali« var jo den kendsgerning, at Østrig-Ungarn i modsætning til alle andre stormagter ikke var en nationalstat, og derfor i en periode, hvor nationalismen blev stadig mere dominerende, blev uhyre sårbar. De indledende kapitler, hvor denne Østrigs specielle situation analyseres og diskuteres, er fulde af spændende perspektiver og nye synsvinkler. Men i de følgende afsnit, hvor de storpolitiske kriser i tiden 1870–1914 analyseres, er det som om formålet tabes af syne. Forf.s lette og underfundige stil udarter til maner, det hele virker temmelig trættende og meget velkendt. Dette mellemspill bør imidlertid ikke afskrække læseren fra at følge fremstillingen til den på alle måder bitre ende, for i de to afsluttende kapitler tager forf. revanche. Han giver her en yderst afbalanceret og velgennemtænkt fremstilling af Julikrisen, der endog er yderst let læst. Med et overlegent overblik diskuterer Lafore de forskellige fortolkninger af kontroversielle punkter og tager sit standpunkt, køligt og nøgternt, for, som han så rigtigt bemærker i indledningen: »By now, after fifty years, it seems wise to view the question of war guilt as a fact, and not a purpose, of history«.

Lafore fremlægger ingen nye kilder, knap nok en ny fortolkning, men den oversigt han giver, er overmåde læseværdig, og bogen er, hvor mærkeligt det end kan lyde: en morsom bog.

INGA FLOTO

GERALD D. FELDMAN: *Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1966. 572 s. \$ 12,50.

Man har ofte fremhævet den tyske historieskrivnings tendens til koncentration om den politiske historie på bekostning af den sociale og økonomiske. Også Hans Herzfeld har i en statusopgørelse for nylig berørt dette problem, og han skrev samtidig om »the great number of young American historians of German name and extraction who seem to form the spearhead of research into modern German history«. Denne karakteristik forekommer i forbindelse med Feldmans bog meget rammende, omend det er anmelderen ubekendt, om forf. virkelig er af tysk afstamning, eller kun bærer et tysk navn. En kendsgerning er det imidlertid, at der her er tale om en ung amerikansk historiker, der som den første har behandlet et centralt økonomisk og socialt problem i tysk historie under Den første Verdenskrig.

Skønt titlen er »Army, Industry, and Labor« bliver det på grund af kilde-materialets natur først og fremmest hærens politik der behandles. Da krigen ikke blev den forventede korte krig, men i stedet en langvarig affære, der krævede mobilisering af landets ressourcer på længere sigt, viste det sig hurtigt, at det civile bureaukrati ikke magtede opgaven, der måtte overtages af hæren, nærmere betegnet det preussiske krigsministerium. Stik imod hvad man ud fra en dogmatisk opfattelse af hærens politiske observans skulle have ventet, blev dette en fordel for fagforeningerne. Medens bureaukratiet og industrien veg tilbage for koncessioner til fagforeningerne, fordi de frygtede virkningen på læn-

gere sigt, nærrede hæren ikke samme betænkeligheder, fordi man kun tænkte på at vinde krigen. Derfor betød de to første krigsår en afgjort styrkelse af fagforeningernes position.

Det bemærkelsesværdige er imidlertid, at denne politik også fortsattes, efter at Hindenburg og Ludendorff var kommet til magten. Det »Kriegsamt«, der nu blev oprettet under General Groeners ledelse, fulgte ganske den samme politik. Og den tvangsarbejdslov, som blev gennemført på Ludendorffs befaling og efter industriens ønske, fik heller ikke den forventede virkning, idet det for dens gennemførelse var nødvendigt at give så store koncessioner til Socialdemokraterne, at loven faktisk kom til at betyde en væsentlig styrkelse af fagforeningernes forhandlingsposition. Skønt utilfredsheden med Groeners arbejdervenlige politik var stor hos de industriledere, der havde OHL's øre, var det alligevel ikke dette, der førte til hans fald. Dette havde en helt anden årsag. Efterhånden blev det nemlig klart for Groener, at den eneste mulighed for at bremse inflationen, løn-pris spiralen, var at angribe ondets rod: sværindustriens enorme krigsprofitter. Men dette var at gå for vidt.

Hvis industrien ikke på det sociale område fik de forventede fordele af Hindenburg og Ludendorff, fik den det til gengæld på det økonomiske område med etableringen af det såkaldte Hindenburg-program. Dette program betød en total omlægning af industrien med højeste prioritering af sværindustrien, og det betød at væsentlig arbejdskraft måtte hjemsendes fra fronten for at honorere de øgede produktionskrav. Resultatet blev efter Feldmans mening en katastrofal dislokering af Tysklands økonomi, fordi ressourcerne slet ikke stod mål med de enorme krav.

Det samarbejde, der etableredes mellem hæren og fagforeningerne, kom til at betyde, at arbejderne sluttede op om krigen, og mere specielt, at fagforeningerne, der så deres position styrket gennem dette samarbejde, sluttede op om »systemet«. Således blev dette samarbejde også forløberen for det forbund mellem Ebert og Groener, der sikrede den tyske stats og den tyske samfundsstrukturens fortsatte beståen.

INGA FLOTO

HELLMUTH RÖSSLER (ed.): *Ideologie und Machtpolitik 1919. Plan und Werk der Pariser Friedenskonferenzen 1919.* Göttingen, Musterschmidt-Verlag, 1966. 273 s. 29,80 DM.

Under denne titel er her udgivet en række foredrag holdt i forbindelse med et af Ranke Gesellschaft foranstaltet møde. Trods titlens tydelige programmerklæring fremtræder bogen dog ikke som nogen enhed, samlet om en fælles problematik, men som en serie enkeltundersøgelser af meget forskelligartet karakter. Der kan her være god grund til at fremhæve det meget klare og instruktive indlæg af W. Deist om »Die militärischen Bestimmungen der Pariser Vorortsverträge«, men ellers samler interessen sig naturligt om de to udenlandske bidrag: Man har her formået to så fremtrædende historikere som Geoffrey Barraclough og Maurice Baumont til at tale om henholdsvis den engelske og den franske politik. Det må dog straks siges, at begge bidrag er en skuffelse.

Geoffrey Barraclough har ikke selv tidligere beskæftiget sig med fredskonferencen, men han giver en udmærket oversigt over elementerne i den engelske politik, belyst ud fra den seneste litteratur, frem for alt Harold I. Nelson's *Land and Power*. Fremstillingen får dog ikke mindst interesse derved, at forfatterens universalhistoriske synsvinkel også her træder klart frem.

Når derimod Maurice Baumont skriver om »Clemenceau und der Friede von Versailles«, har man grund til at vente sig en analyse, baseret på et intimt kendskab til kilderne, også de utrykte. Det er imidlertid ikke tilfældet, man præsenteres i stedet for et defensorat, der viger uden om alle kontroversielle emner.

Bogen er imidlertid i sin helhed en udmærket og nuanceret introduktion til de mange problemer, der knytter sig til fredsslutningerne efter den første verdenskrig.

INGA FLOTO

KARL DIETRICH ERDMANN: *Adenauer in der Rheinlandpolitik nach dem Ersten Weltkrieg*. Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1966. 386 s. 28 DM.

Adenauers rolle i Rhinpolitikken 1918–19 og igen under Ruhrkampen 1923–24 har lige siden begivenhederne fandt sted været stærkt omdiskuteret. Kildematerialets tilgængelighed tillader imidlertid nu for første gang en virkelig veldokumenteret fremstilling af, hvad den daværende Kølner overborgmester ville og gjorde, og en belysning af de motiver han og de øvrige hovedpersoner lagde til grund for deres handlinger. Det er denne fremstilling Erdmann har givet, og den er blevet i alle måder vellykket, ikke mindst fordi forf. på hvert enkelt handlings-trin nøje har gjort sig klart, inden for hvilke rammer hovedpersonen handler: hvilke udenrigs- og indenrigspolitiske faktorer der har vægt i den givne situation. Adenauer betragtes således ikke isoleret, hele det politiske kompleks omkring Rhinspørgsmålet drages ind. Da forf. desuden har haft adgang til Tirards arkiv, er det blevet muligt også at belyse nuancerne i den franske politik. Alligevel er der dunkle punkter tilbage, men denne dunkelhed ligger først og fremmest i Adenauers egen svært gennemskuelige personlighed: »Adenauer, patriotisch in seiner spontanen Reaktion auf die Not des Vaterlandes, hat sich darum bemüht, unideologisch im nationalen wie im übernationalen Sinne, weil er sah, wie die Dinge kommen würden, wenn die Überwindung der Erbfeindschaft nicht gelang. Seinen Argumenten fehlt oft die Überzeugungskraft, weil er sie allzu taktisch nach den wechselnden Situationen und Adressaten ausrichtet und sich in Widersprüche verwickelt. Ohne die Begabung zur grossen Rede, zur zwingenden sprachlichen Darstellung, blieb sein Tun im Zwielfichtigen«. Personlighedens format – og dens begrænsning.

To gange greb Adenauer ind i Rhinpolitikken, i begge tilfælde var der tale om dybt alvorlige kriser, hvor selve Det tyske Riges integritet stod på spil. I begge situationer var det middel Adenauer greb til forslaget om etablering af en vesttysk stat såvidt muligt inden for rigets rammer, men i yderste nødsfald som en selvstændig republik. Det helt essentielle ved planen, og det, der adskilte den fra så mange andre af lignende karakter, var, at en sådan vesttysk stat inden for

riget skulle optræde, og naturnødvendigt ville optræde til fordel for en udsoning med Frankrig. Den måtte derfor være af et sådant omfang, at den kunne gøre sig gældende, d.v.s. være fast funderet på begge sider af Rhinen og så vidt muligt også omfatte Ruhr. Den grundlæggende tanke var den, at Frankrigs sikkerhedskrav var en objektiv størrelse, man måtte regne med, og at de eneste alternativer på længere sigt var krig eller udsoning.

Som Adenauer i 1918–19 fremstillede sine tanker, var de imidlertid lidet overbevisende, fordi det ikke virkede særligt indlysende hverken for franskmændene eller tyskerne, hvordan denne nye statsdannelse inden for rigets rammer skulle kunne virke for udsoning. I 1923–24 fandt imidlertid også dette problem sin løsning, ikke mindst takket være Hugo Stinnes: Med Versailles-traktaten var det i alle måder ideelle sværindustrikompleks Lothringen-Luxemburg-Ruhr slået i stykker. Alternativerne for den tyske sværindustri var da: oversøisk import af jernmalm til Ruhr eller intimt økonomisk-industrielt samarbejde med Frankrig. Krupp foretrak det første, Stinnes blev en indflydelsesrig talsmand for det sidste og leverede samtidig det afgørende argument, Adenauer havde manglet i 1919. En stærk tysk forbundsstat ved Rhinen, hvis hele økonomi var bundet til den franske i snævert interessefællesskab ville være den vigtigste garant for freden mellem Tyskland og Frankrig og dermed for freden i Europa. Forsøget strandede – af mange grunde, bl. a. Stresemanns modstand, men også, og ikke mindst, fordi tiden ikke var moden.

Det er det spgede politiske spil om disse ideers realisation, bogen beskriver; mange tråde redes ud, og mange nye enkeltheder drages frem, og i det sidste kapitel gøres facit op: De indvundne resultater konfronteres med de senere i debatten fremførte argumenter, også Adenauers egne, og forfatteren bringer i den forbindelse nogle betragtninger, der fortjener at citeres: »Der Erinnerungsvorgang des Politikers ist selber ein Politikum. Die Memoirenliteratur legt davon Zeugnis ab. Der Politiker ist kein Historiker. Die Erinnerung bildet sich ihm so, wie er sie für den unmittelbar praktischen Zweck oder für die Überlieferung braucht. Es wäre eine primitive Psychologie, bei jeder Feststellung einer Diskrepanz zwischen dem aus zeitgenössischen Quellen erarbeiteten Geschichtsbild des betrachtenden Historikers und dem Erinnerungsbild des an den Ereignissen handelnd beteiligten Politikers auf bewusste Manipulierung zu schliessen«.

INGA FLOTO

JOSEPH ROTHSCHILD: Pilsudski's Coup d'Etat. East Central European Studies of Columbia University. New York and London, Columbia University Press, 1966. xii + 435 s. 72 sh.

I sit forord forklarer forfatteren, at formålet med bogen er at skildre årsagerne til, begivenhederne omkring og følgerne af Pilsudski's statskup i maj 1926, men at det videre sigte mod undersøgelsen i starten var at lade den indgå som en case study til forklaring af statskup under givne historisk-politiske og social-økonomiske betingelser. Allerede denne målsætning afslører, at forfatteren er political scientist, ikke historiker. Det kan måske være opbyggeligt for historikere

at konstatere, at forfatteren har måttet modificere sit sigte under henvisning til, at Polen i mellemkrigstiden i afgørende grad var præget af specifikke politiske og kulturelle traditioner, som gør det umuligt at gennemføre en parallellisering mellem denne stat og f. eks. de nye stater, som er opstået efter 1945, og hvis styreform på overfladen kunne minde om den polske.

Hvad enten resultatet af undersøgelsen skal klassificeres som statskundskab eller som historie, kan det i hvert fald konstateres, at målt med historikerens alen opfylder det de forventninger, man kunne stille. I nogle korte, indledende kapitler gennemgås en række af de kræfter, som virkede splittende i den polske politik efter 1918. Særlig vægt lægges på den distancering mellem det polske folk og de polske politikere, som var blevet tilvejebragt gennem de hyppige økonomiske kriser i årene fra 1920 til 1926. Med dette udgangspunkt gennemgås i to hovedafsnit statskuppet og den efterfølgende konsolidering af Pilsudski's magt. Fremstillingen afsluttes med en gennemgang af nogle hovedlinier i den udvikling, som førte frem til Pilsudski's næste kup: indskrænkningen i de politiske rettigheder i 1930.

Statskuppet i 1926 forklares af forfatteren som et produkt af to omstændigheder: dels at Polen var 'modent' til en omvæltning, dels at Pilsudski igennem længere tid havde forberedt en tilbagevenden til den politiske scene, som han nogle år i forvejen havde forladt. Gennem offentlig fremtræden, gennem hemmelige møder og gennem direkte konspiratorisk arbejde formåede P. at bevare og udbygge billedet af sig selv som et muligt og nærliggende alternativ til de politiske partiers ledere. Afgørende var det, at P. inden for hæren af mange betragtedes som den eneste, der kunne sikre officererne den indflydelse, hvortil de mente sig berettiget.

Det besynderlige ved P.s kup var ikke, at det fandt sted; næppe heller at det lykkedes (det skal dog bemærkes, at forfatteren efter en gennemgang af den militære situation under den kortvarige borgerkrig mellem P. og de gamle magthavere konkluderer, at den afgørende ændring i magtforholdene først indtrådte gennem en ikke-kalkuleret jernbanestrejke). Besynderligt forekommer det derimod eftertiden, at P. kun i ringe grad havde formuleret et politisk program, som kunne erstatte den afsatte regerings. Kuppet blev ikke umiddelbart indledningen til en total omlægning af den polske indenrigspolitik. Pilsudski udøvede ganske vist en afgørende indflydelse på de efterfølgende ministeriers sammensætning, men der gik 4 år, før han – efter forfatterens fremstilling: nødtvunget – tog skridt til at omsætte sin faktiske magt til direkte angreb på grundprincipperne i det polske demokrati.

Fremstillingen er på dette afgørende punkt prisværdig fattig på forenklede forklaringer. En række forhold fremdrages: P.s moralske holdning til politik og den heraf afledede politiske filosofi (*sanacja*), som krævede en moralsk genfødsel af den polske stat; P.s udtalte frygt for ikke at kunne gennemføre en sådan ændring; P.s langvarige forbindelse til det polske socialdemokrati og den derfra stammende frygt for et diktatur, hvilende på de aristokratiske – og tallose – officerer. Dette er kun eksempler på den række af ydre faktorer og indre personligheds-træk, som alle er relevante for en forståelse af P.s politik i årene 1926–30, men som hverken enkeltvis eller samlet tillader formulering af en entydig årsagsforklaring.

Bogen er da ikke blot en skildring af P.s vej til magten og valg af politiske og militære fremgangsmåder. Den fremtræder tillige som en studie i polsk politik i 1920'erne – en studie, som bidrager til en bedre forståelse af Polens placering i mellemkrigstidens europæiske politik.

KNUD LARSEN

WILLIAM SHERIDAN ALLEN: *The Nazi Seizure of Power. The experience of a single German town 1930–1935.* London, Eyre and Spottiswoode, 1966. xiv + 345 s. 30 sh.

Forskere fra mange lejre har gennem årene ydet vægtige bidrag til en forståelse af baggrunden for nationalsocialismens sejr i Tyskland, men på det sidste er det især sociologien og statsvidenskaben der har stået for de betydeligste landvindinger bl. a. med K. D. Brachers, W. Sauers og G. Schultz' uovertrufne og udtømmelige mammutværker om »Die Auflösung der Weimarer Republik« (1955) og »Die nationalsozialistische Machtergreifung« (1960). Kun få lokalhistorikere har meldt sig i koret – se dog her E. A. Roloff: »Bürgertum und Nationalsozialismus« (1961), omhandlende magtovertagelsen i Braunschweig, og R. Heberle: »Landbevölkerung und Nationalsozialismus« (1963), der beskæftiger sig med vælgeradfærden i Schleswig-Holstein – og det er derfor den amerikanske historiker W. S. Allens store fortjeneste, at han med »The Nazi Seizure of Power« som den første har udset sig et snævert afgrænset og overskueligt studieområde, nemlig en by på ca. 10.000 sjæle, for dér – hvor afstanden til objektet er så kort, at dramaets personer stadig kan fornemmes som mennesker af kød og blod og endnu ikke er blevet til abstrakt virkende kræfter i historikerens regi – at give en skildring, der måned for måned tegner den nationalsocialistiske bevægelses fremmarch fra kampårene i oppositionen over magtovertagelsen til konsolideringen og den endelige atomisering af den gamle samfundsorden.

Allens by bærer pseudonymet Thalburg, men det turde være en offentlig hemmelighed, at der er tale om jernbaneknudepunktet Northeim i Niedersachsen. Northeimerne har imidlertid af forståelige grunde ikke ønsket at skulle stå skoleret for verdensoffentligheden, og bogens ca. 20 interviewede vidner optræder da også under fingerede navne – uden at man iøvrigt af den grund skal tro, at anonymiteten bringer de store indiskretioner for dagen. I det hele taget vejer beretningerne kun lidet i det almindelige undersøgelsesbillede, til trods for at de udgør den næststørste kildegruppe, men deres værdi ligger formentlig først og fremmest i den baggrundsviden og de personlige kontakter som de har bibragt bogens forfatter. Derimod kan Allens anvendelse af sine interviews nok fra tid til anden føles noget foruroligende. Således kan det ikke være rigtigt at benytte dem alene som bevissteder for mere end 35 år gamle motiver og følelser – og især da ikke, når disse pådattes politiske modstandere; og også almindeligt holdte domme, såsom at de fleste gymnasiaster var stærkt nationalsocialistiske (s. 20), at nazisterne fandt northeimerne egocentriske og apolitiske (s. 131), at de borgerlige anså de socialistiske Reichsbanner-folk for kujoner og pacifister (s. 131), og at socialdemokraterne til gengæld betragtede borgerskabet

som nazistisk (s. 48), har svært ved at overbevise, når de alene støttes af et par interviews. Allen presser tydeligvis sine samtaler for meget mere end de kan svare på i bestræbelserne for at rette op på et materiale, der med avisstoffet som den helt dominerende kildegruppe så at sige næsten udelukkende er af officiel natur. I hvert tilfælde kan hans kilder af intern nazistisk proveniens tælles på en hånd.

Denne metodiske vaklen får dog kun konsekvenser for bogens udenværker, og kan ikke rokke ved den dybtgående sociale analyse af et bysamfund på overgangen mellem demokrati og diktatur som er bogens hovedtema og det originale i Allens forskerindsats. Og det er få sider af Northeims offentlige liv og organisations- og foreningsverden som amerikanerens sonde ikke når. Fra byrådet til skakklubben, fra brugsforeningen til skydeselskabet og fra gymnasiet til lokalpressen går hans ture på kryds og tværs gennem byen, og heller ikke kriminaliteten, arbejdsløshedstallet, valgstatistikker og bankernes konti undslipper hans opmærksomhed. Og hvad bliver da resultatet af denne byvandring? Hvorledes forklare N.S.D.A.P.s himmelflugt fra 123 stemmer i 1930 til 4268 i 1933? Ikke overraskende peger Allen i første række på depressionen, men han konstaterer samtidig, at Socialdemokratiet med den hårdest ramte vælgermasse kunne notere en forbavsende stabilitet i stemmetallet helt frem til foråret 1932. Hans undersøgelse tyder da også på, at borgerskabet kun i ringe grad led direkte økonomiske tab under krisen – der var således kun 17 krak i hele perioden og indlånene i bankerne steg! Det afgørende var imidlertid de psykologiske følgevirkninger med angsten for statusforringelse, kaos og socialisme. Resultatet blev, at de sociale spændinger i byen nu antog karakter af en klassekamp, der drev middelstanden over i armene på nazisterne. Formidleren var her i høj grad D.N.V.P., der trods sin ringe størrelse sad på pengene og indflydelsen i byen og var i de facto alliance med N.S.D.A.P. siden 1930. Alt dette er gammelkendte forhold, men original er Allen i sin detaljerede kortlægning af den nazistiske hverve- og agitationskampagne, som med sin drive og massivitet blev en afgørende faktor i magtspillet om Norheim. Det der her især slår læseren, er propagandens smidighed og rummelighed. Borgerskabet var nationalistisk, militaristisk og antisocialistisk, altså rørte man de patriotiske og »antimarxistiske« strenger; men det var også stærkt religiøst, altså førte man ingen antikirkelig propaganda, men udnyttede tværtimod fuldt ud det lutheranske præstes kabs samarbejdsvilje; endelig var antisemitismen i byen ubetydelig, altså slog man ikke på stortromme her. Ikke mindre imponerende end den taktiske fornemmelse for den rette propaganda er den styrke og intensitet hvormed den blev serveret. Fra januar 1930 til januar 1933 holdt nazisterne således 95 møder i Norheim eller gennemsnitlig ca. 3 om måneden, og der var i egentligste forstand en taler for hver profession og for enhver smag; heller ikke fornøjelserne og de opstrammende parader eller den varme suppe til de arbejdsløse var glemt. Overfor denne fremstormen formåede socialdemokraterne kun at stable 60 arrangementer på benene, et stærkt udtryk for den selvopgivelsens ånd der efterhånden slog igennem i rækkerne. Kun på gaden var socialisterne til det sidste parate til at møde den nazistiske terror eller det ventede Hitler-putsch med åben modstand; til nazisternes erobring af magten ad den legale vej havde de imidlertid intet politisk alternativ, og da først modstanderne sad på magtapparatet i byen, faldt partiafdelingen her som overalt uden kamp.

Det var ikke fordi den nazistiske Gleichschaltung krævede den store fysiske terror i Northeim; formodentlig spillede byens ringe størrelse her afgørende ind. Ingen blev skudt, ingen blev lemlæstet, og ingen blev kastet i koncentrationslejre i den beskrevne periode. Som regel var det tilstrækkeligt at uskadeliggøre folk ved at afskedige dem – et særdeles effektivt våben i en by, hvor så stor en procentdel af funktionærer og arbejdere var ansatte ved de statsdrevne jernbaner eller sad som embedsmænd i forvaltningen. Et par ubetydelige våbenfund udnyttedes til at oppuste myten om et »Bolchevik«-kup og fik borgerne til at slutte endnu stærkere op bag de nye magthavere, samtidig med at de ændrede konjunkturer nu slog afgørende igennem og cementerede tilliden til det nye bystyre fast. Det er altsammen forhold som vi vil nikke genkendende til udfra vor viden om udviklingen på rigsplanet. Af videre interesse er imidlertid Allens skildring af nazisternes bevidste og systematiske nedbrydning og atomisering af den sociale struktur i byen. Partier og institutioner, klubber og foreninger blev knust eller simpelthen opløst, gamle bånd skåret over, og fastetablerede miljøer og gruppedannelser slået i stykker. Resultatet blev en total reorganisering af det sociale liv, som i løbet af sommeren 1933 gav den enkelte borger valget mellem isolationen eller førerstaten. Samtidig satte husundersøgelserne og arrestationerne ind, og frygten og terroren blev fra nu af en væsentlig bestanddel af norheimernes dagligdag.

Det må være nærliggende at spørge, i hvor høj grad Northeim kan betragtes som en typisk tysk by. Allen konstaterer selv, at den på et par væsentlige områder ikke er særlig repræsentativ: det gælder således det store antal fastansatte, og det gælder den meget høje stemmeprocent (62 %) for N.S.D.A.P. ved rigsdagsvalget i juli 1932. Med disse forbehold giver bogen dog et meget væsentligt bidrag til magtovertagelsens problematik, og den uddyber i et videre perspektiv vort kendskab til den totalitære stat og dens samfundsorden. HANS KIRCHHOFF

BASIL COLLIER: *A Short History of the Second World War*. London, Collins, 1967. 638 s. 63 sh.

Forfatteren til denne håndbog om 2. verdenskrig er en af de »officially accredited historians of the Second World War«. Han har allerede ydet flere bidrag til den officielle britiske serie om 2. verdenskrigs forløb. Umiddelbart vil man ikke være meget tryk ved en historiker, der af den ene part i et stort opgør betales for at skrive om forløbet af dette. Om det skyldes britisk historieforskningens høje stadi, forfatterens personlige integritet eller helt andre årsager, skal jeg lade være usagt – men i hvert fald er det lykkedes at fremstille en skildring af 2. verdenskrigs ydre hændelsesforløb, der langt fra at være endelig kan anses for at være både pålidelig og hæderlig i sin omtale af enkeltbegivenheder samt i de vurderinger, der fremsættes.

Forfatteren er hovedsagelig militærhistoriker, hvorfor det ganske naturligt er krigens militære forløb, der træder i forgrunden. Fremstillingen indledes dog med tre afsnit om udviklingen i mellemkrigsårene, hvor hovedvægten – igen set fra et militært synspunkt – lægges på, at man ikke ved afslutningen

af 1. verdenskrig havde sikret sig afvæbningen af fjenden. Herefter følger krigsforløbet fase for fase. Fremstillingen støttes af mange tabeller og kort, der viser parternes indbyrdes styrke målt i materiel, ildkraft og mandskab, samt de foretagne bevægelser. Det er beundringsværdigt, at det lykkes for forfatteren at få skabt en helhed ud af de mange enkelte slag, de geografisk vidt adskilte slagmarker og det for lægfolk at se ofte helt tilfældige og tilsyneladende uovervejede forløb af selve krigsbegivenhederne.

Når det lykkes ham, skyldes det ikke mindst, at han til stadighed holder sig for øje, hvorledes de mange spredte fægtninger og træninger blev samlet, analyseret og søgt vurderet i de krigsførende staters centrale organer. Her samledes indtrykkene og her søgtes etableret en sammenhæng, på grundlag af hvilken de rent politiske beslutninger om krigens fortsættelse, indsatsen af mandskab og materiel blev truffet. Også med hensyn til disse – der så tydeligt afspejlede selv nære allieredes uforenelige interesser – er det forfatteren magtpåliggende at redegøre for deres indhold, deres rækkevidde og hvis muligt forudsætninger. Derimod afholder han sig helt fra at afsige domme, hvorvidt den ene politiske beslutning ville have været militært bedre end den anden.

I 6 tillæg redegøres mere udførligt for enkeltproblemer i fremstillingen. En litteraturfortegnelse muliggør yderligere undersøgelser samt redegør for grundlaget for fremstillingen, som iøvrigt dokumenteres nøje i det udførlige noteapparat, der er samlet sidst i bogen. Foruden på alle detailundersøgelser, der allerede er foretaget af militære forløb under 2. verdenskrig, bygger forfatteren i høj grad på endnu ubearbejdet materiale fra amerikanske, britiske og tyske arkiver. Sovjetisk materiale har han ikke haft mulighed for at se – men i en fremstilling, der så afgørende lægger vægten på at forstå de militære aspekter af sovjetiske forslag og dispositioner er det et spørgsmål, om dette overhovedet vil kunne dække andet end nuancer og detaljer. Krigstidens kampfællesskab og gensidige behov skabte uundgåeligt en så omfattende udveksling af meddelelser, at næppe mange betydningsfulde sovjetiske synspunkter forblev skjult for de øvrige allierede.

Bogen kan anbefales som håndbog til hurtig og præcis orientering om de vigtigste krigsbegivenheder under 2. verdenskrig.

OLE KARUP PEDERSEN

ANDREAS HILLGRUBER: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941.* Frankfurt am Main, Bernard und Graefe, 1965. 715 s. 78 DM.

Denne bog på 715 sider er typisk for meget af den tyske litteratur, der nu i stadig stigende tempo ser dagens lys i en bølge af studier over 2. verdenskrig og dens problematik. Tyske forskeres arbejde med det tredje riges kæmpemæssige dokumentmasser sætter efter års forløb deres præg på disse grundige værker. Der synes med folk som Hans-Adolf Jacobsen og Stuart Schramm som stødtrop at have dannet sig en tradition for på én gang klare og grundige værker, der trods deres ofte store omfang holder mål på det metodiske plan.

Andreas Hillgrubers bog om Hitlers strategi er et af disse værker og et af de mere interessante, eftersom det bygger på en konception af Hitlers person og

med udgangspunkt i denne skaber en periodisering og en skelnen imellem de forskellige typer af felttog, som Hitler startede, analyserende deres forudsætninger, belyst deres indhold og plan. Denne bog har ikke alene interesse som en strategisk studie, den har absolut sin plads i litteraturen om Hitler og i den diskussion om udløsningen af 2. verdenskrig, der startede med Taylors bog (se herom Historisk Tidsskrift 12. rk. III, s. 129 ff.).

Andreas Hillgruber står metodisk på det standpunkt, som er hævdet af Isaiah Berlin og Pieter Geyl, at historiens aktører har haft et frit valg mellem de forskellige muligheder, som hver situation indeholdt. Videnskabsteoretikeren Karl R. Popper har understreget dette synspunkt ved at hævde, at i den menneskelige verden ligger intet fast, alt er muligt. Synspunktet, der bygger på indeterminisme i det historiske forløb, har den praktiske konsekvens, at der i den givne historiske situation kan peges på muligheder, »som hver for sig frembød aldrig realiserede alternativer til den udvikling, der faktisk skete«. (H. P. Clausen: *Hvad er historie?*, s. 133).

Det hedder hos Hillgruber: »Die prinzipielle Überzeugung von der Offenheit aller geschichtlichen Situationen bleibt unangetastet, wenn man die enge Verflochtenheit der verschiedenen Teilbereiche der Politik in einem totalitären »Führerstaat« und die Einbettung der Aussen- und Kriegspolitik Hitlers in die Dynamik der Entfaltung seines vom Ursprung her radikalen rassenideologischen »Programms« anerkennt, die einen gewissen – bei fortschreitender »Ausrichtung« der gesamten deutschen Politik hierauf ständig zunehmenden – immanenten »Zwang« ausübte, die dort gesteckten weitgespannten Expansionsziele zu verwirklichen, und wenn man den »fanatischen« Willen Hitlers zur völligen »rassischen« »Neugestaltung Europas« und zum Aufbau einer deutschen »Weltmacht-Stellung« als entscheidende Triebkraft seiner Politik ansieht« (s. 14).

Hvad angår bedømmelsen af Hitlers udenrigspolitik ligger Hillgruber på linie med Trevor-Roper og den række forfattere på tysk grund, der har videreuddybet hans teser: Deuerlein (1959), Schubert (1963), Dickmann (1964), Moltmann (1961), Conze (1961). Hvad angår vurderingen af Hitler som person og dennes program set i et større historisk perspektiv bygger Hillgruber på E. Nolte: »Der Fascismus in seiner Epoche«, München 1963. Han nøjes dog ikke med at bygge på disse forfattere alene, men uddyber selv og bidrager med primært kildemateriale til underbyggelsen af tesen om Hitlers »Programm«, idet han differentierer og modificerer den for så vidt angår perioden 1940–41.

Nolte har på udmærket måde adskilt Hitlers forskellige former for krigsførelse fra hinanden og danner hermed den begrebmæssige baggrund for Hillgrubers store arbejde. Nolte skelner imellem tre faser i Hitlers krigsførelse: 1. Den nationale krig med det formål at indlemme tidligere rigstyske områder i Tyskland eller områder, der hørte under det tidligere habsburgske monarki. 2. Den europæiske »normalkrig« i hvilken det på konventionel maner var formålet at nedkæmpe en modstander militært (felttoget mod Frankrig) eller at besætte strategisk eller økonomisk betydningsfulde områder (Norgesfelttoget og Balkanfelttoget). 3. Den race-ideologisk begrundede erobrings- og tiltætningskrig. I dette sidste tilfælde var den militære besættelse kun en forudsætning for udryddelsen af de ledende klasser og decimering og trælbinding af masserne. (En

forsmag på denne type krigsførelse var Polensfelttoget. Den fulde udfoldelse fik denne form i Ruslandsfelttoget).

Dette grundsynspunkt efterviser Hillgruber i sin fremstilling på overbevisende måde under henvisning til de procedurer, planer og tanker som kendetegnede Hitlers politik i denne periode, hvor han besad det strategiske initiativ. Denne typologisering som, særligt hvad angår operation »Barbarossa«, felttoget mod Rusland, synes så vel underbygget, gør denne bog til noget af den uhyggeligste læsning, som anmelderen rent intellektuelt har mødt inden for dette område. Her er tale om en helhedsbetragtning både i bredden og dybden, hvori Hitlers grundtanker er sat ind med en følgerigtighed, der virker skræmmende. Tidligere værker har behandlet sider af disse problemer, har skildret enkeltheder der ikke stod tilbage i gru, men først gennem den koldsindige helhedsbetragtning, som her er anlagt, går det fulde omfang af begivenhederne op for en. Her falder brikkerne i den nazistiske ideologisk betingede udenrigspolitik på plads.

Den særlige karakter, som krigen mod Sovjet havde sammenlignet med for eks. felttoget mod Frankrig, udsprunget som den var af Hitlers tanker om en raceideologisk udryddelseskrig, uden hensyntagen til mulighederne for taktiske gevinster ved en human optræden i de besatte områder, fremgår med tydelighed af tallene for overlevende blandt de tilfangetagne, de frygtelige civile ofre og parternes fanatisme. De tredive millioner døde på begge sider gør denne krig til den blodigste i verdenshistorien. Over for Sovjets tab på 20 millioner mennesker, overfor decimeringen af Polens befolkning med 20 % står de engelske civile og militære tab med 380.000 og U.S.A.'s tab på samtlige krigsskuepladser på ialt 250.000. »Die Pflicht zur Entvölkerung« som Rauschning havde hørt Hitler tale om i begyndelsen af trediverne kom her til fuld udfoldelse: millioner af russiske krigsfanger (der talte ialt over 5 millioner) ombragtes i fangelejrene, andre millioner dræbtes blandt civilbefolkningen under bekæmpelse af partisanbevægelsen, endnu andre millioner døde som følge af bevidst hidførte kaotiske tilstande i de besatte områder eller i tvangsarbejdslejre. Bag linierne opererede »Einsatzbataillon« og ombragte hele den jødiske befolkning, der opfattedes som det biologiske grundlag for de russiske ledende klasser. Den raceideologiske udryddelseskrig fortsattes i tilintetgørelseslejrene. Ud fra sine ideologiske forudsætninger accepterede Stalin denne krigsform og gav igen med samme mønt, ikke ukendt med metoderne, »dieser nahezu geniale Kerl«, som Hitler kaldte ham. Det næsten *totale* modsætningsforhold, der kendetegnede denne krig i modsætning til det *partielle* modsætningsforhold, der sædvanligvis har kendetegnet europæiske krige, udelukkede enhver form for separatfred à la Brest-Litovsk, skønt de allierede nærede frygt herfor, idet de ikke erkendte krigens særlige karakter. Den samme mangel på erkendelse har præget en lang række af efterkrigstidens historiske behandlinger, og det er et hovedformål for Hillgruber at bringe dette forhold frem i sin fulde klarhed. Han peger i denne forbindelse på, at verdenskrigen, for så vidt angår Europa, afgjordes mellem Sovjet og Tyskland endnu før den allierede hjælp kunne nå at få indflydelse på udviklingen og længe før de vestallierede havde styrke til at gå i offensiven. På trods af den sovjet-russiske nationalistiske historieskrivnings overdriven af den sovjetrussiske indsats under 2. verdenskrig er det berettiget at fastholde denne opfattelse efter Hillgrubers nøje studium af udviklingsforløbet.

Hillgrubers hovedemne er imidlertid at placere krigen i et bredere og dybere helhedsbillede. Han differentierer og modificerer opfattelsen af felttoget mod Rusland som den enkle konsekvens af Hitlers siden tyverne fastholdte udenrigspolitiske program. Han viser, at oprettelsen af et østimperium på Sovjetruslands bekostning ikke var Hitlers sidste programpunkt. Tidspunktet for udløsningen af denne krig var heller ikke det, der var nedlagt i hans planer før verdenskrigen. De strategiske forudsætninger var heller ikke de forudsatte i Hitlers langsigtede planlægning. De faktorer, der her spiller ind, er dels uventede vendinger i begivenhedsforløbet, dels modstandernes holdning, dels egne fejlbedømmelser. Igennem denne differentiering og modificering af Trevor Ropers teser når Hillgruber frem til en beskrivelse af samspillet mellem Hitler og hans omgivelser og af den tvang som begivenhedsforløbet pålagde Hitlers planlægning.

Hitler afviste det wilhelminske Tysklands samtidige ekspansion i de oversøiske og de europæiske områder. Denne politik havde ført Tyskland ud i et samtidigt modsætningsforhold til landmagterne og sømagterne. Efter Hitlers opfattelse måtte en tysk ekspansionspolitik med udsigt til at lykkes prioritere den ene eller den anden af stødretningerne. Ud fra Hitlers ideologiske synspunkter måtte den kontinentale stødretning være den første etape, ensbetydende med etableringen af et tysk imperium på raceideologisk grundlag i Østeuropa og et magtpolitisk lederskab på kontinentet inden for et tysk »Grossraum«. Med denne supermagtsstatus som baggrund kunne Tyskland optræde som »Weltmacht« og gøre krav på et samlet koloniområde i Central Afrika, og på herredømmet over Middelhavet og Mellemøsten, støttet til en stærk flåde, i konkurrence med andre verdensmagter som USA og Storbritannien, om nødvendigt i modsætning til disse.

Denne tilsyneladende urealistiske fremtidsplan lykkedes det Hitler at realisere indtil et vist punkt takket være hans politiske og taktiske talent. Planen havde afgørende svagheder, således den naive opfattelse, at England ikke ville lægge afgørende hindringer i vejen for den tyske erobring af de østlige områder, men affinde sig med en tysk dominans på fastlandet. Denne opfattelse hos Hitler synes at gå tilbage til en forestilling om, at alene, hvor der var tale om en strid om den faktiske beherskelse af områder, kunne der bestå afgørende modsætningsforhold mellem staterne. Da England ikke nærede ønske om faktisk beherskelse af det europæiske kontinent, mente Hitler efter Hillgrubers opfattelse, at det måtte være muligt for denne magt at affinde sig med en tysk dominans af det europæiske »Grossraum«, når der som overbevisende argument forelå en hårdtslående tysk »Wehrmacht« og en midlertidig tilbageholdenhed, hvad flådemagt angik.

Denne forudsætning holdt ikke stik (hvad Hitler måske allerede i 1938 var ved at blive klar over). Alligevel mente han at kunne realisere første etape af sin østpolitik i 1939, uden at det ville komme til et afgørende brud med vestmagterne. Da han mod forventning kom til at befinde sig i krig med vestmagterne, besad han som sikkerhedsnet aftalen med Stalin, der levede ham tid til at slå til i vest i en ny lynkrig. Tankegangen var her den, at England ved et fransk nederlag ville føle sig tvunget til at affinde sig med den tyske østpolitik og slutte fred på dette grundlag. Hillgruber mener, at Hitler i første verdenskrig har tilsluttet sig den dengang gængse opfattelse, at var det lykkedes at slå Fran-

krig, ville England have måttet søge fred. Hillgruber lægger megen vægt på Hitlers overbevisning om, at Englands modstand mod Tyskland, hvad angik kontinentet, var snævert knyttet til håbet om at bibeholde baser på fastlandet, hvorfra en senere mobiliseret engelsk hær i forening med allierede kunne gå til angreb og slå Tyskland. Hans angreb på Skandinavien må efter Hillgrubers mening blandt andet ses under den synsvinkel. Muligheden for at føre krigen videre i Skandinavien, selv efter at Frankrig var faldet, måtte fratages England. Denne tese, der lyder besnærende og logisk og ville forklare en del uforklarede punkter omkring felttoget i Skandinavien, er desværre ikke særlig stærkt underbygget. Hillgruber støtter sig her hovedsagelig på en fremherskende opfattelse i tyske militære kredse, hvis slagkraft og rækkevidde det er vanskeligt at gøre sig nogen forestilling om. Hvilken opfattelse Hitler end havde af felttoget i Skandinavien, så hersker der ingen tvivl om, at han ventede, at Frankrigs nederlag ville bringe England til forhandlingsbordet. Hermed ville en væsentlig forudsætning være skabt for næste etape i hans politik, felttoget mod Sovjet.

Den krig som England havde »påtvunget« Hitler fremskyndede realiseringen af hans program, idet den medførte, at Frankrig blev elimineret som modstander. Det lykkedes imidlertid ikke Hitler magtpolitisk at skabe de nødvendige forudsætninger for hans efterfølgende politiske planer. Den for tidligt udløste krig mod Storbritannien gjorde, at han ikke besad de tilstrækkelige magtmidler til at tvinge England til fred ved en besættelse, og Churchills faste ledelse hindrede en forhandlingsfred, som andre kredse måtte have ønsket. En nedkæmpelse af Storbritannien medførte endvidere muligheden for, at den anden store sømagt, U.S.A., en magt af de kontinentale dimensioner, som Hitler drømte om at give Tyskland, ville gribe ind i krigen. Dette var, hvad Hitler mindst af alt ønskede. Hans langfristede planlægning forudsatte strategisk, at han havde ryggen fri, medens han realiserede sin østlige ekspansion. Det var ham ikke muligt at skabe denne situation. Han kom derfor i det dilemma at måtte vente, at U.S.A. ved et fortsat modsætningsforhold mellem Tyskland og England før eller siden, når dets oprustning var fuldenendt, ville gribe ind på engelsk side. Tiden arbejdede således for England og sømagterne. Hitler havde kun én udvej ud af dette dilemma, at forsøge at realisere skabelsen af et tysk »Grossraum« af kontinentale dimensioner før U.S.A. var rede til at gribe ind i krigen. Der måtte skabes et »Grossraum« bestående af Europa til Ural og et centralafrikansk råstofimperium for at gøre Tyskland til en blokadesikker »Weltmacht«, der om fornødent kunne tage kampen op imod England og U.S.A. i forening, eventuelt nå til en afgrænsning af indflydelsessfærer.

Dette var en flugt fremad. Det var, som Hillgruber viser, på et tidspunkt og under forudsætninger, Hitler ikke havde ønsket, at forholdene tvang ham til at foretage det næste skridt i »programmet«, at udløse den raceideologiske krig mod Sovjet. Denne beslutning fremmedes på den anden side af Hitlers ringe vurdering af Sovjet som militærmagt. I en seksugers lynkrig ville Sovjet bryde sammen. Planerne for dette felttog var imidlertid efterretningsmæssigt set svagt underbygget. Først og fremmest underkendte den felttogsplan, der lagdes, betydningen af de industrielle centre, der var bygget op bag Ural, og som kunne forsyne krigsskuepladserne selv efter at det europæiske Ruslands industri- og råstofområder var faldet i tyske hænder. Da planen om at nedkæmpe

Sovjet i en lynkrig af vældige dimensioner mislykkedes, var slaget tabt for Tyskland. Lynkrigstanken byggede på den forudsætning, at Tyskland takket være udnyttelsen af tidsfaktoren kunne mobilisere større øjeblikkelig styrke end de øvrige magter, der set i et længere tidsperspektiv havde mulighed for at mobilisere større ressourcer.

Efter dette tidspunkt mistede Hitler det strategiske initiativ, lynkrigsstrategien afløstes af en mobilisering af de tyske ressourcer i en udmattelseskrig, som landet var dømt til at tabe. Interessant er Hillgrubers påvisning af, at de allierede i det store og hele udkæmpede to af hinanden uafhængige krige mod Tyskland, og at de målsætninger, der lå bag den sovjetrussiske politik, allerede fra trediverne tog sigte på skabelsen af en europæisk forsvarsposition i dybden ved at skyde den russiske indflydelsessfære så langt frem som muligt i ønsket om at stå så stærkt som muligt over for vestmagterne i en efterkrigstidsperiode. Stalins udenrigspolitiske grundopfattelse synes efter Hillgruber ikke at have afvejet meget fra den, man i Vesteuropa skød ham i skoene, nemlig ønsket om at udnytte krigen mellem de imperialistiske magter til at skaffe sig fordele uden omkostninger ved indgriben i de sidste stadier af krigsførelsen. (Ruslands indgriben i den amerikansk-japanske krigs sidste stadier er et eksempel herpå).

Denne politik ser Hillgruber fastholdt fra 1939 til 1945 og i tiden derefter. Tesen genfindes i Hillgrubers i 1967 udkomne oversigt over Tysklands rolle i de to verdenskriges forhistorie. Den trænger imidlertid til en lige så grundig bearbejdelse som den, der nu er blevet Hitlers strategi til del. Det ville være uheldigt om en mistolkning grundlagde en myte om Stalins udenrigspolitik på ruinerne af myterne om Hitlers udenrigspolitik.

Enkelte af Hillgrubers teser er ikke så stærkt underbygget, som man kunne ønske. Det helhedsbillede, han tegner, er imidlertid af en sådan art, at det opfordrer til efterprøvelse på andre områder og i sig selv betegner en intellektuel fridsats af betydning, et focus for videre udforskning af perioden i retning af Hans-Adolf Jacobsens forsøg på at skabe en »konception« omkring 2. verdenskrig. Bogen er forsynet med tidstavle, omfattende litteraturfortegnelse, indeks og en oversigt, som fra dag til dag, i det omfang det har været muligt, rekonstruerer Hitlers møder med forskellige personer.

IB DAMGAARD PETERSEN

J. L. MOULTON: *The Norwegian Campaign of 1940*. London, Eyre and Spottiswoode, 1966. 328 s. Ill. 55 sh.

Denne bog er skrevet af en soldat, ikke som et memoireværk, men som en lektion i taktiske og strategiske problemer. Den er et indlæg i en debat og måske egnet som sengelæsning på officersskoler. Selve problematikken er efterhånden gammel. Det er først og fremmest problemet om at tilvejebringe en effektiv koordination af de tre værn.

Det materiale, som Moulton trækker frem som basis for sin argumentation, er det engelske felttog i Norge i 1940 og det amerikanske omkring øen Guadalcanal i 1942. Begge historier begynder på en vis måde med Gallipoli og første verdenskrig. Gallipoli blev Churchills politiske ruin mange år frem-

over. På trods af senere erkendelse af operationens strategiske rigtighed kom der til at klæbe en forestilling om unødvendig blodsudgydelse ved denne amfibie-operation og en forestilling om, at flådestyrker ikke med succes kunne indlade sig i kamp med batterier til lands. Problematikken blev ikke taget op i mellemkrigstiden og gennearbejdet til sin logiske konklusion, at løse koordinations-spørgsmålet imellem værnene, således at en integreret krigsførelse kunne overvinde de vanskeligheder man var stødt på.

1939 og 1940 traf England uforberedt uden en virkelig teori for integreret krigsførelse, hvorpå engelsk militær indsats kunne bygge, i stærk modsætning til de doktriner den tyske admiral Erich Raeder med stor taktisk og strategisk begavelse udtænkte. Raeders doktriner stod deres prøve i Norge, men kom aldrig til fuld udfoldelse på tysk side, da Hitlers »Weltkriegsstrategie« førte bort fra disse tanker.

Moulton viser, at Trondhjem mere end Narvik var den afgørende strategiske position i det norske felttog. Dristig indsats af flåden kunne have sikret englænderne Varnæs flyveplads ved Trondhjem, og med basis i lokal luftoverlegenhed ville en engelsk landgangsstyrke af større dimensioner have haft gode muligheder for at holde Trondhjem, hvis flåden samtidig bombarderede Sola flyveplads. Igennem et sådant samarbejde imellem de tre værn kunne felttoget være vendt til de allieredes fordel. Manglen på enhver teori for fælles indsats og manglen på forståelse af, at de forskellige værn igennem samarbejde ville kunne skabe forudsætningerne for hverandres indsats med succes, var tillige med Churchills forståelige frygt for at gennemtvinge et nyt Gallipoli mod den samlede stabs modstand afgørende.

I modsætning hertil blev det amerikanske marinekorps opbygget, efter at et nøje studium af Gallipoli felttoget havde vist behovet for en integreret amfibiestrategi byggende på en indsats af alle tre værn. Der var her ikke tale om integreret strategi eller taktik på det Raederske plan, men om en god praktisk sans for hvad der var nødvendigt, således at denne praktiske fremgangsmåde, da det blev aktuelt, kunne sættes i værk med kort varsel. Slaget omkring Guadalcanal, hvor det amerikanske marinekorps erobrede en japansk base og med støtte fra flåde og luftvåben (hangarskibsbaseret) udbyggede denne, således at den kunne tjene som luftstøttepunkt og kerne i en massiv militær opbygning, var et vendepunkt i stillehavskrigen. En lang række sø- og luftslag sekunderede de militære operationer til lands og tippede balancen i Amerikas favør. På trods af store tab, bakket op af Roosevelts vilje til at sætte alt ind i området, gennemførtes her med dristighed en operation, som først og fremmest lykkedes på grund af integrationen af de tre værn og etableringen af lokal luftoverlegenhed. Konklusionen er ikke vanskelig at drage.

Set fra et historisk synspunkt bringer denne bog ikke meget nyt. Den bygger på velkendte værker, Hubatsch, Derry, Sverre Steen, Ziemke m. v.

IB DAMGAARD PETERSEN

HANS KIRCHHOFF, HENRIK S. NISSEN & HENNING POULSEN: Besættelsestidens historie. Danmarks Radios grundbøger. København, Forlaget Fremad, 1964. 240 s. Ill. 8,25 kr.

Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor. Redaktion: JØRGEN HÆSTRUP, HENNING POULSEN, HJALMAR PETERSEN. København, Politikens Forlag, 1965 (2. reviderede udgave 1966). 488 s. Ill. 22,85 kr.

Det er et beklageligt faktum, at kun eet eneste område inden for dansk samtids-historie er taget op til nærmere udforskning: de bekendte fem aar fra 1940 til 1945. Her er indsatsen til gengæld massiv. Nogle undersøgelser – med Jørgen Hæstrups arbejder i spidsen – er allerede publiceret, andre er paa vej. Det er derfor rimeligt, at resultaterne af den foretagne forskning bliver fremlagt, og det er ogsaa rimeligt, at det sker allerede paa halvvejen. Baade læg og lærd har et naturligt krav paa en foreløbig status, ikke mindst naar det drejer sig om et saa engagerende tidsrum som besættelsestiden. At forskningen efter de 4, henhv. 5 aar, som de to fremstillinger nu har paa bagen, i flere henseender kan revidere tidligere opfattelser, er en banal selvfølgelighed. Ligesaa, at forfatterne ikke kan dødes for, at de i 1964/65 har skrevet paa grundlag af den datidige forsknings-status. Til en vis grad skal derfor de følgende betragtninger opfattes som en paavisning af omraader, hvor man i dag enten har gravet dybere ned i problematikken – eller véd, hvor der skal graves.

De to korte oversigter udkom i 1964 og 1965 med knapt et aars mellemrum. Førsteprisen maa gives til den seneste, Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor (forkortet: HHH), først og fremmest fordi den over en bred front repræsenterer en høj grad af ekspertise. Dens første del domineres af en oversigt af Jørgen Hæstrup, der giver en syntese af perioden paa grundlag af de resultater og synspunkter, man kender fra hans tre store værker. Bogens svageste del er et afsnit med biografier af periodens fremtrædende personer – baade de »hvide« og de »sorte«. Svagheden skyldes dels, at enhver udvælgelse af biografiværdige personer rummer et element af vilkaarlighed og fejlgreb, saaledes som det da ogsaa indrømmes i forordet til afsnittet, dels at biografiernes kvalitet er stærkt svingende, langt stærkere end artiklerne i bogens leksikalske, emnemæssige afsnit. Ikke mindst i dette vil man finde mange værdifulde undersøgelsesresultater nedlagt, omend der ogsaa er beklagelige huller. Saaledes leder man forgæves efter en detaljeret omtale af folkestrejken i København i 1944.

Radiogrundbogen indledes med en kort oversigt af Hans Kirchhoff over forspillet til den 9. april, hvor han som en varm tilhænger af »provokationsteorien« ridser den storpolitiske baggrund op med lige dele stilistisk færdighed og kompetence. Man kan med føje indvende, at han under sin færden mellem stormagternes topkonferencer og militære planlægninger glemmer den hjemlige arena, en forglemmelse, han har raadet bod paa i sit tilsvarende afsnit af HHH.

Bortset fra denne indledning er grundbogen Henrik S. Nissens og Henning Poulsens værk, saaledes at Nissen behandler tiden frem til efteraaret 1942, hvorefter Poulsen tager fat. Hvor den ene holder op, og den anden tager fat, mærkes en vis overlappning, uden at den dog føles generende. Dertil ligger de to forfatters synspunkter for meget paa linie. Man mærker, at begge speciale er den legale, politiske side af besættelsestiden. Saaledes giver de gode analyser

af detailforløbet af de forskellige ministerkriser. (Det kan i denne forbindelse parentetisk bemærkes, at Hæstrup i HHH forbigaar den skjulte ministerkrise i juli 1941. Til gengæld har han medtaget »lex Ørum« fra januar 1941, som Nissen kun hentyder til anonymt s. 100). Svagere staar behandlingen af modstandsbevægelsen og det illegale arbejde. Denne svaghed viser sig ganske naturligt først og fremmest i Poulsens afsnit, da modstandsbevægelsens blomstring falder inden for dette.

Det viser sig ved enkelte konkrete fejl. Det er ikke rigtigt, at 7.000 betjente undslap fra tyskerne den 19. september 1944 (s. 216), eftersom tyskerne uden for hovedstaden og de tre store provinsbyer slet ikke gjorde forsøg paa at arresterede betjentene. Det er heller ikke rigtigt at hævde, at der ikke paa papiret eksisterede en overledelse for Jylland (s. 214). Det gjorde der. Bennike var som Jyllandsleder regulært indplaceret i regionssystemet og som saadan ogsaa anerkendt fra London. Naar sammesteds modsætningen mellem ham og Toldstrup skildres som bestaaende gennem hele den tid, de samarbejdede, er perspektivet galt. Striden opstod først hen paa efteraaret 1944 efter flere maaneders samarbejde. Den parallel, der drages mellem denne jyske strid og den københavnske strid om den skæve vaabenfordeling, lader sig ikke gennemføre. Dertil rummer de to sæt modsætninger i alt for høj grad hver sine specifikke træk.

Væsentligere er, at skildringen af sabotagen efter den 29. august 1943 (s.198ff.) skaber et forkert tyngdepunkt. Den skildres primært som en fabrikk sabotage og eksemplificeres med den berømte aktion mod »Globus« i juni 1944. Her er sagens kerne den, at centrum for saavel modstandsbevægelsens militære virksomhed i almindelighed som i særdeleshed sabotagen laa i Jylland. Baade i Londons og i tyskeres øjne – og med andres øjne end de krigsførendes kan disse militære anliggender ikke anskues – var det Jylland, der var taktisk relevant, og den form for sabotage, der var ønsket, henhv. frygtet, var jernbanesabotagen. Den omtales først senere (s. 212). At Poulsen i sin omtale af den opererer med vage vurderinger som »betydelige forsinkelser« og »stadig vanskeligere for tyskerne at faa repareret skaderne«, skal ikke lægges ham til last. Dybereboende vurderinger kan ikke forlanges, saa længe jernbanesabotagen ikke er blevet nærmere undersøgt.

Ogsaa folkestrejkerens problematik fortjener et par bemærkninger. De mange lokale folkestrejker, der i det sidste besættelsesaar 1944–45 gennemførtes som protest mod fænomener som clearingmord, henrettelser, formodede tyske provokationer, politiets opløsning og overførsel af fanger fra Frøslev til koncentrationslejr i Tyskland, omtales ikke, hvad de nok kunne have fortjent. Disse strejker, der oftest lededes af Frihedsraadet, eller dets stedlige lokalkomité, var tidsbegrænsede proteststrejker, og derfor kom spørgsmaalet om at vinde eller tabe dem slet ikke ind i billedet. Forudsætningen for dem var den skoling i at strejke, som bybefolkningen havde faaet i august 1943. Her spillede kommunisterne gennem deres bevidste organisatoriske indsats en langt mere dominerende rolle, end Poulsen giver indtryk af, og deres eventyrlige bedrift var, at de ikke alene formaaede at kalde de gennem aartier strejkevante arbejdere ud paa gaden, men ogsaa at vinde borgerskabet for strejketanken. Strejkerne i august 1943 var kampstrejker, som det principielt gjaldt om at faa afsluttet paa en saadan maade, at de for bevidstheden stod som vundne. De voksede direkte ud af de

mange partialstrejker, der i de første besættelsesaar var ingenlunde ukendte fænomener. Disse havde først og fremmest et socialt sigte, og kommunisterne gav dem al deres kærlige omsorg og pleje. Her som i andre henseender gælder det, at HHH i sine specialartikler er i stand til at spidde problemerne mere præcist. Hvad der maa forundre, er, at København ikke var med i strejkebevægelsen i august 1943, men først naaede dette stadium i juni 1944. Her ligger et vigtigt problem til behandling, og her svigter baade grundbogen og – som nævnt – HHH. Een ting er givet: Poulsens sammenhæng mellem invasionen og københavnernes rejsning af hovedet (s. 203) udtømmer langt fra den københavnske folkestrejkes problematik.

Den tidlige illegalitet rummer et aspekt, som kunde ønskes stærkt fremhævet, nemlig dette, at 1941's og 1942's illegale arbejde i meget høj grad var identisk med den illegale videreførelse af det kommunistiske partiarbejde. Dette hænger sammen med, at andre aktivistisk indstillede kredse, f.x. Dansk Samling, i de første aar endnu kunde fremføre deres synspunkter legalt eller halvlegalt, og at den almindelige nationale besindelse og antityske indstilling helt igennem kunde finde legale udtryksformer, f. x. gennem alsangsbevægelse, kongedyrkelse og Dansk Ungdomssamvirkes aktivitet. I overensstemmelse hermed var ogsaa det tidlige illegale bladarbejde stort set en kommunistisk foreteelse. Disse daarligt dupliserede tryksager var kommunisternes vigtigste mulighed for at komme politisk til orde. Selv for Frit Danmark gælder det, som Hans Snitker fremhæver i HHH, at initiativet hertil udgik fra kommunisterne.

I forlængelse af disse betragtninger maa man sætte et stort spørgsmaalstegn ved Nissens paastand (s. 125), at »det, der tegner modstandsbevægelsens billede i 1942, var ikke organisationerne; i det illegale arbejde fandt folk sammen, som havde lyttet til Hal Kochs demokratiske offensiv, til laCours nationale foredrag eller deltaget i Dansk Samlings mødevirksomhed«. Ser man bort fra skoledrengenes »Churchill-klubber«, var det netop organisationerne, der tegnede det tidlige illegale arbejde. Ganske vist ikke Ungdomssamvirket, mediet for Hal Kochs demokratiske offensiv, men kommunisterne, det af dem baarne Frit Danmark og Dansk Samling – for at nævne tre landsomfattende organisationer. Lokalt kunde organisationer som Det frie Nord, Sct. Georgsgilderne eller terrænsportsafdelinger være katalysatorer for illegalt arbejde. Ethvert paaviseligt initiativ kom kun ud over naalestikvirkningen i det omfang, hvori det blev koblet paa en større organisatorisk helhed.

Samtiden selv indtog en ambivalent holdning til de problemer, der væltedes ind over den. Paa en og samme tid kunde den acceptere som ret adfærd, at den norske Haakon og hans regering tog til London og etablerede sig som det frie Norge, og at den danske Christian blev i sin rede og med sin regering førte forhandlingspolitik. Denne ambivalens, der i høj grad har overlevet i efterkrigstidens mytologisering af de fem aar, havde man gerne set belyst. I stedet er Nissen selv offer for den, naar han skriver (s. 113): »Paradoksalt kan man sige, at laCour gik med til frivillig internering, for at folk som Hal Koch kunde fortsætte deres virksomhed, mens Hal Koch skrev artiklen i »Lederbladet« for at hylde laCour og gøre dommens farlige tendenser klar for offentligheden«. Som udsagnet staar, er det galt, og man tør med sikkerhed hævde, at ingen af de to vilde vedkende sig de intentioner, Nissens paradoks tillægger dem. Var udsagnet

formuleret som en kausalsammenhæng, kunde det accepteres som et værdifuldt bidrag til forstaaelsen af tidens dialektik. Nu maa det tages som et eksempel paa, at en elegant formulering – eller en sproglig lapsus? – kan forfalske historien, og paa, at historikerens problemer ikke blot ligger i forskningen, men lige saa meget i fremstillingen. I nærværende tilfælde er Nissen kommet for skade at befæste en opfattelse, der snarere burde ryddes af vejen.

AAGE TROMMER

Japan's Decision for War. Records of the 1941 Policy Conferences. Translated, edited, and with an Introduction by NOBUTAKA IKE. Stanford, Stanford University Press, 1967. xxx + 306 s. \$ 8.50.

Forspillet til det japanske angreb på Pearl Harbor d. 7. december 1941 hører til de forholdsvis godt dokumenterede spørgsmål i den internationale politiks nyeste historie. Det amerikanske udenrigsministerium offentliggjorde tidligt store dokumentsamlinger, og meget materiale blev fremlagt for den kongreskomité, som umiddelbart efter krigen foretog en undersøgelse af baggrunden for angrebet på Pearl Harbor. Endelig blev der fremdraget dokumentarisk materiale i forbindelse med den store krigsforbryderproces mod de japanske ledere efter krigen.

Udgangspunktet for Ike's publicering af japanske akter har ikke primært været ønsket om en yderligere belysning af baggrunden for den konkrete konflikt. Forf. har arbejdet med teoretiske problemer vedrørende indholdsanalyse, og forspillet til den japansk-amerikanske krig blev for ham et vigtigt enkelttilfælde for studiet af dette spørgsmål. Den foreliggende publikation indeholder imidlertid intet spor af den mere teoretiske baggrund, men er – heldigvis, fristes man til at sige – blevet en udmærket historisk kildeudgave.

De »policy conferences«, som udgavens titel henviser til, er først og fremmest møderne i en samarbejdskomité, som bestod af regeringsmedlemmer og repræsentanter for hærens og flådens ledelse. Denne komité afholdt møder flere gange om ugen, men dens virksomhed har ikke været nøjere kendt, før referaterne fra dens møder i 1962–63 blev publiceret på japansk. Det er værdifuldt, at disse mødereferater nu foreligger på et vestligt sprog. Forf. har endvidere oversat referaterne fra fem »kejserkonferencer«, som dog næppe har krav på helt den samme interesse som samarbejdskomiteens møder.

Forf.s opfattelse er, at samarbejdskomiteen var det reelt bestemmende organ i japansk udenrigspolitik (s. xviii), og aktstykkerne indeholder en ganske overbevisende dokumentation for denne antagelse. Det er øjensynligt, at den japanske regering ikke kunne træffe nogen vigtigere afgørelse, før samarbejdskomiteen var blevet spurgt, og i nogle tilfælde indskrænkede regeringens rolle sig til at acceptere den af samarbejdskomiteen trufne afgørelse (se f. ex. s. 57–60).

Det har naturligvis ikke været ukendt, at militæret havde en afgørende indflydelse på den japanske udenrigspolitik, men dette forhold dokumenteres her ganske nøje. Hærens repræsentanter var f. eks. på et møde d. 18. sept. ikke blot i stand til at forkaste udenrigsministerens oplæg til videre forhandling med USA, men fik på det følgende møde d. 20. sept. vedtaget deres eget oplæg

(s. 172–76). Hærens repræsentanter fastholdt – for at nævne et andet eksempel – deres ret til selvstændigt at offentliggøre deres synspunkter vedrørende japansk udenrigspolitik (s. 121–124).

Et andet spørgsmål er, hvor frit de militære ledere handlede og tog standpunkt på komiteens møder. Herom oplyser dokumenterne ikke meget, men i hvert fald ved én lejlighed er det tydeligt, at flådens repræsentanter var stærkt bundet af netop fremsatte tilkendegivelser fra en organisation af søofficerer (s. 99–103).

Dokumenterne er interessante i mange henseender. Navnlig kan man måske fremhæve, at først på det tidspunkt, hvor konflikten syntes at være det eneste mulige alternativ, begyndte man i komiteen at overveje konsekvenserne af en krig. Forsyningsproblemerne navnlig m.h.t. stål og olie drøftedes overhovedet ikke før i slutningen af oktober (s. 188–190), da beslutningen om en krig reelt var truffet. Det fremgår også af dokumenterne, at chancerne for at vinde en krig mod USA slet ikke vurderedes optimistisk, men at alternativet – en forhandlingsløsning – på den anden side blev anset for uacceptabelt ud fra forestillinger om, at Japan herved ville blive reduceret til en tredierangs magt.

Foruden den generelle indledning er hvert enkelt mødereferat forsynet med en kort præsentation af forudsætninger og resultater. Desuden findes en liste over de betydeligste personer, som optræder i dokumenterne, og bogen afsluttes med en bibliografi. Det er meget velgørende at se, at forfatterens teoretiske studier har resulteret i en kildepublikation, som også tilfredsstillende historikerens krav.

NIELS AMSTRUP

OLE KARUP PEDERSEN: Tendenser i international politik efter 1945. Danmarks radios grundbøger. København, Fremad, 1967. 267 s. 13,75 kr.

Udviklingen i den internationale politik efter den anden verdenskrig har været præget af et tempo og en variationsrigdom, der har gjort det vanskeligt for mange mennesker at få et klart overblik over, hvad der egentlig er sket. Og problemerne bliver endnu mere uoverskuelige for den, der prøver at gå i dybden og finde frem til de årsager, der driver udviklingen videre. Det kan derfor være nyttigt at standse op nu, hvor verden bevæger sig ind i en ny fase, for at søge at gøre status og prøve at finde en forklaring på det, der er hændt.

Amanuensis Ole Karup Pedersen har stillet sig denne opgave, og resultatet er blevet en i mange henseender interessant fremstilling, der sikkert vil være en hjælp for dem, der gerne vil orientere sig i nutidens udenrigspolitiske problemer. Det er forfatterens hovedthesis, at de to supermagter, der fremstod efter 1945, nemlig USA og USSR, vedblivende dominerer udviklingen. Dette sker hovedsagelig gennem de to blokdannelser med undergrupper – i forfatterens specielle sprogbrug kaldet bipolariteten – som de har skabt. Ganske vist er disse dannelser blevet løsere i de senere år, men den såkaldte »trede verden« har ikke kunnet bryde dette mønster, fordi dens stater er for fattige og har for mange uløste problemer. USA og USSR er idag jævnbyrdige magter og anerkender hinanden som jævnbyrdige. De nukleare våben synes at fastholde dem i en balance, hvor begge stater er uinteresserede i en militær konfrontation. Efter forfatterens me-

ning kan denne balance »i og for sig . . . blive ved med at bestå i en uoverskuelig fremtid«. Han erkender dog samtidig, at ingen af de to supermagter »kan opfattes som status quo stater i den forstand, at de finder den nuværende tilstand fuldt tilfredsstillende for varetagelsen af deres interesser . . . (og) ingen af dem har afskrevet deres bestræbelser for at blive verdens eneste dominerende stat« (s. 245).

Så langt kan sikkert de fleste følge forfatteren. Men når han går over til at diskutere problemerne om etableringen af en organiseret fred, bliver det vanskeliggere. Dette skyldes, at forfatteren fra en kølig og med megen selvdisciplin gennemført undersøgelse af problematikken pludselig ændrer kurs og på bogens sidste sider fremsætter synspunkter, der har et skær af forkyndelse over sig.

Med forsigtige ord antyder han, at det ikke er ønskværdigt, at de to supermagter i fællesskab søger at opretholde en af dem organiseret fred, da dette ville ske til deres egen fordel og til skade for bl. a. de fattige stater mod syd. I stedet finder han håbet i FN. »Det er inden for den, at der overhovedet består muligheder for og udsigter til, at det overhovedet skal lykkes at nå frem til en acceptabel organisation af freden« (s. 248 f.). Forfatteren tænker sig ikke FN som en egentlig konfliktløsende, men nærmest som en konfliktforhalende organisation, der skal udvikles til at blive rammen om den organiserede fred. Bogen slutter med de optimistiske ord: »Der er ikke nogen rimelig grund til at antage, at mennesker ikke med tiden skulle kunne etablere denne for det internationale samfund« (s. 249).

Dette er et overordentlig sympatisk synspunkt, men det må snarere siges at være udtryk for en bestemt trosretning end for en nøgtern vurdering af de sidste atten års internationale kriser, der har forvandlet FN fra et handlende til et debatterende organ. FN tåles indtil videre af super- og stormagterne, men lever iøvrigt en skyggetilværelse, afmægtig over for den rå kraft, der behersker verden med uformindsket eller rettere med en betydelig forøget styrke.

Karup Pedersens bog er imidlertid mere end en gennemgang og analyse af udviklingen siden 1945. Den har et indledningskapitel, hvor forfatteren gør rede for de forudsætninger og den tankegang, der ligger bag fremstillingen. Han fortjener al mulig anerkendelse for denne beslutning om at fremlægge og diskutere det teoretiske grundlag, han bygger på. Det er gjort med en vilje til klarhed, der aftvinger respekt, omend det ikke er muligt at være enig med forfatteren. I det følgende skal nogle af de punkter omtales, hvor anmelderen har en afvigende mening.

Om international politik siges det, at den »opfattes i denne fremstilling som en yderst menneskelig affære« (s. 8). Dette synspunkt kan formentlig alle være enige i, men alligevel nævnes meget få personnavne i bogen. Begrundelsen er, »at da statsmændene i international politik ikke handler som enkeltindivider på egne vegne, men som ansvarlige på staternes vegne, så er det mere klagørende at opfatte staterne som de handlende i international politik«. Desuden må disse statsmænd accepteres som »talsmænd af alle de mest indflydelsesrige grupper inden for deres stat. Sådanne indflydelsesrige grupper veksler langt trægere end enkeltpersoner, hvorfor det at påvirke en hel stats opfattelse af, hvad der er dens vilkår og interesser i international politik, må anses for en så vanskelig og langvarig proces, at man ikke kan formode, at en enkeltperson vil

kunne gøre det« (s. 9 f.). Konsekvensen af denne opfattelse kan man læse i kapitel V, hvor det side 234 hedder: »Personskifter synes at have meget ringe om overhovedet nogen betydning for staternes indbyrdes placering i det internationale system. Og netop denne placering betinger i høj grad staternes vilkår og muligheder«.

Hvad betyder nu dette i praksis? Såvidt anmelderen kan se, må det være forfatterens mening, at Stalins død i 1953, de Gaulles magtovertagelse i 1958 og mordet på Kennedy i 1963 har betydet meget lidt om overhovedet noget for deres staters indbyrdes placering, vilkår og muligheder. Det er en af den slags påstande, der på forhånd lyder usandsynlig, men som ifølge sagens natur er vanskelig at modbevise, fordi vi nok ved, hvorledes det er gået, efter at disse begivenheder er indtruffet, medens vi aldrig med sikkerhed kan vide, hvad der ville være sket, hvis de ikke var indtruffet eller havde fundet sted på et andet tidspunkt. Ikke des mindre vil de fleste forskere af fortidens hændelser ganske naturligt reagere mod forfatterens nedvurdering af den menneskelige faktors betydning. Denne nedvurdering står iøvrigt i en mærkelig modsætning til hans meget fornuftige betragtning, at international politik er en »yderst menneskelig affære«. Skønt det er vanskeligt at argumentere mod forfatterens »inhumane« teori, da man let kan forville sig ud i spekulationernes og hypotesernes hænge-dynd, så er der ingen grund til på forhånd at give op. Der findes situationer, hvor det virkelig er muligt at ane, hvilke konsekvenser et andet alternativ ville have ført til. Jeg skal nævne et klassisk eksempel.

I maj 1940 blev premierminister Chamberlain tvunget til at gå af. Der var to kandidater til stillingen: marineminister Churchill og udenrigsminister lord Halifax. Vi ved, hvorledes det gik, og hvad Churchills ord og handlinger betød for hans land og den øvrige verden i den skæbnesvangre sommer 1940. Men om nu Halifax var blevet premierminister, hvad så? Herom kan der siges to ting. For det første at vi kender hans lange karriere i den engelske statstjeneste, og anmelderen må give Herbert Tingsten ret i, at »det (er) umuligt at finde nogle præstationer af betydning. Man får en fornemmelse af, at han altid har opnået sine høje embeder i mangel af bedres havelse«. Men dernæst: da Frankrig den 17. juni 1940 bad om våbenstilstand hos Hitler, begav den svenske gesandt i London, minister Björn Prytz, sig til Foreign Office for at erfare, hvorledes man på officielt hold bedømte situationen. Indberetningen herom har den engelske regering hidtil nægtet at give sit samtykke til at offentliggøre. Men den er nu kommet for dagen gennem et interview med Björn Prytz i Sveriges Radio den 7. september 1965.

Da lord Halifax ikke kunne tage imod, talte Prytz i stedet med hans nærmeste medarbejder, understatssekretær Richard Butler. Denne udtalte, at Storbritanniens officielle holdning indtil videre var, at krigen måtte fortsætte. »Men Butler bad mig vara övertygad om, att inget tillfälle skulle försittas att uppnå en kompromissfred, om möjlighet därtill erbjöds på rimliga villkor, inga »die hards« skulle få stå i vägen. (Intervieweren): Han syftar på Churchill då. (Prytz): Troligen. Han ansåg att Storbritannien hade större underhandlings-möjligheter än de kunde komma att få längre fram, och att Ryssland skulle komma att spela en större roll än USA om konversationer kommo igång. Under samtalets gång inkallades Butler til Halifax, som lät hälsa mig att »common

sense not bravado«, det är citat, skulle diktera den britiska regeringens politik«.

Efter min opfattelse giver dette referat rimelig grund til at antage, at havde lord Halifax været premierminister den 17. juni 1940, så ville den engelske regering have indledt fredsforhandlinger med Hitler-Tyskland, og at et sådant initiativ ville have fået de alvorligste konsekvenser for »staternes indbyrdes placering« og dermed for deres »vilkår og muligheder«.

Karup Pedersens forhold til begrebet kronologi er ganske interessant. Han skriver på side 17: »Fremstillingen er med vilje ikke gjort kronologisk, men samlet om faser i den internationale politik efter 1945«, idet han dog erkender, at udgangspunktet giver »en vis kronologi«. Det er, som om han skammer sig lidt ved at måtte indrømme kronologien et vist spillerum. På dette punkt er han i overensstemmelse med nogle moderne historikere, der betragter det som noget gammeldags og lidt primitivt at ville give en kronologisk fremstilling af fortidens begivenheder. Denne undervurdering af kronologien som ryggraden i enhver historisk fremstilling turde bero på en misforståelse. Thi ifald man ser bort fra kronologien – eller rettere prøver på det, for teori er et og praksis noget andet – så river man begivenhederne ud af deres naturlige sammenhæng, såvist som der altid finder en vekselvirkning sted mellem de politiske, økonomiske og ideologiske faktorer. Noget andet er, at visse problemer kan være så specielle og komplicerede, at det af praktiske grunde er nødvendigt at behandle dem for sig. Dette forhold kendes af enhver, der giver sig af med at skrive historie. Men dette er en nødhjælp og ingen idealløsning. Nu er det imidlertid sådan, at Karup Pedersen er en alt for god historiker til at han i praksis er i stand til at efterleve sin egen fordring. Hans bog er i virkeligheden bygget strengt kronologisk op. Kapitel I handler om situationen i 1945. Kapitel II går fra slutningen af 1945 til udgangen af september 1949. Kapitel III omhandler tiden fra oktober 1949 til 1957. Her indtræder imidlertid nogen uklarhed, idet slutningen af kapitlet fra side 132 naturligt hører sammen med det næste, der især omhandler opløsningen af den faste bipolaritet og omfatter tiden fra 1956 til 1966. Det sidste kapitel beskæftiger sig med den internationale situation ved udgangen af 1960'erne.

Også på et andet område opstiller Karup Pedersen fordringer, han ikke selv kan honorere. Han siger om bogen, at »det er ikke dens formål at fremsætte kritik af enkelte staters eller statsgruppers adfærd, ej heller at afsige domme om, hvorvidt skete begivenheder eller tendenser er gode eller dårlige. Det er ikke en oplysningsopgave at påvirke mennesker til at indtage bestemte standpunkter til hverken stater eller problemer. Denne opgave må overlades til politikere« (s. 18).

Det synes klart, at Karup Pedersen anser værdiladede udsagn for suspekter og noget, som en rigtig videnskabsmand ikke bør befatte sig med. Hertil kan siges, at han naturligvis kan have ret i, at historikeren skal vogte sig for at optræde som selvbestaltet dommer i tide og utide. Men at hævde, at en historiker ikke må foretage en vurdering af de problemer, han beskæftiger sig med, er efter anmelderens opfattelse ikke blot teoretisk forkert, men praktisk uigennemførligt. Det er enhver historikers legitime ret at foretage en sådan vurdering, når blot han ikke lægger mere ind i kilderne, end de rummer, og han iøvrigt foretager sin vurdering på grundlag af et materiale, der kan kontrolleres. Dertil kommer,

at kravet om at afstå fra alle vurderinger ikke kan opfyldes af nogen forsker, der bestræber sig på at give en læselig fremstilling af fortidens begivenheder. Karup Pedersens bog er et bevis herpå. Thi selvom han pålægger sig den yderste tilbageholdenhed på dette område, så brister det alligevel. Det er allerede omtalt, hvorledes han af hensyn bl. a. til de fattige stater anser det for lidet ønskværdigt, at USA og USSR søger at organisere freden. Dette turde være en kraftig fordommelse af de to supermagter. Her er vi i den paradoksale situation, at Karup Pedersen nægter sig selv retten til at afsige en dom, men alligevel gør det.

Iøvrigt findes der adskillige værdidomme rundt om i bogen. Således på side 79: »det . . . lykkedes krigens parter . . . at kaste et ugunstigt skær over selve begrebet neutralitet«. Side 87: NATO.s politik blev udlagt som en forsvarsforanstaltning mod Sovjets formodede ekspansionstrang, hvilket var »både forståeligt og rimeligt«. Jvf. også siderne 95, 206, 216 og 219.

Det er altid interessant at se, hvad en begavet og belæst forsker kan få ud af et vanskeligt emne som moderne international politik. Selvom det i mange tilfælde ikke er muligt at være enig med Karup Pedersen, der synes at have en svaghed for at hengive sig til en noget anstrengt teoretiseringen over problemerne, så rummer hans bog dog så mange gode iagttagelser, at den kan anbefales til alle, der gerne vil danne sig en opfattelse af, hvad der sker i disse år på det internationale plan. Men betingelsen er, at bogen læses med vågen kritisk sans.

VIGGO SJØQVIST

CHARLES L. ROBERTSON: *International Politics Since World War II: A short History*. New York and London, John Wiley & Sons, 1966. xii + 385 s. 6,95 \$. Paperback 3,95 \$.

Oversigter over udviklingen efter 1945 er åbenbart tiltrængt. Nærværende »korte verdenshistorie« er ifølge forordet udsprunget af et undervisningsbehov, idet forfatteren, der er professor i historie, ofte har følt savnet af en samlet fremstilling, som han kunne henvise sine studenter til. Dertil kommer, som han skriver, »I have found it hard to realize that twenty years have passed since World War II«. Om der egentlig er »sket« mere i disse godt tyve år, end i nogen forudgående periode, eventuelt af længere varighed, tages der ikke stilling til. Professionelt kan jeg ikke beklage, at interessen for tiden efter 1945 tilsyneladende er så levende. Nu og da bliver man blot lidt utryk ved, hvorfor den er blevet det.

Om selve fremstillingen er der ikke meget opsigtsvækkende at sige. Den starter med et kapitel om »sammenbruddet af magtbalancen«, hvori denne sidste tillægges en i sig selv helsebringende virkning, mens man ikke har indtryk af, at forfatteren har klargjort sig de dispositionsmæssige og erkendelsesmæssige følger af denne indledning. Derefter følger vi skridt for skridt afviklingen af krigen, den stigende modsætning mellem krigstidens allierede, den kolde krigs ydre manifestationer, den efterhånden afkølede krig – vendepunktet lægges i midten af 50'erne –, tilsynecomsten af de nye stater, den fredelige, men konkurrerende samexistens for endelig at slutte af med stormagtskonfrontationen under Cuba-krisen i 1962.

Forfatterens rent kronologiske disposition er søgt opvejet af en konklusion efter hvert afsnit, der fremhæver det afgørende og typiske for den netop gennemgåede periode og de omtalte begivenheder. Den er også forladt med afslutningskapitlet, idet fremstillingen iøvrigt føres frem til 1964, hvorved Cuba-krisen kommer til at stå som noget særligt afgørende og skelsættende.

En litteraturoversigt og et index forøger bogens værdi som håndbog, idet man ved hjælp af begge kan finde frem til både emner, enkeltbegivenheder og yderligere litteratur om emnet. Bogens omfang muliggør iøvrigt en meget anselig mængde detaljer og enkeltbegivenheder, hvis tidsmæssige placering det i givet fald kan være nyttigt at kunne slå op.

Som lærebog må den imidlertid anses for uegnet. Et gennemgående og sammenholdende synspunkt synes at mangle, og den eneste lære, man kan uddrage af fremstillingen, er, at havde det ikke været for »de andre« – det være sig sovjetrussere, kinesere, franskmænd eller cubanere – så kunne alt have været så dejligt. Eller, som det siges i afslutningen, »International politics and foreign policies are still remote from the citizen – difficult to understand and impossible to alter«. Heller ikke for denne forfatter er det lykkedes at gøre sig klart, hvad det egentlig er, han vil skrive om. Fremstillingen fører os skiftevis fra De forenede Nationer, forhandlinger mellem statsmænd og afslutninger af traktater mellem stater til parlamente, indre regeringsdrøftelser, personskifter i administration og blandt politiske beslutningstagere og de enkelte statsmænds indre irgange.

Som håndbog – hvis Keesing ikke er inden for rækkevidde – kan bogen godt anbefales, blot man gør sig dens tendens klart. Men iøvrigt vil den antageligvis snart blive forældet, idet der ikke synes foretaget nogen afvejning af de mange detaljer eller nogen analyse af, om disse overhovedet peger i nogen retning og da i hvilken.

OLE KARUP PEDERSEN

AKSEL LASSEN: Vælgere på Vandring. Nordiske Valg 1947–66. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, nr. 18. Universitetsforlaget i Aarhus, 1967. 210 s. 34,40 kr.

Aksel Lassens »Vælgere på Vandring« kan med vidt forskellige resultater bedømmes ud fra to sæt kriterier: Set som et eksempel på moderne samfundsvidenskab – eller videnskab i det hele taget – er bogen uantagelig. Bedømt som en politisk iagttagers mere eller mindre velbegrundede gætterier om valgenes forskydninger er den mange steder ganske interessant og idegivende. Alt afhænger af, hvilket plan bogen placeres på.

»Vælgere på Vandring« spænder vidt. Således analyseres de nordiske parlamentsvalg i efterkrigstiden med henblik på forskydningerne mellem partierne, og man føres ind i en debat om årsagerne til den geografiske udjævning i partiernes styrke, om forholdet mellem danske kommunal- og folketingsvalg og om de unges stemmeafgivning. De forskellige essays holdes imidlertid sammen af en fælles grundtendens: Med få undtagelser pointeres overalt, at denne eller hin forskydning i partiernes stemmetal og i styrkeforholdet mellem de politiske hovedblokke – »arbejderpartierne« og »deres borgerlige alternativer« – ikke skyldes skift fra den ene lejr til den anden. Andre faktorer er på spil.

For Danmarks vedkommende forklarer Aksel Lassen således forskydningerne mellem Venstre, Det konservative Folkeparti og De Uafhængige på den ene side og Socialdemokratiet, SF og Danmarks Kommunistiske Parti på den anden ved hjælp af to sæt faktorer: Partiblokkene har haft svingende nettogevinster i bytteforholdet med sofavælgergruppen – til tider har gevinsterne været negative – og de liberale midterpartier, Det radikale Venstre og Danmarks Retsforbund, har fungeret som et reservoir, hvortil der fra tid til anden flød flere vælgere fra den ene eller anden blok, end der kom ud til samme blok.

Der ligger en fornuftig betragtning bag denne tankegang: Vælgerne er ofte forbavsende stabile, og forskydningerne sker i et meget stort antal af tilfældene mellem naboparterne og ud og ind af sofavælgergruppen. Men denne tommelfingerregel udelukker ikke, at der *tillige* kan ske nettoforskydninger direkte mellem blokkene: Interviewundersøgelser ved valg i andre nordiske lande, hvor Aksel Lassen anvender samme betragtningssmåde, men alene med sofavælgergruppen som forklarende faktor, sandsynliggør det endda. Og her kommer den afgørende svaghed ved Aksel Lassens bog: Hans tal modbeviser det ikke, og kan ikke komme til det. Materialet passer simpelthen meget dårligt til problemstillingen. Aksel Lassen arbejder nemlig alene med resultaterne fra den officielle valgstatistik. Og de giver alene de samlede op- og nedadgående stemmetal for hele partier, og for den samlede sofavælgergruppe. Men for at sige noget om de underliggende nettostømninger mellem partiblokkene og mellem disse og sofavælgergruppen plus midterpartierne må man have fat i de enkelte vælgers stemmeafgivning fra det ene valg til det andet. Muligvis skyldes »arbejderpartierne« sejr i 1960, som Aksel Lassen mener, at disse partier var i stand til netto at mobilisere særligt mange vælgere fra midterpartierne og sofavælgergruppen, og ikke et skred direkte fra Venstre og Det konservative Folkeparti til Socialdemokratiet og SF. Men akkurat de samme officielle valgtal kunne f. eks. være fremkommet som følge af en vis nettostømning fra VK til »arbejderpartierne«, der delvis kompenseredes af en strømning fra midterpartierne og sofavælgerne mod højre.

Skulle Aksel Lassen kunne belyse sin problemstilling måtte han have gennemført en interviewundersøgelse, eller i det mindste have udnyttet de undersøgelser, der allerede foreligger fra andre nordiske lande.

Samme indvending rammer næsten alle andre afsnit i »Vælgere på Vandring«. Når Aksel Lassen fremhæver, at man i de indenlandske vandringer har en forklaring på den geografiske udjævning i partiernes styrke, er dette sandsynligt. Hvis københavnske arbejdere flytter ud fra Københavns centrum, er det ret naturligt, at Socialdemokratiet går frem i Øernes område. Men man kan ikke sige noget om størrelsen af denne faktors indflydelse – om den er afgørende, væsentlig eller ret marginal – for man ved, *hvor mange* arbejdere, gårdmandsbørn, funktionærer etc., der på *hvilket tidspunkt* flyttede *hvorhen*. Atter slår materialet ikke til, for Aksel Lassen spalter ikke sine tal op på befolkningskategorier. Og man kan slet ikke, som Aksel Lassen, sige, at de indenlandske vandringer er af større betydning end for eksempel fjernsynets gennembrud, al den stund noget så simpelt som fjernsynets udbredelse på de forskellige tidspunkter og i de forskellige landsdele ikke engang berøres.

Er det imidlertid en blandet fornøjelse at bedømme Aksel Lassens bog ud

fra et videnskabeligt kriterium, bliver vurderingen straks noget mere positiv, hvis man skruer forventningerne ned og ser »Vælgere på Vandring« som en kyndig iagttagers mere eller mindre sandsynlige overvejelser om valg i de nordiske lande. Her må man rose Aksel Lassen for den veludviklede evne til at se alternative forklarings*muligheder* til de gængse journalistiske, og også i de konkrete tilfælde er dette hyppigt givende. For eksempel lyder det sandsynligt, at arbejderpartierne i 1960 var i stand til at hente mange stemmer i midten og hos sofavælgerne. Selv om man langt fra kan udelukke nettogevinster fra Venstre og Det konservative Folkeparti.

H. JØRGEN NIELSEN

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING I ÅRET 1967

FORENINGEN udsendte i 1967 Historisk Tidsskrift 12. række bind II hæfte 2-3 samt Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913-42 bind II. Den planlagte årsbibliografi for 1967 er under udarbejdelse, men vil ikke kunne udsendes før i 1969.

Foreningens medlemstal var 1. januar 1968 6 livsvarige og 381 ordinære medlemmer samt 385 studenter. Gennem boghandelen udsendes ca. 450 eksemplarer af Historisk Tidsskrift til faste abonnenter. Tidsskriftet vil fra og med 12. række bind III blive trykt i et oplag på 1700 eksemplarer (bind II: 1500 eksemplarer).

På årsmødet den 28. juni 1968, som afholdtes på Københavns Universitet, genvalgtes professor Povl Bagge som medlem af bestyrelsen, og i medfør af den på årsmødet i 1967 vedtagne ændring af vedtægternes § 4 (udvidelse af bestyrelsen til indtil 9 medlemmer) indvalgtes endvidere professor Troels Dahlerup og amanuensis Ole Karup Pedersen i bestyrelsen. Som revisorer genvalgtes overinspektør ved Nationalmuseet Otto Mørkholm og nyvalgtes arkivar i Rigsarkivet Johan Jørgensen.

På bestyrelsens forslag vedtoges det at forhøje medlemskontingentet/abonnementsprisen pr. årgang af tidsskriftet (= to hæfter) fra 30 kr. (+ moms) til 50 kr. (incl. moms) for ordinære medlemmer og abonnenter og fra 18 kr. (+ moms) til 30 kr. (incl. moms) for studenter. I forbindelse med den understøttelse, det har været muligt at opnå fra undervisningsministeriet samt fra forskellige legater og fonds, vil kontingent- og abonnementsindtægten efter denne forhøjelse sætte foreningen i stand til at udsende ca. 35 ark pr. årgang af tidsskriftet.

På det efter årsmødet følgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig på samme måde som i det foregående år, med professor Aksel E. Christensen som formand, professor Svend Ellehøj som sekretær og universitetsadjunkt Niels Steensgaard som kasserer. Fra 1969 vil professor Erling Ladewig Petersen og amanuensis Ole Karup Pedersen bistå sekretæren ved redaktionen af rubriken »Nyt fra historisk videnskab«, den førstnævnte især med hensyn til litteratur vedrørende oldtidens og middelalderens historie, den sidstnævnte med hensyn til litteratur vedrørende det 19. og det 20. århundredes historie. Et forslag fra sekretæren om at indføre en ny rubrik med titlen »Teori og metode« i Historisk Tidsskrift fik bestyrelsens tilslutning. Det er hensigten i denne rubrik at optage kortere bidrag, herunder foredrag, om de i titlen angivne emner.

Regnskabet for 1967

Driftsregnskab

Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter	33.255,03 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	6.000,00 –
Understøttelse fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	5.000,00 –
Understøttelse fra Det Finneske Legat	3.000,00 –
Understøttelse fra Rask-Ørsted Fondet	2.500,00 –
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	1.000,00 –
Renteindtægter	2.228,67 –
Kursgevinst	481,95 –
Kassebeholdning 1. januar 1967	935,74 –
	<hr/>
	54.401,39 kr.

Udgifter

Forfatterhonorarer	6.158,75 kr.
Trykning af Historisk Tidsskrift 12. rk. II:2-3 (a conto)	28.734,40 –
Tilskud til trykning af Dansk historisk Bibliografi	13.072,00 –
Distribution af Historisk Tidsskrift	91,02 –
Administration og diverse	2.090,92 –
	<hr/>
	50.147,09 kr.

Status 31. december 1967

Aktiver

Kassebeholdning 31. december 1967	4.254,30 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi	26.500,00 –
Kontingenttilgodehavender	7.339,20 –
	<hr/>
	38.093,50 kr.

Passiver

Trykkeriet til gode	11.002,84 kr.
Formue 31. december 1967	27.090,66 kr.

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettets indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige

møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister

VED

KAI HØRBY

- Aachen 274.
Aagaard, H. H., da. godsejer 95.
Aakjær, Svend, da. historiker 176 264f.
Aarsleb, Chr. Nielsen, da. præst 596.
Aasland, Tertit, no. historiker 534.
Aasum hd. 310.
Abbas I, pers. konge 315f.
Abbo, fr. munk og historieskriver 289f.
Abel, Wilhelm, ty. historiker 268 ff 275 568f.
Aberdeen, George Hamilton Gordon Lord, eng. politiker 544.
Absalon, ærkebiskop af Lund 448f 451.
Acerbus Morena 395 404 410.
Achelis, Th. O., ty. historiker 261 311.
Achen, Sven Tito, da. forlagsredaktør 196.
Adalbero, ærkebiskop af Hamburg-Bremen 429.
Adaldag, ærkebiskop af Hamburg-Bremen 435.
Adam af Bremen, ty. historieskriver 313 431-441 448-452.
Adam, abbed af Ebrach 394f.
Adams, Samuel, amer. politiker 600.
Adenauer, Konrad, ty. politiker 620f.
Adolf, greve af Holsten 386.
Afghanistan 512 550.
Aggesen, Svend, da. historieskriver 197.
Agricola, Cn. Julius, rom. hærfører 556.
Ahlefeldt, Hans 210.
Ahlund, Nils, sv. historiker 304.
Akershus 15 24 41 43 ff 50 52-55 59f.
Albert, biskop af Freising 405 407 ff 415 422.
Albert, eng. prinsgemal 539.
Albrechtsen, Esben, da. historiker 295 566f.
Albright, W. F., eng. nærorient. arkæolog 475.
Albuquerque 303.
Alexander, abbed af Citeaux 424.
Alexander I, russ. czar 607.
Alexander III, pave (kardinal Roland Bandinelli) 369-430.
Alexander Severus, rom. kejser 482.
Alexander den Store 550.
Aliprand, abbed af Morimond 376.
Alfons af Vadaterra, sp. biskop 297f.
Alfsen, Knud, no. stormand 571f.
Algier (Algeriet) 273 610ff.
Algreen-Ussing, Tage, da. politiker og jurist 91f.
Aliénor af Aquitanien 560.
Allen, C. F., da. historiker 18.
-, William Sheridan, amer. historiker 623 ff.
Alsace-Lorraine 113 612.
Alt, A., ty. ægyptolog 547.
Ammann, Hektor, ty. historiker 274.
Ammianus Marcellinus, rom. historieskriver 557.
Amsler, Jean, fr. forfatter 353f.
Amstrup, Niels, da. historiker 344-347 574f 604f 615f 636f.
Anacletus II, pave 429.
Anatolien 554.
Andersen, J. Oskar, da. kirkehistoriker 305.
-, Niels, da. historiker 265-268.
Andrássy, Julius A., østr. politiker 613.
Andrup, Otto, da. museumsmand 160.

- Angola 303.
 Anthoni, Eric, fi. historiker 546.
 Anthiochia (i Pisidien) 554.
 Antiochos IV af Syrien 481.
 Appel, Jacob, da. højskolemand og poli-
 litiker 224.
 Appian, rom. historieskriver 553.
 Aquitanien 560 563.
 Arabien 478.
 Ararat (Urartu) 477.
 Arbman, H., sv. arkæolog 290.
 Ardicius, kardinaldiakon af St. Theodo-
 rus 403.
 Argos 479.
 Aristophanes, gr. komedieforfatter 279.
 Aristoteles, gr. filosof 299f 567.
 Arnfred, J. Th., da. højskolemand 222f
 225f.
 Arnold, ærkebiskop af Mainz 371 381.
 Arnold, Udo, ty. historiker 580f.
 Arnulf, biskop af Lisieux 387 ff 391 404.
 Aron, Raymond, fr. sociolog 465.
 Arthaudus, prior i kl. Alveria (Genève
 stift) 409.
 Arup, Erik, da. historiker 156 163 ff
 168 ff 173 178 f 198 f 428.
 Ascheberg, Rutger von, sv. embedsmand
 595.
 Asdal s. (Vennebjerg hd. Hjørring a.)
 221.
 Ashley, William, eng. nationaløkonom
 544f.
 Askgaard, Finn, da. historiker 207 ff
 321f.
 Askov 222–226.
 Assendrup (Sjælland) 25 30 32 38.
 Assyrien 476.
 Astin, A. E., eng. historiker 552 ff.
 Athen 281 f 479.
 Athenaios 471.
 Aubin, Hermann, ty.-østr. historiker
 273 ff.
 August d. Y., hertug af Braunschweig
 582.
 August III, po. konge 584.
 Augustin, kirkefader 205.
 Augustus, rom. kejser 482 554.
 Auzias, Leonce, sp. historiker 562.
 Averroës, Ibn Rosjd, arab. læge og filosof
 567.
 Aydelotte, William O., amer. historiker
 337 465.
 Aylmer, G. E., eng. historiker 592.
 Azorerne 314.
 Babylon 476.
 Bacon, Francis, eng. filosof 334.
 Baden, Oluf Mortensen, da. biskop 202.
 Badian, E., eng. historiker 557.
 Baeck, Leo, ty.-jød. organisationsmand
 354.
 Baehrel, René, fr. historiker 270.
 Baethgen, Fr., ty. historiker 567.
 Bagdad 576.
 Bagge, Povl, da. historiker 171 174–182
 194 276 313 453–468 645.
 –, Stig, da. lavadelsmand 35.
 Bahrain 478.
 Baldwin, ærkedegn af Exeter 421 ff.
 Baldwin, Stanley, eng. politiker 146.
 Balkan 627.
 Bamford, Paul W., amer. historiker 272 f.
 Banér, Gustaf, sv. embedsmand 595.
 Bang, Nina, da. historiker 164.
 Bardejov, slovak. by 570.
 Barfod, Fr., da. forfatter 105f.
 –, Jørgen H., da. historiker 226–233.
 Barnes, Harry Elmer, amer. historiker
 352.
 Barraclough, Geoffrey, eng. historiker
 619f.
 Barrett, Ward, eng. historiker 272.
 Bartholin, Thomas, da. læge 208.
 Bartholomæus, biskop af Exeter 421 423.
 Bartmuss, H.-J., ty. historiker 563f.
 Basler, Werner, ty. historiker 120.
 Baumann, Henrik R., da. ægyptolog
 475.
 Baumgart, Winfried, ty. historiker 350.
 Baumont, Maurice, fr. historiker 619f.
 Bayern 608.
 Baynes, Norman, eng. historiker 283.
 Beard, Charles A., amer. historiker 352.
 Beauvais 389 391 f.
 Bebel, August, ty. politiker 614.
 Bech, Svend Cedergreen, da. historiker
 202 f 209f.
 Beck, Joachim, da. rentemester 79.
 Becker, C. J., da. forhist. arkæolog 469.
 Beda, eng. kirkehistoriker 274 557.
 Begtrup, Holger, da. højskolemand 224.
 Behn, Friedrich, ty. arkæolog 549f.
 Behre, Göran, sv. historiker 325 ff.
 Behrend, Chr., da. historiker 595f.

- Bekker-Nielsen, Hans, da. filolog 564 ff.
 Beldenak, Jens Andersen, da. biskop 201.
 Belgien 612 f.
 Bell, James Ford, amer. industrimand 272.
 Bellarmin, Robert, jesuit. kardinal 524.
 Belov, G. A., sovj. historiker 583.
 Bendtsen, Bendt, da. skolemand 499.
 Benedikt af Aniane 283.
 Benedikt af Nursia 283.
 Benevent 371 373 375.
 Beni Hasan 549.
 Bennathan, Esra, ty.-jød. historiker 355 f.
 Bennett, Jeremy, eng. historiker 365 f.
 Bennike, Vagn, da. officer 634.
 Bentham, Jeremy, eng. filosof 334.
 Benzelius, Erik (d. Y.), sv. biblioteksmand 598.
 Bergen 1 f 9 11–17 21 42 f 50 ff 54–57 60 63 65 67 70–75 80 293 f.
 Berghaus 34 38 47 60 f 75 78.
 Berghaus, Peter, ty. historiker 275.
 Bergström, R., sv. historiker 5 f 18.
 Berlin 261 367 f 540.
 Berlin, Sir Isaiah, eng. historiker 627.
 Bernhard af Clairvaux 285 426 429.
 Bernhard, kardinalbiskop af Porto 403 415.
 Bernstorff, A. P., da. statsmand 210.
 –, J. H. E., da. statsmand 210 267.
 Berntsen, Arent, da. økon.-stat. forfatter 205.
 –, Klaus, da. politiker 224.
 Besançon 371 373.
 Best, Werner, ty. embedsmand 235 f 243 f.
 Bethlehem 204.
 Bethmann Hollweg, Theobald von, ty. rigskansler 112 118 ff 124–127.
 Beumann, H., ty. historiker 558.
 Beveridge, Sir William, eng. historiker 167.
 Biaudet, H., fi. historiker 523.
 Bibby, G., eng. arkæolog 478.
 Bickley, Francis, eng. historiker 324 f.
 Bielke, Julie, da. adelsdame 161.
 Bille, Anders, da. rigsråd 23.
 –, Claus, da. rigsråd 2 26 31 60 65 67 69–71 74 77 f 82.
 –, Esge, da. rigsråd 3 27 31 f 34 36 ff 57 60 65 71 75 77 f 80 f.
 –, Hans, da. rigsråd 32.
 Bille,, Ove, biskop af Århus, kansler 23.
 Birgitta af Vadstena, sv. helgeninde 159 295–298.
 Birck, L. V., da. nationaløkonom 229.
 Birka 510 f 513.
 Birley, A. R., eng. historiker 557.
 Bismarck, Otto von, ty. rigskansler 128 271 456 612 ff.
 Bjernum, Jørgen, da. historiker 289 f.
 Bjøl, Erling, da. statskundskabsforsker 247–252.
 Björklund, Stefan, sv. historiker 456.
 Bjørnbak, Lars, da. politiker 178.
 Bjørnson, Bjørnstjerne, no. digter 157.
 Bjørnstad, Karl, no. embedsmand 534–538.
 Blanka af Namur, sv. dronning 296.
 Blankenburg, ty. grevskab 582.
 Blathwayt, William, eng. politiker 325.
 Blekinge 6 18 ff.
 Blencowe 318.
 Blinkenberg, Chr., da. arkæolog 278 478.
 Bloch, Marc, fr. historiker 287.
 Blom, Grethe Authén, no. historiker 571 f.
 Bobbio, ital. kloster 284.
 Boëthius, B., sv. historiker 304.
 Bogbinder, Hans, borgmester i Kbhvn. 33.
 Boie, Jørgen, sønderjy. præst 310.
 Bojesen, S. A., da. forfatter 268.
 Bolin, G., sv. historiker 523.
 –, Sture, sv. historier 170 198 264 437.
 Bombay 598.
 Bongie, Laurence L., eng. historiker 327 f.
 Bonifacius, germ. missionær 561.
 Bonn 273.
 Bonnet, Georges, fr. politiker 145.
 Boockmann, Andrea, ty. historiker 518 ff.
 Bordesholm, slesv. kloster 261.
 Bording, Kristen, da. politiker 236 238.
 Born, Stephan, ty. revolutionær 609.
 Bornholm 364 f.
 Borup, forsv. landsby (Gunderslev s. Sorø a.) 568.
 Bosl, Karl, ty. historiker 275.
 Boso, kardinaldiakon af St. Cosmas et Damianus 403 420 424.
 Boston 599.

- Botzenhart, Manfred, ty. historiker 275f.
 Boutruche, Robert, fr. historiker 562.
 Bowen, H., eng. historiker 576.
 Boxer, C. R., eng. historiker 303f.
 Bracher, K. D., ty. historiker 623.
 Brackmann, A., ty. historiker 567.
 Brahe, Aksel, da. ridder og rigsråd 26.
 -, Niels, da. adelsmand 26.
 -, Ove, da. adelsmand 26.
 -, Tyge, da. ridder og rigsråd 26.
 Brandenburg 205 321.
 Brandrud, A., no. historiker 523.
 Brandt, Willy, ty. politiker 367f.
 Brasilien 303 604f.
 Brattahlid 564ff.
 Braubach, Max, ty. historiker 274.
 Braudel, Fernand, fr. historiker 288 573.
 Braunius, Georgius, ty. topograf 160.
 Braunsberg 525.
 Braunschweig 581f.
 Breitenstein, N., da. klass. arkæolog 469.
 Bremen 593f.
 Breslau 273.
 Brest-Litovsk 151.
 Bricka, C. F., da. historiker 160.
 Brissot, Jacques Pierre, fr. rev. politiker 328.
 Broberg, Christian August, da. politiker 86 94 106 109.
 Brochmand, Jesper, da. biskop 206.
 Brock, Esge, da. rigsråd 590f.
 Broholm, H. C., da. arkæolog 479.
 Brostrup, Jens, da. ærkebiskop 308.
 Brougham, H. P., eng. jurist og politiker 334.
 Brunlaug, no. gods 25 36 58.
 Brunner, Otto, østr. historiker 274.
 Brunsmann, Johan, da. præst og forfatter 596.
 Bruun, Henry, da. historiker 497-509 645.
 -, M. P., da. politiker 98.
 -, P. D., da. jurist og politiker 97.
 Bruxelles 589f.
 Brügge 294.
 Brøndsted, Holger, da. zoolog 574f.
 -, Johs., da. arkæolog 196f 290.
 -, Mogens, da. litteraturhistoriker 210f.
 Brøndum-Nielsen, Johs., da. filolog 176.
 Buckle, H. T., eng. historiker 455.
 Bugge, Thomas, da. astronom 268.
 Buhl, Marie-Louise, da. arkæolog 469 547ff.
 -, Vilh., da. politiker 237ff 241 243 246.
 Bullock, Alan, eng. historiker 135.
 Bundgaard, J. A., da. klass. filolog 479 481.
 Bunsen, Chr. J. K., preuss. diplomat 539f.
 Burchard, kejserlig notar 396f.
 Burke, Edmund, eng. filosof 328 334.
 Burley-on-the-Hill, eng. herresæde 324.
 Butler, Richard, eng. politiker 639.
 Butterfield, Herbert, eng. historiker 600.
 Byzans 483f 567.
 Bøggild-Andersen, C. O., da. historiker 171f 174-177 205 207.
 Böhme, Klaus-Richard, ty. historiker 593f.
 Böhmen 570.
 Bølle, Dorthe, g. m. Knud Rud 35.
 Børglum hd. (Hjørring a.) 220f.
 Båhus 16 35 39 41-44 50 52 70.
 Båhuslen 20 42 46 60f 65 70.
 Cahen, Claude, fr. historiker 287.
 Cairo 275.
 Calixtus III, pave 422 424 428.
 Canada 599.
 Canton 330.
 Capua 474 482.
 Caroline Mathilde, Chr. VII's dronning 212.
 Carsten, F. L., eng. historiker 113.
 Carter, Charles Howard, amer. historiker 589f.
 Carthago 552.
 Cassius Dio, gr.-rom. historieskriver 557.
 Castlereagh, Robert Stewart, eng. politiker 606f.
 Catherine Parr, eng. dronning 301.
 Celovsky, Boris, ty. historiker 147.
 Celtes, Konrad, ty.-østr. humanist 298.
 Chamberlain, Arthur Neville, eng. politiker 145-150 351 639.
 Chardin, Jean, fr. rejsende 316.
 Chaunu, Pierre, fr. økon. historiker 456f.
 Chen Du-xiu, kin. politiker 342.
 Chevalier, François, fr. historiker 575.
 Childe, V. Gordon, eng. forhist. arkæolog 470 484.
 Chile 605.

- Christensen, Aksel E., da. historiker 155–158 165 172 221 258 261 293 645.
 –, Balthazar, da. politiker 90–93.
 –, C. A., da. historiker 199f 264f 432 436 448 569.
 –, Christian Hassager, da. søofficer 365.
 Christian I, da. konge 32 571.
 Christian II, da. konge 1f 4ff 9 11 14–20 23 32 39ff 43 47 50 56 62–68 77f 80 177 200f 305–308.
 Christian III, da. konge 2 6 21 43f 46 61ff 78f 168f 174 583 585.
 Christian IV, da. konge 160f 204ff 317ff 526 592.
 Christian (V), udv. prins 160.
 Christian VIII, da. konge 90 213.
 Christian X, da. konge 239 635.
 Christian, ærkebiskop af Mainz 407 416 420 422.
 Christiansen, Carl, da. historiker 593.
 –, Chr., da. fysiker 159.
 –, Tage, da. genealog 211.
 Christina, sv. dronning 175.
 Christophersen, Bjørn, no. officer 322.
 Churchill, Sir Winston, eng. politiker 137 351 630ff 639.
 Cicero, Marcus Tullius, rom. politiker 280 282 334 553.
 –, Quintus Tullius, rom. privatmand 282.
 Citeaux 284 376f 421 423.
 Clairvaux 376f 405 423.
 Clark, G. N., eng. historiker 316f.
 Clarke, E. D., eng. rejsende 331.
 Claudius Clavus (Claudius Claussøn Swart), da. geograf 203.
 Clausen, H. P., da. historiker 183–195 464.
 –, Sven, da. jurist og forfatter 537.
 Clement, „Skipper“ (Klemen Andersen), jy. folkefører 61.
 Clinton, Sir Henry, eng. officer 466.
 Cluny 283ff.
 Cobbett, William, eng. politiker 333.
 Cochran, Thomas C., amer. historiker 460.
 Cockayne, Sir William (Alderman), eng. købmand 165f.
 Cohen, Morris R., amer. videnskabs-teoretiker 187.
 –, Warren I., amer. historiker 352.
 Colbjørnsen, Christian, da. statsmand og jurist 211.
 Colet, John, eng. humanist 301.
 Collier, Basil, eng. historiker 625f.
 Collins, Arthur, eng. historiker 318.
 Colombia 605.
 Columban, irsk helgen 561.
 Columbus, Christoffer 272.
 Commendone, Giovanni Francesco, kardinalelegat 524.
 Compiègne 415.
 Comte, Auguste, fr. filosof 455f.
 Confer, Vincent, amer. historiker 610ff.
 Constantius I, rom. kejser 556.
 Contenau, G., fr. arkæolog 476.
 Conze, W., ty. historiker 627.
 Cookridge, E. H., eng. forfatter 364f.
 Coornaert, E. L. J., fr. historiker 572.
 Cortés, Hernán, sp. kolonisateur 574.
 Cosa, rom. koloni i Etrurien 551.
 Courtin, Antoine de, fr.-sv. diplomat 207.
 Coxe, William, eng. historiker og rejssende 332.
 Crawford, W. R., amer. historiker 604f.
 Crema 375 380.
 Croker, John W., eng. politiker 334.
 Cromwell, Oliver, eng. statsmand 301 324.
 Crook, David Paul, eng. historiker 333 ff.
 Cuba 641f.
 Curtius, Ernst Robert, ty. romanist 558f.
 Curzon, George Lord, eng. general-gouvernør i Indien 615.
 Czapliński, Wl., po. historiker 583–589.
 Cypern 477 485.
 Cæsar, rom. statsmand 281 482.
 Cæsarea 482.
 Daenell, E. R., ty. historiker 293.
 Dahl, Torsten, da. filolog 290.
 Dahlbergh, Erik, sv. officer 321.
 Dahlerup, Troels, da. historiker 169 195–204 258 308ff 518–522 545f 645.
 Dahlgard, Bertel, da. politiker 241 243 253.
 Daladier, Edouard, fr. politiker 145.
 Dalgård, Sune, da. historiker 169 206.
 Damsholt, Torben, da. historiker 555–558.
 Daniel, abbed af Waldsassen 419.
 Daniel, biskop af Prag 381 383.

- Danielsen, Rolf, no. historiker 534 536f.
 Danstrup, John, da. historiker 195–218.
 Dante Allighieri 559f.
 Dantyszczk, J., po. diplomat 584.
 Danzig 10 25 32f 581.
 David, C. N., da. politiker og national-
 økonom 90–92.
 Dębiński, Jakub, po. statsmand 570f.
 Dębno (Polen) 571.
 de Gaulle, Charles, fr. præsident 363 610
 639.
 Dehio, Ludwig, ty. historiker 114ff.
 Deist, W., ty. historiker 619.
 Delbrück, Clemens von, ty. embeds-
 mand 120.
 Delhi 337f.
 Delisle, Leopold, fr. historiker 392.
 della Valle, ital. eventyrer 316.
 Delos, gr. ø 281.
 d'Encausse, Héléne Carrere, fr. histori-
 ker 341f.
 Deuerlein, Ernst, ty. historiker 627.
 Dhont, Jan, belg. historiker 287.
 Diaz, Bernal, sp. historieskriver 574.
 Dickmann, Fritz, ty. historiker 627.
 Diderichsen, Paul, da. filolog 259 454.
 Dige, E., da. embedsmand 236 244.
 Dilke, Sir Charles, eng. politiker 544f.
 Dionysios fra Halikarnassos 471.
 Dôle 404.
 Dollinger, Philippe, fr. historiker 293f.
 Dorestad 511f 514–517.
 Dorey, T. A., eng. klass. filolog 556ff.
 Dorpat 597.
 Douglas, R., sv. feltmarskal 323.
 Drachmann, A. G., da. klass. filolog
 473.
 Drewsen, J. C., da. politiker 86 91f 94
 106–109.
 Dronninglund (Hjørring a.) 222.
 Duby, Georges, fr. historiker 287.
 Duckwitz, G. F., ty. diplomat 244.
 Dudley, D. R., eng. klass. filolog 556ff.
 Dufourcq, Ch.-E., fr. historiker 287ff.
 Dunkerque 206.
 Durham 389.
 Durkop, Eggert, da. kirkeretslærd 308.
 Duroselle, Jean-Baptiste, fr. statskund-
 skabsforsker 248 250 252 465.
 Duverger, M., fr. statskundskabsforsker
 462.
 Duwall, Gustaf, sv. diplomat 207.
 Dybdahl, Vagn, da. historiker 174 176
 213ff.
 Dybvad, Jørgen, da. teolog 265.
 Dyggeve, E., da. arkitekt og arkæolog
 469.
 Dyre, Mette Iversdatter, g. m. Knud
 Alfssen (Tre Roser) 23.
 Dyson, Robert H., amer. arkæolog 277
 477.
 Eberbach, ty. cisterc. kloster 406 408.
 Eberhard, abbed af Eberbach 394f.
 Eberhard, biskop af Bamberg 369 372
 376 381f 415f 424f 428.
 Eberhard, ærkebiskop af Salzburg 376
 381f 393f 396–399 401 405–409 414.
 Ebert, Max, ty. politiker 619.
 Edvard Bekenderen, eng. kongehelgen
 393 426.
 Edward VI, eng. konge 301f.
 Egil Skallegrimsson 559.
 Ehrencron-Müller, Holger, da. biblio-
 tekssmand 498 521.
 Eidsvoll 534.
 Einarsdóttir, Ólafía, isl.-da. historiker
 291f.
 Einaudi, Luigi, ital. historiker 270.
 Einhard, ty. historieskriver 557f.
 Ekwall, Sara, sv. historiker 297f.
 Elben, ty. flod 30 36.
 Elfsborg 44 65.
 Elgenstierna, G. M., sv. genealog 546.
 Elizabeth I, eng. dronning 163 301f.
 Elle Jensen, F., da. historiker 209.
 Ellehøj, Svend, da. historiker 162–173
 195 204–208 257f 645.
 Elling, Chr., da. kunsthistoriker 209.
 Ellinge, gods i Skåne 26f.
 Ellinger, H. O. G., da. fysiker og politi-
 ker 227.
 Elliot, Walter, eng. embedsmand 602.
 Elsas, M. J., ty. historiker 270.
 Enemark, Poul, da. historiker 30.
 Engberg, Jens, da. historiker 591f.
 Engelbrektssen, Olaf, ærkebiskop af
 Trondhjem 2 10f 39 48 52 54f 57 59
 63 66 68–71 81.
 Engels, Friedrich, ty. socialist 278 341
 564.
 Engelstoft, C. T., da. kirkehistoriker 306.
 England 112 121 125–128 132 145ff 150
 152ff 156 159 163ff 175 290f 300ff

- 324–331 333–337 344–347 350ff 531
538–542 555–559 598ff 608 615f 629f
632 639f.
- Ephesos, by i Lilleasien 483.
- Epstein, Fritz T., ty. historiker 113.
- Epstein, Klaus, ty.-amer. historiker
113f 124 339.
- Erasmus af Rotterdam 177 301f.
- Erdmann, Carl, ty. historiker 564.
- , K. D., ty. historiker 119ff 125ff 620f.
- Erichsen, B., da. historiker 497–509.
- Erik Barn, da. konge 431f.
- Erik d. Æ., da. konge 432f 436 442.
- Erik Ejegod, da. konge 428.
- Erik Emune, da. konge 442f.
- Erik Lam, da. konge 441ff 446 451.
- Erik den Røde 564ff.
- Eriksen, Hans, lensmand på Båhus 16
44.
- Erlandsson, Alf, sv. historiker 594f.
- Ernst August, konge af Hannover, her-
tug af Cumberland 540.
- Ernstberger, Anton, ty. historiker 274.
- Erslev, Kr., da. historiker 160 163 168
170 179f 194 261 463 511.
- Ervisius, abbed af St. Victor 392.
- Eskil, ærkebiskop af Lund 371 429f 432
447f.
- Estrup, J. B. S., da. politiker 214.
- Etienne, Eugène, algerisk politiker 610.
- Ettersen, Johan, da. købmand 206.
- Eugenius III, pave 292f.
- Euripides, gr. tragedieforfatter 279.
- Everitt, E. M., eng. historiker 592.
- Fabricius, Adam, da. teolog og histori-
ker 178 181.
- , Knud, da. historiker 168–172 178–
182 593.
- Fabritius, Albert, da. historiker 463.
- Failaka (Ikaros), ø i Den pers. Golf 469
478 481.
- Falster 83f 86 101f 109f.
- Falsterbo 32 34.
- Fastrad, abbed af Clairvaux, sen. af
Citeaux 376 390 395 398.
- Favrholdt, M., da. skolehistoriker 261
310f.
- Fedderson, Ernst, slesv.-holst. kirke-
historiker 161.
- Feldbæk, Ole, da. historiker 328ff 598.
- Feldmann, Gerald D., amer. historiker
618f.
- Ferber, Eberhard, borgmester i Danzig
33.
- Fersen, Fabian von, sv. embedsmand
595.
- Ficker, J., ty. historiker 410.
- Fiedler, Will., da. politiker 94 103f 106
108.
- Figuroa, Garcia de Silva y, sp. diplo-
mat 316.
- Finch, Allan George, eng. godsejer 324.
- , Daniel, 2. jarl af Nottingham, eng.
politiker 324f.
- Fincke, Kordt, rådmand i Kbhvn. 33.
- Fink, Troels, da. historiker 160 214 538–
542.
- Finland 347f.
- Finley, M. I., eng. historiker 279.
- Fischer, Fritz, ty. historiker 111–128
350.
- Flannery, K. V., amer. arkæolog 277.
- Flensborg 33 161 583.
- Flor, Christian, da. højskolemand 223.
- Floto, Inga, da. historiker 111–128 350
352 617–621.
- Fogtmann, Nikolai, da. biskop 91.
- Foot, M. R. D., eng. historiker 361–364.
- Forsell, Arne, sv. historiker 321.
- Foss, Alexander, da. industrimand og
politiker 227 229.
- Foster, Augustus John, eng. diplomat
545.
- Fostervoll, Kaare, no. skolemand og po-
litiker 534.
- Fotevig 447.
- Frandsen, Karl-Erik, da. historiker 270f
304f 320ff 585–590.
- Frank, Tenney, amer. historiker 281.
- Frankel, Joseph, amer. statskundskabs-
forsker 250.
- Frankland, N., eng. historiker 364.
- Frankrig 120f 146f 247–252 318f 324
330–333 348f 361–364 453f 541 559–
563 598f 608 610ff 621 627f 630 639.
- Frans af Assisi 285.
- Frayssinous, fr. gejstlig 333.
- Frederik I, da. konge 1–82 201 306.
- Frederik II, da. konge 524.
- Frederik III, da. konge 310f 317 593.
- Frederik VI, da. konge 210 266.
- Frederik VII, da. konge 540.

- Frederik III, hertug af Gottorp 319.
 Frederik, prins af Nør 545.
 Frederik I, ty. konge og rom. kejser 369-430.
 Frederik II (af Hohenstaufen), ty. konge og rom. kejser 566f.
 Frederik II den Store, preuss. konge 327.
 Frederiksborg 211.
 Frederiksgave, fy. gods 532f.
 Frederiksnagore (Ostindien) 529.
 Freiburg 273.
 Freud, Sigmund, østr. psykoanalytiker 296f.
 Fridericia, J. A., da. historiker 160 172 jfr. 673 181 205f 322.
 Friedrich, C. J., ty. historiker 317.
 Friis, Aage, da. historiker 170f 174 179 209f.
 -, Astrid, da. historiker 162-173.
 -, Christian, kansler 220.
 -, Frederik F., kgl. bygningsinspektør 163.
 -, Henning, da. sociolog 453.
 -, Johan, da. kansler 66 168f 173.
 -, Jørgen, biskop af Viborg 1.
 Frisch, Hartvig, da. filolog og historiker 558.
 Frykenberg, Robert Eric, eng. historiker 600-603.
 Fryxell, Anders, sv. historiker 304f.
 Frölich, Lorentz, da. kunstner 204.
 Frøslev 242 634.
 Frosloff, Henrik, købmand 33.
 Fugmann, E., da. arkæolog 547f.
 Funk, Walther, ty. politiker 360.
 Furber, Holden, eng. historiker 598.
 Furnia, Arthur, amer. historiker 147.
 Færøerne 531.
 Fønikien 476 480 547f.
 Fønss, Povel, da. jurist 262.

 Gabel, Christoffer, da. rentemester 208.
 Gabrieli, Francesco, ital. historiker 567.
 Gad, Finn, da. historiker 263f.
 Galde, Gaute, no. rigsråd 43 ff 50 52f 55.
 -, Oluf, no. rigsråd 15f 20 43f 50 52f 55 58.
 Gallén, Jarl, fi. historiker 546.
 Gallipoli 631f.
 Galster, Georg, da. numismatiker 510-517.

 Garboe, Axel, da. naturvidenskabsmand 208 260.
 Gardiner, Sir John, eng. ægyptolog 549.
 Garsidionius, ærkebiskop af Mantova 386.
 Garstein, O., no. historiker 523 526.
 Gash, Norman, eng. historiker 335ff.
 Gatzke, Hans W., amer. historiker 113.
 Gautier, Hubert, fr. ingeniør 267.
 Geiger, Theodor, da. sociolog 457f.
 Geijer, Erik Gustaf, sv. historiker 304f.
 Geiss, Immanuel, ty. historiker 111 117f 125.
 Gemzell, Carl-Axel, sv. historiker 132f 361.
 Genschel, Helmut, ty. historiker 356ff.
 Genua 289 379.
 Georg III, eng. konge 598.
 Gerhard, Dietrich, ty. historiker 276.
 Gertz, M. Cl., da. klass. filolog 439.
 Gervasius af Canterbury, eng. historie-skriver 418.
 Geyl, Pieter, holl. historiker 627.
 Geza II, konge af Ungarn 381 383f.
 Gibb, H. A. R., eng. historiker 576.
 Gierowski, J. A., po. historiker 583.
 Giesebrecht, W., ty. historiker 375 422.
 Gilbert, Martin, eng. historiker 147 149 151 350ff.
 Gillingstam, Hans, sv. historiker 546.
 Gissel, Svend, da. historiker 264f 273ff 568f.
 Gjedwad, Jens, da. journalist 90 93f.
 Gjorssen, Claus, da. kansler 46 48f 66.
 Gladstone, William, eng. politiker 544.
 Glamann, Kristof, da. historiker 167.
 Glob, P. V., da. arkæolog 478.
 Goa 303.
 Godochot, Jacques, fr. historiker 333.
 Godfred, abbed af Clairvaux 398 419.
 Godfred, da. konge 433f 451 516.
 Goebbels, Hermann, ty. nazist 357.
 Goedicke, H., amer. filolog 548.
 Goldschmidt, Verner, da. sociolog 457.
 Goldsmith, M. M., eng. historiker 320.
 Goldstein, Thomas, amer. historiker 272.
 Goos, C., da. jurist 259 262.
 Górski, Karol, po. historiker 586.
 Gossage, A. J., eng. historiker 557.
 Gotland 510 513.
 Gott, Richard, eng. historiker 147.
 Graae, Fr., da. embedsmand 237.

- Grabmann, Martin, ty. historiker 567.
 Graccherne, rom. politikere 552ff.
 Gram, Hans, da. historiker 177 209.
 Grattan, C. Hartley, amer. historiker 352.
 Graus, František, tjekk. historiker 562.
 Graversen, Chr. B., da. historiker 264.
 Greg, Hugh, eng. diplomat 325.
 Gregor VII, pave 428.
 Gregor XIII, pave 524.
 Gregor af Tours, fr. historieskriver 559.
 Grenville, George, eng. politiker 599.
 Greve, Tim, no. historiker 534 537.
 Grey, Sir Charles, eng. politiker 337.
 Griffenfeld, Peder Schumacher, da. rigskansler 180f 341.
 Grote, George, eng. politiker 334.
 Grotius, Hugo, holl. retslærd 279.
 Grundmann, Günther, ty. historiker 273.
 -, H., ty. historiker 567.
 Grundtvig, N. F. S., da. præst og digter 181 223 225 465.
 Grüne, J. P., da. pressemand 93.
 Grzybowski, St., po. historiker 583.
 Grækenland 276–279 478–481 608.
 Grønland 263 564ff.
 Guadalcanal 631f.
 Guido af Crema, kardinalpresbyter af St. Calixtus (sen. pave Paschalis III) 379 390 410f 413f.
 Guillaume de Poitiers, fr. historieskriver 557.
 Gunnensen, Byrge, da. ærkebiskop 201 308.
 Guntur (Indien) 600–603.
 Gustav II Adolf, sv. konge 305 526.
 Gustav Vasa, sv. konge 1 5ff 15–21 31 43f 47 51 53 61f 76ff 81.
 Gyldenløve, Niels Henriksen, no. rigshofmester 15.
 Gyldenstjerne, Mogens, da. rigsråd 38 59ff 65 77 82.
 Gyllenstierna, Johan, sv. embedsmand 595.
 Göring, Hermann, ty. nazist 357 360.
 Gøye, Mogens, da. rigshofmester 23 60 306.
 Haase, Carl, ty. historiker 275.
 Haderslev 310f.
 Hadrian IV, pave 370–373 375 376 f 380 382 388 429.
 Hage, G., da. forretningsmand 104.
 -, Hother, da. politiker og jurist 83 85 90.
 -, Peter Anton Alfred, da. politiker 104.
 Hak, Anders, da. rigsråd 26.
 Hald, Margrethe, da. tekstilforsker 474.
 Halévy, Élie, fr. historiker 617.
 Halifax, Edouard Wood Lord, eng. politiker 639f.
 Halikarnassos 481.
 Hall, A. Rupert, eng. historiker 573.
 Haller, J., ty. historiker 375 422f.
 Hallinger, Kassius, ty. kirkehistoriker 283.
 Hallund s. (Dronninglund hd. Hjørring a.) 222.
 Hals (Læsø) 220ff.
 Hama 476 547f.
 Hambro, C. J., no. politiker 534–538.
 Hamburg 274 314.
 Hamilton, Earl J., eng. historiker 167 270.
 Hammargren, J. A., sv. historiker 523.
 Hammerich, Martin, da. skolemand og forfatter 93.
 Han hd. 220f.
 Hanneken, Hermann von, ty. general 236 244.
 Hannover 540.
 Hans, da. konge 40 57 64 76f 307 571.
 Hans d. Æ., slesv.-holst. hertug 261 310.
 Hansen, C. Rise, da. historiker 174 219–222 318f 324f 543ff 590f.
 -, Erik Arne, da. historiker 600.
 -, Gerd Thorkild, da. oversætter 353f.
 -, H. C., da. politiker 253 255.
 -, H. P., da. bankdirektør og politiker 91f.
 -, Hørsholt, da. journalist 366f.
 -, Jørgen Qvistgaard, da. historiker 369–430.
 -, Niels, da. skolemand 104.
 -, Paul-Erik, da. historiker 23.
 Harald Blåtand, da. konge 433 435 ff 441 517.
 Harald Hen, da. konge 431 441f 446 451.
 Harald Klak 436.
 Hardeknud, da.-eng. konge 291 437.
 Harings, Clarence H., amer. historiker 604f.
 Hart, C. R., eng. historiker 290f.

- Hartmann, biskop af Brixen 407f.
 Hartvig, biskop af Regensburg 381.
 Hartvig, ærkebiskop af Bremen 381.
 Hartyani, Marton de, da. historiker 616f.
 Harzen 512 582.
 Hassing hd. (Thisted a.) 220f.
 Hassinger, Herbert, østr. historiker 274.
 Hassø, Arthur G., da. historiker 169.
 Hastings, Warren, eng. embedsmand 329.
 Hatting, Jørgen, da. historiker 226–233.
 Hatz, Vera, ty. arkæolog 274.
 Hauberg, P., da. numismatiker 511.
 Hauck, A., ty. historiker 375.
 Heberle, R., ty. historiker 623.
 Heckscher, Eli F., sv. historiker 167.
 Hedeby 510f 513 516f.
 Hedemann-Heespen, Paul von, holst. godsejer og historiker 175.
 Hedemarken (Norge) 43f.
 Heinrich, Gotthard, ty. officer 368.
 Heinsius, Paul, ty. historiker 274.
 Helbæk, Hans, da. botaniker 473 477.
 Helck, W., ty. orientalist 547.
 Helgesen, Povl, da. teolog og historiskriver 23 176f 305–308.
 Helk, Vello, da. historiker 522–527.
 Helle, Knut, no. historiker 291f.
 Helleiner, Karl F., ty.-amer. historiker 572.
 Helmold, ty. historieskriver 274 395 404 433–437 439 443–446 448–452.
 Helsingfors 257f.
 Helsingør 34f 205.
 Hemmingsen, Niels, da. biskop 520.
 Henderson, Neville, eng. politiker 351.
 Hendriksen, Halfdan, da. politiker 236 240.
 Henlein, Konrad, ty. historiker 140.
 Henningsen, Sven, da. historiker 257 460.
 Henrietta Maria, eng. dronning 592.
 Henrik, abbed af Lorsch 379.
 Henrik, biskop af Beauvais (sen. ærkebiskop af Reims) 387 398–402 405 407 411 419.
 Henrik, biskop af Liège 410.
 Henrik, biskop af Troyes 408.
 Henrik, greve af Champagne 391 400–403 410.
 Henrik Løve, hertug af Sachsen 411f 423 446.
 Henrik, kardinalpresbyter af St. Nereus et Achileus 384 386 390ff 412 417.
 Henrik II, eng. konge 372 378 381ff 385–388 390–393 399 404–408 411–419 422f 426f.
 Henrik VIII, eng. konge 301f.
 Henrik VI, ty. konge 424.
 Henrik, provst af Berchtesgaden 381f.
 Henrik, søn af Frederik Barbarossa 412.
 Herbert af Bosham, eng. gejstlig 408.
 Hermansen, Victor, da. arkæolog 267 469.
 Hermansson, Åke, sv. historiker 304.
 Herodes den Store 482.
 Herodot, gr. historieskriver 481.
 Herschend, Peter, da. embedsmand (stiftamtmand) 244.
 Herzfeld, Hans, ty. historiker 112 114 116f 618.
 Hessler, Carl Arvid, sv. historiker 304.
 Hetherington, Henry, eng. politiker 333.
 Heurlin, Bertel, da. historiker 226–233 253–256 347 353.
 Hexter, J. H., amer. historiker 591f.
 Hielmstjerne, Henrik (Henriksen), da. embedsmand 510.
 Higuenet, Charles, fr. historiker 562.
 Hildebrand, Hans, sv. arkæolog 511.
 –, K.G., sv. historiker 304.
 Hill, Christopher, eng. historiker 591.
 Hillerslev hd. (Thisted a.) 220f.
 Hillgruber, Andreas, ty. historiker 126–128 151–154 626–631.
 Hillin, ærkebiskop af Trier 371 381f 395 411 415.
 Himmler, Heinrich, ty. nazist 360.
 Hindenburg, Paul von, ty. præsident 112 353 619.
 Hintze, Paul von, ty. officer og politiker 350.
 Hipparch, gr. tyrant 479.
 Hirsau, ty. kloster 284.
 Hirsch, E. F., ty. historiker 272.
 Hisingen, ø i Götälven 20.
 Hitler, Adolf 129–154 244 340 351 353–361 465 623–631 639.
 Hjejle, Benedicte, da. historiker 337ff 600–604.
 Hjelholt, Holger, da. historiker 159ff 538–542.
 Hjelmslev, Louis, da. filolog 471.

- Hjort, Peder, da. kritiker og skolemand 91.
- Hjorth-Nielsen, H., da. historiker 89 94f.
- Hjärne, Harald, sv. historiker 194 304.
- Hobbes, Thomas, eng. filosof 320.
- Hodges, George Lloyd, eng. officer 541.
- Hofer, Walther, ty. historiker 129 137f 142.
- Hoff, Gunner, no. historiker 534.
- Hofstadter, Richard, amer. historiker 468.
- Holberg, Ludvig, da. historiker 172 276.
- Holbæk 35.
- Holland, Henry Fox, eng. politiker 337.
- Holm, Edvard, da. historiker 172.
- Holmgaard, Jens, da. historiker 211 527-533.
- Holmquist, Hj., sv. teolog 523.
- Holsten 540.
- Holt, Jens, da. arkæolog 476.
- , P. M., eng. orientalist 575f.
- Holtzmann, Walther, ty. historiker 379 424.
- Honorius I, pave 284.
- Honorius II, pave 425.
- Horik I, da. konge 290.
- Hornemann, Bodil, da. ægyptolog 475.
- Horns hd. (Hjørring a.) 220f.
- Horskjær, Erik, da. museumsmand 203f.
- Hov (Hals s. Læsø) 222.
- Howell, Roger (Jr.), eng. historiker 591f.
- Hubald, kardinalpresbyter af St. Crux 403.
- Hubatsch, W., ty. historiker 632.
- Hubert, ærkebiskop af Milano 384.
- Hubert, Jean, fr. historiker 562.
- Hugo, abbed af Cluny 283f 398 406 673.
- Hugo, biskop af Soissons 400.
- Hugo af Poitiers, fr. historieskriver 402 406.
- Hughes, H. Stuart, amer. historiker 453.
- Huhnhäuser, A., ty. historiker 164.
- Huitfeldt, Arild, da. historiker 63f 169 173 312ff.
- Humbert, greve af Maurienne 421.
- Hume, David, eng. filosof 327f.
- Hundborg hd. (Thisted a.) 220f.
- Husum 34.
- Hvetbo hd. (Hjørring a.) 220f.
- Hvidt, L. N., da. finansmand 85 91f.
- Hvidtfeldt, Johan, da. historiker 201f.
- Hyazinth, kardinaldiakon af St. Maria in Cosmedin 403 409.
- Hæstrup, Jørgen, da. historiker 217 361-365 633-636.
- Høegh-Guldberg, Ove, da. statsmand 210.
- Høffding, Harald, da. filosof 159.
- Høgsbro, Sophus, da. højskolemand og politiker 500.
- Høirup, J., da. historiker 267.
- Hölzle, Erwin, ty. historiker 114 116 123.
- Hørby, Kai, da. historiker 262 293f.
- Høyer, Berndt, købmand i Bergen 34f.
- Håkon V Magnusson, no. konge 292.
- Håkon VII, no. konge 344 635.
- Ibsen, Henrik, no. digter 157.
- Ike, Nobutaka, jap. historiker 636f.
- Iliffe, J. H., eng. arkæolog 547.
- Ilseø, Grethe, da. historiker 33.
- , Harald, da. historiker 302 331f 497-509 580f 597f.
- Imamuddin, S. M., arab. historiker 287ff.
- Indien 330 337ff 341 344f 478 550f 598 600-604.
- Indonesien 330 342.
- Ingholt, Harald, da.-amer. arkæolog 477 482.
- Innocens II, pave 369 428.
- Iraq 575.
- Irland 335 372.
- Island 531f 564f.
- Italien 159 481-484.
- Itō, jap. politiker 346f.
- Iuul, Stig, da. jurist 259f.
- Iversen, Erik, da. ægyptolog 475.
- Jaabæk, Søren P., no. politiker 537.
- Jacob I, eng. konge 166 319 589.
- Jacob II, eng. konge 309.
- Jacobsen, Hans-Adolf, ty. historiker 626 631.
- , J. C., da. retshistoriker 308ff.
- James, Patricia, eng. historiker 331f.
- Jankuhn, Herbert, ty. arkæolog 274 511.
- Jansen, F. J. Billeskov, da. litteraturhistoriker 324.
- Janssen, Walter, ty. arkæolog 569.

- Japan 128 342 346f 636f.
 Jeffrey, Francis, eng.-skotsk kritiker og jurist 334.
 Jelling 517.
 Jensen, Jørgen, da. arkæolog 276 ff 470 ff 549f.
 -, Jørgen Steen, da. historiker 570f 583ff.
 Jenkinson, Edna, eng. historiker 557.
 Jeppesen, Kr., da. arkæolog 480f.
 -, Nils-Henning, da. historiker og biblioteksmand 169.
 Jerslev hd. (Hjørring a.) 220ff.
 Jespersen, H., da. embedsmand 240.
 Jessen, F. C. von, da. postembedsmand 268.
 -, Thomas Balthasar, da. kancelliembedsmand 325.
 Johan Sobieski, po. konge 584 586.
 Johan III, sv. konge 524f.
 Johannes af Anagni, kardinallegat 384.
 Johannes, kardinalpresbyter af St. Anastasia 403.
 Johannes Cumini, eng. gejstlig 412.
 Johannes af Salisbury 388f 417 419-424.
 Johannesson, G., sv. historiker 29f.
 Jóhannesson, Jón, isl. historiker 565.
 Johansen, K. Friis, da. klass. filolog og arkæolog 276 469 479.
 Johnsen, Arne Odd, no. historiker 292f 322f.
 Joll, James, eng. historiker 111 124.
 Jonnart, Charles, fr. generalguvernør i Alger 610f.
 Jordan, Karl, ty. historiker 375.
 Josephson, Ragnar, sv. kunsthistoriker 473.
 Josias, konge af Juda 475.
 Judges, A. V., eng. historiker 270.
 Juell, Ove, da. adelsmand 321.
 Jugurtha, numid. konge 281.
 Jumne (Jomsborg) 511.
 Justinian, rom. kejser 380.
 Jäger, Helmuth, ty. geograf 568f.
 Jämtland 322f.
 Jørgensen, A. D., da. historiker 178 340f.
 -, Ellen, da. historiker 159 169ff 173ff 177 431f 451.
 -, Erik Stig, da. historiker 233-246.
 -, Frank, da. historiker 595ff.
 -, Harald, da. historiker 340.
 Jørgensen, J. Balslev, da. antropolog 564.
 -, Johan, da. historiker 204-212 275f 314f 317f 323f 593ff 645.
 -, Jørgen, da. politiker 235f.
 -, Poul Johs., da. retshistoriker 518.
 -, Troels G., da. jurist 100 340.
 Kaarsted, Tage, da. historiker 253-256 342ff 353.
 Kaartvedt, Alf, no. historiker 534 536.
 Kaas, Frederik Julius, da. statsminister 210.
 K'agsiarsuk (Grønland) 564f.
 Kalmar 26.
 Kampmann, Viggo, da. politiker 254f.
 Kantorowicz, Ernst, russ.-amer. historiker 566f.
 Karker, Allan, da. sprogmand 312ff.
 Karl den Store, frank. konge og rom. kejser 380 416 427 512 514ff 559.
 Karl V, kejser 584.
 Karl I, eng. konge 592.
 Karl X, fr. konge 607.
 Karl IX, sv. konge 305.
 Karl X Gustav, sv. konge 320-323 594.
 Karl XI, sv. konge 305.
 Karl XII, sv. konge 320.
 Karl XIV Johan, sv.-no. konge 535f.
 Karl, biskop af Västerås 295.
 Karling, Sten, sv. arkæolog 258.
 Karstensen, A. K., da. politiker 229.
 Karttunen, L. K., fi. historiker 523.
 Katarina (Jagellonica), sv. dronning 524.
 Kauffeldt, Carl, da. politiker 226-233.
 Kaye, Sir J. W., eng. historiker 339.
 Kazimierz IV Jagiellończyk, po. konge 570f.
 Kejlbø, Ib, da. geograf 263f.
 Kellenbenz, Hermann, ty. historiker 274 314f.
 Kennedy, John F., amer. præsident 639.
 Kenyon, Kathleen, eng. arkæolog 547f.
 Keynes, John Maynard, eng. nationaløkonom 465.
 Keyser, Erich, ty. historiker 275.
 -, R., no. historiker 571.
 Kersting, Wilh.-Chr., ty. jurist 275.
 Kiel 36 57 261.
 Kienast, Walther, ty. historiker 275.
 Kienitz, Fr. Karl, ty. historiker 275.
 Kina 303 342 346.

- Kirchhoff, Hans, da. historiker 354-358
365 ff 623 633-636.
- Kiryk, Feliks, po. historiker 570f.
- Kjersgaard, Erik, da. historiker 200 ff
470.
- Kjølens, F. H., da. søofficer 475.
-, Hans H., da. ingeniør 260.
- Kleberg, Tønnes, sv. historiker 597f.
- Klein, Burton S., amer. historiker og
økonom 132 358 361.
-, Fritz, ty. historiker 113.
- Klingelhöfer, E., ty. historiker 567.
- Klint, Helge, da. militærhistoriker 322 f
367 f 579f.
- Klockars, Birgit, sv. historiker 295 ff.
- Kloos, R. M., ty. historiker 566.
- Knowles, David, eng. historiker 282-
286.
- Knud den Store, da.-eng. konge 291 438.
- Knud den Hellige, da. konge 441.
- Knud Magnussen, da. konge 431-452.
- Knud VI, da. konge 430f 433 445.
- Knud Lavard 429f 447.
- Knudsen, Gunnar, da. stednavneforsker
595f.
-, Jakob, da. forfatter 224.
-, Johs., da. historiker 595f.
- Knuth, Frederik Marcus greve, da. poli-
tiker 98.
- Koch, H. H., da. embedsmand 245f.
-, Hal, da. kirkehistoriker 195-218 428
432 447 635.
- Kock, Jørgen, borgmester i Malmø 33f.
- Koefoed-Petersen, O., da. arkæolog 475.
- Kofod Ancher, Peder, da. retshistoriker
266.
- Koht, Halvdan, no. historiker 2f 11 42
48 69 80 155-158 178.
- Kolding 311.
- Kolsrud, Oluf, no. historiker 523 526.
- Kongsberg 317f.
- Kongsvinger(Norge) 332.
- Konow, Henri, da. søofficer 342ff.
- Konrad, biskop af Passau, sen. ærke-
biskop af Salzburg 381 411 415f 421.
- Konrad III, ty. konge og rom. kejser
369 446.
- Konrad, ærkebiskop af Mainz, sen. kar-
dinalbiskop af St. Sabina 414-417 420.
- Konstantin den Store 380.
- Konstantinopel 273.
- Konstanz 370f.
- Koppe, Wilhelm, ty. historiker 569.
- Korea 342 346f.
- Korinth 479.
- Kornerup, Bj., da. kirke- og skole-
historiker 261 499.
- Korssen, Johan 33.
- Korst, Knud, da. embedsmand 237.
- Korsør 321.
- Kossinna, Gustav, ty. arkæolog 549f.
- Krabbe, Iver, no. adelsmand 322 ff.
-, Tyge, da. rigsmarsk 7 23 40 48 60 75
306.
- Kraft, Hans Rudolph, da. jurist 90.
- Krag, Niels, kgl. historiograf 169 597.
- Kraków 570.
- Krarup, Alfr., da. historiker 497-509.
-, Per, da. klass. filolog 479.
- Krenzlin, Anneliese, ty. geograf 569.
- Krinkberg(Holsten) 514ff.
- Kristensen, Anne Katrine Gade, da.
historiker 431-452.
-, Curt Hahn, da. skolehistoriker 260f.
Krogen 54.
- Krogh, Knud J., da. arkitekt og arkæo-
log 564ff.
- Krohn, Harald, no. historiker 534.
- Krummedige, Hartvig, lensmand på
Akershus 24f.
- , Henrik, no. og da. rigsråd 1-82 572.
-, Sofie, g. m. Esge Bille 37.
- Krupp von Bohlen und Halbach,
Gustav, ty. industrimand 621.
- Krustrup, Mogens, da. kunsthistoriker
484.
- Kuhn, Walther, ty. historiker 273.
- Kumar, Dharma, ind. historiker 603f.
- Kumlien, Kjell, sv. historiker 295.
- Kühlmann, R. von, ty. diplomat 350.
- Kær hd. (Ålborg a.) 220f.
- København 10 21 31f 34 43f 59 67 69
72 74 84f 90f 245 259-262 306 321
325 524 526-533 633 635 643.
- Købke, Christen Schellerup, da. maler
484.
- Köln 370 540.
- Königsberg 582.
- Königsmarck, Hans Christopher von,
ty. embedsmand 593f.
- Labrousse, C.-E., fr. historiker 269f 275.
- la Cour, Poul, da. fysiker og højskole-
mand 224.

- la Cour, Vilh., da. historiker 635.
 Lafayette, Marie Joseph, fr. politiker 607.
 Lafore, Laurence, amer. historiker 617f.
 Lagerroth, Fr., sv. historiker 304.
 Lahore (Indien) 345.
 Laistner, M. L. W., eng. historiker 557.
 Lambert, abbed af Citeaux 376 398.
 Lammers, Walther, ty. historiker 274.
 Larsen, Eivind, da. embedsmand 241.
 -, Knud, da. historiker 339f 350 ff 605–608 621 ff.
 -, Svend, da. historiker 463.
 Laroche, E., fr. arkæolog 476.
 Lassalle, Ferdinand, ty. filosof og politiker 614.
 Lassen, Aksel, da. historiker 642 ff.
 Latakia, fønik. by 476.
 Lauerentzen, Johannes, da. møntsamlør 510.
 Laugesen, Anker Teilgård, da. middelalderfilolog og litteraturhistoriker 558 ff.
 Lauremberg, Hans, da. matematiker og digter 597.
 Laurentius Nicolai Norvegus, no. jesuit 522–527.
 Laurensen, Peder, da. reformator 307.
 Laursen, L., da. historiker 205.
 Lausten, Martin Schwarz, da. teolog 520 ff.
 Laxmand, Poul, da. rigshofmester 26 33.
 Leach, A. F., eng. historiker 302.
 Lebeck, Mogens, da. kulturhistoriker 203f 212 218.
 Lehe, Erich von, ty. historiker 274.
 Lehmann, Julius, da. søofficer 89 91.
 – Orla, da. politiker 83–110.
 Leiel, Sander, rådmand (sen. borgmester) i Helsingør 34.
 Leif den Lykkelige 564f.
 Leipzig 155.
 Leisner, Johnny, da. historiker 330–337 605 ff 609 612 f.
 Lembcke, Edvard, da. forfatter og skolemand 311.
 Lenin, Uljanov Vladimir Iljitj, russ. politiker 122f 341 350 617.
 Lente, Chr., da. diplomat 325.
 Leonora Christina, Chr. IV's datter 176 208.
 Lérins, fr. kloster 561 f.
 Leszczyński, J., po. historiker 583.
 Levi-Provençal, E., fr. orientalist 288.
 Levick, Barbara, eng. historiker 554f.
 Lewis, Archibald R., amer. historiker 561 ff.
 Lhotsky, Alphons, østr. historiker 298 ff.
 Li Da-Zhao, kin. politiker 342.
 Lidtke, Vernon L., amer. historiker 614f.
 Lier, by i Brabant 63.
 Lihme, H. M., da. købmand 98.
 Lillibridge, G. D., amer. historiker 333.
 Limoges 560.
 Lindhardt, P. G., da. teolog 522–527.
 Linné, Carl von, sv. botaniker 511.
 Lindqvist, Sune, sv. arkæolog 511.
 Lintzel, Martin, ty. historiker 564.
 Linvald, Axel, da. historiker 169 171 213.
 Lissabon 303 532.
 Lister 35.
 Litauen 584.
 Litlæ, Peder Hansen, køgemester hos biskop Hans Mule 55.
 Liverpool, Robert Banks Jenkinson Lord, eng. politiker 336.
 Livia, g. m. kejser Augustus 482.
 Livius, Titus, rom. historieskriver 553 557.
 Livorno 273.
 Lloyd George, David, eng. politiker 351.
 Locke, John, eng. filosof 599.
 Lockhart, John Gibson, eng.-skotsk kritiker 334.
 Lodi 395 403 426.
 Loewenstein, K., ty. historiker 356.
 London 294 540 589.
 Loov, J., po. diplomat 584.
 Lorenzen, Ejvind, da. arkæolog 480.
 Lorch, Anders, sv. diplomat 526.
 Lothar I, frank. konge og rom. kejser 517.
 Lothar III, ty. konge og rom. kejser 370.
 Lothian, Philip Henry Kerr Lord, eng. politiker 150.
 Louvain 524.
 Ludendorff, Erich, ty. general 112 128 153 350 619.
 Ludvig den Tyske, frank. konge 517.
 Ludvig den Fromme, fr. konge 283.
 Ludvig VII, fr. konge 372 376 381 f 384–387 389–392 398–408 410–414 417 419 423 426 f 429.

- Lukman, N., da. sagnforsker 197.
- Lund (Skåne) 158 448ff 451f 511 519-522 597.
- Lund, Hans, da. historiker og højskolemand 222-225.
- Lundbye, J. T., da. ingeniør og hygiejniker 266f.
- Lunde, J. F., da. politiker 86 88 91 94 98 104ff 109.
- Lunge, Ove, da. rigsråd 23.
- , Vincens, da. og no. rigsråd 2 10 22ff 47f 50-62 67 71f 75 77f 81.
- Luno, Chr. P. Bianco, da. bogtrykker 90.
- Luristan 477f.
- Luther, Martin, ty. reformator 177 305f 465 521f.
- Lübeck 4f 7 10 32f.
- Lykke, Niels, da. rigsråd 66f 71.
- Lyschander, Claus Christoffersen, da. historiker 596.
- Lütge, Friedrich, ty. historiker 275.
- Lüthi, Herbert, schw. historiker 467.
- Lütken, A., da. ingeniør 267.
- Læssøe, Jørgen, da. assyriolog 476f.
- Løgumkloster 310.
- Lönnroth, Erik, sv. historiker 258 304.
- Løvland, Jørgen G., no. politiker 534.
- Mably, Gabriel Bonnot de, fr. filosof 328.
- Mac Adam, John L., eng. ingeniør 267.
- Macaulay-Graham, Catherine, eng. historiker 328.
- Mc Conica, James Kelsey, eng. historiker 301.
- Machiavelli, Nicolò 305.
- Mc Intosh, Sir James, eng. politiker 334.
- Mackeprang, M., da. historiker 169.
- , Mogens B., da. arkæolog 512.
- Macmillan, Harold, eng. politiker 362.
- Mac Mullen, Ramsay, amer. historiker 556.
- Madras 601-604.
- Madrid 303 589.
- Madsen, Hans Jørgen, da. forhist. arkæolog 475.
- , Mogens, da. biskop 313.
- Madsen Mygdal, Th., da. politiker 228f.
- Madvig, J. N., da. klass. filolog og politiker 460f 467.
- Magnus Eriksson, sv. konge 296 576.
- Magnus Lagabøter, no. konge 291.
- Magnussen, Arne, isl.-da. historiker 437 572.
- Mahn, Jean-Berthold, fr. historiker 377.
- Maigaard, Jes, da. historiker 196.
- Mainz 370 408.
- Maland, David, eng. historiker 316f.
- Malacca 303 329f.
- Malaya 328ff.
- Malmer, Brita, sv. numismatiker 510-517.
- , Mats P., sv. arkæolog 511f.
- Malmö 31-34 307 595.
- Malta 273.
- Malthus, T. R., eng. nationaløkonom 331f.
- Manasses, biskop af Orléans 402 405.
- Manchuriet 346f.
- Manetho, ægypt. historieskriver 547.
- Mannsåker, Dagfinn, no. historiker 257.
- Mansergh, Nicholas, eng. historiker 147.
- Manuel I, østrom. kejser 383 397 409.
- Mao Tse Tung, kin. politiker 342.
- Marczewski, Jean, fr. økonom 457.
- Margrethe, da. dronning 159 200.
- Maribo 159.
- Marie, grevinde af Boulogne-sur-Mer 423.
- Marius, Gaius, rom. politiker 281 554.
- Marten, Horst-R., ty. geograf 568.
- Martfelt, Chr., da. købmand 528.
- Marx, Karl, ty. filosof 278 341 564 609.
- Maschke, Erich, ty. historiker 275.
- Maser, Werner, ty. historiker 141.
- Mathiassen, Therkel, da. arkæolog 266.
- Matthiessen, Hugo, da. kulturhistoriker 209.
- Matzen, H., da. retshistoriker 259f 262.
- Mauro, Frédéric, fr. historiker 304.
- Maussolos, hellen. fyrste 481.
- Mayer, Arno J., amer. historiker 122f.
- Mecham, J. Lloyd, amer. historiker 604f.
- Meerut, eng. garnison i Indien 337ff.
- Mehlen, Berend von, ty. lejetropfører 6 18.
- Mehrotra, S. R., ind. historiker 344f.
- Meinecke, Friedrich, ty. historiker 122.
- Meisner, Povl, da. bibliotekar 218.
- Melancthon, Philip, ty. reformator 521f 525.

- Melbourne, William Lamb Lord, eng. politiker 337.
- Meldgaard, Jørgen, da. arkæolog 564.
- Melle (Frankrig) 512.
- Mende, Dietrich, ty. historiker 115 ff.
- Merseburg 538.
- Mesopotamien 476 f 547 f.
- Metternich, Klemens Wenzel Lothar fyrst, østr. statsmand 606 f 612.
- Meuvret, Jean, fr. historiker 270.
- Mezad Hashavyahu (Palæstina) 475.
- Micaud, Charles, fr. historiker 146 f 150.
- Midsyssel (Norge) 35.
- Milano 370 376 399 400 f.
- Mill, John Stuart, eng. nationaløkonom 334 ff.
- Miller, John C., amer. historiker 598 ff.
- Millis, Walter, amer. historiker 352.
- Milward, Alan S., eng. historiker 132 358–361.
- Mirabeau, Gabriel Honoré de Riqueti de, fr. politiker 328.
- Mithridates VI Eupator, konge i Pontos 280 f.
- Mitterer, P. S., ty. historiker 377.
- Moen, Kristian, no. historiker 317 f.
- Mogens (Lauridsen), biskop af Hamar 9 12 15 17 20 43 ff 53 59 68–71.
- Mogenstrup, hgd. i Skåne 23 26 30 f.
- Molbeck, Chr., da. historiker 219.
- Molesworth, Robert, eng. diplomat 325.
- Mollat, Michel, fr. historiker 165.
- Moltke, A. G., da. statsmand 209 f.
- Moltmann, Günter, ty. historiker 627.
- Mommsen, Theodor, ty. historiker 551 f.
- , Wolfgang J., ty. historiker 124 f.
- Mongoliet 342.
- Monrad, D. G., da. politiker og teolog 90 92 ff 98 466.
- More, Thomas, eng. humanist 279 301.
- Morgenthau, Hans J., amer. statskundskabsforsker 133 f.
- Morimond, fr. cisterc. kloster 376 f.
- Morsø Nr. hd. (Thisted a.) 220 f.
- Morsø Sdr. hd. (Thisted a.) 220 f.
- Mosse, G. L., ty.-jød. historiker 355 f.
- , W. E., ty.-jød. historiker 354 ff.
- Moulton, J. L., eng. historiker 631 f.
- Mousnier, Roland, fr. historiker 316.
- Mule, Hans, biskop af Oslo 15 ff 20 35 39 43–46 55 57.
- Munch, P., da. historiker og politiker 228 235–239 241 ff 455.
- , P. A., no. historiker 571.
- Mundt, Just Henrik, borgmester i Kbhvn. 92.
- Munkeliv, no. kloster 292 f.
- Musculus, Andreas, luth. teolog 521.
- Musset, Lucien, fr. historiker 286 f.
- Müller, Sophus, da. arkæolog 266 470.
- Müller-Wille, Wilhelm, ty. geograf 569.
- München 146 148 ff 569.
- Münter, C. V. Th., københavnsk rådmann 91.
- Møller, Andreas, da. embedsmand 237.
- , J. Christmas, da. politiker 227 229–232 366 f.
- , Axel, købmand i Ålborg 530.
- Mønster, Frederik, da. baptistleder 105 f.
- , Peder, da. baptistleder 105 f.
- Mørch, Søren, da. historiker 268 f 316 f.
- Mørkholm, Otto, da. historiker 481 550 f 645.
- Namdalen, no. len 34–37.
- Namier, Lewis B., eng. historiker 137 609.
- Napoleon Bonaparte 271 332.
- Napoleon III 332.
- Narain, A. K., eng. historiker 551.
- Narbonnaise 563.
- Narvik 632.
- Nathanson, M. L., da. købmand 210.
- Neapel 524 567.
- Neck, Rudolf, østr. historiker 113 121.
- Nederlandene 324 f 364.
- Neergaard, Niels, da. politiker 228.
- Nehru, Jawaharlal, ind. politiker 345.
- Nelson, Harold I., eng. historiker 620.
- Nemisøen 482.
- Nero, rom. kejser 554.
- Neudungus, abbed af Neuburg 396.
- Newcastle, eng. by 591 f.
- Newcastle, Thomas Pelham Lord, eng. politiker 600.
- Nicolaus, abbed af Siegburg 397.
- Nicolaus, cisterciensermunk, magister 398.
- Niels, da. konge 431 442 f 446 f 451.
- Nielsen, Andreas, da. højskolemand 226.
- , Erik Levin, da. historiker 295–298.
- , Hans Jørgen, da. statskundskabsforsker 348 f 614 f 642 ff.

- Nielsen, Herluf, da. historiker 262f.
 -, Niels, da. geograf 261.
 Nietzsche, Friedrich, ty. filosof 566.
 Nilsson, Sven A., sv. historiker 304.
 Nish, Ian H., eng. historiker 346f.
 Nissen, Henrik S., da. historiker 633-636.
 Nolte, E., ty. historiker 627.
 Norden, F. L., da. officer og rejsende 475.
 Norge 1-82 175 291f 331f 534-538 571f 627 631f.
 Norristown (Pennsylvania) 460 463.
 North, R., eng. filolog 548.
 Northeim, ty. by 623ff.
 Novgorod, russ. handelsby 294.
 Nowicki, Andrzej, po. historiker 586.
 Noyse, P. H., amer. historiker 609.
 Nubien 472 474f.
 Numantia, antik by i Spanien 552.
 Nussbaum, F. L., amer. historiker 317.
 Nyborg 321.
 Nykøbing (Falster) 86 102 104 159.
 Ny Lødøse 78.
 Nürnberg 275.
 Nørlund, Poul, da. historiker 199.
- Oberbeck, Gerhard, ty. geograf 569.
 Oddo, kardinaldiakon af St. Nicolaus in carcere Tulliano 384 386 390ff 411 415.
 Odén, Birgitta, sv. historiker 321 468.
 Odense 60f 66 77 261.
 Odilo, cluniac. abbed 283.
 Odo, cluniac. abbed 283.
 Ogg, David, eng. historiker 316f.
 Ohlsson, Ragnar, sv. historiker 523.
 Olaf Skotkonge, sv. konge 510 516.
 Olaf Tryggvason, no. konge 510 516 564.
 Oldenburg, Evelyn, da. arkæolog 472 475.
 Oleśnicki, Z., po. kardinal 570.
 Olmütz 525.
 Olrik, Jørgen, da. historiker 431f 446f 451.
 Olsen, Albert, da. historiker 167 170f 463 539.
 -, Gunnar, da. historiker 207ff.
 -, Karl, da. politiker 226-233.
 -, Olaf, da. historiker 258f.
 Oluf Hunger, da. konge 431 442.
 Olufsborg, hgd. i Viken 44.
 Olympia 479.
- Omang, Reidar, no. historiker 534.
 Omnibonus, biskop af Verona 390.
 Ording, Arne, no. historiker 534.
 Oslo 10 15 35 43 62 65 155 158.
 Ostfeld, Ib, da. psykiater 461.
 Ostindien 529.
 Otte, Fr., købmand i Eckernförde 533.
 Otto af Freising, ty. historieskriver 393.
 Otto den Store 380.
 Otto af Wittelsbach, pfalzgreve 372ff 385.
 Ottosen, Johan, da. historiker 340.
 Owen, G. D., eng. historiker 318ff.
 -, Robert, eng. industrimand og social-reformator 335.
 Oxe, Torben, da. adelsmand 23 26.
 Oxenstierna, Axel, sv. rigskansler 305.
 Oxford 260.
- Paasivirta, Juhani, fi. historiker 347f.
 Pachomius 283.
 Paine, Tom, eng.-amer. filosof 332.
 Palczowski, Pawel, po. adelsmand 588.
 Palermo 567.
 Palladius, Niels, da. biskop 520ff.
 -, Peder, da. biskop 520ff.
 Palme, Sven Ulric, sv. historiker 526.
 Palmer, R. R., amer. historiker 467.
 Palmerston, Henry John Temple, eng. statsmand 538-542.
 Palmqvist, Arne, sv. historiker 257.
 Palmyra, by i den syr. ørken 483.
 Paludan-Müller, Caspar, da. historiker 50 177.
 Palæstina 475f 480 547f.
 Parenti, Giuseppe, ital. historiker 270.
 Paris 155 289f.
 Parker, John, amer. biblioteksmand 272f.
 -, John, eng. historiker 300.
 Parsberg, Tønne, da. rigsråd 32.
 Paschalis III, pave 410f 413f 417 427f.
 Pasek, Jan, po. soldat 588f.
 Paucker, Arnold, ty. historiker 354ff.
 Paul, G. M., eng. historiker 557.
 Paulsen, Henning, da. historiker 265.
 Pausanias, gr. geograf 471 479.
 Pavia 370 377-385 388-390 403 426 429.
 Pearl, V., eng. historiker 592.
 Pearl Harbor 636.
 Pedersen, Christiern, da. historisk forfatter 312.

- Pedersen, Ole Karup, da. historiker 212
 –218 247–252 610 ff 625 f 637–642 645.
 –, Oluf, da. politiker 238 246 253.
 Peel, Sir Robert, eng. politiker 335 f.
 Penang 329 f.
 Penshurst Place (Kent) 318 f.
 Peregrinus, patriark af Aquileja 381 383
 394 415.
 Perger, A., jesuit. historiker 523.
 Peringskjöld, Johan, sv. rigsantikvar
 510.
 Persien 315 f 477.
 Peru 605.
 Peter, biskop af Pavia 376 382 408 410
 421.
 Peter, ærkebiskop af Tarantaise 376.
 Peter August Frederik af Holstein-Beck
 583.
 Petersen, Erling Ladewig, da. historiker
 1–82 270 286–289 546 f 561–564 590
 645.
 –, Hjalmar, da. forfatter 633–636.
 –, Ib Damgaard, da. historiker 129–154
 353 f 358–361 626–632.
 –, Julius, da. medicinalhistoriker 159.
 Petra, ruinby i Jordan 476.
 Petrus Venerabilis 284 jfr. 673.
 Petry, Ludwig, ty. historiker 273.
 Peyrère, Issak de la, fr. adelsmand 324.
 Phaistos (Kreta) 479.
 Philip, abbed af Aumone 387 405 407.
 Philip af Sulzbach, pfalzgreve 322.
 Philip, ærkebiskop af Köln 422 424.
 Pilatus, Pontius 482 f.
 Pilsudski, J., po. officer og politiker
 621 ff.
 Pinborg, Jan, da. klass. filolog 298 ff.
 Pinson, Koppel S., amer. historiker 339 f.
 Piper, Emil, da. politiker 227 229.
 Pirenne, Henri, belg. historiker 129.
 Piræus 480.
 Pisidien 554 f.
 Pitt (d. Æ.), William, eng. statsmand
 598.
 Pitz, Ernst, ty. historiker 275 581 f.
 Plass, Jens B., ty. historiker 615 f.
 Pleijel, Hilding, sv. teolog 258.
 Plinius (d. Æ.) 471.
 Ploug, Carl, da. politiker og forfatter
 83 86 88 90 93 f 98 106 109.
 –, Hother, da. forfatter 93.
 Plutarch, gr. forfatter 280 553 557.
 Pogwisch, Wulff, til Bukhagen, kgl. råd
 36 f.
 Poitiers 560.
 Polen 133 148 271 321 570 f 583–589
 621 ff 628.
 Polvinen, Tuomo, fi. historiker 257.
 Polybios, gr. historieskriver 553 557.
 Pompeji 484.
 Pompejus, Gnæus, rom. politiker 281
 554.
 –, Sextus, rom. politiker 554.
 Ponteil, Félix, fr. historiker 332 f.
 Pontigny, fr. cisterc. kloster 408.
 Pontius, abbed af Granselve (sen. af
 Clairvaux) 399 419 424.
 Pontoppidan, Erik, da. teolog og histo-
 riker 332.
 Popper, Karl R., eng. filosof 627.
 Porada, Edith, ty. arkæolog 478.
 Pors, Stig, da. lavadelsmand 35.
 –, Søren, da. lavadelsmand 35.
 Portugal 303 f.
 Possevino, Antonio, jesuit og pavel.
 diplomat 525.
 Poulsen, Frederik, da. kunsthistoriker
 473.
 –, Henning, da. historiker 633–636.
 –, Vagn, da. kunsthistoriker 473 482.
 Prag 525.
 Prange, Wolfgang, ty. geograf 568 f.
 Preetz, ty. nonnekloster 569.
 Preiss, M., ty. historiker 377 430.
 Prestwich, M., eng. historiker 166.
 Pretsch, Gerhard, ty. historiker 113.
 Preussen 321 538–542 570 580 f 585
 612 f.
 Prinz, Friedrich, ty. historiker 561 ff.
 Prokopios, gr.-rom. historieskriver 557.
 Prytz, Björn, sv. diplomat 639.
 Ptolemæus, Claudius, geograf 272.
 Pucelle, Girard, fr. diplomat 420.
 Puggaard, Hans, da. grosserer 87 97 f.
 Qatar (v. Den pers. Golf) 474.
 Quebec 599.
 Radulf de Diceto 412.
 Raeder, Erich, ty. admiral 632.
 Rahewin, ty. historieskriver 393 422 f.
 Rainald (v. Dassel), ærkebiskop af Köln
 371 f 375 381 386 390 395 402 f 406
 410–417 419 f 427 f.

- Ralph Niger, eng. historieskriver 431-452.
- Ramsay, W. M., eng. klass. arkæolog 554.
- Ramskou, Thorkild, da. arkæolog 197f.
- Rantzau, Henrik 160.
- , Melchior 169.
- , Schack Carl 160.
- Ranulf, Svend, da. sociolog og filosof 456f 465.
- Rao, Nyapati Shashagiri, ind. embedsmand 602.
- Raoul, biskop af Serre 388.
- Rasch, Aage, da. historiker 527-533.
- Rasmussen, Erik, da. historiker og statskundskabsforsker 215f 247f 253.
- , Knud, da. historiker 583.
- , Laust, da. politiker 344.
- , Poul, da. historiker 264f.
- Rathsack, Mogens, da. historiker 282-286.
- Raumer, Kurt von, ty. historiker 275f.
- Rauschnig, Hermann, ty. nazist 135 628.
- Rechnitzer, Hjalmar, da. søofficer 344.
- Redlich, Fritz, ty.-amer. militærhistoriker 579f.
- Reff, Hans, biskop af Oslo 59 67-71.
- Refs hd. (Thisted a.) 220f.
- Rehefeld, Bonaventura, provst i Haderslev 311.
- Reichenau, Walter von, ty. officer 142.
- Reinhardt, C. E. F., da. historiker 85-88 95 100 102.
- , Waldemar, ty. historiker 569.
- Rémond, René, fr. historiker 330f.
- Rendsborg 318f.
- Renouvin, Pierre, fr. historiker 113f 250 331.
- Reric, by ved Østersøen 516.
- Rerup, Lorenz, da. historiker 222-226 258 340f.
- Resen, Hans Poulsen, da. biskop 205 520.
- , Peder Hansen, da. historiker 595ff.
- Reval 582f.
- Reventlow, Chr. Ditlev, da. statsmand 211.
- , Conrad, da. politiker 208.
- , Ditlev, da. statsmand 209.
- , Dortha Charlotte 533.
- , Fr., da. diplomat 540.
- Reventlow-Preetz, Friedrich greve, slesv.-holst. politiker 540.
- Reynolds, P. A., eng. historiker 138. Rhodos 282.
- Ribe 51 53 58f 310.
- Riberhus 51.
- Rich, E. E., eng. historiker 572 ff.
- Riché, Pierre, fr. historiker 561.
- Riezler, Kurt, ty. kancelliembedsmand 119 126.
- Riga 526 532.
- Riis, P. J., da. klass. og nærorient. arkæolog 469-495.
- Riisgaard, Knud, da. arkæolog 478.
- Riising, Anne, da. historiker 258.
- Ritter, Gerhard, ty. historiker 114 116-119 143f 350.
- Robert af Ely 443 448.
- Roberts, Michael, eng. historiker 304f.
- Robertson, Charles L., amer. historiker 641f.
- , E. M., eng. historiker 138ff 151 153.
- Rockingham, Charles W. Wentworth Lord, eng. politiker 599.
- Rockstroh, K. C., da. officer og historiker 322.
- Rodbertus, Johann Karl, ty. politiker 614.
- Rode, Ove, da. politiker 215.
- , Stig, da. jurist 83-110.
- Roebuck, John, eng. politiker 335.
- Roger, biskop af York 404.
- Roger II, konge af Sicilien 369f.
- Roger, søn af kong Vilhelm I af Sicilien 371.
- Rohde, H. P., da. kunsthistoriker 484.
- Roloff, E. A., ty. historiker 623.
- Rom 280ff 482ff 551-555 570.
- Romano, Ruggiero, ital. historiker 270.
- Rommel, Erwin, ty. officer 368.
- Roosevelt, Franklin D., amer. præsident 632.
- Rose, George Henry, eng. diplomat 545.
- Rosenkrantz, Niels Eriksen, da. rigshofmester 23.
- , Oluf Nielsen, da. rigsråd 306.
- , Otte Holgersen, da. rigsråd 52 54 56f.
- Roskilde 12 21 310 321 323 519.
- Rostock 10 32.
- Rostovtzeff, M., russ. historiker 281.
- Rosznecki, Stanislaw, po. historiker 588f.

- Rothschild, Joseph, amer. historiker 621 ff.
- Rotrou, biskop af Evreux, sen. ærkebiskop af Rouen 404 412 417.
- Rottbøll, Christian Michael, da. politiker 229.
- Rotwitt, C. E., da. politiker 95.
- Rowse, A. L., eng. historiker 146 150.
- Rud, Anne, g. m. Henrik Krummedige 25 27f 30ff 34 36ff 40f 67 76 80f.
- , Jørgen, da. rigsråd 27 30 38.
- , Mogens, da. forlagsredaktør 203f 218.
- , Otte, da. adelsmand 33.
- Ruhr 620f.
- Rumænien 613.
- Runeby, Nils, sv. historiker 304.
- Runquist, Kjell, sv. historiker 264.
- Rusland 112 123ff 127f 213 271 346f 349f 541f 588 608 612f 615f 628ff.
- Russell, John, eng. politiker 337.
- Ruutu, Martti, fi. historiker 257.
- Ryan, Cornelius, amer. forfatter 367f.
- Ryberg, Niels, da. købmand og godsejer 527-533.
- Rymæn, Hans, købmand 33.
- Rødding (Sønderjylland) 223 225.
- Röhrborn, Klaus-Michael, ty. orientalist 315f.
- Rømer, Ole, da. fysiker 264f.
- Rønneby 32.
- Rønnow, Joachim, biskop af Roskilde 73.
- Rørdam, H. F., da. kirkehistoriker 262 523.
- Rörig, Fritz, ty. historiker 293.
- Rössler, Hellmuth, ty. historiker 619f.
- Råbjerg s. (Horns hd. Hjørring a.) 221.
- Råbylaget (Norge) 35.
- Saabye, E. J., da. søofficer 342ff.
- Sachsen 583.
- Sahlgren, Nils, sv. historiker 265.
- Saint-Germain-des-Prés, fr. kloster 290.
- Saint-Gilles (Sydfrankrig) 274.
- St. Jean-de-Losne 403 421.
- Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy de, fr. socialist 335.
- Sällnäs, Birger, sv. historiker 327.
- Sallust, rom. historieskriver 557.
- Salmen, Wilhelm, ty. musikhistoriker 275.
- Salskov Roberts, Helle, da. arkæolog 473.
- Salter, Sir Arthur, eng. nationaløkonom 251.
- Salway, Peter, eng. historiker 555f.
- Samuelson, Ole, da. historiker 353.
- St. Petersborg 613.
- Santifaller, Leo, østr. historiker 546f.
- Sardinien 474.
- Sass, Else Kai, da. kunsthistoriker 484.
- Sauer, W., ty. historiker 623.
- Saveth, E. N., amer. historiker 453.
- Saxo Grammaticus, da. historieskriver 180 197 312ff 404 441 448f 451f.
- Scavenius, Erik, da. politiker 239.
- Schachermeyer, F., østr. arkæolog 479.
- Schacht, Hjalmar, ty. finans ekspert 357.
- Schack, Anna Sophie 160.
- Schapper, Karl, ty. revolutionær 609.
- Scharlau, Kurt, ty. geograf 568.
- Schelling, Thomas C., amer. konfliktforsker 249.
- Schieder, Theodor, ty. historiker 122 467.
- Schiøler, Th., da. ingeniør 473.
- Schlenger, Hubert, ty. historiker 275.
- Schlesinger (jr.), Arthur, amer. historiker 458.
- Schlesinger, Walther, ty. historiker 564.
- Schlieffen, Alfred von, ty. general 127.
- Schmeidler, Bernhard, ty. historiker 432.
- Schoebe, Gerhard, ty. historiker 274.
- Schoeps, Hans Joachim, ty. religionshistoriker 323f.
- Schoubye, Jørgen, da. historiker 325ff.
- Schovelin, Julius Vilhelm, da. histøkon. forfatter 531.
- Schramm, Percy Ernst, ty. historiker 274.
- , Stuart, ty. historiker 341f 626.
- Schreiner, Johan, no. historiker 4 50 534.
- Schröder, Ludwig, da. højskolemand 223f.
- Schult, Johan, ty.-sv. teolog 324.
- Schultz, G., ty. historiker 623.
- Schweigaard, Anton Martin, no. politiker 537.
- Schwarz, Solomon M., russ.-amer. historiker 616f.
- Schwerin 582.
- Schwidetsky, Ilse, ty. historiker 273.

- Schück, H., sv. historiker 523.
 Schäfer, Dietrich, ty. historiker 293.
 Schönheyder, J. F. G., da. rentekammerdirektør 97.
 Scipio (Africanus), Publius Cornelius 552 ff.
 Scocozza, Benito, da. historiker 301 320 327 f 342.
 Scullard, H. H., eng. historiker 553.
 Seckendorf, Veit Ludwig von, ty. historiker 593.
 Seeberg-Elverfeldt, Roland, ty. historiker 582 f.
 Sehested, Christen Thomesen, da. kansler 206.
 –, Hannibal, da. statsmand 175 f 207.
 Seignobos, Charles, fr. historiker 465.
 Seip, Jens Arup, no. historiker 534 537.
 Septimius Severus, rom. kejser 556.
 Serbien 125 f.
 Serridslev (= Serreslev, nedl. landsby v. Kbhvn.) 21.
 Sertorius, Quintus, rom. feltherre 281.
 Shilo (Palæstina) 475 548.
 Sick, Kr., da. skolemand 98.
 –, Wolf-Dicter, ty. geograf 568.
 Sidenius, Isaac, da. politiker 102 104.
 Sidney, eng. adelsfamilie 318 f.
 Sidon 476.
 Sienkiewicz, Henryk, po. forfatter 586.
 Sigbrit Villoms, Christian II's rådgiver-ske 202.
 Sigebert af Gembloux, fr. historieskriver 434.
 Sigfred, da. konge 516 f.
 Sigismund I, po. konge 583 ff.
 Sigismund II August, po. konge 583 ff.
 Sigismund III, po. konge 525 584.
 Silkeborg 242 244.
 Simiand, François Charles, fr. national-økonom 465.
 Simon, Joan, eng. historiker 302.
 Singapore 329 f.
 Sjøberg, Erik, da. historiker 305–308.
 Sjødell, Ulf, sv. historiker 304.
 Sjödin, L., sv. historiker 5.
 Sjøqvist, Viggo, da. historiker 124 460 637–641.
 Sjørring (Hundborg hd. Thisted a.) 220.
 Skast hd. 309.
 Skau, Laurids, sønderjy. politiker 311.
 Skeel, Mogens, da. diplomat 325.
 Skelskør 264.
 Skien, no. by 155.
 Skodvin, Magne, no. historiker 257.
 Skovgaard, Hans, da. skolemand 159.
 –, Jes 159.
 –, Johanne, da. historiker 159 ff.
 Skovgaard-Petersen, Inge, da. historiker 312 ff 558 ff 564 ff 571 f.
 –, Vagn, da. historiker 311 341 534–538.
 Skovmand, Roar, da. historiker 212 f.
 Skrubbeltrang, Fridlev, da. historiker 219–222 463 467 581 f.
 Skydsgaard, Jens Erik, da. historiker 278–282 551–555.
 Skyum-Nielsen, Inger, da. jurist 259 f 576 ff.
 –, Niels, da. historiker 200 202 262 f 289–293.
 Slagheck, Didrik, ærkebiskop 306.
 Slange, Niels Pedersen, da. kancelli-embedsmand og historiker 176 207.
 Slesvig 161 314 518 ff 538–542.
 Sletten, Vegard, no. historiker 534.
 Slomann, Vilhelm, da. kunsthistoriker 473.
 Smith, Adam, eng. nationaløkonom 465.
 –, Kaj Birket, da. etnograf 353.
 –, Sidney, eng. kritiker 334.
 Snitker, Hans, da. modstandsmand 635.
 Snyder, Richard C., amer. statskundskabsforsker 250.
 Sofie, Vald. I's dronning 447.
 Soløyr, no. len 35.
 Sombart, Werner, ty. økon. historiker 275.
 Sorø 159 261 f.
 Southey, Robert, eng. politiker 334.
 Sovjetunionen 136 145 f 148 150 152 ff 637 641.
 Spanien 287 ff 324 574 f.
 Sparre, Niels Clausen, sv. rigsråd 26.
 Speer, Albert, ty. arkitekt 359 f.
 Spencer, Robert, eng. historiker 140.
 Sperling, Otto, da. læge og botaniker 206 510.
 Spoleto 561.
 Spooner, F. C., eng. historiker 573.
 Spuler, Bertold, ty. historiker 275.
 Stade, ty. by 593 f.
 Stade, Arne, sv. historiker 320 ff.
 Stadtmüller, Georg, ty. historiker 270 f.

- Stalin, Josef, russ. politiker 617 628f 639.
- Stauning, Th., da. politiker 228.
- Stavanger 11.
- Steen, Sverre, no. historiker 534–538 632.
- Steensberg, Axel, da. historiker 260 267 473 476 568.
- Steengaard, Niels, da. historiker 273 300 303f 315f 572–576 645.
- Steenstrup, I. C. Vogelius, da. officer 267.
- , Johs. C. H. R., da. historiker 159f 170 179 205 262.
- Stefan, abbed af Cluny 398.
- Stefan, ærkebiskop af Uppsala 430.
- Steffensen, Peder, stændersuppleant for Falster 102 105.
- Steglich, Wolfgang, ty. historiker 121.
- Stein, H., da. politiker 240.
- Stenberger, Mårten, sv. arkæolog 258f.
- Stenbock, G. O., sv. feltmarskal 323.
- Stensen, Niels, da. naturvidenskabsmand 208.
- Stinnes, Hugo, ty. industrileder 621.
- Stjerna, Knut, sv. arkæolog 511.
- Stockfleth, N. W., da. officer 267.
- Stockholm 19 158.
- Stolpe, Hjalmar, sv. arkæolog 511.
- Stone, Lawrence, eng. historiker 591f.
- Stoob, Heinz, ty. historiker 275.
- Storm, Gustav, no. historiker 571.
- Strabo, gr. geograf 272.
- Strange, John, da. arkæolog 475.
- Stresemann, Gustav, ty. politiker 621.
- Strøm, Ingrid, da. klass. arkæolog 276ff 478.
- Strömberg-Back, Kerstin, sv. historiker 304.
- Stubbe-Teglbjerg, Ib, da. kunstner 203.
- Sture, Svante Nilsson, sv. rigsforstander 24ff 28 32.
- , Sten (den Yngre) 23.
- Sturlason, Snorre, isl. historieskriver 155 157.
- Stygge, Ulrik, da. biskop 308.
- Suetonius Tranquillus, Caius, rom. historieskriver 557.
- Sunesen, Anders, da. ærkebiskop 264.
- Supple, B. E., eng. historiker 166.
- Suso, Heinrich, ty. teolog 296.
- Svahnström, Gunnar, sv. historiker 258.
- Svalastoga, Kåre, da. sociolog 144.
- Svane, Hans, da. biskop 276.
- Svart, Oluf, da. lavadelsmand 35.
- Svendborg 310.
- Svend Tveskæg, da. konge 314 436 510 516.
- Svend Estridsen, da. konge 291 428 431 433 438 441 444 451 516.
- Svend Grathe, da. konge 431 443ff 448 451.
- Svend Aggesen, da. historieskriver 432 441 444f 447ff 451f.
- Sverige 1 3–10 16ff 24 41 53 62 179f 304f 314 320–323 325ff 522 524ff 541 597f.
- Sverre, no. konge 157.
- Svenningsen, Niels, da. embedsmand 235–239 244.
- Sverdrup, Johan, no. politiker 156 536f.
- Syme, Ronald, eng. historiker 553 557.
- Syrien 476 485 547f 575.
- Säve-Söderbergh, Torgny, sv. arkæolog 475 547.
- Søgaard, Helge, da. historiker 595ff.
- Sønderborg 161.
- Sørensen, Rasmus, da. skolemand og lægprædikant 87 105.
- Tabor, Peder, da. journalist 254.
- Tacitus, Cornelius, rom. historieskriver 557.
- Tall Shimshara (Shusharra, Assyrien) 476f.
- Tall Sukås (Shuksu) 476.
- Talleyrand-Périgord, Charles Maurice, fr. diplomat 612.
- Tandrup, Leo, da. historiker 466.
- Tansill, Charles Callan, amer. historiker 352.
- Tawney, R. H., eng. historiker 165f 591.
- Taylor, A. J. P., eng. historiker 129–154 627.
- , Lily Ross, amer. historiker 551f.
- Tejn, Michael, da. oversætter 367f.
- Tepe Guran, pers. byhøj 477.
- Tersmeden, Lars, sv. historiker 321.
- Tessier, Georges, fr. historiker 546.
- Thaarup, Frederik, da. statistiker 332.
- Theiner, A., no. historiker 523.
- Theobald, abbed af St. Germain-des-Prés 402.

- Theobald, ærkebiskop af Canterbury 388ff.
- Theoderich af Silve bénite, kartheuser-munk 421.
- Theodosius den Store 380.
- Thieme, Hans, ty. historiker 356.
- Thimme, Friedrich, ty. historiker 613.
- Thistlethwaite, Frank, amer. historiker 333.
- Thjodhilde, g. m. Erik den Røde 564ff.
- Thoden, no. landskab 35.
- Thomas Aquinas 308.
- Thomas (Beckett), ærkebiskop af Canterbury 407f 410ff 418ff 422 427.
- Thompson, E. A., eng. historiker 557.
- Thomsen, C. J., da. arkæolog 196 511.
- Thomson, Arthur, sv. retshistoriker 576ff.
- Thorvaldsen, Bertel, da. billedhugger 484.
- Thowsen, A., no. historiker 2.
- Thukydide 471.
- Thurah, Laurids de, da. arkitekt 596.
- Thygesen, Emanuel, da. købmand og godsejer 530.
- , Thyge Jesper, da. købmand 530.
- Thyssen, A. Pontoppidan, da. teolog 257.
- Tiberius, rom. kejser 482.
- Tiedje, A., da. skolemand 261.
- Tietgen, C. F., da. forretningsmand 465.
- Tilly, Charles, amer. sociolog 461f 464.
- Timm, Albrecht, ty. historiker 273.
- Tingsten, Herbert, sv. politiker 639.
- Tirard, P.-E., fr. politiker 620.
- Tlaxcala, by i Mexico 574.
- Tocqueville, Alexis de, fr. historiker 333ff.
- Toldstrup, Anton J., da. modstandsmand 634.
- Topitsch, Ernst, ty. socialforsker 457.
- Topsoe, Vilh., da. forfatter 109.
- Topsoe-Jensen, Torben, da. jurist 265-268.
- Torkil den Høje 291.
- Tornby s. (Vennebjerg hd. Hjørring a.) 221.
- Toscanelli del Pozzo, Paolo, ital. naturforsker 272.
- Torstendahl, Rolf, sv. historiker 183-195.
- Tours 349 405f.
- Townend, G. B., eng. historiker 557.
- Toynbee, Arnold, eng. historiker 146f.
- Trajan, rom. kejser 483.
- Tre Roser, Karl Knutssen, no. adelsmand 23.
- , Knut Alfssen, no. rigsråd 23f 32 39.
- Tre Rosor, Ture Jönsson, lensmand på Elfsborg 44.
- Tregonning, K. C., amer.-malay. historiker 328ff.
- Trésaguet, fr. ingeniør 267.
- Treschow, W. F., da. jurist og politiker 95.
- Trevor-Roper, H. R., eng. historiker 135f 138 140f 143 152f 591 627 629.
- Troels-Lund, Troels Fr., da. historiker 159 180.
- Trolle, Niels, no. adelsmand 323.
- Trommer, Aage, da. historiker 633-636.
- Tromsø, no. by 155.
- Trondheim 69 71 332 632.
- Truelsen, Sven G., sv. historiker 210.
- Tscherning, A. F., da. politiker 107.
- Tvevad, Jørgen, da. historiker 259-262.
- Tyrkiet 345 477 485 575f.
- Tyskland 111-128 130-154 271 339f 350ff 354-361 538-542 566-569 579f 593f 609 612f 615f 618-621 623-631 639f.
- Tønsberg 10 32 292.
- Ueland, Ole Gabriel, no. politiker 537.
- Ulfeldt, Corfitz, da. rigshofmester 206f.
- Ulfstand, Holger Gregersen, da. rigsråd 31.
- , Truid, da. rigsråd 26 31 67 69 71 74 77f 82.
- Ulrich, biskop af Halberstadt 406.
- Ulrich, biskop af Treviso 409.
- Uppsala 295 525f 597f.
- Urne, Lage, biskop af Roskilde 16f 48 306.
- Urup, Erik, no. rigsråd 55.
- USA 112 123 156 333ff 347f 352 453f 529 598ff 628ff 632 637 639 641.
- Usher, A. P., amer. økon. historiker 270.
- Utenhof, Wolfgang von, kansler 14.
- Uttar Pradesh (Indien) 338.
- Valdemar I, da. konge 381 403 427-432 443-448 451.

- Valdemar II, da. konge 448.
 Valdemar Atterdag, da. konge 200.
 Valdemar (Knudsen), biskop af Slesvig 431 ff 446 f 451 f.
 Valden, gods i Holland 26 f 31.
 Valerian, rom. kejser 482.
 Valerius Maximus, rom. historieskriver 280.
 Van Seters, John, amer. ægyptolog 547 ff.
 Varberg 39 41 56.
 Varna 570.
 Vasegård, Sigurd, da. kunstner 204.
 Vedel, Anders Sørensen, da. historiker 173 312 ff 437.
 -, P., da. embedsmand 460 462.
 Vendée 461.
 Venezia 371.
 Vennebjerg hd. (Hjørring a.) 220 f.
 Ventris, Michael, eng. klass. filolog 485.
 Verden, ty. bispedømme 415 593 f.
 Verdun 415.
 Vergil 482.
 Vestindien 228 f 343 530 532.
 Viborg 309 f.
 Vibæk, Jens, da. historiker 210 ff.
 Victor IV, pave (kardinal Octavian) 369-430.
 Victoria, eng. dronning 539.
 Vierhaus, Rudolf, ty. historiker 275 f.
 Vietnam 342.
 Vigen, Anders, da. journalist 230.
 Viken, no. landskab 4 6 10 15-20 44 47 61 65 70 81.
 Vilar, Pierre, fr. økon. historiker 454 457 468.
 Villarsen, E., da. jurist 260.
 Villius, Hans, sv. historiker 321.
 Villumsen, Didrik, no. lavedelsmand 35.
 Vilhelm af Morimond, fr. cistercienser 408.
 Vilhelm, kardinalpresbyter af St. Petrus ad Vincula 379 385 f 390 ff 409.
 Vilhelm I, konge af Sicilien 370 ff 375 382 f 397 420.
 Vilhelm, markgreve af Montferrat 421.
 Vilhelm, ærkebiskop af Sens 423.
 Vilna 525 f.
 Vincens af Prag 382.
 Vinje, Aasmund Olafsson, no. digter 157.
 Visby 258 f.
 Vitruvius 471.
 Vives, Johannes Ludovicus, sp. filosof 302.
 Vogt, Joseph, ty. historiker 278 ff.
 Voigt, Laurits Peter, da. politiker 98.
 Vordingborg 532.
 Walbank, F. W., eng. historiker 557.
 Wales 412.
 Walkelinus, ærkeidegn af Norwich 422.
 Wallace-Hadrill, J. M., eng. historiker 561.
 Walpole, Sir Robert, eng. politiker 600.
 Walsh, P. G., eng. historiker 557.
 Wanscher, Ole, da. arkitekt og kunsthistoriker 473.
 Warszewicki, K., po. diplomat 584.
 Weber, Max, ty. sociolog 129 353.
 Webster, Sir Charles, eng. historiker 364 606.
 Wegener, C. F., da. historiker 159 313.
 -, Johan, da. teolog 159.
 Weibull, Curt, sv. historiker 156 170 175 178 198 f 304 321 428.
 -, Lauritz, sv. historiker 156 170 178 198 f 415 428.
 Weile, Christen Ostensen, da. jur. forfatter 205.
 Welf, hertug af Spoleto 408.
 Wellington, Arthur Wellesley Lord, eng. politiker 336.
 Wendt, Bernd-Jürgen, ty. historiker 148 150.
 -, F. W., da. historiker 171 216 ff.
 Wergeland, Henrik, no. digter 157.
 Werner, J., ty. arkæolog 483.
 Wernstedt, Folke, sv. genealog 545 f.
 Wessely, Abraham, da. politiker 90.
 Westergaard, Harald, da. statistiker 545.
 Westin, Gunnar T., sv. historiker 257.
 Weze, Johan, udv. ærkebiskop af Lund 39.
 Wheeler, Mortimer, eng. arkæolog 478.
 Wheeler-Bennett, John W., eng. historiker 145 f.
 Whiteside, Andrew G., amer. historiker 142 ff.
 Wibald, abbed af Stablo 369 ff.
 Wichmann, ærkebiskop af Magdeburg 381 411 414 f 421.
 Wien 274 f 298 ff 525.
 Wiese, H., ty. historiker 594.
 Wilcke, J. W., da. embedsmand 237.

- Willcox, William B., amer. historiker 466.
 William III, eng. konge 148 324f.
 William af Malmesbury, eng. historie-
 skriver 557.
 Willibrord, germ. missionær 561.
 Wilson, A. J. N., eng. historiker 280 ff.
 -, C. H., eng. historiker 572 ff.
 -, Woodrow, amer. præsident 122f.
 Winchester 389.
 Winckler, Martin, ty. historiker 612f.
 Winther, Jens, da. historiker 226-233.
 Wiskemann, Elizabeth, ty. historiker 135.
 Wladyslaw II Jagiello, po. konge 570.
 Wladyslaw III, po. konge 570.
 Wladyslaw IV, po. konge 583 587.
 Wohl, Robert, amer. historiker 348f.
 Wójcik, Z., po. historiker 583 ff.
 Woldering, Irmgard, ty. ægyptolog 475.
 Wolf, G., ty. historiker 566f.
 -, W., ty. ægyptolog 549.
 Woodcock, George, eng. historiker 550f.
 Wolley, Leonard, eng. arkæolog 485.
 Worm, Ole, da. oldforsker 196 596f.
 Worm-Müller, Jacob S., no. historiker
 534-538.
 Wormordsen, Frans, da. reformator 307.
 Wrangel, Karl Gustaf, sv. feltherre 541.
 Wright, G. H. v., fi.-eng. filosof 258.
 Wulff, D. H., da. historiker 219.
 -, P. W., da. købmand og politiker 102
 105.
 Wyatt, Frederick, amer. psykolog 466.
 Wyczański, A., po. historiker 583.
 Würzburg 412f 415f 417f 421f 425 427f.
- Yadin, Yigael, isr. arkæolog 548.
 York 556 559.
 Yrwing, H., sv. historiker 5ff.
- Zagorin, P., amer. historiker 591.
 Zamoyski, Jan, po. storkansler 583f 588.
- Zechlin, Egmont, ty. historiker 119ff
 125ff.
 Zeeberg, Jørgen, da. historiker 201.
 Zelewski, R., po. historiker 583 585.
 Zerbst 582.
 Ziegler, Mogens, da. kunstner 204.
 Ziemke, Earl F., ty. historiker 632.
 Zimmermann, Arthur, ty. embedsmand
 120.
 Zoëga, Georg, da.-ty. arkæolog 469 471
 484.
 Zofia, po. dronning 570.
 Zorn, Wolfgang, ty. historiker 275.
- Aethelred II den Rådvilde, angels. konge
 290 516.
 Æthelstan, angels. konge 559.
 Ægypten 475 479 547 575f.
 Ælnoth 441f 448 451.
- Øbjerggård, sjæll. gods 532f.
 Øresund 164f.
 Ørsnes, Mogens, da. arkæolog 483f.
 Ørsted, Anders Sandøe, da. statsmand
 og retslærd 95 100.
 Øsby (Halland) 29.
 Øster Brønderslev (Børglum hd. Hjør-
 ring a.) 222.
 Östra Aros 295.
 Östra Nyaland (Finland) 257.
 Østredalen (Norge) 35.
 Østrig 111 113 124ff 128 159f 357 541
 612f 618.
- Åbenrå 583.
 Åbo 597.
 Åkerhielm d. Y., Samuel, sv. statsmand
 327.
 Ålborg 219f 310.
 Århus 261 595ff.
 Ås (Halland) 29.

RETTELSER

- S. 9 l. 10 f. n.: 29. juli, læs: 20. juli.
 S. 85 l. 12: C. F. E. Reinhardt, læs: C. E. F. Reinhardt.
 S. 172 l. 10-11: som tidligere - J. A. Fridericia *udgår*.
 S. 270 l. 15: A. B. Usher, læs: A. P. Usher.
 S. 284 l. 13-14 f. n.: at Peter Venerabilis indenfor perioden 1132-46, læs: at alle-
 rede abbed Hugo.
 S. 511 l. 1: i Vaalsefundet, læs: langt senere.